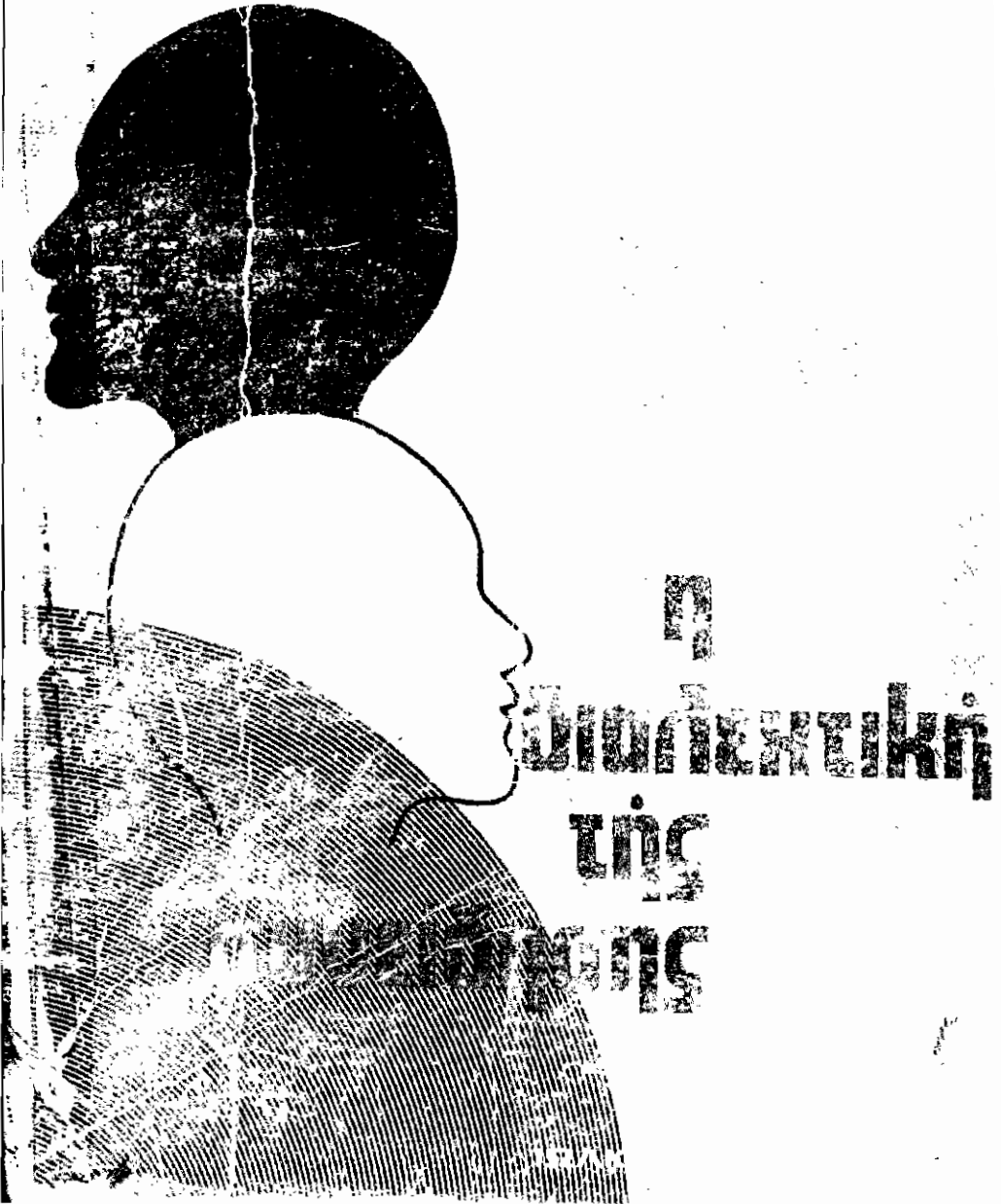

ΕΠ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ
ΤΗΣ
ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

ΙΩΛΚΟΣ
ΑΘΗΝΑ 1979

ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΔΙΟΡΘΩΘΟΥΝ:

- Στόν πίνακα τῶν περιεχομένων σελ. ΧΙ στήν 4η σειρά νά γραφτεῖ
II. Τά ὄντικά πεδία τοῦ Γίγνεσθαι ἀντί. Τά ὄντικά τοῦ Γίγνεσθαι.
- Στή σελ. 61, σειρά 13 νά διογραφτεῖ τὸ ὄνομα: τοῦ FRAZER,
- Καί στή σελ. 571, ἀντί. LEMINE N. νά γραφτεῖ: LENINE V.

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΒΑΘΜΙΔΕΣ

Β.Α.Σ.Η	ΕΡΩΧΕΣ γεωλογικές	ΠΛΕΙΣΤΟΚΑΙΝΟΝ Παλααιο- τορτογενές	ΠΛΕΙΣΤΟΚΑΙΝΟΝ				
			ΚΑΤΩΤΕΡΟ		ΜΕΣΙΟ		
	Καμπίλλες παγετώνων	Προπαγετώ- δης εὐ- κρατός	GUNS 1.000.000 χρόνια	1η Μεσο- παγετώ- δης 800.000 χρόνια	MINTEL	2α Μεσο- παγετώ- δης 400.000 χρόνια	RISS 3η Με- παγε- δης 100.000 χρόνια
	Παλιον- τολογία	ΠΡΟΠΑΛΑΙΟ- ΛΙΘΙΚΗ	ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ				
			ΚΑΤΩΤΗΡΗ		ΜΕΣΗ		
	Παλιον- ανθρωπο- λογία	Αυστρολο- πιθήκοι	Προανθρώπινοι : Πιθηκάνθρωποι		Πατιανθρώπινοι : Νεάντερταλ		
	Εργο- τεχνίες	'Ανύπαρτη έγοτεχνία χρήση ύλι- κών σαν βοή- θητικών - συλλογή τροφής για δμεση κατα- νάλωση - ζω- τικός χώ- ρος της ο- μάδας Πρωτόγονη ορδή	Εωλιθική → Προχελαιά →	Χελαιά →	'Αχελαιά I →	'Αχελαιά II →	Μουστέρν
	Οικονομία Τεχνική	'Ακανόνιστες οξείαιες σχέσεις - ομα- δα - οικογέν- εια ταυτι- ζονται - φυσι- κός άρχηγός	ΣΥΛΛΕΧΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - Ομαδική τροφοσυ- λογή για Ομαδία κατανάλωση - Κινητή μικραν ζών 'Εωλιθική : ύλικά δίχως σταθερή μορφή				ΣΥΛΛΕΧΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΟΜΑΔΙΚΟ ΚΥΝΗΓΙ ΜΕΓΑΛΩΝ ΖΩ
	Κοινωνική 'Οργάνωση		Προταξική - Προφυλακτική κοινωνική ομάδα - άπαρχές χωρισμού σε ομαδες οξείαιες - Φυσικός καταμερισμός στη δουλειά - πρώτες κοινωνικές έπιταγές : ταπού - άπαρχή για κοινωνικές άτομοκόπτες : άρχηγός, γεροντες, κ. ά.				
	ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ (Βλ. σ. 172 - 173)	Διαλε- χτικές δαθμίδες	ΑΛΟΓΗ ΒΑΘΜΙΔΑ	ΟΜΑΔΙΚΑ ΡΥΘΜΙΣΜΕΝΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ			
			ΠΡΟΛΟΓΙΚΗ		Β Δ Ε		
'Ατομική ΣΑ		Ταυτιστική - άντουαλιστική ΣΑ - πρωτόγονος ρεαλισμός - ταυ- τισμός 'Υπ - 'Αντ μοναδίοστατη ΣΑ - αὐτιστικός έγκκεντρισμός 'Ηχοι - σήματα εναστυτικά	Πέρασμα από την άλογη στην προ- λογική δαθμίδα		Ναρκισιστική ΣΑ - αύγχιση 'Υπ - 'Αντ - Σπάσιμο του ταυτιστικού άντουαλισμού - άπαρχή μνημονικής εικόνας του EBP - όνερικό ΣΠ		Ναρκισιστική όχι προσωπίο - 'Από το όνερικό ΣΠ ε του σχηματισμού του σε του EBP και AMP, δηλ. συν πραγματικό - φανταστικό χια του ABR στην άμεση δράση, με με κυριαρχία το φανταστικό
Κοινωνική ΣΑ		'Ομαδικά ρυ- θμισμένη ΣΑ, Νηπτικά έπι- πεδα άνώτε- ρων θηλαστι- κών	'Απαρχή συνειδητών σημάτων		Κυριαρχία του φανταστικού - Πρωτοτεμική ΚΣ - 'Ομαδικό ρυθμισμένη ΣΑ - 'Απαρχή τροφικής σύνδεσης ομά- δας - φύσης με τις σχετικές πρωτόειες παραστάσεις - 'Ομοιογένεια των όντων - 'Απαρχή της Συμμετοχής		κρουαγές κλησιας συνειδητές →

ΠΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΑΘΜΙΔΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

		ΟΛΟΚΑΙΝΟΝ		
ΑΝΩΤΕΡΟ		ΑΛΟΥΒΙΟΝ	ΝΕΟΑΛΟΥΒΙΟΝ	
	ΑΝΩΤΕΡΗ	ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ	ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ	ΕΠΟΧΗ ΣΙΔΗΡΟΥ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΓΜΕΝΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ
Εποχή	Νεολιθικοί Σάνσλοτ Κρομμάνιον Γκριμάλντι κ. ά.	ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΣΤΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΦΥΛΕΙΣ		
Εποχή	Σολουτράια Ίρινακείας Μαγδαληνιαία	Έργαλια - όπλα για γρήγορα ζώα	Έργαλια για κτηνοτροφία και καλλιέργεια	Αναπτύξιμη τέχνη - οικονομία - Μεγάλη καλλιέργεια - Αγροτική οικονομία
Εποχή	ΚΥΝΗΓ - ΨΑΡΕΜΑ ΤΡΟΦΟΣΥΛΛΟΓΗ	Κτηνοτροφία - καλλιέργεια - άπαρχές αγροτικής οικονομίας - μόνιμο οικισμό - Πρώτος μεγάλος κοινωνικός καταμερισμός - τόξο - καταβαλεχτική - θάρκα - άλεση - έλκυθρο - έξημέρωση σκύλου - ύφανση	Αναπτύξιμη τέχνη - οικονομία - Βιοτεχνία - Εμπορευματική οικονομία - Βιοτεχνική και βιομηχανική ανάπτυξη - Κεφαλαιοκρατική οικονομία - Ίμπεριαλιστικός καταμερισμός - Ταξικές κοινωνικές σχέσεις - Ταξικές κοινωνικές σχέσεις μεγάλα κράτη Άνατολής - Μεσογείου β) Έλληνική δουλοκρατική δημοκρατία γ) Ρωμαϊκή δουλοκρατική - αυτοκρατορία δ) Μεσαιωνική φεουδαρχία - δουλοπαροικία ε) Αστική - κεφαλαιοκρατική κοινωνική συγκράτηση	Αναπτύξιμη τέχνη - οικονομία - Σοσιαλιστική - Κομμουνιστική Οικονομία
Εποχή	Φυλετική μητριαρχική κοινωνική ομάδα σε ήμισυ - έξισωμο - ένδοξαία - σχηματισμός της γενικής πρωτόγονη κοινωνική ούσθημα	Φυλετική πατριαρχική κοινωνική ομάδα - άτομική ιδιοκτησία - άπαρχή δουλείας και ταξικών κοινωνικών σχέσεων άπαρχές κρατικής άργάνωσης	Αναπτύξιμη τέχνη - οικονομία - Βιοτεχνία - Εμπορευματική οικονομία - Βιοτεχνική και βιομηχανική ανάπτυξη - Κεφαλαιοκρατική οικονομία - Ίμπεριαλιστικός καταμερισμός - Ταξικές κοινωνικές σχέσεις - Ταξικές κοινωνικές σχέσεις μεγάλα κράτη Άνατολής - Μεσογείου β) Έλληνική δουλοκρατική δημοκρατία γ) Ρωμαϊκή δουλοκρατική - αυτοκρατορία δ) Μεσαιωνική φεουδαρχία - δουλοπαροικία ε) Αστική - κεφαλαιοκρατική κοινωνική συγκράτηση	Αναπτύξιμη τέχνη - οικονομία - Σοσιαλιστική - Κομμουνιστική Οικονομία
	ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ	ΛΟΓΙΚΗ ΒΑΘΜΙΔΑ	ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΒΑΘΜΙΔΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ	
	ΘΕΜΑΤΑ	ΛΟΓΙΚΗ ΒΑΘΜΙΔΑ	ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΒΑΘΜΙΔΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ	
Εποχή	Αναρχή προσωποποιημένης ΣΑ - με σύγχυση του ΕΒΡ με το ΑΒΡ στις παραστάσεις της ΚΣ με διάκριση στις παραστάσεις των επιβιωτικών γνώσεων	α) προσωποποιημένη ΣΑ από τη νορκαισσοτική στην άνηκεμμένη ΣΑ β) Αντικειμενική ΣΑ - σύγχυση ΕΒΡ με ΑΒΡ στην ΚΣ γ) Υποκειμενική ΣΑ - σύγχυση ΕΒΡ με ΑΒΡ στις βιοτικές σχέσεις και άπαρχή διαφοροποιή τους με διάκριση και στις κοινωνικές έπαιθμες από την πρωτόγονη τάξη	Διαλεκτική μορφή της ΣΑ : λογικο-διαλεκτική μορφή υποκειμενικο-κι αντικειμενικό αντίκρουσμα του άποτος άμοσο έπικρουσμά πών και διάκριση ΕΒΡ από ΑΒΡ γενικά	
Εποχή	Αξείες - προτάσεις πλούσιότερες και πιο διαφοροποιημένες, μα άκόμη όχι ολοκληρωτικά ένωμένες	Αξείες άπλές - ένωμένες μεταξύ τους		
Εποχή	ΣΤΙΣ ΟΜΑΔΙΚΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ - Ταξική ΚΣ - Παραστάσεις κύκλου ζωής και θανάτου - άπογέννηση των όντων - άπογέννηση - τέχνη ζωγραφική - άπαρχή μύθου και έτερογέννησης των όντων	ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΗ ΚΣ διάκριση και έτερογέννηση των όντων - Άπαρχή για τις φυλετικές μυθολογίες	α) Κύριαρχια φροντιστικο-πραγματικού : έθνικές μυθολογίες - θρησκείες β) Μεταβυθική - φιλοσοφική μορφή ΚΣ : έξολοπιστική - άστοχική γ) Μετασοσιατική - θρησκευτική μορφή ΚΣ : θρησκείες με άποκάλυψη δ) Έπιστημονική μορφή ΚΣ	Έπικράτηση του πραγματικού διαλεκτικής και επιστημονική ΚΣ φιλοσοφία διαλεκτικού και ιστορικού όλισμού

Στόν πίνακα πού παραθέσαμε (σελ. 8-9) θεωρήσαμε χρήσιμο νά συνοψίσουμε σχηματικά τά συμπεράσματα τῆς πορείας τῆς μελέτης μας. Βέβαια ὁ πίνακας, δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ ἀπό τόν ἀναγνώστη σάν τόν μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια ἐπιτυχημένο συσχετισμὸ ἀνάμεσα στοὺς διάφορους ἀλληλεπιδρόμενους παράγοντες.

Ὡστόσο ἐδῶ προσπαθήσαμε νά δείξουμε κατὰ προσέγγιση ὄχι μόνο τὴ γενικὴ πορεία καὶ τὴ συνάφεια ἀνάμεσα στὴ βάση καὶ τὸ ἐποικοδόμημα, μὰ καὶ μιὰ ὀλοκληρωμένη σχηματικὴ εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς συνολικῆς πορείας καὶ τῆς ἀνοδικῆς προοδευτικῆς συγκρότησης τῆς ἀνθρώπινης κοινωνικῆς ὀμάδας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΜΕΝΑ	
I. Ο ΡΥΘΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΑΣ	1 - 5
II. ΤΑ ΟΝΤΙΚΑ ΤΟΥ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ	6 - 24
III. Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	25 - 26
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
I. ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	29 - 31
II. Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	32 - 39
III. Η ΑΝΤΙΘΕΣΗ: ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ-ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ	40 - 60
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
I. ΑΛΟΓΗ ΒΑΘΜΙΔΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ	
1. ΤΟ ΘΕΜΑ	61 - 80
2. ΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ	
α. Όμαδικά ρυθμισμένη συνείδηση	81 - 93
β. Αόριστος έγωκεντρισμός	93 -
1. Ταυτισμός αντικειμενικού-ύποκειμενικού	93 - 96
2. Άντουαλιστικός ρεαλισμός	96 - 103
γ. Ναρκισσιστικός έγωκεντρισμός	103 -
1. Σπάσιμο του άντουαλισμού	103 - 110
2. Άπαρχή όργάνωσης τής Σ.Α.	110 - 115
3. Άπαρχές αντικειμενοποίησης	115 - 119
4. Εικόνα από άνάμνηση	119 - 125
5. Άντικειμενοποίηση	126 - 146
3. ΨΥΧΙΚΟΙ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ	
α. Γενικά	147 - 149
β. Άτομικοί ψυχικοί σχηματισμοί	149 - 162
γ. Όμαδικοί ψυχικοί σχηματισμοί	162 - 174

II. ΠΡΟΛΟΓΙΚΗ ΒΑΘΜΙΔΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

1. ΓΕΝΙΚΑ	175 - 178
2. ΠΡΟΤΟΤΕΜΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ	179 -
α. 'Η κοινωνική συγκρότηση τής προφυλετικής ομάδος	179 - 181
β. 'Η άφεταιρία τής τοτεμικής διάρθρωσης	181 - 186
3. Η ΤΟΤΕΜΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ	
α. Γενικά	187 - 191
β. 'Η σχέση τής βάσης με τὸ ἐποικοδόμημα	191 - 192
1. Βάση καὶ πνευματικὸ ἐποικοδόμημα	192 - 198
2. 'Η θρησκευτικὴ μορφή τής Κοινωνικῆς Συνείδησης	198 - 208
γ. 'Η πορεία ἀπὸ τὴν προτοτεμικὴ ΑΣ καὶ ΚΣ στὴ μυθολογική	208 -
1. Τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τής τοτεμικῆς ΚΣ	208 - 210
2. Καθοριστικοὶ παράγοντες ἀνάμεσα ΚΣ-ΑΣ	211 - 213
α. 'Η ταυτιστικὴ ΣΛ	213 - 224
β. 'Η «συγκεχυμένη» ΣΛ	224 - 238
γ. 'Η κυριαρχία τής συμμετοχῆς στὶς ΣΛ	238 - 242
4. Η ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ	
α. Γενικά	243 - 248
β. Συμμετοχὴ καὶ μαγεία	249 - 253
γ. 'Ο καταμερισμὸς τής ἐργασίας στὴ διαμόρφωση τοῦ ρό- λου-προσώπου	253 - 260
δ. Τὰ κοινωνικὰ συμπλέγματα	260 - 263
ε. Βασικὲς διαφοροποιήσεις στὴ μυθολογικὴ μορφή ΚΣ .	263 - 264
1. 'Αντίθεση θρησκείας-μαγείας	264 - 269
2. 'Η ἀπαρχὴ ἀλλοτρίωσης στὴν ΑΣ-ΚΣ	269 -
1. Φυσικὴ μορφή ἀλλοτρίωσης	269 - 272
2. Κοινωνικὴ μορφή ἀλλοτρίωσης	272 -
α. 'Αντικειμενικὴ ἀλλοτρίωση	273 - 275
β. 'Υποκειμενικὴ ἀλλοτρίωση	275 - 282

II. ΛΟΓΙΚΗ ΒΑΘΜΙΔΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

5. ΠΡΟΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ	
α. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀταξικὴ στὴν ταξικὴ κοινωνία	283 - 285
β. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν προλογικὴ στὴ λογικὴ σκέψη ...	286 - 290
γ. Γέννηση τής λογικῆς-φιλοσοφικῆς σκέψης	290 - 302
6. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ	
α. Γενικά	303 - 304
β. 'Η πορεία τής λογικῆς σκέψης	340 - 036

1. Ἀντικειμενική ἀφετηρία	306 - 312
2. Ὑποκειμενική ἀφετηρία	312 - 340

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

IV. ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ ΒΑΘΜΙΔΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

α. Γενικά	341 - 345
β. Ἡ σημασία τῆς διαλεχτικῆς σκέψης	345 - 356
γ. Ἡ ἐπίδραση τῆς διαλεχτικῆς σκέψης	356 - 361

B. Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΙΑΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

1. Η ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

α. Γενικά	362 - 366
β. Ἡ ἐρεθιστικότητα	366 - 371
γ. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ ψυχισμοῦ	371 - 373
I. Ἡ ἀντανεκλαστικὴ λειτουργία	373 - 383
II. Τὸ φυσιολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς ΣΛ	384 - 386
III. Ἡ φύση τοῦ μνημονικοῦ περιεχομένου	387 - 405
IV. Οἱ σημερινὲς συνθήκες τῆς ἔρευνας	405 - 416

2. Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

A. Στατιτικὴ μεταφυσικὴ ἀντίληψη	417 -
1. Γενικά	417 - 423
2. Ἀρχαϊκὴ ἀντίληψη	423 - 425
3. Ἀρχαία ἐποχὴ	426 - 435
4. Ἡ χριστιανικὴ ἀποψη	435 - 437
5. Νεώτερα χρόνια	437 - 447
6. Ἀπὸ τὸ 1800 ἴσαμε σήμερα	447 - 454
B. Δυναμικὴ - διαλεχτικὴ ἀντίληψη	455 -
1. Ἡ φύση τῆς ΣΛ	455 -
α. Γενικά	455 - 463
β. Οἱ βασικὲς ἀπόψεις	463 - 466
1. Ἡ νοησιαρχικὴ	467 -
2. Ἡ συνειρμικὴ	467 - 468
3. Ἡ θεωρία τοῦ παρόντος πεδίου	469 -
4. Ἡ διαλεχτικὴ ἀποψη	469 - 472
2. Ἡ διαχρονικὴ - φυλογονικὴ δομὴ τῆς ΣΛ	473 -
α. Ἡ ἄλογη βαθμίδα	473 - 474
β. Ἡ προλογικὴ βαθμίδα	474 - 475
γ. Ἡ λογικὴ βαθμίδα	475 - 476
δ. Ἡ διαλεχτικὴ βαθμίδα	476 - 477

3. Ἡ συγχρονική-ὄντογονική δομή τῆς ΣΛ	478 -
α. Γενικά	478 - 480
β. Ἡ ἀπλή Συνείδηση ἢ τὸ Σ.Π.	480 - 486
I. Τὰ γνωστικά ψυχικά στοιχεία	483 -
II. Τὰ συγκινησιακά ψυχικά στοιχεία	483 - 485
III. Ἡ ροηκότητα τῆς ΣΛ	485 -
IV. Ἡ στενότητα τῆς ΣΛ	485 - 486
γ. Ἡ Συνείδηση τῆς Συνείδησης καὶ ἡ γνώση τῆς Συνείδησης ἢ τὸ Ἐγὼ	486 - 495
I. Τὸ Ὑποκειμενικὸ Ἐγὼ	495 - 506
II. Τὸ ἀντικειμενικὸ Ἐγὼ	506 - 507
A. Ἀλληλεπίδραση ἀτομικοῦ βιώματος — Κ.Σ. ...	507 - 511
B. Ἡ κοινωνικὴ θεώρηση	511 - 526
δ. Τὸ ἀσυνείδητο	527 - 528
1. Τὸ βιολογικὸ ἀσυνείδητο	529 - 534
2. Τὸ ψυχολογικὸ ἀσυνείδητο	534 - 541
Γ. Η ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΟΥ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ	
1. Ἡ σύμπτωση: ἀντικειμενικῶν - ὑποκειμενικῶν προτιμήσεων	542 - 552
2. Ἡ διαλεκτικὴ πορεία ὀργάνωσης τῆς ΣΛ	552 - 562
3. Ἡ πορεία πρὸς τὴν οὐμανιστικὴ Συνείδηση	562 - 566
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	567 - 574

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

Π ρ ο λ ε γ ό μ ε ν α

I. Ο ΡΥΘΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΑΣ

Ἡ περίοδος πού περνᾶ σήμερα ἡ ἀνθρωπότητα εἶναι, ἴσως, ἡ ἀποφασιστικότερη ὄχι μόνο γιὰ τὸ μέλλον της, μὰ καὶ γι' αὐτὴ τὴν ὑπαρξή της τὴν ἴδια.

Ἐπισημαίνεται τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, ἀτενίζοντας τὶς ἀπαρχὲς τῆς συγκρότησής της καὶ παρακολουθώντας τὴν δραματικὴ, τὴν ἀνοδική, ἀλλὰ καὶ θριαμβικὴ ταυτόχρονα πορεία της ἴσαμε σήμερα, θὰ διαπιστώσει μὲ δέος, πὼς ὀλόκληρη ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ διαδρομὴ, μέσα στίς χιλιάδες χρόνια, δὲν τοῦ παρουσιάζεται, στὴν τωρινὴ στιγμή, παρά σὰν μερικὰ ἀσήμαντα ἐπεισόδια.

Μπροστὰ στὴν τωρινὴ εἰκόνα τῆς ἀνθρωπότητας, μὲ τὸν ξέφρενο καὶ τὸν πολὺ ἀντιφατικὸ χαρακτήρα της, πού συνθλίβει τὸ ἄτομο κάτω ἀπὸ ἓνα ἐκμηδενιστικὸ ἄγχος καὶ τὸ κάνει νὰ αἰσθάνεται ἀγωνία γιὰ τὴν ὑπαρξή του, ὅπως τὸ θέλει ὁ M. Heidegger, τὸ παρελθόν της τοῦ φαίνεται σὰν κάποιον ὄνειροφαντασιᾶς παραμῦθι.

Ἄν ὁ ἀνθρώπος, στίς προηγούμενες τῆς ζωῆς του βαθμίδες, δὲν μποροῦσε νὰ συλλάβει τὸ νόημα τῆς ἱστορικῆς του πορείας, νὰ τὴ δεῖ συνολικὰ καὶ νὰ τὴν ἀξιολογήσει, τώρα γίνεται ἱκανὸς νὰ ἐπισκοπεῖ ὄχι μόνο τὴν πορεία αὐτή, μὰ νὰ παίρνει ἐνεργὰ καὶ δραστήρια μέρος σ' αὐτή, μὲ συνείδηση αὐτῆς τῆς συμμετοχῆς, γνωρίζοντας πὼς εἶναι μιὰ πολὺ ἀποφασιστικὴ καμπὴ τῆς ἱστορικῆς ὑπαρξῆς του.

Ἡ συνισταμένη τῶν προηγούμενων ἱστορικῶν περιόδων, μᾶς ἔφερε στὸ σημεῖο νὰ στέκονται, σήμερα, ἀντιμέτωπα δυὸ ἀντιμαχόμενα κοινωνικὰ συστήματα. Τὸ ἓνα ἀπὸ τὴ φύση του, μὲ κοινωνικὴ ἀναγκαιότητα, ἀφοῦ πέρασε τὸ στάδιο τῆς ἀκμῆς του καὶ δικαίωσε τὴν ὑπαρξή του, τραβᾷ ἀναπόφευκτα στὸν ἱστορικὸ χαμό του, γιὰ νὰ δώσει τὴ θέση του στὸ καινούργιο, πού ξεπήδησε ἀπὸ μέσα του. Τὸ καινούργιο, ὅλο ζωὴ, κρύβον-

τας μέσα του ότι χρήσιμο έχει το παληό, από καιρό ξετυλίγει την ιστορική πορεία του.

Μέσα του το παληό κλείνει αντιθέσεις ανταγωνιστικές, πού διαρκώς τὸ ἀποσυνθέτουν: οικονομικές, ταξικές, πολιτικές, ἔθνικες, φυλετικές, ιδεολογικές. Τὸ καινούργιο, ἀντίθετα, κλείνει ἀντιθέσεις γόνιμες, πού τὸ προωθοῦν διαρκῶς μπροστά, παρόλες τὶς φαινομενικὲς καὶ πρόσκαιρες ἐπαναστροφές καὶ καθυστερήσεις καὶ πού στὰ μάτια τοῦ ἐπιπόλαιου κι' ὄχι ὑπομονετικοῦ παρατηρητῆ, φαίνονται ἀποθαρρυντικὲς καὶ τὸν κάνουν νὰ ἀδημονεῖ. Ἔτσι ὅσο ἀποσυντίθεται τὸ ἓνα, τόσο τὸ ἄλλο ἀνασυντίθεται.

Ὁ ἄνθρωπος, μπροστά σ' αὐτὸ τὸ κοινωνικό, μὲ γοργὸ ρυθμὸ, γίνεσθαι, γιὰ πρώτη φορά, στὶς χιλιάδες χρόνια πού πέρασαν, μπορεῖ ὄχι μόνο νὰ τὸ θεωρεῖ, νὰ τὸ ἐπισκοπεῖ, ἀλλὰ καὶ νὰ συμμετέχει ἐνεργά, ὅπως εἴπαμε. Δὲν εἶναι μόνο θεατῆς, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ συνεργός.

Ἡ γρήγορη μεταβολὴ τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι, κάνει γενικὰ ὀρατὴ τὴν κατεύθυνσή του καὶ ὁ ἄνθρωπος, ὅσο κι' ἂν ξεγελιέται ἀπὸ ιδεολογικὲς ἐπιδράσεις, ὑποσυνείδητα ἔστω, διαβλέπει κατὰ πού τραβάμε. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ δυτικός, ρηγμένος μέσα στὸ κοινωνικὸ αὐτὸ ρεῦμα, ὅσο δὲν κατανοεῖ τοὺς νόμους του καὶ δὲν βλέπει καθαρὰ μπροστά του τὴν κατεύθυνση καὶ τὸ στόχο τῆς κοινωνικῆς πορείας, τυφλωμένος ἀπὸ τὰ κρέπια τῆς ιδεολογικῆς ἐπίδρασης, τῆς σὲ ἀποσύνθεση ἀστικῆς κοινωνίας, αἰσθάνεται: ἀγωνία, ἀδυναμία, ἄγχος. Νοιώθει πὼς δὲν εἶναι καλὰ τοποθετημένος μὲ τὸ γύρω του κόσμο, μὲ τοὺς συνανθρώπους του, μὲ τὸν ἑαυτό του. Σ' αὐτὸ καὶ πάνω ἀπ' ὅλα, κρέμεται ὁ φόβος τῆς βόμβας, τὸ δράμα τοῦ χαμοῦ καὶ τῆς ἐξολόθρευσης τῆς ὑπαρξῆς του, ἀπὸ τὶς δυνάμεις πού ὁ ἴδιος ἐξαπόλυσε. Μοιάζει μὲ τὸν μικρὸ ἄνθρωπο τοῦ παραμυθοῦ, πού λευτέρωσε κάποιον πνεῦμα καὶ τώρα δὲν μπορεῖ νὰ τὸ πειθαρχήσει.

Ἀντίθετα, ὁ καινούργιος ἄνθρωπος, πού γνωρίζει τὴν πορεία καὶ τὴν κατεύθυνση τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι, πού μὲ γνώση καθάρια τῶν νόμων του, παλεύει καὶ ἀγωνίζεται νὰ πραγματώσει τὸ κοινωνικὸ δράμα του, βλέπει μὲ ἄλλο μάτι

τὸν κόσμο. Ἡ ψυχικὴ του διάθεση, ὁ ἐσωτερικὸς του κόσμος, εἶναι διαφορετικὰ ρυθμισμένα καὶ τὸν κάνει νὰ βλέπει εὐρύτερα τὸ κοινωνικὸ αὐτὸ γίνεσθαι. Ἀπὸ δῶ, ἔρχεται γεμάτος ἐνθουσιασμὸ καὶ θέληση, νὰ πραγματοποιήσει ἰδανικά, πὺρ κεντρικὴ τους θέση ἔχουνε τὸν ἄνθρωπο καὶ τίς τύχες του.

Εἶναι δραματικὸ τὸ γεγονός, ὅτι ἔχοντας τὸ μάτι ἄγρυπνο καὶ προσεχτικὸ στὸ ἀντίπαλο ἀποσυντιθεμένο στρατόπεδο — γι' αὐτὸ κι' ἐπικίνδuno — δὲν χάνει ὅμως ἀπὸ μπροστά του, τὸ φωτισμένο ἀπὸ τὴ γνώση δρόμο τῆς κοινωνικῆς πορείας μὲ προοπτικὴ μὴ βαθμίδα πολιτισμοῦ ἀνώτερη· ἓνα τέρμα καὶ μὴ ἀπαρχή, ὅπου ὁ ἄνθρωπος, πραγματικὰ λευτερωμένος ἀπὸ τὴν ἀγωνία τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς τύχης του, λευτερωμένος ἀπὸ τὴ θανάσιμη ἀπειλὴ τοῦ ἀφανισμοῦ του, λευτερωμένος ἀπὸ τὴν πείνα καὶ τὴν ἀβεβαιότητα τῆς αὐριανῆς ἡμέρας, πὺρ χιλιετηρίδες τὸν βασανίζουν, λευτερωμένος ἀπὸ ψυχικοὺς καταναγκασμοὺς, θᾶναι πραγματικὰ λεύτερος νὰ φτάσει σ' ἓνα ἀνώτερο ἀνθρωπισμὸ.

Μέσα σὲ μιὰ τέτοια, μὲ ἀδρὲς γραμμὲς σκιαγραφημένη εἰκόνα, ἀναπόφευκτα, ἐκτὸς ἀπὸ τίς πολιτικὲς, οἰκονομικὲς, ἔθνικὲς κι' ἓνα σωρὸ ἄλλες ἀντιθέσεις, ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἀντίπαλα κοινωνικὰ συστήματα, σὲ μιὰ πρώτη γραμμὴ κι' αὐτὴ, εἶναι καὶ ἡ ἰδεολογικὴ πάλη κι' ἀντίθεση¹. Ἀπ' τὴ μιὰ ἡ συντήρηση, ἡ παράδοση, ἡ στατικότητα. Ἀπ' τὴν ἄλλη τὸ καινούργιο, τὸ γόνιμο, ἡ δυναμικὴ ἀντίληψη. Ἡ πρώτη, σκοπὸ της ἔχει, νὰ ἀκινήτησai τὸ γίνεσθαι, νὰ δείξει ὅτι τὸ ὄν εἶναι σταθερὸ καὶ ἀμετάβλητο. Ἡ δευτέρη, ἡ δυναμικὴ, ἀντίθετα, παρατηρεῖ τὴν ἀδιάκοπη μεταβολὴ καὶ κίνηση τοῦ γίνεσθαι, μελετᾷ τὴ διαλεχτικὴ του πορεία, κι' ἀποκαλύπτει τοὺς νόμους του, στήριγμα στέρεο γιὰ τὴ δράση τοῦ ἀνθρώπου.

Κι' ἓνα ἄλλο ἀκόμα: ἂν στάθηκε ἀναγκαῖο τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ στατικὴ-ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη γιὰ νὰ φτάσουμε στὴ διαλεχτικὴ-ὕλιστικὴ, ἢ διαλεχτικὴ-δυναμικὴ σκέψη εἴτανε κρυμμένη σ' ὅλες τίς πνευματικὲς ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνίας.

1. Βλ. καὶ Boris Chabad, *La crise de l'idéologie de l'anticommunisme*, Moscou, 1977, p. 3.

Οί ἀντιλήψεις, οί ἀνακαλύψεις, τὰ φιλοσοφικά συστήματα ποὺ κατασκευάσαν οί σοφοί τῆς ἀνθρωπότητος, φέρνουν κρυμμένα σπέρματα διαλεκτικῆς σκέψης. Γιατὶ τὸ γίνεσθαι πορευέται διαλεκτικά. Κι' ἂν δὲν μπόρεσε — κι' οὔτε μποροῦσε — νὰ βγεῖ στὴν ἐπιφάνεια, ἀπὸ τὸν ἀνώριμο ἀκόμα πνευματικὰ ἄνθρωπο, στὶς προηγούμενες βαθμίδες τῆς κοινωνίας καὶ νὰ γίνεῖ ὀρατὸς ὁ πυρήνας τῆς, ὥστόσο ἐγινε μπορετὸ νὰ διαπιστωθοῦν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ὀρισμένων κοινωνικῶν καταστάσεων, μερικοὶ διαλεκτικοὶ νόμοι (Ἡράκλειτος, Πλάτωνας, Ἀριστοτέλης, Πλωτῖνος κ.ἄ.). Γενικὰ ὅμως οἱ ὀλοκληρώσεις καὶ οἱ γενικεύσεις τῶν παλιότερων σοφῶν, μείνανε ἀνακατεμένες ἄλλοτε περισσότερο κι' ἄλλοτε λιγότερο, μὲ ἰδεαλιστικά καὶ μεταφυσικά στοιχεῖα.

Μὲ τὴν ὀλοκληρωμένη ὅμως, κάτω ἀπ' τὶς κοινωνικὲς συνθήκες τοῦ περασμένου αἰῶνα, διατύπωση τῆς ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς, ὁ ἰδεολογικὸς ἀγῶνας, δὲν εἶναι πιά ἓνας ἀγῶνας ποὺ φάνταζε ὅτι φέρνει τὰ χαρακτηριστικά τῆς ἀνιδιοτέλειας, ἀλλὰ γίνεται τὸ πεδίο τῶν πιὸ σκληρῶν καὶ βίαιων συνειδητῶν ἀγῶνων, ποὺ σήμερα ἀντανακλᾷ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὶς ἀντιθέσεις τῶν δυὸ συστημάτων.

Ἀπέναντι στὴ διαλεκτικὴ σκέψη ὀρθώνονται τὰ διάφορα ἰδεαλιστικά συμπλήματα ἀπὸ παλιότερες, ξαναζεσταμένες δοξασίες, συρράβονται συστήματα μὲ καινούργια μορφή, πολλὲς φορές μὲ πρωτοτυπία, ἀλλὰ μὲ περιεχόμενο ξεθαμμένο ἀπ' τὸ πνευματικὸ μουσεῖο τῆς ἀνθρωπότητος. Γίνονται βαθυστόχαστες ἀναλύσεις καὶ ἀνακαλύπτονται περιοχὲς καινούργιες, στὴ σφαῖρα τοῦ ὑποκείμενου, χρήσιμες — ἀφοῦ καθαριστοῦν ἀπὸ τὰ ἰδεαλιστικά - μεταφυσικά στοιχεῖα τους — τόσο ποὺ νὰ μποροῦν νὰ «δεθοῦν στὸ ἄρμα» τῆς διαλεκτικῆς σκέψης. Στόχος τους: νὰ φτάσουνε σὲ μιὰ στατική, στὸ βάθος ἰδεαλιστικὴ εἰκόνα, παρόλη τὴ δυναμικὴ διατύπωση ποὺ δίνουν πολλὲς φορές στὶς ἀπόψεις τους. Προσπάθειά τους: νὰ ἀντικρούσουν τὴ μεγαλειώδη δυναμικὴ εἰκόνα ποὺ παρουσιάζεται κάθε μέρα μπροστὰ στὰ μάτια μας. Μιὰ τέτοια ἄποψη ποὺ θέλει μὲ διάφορους ἀκροβατικὸς συλλογισμοὺς ν' ἀναχαιτίσει τὴ χειμαρρῶδη κοινωνικὴ κίνηση πρὸς τὰ ἔμπρός, ἔρχεται σ' ἀντι-

θεση μὲ τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Ποιὸς δὲ βλέπει καὶ δὲν ἀκούει τὸ βαρύγδουπο, ἀργό, μὰ σταθερό, γκρέμισμα τοῦ παληοῦ καὶ τῆ χαρούμενη ἀδιάκοπη μὲ πολλοὺς μόχθους, ἀνοικοδόμηση τοῦ καινούργιου;

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀλήθεια, τραβᾷ ἀκόμη τὸν δραματικό, ἀλλὰ μεγαλειώδη ἱστορικὸ δρόμο του πρὸς ἓνα σταθμό, πού ὄχι μόνο ὀδηγέται, μὰ πού ἀρχίζει νὰ χαράζει ὁ ἴδιος τὴ γραμμὴ τῆς πορείας του, χάρη στὴ γνώση, σ' ἓνα σταθμό, πού θὰ βρεῖ τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς ἄλλους, τὸν ἑαυτό του καὶ τὸν «ἄνθρωπο».

Ἔτσι, βασικὸς σκοπὸς — στὸ πρῶτο μέρος — τῆς ἐργασίας αὐτῆς, εἶναι ν' ἀποσπάσει καὶ τὰ τελευταῖα ἰδεαλιστικά - μεταφυσικά ἀπομεινάρια, ἀπὸ μιὰ περιοχὴ: τὴν πνευματικὴ, πού ἢ ἀστικὴ διανόηση τῆ θεωροῦσε μέχρι χτὲς σὰν ἀποκλειστικὸ θεμέλιό της καὶ πού σήμερα ὡστόσο, ἀρχίζει νὰ βλέπει πὼς καὶ ἐτούτῃ τῆς ξεφεύγει μέσα ἀπὸ τὰ χέρια της.

Χρέος λοιπόν, κάθε προοδευτικοῦ διανοοῦμενου, στὴν ἰδεολογικὴ αὐτὴ ἀναμέτρηση τῶν δυὸ ἀντιμαχόμενων στρατόπεδων, εἶναι νὰ ξεσκεπάσει τίς ἰδεολογικὲς ἐπιδράσεις, μιᾶς ξεπερασμένης καὶ ἀντιδραστικῆς κοινωνικῆς κατάστασης καὶ νὰ δείχνει, ὅσο μπορεῖ, τὸν στόχο τοῦ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι.

II. ΤΑ ΟΝΤΙΚΑ ΠΕΔΙΑ ΤΟΥ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ

Είναι γεγονός, πώς ἂν ρίξουμε μιὰ σύντομη ματιά στὴ διαίρεση τῆς φιλοσοφίας ποὺ ἔκαναν οἱ διάφοροι φιλόσοφοι ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἴσαμε σήμερα, θὰ διαπιστώσουμε πὼς ἡ διαίρεση αὐτὴ ἐκφράζει καὶ ἀντανακλᾷ τὶς ἀντιλήψεις τους, τὴν ἰδεολογία τους καὶ γενικὰ τὴν κοινωνικὴ τους συνείδηση, διαμορφωμένη ἀπὸ ψυχικὲς διαθέσεις ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τοποθέτησή τους. Κι' ἐπειδὴ ἡ κοινωνικὴ συνείδησή τους καὶ γενικὰ ἡ ἰδεολογία τους, ἀντανακλᾷ τὶς ταξικὲς ἀντιθέσεις τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης τῆς ἐποχῆς τους — ποὺ κι' αὐτὴ μὲ τὴ σειρά τῆς καθορίζεται ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ τρόπο τῆς παραγωγῆς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, — πάντοτε οἱ φιλόσοφοι ὅταν διάκριναν τὰ ὄντικα πεδία τοῦ εἶναι, ὄχι μόνο φύλαγαν πρωταρχικὴ καὶ προνομιοῦχα θέση στὸ πνεῦμα, μὰ καὶ τὸ θεωροῦσαν σὰ μιὰ πραγματικὴ, *suī generis*, ὅπως τὸν φυσικὸ κόσμο, ὄντικὴ περιοχὴ.

Ἔτσι ἂν τοποθετηθοῦμε, ἱστορικὰ, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ φανέρωμα τῆς λογικῆς σκέψης στὴν ἀρχαιότητα καὶ ἐπισκοπήσουμε τὴν παράλληλη πνευματικὴ κατάσταση τῶν λαῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, θὰ δοῦμε πὼς οἱ Ἕλληνες βρῖσκονταν ἕνα βῆμα πιὸ μπροστὰ ἀπ' αὐτούς. Οἱ θεοὶ τους δὲν ἔχουν τὶς παράξενες ἐξωκοσμικὲς καὶ μυστικοπαθεῖς δυνάμεις τῶν ἀνατολικῶν λαῶν¹ ποὺ ἐξουθενώνουν τὸν ἄνθρωπο, μὰ εἶναι σάρκα καὶ εἰκόνα τοῦ χαρούμενου ἑαυτοῦ τους καὶ ἀντανακλᾷ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους. Κι' ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ Χ. Θεοδωρίδης στὸ γοητευτικὸ καὶ θαυμάσιο βιβλίο του: «Ἐπίκουρος» (Ἀθήνα, 1954, σελ. 45 κ.ἑξ.) οἱ θεοὶ τῆς ὀμηρικῆς ἐποχῆς: «Δὲν

1. Πρὸβλ. Olivier Bloch, *Materialisme et critique de la religion dans l'antiquité* (Philosophie et Religion, Centre d'études et des Recherches Marxistes), 1977, p. 7 - 23.

ἔχουν τίποτε ξωτικό. Τὰ θαυμάσια ζηλευτά, ὄχι θαύματα, τὰ κάνουν γιατί εἶναι προικισμένοι με ἀνάλογες ἰκανότητες. Ἡ δράση τους ἔχει προχωρήσει ὡς τὴν κατανομὴ τῆς ἐργασίας. Στὴ διάνοια τοῦ ποιητῆ χαράζει ἡ ἔννοια τῆς μηχανικῆς ἐνέργειας». Μέσα στὰ ὁμηρικὰ ἔπη μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε πῶς κάτω ἀπὸ τὰ ἱστορούμενα κατορθώματα τῶν ἡρώων καὶ βασιλιάδων, ἀναδεύεται ἓνα ἀνώνυμο πλῆθος ποῦ ἀσχολεῖται με τὶς βιοτικὲς τέχνες ἀπ' ὅπου θὰ ξεπηδήσει ὁ δῆμος. Βρισκόμαστε στὴν ἀρχὴ μιᾶς καινούργιας ἐποχῆς, ὅπου διαφαίνεται ἀρκετὰ καθαρά πῶς ἀρχίζει τὸ λογικὸ νὰ παίρνει τὴ θέση του. Δηλαδή εἴμαστε στὸ κατώφλι τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ «μερικευμένη» γνώση, τὴ γνώση τοῦ «ὄτι» πρὸς τὴ «γενικευμένη» γνώση τοῦ «διότι».

Μὰ θὰ πρέπει ἀκόμα νὰ ποῦμε πῶς ὄχι μόνο στὸν κόσμον τοῦ Ὀμήρου ἢ σκέψη ἀνακατεῦει προλογικὰ με λογικὰ στοιχεῖα, μὰ περνώντας ἀπὸ τοὺς θεολόγους καὶ ἀστρολόγους ὅπως τοὺς λένε, δηλαδή τὸν Ὀρφέα, τὸν Μουσαῖο, τὸν Ἐπιμενίδη, τὸν Ἡσίοδο, τὸν Ἄκουσίλαο καὶ φτάνοντας στὸ Θεαγένη τὸν Ρηγίνο, θὰ βλέπαμε λίγο πιὸ ξεκάθαρα τὰ πράγματα, στὴν πορεία τους πρὸς τὴ λογικὴ σκέψη. Παρόλες τὶς ἰδεαλιστικὲς - θεολογικὲς ἀντιδράσεις τους ἐναντία στὴ γνήσια ἑλληνικὴ ὀρθολογικὴ σκέψη, ποῦ ἀντανακλᾷ τὸν καινούργιο τρόπο ζωῆς, δὲν μπόρεσαν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴ φυσιοκρατικὴ ἐπίδραση κι' ἀπὸ τὴν κοσμικὴ εἰκόνα τῆς ἐποχῆς.

Ἔτσι μιὰ πρώτη κοσμολογικὴ ἐρμηνεῖα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰχνηλατήσῃ στὸν Ὀρφέα, ὅπου διαφαίνεται ὁ λογικὸς πυρήνας, τυλιγμένος ὅμως με τὰ προλογικὰ - μυθολογικὰ κι' ἀνθρωπομορφικὰ στοιχεῖα:

«Χάος ἦν καὶ Νυξ Ἐρεβός τε μέλαν πρῶτον καὶ Τάρταρος εὐρύς.
Γῆ δ' οὐδ' Ἄηρ οὐδ' Οὐρανός ἦν ...»

(Diels Fragm., 5, 5).

Κι' ὁ Ἐπιμενίδης ἀπὸ τὴν Κρήτη, ὑποθέτει τρεῖς κοσμολογικὲς ἀρχές: τὸν Ἀέρα, τὴ Νύκτα καὶ Τάρταρον (Diels Fragm., 5, 33).

Ἐκεῖνο ὅμως ποῦ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἐδῶ, εἶναι πῶς ἀφοῦ

ὁ ὀμηρικὸς ἄνθρωπος ξεπέρασε τὶς κατώτερες μορφές θρησκείας, ὅπως τὴ λατρεία τῶν ἄψυχων, τῶν ζώων, τὴ μαγεία κι' ἄορατες δυνάμεις, φτάνει ἢ σκέψη του νὰ ἀναζητᾷ ἀρχές, πού ἀπ' αὐτὲς θὰ βγοῦν κι' οἱ θεοί, μὰ πού ὥστόσο μέσα σ' αὐτὲς τὶς ἀρχές κρύβεται ὁ σπόρος μιᾶς γενίκευσης τῶν φυσικῶν δυνάμεων: μιὰ πρώτη ἀντιστροφή ἀπὸ τὴν παντοδυναμία τῶν θεῶν πρὸς τὶς ἀφαιρεμένες δυνάμεις τῆς φύσης, ντυμένες ὅμως μὲ μορφὴ ἀνθρωπομορφικὴ ἀκόμη. Οἱ καιροὶ ἀρχίζουν ν' ἀλλάζουν κι' ὁ δῆμος νὰ παίρνει δύναμη μέσα στὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐξέλιξη. Ἐπόμενα ἢ σκέψη πού μεστῶνει, κάτω ἀπὸ τὶς καινούργιες αὐτὲς ἐπαναστατικὲς μεταβολές τῆς ἐποχῆς, κάνει φανερὸ στὸν ἄνθρωπο τὸ πόσο ἀφελεῖς εἶναι οἱ μυθολογικὲς - θρησκευτικὲς εἰκόνας, πού παληότερα τρέφανε καὶ στηρίζανε τὴ σκέψη καὶ τὸ κοινωνικὸ κατεστημένο. Ζητᾶνε ὄλο καὶ περισσότερο ὄχι μόνον τὴν ἀπὸ φυσικὲς αἰτίες ἐρμηνεία τῆς πορείας τοῦ κόσμου, μὰ καὶ τὴ μιὰ καὶ μόνη ὑλικὴ ἀρχὴ του.

Χαρακτηριστικὸ, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, δηλαδὴ τῆς μεταβολῆς τῆς σκέψης στὴν πορεία της ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ἴσαμε τὸ κατῶφλι τοῦ βου αἰῶνα, ὅπου ἀρχίζει κι' ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία μὲ τοὺς προσωκρατικούς, εἶναι τὰ ὅσα μᾶς παραδίνει ὁ Πορφύριος (Diels Fragm. 15, 5) σχετικὰ μὲ τὸν Θεαγένη τὸ Ρηγίνο, πού ἔζησε γύρω στὰ 550 π.Χ. Αὐτός, μᾶς λέει ὁ Πορφύριος, πρῶτος καταπιάστηκε μὲ μιὰ ἔρευνα γιὰ τὴν καταγωγὴ καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ πού ἔζησε ὁ Ὅμηρος κι' ἀκόμα πὼς πρῶτος πραγματεύτηκε γιὰ τὴ γραμματικὴ. Ἄπ' ὅ,τι μᾶς λέει ὁ Θεαγένης, φαίνεται καθαρὰ πὼς στὴν ἐποχὴ του ἢ σκέψη ἀρχίζει νὰ διακρίνει ἀνάμεσα στοὺς θρησκευτικούς μύθους καὶ στὶς ἀφαιρεμένες ἀρχές πού αὐτοὶ ἐκφράζουν. Ὁ Θεαγένης ἔλεγε μὲ πίκρα: εἶναι ἀπρεπὲς νὰ λένε πὼς οἱ θρησκευτικοὶ μῦθοι εἶναι ἀλληγορίες γιὰ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης καὶ νὰ πηγαίνουν ἔτσι κόντρα στοὺς θεοὺς. Γιατί: «... καὶ γὰρ φάσι τὸ ξηρὸν τῶι ὑγρῶι καὶ τὸ θερμὸν τῶι ψυχρῶι μάχεσθαι καὶ τὸ κοῦφον τῶι βαρεῖ· ἔτι δὲ τὸ μὲν ὕδωρ σβεστικὸν εἶναι τοῦ πυρός, τὸ δὲ πῦρ ξηραντικὸν τοῦ ὕδατος. Ὅμοίως δὲ καὶ πᾶσι τοῖς στοιχείοις, ἐξ ὧν τὸ πᾶν συνέστηκεν, ὑπάρχειν ἐναντίωσιν καὶ κατὰ μέρος μὲν ἐπιδέχεσθαι φθορὰν ἅπαξ τὰ πάντα μένειν αἰώνιος. μάχας δὲ

διατείθεσθαι αὐτόν, διονομάζοντα τὸ μὲν πῦρ Ἐπόλλωνα καὶ Ἥλιον καὶ Ἥφαιστον, τὸ δὲ ὕδωρ Ποσειδῶνα καὶ Σκάμανδρον. . . καὶ λοιπά. . .».

Ἀπὸ τὸ κομμάτι αὐτὸ φαίνεται ἄρκετὰ καθαρά πὼς διαγράφονται οἱ ἀπαρχές τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας. Βρισκόμαστε σὲ μιὰ ἐποχὴ πού ἀρχίζουν ν' ἀκμάζουν οἱ φυσιολόγοι, κι' ὅπως ἀνεβαίνει ὁ δῆμος καὶ νὰ ξεπέφτει τὸ κατεστημένο τῆς ἀριστοκρατίας, οἱ διδασκαλίες τους πῆραν μεγάλη διάδοση. Μαζὶ μὲ τὸ πέσιμο τῆς ἀριστοκρατίας στὸ πολιτικὸ πεδίο ἔπεφτε καὶ ἡ ἰδεολογία της πού στηριζότανε στὸν θρησκευτικὸ μῦθο καὶ τὸν προλογικὸ συμβολισμό.

Στοὺς προσωκρατικούς ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ καθολικὴ ἐπιστήμη πού ἐξετάζει τὴ φύση καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν ἐρμηνέψει ἀπὸ φυσικὲς αἰτίες κι' ἀπὸ μιὰ καὶ μοναδικὴ ἀρχή. Τὰ ὄντικά πεδία δὲν ἔχουν ἀκόμη διασαφηθεῖ κι' οἱ διανοητές τῆς ἐποχῆς ἀνακατεύουν ἀκόμη, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ Πυθαγόρειοι, τοὺς ἀριθμούς μὲ τὰ πράγματα καὶ τὰ ὄντα.

Οἱ προσωκρατικοὶ κατάφεραν, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς σκέψης τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, νὰ ἐρμηνέψουν τὸν κόσμον καὶ τὶς μεταβολές του ἀπὸ φυσικὲς αἰτίες, δίχως τὴ μεσολάβηση κανενοῦ θεοῦ ἢ πνεύματος πού νὰ βρῖσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν κοσμικὴ λειτουργία. Κι' ὁ λόγος στὸν Ἡράκλειτο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα 30 καὶ 124¹, δὲν εἶναι ἔξω-κοσμικός, μὰ «ἐνυπάρχων». Εἶναι ἡ ταξινομικὴ μέσα στὰ πράγματα δύναμη καὶ ἀρχή, ἡ νομοτέλεια τοῦ κόσμου. Γενικὰ τὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δὲν τὴν ταράζει καμιὰ ἀμφιβολία πὼς μπορεῖ ν' ἀδράξει τὸν κόσμον καὶ νὰ τὸν ἐρμηνέψει σωστά, μὲ τὸν λόγο, πού κάνει τὸν δημοκρατικὸ Ἑλληνα τῆς ἐποχῆς τόσο περήφανο.

1. Diels Fragm. 1966, ἀπ. 30: «κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰεὶζων, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα».

ἀπ. 124: «ἄλογον δὲ κάκεινο δόξειεν ἆν, εἰ ὁ μὲν ὄλος οὐρανὸς καὶ ἕκαστα τῶν μερῶν ἅπαντ' ἐν τάξει καὶ λόγοι καὶ μορφαῖς καὶ δυνάμεσιν καὶ περιόδοις, ἐν δὲ ταῖς ἀρχαῖς μῆθ' ἐν τοιοῦτον, ἀλλ' ὡσπερ σάρμα εἰκὴ κεχυμένων ὁ κάλλιστος, φησὶν Ἡράκλειτος, ὁ κόσμος».

Ὡστόσο στὴν ἔκφραση τῆς σκέψης τους, οἱ προσωκρατικοὶ βαστάνε κάποια ἀπομεινάρια ἀπὸ τὴν κληρονομιά τῆς προλογικῆς μυθολογικῆς βαθμίδας, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ Ἡράκλειτος ποὺ ἐκφράζεται μὲ ἐποπετείες. Κι' ἀκόμη γιατί ἂν ζητᾶνε τὴν πρώτη ἀρχὴ τοῦ ὄντος, τὴν φαντάζονται σὰν κάτι σταθερὸ κι' ἀνάλλαγο, ποὺ διατηρεῖ τὴν οὐσία του παρόλες τίς μεταβολές, σὰν τὸ ὑπόστρωμα (substratum) τῆς ποικιλίας καὶ τῆς ἀλλαγῆς, τῆς ἀδιάκοπης κίνησης καὶ μεταβολῆς τῆς φύσης. Εἶναι ὕλιστές καὶ διαλεκτικοί, μὰ ταυτόχρονα ἔχουν καὶ τὸ μεταφυσικὸ στοιχεῖο τους.

Οἱ ἀνθρωπομορφικὲς μυθολογικὲς ἀρχές, ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ἴσαμε τὸν Ἡσίοδο, ὅπως: τὸ Χάος, ἡ Νύξ, ἡ Γαῖα, Ὡκεανός, κ.ἄ. ἂν ἐκεῖ ἔχουν κάνει ἓνα βῆμα πρὸς τὴν ἀφαίρεση, ἐδῶ στοὺς προσωκρατικούς, γίνονται καθαρὰ ἀφαιρεμένες ἀρχές. Οἱ παλιές προσωποποιημένες ἀρχές γίνονται ἢ βάση κι' ἢ ἀρχὴ τοῦ κόσμου, τὸ ὑπόστρωμα κάθε μεταβολῆς στὴ φύση. Στὸν Θαλῆ ἔγινε τὸ νερό, τὸ ἄπειρο στὸν Ἀναξίμανδρο, ὁ ἀέρας στὸν Ἀναξίμενη, ἡ φωτιά στὸν Ἡράκλειτο. Τὸ πῆδημα αὐτὸ ἀπὸ τὸ προλογικὸ στὸ λογικὸ στὴν ἀνθρώπινη σκέψη, ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴν παραπέρα ἀνάπτυξη καὶ ὀργάνωση τῆς συνείδησης τοῦ ἀνθρώπου.

Τὴν πρώτη διαίρεση τῆς φιλοσοφίας, ποὺ κρατᾶ ἀκόμα μὲ διάφορες ἀποχρώσεις μέχρι τίς μέρες μας στὴν ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία, τὴν κάνει ὁ Πλάτωνας. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ διαίρεση τῆς ψυχῆς ποὺ τὴ χωρίζει σὲ τρία μέρη: τὴ διάνοια, τὴν αἴσθηση καὶ τὴ βούληση, διαιρεῖ ἀνάλογα μὲ τὰ ὄντικα πεδία ποὺ ἔχει διαιρέσει τὸ ὄν καὶ τὴ φιλοσοφία. Ἔτσι ἔχουμε:

- α) Τὴ διαλεκτικὴ: ποὺ ἐξετάζει τίς ἰδέες, εἴτε ὅπως λέει χαρακτηριστικὰ: τὸ «ὄντως ὄν».
- β) Τὴ φυσικὴ καὶ τὰ μαθηματικά: ποὺ ἐξετάζουν τὴ Φύση, τὸν αἰσθητὸ κόσμο, καὶ
- γ) Τὴν Ἠθικὴ: ποὺ ἐξετάζει τὴν πολιτικὴ καὶ τίς ἄλλες ἀνθρώπινες ἐπιστῆμες.

Ἡ διαίρεση αὐτὴ ποὺ κάνει ὁ Πλάτωνας δείχνει ἀπὸ τὴ μιὰ τὴν πρωταρχικὴ καὶ προνομιούχα θέση ποὺ δίνει στὴ νόηση,

κι' από τήν άλλη ανάγει τὰ τελευταία γενικευμένα και ἀφαιρεμένα πορίσματα της σέ όντότητες. Ἡ διαλεκτική είναι ό τρόπος για νά φτάσουμε στο όντως όν, στις ιδέες και τó αγαθό. Κι' ένα άλλο άκόμα: είναι ταυτόχρονα γνωσιοθεωρία και όντολογία. Ὡστόσο άν ανακηρύχνει σάν άπόλυτη και πραγματική τήν πνευματική περιοχή, δέν άρνιότανε τή φυσική και κοινωνική πραγματικότητα, μά τή θεωρούσε σά ξεπεσμένη στην όντολογική του κλίμακα.

Ἡ διαίρεση τών όντικών πεδίων, όπως έγινε στον Πλάτωνα, κρατάει, με διάφορες αποχρώσεις μέχρι σήμερα, όπως είπαμε, ιδιαίτερα στην ιδεαλιστική φιλοσοφία. Ἡ πνευματική περιοχή είναι ή πρωταρχική που από αυτήν πάντοτε γίνεται προσπάθεια να βγει ό έξωτερικός κόσμος.

Μιά τέτοια διαίρεση τής φιλοσοφίας, όπου τó πνευματικό με τὰ διάφορα ιδεαλιστικά σχήματά του κυριαρχεί πάνω στη σκέψη του κοινωνικού ανθρώπου, θά πρέπει να θεωρηθούν σαν μυθολογικά - προλογικά κατάλοιπα στη συνείδησή του. Παρόλο που ή σκέψη στην αρχαιότητα βγαίνει από τó μυθολογικό - προλογικό παιχνίδισμα, με τις άστραπές τής έλληνικής λογικής σκέψης, με τούς προσωκρατικούς, ώστόσο ό μυθολογικός - προλογικός άνθρωπομορφισμός αφήνοντας τήν παραστατική - εικονική και συμβολική μορφή του, μετασχηματίζεται σε άπρόσωπο πνεύμα και εκφράζεται με λογικές άφαιρέμένες έννοιες στην ιδεαλιστική φιλοσοφία.

Ἀπό τόν Πλάτωνα και πέρα ίσαμε σήμερα, ή ιδεαλιστική φιλοσοφία παίρνει τήν καθαρή έννοιολογική, λογική και ταυτόχρονα υπερβατική μορφή της. Ἡ ανθρώπινη σκέψη από άφαίρεση σε άφαίρεση φτάνει να θεωρεί τις τελευταίες γενικεύσεις της σαν πραγματικές και με άντεστραμμένη ύπαρκτική χρονική και λογική σειρά. Τό πραγματικό, από δά και πέρα ίσαμε σήμερα, στην ιδεαλιστική φιλοσοφία, είναι: Στον Παρμενίδη ό νοῦς, στον Πλάτωνα οι ιδέες, ή νόηση νόησης στον Ἄριστοτέλη, ό προσωπικός θεός στη χριστιανική θεολογία, τó Cogito στον Ντεκάρτ, ή Ἰδέα στον Hegel, τó υπερβατικό εγώ στο Husserl και ό υλικός άντικειμενικός κόσμος παίρνεται σαν ξεπεσμένος ύπαρκτικά, είτε σαν καθαρά πνευματικός είτε τό

πολύ κáνοντάς του κάποια παραχώρηση, νά θεωρεῖται σάν μιὰ ισότιμη εἴτε δευτερεύουσα ὄντικῆ περιοχὴ ἀπέναντι στὴν πνευματικῆ.

Ἐκτὸν 18ο ὄμως αἰῶνα κάτω ἀπὸ τὶς ἐπαναστατικὲς κοινωνικὲς μεταβολὲς τῆς ἐποχῆς, ἔγινε φανερὸ πὼς ὀλόκληρο τὸ ἰδεαλιστικὸ πνευματικὸ οἰκοδόμημα μαζί κι' ἡ θρησκεία, ποὺ οἱ ἰδεαλιστὲς φιλόσοφοι τὸ ἐβάζαν σάν ἀρχὴ τοῦ ὄντος, δὲν ἦτανε παρὰ δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ, τῆς σκέψης τοῦ φυσικοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου. Κι' ἀκόμη, πὼς αὐτὸ τὸ θρησκευτικὸ - ἰδεαλιστικὸ κατασκεύασμα δὲν ἦτανε παρὰ ἡ ἀντανάκλαση τοῦ ἀντικειμενικοῦ γίνεσθαι τοῦ κόσμου, φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ, στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση καὶ σκέψη. Μιὰ σκέψη ὄμως ποὺ ἐκφράζει τὴν ἀντανάκλαση αὐτὴ διαμορφωμένη καὶ μεταπλασμένη, κάθε φορὰ καὶ σὲ κάθε ἐποχὴ ἀπὸ τὶς ὑποκειμενικὲς ψυχικὲς διαθέσεις, ἰδεολογικὲς ἀντιλήψεις καὶ σκοποὺς τοῦ κοινωνικοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου, ἀντιλήψεις βέβαια ποὺ τὶς διαμορφώνει κι' αὐτὲς μέσα καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ διάρθρωση, ἀπὸ τὴν ταξικὴ του τοποθέτηση, καὶ ἀπὸ τὴν κοσμικὴ εἰκόνα τῆς ἐποχῆς του. Γιατὶ ἡ ἀντανάκλαση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, δὲν εἶναι παθητικὴ μὰ ἐνεργητικὴ ἀντανάκλαση, δηλαδὴ τὸ ὑποκείμενο στὴν προσπάθειά του νά κατανοήσῃ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο ἐπεμβαίνει ἐνεργητικά. Τὸ ὑποκείμενο ὅσο δὲν ἔχει κάνει γνῶση, δὲν ἔχει ἀντικειμενοποιήσῃ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, βάζει καὶ προβάλλει σ' αὐτὸν καὶ στὶς σχέσεις του, τὶς δικὲς του ὑποκειμενικὲς σχέσεις καὶ τοῦ ἀποδίνει τὶς δικὲς του ψυχικὲς διαθέσεις.

Γι' αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νά ποῦμε πὼς παρόλο ποὺ ἡ ἀντανάκλαση τοῦ γίνεσθαι, τόσο στὴ «συνείδηση» τοῦ προανθρώπινου ὑποκειμένου, ὅσο καὶ στὴ συνείδηση τοῦ σημερινοῦ «πολιτισμένου», παρουσιάζεται καὶ ἀντανάκλαται μὲ τὴν ἴδια μορφή, ὡστόσο τὸ ὑποκείμενο τῆς κάθε ἐποχῆς, ἡ συνείδησή του, ἀδράχνει καὶ κατανοεῖ τόσο μόνον ἀπ' τὴν ἀντανάκλαση τοῦ ἀντικειμενικοῦ, τοῦ γίνεσθαι, ὅσο μέρος του ἀντικειμενοποιεῖται, δηλαδὴ ὅσο γίνεται γνῶση μέσα καὶ ἀπὸ τὴν πρακτικὴ δραστηριότητά του. Ἔτσι φαίνεται τὸ γιατί δὲν συμπίπτει

ἅπ' ἀρχῆς τὸ ὑποκειμενικὸ μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ, ἢ σκέψη μὲ τὴν πορεία τοῦ κόσμου, ἢ συνείδηση μὲ τὸ Γίγνεσθαι τοῦ κόσμου. Γιατὶ ἐνῶ τὸ ἀντικειμενικὸ, ὁ κόσμος, τραβᾷ ἀδιάφορα τὸ δρόμο του, τὸ ὑποκειμενικὸ κι' ἢ σκέψη, ποῦ ξεπήδησε σὲ ὀρισμένη στιγμή καὶ σ' ὀρισμένη βαθμίδα τῆς πορείας τοῦ ἀντικειμενικοῦ σὰν ἀνθρώπινη συνείδηση, δὲν μπορεῖ ν' ἀδράξει καὶ νὰ κατανοήσῃ διὰ μιᾶς, ὅσο δὲν ἔχει πάρει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της, τὸ ἀντικειμενικὸ, παρὰ τόσο μόνο ὅσο ἅπ' αὐτὸ γίνεται πρόβλημα γιὰ νὰ λυθεῖ μέσα στὴν κοινωνικὴ παραγωγικὴ δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων.

Ἔτσι ἡ σύμπτωση τοῦ ὑποκειμενικοῦ - ἀντικειμενικοῦ στὴν πορεία τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, κι' αὐτὴ ὄχι ἀπόλυτη μὰ σχετική, γίνεται ἀνάμεσα: σ' αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ ἀντικειμενικοῦ ποῦ ἔγινε γνώση καὶ στὴν ἀνθρώπινη σκέψη καὶ συνείδηση κάθε φορά. Τὸ ὑπόλοιπο κομμάτι τοῦ Γίγνεσθαι ὅσο δὲν ἐμπίπτει στὴν προβληματικὴ τοῦ ὑποκειμενικοῦ, δὲν κατανοεῖται, δὲν γίνεται γνώση καὶ δὲν μπορεῖ τότε φυσικὰ τὸ ὑποκειμενικὸ κι' ἢ σκέψη νὰ συμπίπτει μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ καθολικά.

Σήμερα, βέβαια, ἡ σκέψη φαίνεται πολλές φορές πὼς δὲν ξαρτιέται ἅπ' τὴν κοινωνικὴ προβληματικὴ γιὰ ν' ἀδράξει τὸ ἀντικείμενό της. Φαίνεται ξέμακρη ἅπ' τὶς ἄμεσες πραχτικὲς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας, σὰν τὸ «φύσει τοῦ εἰδέναι ὀρέγεται ἄνθρωπος», ὅπως θὰ πεῖ ὁ Ἀριστοτέλης. Φαίνεται πὼς θέλει νὰ μάθει καὶ νὰ ἐρευνήσῃ τὸ σύμπαν, νὰ μάθει τὰ μυστικά του ἀπὸ καθαρὴ θεωρητικὴ ἀνάγκη. Ὅμως παρόλα αὐτά, τὸ ὑποκειμενικὸ δὲν θὰ μπορέσει νὰ συλλάβῃ ὀλοκληρωτικὰ τὸ ἀντικειμενικὸ καὶ νὰ συμπέσει ἀπόλυτα μαζί του. Πάντα τὸ ἀντικειμενικὸ θὰ τοῦ ξεφεύγει καὶ θὰ ξετυλίγει καινούργιες μορφές, ποῦ τὸ ὑποκείμενο θὰ προσπαθεῖ νὰ τὶς προσπελάσῃ καὶ νὰ τὶς κατανοήσῃ ξετυλίγοντας κι' αὐτὸ τὰ δικά του σχήματα ὅσο δὲν κατανοεῖ τὴν ἐξωτερικὴ αὐτῆ πραγματικότητα, γιὰ νὰ συλλάβῃ τὶς νομοτελείες του. Ὡστόσο, ὅμως, ἡ ἀνθρώπινη σκέψη πάντοτε θὰ προχωρεῖ, θὰ συμπορεύεται καὶ θὰ συμπλησιάζει ἀδιάκοπα τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμον καὶ θὰ γνωρίζῃ, κατὰ προσέγγιση πάντα, τὶς νομοτελείες του κι' ὄχι ὅπως θέλει ὁ N. Hartman, λέγοντάς μας πὼς ἡ σκέψη σταματᾷ καὶ δὲν μπορεῖ

νά συλλάβει τὸ ὄν παρὰ μόνο στὴν περιοχὴ ποὺ ἀντικειμενοποιεῖται. Γιατὶ πέρα ἀπ' τὴν ἀντικειμενικὴν περιοχὴν, μᾶς λείπει ὁ N. Hartman, ὑπάρχει ἡ περιοχὴ τοῦ ἄρρητου, τοῦ ὑπέρλογου, ὅπου ἡ σκέψη δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ντύσει καὶ νὰ τὴν τυλίξει μὲ τὰ λογικὰ σχήματά της, τίς κατηγορίες καὶ νὰ τὴν κάνει γνώση. Ἡ ἄρρητη περιοχὴ εἶναι, καθὼς φαίνεται ἐδῶ, ἡ περιοχὴ ποὺ κρατάει ἐπαφὴ μὲ τὸ θεῖο, μὲ τὸ ὑπερβατικόν.

Ἔτσι λοιπόν, σὲ ὅσο μέρος τοῦ ἀντικειμενικοῦ, ποὺ δὲν ἔχει κατανοηθεῖ καὶ δὲν ἔχει γίνει γνώση ἀπ' τὴ συνείδηση μὲ τὰ φτωχὰ ἀρχικὰ καὶ διαρκῶς πλουσιότερα παραστατικὰ μνημονικὰ ἀποθέματά της μέσα στὴν ἱστορικὴ πορεία, ἡ συνείδηση θὰ προβάλλει τὰ ὑποκειμενικὰ σχήματά της καὶ τίς διαθέσεις της, ποὺ πηγὴ ἔχουν τίς βαθύτερες ὀργανικο-ψυχικὲς κοίτες τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς τὰ ἔξω καὶ θὰ ντύνει τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον καὶ τίς σχέσεις του μὲ φανταστικὲς παραστατικὲς σχέσεις. Τὸ προτσέσο αὐτὸ θὰ ὀδηγήσει κατ' εὐθείαν στὴ μυθολογικο-προλογικὴ συνείδηση, ἀπαρτίζοντας τὸ περιεχόμενον τῆς κοινωνικῆς συνείδησης, ἓνα περιεχόμενον ποὺ τὸ ὑποκείμενον βρίσκει ἔτοιμο ἀπὸ τὴ γέννησή του μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα καὶ ποὺ ἀφοῦ γίνει κυρίαρχο καὶ διαμορφώνει τὴν αὐτομικὴ συνείδηση, καθορίζει καὶ τὴν πρακτικὴ δραστηριότητα καὶ τίς ἀνθρώπινες σχέσεις.¹

Στὴν ἑλληνικὴ σκέψη ὀφείλει ἡ ἀνθρωπότητα ὄχι μόνο ποὺ τὴν ἐβγαλε ἀπὸ τὸν μυθικὸ - θρησκευτικὸ ὕπνον, ποὺ ἀκόμη εἶναι βυθισμένοι ὀλόκληροι λαοί, μὰ πῶς κάνει καὶ τὴν ἀπαρχὴ μὲ τοὺς προσωκρατικοὺς τῆς ἀντιστροφῆς στὴ βασικὴ ἀντίληψη: πῶς τὸ πνευματικὸ - φανταστικόν, μυθολογικόν καὶ θρησκευτικόν οἰκοδόμημα τῆς ἀνθρώπινης σκέψης δὲν εἶναι «ἀδθυπόστατο» καὶ πραγματικόν, μὰ δημιούργημα τῆς σκέψης αὐτῆς. Καὶ θὰ περάσουν δύομισυ χιλιάδες χρόνια ἀπὸ τότε, ποὺ ἡ διαπίστωση αὐτὴ περνώντας ἀπ' ὅλες τίς φιλοσοφικὲς μορφές της, θὰ φτάσει γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ : στὸν Marx καὶ τὸν Engels.

1. K. Marx, Γερμανικὴ ἰδεολογία, ἑλλην. μετ., Ἀθήνα, 1977, σελ. 43 καὶ 53.

Κι' ἀκόμη θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε πὼς στὶς μέρες μας γίνεται τόσο ὀρατὴ αὐτὴ ἢ ἀντιστροφή πού μόνο πάνω στὴ βάση αὐτὴ μπορεῖ νὰ δουλέψει τόσο ἢ ἐπιστῆμη ὅσο κι' ἡ φιλοσοφία.

Ἡ ἀντιστροφή αὐτὴ θεμελιώνεται καλὰ ἀπὸ τὸν L. Feuerbach, ὅταν, κάνοντας κριτικὴ στὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel, ἀντιστρέφει τὴν πρωταρχικότητα τῆς Ἰδέας καὶ δίνει τὰ πρωτεῖα στὸ εἶναι. Ἔδειξε πολὺ σωστά, τὸ 1842, στὸ ἔργο του: "Thèses Provisaires" Νο 53, πὼς: «... ἡ ἀληθινὴ σχέση τῆς σκέψης μὲ τὸ εἶναι, εἶναι: τὸ εἶναι ὑποκείμενο, ἡ σκέψη ὁ προσδιορισμός. Ἡ σκέψη βγαίνει ἀπὸ τὸ εἶναι κι' ὄχι τὸ ἀντίθετο. Τὸ εἶναι ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ ἀπ' τὸν ἑαυτό του, τὸ εἶναι δὲν εἶναι δοσμένο παρὰ ἀπ' τὸν ἑαυτό του. Τὸ εἶναι ἔχει στὸν ἑαυτό του τὴν ἀρχὴ του, γιατί μόνο τὸ εἶναι εἶναι: αἴσθησις, λόγος, ἀναγκαιότητα, ἀλήθεια, δηλαδή τὸ εἶναι εἶναι τὸ πᾶν σ' ὅλα τὰ πράγματα. Τὸ εἶναι εἶναι, γιατί τὸ μὴ-ὄν εἶναι ἀνύπαρκτο, δηλαδή τὸ μὴδὲν, τὸ μὴ-αἰσθητό».

Ἡ παραπάνω ἔκφρασις καὶ διατύπωσις γιὰ τὸ εἶναι ἀπ' τὸν Feuerbach, διακριβώνει μὲ μιὰ ἄφθαστη δύναμη τὴ χρονικὴ καὶ ὄντολογικὴ προτεραιότητα τοῦ εἶναι ἀπέναντι στὴν Ἰδέα καὶ στὴ Συνείδησις, καὶ δείχνει ταυτόχρονα πὼς τὸ εἶναι δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴ συνείδησις γιὰ νὰ ὑπάρχει, πὼς τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ του ἀνεξάρτητα ἀπ' τὴ συνείδησις τὴν ὀφείλει ἀπλὰ καὶ μόνο γιατί στηρίζεται καὶ ἔχει τὴ βάση του στὸν ἑαυτό του.

Ἡ συνείδησις φανερώνεται σὲ μιὰ ὀρισμένη βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ ὄντος καὶ εἶναι δευτέρου βαθμοῦ, σὰν ἀντανάκλασὴ του. Ὡστόσο, ἂν ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού μέσα ἀπ' τὴν ὁμαδικὴ συνείδησις φανερώνεται καὶ ξεπηδᾷ ἡ συνείδησις καὶ ὅπου αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ «θέσει» τὸν ἑαυτό της, γιατί δὲν ἔχει πάρεϊ ἀκόμη συνείδησις καὶ γνώσις τοῦ ἑαυτοῦ της, καὶ γι' αὐτὸ «βάζει» τὸν ἑαυτό της πρῶτα ἀσυνείδητα σὰν «ἐτερότητα», σὰν ἄλλος, (δηλαδή σὰ μορφὲς τῆς κοινωνικῆς συνείδησις: ὁμαδικὲς παραστάσεις, μυθολογικὸ πάνθεο, θρησκευτικο-μεταφυσικὴ ἰδεολογία, μορφὲς τῆς φιλοσοφίας κ.ἄ.), ὥσπου νὰ φτάσει στὴν τωρινὴ βαθμίδα της, σήμερα ὅμως ὅταν τὸ ὑποκείμενο βάζει τὸ πρό-

βλημα τῆς σχέσης τοῦ εἶναι καὶ τῆς Συνείδησης, βάζει ταυτόχρονα καὶ τὰ δύο ἀναπόσπαστα¹.

Τὴν ἐξελιχτική αὐτὴ πορεία τοῦ ὄντος, σὰν ἀδιάκοπο Γίγνεσθαι, τὴ δείχνει ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τῆς φυσικῆς, τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης καὶ ταυτόχρονα τῆς ἐξέλιξης τῆς συνείδησης, μὲ μιὰ ἀδιάκοπη σειρά ἀπὸ ἐπιστῆμες ποὺ ἐκφράζουν αὐτὴ τὴ διαλεχτικὴ προχώρηση.

Ἔτσι διαπιστώνεται πὼς ὁ κόσμος ἀπ' τὴν ἴδια του τὴ φύση εἶναι ὕλικός καὶ πὼς τὰ πολυάριθμα φανερώματά του εἶναι οἱ διαφορετικὲς ὄψεις τῆς κινούμενης ὕλης. Ὁ κόσμος ἐξελίσσεται σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς κίνησης τῆς ὕλης καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κανένα παγκόσμιο πνεῦμα γιὰ νὰ τὸν κινήσει, οὔτε τὸν ἔκανε κανένας θεός, ὅπως λέει ὁ Ἡράκλειτος. «Ἡ ὕλιστικὴ κοσμοθεωρία, λέει ὁ Engels, σημαίνει ἀπλῶς τὴν ἀντίληψη τῆς φύσης τέτοιας ὅπως εἶναι χωρὶς καμιά ξένη προσθήκη».

Τοὺς νόμους τῆς κίνησης τῆς ὕλης τοὺς διαπιστώνει ἡ συνείδηση καὶ τοὺς ἐκφράζει ὄχι μόνο μὲ τὴν τυπικὴ λογικὴ μὰ ἰδιαίτερα μὲ τὴ διαλεχτικὴ λογικὴ καὶ μέθοδο. Ἔτσι ἡ συνείδηση διαπιστώνει:

α) Πὼς ἡ φύση, τὸ εἶναι, ἀποτελεῖ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, ποὺ ὑπάρχει ἐξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' τὴ συνείδηση τὴν ἴδια. Ὁ Ρ. Κορνίνε, Ρώσος φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς μας, γράφει: «... Τὸ ὄν ὑπάρχει ἐξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: τὸ γνωρίζουμε, τὸ συλλαμβάνουμε ἢ ὄχι;»²

β) Πὼς ἡ ὕλη εἶναι τὸ πρωτεῦον καὶ εἶναι ἡ πηγὴ τῶν αἰσθήσεων, τῶν παραστάσεων καὶ τῆς συνείδησης, ἐνῶ

γ) ἡ συνείδηση εἶναι τὸ δευτερεῦον, τὸ παράγωγο, ἡ ἀντανάκλαση τοῦ εἶναι.

δ) Πὼς ἡ νόηση εἶναι προῖον τῆς ὕλης, ποὺ στὴν ἐξέλιξή της ἔχει φθάσει σ' ἓνα ὑψηλὸ βαθμὸ τελειότητας. Δηλαδή ἡ νόηση εἶναι προῖον τοῦ μυαλοῦ καὶ γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ

1. Βλ. Ρ. Κορνίνε, *Dialectique, logique, science*, Moscou, 1976, p. 63 κέξ.

2. Ρ. Κορνίνε, ὁ.π. σελ. 67 κέξ.

ξεχωρίζουμε, ὅπως κάνει ὁ ἰδεαλισμός, τὴ σκέψη ἀπ' τὴν ὕλη.

ε) Γιατί ἡ ὕλη δίχως νὰ εἶναι οὐσία σταθερὴ κι' ἀμετάβλητη, ὥστόσο σὰν κίνηση ἀποτελεῖ τὴν ἀπόλυτη ἀντικειμενικὴ μορφή της, μὲ τὴν ποικιλία τῶν ἀλλαγῶν καὶ μεταβολῶν της, κι' ὅπως λέει ὁ Lenin: «Ἡ εἰκόνα τοῦ κόσμου εἶναι μιὰ εἰκόνα ποὺ δείχνει πὼς ἡ ὕλη κινεῖται καὶ πὼς σκέφτεται».

στ) Πὼς ἡ ἐνότητα τοῦ κόσμου βρίσκεται στὴν ὕλικότητά του, μιὰ διαπίστωση ποὺ ἀρχίζει ἀπ' τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, μὲ τοὺς προσωκρατικούς. Ὁ Θαλῆς τὴ βρίσκει στὸ νερό, ἄλλοι στὸν ἀέρα καὶ στὸ ἄπειρο καὶ ὁ Ἡράκλειτος στὴ φωτιά, ποὺ μὲ ἐπιγραμματικὲς, λιτές, ἐκφράσεις σηματοθεῖ τὴν ἐνότητα τοῦ Γίγνεσθαι καὶ ταυτόχρονα τὴν ἀδιάκοπη ἀντιφατικὴ κίνηση καὶ μεταβολὴ του.

Ὡστόσο, βασικὰ ἐκεῖνο ποὺ μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε μὲ βεβαιότητα, σύμφωνα μὲ τὴ γενικὴ εἰκόνα ποὺ μᾶς δίνουν σήμερα οἱ ἐπιστῆμες, εἶναι: τὸ ἀπόλυτο τῆς κίνησης τοῦ Γίγνεσθαι. «Ἡ κίνηση εἶναι ὁ τρόπος ὑπαρξῆς τῆς ὕλης» λέει ὁ Engels (Φόουερμαχ, σελ. 97). Γιατί ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐπιστήμη, ἡ ὕλη ποὺ πέφτει στὶς αἰσθήσεις μας μὲ μορφή «στερεῶν» δὲν εἶναι παρά μιὰ μορφή συμπεκνωμένης ἐνέργειας, δηλαδὴ «ὕλης σὲ ἀδράνεια» καὶ μπορεῖ νὰ διατυπώσει κανεὶς τὴν ἀντιφατικὴ ἐκφραση «κίνηση σὲ ἀδράνεια», ποὺ κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες μπορεῖ ἑξαφνα νὰ μετατραπεῖ σὲ «ἐνεργητικὴ κίνηση». Ἡ παραπάνω ἐκφραση τοῦ Engels ταυτόχρονα διαπιστώνει τὸ ἀπόλυτο καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς κινούμενης ὕλης, γιατί ἂν λογικὰ ἀπ' τὴν εἰκόνα καὶ τὴν ἔννοια τῆς ἀδιάκοπης ἀντιφατικῆς κίνησης τοῦ ὕλικου κόσμου, σ' ὅλα τὰ ὄντικά του πεδία, ὅπως δείχνουν οἱ φυσικὲς καὶ οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες κι' οἱ ἐπιστῆμες ποὺ ἐξετάζουν τὸν ἄνθρωπο ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς του, ἀφαιρέσουμε διαδοχικὰ ὅλους τοὺς συγκεκριμένους προσδιορισμούς του καὶ σὲ συνέχεια τὴν κάθε φορὰ εἰδοποιῶ διαφορά, ἀπὸ τὸ εἶδος πρὸς τὸ γένος, θὰ φτάσουμε στὴν ἔννοια πὼς τὸ Γίγνεσθαι τοῦ ὕλικου κόσμου εἶναι: κίνηση ἀντικειμενική. Εἶναι ἡ τελευταία ἀφαίρεση ποὺ ἀντανακλάται μέσα στὴ συνείδηση: σὰν ἀντικειμενικὴ κίνηση καὶ ροή καὶ ταυτόχρονα σὰ συνειδησιακὴ ροή μὲ τὸ

ἄμεσο βιωματικό ρεύμα τοῦ παρόντος, ὅπου ἡ συνειδησιακὴ αὐτὴ παραστατικὴ ροή, ἀπογυμνωμένη ἀπὸ τις a priori, ὅπως θέλει ὁ Kant, νοητικές καὶ αἰσθητικές κατηγορίες, μὲ μιὰ ἔντονη ἀφαιρετικὴ προσπάθεια τοῦ Ἐγώ, μπορεῖ νὰ φαντάζει σὰ καθαρὴ κίνηση μέσα στὸ χρόνο, δίχως ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν ὑλικὸ φορέα της. δηλαδή: τὴν ἀντανάκλαση τῆς ἀντικειμενικῆς ἐξωτερικῆς κίνησης στὴ συνείδηση σὰν ἄμεση «κατ' αἰσθησιν» ροή. Κι' ὄχι μόνον αὐτό, μὰ πολλοί, ὅπως ὁ Husserl, ὑποκατάστησαν τὴ βιωματικὴ αὐτὴ ροή, τὴν ἀπογυμνωμένη ἀπὸ τὴν σὰν ἀντικείμενο λογικὸ προσδιορισμούς της, μὲ τὸ ὑπερβατικὸ ἐγώ, τὸ ἀπόλυτο ἐγώ, ποῦ ἀπὸ μέσα του βγάζει ὁλόκληρο τὸν αἰσθητὸ κόσμο.

Ἐκεῖνο, λοιπόν, ποῦ εἶναι φανερό καὶ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ ἡ ἀνθρώπινη σκέψη περνᾷ ἀπ' τὸ προλογικὸ στὸ λογικὸ, εἶναι τὸ πρόβλημα: ἡ σύμπτωση τοῦ ὑποκειμενικοῦ μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ στὴν ἱστορικὴ διαλεχτικὴ πορεία τους εἴτε ὅπως τὸ βάζει ἡ φιλοσοφία: τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ εἶναι καὶ τῆς Νόησης. Ὡστόσο ἐκεῖνο ποῦ βαραίνει σήμερα, δὲν εἶναι ἡ ἄποψη τῆς προτεραιότητος τῶν ὄντικῶν περιοχῶν, δηλ. τοῦ εἶναι ἢ τῆς συνείδησης, ποῦ ἔχει βρεῖ τὴ λύση του ἀπὸ καιρὸ στὸ διαλεχτικὸ ὕλισμό, ἀλλὰ ἰδιαίτερα: ὁ τρόπος τῆς σύμπτωσης - συμπόρεψής τους μέσα στὸ Γίγνεσθαι σὰν ὅλου καὶ στίς μορφές ποῦ παίρνει αὐτὴ ἡ συμπόρεψη - σύμπτωση: δηλαδή ἡ μορφή τῆς γνώσης ποῦ παίρνει ἡ σύμπτωση αὐτὴ στὴ συνείδηση καὶ ἡ μορφή ποῦ παίρνει ἡ συνείδηση ἢ ἴδια, γιὰ νὰ ἐκφράσει αὐτὴ τὴ συμπόρεψη - σύμπτωση.

Ἔτσι στὴν πορεία τῆς μελέτης μας αὐτῆς, ἀφοῦ ἴδουμε, ὅσο μπορέσουμε τίς διάφορες περασμένες μορφές τῆς συνείδησης, στὴν ἱστορικὴ διαλεχτικὴ πορεία τους, θὰ στραφοῦμε ἰδιαίτερα στὴ σημερινὴ μορφή της: τὴ διαλεχτικὴ, γιὰ νὰ δοῦμε πῶς εἶναι δυνατό, νὰ ἐκφραστῆ πιὸ σωστά, ἀπὸ κάθε ἄλλη προηγούμενη μορφή τῆς συνείδησης, ἢ: σύμπτωση - συμπόρεψη τοῦ ἀντικειμενικοῦ - ὑποκειμενικοῦ. Δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει νὰ δοῦμε τὸ πρόβλημα μόνον ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς σχέσης τοῦ φυσιολογικοῦ μὲ τὸ ψυχικὸ, ἀλλὰ γενικώτερα ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐκφρασης ἀπὸ τὴ συνείδηση: τῆς διαλεχτικῆς προχώρησης τοῦ ὄν-

τος καὶ τοῦ ἑαυτοῦ της ταυτόχρονα, στήν ἀμοιβαία τους συνάφεια καὶ ἀλληλεπίδραση, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς γνώσης: δηλαδή, ἂν ἡ ὀργάνωση τῆς συνείδησης μὲ τις λογικο-διαλεχτικές κατηγορίες της ἐκφράζουν σωστά, μὲ τὸ σύστημα τῶν γνώσεων ποὺ ἔχουν οἰκοδομηθεῖ ἀπὸ τὴ συνείδηση τὴν ἴδια, σὰν ἀντανάκλαση τοῦ ἀντικειμενικοῦ: τὴ διαλεχτικὴ κίνηση τοῦ Γίγνεσθαι. Εἴτε διατυπώνοντας ἄλλοιῶς: τὴ σύμπτωση τοῦ λογικοῦ - διαλεχτικοῦ μὲ τὸ πραγματικὸ - ἱστορικὸ.

Ἐπειτα σὲ συνέχεια νὰ δοῦμε σὲ μιὰ δευτέρη ἐνότητα καὶ νὰ σταθοῦμε στὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ Γίγνεσθαι, σὰ σύνολο καὶ ταυτόχρονα στὰ διάφορα ὄντικά του πεδία, δηλαδή νὰ δοῦμε: πῶς ἡ συνείδηση ἐκφράζει καὶ ἐκδηλώνει τὴν ἰδιομορφία τους ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς νομοτέλειάς τους. Μ' ἄλλα λόγια νὰ δοῦμε τοὺς διαλεχτικοὺς νόμους τοῦ Γίγνεσθαι.

Βέβαια, οἱ διαλεχτικοὶ αὐτοὶ νόμοι δὲν εἶναι a priori κατασκευῆς τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ διαπιστώσεις ποὺ κάνει τὸ ὑποκειμενικὸ, ἢ σκέψη, ἢ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου στήν πορεία τῆς κατάκτησης τῆς γνώσης. Μέσα στήν κοινωνικὴ παραγωγικὴ του δραστηριότητα ὁ ἄνθρωπος διαπιστώνει, στήν ἱστορικὴ πορεία του, πῶς τὸ ὄν πορεύεται διαλεχτικὰ καὶ πῶς ἡ συνείδησή του δὲν εἶναι: α) παρὰ προῖόν τοῦ ὄντος, καὶ β) ταυτόχρονα ἀντανάκλαση αὐτουνοῦ τοῦ ὄντος, ὀλόκληρου τοῦ Γίγνεσθαι, μὰ μιὰ ἀντανάκλαση ποὺ διαμορφώνεται, ἀτομικὰ καὶ κοινωνικὰ, γιὰ νὰ ἐκφράσει κάθε φορά τὴν ἀντανάκλαση αὐτὴ, ὅσο πὼ σωστὰ μπορεῖ. Εἶναι ὄχι παθητικὴ ἀντανάκλαση, ἀλλὰ ἐνεργητικὴ. Εἶναι ἡ ἐνεργητικὴ πλευρὰ ποὺ ἀσκεῖται ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο καὶ διαμορφώνει τὸ ἀντικείμενο, εἴτε καλύτερα «βλέπει» τὸ ἀντικείμενικὸ ὅπως τὸ «θέλει» τὸ ὑποκειμενικὸ¹.

Τελικὰ, ὁ ἄνθρωπος θὰ διαπιστώσει ἀκόμα, πῶς καὶ ἡ συνείδησή του, σὰν ἀντανάκλαση τοῦ ἀντικειμενικοῦ, ἐξελίσσεται κ' αὐτὴ διαλεχτικὰ καὶ πῶς ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς γέννησής της, ἀπὸ τις ἀπαρχές της στήν πρωτόγονη καὶ προανθρώπινη βαθμίδα της, τὸ περιεχόμενό της παίρνει διάφορες μορφές γιὰ

1. Πρβλ. θέσεις τοῦ Marx γιὰ τὸ Feuerbach, στὴ Γερμανικὴ Ἰδεολογία, εἰσαγωγή.

νά εκφράσει τὴν ἀντιστοιχία τῆς καὶ τῆ συμπόρεψή τῆς μὲ τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμον, μὲ τὸ συνολικὸ Γίγνεσθαι.

Διαπιστώνει, ὁ ἄνθρωπος, πὼς ἡ συνείδησή του, ἡ σκέψη του, ἀπὸ τὴν ἐμβρυακὴ τῆς μορφῆς, μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα καὶ στὸν ἀγῶνα του γιὰ ἐπιβίωση μέσα σ' ἓνα σκληρὸ κι' ἀφιλόξενο φυσικὸ περίγυρο, δὲν μποροῦσε νὰ «πιάνει» (ἡ σκέψη του) κάθε φορά, παρὰ ἓνα μικρὸ κομμάτι μόνον τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου, τόσο ὅσο τοῦ χρειάζοτανε γιὰ νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τῆς αὐτοσυντήρησής του, κι' ἄς λέει ὅ,τι θέλει ὁ C. L. Strauss, πὼς τάχατες ἡ σκέψη ὑπακούει σὲ θεωρητικὲς ἀνάγκες πρῶτα πρὶν στραφεῖ στὴν πρακτικὴ ὠφέλιμη δράση². Ἀντίθετα, σήμερα, ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση περνώντας ἀπὸ τὶς ἐνδιάμεσες διαλεχτικὲς μορφές τῆς: ἀ-λογικὴ, προλογικὴ, λογικὴ, φτάνει στὴ διαλεχτικὴ μορφὴ τῆς, ὅπου σ' αὐτὴν ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ἀντικαθρεφτίζεται πιὸ σωστὰ κι' ἡ συμπόρεψη - σύμπτωση γίνεται πιὸ συνειδητά, ἔτσι πὸς ὁ ἄνθρωπος μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα, νὰ μπορεῖ νὰ χαράζει τὸν πρὸς τὰ μπρὸς δρόμον τῆς κοινωνικῆς πορείας. Θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε ὀλόκληρη τὴ διαλεχτικὴ πορεία τῆς συνείδησης, τῆς γνώσης καὶ τῆς φιλοσοφίας, ἴσαμε τὶς ἀπαρχὲς τῆς σημερινῆς, τῆς διαλεχτικῆς, μορφῆς τῆς: σὰν τὴ νηπιακὴ περιόδὸ τῆς.

Ἡ συνείδηση στὴ διαλεχτικὴ βαθμίδα τῆς, πὸς ἔχει πιά ἀρχίσει νὰ κάνει φανερὴ, ὄλο καὶ περισσότερο, τὴν τεράστια ἐπίδρασή τῆς σ' ὅλες τὶς ἐπιστῆμες, ὄντας ἡ πιὸ ἀνεπτυγμένη καὶ ὀργανωμένη μορφὴ τοῦ ψυχικοῦ ὄργανου τοῦ ἀνθρώπου μέχρι σήμερα, γιὰ τὴ σύλληψη τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, γυρνώντας πρὸς τὰ πίσω, στὸ παρελθόν, τὸ «βλέμμα» τῆς, κι' ἐποπτεύοντας ὀλόκληρη τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ γίγνεσθαι, φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ, ὅπου εἶναι κι' ἡ ἴδια ἐνταγμένη, διαπιστώνει τὴν παράγωγη ἐξάρτησή τῆς ἀπὸ τὸ ἀντικειμενικόν. Στὸ παρὸν ἡ συνείδηση «βλέποντας» τὸν ἑαυτὸ τῆς: σὰν ἀντιθετικὴ ἐνότητα τοῦ Ὑποκειμενικοῦ - Ἀντικειμενικοῦ, σὰ σύμπτωση καὶ συμπόρεψη τοῦ Ὑπ.-Ἀντ., τοῦ εἶναι καὶ τῆς

2. C. L. Strauss, *La pensée sauvage*, Plon, 1969, p. 16 καὶ 23.

Συνείδησης στή ιστορική πορεία τῆς διαλεκτικῆς κίνησής τους, σάν ἀδιάκοπο Γίγνεσθαι, διαπιστώνει πῶς μπορεί νά χαράξει τὸ μελλοντικό δρόμο τῆς ἀνθρώπινης κοινωνικῆς πορείας, σύμφωνα μὲ τὴ νομοτέλειά της καὶ σύμφωνα μὲ τὴ θέλησή της, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνθρώπινη θέληση, μὲ τὴν προγραμματισμένη θέληση τῆς κοινωνικῆς ομάδας μὲ στόχο τὸ φτάσιμο σ' ἓνα πραγματικό ἀνθρωπισμό.

Ἄν λοιπόν, στις προηγούμενες φιλοσοφικὲς διαιρέσεις τοῦ ὄντος ἡ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία ἔβαζε τὸ πνεῦμα σάν πρωταρχικό ἀπέναντι στ' ἄλλα ὄντικά πεδία· κι' ἂν ἀκόμη καὶ σήμερα στήν ἀστική ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία, τὸ πνευματικό μὲ διάφορες μορφές, κρυφὰ ἢ φανερά, φιγουράρει σάν ἀπόλυτη ὄντικὴ περιοχὴ, ὥστόσο σήμερα, ἂν βέβαια δὲν μπορούμε ν' ἀρνηθοῦμε τὴν πνευματικὴ περιοχὴ, δὲν τὴ θεωροῦμε ὅμως σάν *a priori* ὄντολογικὴ ἀρχή, μὰ μιὰ ὄντικὴ περιοχὴ ποῦ ἔχει τὴν ἰδιότυπη ὑπαρκτικότητα νὰ βρίσκεται στὸ ἀνθρώπινο κεφάλι, στὸ μυαλό καὶ τὴ σκέψη κι' ὄχι ἔξω καὶ πάνω ἀπ' τὸ ψυχικό ὄργανο καὶ τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου.

Γι' αὐτό, ὕστερα ἀπ' τὴ διαπίστωση αὐτὴ, ποῦ ἔγινε πιά συνείδηση στις μέρες μας, τόσο ἀπ' τὴν ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία ὅσο καὶ ἀπ' τὶς μεγάλες ἀνθρώπινες κοινωνικὲς μάζες, μιὰ διαίρεση ὅπου νὰ φιγουράρει τὸ πνεῦμα σάν πρωταρχικό καὶ ἀπόλυτο, δὲν ἔχει θέση παρὰ στις παραισθητικὲς φαντασιώσεις τῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας. Ἡ πνευματικὴ περιοχὴ δὲν μπορεί ν' ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὸ φορέα της, τὸν κοινωνικό ἀνθρώπο καὶ τὴ συνείδησή του, ὅπως ἔγινε φανερό. Γι' αὐτὸ ἡ ἀνθρώπινη πνευματικὴ παραγωγὴ, θὰ πρέπει σὲ μιὰ καινούργια διαίρεση τῆς φιλοσοφίας, νὰ ἐνταχθεῖ καὶ νὰ μελετηθεῖ σὲ συνάφεια, ἀναπόσπαστα μὲ τὴ βάση της καὶ τὸ φορέα της: τὸ φυσικό, κοινωνικό ἀνθρώπο.

Τὴ βάση γιὰ μιὰ καινούργια διαίρεση τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ὄντικῶν πεδίων τοῦ Γίγνεσθαι, μᾶς τὴ δίνουν κι' ἐδῶ οἱ κλασσικοὶ τοῦ Μαρξισμού.

Ὁ F. Engels στὰ βασικά του ἔργα: Ἄντι-Ντύρινγκ (ἐλλ. μετ. 1963, σελ. 211) καὶ Λ. Φόουερμαχ (ἐλλ. μετ. 1958, σελ. 66),

ορίζει τη διαλεκτική σάν: «...τήν ἐπιστήμη τῶν γενικῶν νόμων τῆς κίνησης καὶ τῆς ἐξέλιξης τῆς φύσης, τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας καὶ τῆς νόησης». Βέβαια, μ' αὐτὸν τὸ γενικότατο ὄρισμό, δὲν ὑπονοεῖ ὁ Engels, πῶς καὶ στὰ τρία ὄντικα πεδία τοῦ Γίγνεσθαι οἱ νόμοι τῆς διαλεκτικῆς ἐκδηλώνονται ὁμοίμορφα, ἀλλὰ, ὅπως δηλώνει ἀμέσως παρακάτω: «... ὅταν μιλώντας γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς λειτουργίες λέω πῶς εἶναι ἄρνηση τῆς ἄρνησης, τὶς συμπεριλαβαίνω ὅλες μαζί στὸν ἐνιαῖο νόμο τῆς κίνησης καὶ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο δὲν λαβαίνω ὑπόψη μου τὶς ξεχωριστὲς ἰδιομορφίες τῆς κάθε εἰδικῆς ἐξέλιξης...».

Σ' ἓνα ἄλλο κομμάτι παρακάτω διατυπώνει ἐξοχα πῶς ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος καὶ ἡ ἀντανάκλασή του, δηλαδή τὸ ἀντικείμενο καὶ τὸ ὑποκείμενο: «... διέπονται ἀπ' τοὺς ἴδιους νόμους καὶ γι' αὐτὸ καὶ μόνο τὸ λόγο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρχονται σὲ ἀντίφαση ἀναφορικὰ μὲ τὰ ἀποτελέσματά τους, ἀλλὰ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἐναρμονίζονται. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση ἀποτελεῖ τὴν ἀπόλυτη προϋπόθεση τῆς ὑπαρξῆς τους» (Ἀντι-Ντύριγκ, σελ. 483).

Οἱ παραπάνω διαπιστώσεις τοῦ Engels, μᾶς δίνουν τὴ φιλοσοφικὴ καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ εἰκόνα τῆς διάρθρωσης τῶν ὄντικῶν πεδίων τοῦ Γίγνεσθαι στὴν ἀντίθεση καὶ στὴν ἐνόητά τους. Γιατὶ φυσικά, τὸ Γίγνεσθαι εἶναι ἐνιαῖο καὶ ἡ ἐνόητά του βρίσκεται, ὅπως καὶ οἱ προσωκρατικοὶ τῶχαν βρεῖ, στὴν ὕλικοτήτά του (Engels, ὅ.π., σελ. 14 καὶ 76). Τὰ ὄντικα πεδία τοῦ Γίγνεσθαι δὲν βρίσκονται ξεκομμένα τὸ ἓνα ἀπ' τὸ ἄλλο, ὅπως τὰ ἀντικρῶζει ὁ μεταφυσικὸς τρόπος σκέψης, μὰ ἀντίθετα, βρίσκονται σ' ἀλληλεπίδραση καὶ συνάφεια μεταξύ τους. Ταυτόχρονα ὁμως ὀλόκληρο τοῦτο τὸ Γίγνεσθαι βρίσκεται σ' ἀντιφατικὴ κίνηση καὶ μεταβολὴ μέσα στὸ χρόνο.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς δικαιώθηκαν περίτρανα σ' ὅλα τὰ ὄντικα πεδία τοῦ Γίγνεσθαι, ἀπ' τὴν ἐξέλιξη τῶν ἰδίων τῶν ἐπιστημῶν. Μόνο στὴ βάση τῆς διαλεκτικῆς σκέψης εἶναι δυνατὴ σήμερα ἡ σύλληψη τῆς νομοτέλειάς τους. Εἶναι τὸ "analogon" ὅπως θὰ πεῖ ὁ Engels. Ὁ μεταφυσικὸς τρόπος σκέψης εἶναι ἀνίκανος νὰ μπεῖ βαθειὰ στὰ μυστικὰ τοῦ γίγνεσθαι,

γιατί στηρίζεται ἀποκλειστικά στήν τυπική λογική, στήν ἀρχή τῆς ταυτότητας, σὸ $A = A$. Κι' ὄχι μόνο αὐτό, μά προσπαθεῖ νὰ στριμώξει στὰ *a priori* ἰδεατὰ πλαίσιά της τίς ἔννοιες καί τίς ἰδέες, τῇ συγκεκριμένη ἀντικειμενική πραγματικότητα, παραμορφώνοντάς την φῶς φανερά.

Ἡ διαλεχτική σκέψη καί λογική, σ' ἀντίθεση μὲ τὴ μεταφυσική σκέψη, διαπιστώνει μελετώντας τὴν ἀντικειμενική πραγματικότητα στήν ἀντιφατική κίνηση καί μεταβολή της, πῶς ἡ σκέψη ἀντανακλᾷ σωστά τὴν πραγματικότητα αὐτὴ καί τὴ νομοτέλειά της καί πῶς ἀπ' τὴν πρωτόγονη προϊστορική ἐποχῇ, ἡ σκέψη πορεύεται μὲ τοὺς ἴδιους νόμους μ' αὐτὴ τὴν πραγματικότητα καί πῶς κάθε φορά ἀπ' τὴν ἀντανάκλαση αὐτῇ, κατανοεῖ καί ἀντανακλᾷ πιὸ σωστά τόσο, μόνο ὅσο κομμάτι της μπαίνει σὰν πρόβλημα γιὰ λύση μέσα στήν κοινωνικὴ παραγωγικὴ δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων.

Θὰ πρέπει λοιπόν, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, νὰ διαρθρώσουμε τὴν παραπέρα μελέτη μας, ἀκολουθώντας τὰ ὄντικά πεδία τοῦ Γίγεσθαι μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

- I. Ἡ διαλεχτικὴ τῆς συνείδησης εἴτε τὸ Γίγεσθαι σὰν ὑποκείμενο - ἀντανάκλαση.
- II. Ἡ διαλεχτικὴ τῆς φύσης εἴτε τὸ Γίγεσθαι σὰν ἀντικείμενο.
- III. Ἡ διαλεχτικὴ τῆς κοινωνίας εἴτε τὸ Γίγεσθαι σὰν ἀντικείμενο - ὑποκείμενο.

Θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ ποῦμε πῶς ἂν προτάξαμε στὴ μελέτη μας τὴ Διαλεχτικὴ τῆς Συνείδησης κι' ὄχι ὅπως πάει ἡ φυσικὴ σειρά, δηλαδή πρῶτα ἡ Φύση κι' ἔπειτα τ' ἄλλα ὄντικά πεδία Κοινωνία καί Συνείδηση, νομίσαμε πῶς ἡ τέτοια σειρά βοηθαεὶ καλύτερα τὴν ἔρευνα. Γιατί:

α) Ἄν ξεκινήσουμε ἀπ' τὴ Φύση, τότε θὰ φανεῖ πῶς αὐτὴ ἐξετάζεται ἀπὸ μιὰ συνείδηση, πὸ δὲν κάνει συνειδητὴ τὴν παρουσία της, πῶς τὸ ἀντικείμενο, ἂν καὶ πρωταρχικὸ καί ἀνεξάρτητο ἀπ' τὴ συνείδηση, ὥστόσο ὅμως ἐξετάζεται ἀπὸ μιὰ συνείδηση, πὸ σ' ὀλόκληρη τὴ διαδρομὴ τῆς ἔρευνας δὲν φανερώνεται καί δὲν παίρνει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της, παρὰ

βαθμιαία κι' άλματικά, περνώντας από τις διάφορες μορφές της να φτάσει στη σημερινή Διαλεκτική βαθμίδα της.

β) Και ένας άλλος λόγος είναι και τούτος : πώς άμα διασαφηθεί ό τρόπος που γεννιέται και εξελίσσεται ή συνείδηση άπ' τις άπαρχές της μέχρι σήμερα, αυτό γίνεται χέρι με χέρι με τό αντικειμενικό, μέσα στην κοινωνική ομάδα και τό φυσικό περίγυρο, στην άμοιβαία συνάφεια και άλληλεπίδρασή τους. Δηλαδή μ' άλλα λόγια στην εξέταση τής συνείδησης, εμπλέκονται και οί τρεις όντικές περιοχές και εξετάζονται στην ένότητα και τή διαφορά τους ταυτόχρονα¹. Βέβαια, άφου τό αντικείμενο τής έρευνάς μας στο πρώτο αυτό μέρος, είναι ή Συνείδηση, είναι φυσικό να δίνεται πάντοτε ή μεγαλύτερη βαρύτητα σ' αυτή, δίχως ώστόσο να παραγνωρίζουμε είτε ν' άγνοούμε την αντικειμενική περιοχή που είναι ή βάση και τό ύπόστρωμά της.

γ) Κι' άκόμη άλλος ένας λόγος: πώς ή εξέταση τής συνείδησης σε μιá συστηματική, συνθετική μελέτη δέν έχει έπιχειρηθεί, ένώ τ' άλλα όντικά πεδία έχουν εξεταστεί συστηματικά τόσο άπ' τούς Marx - Engels - Lenin όσο κι' από άλλους μαρξιστές. Στην περιοχή τής συνείδησης, οί βασικές διαπιστώσεις που έχουν γίνει άπ' τόν διαλεκτικό ύλισμό γενικά, πρέπει να συνδυασθούν με τά πορίσματα τής νεώτερης έπιστήμης που μελετάει τά προβλήματα που σχετίζονται με τόν άνθρωπο, για να φτάσουμε σε μιá συνθετική, διαλεκτική άποψη τής Συνείδησης.

1. Ρ. Κορπινε, δ.π. σελ. 63. Διατυπώνει τή σκέψη πως μιá θεωρία για τό όν πρέπει να εξετάζει άχώριστα και ταυτόχρονα: τις σχέσεις του Όντος με τή Σκέψη.

III. Η ΔΙΑΦΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ἐπειδὴ λοιπόν, ἀρχίζουμε στὸν τόμο αὐτὸ μὲ τὴ Διαλεχτική τῆς Συνείδησης, ἡ διάρθρωση τῆς ἔρευνάς μας θὰ γίνῃ μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

I. ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

Στὴν Εἰσαγωγή:

Πρῶτα : Θὰ ἐξετάσουμε τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας.

Δεύτερο: Θὰ ἐξετάσουμε τὴ μέθοδο τῆς ἔρευνας, ἐπισημαίνοντας τὰ κύρια χαρακτηριστικά της.

Τρίτο : Θὰ πρέπει νὰ ρίξουμε τὴ ματιά μας πολὺ γενικὰ στὴ διαλεχτικὴ ἀντίθεση: ὑποκείμενου - ἀντικείμενου ἀπὸ φιλοσοφικὴ σκοπιὰ, ἀπαραίτητη ἄλλωστε, γιὰ νὰ μποῦμε στὸ πνεῦμα τῆς μελέτης μας.

Στὸ πρῶτο μέρος:

Πρῶτα : Θὰ ἀντικρῦσουμε τὴ Συνειδησιακὴ λειτουργία στὴ γέννηση, ἀνάπτυξη καὶ ἐξέλιξή της κι' ἀκόμη στὴν ὀργάνωσή της: ἱστορικὰ - γενετικὰ μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα φθάνοντας μέχρι τὴ σημερινὴ μορφή της.

Δεύτερο: Ἡ τέτοια πορεία θὰ δείξει τὶς ἀνοδικές, διαλεχτικὲς βαθμίδες ὀργάνωσης τῆς Συνειδησιακῆς λειτουργίας, πρὸς τὸ βαθμιαῖο καὶ στρωματικὸ κοινωνικὸ μὄρφωμα: τὴν ἀτομικὴ συνείδηση, τὸ Ἐγώ, σὰ μέρος καὶ συγκεκριμένη ἔκφραση τῆς ὁμαδικῆς κοινωνικῆς Συνείδησης, περνώντας ἀπ' ὅλες τὶς διαλεχτικὲς βαθμίδες της.

Στὸ δεύτερο μέρος:

Θὰ ἐξετάσουμε γενικά τὴ σημερινὴ βαθμίδα τῆς Συνειδησιακῆς λειτουργίας: τὴ Διαλεχτικὴ βαθμίδα της, σὰν τὸ τελευταῖο πιδό τελειο καὶ πιδό ὀργανωμένο σκαλοπάτι τῆς διαλεχτικῆς ἐξέλιξης ὄχι μόνο στὴν περιοχὴ τῆς συνείδησης μὰ καὶ σ' ὀλόκληρο τὸ Γίγνεσθαι.

Πρῶτα : Σὲ συνέχεια, θὰ δοῦμε τὴ σχέση, ὅπως λένε, τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ φυσιολογικοῦ καὶ μερικὰ ἄλλα θέματα, ποὺ τὰ περισσότερα ἀπὸ καιρὸ φιγουράρουν στὸ μουσεῖο τῆς ἀνθρώπινης πνευματικῆς κληρονομιάς, ἔπειτα

Δεύτερο: Σὲ μιὰ ἄλλη ἐνότητα θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὴν ἐμφάνιση τοῦ ψυχικοῦ, τὸ φυσιολογικὸ ὑπόβαθρο καὶ τὶς ἐξελικτικὲς βαθμίδες τοῦ νευρικοῦ ὄργανου καὶ τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν ἀπὸ τὶς κατώτερες βαθμίδες τῆς ζωικῆς κλίμακας μέχρι τὸν ἄνθρωπο.

Τρίτο : Τὴ φύση τοῦ ψυχικοῦ καὶ ἰδιαίτερα τῶν μνημονικῶν ἀποθεμάτων.

Τέταρτο: Θὰ δοῦμε τὴν ὄψη καὶ τὴ δομὴ τῆς Συνειδησιακῆς Λειτουργίας, τὴν ἀπλή Συνείδηση, τὸ Ἐγὼ καὶ τὸ Ἄσυνείδητο.

Πέμπτο : Γενικεύοντας, θὰ δώσουμε ἓνα γενικὸ πῖνακα συμπίρεψης Εἶναι - Συνείδησης στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης τῆς κοινωνικῆς ομάδας, ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς τῆς ἀνθρωποποίησης μέχρι σήμερα καὶ μιὰ σχηματικὴ παράσταση τῆς δομῆς τῆς Συνειδησιακῆς Λειτουργίας.

I

ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ
ΤΗΣ
ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

I. ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ἐπειδὴ πρόθεσή μας στὸ πρῶτο αὐτὸ μέρος τῆς μελέτης μας εἶναι νὰ ἐξετάσουμε τὴ συνείδηση: α) στὴν γέννηση καὶ ἀνάπτυξή της, καὶ β) ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ σήμερα, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ τὸ κάνουμε αὐτὸ μὲ τὴν ἄμεση ἐξάρτηση, ἀναπόσπαστα: ἀπὸ τὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ της πλαίσιο καὶ τὸ ἀτομικὸ της ὑπόβαθρο: τὸν ἄνθρωπο.

Ἦρέπει νὰ ἀνατρέξουμε στὶς ἀπαρχές τῆς ἀνθρώπινης καὶ πρὸ πίσω κοινωνίας, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴ γέννηση καὶ ἐξέλιξή της καὶ νὰ ἐρευνήσουμε γιὰ νὰ δοῦμε τίς μορφές ποὺ πῆρε ἡ συνείδηση καὶ γενικὰ τὴ διαλεχτικὴ πορεία της. Γιατὶ εἶναι βέβαιο, ὅτι οἱ καταβολές τῆς συνείδησης εἶναι συνυφασμένες ἀξεχώριστα μὲ τὴν καταγωγή τῆς κοινωνίας¹. Γι' αὐτὸ προτιμήσαμε ὅπως εἶναι φυσικὸ, ν' ἀρχίσουμε τὴ μελέτη μας ἀπὸ τὴν καταγωγή της.

Ἐποῦτο, πολλές φορές μπήκαμε στὸν πειρασμὸ ν' ἀρχίσουμε ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς συνείδησης ὅπως εἶναι σήμερα διαμορφωμένη, γιατί εἶναι ἀναμφίβολο, ὅτι ἡ σημερινὴ βαθμίδα τῆς συνείδησης, δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀνάπτυξη καὶ ἡ πάρα πέρα διαμόρφωση τῆς προανθρώπινης καὶ, ἀκόμη πρὸ πίσω, τῆς ζωόδικης ψυχικῆς ἐκδήλωσης καὶ συμπεριφορᾶς. Καὶ τοῦτο γιατί νομίζαμε πὼς ἡ τέτοια προχώρηση θὰ μᾶς βοηθοῦσε νὰ παρακάμψουμε σημαντικὰ ἐμπόδια. Κι' ἓνα τέτοιο εἶναι: ἂν ἀρχίσουμε τὴν ἐρευνά μας ἀπ' τὴν καταγωγή τῆς συνείδησης, τότε ξεκινᾶμε χωρὶς νὰ γνωρίζουμε μὲ πληρότητα τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρευνᾶς μας, δηλ. τὴ συνείδηση. Γιατὶ συνήθως, ὅταν μιλάμε γιὰ τὴ συνείδηση, ἔχουμε στὸ νοῦ μας τὴ σημερινὴ συγκρότησή της καὶ στρέφοντας πρὸς τὰ πίσω, ἀποδίνουμε τὰ

1. Ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι κοινωνικὸ προϊόν, βλ. K. Marx et F. Engels: Oeuvres, éd. Coste, t. 3, 10, 29.

γνωρίσματα τῆς σημερινῆς,¹ στὶς προηγούμενες μορφές τῆς, καταργώντας ἔτσι τὶς ἐξελιχτικὲς διαλεχτικὲς φάσεις τῆς. Πολλές λειτουργίες καὶ γνωρίσματα τῆς ἀρχικῆς στοιχειώδους ψυχικῆς μας ζωῆς, στὸ μακρινὸ παρελθόν, ἔχουν διαφορετικὴ ἔννοια γιὰ τὴ σημερινή, κι' ἀκόμη ἄλλες λειτουργίες λείπουν ἢ βρίσκονται σ' ἓνα στάδιο ποὺ μόλις ἀναφαίνονται, ἀφοῦ δὲν ἔχει διαμορφωθεῖ καὶ τὸ ἀντίστοιχο, — ὑπόβαθρό τῆς, — νευρικό ὄργανο (προανθρώπειοι — Prehominiens). Γι' αὐτὸ ὁ χειρισμὸς τοῦ θέματος γίνεται δύσκολος καὶ κουραστικός, ἀφοῦ τὸ θέμα αὐτὸ ἀπὸ μόνο του εἶναι ἰδιόμορφο ἀπὸ τὴ φύση του.

Βέβαια, ἀρχίζοντας ἀκόμη, τὴν ἔρευνά μας μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς συνείδησης καὶ ἀφοῦ βλέπαμε τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματά τῆς, ὅπως παρουσιάζονται σήμερα², θά μπορούσαμε τότε νὰ στρέψουμε τὴν προσοχή μας καὶ πρὸς τὶς παλιότερες μορφές τῆς καὶ νὰ ξεχωρίζουμε, κάθε φορά, τὶς ὁμοιότητες καὶ διαφορές τους, δικαιώνοντας τὶς διαπιστώσεις τοῦ H. Ey γιὰ τὴ στρωματικὴ ὑφή τῆς συνείδησης³.

Θά εἶταν ἀκόμη κι' ἓνας ἄλλος λόγος, πολὺ βασικός, ἀπὸ μὴ ἀποψη: ὅτι ξεκινᾶμε στὴν ἔρευνά μας καὶ παίρνουμε γιὰ ἀφετηρία τὸν ἄνθρωπο, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι σ' αὐτὸν βρίσκουμε τὴν ἀνώτερη ἀντιθετικὴ ἐνότητα: τὸ ὑποκείμενο - ἀντικείμενο. Ἡ διαλεχτικὴ αὐτὴ, ἀντιθετικὴ ἐνότητα, ἐκφράζει τὴν ἔννοια: ὅτι τὸ ἀντικείμενο πῆρε συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του μέσα στὴ διαλεχτικὴ πορεία τοῦ ὄντος⁴.

Ἔτσι, λοιπόν, ἀφοῦ διαπιστώναμε τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἀντίθεση τῶν δυὸ ὄντικῶν περιοχῶν, ποὺ διαστρώνονται διαλεχτικά, ἱεραρχικά, μέσα στὴ γενικὴ διαλεχτικὴ πορεία τοῦ

1. Βλ. P. Chaugard: Des animaux à l'homme, 1961, p. 188.

2. Βλ. ΕΣΣΔ, Οἱ βάσεις τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας, 1961, σελ. 417 καὶ I. G. Karouso: Ἡ σύνθεση τῆς ὑπάρξεως, 1954, σελ. 35 - 36.

3. H. Ey: La conscience, PUF, Paris, 1966, καὶ Études psychiatriques, t. III, 1950.

4. Πρβλ. K. Marx: τὶς θέσεις γιὰ τὸ Feuerbach, στὸ ἔργο τοῦ Engels: L. Feuerbach καὶ τὸ τέλος τῆς γερμανικῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας (μετ. Βιστάκη στὸ τέλος), ὅπου διατυπώνεται ὅτι ἡ ἀφετηρία εἶναι ὁ συγκεκριμένος ἱστορικός φυσικός ἄνθρωπος (καὶ Διαλεχτικὴ τῆς Φύσης, 1958). σ. 52,

ὄντος, θὰ μπορούσαμε ν' ἀρχίσουμε τὴν ἔρευνά μας, διαλέγοντας μὰ ὁποιαδήποτε ὄντικὴ περιοχὴ.

Θὰ μπορούσαμε λοιπόν, νὰ ξεκινήσουμε τὴν ἔρευνά μας ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ περιοχὴ, κάνοντας τὴ διαλεκτικὴ ἀναδρομὴ τοῦ ὄντος «διὰ μέσου» τῆς. Γνωρίζοντας τὰ ὄρια καὶ τὶς λειτουργίες τῆς ὑποκειμενικῆς περιοχῆς, θ' ἀποφεύγαμε τὸ πέσιμο σὲ μιὰ μεταφυσικὴ ἔρμηνεία, ἀφοῦ ἤδη θὰ ἔχουμε διασαφήσει τὶς βασικὲς ἔννοιες τοῦ ἀντικείμενου τῆς ἔρευνάς μας. Γιατὶ τὸ σημεῖο τῆς ἀντιστροφῆς ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ περιοχὴ πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴ, εἶναι τὸ σημεῖο ὅπου βρίσκεται ἡ ἐνότητα καὶ ἡ ἀντίθεσή τους: τὸ ἅμεσα ρέον παρὸν τῆς Συνείδησης.

Παρολαυτὰ, φυσικώτερο εἶναι ν' ἀρχίσουμε τὴν ἔρευνά μας ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ περιοχὴ καὶ προχωρώντας διαλεκτικὰ νὰ συναντήσουμε τὴν πρώτη ἐμπλοκὴ μὲ τὸ σχηματιζόμενο ἱστορικὰ ὑποκείμενο. Μὲ τὴν ἴδια πορεία, θὰ φτάσουμε στὴν ἀντιστροφή τοῦ ἀντικειμενικοῦ καὶ τὴν ἀναγνώριση ταυτόχρονα τῆς ἀντίθεσης καὶ τῆς ἐνότητάς τους, πέφτοντας στὴν ὑποκειμενικὴ περιοχὴ, γιατί ἡ τέτοια πορεία ἐκφράζει τὸ γεγονός ὅτι ἡ ὑποκειμενικὴ περιοχὴ, εἶναι περιοχὴ τῆς πορείας τοῦ ἀντικείμενου πὸ πῆρε συνείδηση «ἑαυτοῦ»¹, ὅπως εἶπαμε.

Ἐπίσης θὰ φάνταζε, πολλὲς φορές, παράδοξο καὶ ταυτόχρονα ἀκατανόητο στὸν ἀναγνώστη, νὰ δώσουμε πρῶτα τὸ συμπέρασμα. Δηλαδή τὴν τελικὴ διαμόρφωση τῆς Συνείδησης, πὸ ξεπήδησε καὶ βγήκε σταδιακὰ, ἀλματικὰ καὶ ἱεραρχικὰ, ἀπὸ τὴ μελέτη ὁλόκληρης τῆς ἱστορικο-κοινωνικῆς διαδρομῆς τῆς ἀνθρώπινης ὁμάδας, στὸν ἀγῶνα τῆς γιὰ τὴν ὑπαρξί. Γι' αὐτὸ παρόλες τὶς δυσκολίες καὶ τοὺς κίνδυνους γιὰ παρανοήσεις, πὸ ἐπισημάνουμε πιὸ πάνω, θ' ἀρχίσουμε τὴ μελέτη μας γιὰ τὴ Συνείδηση, ἀπὸ τὶς καταβολές τῆς: στὶς ἀπαρχές τῆς συγκρότησης τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας. Ἀκόμη καὶ γιατί ὁ κίνδυνος νὰ φανεῖ ἡ ἔρευνά μας ὡς *a priori* κατασκευάσμα εἶναι μεγαλύτερος ἀπ' τὶς παρανοήσεις πὸ δὲν μπορούμε ἄλλωστε νὰ ξεφύγουμε, μὰ πὸ ὥστόσο προχωρώντας στὴ μελέτη μας θὰ διασαφίζονται προοδευτικὰ.

1. Πρβλ. F. Engels, Διαλεκτικὴ τῆς Φύσης, 1958, σελ. 52.

II. Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

“Όπως είπαμε, επειδή πρόθεσή μας είναι να μελετήσουμε τη Συνείδηση, στη γέννηση και στην ανάπτυξή της αναπόσπαστα με το φυσιολογικό - άτομικό της υπόβαθρο και μέσα στον κοινωνικό της περίγυρο, θά θέλαμε να διασαφήσουμε, απ' τήν ἀρχή:

α) “Όπως διαπιστώνει ή νεώτερη έρευνα, ή Συνείδηση, το συνειδητό μέρος από τις ψυχικές λειτουργίες, είναι μόνο ένα κομμάτι απ' τον ανθρώπινο ψυχισμό και ξεφυτρώνει και διαμορφώνεται μαζί με τον άχώριστο, αλλά άφανη παρτεναίρ της, το Άσυνείδητο, δηλ. το άσυνείδητο μέρος από τις ψυχικές λειτουργίες. Βέβαια, όταν μιλάμε εδώ για τη Συνείδηση, δεν νοοῦμε τήν άπλή συνείδηση, αλλά τή Γνώση τής Συνείδησης: για το Έγώ. Έτσι συνείδηση και άσυνείδητο άποτελοῦν το συνολικό ανθρώπινο ψυχισμό, σε μιá διαλεχτική πορεία από τον άδιαμόρφωτο βιολογικό - οργανικό ψυχισμό, — στο επίπεδο τών άνωτερων θηλαστικῶν, — πρὸς τή βαθμιαία κι' άλματική συγκρότηση τών συνειδητῶν και τών άσυνειδητῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν. Γι' αυτό προτιμήσαμε να άποδώσουμε, τήν πορεία αὐτή, με τον ὄρο: **Συνειδησιακή λειτουργία (Σ.Λ.)**, γιατί και τις άσυνείδητες ψυχικές λειτουργίες, το Άσυνείδητο, το θεωροῦμε σάν ιδιότητα τής Σ. Λ., είναι ὁ αντίποδας τής άπλής συνείδησης, τοῦ Συνειδησιακοῦ Πεδίου.

β) ‘Η γενική μέθοδος πού θά áκολουθήσουμε για τή προσέλαση τοῦ αντικείμενου τής έρευνάς μας, είναι: ή διαλεχτική ύλιστική μέθοδος. Θα πρέπει, βέβαια, ὁ άναγνώστης νάχει ὑπόψη του ὅτι πολλές φορές, άσυνείδητες ὑποβολές μπορούν να συνυφαίνονται με τὰ συμπεράσματά μας, και να τὰ ξεστρατίζουν σε κανάλια τής σκέψης πού δεν τάχαμε ὑποπτευθεῖ, εἴτε δεν τὰ θέλαμε. Καί φυσικά, γι' αὐτό δεν θά φταίει ή μέθοδος.

Τὸ γίγνεσθαι, βέβαια, πορεύεται διαλεχτικά καὶ ἡ ἀντανάκλασή του, σὰ Συνειδησιακὴ Λειτουργία, δὲν ἀδράχνεται ἀμέσως ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, ἀλλὰ κομμάτι - κομμάτι. Στὸν ἀδιάκοπο ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο θεμελιώνει τὸ οἰκοδόμημα τῆς γνώσης καὶ ἡ ἀντανάκλαση τοῦ ἀντικειμενικοῦ γίνεται σωστότερη. Ἡ «φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ» εἶχε πεῖ ὁ Ἡράκλειτος.

Τῇ Συνειδησιακῇ λειτουργίᾳ ἂν ἀποπειραθοῦμε νὰ τὴν παρατηρήσουμε καὶ νὰ τὴν περιγράψουμε στὴν ἀδιάκοπη ροηκότητα καὶ στὴν ἀλληλουχία τοῦ ψυχικοῦ περιεχομένου της, δηλαδή ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη σκοπιά, τὴν ἐνδοσκοπικῇ, φτάνουμε στὶς παρακάτω διαπιστώσεις:

α) Ὅτι ἡ συνείδηση στρέφει τὴν προσοχὴ της στὸν ἑαυτὸ της καὶ ἔχει ἔτσι: συνείδηση τῆς συνείδησης, δηλαδή φτάνει στὴν αὐτοσυνείδηση, ἕνας πρῶτος ἀναβαθμὸς πάνω ἀπ' τὴν ἀπλῆ συνείδηση γιὰ τὸ φτάσιμο στὸ Ἐγώ: «ὁ ἑαυτός». Ὁ Πλάτωνας τὴν ἔλεγε «φρόνηση» κι' ὁ Ἀριστοτέλης «αἴσθησις τῆς αἴσθησης»¹ καὶ οἱ Στωϊκοὶ «τὸ πνεῦμα ἐφορᾷ ἑαυτὸ» καὶ τὴ ψυχικὴ αὐτὴ δύναμη τῆς αὐτογνωσίας, τὴν «καταληπτικὴ φαντασία» ὅπως τὴν εἶπαν, τὴ θεωροῦσαν σὰν ἐσωτερικὴ αἴσθησις καὶ ὄχι σὰν ἐνότητα τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν.

β) Ὅτι ἡ συνείδηση μπορεῖ νὰ συλλάβει τὸν ἑαυτὸ της σὰν ἀντικείμενο, ἕνας δεῦτερος ἀναβαθμὸς πρὸς τὸ Ἐγώ καὶ νὰ τὸν ἐρμηνέψει κι' ἔτσι νὰ φτάσει στὴ γνώση τοῦ περιεχομένου της καὶ νὰ ἐκφραστεῖ μὲ τὴ λέξη: Ἐγώ.

γ) Τὸ φτάσιμο στὴ συνείδηση τῆς συνείδησης καὶ στὴ γνώση τῆς συνείδησης, δηλαδή στὸ Ἐγώ, γίνεται διαλεχτικά: τὸ Ἐγώ βγαίνει ἀπ' τὴν πρωτόγονη ὁμαδικὴ συνείδηση καὶ ξεχωρίζει ἀπ' αὐτὴ σὰν ἀτομικὴ συνείδηση, μὲ τὴν ἔκφραση «ἑαυτός» πρῶτος διαφορισμὸς ἀπὸ τὶς θεωρούμενες σὰν οὐσία ψυχικὲς λειτουργίες καὶ τελικὰ μὲ τὸν ὄρο «Ἐγώ» σὰν περιεχτικὸς τῆς ἐνότητας τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν.

δ) Στὸ Ἐγώ, δηλαδή στὴ γνώση τῆς συνείδησης, φτάνουμε

1. Πιρβλ. Ἀριστοτέλης, Περὶ ψυχῆς, II, B, 1-5 καὶ III, A, 1-15.

μέ τήν ἀνάλυση τοῦ ψυχικοῦ περιεχόμενου τῆς, μέ τὸν τρόπο πού δουλεύει καί εἶναι δομημένο τὸ περιεχόμενο αὐτό. Ὅμως τὸ Ἔγώ ἔτσι φαίνεται πὼς βρίσκεται σὲ μιὰ θέση ὅπου μπορεῖ νὰ «δεῖ» τὸν ἑαυτό του σὰν ἀντικείμενο ἀπὸ τριπλῆ σκοπιά:

1. Σὰν ψυχολογικὸ ὑποκείμενο εἶτε Ἔγώ.
2. Σὰν λογικὸ ὑποκείμενο εἶτε Ἔγώ.
3. Σὰν ὄντικὸ ὑποκείμενο εἶτε Ἔγώ.

Σὰν ψυχολογικὸ ὑποκείμενο ἐξετάζει: τὰ γνωστικά, βουλευτικά καὶ θυμικά ψυχικά περιεχόμενά του, τὰ ἀναλύει καὶ βρίσκει τὶς σχέσεις πού ἔχουν ἀνάμεσά τους. Σὰ λογικὸ ὑποκείμενο ἐξετάζει τὴν ἱκανότητα καὶ τὴν ὀργάνωσή του ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς προσαρμογῆς του πρὸς τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, τὴν ἱκανότητά του νὰ συλλαβαίνει καὶ νὰ ἀφομοιώνει τὸν ἐσωτερικὸ κόσμο καὶ γενικά νὰ συλλαβαίνει τὸ ὄν σὰν ἀντικείμενο, μέ τὶς λογικὲς κατηγορίες καὶ ἀρχές. Σὰν ὄντικὸ ὑποκείμενο ἐξετάζει τὸν ἑαυτό του: α) ἀπ' τὴν ἄποψη τῆς ὄντικῆς δομῆς του, γιατί βέβαια ἀμφιβολία δὲν μπαίνει γιὰ τὴν ὑπαρξή του μὰ γιὰ τὸν τρόπο ὑπαρξῆς του καὶ β) στὶς σχέσεις του μέ τὸ ψυχολογικὸ, καὶ τὸ λογικὸ ὑποκείμενο, στὶς σχέσεις του μέ τὰ ἄλλα ὄντα καὶ μέ τὸ ὄν γενικά,

Ὅπως εἶναι φανερό, ἐδῶ ἔχουμε ἐνότητα παρόλο τὸ διαφορισμό τους: τῆς διαλεχτικῆς, τῆς λογικῆς καὶ τῆς γνωσιολογίας κι' ὅπως λέει ὁ Λένιν: «Ἄν ὁ Μαρκ δὲν ἄφησε «Λογική» (μέ μεγάλο Λ) μᾶς ἄφησε τὴ Λογική τοῦ «Κεφάλαιου» καὶ ἔφτασε νὰ τὴ χρησιμοποιήσῃ σὲ βάθος σχετικὰ μέ τὸ πρόβλημα πού μᾶς ἀφορᾷ. Μέσα στὸ «Κεφάλαιο» εἶναι ἐφαρμοσμένες σὲ μιὰ ἐπιστήμη: ἡ λογική, ἡ διαλεχτική καὶ ἡ θεωρία γιὰ τὴ γνώση [δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη γιὰ τρεῖς λέξεις: εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα] σ' ἓναν ὕλισμό πού πῆρε κάθε τι χρήσιμο ἀπὸ τὸ Hegel καὶ τὸν προώθησε» (Lenine, Oeuvres, t. 38, p. 304).

Ἔτσι γίνεται φανερό πὼς τὸ Ἔγώ ἐξετάζοντας τὸν ἑαυτό του, ἐξετάζει τὸ περιεχόμενο τῆς συνειδησιακῆς ροῆς σὰν ἀντικείμενο. Προσπαθεῖ νὰ συλλάβῃ τὰ ἐνεργήματα πού συμβαίνουν στὴν ὑποκειμενικὴ σφαῖρα του μέ τὶς κατηγορίες τοῦ νοῦ ὅπως κάνει καὶ γιὰ τ' ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ἡ

ἐσωτερικὴ ὑποκειμενικὴ σφαῖρα γίνεται ἀντικείμενο, πὺ ἀδιάκοπα τὴν ξεπερνᾷ τὸ Ἐγώ. Τὸ Ἐγὼ φαίνεται τότε πὺς ὑπερβαίνει τὶς δυὸ ὄντικες περιοχές: τὴν ὑποκειμενικὴ καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ καὶ τὶς θεωρεῖ. Τὸ Ἐγὼ αὐτὸ ἅμα στοχαστεῖ πάνω στὸν ἑαυτὸ του καὶ πάρει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του, παρουσιάζεται στὸν ἑαυτὸ του σὰν ἐνότητα: δηλαδὴ σὰ σύνθεση καὶ τῶν δυὸ ὄντικῶν περιοχῶν. Ἀπὸ δῶ ἡ θέαση αὐτὴ κάνει τὸ Ἐγὼ, σπρώχνοντας τὸ στοχασμὸ σὲ μιὰ πὺ βθειὰ ἀνάλυση, ξεπερνώντας τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀπλῆς συνείδησης τοῦ ἑαυτοῦ του, νὰ φτάσει στὴ γνώση του, σὲ μιὰ ἀντινομικὴ ἐνότητα τοῦ ἑαυτοῦ του: δηλαδὴ νὰ κάνει ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας του κι' αὐτὸ τὸ ψυχικὸ καὶ ὑποκειμενικὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης καὶ νὰ φτάσει σὲ μιὰ νέα θεώρηση τοῦ ἑαυτοῦ, σὲ μιὰ διαλεχτικὴ ἀντίθεση τοῦ ἑαυτοῦ του: στὸ ὑποκειμενικὸ καὶ τὸ ἀντικειμενικὸ Ἐγὼ.

Τὸ Ἐγὼ ἂν στραφεῖ καὶ ἀναδιπλωθεῖ στὸν ἑαυτὸ του γιὰ νὰ τὸν ἐρμηνέψει, μπορεῖ νὰ τὸ κάνει αὐτὸ ἀπὸ τρεῖς πλευρές:

- α) Τὴν πλευρὰ τοῦ ἀντικείμενου, τὴν ἐξωτερικὴ.
- β) Τὴν πλευρὰ τοῦ ὑποκείμενου, τὴν ἐσωτερικὴ.
- γ) Τὴν πλευρὰ τοῦ ὑποκείμενου καὶ ἀντικείμενου ταυτόχρονα, δηλαδὴ τοῦ «ἑαυτοῦ» καὶ ταυτόχρονα τοῦ «ἄλλου».

Ἔτσι: πρῶτα ἐξετάζουμε τὸ ἀντικείμενο καὶ ἀνεβαίνουμε ἴσαμε τὸ σημεῖο πὺ αὐτό, τὸ ἀντικείμενο, ἀντιστρέφεται καὶ γίνεται ὑποκείμενο. Κι' ὕστερα ἐξετάζουμε τὸ ὑποκείμενο μέχρι τὴ στιγμή πὺ μὲ τὴν ἀνάστροφη τάση του πρὸς τὴν πράξη ξαναγυρίζει στὸ ἀντικείμενο. Δηλαδὴ βλέπουμε πρῶτα τὴ συνειδησιακὴ λειτουργία κοιταγμένη ἀπ' ἔξω, σὰ φυσιολογικὴ νευρικὴ λειτουργία¹ καὶ ἔπειτα, ἀντίθετα, κοιταγμένη ἀπὸ μέσα, σὰ ψυχικὴ λειτουργία².

1. Πρβλ. P a v l o v, Oeuvres choisies, p. 192 et 306, καθὼς καὶ 311 - 312 ἐκδ. Μόσχας, 1954.

2. P. C h a u c h a r d, Des animaux à l'homme, PUF, 1961, p. 96 πρβλ. καὶ ἀποψη L. L a r i q u e, στὸ βιβλίον τοῦ P. C h a u c h a r d, Les mécanismes cérébraux et la prise de la conscience, εἰσαγωγή, Masson, 1956. Πρβλ. καὶ R. R u y e r, La conscience et le corps, p. 21, 1950, σχετικὰ μὲ τὸν

Ἐκεῖνο πού μπορεῖ νά μᾶς δώσει τή δυνατότητα νά γίνει ἡ ἀντιστροφή αὐτή εἶναι τὸ βασικό γεγονός πῶς:

α) Ὄταν ἐξετάζεις τή συνειδησιακή λειτουργία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀντικείμενου (τοῦ ἄλλου), ἐκεῖνο πού γίνεται ὁρατὸ καὶ ἐμπίπτει στὴν ποσοτική μέτρηση εἶναι ἡ ἐκδήλωση τῆς συμπεριφορᾶς, ἐνῶ τὸ ψυχικὸ μέρος, τὸ περιεχόμενο τοῦ πεδίου τῆς συνείδησης, μένει ἀόρατο, ἀτομικό, ποιοτικό. Γίνονται ὁρατὰ μόνο τὰ δυὸ ἐξωτερικά - φυσιολογικά μέρη τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας.

β) Ἀντίθετα, ὅταν ἐξετάζεις ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὑποκείμενου (στὸν ἑαυτό) τή συνειδησιακή λειτουργία, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἐνδοσκοπικῆς στάσης μας πρῶτα, γίνεται ὁρατὸ ταυτόχρονα, τόσο τὸ ψυχικὸ περιεχόμενο τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας ὅσο, δεύτερο, καὶ ἡ ἐκδήλωση τῆς συμπεριφορᾶς μας ἀπὸ τὸν ἑαυτό μας. Ἔτσι τὸ Ἐγὼ ἐλέγχει καὶ μπορεῖ νά περιγράψει καὶ ταυτόχρονα νά συγκρίνει ἀδιάκοπα τὴν ἀντικειμενική συμπεριφορὰ του μὲ τὴν ἐσωτερική ψυχική του κατάσταση. Ἐδῶ γίνεται «ὁρατὴ» ἡ ἀντίθεση κι' ἐνότητα τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας τόσο ἀπὸ ὑποκειμενική - ἐσωτερική, ὅσο καὶ σὰν ἐκδήλωση τῆς συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ : μ ὄ ν ο ἂ π ὀ τ ὄ ν ἑ α υ τ ὀ μ α ς.

γ) Ὄταν ἐξετάζεις τή συνειδησιακή λειτουργία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὑποκείμενου - ἀντικείμενου ταυτόχρονα, τότε ἡ ἀντίθεση κι' ἡ ἐνότητα τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας, πού ἀπὸ τὴν ὑποκειμενική (ἑαυτός) καὶ ἀντικειμενική (τοῦ ἄλλου) ἄποψη εἶναι μονόπλευρη καὶ ἀμφισβητήσιμη, ὀλοκληρώνεται. Γιατὶ τότε «αἶρεται» ἡ ἀμφιβολία: γιὰ τὸ τί συμβαίνει στὶς συνειδήσεις καὶ τίς ψυχολογικὲς λειτουργίες τῶν «ἄλλων» καὶ ἀποφεύγουμε τὸ κλείσιμο στὸν «ἑαυτό», σ' ἓνα σολιψισμό. Κι' αὐτὸ γίνεται τόσο μὲ τὴν ἀδιάκοπη σύγκριση τῆς ἀντικειμενικῆς

τρόπο ἀντικρύσματος τῶν ψυχικῶν στοιχείων μὲ ἐνδοσκόπηση γράφει: «Ὅτι μὲ τὴν ἐνόραση (ἐνδοσκόπηση) βλέπω ὅλα γύρω μου καὶ νομίζω ὅτι ὅλα εἶναι μέσα στὸ μικρὸ μου κεφάλι. Σχετικὰ μὲ τὸ περίγυρό μου ὅμως δὲν μπορῶ νά δῶ μέσα στὸ κεφάλι μου, ἀλλὰ εἶναι εὐκολο νά προεκτείνω τὸ ὁρατὸ μέρος τοῦ σώματός μου μὲ ὅτι ξέρω ἀπὸ τὰ ἄλλα σώματα, γιὰ νά συμπληρώσω τὸ κενό μου».

συμπεριφορᾶς καὶ τῆς ψυχικῆς κατάστασης τοῦ «ἐαυτοῦ». ὅσο καὶ μὲ τὴν ἀντικειμενικὴ συμπεριφορὰ μόνο τῶν «ἄλλων» ὑποκείμενων - ἀντικείμενων ταυτόχρονα. Κι' αὐτὴ ἡ ἀδιάκοπη σύγκριση γίνεται ὄχι μόνο στὴν καθημερινὴ συνεπαφὴ μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, μὰ ἀκόμα: 1) στὴν πρακτικὴ δράση: κοινωνικὴ, οἰκονομικὴ, πολιτικὴ κ.ἄ., 2) στὸ λόγο: ποίηση, μυθιστόρημα, βιογραφίες κ.ἄ., 3) στὴν τέχνη: θέατρο, χορός, τραγούδι, ζωγραφικὴ, κ. ἄ., 4) στὶς θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις κλπ.¹

Ἔτσι τὸ ὑποκείμενο, τὸ Ἐγώ, παίρνει μιὰ θέση γιὰ νὰ δεῖ τὴν ἀντιστροφὴ τέτοια: ποῦ νὰ εἶναι τοποθετημένο στὰ σύνορα τῆς ἀντιστροφῆς αὐτῆς, στὸ σημεῖο ποῦ μπορεῖ νὰ «βλέπει» (καὶ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο) ταυτόχρονα καὶ στὶς δυὸ περιοχές: στὸ φυσιολογικὸ καὶ στὸ ψυχικόν, νὰ εἶναι «θεατῆς» καὶ τῶν δυὸ ὄντικῶν περιοχῶν, ποῦ ὄντας διαστρωμένες διαλεχτικά συνιστοῦν τὴ συνειδησιακὴ λειτουργία: νὰ μπορεῖ νὰ «δεῖ» ὅτι ἡ ποσοτικὴ κίνηση τῆς νευρικῆς λειτουργίας² εἶναι ταυτόχρονα τὸ ποιοτικὸ ψυχικὸ περιεχόμενο αὐτουνοῦ τοῦ αἰσθήματος, τῆς παράστασης, τῆς σκέψης, τῆς συνείδησης καὶ τοῦ ἐγώ³.

Ἡ πλευρὰ τοῦ ἀντικείμενου, ἡ ἐξωτερικὴ, μέθοδο προσπέλασής της ἔχει: τὴν παρατήρηση, τὴ μέτρηση καὶ τὸ πείραμα καὶ βοηθοὺς μιὰ σειρά ἐπιστῆμες: τὴ φυσιολογία τῆς νευρι-

1. Βλ. H. E y, *La conscience*, PUF, 1967, p. 324. καὶ G. G u s t a v f, *La découverte de soi*, PUF, 1948, p. 28.

2. Βλ. P a v l o v, *Oeuvres choisies*, p. 223 εἰ P. H a c h e t - S o u p r i e t, *La genèse des instincts*, Flam., 1929, p. 112.

3. Βλέπε: Ἐρευνα Παβλόφ στὸ *Oeuvres choisies*, p. 266 καὶ 289, ὅπου ἐπισημαίνεται ἡ πλήρης ἀντιστοιχία, ἡ ἐνότητα καὶ ἡ ἀντίθεση τοῦ φυσιολογικοῦ καὶ τοῦ ψυχικοῦ. Ἐπίσης ὁ P. C h a u c h a r d, ἂν καὶ ξεκινᾷ ἀπὸ ἄλλη γενικὴ φιλοσοφικὴ τοποθέτηση, ὥστόσο οἱ ἀπόψεις του εἶναι πολὺ ἐκφραστικὲς καὶ τέτοιες ποῦ μπορεῖ νὰ τίς υἱοθετήσῃ καὶ ἡ διαλεκτικὴ ἀντίληψη· βλέπε ἔργα του: *Les mécanismes cérébraux et la prise de la conscience*, Masson, 1956.— *La maîtrise du comportement*, PUF, 1956.— *L'influx nerveux et la psychologie*, PUF, 1950.— *Système nerveux*, 1954, p. 74 - 76.— *Le cerveau humain*, PUF, 1961.— *Le cerveau et la conscience*, éd. du Seuil, 1960.— *Des animaux à l'homme*, 1961.— *Physiologie de la conscience*, PUF, 1963.

κῆς λειτουργίας¹, τὴν πειραματικὴ ψυχολογία², τὴν ψυχολογία τῆς συμπεριφορᾶς κ.ἄ. (ἑτεροπαρατηρησία).

Ἡ πλευρὰ τοῦ ὑποκείμενου, ἡ ἐσωτερικὴ, ἔχει κυρίως μέθοδο τὴν ἐνδοσκοπήσιν, τὴν αὐτοπαρατήρησιν καὶ ἐπιστῆμες: τὴ γενικὴ ψυχολογία, τὴ γενετικὴ ψυχολογία, τὴν ψυχανάλυσιν, τὴ γνωσιοθεωρητικὴν ἀνάλυσιν, τὴ φαινομενολογικὴν περιγραφὴν τοῦ Husserl, κ.ἄ. Ἡ ἐνδοσκόπησις σύμφωνα μὲ τὸ Guillaume, εἶναι μιὰ ἰδιαίτερη περίπτωσις τῆς ἀντικειμενικῆς μεθόδου, γιατί χρησιμοποιεῖ, ὅπως γράφει: τὴν περιγραφὴν καὶ τὴ γλώσσαν³. Ὡστόσο, βέβαια, πολυποίκιλές ὑποβολές μποροῦν νὰ παραμορφώσουν τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἐνδοσκοπικὴν παρατήρησιν. Εἶναι γνωστὲς ἄλλωστε οἱ ἐπικρίσεις ἐναντίον τῆς ἀπὸ πολλὰς μεριῆς. Ὅμως μιὰ συστηματικὴ καὶ προσεχτικὴ περιγραφὴ τοῦ περιεχομένου τῆς Σ.Λ., ὅπως τὴν ἔκανε γιὰ παράδειγμα ὁ Husserl, θὰ μποροῦσε νὰ συνταιριαστῆ σὲ μιὰ παράλληλη ἀντιστοιχία μὲ τὰ πορίσματα τῆς φυσιολογίας τῆς νευρικῆς λειτουργίας.

Ἡ τρίτη πλευρὰ ἐξέτασις, μέθοδο ἔχει, κυρίως, τὴν συγκριτικὴν μελέτη τῶν κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων τῶν ἀτόμων τόσο ἀπὸ ψυχικὴν πλευρὰ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πρακτικὴν δράσιν, ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῆς συμπεριφορᾶς. Ἐδῶ οἱ βιογραφίες, οἱ μαρτυρίες, τὰ ἡμερολόγια σὲ ἄμεση συνάφεια μὲ τὶς πρακτικὰς ἐκδηλώσεις τῶν ἀτόμων⁴, ἡ κοινωνικὴ ψυχολογία⁵, χύνουν ἀρκετὸ φῶς

1. Βλ. P a n l o v, Oeuvres choisies, p. 189, ὅπου ὁ Παβλόφ πολὺ σωστά, ἐπισημαίνει τὸ γεγονός πὺς τὴν ψυχολογία τοῦ καιροῦ του καὶ πρὶν (Wund - James, κ.ἄ.) δὲν τὴ θεωροῦσαν ἐπιστῆμην σωστήν. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ στηριχθῶμε στὴ φυσιολογία γιὰ νὰ ἐρμηνέψουμε καὶ νὰ δώσουμε κῆρος στὶς ψυχικὰς λειτουργίας.

2. W. Wund, E. Weber, T. Fechner, Helmholtz, Ebbinghaus, Müller, Külpe, Meunier, Claparède, K. Bühler, K. Koffka. Stern, κ.ἄ.

3. Πρὸς. P. Guillaume, La psychologie animale, PUF, 13 s.d.s., 1967, p. 57 κέξ.

4. Πρὸς. G. G u s d o r f, La découverte de soi, PUF, 1948, p. 26 - 37, ὅπου ἐξετάζει τὶς βιογραφίας καὶ τὰ ἡμερολόγια πολλῶν ἱστορικῶν ἀτόμων καὶ τ' ἀξιολογεῖ ὡς πρὸς τὴν σπουδαιότητα ποὺ ἔχουν γιὰ νὰ μᾶς ἀποκαλύψουν τὸν τρόπον ποὺ δουλεῖ ἡ συνείδησις καὶ τὸ ἐγώ.

5. S. M o s c o v i c i, Introduction à la psychologie sociale, éd. Larousse.

σὲ πολλές πτυχὲς τῆς ἀνθρώπινης συνειδησιακῆς λειτουργίας.

Φυσικά, οἱ παραπάνω τρόποι ἔρευνας τοῦ ἀντικείμενου ἀντιστοιχοῦν στὰ δυὸ μέρη τῆς ἀντίθεσης ἀντικείμενο - ὑποκείμενο καὶ ὁ χωρισμὸς γίνεται γιὰ μεθοδολογικοὺς λόγους : βοηθᾶνε στὴν κατανόηση καὶ τὴ λύση τῶν προβλημάτων τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας καὶ τοῦ ἐγώ. Ἡ συνειδησιακὴ λειτουργία ὁμῶς εἶναι ἐνιαία λειτουργία: ὑποκειμενικὰ φαίνεται σὰν ψυχικὴ λειτουργία, ἀντικειμενικὰ σὰ νευρικὴ λειτουργία. «Ἡ συνείδηση εἶναι μιὰ ἐσωτερικὴ κατάσταση τῆς ὕλης» λέει ὁ *Lenine* στὸ βιβλίο του «Ἐμπειριοκριτικισμὸς καὶ Ὑλισμὸς» (1956, σ. 55) καὶ ὁ *Ἑνγκελς* στὸ *Ἀντι-Ντύριγκ* (σελ. 79) θὰ γράψει: «Σκέψη καὶ συνείδηση εἶναι προϊόντα τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ».

t II, 1972 καὶ *J. Maisonneuve*, *La psychologie sociale*, PUF, 1974, καὶ *T. Newcomb - R. Turner - P. Converse*, *Manuel de psychologie Sociale*, PUF, 1970.

III. Η ΑΝΤΙΘΕΣΗ : ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ - ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

Ὁ ἄνθρωπος βλέποντας ἓναν ἄπειρο καὶ ἀπέραντο κόσμο νὰ τὸν τριγυρίζει, βάζει τὸν ἑαυτό του στὸ κέντρο, δίνοντας βαρύτητα στὴν ὑπόστασή του. Γύρω του ἓνας κόσμος νὰ τὸν ἀναγκάζει νὰ συμμορφώνεται μὲ τοὺς νόμους του. Κι' ὁμως βρέθηκαν διανοητὲς ποὺ ἀρνήθηκαν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου καὶ φαντάστηκαν πὼς εἶναι πνευματικός, παιχνιδι τῆς φαντασίας. Κι' ἂν σήμερα, στὴν ἰδεαλιστικὴ ἀστικὴ φιλοσοφία, δὲν ἀρνιοῦνται κατηγορηματικὰ τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα, τὸν κόσμο, ὡστόσο ὅλες οἱ περίτεχνες κατασκευές τους, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἐκεῖ θέλουν νὰ καταλήξουν.

Τί εἶναι τὸ ἀντικείμενο, ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος ; Ἔχει ὕλικὴ ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ ἢ εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη ὄνειροφαντασιὰ τῆς συνείδησης τοῦ ὑποκείμενου; Τί τὸ ὄν; Ἐρώτημα ποὺ κονταροχτυπιέται ὁ Ἄριστοτέλης, κάνοντάς το ἀντικείμενο ὀλόκληρῃς πραγματείας. Καὶ ἡ ἐρώτηση μόνη τῆς κλείνει μέσα τῆς μιᾶν ἀντινομία, ἀφοῦ ἤδη τὴν πραγματοποιοῦμε μέσα σὲ κάποια ἔστω ὑπαρκτικότητα. Ὅμως στὸν Ἄριστοτέλη δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὄντος, παρὰ ἐρώτημα μπαίνει γιὰ τὴ φύση τοῦ ὄντος, τὸν τρόπο ὑπαρξῆς του, τῆς ὕψης του καὶ τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὶς περιοχές του.

Ἐπειδὴ τὸ θέμα μας ἐδῶ ἀφορᾷ τόσο εἰς τὴν ἀντίθεση ἀντικειμενικοῦ-ὑποκειμενικοῦ, ὅσο καὶ τὴ θέση καὶ τὴ φιλοσοφικὴ βάση τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ, θὰ θέλαμε νὰ ἐπισημάνουμε τοῦτο: πὼς μποροῦμε νὰ χωρίσουμε τίς φιλοσοφικὲς δοξασίες, θεωρώντας τίς ἀπὸ μιὰ πολὺ γενικὴ σκοπιά, σὲ δύο βασικὲς ἱστορικὲς περιόδους: ἀπὸ τὴν πρὶν τὸν Κερτέσιο κι' ἀπ' αὐτὴν ἴσαμε σήμερα. Στὴν πολὺ γενικὴ αὐτὴ θεὰ τῆς ἱστορικῆς φιλοσοφικῆς προχώρησης, παίρνουμε σὰ βασικό: τὸν ὄντολογικὸ προσανατολισμὸ τῶν φιλόσοφων.

Στὴν πρώτη περίοδο φιλοσοφικὴ ἀφετηρία εἶναι τὸ ὄν. Ἡ

συνείδηση εἶναι στραμμένη πρὸς τὸ ὄν¹, στὸν ἀντικειμενικὸ κόσμον καὶ καμιά ἀμφιβολία δὲν τὴν ταραξεί. Εἶναι ἡ βασικὴ φιλοσοφικὴ στάση τῆς ἀρχαιότητος.

Ἀπὸ τῆ στιγμῆ ὅμως ποῦ ὁ Καρτέσιος θά διατυπώσῃ τὸ cogito sum, τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι νὰ ὑπερβῶμε τὸ αἰσθητὸ πρὸς τὸ ὑπεραισθητὸ, ἀνέβασμα σκαλι-σκαλι ἀπὸ τὴν ὕλη δίχως εἶδος πρὸς τὸ εἶδος δίχως ὕλη: στὴ νόηση. Δὲν εἶναι δυναμικὴ ὑπέρβαση τοῦ ὄντος πρὸς τὴ νόηση νόησης στὸν Ἄριστοτέλη, ἀλλὰ νὰ ἐκτείνουμε τὸ ὑποκείμενο καὶ νὰ φτάσουμε στὸ ὄν» ὅπως τὸ ἐκφράζει ὁ Κ. Γεωργούλης².

Ἡ φιλοσοφικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος στὰ νεώτερα χρόνια λοιπόν, παίρνει μιὰ καινούργια μορφή καὶ μιὰ νέα, διαμετρικὰ ἀντίθετη στάση ἐγκαινιάζεται μὲ τὸν Ντεκάρτ. Βέβαια, ἡ ἀπορητικὴ ἐρώτηση τοῦ Ἄριστοτέλη: τί τὸ ὄν³ καὶ ἡ βεβαιωτικὴ ἀπόφανση τοῦ Ντεκάρτ: cogito sum, ἔχουν μιὰ ἀνάλογη καὶ ἴση σὲ φιλοσοφικὴ δύναμη σημασία. Γιατὶ μέσα στὸ ἀριστοτελικὸ «τί» περιέχεται ἤδη τὸ «σύ» σὰν ἀντικείμενο, προϋποτίθεται ἤδη τὸ ὄν σὰν αὐτονόητο⁴. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ καρτεσιανὸ cogito, γιατί μέσα του περιέχεται καὶ τὸ «σύ», τὸ ἀντικείμενο. Καὶ τοῦτο γιατί τὸ cogito, ποῦ τὸ πῆρε σὰν ἀφετηρία τῆς φιλοσοφίας ὁ Ντεκάρτ, συνακολουθεῖται ἀναπόσπαστα ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ του, τὸ ἀντικείμενο, πράγμα ποῦ δὲν τὸ εἶδε ὁ Γάλλος φιλόσοφος, ὅπως λέει ὁ Husserl.

Ἡ διαφορὰ ὅμως στὴ στάση τῶν δυὸ φιλόσοφων, τοῦ Ἄριστοτέλη καὶ τοῦ Ντεκάρτ, στὸ ἀντίκρουσμα τοῦ ὄντος, εἶναι διαμετρικὰ ἀντίθετη. Ἡ στάση τοῦ Ἄριστοτέλη εἶναι ἐξωστρεφικὴ. Τὸ ἄτομο καὶ ἡ σκέψη του γενικὰ εἶναι ἐνταγμένα μέσα στὸ συνολικὸ ὄν. Ἐμπεριέχεται σ' αὐτὸ σὰν ἀπειροελάχιστη

1. Χ. Θεοδωρίδης, Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία, 1955, σελ. 195.

2. Κ. Γεωργούλης, Ἄριστοτέλους, Πρώτη φιλοσοφία, στὴν εἰσαγωγῆ.

3. «καὶ δὴ καὶ τὸ πάλαι τε καὶ νῦν καὶ ἀεὶ ζητούμενον καὶ ἀεὶ ἀπορούμενον, τί τὸ ὄν, τοῦτο ἐστὶ τις ἢ οὐσία», Μ.τ.Φ. 1028 β 2.

4. Πρβλ. Κ. Γεωργούλης, ὁ.π., εἰσαγωγῆ, σελ. XVI καὶ XXI καὶ Γ. Ἀλεξαντρόφ, Ἡ φιλοσοφία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς κοινωνίας (1964) 1977, σελ. 116.

μονάδα του¹ και δεν αντικρύζεται σά συγκεκριμένη ύπαρξη βαλμένη στο κέντρο του κόσμου, όπως θα γίνει αργότερα στη χριστιανική θεολογία και από τον Ντεκάρτ και μετά. 'Ο νοῦς τελικά στο Σταγειρίτη είναι βγαλμένος έξω από την κοσμική λειτουργία και τὸν υπερβαίνει².

'Η στάση του Ντεκάρτ, αντίθετα, είναι ἐνδοστρεφική. Στάση που είχε βέβαια, τὴν μακρινή ἀφετηρία της στο δελφικό «γνώθι σεαυτόν», ἀλλά είχε προετοιμασθεῖ ἔπειτα, ἀπὸ τὴ σοφιστική, τὴν ἐπικούρια³, τὴν ἑλληνιστική και τὴ χριστιανική φιλοσοφία αργότερα. Εἶναι βαθμιαία ἀντιστροφή ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικότητα πρὸς τὴν ὑποκειμενικότητα⁴. 'Ο Ντεκάρτ με τὸ cogito δίνει βέβαια ὑπαρκτική προτεραιότητα στὴ νόηση· γιατί ἐδῶ ἢ ἀναφορὰ τῆς νόησης, τὸ ἀντικείμενο· εἶναι νοητικό. Μήπως κι' ὁ Ἄριστοτέλης δὲν φθάνει στοῦ ἴδιο συμπέρασμα με τὴ δυναμική ὑπέρβαση τοῦ ὄντος και τὸ φτάσιμο στὴ νόηση; Και δὲν θεωρεῖ τὸ ξετέλειωμα τῆς διαλεκτικῆς αὐτῆς διαδικασίας τοῦ ὄντος, σὰν νόηση τῆς νόησης; 'Ο Ἄριστοτέλης ὅμως μένει διαρκῶς στοῦ ἐξῶδον και ἀσυνείδητα διαπερνᾷ τὸ ἐσωτερικό τῆς συνείδησης και δίνει ὄντολογική ὑπόσταση στὴ λογική σφαῖρα. Εἶναι καθαρὴ ὑπέρβαση ἀπὸ τὸ αἰσθητὸ πρὸς τὸ υπεραισθητό. 'Ο Ντεκάρτ, ἀντίθετα, με ἄμεση βεβαιότητα διατυπώνει: cogito sum κι' ὁ ἐξωτερικός κόσμος ἔρχεται σὰ συνέπεια τῆς πρώτης βεβαιωτικῆς του ἀρχῆς. 'Η συνείδηση φτιάχνει τὸν κόσμο, ἀφοῦ τὸ μόνο βέβαιο εἶναι τὸ ἐγώ⁵.

'Η στροφή αὐτὴ πρὸς τὸ ὑποκείμενο και ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ ὄντος ἀνάμεσα ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα, εἶναι ἡ βαθμιαία ἀπόσπασση και μεταφορὰ τοῦ ὑποκείμενου, ἀπὸ τὴν πρωταρχική ἔνταξή του μέσα στοῦ ὄν, —στὴν ἀρχαιότητα— και στὴν

1. Πρβλ. H. Lefebvre, *Logique formelle et logique dialectique*, 1947, p. 81.

2. Πρβλ. X. Θεοδωρίδης, ὀ.π., σελ. 229-230 και 350.

3. Βλ. K. Marx, *Difference de la philosophie de la nature chez Démocrite et chez Épicure*, éd. Coste, I, p. 1-82, 1948.

4. Πρβλ. «*Δευκαλίων*» περιοδ. 14, 1975, Π. Ν. Τατάκης, 'Η ἑλληνική πατερική και βυζαντινὴ φιλοσοφία, σελ. 149 κέξ.

5. Βλ. P. Mesnard, *Descartes*, éd. Saghers, 1966, p. 54 - 60.

τοποθέτησή του σάν συγκεκριμένης συνολικῆς προσωπικότητας στό κέντρο τοῦ κόσμου, σάν ὀντολογικά πρώτου μέ τήν ἐπίδραση τῆς χριστιανικῆς κοσμοαντίληψης. Ἡ ἐρευνα γιά τήν ὑπόσταση τοῦ προσωπικοῦ θεοῦ¹ καί τῆς οὐσίας του μεταφέρθηκε σιγά-σιγά, μέ τὸ ξύπνημα τοῦ ἀστισμοῦ, στό ἐγκόσμιο ἄτομο σά συγκεκριμένη ὑπαρξη. Κι' αὐτό γιατί στήν πραγματικότητα ἡ ἐξέταση τῆς θεϊκιάς ὑπόστασης (substantia) καί τῆς οὐσίας της (essentia), εἶτανε ἐξέταση τῆς οὐσίας καί τῆς ὑπόστασης τοῦ ἐγώ, τῆς ἀτομικῆς ὑποκειμενικῆς ὑπόστασης².

Ἡ μετάβαση καί ἡ στροφή αὐτή, φαίνεται καθαρά ἀπό τὰ γραπτά τριῶν σοφῶν ποῦ ἀπέχουν χρονικά μεταξύ τους παραπάνω ἀπό 1500 χρόνια: τοῦ Αὐγουστίνου, τοῦ Montaigne καί τοῦ Ντεκάρτ.

Ὁ Αὐγουστίνος³, στό *De vera religione*, 39, γράφει: «Μὴ φεύγεις μακριά, ἀλλὰ νά ἐπιστρέφεις πάντοτε στόν ἑαυτό σου καί στόν ἐσωτερικό ἄνθρωπο θά βρεῖς τήν πραγματικὴ ἀλήθεια». Ἡ σκέψη αὐτὴ ποῦ τήν κάνει ὁ Πλάτωνας στό διάλογο «Ἀλκιβιάδης» (I, 133), δείχνει βέβαια τήν ἐπίδραση ποῦ ἄσκησε στόν Αὐγουστίνου, μὰ ἔχει διαφορτικὸ νόημα στόν καθένα. Στόν Πλάτωνα ἡ πραγματικὴ ἀλήθεια πηγάζει ἀπό τίς ιδέες, τὸ Ἄγαθό, μέ τὴ βοήθεια τῆς νόησης, στόν Αὐγουστίνου ἀντίθετα, ἀπό τὴν ὑπαρξη τοῦ προσωπικοῦ θεοῦ καί ἀπό τὴν πίστη. Ἐκεῖ οἱ ἀφαιρεμένες γενικότατες ἔννοιες μέ τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπαρξή τους, ἐδῶ ἡ συγκεκριμένη ἀτομικὴ ὑπόσταση τοῦ προσωπικοῦ θεοῦ. Ἔτσι οἱ ἀφαιρεμένες ιδιότητες τῆς συνείδησης μεταφέρθηκαν στόν ὑπερπροσωπικό θεό, σάν καθολικὴ φύση. Μετάβαση τοῦ ἀπρόσωπου γενικοῦ κι' ἀφαιρεμένου, στό συγκεκριμένο προσωπικό καί καθολικό, ἔνα

1. Πρὸβλ. C. Jung, *Dialectique du moi et de l'inconscient*, éd. Gallimard, 1964, p. 92 κέξ.

2. Βλ. K. Marx, *Oeuvres*, éd. Costes, 1932, t. I, p. 4 καί 83.— F. Engels, *Anti-Düring*, (ἐλλην. μετ.) σ. 148-149.— L. Feuerbach, *Essence du christianisme*, PUF, 1964, p. 16-17 καί 325-326.— H. Desroche, *Marxisme et religions*, PUF, 1969, p. 6.

3. Πρὸβλ. Γ. Βέρριου, *Τὸ περὶ ψυχῆς πρόβλημα κατὰ τὸν Αὐγουστίνου καί ἐπίδρασις τοῦ Πλάτωνος ἐπ' αὐτοῦ*, 1961, σελ. 12.

βήμα από το συγκεκριμένο άτομικό: τον άνθρωπο. Στον Αύγουστινο έχουμε ακόμη την έρευνα του ανθρώπου σαν καθολική φύση.

Ο Montaigne, αργότερα, θα ξαναδώσει την αυτοτέλεια και τη δύναμη στο ανθρώπινο λογικό και θα αποσπάσει τον άνθρωπο από το σύμπαν και τον θεό και θα τον εξετάσει σαν συγκεκριμένο πνευματικό άνθρωπο κι' όχι σαν καθολική φύση. Το ανθρώπινο λογικό ωστόσο το θεωρεί πάντα σαν μοίρα του θεϊκού λόγου: «τολμῶ νὰ μιλῶ ὄχι καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό μου, ἀλλὰ μόνον γιὰ τὸν ἑαυτό μου» (Essais, III, 8) γράφει ὁ Montaigne καὶ ἄλλοῦ: «Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα εἶναι ἕνας μεγάλος ἐργάτης ποὺ κάνει θαύματα» (ὁ.π. II, 12)¹.

Ο Ντεκάρτ, μ' ἕνα ακόμη βήμα, μὲ τὸ ego cogito, βάζει κέντρο τὸ ἐγώ, τὸν ἐσωτερικὸ ψυχικὸ κόσμον καὶ φτάνει νὰ ἀπαρνιέται ὁλόκληρο τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον μὲ τὴ συστηματικὴ του ἀμφιβολία, γιὰ νὰ τὸν ξαναβγάλει ἀπὸ τὸ ἐγώ. Ἔτσι ἡ ἐνδοστρεφὴς αὐτὴ στάση τοῦ Ντεκάρτ, δὲν ἐρχεται σὰν παράδοξη ἀντιστροφή τῆς ἀρχαίας ὄντολογικῆς στάσης, ἀλλὰ σὰν φυσικὴ συνέπεια μιᾶς ἐξελιχτικῆς διαλεκτικῆς πορείας μέσα σὲ ἕνα ἀντίστοιχο καθοριστικὸ κοινωνικο-οἰκονομικὸ περιγυρο.

Τελικὰ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς τάξης, στὰ νεώτερα χρόνια, θὰ ὀδηγήσει τὴ σκέψη σὲ μιὰ ἀνάλογη στροφή, ὁμοίας μὲ ἐκείνης στὴν ἀρχαιότητα, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐμποροναυτικῆς τάξης καὶ τοῦ δήμου. Τὸ ἴδιο κι' ἐδῶ θὰ ὀδηγήσει στὴν ἀπόρριψη τῶν ἰδεαλιστικῶν κατασκευῶν, καὶ περνώντας ἀπὸ μιὰ σειρά διανοητῶν ὕστερα ἀπὸ τὸν Ντεκάρτ, θὰ φτάσουμε στὶς ὑλιστικὲς ἀντιλήψεις τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν.

Ὡστόσο, ὁλόκληρη ἡ μετακαρτεσιανὴ φιλοσοφία εἶναι προσπάθεια, στοὺς ἰδεαλιστές, ποὺ τελειώνει κάθε φορὰ μὲ τὴν ἀπορρόφηση τοῦ ἀντικείμενου ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, προσπάθεια νὰ φτάσει ἡ νόηση ἀπὸ τὴν νησίδα τοῦ Schelling στὴν ἀντίπερα ὄχθη, στὴν ὑπαρξή. Ἐφοῦ ἀποσπάσαμε, χωρίσαμε τὸ

1. Πρβλ. E. Brehier, Ἱστορίον τῆς φιλοσοφίας, 1957, σελ. 545.— G. Gustorf, ὁ.π., σελ. 29-32.

πνεῦμα ἀπὸ τὸν ὑλικό του φορέα, τὴ νόηση ἀπὸ τὸ εἶναι, τὸ βάζουμε a priori ὄντολογικὴ ἀρχὴ καὶ ζητᾶμε ὕστερα, ἀντιστρέφοντας τὴν ὑπαρκτικὴ σειρὰ, νὰ φτάσουμε ἀπὸ τὸ «νοεῖν» στὸ εἶναι.

Ἄραγε καὶ ἡ ἀντιστροφή τῆς ἐγγελιανῆς ἰδεαλιστικῆς διαλεχτικῆς πρὸς τὴν ὑλιστικὴ διαλεχτικὴ ἀπ' τὸν Feuerbach καὶ τὸν Marx, δὲν εἶναι δογματικὴ ἀντιστροφή καὶ μονόπλευρη λύση τοῦ βασικοῦ γνωσιολογικοῦ καὶ ὄντολογικοῦ τούτου προβλήματος, μὲ τὴν ἀρχικὴ τοποθέτηση: πρῶτα τὸ «εἶναι» κι' ἔπειτα τὸ «νοεῖν»; Μήπως ἡ τέτοια θεώρηση τοῦ προβλήματος, τῆς ὑλιστικῆς ἀρχικῆς ὄντολογικῆς ἀναφορᾶς δὲν θεᾶται ἀπὸ τὴ νόηση; Μήπως εἴμαστε γιὰ πάντα κλεισμένοι μέσα στὴ νοητικὴ ἐνέργεια, καὶ δὲν θὰ μπορέσουμε ποτὲ νὰ τὴν ὑπερβοῦμε; Κι' ἂν εἶναι ἔτσι ἀπὸ ποῦ ἀντλεῖ τὸ δικαίωμα καὶ τὸν ἰσχυρισμό, ὁ διαλεχτικὸς ὑλισμὸς, τῆς ὑλιστικῆς ὄντολογικῆς του ἀφετηρίας;

Ὅσο βρισκόμαστε ἀνάμεσα στὴν ἀντίθεση: ὑποκείμενο - ἀντικείμενο, τόσο ὁ ἰδεαλισμὸς ὅσο κι' ὁ ὑλισμὸς θὰ μένουν αἰῶνια ἀντίπαλοι. Τὸ εἶναι καὶ τὸ νοεῖν θὰ παραμένουν «ἐναντία». Ποιὰ πρέπει νὰ εἶναι, λοιπόν, ἡ φιλοσοφικὴ ἀφετηρία;

Ἔστερα ἀπ' τὸν Ντεκάρτ, ὅπως εἶπαμε, ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη βάζει σὰν κέντρο τῆς τὸ ὑποκείμενο, τὴ συνείδηση καὶ τὸ Ἐγώ, ἐνῶ ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος μὲ τὴ συστηματικὴ ἀμφιβολία τοῦ Γάλλου σοφοῦ, θὰ εἶτανε μιὰ ὄνειροφαντασιὰ τῆς συνείδησης ἂν δὲν μᾶς ἀσφάλιζε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ του ὁ θεός.

Ἔτσι ἀπὸ δῶ ξεκινᾶ μιὰ πόλωση, ἕνας ντουαλισμὸς ἄγνωστος καὶ σ' αὐτὸν τὸν Πλάτωνα, ἀνάμεσα στὴ Συνείδηση καὶ στὸ εἶναι ἕνας ντουαλισμὸς ὅπου οἱ διανοητὲς ποῦ ἀκολούθησαν, στὴν προσπάθειά τους νὰ συμβιβάσουν τὰ «ἐναντία», πότε τονίζουν τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Ἐγώ καταλήγοντας στὸν ἰδεαλισμὸ εἶτε σὲ ἐνδιάμεσες συμβιβαστικὲς λύσεις καὶ πότε τὴν ὑπεροχὴ τοῦ εἶναι, παραγνωρίζοντας καὶ ἀγνοώντας τὸ Ἐγώ, τὸ ὑποκείμενο, καταλήγοντας στὸν μηχανοκρατικὸ ὑλισμὸ.

Βέβαια, ὀλόκληρη αὐτὴ ἡ διανοητικὴ πορεία ἀντανακλᾷ κάθε φορὰ τὴν οἰκονομικο-κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ μεταβολὴ στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, βέβαια ὄχι παθητικά, μὰ ἐνεργη-

τικά, βάζοντας τὰ δικά της ὑποκειμενικά στοιχεῖα κάθε φορά στὴν ἀντανάκλαση αὐτῆ, στοιχεῖα ποὺ ξεπηδᾶνε ἀπὸ ψυχικὲς διαθέσεις καὶ πηγάζουν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τοποθέτηση τοῦ ἀτόμου καὶ ἀπὸ τὴ γενικὴ κοσμικὴ εἰκόνα τῆς ἐποχῆς.

Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ ποῦμε πὼς ὕστερα ἀπ' τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση, γίνεται μιὰ ἰδεαλιστικὴ ἀντιστροφή στὶς μηχανοκρατικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τοὺς γερμανοὺς ρομαντικούς. Ἡ ἀντιστροφή αὐτῆ ξεκινᾶει ἀπ' τὴν κριτικὴ καὶ συμβιβαστικὴ φιλοσοφικὴ προσπάθεια τοῦ Κάντ κι' ὄχι μόνο αὐτὸ μὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἔννοια ποὺ ἔδωσε στὸ εἶναι καὶ τὸ 'Εγώ. Ἀπὸ τὴν ἀντίθεση αὐτῆ παρμένης σὰ βάση, θὰ ξεκινήσει ἡ ἰδεαλιστικὴ διαλεκτικὴ φιλοσοφία μὲ τοὺς Fichte, Schelling καὶ Hegel. Ὡστόσο, τὸ βασικὸ αὐτὸ φιλοσοφικὸ πρόβλημα, δηλαδὴ ἡ σχέση: τοῦ εἶναι-Συνειδήσεως, θὰ περάσει ἀπ' τὸν Feuerbach καὶ τοὺς Marx-Engels γιὰ νὰ λυθεῖ.

Ὁ Marx ἐξετάζοντας τὸν ὕλισμὸ τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν τοῦ 18ου αἰώνα καὶ ὕστερα τοῦ Feuerbach, εἶχε βασικὰ παραδεχτεῖ τὴν ἄποψή τους, μὰ κάτω ἀπὸ μιὰ καινούργια μορφή, ποὺ εἶχε τὸ προνόμιο νὰ εἶναι γονιμοποιημένη ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel¹.

Ὁ La Mettrie π.χ. παραδέχεται πὼς οἱ ἰδέες δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἡ κίνηση τῶν κυττάρων τοῦ ἐγκέφαλου, ποὺ ἂν δὲν ἀνταποκρίνεται στὴ σημερινὴ ἄποψη τῆς ψυχοφυσιολογίας², ὥστόσο σημαίνει τὴν ἱκανότητα τοῦ ὕλικου νὰ μετατραπεῖ σὲ πνευματικὸ: μιὰ διαλεκτικὴ διαπίστωση πολὺ ἀξιόπρῳσεχτη. Ὅμως ἐπειδὴ ἐβλεπαν τὴν κίνηση τῆς ὕλης μηχανικὰ (κυριαρχία τοῦ μηχανικοῦ κοσμοεἰδωλου) καὶ ἀντιλαμ-

1. Πρβλ. Π. Βρανίτσκι, Ἱστορία τοῦ Μαρξισμού, (II) 1976, I, σελ. 14-18.

2. Βλ. La Mettrie, *Textes Choisis*, éd. Soc. 1954, p. 73-74 στὸ *Traité de l'âme*, IX, ὅπου λέγοντας πὼς ἡ ἐπανάληψη τῶν ἐντυπώσεων δημιουργεῖ αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε σήμερα «συμπεριφορὰ», προλαβαίνει δὶχως νὰ ἐξηγεῖ, τὴ βασικὴ θέση τῶν «μηχανιστῶν» καὶ τοῦ Παβλόφ, γιὰ τὴν ψυχοσωματικὴ ἐνότητα καὶ τὴν ἄποψη πὼς ἡ σκέψη καὶ ἡ αἰσθητικότητα εἶναι προϊόντα τῆς ἀνώτερης νευρικῆς λειτουργίας.

βάνονταν τὸ ὄν μεταφυσικά - στατικά¹, σὰ κίνηση στὸ χῶρο κι' ὄχι μεταβολὴ στὸ χρόνο, ἔβλεπαν τελικὰ τὴν πραγματικότητα, τὸν αἰσθητὸ κόσμο, σὰν ἔτοιμα ξετελειωμένα ἀντικείμενα ποὺ τὰ θεᾶται ἓνα «θεωρητικὸ» ὑποκείμενο. Δὲν λάβαιναν ὑπόψη τους καὶ δὲν κατανοοῦσαν πὼς ἡ ἀνθρώπινη πραγματικὴ ἀσκεῖται ἀνάμεσα ἀπὸ ἀντικείμενα νοητικά: «σὰ δράση διὰ μέσου νοητικῶν ἀντικειμένων» ὅπως λέει ὁ Marx. Ἡ σκέψη εἵτανε ἓνα προῖον τῆς ὕλης ἀνώτερο, μιὰ παθητικὴ καὶ μεταφυσικὴ ἀντανάκλαση². Ξέχναγαν ἀκριβῶς, πὼς ὀλόκληρη ἡ ἀντανάκλαση τοῦ ἐξωτερικοῦ αἰσθητοῦ κόσμου πέραγε καὶ δουλευότανε ἀπὸ τὴ σκέψη τους κι' ἀπ' τὴ συνειδησή τους τὴ διαμορφωμένη μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα: τὴν κοινωνικὴ συνειδησή τους. Δὲν ἔβλεπαν τὸ ἐνεργητικὸ στοιχεῖο: τὴ σκέψη καὶ γι' αὐτὸ δὲν μπόρεσαν νὰ ἐξηγήσουν τὴν πλευρὰ τῆς ἀνθρώπινης δράσης. Εἶχαν τονίσει τόσο τὴν πλευρὰ τοῦ εἶναι, τὸν ἓνα πόλο τῆς διαλεχτικῆς ἀντίθεσης, τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, ποὺ ἡ σκέψη χανότανε ἀσυνεῖδητα, σὰν νὰ εἵτανε ἔξω ἀπ' τὴ κοσμικὴ λειτουργία, σὰν νὰ μὴν εἵτανε ἡ ἴδια ἡ σκέψη τους ποὺ θεωροῦσε τὰ ἀντικείμενα.

Ὅπως εἵτανε φυσικὸ ὕστερα ἀπὸ τὸ Ναπολέοντα καὶ τὴν παλινόρθωση στὴν Εὐρώπη, σὰν ἀντίδραση, νέες ψυχικὲς διαθέσεις ποὺ πήγαζαν ἀπὸ διαφορετικὲς κοινωνικὲς τοποθετήσεις, ἔστρεψαν τὴ σκέψη στὸν ἄλλο πόλο: στὸ Ἐγώ. Ἐξετάζοντας τὸ Ἐγὼ οἱ φιλόσοφοι τῆς ἐποχῆς καὶ ἀπαλείφοντας τὸ

1. La Mettrie, ὁ.π., σελ. 66 καὶ 71, ὅπου γράφει: «...ἡ ὕλη εἶναι ἀπὸ μὴν τῆς μιὰ παθητικῆς ἀρχῆς καὶ δὲν εἶναι παρά μιὰ μορφὴ ἀδράνειας» καὶ παρακάτω: «... Μιλῆσαμε γιὰ τὰ δυὸ οὐσιαστικὰ γνωρίσματα τῆς ὕλης, ποὺ ἀπ' αὐτὰ ἐξαρτιῶνται οἱ περισσότερες ιδιότητές της, δηλαδή τὴν ἔκταση καὶ τὴν κινητικὴ δύναμη». Φαντάζονται τὴν ὕλη σὰν κάτι ἀνάλλαγο στὸ χρόνο καὶ τὴν κίνησή της μηχανικὴ στὸν χῶρο. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ ἄλλοι ἐγκυκλοπαιδιστές: Diderot, Holbach, Eivetus, κ.ά. Βλ. καὶ Ἀ ν θ ἰ μ ο υ Γ α ζ ῆ, Γραμματικὴ Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν. Βιέννη, 1799, σελ. 38-39 ὅπου (ὑπόσ.) γράφει: «... ἡ ὕλη εἶναι προκαταρκτικῶς καὶ πραγματιωδῶς πολλὰ διάφορος, ὅτι εἰς τὸν καιρὸν τῆς κτίσεως διηρέθη εἰς πολλὰς τάξεις ἢ εἶδη ἀτόμων ...».

2. Βλ. P. Korpinne, ὁ.π. σελ. 52.

«πράγμα καθ' ἑαυτὸ» τοῦ Κάντ, φάνηκε πὼς ἐδραιώνουν τὰ πρωτεῖα τῆς σκέψης, τὴν ἐνεργητικὴ στάση τῆς ἀπέναντι σ' ἓνα ἀδιάφορο ἐξωτερικὸ φυσικὸ γίνεσθαι.

Ἀντιστρέφοντας τὴν στάση τῶν ὕλιστῶν ὑποστήριξαν τὴν πρωτεριότητα τοῦ πνεύματος φτάνοντας σ' ἓναν ἀπόλυτο ἰδεαλισμὸ, στὸ Hegel, ποὺ ἔκλεινε ὁμως μέσα του τὸ ἐνεργητικὸ, τὸ διαλεκτικὸ στοιχεῖο, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Engels. Ἡ διαλεκτικὴ εἶχε φθάσει στὸ ἀποκορύφωμά της καὶ μιὰ μεγαλειώδης εἰκόνα φανερώθηκε στὰ μάτια τοῦ ἀνθρώπου. Κι' ὄχι μόνο σὰ μιὰν ἀκίνητη στατικὴ εἰκόνα τοῦ παρόντος, μὰ σὰν ἓνα ἀδιάκοπο διαλεκτικὸ ξετύλιγμα ἀπ' τὴν κατώτατὴ ἀνόργανη φύση ἴσαμε τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα: τὴ φιλοσοφία. Εἶχε ὁμως ἐτοῦτο τὸ βασικὸ μειονέκτημα: τὸ προτσέσο αὐτὸ παρουσιαζότανε σὰν τὸ συστηματικὸ ξετύλιγμα τῆς ιδέας.

Ὁ ἀπόλυτος αὐτὸς ἰδεαλισμὸς τοῦ Hegel ἔτσι ὅπως παρουσιαζότανε, εἶτε καλύτερα ὅπως παρουσίαζε τὸ κοσμικὸ προτσέσο, φάνηκε σ' ὀρισμένους διανοητές, ὅταν ἄλλαξε ἡ πολιτικὴ κατάσταση, πὼς «στεκότανε ἀνάποδα, μὲ τὸ κεφάλι κάτω».

Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔρχεται ἡ θετικὴ προσφορά τοῦ Feuerbach, ποὺ κατάφερε νὰ ξαναφέρει τὸν ὕλισμὸ σὲ μιὰ θέση πολὺ ἀνώτερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ εἶχε πρὶν ἀπὸ τὴν κριτικὴ τῶν Ρομαντικῶν, ὅπως λέει ὁ Πλεχάνωφ¹. Ὡστόσο ὁ Feuerbach, παρόλη τὴν ἀντιστροφή ποὺ κάνει στὸ συλλογισμὸ τοῦ Hegel: πὼς δὲν εἶναι τὸ πνεῦμα ποὺ δημιουργεῖ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον, μὰ ἀντίθετα ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ φορέας τοῦ πνεύματος καὶ δημιουργὸς του, διατυπώνοντας: «Τὸ εἶναι ἔχει τὴν βάση του στὸν ἑαυτὸ του...»², δὲν θὰ καταφέρει νὰ προωθήσει πρὸ πέρα τὴν ἀποψὴ του.

Σὰ συνέπεια τῆς ἀντιστροφῆς αὐτῆς, ὁ Feuerbach θὰ κάνει φανερό, στὸ βασικὸ του ἔργο: «Essence de Cristianisme» (Οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ, 1841), PUF, 1952, σ. 27, πὼς: «... ὄχι μόνο ὀλόκληρο τὸ ἰδεολογικὸ ἐποικοδόμημα τῆς κοινωνίας,

1. Πρὸβλ. Γ. Πλεχάνωφ, Τὰ θεμελιώδη προβλήματα τοῦ Μαρξισμού, 1955, σελ. 23-32.

2. Πρὸβλ. Η. Αργον, «Feuerbach», PUF, 1964, p. 54,

μὰ κι' αὐτὴ ἢ θρησκεία μ' ὀλόκληρη τὴν παραστατικὴ δομὴ τῆς δὲν εἶναι παρὰ ἢ φανταστικὴ ἀντανάκλαση στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης, διατυπώνοντας ἐμπνευσμένα: «... τὸ ἀνώτατον ὄν εἶναι ἀκριβῶς ἢ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἢ ἀποφασιστικὴ καμπὴ τῆς ἱστορίας θὰ εἶναι ἢ στιγμή ὅπου ὁ ἄνθρωπος θὰ πάρει συνείδηση πὼς ὁ μόνος θεὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὁ ἴδιος: homo homini deus».

Μιὰ ἴδια ἄποψη, διατυπώνει κι' ὁ νεαρὸς Marx στὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ γιὰ τὸ Δημόκριτο¹, μὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ κυριαρχοῦσε ἀκόμη ἢ Χεγγελιανὴ φιλοσοφία καὶ δὲν ἔγινε φανερὴ ἢ σπουδαιότητα τῆς ἄποψῆς του, ὅταν διατύπωνε: «...οἱ ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι παρὰ οἱ ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης, οὐσιαστικὲς γιὰ τὴ λογικὴ ἐξήγησι τῆς συνείδησης αὐτῆς». Καὶ σὲ μιὰν ἄλλη ἀκόμη περικοπὴ ὁ Marx ἀπὸ τὴ διατριβὴ του: «Contribution à la critique de la philosophie du droit de Hegel», διατυπώνει γιὰ τὸ ἴδιο θέμα: «Ἡ θρησκεία εἶναι στὴν πραγματικότητα ἢ συνείδηση καὶ τὸ ἰδιαιτέρο συναίσθημα τοῦ ἀνθρώπου. Μὰ ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἓνα ὄν ἀφαιρεμένο, ἔξω ἀπ' τὸν πραγματικὸ κόσμο. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ κόσμος τοῦ ἀνθρώπου, τὸ κράτος, ἢ κοινωνία. Αὐτὸ τὸ κράτος, αὐτὴ ἢ κοινωνία παράγουν τὴ θρησκεία».

Ὡστόσο πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς αὐτὸς ποὺ κατάφερε νὰ ξαναφέρει τὸν ὕλισμό στὴ θέση ποὺ τοῦ ἔπρεπε, δίνοντας στὴ φύση καὶ στὸ σύμπαν τὴν πρώτη θέση, διατυπώνοντας πὼς τὸ πνεῦμα εἶναι παράγωγὸ του, κι' ὁ ὕλισμὸς νὰ παρουσιάζεται καλὰ θεμελιωμένος, εἶναι ὁ Feuerbach. Κι' αὐτὸ ὀφείλεται ἀκριβῶς στὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴν ἀπόλυτὴ Ἰδέα τοῦ Hegel. Εἶδε σωστὰ καὶ τοποθέτησε στὴ σωστὴ βάση τὴν τὸν ἀντεστραμμένο καὶ «ιδεαλιστικὰ διατυπωμένο ὕλισμό τοῦ Hegel» καθὼς λέει ὁ Engels (Λ. Φόουερμπαχ, σελ. 37), μιὰ ἄποψη ποὺ κι' ὁ Marx εἶχε παρατηρήσει πιὸ μπροστὰ στό: «La Sainte Famille» (1845) éd. Soc., 1945, σ. 194 καὶ 249.

1. K. Marx, *Difference de la philosophie de la nature chez Démocrite et chez Épicure*, éd. Coste, 1946, I, p. 41.

Σχετικά με τη διαλεκτική, στα νεώτερα χρόνια, θα μπορούσαμε να πούμε πώς αυτή άρχίζει με τόν Κάντ. Έπισημαίνει την αντίθεση: Συνείδηση - «Πράγμα καθ' έαυτό». Και είναι ο Fichte στη συνέχεια που σβύνοντας τó δεύτερο σκέλος τής αντίθεσης παραδέχεται τó 'Εγώ και τή Συνείδηση σαν a priori κι' άνωτατη όντολογική άρχή. 'Απ' αυτό τó 'Εγώ ό Schelling θά βγάλει τή Φύση κι' άργότερα ό Hegel σά σύνθεση του 'Εγώ και τής Φύσης θά παραδεχτεί τήν 'Απόλυτη 'Ιδέα. Έτσι από τήν άπόλυτη επικράτηση τής ύλης (έγκυκλοπαιδιστές) πάμε στην άπόλυτη επικράτηση τής 'Ιδέας· μιá διαλεκτική κίνηση που αντικαθρεφτίζει τις κοινωνικές μεταβολές τής έκρηκτικής αυτής έποχής.

'Ακόμη θά πρέπει να έπισημάνουμε πώς άν ό Feuerbach έφτασε σ' ένα όριο που δέν κατάφερε να τó ξεπεράσει, όστόσο είτανε πάλι αυτός που έκανε όρατό τó γεγονός: πώς άν στους ύλιστές του 18ου αιώνα ή σκέψη παράμενε άσυνείδητη άπέναντι στις σχέσεις της με τήν ύλη, έτσι που ή άποψη αυτή σπρωγμένη στα άκρα έξαφάνιζε τή σκέψη όλότελα, ό Feuerbach με τó άναποδογύρισμα τής άπόλυτης επικράτησης τής σκέψης, τής 'Ιδέας του Hegel, σ' αντίθεση με τόν παλιότερο ύλισμό, έκανε φανερό τó διαλεκτικό ζευγάρι: "Υλη - Σκέψη. 'Από δώ θ' άρχίσει ή ύλιστική διαλεκτική με τούς Marx - Engels.

Έτσι λοιπόν άν ό Feuerbach δέν μόρεσε παρά να βάλει μόνο τó θεμέλιο λιθάρι στο οικοδόμημα του διαλεκτικού ύλισμού, είναι ό Marx που κατάφερε να τó όρθώσει μεγαλόπρεπα, συνταιριάζοντας τήν αντικειμενική ύλική πρωτεραιότητα τής φύσης και γενικά του όντος με τή διαλεκτική του Hegel, τήν όντολογική πρωταρχικότητα του ύλικού σύμπαντος με τή δυναμική προχώρηση του όντος, δυναμική που έκφράστηκε σαν άφαιρεμένη προχώρηση στο χώρο, με τó ξεδίπλωμα τής άπόλυτης 'Ιδέας του Hegel.

Ό Marx κατάλαβε πώς ή άποψη του Feuerbach θέλει συμπλήρωμα και μιá διατύπωση ίκανή για να ανταποκριθεί στις άπαιτήσεις τής κριτικής, που είχε άσκηθεί από τούς Ρωμαντικούς. Διατυπώνει τήν άποψη πώς δέν πρέπει να ξεκινάμε από μιάν αντίληψη τής ύλης, που είχαν άσπαστεί οί προηγούμε-

νοι ὕλιστές, γιατί κι' αὐτὴ καταντοῦσε σὲ τελευταία ἀνάλυση σὲ μιὰν ἀφαίρεση, μὰ ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ὕλη, πού ἡ πιὸ ἀνώτερη ἔκφρασή της εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Σ' αὐτὸν σὰν οὐσία (essentia) τῆς ὕλης αὐτῆς ἔχουμε τὴν κίνηση καὶ μεταβολή, χωρική καὶ χρονική, καὶ ταυτόχρονα, ἀντικρουσμένη τὴν κίνηση αὐτὴ ὑποκειμενικά, σὰν ἀντίκρουσμα τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, ἀνάμεσα ἀπὸ τὴ νόηση¹. Βέβαια, ὄχι παθητικά, ἀλλὰ ἐνεργητικά, πάνω στὴ πραχτική δράση, φυσική καὶ κοινωνική. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ βασική αὐτὴ θέση ταυτόχρονα: ἀντιστρέφει τὴν ἀποψη τῶν Ρωμαντικῶν γιὰ τὴν καθαρὴ συνείδηση θεμελιώνοντας τὰ πρωτεία τῆς ὑλικῆς φύσης καὶ συμπληρώνει τὸν ὕλισμὸ τοῦ Feuerbach, μὲ τὴν περιφρημὴ πρώτη θέση του:

«Τὸ κυριότερο ἐλάττωμα ὅλου τοῦ ἴσαμε σήμερα ὕλισμοῦ—μαζὶ καὶ τοῦ ὕλισμοῦ τοῦ Feuerbach—εἶναι πὼς τὸ ἀντικείμενο, ἡ πραγματικότητα, ὁ αἰσθητὸς κόσμος, δὲν νοοῦνται παρὰ μὲ τὴ μορφή τοῦ ἀντικείμενου ἢ ἐποπτείας (intuition) κι' ὄχι σὰν συγκεκριμένη ἀνθρώπινη δράση, σὰν πραχτική, ὄχι μὲ μορφή ὑποκειμενική. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί ἡ πλευρὰ τῆς δράσης ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμὸ —σ' ἀντίθεση μὲ τὸν ὕλισμὸ— μὰ μόνον ἀφαιρέμενα, γιατί ὁ ἰδεαλισμὸς δὲν γνώριζε τὴν πραγματική, τὴ συγκεκριμένη δράση σὰν τέτοια. Ὁ Feuerbach θέλει συγκεκριμένα ἀντικείμενα, πραγματικά, διαφορετικά ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῆς νόησης². Μὰ δὲν νοεῖ τὴν ἀνθρώπινη δράση αὐτὴ καθαυτὴ, σὰ δράση διὰ μέσου τῶν ἀντικειμένων (ἀντικειμενικότητα)...»³.

1. F. Engels, Ἄντι-Ντύρινγκ, σελ. 50.

2. Δηλαδή, ἀντικείμενα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ νόηση, ἔξω ἀπὸ τὴ νόηση, αὐθόπαρκα, δίχως καμιά σχέση μὲ τὴ νόηση. Μὰ κάθε τι γιὰ νὰ γίνει ἀντιληπτό περνᾷ ἀπ' τὴ νόηση. Κι' ἡ νόηση βέβαια δὲν εἶναι κάτι ὑπερβατικό, ἀλλὰ προϊόν τοῦ ἀντικειμενικοῦ. Ἀντίκρουσμα τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ ἀντικειμενικό: αὐτὸ εἶναι τὸ ὑποκειμενικό. Γιατὶ τὸ ὑποκειμενικό δὲν εἶναι παρὰ ἀντανάκλαση τοῦ ἀντικειμενικοῦ καὶ ταυτόχρονα, τὸ ἀντικειμενικό τὸ ἴδιο.

3. F. Engels, Α. Φόουερμαχ καὶ τὸ τέλος τῆς γερμανικῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας. 1965, σελ. 83.— Μάργξ - Ἐγκελς, Γερμανικὴ ἰδεο-

† Έτσι σύμφωνα με τὸν Μάρξ, δείχνεται πὸς πρέπει νὰ νοιώσουμε τὸν ἄνθρωπο ὄχι μόνο σὰν αἰσθητὸ ἢ ὕλικὸ ἀντικείμενο, μὰ σὰν αἰσθητὴ καὶ ὕλικὴ ἐνεργητικότητα. Ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ πράξις, πὸς ζεῖ μιὰ συγκεκριμένη ζωὴ. Εἶναι ἄνθρωπος μὲ ἐπιθυμίες, μὲ πάθη. Δὲν εἶναι μόνο φυσικὴ ὑπαρξίς, μὰ μιὰ ἀνθρώπινη φυσικὴ ὑπαρξίς, κι' ἀκόμη: μιὰ ἱστορικὴ ἀνθρώπινη φυσικὴ ὑπαρξίς, πὸς δηλαδὴ ζεῖ μὲ ἄλλους ἀνθρώπους καὶ βάζει σκοποὺς γιὰ πραγμάτωσιν μέσα σ' ἓνα φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ περίγυρο, ἔτσι πὸς μὲ τὴν πρακτικὴ δραστηριότητά του νὰ μεταβάλλει τόσο τὸ περίγυρο αὐτὸ (φυσικὸ-κοινωνικὸ) ὅσο καὶ τὸν ἑαυτὸ του.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ Μάρξ ἔρχεται πρὸς πλουτισμένη καὶ ὀλοκληρωμένη ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἐνατένιση τοῦ ἀνθρώπου, πὸς ἐπισημαίνεται μὲ τὸ ἀπολλώνιο καὶ σοκρατικὸ «γνώθι σ' αὐτόν». Κι' ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης, πλησιάζοντας τὴν παραπάνω ἄποψη, διατυπώνει: «φύσει τοῦ εἰδέναι ὀρέγεται ἄνθρωπος», ἐννοεῖ μιὰ συνεχῆ ἀναφορὰ πρὸς τὸ ὄν¹, κι' ὄχι ἓνα κλεισμοὸς στὸ ἐγὼ, μὰ σὰν ἐξωτερικεὺς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. Κι' ἡ Ἐπικούρεια ἀντίληψις τῆς φιλοσοφίας σὰν «κανονίστρα τῆς ζωῆς» ἔχει ἓνα ἀνάλογο βάθος μὲ τὴ μαρξιστικὴ ἄποψη, ὅταν διατυπώνει: «τὴν φιλοσοφίαν εἶναι λόγους καὶ διαλογισμοὺς τὸν εὐδαίμονα βίον περιποιούσαν».

Ἡ σωστὴ, λοιπὸν καὶ θεμελιακὴ φιλοσοφικὴ ἀφετηρία εἶναι ὁ συγκεκριμένος φυσικὸς ἱστορικὸς ἄνθρωπος, πὸς περικλείνει ταυτόχρονα: τὸ ἐγὼ καὶ τὸ σύ, τὸ ἀντικείμενο καὶ τὸ ὑποκείμενο, τὸ εἶναι καὶ τὴ νόησις. Ἡ νόησις ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὀργανικὸ τῆς ὑπόβαθρο δὲν ὑπάρχει. Κάθε ἀπόσπασσις τῆς νόησις ἀπὸ τὸν φορέα τῆς τὸν ἄνθρωπο, ὀδηγεῖ ἀναπόφευχτα στὸν ἰδεαλισμὸ. Ἄν πάρουμε τὴν ἄποψη τῆς καθαρῆς συνείδησις, εἴμαστε καταδικασμένοι νὰ κλειστοῦμε σ' ἓνα ἀπόλυτο κλεισμοὸς στὸ ὑποκείμενο, σ' ἓνα σολιψισμὸ, ὅπου ἂν θέλουμε νὰ εἴμαστε συναεῖς, οὔτε τὸν ἑαυτὸ μας δὲν μποροῦμε νὰ κατα-

λογία, 1976, σελ. 40.— P. Κορνήιε, ὁ.π. σελ. 65.— B. Κεδρον, Dialectique, logique, gnoséologie, leur unité, éd. Moscou, 1970, p. 66.

1. Πρβλ. Κ. Γεωργούλη, ὁ.π. σελ. LXX.

φάσκουμε, δηλαδή τὸ ἐγὼ μας¹. Καὶ τότε τί μένει ; μιὰ ἀδιάκοπη ἐσωτερικὴ ροή, πού κι' αὐτὴ θὰ εἶναι δίχως λογικὸ εἰρμό, σὰν ὄνειροφαντασιά, σὰν παραίσθηση, γνωρίσματα τῆς ἀποδιοργανωμένης συνείδησης. Οὕτε, ἀκόμη, νὰ ρωτήσουμε θὰ μπορέσουμε τὸν ἑαυτὸ μας, ἀφοῦ θά' χουμε ἀπορρίψει τὸ ἐγὼ μας ; τί εἶναι αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ ροή. Δὲν μπορούμε ἀκόμη οὔτε νὰ συνάψουμε στὸ καρτεσιανὸ cogito τὸ sum, οὔτε ἔστω νὰ τὸ ὑπονοήσουμε. Μὲ τὴν πρώτη ἀπόπειρα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ μπλέκουμε μὲ τὸ ὄν, ἔτσι πού μόνο ἡ κατάφαση τοῦ ὄντος αὐτοῦ, μπορεῖ νὰ λύσει τὴν ἀντίφαση ἐτούτη. Καὶ ἀκόμη ὄχι μόνο ἡ κατάφαση αὐτὴ, ἀλλὰ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀρχικῆς ὄντολογικῆς πρωτεριότητος τοῦ ὄντος, καθὼς τὸ δείχνει ἡ ἱστορικὴ προχώρηση τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνίας.

Πρέπει λοιπόν, γιὰ νὰ ξεπεράσουμε τὴν ἀντίφαση αὐτὴ νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο ἄνθρωπο. Ἡ ἀφετηρία αὐτὴ θὰ μᾶς ὀδηγήσει ἀναπόφευκτα στὴν ἀπόρριψη τῆς ἀφετηρίας τῆς καθαρῆς συνείδησης καὶ τότε γίνεται ὄρατὸ πὼς αὐτὴ, εἶναι καθαρὴ ἀφαίρεση τῆς ἴδιας τῆς ἐνέργειας τῆς συνείδησης, τῆς νόησης. Ἡ νόηση πού νοεῖ τὸν ἑαυτὸ της κάνει ὄχι μόνο ἀντίθεση στὸ σύμπαν ὀλόκληρο, πού τὸ βγάζει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της ταυτόχρονα, μὰ εἶναι μιὰ ἄποψη ξένη στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία.

Βέβαια, στὸν Ἀριστοτέλη ἔχει διαφορετικὸ νόημα, ἀφοῦ ἡ φιλοσοφικὴ του ἐνατένιση, καθὼς κι' ὀλόκληρης τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, εἶναι στραμμένη πρὸς τὸ ὄν. Ἐπειδὴ θεωρεῖ τὸ ὄν προικισμένο μὲ αὐτονομικὴ κίνηση : «ἀρχὴν κινήσεως ἐν αὐτοῖς ἢ αὐτὰ» ὅπως διατυπώνει ὁ ἴδιος, ἡ «νόηση τῆς νόησης» δὲν βγάζει τὸν κόσμον ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της, ἀλλὰ εἶναι τὸ ξετέλειωμα τῆς διαλεκτικῆς πορείας ἀπὸ τὴν ὕλη δίχως εἶδος πρὸς τὸ εἶδος δίχως ὕλη.

Πραγματικά, ὑπάρχει ὁ συγκεκριμένος ἱστορικὸς ἄνθρωπος μέσα στὸ συγκεκριμένο ἱστορικὸ καὶ φυσικὸ περίγυρό του, ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ νοητικὸ του ὄργανο καὶ τὸ ὄργανικὸ του ὑπό-

1. Πρβλ. X. Θεοδωρίδης, Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία, 1955, σ. 191.

βαθρο, πού ζεί μέσα σέ μιὰ κοινωνία, μαζί με άλλους ανθρώπους και έρχεται σέ διάφορες σχέσεις μ' αὐτούς. Ἐπόμυνα, ὄχι μόνο ἡ νόσή του, ἡ συνειδησιακή του λειτουργία δέν εἶναι ἀποσπασμένη ἀπό τὸ ὄργανικό της ὑπόβαθρο, τὸ σῶμα, μὰ κι' ὁλόκληρο τὸ περιεχόμενο τῆς σὰν ἀντανάκλασης συνειδησιακῆς του λειτουργίας ἔχει χαρακτήρα κοινωνικό. Ἡ δομή της συνίσταται ἀπὸ ἐμπειρίες και βιώματα, ἔννοιες και ιδέες, παραστάσεις και ἐποπτείες, παρμένα ἀπ' τὸ κοινωνικό περίγυρό του, διαμορφωμένες μόνο με τοὺς βιολογικούς χαρακτήρες τῆς ἀτομικότητάς του.

Κι' αὐτὸς ὁ κοινωνικός χαρακτήρας τῆς συνείδησης, μὰς ὀδηγεῖ ἀναδρομικά, μελετώντας τ' ἀχνάρια της ἀπὸ τις ἀπαρχές τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης, στοὺς νὰ μὰς ἀσφαλίζει γιὰ τὴν ὀντολογικὴ πρωτεριάότητα τῆς φύσης ἀπέναντι στοὺς πνεῦμα, τοῦ ἀντικείμενου ἀπέναντι στοὺς ὑποκείμενο.

Δέν εἶναι ἀντιφατικό, θὰ ρωτήσῃ κανεῖς, πὼς ἡ πιὸ πάνω διαπίστωσή μας γίνεται ἀπὸ τὴ νόση, ἀπὸ τὸ πνεῦμα;¹ Τὴν ἀντινομία αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ξεπερνᾷ τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα: θεωρώντας τὸν ἑαυτὸ του, ἀνάμεσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς δυναμικῆς διαλεχτικῆς πορείας τῆς κοινωνικῆς ὀμάδας, ἐπισημαίνει μόνο του τὴν καταγωγή του και τὸν παράγωγο χαρακτήρα του ἀπέναντι στὴ φύση. Τὸ πνεῦμα, ἡ σκέψη δέν εἶναι κάτι πὸ παρυσιάζεται διὰ μιᾶς, σὰν ἀπὸ θαῦμα, στὴ φύση και τὴν ἐμψυχώνει, σὰ νὰ βρισκότανε κάπου ἄλλοῦ, μὰ διαμορφώνεται σιγά-σιγά μέσα στὴν κοινωνικὴ πορεία, ἀπὸ τις ἀπαρχές της

1. Ὅταν διατυπώνεις μιὰ ἄποψη, μιὰ σκέψη γιὰ κάτι, διαπιστώνεις πὼς αὐτὴ τὴ διατύπωση τὴν κάνει πάλι μιὰ σκέψη. Ἔτσι βρίσκεσαι πάντοτε μέσα σ' ἕνα φαῖλο κύκλο, μπλεγμένος και ἐγκλωβισμένος στοὺς ἀπειρο (πρβλ. C. G. G e o i g e, *La nature du psychique*, PUF, 1947, p. 41). Ὅμως τὴ στιγμή πὸ διατυπώνεις μετὰ τὴ σκέψη μιὰ ἄλλη σκέψη κ.ο.κ., ἂν προσέξεις θὰ παρατηρήσεις πὼς τὴ στιγμή αὐτὴ εἶσαι κάτι ὑπαρκτό. Δηλαδή φτάνεις ἀπὸ τὸ *ego cogito* τοῦ Ντεκάρτ στοὺς *cogito ergo sum* τὴ συλλογιστικὴ διατύπωση τοῦ C. Wolf. Καί πάλι τὸ νὰ βγῆ κανεῖς ἀπὸ τὸ ἐγωλογικὸ αὐτὸ κλείσιμο δέν ἀρκεῖ ἡ θεωρητικὴ ἐνέργεια τοῦ ἐγῶ οὔτε ἡ ἀναφορά του πρὸς τὰ ἐνεργήματα τῆς συνείδησης, μὰ ἡ ἀναστροφή του μετὰ τὴν πράξη: «στὴν πράξη δείχνει τὸ ἐντεῦθεν τῆς νόσῆς του ὁ ἄνθρωπος».

καὶ πρὸ πίσω, παίρνει μορφές πού καθόλου δὲ μοιάζουν μὲ τὴ μορφὴ τοῦ σημερινοῦ πνεύματος. Φυσικὰ ἢ τέτοια πορεία συνακολουθεῖται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη καὶ ταυτόχρονη ἀνάπτυξη τοῦ νευρικοῦ-φυσιολογικοῦ ὑπόβαθρου τοῦ ἀνθρώπου. Μόνο ἢ κοινωνικὴ τοποθέτηση τοῦ μελετητῆ κι' ἢ ἀνάλογα διαμορφωμένη ψυχολογία του, μπορεῖ συνειδητὰ (σπάνια σήμερα ἀσυνεϊδητὰ) νὰ ταχθεῖ δογματικά, ἐνάντια στὶς ἐπιστημονικὲς διαπιστώσεις, στὴ σημερινὴ ἐποχὴ: δὲν τοῦ μένει παρὰ σὰ μοναδικὴ του στάση.

Ἔτσι λοιπόν, ἀφοῦ νόηση ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ ὀργανικὸ της ὑπόβαθρο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει, μὰ πάντα μ' αὐτὸ ἀναπόσπαστα, βγαίνει καὶ ἱστορικὰ πὼς ἡ Συνείδηση προϋποθέτει τὸ εἶναι. Γιὰ νὰ ἔχω συνείδηση, εἶναι ἀνάγκη νὰ' χω συνείδηση κάποιου πράγματος, πού ἀναπαρασταίνουμε σὰν ἀντανάκλαση στὴ συνείδηση. Πρῶτα τὸ εἶναι κι' ἔπειτα τὸ νοεῖν· πρῶτα τὸ ἀντικείμενο κι' ἔπειτα τὸ ὑποκείμενο, ὅπως μᾶς δείχνει ἡ γενικὴ ἱστορικὴ προχώρηση.

Ὁ Hegel ἤδη στὴ «Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος» ἔχει ξεπεράσει τὸ *ego cogitans* τοῦ Ντεκάρτ. «Ἐνῶ ὁ γάλλος φιλόσοφος ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ *cogito* γιὰ νὰ μπορέσει νὰ διαβεβαιώσει τὸ *sum*... ὁ Hegel ἐξαρτᾷ ταυτόχρονα τὸ *cogito* ἀπὸ τὸ *sum* καὶ τὸ *sum* ἀπὸ τὸ *cogito*» λέει ὁ Z. Barbu¹. Ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία αὐτὴ ἐξάρτηση, μ' ἓνα βῆμα ἀκόμη, μιὰ πρώτη ἤδη ἀντιστροφή τῆς ἰδεαλιστικῆς του ἀφετηρίας πρὸς τὴν ὕλιστική, διατυπώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Hegel στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς «Λογικῆς» του: «Ἡ Ἰδέα θέτει τὸν ἑαυτὸ της σὰν ἀπόλυτη ἐνότητα τῆς καθαρῆς ἐννοίας καὶ τῆς πραγματικότητάς της καὶ ἔτσι συμπίπτει μὲ τὴν ἀμεσότητα τοῦ εἶναι· αὐτὴ ἢ ἀμεσότητα σὰν ὁλότητα παρουσιάζεται μὲ τὴ μορφὴ: τῆς Φύσης», ἔκφραση πού εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ ὠθήσει τὴ διαλεχτικὴ κίνηση τῆς σκέψης, στὴν πορεία πρὸς τὴν ὕλιστικὴ ἀντιστροφή. Τὴ διαπίστωση αὐτὴ τὴν κάνει ὁ Engels στὸν «Λ.

1. Z. Barbu, *Le développement de la pensée dialectique*, 1947, p. 168.

Φόνερμπαχ» (δ.π. σελ. 37) και επισημαίνεται από τον Λένιν στα «Φιλοσοφικά Τετράδια» του¹.

Ἡ φιλοσοφική ἀφειτηρία λοιπόν, τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ ἀντλεῖ τὴν ἐγκυρότητά της, ὅπως διαπιστώνεται, ἀπὸ τὴν ὄντολογικὴ πρωτεριότητα τοῦ εἶναι. Τὸ εἶναι ὑποκείμενο ἢ Νόηση κατηγορούμενο. Τὴν ἀφειτηρία αὐτὴ ἔρχεται ἔπειτα νὰ ἀσφαλίσαι ἀναδρομικά, ὅπως εἶπαμε, ἢ διαλεκτικὴ προχώρηση ὄχι μόνο τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, ἀλλὰ ὁλόκληρου τοῦ ὄντος. Οἱ ἐπιστῆμες, μιὰ σειρά ἀπὸ γνώσεις ποὺ διαρθρώνονται ὀργανικά, μᾶς δείχνουν τὴ διαλεκτικὴ αὐτὴ προχώρηση. Ἡ γεωλογία, ἡ φυσικὴ ἱστορία, ἡ παλαιοντολογία, ἡ φυσικὴ, ἡ φυσιολογία, ἡ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη, ἡ ψυχολογία, ἡ κοινωνιολογία, μᾶς κάνουν ἱκανοὺς νὰ «δοῦμε» τὸ ὄν ἱστορικά. Μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα γίνεται δυνατὴ ἡ ταυτόχρονη θεώρηση τοῦ ἔαυτοῦ σου σὰ συνείδηση - ὑποκείμενο, καὶ τοῦ ἄλλου σὰν συνείδηση - ἀντικείμενο καὶ ποὺ ἡ ἀδιάκοπη σύγκριση τῆς ἑτερότητας αὐτῆς πρὸς τὴ συνείδηση καὶ ἡ διαπίστωση τῆς ὄντολογικῆς ὑπόστασης τοῦ ἄλλου, μᾶς κάνει ἱκανοὺς νὰ βγοῦμε ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ σφαῖρα.

Ἐπῆρξε ἐποχὴ ποὺ τὸ ἀνθρώπινο ὄν δὲν ἱπῆρχε κἄν στὸν πλανῆτη μας καὶ ἐπόμενα δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ σκέψη καὶ πνευματικότητα². Τὸ ἱστορικὸ ἀντίκρουσμα, ἡ ἐξέλιξη ἢ ἴδια ἀναιρεῖ τὸν ἰδεαλισμὸ. Φυσικά καὶ ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐκφράζεται ἀπὸ τὴ σκέψη, ἀπὸ μιὰ συνείδηση. Ὡστόσο, ἂν πρὸς τὰ πίσω θέλουμε τὴ βοήθεια τῆς πνευματικῆς μας ἐνέργειας, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν κοσμικὴ καὶ κοινωνικὴ πορεία, ἀναπαρastaίνοντάς τὴν μὲ τὰ ὕλικά ἴχνη της, στὸ παρὸν ὅμως δὲν φτάνει μόνο ἡ σκέψη μας γιὰ ν' ἀδράξουμε τὴν πραγματικότητα,

1. L e n i n e, Cahier, éd. Gallimard, 1963, p. 198.

2. Μιὰ ἄποψη ποὺ εἶχε ἤδη ἐκφράσει ὁ Feuerbach στὸ βασικὸ του ἔργο : Grundsätze der Philosophie, Werke, II : «Οἱ ἐπιστῆμες τῆς φύσης τὸ ὀλιγώτερο στὴ σημερινὴ τους κατάστασι μᾶς ὀδηγοῦν μοιραῖα σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ἀναγκαστικά ἢ ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ δὲν ἔχει κάνει τὴν ἐμφάνισή της, ὅπου ἡ φύση καὶ ἡ γῆ δὲν μποροῦσαν νὰ εἶναι ἀντικείμενα παρατήρησης γιὰ τὸ μάτι καὶ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, ὅπου ἡ φύση εἶτανε, κατὰ συνέπεια, ἕνα ὄν ξένο στὸν ἄνθρωπο».

Χρειάζεται κι' ἡ δράση μας. Δράση καὶ νόηση εἶναι ἀξεχώριστες. Κι' ἡ δράση μᾶς δείχνει πὼς στὴν συνεπαφή μας μετὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, δηλαδή στὴν πραχτική δραστηριότητά μας μέσα στὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ περίγυρο, νοιώθουμε ἄμεσα πὼς ἡ πραγματικότητα εἶναι πρωταρχική κι' ἀντικειμενική-ύλική. Εἶναι αὐτὴ ποὺ ἐπιδρᾷ στὰ αἰσθητήρια ὄργανά μας καὶ μᾶς δίνονται ἔτσι οἱ διάφορες μορφές καὶ τὸ περιεχόμενό της. Νοιώθουμε ἄμεσα πὼς ὁ ἐξωτερικὸς καὶ ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό: «ταυτίζονται» στὴν «ἐτερότητά» τους. †
ἀποτελοῦν διαλεχτική ἐνότητα.

Ὁ διαφορισμὸς γίνεται ὁρατὸς στὴ στιγμιαία διακοπὴ τῆς δράσης, στὸ θεωρητικὸ ἀντίκρουσμα τοῦ ἄμεσου καὶ ἀπώτερου παρελθόντος, σὲ σχέση μετὸ παρόν, στὰ περασμένα βιώματα κι' αὐτὸ μέσα στὴ συνείδηση, στιγμὴ θριαμβική γιὰ ἀφαιρεμένες καὶ μεταφυσικὲς ἐνατενίσεις. Κι' αὐτὸ βέβαια, ἂν ἡ νοητικὴ αὐτὴ ἐργασία τῆς συνείδησης — ἀπαραίτητη ἄλλωστε — περιχαρακῶθεὶ καὶ ἐγκλειστῆεὶ στὸν ἑαυτὸ της κοιτώντας πρὸς τὰ πίσω καὶ προβάλλοντας πρὸς τὰ μπρὸς τὰ ἀφαιρεμένα σχήματά της, ἀφοῦ ἀρνηθεὶ τὴν ἄμεση δράση, τὴν ζωὴ, τὴν κίνηση, τὴ συγκεκριμένη πραγματικότητα. Γιατί ἡ πραγματικότητα αὐτὴ, μαζί καὶ ἡ ὑπόστασή μας, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀκατάπαυστα μεταβαλλόμενη πραγματικότητα, ἓνα γίνεσθαι, ποὺ παίρνει διάφορες μορφές σύμφωνα με ὀρισμένους νόμους. Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ της εἶναι ἡ κίνηση κι' ἡ μεταβολή.

Ἡ ἐξωτερικὴ αὐτὴ πραγματικότητα, τὸ ἀντικείμενο, δὲν εἶναι μόνο ὁ κόσμος ποὺ μᾶς περικλείνει, ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα μας τὸ ἴδιο, μ' ὅλα τὰ ὄργανά του, τὸ νευρικὸ σύστημα καὶ τὸν ἐγκέφαλο¹. Πολλοὶ μάλιστα, ὅπως Husserl², σπρώχνουν τὸ ἀντικείμενο πρὸ πέρας: στὴ σφαῖρα τῆς συνείδησης. Γιατί θεωρεῖ καὶ τὰ ψυχικά καὶ τὰ νοητικὰ στοιχεῖα τῆς συνείδησης πὼς ἀνήκουν στὴν ἀντικειμενικὴ σφαῖρα. Βέβαια ἡ βασικὴ αὐτὴ

1. Πρὸς. καὶ R. Ruyer. La conscience et le corp, PUF, 1850. p. 126 - 141.

2. Βλ. Ed. Husserl, Recherches Logiques, (1913) PUF 1959, τ. I (III), p. 33, 54 κέξ. καὶ 247.

διαπίστωση πού κάνει ο Husserl έχει το λόγο της. Για ν' αποφύγει το σκόπελο αυτό, δηλαδή την αντικειμενική αντανάκλαση του περιεχομένου τῆς συνείδησης είτε τῆς ὄντικῆς μορφῆς τοῦ ἐγώ, πού καί στόν Ντεκάρτ ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἴδιος ἔχει ἀκόμη ὄντικὸ χαρακτήρα, κατάφερε νὰ μετατοπίσει τὸν ἰδεαλιστικὸ ντουαλισμὸ ὄχι πιά ἀνάμεσα στὸ εἶναι καὶ τῆ Νόηση, μὰ ἀνάμεσα στὴ σφαῖρα τοῦ ἀντικείμενου, πού περιλαβαίνει μέσα της τόσο τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο ὅσο καὶ τὸ συνειδησιακὸ σὰν ἀντικείμενο θεωρημένο περιεχόμενό της, καὶ στὴ σφαῖρα τοῦ ὑποκείμενου πού περιλαβαίνει τὸ ὑπερβατικὸ Ἔγώ.

Ἡ συνείδηση «βλέπει» τὸν ὄργανισμό «της» σὰν ἀπαραίτητο ὑπόβαθρό της πού ἅμα λείπει ἐτοῦτο ἐξαφανίζονται καὶ οἱ λειτουργίες της. Ἐτσι ὁλόκληρος ὁ ἀνθρώπινος ὄργανισμὸς ἀποτελεῖ διαλεχτικὴ ἐνότητα: εἶναι ταυτόχρονα ἀντικείμενο-ὑποκείμενο. Δὲν εἶναι ἡ συνείδηση μόνη της δίχως τὸ σῶμα: μόνο νὰ νοηθεῖ μπορεῖ κι' αὐτὸ πάλι μέσα σὲ μιὰ ἀτομικὴ συνείδηση κι' ὄχι πάνω ἢ ἐξω ἀπ' αὐτή. Μὰ οὔτε καὶ τὸ σῶμα καὶ γενικὰ τὸ ἀντικείμενο μπορεῖ νὰ γίνῃ γνωστό, — ὄχι ὑπαρκτό, — δίχως τὴ συνείδηση. Γιατὶ ἂν συνείδηση εἶναι ἡ ἀντανάκλαση τοῦ ἀντικείμενου καὶ τὸ ἀντικείμενο τὸ ἴδιο, ἡ γνώση εἶναι ἡ μορφή πού παίρνει αὐτὴ ἡ ἀντανάκλαση-στὴν ἀμοιβαία ἀλληλεπίδραση τῶν δύο ὄντικῶν πεδίων τοῦ Γίνεσθαι: τοῦ εἶναι καὶ τῆς Συνείδησης Πολλοί, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ ὑπαρξιακὴ σχολή, λένε: τὸ ἀντικείμενο δὲν μπαίνει στὴν ὑπαρξη παρὰ σὲ σχέση μὲ τὴν ὑπαρξη τῆς συνείδησης, μιὰ ἀποψη καθαρὰ ἰδεαλιστικὴ.

Θὰ μπορούσε νὰ ἀντιτάξει κανεὶς στὴν παραπάνω θέση τοῦ διαλεχτικοῦ ὕλισμοῦ, ἐπιμένοντας πεισματικά, πὼς εἶναι μιὰ δογματικὴ ἀντιστροφή τῆς βασικῆς θέσης τοῦ ἰδεαλισμοῦ: πρῶτα ἡ νόηση κι' ἔπειτα τὸ εἶναι. Μπορεῖ ἀκόμα νὰ εἰπωθεῖ πὼς ἡ βασικὴ ὄντολογικὴ ἀφετηρία τοῦ διαλεχτικοῦ ὕλισμοῦ εἶναι μιὰ ἀξιωματικὴ θέση: πρῶτα τὸ εἶναι κι' ἔπειτα ἡ νόηση ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ Λένιν στὸ βιβλίο του «Ὑλισμὸς καὶ ἐμπειριοκριτικισμὸς», (σελ. 59): «... ἡ παραδοχὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, τῆς ὑπαρξης τῶν ἀντικειμένων ἐξω ἀπὸ τὴ συνείδησή μας καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτή, εἶναι θεμελιακὸ ἀξίωμα

τοῦ ὕλισμοῦ». Μὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἡ θέση αὐτῆ λύνει τὰ προβλήματα, γιατί ἐρχεται σὲ συμφωνία μὲ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν πρακτικὴ. Αὐτὸ ἐκφράζεται ἐξοχα ἀπὸ τὸ Μαρχ στὴ δευτέρη θέση του γιὰ τὸ Φόουερμαχ (δ.π. σελ. 84): «Τὸ πρόβλημα, ἂν ἡ ἀνθρώπινη νόηση μπορεῖ νὰ φτάσει τὴν ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια, δὲν εἶναι πρόβλημα θεωρητικόν, μὰ πρόβλημα πρακτικόν. Στὴν πρακτικὴ πρέπει ὁ ἄνθρωπος ν' ἀποδείξει τὴν ἀλήθεια, δηλαδὴ τὴν πραγματικότητά καὶ τὴ δύναμη, τὸ «ἐντεῦθεν» τῆς νόησός του. Ἡ φιλονικία γιὰ πραγματικότητά ἢ μὴ πραγματικότητά τῆς νόησης, ποὺ ἀποξενώνεται ἀπὸ τὴν πρακτικὴ, εἶναι καθαρὰ σχολαστικὸ ζήτημα».

Κι' ὁ Λένιν ἀκολουθώντας τὴ θέση αὐτῆ τοῦ Μάρξ στὴν πολεμικὴ του ἐναντία στὸ μαχισμό, γράφει: «... ἡ ὕλη ἐπιδρώντας στὰ αἰσθητήρια ὄργανά μας παράγει τὸ αἶσθημα. Τὸ αἶσθημα ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸ μυαλό, τὰ νεῦρα, τὸν ἀμφιβληστροειδῆ κλπ., δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ὕλη τὴν ὀργανωμένη κατὰ ἓνα ὀρισμένο τρόπο. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὕλης δὲν ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸ αἶσθημα. Τὸ πρωταρχικόν εἶναι ἡ ὕλη. Ἡ αἰσθητικότητά, ἡ νόηση, ἡ συνείδηση, εἶναι τὰ ἀνώτερα προϊόντα τῆς ὕλης τῆς ὀργανωμένης κατὰ ἓνα ὀρισμένο τρόπο. Αὐτὲς εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ ὕλισμοῦ γενικότερα καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Μαρχ καὶ τοῦ Engels»¹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ γίνῃ κατανοητὸ πὼς τὸ ὑποκειμενικόν εἶναι μέρος καὶ ἐκδήλωση τοῦ ἀντικειμενικοῦ καὶ δίχως καμιά ὑπερβατικὴ ἐξάρτηση, τότε ὁ ὅρος «ὑποκειμενικόν» ἀποτελεῖ ἐκφραση καὶ ἔννοια μιᾶς πραγματικότητος, τῆς ψυχικῆς, μιᾶς περιοχῆς: ὅπου τὸ ἀντικειμενικόν ὀργανωμένο μὲ ἓνα ὀρισμένο τρόπο ἐκδηλώνεται μὲ μορφὴ ὑποκειμενικὴ. Δηλαδὴ ἔτσι: ἀφοῦ στρέφεται πρὸς τὸν ἑαυτό του, ἀναδιπλώνεται στὸν ἑαυτό του, ἀντιστρέφεται καὶ κάνει ἀντίθεση στὸν ἑαυτό του, φτάνει ὄχι μόνον στὸ νὰ θεωρεῖ ὀλόκληρη τὴν ἱστορικὴ πορεία του ἴσαμε τὸ φτάσιμο στὸ ἐγώ, μὰ καὶ νὰ ἀσκεῖ τὴν ἐνεργητικὴ δραστηριότητά του, σὰν ὑποκείμενο, σὰν συγκεκριμένους φυσικὸς καὶ κοινωνικὸς ἄνθρωπος, πάνω στὸ ἀντικείμενο.

1. Ν. Λένιν, Ὑλισμὸς καὶ ἐμπειριοκριτικισμὸς, 1965, σελ. 55.

Έτσι τὸ φτάσιμο στὴ συνείδηση τῆς συνείδησης καὶ στὴ γνώση τῆς συνείδησης, στὸ ἐγώ, δὲν εἶναι, ὅπως εἴπαμε, παρὰ τὸ ἀντικείμενο ποὺ βαθμιαία πῆρε συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του¹. Γιατί πῶς θὰ μπορούσε τὸ Ἐγώ, νὰ ξεχωρίσει τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ροηκότητα τῆς Συνειδησιακῆς λειτουργίας; Τὸ Ἐγώ εἶναι ἐνέργεια ποὺ χωρίζει καὶ ἐνώνει ταυτόχρονα: τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, τὸ ὑποκειμενικὸ μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ. Εἶναι βαθμιαῖο κοινωνικὸ μὀρφωμα. συνυφασμένο μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς ομάδας, τῆς τεχνικῆς καὶ παραγωγικῆς δραστηριότητάς της καὶ τῆς γλώσσας καὶ ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ μορφή ἀτομική: στὸν ἄνθρωπο.

1. Πρβλ. F. Engels, Διαλεκτικὴ τῆς Φύσης, σελ. 52, ὅπου γράφει: «...ὅπου ἡ φύση ἀποχτᾷ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της : στὸν ἄνθρωπο».

Διαλεχτικές βαθμίδες τῆς Συνείδησης

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

I. Α-ΛΟΓΗ ΒΑΘΜΙΔΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

Ὅμαδικά ρυθμισμένη Συνείδηση

1. ΤΟ ΘΕΜΑ

Ὅταν ὁ Engels ἔγραφε τὴν «Καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ιδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους», εἶναι γνωστὸ πὺς στηρίχτηκε στὸ βασικὸ ἔργο τοῦ ἀμερικάνου L. Morgan «Ancient Society» 1877. Μὲ βάση τὸ κλασικὸ αὐτὸ ἔργο μελέτησε τὴν πρωτόγονη κοινωνία κι' ἔδειξε τὰ διαδοχικὰ στάδια ποὺ πέρασε ἡ ἀνθρώπινη ὁμάδα γιὰ νὰ φτάσει στὸ σημερινὸ τῆς ἐπίπεδο τοῦ πολιτισμοῦ.

Πρέπει ὅμως νὰ τονίσουμε, πὺς τὸ ὑλικὸ ποὺ ὑπῆρχε στὴ διάθεσή του, εἶχε ἀρχίσει νὰ μαζεύεται ἀπὸ πολὺ πιὸ μπροστὰ καὶ νὰ μπαίνει σὲ τάξη ἀπὸ πολλοὺς ἀνθρωπολόγους κι' ἔθνολόγους τῆς ἐποχῆς του. Γι' αὐτὸ εἶναι πολὺ φυσικὸ, πὺς ὁ Engels δὲ μπορούσε νὰ παραβλέψει καὶ νὰ μὴ συμβουλευτεῖ τίς βασικὲς ἐργασίες ποὺ εἶχαν γίνεи στὸ πεδίο αὐτὸ, ποὺ τοῦ στάθηκαν χρήσιμες γιὰ τὴν προώθηση τῶν ἀπόψεών του, μὰ καὶ γιὰ νὰ τοὺς κάνει τὴν κριτικὴ του. Ἔργασίες ὅπως τοῦ Tylor, τοῦ Frazer, τοῦ Bachofen, τοῦ Mc Lennan κ.ἄ., μὲ τίς ἀνακαλύψεις τους: τοῦ ἀνιμισμοῦ, τῆς μητριαρχίας, τοῦ τοτεμισμού, τῆς ἐξωγαμίας κ.ἄ., εἶχαν φέρεи τὴν ἔρευνα σὲ ἕνα ἀρκετὰ προχωρημένο ἐπίπεδο, δίχως ὅμως νὰ καταφέρουν νὰ πειθαρχήσουν τὸ πλούσια συγκεντρωμένο ὑλικὸ καὶ νὰ δώσουν μιὰ συνθετικὴ καὶ μὲ συνέπεια ἐρμηνεία του.

Ὁ Engels ἔδειξε ξεκάθαρα πὺς ἔπρεπε νὰ ἔρθουν στὸ φῶς οἱ ἔρευνες καὶ τὰ πορίσματα τοῦ Morgan γιὰ νὰ μποῦν τὰ πράγματα στὴ θέση τους. Ἔτσι, θὰ λέγαμε, πὺς ἀκόμη καὶ σήμερα ἡ κλασικὴ δουλειὰ τοῦ Morgan, διατηρεῖ ἀτόφια τὴν ἐρμηνευτικὴ καὶ συνθετικὴ ταυτόχρονα ἀξία τῆς. Ἡ κριτικὴ τοῦ R. Lowie στὸ βιβλίο του: «Traité de la sociologie primitive» (éd. Payot 1969), δὲν κλονίζει τὰ βασικὰ συμπεράσματα

τοῦ Morgan. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸν B. Malinowski¹, παρόλη τὴν προσπάθεια ποὺ κάνει νὰ κριτικάρει γενικὰ τὸν «ἐξελικτισμό», καθὼς καὶ γιὰ τὸν C. L. Strauss, μὲ τὸν στατικό στρουκτουραλισμό του². Ὁ A. R. Radcliffe-Brown³ παρόλο ποὺ θὰ γράψει γιὰ τὶς δυὸ βασικὲς ἐργασίες τοῦ Morgan⁴: «... Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἔγιναν τὸ σημεῖο τῆς ἀφετηρίας μιᾶς ἀξιοσημείωτης φιλολογίας, ποὺ συνεχίζεται στίς μέρες μας καὶ ὅπου ἡ ἱστορικὴ συμπερασματικὴ μέθοδος ἐφαρμόστηκε μὲ διάφορες μορφές στὴ μελέτη τῶν χαρακτηριστικῶν γραμμῶν στὴν ὀργάνωση τῆς γενεαλόγησης», ὥστόσο ἔχει ἀντιρρήσεις, γιὰ τὴ χρησιμοποίησή τῆς ἱστορικῆς συμπερασματικῆς μεθόδου. Ἐκεῖνο ποὺ κατάφερε ἡ κριτικὴ εἶτανε νὰ καταπιαστεῖ μὲ τὴ διόρθωση καὶ τὴν ταξινόμηση μερικῶν ἀσήμαντων λεπτομερειῶν στὸ ἔργο τοῦ Μόργκαν μὲ τὴ βοήθεια τῆς καινούργιας ἔρευνας, ποὺ ὄχι μόνο δὲν κλονίζουν τὸ στέρεο οἰκοδόμημά του, μὰ ἀντίθετα τὸ δυναμώνουν.

Ἀκόμη, εἶναι βέβαια γνωστό, πὼς σχετικὰ μὲ τὸ πνευματικὸ ἐποικοδόμημα, μὲ τὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενό του καὶ τὴ σχέση του μὲ τὴ βάση τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, τὸ πρόβλημα εἶναι λυμένο ἀπὸ καιρὸ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ ἱστορικοῦ καὶ διαλεκτικοῦ ὕλισμου. Εἶναι βέβαιο ἀκόμη πὼς ὁ Ἐνγκελς εἶχε διατυπώσει σὲ μιὰ μελέτη του μὲ τὸν τίτλο: «Ὁ ρόλος τῆς ἐργασίας γιὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ πιθήκου σὲ ἄνθρωπο», πὼς σὰν βασικὸ καράγοντα γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς τῆς κοινωνικῆς ἀνθρώπινης συγκρότησης, πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴν: ἐργασία. Ὅμως ἡ διαπίστωση αὐτὴ παραμένει στὸ σημεῖο αὐτό: πὼς ἡ ἐργασία

1. B. Malinowski, *Une theorie scientifique de la culture*, éd. Maspéro, 1968, p. 27.

2. C. L. Strauss, *Antropologie structurale*, éd. Plon, 1958. Τοῦ ἴδιου, *La pensée sauvage*, éd. Plon, 1962. Τοῦ ἴδιου, *Le totémisme aujourd'hui*, PUF, 1974.

3. A. R. Radcliffe-Brown, *Structure et fonction dans la société primitive*, éd. Minuit, 1968, p. 114.

4. L. Morgan, *The systems of consanguinity and affinity*, 1871 *Ancient society*, 1877.

έκανε τὸν ἄνθρωπο καὶ εἶναι ἡ βάση γιὰ τὴν ἀνθρωποποίηση, μιὰ διαπίστωση κι' ἕνα συμπέρασμα βασικὸ καὶ θεμελιακὸ γιὰ ἀφετηρία στὴν ἔρευνα. Βέβαια, τόσο στὶς δυὸ παραπάνω ἐργασίες τοῦ Engels πού ἀναφέραμε, ὅσο καὶ στὶς σκόρπιες σχετικές μὲ τὸ θέμα διαπιστώσεις του μέσα στ' ἄλλα ἔργα πού ἔγραψε, δείχνει πὼς μαζί μὲ τὴν τεχνικο-οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, ἀναπτύσσεται καὶ ἐξελίσσεται ταυτόχρονα τόσο τὸ μυαλὸ τοῦ ἀνθρώπου ὅσο καὶ ἡ σκέψη μαζί μὲ τὴ γλώσσα. Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτὴ τὴ γενικὴ διαπίστωση, ὁ Engels δὲν ἀσχολήθηκε συστηματικὰ γιὰ νὰ δείξει τὶς διαδοχικὲς μορφές τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς συνείδησης σὲ συνάφεια ἄμεση μὲ τὸ συγκεκριμένο ὕλικό, δηλαδή : στὴν ἀμοιβαία ἐξάρτηση τῆς συνείδησης καὶ τῆς σκέψης μὲ τὴν ἐργασία καὶ μὲ τὴν βῆμα πρὸς βῆμα κοινωνικο-οἰκονομικὴ ἀνέλιξη τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας.

Ἐκεῖνο δηλαδή πού θέλουμε νὰ κάνουμε φανερό, εἶναι τὸ γεγονός πὼς ὁ Engels δὲν καταπιάστηκε μὲ τὸ πρόβλημα πού σχετίζεται μὲ τὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης τῆς νοητικῆς καὶ τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ πρωτόγονη ἐποχὴ μέχρι τὴν ἐποχὴ του. Φυσικὰ ἔπρεπε νὰ γίνεи κι' ἐδῶ αὐτὸ πού ἔγινε καὶ γιὰ τὶς ἄλλες μορφές τοῦ ἐποικοδομήματος. Ἐπρεπε πρῶτα νὰ συγκεντρωθεῖ κι' ἐδῶ καὶ νὰ δουλευτεῖ τὸ ὕλικό πού ἀφοροῦσε τὴ φύση καὶ τὴ δομὴ τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας, τὶς σχέσεις της μὲ τὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ περίγυρο, τὶς μορφές καὶ τὴν ἐξελικτικὴ διαλεχτικὴ πορεία της, γιὰ νὰ γίνεи ἱκανή, σὰν ἀντανάκλαση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ σὰν ἐνεργητικὸτητα νὰ κατευθύνει τὴν πραγματικὴ δραστηριότητα τῶν ἀτόμων μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα καὶ ἔπειτα νὰ ἀναληφτεῖ ἡ μελέτη γιὰ μιὰ συνθετικὴ ἐργασία πού νὰ συναρθρῶνει τὰ μερικώτερα στοιχεῖα.

Θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ διασαφήσουμε ἐδῶ, πὼς τὸ πρόβλημα πού θέλουμε νὰ πλησιάσουμε, δὲν εἶναι μόνο ἡ κάθε φορὰ καὶ σὲ κάθε δοσμένη κοινωνία ἢ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς κοινωνικῆς συνείδησης καὶ τοῦ πνευματικοῦ ἐποικοδομήματος : θρησκευτικὸ, μεταφυσικὸ εἴτε ἐπιστημονικὸ, ὅπως τὸ θέλει ὁ A. Comte· οὔτε ἀκόμη τὸ διαλεχτικὸ -δυναμικὸ πέρασμα ἀπὸ

ρασμα ἀπὸ τῆ μιᾶ μορφῆ πνευματικοῦ ἐποικοδομήματος στὴν ἄλλη, μὰ ἡ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα: σὲ ποιῆς ἀρχές στηρίζεται εἴτε πὼς ὀργανώνεται ἡ συνειδησιακὴ λειτουργία γιὰ νὰ προσαρμύζεται πρὸς τὸ ὄν καὶ σὲ ποιά βαθμίδα ὀργάνωσης βρίσκεται ἡ λειτουργία αὐτή, στὴ δοσμένη αὐτὴ στιγμή τῆς συγκεκριμένης αὐτῆς βαθμίδας κοινωνικῆς ὀργάνωσης.

Δὲν ἀρκεῖ π.χ. νὰ δειχτεῖ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὶς ὀμαδικὲς παραστάσεις τῆς προλογικῆς νοοτροπίας πρὸς τὶς πιὸ ἀνεπτυγμένες: μυθικὲς, θρησκευτικὲς, φιλοσοφικὲς, μὰ ταυτόχρονα μὲ ὄλη ἐτούτη τὴ μεταβολὴ στὴ μορφή καὶ στὸ περιεχόμενο τῆς ἀνθρώπινης νοοτροπίας, νὰ δειχτεῖ: πὼς ὀργανώνεται ἡ Σ.Λ. καὶ ποιά εἶναι ἡ δομὴ τῆς, πὼς ἀποχτᾶ τὸν νοητικὸ τῆς ὄπλισμὸ καὶ ὑφαίνεται τὸ νοητικὸ «δίχτυ» γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ συλλαβαίνει νὰ ἐξηγεῖ καὶ νὰ μεταβάλλει τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, νὰ τὴν ἀδράχνει πιὸ σφυστὰ καὶ ταυτόχρονα νὰ δειχτεῖ ἡ πορεία τῆς Σ.Λ. ἀπὸ τὴν προανθρώπινη στοιχειώδη μορφή τῆς πρὸς τὴν ἀτομικότητα, τὴν ἀνάδυση τῆς προσωπικότητας καὶ τοῦ Ἑγώ.

Εἶναι γεγονὸς, πὼς ἡ πορεία αὐτὴ πρὸς τὴν ὀργάνωση τῆς Σ.Λ., εἶναι ἕνας ἀδιάκοπος καὶ ἐπίπονος ἀγώνας, μιὰ γιγαντομαχία θὰ λέγαμε, πὸ ἀδιάκοπα βρίσκεται σὲ διαλεχτικὴ προχώρηση: ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο μὲ τὴ Σ.Λ. του καὶ στὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ του περίγυρο, ἀπὸ τὶς ἀπαρχές τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης μέχρι σήμερα. Ἔχει μιὰ μακρόχρονη ἱστορικὴ πορεία μὲ τὶς βασικὲς βαθμίδες τῆς: ἀ-λογικὴ, προλογικὴ, λογικὴ καὶ διαλεχτικὴ. Ἡ διάκριση αὐτὴ, ὅπως βλέπουμε, ἔχει σὰ βασικὴ τῆς ὑποδομὴ: τὸ λόγο, τὶς λογικὲς κατηγορίες καὶ ἀρχές. Γιατὶ ἡ Σ.Λ. μ' αὐτὲς δουλεύει γιὰ νὰ ἀδράξει καὶ νὰ κατανοήσῃ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ ὅπως λέει ὁ Λένιν: «Οἱ κατηγορίες τῆς λογικῆς εἶναι συντελεστὲς τῆς γνώσης τῆς φύσης (ιδέες) γιὰ τὸν ἄνθρωπο...» καὶ σ' ἕνα ἄλλο κομμάτι «ἡ πείρα τοῦ ἀνθρώπου πὸ ἐπαναλαμβάνεται ἕνα δισεκατομμύριο φορές, στερεώνεται στὴ συνείδησή του στὴ μορφή λογικῶν παραστάσεων. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς ἔχουν τὴ δύναμη τῶν προλήψεων καὶ ὁ χαρακτήρας τους

εἶναι ἀξιωματικός ἀκριβῶς (καὶ μόνο) χάρις στὶς μυριάδες φορὲς τῆς ἐπανάληψης»¹.

Εἶναι γνωστό, πὼς οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας, τὶς λογικὲς κατηγορίες καὶ ἀρχὲς τὶς θεωροῦν ἀπόλυτες, ἀναλλοίωτες καὶ ταυτόσημες πάντα μετὸν ἑαυτοὺς κι' ἀκόμα σὰν τὴν οὐσία τοῦ πνεύματος καὶ τὴν α priori ὄντολογικὴ ἀρχή. Ὅμως ἡ ἀποψη αὐτή, ὅσο κι' ἂν ἐπιμένει ὁ ἰδεαλισμός, ἀπὸ καιρὸ ἔχει ξεπεραστεῖ, ὅπως δείχνουν οἱ νεώτερες ἔρευνες στὸ πεδίο αὐτό.

Στὴν πορεία τῆς ἐργασίας αὐτῆς θὰ φανεῖ αὐτὸ καλύτερα, γιατί θὰ προσπαθήσουμε νὰ δεῖξουμε: τὴν γέννηση, τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Σ.Λ. μετὰ προσπάθεια νὰ συνυφανθεῖ μετὸ συγκεκριμένο ὕλικὸ πού βρίσκεται στὴ βάση τῆς λειτουργίας αὐτῆς. Στὴν ἀλληλεπίδρασή της μετὸ κοινωνικὸ καὶ φυσικὸ περίγυρο, θὰ φανεῖ τότε, πὼς οἱ κατηγορίες αὐτὲς δὲν εἶναι παρὰ ὅπως λέει ὁ Marx: «... τίποτε περισσότερο ἀπ' τὴν ἀντανάκλαση τοῦ ὕλικου κόσμου στὸ ἀνθρώπινο μυαλὸ καὶ τὴν μετάφρασή τους σὲ μορφὲς σκέψης» (Κεφάλαιο I, ἐπίλογος, 1964).

Ἡ «συνύφανση» αὐτὴ βέβαια, δὲν εἶναι ἀπόπειρα τεχνητῆς συρραφῆς, ἀλλὰ προσπάθεια «ἀναπαράστασης» τῆς διαλεκτικῆς πορείας τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος καὶ τῆς ἀντανάκλασής της: τῆς Συνείδησης.

Οἱ λογικὲς ἀρχὲς καὶ κατηγορίες δὲν εἶναι κάτι πού δὲν ἀλλάζει καὶ εἶναι ταυτόσημες πάντα μετὸν ἑαυτοὺς. Δὲν εἶναι ἀπόλυτες καὶ αἰώνιες, ἔτσι πού ἂν: τὸ πνευματικὸ ἐποικοδόμημα τῆς κοινωνίας ἀλλάζει μορφή, ὥστόσο αὐτὲς νὰ ἀποτελοῦν τὶς αἰώνιες α priori λογικὲς ἀρχὲς καὶ κατηγορίες. Ὁ Engels διατυπώνει πὼς: «... ἡ θεωρία τῶν νόμων τῆς σκέψης, μετὰ κατὰ τρόπο δὲν εἶναι μιὰ «αἰώνια ἀλήθεια» πού θεμελιώθηκε μιὰ γιὰ πάντα... μετὰ τὴν ἔννοια τῆς λέξης 'λογικὴ'»². Οἱ ἀρχὲς αὐτὲς θεμελιώνονται καὶ διαμορφώνονται ταυτόχρονα μετὰ

1. Ἀναφέρεται στὸν «Α. Φόουερμαχ» (μετ. Βιστάκη) σελ. 38, στὴν ὑποσημείωση. Βλ. καὶ P. Κορπινε, ὅ.π. σελ. 28 κέξ. καὶ 48.

2. Πρὸβλ. F. Engels, Διαλεκτικὴ τῆς Φύσης, σελ. 65.

τή διαμόρφωση του έποικοδομήματος. Είναι ο νοητικός όπλι-
σμός που τον άποχτούν τά άτομα μέσα από την πραχτική¹ και
κοινωνική δράση τους, για τή σύλληψη τής άντικειμενικής
πραγματικότητας, σαν άντανάκλασή της στο άνθρώπινο κε-
φάλι και τή λύση τών προβλημάτων που μπαίνουν κάθε φορά
μπροστά τους για νά εξασφαλίσουν τήν επιβίωσή τους, ταυτό-
χρονα και αναπόσπαστα με τήν γέννηση τής γλώσσας, τής
λέξης, τής έννοιας. 'Ακριβώς, ανάλογα μ' αυτόν τον όπλισμό
γίνεται μπορετό νά διαμορφώνεται τό πνευματικό έποικοδόμημα
και μέσα σ' αυτό νά διαμορφώνεται και νά παγιώνεται αυτός
ό όπλισμός.

Όστόσο όμως ο όπλισμός αυτός, δηλαδή οί λογικές άρχές
και κατηγορίες, δέν άποχτιέται διά μιās. Έτσι στην προλο-
γική νοοτροπία, όπως δείχνουν οί έργασίες του L. Lévy-Bruhl
καθώς και άλλων έρευνητών, ή άρχή τής ταυτότητας δέν έχει
άκόμη διαμορφωθεί στη νοοτροπία τών πρωτόγονων φυλών και
τό φτάσιμο στη σημερινή μορφή της, είναι μιá μακρόχρονη
ιστορική διαδικασία. Μπορούμε άκόμη νά ίσχυριστούμε με βε-
βαιότητα, πως σε μιá πιο λιγότερο άνεπτυγμένη κοινωνική
μορφή, όπου τό προάνθρώπινο άτομο βρισκότανε πιο κοντά
στο ζώο, όχι μόνο ή παραπάνω άρχή, μά όλες οί άρχές και
οί κατηγορίες θά εΐτανε άνύπαρχτες. Πολύ χαρακτηριστικά,
πάνω σ' αυτό, ο L. Bruhl, στην είσαγωγή του βασικού του έρ-
γου : «*Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*», (Οί
νοητικές ένέργειες στις κατώτερες κοινωνίες), PUF, 1951, γρά-
φει : «...πως ή μελέτη τής νοοτροπίας τών πρωτόγονων κοι-
νωνιών θά ρίξει φώς στην έξήγηση τών κατηγοριών και τών
λογικών άρχών τής ανθρώπινης σκέψης». Πάνω σ' αυτό ο Λέ-
βιν διατυπώνει : «Μπροστά στον άνθρωπο ύπάρχει τό δίχτυ τών
φυσικών φαινομένων. Ό άνθρωπος, ο άγριος που κυριαρχί-
εται από τά ένστικτα, δέν άποσπāται από τή φύση. Ό άνθρω-
πος που πήρε συνείδηση άποσπāται, οί κατηγορίες είναι οί
βαθμίδες αυτής τής άπόσπασης, δηλαδή ή γνώση του κόσμου,

1. Βλ. P. K o r n i n e, δ.π. σελ. 97.

είναι οἱ κόμβοι στοῦ δίχτυ πού χρησιμεύουν νά γνωρίσουμε καί νά καταστήσουμε», Oeuwres, t. 38, p. 91.

Ἔτσι ἀπό τίς πρώτες δεκαετίες τοῦ αἰώνα μας, πλουσιότατο ὕλικό ἄρχισε νά συγκεντρώνεται σχετικὰ μέ τή νοοτροπία τῶν πιό καθυστερημένων κοινωνικῶν ομάδων. Πολλοὶ ἐθνολόγοι καί ἀνθρωπολόγοι, ἀπ' τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα ἀσχολήθηκαν, μαζί μέ τὸ θέμα τῆς ἐπιστήμης τους καί μέ τὴν ψυχολογία τῶν πρωτόγονων καί πολλοὶ κοινωνιολόγοι προσπάθησαν νά ἐρμηνέψουν τὴν νοοτροπία τους σύμφωνα μέ τίς ἀπόψεις τῆς ἐποχῆς τους.

Ὁ E. Durkheim¹, σχετικὰ μέ τὸ ζήτημα τῆς ὀργάνωσης τῆς Σ.Α., φτάνει στὸν ἀφορισμό: πὼς τὸ λογικὸ ἀρχίζει μέ τὴ κοινωνία. Ἀντίθετα, ὁ L. Buhlé, μαθητῆς του, μελετώντας τὴν πρωτόγονη νοοτροπία, δείχνει πὼς ὑπάρχουν κοινωνικὲς ομάδες ὅπου σ' αὐτὲς ἐπικρατεῖ μιὰ νοοτροπία πού τὴν ὀνομάζει: προλογικὴ. Διατύπωσε ἔτσι μιὰ ἄποψη, πού τραβώντας τίς συνέπειές της, νά φτάνουμε στοῦ συμπεράσμα, πὼς ὑπάρχει μιὰ νοητικὴ βαθμίδα στὴν εξέλιξη τῆς Σ.Α. τοῦ ἀνθρώπου, πού ἀντιστοιχεῖ στίς πρωτόγονες βαθμίδες τῆς κοινωνικῆς ομάδας, καί πού δὲν ὑπακούει σὲ μιὰ βασικὴ ἀρχὴ τῆς τυπικῆς λογικῆς: τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης. Φάνηκε ἔτσι καθαρά πὼς ἡ προλογικὴ νοοτροπία προηγεῖται τῆς λογικῆς καί θὰ μπορούσαμε ἐπόμενα νά ὑποθέσουμε πολὺ σωστά, πὼς ἴσως νά προηγήθηκαν κι' ἄλλες βαθμίδες πρὶν ἀπὸ τὴν προλογικὴ, εἴτε ἀκόμη πὼς θὰ μπορούσαν νά ἀκολουθήσουν κι' ἄλλες βαθμίδες ὕστερα ἀπὸ τὴ λογικὴ. Μιὰ τέτοια ἄποψη ὅμως, μέ βεβαιότητα μπορεῖ νά πεῖ κανεὶς, πὼς γκρεμίζει ὀλόκληρο τὸ φιλοσοφικὸ ἰδεαλιστικὸ οἰκοδόμημα, γιατί ἔτσι κλονίζονται τὰ ἴδια τὰ θεμέλιά του: οἱ λογικὲς ἀρχές. Κι' ὄχι μόνο αὐτό, ἀλλὰ κάνουν ὀρατῆ: τὴ βαθμιαία, ἱεραρχικὴ, ἱστορικὴ καί κοινωνικὴ συγκρότησὴ

1. Βλ. ἐργασίες ἀρχηγοῦ τῆς γαλλικῆς κοινωνιολογικῆς σχολῆς στὰ νεώτερα χρόνια: E. D u r k h e i m, Les formes élémentaire de la vie religieuse, 1921. Τοῦ ἴδιου: Les fonctions mentales de la vie religieuse, 1927. Τοῦ ἴδιου, Sociologie et Philosophie, 1967 καί Οἱ κανόνες τῆς κοινωνιολογικῆς μεθόδου, 1952.

τους καὶ ταυτόχρονα τὸ ποιοτικὸ κι' ἄλματικὸ πέρασμα ἀπὸ τῆ μιᾶ βαθμίδα Σ.Λ. στὴν ἄλλη.

Πολὸν μελάνι ἔχει ξοδευτεῖ ἀπὸ τότε γιὰ νὰ ἀναιρέσουν εἴτε νὰ συμμαζέψουν τὸν ἐπικίνδυνον προλογισμό, ἔτσι ποὺ ὁ L. Bruhl ἀναγκάστηκε κάτω ἀπὸ τὴν κριτικὴ ποὺ τοῦ ἔκαναν, νὰ μετριάσει τὶς ἀπόψεις του σχετικὰ μὲ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν προλογικὴ καὶ τὴ λογικὴ νοοτροπία, δηλαδὴ πὺς δὲν εἶναι διαφορὰ φύσεως, ἀλλὰ βαθμίδας¹, γιὰ νὰ σωθεῖ ἔτσι ἡ ἐνότητα τοῦ πνεύματος ὅπως λένε. Μὰ ὁ σπῆρος ἔπιασε.

Στὶς τελευταῖες ἐργασίες: τοῦ C. L. Strauss², τοῦ R. Löwie³, τοῦ Olivier Leroy⁴, τοῦ J. Davy⁵, τοῦ M. E. E. Evans Pritchard⁶, τοῦ Guy Rocher⁷ κ.ἄ., ἀνάμεσα σὲ πολλὰς ἄλλες, σήμερα, πάνω στὴν ἔρευνα γιὰ τὴν πρωτόγονη νοοτροπία καὶ γενικότερα πάνω στὴν ἐθνολογία, αὐτὸ ποὺ ἐντυπωσιάζει σὲ μερικὲς ἀπὸ αὐτὰς, εἶναι ἡ δύναμη ποὺ βάζουν γιὰ νὰ ἀναιρέσουν τὸν προλογισμό. Γι' αὐτὸ ξανάπιασαν τὸ ὑλικὸ ποὺ ὑπῆρχε ἀπ' τὴν ἀρχή. Προσπάθισαν, μελετώντας καὶ ἀναλύνοντας τὴν πρωτόγονη νοοτροπία ὄχι ἀπὸ τὸ γραφεῖο, ὅπως λένε, μὰ τὶς ἴδιες τὶς ἐκδηλώσεις συμπεριφορᾶς καὶ νοοτροπίας μέσα στὶς πρωτόγονες φυλές. Κι' ἀκόμη νὰ μὴν ἀρκεστοῦν σὲ πληροφορίες ἀπὸ τρίτους, ποὺ ὀδηγοῦν, βέβαια, σὲ παρερμηνεῖες, γιὰτὶ ἡ ἐξήγηση ποὺ δίνουν στὶς παρατηρήσεις τους εἶναι μεταφορὰ τῶν δικῶν τους σύγχρονων ἀπόψεων πάνω στὴν πρωτόγονη νοοτροπία.

1. Πρβλ. Les Carnets de Lucien Lévy-Bruhl, PUF, 1949.

2. C. L. Strauss, La pensée sauvage, Plon, 1962.

3. R. Löwie, Traité de Sociologie primitive, Payot, 1969.

4. O. Leroy, La Raison primitive, essai de refutation de la théorie de prélogique, 1927, p. 94.

5. J. Davy, Sociologie d'hier et d'aujourd'hui, 1931, p. 193 κέξ.

6. M. E. E. Evans Pritchard, The intellectualist interpretation of magic, 1933. Τοῦ ἴδιου, Lévy Bruhl's, Theory [of primitive mentality (B. of Faculty of Arts, II, Part I, 1934). Τοῦ ἴδιου, Les religions primitives, Payot, 1971, p. 115.

7. Guy Rocher, Introduction à la Sociologie Generale, (t. III), HMH, 1968, II. p. 101.

Θέλουν νὰ δείξουν πὼς ἡ σκέψη ὑπερβαίνει ἀπὸ πάντοτε στὶς ἀρχές τῆς τυπικῆς λογικῆς καὶ ὄχι στὶς προλογικές καὶ στὴ συμμετοχὴ γενικώτερα, ἕναν ὄρο πολὺ περιεχτικό, ποὺ χρησιμοποίησε ὁ L. Bruhl, γιὰ νὰ δείξει τὴ σύγχυση τῆς πρωτόγονης νοοτροπίας. Ἄν ἀναιρέσουν τὴν συμμετοχὴ πέφτει κι' ὁ προλογισμὸς μαζί της κι' ἔτσι σώζεται ἡ ἐνότητα τοῦ πνεύματος καὶ ὁ ἰδεαλισμὸς. Βέβαια ἡ κριτικὴ σωστά τοῦ καταλογίζει πὼς ἂν πάρουμε τὴ σχέση τῆς προλογικῆς μὲ τὴ λογικὴ βαθμίδα σὰ διαφορὰ φύσεως κι' ὄχι βαθμίδας, εἶναι ἀδύνατο νὰ γεφυρώσουμε τὸ χάσμα τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσά τους. Ὡστόσο ὅμως τονίζοντας πὼς ἡ σκέψη τοῦ πρωτόγονου καὶ τοῦ πολιτισμένου εἶναι λογικὴ στὸν ἴδιο βαθμὸ, ταυτίζουν τὶς νοοτροπίες καὶ δὲν βλέπουν τὴ διαφορὰ τους.

Ὁ W. Benjamin¹, ἐξετάζοντας τὶς ἀπόψεις τοῦ L. Bruhl σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν κριτικὴ ποὺ τοῦ ἔκανε ὁ O. Leroy, καταλήγει στὴ διαπίστωση πὼς οἱ ἐργασίες τοῦ γάλλου σοφοῦ ἄσκησαν σημαντικὴ ἐπίδραση σὲ μιὰ σειρὰ ἐπιστῆμες ποὺ ἐξετάζουν τὴν ἀτομικὴ καὶ κοινωνικὴ ψυχολογία κι' ἰδιαίτερα τὴν ψυχοπαθολογία. Ἐνας ἄλλος ἐρευνητὴς ὁ J. Przyluski², περόλο ποὺ παραδέχεται τὴ συμμετοχὴ σὰ βασικὴ συμπεριφορὰ τῆς πρωτόγονης νοοτροπίας, ὥστόσο γράφει: «... Δὲν ἀντιθέτουμε στὴ λογικὴ τοῦ πολιτισμένου τὸν ἀ-λογισμὸ ἢ τὸν προλογισμὸ τῶν ἀγρίων. Στὴ βάση τῶν διαφορετικῶν νοοτροπιῶν δὲν ὑπάρχουν δυὸ λογικές, ἀλλὰ διάφορα ταξινομικὰ συστήματα, θεμελιωμένα τὸ δικό μας στὸ πείραμα, τῶν ἀγρίων σ' ἕνα παραδοσιακὸ ἐμπειρισμὸ ποὺ δὲν ἐλέγχεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία». Φυσικὰ δὲν ἔχουμε δυὸ λογικές. Μὰ ξεχνᾷ πὼς ὁ ἴδιος δείχνει σχετικὰ μὲ τὴν πρωτόγονη νοοτροπία: μιὰ προοδευτικὴ καὶ βαθμιαία κίνηση ἀπὸ τὸ προλογικὸ πρὸς τὸ λογικὸ. Βέβαια, δὲν εἶναι μόνο βαθμιαία προοδευτικὴ - ποσοτικὴ μὰ καὶ ἀλματικὴ - ποιοτικὴ κίνηση ταυτόχρονα.

1. W. Benjamin, *L'homme, le langage et la culture*, Denoel, 1971' p. 90.

2. J. Przyluski, *La participation*, PUF, 1940, p. 15.

Όστόσο, ό J. Piaget¹ πολύ χαρακτηριστικά διατυπώνει, πώς θα πρέπει κάποτε νά βάλουμε στό ίδιο επίπεδο και σέ συσχέτισμό: τίς απόψεις τοῦ L. Bruhl γιά τήν πρωτόγονη νοοτροπία, τήν ψυχαναλυτική θεωρία τοῦ Freud και τίς διαπιστώσεις τῆς γενετικής ψυχολογίας πάνω στήν ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ και τοῦ κανονικοῦ ἐνήλικου. Ἡ ἄποψη αὐτή κάνει παραδεχτές τίς θέσεις τοῦ L. Bruhl, παρόλας τίς ἀντιλογίες τοῦ E. Pritchard. Αὐτός τρέφει ὀλοκληρωτική ἀντιπάθεια τόσο στή γενετική ἐξελικτική και ἱστορική μέθοδο, ὅσο και στή συγκριτική, τή ψυχολογική και τήν κοινωνιολογική και σχετικά μέ τήν καταγωγή τῆς θρησκείας, γιά νά δείξουμε σέ τί ἀνερά ἀρμενίζει» ἡ σκέψη του, δέν μᾶς μένει, παρά ἡ ἀποκάλυψη, γιατί: «Ἄρχές και οὐσίες δέν ἀφοροῦν τίς ἐπιστήμες, πού ἀσχολοῦνται μόνο μέ σχέσεις»².

Φυσικά δέν εἶναι ἐδῶ ὁ τόπος γιά νά ἐκτεθεῖ λεπτομερειακά ἡ διαμάχη αὐτή, ὥστόσο δέν μπορέσαμε νά ξεφύγουμε τόν πειρασμό νά δώσουμε κι' ἕνα ἄλλο μικρό δεῖγμα τὸ πῶς ἐξετάζουν, οἱ παραπάνω ἐρευνητές τὸ πρόβλημα. Θά πρέπει ὁμως νά τονίσουμε, πῶς σκόπιμα πολώνουν τὸ πρόβλημα ἀνάμεσα στό: προλογικό - λογικό. Ὁ C. L. Strauss γράφει: «... ἡ σκέψη τῶν ἀγρίων εἶναι λογική στήν ἴδια ἔννοια μέ τή δική μας... και ἀντίθετα μέ τή γνώμη τοῦ L. Bruhl, αὐτή ἡ σκέψη πορεύεται μέ τή μέθοδο τοῦ συλλογισμοῦ και ὄχι τῆς συγκινητικότητας, μέ τή βοήθεια τῶν διακρίσεων και ἀντιθέσεων κι' ὄχι μέ τή σύγχυση και τή συμμετοχή» (*La pensée sauvage*, p. 52 και 351). Εἶναι φανερό πῶς ὁ μεταφυσικός - στατικός στρουκτουραλισμός του δέν τὸν ἀφήνει νά δεῖ πῶς βάζει ἀπαρχῆς σέ παράλληλη και ἐνάντια ἱστορική πορεία: τήν προλογική - μαγική μέ τή λογική - ἐπιστημονική σκέψη. Παραγνωρίζει ἔτσι τὸ γεγονός, τὸ ἱστορικό γεγονός, πῶς πρῶτα κάνει τήν ἐμφάνισή της ἡ μαγικο - προλογική σκέψη στίς πρωτόγονες προϊστορικές κοινωνίες και πῶς ἡ ἐπιστημονική - λογική σκέψη τήν ἀκολουθεῖ, ὕστερα ἀπὸ χιλιάδες και χιλιάδες χρό-

1. J. P i a g e t, *Le jugement et la raisonnement chez l'enfant*, D. et N. 1936, p. 338.

2. *Les religions primitives*, p. 115.

νια μαζί με τὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας. Ὑπάρχει ἱεραρχημένη, ἱστορικο - διαλεκτική πορεία ἀπὸ τὴ μαγική στὴν ἐπιστημονική, ἀπὸ τὴν προλογική στὴ λογική σκέψη καὶ ἡ σημερινὴ παράλληλη ἐπιβίωση τῆς προλογικῆς-μαγικῆς, ὀφείλεται ἀκριβῶς στὶς ἀνεξέλιχτες καὶ καθυστερημένες ἀνθρώπινες κοινωνικὲς ὁμάδες. Ἀλλὰ μήπως καὶ ὁ σημερινὸς πολιτισμένος ἄνθρωπος εἶτε ὀλόκληρες κοινωνικὲς ὁμάδες, δὲν κατέχονται ἀπὸ μαγικο - προλογικὴ σκέψη καὶ δροῦν σύμφωνα μ' αὐτή;

Τὸ πρόβλημα σὰν ἱστορικό, στὴν ἐξέλιξή του μέσα στὸ χρόνο, δὲν μπορεῖ νὰ πολωθεῖ. Δὲν μπορούμε νὰ ἐφαρμόσουμε τὸ νοητικὸ αὐτὸ σχῆμα στὰ πράγματα. Ἀντίθετα, πρέπει νὰ μελετήσουμε τὴν πραγματικὴ καὶ συγκεκριμένη κίνηση καὶ μεταβολή, μέσα στὸ χρόνο, τοῦ ἀντικείμενου τῆς ἐρευνᾶς μας καὶ νὰ βγάλουμε τὰ συμπεράσματά μας. Ἐτσι θὰ διαπιστωθεῖ πῶς: ἀπὸ τὴ μαγικὴ σκέψη, τὴ συμμετοχὴ καὶ τὸν προλογισμό, ὅπου οἱ λογικὲς ἀρχὲς καὶ κατηγορίες δὲν ἔχουν καταχτηθεῖ εἶτε βρίσκονται σὲ διαμόρφωση, πηγαίνουμε μὲ τὴν ἀδιάκοπη ὀργάνωση τῆς Σ.Α. πρὸς τὴ λογικὴ τῆς διαμόρφωση. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει βασικά νὰ ἐξετάζουμε καὶ νὰ τοποθετοῦμε ὅλες τὶς πρωτόγονες φυλές, ὅλες μαζικά, στὴν ἴδια ἐξελικτικὴ κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ βαθμίδα. Ἄν βάλουμε ἀπὸ δῶ τὴ σκέψη τῶν «ἀγρίων» καὶ ἀπὸ κεῖ τὴ σκέψη τοῦ «πολιτισμένου» σὰν ἐναντίες, στατικά, τὸ πρόβλημα πολώνεται. Ἀντίθετα, κάθε φυλὴ, κάθε πρωτόγονος σχηματισμὸς, πρέπει προσεγμένα νὰ ἐξεταστεῖ σὲ ποιά βαθμίδα νοητικὴ θὰ τοποθετηθεῖ. Κριτήριον γι' αὐτὴ τὴν ταξινόμηση εἶναι: ὁ βαθμὸς ἀντικειμενοποίησης τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ ποῦ ἐτοῦτος ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδραση: κοινωνικῆς ὁμάδας - φύσης δηλαδὴ ἀπὸ τὴν τεχνικὴ ἀνάπτυξη τῆς κάθε κοινωνικῆς ὁμάδας¹. Ὅ,τι ἀντικειμενοποιεῖται πέφτει λίγο - πολὺ στὴ λογικὴ σφαίρα Ἄκόμα δὲν πρέπει νὰ παραβλέψουμε, πῶς ὁ παραδοσιακὸς ἐμπειρισμὸς, γιὰ νὰ γίνει παράδοση καὶ γνώση ἐμπειρική, δὲν ὑπάρχει ἄλλος δρόμος ἀπὸ τὴν πρακτικὴ δράση.

1. Πρβλ. G. T o m s o n, Τὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο, Ἀθήνα, 1954. σελ. 12-13, ὅπου καὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ G. Childe.

Μιά γνώση αποχτιέται με την έμπειρία : τή δοκιμή και τὸ λάθος, πρωτόγονο πείραμα ιδιαίτερα στις αρχικές βαθμίδες τής Σ.Α., δοκιμάζεται κι' έπαληθεύεται στήν πράξη.

Ένα άλλο επιχείρημα, για να πολεμήσουν τὸν προλογισμό και να υποστηρίξουν τήν άποψη ὅτι τὸ πνεῦμα προηγείται και κατευθύνει τήν πράξη τοῦ προανθρώπινου ὄντος, λένε, πὼς παρόλο πὼς πολλές φορές ἡ πράξη μᾶς δείχνει : τὸ πὼς πρέπει να λυθεῖ ένα πρόβλημα ευκολότερα, άποδοτικότερα, ακολουθώντας τὸν τρόπο ποῦ σοῦ δείχνει ἡ νέα έμπειρία, ὡστόσο παρόλ' αὐτὰ ἡ πρωτόγονη νοοτροπία εἶναι πολὺ λίγο επιδεικτική και δὲν ακολουθεῖ τή νέα έμπειρία, αλλά τήν παράδοση. Γι' αὐτὸ λένε, δὲν εἶναι ἡ πράξη ποῦ κατευθύνει τις ἐνέργειες τοῦ ατόμου, μὰ τὸ πνεῦμα.

Πραγματικά, φαίνεται σωστό, ἂν τὸ δοῦμε στατικά. Πρῶτα-πρῶτα, εἶναι πολὺ δύσκολο κάτω ἀπὸ παγιωμένες καταστάσεις, ἡ κοινωνική ομάδα κι' ιδιαίτερα στις άπαρχές της, να ἀλλάξει τὸν τρόπο π.χ. πορισμοῦ τής τροφῆς της. Γιατί ὀλόκληρη ἡ νοοτροπία της, οἱ ὀμαδικές της παραστάσεις βρίσκονται κάτω ἀπὸ τήν καθοριστική ἐπίδραση μιᾶς έμπειρίας, ὅπου τὰ πάντα σ' αὐτὴ κι' ἡ πιὸ μικρὴ του ἐνέργεια και πραχτική δράση, εἶναι ταξινομημένες και ἐνταγμένες σὲ μιὰ σειρά, μέσα στο βιωματικό ἀναμνηστικό, ατομικό και ὀμαδικό - κοινωνικό, ρεῦμα : τήν παράδοση. Ἡ σειρά αὐτὴ κρατιέται με λειτουργική ἀκρίβεια, γιατί εἶναι συνδεμένη στή σκέψη του με τήν αὐτοσυντήρησή του¹. Ὄταν λοιπόν, εἶναι κλεισμένος σὲ ἕναν τροφικό κύκλο, ὅπου τὸν συνοδεῦουν μαγικές τελεουργίες και ὅπου τὸ τυπικό τους ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ και ὅπου ὀλα αὐτὰ εἶναι : τρόπος για να ἐξασφαλίζεται ἡ ἐπιβίωση τής ὀμάδας, τότε εἶναι φυσικό, ἡ πρωτόγονη νοοτροπία, τὸ ἄτομο, πὼς δὲν προσέχει καθόλου τις νέες έμπειρίες για να διορθώνει τήν συμπεριφορά του. Εἶναι τυφλὸ σὲ κάθε ἐνδείξη τής ἐξωτερικῆς πραγματικότητας για να διορθώσει τις πραχτικές του ἐνέργειες. Δὲν ἀντικειμενοποιεῖ τή νέα έμπειρία,

1. Πρβλ. G. Viaux, L'Intelligence, PUF, 1949, p. 39 και Κ. Δημητρίου, Προϊστορικοί πολιτισμοὶ και ἐξέλιξη, 1969, σελ. 196.

ή παρατηρητικότητα του ξεφτάει κι' έτσι ή νόησή του, πού δέν τήν παρωθεί τὸ ἐνδιαφέρον, ἀδρανεῖ καὶ ἀρκεῖται στὰ παληά. Στὴν κατασκευή π.χ. ἐργαλείου εἴτε στὴν προετοιμασία γιὰ τὸ κυνήγι ἢ τὸ ψάρεμα, πάντα ἀκολουθιέται ἡ ἴδια διαδικασία μὲ πολὺ προσοχή. Ἀκολουθοῦν τὴν παράδοση, ὅπου χρήσιμες καὶ ἄχρηστες ἐνέργειες γιὰ μᾶς, ἐπαναλαβαίνονται μὲ σχολαστικὴ ἀκρίβεια. Γιατὶ ἐτσι μόνο αἰσθάνεται ἀσφάλεια καὶ πιστεύει πὼς ἡ πιστὴ τήρηση τῆς παράδοσης τοῦ ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιτυχία εἴτε ἄλλες ὠφέλειες στὶς πρακτικὲς τοῦ ἐνέργειες.

Ἡ κατάσταση αὐτή, ὅσο ἐπικρατεῖ μιὰ σχετικὴ δυναμικὴ ἰσορροπία ἀνάμεσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα καὶ τὸ φυσικὸ περίγυρο, εἶναι σχετικὰ παγιωμένη, εἴτε ἂν μεταβάλλεται, ἢ μεταβολὴ εἶναι πολὺ ἀργή. Καὶ τοῦτο γιατί εἶναι διαπιστωμένο πὼς τὸ πνευματικὸ ἐποικοδόμημα μεταβάλλεται ἀργά, εἶναι τὸ πιὸ συντηρητικὸ μέρος ἀπὸ ὀλόκληρο τὸ ἐποικοδόμημα. Μόνο ἂν μεταβληθεῖ ἡ βέση καὶ οἱ συνθήκες διαβίωσης: π.χ. μεταβολὴ φυσικοῦ περιγύρου (κλιματολογικὲς μεταβολές, ἐξαφάνιση εἴτε μεταβολὴ τῆς πανίδος - χλωρίδος, νέα μορφή ἐργαλείου κ.ἄ.) καὶ ἐπόμενα διαταραχεῖ ὁ τροφικὸς κύκλος, τότε γίνεται πρόβλημα καὶ προσπάθεια γιὰ μιὰ νέα δυναμικὴ προσαρμοστικὴ ἰσορροπία¹. Τότε τὸ γνωστικὸ ὄργανο τοῦ προανθρώπινου ὑποκειμένου μπαίνει σ' ἐνέργεια καὶ μὲ τὴ δράση - νόηση - δράση ψάχνει γιὰ λύσεις. Ἡ πρωτόγονη νοοτροπία στὴν περίσταση αὐτή, ἀντίθετα, δείχνεται πολὺ ἐπιδεχτικὴ καὶ προσέχει καὶ τὴν πιὸ μικρὴ λεπτομέρεια. Γίνεται πλαστικὴ ἐτσι πού μὲ τὴ νέα ἐμπειρία σχηματίζει τὴ νέα γνώση καὶ τὴν προσαρμόζει στὸ σύνολο τῆς συμπεριφορᾶς του· εἴτε τὴν μεταβάλλει εἴτε τὴν τροποποιεῖ καὶ ὅταν γίνεῖ ἐτοῦτο καὶ ἀποκαταθεῖ ἡ καινούργια, προσωρινὴ ὥστόσο, ἰσορροπία στὴ νέα κατάσταση,

1. Πρβλ. L. Bruhl, ὁ.π., σ. 202-203, ὅπου πολλοὶ πρωτόγονοι καὶ σήμερα σὲ πολλὰς τελετουργικὲς ἐκδηλώσεις λένε φράσεις πού δέν τίς καταλαβαίνουν καὶ πού παραμένουν σὺν ἐπιβιώσεις ἀπὸ παλιότερες νοητικὲς βαθμίδες ἐξέλιξης τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας. Βλ. καὶ J. P r i z y l u s k i, ὁ.π. σ. 45.

τότε ξανακλείνεται στο νέο του κύκλο και διαμορφώνει νέες παραστάσεις, νέα παράδοση, είτε την τροποποιεί με βάση την παληά¹.

Η μεσολιθική περίοδος, είναι πολύ ένδειχτική στο σημείο αυτό, για μιá αναδιάρθρωση του έποικοδομήματος και τής παράδοσης. Φαίνεται πώς οι κοινωνικές ομάδες στην περίοδο αυτή βρίσκονται σε μιá νέα αναταραχή με το φυσικό τους περίγυρο. Οι μεταβολές και οι διαταραχές του οδήγουν στην καταστροφή των πολιτιστικών επιτευγμάτων τής Μαγδαληνιαίας έποχής (τεχνικής - έθιμων - ζωγραφικής κ.ά.). Μιá νέα τεχνική (νέα έργαλειά: όπως το τόξο για γρήγορα ζώα κ.ά.) προσαρμοσμένη στις νέες συνθήκες κάνει την εμφάνισή της και μαζί μ' αυτή τή μεταβολή αλλάζει δλόκληρο το στοιχειώδικο έποικοδόμημα και στη θέση του θα μπει άλλο καινούργιο πού θα ανταποκρίνεται στις νέες έμπειρίες αναγκαίες για την επιβίωση τής κοινωνικής ομάδας².

Ό L. Bruhl³ παρατηρεί, πώς ή έμπειρία δείχνεται ίκανή στην πρωτόγονη νοοτροπία, όσο ελαττώνεται ή συμμετοχή, ή μαγική σκέψη. Φυσικά, όσο προχωρούμε προς τή βαθμίδα του πολιτισμού μπαίνουν πολλοί παράγοντες στην εξέλιξη τής κοινωνίας, έτσι πού όσο πληθαίνουν οι γνώσεις περιορίζουν τή συμμετοχή και τον προλογισμό. Μήπως και σήμερα ο προλογισμός δέν κυριαρχεί σε πεδία όπου άκόμη ο λόγος δέν έχει καταφέρει να είσχωρήσει ;

Τελικά, ή προσπάθεια αυτή να αναίρέσουν τον προλογισμό, δέν μπορεί να καρποφορήσει, γιατί είναι τά πράγματα τά ίδια πού αντίστρατεύονται τις γνώμες των παραπάνω έρευνητών. Οι σοφοί αυτοί θέλουν να άγνοούν τά συμπεράσματα άπό την ψυχολογική μελέτη του παιδιού, τής ψυχοπαθολογίας,

1. Την έννοια τής ισορροπίας έδω δέν την θεωρούμε σαν άκίνητα ισορροπημένα έναντία ζύγη, μά σά δυναμικό προτσέσο, όπου σ' αυτό τίποτε δέ βρίσκεται σε άκινησία, μά αντίθετα, πάντοτε άνάμεσα στους δυο πόλους τής αντίθεσης, όσο κι' άν φαίνονται άκίνητοι-στατικοί, υπάρχει μετάβαση άπό τον ένα στον άλλο σε μιá νέα κατάσταση κ.ο.κ.

2. L. Bruhl, ό.π. σ. 104.

3. L. Bruhl, ό.π. σ. 442.

όπου δείχνεται ή στρωματική όντογενετική διάστρωση τής Σ.Λ., και πού θά μπορούσε αναλογικά νά συγκριθεί μέ την πρωτόγονη και νά δειχτεί ή φυλογενετική πορεία της.

Έπειτα, μιά σειρά έργασίες από διαφορετικές κατευθύνσεις πάνω στην έρευνα για τις ψυχικές λειτουργίες του ανθρώπου όπως: ή ψυχολογία τής συμπεριφορᾶς (Watson), ή ψυχολογία του παιδιού (Piaget, Wallon, Claparède), οι έργασίες πάνω στη μελέτη τής ανώτερης νευρικής λειτουργίας (Pavlov, Lapique, Chauchard, κ.ά.), ή μελέτη τής συμπεριφορᾶς των ανώτερων θηλαστικών κι' ιδιαίτερα των πιθήκων από τους Pavlov, Köhler, Kellog, Guillaume, Pierron κ.ά., οι έργασίες τής ψυχαναλυτικής σχολής (Freud, Jung) μέ τή μελέτη των διεργασιών του άσυνείδητου και τής παλαιοψυχολογίας, τά πορίσματα ιδιαίτερα τής ψυχοπαθολογίας, έδωσαν και δίνουν τό ύλικό σέ συνδυασμό μέ τό συγκεκριμένο ύλικό από την παλαιοντολογία, την παλαιοανθρωπολογία, την παλαιοεθνολογία και την έθνολογία, για μιά γενική θεώρηση και σύνθεση.

Τις έργασίες του L. Bruhl τις είχε σέ υπόληψη ό Ν. Μπουχάριν και τις αναφέρει στο βιβλίο του : «Η θεωρία του ιστορικού ύλισμου (σελ. 254) σχετικά μέ την πρωτόγονη νοοτροπία. Ό Jung θεωρεί τις όμαδικές παραστάσεις του L. Bruhl, σαν κομμάτι του όμαδικού άσυνείδητου : των grandes images¹. Θα μπορούσαμε νά αναφέρουμε² πολλούς άλλους έρευνητές πού δέν θεωρούν σαν ξεπερασμένες τις έργασίες του γάλλου σοφοϋ, όπως τό θέλει ό G. Rocher³.

Θά άρκεστοϋμε άκόμη νά αναφέρουμε μερικούς δικούς μας σοφοϋς πού τις έχουν σέ υπόληψη. Ό Δ. Γληνός στο «Διάγραμμα Διαλεχτικής Φιλοσοφίας» του τις θεωρεί θεμελιακές σχετικά μέ την πρωτόγονη νοοτροπία⁴. Ό καθηγητής τής ψυχιατρικής Κ. Κωνσταντινίδης στο βιβλίο του : «Αί ψυχώσεις και ή εξέλιξις

1. Dialéclique du moi et de l'inconscient, 1964 p. 71 και 213.

2. Πρβλ. J. Ziegler, Sociologie et Contestation, éd. Gallimard, 1969, p. 131 κέξ, όπου βασικό μέρος τής πρόσφατης αυτής έργασίας στηρίζεται στο L. Bruhl.

3. G. Rocher, ό.π. σ. 101.

4. «Στή Μνήμη του Δημήτρη Γληνού», Νέα Βιβλία, 1946, σ. 151.

της ψυχής» στηρίζεται στις εργασίες του γάλλου σοφού για να δείξει πώς βασικές ψυχοσθένειες, όπως εκδηλώνονται στους μανιοκαταθλιπτικούς, στους σχιζοφρενείς κ.ά., παρουσιάζουν μιάν «επαναγωγή» (regression) στις ψυχικές λειτουργίες, έτσι πού να διαπιστώνει βασικές ομοιότητες με τις ψυχικές λειτουργίες της πρωτόγονης νοοτροπίας. Το ίδιο και ο Ε. Παπανούτσος στη «Γνωσιολογία» του (σελ. 231-242), παρατηρεί πώς «ανάμεσα σ' άλλες ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι μελέτες του L. Bruhl πού έδωσαν άφορμή σέ πολλές και γόνιμες συζητήσεις», και τις παίρνει για βάση της ανάλυσής του στο κεφάλαιο για την πρωτόγονη νοοτροπία, πού τή θεωρεί σαν στάδιο πού προηγείται της λογικής νοοτροπίας.

Θά πρέπει λοιπόν, στην άλληλεπίδραση: κοινωνικής ομάδας-φυσικού περιγυρου, με την κατασκευή του πρώτου εργαλείου-όπλου και τή στή συνέχεια ανάπτυξη της τεχνικής, σαν σημείο έπαφής ανάμεσα στα άτομα της κοινωνικής ομάδας με το φυσικό περίγυρο, να αναζητήσουμε : τή γέννηση, διαμόρφωση και όργάνωση της Σ.Α. Πρέπει ν' αρχίσουμε την έρευνά μας από μιá βαθμίδα όργάνωσης της Σ.Α. τέτοια πού να βρισκόμαστε σ' έπαφή με τις ψυχικές λειτουργίες των άνωτερων άνθρωποιδών: των αυστραλοπιθήκων. Από δω θά ξεκινήσει το αντίφατικό προτσέσο, σαν το έμβρυο όλων των κατοπινών αντιθέσεων του κοινωνικού γίνεσθαι: δηλαδή εργαλείου και Σ.Α.

Νομίζουμε, πώς σύμφωνα με όλες τις ένδειξεις, θά πρέπει τή βαθμίδα αυτή να την αντιπροσωπεύουν, στίς άρχές του Τεταρτογενή, οι πιό πάνω άνθρωποιδείς, πού μπορούμε να την πάρουμε και σαν άπαρχή για την άνθρωποποίηση. Παρόλες τις αντιρρήσεις του Jung, πού τοποθετεί την άρχή της άνθρωποποίησης στην Μαγδαληνιαία, ώστόσο οι έργοτεχνίες δείχνουν πώς οι άρχές της συγκρότησης και δόμησης της προσωπικότητας και του Έγώ, έχει πολú παληότερες ρίζες.

Έτσι για τις άπαρχές τόσο της άνθρωποποίησης όσο και της δόμησης της Σ.Α., πρέπει να έχουν κοινή την ιστορική άφετηρία :

1. Η συγκρότηση της προανθρώπινης κοινωνικής ομάδας,

σά συνέχεια τῶν φυσικῶν - βιολογικῶν συναγελασμῶν τῶν ἀνώτερων ἀνθρωποειδῶν¹.

2. Ἡ κατασκευὴ τοῦ πρώτου ἐργαλείου-ὄπλου, σὰν τὴ βάση καὶ τὴν ἀπαρχὴ τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς ἐπίδρασης τοῦ προανθρώπινου ὄντος πάνω στὴ φύση καὶ ταυτόχρονα τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἰδιοποίηση τῆς τροφῆς στὴν τροφосуλλογὴ κι' ἀπ' αὐτὴ στὴν παραγωγὴ μὲ κυνήγι, γεωργία κλπ.²

3. Ἡ γλώσσα, σὰν φυσικο - κινητικὴ σηματοδοτικὴ ἔκφραση τῆς σκέψης καὶ ταυτόχρονα σὰν μέσο γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα.

Ἡ συγκρότηση καὶ ἡ δομὴ, λοιπόν, τῆς Σ.Λ., δηλαδή: τοῦ Συνειδησιακοῦ Πεδίου (Σ.Π.), τοῦ Ἀσυνείδητου καὶ τοῦ Ἐγώ, παρουσιάζεται μέσα στὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς ἀνθρώπινης κοινωνικῆς ὁμάδας ἀπὸ τὶς ἀπαρχές της ἴσαμε σήμερα, σὲ μιὰ πρώτη συμπεκνωμένη σχεδιάσή της:

1. Σ ἄ ν δ ὀ μ η σ η καὶ ὀ ρ γ ἄ ν ω σ η τ ο ῦ Σ . Π . :
Ἡ πορεία αὐτὴ πρέπει νὰ θεαθεῖ σὰν τὴν προοδευτικὴ καὶ βαθμιαία-ἀλματικὴ ὀργάνωση τῆς ἄμεσης βιωματικῆς ἐμπειρίας, ἔτσι ποῦ :

α) Ἀπὸ τὶς καταβολές της, τὴν πρώτη βαθμίδα πάνω ἀπὸ τὶς παρορμήσεις τοῦ βιολογικοῦ ἀσυνείδητου, παρουσιάζεται σὰν : φευγαλέο-ροηκό-ὄνειρικὸ Σ.Π. (αὐστραλοπίθηκοι-προανθρώπειοι).

β) Τὴν ἀπόκτηση τῆς ἰκανότητος ἀναπαράστασης καὶ ἀναπόλησης³ τοῦ περιεχόμενου τοῦ Σ.Π. σά : στιγμαίου-ροηκοῦ καὶ ἐπίκαιρου βιωματικοῦ ρεύματος, δηλαδή : σά στιγμαῖο πεδίο τοῦ παρόντος, σὰν: προλογικό-ὄνειρικὸ Σ.Π.

γ) Τὴν μετάβαση σ' ἓνα προλογικό-παραισθητικὸ Σ.Π., ὅπου σὲ μιὰ πρώτη φάση ἀρχίζει ἡ χωροχρονικὴ ὀργάνωσή του καὶ

1. Πρβλ. J. Ziegler, ὁ.π. p. 77.

2. Πρβλ. F. Engels, Καταγωγὴ... σ. 38. Βλ. καὶ L. R. Nougier, L'économie préhistorique, PUF, 1970, p. 5.

3. Πρβλ. H. Ey, Études psychiatriques, No 27, t. III, 1954, p 678-681

σέ δεύτερη φάση οί άπαρχές τοῦ διαφορισμοῦ : Ὑποκειμενικοῦ ἀπό τὸ Ἐντικειμενικό.

δ) Μὲ τὴν ἰκανότητα τοῦ διαφορισμοῦ : Ὑποκειμενικοῦ - Ἐντικειμενικοῦ καὶ τὴν ἀπαρχή τῆς διάκρισης τοῦ: Ἄμεσου Βιωματικοῦ Ρεύματος (ABP) ἀπὸ τὸ Ἐμμεσο Βιωματικό Ρεῦμα (EBP) τῆς Σ.Λ. φτάνουμε σ' ἓνα λογικά ὀργανωμένο Σ.Π., πού σ' αὐτὸ ὥστόσο παραμένουν ἀκόμα σημεῖα ὅπου ὑπάρχει σύγχυση τῶν δυὸ βιωματικῶν ρευμάτων (ιδεαλιστική φιλοσοφία, κοινωνικὲς θεωρίες κλπ.).

ε) Τὸ πέρασμα στὴ σημερινή διαλεχτική φάση τοῦ Σ.Π., χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ πὼς γίνεται ταυτόχρονα ὁ διαφορισμὸς καὶ ὁ συγκερασμὸς τῶν δυὸ βιωματικῶν ρευμάτων: σὰν ἐπικαιρῆς, στὸ ἄμεσο ρέον παρόν, βιωματικῆς ἐμπειρίας, ὅπου ἐδῶ κάνει καὶ τὴν ἐμφάνισή του, μὲ συγκεκριμένο περιεχόμενο, ὁ ἀφανὴς παρτενὲρ τοῦ Σ.Π. σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς δόμησής του: τὸ Ἄσυνείδητο. Τὸ Ἄσυνείδητο σὰν ἀντίποδας τοῦ Σ.Π., πάντοτε εἶτανε πηγὴ γιὰ τὸ συγκινησιακὸ χρωματισμὸ καὶ γιὰ τὶς παρορμητικὲς τάσεις τῆς Σ.Λ. τοῦ ἀτόμου.

2. Σὰν συγκρότηση καὶ δόμηση τοῦ Ἐγώ:

α) Ταυτόχρονα μὲ τὴ στρωματικὴ ὀλοκλήρωση τοῦ Σ.Π., σὰν κάθετη καὶ ὀριζόντια δόμηση,

β) θὰ οἰκοδομεῖται βαθμιαία καὶ τὸ ἐγώ, σὰν ἀσυνείδητη ὑπέρβαση τοῦ Σ.Π. καὶ τοῦ Ἄσυνείδητου ἴσαμε τὸ φτάσιμο στὴ σημερινή διαλεχτικὴ βαθμίδα τῆς Σ.Λ.

γ) Τὸ φτάσιμο ὁμως στὴ διαλεχτικὴ βαθμίδα τῆς Σ.Λ. περνάει ἀπὸ τὶς παρακάτω ἐνδιάμεσες βαθμίδες :

1) Τὴν αὐτιστικὴ, ὅπου σ' αὐτὴν τὸ ἀνοργάνωτο καὶ ὄνειρικό-ροηκὸ Σ.Π. καὶ οἱ ἀσυνείδητες διεργασίες πού πηγάζουν ἀπὸ τὶς βιολογικὲς κοῖτες τοῦ ὀργανισμοῦ συνυφαίνονται σ' ἓναν αὐτιστικὸ ἐγῶκεντρισμὸ καὶ σὲ μιὰ πρωτόλεια νεφελώδικη Σ.Λ., ὅπου σ' αὐτὴν : α. Δὲν ὑπάρχει ὀργάνωση τόσο στὸ ABP ὅσο καὶ στὸ μόλις γεννημένο EBP· κι' αὐτὸ γιὰτὶ δὲν ἀφήνει περιθώρια ἢ φτώχῃ ἄντικειμενοποίησης, δηλαδὴ ἢ γνώσης, γιὰ κατηγορικὸ ὄπλισμὸ (πού μόλις θὰ ἄρχιζε νὰ μπαίνουν οἱ καταβολές του, μὲ τὴν ἀπαρχὴ κατασκευῆς εἴτε διαμόρφωσης

του έργαλειου). β. 'Επόμενα δὲν ὑπάρχει διαφορισμὸς 'Υποκεινικοῦ καὶ 'Αντικειμενικοῦ, ὅλα βρίσκονται στὸ ἴδιο ὑπαρκτικὸ ἐπίπεδο : τὸ ἀντικειμενικὸ καὶ περισσότερο ἢ προανθρώπινη αὐτὴ Σ.Λ. νοιώθει πὼς ταυτίζεται μὲ τὸ περίγυρό του, κάνει μέρος μ' αὐτό.

2) Τὴν ν α ρ κ ι σ σ ι σ τ ι κ ῆ, ὅπου ἐδῶ : α. Τὸ ὄνειρικὸ-ροηκὸ Σ.Π. ἀρχίζει ν' ἀποχτᾶ τὰ πρῶτα νοητικὰ κατηγορικὰ δίχτυα στὴν ὀργάνωση γιὰ τὴ σύλληψη τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας, μὲ μιὰ προσαρμοστικὴ πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἀφομοιωτικὴ πρὸς τὰ μέσα τάση, μὲ τὴν πραχτικὴ δρᾶση τῶν ἀτόμων καὶ μὲ τὸ πλήθεμα τῶν ἀντικειμενοποιήσεων. β. 'Ὡστόσο τὸ ὄνειρικὸ αὐτὸ παραισθητικὸ - προλογικὸ Σ.Π. ἐξακολουθεῖ νὰ συνυφαίνεται τόσο μὲ τὶς βιολογικὲς ἀσυνείδητες ὀργανικὲς τάσεις ὅσο καὶ μὲ τὸ ἀναφαινόμενο ψυχολογικὸ ἀσυνείδητο, δημιουργώντας μιὰ ἀσυνείδητη ναρκισσιστικὴ καὶ ἐγωκεντρικὴ Σ.Λ. Παρόλο πὸς σ' αὐτὴν τόσο τὸ ABP ὅσο καὶ EBP κάνουν ἓνα, δὲν διαφορίζονται, ἢ ψυχολογικὴ μᾶζα τοῦ ἀσυνείδητου δίνει τὴ βαρύτητα ἀκόμη στὸ 'Υποκείμενο, προβάλλοντας τὰ νοητικὰ σχήματά του, πὸς χρωματίζονται ἀπὸ τὸ ψυχολογικὸ καὶ παρωθοῦνται ἀπὸ τὸ βιολογικὸ ἀσυνείδητο, πρὸς τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον· νοιώθει πὼς δὲν ταυτίζεται μ' αὐτόν, δὲν κάνει μέρος μ' αὐτόν, ἀλλὰ παίρνει μέρος σ' αὐτόν· ὄχι σὰν τὸν μοναδικὸ πόλο, ἀλλὰ σὰν ὑποκείμενο πὸς θέλει νὰ καταχτήσει τὸ ἀντικείμενο.

3) Τὴν ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ῆ, ὅπου : α. 'Ὁ ναρκισσιστικὸς ἐγωκεντρισμὸς μεταβαίνει σὲ μιὰ θέση ὅπου ἡ ἐνότητα τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν βλέπεται σὲ τρίτο πρόσωπο σὰν «εαυτός», σὰν ἀντικείμενο. Τὸ Σ.Π. μὲ τὸ πλήθεμα τῶν γνώσεων, ἔχει ὀργανωθεί λογικά, δηλαδὴ : χωροχρονικά, κατηγορικά, μὲ βάση τὶς λογικὲς ἀρχές· φτάνει στὸν ξεχωρισμὸ ὄχι μόνο τοῦ ὑποκειμενικοῦ-ἀντικειμενικοῦ μὰ ἀκόμα τὸν προοδευτικὸ ὄντικὸ διαφορισμὸ τῶν δυὸ βιωματικῶν ρευμάτων τοῦ ABP ἀπὸ τὸ EBP ὄχι ὁμῶς ὀλοκληρωτικά (ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία). β. 'Επειδὴ ἡ ἐνότητα τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν «βλέπεται» σὰν ἀντικείμενο, τὸ 'Εγὼ πὸς κάνει τὴν ὑπέρβαση δὲν κάνει φανερὴ τὴν παρουσία του. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸ δελφικὸ «γνώθι σαυτόν», τὴν

κατοπινὴ ἐπιγραμματικὴ ἔκφραση τοῦ Ἡράκλειτου «ἐδιζησά-
μην ἑμᾶυτόν». Μὰ καὶ στὸν Ἀριστοτέλη τὸ φτάσιμο στὴ
«νόηση νόησης» εἶναι ἀντικειμενικὸ ἀντίκρουσμα τῆς διαδικα-
σίας αὐτῆς ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ ἀντικειμενικὸ κό-
σμο καὶ καταλήγει στὴ νόηση μέσα στὴ Σ.Λ. Ἡ νόηση ποὺ
νοεῖ τὸν ἑαυτὸ τῆς δὲν ἐμπεριέχει καὶ τὸ Ἐγὼ ποὺ κάνει τὴν
ὑπέρβαση, κι' ἔτσι παραμένει ἀσυνείδητο. Ἀκόμα καὶ σ' αὐτὸν
τὸν Ντεκάρτ μὲ τὸ cogito sum τὸ Ἐγὼ βλέπεται σὰν ἀντικείμενο
ἀπὸ ἓνα Ἐγὼ ποὺ δὲν κάνει φανερὴ τὴν παρουσία του στὴ Σ.Λ.

4) Τὴν ὑποκειμενική, ὅπου σ' αὐτὴ : α. Ἡ ἐνότητα
τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν δὲν βλέπεται μόνο σὰν ἑαυτὸς, σὰν
ἀντικείμενο, μὰ ἀντίθετα καὶ σὰν ὑποκείμενο κι' ἐκφράζεται μὲ
τὸν ὄρο «Ἐγὼ» στὸ πρῶτο πρόσωπο. β. Ὅπου ὁ ἑαυτὸς δὲν
θεᾶται στὸ Σ.Π. σὰν ἀντικείμενο μόνο, μὰ σὰν αὐτὸς ποὺ κά-
νει ἄμεσα τὴν ὑπέρβαση. Μ' αὐτὸ τὸ Ἐγὼ ἐπισημαίνεται γιὰ
πρῶτη φορά, μὲ τὸν Κάντ, ἓνας καινούργιος διαφορισμὸς, ὅπου
ἀναφαίνεται τὸ Ἐγὼ ποὺ κάνει τὴν ὑπέρβαση, τόσο τὸ Ἐγὼ
σὰν ἀντικείμενο ὅσο καὶ τὸ Ἐγὼ σὰν ὑποκείμενο ποὺ κάνει φα-
νερὴ τὴν παρουσία του μόνο σὰν ἀντίθεση στὸ ἀντικειμενι-
κὸ Ἐγὼ¹.

5) Τὴν διελεχτική, ὅπου σ' αὐτὴν ἡ Σ.Λ. ἔχει πρα-
γματῶσει μιὰ διπλὴ ὑπέρβαση : α. Ἀποχτᾶ τὴν ἱκανότητα σὲ
μεγαλύτερο βαθμὸ τῆς διάκρισης τοῦ ABP ἀπὸ EBP. β. Ἐτσι
φτάνει ὄχι μόνο στὸ Ἐγὼ ποὺ κάνει κι' ἔχει συνείδηση τῆς
ὑπέρβασης, μὰ καὶ τῆς γνώσης τῆς ὑπέρβασης. γ. Ἡ γνώση
τῆς ὑπέρβασης μᾶς ὀδηγεῖ στὸ Ὑποκειμενικὸ Ἐγὼ, ποὺ στὸ
Husserl παίρνει ἰδεαλιστικὴ μορφή, ἀφοῦ θεωρεῖ τὸ ὑπερβατικὸ
Ἐγὼ, σὰν α priori ὄντολογικὴ ἀρχή. δ. Ὡστόσο αὐτὸ τὸ Ὑπο-
κειμενικὸ Ἐγὼ δὲν εἶναι παρά ἡ : ἄμεση ἐξακολουθητικὴ καὶ
ἀδιάκοπη ἀνάδυση καὶ μετατροπὴ τοῦ φυσικοῦ - φυσιολογικοῦ
σὲ ψυχολογικὸ, τοῦ ἀντικειμενικοῦ σὲ ὑποκειμενικὸ· εἶναι ἡ
ἱκανότητα τοῦ ἀντικειμενοῦ νὰ πάρει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ
του στὴν ἱστορικὴ καὶ κοινωνικὴ πορεία τὸν : ἄνθρωπο.

1. I. Kant, Die Fortschritte der Metaphysik seit Leibniz und Wolffs
Zeiten, (Οἱ πρόοδοι τῆς μεταφυσικῆς ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Λάιμπνιζ καὶ
τοῦ Βόλφ), 1945, σ. 242.

2. ΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

α) **Όμαδικά ρυθμισμένη συνείδηση**

Έγινε φανερό, απ' όσα είπαμε παραπάνω, πώς για να κατανοήσουμε τη γέννηση, την όργάνωση και την εξέλιξη της Σ.Λ., πρέπει να πάμε χέρι με χέρι με τη συγκρότηση, την όργάνωση κι' εξέλιξη της κοινωνικής ομάδας.

Έτσι αν ανατρέξουμε στις καταβολές της «άνθρωπινης» κοινωνικής ομάδας, θα πρέπει να έρθουμε σ' έπαφή προς τὰ πίσω με τούς εκπρόσωπους του ανθρώπινου κλάδου της Όλιγόκαινης εποχής, όπου έτοϋτος χωρίζεται όριστικά από τον κλάδο τών ανθρωπομόρφων πιθήκων. Βασικά, λοιπόν, επειδή από τη μακρινή αυτή εποχή διαπιστώνεται μιá σταθερή, γενικά, γραμμή προοδευτικής ανθρωπινης κοινωνικής και άτομικής εξέλιξης μέχρι σήμερα, θα πρέπει οι εκπρόσωποι του ανθρώπου της εποχής αυτής, να διαβιούνε όχι μοναχικά, αλλά σε συναγελασμούς¹.

Κατά την Πλειόκαινο και Μειόκαινο οι εκπρόσωποι του ανθρώπινου κλάδου όρεοπίθηκοι, έχουν πια όλοσδιόλου απομακρυνθεί από τούς ανθρωπομόρφους πιθήκους και έχουν αποχτήσει όλα τὰ βασικά και ούσιαστικά βιολογικά χαρακτηριστικά που είτανε απαραίτητα για την ανθρωποποίηση.

Σάν εποχή, που μπορούμε, πάνω-κάτω, να τοποθετήσουμε την άπαρχή της ανθρωποποίησης, είναι ή άρχη της Πλειόκαινης, πριν 800.000 χρόνια περίπου. Οι αύστραλοπίθηκοι της Βιλαφράγκιας εποχής, είναι οι πρώτοι που μās άφήνουν φανερά ίχνη από ένα στοιχειώδη ψυχισμό, που είναι συνυφασμένος με

1. J. E s p i n a s, Des sociétés animals, Paris (1877), 1933. Πρβλ. και J. Z i e g l e r. δ.π. σ. 77-88, όπου και οι αντίθετες άπόψεις: Zuckerman S. και R. Dart.

τῆς πρῶτες ἐργοτεχνίες : τοὺς ἐόλιθους. Ἄκολουθεῖ μιὰ μακρόχρονη περίοδος πού τὴν ὀνομάζουν Παλαιολιθική καὶ τὴ χωρίζουν σὲ Κάτω, Μέση καὶ Ἄνω. Στὴ διάρκεια τῆς περιόδου αὐτῆς θὰ συντελεστεῖ μὲ πολὺ βραδύ ρυθμό, ἡ ἀνθρωποποίηση. Τὴν τελευταία περίοδο, τὴν 15.000 χρόνια πρὶν τὴ σημερινή, πού τὴν διακρίνουν σὲ : Μεσολιθική, Νεολιθική καὶ Ἱστορική ἐποχή, τὴν χαρακτηρίζει ἀντίθετα μιὰ ταχύτητα στὴ μεταβολὴ καὶ τὴν ἄνοδο πρὸς τὸν πολιτισμὸ τῆς κοινωνικῆς ὀμάδας καὶ στὴν πρόοδο τῆς νοοτροπίας της. Καθοριστικὸς παράγοντας γιὰ τὴν ταχύτητα τῆς μεταβολῆς εἶναι ἡ ἀλματώδης πρόοδος τῆς τεχνικῆς, πού ἀπὸ τὴν πρώτη ἐργοτεχνία ἀρχίζει νὰ παίρνει τὴν ὑπεροχὴ ἀπὸ τὸ φυσικὸ περίγυρο.

Στὴν προπαλαιολιθική λοιπὸν ἐποχὴ θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἐμφάνισης τῆς Σ.Λ., ὅπως μᾶς δεῖχνουν τὰ πρῶτα δειλὰ φανερῶματά της. Εἶναι γεγονός, ὅπως μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανένας, πὼς ἡ ἀλλαγὴ τοῦ περιγύρου, δηλαδὴ ἡ ἀπότομη εἴτε ἡ γρηγορότερη μεταβολὴ του, ἰδιαίτερα στὴν Εὐρώπη μὲ τὴν πρώτη εἰσβολὴ τῶν παγετῶνων¹, εἴτε ἄλλες μεταβολὲς τοῦ φυσικοῦ περιγύρου στίς διάφορες περιοχὲς τῆς γῆς, τὰ ἀξιολύπητα ὄντα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς θὰ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ συνθήκες, πού γιὰ νὰ ἐπιβιώσουν ἔπρεπε νὰ βρίσκονται σὲ συνεχῆ δράση καὶ ἀγώνα. Σ' αὐτὸν τὸν ἀγώνα, ἡ ἀδιάκοπη καὶ γρήγορη ἀνανέωση τῆς ἐμπειρίας τους, ἡ ἱκανότητα γιὰ ἀπόχτηση νέων ἐξαρτημένων δεσμῶν, δηλαδὴ, ἡ πλαστικότητα τοῦ ψυχικοῦ τους ὄργανου, ὅπου ἡ ἀμοιβαία ἐξάρτηση τοῦ ὑποκείμενου μὲ τὸ φυσικὸ περίγυρο μὲ σημεῖο συνεπαφῆς τους τὸ ἐργαλεῖο, τὰ ἔκανε ἱκανὰ νὰ ἐπιβιώσουν.

Ἔτσι ὄχι μόνο οἱ αὐστραλοπίθηκοι, μὰ καὶ οἱ ὑστερότεροι ἐκπρόσωποι τῆς ἀνθρώπινης ὀμάδας, οἱ προανθρώπειοι τῆς Κάτω καὶ Μέσης Παλαιολιθικῆς, θὰ ἐξαρτιόνταν ἀποκλειστικὰ σχεδὸν ἀπὸ τὸ φυσικὸ περίγυρο, ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς καὶ βιολογικοὺς νόμους. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ χρῆση ὀρισμένων ὑλικῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐργαλείων-ὄπλων, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀκόμα ἀρκετὰ διαδομένη παρὰ μόνο στὰ μέσα τῆς Κάτω παλαιολιθι-

1, Πρὸβλ. J. Z i e g l e r, ὀ.π. σ. 90-91.

κῆς πού σηµαδεύει ταυτόχρονα καὶ τὸ πρῶτο σκαλί στὴν ὀργάνωση τῆς Σ.Α. µὲ τὸ προοδευτικὸ πέρασμα τῆς βιολογικῆς ὁµάδας σὲ κοινωνικὴ, πρὸς στίς ἀπαρχὲς τοῦ πολιτισμοῦ.

Τὰ ἀνεξέλιχτα αὐτὰ ὄντα πού ζοῦν κοπεδιαστὰ σὲ μικρὲς ὁµάδες, τὴν πρωτόγονη ὀρδὴ, ἔχουν ὥστόσο κάποιες ἐκδηλώσεις, πού µποροῦµε νὰ τίς ἀναπαραστήσουµε µὲ τὴ βοήθεια τῆς συμπεριφορᾶς καὶ ἀπὸ τίς ἐνέργειες πού παρατηροῦµε καὶ τώρα στοὺς κυνοκέφαλους πιθήκους. Οἱ ἐνέργειές τους αὐτὲς ἔχουν χαραχτήρα καθαρὰ ὁμαδικὸ καὶ ἡ στοιχειώδικο κοινωνικὴ συνεργασία, πού ἐκδηλώνεται σ' αὐτοὺς εἶναι ἄρκετὰ σηµαντικὴ: π.χ. µαζεύονται πολλοὶ γιὰ νὰ σηκώσουν μιὰ πέτρα πού ἔχει ἔντομα ἀπὸ κάτω, βγάζουν σκοποὺς πού προειδοποιοῦν τὴν ὁµάδα καὶ ἀκόµα χτυποῦνται ὁμαδικὰ µὲ διάφορα ἀρπαχτικά, προστατεύοντας τὰ ἄτομα τῆς ὁµάδας¹. Στίς ἐνέργειες αὐτὲς εἶναι φανερὸς ὁ ὁμαδικὸς καὶ κοινωνικὸς χαραχτήρας, πού βρίσκεται στὴ βάση τῆς συμπεριφορᾶς τους. Ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ στηρίζεται πάνω σὲ πολὺ σύνθετους καὶ πολὺπλοκούς ἐξαρτηµένους δεσμούς, πού τείνουν νὰ δημιουργήσουν μιὰ ἐµπειρία κι' ἓνα παραστατικὸ πεδίο πού ἀνακαλεῖται ἀκόµη στὴ Σ.Α. ἀπὸ τίς ἐπιδράσεις τοῦ ἄµεσου παρόντος καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἀνάγκη γιὰ προσαρμογὴ σ' ἓνα ἀφιλόξενο, σκληρὸ καὶ γρήγορα μεταβαλλόµενο φυσικὸ περίγυρο. Ἡ στέρηση εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ ξύπνηµα τῆς νόησης: «Νοῦς ἐκ Πενίας ἐγένετο...».

Ἡ προανθρώπινη ὁµάδα, στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξῆς της ἀποχτὰ καὶ διαμορφώνει ἀκατάπαυστα διάφορες ἐµπειρίες: τὴ χρῆση ραβδιῶν, τοῦ κόκκαλου, τῆς πέτρας, ὅπως βρίσκονται ἔτοιµα στὴ φύση καὶ πού εἶχαν σκοπὸ νὰ διευκολύνουν τὴ λήψη τῶν φυσικῶν προϊόντων ἀπὸ τὰ ἄτομα τῆς ὁµάδας: σὺν τρο-

1. Πρβλ. L. S t e i n, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν, 1925, σ. 60 καθὼς καὶ Παγκόσµια Ἱστορία Οὐνέσκο, (εἰσαγωγή) 1970. Πρβλ. καὶ S. Z u c k e r m a n n, Functional affinities of man (Monkeys and Apes) Londres 1933. Ἐπίσης J. Z i e g l e r, ὁ.π. σ. 61 καὶ σ. 77 ὅπου ἀναφέρεται ἡ γνώµη τοῦ R. Daré: «Ἡ κοινωνικὴ δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων εἶναι βιολογικὴ κληρονομιά. Αὐτὴ τὴν κληρονομιά ὁ ἄνθρωπος τὴ μοιρᾶζεται µ' ἓνα µεγάλο ἀριθµὸ ἀπὸ ἄλλους ἀνθρωποειδεῖς...».

φοσυλλέχτες¹. Η χρήση των βοηθητικών αυτών υλικών είχε σαν επακόλουθο πολλές και σοβαρές προοπτικές για την ανθρωποποίηση: την τελειοποίηση του ὄρθου βαδίσματος και τη χρησιμοποίηση των ἐπάνω ἄκρων σαν χέρια, τὴ διαμόρφωση τῆς στοματικῆς κοιλότητας, γιὰ ν' ἀφήνει λεύτερη τὴ γλώσσα στὸ λόγο, πὺ παράλληλα μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐγκέφαλου, θὰ παίξει βασικὸ ρόλο στὴν ἐξέλιξη τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ J. Riveteau, καθηγητῆς τῆς Παλαιοντολογίας, γράφει πὺς τὰ συμπεράσματα τῆς ἐπιστήμης του, διαπιστώνουν ὅτι ἡ διποδία, εἶχε ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν ἀνθρωποποίηση, γιὰτι ἔτσι ἡ συνεργασία: χεριοῦ-ἐγκέφαλου γέννησε τὴ σκέψη². Τὸ γεγονός αὐτὸ τὸ εἶχε μὲ μεγάλη σαφήνεια ἐπισημάνει πολὺ πὺ προστά και ὁ F. Engels στὴ μελέτη του: «Ὁ ρόλος τῆς ἐργασίας στὴ μετατροπὴ τοῦ πιθήκου σὲ ἄνθρωπο» (περ. Μόρφωση, τ. Β', 1947, σ. 97)³. Ἐπειτα εἶναι γνωστὸ, πὺς ὅλα τὰ ζῶα μαθαίνουν μὲ τὴ δοκιμὴ και τὸ λάθος και μὲ τὴν ἄσκηση ἀποκοτῶν πείρα πὺ χρησιμεῦει: «... νὰ τροποποιοῦν τὴν πολὺ περιορισμένη πείρα τῶν καθαρὰ ἀντανακλαστικῶν και ἐνστιχτικῶν ἀντιδράσεων, μὲ τὶς ὁποῖες τὰ ἐξασφαλίζει ἐκ γενετῆς τὸ νευρικό τους σύστημα», πὺ στὸν ἄνθρωπο ὁ τρόπος αὐτὸς φτάνει στὸ μᾶξιμουμ και «... ἡ αὔξηση τῆς ἰκανότητος γιὰ μάθηση βαδίζει παράλληλα μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐγκεφαλικῶν συνδετικῶν περιοχῶν στὸν ἐγκέφαλο και τὴν συνεχῆ ἀνάπτυξη τοῦ τμήματος αὐτοῦ»⁴. Παράλληλα ἡ μίμηση⁵ πὺ και στὰ ζῶα εἶναι ἡ ταχύτερη μέθοδος γιὰ τὴ μεταβίβαση τῆς

1. Πρβλ. F. Engels, Καταγωγή . . . , σ. 38. Βλ. Α. Τσαμπάκη, Ἱστορία τοῦ υλικῶ πολιτισμοῦ και τῆς φυσιολογίας στὸν προϊστορικό κόσμου, Ἀθήνα, 1975.

2. J. Riveteau: Le père T. de Chardin, 1964, p. 101 και Y. Mourad, L'éveil de l'intelligence, PUF, 1939, p. 328 και 337.

3. Βλ. P. Chaharad: Les mécanismes cérébraux et la prise de la conscience, 1956, p. 140 κέξ.

4. Ἱστορία τοῦ Πολιτισμοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης, 1957 σελ. 19 (The European Inheritance. Oxford, 1954).

5. Πρβλ. J. Piaget, L'image mentale chez l'enfant, PUF, 1966, p. 432.

ἐμπειρίας, στήν προανθρώπινη ομάδα θά ἀποκτήσει ἰδιαίτερη σημασία γιά τή μετάδοση ἑτοιμῶν ἀποχτημένων γνώσεων, ἀπό τὰ ἐνήλικα στά νεαρά ἄτομα τῆς ομάδας.

Ἐνα ἄλλο βασικό χαρακτηριστικό τῆς προανθρώπινης ομάδας εἶναι τὸ γεγονός, πὼς ἀνάμεσα στά μέλη τῆς δὲν ὑπάρχει ἀκόμη κανένας κοινωνικός διαφορισμός, καμιά κοινωνική διάκριση καὶ ὀργάνωση. Εἶναι ἀκόμα μιὰ βιολογική ομάδα περισσότερο, πού ἡ ὀμαδικότητά τῆς, ἀσυνείδητη, βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη σχεδὸν κυριαρχία τῶν βιολογικῶν νόμων. Ἀκόμη κυριαρχεῖ ἀπόλυτα ἡ ἐλευθερομιξία στὶς σεξουαλικές σχέσεις, ἔτσι πού ὁμάδα καὶ οἰκογένεια ταυτίζονται, ὅπως δείχνουν τὰ πορίσματα τῆς παλαιοεθνολογίας καὶ ἔθνολογίας¹. Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι σύμφωνος καὶ ὁ R. Löwie μὲ τοὺς Morgan καὶ Engels, ὅταν γράφει : «... Υἱοθετώντας τὸν πῶς στενὸ ὄρισμὸ (τῆς οἰκογένειας) καὶ βλέποντας ἂν ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία εἶναι a priori συμπυγμένη ἀπὸ ἐνότητες οἰκογενειῶν, ἡ ἀπάντησή εἶναι ἀρνητική...» καὶ πὼς «στὶς ἀρχές τῆς προϊστορίας, ἡ αἰμομιξία καὶ ἡ σεξουαλικὴ ἐλευθερομιξία δὲν περιορίζονταν καθόλου»².

Πολλὰ κρανία τῆς πλειστοκαινῆς, τὸν καιρὸ πού ζούσανε οἱ προανθρώπειοι : πιθηκάνθρωποι εἴτε σινάνθρωποι, δείχνουν ἀπὸ ἓνα ἐξόγκωμα πού ἔχουν καὶ πού ἀντιστοιχεῖ στὸ κέντρο τῆς ὀμιλίας, ὅτι εἶχαν κάποιο εἶδος φωνητικῆς συνεννόησης. Φυσικά, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιά ἕναρθηρὴ γλώσσα. Μὲ κραυγές καὶ χειρονομίες ἔδειναν νὰ καταλάβουν ὁ ἓνας στὸν ἄλλο ἐκεῖνο πού ἤθελαν, πρᾶγμα πού εἶναι ἀπαραίτητο γιά νὰ ἐκτελεστοῦν ὀρισμένες κοινωνικὲς ἐνέργειες³. Ὁ ἀπλὸς αὐ-

1. Πρβλ. G. S. Miller, Some element of sexual behavior in primates and their possible influence on the beginning of human social development. *J. of Mammalogy*, (1928) 9, 273-292.— F. Engels, Ἡ καταγωγή... σελ. 52.— G. Tomson, Προϊστορικὸ Αἰγαῖο, 1954, σελ. 29, 31, 35-36.— Π. Λεκατσᾶ, Ἡ ἐποποιία τῆς πάλης τῶν τάξεων στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, 1946, σ. 14-15 καὶ τοῦ Ἰδίου, Μητριαρχία, 1970.

2. R. Löwie, ὀ. π. 411.— Πρβλ. J. Ziegler, ὀ. π. σ. 96, ὅπου ἡ αἰμομιξία συνεχίζεται ἀκόμη σὲ φυλές τῆς Ἀφρικῆς.

3. Πρβλ. P. Chaurard, Les mécanismes cérébraux et la prise

τὸς σηματοδοτικός μηχανισμός, περισσότερο ἐνστιχτικός ἀκόμη, σῆμα-κραυγή, ὑπάρχει σὲ πολλὰ ζῶα καὶ πουλιά.

Ὁ Köhler¹ βεβαιώνει πὼς ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς πιθήκους γλώσσα, ὄχι μόνον σὰν ὑποκειμενικὴ ἔκφραση ἐπιθυμιῶν, μὰ καὶ σήμανσης μερικῶν ἀντικείμενων καὶ καταστάσεων μὲ πρόθεση ἀνακοίνωσης πρὸς τοὺς ἄλλους, φυσικὰ μέσα στὰ παίδια καὶ τὰ ὄρια τοῦ ἄμεσου ἐνδιαφέροντός τους καὶ τῆς δυνατότητας τοῦ μυαλοῦ τους. Ὁ Schwidetzky², σὲ μιὰ μελέτη του γιὰ τὸν χιμπατζῆ καὶ τὸν ἄνθρωπο τοῦ Νεάντερταλ, ἀναφέρει πὼς ἡ ἰνδικὴ λέξις hu, ποὺ σημαίνει τὴν τίγρη, εἶναι λέξις τῶν χιμπατζῆδων, εἰδικὸ καὶ ταυτόσημο σῆμα σ' ὄλο τὸ εἶδος, μιὰ κοινωνικοποιημένη λέξις. Ἐπίσης, ἓνας ἄλλος ἐρευνητής, ὁ Kellog³, κατόρθωσε νὰ μάθει στὰ ἀνώτερα αὐτὰ ἀνθρωποεἰδῆ ὀρισμένες λέξεις, σὲ σύνδεση μὲ συγκεκριμένα ἀντικείμενα κι' ὄχι βέβαια λέξεις-εἰκόνες εἴτε λέξεις-ἐννοιες⁴.

Εἶναι γεγονός, πὼς ἡ γλώσσα γίνεται τὸ ἀποκλειστικὸ μέσο γιὰ τὴν πορεία τῆς ὀργάνωσης τῆς Σ.Λ.: γιατί ὅπως διαπιστώνει καὶ ὁ Merleau-Ponty⁵: σκέψη καὶ γλώσσα, σκέψη καὶ ἔκφραση, γίνονται ταυτόχρονα καὶ πὼς ἡ σκέψη εἶναι γλώσσα ἐσωτερικὴ: «... sa parole est sa pensée...». Μὲ τὴ γλώσσα, ἀπὸ τίς ἀπαρχές της, ὁ προἄνθρωπος, θὰ ἀποχτήσῃ μιὰ ἰκανότητα, μὲ τὴν ἄσκηση καὶ τὴν καθημερινὴ ἀδιάκοπη πρακτικὴ δράση του, ποὺ θὰ τοῦ ἐπιτρέψῃ νὰ συνδέσῃ τὸ φωνητικὸ-ἔκφραστικὸ σῆμα, μὲ μιὰ ἐνέργεια, μὲ μιὰ κατάσταση, μὲ ἓνα ἀντικείμενο, ἔτσι ποὺ σῆμα καὶ σημαϊνόμενο, σὲ μιὰ πρώτη

de la conscience, Masson, 1956, p. 145-146 κέξ.— τοῦ Ἰ δ ι ο υ, *Le langage et la pensée*, PUF, 1952, p. 30.

1. W. Köhler, *L'intelligence des singes superieures*, 1927, p. 293 et 319. Βλ. καὶ J. Ziegler, ὁ.π. σ. 26 καὶ P. Guillaume, ὁ.π. σ. 197.

2. G. Schwidetzky, *Do you speak chimpanzee? an introduction to the study of the speech of animals and of primitive men*, London, 1932, p. VII-133.

3. W. N. Kellog, *Le singe et l'enfant*, Paris, 1936, p. 186.

4. Πρβλ. J. Ziegler, ὁ.π. σ. 29 κέξ.

5. M. Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la perception*, Galimard, 1972, p. 209-217.— Πρβλ. καὶ J. Ziegler, ὁ.π. σ. 27-28 κέξ.

βαθμίδα, να ταυτίζεται και πολύ υστερότερα, να φτάσει σε μιὰ νέα ικανότητα είτε ιδιότητα της Σ.Α., όπου συνδέει όχι μόνο λέξη-άντικείμενο, ἀλλὰ καὶ λέξης-εἰκόνας τοῦ ἀντικείμενου, λέξης-παράστασης, όπου τὸ ἀντικείμενο δὲν εἶναι παρὸν ἀπέναντι στὴ Σ.Α. παρὰ ἢ ἀνακλινόμενη εἰκόνα του, ἢ παράστασή του, πὸς θὰ κάνει ἔτσι τὴ σκέψη πὸς εὐκίνητη καὶ θὰ ὀδηγήσει στοὺς συμβολισμὸ καὶ τὴν ἀφαιρετικὴ ικανότητα¹. «Ἡ κατασκευὴ ἐργαλείων ἦταν ἢ πὸς καρποφόρα ἄσκηση γιὰ τὴ μετατροπὴ τῆς γλώσσας ἀπὸ μιὰ σειρά κίνητρα γιὰ ἐξαρτημένα ἀντανακλαστικά (σήματα) σὲ ἐργαλεῖο ἑλλογῆς σκέψης. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐργαλείων ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πὸς κυριότερα θέματα τῆς ἀρχαιολογίας καὶ ἀποτελεῖ ἄριστο δείχτη τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρώπινης σκέψης»².

Στὴν ἀρχικὴ ὅμως αὐτὴ περίοδο τῆς προανθρώπινης ομάδας ἢ γλώσσα ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἐλάχιστες φωνητικο-κινητικὲς ἐκφράσεις πὸς ἀντιστοιχοῦν καὶ στοὺς ἐπίπεδο ὀργάνωσης τῶν ψυχικῶν καὶ νοητικῶν λειτουργιῶν τοῦ ἀτόμου. Ὁ ὑποκειμενικὸς ἀρχικὰ χαρακτήρας, τῶν φωνητικο-κινητικῶν αὐτῶν ἐκφράσεων μετασχηματίζεται μέσα στὴν κοινωνικὴ ομάδα, ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἐνστιχτικὴ ὑποκειμενικὴ κραυγὴ σήμανσης σὲ συμβολισμὸ καὶ παίρνει χαρακτήρα κοινωνικό· δηλαδὴ ἀποχτᾶ: τὸν σχετικὰ σταθερὸ καὶ μόνιμο συμβολισμὸ τῶν σημάτων-λέξεων πὸς ἐκφράζουν πάντα τὸ ἴδιο ἀντικείμενο καὶ σὰν ἔννοια: πὸς περικλείνει πολλὰ ὁμοειδῆ ἀντικείμενα. Ταυτόχρονα ἢ σκέψη προσανατολίζεται πρὸς τὴν μακρινὴ κατεύθυνση τῆς ἀπόχτησης τοῦ κατηγοριοῦ ὄπλισμοῦ καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῆς βασικῆς λογικῆς ἀρχῆς: Ἄ ἴσον Ἀ, πρὸς τὴν κατάρκτηση καὶ τὴν ἀδραξὴ τόσο τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου τῶν ἀντικειμένων, ὅσο καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ, τοῦ ὑποκειμένου, πρὸς τὴ γνῶση καὶ τὴν ἐπιστήμη.

1. Πρὸς. I. P a v l o v, Oeuvres Choiesies, 1954.—G. W u n d, Συμβολὴ εἰς τὴν ψυχολογίαν, 1930, σ. 192.—H. D e l a c r o i x, Le langage et la pensée, PUF 1962.—M. F o u c a u x, Les mots et les choses, 1966.—G R e v e s z, Origine et préhistoire du langage, Payot, 1965.—H. P i e r r o n, L'homme rien que l'homme, PUF, 1967, p. 26-29.

2. Ἱστορία τοῦ Πολιτισμοῦ Ὁξφόρδης, 1957, σ. 21.

Στὸ στάδιο αὐτό, τὸ ἀ-λογικὸ τῆς Σ.Λ., ἡ δράση κι' ἐνέργεια τῶν ἀτόμων εἶναι ὁμαδική καὶ κάθε ἐκδήλωση γίνεται μὲ βάση τὴν ὁμαδικότητα, ὅπου ἡ μίμηση παίξει ἀποφασιστικὸ ρόλο¹. Ἡ διδαχὴ καὶ ἡ μύηση τῶν νεαρῶν ἀτόμων στὴν παράδοση, θὰ ἀκολουθήσει ἀργότερα, ὅσο πληθαίνουν οἱ ἐμπειρίες καὶ οἱ γνώσεις. Τὸ ἄτομο ἐνταγμένο μέσα στὴν κοινωνική του ὁμάδα, ἀκολουθώντας τὰ παλῆα μέλη της, στὴν ἀρχὴ μὲ τὴν μίμηση, ἀργότερα μὲ τὶς ὁμαδικὲς παραστάσεις πού τὶς βρίσκει ἑτοιμες, θὰ ἀποχτᾷ τὴν ἐμπειρία του, πού εἶναι χρήσιμη καὶ ἀπαραίτητη τόσο γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς ὁμάδας, ὅσο καὶ γιὰ τὰ ἐνταγμένα σ' αὐτὴν ἄτομα. Ἀπὸ δῶ καταλαβαίνουμε καὶ τὸν χαραχτήρα τῶν γνώσεων, πὼς εἶναι κοινωνικὸ προϊόν, ὄργανο γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ εἴδους. Εἶναι κοινὰ ὁμαδικὰ ἐξαρτημένα ἀντανεκλαστικά, στὴν περίοδο αὐτή, αἰσθησιοκινητικὰ δυναμικὰ σχήματα, πού ἐδραιώνουν ὁμαδικούς νευρικούς δεσμούς, ἔτσι πού οἱ ἐκδηλώσεις καὶ ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων παρουσιάζεται, γενικά, σχεδὸν ὁμοιόμορφη, τόσο ὅσες διαφορὲς παρουσιάζουν τὰ ἄτομα σὰ βιολογικὲς μονάδες.

Ἡ ὁμοιομορφία στὴ δράση καὶ συμπεριφορὰ τους καὶ ὁ ὁμαδικὸς χαραχτήρας τῶν ἐξαρτημένων δεσμῶν παρουσιάζουν τὴ Σ.Λ., ἔτσι πού νὰ μπορούμε νὰ τῆς δώσουμε τὸ ὄνομα : ὁ μ α δ ι κ ῆ ε ἴ τ ε κ ο ι ν ῆ σ υ ν ε ἴ δ ῆ σ η². Φυσικὰ δὲν πρέπει νὰ τὴν πάρουμε στὴν ἔννοια καμιάς μεταφυσικῆς ὄντοτητας³, ἀλλὰ πὼς : ἡ συνείδηση τοῦ ὑποκείμενου ρυθμίζεται κάτω ἀπὸ τὶς ἴδιες συνθήκες τοῦ φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιγυροῦ μὲ ὅμοιους νευρικούς δεσμούς, τὴν ἴδια πείρα. Κάθε ἄτομο δὲν ξεχωρίζει τὴν ἀτομικότητά του, παρόλο τὸν ἀσυνείδητο «αὐτιστικὸ ἐγκεντρικισμό» του (autisme) ζεῖ, κινεῖται καὶ δρᾷ μέσα στὴν ὁμάδα καὶ γιὰ τὴν ὁμάδα· κάνει μέρος μ' αὐτὴν, ταυτίζεται μαζί της ὄχι μὲ συνειδητὴ ὁμαδικότητα, μὰ ἐδῶ,

1. Πρὸβλ. G. Tardé, *Les lois de l'imitation*, Paris (1895), 1938 καὶ J. Piaget, *La formation du symbole chez l'enfant*, éd. D-N, 1964, p. 5-63.

2. Βλ. C. Jung, *Ψυχολογία τοῦ ἀσυνείδητου*, 1956, σ. 10, 19.

3. Βλ. ἀπόψεις τῆς Γαλλικῆς κοινωνιολογικῆς σχολῆς στὴν *Année Sociologique* καὶ ἰδιαίτερα στὰ ἔργα τοῦ E. Durkheim.

στις καταβολές της κοινωνικής ομάδας, με : ασυνείδητη ομαδικότητα και ατομικότητα¹. Βρισκόμαστε σε μιὰ ψυχική και νοητική κατάσταση της ομάδας, που ο L. Bruhl ονομάζει «κοινή νοοτροπία» (*menteaux collectif*)², όπου δεν υπάρχει κανένας διαφορισμός τόσο μέσα στην κοινωνική ομάδα όσο και στη νοοτροπία του. Ταυτίζει : αντικειμενικό - υποκειμενικό. Έτσι ή ατομικότητα ταυτίζεται με την ομαδικότητα³. Αν ξεχωρίζονται τὰ άτομα, ξεχωρίζονται σαν βιολογικές μονάδες.

Η ομαδική συνείδηση απεικονίζεται θαυμάσια από τον G. Lebon⁴ με την «ομαδική ψυχή», όπως την ονομάζει. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά της ψυχολογίας του ατόμου που ανήκει στην ομάδα είτε στο πλήθος, είναι πολύ έντονα και μās φέρνουν πολύ κοντά στην προανθρώπινη ομαδική συνείδηση. Αυτά είναι : α) Σπάσιμο της ενότητας της συνείδησης, β) κυριαρχία του ασυνείδητου : ομαδική θέληση, γ) χάρη στην υποβολή, κοινός προσανατολισμός ιδεών και συναισθημάτων, δ) τάση για άμεση μετατροπή των ιδεών σε πράξη, ε) μέσα στο πλήθος ο άνθρωπος φτάνει με την κυριαρχία του ασυνείδητου, σε κατώτερη βαθμίδα νοοτροπίας, όπου κυριαρχεί ο αυθόρμητισμός, ή αγριότητα και ο πρωτόγονος ένθουσιασμός.

Τὰ χαρακτηριστικά αυτά, ανταποκρίνονται ακριβώς στην πρωτόγονη νοοτροπία, όπως τη βρίσκουμε σε πολλές σύγχρονες φυλές και που διαπιστώνεται από τη μελέτη της συμπεριφοράς τους. Το ίδιο μās δείχνει και η γενετική ψυχολογία (J. Piaget κ.ά.). Σε μιὰ Σ.Α. που κυριαρχεί το συναίσθημα, αυτό συνοδεύεται πάντοτε από προλογική νοοτροπία, από έναν αντουαλιστικό ρεαλισμό και γίνεται μιὰ επαναγωγή του ἐγώ (re-

1. Πρβλ. Pavlov, ό.π. σ. 268.— P. Chauchard, *Des animaux à l'homme*, PUF, 1964, p. 140.— G. Lebon, *Lois psychologique de l'évolution des peuples*. Alcan, 1913, p. 34 κέξ.

2. L. Bruhl, *Fonction...*, p. 426 κέξ. και P. Chauchard, *Les mécanismes...*, p. 151-152.

3. Bl. L. Goldmann, *Marxisme et sciences humaines*, Gallimard 1970, p. 39-40.

4. G. Lebon, *Psychologie des foules*, 1920 και C. Jung, *Dialectique du moi et de l'inconscient*, Gall. 1964, p. 87.

gressif du moi)¹, σὲ προηγούμενες καταστάσεις τῆς Σ.Λ., πρὸς τὴν ὁμαδικὴ συνείδηση. Ὡστε τὸ ἄτομο ὅταν βρεθεῖ μέσα στὸ πλῆθος, ξαναγυρίζει σὲ ἕναν πρωτογονισμό ἀνάλογο μὲ τὴν ψυχολογία τῆς προανθρώπινης ομάδας. Ἡ ὁμαδικὴ συνείδηση μᾶς παρουσιάζεται ἐδῶ σὰν τὸ φόντο, σὰν τὸ ὑπόστρωμα τῆς ἀτομικῆς συνείδησης, πὺ φτάνει νὰ βρεθεῖ τὸ ἄτομο κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες — ἐδῶ τοῦ πλῆθους — γιὰ νὰ ἐξασθενήσει ἢ ἀτομικότητά του καὶ νὰ γίνει ἕνα μὲ τὴ συνείδηση τῆς ομάδας, νὰ ρυθμιστεῖ καὶ νὰ συνταυτιστεῖ μ' αὐτήν.

Ὡστόσο ἡ ὁμαδικὴ ψυχὴ τοῦ Lebon, παρὰ τὶς ὁμοιότητες καὶ ἀναλογίες πὺ παρουσιάζει μὲ τὴν προανθρώπινη ὁμαδικὴ συνείδηση, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ διαφέρει ἀπ' αὐτή, γιατί: 1) τὸ σημερινὸ ἄτομο διατηρεῖ πρὶν καὶ μετὰ τὴ δημιουργία, μέσα στὸ πλῆθος, τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς, τὴν προσωπικότητα καὶ ἀτομικότητά του, τὸ ἐγὼ του. Δηλαδή: μόλις ἀρχίζει ἢ ἐπίδραση τῆς ὁμαδικότητος μέσα στὸ πλῆθος, ἀναστελλεται ἢ ἐνότητα τῆς συνείδησης καὶ τὸ ἄτομο ταυτίζεται ψυχικὰ μὲ τὶς τάσεις καὶ αὐθορμητισμοὺς τῆς ομάδας. Ἐπανερχεται ὁμοῦ ἡ ἐνότητα τῆς συνείδησης μόλις περάσει ἢ ἐπίδραση τῆς ψυχικῆς ὑποβολῆς τοῦ πλῆθους. Εἶναι μιὰ παροδικὴ κατάσταση. Ἀντίθετα, ἡ ὁμαδικὴ συνείδηση τῆς προανθρώπινης ομάδας, εἶναι ἡ φυσιολογικὴ ψυχικὴ κατάστασή της, ὅπως μᾶς δείχνει ἡ μελέτη τῶν σύγχρονων καθυστερημένων φυλῶν. Κι' αὐτὸ γιὰτὶ ἀκόμη δὲν ὑπάρχει ἡ ἀτομικότητα, δὲν ἔχει κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἢ ἐνότητα τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, ἢ ἀτομικὴ συνείδηση, τὸ ἐγὼ. Φυσικά, τὴν κατάσταση αὐτὴ τῆς ὁμαδικῆς συνείδησης, δὲν μποροῦμε νὰ τὴν συναντήσουμε σήμερα σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς καθυστερημένες φυλές, μὰ ὅπως ἐπισημαίνει ὁ L. Bruhl, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε πὺς τὸ στάδιο αὐτὸ ὑπῆρξε, ἀφοῦ ὑπάρχει τὸ ἀμέσως ἐπόμενο: τὸ προλογικόν.

1. C. O d i e r, L'angoise et la pensée magique, éd. D-N. 1950, p. 113. Βλ. καὶ G. M a u c o, L'inconscient et la psychologie de l'enfant, PUF, 1970, καθὼς καὶ K. Κ ω ν σ τ α ν τ ι ν ῖ δ η, Αἱ ψυχώσεις καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς ψυχῆς, 1935 καθὼς καὶ τὰ δυὸ ἔργα τοῦ H. E y, La conscience, PUF 1968, p. 280 καὶ Études Psychiatriques, éd. DDB, t. III 1954, No 27, p.681-691.

2) Σήμερα ή ομαδική ψυχή, είτε τεχνητά προκαλείται είτε αυθόρμητα, τούτο γίνεται κάτω από πίεση: κοινωνικών αναγκών, καταστάσεων και επιδράσεων, που άργότερα, όταν λείψουν οι παραπάνω λόγοι, θα διαλυθεί για να επανασυσταθεί κ.ο.κ. 'Αντίθετα, στην προανθρώπινη ομάδα ή ομαδική συνείδηση είναι ή βασική ψυχική κατάσταση της Σ.Α.

3) Σήμερα στην ομαδική ψυχή πηγαίνουμε με την άναίρεση της άτομικης συνείδησης και του εγώ, δηλαδή την επαναγωγή των ψυχικών λειτουργιών σε μιὰ προγενέστερη ψυχική κατάσταση, όπου κυριαρχούσε ή ομαδικότητα και την επαναφορά της άτομικης συνείδησης και του εγώ, μετά τὸ παύσιμο της επίδρασης του πλήθους. 'Αντίθετα, ή ομαδική συνείδηση της προανθρώπινης ομάδας είναι μιὰ κατάσταση ἀπ' ὅπου θὰ ξεπηδήσει: ή άτομικότητα, ή συνείδηση και τὸ 'Εγώ.

Οί διαφορές που χωρίζουν τή σύγχρονη τεχνητή είτε αυθόρμητα σχηματιζόμενη ομαδική ψυχή, ἀπὸ τὴν προανθρώπινη ομαδική συνείδηση¹, ὅσο βασικές κι' ἂν εἶναι, τὸ υπόστρωμα παραμένει τὸ ἴδιο. Γιατί τὰ άτομα ζοῦν και κινοῦνται μέσα στην κοινωνική ομάδα και ἀπ' αὐτὴν ἀντλοῦν τὰ βιώματά τους. Οί δυνάμεις συνοχής της ομαδικῆς συνείδησης ἔχουν τή ρίζα τους στὸ συναίσθημα και τίς τάσεις που πλαισιώνουν τίς ἐμπειρίες, ἀπαραίτητες ἄλλωστε για τὴν αὐτοσυντήρηση της κοινωνικῆς ομάδας και τὴ διαιώνιση του εἶδους.

Εἶναι γεγονός πὸς ή μελέτη και ή παρακολούθηση της εξέλιξης και της ἀνάπτυξης της Σ.Α. μέσα στην ιστορική και κοινωνική της πορεία, ἰδιαίτερα στὰ ἀρχικά της στάδια, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ χρησιμοποιήσει τὸ ὕλικὸ ἀπὸ πολλὰς και διάφορες ἐπιστῆμες. Κι' ἀκόμα, εἶναι γεγονός, που ἔχει διαπιστωθεῖ ἀπὸ πολλὰς μεριές, πὸς ή ὄντογονική πορεία της Σ.Α. εἶναι σὲ μικρογραφία ή φυλογονική της. Μ' ἄλλα λόγια πὸς ή Σ.Α. του ἀνθρώπου, περνᾷ διαδοχικά στάδια, ἀπὸ τὴ βρεφική του ἡλικία μέχρι τὴν ἐνηλικίωσή του, και πὸς τὰ στάδια αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουν καθένα του, τὰ διάφορα και βασικά νοητικά

1. Βλ. C. Jung, *Dialectique...*, p. 80.

στάδια της κοινωνικής ομάδας στην ιστορική πορεία της. Όμως όσο εύκολο είναι να το διατυπώνει κανένας, άλλο τόσο δύσκολο είναι να βρεθούν οι αντιστοιχίες ανάμεσά τους.

Γιὰ να ριχτεί φῶς σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, πρέπει νὰ γίνεи μιὰ συστηματικὴ σύγκριση καὶ ἀνάλυση τοῦ ὕλικου ποὺ ὑπάρχει σχετικὰ. Ἰδιαίτερα οἱ ἐργασίες τοῦ Ρανλον, τοῦ J. Piaget καὶ H. Wallon, ποὺ μὲ τὴ συστηματικὴ μελέτη καὶ τὸ φῶς ποὺ ἔρριξαν πάνω στὴ γέννηση καὶ ἐξέλιξη τῆς ψυχικῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ, μᾶς φέρνουν σ' ἓνα ἐπίπεδο, ὅπου μποροῦν νὰ συγκριθοῦν τὰ πορίσματά τους : α) Μὲ τὸ ὕλικὸ τῆς προϊστορικῆς ἀνθρωπολογίας, τῆς παλαιοεθνολογίας, καὶ τῆς παλαιοντολογίας. β) Μὲ τὸ ὕλικὸ τοῦ L. Bruhl, ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἀνθρωπολογία καὶ τὴν ἐθνολογία. γ) Μὲ τὸ ὕλικὸ τῆς ψυχαναλυτικῆς σχολῆς καὶ δ) Μὲ τὸ ὕλικὸ τῆς ψυχοπαθολογίας κι' ἰδιαίτερα μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ H. Eys.

Ὅπως ἀναφέραμε πιὸ πάνω, ὁ Piaget στὸ βιβλίο του : «Le jugements et la raisonnement chez l'enfant», (σ. 338), πολὺ σωστὰ γράφει : «Πιστεύουμε, πῶς μιὰ μέρα θὰ βάλουμε στὸ ἴδιο ἐπίπεδο τὴ σκέψη τοῦ παιδιοῦ, σὲ σχέση μὲ τὴ σκέψη τοῦ ἐνήλικου κανονικοῦ καὶ πολιτισμένου, μὲ τὴν πρωτόγονη νοοτροπία τοῦ L. Bruhl καὶ τὴ συμβολικὴ καὶ αὐτιστικὴ (autistique) σκέψη ποὺ περιγράφεται ἀπὸ τὸ Freud».

Ἐπειδὴ, βέβαια, ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιχειρηθεῖ μιὰ τέτοια συστηματικὴ ἀναλυτικὴ καὶ συγκριτικὴ μελέτη, θ' ἀρκεστοῦμε, προχωρώντας ἱστορικο-γενετικά, διαλεχτικά, νὰ διαπιστώνουμε κάθε φορά : τὰ περάσματα ἀπὸ τὴ μιὰ μορφή Σ.Α. στὴν ἄλλη καὶ νὰ σημειώνουμε τὶς ὁμοιότητες καὶ τὶς διαφορές, τὶς ἀναλογίες καὶ τὶς μεταφορές, ἀνάμεσα στὶς ὄντογονικὲς καὶ φυλογονικὲς τῆς βαθμίδες καὶ ταυτόχρονα νὰ φέρομε σὲ συσχετισμὸ τὶς παραπάνω ἀπόψεις. Ἐτσι προχωρώντας θ' ἀποφύγομε ὅσο μποροῦμε νὰ ταυτίζομε τὰ διάφορα στάδια τῆς Σ.Α. Γιατὶ τὰ ἀντίστοιχα διαχρονικὰ στάδια τῆς Σ.Α. καὶ τὰ συγχρονικὰ στάδια τῆς ἐξέλιξης τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν ἀπὸ τὸ παιδί στὸν ἐνήλικο, δὲν μπορεῖ νὰ συμπίπτουν παρὰ μόνο στὶς γενικὲς τους γραμμές. Ἀντίθετα, φυσικά, θὰ διαφέρουν στὶς λεπτομέρειές τους, ἀφοῦ τὰ στάδια ἐξέλιξης τῆς ψυχολογίας τοῦ

παιδιού Ίσαμε τόν ἐνήλικο, εἶναι μιὰ συνοπτική διαδικασία μιᾶς ἀντίστοιχης ψυχολογικῆς ἐξέλιξης ἑκατοντάδων χιλιετηρίδων, ἀπό τὸ προανθρώπινο ἐνήλικο ὑποκείμενο μέχρι τῆ σημερινῆ τοῦ «πολιτισμένου» ἀνθρώπου.

β) Αὐτιστικός ἐγωκεντρισμός (autisme)

1. Ταυτισμός ἀντικειμενικοῦ - ὑποκειμενικοῦ.—Οἱ ψυχικὲς λειτουργίες τῆς ἄλογης βαθμίδας, ὅπως βλέπουμε γενικά, εἶναι στοιχειώδεις καὶ ἀνταποκρίνονται σὲ μιὰ βαθμίδα χαμηλῆς ἐργοτεχνίας. Τὰ ἄτομα διακατέχονται ἀπὸ δυνατὲς ἀσυνείδητες παρωθήσεις. Οἱ παρωθητικὲς αὐτὲς τάσεις καὶ συναισθήματα (affects) ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀγῶνιὰ καὶ τὸ φόβο, ποὺ τὰ προκαλεῖ ἢ στέρηση, βρίσκεται στὴ βάση τῆς καθημερινῆς σκληρῆς πάλης πρὸς τὸ ἀφιλόξενο περίγυρο τῆς Κάτω Παλαιολιθικῆς γιὰ τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν αὐτοσυντήρησή τους.

Οἱ παρωθήσεις (affects) αὐτὲς, ὅπως δείχνει ὁ Piaget, συνοδεύονται ἀπὸ μιὰ κατάσταση τῆς Σ.Α., ποὺ τὴν ὀνομάζει: πρωτόγονο ρεαλισμό. Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ L. Bῤῥühl ὁ πρωτόγονος ρεαλισμός εἶναι βασικὸ στοιχεῖο στὴν πρωτόγονη Σ.Α.: εἶναι ἡ ἀσυνείδητη τάση νὰ θεωρεῖ τὴν ὑποκειμενικὴ ροὴ τῆς Σ.Α. σὰν ἄμεση καὶ πραγματικὴ, σὰν «κατ' αἴσθησιν» παράσταση. Ἔτσι γίνεται ταυτισμός¹ τοῦ ὑποκειμενικοῦ - αντικειμενικοῦ, τῆς ἀντανάκλασης τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου στὴ συνείδηση μὲ τὸν κόσμο τὸν ἴδιο. Γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει ἀκόμη πόλωση ἐξωτερικῆς βιωματικῆς ἐμπειρίας καὶ ἐσωτερικῆς ἀναμνησιακῆς. Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ ψυχικὴ κατάσταση ποὺ τὴ λένε : ἀντουαλισμό (adualismus), ποὺ συνοδεύεται μὲ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀδιαφοροποίησης καὶ ἀνοργάνωσης Σ.Α.

Ὁ πρωτόγονος ρεαλισμός καὶ ἀντουαλισμός παρατηρεῖται ἐπίσης στὶς ψυχικὲς λειτουργίες τοῦ παιδιοῦ, ὅπου, ὅπως στὴν

1. Πρβλ. Π. Ρόζενταλ, Ἄρχες διαλεκτικῆς λογικῆς, 1962, σ. 261.

πρωτόγονη νοοτροπία, ταυτίζεται το πραγματικό με το φανταστικό, το σήμα με το σημαινόμενο και σε μιὰ προχωρημένη νοητική βαθμίδα : ή λέξη - όνομα με το αντικείμενο¹. Ύποκειμενικό-άντικειμενικό βρίσκονται για τή προανθρώπινη Σ.Λ. στην ίδια όντολογική κλίμακα, στο ίδιο ύπαρξιακό επίπεδο. Γι' αυτό ό L. Bruhl, σχετικά με τον πρωτόγονο άντουαλισμό, παρατηρεί πώς οί όμαδικές παραστάσεις τής πρωτόγονης νοοτροπίας, δέν είναι κυριολεκτικά παραστάσεις, γιατί πρέπει νά υποστούν : «μιὰ δυαδικότητα μέσα στην ένότητα»².

Σ' αυτή τή βαθμίδα τά άτομα διακατέχονται από έναν άσυνείδητο «αυτιστικό έγωκεντρισμό»³, πού είναι ό πυρήνας παρωθήσεων : όργανικών και συναισθηματικών. Σ' αυτόν τον πυρήνα, σ' αυτό το άκατέργαστο και άδιαφοροποίητο ψυχικό νεφέλωμα τής Σ.Λ., κυριαρχεί ή άρχή: τής ήδονής (plaisir), μιὰ τάση για ίκανοποίηση τών άναγκών του, τής επιβίωσης σ' αυτό το στάδιο και πού είναι ό κύριος συντελεστής για τή μυθοπλαστική φαντασία σε ύστερότερα στάδια κοινωνικής ανάπτυξης.

Βασικά εκείνο πού χαρακτηρίζει τή συνειδησιακή λειτουργία, στη βαθμίδα αυτή, είναι μιὰ κατάσταση πού ίσοδυναμεί με πραχτικές άσυνείδητες άρχικά ένέργειες. Ή δράση του ύποκειμένου για τήν ίκανοποίηση τών όργανικών άναγκών του για τήν επιβίωση, στηρίζεται βασικά, πάνω σε έξαρτημένους δεσμούς, πού άποχτᾶ με σχετική εύκολία, χάρη στην άρκετά πλαστική ύφή του νευρικού του όργανου, τή βαθμιαία ανάπτυξη του φλοιού του έγκέφαλου και ιδιαίτερα τών μετωπιαίων λοβών⁴. Οί έξαρτημένοι, λοιπόν, άφθονοι νευρικοί δεσμοί, διαρθρώνονται σ' ένα δυναμικό συνειρμικό στερεότυπο, πού άντανακλάται στη Σ.Λ. σαν: στοιχειώδικο άνοργάνωτο βιωμα-

1. B. P a r r a i n. Recherches sur la nature et les fonctions du langage, Gall. 1942, p. 49-62.

2. L. Bruhl, Fonctions..., p. 426. Βλ. και H. Wallon, L'évolution psychologiques de l'enfant, Colin, 1941, p. 40.

3. Πρβλ. G. M a u c o, ό.π. σ. 293.

4. R. B. L i v i n g s t o n, Fonctions du lobe frontale (Annés Psychologiques, 49, 1948/50, p. 293).;

τικό ρεύμα, από παραστατικό ψυχικό περιεχόμενο. Το περιεχόμενο, αυτό φαντάζει στο υποκείμενο σαν ένας κινούμενος άμορφος πίνακας, τόσο μόνο όσο κομμάτι του δεν έχει αντικειμενοποιηθεί. Γιατί βέβαια, ό,τι έχει αντικειμενοποιηθεί, έχει αρχίσει να μορφοποιείται. Έτσι σφυρηλατούνται στον αδιάκοπο άγωνα για την επιβίωση, τα νοητικά δίχτυα για τη σύλληψη και την κατανόηση της πραγματικότητας: ή παράσταση, ή έννοια-λέξη, οι κατηγορίες κι' οι λογικές αρχές και τα άγνωστα αντικείμενα, τα αντικείμενα στον «εαυτό» τους γίνονται αντικείμενα «για μās».

Άκόμη, βέβαια εδώ, δεν μπορεί να γίνει λόγος για συνειδησιακό πεδίο (Σ.Π.), δηλαδή για ένα επίκαιρο βιωματικό ρεύμα σχετικά σταθερό στη Σ.Λ. Ωστόσο όμως όσο κομμάτι του ρεύματος αυτού έχει ενταχθεί σε χώρο-χρόνο, έχει γίνει αντίληψη και μορφοποιείται (άρχη διαδικασίας κατασκευής εργαλείου),¹ τόσο ή Σ.Λ. γίνεται ικανή να ξαναφέρει σαν αναμνηστική παραστατική ροή, να αναπλάθει «μπρός τα μάτια» του προανθρώπινου υποκείμενου, το κομμάτι αυτό και να μπουν έτσι οι βάσεις για τη συγκρότηση του Σ.Π. Θα πρέπει να ειπωθεί ακόμη πως όλη αυτή η διαδικασία παρωθείται από αυτιστικές οργανικο-συναισθηματικές τάσεις, που κατευθύνουν τα άτομα της εποχής αυτής.

Πηγή του αδιάκοπου βιωματικού επίκαιρου παραστατικού μά άνοργάνωτου ρεύματος της Σ.Λ. είναι : οι έξωτερικές επιδράσεις του αντικειμενικού και οι έσωτερικές οργανικές παρωθητικές εισβολές του νεφελώδικου, αδιαμόρφωτου ψυχικά πυρήνα του υποκείμενου. Ταυτόχρονα έτούτη ή αντανακλασμένη από τον έξωτερικό κόσμο, αλλά χρωματισμένη από το υποκείμενο, βιωματική ροή, συνειρμική στη βάση της (association)¹, προβάλλεται άσυνείδητα προς τα έξω, «βλέπεται» σαν αντικείμενο και ταυτίζεται όντολογικά μ' αυτό. Ό άντουαλιστικός αυτός ρεαλισμός, που κατέχει τη Σ.Λ. των όντων της βαθμίδας αυτής, με την ταυτόχρονη έλλειψη άκόμη μās όμαδικής και έπόμενα άτομικής μνήμης (άνυπαρξία άκόμη άναμνηστικού βιω-

1, Πρβλ. Ραυλόν, ό.π. σ. 18 κέξ.

ματικοῦ ρεύματος), παρουσιάζει ἓνα παραστατικό πεδίο, πού κινεῖται στὰ πλαίσια τοῦ ἄμεσου παρόντος, τῆ στιγμῆ τῆς δράσης. Τὸ ἄτομο ζεῖ μονάχα στὸ ἄμεσο ρέον παραστατικό-φαινομενικὸ παρόν¹. Ἡ Σ.Λ. εἶναι μονοδιάστατη καὶ τοῦτο γιὰ τὸ ψυχικὸ περιεχόμενό της, πού εἶναι ἡ ἄμεση «κατ' αἰσθησιν» ἐμπειρία, ἡ ἀντανάκλαση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ρεεῖ ἀσταμάτητα, δίχως ἐπιστροφή². Δὲν ὑπάρχει μνημονικὸ ἀπόθεμα, πού θὰ ἀναπλαστεῖ καὶ θὰ δίνει τὴν παράσταση τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος. Δὲν ἔχουν ἀκόμη καταχτηθεῖ οἱ αἰσθητικὲς κατηγορίες τοῦ χώρου-χρόνου.

2. Ὁ ἀντουαλιστικὸς ρεαλισμὸς.— Τὸν ἀντουαλιστικὸ ρεαλισμὸ καὶ τὸν ταυτισμὸ ἀντικειμενικοῦ-ὑποκειμενικοῦ τῆς ἄλογης βαθμίδας, μποροῦμε νὰ τοὺς παρατηρήσουμε, ὅπως μᾶς δείχνει ἡ γενετική ψυχολογία καὶ στὸ παιδί. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ψυχικὰ καὶ νοητικὰ του στάδια τὸ παιδί ταυτίζει τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον μὲ τὶς ἐσωτερικὲς ψυχικὲς καταστάσεις του καὶ προσπαθεῖ νὰ μεταβάλλει τὴν πραγματικότητα, προβάλλοντάς σ' αὐτὴν τὰ δικά του ὑποκειμενικὰ σχήματα, σύμφωνα μὲ τὶς διαθέσεις τοῦ αὐτιστικοῦ ἐγκεντρισμοῦ του³. Ἔχουμε ἐδῶ ἓνα εἶδος: ὄχι πόλωσης ἀνάμεσα στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον καὶ τὸν ἐσωτερικὸ τῆς Σ.Λ., ἓνα εἶδος ἀ-δυσισμοῦ, εἴτε ἀν θέλουμε ἀ-δυσισμοῦ, δηλαδὴ ὄχι ξεχωρισμοῦ τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἀπὸ τὸ ἀντικειμενικόν. Κι' οἱ δυὸ ὄντικες περιοχὲς, γιὰ τὸ παιδί, ἀνήκουν στὴν ἴδια ὄντολογικὴ κλίμακα: τὴν ἐξωτερικὴ. Πιὸ καλῦτερα θὰ λέγαμε στὴ φαινομενικὴ κλίμακα, γιὰ τὸν ἀκόμα δὲν ἔχει ὑποστασιοποιήσει τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, τὰ ἀντικείμενα πού βλέπει καὶ πιάνει, σ' ἓνα ἀρχικὸ μάλιστα στάδιο τῆς ψυχικῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ. Στὸ παραστατικὸν τοῦ πεδίου δὲν ἔχει ἀκόμα ἀδραχτεῖ τὸ ἀντικείμενον κι' ἔτσι: «...ὑπάρχει ἀπλὴ ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στὴ ζώνη τὴν πιὸ ἐπιφα-

1. H. E y, La conscience, 1968, p. 229-230.

2. J. Piaget, Construction..., p. 10.

3. J. Piaget, Construction..., p. 307-312. Βλ. G. M a u c o, ὅ π. σ. 16-22 καὶ C. O d i e r, ὅ π. σ. 40.

νειακή τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας καὶ τῆς ἐξω-ἐξω σωματικῆς περιφέρειας τοῦ Ἑγῶ»¹. Ἀναλύοντας περισσότερο τὴν ἀντουαλιστική αὐτὴ μορφή τῆς Σ.Λ. ὁ Piaget, θὰ διακρίνει τρεῖς μορφές τῆς : α) σύγχυση ἐξωτερικοῦ-ἐσωτερικοῦ, β) σύγχυση σκέψης-ἀντικείμενου καὶ γ) σύγχυση σημείου-σημαινόμενου (ὅταν ἀρχίζει ὁ γλωσσο-ἐκφραστικὸς συμβολισμός)². Ἔτσι ἔχουμε : πρωταρχικὸ ρεαλισμὸ-ἀντουαλισμὸ-προβολή.

Ὁ A. Rey³ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ γενικὴ θέση ποὺ ὑποστηρίζει, ὡστόσο διαπιστώνει πολὺ εὐστοχα πῶς : «...στὸ πιὸ πρωταρχικὸ στάδιο βλέπουμε τὸ παιδί νὰ ἀναμιγνύεται» ὀργανικά στὶς κατασκευές του, τὸ χέρι του ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο μέρος σ' αὐτὸ ποὺ κατασκευάζει». «Ἀναμιγνύεται», δηλαδή ἐδῶ ὄχι μόνο «συμμετέχει» νοητικά, μὰ καὶ ὀργανικά. Ταυτίζεται μὲ τὶς κατασκευές του, εἶναι οἱ κατασκευές του. Δὲν «παίρνει» μέρος σ' αὐτές, μὰ «κάνει» μέρος⁴. Ὁ ἀντουαλισμὸς εἶναι ὀλοφάνερος. Μήπως τὸ ἴδιο δὲν διαπιστώνει ὁ L. Bruhl σ' ὀλόκληρο τὸ ἔργο του σχετικὰ μὲ τὴν πρωτόγονη νοοτροπία ;

Ὁ G. Viaud, ποὺ κι' αὐτὸς στέκεται ἐχθρικά στὴ προλογικὴ ἄποψη, δὲν μπόρεσε νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸν ἀναγκασμὸ ποὺ ἀσκεῖ ἡ ἀντικειμενικὴ ἔρευνα, νὰ βγάλει σωστὰ συμπεράσματα, ὅταν διαπιστώνει⁵, πῶς στὸ στάδιο ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὴ χρῆση τῶν ὀργάνων, τὸ παιδί ἂν συναντήσει δυσκολίες στὶς κατασκευές του, χρησιμοποιεῖ τὰ μέλη τοῦ σώματός του, ἀντιδρώντας ὀργανικά, ἐνστιχτικά : κάνει καμάρες μὲ τὰ πόδια του (εἶναι ὁ ἴδιος γέφυρα), κάνει ὑποστήριγμα τὰ πόδια του κ.ἄ.

1. J. Piaget, Construction..., σ. 311 κέξ.

2. J. Piaget, La representation du monde chez l'enfant, Alcan, 1932, p. 4, 155 καὶ 450 κέξ.

3. A. Rey, L'intelligence pratique chez l'enfant, 1935, p. 58 κέξ.

4. G. Bataille, Théorie de la religion, Gall., 1973, p. 37 καὶ J. Piaget, Problèmes de psychologie génétique, Denoel, 1976, p. 31-32.

5. G. Viaud, L'intelligence, PUF, 1964, p. 42 κέξ. καὶ J. Chateau, Le réel et l'imaginaire dans le jeu de l'enfant, éd. Vrin, 1956, p. 227.

† Τά ἀντικείμενα δὲν εἶναι ἀκόμη ἐργαλεῖα, μὰ ὄργανικὲς προεκτάσεις τοῦ ὑποκείμενου.

Θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ἀκόμη, πὼς μὰ σειρὰ ἐρευνητῆς πάνω στὴν παλαιοψυχολογία, μᾶς ἔδωσαν πολλὰ χρήσιμα πορίσματα, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ νὰ ἀναπαραστήσουμε τὶς ψυχικὲς ἐκδηλώσεις τῶν αὐστραλοπιθῆκων εἴτε τῶν προανθρώπων κ.ἄ. Ὅμως θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἀρκέστηκαν, φυσικά, στὶς κατώτερες ψυχικὲς λειτουργίες τους. στὸ ἐπίπεδο πάντοτε τῶν ἀνώτερων θηλαστικῶν κι' ὄχι στὴ μελέτη τῆς Σ.Α. τοῦ ἀνθρώπου (Vexküll, Hediger, Holgrafel-Meyer, Fischel, K. Lorenz, Tinbergen)¹.

Ἀνάλογες καταστάσεις θὰ βροῦμε καὶ στοὺς πρωτόγονους, ὅπως παρατηρεῖ ὁ L. Bruhl² καὶ ἄλλοι ἐρευνητῆς. Ὅπως διαπιστώνεται, στοὺς Aungia τῆς Αὐστραλίας, στὶς πρωτόγονες φυλὲς τῆς Βραζιλίας καὶ σ' ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ ἄγριες φυλὲς σ' ὀλόκληρο τὸν κόσμῳ³, ἐπισημαίνονται ἀκριβῶς οἱ ἴδιες ψυχικὲς διεργασίες καὶ ἐκδηλώσεις, ὅπως μὲ τὰ πρωταρχικὰ ψυχικὰ στάδια τοῦ παιδιοῦ.

Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε καὶ στὶς ψυχοπαθολογικὲς διεργασίες τοῦ σημερινοῦ ἐνήλικου καὶ νὰ τὶς συγκρίνουμε μὲ τὶς ψυχικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ πρωτόγονου καὶ τοῦ παιδιοῦ στὰ πρωταρχικὰ ψυχικὰ του στάδια. Πολλοὶ ψυχοσθενεῖς παρουσιάζουν ἓνα εἶδος «ἐπαναγωγῆς» (regression) τῆς Σ.Α. σὲ μιά βαθμίδα ποὺ παρουσιάζει ὅλα τὰ σημάδια τοῦ : πρωτόγονου ρεαλισμοῦ, τοῦ ἀντουαλισμοῦ καὶ τῆς σύγχυσης⁴.

Ἡ προσεχτικὴ μελέτη δείχνει τὶς ὁμοιότητες καὶ τὶς διαφορὲς τῆς Σ.Α. σ' ὅλα αὐτὰ τὰ πεδία: δηλαδή: στὴν πρωτόγονη νοοτροπία, τὰ παιδικὰ στάδια καὶ στὶς ψυχοπαθολογικὲς κατα-

1. R. Bill, Zur Grundlegung einer Paläopsychologie (Fondation d' une Paleopsychologie) Rev. Suisse Ps., III, 1944, p. 202-280.

2. L. Bruhl, Fonctions, ..., σ. 77 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. L. Bruhl, L'âme primitive, PUF, 1963 καὶ τοῦ ἴδιου, La mentalité primitive, PUF, 1960.

4. H. Eysenck, La conscience, PUF, p. 245 κέξ.

στάσεις, ἔτσι πού νά μπορούμε νά ἀναπαραστήσουμε, μὲ τὴ βοήθεια πάντοτε τοῦ ἀρχαιολογικοῦ προϊστορικοῦ ὕλικου, τὴν παλαιοψυχολογία τοῦ ἀνθρώπου στὰ βασικά της σημεῖα¹. Δὲν πρέπει νά μᾶς διαφεύγει τὸ γεγονός, πῶς οἱ σύγχρονοι πρωτόγονοι ἔχουν μιὰ παγιοποιημένη νοοτροπία, στατική, ἀπολιθωμένη, πού ὥστόσο ἀναγκαστικά ἀκολούθησε τὰ στάδια τῆς ψυχικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, γιὰ νά σταματήσει σ' αὐτὸ πού βρίσκονται. Ἀντίθετα, ἡ νοοτροπία τοῦ προανθρώπινου ὄντος τῆς κατώτερης παλαιολιθικῆς, βρισκόταν σὲ μιὰ δυναμικὴ πορεία στὴν ἀκατάπαυτη ἀλληλεπίδραση μὲ τὸ σκληρὸ φυσικὸ περίγυρο τῆς περιόδου αὐτῆς καὶ τὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἐπιβίωση.

Ἐκεῖνο πού θέλουμε νά διασαφήσουμε εἶναι πῶς στὸ στάδιο αὐτὸ κυριαρχεῖ καὶ κατευθύνει τίς ἐνέργειες τοῦ προανθρώπου, ὅπως καὶ στὸ παιδί, ὁ αὐτιστικός ἐγωκεντρισμὸς του, πυρῆνας: ἀσύνειδων κι' ἀδιαφοροποίητων συναισθηματικῶν ψυχικῶν καταστάσεων, μὲ ἐπίκεντρο τὴν ἀδιαμόρφωτη σωματικο-ὀργανικὴ κοίτη. Ρεαλισμὸς - ἀντουαλισμὸς - προβολή, ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ὀργανικο-συναισθηματικὴς παρωθήσεις τοῦ ἀδιαμόρφωτου ψυχο-ὀργανικοῦ νεφελώματος ἀπὸ τὴν ἄλλη, βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν ὑποταγή του. Ὡστόσο ὅμως αὐτὸς ὁ αὐτισμὸς εἶναι ὁμαδικὰ ρυθμισμένος καὶ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ὁμαδικῆς συνοχῆς: αὐτόματα, ἀσύνειδα, ἐνστιχτικά.

Ὁ Odiere παρατηρεῖ πῶς ἀνάμεσα στὸ : ὀργανικὸ καὶ τὸ ψυχικὸ, ὑπάρχει τὸ συναίσθημα· εἶναι ἡ γέφυρα πού τὰ ἐνώνει καὶ πῶς ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι μιὰ προσφορά τοῦ Freud². Ὅμως δὲν πρέπει νά παραλείψουμε ν' ἀναφέρουμε πῶς καὶ ὁ Pavlov εἶχε παρατηρήσει, σχετικὰ μὲ τὰ ἐξαρτημένα ἀντανεκλαστικά, δηλαδὴ ἀπὸ γνωστικὴ ἄποψη, πῶς ἀνάμεσα στὸ βιολογικὸ, τὸ ἀπόλυτο ἀντανεκλαστικὸ καὶ τὸ σῆμα ἐπικλητῆ, ὑπάρχει διέγερση προσοχῆς³ καὶ τοῦτο δὲν εἶναι βιολογικὸ - ὀργανικὸ,

1. G. Viaud, A la recherche de la mentalité primitive, éd. Michel 1954 καὶ J. Przulski, La participation, éd. PUF, 1940.

2. C. Odiere, ὁ.π. σ. 221.

3. Βλ. καὶ M. Ponty, ὁ.π. σ. 39.

μά ψυχικό γεγονός : «... στην περίπτωση τής ενέργειας τών αδένων... οφείλουμε νά μιλήσουμε γιά τήν παρουσία ὄχι τής ἐπιθυμίας στό σκυλιά, μά γιά τήν πρ_ο_σ_ο_χ_ή τους... ἔτσι πού ἡ ἀντίδραση τής ἔκκρισης τών αδένων τοῦ ζώου μπορεῖ νά θεωρηθεῖ, στήν ὑποκειμενική ζωή, σάν τὸ ὑπόστρωμα μιᾶς καθαρῆς εἰκόνας, στοιχειώδους ἔστω, μά πού εἶναι τὸ ὑπόστρωμα τής σκέψης»¹. Ὁ Ραβλόν καί ὁ Freud λοιπὸν μᾶς δείχνουν πὼς ἡ γέφυρα πού ἐνώνει τὸ βιολογικὸ μὲ τὸ ψυχικὸ εἶναι μιὰ ταυτόχρονη: α) Συναισθηματικο- καὶ β) παραστατικο-γνωστικὴ λειτουργία².

Θὰ πρέπει νά παρατηρήσουμε πὼς ἐδῶ ἔχουμε μιὰ συναρπῆ τοῦ προανθρώπινου ὑποκείμενου μὲ τὰ ἀνώτερα θηλαστικά, γιὰ τὴν εἰκόνα ἀναπλάθεται ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἄμεσου παρόντος, σάν «κατ' αἴσθησιν» καὶ ὄχι σάν «ἐξ ἀναμνήσεως» εἰκόνα. Ἔτσι :

α) Εἶναι διαπιστωμένο : τόσο στό παιδί καὶ στοὺς νευρωτικούς ὅσο καὶ στὴ πρωτόγονη νοοτροπία, πὼς ἕνα συναισθηματικὸ δυνατό : φόβος, ἀγωνία, θυμὸς, χαρὰ κλπ. συνοδεύεται πάντοτε ἀπὸ τὸ συμπλήρωμά του (complement), δηλαδὴ μὲ τὸ ἀντικείμενο ὅπου σ' αὐτὸ προβάλλεται καὶ μετατίθεται (transfert) τὸ συναισθηματικὸ τοῦ προανθρώπινου ὑποκείμενου (ἂν ἡ σχέση ἀνάμεσα στό ἀντικείμενο - ὑποκείμενο εἶναι μάλιστα τροφική), μὲ συνέπεια στὴ σκέψη τοῦ ὑποκείμενου: ἑαυτὸς καὶ ἀντικείμενο νά ταυτίζονται, π.χ. τὸ παιδί μὲ τὴ μητέρα, ὁ πρωτόγονος μὲ τὸ τοτέμ³.

Ἔχει παρατηρηθεῖ στό βρέφος, γύρω στοὺς 8 μῆνες, πὼς ἡ συναισθηματικὴ ταύτιση μὲ τὴ μητέρα εἶναι τόσο δυνατὴ, πού ἂν ἐπιχειρήσουμε νά διακόψουμε τὸ δεσμὸ αὐτὸ ἀνάμεσά τους, π.χ. νά τὴν ἀντικαταστήσουμε μὲ μιὰ βρεφοκόμο, τὸ βρέφος ἀρνεῖται νά πάρει τροφή ἀπ' τὰ χέρια της. Αἰσθάνεται ἀνασφάλεια καὶ δοκιμάζεται ἀπὸ τὰ δυνατὰ δυσφορικὰ συναισθήματα τοῦ φόβου καὶ τῆς ἀγωνίας, ἔτσι πού ὁδηγεῖται στήν ὑπερνί-

1. I. Ραβλόν, ὁ.π. σ. 175 κέξ.

2. Βλ. H. E y, ὁ.π. σ. 245 σχετικά μὲ τὶς λειτουργίες τοῦ κεντροεγκέφαλου.

3. Βλ. C. O d i e r, ὁ.π. σ. 157.

κηση τῆς ὀργανικῆς ἀνάγκης γιὰ τροφή. Εἶναι ἡ «κρίση τῶν 8 μηνῶν», ὅπως τὴν ὀνόμασε ὁ R. Spitz¹ κι' αὐτὸ δείχνει τὴν ἀπαρχὴ τῆς συγκρότησης τοῦ ψυχολογικοῦ ἀσυνειδήτου.

Σὲ μιὰ τέτοια ψυχικὴ συναισθηματικὴ κατάσταση πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τοὺς προανθρώπινους τροφосуλλέχτες, ὅπου σ' αὐτοὺς κυριαρχεῖ ἀκαθόριστος φόβος καὶ ἀγωνία ἀπὸ τὴν αἰφνίδια διακοπὴ τῆς τροφικῆς ἰσορροπίας καὶ προσαρμογῆς πρὸς τὸ φυσικὸ περίγυρο. Εἶναι βέβαιο λοιπόν, πὼς βρισκόμαστε στὴ βρεφικὴ ἡλικία τῆς ἀνθρώπινης ψυχικῆς ἀνέλιξης, στάδιο πὸν διαπιστώνεται βέβαια στὰ βρέφη, ὅμως σχετικὰ μὲ τὴν πρωτόγονη νοοτροπία, πρέπει νὰ ποῦμε, πὼς μιὰ τέτοια ἀρχέγονη ψυχικὴ κατάσταση δὲν μποροῦμε νὰ τὴ συναντήσουμε στὰ σημερινὰ ἔθνη καὶ παράλληλα. Κι' αὐτοὶ οἱ Negrilos, οἱ Aguntas, κ.ἄ. βρίσκονται σ' ἓνα πιὸ ἐξελιγμένο ψυχικὰ στάδιο. Ὡστόσο ἐπισημαίνονται σ' αὐτοὺς στοιχεῖα ψυχικὰ πὸν θὰ πρέπει νὰ τὰ τοποθετήσουμε σὲ μιὰ προγενέστερη, πιὸ ἀνεξέλιχτη ψυχικὴ κατάσταση ἀπ' αὐτὴν πὸν βρίσκονται σήμερα.

Θὰ πρέπει λοιπόν, στὴ διάχυτη αὐτὴ πρωταρχικὴ καὶ ἀκαθόριστη συναισθηματικὴ κατάσταση πὸν βρίσκονται οἱ προανθρώπινοι τροφосуλλέχτες, νὰ μὴν τῆς ἀντιστοιχεῖ κανένα συμπλήρωμα. Δηλαδή κανένα φοβογονικὸ ἢ προστατευτικὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο (objet autorité), πὸν θὰ προβληθοῦν, θὰ μετατεθοῦν καὶ θὰ ἐντοπιστοῦν σ' αὐτό, οἱ προσυναισθηματικὲς παρωθήσεις τους, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ οἱ σχετικὲς παραστάσεις, ὅπως δείχνει ἄλλωστε καὶ ἡ ἀνυπαρξία προϊστορικῶν σχετικῶν εὐρημάτων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς: ἴχνη λατρευτικὰ, ταφῆς νεκρῶν κλπ.

β) Στὸ στάδιο αὐτὸ θὰ πρέπει σὰ συνέπεια τοῦ αὐτισμοῦ καὶ τοῦ ρεαλιστικοῦ ἀντουαλισμοῦ, νὰ ἰπάρχει μιὰ κατάσταση ὅπου ἡ Σ.Α. εἶναι ἀνίκανη ἀκόμα νὰ συλλάβει τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου στίς λεπτομέρειές τους. Συλλαβαίνει πρῶτα τὸ ὅλο καὶ ἔπειτα τὸ μέρος. Ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος εἶναι μιὰ συνολικὴ παράσταση (globalisme εἴτε syncretisme), πὸν τὰ

1. R. A. Spitz, La perte de la mère par le nourrisson (L'Année Psychologique, No 49, 1948/49, p. 575 καὶ C. Odier, ὁ.π. σ. 51 κἄξ.

ἀντικείμενα βρίσκονται τὸ ἓνα κοντὰ στὸ ἄλλο σὲ παράθεση (juxtaposition) καὶ περνᾶνε στὸ πρωτόλειο Σ.Π. τοῦ προανθρώπινου ὑποκειμένου, σὰν μιὰ ἀδιάκοπη ὑποκειμενικὴ καὶ ὄνειρικὴ ροή. Ὅμως ταυτόχρονα μὲ τὴ γνωστικὴ-νοητικὴ σύλληψη τόσο τῆς ὑποκειμενικῆς αὐτῆς ροῆς σὰν ἀντανάκλασης τοῦ ἀντικείμενου, ὅσο καὶ τοῦ ἀντικείμενου τοῦ ἴδιου, τὴν συνακολουθεῖ, συνυφασμένος ἀξεδιάλυτα, ὁ συναισθηματικὸς χρωματισμὸς. Ὁ ἀσυνείδητος ἐγωκεντρισμὸς του, τὸ κατευθύνει στὴν ἱκανοποίηση τῶν τάσεων καὶ τῶν ὀρέξεών του, στὴ βάση τῆς ἀρχῆς τῆς ἡδονῆς (plaisir). Αὐτὸ τὸ εἶχε ἐπισημάνει ὁ J. Piaget στὸ VII Συνέδριο τῶν Γάλλων ψυχαναλυτικῶν : «Τὰ συναισθήματα καὶ οἱ νοητικὲς ἐνέργειες δὲν φτιάχνουν δυὸ πραγματικότητες χωριστὲς ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀλλὰ δυὸ ἀπόψεις συμπληρωματικὲς καὶ ἐνεργητικὲς τῆς ψυχικῆς ὁλότητας».

Τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο παρόλη τὴν ἀντιφατικὴ συμπεριφορά του (ταυτιστικὸς ἢ ναρκισσιστικὸς ἐγωκεντρισμὸς σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ὑποταγὴ στὴν ὁμαδικὴ συνοχή) ἀρχίζει νὰ δομεῖ ἓνα ἐγώ, πὺ δρᾷ κ' ἐνεργεῖ ὄχι μόνον, βέβαια, σὰ ψυχοφυσικὴ ὁλότητα, μὰ ταυτόχρονα καὶ σὰ ψυχικὴ ἐνότητα.

Αὐτιστικὸς καὶ ναρκισσιστικὸς ἐγωκεντρισμὸς. Τοὺς δυὸ αὐτοὺς δρους πὺ χρησιμοποιοῦμε, σημαίνουν ὁ πρῶτος : πὺς ἡ αὐτιστικὴ σκέψη (Bleuler) δὲν ἔχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀνικανότητά της (στοὺς ψυχασθενεῖς) νὰ ἐνταχτεῖ στὰ κοινωνικὰ σχήματα. Φυσικὰ ἐδῶ, στὴν πρωτόγονη προϊστορικὴ Σ.Α. τὰ σχήματα αὐτὰ βρίσκονται στὸ δρόμο τοῦ σχηματισμοῦ τους. Ὁ δεῦτερος; πὺς ἡ ναρκισσιστικὴ σκέψη στρέφει ἀσυνείδητα τὴν προσοχὴ τοῦ ἀτόμου στὸν ἑαυτό του, τὸν ἓνα πόλο τῆς ἀντίθεσης ὑποκείμενου-ἀντικείμενου, στὸν πρῶτο καὶ δίνει ἀποκλειστικὴ σημασία στὶς συγκινησιακὲς καὶ παρωθητικὲς τάσεις του μὲ κέντρο πάντοτε τὸν ἑαυτό του. Στοὺς ψυχασθενεῖς ἢ ἔκφραση 'ἐγώ' σὲ πρῶτο πρόσωπο, δὲν ὑπάρχει καὶ ἔκφράζονται γιὰ τὸν ἑαυτό τους σὰ νὰ εἶναι ἄλλος, σὲ τρίτο πρόσωπο. Τὸ ἴδιο καὶ δῶ, δηλαδὴ στὴν πρωτόγονη σκέψη, βρισκόμαστε στὸ δρόμο τῆς δυναμικῆς γέννησης τοῦ ἐγῶ καὶ τῆς προσωπικότητας καὶ δὲν εἶναι ἐπαναγωγὴ σὲ προγενέστερες μορφὲς Σ.Α., μὰ ἀδιάκοπη συγκρότηση-δόμηση. Ὁ αὐτισμὸς προηγεῖται ἀπὸ τὸ ναρκισσισμὸ τὸ ἀτομο δὲν στρέφεται σὲ κανένα πόλο τῆς παραπάνω

ἀντίθεσης· και τοῦτο γιατί στὸν αὐτισμό, ἀκόμη δὲν διαφορίζονται, μὰ ταυτίζονται.

Ἔτσι συνοψίζοντας σύντομα, μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς τὰ κύρια ψυχικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀτόμου τῆς ἄ-λογης βαθμίδας σὲ μιὰ πρώτη προσέγγιση, εἶναι: α) αὐτισμός, ὅπου ἐπικρατεῖ, β) ὀλοκλήρωτικὴ σύγχυση ὑποκειμενικοῦ - ἀντικειμενικοῦ, γ) ἀντουαλιστικὸς - ρεαλισμός, ὅπου κυριαρχεῖ δ) ἡ παντοδυναμία τοῦ ἀδιαμόρφωτου ὀργανικο - ψυχικοῦ νεφελώματος, ἀπ' ὅπου ε) θὰ ξεπηδήσουν, σὲ κατοπινές βαθμίδες τῆς Σ.Λ.: τὸ ἀσυνείδητο - ἐγώ.

γ) Ναρκισσιστικὸς ἐγωκεντρισμὸς (narcissistique)

1. Σπάσιμο τοῦ dualismus.—Σὲ μιὰ προχωρημένη κατάσταση τῆς Σ.Λ. τῶν ἀτόμων τῆς πρωτόγονης ομάδας, στὴν ἄλογη βαθμίδα, ποῦ θὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν ἀμέσως ἐπόμενη τῆ: προλογικὴ, θὰ πρέπει μὲ τὶς πρῶτες ἀπαρχές και προσπάθειες γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ πρώτου ἐργαλείου - ὄπλου, νὰ δημιουργηθεῖ ἡ πρώτη δυνατότητα γιὰ συγκράτηση τῆς ἐμπειρίας και τῆς ἀπόχτησης μνημονικῶν παραστάσεων δηλαδή: μιᾶς ἀδιάκοπης βιωματικῆς ἐμπειρίας, ποῦ ν' ἀνακαλεῖται στὸ προσκήνιο τῆς Σ.Λ. ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἀμεση δράση. Τὸ φτωχὸ ἀρχικὸ αὐτὸ μνημονικὸ ἀπόθεμα, συγκροτεῖ τὸ πρῶτο δομικὸ σκαλοπάτι συνειδησιακοῦ πεδίου: ἀνοργάνωτο, φευγαλέο και στιγμαῖο τόσο, ὅσο διαρκεῖ ἡ μνημονικὴ ροὴ τοῦ ἀντικειμενοποιημένου βιωματικοῦ ρεύματος.

Εἶναι ἓνα ἀποφασιστικὸ σημεῖο γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς Σ.Λ., γιατί ἀπὸ δῶ ἀρχίζει τοῦτο τὸ βασικὸ: ὅσο αὐξάνει ἡ ἀντικειμενοποίηση και πλουτίζουνται οἱ μνημονικὲς παραστάσεις, τόσο ὀργανώνεται και δομεῖται τὸ Σ.Π.¹

Ἡ ρυθμισμένη ὀμαδικὰ ἄλογη Σ.Λ. τῆς βαθμίδας αὐτῆς θὰ ἐκφράζεται και θὰ ἐκδηλώνεται πρακτικὰ μὲ ὀρισμένες ἐνέργειες τοῦ προανθρώπινου ὑποκειμενοῦ:

1. Πρβλ. Η. Ε. γ, δ. π. σ. 229-238, ὅπου τὸ ἀνοργάνωτο Σ.Π. κάνει τὴ Σ.Λ. ὄνειρική.

α) Στην ομαδική άμυνα πρὸς διάφορα ἀρπαχτικά ζῶα κ.ά.

β) Στη χρήση διάφορων βοηθητικῶν ἀντικείμενων: ραβδίου, πέτρας καὶ γενικά ὑλικῶν ὅπως βρίσκονται ἔτοιμα στὴ φύση, εἴτε λίγο βελτιωμένων τεχνητὰ ἀργότερα (αὐστραλοπίθηκος: ἐώλιθοι), ἀπαρχὴ γιὰ μιὰ πολὺ σπουδαία ψυχικὴ λειτουργία: τὴν ἀνάπλαση ἀπὸ ἀνάμνηση.

γ) Στη συλλογὴ καρπῶν γιὰ ἄμεση κατανάλωση ἀρχικά καὶ γιὰ ἀποθήκευση ἀργότερα, μὲ τὴ χωρο-χρονικὴ ὀργάνωση τῆς Σ.Α.

δ) Κύρια πραχτικὴ οἰκονομικὴ ἐνέργεια τῆς προανθρώπινης ομάδας : ἡ τροφосуλλογὴ¹.

Θὰ πρέπει νὰ υποθέσουμε πὼς σὲ μιὰ τέτοια βαθμίδα Σ.Α., ἄλογης καὶ κοινῆς νοοτροπίας, δὲν θὰ ὑπάρχουν ομαδικές παραστάσεις, ποὺ νὰ ἀρχίζουν νὰ ρυθμίζουν τὴ συμπεριφορὰ τῆς προανθρώπινης ομάδας καὶ ποὺ σύμφωνα μ' αὐτὲς νὰ ταξινομοῦνται τὰ ὄντα καὶ τὰ φαινόμενα. Μιὰ ἐνδειξὴ πὼς δὲν ὑπάρχουν σχηματισμένες ομαδικές παραστάσεις, εἶναι τὸ γεγονός πὼς στὴ περίοδο αὐτὴ δὲν βρίσκονται ἴχνη ταφῆς νεκρῶν, εἴτε ἔστω φροντίδα γιὰ τὰ λείψανα τῶν συντρόφων, ποὺ οἱ προάνθρωποι τροφосуλλέχτες εἴτε τὰ ἀπόρριχναν εἴτε τὰ ἔτρωγαν². Τὸ γεγονός αὐτὸ δείχνει πὼς σ' ὀλόκληρη τὴν κάτω καὶ μέρος τῆς μέσης παλαιολιθικῆς μέχρι τὸν ἄνθρωπο τοῦ Νεάντερταλ, ὁ τροφосуλλέχτης προάνθρωπος στὴν πολύχρονη κοινωνικὴ πορεία του, βρίσκεται σὲ ἀργὴ καὶ μικρὴ ἐξελιχτικὴ πρόοδο τόσο στὶς ἐργοτεχνίες του, δηλαδὴ τὴν τεχνικὴ τοῦ ἐργαλείου - ὄπλου, ὅσο καὶ στὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ ἐπόμενα τὸν ἴδιο ρυθμὸ ἀκολουθεῖ καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς Σ.Α. του. Οἱ ἀντικειμενοποιήσεις-ἐμπειρίες ποὺ ἔχει πραγματώσει, εἶναι ἀκόμη πολὺ στοιχειώδεις καὶ οἱ παραστάσεις-ἐμπειρίες ἀνακαλοῦνται, ἀρχικά, στὴ Σ.Α. τῆ στιγμῆ τῆς δράσης.

Ὁ Jung πάνω στὴν ομαδικὴ συνείδηση καὶ στὸ σχηματισμὸ τῶν ομαδικῶν παραστάσεων, παρατηρεῖ πὼς πολλοὶ λαοὶ

1. Πρβλ. Σ. Δημητρίου, δ.π. σ. 351-354 (παλαιολιθικὴ οἰκονομία).

2. Βλ. L. Morgan, *La société archaïque* (Ancient Society 1877). 1971, p. 38.

πὸ εἶναι μεταξύ τους ἀπομακρυσμένοι, ὥστόσο ἔχουν κοινὸ καὶ ταυτόσημο ὁμαδικὸ ἀσυνείδητο, μὲ περιεχόμενο τοὺς «ἀρχέτυπους»¹ καὶ τοῦτο γιατί ἔχουν κληρονομήσει ἓνα πολὺ διαφοροποιημένο, ἀλλὰ καὶ κοινὸ καὶ ὁμοιόμορφο ἐγκέφαλο. Ἡ παρατήρηση βασικὰ εἶναι σωστή, μὰ εἶναι γνωστὸ, πὼς ὁ Jung θεωρεῖ τοὺς ἀρχέτυπους ὄχι σὰν ὁμαδικὲς παραστάσεις πὸ τις ἀποχτᾶ τὸ ἄτομο μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα, μὰ σὰν συνδυασμὸ τοῦ a priori πνεύματος μὲ τις ἀσυνείδητες ὀργανικὲς καὶ ψυχικὲς τάσεις τοῦ ὑποκείμενου².

Ἔτσι λοιπὸν τὰ ἄτομα τῆς προανθρώπινης ὁμάδας ἀρχίζουν νὰ ἔχουν κοινὲς παραστάσεις γιατί ἔχουν κληρονομήσει κοινὸ καὶ ταυτόσημο νευρικὸ ὄργανο, πὸ ἀντιδρᾷ ὁμοιόμορφα στὶς ἴδιες πάνω-κάτω ἐπιδράσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ἡ κοινὴ αὐτὴ νοοτροπία θὰ πρέπει, στηριγμένη στὶς ἐνέργειες καὶ ἐμπειρίες πὸ ἀπαριθμήσαμε ποῖο πάνω, νὰ εἶναι :

1. Διαστολή, ἀσυνείδητη, ὁμάδας ἀπὸ τὸ φυσικὸ περίγυρο.
2. Διαστολὴ ὁμάδας ἀπὸ τις ἄλλες ὁμάδες τοῦ εἴδους³.
3. Στοιχειώδεις παραστάσεις σχετικὰ μὲ ιδιότητες ὀρισμένων ἀντικείμενων καὶ ἰκανότητος γιὰ δράση καὶ ἐνέργεια, ὅπως χρῆση : ραβδιοῦ, πέτρας, κόκκαλου, φωτιᾶς (σινάνθρωπος), τροφосуλλογὴ κ.ἄ.
4. Ἀρχὴ σηματοδοτικῶν φωνητικῶν καὶ ἐκφραστικῶν κινήσεων γιὰ συνεννόηση⁴.

Ὅπως βλέπουμε, θὰ πρέπει τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο νὰ ἔχει ἀποχτήσῃ ὀρισμένους ἐξαρτημένους δεσμοὺς εἴτε αἰσθησιο-κινητικὰ σχήματα, παραστάσεις ἀσαφεῖς καὶ συνολικῆς, ἀλλὰ πὸ ὅπωςδήποτε ἔχουν ἓνα χαρακτήρα ἀντικειμενοποίησης. Θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅμως, πὼς οἱ παραστάσεις αὐτές, ὅπως τὸ ἐπισημίσαμε πιὸ μπροστά, δὲν εἶναι καθαρὰ γνωστικῆς, ἀλλὰ μείγμα ὅπου: γνωστικὰ καὶ συναισθη-

1. Βλ. C. Jung, ὁ.π. σ. 74 καὶ C. L.-Strauss, ὁ.π. σ. 88.

2. Πρβλ. C. Jung, *Les racines de la conscience*, éd. Buchet-Chastel 1971, p. 508-526 καὶ 527-529 κέξ.

3. J. Ziegler, ὁ.π. σ. 69.

4. J. Przyłuski, ὁ.π. σ. 50.

τικά ψυχοκινητικά στοιχεία αποτελούν τήν άσυνείδητη αυτιστική και έγωκεντρική Σ.Λ. του προανθρώπινου ύποκειμένου. Σ' αυτή, όπως τὸ ξαναείπαμε, κυριαρχεί ἡ ἀρχή τῆς ἡδονῆς (plaisir), πού παρωθεῖ τίς ἐνέργειες καί τῆ δράση του. Ὡστόσο στήν πορεία τῆς ἐξέλιξης, ἡ ρυθμισμένη ἐξαρχῆς ὁμαδικά Σ.Λ., θά ὑποτάξει τόν αυτιστικό άσυνείδητο έγωκεντρισμό, γιά χάρη τῆς ὁμαδικῆς συνοχῆς, μέ τὸ φανέρωμα τοῦ ἐγῶ καί τὸ σμίλημα τῆς ἀτομικότητας.

Εἶναι γεγονός ὅμως πῶς οἱ προανθρώπινοι τροφοσυλλέχτες σχετικά μέ τοὺς προγόνους τους αὐστραλοπίθηκους καί τήν ὑποτυπώδικη ἐργοτεχνία τους, τήν ἐολιθική, εἶναι πολὺ πιὸ προχωρημένοι στό δρόμο τῆς ἀντικειμενοποίησης. Διαδοχικὲς ἐργοτεχνίες ἐπισημαίνουν τὸ δρόμο αὐτό: προχελαιία, χελαιία, ἀζίλειο I. Θά μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε μέ ἀρκετὴ βεβαιότητα, πῶς ἀπὸ δῶ ἀρχίζει τὸ πρῶτο ρῆγμα τῆς Σ.Λ.: τὸ γνωστικὸ σπάσιμο τοῦ ἀντουαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ καί ἄνοιγμα γιά τήν κατανόηση τοῦ ἐξω κόσμου, μὰ καί ταυτόχρονα πρὸς τόν ἐσωτερικὸ ἀδιαμόρφωτο κόσμο τοῦ ὑποκειμένου (accommodation - assimilation)¹. Ἔτσι ἡ κλειστὴ ὑποκειμενικότητα, ἡ νεφελώδης ψυχο-οργανικὴ ἀδιαφοροποίητη Σ.Λ. πού βασίζεται στὰ ἐξαρτημένα ἀνανακλαστικά γιά τήν ἱκανοποίηση τῆς τροφικῆς καί τῆς γενετήσιας ἀνάγκης, γιά πρώτη φορὰ δημιουργεῖ ἓνα συνειδησιακὸ παραστατικὸ πεδίο, ὅπου τὰ πράγματα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου δὲν εἶναι ἓνας συνολικὸς κινούμενος πίνακας, μὰ ἀρχίζει νὰ γίνονται ἀντιληπτά σὰν ἀντικείμενα. Ὡστόσο θά πρέπει νὰ τονίσουμε ἀκόμη πῶς μὰ βασικὴ καί πρωταρχικὴ διαφοροποίηση τῆς Σ.Λ.: εἶναι μιὰ κατάσταση πού σ' αὐτὴν ἀρχίζουν νὰ ξεχωρίζουν οἱ καθαρὰ ὀργανικὲς παρωθήσεις ἀπὸ τίς συναισθηματικὲς, ταυτόχρονα μέ τὸ «σπάσιμο» τοῦ ἀντουαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ. Σχετικὰ μ' αὐτὸ ὁ C. Odier² παρατηρεῖ: «ἡ ψυχικὴ ζωὴ γεννήθηκε τῆ μέρα πού τὰ ἀρνη-

1. Βλ. J. Piaget, *La naissance...*, p. 140, 155, 208· οἱ δύο αὐτοὶ ὅροι εἶναι βασικοὶ ἄλλωστε στίς ἀπόψεις του.

2. Βλ. C. Odier, *L'homme esclave de son inferiorité (Essai sur la g n se du Moi)*, 1950, p. 147.

τικά pre-affects¹ ήρθαν ν' αποσυνθέσουν τὰ ζωτικά ἔνστιχτα».

Σὲ ἓνα ὑστερότερο στάδιο τῆς ἀ-λογικῆς βαθμίδας, ἡ Σ.Α. παρόλο πὺ ἔχει ἀποκτήσει ὀρισμένες βασικὲς ἐμπειρίες, ὅπως εἶδαμε, ὡστόσο εἶναι ἀνίκανη ἀκόμη νὰ συλλάβει νοητικὰ τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος εἶναι ἓνας κινούμενος πίνακας, ὅπου τὰ ἀντικείμενα δὲν ἔχουν σαφῆ μορφικὰ ὄρια καὶ ὄντικό περιεχόμενο· δηλαδή: δὲν διαγράφονται μὲ ἀκρίβεια οὔτε ἐντοπίζονται ἀκριβῶς στὸ χῶρο-χρόνο, παρὰ μόνο ὅσα πέφτουν διαρκῶς καὶ περισσότερο στὸν κύκλο τοῦ ἄμεσου διαφέροντος τοῦ προανθρώπινου ὑποκείμενου, ἀντικειμενοποιοῦνται καὶ ὑποστασιοποιοῦνται. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, σύμφωνα μὲ τὸν Piaget, πὺς τὸ σύμπαν γίνεται ἀντιληπτό σάν: «καταστρεφόμενο καὶ ἀνασυσταινόμενο ἀδιάκοπα»². Ἡ προσοχὴ εἶναι σπασμωδικὴ καὶ φευγαλέα, γιὰτὶ δὲν ἔχει συγκροτηθεῖ τὸ Σ.Π. σάν ἄμεσο, ἐπίκαιρο βιωματικὸ παρόν, ἔτσι πὺ τὸ ὑποκείμενο νὰ συγκεντρώνεται στὶς λεπτομέρειες τοῦ συνολικοῦ κινούμενου πίνακα, νὰ ἀναλύει τὶς σχέσεις του καὶ νὰ συλλαβαίνει τὶς ιδιότητες τῶν ἀντικειμένων πὺ παρουσιάζονται στὸ ἀντιληπτικὸ - παραστατικὸ πεδίο.

Ἐνώστόσο τὸ ὑποκείμενο, ὅσα ἀντικείμενα ξεχωρίζει ἀπὸ τὴ συνολικὴ κινούμενη «κατ' αἴσθησιν» παράσταση, ἂν δὲν μπορεῖ νὰ τὰ συνδέσει μὲ τὶς πραγματικὲς τοὺς σχέσεις, τοὺς ἀποδίνει τὰ ἀσυνείδητα πρωτόλεια γνωστικὰ σχήματά του, πὺ παρωθοῦνται ἀπὸ τάσεις καὶ χρωματίζονται ἀπὸ συναισθήματα πὺ τὰ ἐπιβάλλει ὁ αὐτιστικὸς πρῶτα καὶ ὁ ναρκισσιστικὸς ἔπειτα ἐγωκεντρισμὸς του. Ὁ προανθρώπινος τροφосуλλέχτης ζεῖ

1. Pre-affects : δηλαδή συγκινησιακὲς - ὀρμικὲς τάσεις δίχως ὄμως ἀντικείμενο, πὺ νὰ προβληθεῖ σ' αὐτὸ τὸ περιεχόμενο τῆς μετάθεσης.

2. J. Piaget, Construction..., p. 92. Πρβλ. καὶ F. Engels, Ἐντι-Ντόργικ, 1963, σ. 43-44, ὅπου ὁ Ἐνγκελς, προλαβαίνοντας πολὺ γενικὰ βέβαια, τὶς ἀπόψεις τοῦ J. Piaget, πάνω στὴ παιδικὴ καὶ πρωτόγονη ταυτόχρονα ψυχολογία, διατυπώνει : «... Βλέπουμε δηλαδή πρῶτα-πρῶτα σὰ σύνολο τὴν εἰκόνα, ὅπου οἱ λεπτομέρειες λίγο πολὺ παραμερίζονται. Προσέχουμε περισσότερο τὴν κίνηση, τὰ περάσματα, τὶς συνάψεις, παρὰ ἐκεῖνο πὺ κινεῖται, περνᾷ καὶ συσχετίζεται. Αὐτὸς ὁ πρωτόγονος· ὁ ἀφελὴς ἀλλὰ στὸ βάθος σωστός τρόπος θεώρησης τοῦ κόσμου...».

μόνο τὸ παρὸν. Ἡ ἀνάπλαση γίνεται στὸ παρὸν καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἄμεσου παρόντος. Δὲν ἔχει αἴσθηση τῆς χρονικῆς διάρκειας· γιατί ζῶντας τὸ ἄμεσο ρέον ἀντιληπτικὸ παρὸν, δὲν ἔχει συλλάβει ἀκόμη τὰ ἀντικείμενα σὰ κομμάτια τῆς χρονικῆς αὐτῆς διάρκειας καὶ σὰ συνέπεια ἔρχεται μιά : παραισθητικῆ, ὄνειρικῆ παράθεση γεγονότων, ἀντικείμενων, καταστάσεων, ποὺ ἀδιάκοπα παρουσιάζονται σὰ φευγαλέα παραστατικὴ ροὴ στὸ ἀνοργάνωτο Σ.Π. του¹. Ὁ P. J. Bursztyн γράφει : «Αὐτὸ ποὺ ὁ σχιζοφρενῆς κι' ὁ πρωτόγονος ταξινομεῖ δὲν εἶναι τὰ πράγματα, μὰ οἱ παραστάσεις του. Τὰ κριτήρια ποὺ χρησιμοποιεῖ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο ποὺ ἀξιολογεῖ, μὰ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο»². Ἐδῶ ἡ ἄμεση ἀντιληπτικὴ ἀντανόκλαση, ἡ ροὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, προκαλώντας τις ἄμεσες συνειρμικὲς ἀσυνείδητες ἀναπλάσεις, ἀπὸ περασμένα γεγονότα-ἐμπειρίες (νόμος συγχρονισμοῦ-ὁμοείδους), συγχωνεύεται μ' αὐτὲς (ἀναγνωριστικὴ ἐμπειρία) σ' ἓνα ἀξεδιάλυτο ἀντουαλιστικὸ μῆγμα.

Ἄντίθετα ὄσες ἀντιληπτικὲς ἀντανεκλάσεις-παραστάσεις ἀποχτᾶνε σημασία-διαφέρον, γιὰ τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο, ὅπως στὴν ἄμεση δράση (κίνδυνος, ἀναγνώριση ζώου, χρῆση πέτρας, κόκκαλου κ.ἄ.), τὰ ἀναπλαστικὰ ψυχικὰ στοιχεῖα ἀνταυτίζονται μ' αὐτὲς καὶ συγκροτοῦν τὸ στιγμαῖο ἄμεσο μονοδιάστατο βιωματικὸ παρὸν τοῦ Σ.Π., ὥστόσο γίνεται κάποια ἀπαρχὴ καὶ διαφορισμοῦ τους. Τὸ μνημονικὸ ἀπόθεμα τῶν παραστάσεων του δὲν εἶναι ἀκόμη ἱκανὸ νὰ τροφοδοτήσῃ καὶ νὰ δώσῃ τὸ σκηρικὸ παραστατικὸ φόντο, γιὰ νὰ σχηματιστεῖ τὸ Σ.Π., δηλαδή τὸ: παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον· νὰ συγκροτήσῃ τὸ μνημονικὸ προτσέσο καὶ νὰ τὸ ἐντάξῃ σὲ χῶρο-χρόνο.

Τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο μόλις ἔχει ἀρχίσει νὰ ξεπερνᾷ νοητικὰ τοὺς μεγάλους πιθήκους, γιατί ἔχει ἀρχίσει νὰ κάνει

1. J. Cazeneuve, *La mentalité archaïque*, Colin, 1961, p. 168, 175 καὶ M. Violet-Conil et Nella Canivet, *L'exploration de la mentalité infantile*, PUF, 1946, p. 192.

2. P. J. Bursztyн, *Schizophrenie et mentalité primitive*, éd. Jouve, 1935, p. 38.

όχι μόνο χρήση ορισμένων υλικών, μα και να τα διαμορφώνει. Βοηθάει έτσι, στον αγώνα για την επιβίωση, γιατί τα υλικά αυτά (κόκκαλο, ξύλο, πέτρα) έρχονται να συμπληρώσουν σάν προεκτάσεις, τα χέρια του κλπ. Όπως δείχνεται από τα πειράματα πάνω στους μεγάλους πιθήκους, κι' αυτοί κάνουν χρήση ραβδιών κ.ά., μα τα άναζητούν και τα χρησιμοποιούν όταν τα χρειάζονται και μάλιστα όταν πέφτουν στην άμεση αντίληψή τους. Αντίθετα ο προάνθρωπος σέρνει μαζί του το εργαλείο - όπλο του, σάν απαραίτητο στοιχείο για την ύπαρξή του. Έχει πραγματώσει μιá σταθερή σχέση ανάμεσα σ' αυτό τό : εργαλείο - έσυτός πρòς μιá έξωτερική αντικειμενική ενέργεια. Έδραιώνεται ένα έξαρτημένο δυναμικό στερεότυπο, αρχή για μνημονικό άπόθεμα : για την άμεση δράση μα και ταυτόχρονα με αίχμες για την κατάχτηση τής μνημονικής εικόνας, όπου παρελθόν και μέλλον, σκοπός και ίκανοποίηση ανάγκης-έπιθυμίας, βρίσκονται στο Σ.Π. σάν άμεσο επίκαιρο παρόν. όπου τό παρόν αυτό νοιώθεται όχι σά στιγμή, μα σά διάρκεια. Φυσικά τό προανθρώπινο ύποκείμενο, θά αρχίσει να άποχτá μιá σταθερή μνήμη μέσα στα πλαίσια τής ομαδικής ζωής, γιατί έτσι μόνο ή άτομική μνήμη μπορεί να ένταχτεί σέ χώρο και χρόνο¹.

Έτσι ο προάνθρωπος αρχίζει να μαθαίνει τα αντικείμενα και τις σχέσεις τους, καθώς και τις ιδιότητές τους, ιδιαίτερα αυτές πού πέφτουν στη σφαίρα πού τον ένδιαφέρει άμεσα. Η νόσή του στη βαθμίδα αυτή δέν μπορεί να συλλάβει τα αντικείμενα αναλυτικά, μα συνολικά κι' αυτά δέν μορφοποιούνται με ακρίβεια, δέν έχουν όρια ξεκάθαρα, άνακατεύονται μεταξύ τους². Για μās τα αντικείμενα είναι λίγο-πολύ ξεκομμένα από τό ύφάδι τής συνολικής παραστατικής ροής και όρίζονται με σαφήνεια και ακρίβεια. Τα έχουμε συλλάβει νοητικά - λογικά, οί έντυπώσεις μας είναι ένταγμένες, όπως τό θέλει ο Κάντ, μέσα στις a priori κατηγορίες του χώρου - χρόνου, τής ποιότητας, τής ποσότητας, τής αίτιότητας κλπ. και στηρίζονται στις λο-

1. M. Halbwachs, La mémoire collective, PUF, 1968.

2. Πρβλ. L. Bruhl, Fonctions..., σ. 37 - 40.

γικῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητος, τῆς ἀντίφασης κλπ. Γιὰ τὸν προάνθρωπο ἀντίθετα, ποὺ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸν ἀδιαμόρφωτο ὀργανικὸ καὶ συναισθηματικὸ ψυχικὸ πυρήνα, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς παρωθητικὰς τάσεις τοῦ ἀντιστικτοῦ ἐγωκεντρισμοῦ του, ὁ κόσμος τοῦ παρουσιάζεται : ὁμοιογενής¹. Μὲ Σ.Λ. τόσο φτωχὰ ὀργανωμένη, τὸ προανθρώπινο ἄτομο ἄγεται καὶ φέρεται ἀπὸ τὶς δυνατὰς τάσεις γιὰ ἐπιβίωση μὲ βάση τὰ ἐξαρτημένα ἀνταντακλαστικά του μέσα στὰ πλαίσια τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας.

2. Ἀπαρχῆς ὀργάνωσις τῆς Σ.Λ.—Τὸ ψυχικὸ αὐτὸ στάδιο τῆς προανθρώπινης ὁμάδας τὸ χαρακτηρίσαμε σὰν ἄλογικόν. Μ' αὐτὸν τὸν ὄρο θέλουμε νὰ ἐπισημάνουμε τὸ γεγονὸς πὼς ἡ Σ.Λ. βρίσκεται ἀκόμα σὲ χαμηλό, εἴτε στὸ πρῶτο σκαλοπάτι τῆς ὀργάνωσής της, στὶς καταβολὰς της. Οἱ λογικῆς κατηγορίαι καὶ ἀρχῆς εἶναι ἀνύπαρχται.

Ἐὸ Ἀριστοτέλης εἶχε τοποθετήσαι τὶς κατηγορίαι μέσα στὰ πράγματα καὶ τὰ ὄντα, ποὺ ὁ ποιοτικὸς νοῦς τὶς διακρίνει· μορφή καὶ περιεχόμενον εἶναι διαλεχτικά δεμένα μέσα στὴ πορεία τοῦ χρόνου. Ἐὸ Κάντ ἀντίθετα, φέρνει τὶς κατηγορίαι μέσα στὸ ὑποκείμενον. Διατύπωσε πὼς οἱ κατηγορίαι εἶναι τὰ αργιογί καλοῦπια τῆς αἰσθησεως (χῶρος-χρόνος) καὶ τῆς νόησεως, ὅπου σ' αὐτὰ χύνεται τὸ ὕλικόν τῆς ἐμπειρίας ποὺ ἐρραχεται ἀπὸ τὸν ἐξωτερικόν κόσμον, γιὰ νὰ μορφοποιηθεῖ σὰ φαινομενικόν εἶναι. Τὸ εἶναι (τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ) μορφοποιεῖται σὲ φαινομενικόν εἶναι ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς κατηγορίαι καὶ μένει πάντοτε ὑπερβατικόν κ' ἀπροσπέλαστο ἀπὸ τὴ νόησή μας. Ἐὸ Κάντ ἔτσι διαπιστώνει βέβαια πὼς ἡ σκέψη μας στηρίζεται στὶς λογικῆς κατηγορίαι, μὰ σχετικὰ μὲ τὴν προέλευσή τους ἄφησε τὸ πρόβλημα ἀνοιχτό, δίχως νὰ τὸ διευκρινίσει².

Ἐὸπως δείχνουν ὁμως οἱ μελέται πάνω στὴ σύγχρονη πρω-

1. Πρβλ. L. Bruhl, *Fonctions...*, σ. 330-235 καὶ J. Przyłuski, δ.π. σ. 54, 58, ἐπίσης καὶ C. Odier, δ.π. σ. 139-190. Βλ. καὶ σχετικὰ μὲ τὸ παιδί J. Caze neuve, δ.π. σ. 68, 168.

2. Πρβλ. J. Piaget, *La naissance...*, p. 9-10.

τόγονη νοοτροπία, οί λογικές κατηγορίες και αρχές δέν βρίσκονται στόν άνθρωπο *a priori*, μά διαμορφώνονται στην πορεία τής εξέλιξης τής κοινωνικής ομάδας μέ την ταυτόχρονη διαμόρφωση τής Σ.Λ. Ἡ πρωτόγονη Σ.Λ. δέν μπορεί νά συλλάβει νοητικά¹ τή σταθερή ἀλληλουχία τών ὄντων καί τών φαινομένων, νά τά ἐντάξει στις κατηγορίες καί νά τά ἀντικειμενοποιήσει. Ἀντίθετα ὀδηγίεται ἀπό τήν ἄμεση καί συγκεκριμένη ἐμπειρία, ἀπό τις χιλιάδες καί χιλιάδες φορές πρακτική δράση τοῦ ἀτόμου: τή δοκιμή καί τὸ λάθος, πού θά ὀδηγήσει τὸ νοῦ στις γενικότερες αὐτὲς ἀφαιρέσεις: τις κατηγορίες καί θά γίνει ἔτσι ἱκανὸ νά συλλαβαίνει πὸ σωστά τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο.

Τὸ ὑποκείμενο τής βαθμίδας αὐτῆς δέν πιάνει τὰ ὄντα μόνο γνωστικά, μά τὰ βιώνει² ταυτίζεται μ' αὐτά, δέν διαφορίζεται. Ὁλόκληρο τὸν ἑαυτό του, τὸ σῶμα, τις ὀργανικο-ψυχικὲς λειτουργίες, δέν τις νοιώθει πὼς βρίσκονται μέσα στὸ χῶρο σάν κάτι πὸ ἐποπτεύονται, μά χῶρος εἶναι ὁ ἴδιος σάν προέκταση τών ἀντικειμένων καί τὸ ἀντίστροφο³. Τὰ αἰσθησιοκινητικὰ του σχήματα, εἶναι: προ-κατηγορικά, προ-ἀντικειμενικά⁴ καί ἐπόμενα δέν μπορεί νά γίνει λόγος γιὰ λογικὲς κατηγορίες καί λογικὲς ἀρχές, π.χ. τὴν ἀρχὴ τής ταυτότητας $A=A$, γιατί χρειάζεται ἔστω καί τὸ πρῶτο ρήγμα τοῦ ἀντουαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ, τὴν πρώτη ἀντικειμενοποίηση. Τὸ ὑποκείμενο ζεῖ ὅπως εἶπαμε σὲ μιὰ κατάσταση τής Σ.Λ. πὸ μοιάζει μέ ἀδιάκοπη ἀντιληπτικὴ ἀνεπίστροφη ροή, ὅπου δέν ὑπάρχει παρελθὸν-μέλλον, μά ἓνα ἀδιάκοπο παρόν. Πάνω σ' αὐτὸ ὁ Piaget, πολὺ εὐστοχα, παρατηρεῖ: «Τὸ σύμπαν ἀρχικά (στὸ βρέφος) δέν εἶναι ὀργανωμένο χωρικά καί τὸ ἀντικείμενο δέν ὑπάρχει γιὰ τὸ ὑποκείμενο παρὰ στὸ μέτρο ὅπου αὐτὸ ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴν ἐνέργειά του τὴν ἴδια» καί παρακάτω «τὸ σύμπαν τοῦ παιδιοῦ δέν εἶναι

1. Βλ. Lancelot Whyte, *L'inconscient avant Freud*, Payot, 1971, p. 19-32.

2. Πρβλ. M. Ponty, ὅ.π. σ. 150 κ.έξ.

3. Πρβλ. J. Piaget, ὅ.π. σ. 42.

4. Βλ. M. Ponty, ὅ.π. σ. 150, 245 καί L. Bruhl, *Fonctions...*, σ. 58-61 καί τοῦ ἴδιου, *La mentalité primitive*, PUF, 1968, p. 18, 40, 45, 47.

παρά ἓνα σύνολο πινάκων, ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὸ μηδὲν τῆ στιγμῆ τῆς ἐνέργειας, γιὰ νὰ ξαναχαθοῦν πάλι μὲ τὸ σβῆσιμό τους»¹.

Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε καὶ γιὰ τὰ προανθρώπινα ὑποκείμενα τῆς βαθμίδας αὐτῆς. Βέβαια, ὁ Piaget, μελετᾷ πῶς γεννιέται, ἀναπτύσσεται καὶ ἐξελίσσεται ἡ Σ.Λ. ἀπὸ τὸ βρέφος μέχρι τὸν ἐνήλικο (τῆς ἐποχῆς μας), ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς φυσικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες σχετικὰ μὲ τὸν προάνθρωπο. Ὅμως θὰ πρέπει νὰ ποῦμε πῶς ὁ Piaget κι' οἱ συνεργάτες του ξεκίνησαν, νὰ ξαναεῶσουν τὴν ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ, ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς πρωτόγονης μαγικῆς νοοτροπίας, πρᾶγμα ποὺ δείχνει πῶς μπορούμε νὰ κάνουμε τὴ σύγκριση : ἀνάμεσα στὸν ἐνήλικο πρωτόγονο καὶ στὸ σημερινὸ εἴτε στὸ πρωτόγονο παιδί, ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ H. Aubin «... μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε π.χ. πῶς δὲν εἶναι ἔγκυρο νὰ συγκρίνουμε τὸν ἐνήλικο πρωτόγονο μὲ τὸ πολιτισμένο παιδί, μὰ μόνο μὲ τὸ πρωτόγονο παιδί ...»².

Ἔτσι παρόλες τὶς ἀντιλογίες (Davy³, Clararède κ.ἄ.) σχετικὰ μὲ τὸν παραλληλισμὸ ἀνάμεσα στὴν ὄντογένεση καὶ στὴ φυλογένεση, πῶς δηλαδὴ ἂν μπορούμε νὰ συγκρίνουμε τὸν ἐνήλικο πρωτόγονο μὲ τὸ σημερινὸ παιδί, ἢ σύγκριση μπορεῖ νὰ γίνει γενικὰ κι' ἰδιαίτερα σὲ βαθμίδα νοητικῆς ἐξέλιξης τόσο ἀρχικῆς ὅπως ἐδῶ. Γιατὶ ὁ προάνθρωπος δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποχτήσει ὀρισμένο φυσιολογικὸ ὑπόστρωμα (ἀνάπτυξη ἰδιαίτερα μετωπιαίων λοβῶν κλπ.) καὶ ἐπόμενα τῆς ψυχικῆς ἰκανότητας γιὰ ἀντικειμενοποιήσεις (γνώσεις-παραστάσεις) ὅπως ἀκριβῶς στὸ βρέφος προτοῦ καταχτήσει τὴν ὁμιλία⁴. Πάνω σ' αὐτὸ κι' ὁ Lévi-Strauss⁵ γράφει πῶς ἡ παιδικὴ σκέψη παρουσιάζει:

1. J. Piaget, ὁ.π. σ. 41.

2. Βλ. H. Aubin, L'homme et la magie, éd. Desclé, 1952, p. 16.

3. G. Davy, Sociologie d'hier et d'aujourd'hui, Paris, 1931, p. 207.

4. Πρβλ. H. Wallon, La mentalité primitive et celle de l'enfant (Rev. Philosophique, Jul.-Dec. 1928, p. 83-84, καθὼς καὶ M. Mead, Manuel psychologique de l'enfant, PUF, 1952, p. 1055.

5. C. Lévi-Strauss, Les structures élémentaires de la parenté, PUF, 1949, p. 120.

«...ένα παγκόσμιο υπόστρωμα...ένα είδος κοινού παρονομαστού όλων τών σκέψεων και όλων τών πολιτισμών».

Όπως όμως δείχνεται από τη μελέτη της πρωτόγονης νοοτροπίας στις σημερινές φυλές της Αυστραλίας, της Βραζιλίας, της Ώκεανίας κλπ. όρισμένες βαθμίδες της, φαίνεται να μην έχουν πολλές διαφορές, μα αντίθετα άρκετες όμοιότητες με όρισμένα στάδια της εξέλιξης τών ψυχικών λειτουργιών του παιδιού. Τό ίδιο μπορούμε να παρατηρήσουμε, αν κάνουμε μιá σύγκριση, κι' ανάμεσα στις ψυχοπαθολογικές καταστάσεις πολλών ψυχασθενών, στην πρωτόγονη νοοτροπία και στην ψυχική εξέλιξη του παιδιού. Δηλαδή ό ψυχασθενής παρουσιάζει ένα είδος άποδιοργάνωσης της Σ.Α. του που μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε σαν «επαναγωγή» σε άρχαιότερες μορφές νοοτροπίας, σε προηγούμενες βαθμίδες ανάπτυξης της Σ.Α., που έχουν πολλές αναλογίες και όμοιότητες με τις πρωτόγονες και τις παιδικές¹.

Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε, πώς κάθε βαθμίδα της ψυχικής εξέλιξης του παιδιού, αντιστοιχεί σε μιá βαθμίδα εξέλιξης της πρωτόγονης προϊστορικής νοοτροπίας κι' άκόμη κάθε επαναγωγή της άποδιοργανωμένης συνείδησης θά μπορούσαμε να την εντάξουμε σε κάποια διαχρονική βαθμίδα εξέλιξης της ανθρώπινης Σ.Α. Έτσι μιá σύγκριση θά μπορούσε να δείξει π.χ. πώς ό ενήλικος προάνθρωπος (άρχάνθρωπος)² της άλογης βαθμίδας, είναι πιθανό να ένταχτεί στην αντίστοιχη βαθμίδα ανάπτυξης της Σ.Α. του βρέφους 0-24 μηνών. Βέβαια, ή σωματική ανάπτυξη του ενήλικου προανθρώπινου ύποκείμενου του επιτρέπει να προσαρμόζεται ευκολότερα προς τά έξω και να άφομοιώνει διαρκώς τις νέες έντυπώσεις στα ψυχικά σχήματά του είτε έντάσσοντές τις στα δυναμικά συνειρμικά στερεότυπά του. Έτσι θά μπορούσε να δειχτεί πώς ή

1. Πρβλ. L. Morgan, *La Societé archaïque (Ancient Society)*, éd. Anthropos, 1971, p, 39· βλ. και H. Aubin, ό.π. σ. 30. Πρβλ. H. Ey, *La conscience*, PUF, 1963, p. 297 κέξ.

2. Βλ. και A. Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole*, éd. Michel, t. I (II), 1964, p. 88 κέξ.

όντογένεση τής Σ.Λ. είναι μιὰ συνοπτική φυλογένεσή της¹.

Όστόσο, θά πρέπει νά ξανατονίσουμε, πώς ή ανάγκη προσαρμογής σ' ένα έχθρικό περίγυρο, δημιουργεί τις κατάλληλες ψυχικές διαθέσεις, όπου διεργασίες γνωστικές και οργανικο-συγκινησιακές γενᾶνε και δυναμώνουν, στο άδιαμόρφωτο ψυχικό περιεχόμενο τής Σ.Λ., τὰ συναισθήματα τής αγωνίας και τοῦ φόβου, που πηγή έχουν τήν στέρηση και τήν ανασφάλεια². Ἐπό δῶ, ή ακατάπαυτα διαταραγμένη αὐτή ἐπιβιωτική σχέση ανάμεσα στο ὑποκείμενο και στο φυσικό περίγυρο θά ὀδηγήσει σέ μιὰ ἀδιάκοπη πάλη μέ τὸ σχῆμα : πράξη - Σ.Λ. - πράξη, που θά ὀργανώσει και θά διαμορφώσει τις ψυχικές λειτουργίες τοῦ ἀτόμου.

Τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο ἔτσι θά ὀδηγηθεῖ, ὄχι μόνο στη χρήση ὀρισμένων ὑλικῶν, ὅπως τὰ βρίσκει ἔτοιμα στη φύση, μὰ και στη διαμόρφωσή τους πρῶτα και στην κατασκευή τους ὕστερα. Ἐνάμεσα στη χρήση και στην κατασκευή γίνεται, στη Σ.Λ. τοῦ ἀτόμου, ένα ἀλματικό πέρασμα ἀπό τήν ἐμπειρική νόηση στη συστηματική³. Τὸ πέρασμα ἀπό τήν ἐμπειρική αἰσθησιοκινητική ψηλάφηση, τή δοκιμή και τὸ λάθος, γιὰ τή λύση ἐνοῦ προβλήματος, στην αἰφνίδια ἀνακάλυψη, τὸ πέρασμα ἀπό τὰ a fortiori σχήματα στην a priori νοητική ἀναπαράσταση, στους νοητικούς συνδυασμούς, σημαδεύει τὸ ὀριστικό πέρασμα ἀπό τις ψυχικές λειτουργίες τῶν ἀνώτερων ἀνθρωποειδῶν στις ἀνθρώπινες. Εἶναι ή ἀποφασιστικότερη στιγμή ὄχι μόνο τής ἀνθρωποποίησης⁴, μὰ και γενικότερα εἶναι ή βάση και ή κοινή ἀφετηρία, μέσα στην πρωτόγονη κοινωνική ὀμάδα, γιὰ τήν κατοπινή γέννηση και ἀνάπτυξη: τής τεχνικής - ἐργασίας, τής κοινωνικής ὀργάνωσης, τής σκέψης, τής γλώσσας, τής θρησκείας, τής τέχνης, τής ἐπιστήμης και τής φιλοσοφίας.

1. Πρὸβλ. M. Foucault, *Maladie mentale et personnalité*, PUF, p. 31-33

2. Πρὸβλ. H. Kretschmer, *Psycho-medicale*, p. 138.

3. Βλ. J. Piaget, ὀ.π. σ. 296.

4. Πρὸβλ. K. Marx, *Γερμανική Ἰδεολογία*, σ. 12.

3. Ἀπαρχές ἀντικειμενοποίησης.— Ἡ ζωνανθρόπινη ομάδα (αὐστραλοπίθηκοι), θὰ ἔζησε πολλές χιλιετηρίδες κάτω ἀπὸ φυσικὲς συνθήκες ποὺ ἀλλάζανε πολὺ ἀργά, γι' αὐτὸ καὶ ἡ γενικὴ ἀνάπτυξη καὶ πρόοδος τῆς θὰ εἶταν ἀσήμαντη. Μὲ τὴν πρώτη ὁμως μεγάλη κλιματολογικὴ μεταβολὴ τὴν εἰσβολὴ τῶν παγετῶνων (Guns), ἀρχίζει γρηγορότερη καὶ ἀκατάπαυτη μεταβολὴ τοῦ φυσικοῦ περιγύρου. Τὰ τοπία, τὸ κλίμα, ἡ πανίδα κι' ἡ χλωρίδα ἀλλάζουν μορφή κι' ἔτσι ἡ πρωτόγονη ομάδα βρίσκεται ἀναγκασμένη νὰ προσαρμοστεῖ στὶς νέες συνθήκες.

Τὰ ἄτομα ἀρχίζουν νὰ διαφοροποιῶνται βιολογικὰ καὶ νὰ παρουσιάζεται ἀξιόλογη ἐξέλιξη ὅσο διαρκεῖ ἡ 1η παγετώδης ἐποχὴ. Κυριότεροι ἀντιπρόσωποι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι οἱ προανθρώπειοι (ἀρχάνθρωποι) : ὁ πιθηκάνθρωπος κι' ὁ σινάνθρωπος κ.ἄ., ποὺ ἂν δὲν παρουσιάζουν φυλετικὴ συνέχεια μὲ τοὺς αὐστραλοπίθηκους τῆς προηγούμενης βαθμίδας, ἔχουν ὡστόσο μορφολογικὴ καὶ ἀνατομικὴ συνέχεια¹.

Ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει τὸ στάδιο αὐτό, εἶναι ἡ ἱκανότητα τῆς προανθρώπινης ομάδας γιὰ μετακίνηση. Παράλληλα συντελοῦνται μιὰ σειρὰ ὀργανικῆς μεταβολῆς, ποὺ ἀρχισαν ἀπὸ τὸ προηγούμενο στάδιο : τελειότερο ὄρθιο βᾶδισμα, προσαρμογὴ τῶν ἄνω ἄκρων σὲ χέρια, μὲγάλωμα τῆς κρανιακῆς κοιλότητας, ἀνάπτυξη τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος, τῶν αἰσθητήριων ὄργανων καὶ ἰδιαίτερα τῆς ὄρασης, μὲγάλωμα τῆς γλωσσικῆς κοιλότητας, ποὺ διευκολύνει τὴν ἀπαρχὴ γιὰ κάποια γλωσσικὴ συνεννόηση ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς πρωτόγονης ομάδας².

1. Πρβλ. J. Piveteau : T. De Chardin. éd. Fayard, 1964, p. 92. R. Verneau, Les origines de l'Humanité, 1926, p. 76-77.— Κ. Δημητρίου, Προϊστορικοὶ Πολιτισμοὶ καὶ ἐξέλιξη, 1964, σ. 80 κέξ.— A. Leroi-Gourhan, ὁ.π. σ. 198 καὶ H. Nestourkh, L'origine de l'homme, éd. Moscou, 1976, p. 278 κέξ.

2. Πρβλ. F. Engels, Ὁ ρόλος τῆς ἐργασίας στὴν μετατροπὴ τοῦ πιθήκου σὲ ἄνθρωπο, περιοδ. «Μόρφωση» τ. 2, σ. 194.— Μ. Prensan, Βιολογία καὶ μαρξισμός, 1954, σ. 61. Βλ. καὶ Histoire de l'antiquité, éd. Moscou, 1977, p. 13-14 καὶ H. Nestourkh, ὁ.π. σ. 279 κέξ.

Ἡ προανθρώπινη ομάδα τώρα, ἔχει ἐργαλεῖα-ὄπλα ἀπὸ πυριτόλιθο κοντὰ στὸ ρόπαλο, πολὺ χοντροκομμένα καὶ ἀκατέργαστα ὀκὸμη (χελαῖα, ἀχίλεια). Μὲ τὴ χρήση τῆς φωτιάς (σινάνθρωπος) γίνεται ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸ κλίμα καὶ μπορεῖ νὰ μετακινεῖται σὲ μακρυνὲς ἀποστάσεις καὶ σ' ἄλλες περιοχές. Ἀκολουθεῖ τὰ ποτάμια κι' ἔτσι μπορεῖ καὶ ἀπλώνεται σ' ὄλοκληρη τὴ γῆ. Ζεῖ μέσα σὲ μικρὲς σπηλιὲς καὶ ἀπάγγεια μέρη καὶ συντηρεῖ τὴ φωτιά, ὅπου ἀρχίζει νὰ ψήνει τὸ κρέας ἀπὸ τὸ κυνήγι μικρῶν ζώων. Γίνεται πανφάγος. Τὸ κρῦο περίγυρο τὸν ἀναγκάζει νὰ σκεπάζει τὸ σῶμα του μὲ τὰ δέρματα τῶν ζώων ποὺ σκοτώνει, ἂν καὶ ὀδηγήθηκε σ' αὐτό, ἀρχικά, σύμφωνα μὲ τὸν Herbert Spencer, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τοῦ στολισμοῦ¹.

Ὅσο τὰ ἄτομα τῆς προανθρώπινης ομάδας ἀναζητοῦν τὴν τροφή τους μὲ στοιχειώδη ἐργαλεῖα, ὅπως τὰ βρίσκει ἔτοιμα στὴ φύση, δηλαδή ἔστω κι ἂν κάνει χρῆση τοῦ ρόπαλου καὶ τῆς μυτερῆς πέτρας, οἱ ψυχικὲς τους λειτουργίες μένουν σχετικὰ ἀνεξέλιχτες καὶ στάσιμες². Ἡ ἀνάγκη προσυρμογῆς στὸ νέο φυσικὸ περίγυρο, ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴ χρῆση στὴν κατασκευὴ εἴτε στὴ διαμόρφωση τῶν ὕλικῶν ποὺ χρησιμοποιεῖ. Αὐτὸ ὑποδηλώνει μιὰ αἰφνίδια ἀνάπτυξη τῆς Σ.Λ. Δημιουργεῖ νέα ἐξαρτημένα ἀντανακλαστικά, πιὸ πολὺπλοκα καὶ σύνθετα καὶ ἀναφαίνονται νέες ψυχικὲς ιδιότητες, ἀνύπαρχτες στοὺς ἐκπρόσωπους τῆς προηγούμενης βαθμίδας, μὲ τὴν ταυτόχρονη ἀνάπτυξη τοῦ ἐγκεφαλικοῦ φλοιοῦ καὶ μάλιστα τῶν μετωπιαίων λοβῶν.

Εἶναι φανερὸ πὼς στὴν πράξη διαπιστώνονται οἱ ιδιότητες τῶν ἀντικείμενων, οἱ μεταξὺ τους σχέσεις κι' ἡ οὐσία τους : π.χ. ἡ διαφορὰ μιᾶς κοφτερῆς πέτρας ἀπὸ μιὰ ἄλλη λιγότερο κοφτερὴ εἴτε ἀπὸ μιὰ ἄλλη πιὸ σκληρὴ κλπ., γιατί μὲ τὴ δοκιμὴ καὶ τὸ λάθος καθὼς καὶ μὲ τὴν ἄσκηση, διαπιστώνεται : τὸ τί λογίς εἶναι (κατηγορία ποιότητας), τί ἀποτέλεσμα φέρνει (κατηγορία σχέσης) : χτυπᾷ πιὸ ἀποτελεσματικά, κόβει

1. H. Spencer, Ἡ Ἀγωγή, σ. 11.

2. G. Viaud, L'intelligence, PUF, 1964, p. 28 προπαρασκευὴ ἐργαλείων.

καλύτερα, σκοτώνει εύκολότερα. Δημιουργεί δυναμικά στερεότυπα από εξαρτημένους δεσμούς. Τα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου έρχονται να ένταχτούν, σε μιὰ προσπάθεια ενεργητικής προσαρμογής του οργανισμού σάν παραστάσεις-άντανακλάσεις στη Σ.Α. κι' έτσι αρχίζουν να λειτουργούν περισσότερο συνειρμικά κέντρα στον εγκέφαλο.

Οί νευρικοί δεσμοί είτε ή αδιάκοπη συνειρμική σύνδεση τής αντανάκλασης τών αντικείμενων του εξωτερικού κόσμου είτε τής αντίληψης, δέν είναι παθητική μὰ ενεργητική αντανάκλαση. Το ύποκειμενο για να συλλάβει και να κατανοήσει τὸ περιεχόμενο τής έμπειρίας, χρησιμοποιεῖ, σύμφωνα με τὸν Piaget, τὰ αἰσθησιο-κινητικά σχήματά του, ὅπου μέσα σ' αὐτὰ θ' ἀφομοιωθεῖ, για να γίνει κατανοητή ή νέα έμπειρία. Θεωρεῖ τὰ σχήματα αὐτά, να δομοῦνται δυναμικά στην αδιάκοπη ἀλληλεπίδρασή τους με τήν έμπειρία, ἀπό τή στιγμή πού γεννιέται τὸ ἄτομο.

Παραδέχεται τὰ πρωτεῖα τής έμπειρίας, μὰ τὸ ἴδιο πιστεύει και στην ὑπεροχή τής νόησης. Τονίζει τὸν ενεργητικό ρόλο τοῦ ὑποκειμένου και παρόλο πὸ κριτικάρει τὸν ἀπριορισμό γενικά, ὡστόσο σ' αὐτὸν θὰ καταλήξει γνωσιολογικά· δηλαδή σε μιὰ ἀποψη πὸ τήν ὀνομάζει: «ἰσομορφισμό»¹, ὅπου σ' αὐτὸν τὸ ὑποκειμενο θεωρεῖται ὄντολογικά ἴσο με τὸ ἀντικείμενο. Ἀπὸ δὴ βγαίνει πὸς τὰ ψυχικά στοιχεῖα πὸ συγκροτοῦν τὰ σχήματά του, δηλαδή τὰ αἰστήματα κι' οἱ παραστάσεις, δέν συνδέονται μεταξύ τους συνειρμικά, μὰ ἀπὸ μιὰ γενική ἀρχή: τήν implication². Ὑπονοεῖται ἔτσι πὸς ἀνάμεσα στὰ αἰστήματα ή στις παραστάσεις παρεμβαίνει ὄχι ὁ συνειρμός, μὰ μιὰ κρίση. Μ' ἄλλα λόγια πὸς ή ἀνάπλαση δέν γίνεται με τὸ νόμο τοῦ «συγχρονισμού-συνύπαρξης», μὰ με τὸ νόμο τής «ὁμοειδεῖας»,

1. J. Piaget, Problèmes de psychologie génétique, éd. Denoël, 1976 p. 145.

2. Implication, «ὑπόνοηση» τὸ ἀντίθετο τής explication (ἐξήγηση). Ἐδὴ πὸς ή σύνδεση τών ψυχικῶν στοιχείων μέσα στο Σ.Π. δέν είναι συνειρμική, μὰ ὑπονοεῖται πὸς ὑπάρχει κάτι πὸ οὐσιαστικό πὸ τὰ συνδέει: τὸ a priori ὑπερβατικό λογικό στοιχεῖο. Νοησιαρχική ἀποψη.

του ὁμοίου κ.ά. Τὸ ὑποκείμενο κάνει ἔτσι μιὰ κρίση· αὐτὸ ὅμως ὑπονοεῖ εἴτε ὀδηγεῖ τελικὰ στὸ «ἐκ τῶν προτέρων» λογικὸ ὑπερβατικὸ στοιχεῖο.

Τὴν *implication* τὴν χρησιμοποίησε πρῶτος ὁ W. James καὶ ὕστερα ὁ Ed. Claparède. Αὐτὸς σὲ βασικὸ τοῦ ἔργο γράφει: «ἡ *implication* ἀπλώνει τὶς ρίζες τῆς μέσα στὶς κινητικὲς κοίτες τοῦ ὄντος. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πῶς ἡ ζωὴ τὴν ὑπονοεῖ»¹. Κι' ὁ Piaget συμπληρώνοντας τὸν Claparède γράφει: «...ἡ νόηση εἶναι: κατασκευὴ σχέσεων καὶ ὄχι μόνον ταυτοποίηση· ἡ διεργασία τῶν σχημάτων ὑπονοεῖ τόσο μιὰ λογικὴ τῶν σχέσεων, ὅσο καὶ μιὰ λογικὴ ταξινόμησης»². Τὴν ἀρχὴ αὐτὴ, τὴν ἐπεχτείνει καὶ στὸ βιολογικὸ ὑπόστρωμα γιὰ νὰ πάρει κῦρος, σὰ γενικὴ διαμορφωτικὴ ἀρχή.

Τὴν *implication* τὴν εἶχε κριτικάρει ὁ Pavlov, ὅταν ὁ Claparède τοῦ ἔστειλε τὸ βιβλίο τοῦ *La genèse de l'hypothèse*, δειχνοντας πῶς δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά τὸ συνειρμικὸ ὑπόστρωμα, οἱ νευρικοὶ δεσμοί. Κι' ὅταν ἀναφέρεται στὸν ὀρισμὸ τῆς *implication*, ποὺ δίνεται ἀπὸ τὸν ἀμερικάνο H. Warren³, ὅταν συνοψίζει τὶς ἀπόψεις, πῶς: «ἡ *implication* εἶναι βασικὰ ὁ νόμος τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ ὁμοίου καὶ ἐκφράζει τὸ γεγονὸς πῶς τὸ ἄτομο τείνει νὰ ἐπαναλαβαίνει τὶς ἀντιδράσεις ποῦ, σὲ μιὰ προηγούμενη ταυτόσημη ἢ ἀνάλογη κατάσταση, τοῦ εἶτανε εἰδωμένες...», ὁ Pavlov, ποὺ ἀπευθύνεται στοὺς συνεργάτες τοῦ σὲ συνεδρίασή τους, διαπιστώνει: «... Σὰς διάβασα τρεῖς σελίδες... Δὲ βρίσκω κανένα λόγὸ νὰ κάνω διάκριση ἀνάμεσα στὴν *implication* καὶ στὸ συνειρμό... Δίχως νὰ διστάσω σὰς λέω πῶς ὑπονοεῖ τὰ ἐξαρτημένα ἀντανεκλαστικὰ καὶ τὸ συνειρμό...»⁴.

Ἔτσι τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἐμπειρίας, ἀδιάκοπα, γενετικά, δομεῖ δυναμικὲς βάσεις ποῦ θὰ βοηθήσουν στὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ αἰσθησιοκινητικὴ ψηλάφιση (*tâtonnement*) στὴ νοητικὴ λύση προβλημάτων

1. Ed. Claparède, *La genèse de l'hypothèse*, 1927, p. 105-106.

2. Πρὸβλ. J. Piaget, *La naissance...*, p. 353.

3. *Dictionary of Psychology*, 1934.

4. Βλ. Pavlov, *Oeuvres Choisies*, éd. Moscou, 1954, p. 648.

σὲ καινούργιες συνθήκες, αἰφνίδιες, ποὺ παρουσιάζονται ἀδιάκοπα στὸ φυσικὸ περίγυρο. Βασικοὶ παράγοντες γι' αὐτὴ τὴ μεταβολὴ στὴ Σ.Λ. εἶναι : α) ἡ πρώτη ἀπόπειρα διαμόρφωσης τῶν ὕλικῶν ποὺ τὰ προανθρώπινα ἄτομα βρῖσκανε ἔτοιμα στὴ φύση καὶ ἰδιαίτερα β) κατασκευῆς καὶ ἐφεύρεσης νέων ἐργαλείων - ὄπλων.

4. Εἰκόνα ἀπὸ ἀνάμνηση. — Ἡ κατασκευὴ λοιπὸν τοῦ ἐργαλείου, ἡ πρώτη ἔστω προσπάθεια νὰ κοπεῖ μιὰ πέτρα γιὰ νὰ γίνει πιὸ κοφτερὴ¹, πιὸ κατάλληλη γιὰ τὸ σκοπὸ ποὺ τὴ χρειάζεται, σύμφωνα μὲ τὴν ἐξαρτημένη πείρα του, εἶναι ἀπαραίτητη ἢ ἰκανότητα τῆς Σ.Λ. γιὰ ἀνάπλαση τῆς ἀντίληψης, δηλαδὴ τῆς μνημονικῆς εἰκόνας, τῆς παράστασης στὴ δυναμικὴ τῆς πορεία, ὅχι σὰν ἄμεση ἀναγνωριστικὴ ἀναπαράσταση, μὰ σὰν ἀνάπλαση («ἀπὸ ἀνάμνηση»). Πρέπει πρῶτα νὰ τῶχει κανένας στὸ μυαλὸ του αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ φτιάξει. Ὁ Μάρξ ἔχει γράψει : «Αὐτὸ ποὺ διακρίνει τὸν πιὸ ἀνεπιτήδειο ἀρχιτέκτονα ἀπὸ τὴν πιὸ ἐπιδέξια μέλισσα, εἶναι πὼς ὁ πρῶτος ἔχει κατασκευάσει τὸ κύτταρο μέσα στὸ κεφάλι του πρὶν τὸ πραγματώσει. Στὸ τέλος τοῦ προτσέσου τῆς ἐργασίας προκύπτει ἕνα ἀποτέλεσμα ποὺ ὑπῆρχε κιόλας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴν παράσταση τοῦ ἐργάτη, δηλαδὴ ὑπῆρχε κιόλας ἰδεατὰ»². Κι' ἕνας ρώσος σοφὸς γράφει : «... Σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ μαρξισμὸς θεωρεῖ τὸ σχηματισμὸ, μέσα στὸ ἀνθρώπινο μυαλὸ, μιᾶς ἰδεατῆς ἀναπαράστασης τοῦ πραγματικοῦ προτσέσου τῆς ἐργασίας, ταυτόχρονα σὰν τὴν ἀπαρχὴ καὶ σὰν πραγμάτωση τῆς ὕλικῆς λογικῆς ἐνέργειας γιὰ νὰ μεταταμορφώσουμε τὴ φύση»³. Τὸ ἴδιο διαπιστώνει κι' ὁ γάλλος καθηγητῆς A. Leroi-Gourhan ὅταν γράφει : «... τὸ ἀρχικὸ θραῦσμα προϋπάρχει μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ κατασκευαστῆ σὰ μορφὴ»⁴.

1. Histoire de l'antiquité, p. 19.

2. K. M a r x, Τὸ Κεφάλαιο, σ. 191.

3. S. T. T o u m a s s i a n, Problèmes philosophiques du travail et de la technique, éd. Moscou, 1974, p. 21.

4. Ὁ.π. σ. 139.

Φυσικά, γιὰ νὰ φτάσει τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο στὴν ιδιότητα αὐτή : τὴν ἀνάπλαση ἀπὸ ἀνάμνηση, ἡ Σ.Α. περνάει ἀπὸ σειρά ἐνδιάμεσα στάδια ¹, πὸν κύριο χαρακτηριστικό τους εἶναι πὼς τὸ ἀντικείμενο, ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, σχηματίζεται, ὑποστασιοποιεῖται καὶ μπαίνει στὶς χωρο-χρονικὲς κατηγορίες, σιγὰ-σιγὰ. Στὶς ἀπαρχὲς ὡστόσο βρισκόμαστε κάτω ἀπὸ τὸν ἀντουαλιστικὸ ρεαλισμό ².

Γιὰ τὴν ἀπόχτηση τῆς ιδιότητος αὐτῆς τῆς Σ.Α. ἀρχίζουν νὰ πολλαπλασιάζονται οἱ ἐξαρτημένοι νευρικοὶ δεσμοὶ καὶ νὰ συνδυάζονται σὲ πολυποίκιλους συνειρμούς. Ταυτόχρονα αὐτὲς οἱ ἐμπειρίες θὰ γίνονται χτῆμα τῆς ὁμάδας, σὰν ὁμαδικὲς παραστάσεις, πράγμα πὸν ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν αὐτοσυντήρησή της. Ἔτσι δημιουργεῖται σταθερὸ καὶ μόνιμο ἀπόθεμα ἐμπειρικῶν γνώσεων ³ (μνήμης), πὸν μὲ τὴν κοινωνικοποίησή τους, δὲν ἀναπλάθονται μόνο κάτω ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες ἄμεσες συνθήκες τοῦ παρόντος. Ἡ ἐμπειρία χάρη στὴν ὁμαδικὴ συγκράτηση γίνεται παράδοση κι' ἀρχίζει νὰ διαπλάθεται ἢ κοινωνικὴ συνείδηση. Ἔτσι μπορεῖ νὰ φαίνεται ὑπερατομικὴ, a priori ⁴.

Μὲ τὴν ἀπαρχὴ λοιπὸν τῆς κατασκευῆς τοῦ ἐργαλείου, ἀνάμεσα στὴ Σ.Α. καὶ στὴν ἄμεση δράση, μπαίνουν μιά σειρά ἀπὸ ἐνδιάμεσες ψυχικὲς ἐνέργειες :

α) Ἡ συνειδητὴ σκόπιμη ἐνέργεια, ἐμβρυικὴ βέβαια, τοῦ προανθρώπινου ὑποκείμενου, πὸν σημαίνει δράση ὄχι ἀπὸ ἄμεσους ἐρεθισμούς τοῦ ἐξωτερικοῦ περιγυροῦ, μὰ ἀπὸ ἔμμεσους (παράστασης - εἰκόνας). Ἔτσι δημιουργεῖται τὸ προσχέδιο δράσης καὶ ἡ μετατροπὴ τῆς ὀπτικιστικῆς ἄμεσης «κατ' αἴσθησιν» ἀντανάκλασης τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, σ' ἓνα πρωτόλειο Σ.Π., ἓνα ἀναμνηστικὸ μνημονικὸ προτσέσο, ὅπου : «... ἢ εἰ-

1. J. Piaget, ὁ.π. σ. 356.

2. J. Piaget, *Constructions...*, p. 57 καὶ C. Odier, ὁ.π. σ. 9.

3. Πρβλ. C. Jung, *Dialectique...*, p. 79-80 καὶ L. Bruhl, *Fonctions...* p. 16.

4. Πρβλ. *Histoire de l'antiquité*, p. 19.

κόνα είναι ή αναπόληση ένοϋ μοντέλου, πού σ' αυτό άπουσιάζει ή αντίληψη»¹.

β) Οί ένδιάμεσες ψυχικές ένέργειες και ή άπόχτηση μνημονικού παραστατικού άποθέματος, αρχίζουν νά δίνουν τήν αίσθηση τής χρονικής διάρκειας στη Σ.Α. του προανθρώπου. Καί τούτο γιατί τó άμεσο αντίληπτικό μονοδιάστατο κι' άνεπίστροφο παρόν, όπου σ' αυτό ύποκείμενο-άντικείμενο ταυτίζονται, τώρα μέ τήν πρώτη άντικειμενοποίηση, αρχίζει ν' άποχτᾶ, στη βάση τής άνάκλησης του μνημονικού προτσέσου, και: παρελθόντος. Ταυτόχρονα ή πραγμάτωση ένοϋ στόχου-σκοπού, δέν εΐτανε παρά ή πιό μπροστά προβολή του στό: μέλλον. Μπαίνει έτσι ή βάση για τή δυναμική γενετική δόμηση του Σ.Π.

γ) Άπό τó μνημονικό αυτό προτσέσο γίνεται ταυτόχρονα: χωρισμός τής εικόνας άπό τήν άμεση δράση. Κι' ό γάτος έχει παραστατική άνάπλαση όταν ξεκινᾶ νά πιεί νερό δίχως νά βλέπει τó μέρος πού αυτό βρίσκεται. Όμως του ανθρώπου, έχει βασική διαφορά άπό τó μνημονικό προτσέσο του γάτου: πώς ό γάτος για νά πάει νά πιεί νερό έχει τήν άμεση όργανική παρώθηση τής δίψας, πού συνδέεται άμεσα μέ τó επίκαιρο αντίληπτικό παρόν· είναι άναγνωριστική συνειρμική άνάπλαση. Βαδίζει στηριγμένος σε μιá άδιάκοπη συνειρμική βήμα προς βήμα άναπαράσταση τών στοιχείων πού του δίνει άκατάπαντα ή άμεση αντίληψη². Άντίθετα στον άνθρωπο όταν σχεδιάζει νά κατασκευάσει π.χ. ένα έργαλειό, ένα χάρτη κλπ., δέν έχει άμεση όργανική παρώθηση, μά άνάμνηση τής μελλοντικής εικόνας πού σ' αυτή περικλείνεται σε μιá διαδοχική σειρά³, τόσο ή μελλοντική άνάγκη όσο κι' ή ίκανοποίησή της: δηλαδή έχουμε άναμνηστική άνάπλαση όπου άπουσιάζει ή άμεση αντίληψη. 'Η εικόνα συνδέεται έμμεσα μέ τις όργανικές παρωθήσεις του,

1. Βλ. J. Piaget, ό.π. σ. 44 και J. Piaget et B. Inhelder, *L'imagé mentale chez l'enfant*, PUF, 1964, p. 14.

2. J. Piaget *La naissance...*, p. 300.

3. J. Piaget et B. Inhelder, ό.π. σ. 14, όπου γράφουν: «ή εικόνα συνιστᾶ μόνη της μιá έσωτερική μίμηση».

δηλαδή: συνδέονται ή μελλοντική ίκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης (σκοπὸς-μέλλον) με τὴν τωρινή (παρὸν) κατασκευὴ ἐργαλείου (μέσων), χρησιμοποιώντας τὴν ἐμπειρία του (παρελθόν).

Θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ἐδῶ πὼς μιὰ ἀνάλογη κατάσταση παρουσιάζεται καὶ στὴ ψυχικὴ ἐξέλιξη τοῦ παιδιοῦ, ἰδιαιτέρα ἀνάμεσα στὸ 3ο καὶ 5ο στάδιο ἀνάπτυξης τῆς νόησής του. Σύμφωνα με τὸ Piaget¹ στὸ 5ο στάδιο, ὅπου ἡ νόηση τοῦ παιδιοῦ ἐμπλέκεται με τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα, ἀρχίζει νὰ ἀναφαίνεται στὶς ψυχικὲς λειτουργίες του μιὰ σκοπιμότητα. Ξεχωρίζει τὰ μέσα γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ στόχου του : π.χ. παραμερισμὸς ἐμποδίων γιὰ νὰ φτάσει τὸ μπιμπερό κ.ἄ., κι' ὄχι μόνο αὐτό, μὰ ἀκόμη πὼς ὁ : «σκοπὸς δὲν εἶναι ἔτσι δοσμένος ἀπ' τὴν ἀρχὴ μὰ μόνο τὴν ὥρα τῆς ἐπανάληψης τῆς ἐνέργειας»². Βέβαια ὁ Piaget δὲν ἐξετάζει σὰ σύνολο τὴν ἐξέλιξη τῆς συνείδησης, μὰ μόνο σ' ἓνα μέρος της: τὴ νόηση. Ὡστόσο διαπιστώνει, πὼς ὁ βασικὸς σκοπὸς, ποὺ παίρνει σημασία στὸ παιδί, εἶναι ἡ ίκανοποίηση τῆς ἐπιθυμίας του, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ὄχι ἄμεσα ὀργανικὴ, ὅταν αὐτὴ ἔχει ίκανοποιηθῆ, μὰ ἐρευνητικὴ, προσπάθεια γιὰ κατανόηση κλπ. γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ λύνει προβλήματα «σὲ καινούργιες συνθήκες» τοῦ περιγύρου, στὸ μέλλον.

Ἐκτὸ δὲ θὰ ἀρχίσει, στὶς ψυχικὲς ἐνέργειες τοῦ παιδιοῦ, μιὰ ἀνατροπὴ: πὼς δηλαδὴ ἀρχίζει ν' ἀκολουθεῖ τὴν κίνηση ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ ἐρεθισμὸ μέχρι τὴν πραγμάτωση τοῦ σκοποῦ, ἀναπαρασταίνοντάς την στὸ μυαλό του. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο : μιὰ ἀνατροπὴ στὴ Σ.Λ., ὅπου γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ στόχου του, ἀναπαρασταίνει στὸ μυαλό του, σὰ μνημονικὸ προτσέσο, τὶς διαδοχικὲς κινήσεις-μέσα (κατασκευὴ ἐργαλείων - ὄπλων, πυρῆνες, σχίζες κλπ.) γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ σκοποῦ (θήραμα, καρποσυλλογὴ, ἄμυνα κ.ἄ.).

Ἐτσι ἡ προανθρώπινη ὁμάδα καταχτάει ἓνα σπουδαῖο βῆμα γιὰ τὴ ψυχικὴ ἀνάπτυξή της. Κάνει ἓνα ἄλλα καὶ ξεφεύγει ἀπὸ τὴν αἰσθησιοκινητικὴ ἐμπειρία γιὰ νὰ φτάσει στὴ νοη-

1. J. Piaget, *La naissance...*, p. 135.

2. J. Piaget, ὁ.π. σ. 139.

τική, ἐδραιώνοντας ταυτόχρονα τόσο τὴν ἀτομικὴ πείρα καὶ γνώση ὅσο καὶ τὴν ὁμαδική: τὴν παράδοση¹, βάση ταυτόχρονα γιὰ τὴν ἀπαρχὴ καὶ τὴ δόμηση τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς συνείδησης.

Ἄκόμη εἶναι καὶ τοῦτο : πῶς ἡ Σ.Λ. δὲν βρίσκεται τώρα μόνο σὲ παθητικὴ κατάσταση, δηλαδὴ σὲ αὐτόματη ἀναγνωριστικὴ ἀνάπλαση πάνω στὴν ἄμεση καὶ στὸ παρὸν δράση, μὰ παίρνει μέρος καὶ μιὰ ἐνεργητικὴ στάση τοῦ ὑποκειμένου (πάντα ἔπαιρνε) μὲ τὴν κατάχτηση τοῦ μνημονικοῦ προτσέσου. Εἶναι οἱ πρῶτες στιγμὲς ποὺ τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο, θὰ ἀρχίσει νὰ βάζει δικές του προσθήκες², ἀπὸ συνδυασμοὺς παραστάσεων, ποὺ θὰ τοὺς ἀντλεῖ ἀπὸ τὰ μνημονικὰ ἀποθέματά του, παρωθημένος ὁμως ἀπὸ τὶς ἐπιθυμίες του. Ἔτσι σὲ μιὰ πὺρ προχωρημένη νοητικὴ βαθμίδα τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, θὰ ἀρχίζει νὰ δημιουργεῖ τὰ μυθοπλαστικὰ ἐνεργήματά του μὲ βάση τὸ ναρκισσιστικὸ του ἐγωκεντρισμό. Εἶναι οἱ πρῶτες ἀρχές, φτωχὲς βέβαια, τῆς συνδυαστικῆς φαντασίας τοῦ ἀνθρώπου.

Θὰ θέλαμε νὰ παρατηρήσουμε ἀκόμη πῶς ἡ ἀτομικὴ μνήμη, ἡ μνήμη μὲ εἰκόνας καὶ ἀργότερα καὶ μὲ λέξεις-ἐννοιες, δὲν θὰ εἶτανε δυνατὴ, ἂν τὰ ἄτομα τῆς μακρινῆς αὐτῆς ἐποχῆς, δὲν εἶχαν ἀρχίσει νὰ συνεννοοῦνται, μὲ τὶς λίγες φωνητικο-κινητικὲς ἐκφράσεις, στὸ προτσέσο τῆς ἐργασίας καὶ ἂν δὲν εἶτανε συμπηγμένα σὲ ὁμάδες. Ἡ ἀτομικὴ μνήμη εἶναι περιεχόμενο ὁμαδικό-κοινωνικό. Καὶ σὰν τέτοιο μόνο μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα μπορεῖ, τὸ ἄτομο, νὰ ἔχει ὀργανωμένες ἀναμνήσεις, ἰδιαίτερα : ρυθμικὰ ὀργανωμένες. Ὁ J. Pucelle γράφει χαρακτηριστικὰ πῶς : «Ἡ ἀτομικὴ μνήμη βαπτίζεται μέσα στὴν ἱστορικὴ μνήμη» εἴτε μέσα στὶς διαφορὲς ὁμαδικὲς μνή-

1. Πρβλ. J. Pucelle, *Le temps*, PUF, 1967, p. 27-35 καὶ M. M a u s, *Caractère rythmique de la vie sociale* (Phil. et Savant Français du XXe siècle : La sociologie, p. 132-135).

2. Πρβλ. M. C o r n f o r t h, *Γνωσιολογία*, 1955, σ. 25, 43 κι' ὁ Feuerbach πάνω σ' αὐτὸ γράφει : «Οἱ ἄνθρωποι ἀρχίζουν μὲ τὸ νὰ βλέπουν τὰ πράγματα ὅπως τοὺς φαίνονται κι' ὄχι ὅπως εἶναι» (*Principes de la philosophie de l'avenir* (1843) No 43).

μες... ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀτομικὴ μνήμη δίχως τὸ διαρθρωμένο σύστημα (τὸ κοινωνικό)»¹.

Εἶδαμε πὼς ἡ εἰκόνα ἀπὸ ἀνάμνηση εἶναι μιὰ κατάχτηση τῆς Σ.Λ. ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴν προσπάθεια κατεργασίας ὑλικῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐργαλείων-ὄπλων, στὸ προτσέσο τῆς πρακτικῆς ὁμαδικῆς δραστηριότητος τοῦ προανθρώπινου ὑποκειμένου : τῆς ἐργασίας. Ἄκριβῶς τὸ γεγονός πὼς ἡ προσοχὴ τοῦ στρέφεται σὲ ὀρισμένες ιδιότητες τῶν ἀντικειμένων ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπ'αὐτὸν καὶ στὶς σχέσεις ἀνάμεσά τους, μπροστά σὲ μιὰ ἀκατάπαντα ἀσταθῆ ἰσορροπία, ἀνάμεσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα καὶ σ' ἓνα τραχὺ καὶ σκληρὸ φυσικὸ περίγυρο, τῆς κάτω Παλαιολιθικῆς, βοηθᾷ νὰ γίνῃ ἓνα πρῶτο ρῆγμα στὸν πρωτόγονο ρεαλισμὸ καὶ στὸ ἀντουαλιστικὸ παραστατικὸ πεδίο τῆς Σ.Λ. καὶ νὰ : σπάσει τὸν ταυτισμὸ ὑποκειμενικοῦ-ἀντικειμενικοῦ².

Ὡστόσο ὅπως διαπιστώνεται, γενικότερα, ἀπὸ τὴ μελέτη τόσο τοῦ ὑλικοῦ τῆς προϊστορίας, ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς παιδικῆς ψυχολογίας, ὅσο κι' ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις πάνω στὴν πρωτόγονη νοοτροπία, τὰ ὄντα καὶ οἱ ἀνάμεσά τους σχέσεις, γίνονται ἀντικείμενα γνώσης³ τμηματικὰ καὶ βαθμιαία κι' αὐτὸ προδικάζει καὶ τὴ βαθμιαία, ἐπίπονη καὶ ἀργὴ ἀνάπτυξη τῆς Σ.Λ. Προϋποθέτει τὸν ἀδιάκοπο καὶ δραματικὸ ἀγώνα τοῦ ὑποκειμένου, τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας μὲ τὸ φυσικὸ περίγυρο. Ὅμως κι' ἡ γνώση τῶν ὄντων, στὴ βαθμίδα αὐτῆ τῆς Σ.Λ. δὲν εἶναι γνώση στὴν ἔννοια τῆ σημερινῆ. Δὲν εἶναι μόνο θεωρητικὴ γνώση, τὸ ξαναλέμε πάλι. Γιατὶ βέβαια, τὸ προανθρώ-

1. J. Pucelle, ὁ.π. σ. 35 καὶ M. Halbwachs, Les cadres sociaux de la mémoire, PUF, p. 19 καὶ Histoire de l'antiquité, éd. Mosc. p. 19.

2. Πρβλ. M. Cornforth, Γνωσιολογία, 1955, p. 125. G. Maucó, L'inconscient et la psychologie de l'enfant, PUF, 1970, p. 31 καὶ 45 καὶ J. Piaget, ὁ.π. σ. 78.

3. Βλ. G. Bataille, Théorie de la religion, éd. Gallimard, 1973, p. 37: «Τὸ ἐπεξεργασμένο ἐργαλεῖο εἶναι ἡ ἀπαρχὴ τῆς γέννησης τῆς μορφῆς τοῦ ὄχι-ἐγώ». Πάνω σ' αὐτὸ ὁ Feuerbach γράφει : «... ἡ ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ἡ ἔννοια ἐνοῦ ἄλλου ἐγώ...» (Principes No 32).

πινο υποκείμενο ταυτόχρονα παρωθείται από δυνατές δυσφορικές οργανικο-συγκινησιακές τάσεις (affects), που τον κάνουν να νοιώθει ανασφάλεια από τη στέρηση, στη σκληρή πάλη του για επιβίωση απέναντι σ' ένα αφιλόξενο φυσικό περίγυρο της εποχής των πρώτων παγετώνων. Από δω ο ναρκισσιστικός έγωκεντρισμός του τον κάνει να νοιώθει φόβο κι' αγωνία, υπαρξιακό άγχος, όπως θάλεγε ο Heidegger, που δίνει συγκινησιακό χρώμα στο νεοαποχτημένο μνημονικό προτσέσο της Σ.Α. του.

Για τον προάνθρωπο λοιπόν, η γνώση είναι: πράξη-νοιώσιμο-ζήσιμο, τριγυρισμένη με δυνατά συναισθήματα. «Τό είναι προηγείται από τη νόηση, γράφει ο Feuerbach, προτού σκεφτείς την ποιότητα την αισθάνεσαι» και «έχω ανάγκη των αισθήσεων για να σκεφτώ»¹ κι' ο Marx συμπληρώνει: «Τό έγώ μας γνωρίζει τό αντικείμενο ένεργώντας με τή σειρά του άπάνω του, μεταβάλλοντας ταυτόχρονα τήν ίδια του τή φύση»².

5. Αντικείμενο ποίηση.—Βασική προϋπόθεση για τήν κατάκτηση τής νέας ψυχικής ιδιότητας, δηλαδή τής είκονας από ανάμνηση, είναι, ταυτόχρονα με τήν ομαδική μνήμη-παράδοση, ή ικανότητα τής Σ.Α. για: αντικειμενοποίηση. Τό υποκείμενο, μέσα από τήν άκατάπαυτη ροηκότητα του όντος με τό άντουαλιστικό συνειδησιακό - άντιληπτικό περιεχόμενό του, όπου σ' αυτό δε διαφορίζεται άκόμη τό 'Υποκείμενο από τό 'Αντικείμενο, άξαφνα ξεχωρίζει και άκινητεί, μέσα στο άντιληπτικό - φαινομενικό πεδίο τής Σ.Α. του, όρισμένα στοιχεία. Μ' άλλα λόγια στέκεται ή προσοχή του, σ' ένα σημείο τής άντανάκλασης του έξωτερικού κόσμου, σ' ένα δεσμό, σε μιá σχέση, σε μιá ιδιότητα του όντος, σ' ένα αντικείμενο³.

1. L. Feuerbach, Πρόλογος στη 2η έκδοση του L'essence du christianisme, (1841).

2. K. Marx, Oeuvres Philosophiques, éd. Costes, t. VI, 1937, p. 167.

3. Πρβλ. F. Engels, 'Αντι-Ντύριγκ, 1963, σ. 44, όπου τήν άσταμάτητη ροή του γίνεσθαι για να μπορέσουμε να τήν κατανοήσουμε και να έχουμε εικόνα του όλου, πρέπει να γνωρίσουμε τις λεπτομέρειες, δηλαδή: «... Για να γνωρίσουμε αυτές τις λεπτομέρειες, πρέπει να τις απο-

Ὁ ξεχωρισμὸς αὐτὸς μέσα ἀπ' τὸ χάος τῆς ὑποκειμενικῆς ταυτιστικῆς ροῆς, παρουσιάζει τὸ χαρακτηριστικὸ πῶς γιὰ πρώτη φορὰ φέρνει ὀλόκληρο τὸν αὐτιστικὸ ἐγωκεντρισμὸ¹ τοῦ προανθρώπινου ὑποκειμένου σὲ ἀντίθεση, ὄχι μόνον συναισθηματικὰ ἀπέναντι σὲ κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, δηλαδή ἀπέναντι στ' ἀντικείμενα τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου, μὰ ταυτόχρονα καὶ γνωστικά. Ἀπὸ δὴ ἀρχίζει μιὰ συστηματοποίηση τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν του.

Ἐνεργώντας τὸ ὑποκείμενο πάνω στὸν ἔξωτερικὸ κόσμο, σὲ ἓνα ἀντικείμενο ποῦ ἄμεσα στράφηκε ἢ προσοχή του, ψαχουλεύοντάς το², δοκιμάζοντάς το, προσπαθώντας νὰ ἐπενεργήσει ἀπάνω του, ἀποτυχαίνοντας καὶ ξαναδοκιμάζοντας χιλιάδες φορές, φτάνει σ' ἓνα ἀποτέλεσμα: γνωρίζει μιὰ ιδιότητα, μιὰ σχέση τοῦ ἀντικείμενου μὲ ἄλλα, π.χ. τὴ σκληρότητα τῆς πέτρας (ιδιότητα - ποιότητα), μὲ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ιδιότητος αὐτῆς σὰν ἐπενέργεια (αἰτία - σχέση) ἀπάνω σὲ κάτι ἄλλο³. Ἰδιότητα καὶ σχέση ἀδράχνονται σὰν ὄλο· σὰν ἓνα προτσέσο ποῦ ἀντανაკλᾶται στὴ Σ.Α. Τὸ ἀντικείμενο φαίνεται σὰ νὰ ξεκόβεται ἀπὸ τὴ ροὴ τοῦ γίνεσθαι καὶ νὰ ἀκίνητοποιεῖται μὲ τὴ μνημονικὴ συγκράτηση μέσα στὸ ἀναπλαστικὸ προτσέσο τῆς Σ.Α. Ὡστόσο ὀλόκληρη αὐτὴ ἡ διαδικασία: οἱ κινήσεις ποῦ κάνει ὁ προάνθρωπος γιὰ νὰ τροποποιήσει ἢ νὰ κατασκευάσει ἓνα ἐργαλεῖο, π.χ. πυρηνικὸ ἢ σχίζας, ἀποτελοῦν πέρασμα ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ αὐτοματισμοῦ τῆς ἐνστιχτικῆς συμπεριφορᾶς, στὴν ἀπαρχὴ πιὸ ὀργανωμένης: τῆς νοητικῆς.

Μ' ἄλλα λόγια, ἓνα δυναμικὸ στερεότυπο εἶτε ἓνα αἰσθησιο-

σπάσουμε ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἢ ἱστορικὴ τους ἀλληλουχία καὶ νὰ τις ἐξετάσουμε τὴν κάθε μία χωριστά, στὴ σύστασή τους, στὶς ἰδιαίτερες αἰτίες καὶ τὰ ἀποτελέσματά τους».

1. J. Piaget, ὁ.π. σ. 245 γράφει: «Ἐγωκεντρισμὸς σημαίνει ταυτόχρονα ἀπουσία συνείδησης ἑαυτοῦ καὶ ἀπουσία ἀντικειμενικότητας». Βλ. τοῦ Ἰδίου: *Pensée egocentrique et pensée sociocentrique* (in *Cahiers Internationaux de Sociologie*, No 10-12, 1951-1952, p, 34-49).

2. Πρὸβλ. J. Piaget, ὁ.π. σ. 345.

3. J. Piaget, *Construction...*, p. 79-85 καὶ τοῦ Ἰδίου, *La naissance...*, p. 320.

κινητικό σχῆμα, τώρα μπορεί νά ξανάρχεται στή Σ.Λ. ὄχι μόνο ἀπό τὴν ἄμεση ἀντίληψη, μὰ καὶ σὰ βιωματικό ἀναμνηστικό ρεῦμα. Καὶ τοῦτο γιατί ἔχοντας προκαλλιερῆσει (στό ἐπίπεδο τῶν ἀνώτερων πιθήκων) τὰ διάφορα στερεότυπα εἴτε σχήματά του, δηλαδή συνδέοντάς τα τόσο μεταξύ τους ὅσο καὶ μὲ τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου (π.χ. σύνδεση τῆς ὄρασης μὲ τὶς κινήσεις τῶν χεριῶν στή διαδικασία γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν ὕλικῶν, τῆς ἀκοῆς καὶ τῶν φωνητικῶν ἤχων πάνω στὴν πρακτικὴ δραστηριότητα τῆς ὁμάδας γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς ὁμιλίας κ.ἄ.), πού ἀρχίζει νὰ τὰ ὑποστασιοποιεῖ καὶ νὰ τὰ συλλαβαίνει στὶς χωροχρονικὲς τους σχέσεις, μὲ τὸ πρῶτο ρῆγμα τοῦ πρωτόγονου ρεαλιστικοῦ ἀντουαλισμοῦ.

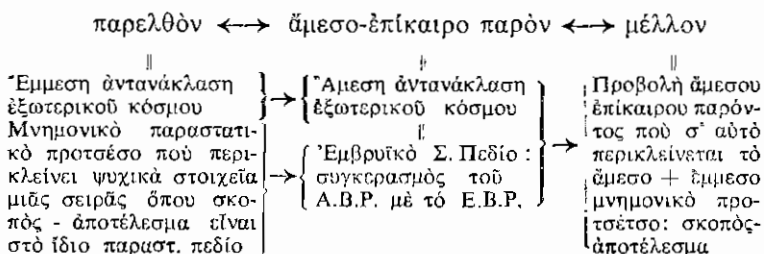
Ἄπο δὴ ἀκριβῶς ἀρχίζει νὰ ἀναπαρασταίνει σ' ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ ψυχικὸ προτσέσο στό ἄμεσο παρὸν καὶ μιὰ μελλοντικὴ ἐνέργειά του. Δηλαδή: ἀναπολεῖ στό ἄμεσο παρὸν, σὰν ἐπίκαιρο μὰ ἀναμνηστικό βιωματικό ρεῦμα τῆς Σ.Λ. (καὶ σὰν ἐμβρυικὸ Σ.Π.), τῆς μνημονικῆς σειρᾶς ὅπου ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος της γίνονται ὀρατὰ ταυτόχρονα καὶ διαδοχικά. Ἔτσι ὁ σκοπὸς φαίνεται μέσα στό βιωματικό ἀναμνηστικό ρεῦμα δοσμένος «ἐξ ἀρχῆς». Δὲν ἔχουμε τώρα τὸ ἄμεσο «κατ' αἴσθησιν» παρὸν¹ μόνο καὶ τὴν μαζὶ μὲ αὐτὸ ἄμεση ἀναγνωριστικὴ ἀνάπλαση, δηλαδή τὴ μονοδιάστατη Σ.Λ., μὰ σύνδεση στό : παρὸν τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος.

Ἔτσι ὅταν ἀρχικὰ ὁ προάνθρωπος κάνει χρήση τοῦ ἀντικείμενου, στό παραστατικό του πεδίο ἀντανακλᾶται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐρεθισμοῦ (ὀργανικὴ ἀνάγκη) μόνο μιὰ ἀνεπίστροφη διαδοχικὴ σειρά: διέγερση - μέσο-ἀποτέλεσμα (σκοπὸς)· δηλαδή σὲ μιὰ ἐμπειρικὴ ἄμεση ἀντίληψη, πού τὴν ἀκολουθεῖ ἓνα ἐμπειρικὸ ψάξιμο γιὰ νὰ φτάσει στό σκοπὸ του κι' ὅπου τὴ συγκράτηση τῆς σειρᾶς αὐτῆς σὰ μνημονικὸ ἀπόθεμα, θὰ τὴν εὐδρίσκει καὶ θὰ τὴν ἔχανε ἀδιάκοπα.

Ἀντίθετα, ὅταν ἀρχίζει νὰ κατασκευάζει: «ἐπινοεῖ», δὲν «ἀνευρίσκει». Ἔχει μνημονικὴ ἀναπαράσταση, ὅπου μέσα σ' αὐτὴν τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα πού συγκροτοῦν τὸ περιεχόμενό της,

1. J. Delay, Les maladies de la mémoire, PUF, 1940, p. 61 καὶ 64.

μπορούν να ξαναεπιστρέψουν στο προσκήνιο της Σ.Λ., να δουλευτούν, να συνδυαστούν και να δώσουν λύσεις σε προβλήματα επιβίωσης απρόβλεπτα. Μνημονικό και αντίληπτικό προτσέσο βρίσκονται στο ίδιο άμεσο-επίκαιρο βιωματικό ρεύμα του παρόντος, στο Σ.Π. Έτσι έχουμε :

Το σχήμα αυτό δείχνει ταυτόχρονα : Α) Τη διαφορά της Σ.Λ.: από το επίπεδο των ανώτερων ανθρωποειδών προς την κατεύθυνση της όργάνωσής της και Β) Την άπαρχή για το πρώτο σκυλοπάτι δόμησης του Σ.Π., που ο προάνθρωπος θα κατακτήσει ύστερα από σκληρό και αδιάκοπο αγώνα με το φυσικό περιγυρο.

Έτσι από τη μονοδιάστατη, την άμεσα αντίληπτική Σ.Λ. του ζώου, θα οδηγηθούμε στο παραστατικό και φευγαλέο, ροηκό Σ.Πεδίο, μα ταυτόχρονα και : όνειρική Σ.Λ., άπαρχή για μιá μόλις άσυνείδητη υπέρβαση από το ναρκισσιστικό εγώ του προανθρώπινου υποκείμενου. Το μνημονικό και αντίληπτικό προτσέσο στενά συγκερασμένα στην τωρινή στιγμή, θα διαφορίζονται όσο προχωράει ή γνώση και θα ξεχωρίζεται ταυτόχρονα τόσο το υποκείμενο από το αντικείμενο, όσο και το πραγματικό από το φανταστικό. Έτσι πιο αναλυτικά :

Α) Είναι παρατηρημένο από πολλούς έρευνητές του έργαστηρίου πως οι μεγάλοι πίθηκοι χρησιμοποιούν εργαλεία για να βοηθήσουν τη λήψη της τροφής τους, μα δέν τα κουβαλάνε μαζί τους. Τα άναζητούν όταν τα χρειαστούν, όπως είναι έτοιμα στη φύση και έφόσον έφτουν στην άμεση αντίληψη

τους· βρίσκονται δηλαδή στο άμεσο οπτικό τους πεδίο. Ἐνάμεσα ἀπ' τὶς πολλὲς πειραματικὲς ἐργαστηριακὲς μελέτες τόσο ἀπ' τοὺς Köhler¹, Guillaume², Yerkes³ κ.ά. πού ἐρμηνεύουν ἰδεαλιστικὰ τὰ πορίσματα τους, ὅσο ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς σοβιετικούς Pavlov, Setchénon κ.ά., θὰ ἀναφερθοῦμε μόνο στὴν ἐργασία τῆς N. Ladyguina-Kohts. Μελετώντας ἓνα νέο χιμπατζή τὸν «Ιονί» γράφει σὰ συμπέρασμα : «Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ χιμπατζή εἶναι περισσότερο «μετα-βλεπτική» (postvoyant) παρὰ «προ-βλεπτική» (prevoyant) . . . καὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ λύσει ἓνα πρόβλημα ἀφοῦ δοκιμάσει, τελικὰ, τὰ μέσα γιὰ νὰ τὰ ἐφαρμόσει σωστά». Ἐντίθετα, ὁ ἄνθρωπος προβλέπει τὶς συνέπειες καὶ βγάζει τὸ σωστὸ συμπέρασμα, δίχως νὰ ἀνατρέχει σὲ μιὰ πρακτικὴ δοκιμασία⁴. Ὁ ἄνθρωπος λοιπόν, ἀντίθετα μὲ τὸν πίθηκο κουβαλᾷ τὰ ἐργαλεῖα πού ἔχει κατασκευάσει μαζὶ του. Διαφορὰ ποιοτικὴ· βασικὸ πῆδημα ἀπὸ τὴ μονοδιάστατη ὅπως εἶπαμε Σ.Α. πρὸς τὴν πολυδιάστατη, ἀπὸ τὴ ζωόδικη στὴν ἀνθρώπινη. Κι' αὐτὸ γιὰτί :

I. Ἐνάμεσα στὴν ἐπιθυμία-ἀνάγκη καὶ τὴν ἱκανοποίησή της, ἀρχικὰ δὲν ὑπάρχει χρονικὴ ἀπόσταση. Γιατί ὁ προανθρώπινος τροφосуλλέκτης βρίσκεται ἐδῶ κάτω ἀπὸ συνθηκὲς φυσικὲς ὅπου μπορεῖ μὲ σχετικὴ εὐκολία καὶ ἄμεσα νὰ ἱκανοποιεῖ τὶς ἀνάγκες του. Μὲ τὴν εἰσβολὴ τῶν παγετώτων ὁμως γίνεται ἓνα ἀδιάκοπα πεινασμένο ὄν⁵ κι' ἡ ἀποχτημένη ἐμπειρία του ἀπὸ τὴ χρῆση διαφόρων ὑλικῶν, ὅπως εἶναι ἔτοιμα στὴ φύση, σὰν ἐργαλείων, βρίσκεται σὲ ἀκατάπαυτη συνειρμικὴ ἀναπλαστικὴ ἀνάκληση καὶ συγχωνεύεται μὲ τὴν ἄμεση ἀντίληψη σ' ἓνα παρὸν ὅπου ἄμεση ἀνάπλαση καὶ ἄμεση ἀντίληψη

1. W. Köhler, *Experience sur l'intelligence des singes superieures*, 1921 καὶ *Psychologie de la forme* (Gestalt psychology), éd. Gall. 1964.

2. P. Guillaume, *La psychologie de la forme*, Flammarion, 1937 καὶ *La psychologie des singes*, PUF, 1942 καθὼς καὶ *Manuel de psychologie*, PUF, 1943.

3. R. Yerkes, *Chimpanzee Intelligence and vocal expressions*, Baltimore, 1925, p. 157.

4. Ἐναφέρεται ἀπὸ τὸν M. Nestourkh, ὅ.π. σ. 232.

5. *Histoire de l'antiquité*, éd. Moscou, 1977, p. 18.

παρελθόν και μέλλον ταυτίζονται σ' ένα άμεσο ανεπίστροφο παρόν¹.

Άπό δώ βασικό βήμα για τήν πάρα πέρα όργάνωση τής Σ.Λ. είναι οί νέες αντικειμενοποιήσεις. Έτσι ή απόκτηση μιās νέας έμπειρίας, π.χ. από τήν τυχαία άρχικά διαμόρφωση τής πέτρας στη σκόπιμη διαμόρφωσή της για καλύτερο άποτέλεσμα, δηλαδή ή διαδικασία προετοιμασίας τών μέσων για τήν πραγμάτωση του σκοπού : έργαλεία - όπλα για χτύπημα, ξερίζωμα, άμυνα κλπ., αναγκαστικά άνοίγει μιá χρονική άπόσταση άνάμεσα στην έπιθυμία - άνάγκη και στην πλήρωσή της.

Τό μέγáλωμα τής χρονικής άπόστασης άνάμεσα στην άνάγκη και τήν ικανοποίησή της, όδηγεί αναγκαστικά στο διαφορισμό : τής άμεσης αντίληψης από τήν άμεση αναγνωριστική άνάπλαση. Τοúτο έχει άποφασιστική σημασία : γίνεται ένα άλμα : α. γιατί ή σκόπιμη διαμόρφωση του άρχικού ύλικού που χρησιμοποιεί ό προάνθρωπος στην όμαδική πραχτική δραστηριότητά του (σά νέος έξαρτημένος δεσμός, που συνδέεται με τό σχετικό δυναμικό στερεότυπο), σά νέα έμπειρία, μετατρέπεται σιγά-σιγά, σε μόνιμη κατάκτηση, σά μιá όλόκληρη παραστατική διαδοχική μνημονική σειρά, γίνεται ίστορία, που β. μπορεί νά ανακληθεεί στο άμεσο (μιá «δευτερεύον»-μνημονικό) παρόν τής Σ.Λ. και έτσι νά συγκροτήσει τό νεογεννημένο Σ.Π., όχι από τήν άμεση επίδραση του παρόντος², μιá από τήν άνάμνηση τής παράστασης τής στο μέλλον παρώθησης : έπιθυμίας-άνάγκης. Έτσι ή άμεση άνάπλαση, που πρώτα έρχότανε στο «κατ' αΐσθησιν» επίκαιρο όπτικιστικό παραστατικό του πεδίο σάν άμεση αναγνωριστική έμπειρία³, τώρα έρχεται στην Σ.Λ., του προανθρώπινου ύποκειμένου, σάν αναμνηστική έμπειρία⁴, δημιουργώντας ένα έμμεσο επίκαιρο παρόν, που διαφορίζεται από τό άμεσο αντίληπτικό παρόν. Είναι ή άπαρχή για τή συγκρότηση τών

1. Πρβλ. L'avenir de la société humaine, éd. URSS, 1973, p. 17.

2. H. Wallon, De l'acte à la pensée, Flammarion, 1942, p. 195.

3. J. Piaget, La naissance..., p. 24 και 167-168.

4. J. Delay, ό.π. σ. 63 και J. Piaget, Problèmes de psychologie génétique, éd. Denoël, 1972, p. 20.

δυό βιωματικῶν ρευμάτων τῆς Σ.Α. καὶ τοῦ ξεχωρισμοῦ τοῦ ὑποκειμένου-ἀντικείμενου.

II. Ταυτόχρονα, ἄλλος βασικὸς παράγοντας ἀκόμη γιὰ τὴ γέννηση καὶ τὸ παραπέρα δυνάμωμα τῆς ἰκανότητος τῆς Σ.Α. γιὰ τὴ μόνιμη καὶ σταθερὴ κατάκτηση τοῦ Ἑμμεσοῦ Ἀναμνηστικοῦ Βιωματικοῦ Ρεύματος (EBP), βρίσκεται στὸ γεγονός πὼς ἡ ἀναπόληση δὲν γίνεται μόνον ἀπὸ τὴν ἄμεση ἀντίληψη, ἀπὸ ἓνα ἄμεσο σῆμα-ἐπικλητῆ, μὰ ἔμμεσα· ἀπὸ ἓνα σῆμα-ἐπικλητῆ ἔμμεσο, πὸν αὐτὸς εἶναι δυνατὸ νὰ παραχτεῖ μόνον μέσα στὴ κοινωνικὴ ομάδα καὶ μάλιστα στὴ διάρκεια τῆς πρακτικῆς δραστηριότητάς της : ἡ συνειδητὴ φωνητικὴ καὶ ἀκουστικὴ ἐκδήλωση : τῆς λέξης, τόσο σὰ μέσο συνεννόησης ἀνάμεσα στὰ μέλη της, τὸ δεῦτερο σύστημα σήμανσης τοῦ Ρανίον, ὅσο, ταυτόχρονα, σὰν ἄμεση-ὄλικὴ ἔκφραση τῆς σκέψης τῶν μελῶν της.

Βασικά, ἡ λέξη εἶναι ἓνα κοινωνικοποιημένο σῆμα¹· μὰ ταυχρονα εἶναι: α. Μέσο γιὰ συνεννόηση. β. Ἐπικλητῆς κοινὸς καὶ ταυτόσημος σὲ σημασίᾳ γιὰ ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνικῆς ομάδας. γ. Ὑλοποιημένη, ἀποκρυσταλλομένη σκέψη σὲ μιὰ φωνητικὴ ἔκφραση. δ. Ἐνα ἀντικειμενοποιημένο σῆμα· γιατί ἀρχικὰ στὴν προανθρώπινη νοοτροπία : ἀντικείμενο-λέξη ἀποτελοῦν ταυτότητα, δὲν ξεχωρίζονται. ε. Ἡ λέξη εἶναι αὐτὴ πὸν συνδέεται ταυτόχρονα καὶ μὲ τὸ ἀντικείμενο καὶ μὲ τὸ ὀρισμένο περιεχόμενο τῆς Σ.Α.: τὴ μνημονικὴ παράσταση πὸν ἀντιπροσωπεύει τὸ ἀντικείμενο αὐτό. Ἔτσι ἡ λέξη-σῆμα καὶ εἰκόνα συνδέονται σταθερὰ-συνειρμικά, πὸν ἀρκεῖ νὰ πείς τὴ λέξη γιὰ νὰ παρουσιαστεῖ ἡ εἰκόνα στὸ Σ.Π. καὶ τὸ ἀντίστροφο. Ἀκόμη ἡ λέξη-σῆμα δὲν συνδέεται μόνον μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀντικείμενου, μὰ καὶ μὲ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο· γίνεται συνύφανση (reification) ἀνάμεσα στὴ λέξη-εἰκόνα-ἀντικείμενο² ἕξαιτίας τῆς κυριαρχίας ἀκόμη τοῦ πρωτόγονου ρεαλιστικοῦ ἀντουαλισμοῦ στὴ Σ.Α. τοῦ προανθρώπινου ὄντος ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.

1. J. Piaget, *La naissance...*, p. 170 κέξ.

2. W. Benjamins, *L'homme, le langage et la culture*, éd. Denoël, 1971, p. 96, 103-106, καθὼς καὶ J. Ziegler, ὀ.π. σ. 107.

Φυσικά ἐδῶ στὴν ἄλογη βαθμίδα τῆς Σ.Α., ἡ λέξι δὲν ἐκφράζει μονολεχτικά καὶ μὲ σχετικὴ σαφήνεια - ἀκρίβεια, τίς ἔννοιες καὶ τὰ ἀντικείμενα μὲ τίς σχέσεις τους, μὰ εἶναι μιὰ δλόκληρη αἰσθησιο-κινητικὴ (χέρια-κορμί κλπ.)¹ καὶ φωνητικὴ ταυτόχρονα ἔκφραση μιὰ προσπάθεια συγκεκριμένης ἀναπαράστασης², ὑλοποίησης τῆς σκέψης καὶ τῶν διαθέσεων τοῦ ἀτόμου πρὸς τὰ ἄλλα μέλη τῆς κοινωνικῆς ομάδας, τὴν ἀνάγκη ἐπικοινωνίας καὶ ἀνταλλαγῆς τῆς πείρας ἀνάμεσά τους, χρησιμὴ γιὰ τίς πραχτικὲς τους ἐνέργειες³. «Ἡ γλῶσσα, γράφει ὁ Μάρξ, εἶναι ἡ πραγματοποιημένη συνείδηση, πού ὑπάρχει τὸ ἴδιο, γιὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἄρα καὶ γιὰ μένα, τὸ ἴδιο πραγματικὴ, καὶ ἡ γλῶσσα δὲν γεννιέται, ὅπως κι' ἡ συνείδηση, παρὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς συνδιαλλαγῆς μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους»⁴. Κι' ὁ Ρανίον διαπιστώνει: «Στὴν ἀνθρώπινη φάση τῆς ζωικῆς ἐξέλιξης, μιὰ βασικὴ κι' ἀξιοσημείωτη ιδιότητα προστέθηκε στοὺς μηχανισμοὺς τῆς νευρικῆς λειτουργίας... Τὸ πρῶτο σύστημα σήμανσης τῆς πραγματικότητας, τὸ ἔχουμε κοινὸ μὲ τὰ ζῶα. Μὰ ἡ γλῶσσα ἀποτελεῖ τὸ δεῦτερο σύστημα σήμανσης τῆς πραγματικότητας, εἰδικὰ δικό μας καὶ πού εἶναι τὸ σῆμα τῶν πρώτων σημάτων. Οἱ πολυάριθμες διεγέρσεις μὲ τὴ γλῶσσα μᾶς εἶναι ἀπ' τὴ μιὰ, ἀπομακρυσμένες ἀπ' τὴν πραγματικότητα, πού πρέπει νὰ τὴ ξαναθυμόμαστε ἀδιάκοπα γιὰ νὰ μὴν ἀφήσουμε νὰ παραμορφωθοῦν οἱ σχέσεις μας μαζί της. Ἄπ' τὴν ἄλλη, εἶναι ἡ γλῶσσα πού ἔφτισε αὐτὸ πού εἴμαστε, δηλαδὴ ἄνθρωποι»⁵.

Ἡ φωνητικὰ διαρθρωμένη λέξι-σημα, ἀκολούθησε, βέβαια, τὰ ἴδια στάδια ἐξέλιξης μὲ τὰ στάδια τῆς νόησης καὶ γενικώτερα τῆς Σ.Α. καὶ τοῦτο γιατί, σύμφωνα μὲ τὸν Ρανίον: «Ἄν τὰ αἰσθηματὰ μας κι' οἱ εἰκόνες τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου εἶναι γιὰ μᾶς

1. W. Benjamin, ὁ.π. σ. 92.

2. Πρὸβλ. L. Bruhl, ὁ.π. σ. 192.

3. Βλ. καὶ H. Delacroix, Au seuil du langage (in Psychologie du langage, Paris 1933, p. 14-15).

4. K. Marx, Oeuvres Philosophiques, Costes, t. VI, 1937, p. 168-169

5. Ρανίον, ὁ.π. σ. 275-276.

τὰ πρῶτα σήματα τῆς πραγματικότητας, σήματα συγκεκριμένα, ἢ γλώσσα καὶ οἱ κιναισθητικὲς διεγέρσεις ποὺ στέλλονται στὸ φλοιὸ ἀπὸ τὰ ὄργανα τῆς ὁμιλίας, εἶναι τὰ δευτέρα σήματα, τὰ σήματα τῶν σημάτων. Αὐτὰ εἶναι μιὰ ἀφαίρεση τῆς πραγματικότητας, ἐπιτρέπουν τὴ γενίκευση, ποὺ εἶναι τὸ συμπληρωματικὸ στήριγμα, τὸ καθαρὰ ἀνθρώπινο, τὴν ἀφαιρεμένη σκέψη»¹.

Φαίνεται πὼς ἡ γλώσσα ἀκολούθησε τρία βασικὰ ἱστορικὰ στάδια, ποὺ στὶς γενικὲς γραμμὲς εἶναι σὲ συμφωνία μὲ τὶς μελέτες τοῦ Ἀνθρωπολογικοῦ Ἐργαστηρίου τῆς Μόσχας²:

α) Ζωικὸ στάδιο, ὅπου 1. Σὲ μιὰ πρώτη φάση, ἡ κραυγὴ-σῆμα παράγεται ἀντανακλαστικὰ ἀπὸ τὶς ἄμεσες διεγέρσεις, δηλαδὴ ἀσυνείδητα. Ἡ κραυγὴ-σῆμα ἐδῶ ἐκφράζει ἓνα πολὺ γενικὸ κι' ἀκαθόριστο δείκτη γιὰ κίνδυνο κ.ἄ. Βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν ἐνστιχτικὴ ἀδιάρθρωτη γλώσσα. 2. Σὲ μιὰ δευτέρη φάση, στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀνώτερων πιθήκων, ἡ κραυγὴ-σῆμα ἐκφράζει μιὰ συγκεκριμένη σημασία: ὅπως ἡ λέξη hu τῶν πιθήκων³, ὅπου ἀρχίζει ν' ἀποχτᾶ καὶ κάποια συνειδητὴ καὶ ὁμαδικὴ σημασία γιὰ τὸ εἶδος.

Σύμφωνα μὲ τὸν Piaget⁴, στὸ παιδί ἔχουμε τρεῖς τύπους σήμανσης ἀνάμεσα στὸ ἀντικείμενο καὶ τὸ σῆμα-κραυγὴ εἴτε ἀνάμεσα στὸ «σημαίων» καὶ τὸ «σημαινόμενο»: 1. τὸ δείκτη (indice), 2. τὸ σύμβολο (symbole) καὶ 3. τὸ σῆμα (signe). Ὁ δείκτης εἶναι ἡ συγκεκριμένη ἔκφραση ποὺ εἶναι δεμένη μὲ τὴν ἄμεση ἀντίληψη κι' ὄχι μὲ τὴν παράσταση. Ἐπόμενα, ὁ δείκτης ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ σῆμα-κραυγὴ τοῦ προανθρώπου καὶ μὲ τοὺς πιὸ ἀπλοὺς πίνακες ποὺ πέφτουν στὶς αἰσθήσεις καὶ ποὺ εἶναι προγενέστεροι ἀπὸ τὸ σχηματισμὸ τοῦ μόνιμου καὶ ὑποστασιοποιημένου ἀντικείμενου». Εἶναι ἀτομικὸ σῆμα ἀκόμη ποὺ ἐκφράζει τὴν αὐτιστικὴ ἐγωκεντρικὴ σκέψη⁵ τοῦ προαν-

1. Pavlov, ὁ.π. σ. 299-300.

2. J. Ziegler, ὁ.π. σ. 38-42.

3. Βλ. πρὸ πάνω στὴ σελίδα 86.

4. La naissance..., p. 169 κέξ. Βλ. καὶ E. d. Husserl, Recherches logiques, PUF, 1951, (t. 3) t. 2, p. 29-31 κέξ.

5. J. Piaget, Études Sociologiques, Droz, 1977, p. 344 κέξ.

θρώπινου ύποκειμένου και δέν έχει ύποστει τις κοινωνικές διεργασίες άφου λείπει και ή διαρθρωμένη γλώσσα και ή κοινωνική όργάνωση. Δέν έχει άρχισει τό παραγωγικό, έμβρυικό έστω, προτσέσο έργασίας, ό κοινωνικός καταμερισμός, κ.ά.

β) Προάνθρωπινό στάδιο, πού αυτό άρχίζει με τό συνειδητό σήμα-κραυγή. Έδώ διάφορες άντικειμενοποιήσεις σταθεροποιούνται κι' έκφράζουν ένα καθορισμένο και συγκεκριμένο δυναμικό σύμπλεγμα από άντικείμενα κι' ένεργειες, δίχως ό προάνθρωπος νά μπορεί νά τά όνομάσει και νά τά κοινωνικοποιήσει. Τά βλέπει σά διαδικασίες, σάν άλυσίδα από ένεργειες, συνολικά και γι' αυτό έκφράζει τή σκέψη του ταυτόχρονα με συνειδητές κραυγές και χειρονομίες κι' όχι άκόμη με διαρθρωμένες φωνές-λέξεις¹. Είται ένα στάδιο πού έχει έπισημάνει ό L. Bruhl²: «Γιά νά αναστήσουμε τήν πρωτόγονη νοοτροπία, πρέπει νά έπισημάνουμε τις κινήσεις των χειρών τους, κινήσεις όπου ή γλώσσα τους και ή σκέψη τους είναι άξεχώριστες»³. Σ' αυτό τό στάδιο τής γλώσσας θά μπορούσαμε νά διακρίνουμε ένδιάμεσες βαθμίδες, όπως: τό πέραςμα από τήν άλογη βαθμίδα τής Σ.Α. στην άρχή τής προλογικής σημαδεύεται από τή γλώσσα με συνείδηση, μά χωρίς διάρθρωση. Σιγά-σιγά όμως μέσα στην πραχτική δράση των άτομων τής κοινωνικής ομάδας, ή ανάγκη για συνεννόηση θά όδηγήσει σέ ένα στάδιο όπου ή γλώσσα είναι περιγραφική και συγκεκριμένη. Έκφράζει και ταυτόχρονα ύλοποιεί τή σκέψη του. «Όσο περισσότερο ή νοοτροπία μιās κοινωνικής ομάδας, γράφει ό L. Bruhl πλησιάζει τή προλογική μορφή, περισσότερο έπίσης κυριαρχούν οι εικόνες-έννοιες. Η γλώσσα φανερώνει μιá ολοκληρωτική σχεδόν άπουσία από γενικούς όρους, πού άντιστοιχούν κυρίως σέ γενικές ιδέες, μά και από ύπεραφθονία από ειδικούς όρους, δηλαδή όταν όνομάζουν τά όντα και τά

1. Πρβλ. J. F i a g e t, ό.π. σ. 344, στάδιο στο παιδί πού χαρακτηρίζεται «ομαδικό μονόλογο».

2. L. B r u h l, *Fonctions...*, p. 179-180.

3. Πρβλ. P. M e t a i s, *La personne et le mythe d'après M. Leenhardt*, in *Cah. Intern. de Soc.* No 7-9, 1949-30, (p. 149-168), p. 158.

ἀντικείμενα τὰ ἐκφράζουν μὲ μιὰ εἰκόνα ἀκριβολογημένη καὶ συγκεκριμένη»¹. Εἶναι τὸ στάδιο, στὸ παιδί², ὅπου τὸ σύμβολο-φωνὴ ἀντιστοιχεῖ σὲ πῶς ἀφαιρεμένες σημασίες κι' ἀναφέρεται σὲ παραστάσεις. Ἐδῶ τὸ σύμβολο-σημα ἀνακαλεῖ στὴ Σ.Λ. τὴ νοητικὴ εἰκόνα τοῦ ἀντικείμενου τοῦ ἴδιου. Εἶναι κοινωνικοποιημένη, συνειδητὴ γλωσσικὴ ἔκφραση: ἡ διαρθρωμένη γλῶσσα.

γ) Ἀνθρώπινο στάδιο, ὅπου ἡ γλῶσσα ἀντιστοιχεῖ στὴ λογικὴ βαθμίδα τῆς Σ.Λ. καὶ εἶναι ἡ συνειδητὰ διαρθρωμένη γλῶσσα. Παίρνει τὴ συνταχτικὴ-γραμματικὴ μορφή της κι' ἀρχίζει νὰ διακρίνει: 1. τὴν ἔννοια τῆς ἐνέργειας ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἀντικείμενου, 2. καταχτᾶ νέους ἤχους καὶ τροποποιεῖ αὐτοὺς ποὺ ἔχει: ἀλλάζει τονικότητα, σημασία κλπ. 3. βάζει σταθερὴ τάξη στὶς προτάσεις της: ἀρχικὰ πρῶτος ὅρος εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἐνέργειας καὶ δεῦτερος ἡ λέξη-φορέας τοῦ ἀντικείμενου, 4. ἡ ἔννοια τοῦ ὑποκείμενου ἔρχεται ἀργότερα.

Ὅπως μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε, αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πορεία ἐξέλιξης τῆς γλῶσσας ἐκφράζει ταυτόχρονα καὶ τὴν πορεία ἐξέλιξης τῆς σκέψης, τοῦ ἐγὼ καὶ γενικότερα τῆς Σ.Λ.

III. Ἕνας ἄλλος βασικὸς παράγοντας ποὺ συνεργεῖ γιὰ τὴν ἀπόχτηση καὶ τὸν πλουτισμὸ τῆς προανθρώπινης Σ.Λ. μὲ τὴν μνημονικὴ παράσταση εἶναι καὶ: ἡ μίμηση. Πάνω σὲ μιὰ ἀρχικὰ τόσο φτωχὴ ἐργοτεχνία, ποὺ ἡ ἰκανότητα τῶν ἐκπροσώπων τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους τοῦ σταδίου ποὺ ἐξετάζουμε, θὰ βρισκότανε μόλις σὲ μερικὰ χτυπήματα γιὰ τὴ διαμόρφωση, π.χ. χαλικιῶν ἀπὸ πυριτόλιθο, σὲ ἐργαλεῖα-ὄπλα, ἐλάχιστες θὰ εἶναι κι' οἱ ἐμπειρίες-γνώσεις του καὶ μόλις θὰ ἀναφαίνεται καὶ ἡ παραστατικὴ του ἰκανότητα. Κι' ὄχι μόνο αὐτὸ, μὰ ὅπως γράφει ὁ Nougier³: «ἂν τὸ πρῶτο χτύπημα δυὸ χαλικιῶν εἶναι ἡ πρώτη νοητικὴ χειρονομία», ὥστόσο θὰ ἔπρεπε αὐτὴ τὴ χειρονομία «νὰ τὴν ξανα-ἀνακαλύψει χιλιάδες φορές, γιὰ χιλιά-

1. L. Bruhl, *Fonctions...*, p. 190 κέξ.

2. J. Piaget, *La naissance...*, p. 170 κέξ.

3. L. R. Nougier, *L'économie préhistorique*, PUF, 170 p. 13 καθὼς καὶ M. Junod, *La vie d'une tribu sud-africaine*, I, 1913, p. 253.

δες φορές θά τήν ἔχανε...» ὥσπου νά τοῦ γίνει μόνιμη ἐξάρτηση-γνώση¹. Ἀκριβῶς ἀνάμεσα στήν ἀνακάλυψη καί τήν ἐδραίωση τῆς γνώσης, ἀνάμεσα στό κινητικό καί παραστατικό μπαίνει (προηγείται) ἕνας ἐνδιάμεσος ὅρος : ἡ μίμηση², πού παίζει βασικό ψυχολογικό ρόλο, τόσο γιά τήν ἀπαρχή τῆς διαρθρωμένης γλώσσας ὅσο καί τοῦ μνημονικοῦ προτσέσου.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ μίμηση ἀρχικά εἶναι ἀντανεκλαστική λειτουργία καί χρειάζεται ὅπως στά ἀνώτερα θηλαστικά καί στό παιδί, ἐκγύμναση καί ἄσκηση. Μὲ τήν ἀπαρχή ὅμως κατασκευῆς ἐργαλείων, τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο ἀρχίζει νά χρησιμοποιεῖ τὴ μίμηση, ὄχι σάν καθαρὰ μόνον ἀντανεκλαστική λειτουργία, μὰ σάν μίμηση-κατανόηση, πού ξεπερνᾷ τὴν ἄμεση ἀντίληψη καί ὀδηγεῖ στήν νοητικὴ εἰκόνα. «Τὸ παιδί, γράφει ὁ Piaget, ὅπως καί οἱ ἀνώτεροι πίθηκοι, δὲν μιμοῦνται παρὰ αὐτὸ πού καταλαβαίνουν ἢ ἐκεῖνο πού εἶναι στό δρόμο νά καταλάβουν καί ἡ μίμηση συνιστᾷ τὸν πόλο, γενικά, προσαρμογῆς τῆς πράξης καί ἰδιαίτερα τῆς νόησης»³.

Ἄν θεωρήσουμε τὴ μίμηση σάν καθαρὴ ἀντανεκλαστικὴ λειτουργία, ὅπως τὸ θέλει ὁ Guillaume⁴, ὅπου τὸ συνειρμὸ ἀνάμεσα στήν ἀντίληψη καί τὴν κίνηση τῆς μίμησης τὴν προκαλεῖ μόνον τὸ διαφέρον, τότε δὲν φαίνεται ὁ δρόμος ἀπ' ὅπου θά μπορούσε ἡ μίμηση, ἀπὸ καθαρὴ ἀντανεκλαστικὴ ἀτομικὴ σχέση, νά γίνει ἱκανὴ νά προβάλει τὰ μιμητικὰ σχήματά της στά ὄντα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀργότερα. Ἄν ἀρχικά ἡ μίμηση εἶναι ἀντανεκλαστικὴ λειτουργία, ὥστόσο μὲ τὴ βοήθεια τῆς νοητικῆς εἰκόνας καί μὲ τὴν ἄσκηση ταυτόχρονα, δίνει θέση «σὲ μιὰ ἀναπαραγωγικὴ ἐξομοίωση μὲ ἐνσωμάτωση ἐξωτερικῶν στοιχείων στό ἀντανεκλαστικὸ σχῆμα»⁵. Ἡ ἀναπαραγωγικὴ ἐξομοίωση εἶναι τὸ στοιχεῖο πού θά ἐπιτρέψει τὸ πέ-

1. L. - Gourhan, ὁ.π. σ. 137 κέξ.

2. J. Piaget, La naissance..., p. 308.

3. J. Piaget, L'image mentale chez l'enfant, 1966, p. 432 καὶ La naissance..., p. 307, ὑπόσ. 2, βλ. καὶ M. Nestourkh, ὁ.π. σ. 246 κέξ.

4. P. Guillaume, Manuel de psychologie, PUF, 1943, p. 57-59.

5. J. Piaget, L'image..., 15-20.

ρασμα στην καθαυτό μίμηση, που αρχίζει όταν «τό αντικείμενο συγκρατείται και ή προσαρμογή προεκτείνεται πέρα από την άμεση αντίληψη»¹. 'Η συγκράτηση του αντικείμενου δημιουργεί ένα έσωτερικό μοντέλο, τή μνημονική του παράσταση, που θα κάνει ικανή τή Σ.Α. :

α) Νά ανακαλεί στο άμεσο επίκαιρο παρόν (στο Σ.Π.) τὰ μνημονικά αντίληπτικά (από το παρελθόν - δευτερεύον παρόν)² προτσέσα, π.χ. (όπως είπαμε πιο πάνω) διαδικασία τεχνικής διαμόρφωσης χαλικοῦ, του ξύλου, τής ακροαιχμής, τής τεχνικής για στήσιμο παγίδων κ.ά. όπου σ'αυτή τήν ανάκληση δέν παρωθείται άμεσα από τις οργανικές ανάγκες κλπ., μά έχει ανάμνηση τής παρώθησης που διαγράφεται στο μέλλον μέσα στα πλαίσια τής κοινωνικής ομάδας, σά κοινωνικός σκοπός, στην πρακτική δραστηριότητά της και άποχτᾶ έτσι αίσθηση του: παρελθόντος - παρόντος - μέλλοντος. 'Η σκέψη γίνεται πιο ευκίνητη. Γίνεται ένα πήδημα από μιὰ βαθμίδα Σ.Α. κατώτερη σέ μιὰ άνωτερη, που χαρακτηρίζει τήν ανθρώπινη.

β) Νά φτάσει στη μιμητική αναπαράσταση του έσωτερικού μοντέλου που δέν είναι μόνο αντικείμενα κι' ιδιότητες, μά σχέσεις κι' ενέργειες άνάμεσα σ' αντικείμενα. 'Αντίληπτικά προτσέσα, που σ'αυτά δέν ξεχωρίζεται ή ενέργεια από τ' αντικείμενο³, μά συλλαβάζεται ακόμη σά ταυτότητα. 'Από δῶ, ταυτόχρονα, ή μιμητική αυτή αναπαράσταση (π.χ. του προτσέσου εργασίας: του κυνηγιού, τροφουσυλλογής κ.ά.), ή μνημονική αυτή απόληση, συνδέεται άμεσα (είναι ταυτόχρονα), με τήν φωνητικοκινητική έκφρασή της: δηλαδή τήν άπαρχή για τή διαρθρωμένη φωνητική λέξη και το κοινωνικοποιημένο σήμα: τής όμιλίας. 'Η άναμνηστική διαδικασία, έσωτερικά, και φωνητική έκδήλωση είναι ένα και το αυτό. Το ίδιο και έξωτερικά: μνημονικό προτσέσο και μιμητική αναπαράσταση (συμπεριφορά) ταυτίζονται, γιατί ή διαδικασία τής άναμνηστικής ροής, τής φωνητικής διάρ-

1. J. Piaget, *L'image...*, p. 20.

2. Βλ. E. d. Husserl, *Leçons pour une phénoménologie de la conscience intime du temps*, PUF, 1964, p. 50 κέξ. και 62 κέξ.

3. J. Ziegler, ό.π. σ. 41-42.

θρωσης και της μιμητικής αναπαράστασης συνδέονται ταυτόχρονα, στο Σ.Π., σε ένα και το αυτό ψυχοφυσικό προτσέσο.

Στὸν ἐγκέφαλο, στὸ φλοιό, τὰ κινητικὰ κέντρα μὲ τὰ κέντρα τῆς ὁμιλίας, φωνητικὸ κι' ἀκουστικὸ, βρίσκονται κοντὰ-κοντὰ καὶ σὲ ἄμεση συνάφεια. Τὸ βιολογικὸ ὑπόστρωμα εἶναι ἡ βάση τοῦ ψυχολογικοῦ. Τὸ ἓνα ἀντιστοιχεῖ στὸ ἄλλο σὲ μιὰ ἀδιάσπαστη ἐνότητα. Ἡ φωνητικὴ διάρθρωση εἶναι ἡ ἐξωτερικευμένη ὑλοποιημένη καὶ μιμητικὴ - ἐξωτερικὴ ἔκφραση τῆς ἐσωτερικῆς ἀναμνηστικῆς διαδικασίας.

γ) Νὰ μπορεῖ νὰ προεκτείνει καὶ νὰ προβάλλει τὰ μιμητικὰ σχήματά της καὶ πρὸς τὰ ὄντα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἀποδίνοντας σ' αὐτά, ἀσυνείδητα βέβαια, πρῶτα τὶς δικές του ψυχικὲς ιδιότητες (ὄχι ἀκόμη ἀρτιφισαλισμὸ-ἀνιμισμὸ, γιατί δὲν ἔχει ἀνάλογο μνημονικὸ ἀπόθεμα, ἀφοῦ δὲν ἔχει ἀκόμη προηγηθεῖ ἡ ἀντίστοιχη ἄμεση ἀντιληπτικὴ ἐμπειρία : φτωχὴ ἐργατεχνία, χρῆση ὑλικοῦ ἀκόμη γιὰ τροφосуλλογὴ κλπ.) νοιώθοντας τὸν κόσμο «βιομορφικὰ» (σὰν ἓνα ζωντανὸ ὄν) ὅπως θέλει ὁ Topitsch¹ εἶτε «κοσμομορφικὰ» (ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁμοιογενὴς μὲ τὰ ὄντα· μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα δέντρο ἢ ὀτιδήποτε) σύμφωνα μὲ τὸν Leenhardt², κι' ἀργότερα τὶς κοινωνικὲς σχέσεις, πὺ μέσα σ' αὐτὲς ἐνταγμένος, ζεῖ καὶ κινεῖται, δηλαδὴ «κοινωνικομορφικὰ - ἀνθρωπομορφικὰ» ταυτόχρονα. Καὶ τοῦτο γιατί στὶς καταβολές οἱ δύο αὐτὲς ἀρχὲς δροῦν ταυτόχρονα. Ὅμαδικό-ἀτομικὸ διαφορίζεται μέσα στὴ Σ.Α. ὅσο διακρίνεται τὸ ὑποκειμενικὸ - ἀντικειμενικὸ. Εἰδικώτερα :

ι. Σ' ἓνα ἀρχικὸ στάδιο τῆς ἄλογης βαθμίδας, ὅπου ἡ κοινωνικὴ συγκρότηση εἶναι ἀνύπαρκτη καὶ στηρίζεται στὸν ἀπλὸ φυσικὸ καταμερισμὸ ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς ὁμάδας κι' ὅπου ἀκόμη δὲν ὑπάρχουν παραστάσεις ἱκανὲς γιὰ νὰ τροφοδοτήσουν προβολές, νοιώθει τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο σὰν προέκταση τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τ' ἀντίστροφο. Τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο «βλέπει» τὸν κόσμο βιομορφικὰ εἶτε κοσμομορφικὰ. Καὶ τοῦτο

1. E. Topitsch, Modèles mythiques dans la théorie de la connaissance (in R. de l'Institut de Soc., t. 42, 1969 (p. 7-42) p. 7-8.

2. Βλ. P. Métais, ὁ.π. σ. 157.

γιατί με την άντουαλιστική ύφή της ή Σ.Λ., δὲν ξεχωρίζει τὸ μέσα-ἔξω, τὸ ὑποκείμενο-ἀντικείμενο. Ἔτσι τὸ προσυναισθηματικὸ καὶ προκατηγορικὸ ψυχικὸ του περιεχόμενο τὸ νοιώθει ταυτόχρονα: ἀπλωμένο σ' ἓνα ὁμοιογενῆ κόσμο ποὺ κάνουν ἓνα μὲ τὸν αὐτιστικὸ ἐγωκεντρισμὸ του: ταυτίζονται.

ii. Ἀκολουθεῖ ἓνα στάδιο ὅπου : α. μὲ τὶς ἀπαρχές: «κατασκευῆς ἐργαλείου-μνημονικῆς εἰκόνας-γλώσσας» κι' ὅσο ἡ συγκρότηση τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας γίνεται πιὸ πολὺπλοκῆ κι' ἀποχτᾶ ὁμαδικές παραστάσεις πλουσιώτερες, ἀρχίζει νὰ προβάλει, ἀσυνείδητα, τὶς κοινωνικὲς σχέσεις, σὰν ἀντανάκλασή τους, σὰ μιμητικὴ μετάδοση, σ' ὅλα τὰ ὄντα γενικὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ἀρχίζει νὰ ταξινομεῖ τὸν κόσμο σύμφωνα μὲ τὶς κοινωνικὲς αὐτὲς σχέσεις. καὶ νὰ τὸν «βλέπει» τώρα καὶ κοινωνικομορφικὰ (sociomorphisme). Ὁ βιομορφισμὸς εἴτε κοσμομορφισμὸς συνυφαίνονται μαζί του κι' ἔτσι ἀρχίζει ν' ἀποχτᾶ συνδυασμοὺς ἀπὸ παραστατικὰ ἀπόθεματα.

iii. Ταυτόχρονα ὅμως, ἡ μιμητικὴ αὐτὴ προβολὴ καὶ μετάθεση τῶν ἀτομικῶν ψυχικῶν διεργασιῶν καὶ τῆς ἀντανάκλασης τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πρὸς τὰ ἔξω, παρωθημένη ἀπὸ τὶς ἀσυνείδητες ὀργανικὲς τάσεις καὶ τὶς ἀπ' αὐτὲς μόλις γεννημένες συναισθηματικὲς δομές στὴ Σ.Λ. τοῦ προανθρώπινου ὑποκείμενου (γέννηση τοῦ ψυχολογικοῦ ἀσυνείδητου), θὰ ἀποτελέσει τὴν ἀπαρχὴ τοῦ: ἀνθρωπομορφικοῦ μοντέλου. Αὐτὸ μαζί μὲ τὸ κοινωνικομορφικὸ μοντέλο, μέλλουν νὰ γίνουν καθολικὲς ἐρμηνευτικὲς ἀρχές στὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας. Μ' αὐτὲς θὰ δουλέψει ἡ μυθοπλαστικὴ φαντασία μὲ βάση ἓνα γενικευμένο ἀρτιφισιαλισμὸ (artificialismus) καὶ ἀνιμισμὸ (animismus)¹. Ὁ κόσμος γιὰ τὴν προανθρώπινη Σ.Λ. εἶναι μιὰ κοινωνία ἀπὸ ζωντανὰ ὄντα ποὺ σ' αὐτὰ προβάλλονται οἱ ἀνθρώπινες κοινωνικὲς σχέσεις καὶ ἐνέργειες. Ἐνα ἀνάλογο προσέσο μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε καὶ στὴν ψυχικὴ ἐξέλιξη τοῦ παιδιοῦ, ὅπου ὁ ἀνιμισμὸς καὶ ὁ ἀρτιφισιαλισμὸς εἶναι ἀδιάσπαστα δεμένοι².

1. Πρβλ. G. Maucó, ὕ.π. σ. 106.

2. G. Maucó, ὕ.π. σ. 107.

δ) Ἡ μιμητική προβολή καὶ μετάδοση εἴτε μιμητική ἀναπαράσταση δὲν εἶναι μόνο γνωστική ἐνέργεια μὰ παρωθεῖται ἀπὸ τὶς αὐτιστικές ἢ ναρκισσιστικές τάσεις τοῦ προανθρώπινου ὑποκειμένου. Ἀπὸ δῶ, μὲ τὴν ἀντουαλιστική ὑφή τῆς Σ.Λ. ἀνακατεύει τὸ ἀναμνηστικὸ μὲ τὸ ἀντιληπτικὸ βιωματικὸ ρεῦμα στὸ Σ.Π. του. Ὅ,τι ἔρχεται σ' αὐτὸ σὰν ἄμεσο καὶ ἐπίκαιρο παρόν: βρίσκεται στὸ ἴδιο ὑπαρκτικὸ ἐπίπεδο. Ἔτσι εἰκόνα τοῦ ἀντικείμενου κ' ἀντικείμενο εἶναι τὸ ἴδιο, γιὰτὶ δὲν μπορεῖ νὰ ξεχωρίσει τὸ πραγματικὸ ἀπὸ τὸ ἀναμνηστικὸ-φανταστικὸ, τὸ σημα-λέξι μὲ τὸ σημαίνόμενο¹.

Ταυτόχρονα ἀφοῦ ἡ διαδικασία ἐτούτη παρωθεῖται ἀπὸ τὶς τάσεις γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῆς ἀνάγκης-ἐπιθυμίας του, βοηθεῖ ἀκόμη περισσότερο τὸ προανθρώπινο ὑποκειμένο τῆς ἐποχῆς αὐτῆς νὰ ταυτίζει τὴ μιμητική ἐνέργεια καὶ πράξι, τὴ μιμητική ἀναπαράσταση τοῦ μνημονικοῦ εἰκονικοῦ προτσέσου τῆς ναρκισσιστικῆς ἐγωκεντρικῆς ΣΛ του μὲ τὴν πραγματικότητα². «Πραγματικὴ ἀντίληψη καὶ παραίσθηση, τείνουν νὰ συγχωνευτοῦν» στὴν πρωτόγονη νοοτροπία γράφει ὁ R. Lantier³. Ἄντικείμενο καὶ εἰκόνα συνυφαίνονται (reification) καὶ ἀποτελοῦν ἓνα καὶ τότε φαίνεται πὼς ὅταν κατέχεις τὴν εἰκόνα, κατέχεις καὶ τὸ πρωτότυπο, δηλ. τὸ ἀντικείμενο. Ἔτσι γιὰ τὸ προανθρώπινο ὑποκειμένο ἡ μιμητικὴ ἀναπαράσταση π.χ. σκηνῆς-χορὸς ὅπου τὸ θῆραμα σκοτώνεται κ.ἄ., ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἐπὶ τὸ μέλλον πραγμάτωσή τους, ὅπου ὁ σκοπὸς περικλείνεται ἀπ' τὴν ἀρχὴ μέσα της, σὰν προκαθορισμένος κ' ἔχει πραγματικὸ σημασιακὸ (μαγικὸ) χαρακτήρα. Ἡ ὁμοιοπαθητικὴ μιμητικὴ ἀναπαράσταση κλείνει μέσα της στὴν ἐξέλιξή της: τὴ μαγικὴ συμμετοχὴ, σὲ μιὰ ἄσυνείδητη προσπάθεια τῆς προανθρώπινης Σ.Λ. νὰ ἀδράξει τοὺς αἰτιακοὺς δεσμοὺς τοῦ ὄντος, μὲ τὰ ὑποκειμενικὰ νοητικὰ σχήματά της καὶ τὶς παρωθήσεις τόσο τοῦ βιολογικοῦ ὅσο καὶ τοῦ νεογέννητου ψυχολογικοῦ ἄσυ-

1. G. Maucso, δ.π. σ. 31 καὶ L. Bruhl, Fonctions..., p. 41-45 καὶ H. Ey, Études..., No 27, p. 687 κέξ.

2. Βλ. καὶ L'avenir de la société humaine, p. 16-18.

3. R. Lantier, La vie préhistorique, PUF, 1961, p. 133.

νειδητου. Κλείνει ακόμη την προσπάθεια να προκαλέσουν κάτι, ν' αποφύγουν είτε να διαθέσουν ευνούικα κάτι, κ.ά.¹ (ή παντοδυναμία τῶν ιδεῶν τοῦ Freud), ἀνάλογα μὲ τὴ νοητικὴ βαθμίδα τῆς κοινωνικῆς ομάδας καὶ παίρνει τὴ μορφή γιὰ νὰ ἐκδηλωθεῖ τῆς: μαγικῆς μιμητικῆς ἱεροτελεστίας, μακρινοὶ ἀπόηχοι τοῦ χοροῦ, τοῦ τραγουδιοῦ, τῆς ποίησης καὶ τῆς τραγωδίας².

Β) Μέσα ἀπὸ τὴ σύγχυση τοῦ ταυτισμοῦ³ τῆς ὑποκειμενικῆς ροῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἀντικειμενικῆς ἀντανάκλασης στὸ μόλις διαγραφόμενο Σ.Π., τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο ξεχωρίζει καὶ παρατηρεῖ ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα. Τὸ κομμάτι αὐτὸ τὸ βλέπει πιά σὰν κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἄμεση αἴσθησι τοῦ ἑαυτοῦ του, ὄχι μόνο σὰν προέκτασι τοῦ ἑαυτοῦ του: μὰ τὸ κάνει ἀντικείμενό του. Ἐνα ἀντικείμενο ὅμως ποὺ ἡ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενό του μόλις διαγράφονται ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἀντουαλιστικὴ ἰφή τοῦ παραστατικοῦ πεδίου τῆς Σ.Α. Ἀρχικὰ τὸ ὑποκείμενο «πιάνει» ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τὸ κομμάτι ἐκεῖνο, τὶς ιδιότητες εἴτε τὶς σχέσεις ἐκεῖνες: ποὺ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν αὐτοσυντήρησή του, μὲ τὶς ἀνάγκες του⁴. Τὸ ὑπόλοιπο συνειδησιακὸ περιεχόμενον ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν ἀντουαλιστικὸ ταυτισμό⁵. Συνυπάρχει ἔτσι τὸ μόλις γεννημένο Σ.Π. μαζί μὲ τὸ κυρίαρχο ἀκόμη Παραστατικὸ ἀντιληπτικὸ Πεδίο (Π.Π.) ποὺ κάνει τὴ Σ.Α. ὄνειρικῆ.

Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε πὼς τὸ ἀντικείμενο, ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, γνωρίζεται τμηματικά, προοδευτικά. Ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, σὰν ἀνεξάρτητη καὶ ἀντιθετικὴ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο πραγματικότητα, ὅσο πιστὰ κι' ἂν ἀντανεκλάται στὴ Σ.Α. τοῦ ὑπο-

1. R. Lantier, ὁπ. σ. 131.

2. Βλ. G. Thomson, Τὸ προϊστορικὸ Αἶγαίον, 1959, σ. 319, 333, 337 καὶ 339. Κ. Κακούρη, Προαισθητικὲς μορφές τοῦ θεάτρου, 1946, σ. 1-5.

3. Πρβλ. H. Bague, Αἱ ψυχώσεις καὶ νευρώσεις, 1964, σ. 31 καὶ 195. Βλ. ἰδιαίτερα H. Ey, Études Psychiatriques, No 27, p. 687.

4. J. Piaget La naissance..., p. 129.

5. L. Bruhl, Fonctions..., p. 128 καὶ 442.

κείμενου, δὲν κατανοεῖται μὲ μιᾶς. Τὰ ἀδιάκοπα νήματα ποὺ συνδέουν τὸ ἀντικείμενο μὲ τὸ ὑποκείμενο δὲν ἀδράχνονται ὅλα ἀμέσως, μὰ τόσο βαθμιαία ὅσο κι' αἰφνίδια μὲ σκληρὸ ἀγώνα. Αὐτὸ τὸ εἶχε καταλάβει ὁ Ἡράκλειτος ὅταν γράφει ἐπιγραμματικά: «Φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ» (ἀπ. 123). Κι' ὁ Engels διαπιστώνει: «...Ἡ δύσκολη κατάχτηση τῆς ἀντανάκλασης τῆς φύσης, εἶναι προῖόν μακριᾶς ἱστορικῆς ἐμπειρίας...»¹. Τὸ ἴδιο ὁ Piaget, ποὺ ἀναφέρεται στὸ παιδί, γράφει σχετικά: «Μόνο του τὸ ἀντικείμενο δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἐνσταντανὲ ξεκομμένο ἀπὸ τὴ συνεχῆ ροὴ τῶν αἰτιατῶν σχέσεων καὶ τὸ πραγματικὸ θὰ ἐμφανιστεῖ ἄργά ἢ γρήγορα, σὰ συνιστάμενο, κάτω ἀπὸ τὰ φαινόμενα, ἀπὸ ἓνα σύστημα μεταβολῶν»².

Ἡ στροφή τῆς Σ.Λ. πρὸς τὰ ἔξω, μὲ τὴν ἀντικειμενοποίηση, τὴν κάνει νὰ ἀποχτήσει ἓνα πρῶτο ὑφάδι στὰ δίχτυα ποὺ ὑφαίνονται γιὰ τὴ σύλληψη τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας. Οἱ ἐποπτικὲς κατηγορίες: χῶρος-χρόνος θὰ ἀποτελέσουν τὰ πλαίσια, ὅπου μέσα σ' αὐτὰ θὰ γίνεται ἀντιληπτὸ τὸ ὄν, πλαίσια ποὺ διαμορφώνονται καὶ ξεπετάγονται στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν αὐτοσυντήρηση καὶ τὴν ἐπιβίωση τῆς ὁμάδας. Οἱ κατηγορίες δὲν φανερώθηκαν ἄξαφνα³ στὴ Σ.Λ. ὅπως τὸ θέλει ὁ Κάντ, εἴτε ὁ E. Mounier⁴, εἴτε ὁ ἀμερικάνος L. Mumford⁵, φανατικὸς ἀντίπαλος τοῦ μαρξισμοῦ, ὅταν γράφει πῶς: «ὁ ἀνθρώπος ἐγινε δημιουργὸς τῶν εἰκόνων καὶ τῆς γλώσσας, ἓνας ὄνειρευτῆς καὶ καλλιτέχνης, πολὺ πρὶν νὰ δημιουργήσῃ ἐργαλεῖα». Ἀντικειμενοποίηση θὰ πεῖ: ξεχωρίζω καὶ ταξινομῶ μὰ καὶ ταυτόχρονα σχετίζω, βάση γιὰ τὶς ἀρχὲς τῆς ταυτότητας καὶ αἰτιότητας. Βάζω μέσα στὸ χῶρο τὰ ὄντα καὶ τὰ ταξινομῶ ποιοτικὰ-ἐννοιακὰ: μέσα στὸ χρόνο καὶ τὰ βλέπω στίς ποσοτικὲς σχέσεις τους μὲ τὰ ἄλλα ὄντα.

1. Marx·Engels, Sur la Religion (SLR), (ἀπὸ τὸ Anti-Dühring) éd. Sociale, 1960, p. 151. Πρβλ. καὶ Μ. Ρόζενταλ, Ἐρχὲς διαλεκτικῆς λογικῆς, 1962, σ. 105.

2. J. Piaget, L'image... p. 1, εἰσαγωγή.

3. J. Piaget, La naissance..., p. 9-10.

4. E. Mounier, Oeuvres, t. I, 1960, p. 277.

5. L. Mumford, Technics, N.Y., 1952, p. 31.

Ἄρχικά, ὡστόσο, τὸ ἀντίκρουσμα ἐτοῦτο συνίσταται στὸ πῶς : ἀπὸ τὴν πραγματικότητα δὲν ξεχωρίζει παρὰ ἓνα ροηκὸ, ἀσταθὴ καὶ φαινομενικὸ πῖνακα· πιάνει τὸν κόσμον συνθετικά, πρὶν τὸν ἀναλύσει. Μὲ τὴν ἀντικειμενοποίηση ὅμως, μορφοποιώντας τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, ὑποκειμενοποιώντας τὸ ἀντικείμενο καὶ ἀντικειμενοποιώντας τὸ ὑποκείμενο, ἀρχίζει νὰ ξεχωρίζει ὀρισμένα μέρη τῆς. Ἄρχίζει νὰ «καλλιεργῆι δομῆς ὑποστασιακές, χωρικές, αἰτιακές, πραγματικὰ ἀντικειμενικές»¹.

Μήπως καὶ στὴ σημερινὴ βαθμίδα Σ.Λ. τὸ ἴδιο δὲν συμβαίνει ; Μόνον πού σήμερον ἔχουμε συλλάβει πολὺ περισσότερα ἀντικείμενα, ιδιότητες καὶ σχέσεις τοῦ ὄντος ἀπὸ τὸ φτωχὸ προανθρώπινον πλάσμα. Βέβαια, ποτὲ δὲν πρόκειται νὰ φτάσουμε στὴν τέλεια καὶ ὀλοκληρωτικὴ ἀντικειμενοποίηση. Γιατὶ τότε ὁ κόσμος, τὸ ὄν, θὰ γινότανε γνωστὸ, πού σημαίνει πῶς ἡ κίνηση καὶ ἡ μεταβολή, τὸ γίνεσθαι, θὰ σταματοῦσε. Ἡ γνώση διαρκῶς θὰ προχωρεῖ καὶ τὸ γνωστικὸ ὄργανον τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ὑποκειμενικόν, ἀπ' τὴ στιγμὴ τῆς ἀνάδυσής του ἀπ' τὸ ἀντικειμενικόν, (τὴ φύση), σὰν ἀντανάκλασή του, ἀδιάκοπα θὰ ἀντικειμενοποιεῖ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, θὰ συμπορεύεται μὲ τὸ γίνεσθαι, ἀφοῦ κι' αὐτὸ (τὸ ὑποκειμενικόν) εἶναι ἐνταγμένο μέσα στὴ συνολικὴ διαλεχτικὴ πορεία. Ἡ γνώση δὲν ἔχει περιορισμούς, ὅπως θέλει νὰ μᾶς κάνει νὰ πιστέψουμε ὁ Ν. Hartman² δὲν σταματᾷ στὰ ὅρια τοῦ ἄρρητου, μὰ διαρκῶς μετακινεῖται στὰ ἄγνωστα ἀκόμη (μὰ πάντοτε ἀντικειμενοποιήσιμα) ὅρια τοῦ γίνεσθαι καὶ πού ὅσο θὰ ἀντανεκλάται τὸ ὄν στὴ συνείδηση, μέσα στὴν προβληματικὴ τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, τόσο θὰ ἀντικειμενοποιεῖται ἀπὸ τὴ Σ.Λ.

Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα ἐτοῦτο : ἀτενίζω τὴν Ἀθήναν ἀπὸ ψηλά. Ἔχω στὴν ἀρχὴ μιὰ ἀσαφῆ συνολικὴ εἰκόνα μὲ ἀπροσδιόριστες λεπτομέρειες. Ἐντείνω τὴν προσοχή μου καὶ ἡ εἰκόνα ἀρχίζει νὰ παίρνει μορφή, περιεχόμενο καὶ νόημα.

1. J. Piaget, La naissance..., p. 163.

2. N. Hartman, Les principes d'une metaphysique de la connaissance, Aubier, 1945, p. 156-174.

Ξεχωρίζω τὸν ἐθνικὸ κῆπο, τὸ Ζάππειο, τὴ βουλή, τὴν Ἀκρόπολη, τὰ κτήρια, τοὺς δρόμους κλπ. Ἐπειτα ἀπὸ τὰ μέρη ποὺ διαιρέθηκε ἡ ἀρχικὴ συνολικὴ εἰκόνα-πίνακας, προχωρῶ στὴν ἀνάλυση περισσότερο. Σὲ κάθε σημεῖο ποὺ καρφώνω τὸ βλέμμα μου ἄπειρες διαπιστώνω νὰ ἔχω γνώσεις γιὰ τὸ κάθε τί: τὸ πῶς χτίζεται ἓνα κτήριο, τὰ παράθυρα, τὰ πατώματα, τὰ ἐργαλεῖα, οἱ πλάνες, ποὺ τὰ κατασκευάζουν, μηχανές κ.ο.κ. ποὺ ἄπειρα μπορῶ νὰ ἀναλύσω καὶ νὰ σχετίσω. Ἐνας ἄπειρος ἀριθμὸς ἀπὸ γνώσεις ποὺ ἀπλώνεται σὰ δίχτυ. Εἶναι φανερὸ πὼς ἓνας χημικός, μηχανικός, φυσικός, δικηγόρος κ.ἄ. θὰ σπρώξουν τὴν ἀνάλυση σὲ διαφορετικὲς κατευθύνσεις, σὲ πλάτος καὶ βάθος τόσο ὅσο εἶναι ἡ εἰδικότητά τους. Τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο, ὅπως βλέπουμε, μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἐργαλείου-ὄπλου βρίσκεται στὴν ἀπαρχὴ τοῦ δίχτυοῦ τῶν γνώσεων. Βάζει τὴν πρώτη «βελονια» στὸ ὑφάδι του.

Εἶναι φανερὴ ἡ τεράστια διαφορὰ τῆς Σ.Α. τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν προανθρώπινη. Περικλείνει οὔτε λίγο οὔτε πολὺ, ἢ διαφορὰ αὐτῆ, ὀλόκληρη τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρώπινης γνώσης. Ἡ σχέση τοῦ μέρους μὲ τὸ ὅλο βρίσκεται σὲ ἀντίστροφη ἀναλογία. Φτωχὴ ἀνάλυση, φτωχὲς ἀντικειμενοποιήσεις. Κι' ὅ,τι δὲν εἶναι ἀναλυμένο, ἀντικειμενοποιημένο, καρφωμένο, ἀκίνητο τοῦ παρουσιάζεται ρευστό, ἀδιάφορο καὶ δίχως ὑπόσταση¹. Τὸ ἀναλυμένο σχετίζεται μὲ τὸ διαφέρον τοῦ προανθρώπινου ὑποκείμενου καὶ χρησιμεύει γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του. Γιατὶ κάθε ἀνάλυση, κάθε στοιχεῖο τῆς ἀντικειμενοποίησης εἶναι γνώση: ὀργάνωση τοῦ ἔξω κόσμου καὶ ταυτόχρονα ὀργάνωση καὶ τῆς Σ.Α. Ἀκόμη τὸ ἀναλυμένο σὰν ἀκίνητο εἶτε καλύτερα σὰ «διάρκεια», μέσα στὴ ροὴ τοῦ Σ.Π., δηλαδή τὸ ἀντικείμενο, ὄχι μόνον ξεχωρίζει καὶ ἀτομικοποιεῖται, μὰ σιγά-σιγά μορφοποιεῖται καὶ γίνεται ἀκριβέστερο².

1. J. Piaget, *Constructions...*, p. 82.

2. J. Piaget, *Constructions...*, p. 5-7, δηλαδή τὸ ἀντικείμενο γίνεται ἀκριβέστερο, γιατί πολλαπλασιάζονται οἱ συνδέσεις του (χωρο-χρονικές, βάθος-πλάτος) μὲ ἄλλα ἀντικείμενα μέσα στὸ ὑφάδι τῶν γνώσεων, ἀνακαλύπτονται νέες ιδιότητές του (ποιότητας-ποσότητας κλπ.)

Ὁ προάνθρωπος λοιπὸν μὲ τὴν ἀντικειμενοποίηση, καταχτῶντας τὴν εἰκόνα ἀπὸ ἀνάμνηση καὶ τὴ γλώσσα, ἀρχίζει νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ ζωικὸ νοητικὸ ἐπίπεδο. Ἡ στιγμή αὐτὴ εἶναι τὸ βασικὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἄλογη βαθμίδα στὴ προλογικὴ. Εἶναι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ, τὴν κλειστή ἀσυνείδητη κι' ἐγωκεντρικὴ ἀτομικότητα, στὸ γενικὸ¹, στὴν κοινωνικοποιημένη Σ.Λ. Πέρασμα ἀπὸ τὴν ἰσοπεδομένη καὶ ἀσυνείδητη, ὁμαδικὰ ρυθμισμένη Σ.Λ. τῆς ἄλογης βαθμίδας πρὸς τὴν ἀπαρχὴ τῆς διαφοροποίησης τοῦ Ἀντικειμενικοῦ-Ἵποκειμενικοῦ. «...Ἡ ἀρχὴ τῆς συνείδησης εἶναι μιὰ συνείδηση «ἀγελαῖα», τοῦ κοπαδιοῦ· ὁ ἄνθρωπος δὲν διαφέρει ἐδῶ ἀπὸ τὸ πρόβατο, πορὰ στὸ πὼς ἡ συνείδησή του ἀντικατάστησε τὸ ἔνστιχτο εἶτε τὸ ἔνστιχτό του ἔγινε συνειδητό» γράφει ὁ Marx². Ἔτσι ἀπὸ τὸν ταυτόχρονο συγκερασμὸ τῆς ὁμαδικὰ ρυθμισμένης Σ.Λ. μὲ τὸν ἀσυνείδητο ἐγωκεντρισμὸ, τῆς στὸν ἑαυτὸ της κλεισμένης βιολογικῆς ἀτομικότητας, θὰ ὀδηγηθοῦμε πρὸς τὴν ἐμφάνιση τῆς κοινωνικῆς ἀτομικότητας, τῆς ἀνάδυσης τοῦ ἐγὼ καὶ τῆς προσωπικότητας.

Ἡ «ἐξ ἀναμνήσεως» νοητικὴ εἰκόνα ταυτόχρονα μὲ τὴ φωνητικὴ λέξη ποὺ τὴν ἐκφράζει, ἐπιτρέπει τὴν εὐκινησία τῆς Σ.Λ. καὶ ἡ σκέψη γίνεται ἰκανὴ νὰ συσχετίζει-συγκρίνει τὰ ὄντα μεταξὺ τους τόσο στὸ ἄμεσο ἀντιληπτικὸ παρόν, ὅσο καὶ στὸ σὰν μνημονικὸ ἄμεσο, μὰ δευτερεῖον, παρόν τοῦ Σ.Π. Τοῦ ἐπιτρέπει τὴ λύση προβλημάτων γιὰ τὴν αὐτοσυντήρησή του, ὅπου μποροῦν νὰ ἀπουσιάζουν ὀρισμένα δοσμένα γιὰ τὴ λύση τους. Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ἓνα ἀποφασιστικὸ σημεῖο ποὺ χωρίζει τὴν ἀνθρώπινη Σ.Λ. καὶ νοημοσύνη ἀπὸ τὰ ἀνώτερα θηλαστικὰ καὶ ἰδιαίτερα τοὺς πιθήκους³. Ἡ λύση ἐνοῦ προβλήματος γι' αὐτοὺς σταματᾷ στὸ σημεῖο ἐτοῦτο: πὼς πρέπει ὅλα τὰ δοσμένα του, νὰ βρίσκονται ταυτόχρονα μπροστά του, δηλ. σὲ μιὰ συνολικὴ «κατ' αἴσθησιν» παράσταση στὸ ἄμεσο παρόν. Πρέπει στὸ ὀπτικὸ του πεδίο νὰ βρίσκονται

1. Μ. Ρόζενταλ, ὁ.π. σ. 112-113.

2. R. Marx, *Ideologie allemande*, éd. Costes, VI, 1937, p. 150-153.

3. Μ. Nestourkh, ὁ.π. σ. 229-250

ται ὅλα τὰ ἀντικείμενα : κασόνια, ραβδιά κλπ. πού θά χρειαστεῖ π.χ. νά φτάσει φρούτα πού κρέμονται στό ταβάνι μιᾶς αἴθουσας. Ἐάν τὰ βοηθητικά αὐτά ἀντικείμενα λείπουν, δηλαδή δέν τὰ βλέπει, γιατί δέν βρίσκονται στό ὀπτικό του πεδίο, δύσκολα ἢ διόλου μπορεῖ νά τοῦ ἔρθει στή σκέψη του νά πάει νά τὰ ἀναζητήσει, γεγονός πού δηλώνει : πῶς ἔχει βέβαια ἄμεση ἀναγνωριστική ἀνάπλαση ἀπό τήν ἀντιληπτική ἀντανάκλαση, μὰ ἀπουσία ἔμμεσου μνημονικοῦ ἀναγνωριστικοῦ προτσέσου, ἀναμνηστικῆς εἰκόνας. Ἀκριβῶς ἐδῶ ξεπηδᾷ, στόν ἐνταγμένο σέ ὀμάδα προάνθρωπο, ἡ ἀπό ἀνάμνηση νοητική εἰκόνα πού τόν κάνει ἱκανό νά λύνει προβλήματα πιά πολύπλοκα ἀπό τὸ πιά προικισμένο ἀνώτερο θηλαστικό τῆς ἐποχῆς του, γιατί ἔχει τὸ πλεονέχτημα :

α) Νά βρίσκεται στό μυαλό του, στή σκέψη του, δίχως νά εἶναι ἄμεσα ἀντιληπτή.

β) Νά μπορεῖ νά κινεῖ τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο σέ δράση, ὄχι μόνο ἄμεσα, μὰ καὶ ἔμμεσα, μὲ ἓνα ἐσωτερικό μοντέλο πού γεννήθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἀντανάκλαση στή διάρκεια τῆς πρακτικῆς δράσης του καὶ πού μετατράπηκε σέ ἐσωτερικὴ μμητικὴ διαδικασία. «Ἡ μίμηση, γράφει ὁ Piaget, ἐξασφαλίζει τὴ μεταφορὰ ἀνάμεσα στό αἰσθησιοκινητικό καὶ στό παραστατικό»¹.

γ) Νά ἀρχίζει τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο νά ἔχει, σ' ὅ,τι ἀντικειμενοποίησε, μιὰ πιά ὀργανωμένη διαδοχὴ στίς ἀναμνήσεις του κι' οἱ παραστάσεις του ἀπὸ δῶ καὶ πέρα δέν θά ἐξαρτιῶνται ἀπὸ τὴ φυσικὴ σειρά τῆς ἄμεσης ἀντίληψης, μὰ ἀρχίζει νά παρεμβαίνει ὁ ὑποκειμενικός παράγοντας² καὶ ἡ σειρά τῶν ἀναπλάσεων καὶ ἀναμνήσεων, ἀφοῦ συνδυαστοῦν καὶ διαμορφωθοῦν σύμφωνα μὲ τίς ἐπιθυμίες του (σὴν βάση πάντοτε τῆς πλήρωσης τῶν ἀναγκῶν του) νά προβάλλουν τόσο σὰ σκοποὶ γιὰ τὴ δράση τῆς κοινωνικῆς ὀμάδας πάνω στόν ἐξωτερικό κόσμο, ὅσο καὶ γιὰ νά τὸν ἐρμηνέψει καὶ νά τὸν ἐξουσιάσει.

1. J. Piaget, *Constructions...*, p. 4 καὶ 42. G. Viaud, *L'intelligence*, PUF, 1964, p. 26 καὶ L. Bruhl, *Fonctions...* p. 112-116.

2. J. Piaget, *Problèmes de psychologie génétique*, Denoël, 1972, p. 13.

3. ΨΥΧΙΚΟΙ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

α) Γενικά

Όπως είδαμε από τα προηγούμενα, καταπιαστήκαμε ιδιαίτερα με τη γέννηση και τη διαμόρφωση της Σ.Λ. και τη μορφή που παίρνει το γνωστικό όργανο του προανθρώπινου υποκείμενου για να συλλάβει και να επενεργήσει στον εξωτερικό κόσμο.

Ο προάνθρωπος όμως δεν ζει μονωμένος, μα μέσα στην προφυλετική ομάδα κι' έρχεται σ' επαφή με το όν όχι μόνο σαν άτομο μα ταυτόχρονα σαν ομάδα κι' ιδιαίτερα μέσα στην παραγωγική δραστηριότητά της. Επόμενα οι ατομικές Σ.Λ. βρίσκονται απ' την αρχή ένταγμένες μέσα στην ομαδική συνοχή, συνεπαφή και συνεργασία. Έτσι ή μορφή και ή δομή κάθε Ατομικής Σ.Λ. (Α.Σ.Λ.), σα φυσιολογικό και ψυχικό όργανο ταυτόχρονα, βρίσκεται να δουλεύει, αρχικά, με τον ίδιο τρόπο σ' όλα τα άτομα της ομάδας, ομαδικά ρυθμισμένη κι' ή εδραίωση μιας γνώσης που γίνεται παράδοση, είναι ταυτόχρονα αφετηρία για τη συγκρότηση και της Κοινωνικής Συνείδησης (ΚΣ).

Φαίνεται έτσι, πώς από την ικανότητα της Σ.Λ. για την κατάκτηση του μνημονικού παραστατικού προτσέσου, άναπηδά ή διαλεκτική αντίθεση σε σπέρμα : Ατομική και Κοινωνική συνείδηση. Η αντίθεση αυτή, στην πορεία της ιστορικής εξέλιξης, θα βαθαινει, μα ταυτόχρονα θα σφυρηλατιέται κι' ή ενότητά της. Κοινωνική και ατομική συνείδηση μαζί γεννιούνται και εξελίσσονται, μαζί ξεπηδάνε για να σχηματίσουν μια από τις πιο βασικές διαλεκτικές αντιθεσεις μέσα στο Γίγνεσθαι.

Αν βέβαια ή πρώτη μνημονική παράσταση της προανθρώπινης Σ.Λ. αποτελεί την άπαρχή δόμησης της Α.Σ.Λ. το ίδιο αποτελεί και την άπαρχή συγκρότησης της Κ.Σ. με την ομαδική συγκράτηση της πρώτης αυτής παράστασης. Από δω όσο

πλουτίζεται ή παράδοση, οί όμαδικές παραστάσεις, τόσο μέ επιβιωτικές γνώσεις όσο και μέ κανόνες για τίς συμβιωτικές σχέσεις, ή κοινωνική συνείδηση θ' άποχτᾶ τὸ a priori άντικειμενικό χαρακτήρα της και θά καθορίζει τήν άτομική, έφου μέ τή σειρά της κι' αὐτή θά πλουτίζεται άπ' τή συνεργασία τῶν ΑΣ τῶν μελῶν τῆς κοινωνικῆς ομάδας.

Ἡ άλογη ψυχική βαθμίδα τῆς προανθρώπινης προφυλετικής ομάδας, εἶναι λοιπόν, άδιαφοροποίητη και άνοργάνωτη. Λείπει άπ' αὐτήν ὁ κατηγορικός όπλισμός και στηρίζεται ιδιαίτερα στα αίσθησιοκινητικά σχήματα, είτε στα δυναμικά στερεότυπα στη βάση τῆς συνειρμικῆς μνήμης.

Ἡ πρώτη άντικειμενοποίηση συντελεῖ ὥστε νά πάψει νά υπάρχει στη Σ.Α., ὁ άπόλυτος άντουαλισμός-ταυτισμός και νά συγκροτηθεῖ τὸ πρωτόλειο Σ.Π. Ταυτόχρονα ή πρώτη εισβολή στη Σ.Α.: τῆς άγωνίας και τοῦ φόβου, τὸ αὐτιστικό¹ άρχικά και ναρκισσιστικό ὕστερα έγωκεντρικό ὑποκείμενο². πού αισθάνεται και νομίζει πὼς ὁ έξωτερικός κόσμος μεταβάλλεται σύμφωνα μέ τίς διαθέσεις του, μέ τήν ταυτόχρονη άνικανότητά του νά τοποθετηθεῖ στη θέση τοῦ άλλου³, στρέφει τήν προσοχή του πρὸς τὸ άντικείμενο.

Ἡ στροφή αὐτή εἶναι μιᾶ πρώτη στιγμή, πού τὸ ὑποκείμενο (ὄχι τὸ βιολογικό ἄτομο βέβαια, μέ ή συνειδητῆ ὑποκειμενικότητα πού κάνει άντίθεση στο άντικειμενικό), εμπλέκεται μέ τὸ ὄν σέ μιᾶ πρώτη έπαφή μαζί του⁴. Ὅχι πὼς κάνει τήν εμφάνισή του τὸ ὄν, ὄχι πὼς αναδύεται μαζί μέ τὸ ὑποκείμενο άπό τὸ μὴ ὄν, σάν ισότιμες ὄντολογικά ὄντικες περιοχές, ὅπως θέλουν οί ὑπαρξιστές, για παράδειγμα ὁ Sartre ὅταν γράφει : «... Ἡ συνείδηση εἶναι ένα ὄν πού ή ὑπαρξή της θέτει τήν οὐσία και, άντίστροφα, εἶναι συνείδηση ένοῦ ὄντος πού ή οὐ-

1. J. Piaget, La causalité physique chez l'enfant, Alcan, 1956, p. 339.

2. J. Piaget, Pensée egocentrique..., p. 59 και Études Sociologiques, p. 319-320 και G. Maucó, ό.π. σ. 141.

3. Πρβλ. G. Bourjade, L'intelligence et la pensée de l'enfant, éd. Alcan, 1943, p. 52.

4. J. Piaget, Construction..., p. 334.

σία του ὑπονοεῖ τὴν ὑπαρξή»¹, μὰ ἀπλᾶ ἀρχίζει νὰ γίνεται γνωστό στὸ ὑποκείμενο στὴν πορεία τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου.

Ἡ ὑπαρκτικότητα δὲν εἶναι ιδιότητα τοῦ εἶναι, ὅπως τὸ θέλουν ὁ Leibniz κι' ὁ C. Wolff², (ὅπου μπορούμε νὰ περάσουμε μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης καὶ μὲ μιὰ ἐπίταση τῆς σὰν ιδιότητας θεωρημένης ὑπαρκτικότητας, ἀπὸ τὴ δυνατότητα στὴ πραγματικότητα, ἀπὸ τὸ ἰδεατὸ στὸ πραγματικὸ), μὰ μιὰ παρουσία καὶ πληρότητα, κάτι αὐτονόητο. Τὸ εἶναι δὲν ἔχει ποσοτικές διαβαθμίσεις, ἔτσι πὺ νὰ λέμε: αὐτὸ ἔχει λιγότερη ἢ περισσότερη ὑπαρξή ἀπὸ ἐκεῖνο, μισοῦπάρχει κ.ἄ. Ἀπλά: εἶναι καὶ περικλείει κάθε τι πὺ ὑπάρχει. Τὸ ὄν γίνεται γνωστό στὸ ὑποκείμενο μὲ τὴν ταυτόχρονη ἐνέργειά του πάνω σ' αὐτό, σὰν κάτι ἀπέναντί του, πὺ πάει νὰ τὸ ἐξουσιάσει.

Ἔτσι μὲ τὴν πρώτη αὐτὴ ἐμπλοκὴ τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὸ ὄν, ἀρχίζει μιὰ διπολικότητα στὴ Σ.Λ.: ὁ μέσα κόσμος τοῦ ὑποκειμένου καὶ ὁ ἔξω κόσμος τοῦ ἀντικείμενου, ὁ ἑαυτὸς καὶ ὁ ἄλλος». Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἡ ἀπαρχὴ τῆς σύλληψης τοῦ ὄντος κατηγορικά, τὸ ἀνοιγμα πρὸς τὸν ἔξω κόσμο, ὅσο καὶ πρὸς τὰ μέσα, θὰ παίρνει μορφή καὶ περιεχόμενο, θὰ ἀποκτήσει τάξη, κανόνες, νόμους καὶ ἡ Σ.Λ. θὰ φτάσει στὴ σημερινὴ ὄργανωσή της. Ὁ Hegel ἔχει γράψει κάπου: «Ἡ συνείδηση εἶναι ἓνα ἀνοιγμα, μιὰ τρύπα στὴ φύση, στὸ εἶναι».

β) Ἀτομικοὶ ψυχικοὶ σχηματισμοὶ

Στὴ βαθμίδα αὐτὴ τῆς Σ.Λ., τὴν ἄλογη, τοποθετήσαμε τὴν ἀρχὴ τῆς διαφοροποίησής της, ὅπου βασικοὶ παράγοντες παίζουν τὸν ἀποφασιστικὸ καὶ κύριο ρόλο στὴ διαμόρφωσή της καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἀπόσπασή της ἀπὸ τὸν ταυτισμὸ ὑποκειμενικοῦ - ἀντικειμενικοῦ³. Συνοψίζοντας θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε

1. Πρὸβλ. J. P. Sartre, L'Être et le Neant, Gallimard, 1943, p. 29 καὶ M. Ponty, ὁ.π. σ. 30-40 καθὼς καὶ H. E y, Études..., p. 699 καὶ 703.

2. K. Γεωργούλη, Ἀριστοτέλους Πρῶτη Φιλοσοφία, 1935, σ. XVII κέξ.

3. H. E y, ὁ.π. σ. 705.

πώς κυριώτεροι ἀπ' αὐτοὺς τοὺς παράγοντες νομίζουμε θὰ πρέπει νὰ εἶναι :

1. Μεταβολὴ τοῦ φυσικοῦ περιγύρου τῆς προπαλαιολιθικῆς καὶ μετατροπὴ τῆς σὲ ἐχθρικό γιὰ τὴν αὐτοσυντήρηση καὶ τὴν ἐπιβίωση τῆς προανθρώπινης ὁμάδας, μὲ συνέπεια τὴν ἀποπροσαρμογὴ τῆς ἀπέναντι σ' αὐτό. Ὁ Claparède ἔχει γράψει κάπου : « ἡ ὑποπροσαρμογὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς συνείδησης ». Ἡ διαταραχὴ τῆς προσαρμογῆς ἀκυρώνει τὰ ἐδραιωμένα ἐξαρτημένα ἀνταντακλαστικά τοῦ εἴδους καὶ ἀπὸ δῶ διαταραχὴ καὶ τοῦ ἀσυνείδητου καὶ ἀδιαμόρφωτου ψυχισμοῦ, μὲ συνέπεια, τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο, νὰ νοιώθει ἀνασφάλεια κι' ἐπόμενα : φόβο κι' ἀγωνία. Ἔτσι θ' ἀρχίσει νέος κύκλος προσαρμογῆς : δηλαδή τὴν ἀκύρωση τῶν παλιῶν ἐξαρτημένων δεσμῶν θὰ ἀκολουθήσει ἀνασύστασις καινούργιων, ἱκανῶν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐπιβίωση τῆς προανθρώπινης ὁμάδας, στις καινούργιες συνθήκες τοῦ φυσικοῦ περιγύρου, μὲ τὴν παράλληλη (καὶ σὲ ἀντιστοιχία ταυτόχρονα) βιολογικὴ μεταβολή.

2. Ἡ ἀνάγκη γιὰ προσαρμογὴ καὶ ἐπιβίωση θὰ ὀδηγήσουν τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο : ἀπὸ τὴ χρήση ὀρισμένων ὕλικῶν στὴν κατασκευὴ τοῦ πρώτου ἐργαλείου - ὄπλου, μὲ συνέπεια τὴν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς Σ.Α. καὶ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἐπέμβασης τοῦ ἀνθρώπου στὴ φύση.

3. Μὲ τὴν ἀπαρχὴ κατασκευῆς τοῦ πρώτου ἐργαλείου - ὄπλου, ἡ Σ.Α. καταχτᾷ μιὰ καινούργια ψυχικὴ ιδιότητα : τὴν εἰκόνα ἀπὸ ἀνάμνηση καὶ ἀποχτᾷ ἔτσι τὴν ἱκανότητα ὄχι μόνο ἄμεσης ἀνάπλασης, μὰ καὶ ἔμμεσης καὶ ν' ἀρχίζει νὰ φανερώνεται τό : ἔμμεσο ἀναμνηστικὸ βιωματικὸ ρεῦμα τῆς Σ.Α. Μὲ τὴν εἰκόνα εἴτε παράστασις ἀπὸ ἀνάμνηση συνδέεται ταυτόχρονα καὶ ὁ φωνητικὸς - σηματοδοτικὸς μηχανισμὸς μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἐνστιχτικὴ στὴ συνειδητὴ ὁμιλία¹. Ἡ σύνδεση αὐτὴ ἐξασφαλίζει στὴ Σ.Α. τὴν ἐξωτερικοποίησις τοῦ βιωματικοῦ ἐσωτερικοῦ-ὑποκειμενικοῦ προτσέσου, δηλαδή τόσο σὰ σκέψη καὶ ἔκφρασις τοῦ ἑαυτοῦ, ὅσο καὶ γιὰ τὴν συνεννόησις μέσα

1. L. Brouh, Fonctions..., p. 183.

στήν κοινωνική ομάδα στην πραχτική παραγωγική της δράση¹.

Έτσι οι βασικοί αυτοί παράγοντες θα οδηγήσουν: από την αρχική ακατέργαστη, νεφελώδικη και άντουαλιστική-ταυτιστική Σ.Α. της άλογης βαθμίδας, προς την πρώτη βαθμίδα οργάνωσής της: την «όνειρο-συγκεχυμένη»² (μιά άμυδρή διαστολή, όπως στο όνειρο, του ύποκειμενικού-άντικειμενικού), όπου βασικοί ψυχικοί σχηματισμοί, αρχίζουν να δομούνται:

I. Οι προανθρώπινοι τροφосуλλέχτες σε μιá πρώτη φάση, δέν έχουν συνείδηση τής έσωτερικότητάς τους και έπόμενα δέν την ξεχωρίζουν από τον έξωτερικό κόσμο³. Έτσι έχουμε: δλοκληρωτικό ταυτιστικό άντουαλισμό, που κατευθύνεται από αυτιστικές οργανικο-συναισθηματικές τάσεις. Η άμεση βιωματική έμπειρία του είναι κινούμενη παραστατική «οθόνη», αλλά:

II. Όσο αντικειμενοποιεί τον έξωτερικό κόσμο :

α. Στη γνωστική σφαίρα αρχίζει να διαφορίζεται τó αντικειμενικό (έξω κόσμος : διευθέτηση-προσαρμογή) από τó ύποκειμενικό (μέσα κόσμος: άφομοίωση)⁴, μιά ταυτόχρονα ή ρήξη του ταυτιστικού-άντουαλισμού, συνοδεύεται από πολυποικιλίες διαφοροποιήσεις και ιδιαίτερα :

β. Διαφορισμός όλόκληρης τής ψυχικής μάζας: του γνωστικο-μνημονικού περιεχόμενου προς τή μάζα: τών οργανικο-συναισθητικών παρωθήσεων. Δηλαδή μιá πρώτη διαστολή τών ψυχικών στοιχείων που τείνουν να σχηματίσουν και να συγκροτήσουν: τή σφαίρα του Σ.Π. και του 'Εγώ άπ' τή μιá και τών ψυχικών στοιχείων που τείνουν να συγκροτήσουν: τή σφαίρα του 'Ασυνείδητου, σαν αντίποδας του Σ.Π. άπ' τήν άλλη⁵.

γ. Έτσι τó δομούμενο Σ.Π. όσο και τó 'Ασυνείδητο (Α) άποτελούν μιá ένότητα, που σ' αυτή τά γνωστικά, όμαδικά-

1. M. Cohen, *Matériaux pour une sociologie du langage*, éd. Maspéro, 1971, p. 35.

2. Πρβλ. H. E y, *La Conscience*, p. 76 κέξ. και H. Aubin, ό.π. σ. 15 και G. Mauc o, ό.π. σ. 27 καθώς C. Jung, *Les racines de la Conscience*, éd. Buchel-Chastel, 1971, p. 77-78 κέξ.

3. J. Piaget, *La naissance...*, p. 364 και G. Mauc o, ό.π. σ. 141.

4. J. Piaget, ό.π. σ. 362-364.

5. Βλ. C. J u n g, *Introduction à l'essence de la Mythologie*, 1972, p. 126.

κοινωνικά και άτομικά, μνημονικά απόθεμα της Σ.Λ., έρχονται να συγκεραστούν, να πυργωθούν πάνω στις κοίτες των βιολογικών παρορμήσεων, μέσα και πάνω από το τυφλό οργανικό-ένστιχτικό υπόστρωμα του βιολογικού άσυνείδητου (Β.Α.) και να συγκροτήσουν το Ψυχολογικό Άσυνείδητο (Ψ.Α.)¹.

δ. Από δω συγκροτιέται στο προανθρώπινο ύποκειμενο ή πρώτη βαθμίδα της Σ.Λ. : η άλογη όνειροσυγκεχυμένη², όπου ό καθαρός αότισμός αρχίζει να υποχωρεί, στο μέτρο που πλουτίζεται το μνημονικό απόθεμα και να δίνει τη θέση του σ' ένα ναρκισσιστικό έγωκεντρισμό³, όπου κι' έτουτος δέν είναι ίκανός να ξεχωρίσει το μόλις γεννημένο: άναμνηστικό βιωματικό ρεύμα της Σ.Λ. από τό : άμεσο αντίληπτικό βιωματικό ρεύμα του έπίκαιρου παρόντος⁴.

ε. Θα πρέπει τώρα να ποϋμε πώς το Σ.Π. είναι άκριβός : τό σημείο της Σ.Λ., όπου : «συμβάλλουν» τά δυό βιωματικά ρεύματα, τό άναμνηστικό και τό αντίληπτικό, με άφετηρία αντίθετη μά με φορές που συγκλίνουν : τό άναμνηστικό από τό έσωτερικό μνημονικό απόθεμα της Σ.Λ. και τό αντίληπτικό από τίς με τίς αισθήσεις εισβολές του έξωτερικού κόσμου, σχηματίζοντας την κυριαρχούσα έστία του Σ.Π. Η συμβολή αυτή, σαν κυριαρχούσα έστία, διαρκώς μετακινείται προς τίς κοίτες του ψυχικού άσυνείδητου σά μνημονικό απόθεμα άπαθημένο ή όχι, με τό συναισθηματικό-όρμικό φορτίο τους. Έτσι τό Σ.Π. δομείται : σαν τό άμεσο κι' έπίκαιρο βιωματικό ρεύμα του παρόντος, χωροχρονικά διαρθρωμένο (και τριδιάστατο: παρελθόν-παρόν-μέλλον), και ταυτόχρονα σαν τό σημείο της συμβολής των δυό βιωματικών ρευμάτων, σαν την κυριαρχούσα έστία στο Σ.Π.⁵.

1. Πρβλ. J. Jones, *Traité théorique et pratique de psychanalyse*, 1954, p. 824.

2. Βλ. H. E y, *La Conscience*, p. 70 κέξ. καθώς και G. M a u c o, ό.π. σ. 16.

3. G. M a u c o, ό.π. σ. 11-14.

4. Πρβλ. H. E y, *Études...*, No 27, p. 687, βλ. και J. P i a g e t, *La representation...*, p. 194.

5. Πρβλ. M. F o u c a u , *Maladie mentale et personnalité*, PUF,

στ. Ἡ συγκρότηση τοῦ Σ.Π. μετὰ τὴν πρωτόλεια δομὴ του, κάνει τὴ ναρκισσιστικὴ Σ.Λ. τοῦ προανθρώπινου ὑποκείμενου: «ὄνειρο - συγκεχυμένη ἢ παραισθητικὴ» ὅπως εἶπαμε. Δηλαδή :

i. κυριαρχεῖ, ἀρχικὰ, τὸ ἄμεσο ἀντιληπτικὸ - παραστατικὸ πεδίο, ὅπου ὅμως

ii. μετὰ τὴν πρώτη ἀντικειμενοποίηση καὶ τὸ ρήγμα στὸν ταυτιστικὸ-ἀντουαλισμὸ, ἀναφαίνεται τὸ μνημονικὸ προτσέσο καὶ συγκροτεῖται τὸ ἐμβρυικὸ Σ.Π., συγκερασμὸς τοῦ ΑΒΡ μετὰ τὸ ΕΒΡ : τὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο παρὸν. Ἔτσι ὅμως στὴ ναρκισσιστικὴ Σ.Λ. συνυπάρχουν τόσο τὸ ἐμβρυικὸ, μόλις γεννημένο, Σ.Π. ὅσο καὶ τὸ ἀντουαλιστικὸ - ταυτιστικὸ ἄμεσα ἀντιληπτικὸ παραστατικὸ πεδίο (Π.Π.) μετὰ ἀντίστροφη ἀναλογία : ἀρχικὰ τὸ φτωχὸ - φευγαλέο ΣΠ, (ὅσο ἀνακαλεῖται τὸ ΕΒΡ), μόλις ἔρχεται στὸ προσκηνίον τῆς ΣΛ, συνυφαίνεται μετὰ τὸ ἄμεσο ΠΠ καὶ ἡ διάρκειά του εἶναι μικρὴ· κυριαρχεῖ ἀκόμη τὸ ΠΠ. Μετὰ τὸν πλουτισμὸ ὅμως τῶν μνημονικῶν ἀποθεμάτων, στὴν ἱστορικὴ πορεία, ἡ ἀναλογία ἀρχίζει ν' ἀντιστρέφεται. Ὡστόσο ὅμως:

iii. ἡ συνύπαρξις αὐτὴ συγκροτεῖ ἀκριβῶς καὶ τὴν πρώτη βαθμίδα ὀργάνωσης τῆς Σ.Λ. : τὴν «ὄνειρικὴ», μιὰ ἀσυνείδητη πρώτη «ὑπέρβαση», ὅπου ὅσο διαρκεῖ τὸ ΣΠ, αὐτὸ «βλέπεται» σὰν ἀντικείμενο ἀπὸ μιὰ ψυχικὴ διάσταση ποῦ ταυτόχρονα «μετέχει» σ' αὐτὸ· μιὰ φευγαλέα ἀστραπὴ ἐνοῦ ἀσυνείδητου ἐγώ· καὶ τοῦτο γιατί :

iv. τὸ ΣΠ ὄντας ἀπ' τὴ μιὰ συγκερασμὸς τοῦ Α μετὰ τὸ ΕΒΡ σὰν ἄμεσο ἐπίκαιρο παρὸν (ὅπου σ' αὐτὸ ἀκόμα δὲν ὑπάρχει διαφορισμὸς τῶν δύο βιωματικῶν ρευμάτων, μὰ ποῦ ὥστόσο ὅμως ἀρχίζει ὁ διαφορισμὸς Ὑποκειμενικοῦ - Ἀντικειμενικοῦ (Υπ-Αντ) μετὰ τὸ ρήγμα τοῦ ταυτιστικοῦ-ἀντουαλισμοῦ),

v. καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη τὸ ΣΠ ὄντας φευγαλέο - ροηκὸ - σύντομο καὶ τὸ ΠΠ μονιμότερο-ταυτιστικὸ-ἀντουαλιστικὸ (ἢ συνύπαρξις αὐτῆ) δημιουργεῖ σύγχυσις καὶ ἀπαρχὴ μιᾶς ἀντίθεσης μέσα στὴ ΣΛ ἔτσι ποῦ νὰ ἔχουμε :

1954, p. 21-22, 27-29. I. Bestoujelada, στὸ *L'avenir de la Société humaine*, 1973, p. 16-17.

στο ΠΠ άντουαλισμό - ταυτισμό Υπ-Αντ
 στο ΣΠ άπαρχή διαφορισμού Υπ-Αντ μιά ταυτόχρονα
 και σύγχυση Α με ΕΒΡ, όπου

vi. εξαιτίας τής αντίθεσης αυτής παρουσιάζεται στη ΣΛ ένα ψυχικό περιεχόμενο που σ' αυτό κυριαρχεί μιά διαδοχική έναλλαγή: «...ΠΠ → ΣΠ → ΠΠ →...» με συνέπεια ή έναλλαγή αυτή νά παρουσιάζει στη ΣΛ ένα διακοβόμενο ψυχικό προτσέσο, όπου έτουτο άντιστοιχεί έξωτερικά σ' έναν άντιφατικό τρόπο συμπεριφορής του προανθρώπινου ύποκειμένου¹. Και τούτο γιατί και γεμάτο συγκινησιακό φόρτο είναι τó ψυχικό αυτό προτσέσο και ή διάκριση του Υπ-Αντ είναι τόσο δυνατή όσο διαρκεί τó ΣΠ, μιά και ταυτόχρονα γιατί έπικρατεί σύγχυση του Α με τó ΕΒΡ (έξακολουθεί νά γίνεται σύγχυση τής πηγής τής έξωτερικής άντανάκλασης και τής πηγής τής μνημονικής ροής)².

vii. Έτσι ή ΣΛ όντας «όνειρική», άφου τó πραγματικό δέν διαφορίζεται άπό τó μνημονικό, ταυτόχρονα είναι άνίκανη νά συγκεντρώνεται και νά «προσέχει», παρά μόνο στιγμιαία, άποσπασματικά, διαδοχικά, άνεπίστροφα³ (όσο διαρκεί τó ΣΠ), ψυχική κατάσταση που θυμίζει τή «φυγή ίδεών» στους ψυχασθενείς⁴. Άνάλογες καταστάσεις όπου τó φανταστικό συγγέεται με τó πραγματικό, μπορούμε νά παρατηρήσουμε σέ πολλές πρωτόγονες φυλές (Βογοτος, Τρουμαί)⁵ όπου ή σκέψη παρουσιάζει άνάλογες μορφές. Τήν ίδια μορφή σκέψης συναντάμε και στην ψυχική εξέλιξη του παιδιού⁶ καθώς και στα μεσαιωνικά δράματα (vision) «που δέν είναι καθόλου όνειρικό δράμα», μιά κατάσταση «ένεργητικής φαντασίας», όπως γράφει ó Jung και

1. C. Jung, Dialectique..., ό.π. σ. 78 κέξ.

2. M. Foucault, ό.π. σ. 27-28.

3. J. Piaget, Le jugement et le raisonnement chez l'enfant, Denoël, 1958, p. 228.

4. Βλ. H. Ey, La Conscience, p. 259-290 και Études..., p. 5:1 και 599 καθώς και A. Barbé, Psychiatrie, Masson, 1939, p. 88 κέξ. και 90 και Κ. Κωνσταντινίδη, Αί ψυχώσεις και ή εξέλιξις τής ψυχής, 1935, σ. 89 και 115 κέξ. Ν. Ρασιδάκι, Στοιχεία Ψυχιατρικής, 1973, σ. 67.

5. Βλ. L. Buhli, Fonctions..., p. 43, 77, 300.

6. G. Maucó, ό.π. σ. 65. H. Ey, Études..., No 4, p. 75.

«ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς ἐνεργητικῆς τοῦ συμμετοχῆς, τὸ ὑποκείμενο συγγέει... συνδέει τὰ ἐπίπεδα τοῦ ἀσυνείδητου καὶ τῆς συνείδησης»¹.

ζ) Μὲ τὸ βαθμιαῖο ξεχωρισμὸ στὴ ΣΛ τῶν δυὸ βιωματικῶν ρευμάτων, ποὺ συγκροτοῦν τὸ ΣΠ, μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἀντικειμενοποίησης, τὴν ἀπόχτηση νέων γνώσεων καὶ νέων ἐπόμενα μνημονικῶν ἀποθεμάτων, θὰ δομοῦνται ἀδιάκοπα οἱ νέες βαθμίδες τῆς ΣΛ. Ταυτόχρονα θὰ ὑποχωρεῖ κι' ὁ ναρκισσιστικός ἐγκεντριτισμὸς καὶ θὰ δομεῖται προοδευτικὰ ὁ ἑαυτὸς καὶ ἡ προσωπικότητα, ποὺ ἀναδύεται μέσα ἀπ' τὴν ἰσοπεδομένη ψυχικὰ κοινωνικὴ ομάδα, συγκροτώντας τὴν κοινωνικὴ καὶ ἀτομικὴ συνείδηση. Πρέπει νὰ τονιστεῖ πὼς ἀκριβῶς : Μέσα στὰ κοινωνικὰ πλαίσια, μέσα ἀπ' τὴν πρακτικὴ δραστηριότητα τῆς κοινωνικῆς ομάδας, στὴν συνεπαφὴ τῆς μὲ τὴ φύση (προτσέσο ἐργασίας: κατασκευὴ ἐργαλείου, προετοιμασία μέσων γιὰ τροφосуλλογῆ, κυνήγι κ.ἄ.) ὁ ἄνθρωπος θὰ δομήσει τὸν «ἑαυτόν»: τόσο σὰν ὑπέρβαση τοῦ ΣΠ, (δηλαδὴ τὸ ἀντίκρουσμα τοῦ ψυχικοῦ περιεχόμενου τῆς Σ.Λ. σὰν ἀντικείμενο, ὅπου σ' αὐτὸ φιγουράρει ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτὸς σὰν «ὑπερβαίνόμενος» καὶ ταυτόχρονα σὰν προσωπικότητα, σὰν πρόσωπο-ρόλος μέσα στὴν κοινωνικὴ ομάδα)², ὅσο καὶ σὰν τὸ ὑποκείμενο ποὺ πραγματώνει τὴν ὑπέρβαση: τὸ Ἐγὼ ποὺ «βλέπει» τὴν ΑΣΛ καὶ τὴν ΚΣ μέσα στὸ ΣΠ, σὰν ἀντικείμενα.

Τὸ ἀντίκρουσμα τοῦ ΣΠ σὰν ἀντικείμενο ἀπὸ τὸ αἰφνίδια ξεπεταγμένο κι' ὅπως στὸ «ὄνειρο ἐγὼ» τοῦ προανθρώπινου ὑποκείμενου, βρίσκεται σὲ τοῦτο : πὼς ἀναδύεται μαζί μὲ τὸ EBP: δηλαδὴ τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς τῆς ἀναπόλησής του, ξεπετάγεται, σὰν ἀναλαμπή, μιὰ νέα δομικὴ μορφή μέσα στὸ ψυχικὸ περιεχόμενο τῆς ΣΛ («ἐνυπάρχουσα») ποὺ ἡ δομὴ αὐτὴ

1. C Jung, *Dialectique...*, ὀ.π. σ. 258-260.

2. Πρβλ. C. Jung, *Dialectique du Moi et de l'Inconscient*, Gall. 1964, ὅπου μᾶς δίνει τίς μορφές ποὺ παίρνει βαθμιαία ἡ προσωπικότητα μέσα στὴν κοινωνικὴ ομάδα, δηλαδὴ τὸ πρόσωπο ποὺ δομεῖ καὶ δείχνει πρὸς τοὺς ἄλλους, τὸ ρόλο ποὺ παίρνει μέσα σ' αὐτὴ, ἀπ' τὸν κοινωνικὸ καταμερισμὸ, τὴ συμπεριφορὰ του, τὴν persona, ὅπως χαρακτηριστικὰ τὴν ὀνομάζει καὶ τὴν ἀντίθεσή της anima. p. 134, 179 κέξ.

βλέπεται σάν ἀντικείμενο καὶ ταυτόχρονα στέκεται πάνω ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τῆς γιὰ νὰ τὸν «ὑπερβαίνει» ἀδιάκοπα. Ἡ νέα αὐτὴ δομὴ: τὸ ἐγώ, εἶναι ἱκανὴ νὰ «βλέπει» τὸ περιεχόμενο τοῦ ΣΠ καὶ τὸν ἑαυτὸ τῆς σάν ἀντικείμενα, μὰ κάνοντας τὴν ἀντίθεση αὐτὴ θ' ἀρχίσει νὰ «βλέπεται» καὶ σάν ὑποκείμενο.

Ἔτσι σὲ μιὰ κατοπινὴ βαθμίδα τῆς ΣΛ, τῆ λογικῆ, ὁ ἄνθρωπος δίνει, στὶς θεωρήσεις του, τὴ βαρύτητα στὸ ἀντικείμενο (ἀντικειμενικὴ συνείδηση) κι' ὅπως γράφει ὁ E. Topitsch: «...τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι συνδεμένο πρῶτα-πρῶτα μὲ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο καὶ πολὺ ἀργότερα ἔρχεται νὰ ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του»¹. Τὸ ἴδιο διαπιστώνει σχετικὰ κι' ὁ H. Gomperz ὅταν διατυπώνει πῶς: «... εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ πῶς τὰ ἄτομα καὶ οἱ λαοὶ καταπιάνονται μὲ τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα καὶ πολὺ ἀργὰ στρέφουν τὴν προσοχὴ τους πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ. Αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ νὰ παραδεχτοῦμε πῶς ἀρχικὰ ὁ ἄνθρωπος εἶτανε παρόμοιος μ' ἓναν ἡλίθιο ποὺ ἀπαριθμίζοντας τὸ παρόν, δὲν μετράει τὸν ἑαυτὸ του»². Μὰ ἐδῶ ἀκόμη στὶς ἀπαρχές, ἔχουμε μιὰ αἰφνίδια-στιγμιαία συνείδηση τῆς ἀντίθεσης Υπ-Αντ ἀπὸ ἓνα ὄνειρικὸ ἐγώ³, πού ὅπως διατυπώνει ὁ H. E y: «...ἡ συνείδηση τοῦ ὄνειρου δὲν εἶναι ἓνα μηδενικό... Τὸ ὄνειρο εἶναι βίωμα καὶ μιὰ ἐμπειρία τόσο στιγμιαία ὅσο καὶ θολή...». Κι' ὅπως λέει ὁ Freud τὸ βίωμα τοῦ ὄνειρου δὲν ὑπακούει στὴν ἀρχὴ τῆς πραγματικότητος μὰ στὴν ἀρχὴ τῆς εὐχαρίστησης. Βέβαια ἐδῶ δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὴν «κοιμισμένη» συνείδηση γενικά, μὰ μὲ τὴν σὲ ἀδιάκοπη «ἐγρήγορηση» βρισκόμενη συνείδηση τοῦ προανθρώπινου ὑποκείμενου, ποὺ δρᾷ καὶ ἐνεργεῖ ὁμαδικὰ γιὰ ἐπιβίωση καὶ αὐτοσυντήρηση.

Ἔτσι μέσα στὴ ΣΛ, στὸ Ἵποκείμενο, στὸν ἓνα πόλο τῆς ἀντίθεσης Υπ-Αντ, ξεπηδᾶνε ταυτόχρονα οἱ παρακάτω ἀντιθέσεις :

1. Βλ. E. Topitsch, ὁ.π. σ. 9.

2. Βλ. H. Gomperz, Ueber Sinn und Sinngebilde. Verstehen und Erklären, Tübingen, 1929, p. 103.

3. H. E y, La Conscience, p. 76, 80 κέξ. καὶ Études... No 8, t. 1, p. 186 καὶ 282 καὶ No 26 (t 3) p. 599 κέξ.

A. Ἡ ἀντίθεση $\Sigma\Pi \longleftrightarrow \Pi\Pi$, ὅπου σ' αὐτὴν ἔχουμε :

1. ἀπ' τὴ μιά τὸ $\Sigma\Pi$, σὰ συγκερασμὸ τοῦ Ε μετὰ τὸ ΑΒΡ καὶ
2. ἀπ' τὴν ἄλλη τὸ $\Pi\Pi$, τὴν ἄμεση ἀντανάκλαση τοῦ ἀντικειμενικοῦ μετὰ τὴ διαδοχικὴ ἐναλλαγὴ τους.

B. Ἡ ἀντίθεση μέσα στὸ $\Sigma\Pi$: τοῦ ΕΒΡ \longleftrightarrow ΑΒΡ, ὅπου :

1. ἡ αἰφνίδια ἀνάδυση τοῦ ἐγὼ καὶ συγκρότηση τοῦ $\Sigma\Pi$ σὰν πορεία ἐπικαιροποίησης τοῦ ἄμεσου παρόντος, εἶναι καὶ ἡ ἀπαρχὴ ταυτόχρονα τόσο τοῦ διαφορισμοῦ Υπ-Αντ ὅσο καὶ
2. διαφορισμοῦ τοῦ Ε ἀπὸ τὸ ΑΒΡ, τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ τὸ μνημονικὸ-φανταστικὸ, ὅπου ἀκόμη ἐδῶ, ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, τὰ ὄντα καὶ τὰ φαινόμενα, νοιώθονται σὰν «ὁμοιογενῆ», ὅπως καὶ τὸ $\Sigma\Pi$ (: πὸ σ' αὐτό, μνημονικὸ καὶ ἀντιληπτικὸ προτσέσο δὲ ξεχωρίζονται). Ἔτσι ἡ ἀνικανότης αὐτὴ ξεχωρισμοῦ (μαζὶ μετὰ τὴ συνύπαρξιν κ' ἐναλλαγὴν τοῦ $\Sigma\Pi$ μετὰ τὸ $\Pi\Pi$), δημιουργεῖ τὴν ὄνειρικὴ σύγχυσιν στὴ ΣΛ. ὅπου

3. ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἀντίθεσης αὐτῆς, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, πὼς συγκροτεῖ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς ἐξέλιξις τῆς ἀπὸ τὴν προανθρώπινον ΣΛ ἴσαμε τὴ σημερινή, πὸ βρίσκεται : στὴν ἰκανότητά της μέσα στὸν ἱστορικὸ χρόνον, ξεχωρισμοῦ τῶν δυὸ βιωματικῶν ρευμάτων, τοῦ Α ἀπὸ τὸ Ε, τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ τὸ μνημονικὸ, τόσο μέσα στὴν ἀτομικὴ ΣΛ ὅσο καὶ στὴ μορφὴ πὸ παίρνει ἡ κοινωνικὴ συνείδησις γιὰ νὰ κατανοήσῃ, νὰ ἐρμηνέυσῃ καὶ νὰ κάνει ἰκανὸ τὸ κοινωνικὸ ἄτομον νὰ δράσῃ πάνω στὸν ἐξωτερικὸν κόσμον. Δηλαδὴ τὸν ξεχωρισμὸν στίς μορφὰς τῆς κοσμοερμηνείας πὸ παίρνει ἡ ΚΣ : τὴν φανταστικὴν (: τοτεμικὴν, μυθικὴν, θρησκευτικὴν, ἰδεαλιστικὴν φιλοσοφικὴν) ἀπὸ τὴν πραγματικὴν ἀντανάκλασιν τοῦ γίνεσθαι (: τὶς ἐπιστῆμας, καὶ τὴν ὕλιστικὸ-διαλεκτικὴν φιλοσοφίαν). Σχετικὰ μετὰ τὶς μορφὰς αὐτὰς τῆς γνώσεως, ὁ P. M. Cornford¹, διατυπώνει πὼς στὴ φιλοσοφίαν οἱ Ἕλληνες ἀκολούθησαν δυὸ ρεύματα πὸ διαφέρουν ριζικὰ μεταξὺ τους. Ἀπ' τὸ ἓνα οἱ φυσικοὶ καὶ οἱ γιατροὶ πὸ θεμέλιωσαν μιὰ φυσιολογικὴ-ἐμπειρικὴ παράδοσιν μετὰ τὶς ἐπιστῆμας καὶ ἀπ' τὸ ἄλλο ἡ «παράδοσιν πὸ κατύγεται

1. F. M. Cornford, *Principium sapientiae. The Origins of Greek Philosophical Thought*, Cambridge, 1955, p. 31 καὶ 45.

ἀπὸ σαμανικά κίνητρα», δηλαδή ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὴν ψυχὴ καὶ μὲ μοντέλα ἐκστατικο-καθαρτικά.

Στὴν προλογικὴ βαθμίδα τῆς ΣΛ, οἱ μυθολογικὲς δημιουργίες τῶν ἀνατολικῶν λαῶν σὰν ὁμαδικὸ καὶ ἀτομικὸ ταυτόχρονα βιωματικὸ ρεῦμα, μπερδεύουν ἀκόμη τὸ Ε μὲ τὸ Α καὶ τὸ νομίζουν σὰν πραγματικὸ. Δὲν κατάφεραν μὲ τίς θεωρήσεις τους, ἀκόμη καὶ σήμερα, παρὰ νὰ στρέψουν τὴν προσοχὴ τους (ἀπὸ λόγους ἀντικειμενικούς), στὸ ἐσωτερικὸ ψυχικὸ περιεχόμενο τῆς συνειδησιακῆς ροῆς, σὰν «ἐσωστρέφεια», χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, ὅπως λέει ὁ Jung¹. Στὴν ἀρχαιότητα, μπαίνοντας στὴ λογικὴ βαθμίδα τῆς ΣΛ, οἱ ἔλληνες προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι εἶναι ποὺ πραγμάτωσαν στὸ φιλοσοφικὸ πεδίο τὴν ἀπαρχὴ τοῦ πρώτου συνειδητοῦ ξεχωρισμοῦ τοῦ μνημονικοῦ-νοητικοῦ ἀπὸ τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ περᾶσμα ἀπὸ τὴν προλογικὴ στὴ λογικὴ βαθμίδα τῆς ΣΛ.

Τὸ ἴδιο ὅλες οἱ θρησκευτικὲς κοσμοερμηνεῖες καὶ βιοθεωρίες, ὁ χριστιανισμὸς, ἡ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία, αὐτὸ ἀκριβῶς κάνουν : ὑποστασιοποιῶνε τὸ βιωματικὸ ἀναμνηστικὸ ρεῦμα, ὑπόλειμμα προλογικῆς νοστροπίας². Ἰδιαίτερα ἡ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία ὑποστασιοποιεῖ τὸ ἐννοιολογικὸ σύστημα. Ἔτσι ἓνα ὑποκείμενο ποὺ παρωθεῖται ἀπὸ βαθεῖες καὶ πλούσιες συναισθηματικὲς ψυχικὲς διαθέσεις, διαμορφώνει ἰδέες καὶ θεωρίες μὲ πηγὴ τὴν κοινωνικὴ τοποθέτησή του (ταξικὴ θέση κ.ἄ.), γίνε-νεται ἱκανὸ νὰ δίνει μορφή καὶ περιεχόμενο στὶς ἀπόψεις του, δημιουργικὸ, πλούσιο καὶ πολύμορφο πολλὰς φορές, μὰ ποὺ παρομοιάζει μὲ δημιούργημα ποιητικῆς φαντασίας, γιατί ἀκριβῶς συνυφαίνει τὰ δύο βιωματικὰ ρεύματα τῆς ΣΛ.

Γ. Ἡ ἀντίθεση Ἐγὼ ↔ ΣΠ, ὅπου :

1. Ὅπως εἶδαμε πρὶν ἀνω, τὸ ἐγὼ ἀναδύεται μαζὶ μὲ τὸ ΣΠ γιὰ νὰ κάνει ταυτόχρονα ἀντίθεση σ' αὐτό. Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ μὰ καὶ ἐνότητα ταυτόχρονα, θὰ ὀλοκληρώνεται μέσα στὴ ΣΛ

1. Πρὸς. C. Jung, *Dialectique...*, p. 172-174 καὶ *Les Racines...*, ὁ.π. σ. 123.

2. Βλ. E. Topitsch, ὁ.π. σ. 8.

στην ιστορική πορεία της ανθρώπινης πνευματικής και κοινωνικής εξέλιξης ίσαμε τη σημερινή μορφή της περνώντας από ενδιάμεσες βαθμίδες, που

2. Οι διαχρονικές μορφές της μπορεί να είναι γενικά, οι παρακάτω :

- α. Αύτιστική συνείδηση, όπου επικρατεί άντουαλιστικός-ταυτισμός Υπ-Αντ. "Αλογη βαθμίδα.
- β. Ναρκισσιστική συνείδηση, όπου αυτή παίρνει διαδοχικές άνοδικές μορφές : όνειρική, όνειροσυγκεχυμένη, παραισθητική¹. "Ασυνείδητος έγωκεντρισμός. "Όχι προσωποποιημένη συνείδηση. Προλογική βαθμίδα. Σύγχυση Υπ-Αντ και Ε με ΑΒΡ.
- γ. "Αντικειμενική συνείδηση, στροφή προς τó ένα σκέλος τής αντίθεσης : στο αντικείμενο, στο όν, με διαδοχικές μορφές: i. Προλογική βαθμίδα κι' άπαρχή διαφορισμού Υπ-Αντ, όπου τó ύποκείμενο εκφράζεται με τόν όρο «εαυτός». Προσωποποιημένη συνείδηση με άστάθεια ΣΠ (πού ταλαντεύεται χωρο-χρονικά: γύρω από τήν κυριαρχούσα έστία του (άμεσο έπίκαιρο παρόν) σάν παρελθόν-μέλλον). ii. Λογική βαθμίδα, όπου άρχίζει ή συνειδητή διαστολή τού Α από ΕΒΡ, όπου και διακλαδισμός σε δυό κατευθύνσεις: α. τής άπαρχής διαστολής τού Α από ΕΒΡ τόσο στην ΑΣΛ όσο και στην ΚΣ (προσωκρατική φιλοσοφία, βάσεις τής έπιστήμης κλπ.), β. τής έξακολουθητικής σύγχυσης (ιδεαλιστική φιλοσοφία, χριστιανισμός κ.ά.).
- δ. "Υποκειμενική συνείδηση. Στροφή προς τó άλλο σκέλος τής αντίθεσης: στο ύποκείμενο (Ντεκάρτ-Κάντ-Χέγγελ). Προσωποποιημένη συνείδηση με σταθερότητα ΣΠ. Τó ύποκείμενο, ó εαυτός εκφράζεται με τόν όρο «εγώ». "Απαρχή συνειδητής διαστολής Ε από ΑΒΡ στην ΑΣΛ.
- ε. Διαλεχτική συνείδηση. Προσωποποιημένη συνείδηση και γνώση τής συνείδησης και τού "Εγώ. Συνειδητή διαστολή Ε από ΑΒΡ, τόσο στην ΑΣΛ όσο και στην ΚΣ. Διαλεχτική βαθμίδα ΣΑ.

1. II. E y, La conscience. p. 79-98.

Δ. Ἡ ἀντίθεση «Ἐγώ-ΣΠ» \leftrightarrow «Ἄσυνείδητο»¹.

Τὰ βιώματα τοῦ ΣΠ, ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῆς συγκρότησής του, εἶναι βουτηγμένα μέσα σὲ συναισθηματικὸ φόρτο καὶ τάσεις ποὺ παρωθοῦνται ἀπὸ τὶς ἐπιθυμίες-ἀνάγκες τοῦ προανθρώπινου ὑποκειμένου. Εἶναι ἡ στιγμή ὅπου (ὅπως στὸ γνωστικὸ πεδίο τὸ ΣΠ ἀναπηδᾷ μέσα ἀπὸ τὴν ἀντουαλιστικὴ ὑφὴ τοῦ ΠΠ) ἀναδύεται, συγκροτούμενο καὶ δομούμενο ἀδιάκοπα, μέσα ἀπὸ τὸ ὀργανικὸ-ψυχικὸ νεφέλωμα τοῦ βιολογικοῦ ἄσυνείδητου : τὸ ψυχικὸ ἄσυνείδητο (: συναισθηματικὸ-Freud, γνωστικὸ-Piaget)². Γίνεται μιὰ διαφοροποίηση μέσα στὴ ΣΛ ἀπὸ τὸ ἀδιαμόρφωτο ὀργανικὸ-ψυχικὸ ἐπίπεδο τοῦ ζώου πρὸς τὸ γνωστικὸ-συναισθηματικὸ καὶ βουλευτικὸ τοῦ ἀνθρώπου.

Μὲ τὴν ἀργοσάλευτη διαφοροποίηση τῆς ΣΛ πρὸς τὴν κατεῦθυνση : Συνείδηση-Ἄσυνείδητο, ἀρχίζει μιὰ ἀδιάκοπη ἀνάπτυξη καὶ ὀργάνωσή της. Τὸ Ἄσυνείδητο θὰ εἶναι ὁ ἀφανὴς παρτενὲρ καὶ πανίσχυρος ὄθητῆς τοῦ δομούμενου ΣΠ καὶ τοῦ Ἐγώ· θὰ παρωθεῖ γιὰ νὰ παίρνει ἡ ὁμαδικὴ συνείδηση διάφορες μορφές γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ, ὅπως εἶδαμε.

Τὴ δόμηση τοῦ ΣΠ καὶ τοῦ Ἄσυνείδητου δὲν πρέπει νὰ τὴ θεωρήσουμε στὴν ἔννοια πῶς : δυὸ σκέλη ξεπηδοῦν ἀπὸ κοινὸ κορμὸ, μὰ σὰ διαδοχικὰ καὶ κάθετα στρώματα³, ποὺ τὸ ἓνα στηρίζεται ἀπάνω στὸ ἄλλο καὶ ταυτόχρονα τὸ ἓνα διεισδύει στὸ ἄλλο καὶ ὅπου ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τελευταίου στρώματος ἀποτελεῖ τὸ ΣΠ τῆς κάθε φορᾶ βαθμίδας ἀνάπτυξης τῆς ΣΛ. Τὸ ΣΠ εἶναι ἡ ὀριζόντια κάθε φορᾶ διάσταση τῆς ΣΛ ποὺ ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἕξω κόσμος. Μὰ ταυτόχρονα οἱ μορφές τῶν περασμένων ΣΠ, ἐνσωματώνονται σὲ κάθετα στρώματα δομώντας ἀδιάκοπα τὴ ΣΛ. Ὁ Εἰ πάνω σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα γράφει : «Αὐτὸ ποὺ σὲ κάθε καινούργια βαθμίδα τῆς

1. Βλ. L'Inconscient (VIe Colloque de Bonneval 1960, H.Ey), éd. Deslée, 1966.

2. Βλ. J. Piaget, Problèmes..., p. 7-24, πρβλ. καὶ τὶς «petites perceptions» τοῦ Leibniz.

3. Βλ. H. Ey, La conscience, p. 432-432 καὶ Études... No 27, p. 697-718, B. Porshuev, Κοινωνικὴ Ψυχολογία καὶ Ἱστορία, 1975, σ. 221.

ἀποδιοργανωμένης συνείδησης παρουσιάζεται σ' αὐτὴ τὴ βαθμίδα σὰν κύρια ἀρνητική δομὴ, προστίθεται στὸ προηγούμενο ἐπίπεδο καὶ κείνο ποὺ παρουσιάζεται σὰ θετική δομὴ, ἀποκόβεται ἀπὸ τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο, ἔτσι ποὺ σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ νόμο (νόμος τῆς βαθμιαίας ἀποδιοργάνωσης) τὰ βιώματα ποὺ συνιστοῦν κλινικὲς εἰκόνες, παρουσιάζονται σὲ μιὰ τάξη ἀποδόμησης ποὺ εἶναι τὸ ἀντίστροφο τῆς ἐξέλιξης τῆς συνείδησης μέσα στὴ ψυχικὴ πρόοδο, ὅπως τὸ ἴδιο ὅταν πηγαίνουμε ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ ξύπνιου στὴ σκέψη τοῦ ὄνειρου»¹.

Ἔτσι τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ΣΛ τοῦ προανθρώπινου ὑποκείμενου κάνει: α) τὸ πρῶτο γνωστικὸ ρήγμα πρὸς τὸν ἕξω κόσμο ταυτόχρονα ἀρχίζουν νὰ ξεχωρίζουν, β) οἱ βιολογικὲς ὀργανο-ἐνστιχτικὲς ψυχικὲς παρωθήσεις ἀπὸ τὶς συναισθηματικὲς ψυχικὲς δομὲς του· γ) ἔτσι πάνω ἀπὸ τὸ βιολογικὸ - ἐνστιχτικὸ, δομεῖται ἀδιάκοπα ἡ ἀντιθετικὴ περιοχὴ: τοῦ ψυχικοῦ ἀσυνείδητου καὶ ἡ περιοχὴ τῆς συνείδησης.

Βέβαια, γνωστικὸ καὶ συναισθηματικὸ παρωθοῦνται ἀπὸ τὸ βιολογικὸ, γιατί ἐκεῖ ἔχουν τὴν κοίτη τους βασικὰ ἐνστιχτα, ποὺ διασφαλίζουν τὴν αὐτοσυντήρηση καὶ ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρώπου. Ἄσυνείδητο καὶ συνείδηση θὰ διαμορφώνονται καὶ θὰ πλουτίζονται ὅσο πληθαίνουν οἱ ἀντικειμενοποιήσεις, ποὺ ἔρχονται νὰ ἀποθηκευτοῦν, ἀπωθημένες ἢ ὄχι, σὰ μνημονικὰ παραστατικὰ ἀποθέματα. Ἄσυνείδητο καὶ «ΣΠ-ἐγὼ», βρίσκονται σὲ ἀμοιβαία συνάφεια καὶ ἀλληλεπίδραση, ἔτσι ποὺ ἂν στὴν ἄλλη βαθμίδα κυριαρχεῖ τὸ Ἄσυνείδητο πάνω στὸ «ΣΠ-ἐγὼ», ἀντίθετα ὅσο πλουτίζεται καὶ ὀργανώνεται τὸ τελευταῖο, τόσο παίρνει τὴν κυριαρχία ἀπὸ τὸ ἀσυνείδητο, δίχως ὅμως ποτὲ νὰ τὸ καθυποτάξει ὄλουσιδιόλου.

Πρέπει ὅμως νὰ ἔχουμε πάντοτε ὑπόψη μας, πὼς οἱ δομὲς αὐτὲς δὲν παίρνουν μὲ μιᾶς μορφή στὸ στάδιο αὐτὸ τῆς προανθρώπινης ὁμάδας· μὰ ἂν ἡ ἀρχὴ τοῦ σχηματισμοῦ τους εἶναι σ' αὐτὴ τὴ βαθμίδα, ποὺ ἀπέχει ἀπὸ μᾶς 800 χιλιάδες ἴσως χρόνια, ἢ κατάληξή τους βρίσκεται στὴ δική μας βαθμίδα. Ἄκό-

1. H. Ey, *Études...*, No 27, p. 750 καὶ J. Piaget - B. Inhelder, *La psychologie de l'enfant*, PUF, 1952, p. 7, 157 κέξ.

μη και τούτο: είναι φυσικό πώς δεν μπορούμε να αναπαρστήσουμε, βήμα τὸ βήμα, τὶς ψυχικὲς λειτουργίες τοῦ προανθρώπου στὴ μακρινὴ αὐτὴ ἐποχὴ, παρὰ μόνο νὰ τὴ προσεγγίσουμε.

Στὴ σκιαγράφηση ποὺ κάναμε πιὸ πάνω, ἐπισημάναμε διαφοροποιήσεις καὶ στρώματα τῆς ΣΛ ποὺ δὲν ἀνήκουν στὴν ἄλογη βαθμίδα. Εἶτανε ὅμως αὐτὸ ἀναγκαῖο γιατί παίρνομε ἔτσι μιὰ συνοπτικὴ δυναμικὴ-διαλεχτικὴ εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τῆς ψυχικῆς μας ζωῆς. Κι' ὅπως βλέπουμε σήμερα τὸ νῆμα τῆς ἐξέλιξης, μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ πὼς εἶναι μιὰ θέαση a posteriori. Ἐάν αὐτὸ ἔχει κάποια ἀληθοφάνεια, ὅμως δὲν θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐντάξουμε σὲ α priori ἰδεατὰ πλαίσια ὁλόκληρη αὐτὴ τὴν ἀνέλιξη. Ἀντίθετα: διαπιστώνοντας τὰ προϊστορικὰ γεγονότα μὲ τὸ πλούσιο ὕλικὸ ποὺ ὑπάρχει καὶ μὲ τὴν ἱστορικο-γενετικὴ διαλεχτικὴ μέθοδο, πρέπει νὰ προσπαθοῦμε νὰ ἀνασυνθέσουμε τὴν πορεία τῆς πνευματικῆς μας ἐξέλιξης. Ἐάν ἐπισημάναμε λοιπόν, διαφοροποιήσεις τῆς ΣΛ ποὺ δὲν θὰ μπορούσαν νὰ συντελεστοῦν στὴ βαθμίδα ποὺ ἐξετάζουμε, ἢ ἀνάλυσή τους θὰ γίνεταί στὴ βαθμίδα ποὺ αὐτὲς ἀνήκουν.

γ) Ὅμαδικοὶ ψυχικοὶ σχηματισμοὶ

Ὅπως διαπιστώνεται λοιπόν, σὲ ὁλόκληρη τὴν Κάτω Παλαιολιθικὴ, ἢ προανθρώπινη ἐργοτεχνία: ἀπὸ τὴν ἐωλιθικὴ, προχελαιία (καφουάν, ὄλντοβάν), χελαιία (κλακτόνια), ἀχίλιο I καὶ II, βρίσκεται σὲ βαθμιαία, ἀργή, μὰ καὶ σὲ αἰφνίδια περάσματα ἀπὸ τὴ μιὰ μορφή στὴν ἄλλη, ἐξέλιξη¹.

Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ προανθρώπου βρίσκεται σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὶς βαθμίδες ἐξέλιξης τῆς τεχνικῆς² σ' ἀντίθεση μὲ τὶς κοινωνίες τῶν ζώων κι ὅπως γράφει ὁ Ἐνγκελς: «Τὸ ζῶο

1. Πρὸβλ. R. Lantier, *La vie Préhistorique*, PUF, 1961, p. 38-39, L. R. Nougier, ὁ.π. σ. 15 κέξ. A. L. Gourhan, ὁ.π. σ. 143 καὶ M. Nestourhk, ὁ.π. σ. 61 καὶ 348.

2. S. Tommassian, ὁ.π. σ. 3 καὶ 98 κέξ. J. Ziegler, ὁ.π. σ. 229.

φτάνει τελικά μέχρι την τροφοσυλλογή, ο άνθρωπος παράγει δημιουργεί τα μέσα της ύπαρξης, στην πλατειά έννοια της λέξης, μέσα που δίχως αυτά, ή φύση δεν θα τα είχε παράγει. Αυτό κάνει πια αδύνατη κάθε μεταφορά των νόμων των ζωικών κοινωνιών στις ανθρώπινες»¹.

Από δω θα αρχίσει να υφαίνεται και να γίνεται φανερή μιá βασική αντιθετική δομή στην ανθρώπινη κοινωνική προφυλετική ομάδα, ή άπαρχή ενός μόλις αναφαινόμενου διαφορισμού, μιáς διαλεχτικής αντίθεσης, όπου θα γίνεται όρατη ή σχέση : ανάμεσα στη Βάση και το Έποικοδόμημα (κοινωνικό - πνευματικό).

Βέβαια, στη βαθμίδα που εξετάζουμε τώρα: την άλογική, ο διαφορισμός μόλις αναφαινεται, γιατί και ή δομή της ΣΛ βρίσκεται στο ξεκίνημά της και ή όργάνωση της κοινωνικής ομάδας στις καταβολές της. Έτσι ή τεχνική όντας άνύπαρκτη είτε στις άπαρχές της, μόλις θ' αρχίζει να κάνει την παρουσία της σαν καθοριστικός παράγοντας στην παραπέρα πορεία της κοινωνικής ομάδας. Όσο τόσο είναι άπαρχή για τη δομή του έποικοδομήματος (superstructure) και ο καθοριστικός της ρόλος θα αυξάνει με το ρυθμό που θα τελειοποιούνται τα έργαλεία μέσα στην πραχτική-παραγωγική δράση της κοινωνικής ομάδας, μέσα στο προτσέσο της έργασίας².

Φυσικά, ή διαδικασία κατασκευής έργαλείου και το μνημονικό προτσέσο δεν είναι άποκομμένα από το συγκεκριμένο και τελικό σκοπό της προανθρώπινης ομάδας: την τροφοσυλλογή, το κυνήγι μικρών ζώων, άμυνας κ.ά. Είναι μιá ένιαία διαδικασία. Έτσι κατασκευή έργαλείων και μνημονικό προτσέσο παρουσιάζονται σά μέσο για την πραγμάτωση του σκο-

1. F. Engels, *Dialectique de la nature*, éd. Sociales, 1955, p. 317 και ΕΣΣΔ, Πολιτική Οικονομία, 1961, σ. 15.

2. Κ. Μαρξ, Κριτική της πολιτικής οικονομίας, στόν πρόλογο, 1971, σ. 18 και Τò Κεφάλαιο, 1975, σ. 190. F. Engels, 'Η καταγωγή...', 1945, σ. 4-5 και 'Ο ρόλος της έργασίας...', (στό Διαλεχτική της Φύσης, 1976, σ. 249-269). Ν. Μπουχάριν, 'Η θεωρία του ιστορικού ύλισμου, 1966, σ. 290-298. G. P l é k h a n o v, *Les questions fondamentales du marxisme*, éd. Sociales, 1974, p. 60 κέξ.

ποῦ. Ὅσο χαμηλὴ καὶ φτωχὴ κι' ἂν εἶναι αὐτὴ ἡ διαδικασία, ὥστόσο συγκροτεῖ τὴν ἐμβρυϊκὴ μορφή: τοῦ προτσέσου τῆς ἐργασίας¹. Ἡ διαδικασία αὐτὴ ποῦ πραγματώνεται σὰ μνημονικὸ προτσέσο μέσα σὲ κάθε ΑΣΛ καὶ μέσα στὴν ὁμαδικὴ συμβίωση καὶ δράση, δηλαδὴ χάρη στὸν ὁμαδικό της χαρακτηριστὴρα ἀπ' τὴ μιὰ καὶ τὸν ἀδιάκοπο πλουτισμό της ἀπ' τὴν ἄλλη σὲ μνημονικὰ ἀποθέματα: παραστάσεων-γνώσεων, διακαθορίζει καὶ μετατρέπει αἰφνίδια:

1. Τὶς ἀρχικὰ βιολογικὲς περισσότερο συμβιωτικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς πρωτόγονης ἀγελαιῆς ὁμάδας, σὲ κοινωνικὲς (προφυλετικὲς)². Μετατρέπει τώρα πιά τὶς καθαρὰ φυσικὲς-βιολογικὲς σχέσεις, ποῦ ἐπικρατοῦσαν στὰ ἀρχικὰ στάδια τῆς προανθρώπινης ὁμάδας, σὲ σχέσεις ποῦ ἀρχίζουν νά-χουν ἓνα στοιχεῖο κοινωνικὸ καὶ ποῦ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν στοιχειώδη φυσικὴ κοινωνικὴ συνεργασία: τὸν θεληματικὸ καὶ ὀργανωμένο³, ἐμβρυϊκὸ βέβαια, στόχο τῆς κοινωνικῆς πραχτικῆς δραστηριότητος γιὰ αὐτοσυντήρηση καὶ ἐπιβίωση: κι' ἀπὸ δῶ:

2. Σὲ μιὰ τέτοια θεληματικὴ κι' ὀργανωμένη πραχτικὴ δραστηριότητα, μαζί μὲ τὴ γλώσσα, θ' ἀρχίσουν νὰ πλουτίζονται τὰ μνημονικὰ ἀποθέματα τῆς προανθρώπινης ὁμάδας μὲ καινούργιες παραστάσεις, ἱκανὲς νὰ ὀδηγήσουν, μαζί μὲ τὶς ἐπιβιωτικὲς γνώσεις καὶ σὲ βιωτικὸς κανόνες, ποῦ νὰ καθορίζουν τὶς συμβιωτικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας.

Ἄκόμη, μέσα στὸ προτσέσο τῆς ἐργασίας βρίσκεται κλεισμένη ἡ διαλεκτικὴ ἀντίθεση: ὁμάδας ↔ φύσης, μὲ σημεῖο τῆς ἐνότητάς τους: τὸ ἐργαλεῖο. «Τὸ μέσο τῆς ἐργασίας, γράφει ὁ Μάρξ, εἶναι ἓνα πράγμα εἴτε ἓνα σύνολο ἀπὸ πράγματα, ποῦ ὁ ἄνθρωπος βάζει ἀνάμεσα στὸν ἑαυτό του καὶ στὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας του σὰν ὀδηγὸς στὴν πράξη του» καὶ

1. Βλ. R. Lantier, ὁ.π. σ. 25-34. M. Nestourkh, ὁ.π. σ. 274 κέξ. L. Nougier, ὁ.π. σ. 9-27. Σ. Δημητρίου, ὁ.π. σ. 152-161.

2. Βλ. R. Macarius, Στὸν πρόλογο τῆς La société archaïque τοῦ L. Morgan, 1970, p. VII-XLI.

3. K. Marx, Τὸ Κεφάλαιο, σ. 373-374.

«μετασχηματίζει έτσι τὰ ἐξωτερικά πράγματα σὲ ὄργανα γιὰ τὴ δράση του, ὄργανα ποὺ τὸ προσθέτει στὰ δικά του σὲ τρόπο ποὺ νὰ προεκτείναι, σὲ πείσμα τῆς Βίβλου, τὶς φυσικὲς του ἰδιότητες»¹. Σκοπὸς ἢ ἐπιβίωση κι' αὐτοσυντήρηση τῆς κοινωνικῆς ομάδας μὲ τὴ δράση κι' ἐπενέργεια τῶν μελῶν τῆς πάνω στὴ φύση ἀπ' τὴ μιὰ καὶ μὲ τὶς σχέσεις ἀνάμεσά τους ἀπ' τὴν ἄλλη. Ἡ ἐπενέργεια πάνω στὴ φύση γίνεται ὄχι σὰν ἀφαιρεμένη ομάδα, μὰ σὰ συγκεκριμένα ἄτομα ποὺ γιὰ νὰ «παράγουν ἔρχονται σ' ὀρισμένες σχέσεις καὶ δεσμοὺς μεταξύ τους»².

Ἀκόμη ἡ ἐνότητα τῆς ἀντίθεσης αὐτῆς βρίσκεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐργαλεῖο καί: α) στὴ μορφή ποὺ παίρνει (σὰν ὁμοδικὴ παράσταση), ἢ σύνδεση τῆς ομάδας-φύσης³: εἰδικότερα τὴν παραστατικὴ μορφή τῆς: τροφικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν κοινωνικὴ ομάδα καὶ τὴ φύση καὶ β) στὸ πῶς: «Ἡ ἐργασία ὅπως γράφει ὁ Μάρξ, εἶναι σὲ πρῶτο πλησίασμα μιὰ πράξη ποὺ γίνεται ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση»⁴ καὶ πῶς «στὴν ὕλική παραγωγή... τὰ ἄτομα ποὺ παράγουν σὲ κοινωνία» βρίσκονται μέσα «στὴν ἐνότητα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ πῶς τὸ ὑποκείμενο, ἢ ἀνθρωπότητα καὶ τὸ ἀντικείμενο, ἢ φύση, εἶναι πάντοτε τὰ ἴδια»⁵.

Ἀπὸ δῶ ξεκινᾷ, ἀπὸ τὴ πρώτη αὐτὴ σύνδεση, ὁλόκληρο τὸ κατοπινὸ ἐξελιχτικὸ, κοινωνικὸ καὶ πνευματικὸ προτσέσο. Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θ' ἀρχίσει ἡ πρώτη παραγωγικὴ ἐπενέργεια τοῦ προανθρώπινου ὑποκειμένου πάνω στὴ φύση, ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτὴ θ' ἀρχίσει καὶ ὁ μνημονικὸς συνδυασμὸς τῶν πρώτων αὐτῶν παραστάσεων, μὲ τὶς παρωθήσεις τοῦ βιολογικοῦ καὶ ψυχικοῦ ἀσυνείδητου τῆς ναρκισσιτικῆς ΣΛ του καὶ θ' ἀρχίσει νὰ δουλεῦει ἡ μυθοπλαστικὴ φαντασία. Ἔτσι βασικὰ ἔχουμε:

1. K. Marx, *Le Capital*, éd. Sociales, 1974, t. 1, p. 181.

2. K. Marx, *Μισθωτὴ ἐργασία καὶ κεφάλαιο*, 1972, σ. 41-42. J. Piaget, *Études Sociologiques*, Droz, p. 14 κἄξ. καὶ 29.

3. Βλ. S. Tomassian, ὁ.π. σ. 3.

4. K. Marx, *Le Capital*, p. 180.

5. K. Marx, *Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας*, 1971, σ. 317.

1. Έκείνο που άρχικά παίρνει την πρωταρχική σημασία στη ΣΛ του προανθρώπινου ύποκειμένου, είναι : ο τροφικός κύκλος των παραστάσεων του, που τον κυριαρχούν μόνιμα και τον παρωθούν βασικά, σε συσχετισμό με τα όντα και τα φυσικά φαινόμενα του έξωτερικού κόσμου (κοσμομορφικός συνδυασμός). Τα θεωρεί ζωντανά όπως ο ίδιος (βιομορφικά) και άρχίζει να τους άποδίνει συγκεκριμένες ενέργειες και πράξεις, που τις προβάλλει άσυνείδητα στις όμαδικές παραστάσεις.

2. Ένας δεύτερος κύκλος παραστάσεων έρχεται να συνυφανθεί ταυτόχρονα, με τον πρώτο κύκλο: ο γενετήσιος κύκλος των παραστάσεων. Το άτομο - ή ομάδα, στρέφει την προσοχή της και στις ένδοκοινωνικές βιωτικές-γενετήσιες σχέσεις των μελών της, που κι αυτές τις υπαγορεύουν οι πρακτικές παραγωγικές συλλεχτικές έπιβιωτικές ανάγκες τους. «Κατά την ύλιστική θεωρία, γράφει ο Ένγκελς, το βασικό και άποφασιστικό έλατήριο, στο όποιο ύπακούει ή ανθρωπότητα στην ιστορία, είναι ή παραγωγή και άναπαραγωγή της ίδιας της ζωής. Αυτή είναι δυο ειδών. Άπ' το ένα μέρος ή δημιουργία των μέσων ζωής, όλων των προϊόντων που χρησιμεύουν για την τροφή, το ντύσιμο, την κατοικία και των εργαλείων που άπαιτούνται γι' αυτά' άπό το άλλο, ή παραγωγή του ίδιου του ανθρώπου, ή διαίωνιση του είδους»¹.

3. Οί δυο αυτοί κύκλοι των παραστάσεων : τροφικός και γενετήσιος, θ' άποτελέσουν τον κεντρικό πυρήνα, που γύρω τους στρέφεται όλόκληρη ή κοινωνική και πνευματική εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας. Σ' αυτές τις πρωταρχικές παραστάσεις έχουν τις ρίζες τους, όποιες άποχρώσεις κι' άν παίρνει ή σκέψη για να έκφραστεί, τα πνευματικά δημιουργήματά της, όσο μακρινές κι' άν φαντάζουν. Αυτές παρωθούν τη συμπεριφορά και χρωματίζουν συναισθηματικά τη ναρκισσιστική ΣΛ του προανθρώπινου ύποκειμένου και δίνουν τροφή στη φαντασία του για την άπαρχή του σχηματισμού του τοτεμικού - μυθολογικού κύκλου παραστάσεων, με τους μηχανισμούς της προβολής, της μετάθεσης και του ταυτισμού. Πάνω σ' αυτές στηρίζεται ή συν-

1. F. Engels, 'Η Καταγωγή...', ό.π. σ. 4.

δυσαστική φαντασία πού θά οἰκοδομήσει τίς: τοτεμικές, τίς μυθολογικές καί τίς θρησκευτικές παραστάσεις μέ τόν κύκλο τους: τῆς ψυχῆς, τοῦ θεοῦ, τοῦ ἄλλου κόσμου κ.ἄ. Τήν ἴδια βάση ἔχει καί: ἡ ἠθική, ἡ τέχνη, ἡ ἐπιστήμη, ἡ φιλοσοφία. Ἐπὶ δὴ πηγάζουν κι' ἔχουν τίς ρίζες τους τὰ μεγάλα φιλοσοφικά συστήματα, πού οἱ πλούσιες συναισθηματικές διαθέσεις τῶν δημιουργῶν τους ξεπηδάνε ἀπὸ ἀσυνείδητες ψυχικές διεργασίες, πού ρίζες τους ἔχουν τίς βαθειές ὀργανικές κοίτες τοῦ βιολογικοῦ καί πηγῆ τους, ὅσο μακρινὴ κι ἂν φαίνεται ἡ σχέση τους, τίς παραπάνω παραστάσεις.

4. Ἐτσι θά μπορούσαμε νά διακρίνουμε, ἓνα πρῶτο διαφορισμὸ ἀνάμεσα: στίς παραστάσεις τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας ἀπὸ τὴ μιὰ καί τὸν τρόπο πού προσπορίζεται τὴν τροφή της ἀπὸ τὴν ἄλλη. Θά μπορούσαμε δηλαδὴ νά ἐφαρμόσουμε ἐδῶ τὴ μαρξιστικὴ κατηγορία τῆς διέκρισης ἀνάμεσα στήν: οἰκονομικὴ βάση καί τὸ ἐποικοδόμημα, κοινωνικὸ καί πνευματικὸ¹. Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ μόλις ὄρατὴ ἐδῶ, ὅπως εἶπαμε, θά γίνεταί πιὸ φανερὴ στήν ἱστορικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ καί θά παίρνει ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας.

5. Πάνω σ' αὐτοὺς τοὺς βασικοὺς κύκλους τῶν παραστάσεων θά στηριχτοῦν κι ἀπ' αὐτοὺς θά ξεπηδήσουν ὅλες οἱ κατοπινὲς μορφές τοῦ πνευματικοῦ ἐποικοδομήματος, φυσικά μέ ἀπόλυτη συνάφεια καί ἀλληλεπίδραση τόσο μέ τὸ κοινωνικὸ ἐποικοδόμημα ὅσο ἰδιαίτερα μέ τὴν οἰκονομικὴ βάση.

Σύμφωνα μέ τὰ παραπάνω, μιὰ πρώτη σκιαγράφηση τῶν μορφῶν τοῦ πνευματικοῦ ἐποικοδομήματος (στό σύνολό του) πού ἀπ' τὴν ἀρχὴ τοῦ σχηματισμοῦ του ἴσαμε τὸ τέλος τῆς λογικῆς βαθμίδας (ἐξακολουθεῖ καί σήμερα στίς ἀστικές κοινωνίες) δὲν εἶτανε παρὰ «θρησκευτικόν»², θά μπορούσε νά εἶναι:

α. Πρωτοτεμικὴ μορφή. Ἐπίπεδο πού μόλις ξεπερνᾷ ἐκεῖνο τῶν ἀνώτερων θηλαστικῶν. Δὲν ὑπάρχει συνειδητὴ σύν-

1. K. Marx, Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, πρόλογος, σ. 13.

2. K. Marx, Le Capital, éd. Sociales, 1977, p. 197. I. Κορδάτου, Ἀρχαῖες θρησκείες καί χριστιανισμός, 1927, σ. 15.

δεση ἀνάμεσα στὴν ομάδα-φύση. Τὰ ἄτομα ταυτίζονται μὲ τὸν ἑξωτερικὸ κόσμο. Μονοδιάστατη ταυτιστικὴ - ἀντουαλιστικὴ ΣΛ. Ἔλλογη βαθμίδα. Ἀδιάκριτες σεξουαλικὲς σχέσεις.

β. Τοτεμικὴ μορφή. Εἶναι ἡ πρώτη σύνδεση τῆς : ομάδας - φύσης καὶ ἡ πρώτη μορφή πνευματικοῦ ἐποικοδομήματος τῆς Προλογικῆς βαθμίδας. Εἰδικότερα διακρίνουμε τὶς παρακάτω ἐνδιάμεσες βαθμίδες :

- i. Τὴν τροφοσυλλεχτικὴ οἰκονομικὴ βάση τῆς προφυλετικῆς ομάδας τῆς Προπαλαιολιθικῆς καὶ τῆς Κάτω Παλαιολιθικῆς, μὲ ἐκπροσώπους τοῦ ἀνθρώπινου κλάδου πρῶτα τοὺς αὐστραλοπιθήκους (ἑωλιθικὴ) καὶ ἔπειτα τοὺς προανθρώπους (προχελαιία, χελαιία, ἀχίλιο). Βρισκόμαστε στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν Ἔλλογη βαθμίδα στὴν Προλογικὴ μὲ τὴν πρώτη ἀντικειμενοποίηση. Μὲ τὶς πρῶτες ἐπιβιωτικὲς παραστάσεις ἀρχίζουν νὰ φανερόνται καὶ συμβιωτικοὶ κανόνες ποὺ ξεπετάγονται ταυτόχρονα μὲ τὶς πρῶτες τοτεμικὲς παραστάσεις, γιὰ τὴν ἀπαρχὴ στὸν περιορισμὸ τῶν ἀδιάκριτων σεξουαλικῶν σχέσεων καὶ τὴν ἐμφάνιση πολὺ ἀργότερα τῆς μητριαρχικῆς γενιᾶς (gen) καὶ τῆς φυλῆς. Πρῶτες κοινωνικὲς ἐπιταγές (ταμποῦ) κι ἀπαρχές κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Προμῦθιο¹, ὅπου τὰ ὄντα, ἔμψυχα κι ἄψυχα, γίνονται αἰσθητὰ ἀπὸ τὴ ΣΛ τοῦ προανθρώπινου ὑποκείμενου σὰν ὁμογενῆ καὶ ἐπόμενα νὰ δέχονται καὶ νὰ ἀσκοῦν ἐπιδράσεις ἀδιάκριτα μεταξὺ τους καὶ μὲ τὸν ἴδιο. «Μαγικὴ» ἀντίληψη τῆς αἰτιότητος, ὅπου: ὅτιδῆποτε μπορεῖ νὰ παράγει ὅτιδῆποτε.
- ii. Τὴν τροφοσυλλεχτικὴ - κυνηγητικὴ βάση τῆς Μέσης Παλαιολιθικῆς (μουστέρια ἐργοτεχνία - νεαντερτάλειο). Οἱ πρῶτες ταφικὲς ἐκδηλώσεις κι ἐπόμενα ἀρχὴ παραστάσεων γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα σὲ ζωντανούς καὶ νεκρούς, δείγμα πὼς ὁ νεκρὸς ἀποχτᾶ σημασία γιὰ τὴν ομάδα. Ἀρχὴ τῆς φυλετικῆς κοινωνικῆς μητριαρχικῆς ομάδας.

1. W. W u n t, Συμβολαὶ εἰς τὴν ψυχολογίαν καὶ ἠθικὴν, 1950, σ. 73-134.

iii. Πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα. Προοδευτική συμπλήρωση των τοτεμικών - μυθολογικών παραστάσεων, με τὸν κύκλο: ζωῆς - θανάτου τῶν μητριαρχικῶν κοινωνικῶν ομάδων τῆς Ἐνω Παλαιολιθικῆς (Νεοάνθρωποι-Σολουτραία - Ὠρινάκειο - Μαγδαληνιαία), πού ἐκτείνεται ἴσαμε τῆ Μεσολιθική καί τῆς ἀρχῆς τῆς Νεολιθικῆς. Μὲ τῆ μαγική-προλογική νοοτροπία ἐμφάνιση γενικά τῆς τέχνης, τῆς ζωγραφικῆς, τῆς γλυπτικῆς κ.ἄ. Ἀπαρχὴ θρησκευτικῶν παραστάσεων: ψυχῆς - θεοῦ, κ.ἄ.

γ. Μυθολογική μορφή. Ἀντιστοιχεῖ στίς φυλετικές μεσολιθικές - νεολιθικές πατριαρχικές κοινωνικές ομάδες. Προλογική βαθμίδα ΣΛ. Μὲ τὴν ἀνθρωπομορφική - κοινωνικομορφική στάση του τὸ ὑποκείμενο προβάλλει καί μεταθέτει τῆς παραστάσεις του πρὸς τὰ ὄντα τοῦ κόσμου. Ἀπαρχὲς γιὰ τὴ συγκρότηση τῶν μεγάλων δουλοχρητικῶν κρατῶν καί ἐπόμενα τῶν μυθολογικῶν θρησκείων τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Μεσόγειου τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς.

δ. Μεταφυσική μορφή. Ἀπὸ δῶ καί πέρα μπαίνουντας στὴν ἱστορική ἐποχὴ τὸ μυθολογικὸ - παραστατικὸ προτσέσο ἀρχίζει νὰ γίνεται πολυπλοκότερο μὲ τῆς ἀδιάκοπες ἀλληλεπιδράσεις ἀνάμεσα στίς κοινωνικές ομάδες, μὲ τὴ δουλοχρητικὴ οἰκονομική τους βάση καί τὴ σύμπληξη τῶν μεγάλων κοινωνικῶν σχηματισμῶν τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Μεσόγειου. Κάτω ἀπὸ τῆς ταξικές ἀντιθέσεις ἀρχίζουν νὰ γεννιοῦνται καί νὰ καλλιεργοῦνται νέες κατευθύνσεις στὸ πνευματικὸ ἐποικοδόμημα, πού συνυπάρχουν παράλληλα καί διαδοχικά μέσα στὸν ἱστορικὸ χρόνο ἴσαμε σήμερα. Ἔτσι ἔχομε :

i. Τὴν καθ'αυτὸ θρησκευτικὴ μορφή, πού κάνει τὴν ἐμφάνισή της στίς δουλοχρητικές κοινωνίες μὲ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ταξικῆς ἀντίθεσης καί πάλης καί τῆς μὲ ἀποκάλυψη θρησκείας. Καλλιέργεια κύκλου παραστάσεων: τοῦ θεοῦ, τῆς ψυχῆς, τοῦ θανάτου, τοῦ ὑπερφυσικοῦ, τοῦ ἄλλου κόσμου, τῆς θρησκευτικῆς ἠθικῆς, τῆς τέχνης. Προλογικὴ νοοτροπία, πού μέσα σ' αὐτὴ ἀργοσαλεύουν οἱ λογικές κατηγορίες καί ἀρχές.

ii. Τῆ Φιλοσοφικῆ μορφῆ. Ἐδῶ τὸ προλογικὸ συνυφαίνεται μὲ τὸ λογικὸ στοιχεῖο κι' ἔχουμε:

1. Τὴν ἰδεαλιστικὴν μορφὴν τῆς. α) Ἐντικειμενικὴ συνείδηση. Προλογικὸ - λογικὸ μὲ στατικὸ καὶ μεταφυσικὸ χαρακτήρα. Συγκερασμὸς λογικοῦ - προλογικοῦ: —μὲ θρησκευτικὰ παραστάσεις (ἀνατολικὰς θρησκείας, χριστιανισμὸς κ.ἄ.), —μὲ τὶς ἐννοιολογικὰς νοητικὰς ἀφαιρέσεις ποὺ τὶς ὑποστασιοποιοῦν (Πλάτων κ.ἄ.). β) Ἐποκειμενικὴ συνείδηση. Στροφή πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ ὄντος μέσα ἀπὸ τὴ συνείδηση, τὴν ὑποκειμενικότητα καὶ τὸ ἐγὼ (Ντεκάρτ-Κάντ-Χέγκελ).
2. Τὴν ὑλιστικὴν μορφὴν τῆς. Κυριαρχεῖ τὸ λογικὸ στοιχεῖο μὲ ὑπολείμματα προλογικά. Συγκερασμὸς διαλεκτικῶν μὲ μεταφυσικὰ στοιχεῖα. Θεμελίωση τῆς ἐπιστῆμης μέσα στὸ συνολικὸ ἀντίκρουσμα τοῦ ὄντος (προσωκρατικοί, Ἐπίκουρος, ὕλιστές 18ου αἰῶνα κ.ἄ.).

ε. Διαλεκτικὴ ἐπιστημονικὴ μορφῆ. Λογικο-διαλεκτικὴ μορφῆ τῆς ΑΣΛ καὶ τῆς ΚΣ. Πέρασμα τῆς σκέψης ἀπὸ τὴ παιδικὴ μορφὴ τῆς στὴν ὄριμανση. Τὸ «θρησκευτικὸ» πνευματικὸ ἐποικοδόμημα μὲ τὶς διαφορὰς μορφὰς ποὺ πῆρε μέχρι σήμερα (σὲ ἀντιστοιχία πάντοτε μὲ τὴ βάση) παθεῖ νὰ ἔχει τὸ λόγο ὑπαρξῆς του (σοσιαλιστικὴ βάση, κατάργηση τάξεων κ.ἄ.). Κυριαρχεῖ ἡ ἐπιστημονικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου σὲ ὅλες τὶς ἐπιστῆμες κι' ἰδιαιτέρως στὶς κοινωνικὰς ἐπιστῆμες καὶ ἡ συνειδητὴ διάκριση τοῦ φανταστικοῦ - μνημονικοῦ ἀπὸ τὸ πραγματικόν. Στὴ ΣΛ ἀντανაკλοῦνται σωστότερα οἱ πραγματικὰς σχέσεις τῶν ὄντων (μὲ τὴ βεβαιότητα πῶς μπορούμε νὰ τὶς ἀδράξουμε κάθε φορὰ ὅλες ὅσες μπαίνουν σὰ πρόβλημα μπροστὰ στὴν κοινωνικὴ πρακτικὴ¹⁾ καὶ παύουν νὰ προβάλλονται τὰ ὑποκειμενικὰ σχήματα σ' αὐτὰς. Μὲ τὸ πέρασμα στὴ Διαλεκτικὴ μορφῆ ἐποικοδομήματος, ὅπως γράφει ὁ Κ. Μάρξ,

1. Κ. Μάρξ, Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οικονομίας, σ. 14.

ταυτόχρονα, : «κλείνει κι ή προϊστορία τής ανθρώπινης κοινωνίας»¹.

Οί μορφές τής ΚΣ και γενικά του πνευματικού έποικοδομήματος, όπως έγινε όρατό, βρίσκονται σε αντίστοιχία με τις μορφές τής ΑΣΛ μέσα στον ιστορικό χρόνο. Βέβαια δέν είναι ποτέ δυνατό να πετύχουμε τήν απόλυτη αντίστοιχία ανάμεσα στις μορφές, κάθε φορά, τής ΑΣΛ και τής ΚΣ μέσα στην ιστορική πορεία τής κοινωνικής ομάδας. Όστόσο σε γενικές, χοντρές γραμμές, θά πρέπει να συμπλησιάζουν σε μιá δυνατή αντίστοιχία.

Έτσι λοιπόν στον παρακάτω πίνακα θά μπορούσαμε τώρα, σύμφωνα με όσα είπαμε, τις μορφές τής ΚΣ που παραθέσαμε πιο πάνω να τις βάλουμε σε μιá παράλληλη και διαδοχική παράθεση με τις μορφές τής ΑΣΛ (σ. 149-162), για να δειχτεί ταυτόχρονα, με προσέγγιση βέβαια, ή διαχρονική-φυλογονική και συγχρονική-όντογονική μορφή τους.

1. K. Marx, ό.π. σ. 15 και G. Gléserman, *Le développement de la Société Socialiste*, Moscou 1970, p. 5.

	ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ-ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ	ΕΠΟΙΚΟΔ
	Συνειδησιακή Λειτουργία	Κοινωνική Συνείδηση
I. Άλογη βαθμίδα	A. Ταυτιστική-άντουαλιστική ΣΛ - πρωτόγονος ρεαλισμός - ταυτισμός Υπ-Αντ - μονοδιάστατη ΣΛ - αυτιστικός έγωκεντρικισμός	A. Όμαδικά ρυθμισμένη ΣΛ - Νοητικό επίπεδο ανώτερων θηλαστικών
II. Προλογική βαθμίδα	B. Ναρκισσιστική ΣΛ α. στάδιο - σύγχυση Υπ-Αντ - ρήξη του ταυτιστικού άντουαλισμού - άπαρχή μνημονικής εικόνας, του ΕΒΡ - σύγχυση Ε και ΑΒΡ β. στάδιο - όνειρική ΣΛ - όνειροσυγκεχυμένη ΣΛ - παραισθητική ΣΛ γ. στάδιο - μη προσωποποιημένη ΣΛ - πρώτες προσωπικότητες-άτομικότητες πάνω απ' την κοινωνική ομάδα: άρχηγός, μάγος-γιατρός, γέροντες, ιερέας κ.ά. δ. στάδιο - συνείδηση άπρόσωπη γενικά - σύγχυση Ε με το ΑΒΡ: στην ΚΣ και διάκριση στις επιβιωτικές γνώσεις	B. Κυριαρχία του φανταστικού α. Προτοτεμική ΚΣ - όμαδικά ρυθμισμένη ΣΛ - άπαρχή τροφικής σύνδεσης : ομάδας - φύσης - όμοιογένεια των όντων - άρχή συμμετοχής β. Πρώτες άμεσες παραστάσεις γ. Τοτεμική ΚΣ - Κύκλος ζωής - θανάτου - όμοιογένεια όντων - προμύθιο - τέχνη - ζωγραφική - άπαρχή μύθου και έτερογένειας των όντων δ. Μυθολογική ΚΣ - έτερογένεια των όντων - φυλετικές μυθολογίες
III. Λογική βαθμίδα	Γ. Προσωποποιημένη ΣΛ α. Από τη ναρκισσιστική στην αντικειμενική ΣΛ β. Αντικειμενική ΣΛ - σύγχυση Ε με ΑΒΡ στην ΚΣ γ. Έπισημονική ΣΛ-ΚΣ στον προλογισμό με στοιχεία λογικά δ. Υποκειμενική ΣΛ - σύγχυση Ε με ΑΒΡ στις βιωτικές σχέσεις και άπαρχή διαφορισμού τους - διάκριση των δυό ΒΡ και στις κοινωνικές έπιστήμες	Γ. Φανταστικό-πραγματικό α. έθνικές μυθολογίες-θρησκείες β. Μεταφυσική-φιλοσοφική μορφή ΚΣ i. Ιδεαλιστική ii. ύλιστική γ. Μεταφυσική-θρησκευτική μορφή ΚΣ (θρησκ. με άποκάλυψη) δ. Έπισημονική μορφή ΚΣ i. φιλοσοφικό υποκειμενικό αντίκρουσμα του όντος iδ.α. Ιδεαλιστικά - μεταφυσικά iδ.β. Ιδεαλιστικά - διαλεκτικά ii. Φιλ.οσ. ύλιστικο-διαλεκτικό αντίκρουσμα όντος
IV. Διαλεκτική βαθμίδα	Δ. Διαλεκτική ΣΛ - λογικο-διαλεκτική μορφή - ύποκειμενικό-άντικειμενικό αντίκρουσμα του όντος - άμεσο έπίκαιρο παρόν και - διάκριση Ε-ΑΒΡ γενικά	Δ. Έπικράτηση του πραγματικού - Διαλεκτική-έπισημονική ΚΣ - φιλοσοφία διαλεκτικού και ιστορικού ύλισμού

ΟΜΗΜΑ	ΒΑΣΗ
Κοινωνική Συγκρότηση	Τεχνική - Οικονομία
A. Πρωτόγονη όρδη - άκανόνιστες σεξουαλικές σχέσεις - ομάδα-οικογένεια ταυτίζονται - βιολογικός άρχηγός	A. Προπαλαιολιθική - άνυπαρκτη έργοτεχνία - χρήση ύλικών σά βοηθητικά - συλλογή τροφής για άμεση κατανάλωση - ζωτικός χώρος τής ομάδας
B. Προταξικές κοινωνικές σχέσεις α. Προφυλετική κοινωνική ομάδα - άπαρχή χωρισμού σέ όμοσεξουαλικές ομάδες από άνιόντες - κατιόντες β. Πρώτες κοινωνικές έπιταγές: ταμπού - άπαρχή για κοινωνικές άτομικότητες : άρχηγός, γέροντες κ.ά. γ. Φυλετική μητριαρχική κοινωνική ομάδα - χωρισμός τής ομάδας σέ ήμιφύλια - έξωγαμία-ένδογαμία - σχηματισμός τής γενιάς - πρωτόγονο κοινωτικό σύστημα δ. Φυλετική πατριαρχική κοινωνική ομάδα - άτομική ιδιοκτησία - άπαρχή δουλείας και ταξικών κοινωνικών σχέσεων - κράτος	B. Κάτω Παλαιολιθική α. έωλιθική έργοτεχνία - άυστραλοπίθηκοι - προχελαία-χελαία - ομάδακή τροφοσυλλογή και κυνήγι μικρών ζώων. - προανθρώπειοι: σινάνθρωπος, πιθηκάνθρωπος κ.ά. β. Μέση Παλαιολιθική - μουστέρια έργοτεχνία - κυνήγι μεγάλων ζώων - νεαντερτάλιοι γ. Άνω Παλαιολιθική - Σολουτρία-Ώρινάκειος-Μαγδαληνιαία έργοτεχνία κυνήγι-ψάρεμα, τροφοσυλλογή νεοάνθρωποι: κρο-μανιόν κ.ά. δ. Μεσολ.- Νεολιθική οικονομία - Κτηνοτροφία-καλλιέργεια κ.ά. - πρώτος μεγάλος κοινωνικός καταμερισμός
Γ. Ταξικές κοινωνίες α. Δουλοχρητικές κοινωνικές σχέσεις - μεγάλα κράτη άνατολής-μεσόγειου β. ή έλληνική δουλοχρητική-ταξική δημοκρατία-ρωμαική άυτοκρατορία γ. Μεσαιωνική δουλοπαροικία δ. άστική-κεφαλαιοκρατική κοινωνική συγκρότηση	Γ. Ανεπτυγμένη τεχνική-οικονομία α. μεγάλη καλλιέργεια - άγροτική οικονομία - βιοτεχνία β. έμπορευματική - άγροτική οικονομία γ. φεουδαρχική οικονομία δ. Βιοτεχνική-βιομηχανική και κεφαλαιοκρατική οικονομία ίμπεριαλιστικός καπιταλισμός
Δ. Άταξικές κοινωνικές σχέσεις - όχι σχέσεις έξάρτησης - ύποταγής πού άπορέουν από κατάργηση άτομικής ιδιοκτησίας στά ομάδακά μέσα τής παραγωγής	Δ. Σοσιαλιστική-κομμουνιστική οικονομία

Άπό τόν παραπάνω πίνακα, μπορούμε σύντομα νά παρατηρήσουμε :

1. Τò φανταστικό - μνημονικό προτσέσο βρίσκεται σέ σχέση αντίστροφης αναλογίας μέ τò πραγματικό - αντιληπτικό, γιατί :

2. Όσο έχουμε φτωχές αντικειμενοποιήσεις - έμπειρίες στήν ΑΣΛ, τόσο κυριαρχεί τò φανταστικό - μνημονικό στις ομαδικές παραστάσεις.

3. Αντίθετα, όσο πληθαίνουν οί αντικειμενοποιήσεις, τόσο αρχίζει νά παίρνει τò προβάδισμα τò πραγματικό.

II. ΠΡΟΛΟΓΙΚΗ ΒΑΘΜΙΔΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

Ναρκισσιστική συνείδηση

1. ΓΕΝΙΚΑ

Όπως είναι φυσικό, θα πρέπει να πούμε πώς δεν είναι δυνατό να υπάρχουν ξεκαθαρισμένα όρια στο πέρασμα ανάμεσα στις διαδοχικές ιστορικές βαθμίδες που παίρνει ή Σ.Α. Έτσι αν από την άλλογη βαθμίδα περνάμε στην προλογική, αυτό δεν σημαίνει πώς μέσα στο καινούργιο δεν επιβιώνει, πολύ ή λίγο, το παλιό κι ούτε πώς το καινούργιο έχει φτάσει στην τελειώσή του. Μπορούν να συνυπάρχουν ταυτόχρονα και διαδοχικά μέσα στη χρονικότητα.

Στην Παλαιολιθική δεν έχουμε μεγάλους κοινωνικούς σχηματισμούς που ιστορικά να διαδέχεται ο ένας τον άλλο, έτσι που να μπορούμε να παρακολουθήσουμε την συνεχή κι αδιάκοπη άνοδική πρόοδό τους σ' όλα τὰ δομικά τους στοιχεία. Αντίθετα, έχουμε διασπαρμένες και χωρισμένες, χωρικά και χρονικά, μικρές κοινωνικές ομάδες με ανισόμερη ανάπτυξη, όπως δείχνουν οί έργοτεχνίες τους. Οί διαδοχικές βαθμίδες τής ανάπτυξης τής ΣΑ βγαίνουν έτσι από την προοδευτικά πιο τελειοποιημένη, γενικά, έργοτεχνία τών πιο διάφορων κοινωνικών ομάδων μέσα στη διαδρομή τών χιλιετηρίδων που πέρασαν στη διάρκεια ολόκληρης τής Παλαιολιθικής.

Είναι πολύ φυσικό, μά και βασικό ακόμη τò γεγονός, πώς όσο πηγαίνουμε προς τὰ χαμηλότερα κοινωνικά σκαλοπάτια τής κοινωνικής συγκρότησης, τόσο φτωχαίνουν οί παραστάσεις: άτομικές και ομαδικές. Έτσι αρχικά, όπως είδαμε, στους τροφосуλλέχτες τής κάτω Παλαιολιθικής, οί προανθρώπειοι είτε άρχάνθρωποι, όπου δεν είχαν ακόμη ανεπτυγμένη τή συνειδητή κοινωνική συνεργασία και που περισσότερο εΐτανε ένα τροφосуλλεχτικό κοπάδι παρά κοινωνικά συγκροτημένη ομάδα, τὰ λίγα νοητικά περιθώρια που είχαν τὰ χρησιμοποιούσαν βέ-

βαια για να επιβιώσουν μέσα στο αφιλόξενο περίγυρο της περιόδου των πάγων. Κι ούτε θα μπορούσαν βέβαια νάχουν σχηματίσει παραστάσεις που χρειάζονται αναλυτική και αφαιρετική ικανότητα, έστω και στοιχειακή, της ΣΛ, όπως: της ψυχής, άλλου κόσμου, πνευμάτων κ.ά. Όπως δείχνουν τα μέχρι το πρόσφατο παρελθόν (μπορεί και τα σημερινά) έθνη παράλληλα, ή συλλεχτική οικονομία, στο αρχικό αυτό στάδιο, δεν προσφέρεται ακόμη για άσυνείδητες προβολές της κοινωνικής ατομικότητας, ένδειξη πως έχει αρχίσει ένας κάπως έμβρυικός καταμερισμός στη συνεργασία και ν' αρχίζει ν' αργοσαλεύει έστω και ή σ' αντίθεση βρισκόμενη με την ομάδα, ή πρώτη σκιαγραφημένη μετά το τοτέμ, νεφελώδης ατομικότητα του παλαιολιθικού αρχηγού είτε του μάγου-θεραπευτή, σαμάνου, ιερέα κλπ.¹

Όπως τόχουμε ξαναπεί πολλές φορές, εκείνο που παίρνει αποφασιστική σημασία για την κοινωνική ανάπτυξη, βρίσκεται σε τούτο: πως με την κατασκευή του πρώτου εργαλείου και με την απ' αυτό ταυτόχρονη άπαρχή της νέας ψυχικής ιδιότητας της ΣΛ: του αναμνηστικού προτσέσου, δημιουργούνται μιá σειρά άλληλεπιδράσεις και συνάψεις. Το ίδιο, στη περιοχή της ΚΣ, ή εγκατάλειψη του λείψανου δείχνει πως ο νεκρός² δεν έχει ακόμη αποχτήσει σημασία για την κοινωνική ομάδα. Ο νεκρός μένει αδιάφορος κοινωνικά όπως όταν εΐτανε ζωντανός και έπόμενα δεν θα μπορούσαν νάχουν σχηματιστεί και οι σχετικές παραστάσεις.

Πρώτα-πρώτα, το αναμνηστικό προτσέσο δίνει άφορμή να ξεπροβάλλει μιá πιο εύκίνητη ψυχική λειτουργία, ικανή μέσα στις χιλιετίες που θα ακολουθήσουν, να δίνει στις έπιθυμίες και τάσεις των μελών της προανθρώπινης κοινωνικής ομάδας διέξοδο, με την άσυνείδητη προβολή τους, σε νεογέννητες και άνοργάνωτες παραστάσεις, μορφοποιημένες όμως έτσι που τα όντα, έμψυχα και άψυχα, να φαντάζουν σά να είναι του ίδιου

1. G. Roheim, *Origine et fonction de la culture*, Gall. (1943) 1972, p. 70-82.

2. A. Leroi-Gourhan, *Les religions de la préhistoire*, PUF, 1971, p. 37-83.

γένους, αδιάκριτα, τόσο μεταξύ τους όσο και με τον άνθρωπο.

Το μόλις νεογέννητο ΣΠ, με την άκομη κυρίαρχη ρεαλιστική άντουαλιστική τάση του, περισσότερο χρησιμεύει να προβάλλει τους άγχώδεις φόβους του προάνθρωπου, με παραστατικές μορφές και περιεχόμενο, που τον πρώτο ρόλο παίζει κάθε τι που συνδέεται με την επιβίωση και αυτοσυντήρησή του.

Έπειτα, το άρχικό έμβρυικό προτσέσο έργασίας, άφου θα προκαλέσει την πρώτη περισσότερο άκομη φυσική παρά κοινωνική συνεργασία-καταμερισμό άνάμεσα σέ: γυναίκα-άντρα, παιδιά-γέροι¹, θ' άρχισει να μετατρέπει τις αυθόρμητες βιολογικές σχέσεις της προανθρώπινης ομάδας σέ κοινωνικές. Ή άσυνείδητη ψυχική συνοχή άνάμεσα στα μέλη της, παρόλες τις φυγόκεντρες ναρκισσιστικές παρωθήσεις τους, θα δυναμώνει με τή συνείδητή κοινωνική συνεργασία και θ' άρχισει να βασίζεται και στην φυλετική τοιεμική σχέση, που με τή σειρά της θα γίνει αίτια για μιá πολύπλοκη όχι μόνο κοινωνική μά και ψυχική διεργασία.

Πρώτα-πρώτα θα γίνει άφορμή για τις άπαρχές του περιορισμού και πειθαρχισμού των ένστιχτικών άσυνείδητων παρορμήσεων για χάρη της κοινωνικής συνοχής, των πρώτων δηλαδή άσυνείδητων κοινωνικών έπιταγών: των ταμπού και ταυτόχρονα του πρώτου σχεδιάσματος έπειτα, στο άσχημάτιστο ψυχικό νεφέλωμα της ΣΛ, του διπλού σκέλους: συνείδηση-άσυνείδητο, όπως είδσμε πιο πάνω (σ. 149-162).

Τήν προλογική βαθμίδα της ΣΛ πρέπει να τή θεωρήσουμε πως έκτείνεται σέ μιá μακρόχρονη περίοδο: πιάνει όλο το μάκρος της Παλαιολιθικής που περνώντας από τή Μεσολιθική και τή Νεολιθική, θα μπορούσαμε να τή ίχνηλατήσουμε καθαρά μέσα στους μεγάλους πολιτισμούς της Άνατολής και της Μεσόγειου κι άκομη ίσαμε τήν άρχή της έλληνικής φιλοσοφίας και μέχρι τις μέρες μας.

1. K. Marx, *Le Capital*, éd. Sociales. t. II, 1973, p. 41-42 και έλληνική έκδοση σ. 397. M. Nestourk h, ό.π. σ. 350 κέξ.

Βέβαια, ό προλογισμός έξακολουθει άκόμη νά επιβιώνει, άφοϋ όλόκληρες φυλές και έθνη άκόμη και σήμερα βρίσκονται σέ διάφορα σκαλοπάτια προλογικής νοοτροπίας. "Αν είναι οι Έλληνες πού έβγαλαν τή σκέψη άπό τόν προλογισμό, ώστόσο ό άνθρωπος, ό σημερινός, μήπως δέ βρίσκεται σέ στιγμές πού χαλαρώνεται ή ένότητα τής συνείδησης είτε κυριαρχείται άπό δυνατές συναισθηματικές καταστάσεις, νά συμπεριφέρεται σύμφωνα μέ τήν πρωτόγονη μαγική-προλογική νοοτροπία; Και σήμερα άκόμη, μήπως δέν βρίσκονται άτομα και ομάδες, λαοί και έθνη («πολιτισμένα») (Χίτλερ, Βιετνάμ, κ.ά.), πού ένεργοϋνε και δροϋνε κάτω άπό τήν επίδραση μαγικής-προλογικής νοοτροπίας ;

Είναι γεγονός πώς μπαίνοντας στην ιστορική περίοδο, σέ διάφορες περιοχές τής γής, συνυπάρχουν τó προλογικό μέ τó λογικό ψυχικό στοιχείο στη ΣΛ. Όμως μόνο στην έλληνική φιλοσοφία τó λογικό ξεπετάγεται μέσα άπό τήν πνευματική θολούρα τού προλογισμού τής άνατολής, και συνεχίζει τó δρόμο του μέσα στα παράλληλα προλογικά στοιχεία τής θρησκείας. Γιατί είναι βέβαιο, πώς και στις μέρες μας ό άνθρωπος, ό δυτικός, προσπαθει νά ξετινάξει, μαζί μέ τή κοινωνική άνισότητα και τά τελευταία άπομεινάκια τού προλογικού, πού επιβιώνει άκόμη δυνατά στις άστικές έπιστημονικές και φιλοσοφικές θεωρήσεις, πού τού σερβίρει ή μισθωμένη διανόηση τού καπιταλισμού.

Φαίνεται λοιπόν άπ' τόν πιό πάνω πίνακα (σ. 172-173) πώς ή Προλογική βαθμίδα τής ΣΛ άποτελει βέβαια τήν πιό μακρόχρονη περίοδο στην ιστορική κοινωνική και πνευματική εξέλιξη τού ανθρώπου, μά περικλείνει και τίς ένδιάμεσες διαδοχικές άνοδικές βαθμίδες της, πού θα τίς δοϋμε μέ τή παρακάτω σειρά :

α) Τήν προτεμική, β) τήν τοτεμική, γ) τή μυθολογική και δ) τή μεταφυσική: θρησκευτική κι ιδεαλιστική φιλοσοφική.

2. Η ΠΡΟΤΟΤΕΜΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ

α) Ἡ κοινωνική συγκρότηση τῆς προφυλετικῆς ομάδας

Βασική ἐνέργεια στήν περίοδο αὐτή γιά τήν ἐπιβίωση τῆς προφυλετικῆς¹ ομάδας εἶτανε ἡ τροφοσυλλογή. Στό ἀρχικό αὐτό στάδιο δέν ὑπάρχει παρά βιολογικός καταμερισμός. Τά μέλη τῆς ομάδας μέ τή χρήση βοηθητικῶν ὑλικῶν ὅπως τάβρισκαν ἔτοιμα στή φύση, διευκόλυναν (σάν προέκταση τῶν χεριῶν τους πολλαπλασιάζοντας ἔτσι τίς φυσικές ἱκανότητές τους) τήν αὐξηση τῆς τροφοσυλλογῆς (πρώτη ἐπέμβαση πάνω στή φύση). Ὅλοι θά καταγίνονταν στή συγκέντρωση, γιά ἄμεση ἀτομική κατανάλωση τοῦ κάθε τι πού μπορεῖ νά φαγωθεῖ: ρίζες, καρπούς, φύλλα, σαῦρες κ.ἄ.

Εἶναι βέβαιο, ὅπως τῶχε παλιότερα διαπιστώσει ὁ Espinas, ὁ Ἐνγκελς² καί τὸ ἐπισημαίνουν οἱ σοβιετικοὶ ἐθνολόγοι κι ἀνθρωπολόγοι, ἰδιαιτέρα ὁ M. Nestourkh³, καθὼς καί οἱ δυτικοὶ J. Ziegler⁴, ὁ R. Dart⁵ κ.ἄ., πὼς οἱ ἀρχικὲς παλαιολιθικὲς κοινωνίες κι ἰδιαιτέρα ἡ προανθρώπινη προφυλετικὴ ομάδα, εἶτανε συνέχεια ἀπὸ τίς ομάδες πού συγκροτοῦσαν τὰ ἀνώτερα ἀνθρωποειδή. Διαπιστώθηκε ἀκόμη ἀπὸ ἓνα πείραμα τοῦ C. Carpenter⁶, πὼς χιμπατζήδες πού τοὺς ἄφησαν ἐλεύθερους σ' ἓνα μὲ πλούσια βλάστηση νησί, ἄρχισαν νά συγκροτοῦν ομάδες, ὅπου σ' αὐτές θά μπορούσαμε νά παρατηρήσουμε διάφορους σχηματισμοὺς, ὅπως: α) ἓνα βιολογικὸ ἀρχηγό, δηλαδὴ τὴν ἀρχηγία

1. R. Macarius, στὸν Πρόλογο La société archaïque, L. Morgan éd. Anthropos, 1971, p. li-lxiv.

2. F. Engels, Ἡ καταγωγή, ..., σ. 40-54.

3. M. Nestourkh, ὁ.π. σ. 234-273.

4. J. Ziegler, ὁ.π. σ. 77-80.

5. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ziegler, ὁ.π. σ. 77.

6. J. Ziegler, ὁ.π. σ. 77 κέξ. καί M. Nestourkh, ὁ.π. σ. 254.

του δυνατότερου άρσενικοῦ, β) πού κρατοῦσε ταυτόχρονα τήν ένότητα τῆς ομάδας καί τοῦ ζωτικοῦ χώρου της μέσα στό δάσος καί γ) πώς στις σεξουαλικές τους σχέσεις επικρατοῦσε πέρα γιά πέρα ένδογαμία.

Σέ μιá πιό άνεπτυγμένη βαθμίδα, κατοπινή, τῆς τροφосуλλογῆς, όπου ταυτόχρονα άρχίζει τó κυνήγι μικρῶν ζώων, μέ τήν κατασκευή τοῦ εργαλείου-όπλου γιά : ξερίζωμα, κόψιμο, χτύπημα, έχουμε καί τó κοντάρι κι ἔτσι θάρχισει μαζί μέ τήν «ίδιοποίηση» κι ἡ «παραγωγική» δραστηριότητα. Ἡ προανθρώπινη ομάδα τώρα, ἔκτός ἀπό τίς παραπάνω βιολογικές περισσότερο παρά κοινωνικές, κληρονομίες : δηλαδή τόν άρχηγό, τή διατήρηση τῆς ένότητας, τó ζωτικό της χώρο καί τήν ένδογαμία, θά φτάσει σέ μιá αντίστοιχη μέ τó παραγωγικό επίπεδό της, κοινωνική όργάνωση¹ όπου:

α) Ὁ παλαιολιθικός άρχηγός τῆς προανθρώπινης ομάδας νά εἶναι σάν ἕνα εἶδος όργανικῆς άρχηγίας, δίχως καταναγκαστική κοινωνική δύναμη καί πού πολὺ εὔκολα ἀλλάζεται ἀπό τήν ομάδα. Ἄρχίζει ἔτσι ν' ἀναφαίνεται μιá διαστολή τοῦ βιολογικοῦ ἀπό τó κοινωνικό, γιατί ó «άρχηγός» δέν ἐπιβάλλεται ἀποκλειστικά μέ τή βιολογική δύναμή του, ἀλλά καί μέ τίς κοινωνικο-ἐμπειρικές του ἱκανότητες. Φροντίζει: γιά τήν όργάνωση τῆς τροφосуλλογῆς, γιά τήν προπαρασκευή καί όδηγημα στό κυνήγι, προσανατολίζει τίς μεταναστεύσεις καί φροντίζει τó ζωτικό χώρο τῆς ομάδας.

β) Ἐνα βασικό στοιχεῖο πού θά παίξει καθοριστικό ρόλο στήν κατοπινή κοινωνική συγκρότηση τῆς ομάδας εἶναι πώς οἱ ἀδιάκριτες ένδόγαμες σεξουαλικές σχέσεις², θά περιοριστοῦν σέ ένδόγαμες ταξινομικοῦ τύπου I, πού στηρίζεται στή τοτεμική βάση καί όνοματολογία. Ἐτσι οἱ σεξουαλικές σχέσεις θά περιοριστοῦν μόνο ἀνάμεσα στά ἄτομα τῆς ἴδιας γενιᾶς, ἀφήνοντας ἔξω τοὺς ἀνιόντες καί τοὺς κατιόντες.

1. J. Ziegler, ὀ.π. σ. 67-70.

2. L. H. Morgan, *La société archaïque* (Ancient Society 1877), éd. Anthropos, 1971, p. XXXI. F. Engels, *Καταγωγή...*, ὀ.π. σ. 40 κέξ. G. Thomson, ὀ.π. σ. 13-40. R. Lowie, *Traité de sociologie primitive*, Payot, 1966, p. 425.

γ) Στις παλαιολιθικές αυτές ομάδες, αν θα υποθέσουμε πως ζούσαν σ' ένα έχτρικο περίγυρο για την επιβίωσή τους, θα πρέπει να δεχτούμε πως για τη διατήρηση της τροφικής ισορροπίας ανάμεσα στα αδιανόμινα μέλη της κοινωνικής ομάδας και της ποσότητας της τροφής εκτός 1) από τη μεγάλη θνησιμότητα¹, 2) θα έφταναν σ' ένα είδος προγραμματισμένης παιδοκτονίας², έθιμο που ανακρατεί και σήμερα στους Βουσμάβους³ και 3) με τη τοτεμική βάση γίνεται ταυτόχρονα: διευκόλυνση της κυκλοφορίας της τροφής ανάμεσα στα μέλη διαφορετικών τοτεμικών ομάδων και αναφαίνεται ο δρόμος που οδηγεί στην έξωγαμία.

β) 'Η όφειτηρία της τοτεμικής διάρθρωσης

Έτσι φαίνεται πως απ' αυτό έδω το στάδιο τροφοσυλλογής-κυνηγιού μικρών ζώων, βασικός πυρήνας στην όργάνωση της κοινωνικής ομάδας, απ' τα μέσα περίπου της Κάτω Παλαιολιθικής (σινάνθρωπος κ.ά.) και χαρακτηριστικό της μορφής της, που αρχίζει να φανερώνεται (και να παγιώνεται άργότερα) είναι η: τοτεμική διάρθρωσή της⁴. Με τη βελτίωση των εργαλείων, του κονταριού, παγίδων κ.ά., αύξηση της ικανότητας για κνήγι και διευκόλυνση γενικότερα της τροφοσυλλογής, γίνεται για πρώτη φορά μια σύνδεση της κοινωνικής ομάδας με τη φύση που δεν έχει χαρακτήρα παθητικό, μά ενεργητικό. Είναι η αρχή της επέμβασης του άνθρωποποιούμενου όντος της μακρινής αυτής έποχής, πάνω στη φύση. Έδω λοιπόν, θα πρέπει να εντάξουμε την άπαρχή της τοτεμικής σύνδεσης ομάδας-φύσης. 'Η τοτεμική σύνδεση της παλαιολιθικής προανθρώπινης ομάδας, δεν πρέπει να είτανε καθαρά κυνηγητική, αλλά τροφοσυλλεχτική περισσότερο, όπως παρατηρούμε και σε πολλές φυλές σήμερα, π.χ. στους Άράντα της Αυστραλίας, τους Νεγκρίλος

1. Σ. Δημητρίου, ό.π. σ. 342 κέξ. R. Lantier, ό.π. σ. 112.

2. L. Bruhl, Fonctions... p. 403-406.

3. J. Ziegler, ό.π. σ. 135-145 κέξ.

4. G. Thomson, ό.π. σ. 13 κέξ. B. Malinowski, Magic, Science and Religion, Boston 1948, p. 26. Σ. Δημητρίου, ό.π. σ. 129 κέξ. 155.

κ.ἄ. Σ' αὐτοὺς τὰ τοτέμ εἶναι: καγκουρό, φίδια, σαύρες, πουλιά, φυτά, δέντρα κ.ἄ., δηλαδή κάθε τι πού μπορεί νά συλλεχτεῖ καί νά κυνηγηθεῖ¹.

Τὸ προανθρώπινο ἄτομο, στή μακρινή αὐτὴ περίοδο τῆς ἀρχῆς τῆς προλογικῆς βαθμίδας, στρέφει τὴν προσοχή του πρὸς τὸ τροφικὸ ἀντικείμενο ταυτόχρονα: γνωστικά καί συναισθηματικά. Διακατέχεται καί παρωθεῖται ἀπὸ δυνατὲς ὀργανικο-ἐνστιχτικὲς τάσεις, πού βρίσκονται στή βάση γιὰ τὴν ἐπιβιωτική γνωστικὴ δράση του χρωματισμένη ὁμως συγκινησιακά.
Ἔτσι:

1. Γνωστικά. α) Τὸ τροφικὸ ἀντικείμενο δὲ συλλαβάζεται σὰ ξεκομμένο κι ἀπομονωμένο ἀπὸ τίς σχέσεις του μὲ τᾶλλα ὄντα, μὰ ἀντίθετα σὲ συνάφεια μ' αὐτά. β) Ἡ χρῆση-διαμόρφωση τοῦ ὕλικου σὰν ἐργαλείου, βρίσκεται σὲ ἄμεση συνάφεια μὲ τὸ τροφικὸ ἀντικείμενο. Εἶναι μιὰ ἐνιαία διαδικασία, πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ διαμόρφωση-κατασκευή τοῦ ἐργαλείου (σὰ μέσο) καί φτάνει στή πραγμάτωση τοῦ σκοποῦ (ὑποκειμενικά: τὴν ἱκανοποίηση τῆς ἀνάγκης του, ἀντικειμενικά: μὲ τὴ κατάκτηση τοῦ στόχου του: θήραμα κ.ἄ.). Εἶναι μιὰ ἀντικειμενικὴ ὕλικὴ διαδικασία πού τὸ κάθε μέλος τῆς ἀνθρώπινης ὁμάδας τὴν ἔχει μέσα στοῦ κεφάλι του. γ) Βλέπουμε τώρα πὼς ἡ ἀνάγκη δὲν ἱκανοποιεῖται ἄμεσα στοῦ παρὸν, μὰ στοῦ μέλλον κι ἀνάμεσα σ' αὐτὴ καί τὴν ἐπιθυμία παρεμβαίνει ὁ χρόνος μὲ τὴ μορφή προετοιμασίας. Δὲν ἐνεργεῖ πιά μόνο ἀπὸ τίς ἄμεσες ἀνάγκες του στοῦ παρὸν μὲ τὸ σχῆμα: ἀνάγκη → ἄμεση ἱκανοποίηση, ὅπου ἀνάμεσά τους δὲν ὑπάρχουν χρονικὰ περιθώρια, μὰ ἀπὸ τὴ στοῦ μέλλον ἀναπόληση καί προβολὴ τῆς ἀνάγκης. Ἀνάμεσά τους μπαίνει ταυτόχρονα: τὸ μνημονικὸ-ἀναμνηστικὸ προτσέσο σὰν ἀντανάκλαση τοῦ ἀντικειμενικοῦ προτσέσου ἐργασίας, πού δίνει περιθώρια γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς ἐπιθυμίας, ὄχι πιά σὰ στιγμιαία ἀνάγκη ↔ ἐπιθυμία → ἱκανοποίηση (ὅπου δὲν ξεχω-

1. G. Thomson, ὁ.π. σ. 14. L. Bruhl, *Fonctions...*, p. 284. A. P. Elkin, *La nature du totémisme australien* (in *Anthropologie religieuse*, éd. Larousse, 1974), p. 97 κέξ. K. Dousset-Leenhardt, *A propos du totémisme autour de la mer de Corail* (in *Arch. Se. Soc. des Rel.*, No 40, 1965, p. 107-171.

ρίζει τὸ βιολογικὸ, ἀπὸ τὸ ψυχολογικὸ) μὰ σὰν ἐπιθυμία πὸν τὴν συνακολουθεῖ μιὰ ὀλόκληρη κλίμακα συγκινησιακῶν ἀποχρώσεων.

2. Συναισθηματικά: α) Ἡ ὄνειρική - ναρκισσιστική ΣΛ τοῦ προανθρώπινου ὑποκείμενου μὲ τὴν ταυτιστική-ἀντουαλιστική ὕφή του, ὁ ταυτισμὸς τοῦ πραγματικοῦ-μνημονικοῦ χρωματίζεται συγκινησιακὰ ἀπὸ τὶς στὸ βάθος ἐπιθυμίες-ἀνάγκες τοῦ βιολογικοῦ. Ἔτσι μὲ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς προβολῆς καὶ τῆς μετάρθεσης πὸν στηρίζονται στὴ συναισθηματικὴ-συγκινησιακὴ διακατοχή, κάνει τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ τοτέμ, π.χ. ὅπως τὸ παιδὶ μὲ τὴ μητέρα¹.

β) Ἀρχικὰ ὁ ταυτισμὸς εἶναι ὁμαδικός: τὸ ἄτομο ἐνταγμένο μέσα στὴ κοινωνικὴ ὁμάδα μὲ τὴν ὁμαδικὰ ρυθμισμένη ΣΛ του, νοιώθει τόσο ἔντονα τὸν ταυτισμὸ, πὸν «βλέπει» ταυτόχρονα στὸ ΣΠ τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὸ τοτέμ (εἶτε στὰ ὄντα πὸν στράφηκε ἄμεσα ἢ προσοχὴ του) σὰ μιὰ ἀξεδιάλυτη σύγχυση ὄχι μόνον τῶν ὑπαρκτικῶν ἐπίπεδων, μὰ καὶ τῶν ἀντικείμενων σὰ κατηγορικὰ ὄρια τους καὶ στίς συνδέσεις-σχέσεις ἀνάμεσά τους, ἀφοῦ οὔτε τὸ ΑΒΡ κι ἐπόμενα ἢ ἀντανάκλασή του τὸ ΕΒΡ, δὲν ἔχουν ἀντικειμενοποιηθεῖ.

γ) Ὁ ταυτισμὸς ὁμῶς ἐδῶ εἶναι μιὰ σχέση πὸν κρύβει τὴν ἐξάρτηση μὲ τὶς διαφορὲς μορφές της: φόβο, ἐξουσιασμό, προστασία κ.ἄ. Ἀκριβῶς ἢ τροφικὴ αὐτὴ σύνδεση μὲ τὸ τοτέμ, δίνει στὸν ψυχικὸ ταυτισμὸ ὁμάδας-τοτέμ, καθαρὰ, χαρακτήρα: ἀσυνειδητῆς, πολὺ ἔντονης, αἰσθησης ἐξουσιαστικῆς-φοβικῆς ἐξάρτησης ἀπ' αὐτό. Τὸ τοτέμ γίνεται ἔτσι ἀπ' τὴν ἀρχὴ καὶ τροφικὸ ἀντικείμενο καὶ ἀντικείμενο ἐξάρτησης (objet autorité) Ἀντικειμενικὴ τροφικὴ σχέση καὶ ψυχικὴ-ὑποκειμενικὴ σχέση ἐξάρτησης². Μαζὶ μὲ τὴν ἀντικειμενικὴ σχέση περικλείνεται σὲ σπέρμα καὶ ἡ ὑποκειμενικὴ, κι ὁμῶς βρίσκει τὴν ἐξήγησή του τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο ὄχι μόνον ἢ ἀντικειμενικὴ μὰ καὶ ἡ ὑποκειμενικὴ πλευρὰ του.

1. L. Bruhl, *L'âme primitive*, PUF, 1963, p. 39 κέξ.

2. J. Frazer, *The Golden Bough*, t. II, McMillan, 1951, p. 32 γράφει: «...τὸ ἄτομο δοκιμάζει τὴν ἀνάγκη νὰ βρεῖ προστάτη». J. Ziegler, ὁ.π. σ. 135-145.

Πάνω σ' αὐτὴ τὴν ἐξάρτηση¹ θὰ στηριχθεῖ ὑπὸ δῶ καὶ πέρα ὄχι μόνο ἡ ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς ομάδας, μὰ καὶ ἡ ἀπαρχὴ γιὰ τὶς ὁμαδικὲς παραστάσεις: ἡ διαμόρφωση κάθε φορᾶ τῆς μορφῆς² τῆς κοινωνικῆς συνείδησης καὶ γενικὰ τοῦ πνευματικοῦ ἐποικοδομήματος. Ἔτσι :

α) Ἐκ τῶν δῶ θὰ ξεπηδήσει ἡ μιμητικὴ γονιμικὴ - μαγικὴ ἀναπαράσταση τοῦ κύκλου τῆς ζωῆς τοῦ τοτέμ (ζῶου-φυτοῦ): ἡ γέννηση, οἱ διαδοχικὲς φάσεις τῆς ἀνάπτυξής του, ὁ θάνατός του κ.ἄ., ποὺ θὰ ἀποτελέσουν μαζί μὲ ἄλλες παραστάσεις, ἀφετηρία γιὰ τὴ διαμόρφωση ἐνὸς κύκλου παραστάσεων, τῶν τοτεμικῶν, ποὺ θὰ ἐξελιχτοῦν καὶ θὰ ἀναπτυχτοῦν στὴν μακροχρονιὰ πορεία, ἀπὸ τὴ μέση τῆς Κάτω Ἰσαμὲ τὸ τέλος τῆς Ἄνω Παλαιολιθικῆς.

β) Ἐκ τῶν δῶ θὰ ἐκπηδήσει ἡ σύνδεση αὐτὴ, δηλαδὴ ἀνάμεσα στὴν ὁμάδα καὶ τὴ φύση, ἡ χαμηλὴ καὶ στοιχειώδης, μόλις ἀναφαινόμενη στάθμη τῆς παραγωγῆς, ἀναγκαστικὰ ὀδηγεῖ σ' ἓνα ἀνάλογο κοινωνικο - φυσικὸ ἐμβρυικὸ καταμερισμὸ στὴν ἐργασία σέ: ὄχι μόνο ἀνάμεσα σὲ ἄνδρες-γυναῖκες, μὰ τώρα καὶ σὲ ἐνήλικους-γέροντες-παιδιά, ποὺ βοηθεῖ σὲ μιὰ ποσοτικὴ αὐξηση τῆς ομάδας, στὴ διαταραχὴ τῆς τροφικῆς ἰσορροπίας καὶ ἐπόμενα ἀνεπάρκειας τοῦ ζωτικοῦ τοῦ χώρου.

γ) Ἐκ τῶν δῶ θὰ χωρισθῶν σὲ φυσικὲς τάξεις σύμφωνα μὲ τὸ φύλο μᾶς φέρνει ὕστερα ἀπὸ ἐνδιάμεσες φάσεις στὴν ὀργάνωση τῆς γενιᾶς³. Καὶ τοῦτο γιὰ τὴν ὀδηγήσει πρῶτα - πρῶτα στὸ χωρισμὸ τῆς ομάδας σὲ δύο μέρη, ποὺ ἀρχικὰ θὰ εἴτανε ἐνδόγαμα⁴, μὲ δικό του ζωτικὸ χῶρο τὸ καθένα καὶ φυσικὰ μὲ διαφορετικὰ τροφικὰ εἶδη - τοτέμ. Σὲ ἐποχὲς ποὺ τὸ τροφικὸ εἶδος ἐλαττώνεται (ξηρασία, μετανάστευση, γονιμοποίηση κ.ἄ.) καὶ ἀρχίζει νὰ ἀπαγορευεῖται ἡ κατανάλωσή του ἀπὸ τὰ μέλη τῆς τοτεμικῆς ομάδας (ταμπού: ἡ πρώτη κοινωνικὴ ἐπιταγὴ⁵), θὰ

1. Ziegler, ὁ.π. σ. 139.

2. Ziegler, ὁ.π. σ. 141.

3. L. Morgan, ὁ.π. σ. 54. J. Ziegler, ὁ.π. σ. 96, 109 κέξ.

4. G. Thomson, ὁ.π. σ. 31.

5. J. Frazer, Tabou and totemism (Encyclopedica Britannica, 1888)

ὅπου γράφει : «...Ἐχομε τὸ δικαίωμα νὰ σκεφτοῦμε πῶς μέσα στίς προ-

όδηγήσει τις ένδόγαμες ομάδες τελικά στην τροφική ισορροπία μ' έναν όλόκληρο μηχανισμό που φέρνει ολόϊσα στην έξωγαμία. Έτσι : 1. Με το τυχαίο αρχικά ζευγάριωμα έξω από τις ομάδες τους δυο μελών διαφορετικού φύλου, πετυχαίνεται κι ή ανταλλαγή του τροφικού είδους τής μιās ομάδας με το τροφικό είδος τής άλλης και έπόμενα 2. Θα καταλήξει σε μόνιμη και θεσμική συνήθεια να μη ζευγαρώνουν μέσα στην ίδια ομάδα, άφου το ζευγάριωμα έξω άπ' αυτή οδηγεί στην ανταλλαγή του τροφικού είδους. Το ζευγάριωμα έτσι μέσα στην ομάδα γίνεται ταμπού και ή ομάδα χωρίζεται κανονικά σε δυο έξωγαμα ήμιφύλια¹. 'Η έξωγαμία έτσι βοηθάει την κυκλοφορία τής τροφής².

'Η τοτεμική σύνδεση άκόμη δομεί και διαμορφώνει την κοινωνική ομάδα, έτσι ώστε αυτή να συγκροτηθεί πάνω στη μητρική βασικά γραμμή³, γεγονός που παίρνει άποφασιστική σημασία για τή ρύθμιση και τή διάπλαση τής νοοτροπίας της.

Το τοτέμ είναι ή πρώτη άσυνείδητη προβολή και μετάθεση τής ομάδικής συναισθηματικής φόρτισης κι αντιπροσωπεύει και την πρώτη σχέση εξάρτησης τής ομάδικά ρυθμισμένης ΣΑ. Ταυτόχρονα όμως το τοτέμ κάνει αντίθεση με την άτομικότητά του προς την όλότητα τής κοινωνικής ομάδας. 'Απέναντι στην ίσοπεδωμένη ομάδική συνείδηση, όπου ή άτομικότητα δεν έχει ξεπηδήσει άκόμη μέσα άπ' την κοινωνική ομάδα, για πρώτη φορά κάνει την εμφάνισή της μιá αντίθεση: το τοτέμ. Το τοτέμ, κάτι «άλλο» άπο την ομάδα, σαν αντίθεση, εκφράζει και την ένότητά της και νοιώθεται σαν: «Το σύμβολο του άνυφωμένου κοινού 'Εγώ»⁴.

χωρημένες κοινωνίες τα ήθικά συναισθήματα... όφείλουν ένα μεγάλο μέρος τής δύνاميς τους σ' ένα πρωταρχικό σύστημα άπο ταμπού. Πάνω σε αυτό το σύστημα είναι μπολιασμένα τα έπίχρυσα προϊόντα του νόμου και τής ήθικής».

1. L. Morgan, ό.π. σ. 60. G. Thomson, ό.π. σ. 18 κέξ.

2. G. Thomson, ό.π. σ. 19.

3. Βλ. L. Morgan, ό.π. σ. 75. F. Engels, 'Η καταγωγή..., σ. 71. G. Thomson, ό.π. σ. 336. A. R. Radcliffe-Brown, Structure et fonctions dans la société primitive, 1968, p. 71. Π. Λεκατσά, 'Η μητριαρχία, 1970, σ. 16 κέξ.

4. G. Thomson, ό.π. σ. 336.

Ὁ Α. Elkin² σχετικά με τὸν τοτεμισμὸ γράφει: «Ὁ τοτεμισμὸς κανονίζει τοὺς δεσμοὺς ἀνάμεσα στὶς φυλές (clan) μετὰ τὸ γάμο, ὑποκρατεῖ τὸ ἠθικὸ καὶ κοινωνικὸ δίκαιο καὶ προσφέρει μιὰ ψυχολογικὴ προσαρμογὴ στὰ προβλήματα ποὺ μπαίνουν ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὴ ζωή». Ὅπως βλέπουμε ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς μετὰ τὴν παραπάνω ἀρχικὴ σύνδεση μιὰ καὶ δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη κοινωνικὸ καὶ ἠθικὸ δίκαιο, μὰ ποὺ ὥστόσο βρίσκονται στὸ δρόμο νὰ σχηματιστοῦν.

Ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὰ παραπάνω, στὴ γνωστικὴ προσαρμογὴ, στὴν ὀργανικο-ένστικτικὴ παρώθηση καὶ τὴ συναισθηματικὴ ἔντονη διακατοχὴ τοῦ προανθρώπινου ὑποκειμένου στὴν ἀντικειμενικὴ διαδικασία τῆς παραγωγικῆς του δραστηριότητος: τῆς ἐργασίας καὶ στὴ σύνδεση ἀνάμεσα: στὴν ὁμάδα-ἑαυτοῦ ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ στὴ φύση-ἀντικείμενο ἀπ' τὴν ἄλλη, βρίσκεται ἡ βασικὴ ἀφετηρία καὶ τὸ κίνητρο τῆς κοινωνικῆς, τῆς προοδευτικῆς καὶ ἀνοδικῆς πολιτιστικῆς ἐξέλιξης μέχρι τίς μέρες μας. Κι ὄχι μόνον αὐτό, πάντοτε σὲ τελευταία ἀνάλυση: μαγεία, θρησκεία, τέχνη, ἐπιστήμη, φιλοσοφία, βρίσκονται στὴ βάση αὐτῆς τῆς πρωταρχικῆς σύνδεσης, ποὺ παίρνει τόσες ἀποχρώσεις στὴ μορφή γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ ἀπὸ τὴ ΣΛ καὶ διακλαδίζεται σὲ τόση ἀπειρία σχημάτων, ποὺ πολλὰ φορὲς ὁ ἀμύητος παρατηρητὴς δυσκολεύεται νὰ δεῖ τὸ βάθος μαγεμένος ἀπὸ τὴν ὁμορφιά τῆς ἐπιφάνειας.

Ἐκτὸς τούτου θὰ ξεκινήσει ἡ δόμηση τῆς ΣΛ: γλώσσα - νόηση - συνείδηση - ἀσυνείδητο - ἐγὼ καὶ ταυτόχρονα: συγκρότηση καὶ ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, στὴ βάση τοῦ προτοσέσου ἐργασίας (:καταμερισμὸς - παραγωγικὲς σχέσεις, κοινωνικὴ ἱεραρχία) καὶ μαζί μ' αὐτὴ ὁ εὐπρεπισμὸς τῆς φύσης (: ταξινόμηση τῶν ὄντων καὶ τῶν φαινομένων κλπ.) σὰ προβολὴ τῶν κοινωνικῶν αὐτῶν σχέσεων.

2. A. P. Elkin, *La nature du totémisme australien* (in *Anthropologie Religieuse*, éd. Larousse), p. 97.

3. Η ΤΟΤΕΜΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ

α) Γενικά

Όπως είδαμε, ή τροφική σύνδεση και ή μ' αυτή δεμένη σεξουαλική συμπεριφορά, δηλαδή ή παραγωγή και άναπαγωγή τής ομάδας, είναι τό κέντρο άπόπου, όχι μόνο θά ξεπηδήσουν οί πρώτες ομαδικές παραστάσεις: γνώσεις επιβιωτικές κι από δώ: κανόνες συμβιωτικοί, μά και πού γύρω του στριφογυρίζει όλόκληρο τό πνευματικό έποικοδόμημα τής ανθρώπινης κοινωνίας, όσες τελικά, πολύπλοκες και πολυποίκιλες μορφές κι άν παίρνει κι όσο μακριά φαντάζει πώς απέχει από τό κέντρο αυτό.

Τήν τροφική αυτή σχέση, μπορούμε, νά τήν εκφράσουμε δίνοντάς της μεγάλο έννοιακό πλάτος με τόν όρο: τοτεμισμό, έτσι πού νά χωρέσει μέσα του κάθε μορφή, όσο πολύπλοκη κι άν είναι όσο κι άν απομακρύνθηκε από τήν άρχική βάση της. Τό κύριο κοινό χαρακτηριστικό τους, στις μορφές αυτές, είναι ό στό βάθος πάντοτε κρυμμένος πυρήνας: ή τροφική σχέση ανάμεσα στην ομάδα - φύση. Άπό δώ, ό τοτεμισμός ξεπηδάει άβίαστα, φυσικά, σά γενικό σύστημα άπ' όπου πέρασαν όλες οί παλαιολιθικές και όλες γενικά οί κοινωνικές ομάδες ίσαμε σήμερα.

Έπειτα από μία περίοδο γενικής παραδοχής του τοτεμισμού (δεύτερο μισό του 19ου αιώνα με τήν άνοδο του καπιταλισμού), πού ή άρχή έγινε στό τέλος του 18ου αιώνα με τόν J. Long (1791, πού μελέτησε τους ινδιάνους τής Άμερικής και χρησιμοποίησε πρώτος τή λέξη τοτέμ), πέρασε από τούς: W. Grey (1841, έφαρμογή του όρου σέ άνάλογα φαινόμενα στην Ώκεανία), Mc Lennan (1870), B. Spencer et F. Gillen (1899 και 1904), R. Lambert (1900), W. Rivers (1914) κι έφτασε στή συστηματική άνάπτυξή του με τόν J. Frazer, φάνηκε σέ πολλούς έθνολόγους, γύρω στά 1920, πώς ή παραδοχή του σά γενικό σύστημα άπόπου πέρασαν όλες οί προϊστορικές πρωτόγονες κοινωνικές ομάδες στην άφετηρία τους, δέν

είτανε σωστή. Ἄπο δὴ ἀρχισε ἓνα συστηματικὸ «θάψιμο» τοῦ τοτεμισμοῦ, ποὺ ἐκφράστηκε μὲ μιὰ γενικὴ συγγραφικὴ σιωπὴ καὶ θὰ περάσει κάπου μισὸς αἰώνας, ἔξω ἀπὸ μερικὲς ἐξαιρέσεις, γιὰ νὰ ξαναδοῦμε ἐργασίες ποὺ νὰ ἀσχολοῦνται συστηματικὰ μὲ τὸν τοτεμισμὸ καὶ τὴ θρησκεία.

Τὸ γεγονός αὐτὸ βρίσκεται σὲ ἄμεση συνάρτηση τόσο μὲ τὴν ἐπίθεση ἐναντία στὸν ἐξελιχτισμὸ¹, σ' ὅλες τὶς ὄντικες περιοχὲς καὶ τὶς ἐπιστημὲς ποὺ τὶς μελετᾶνε, ὅσο καὶ γενικότερα μὲ τὴν κίνηση ποὺ τὴν εἶπανε «ἡ ἀνάσταση τῆς μεταφυσικῆς» καὶ ποὺ εἶναι συνδεμένη μὲ τὴ στερέωση τῆς ἀστικῆς τάξης στὴν ἐξουσία, σὰ τὴν ἀντίστοιχη ἰδεολογικὴ μορφὴ ποὺ τὴν ἐκφράζει.

Στὴν ἐθνολογία καὶ ἀνθρωπολογία, ἡ στάση αὐτὴ ἐκφράστηκε μὲ τὴν ἐπίθεση ἐναντία σὲ κάθε ἐξελιχτισμὸ, μὲ τὴν ἀντιπαράθεση σ' αὐτὸν τοῦ φονξιοναλισμοῦ (functionalisme). Ὁ φονξιοναλισμὸς γράφει ὁ Malinowski ἐνδιαφέρεται πρὶν ἀπ' ὅλα γιὰ τὸ παρὸν κι ὄχι γιὰ τὴν «ἀνασύσταση φιλόδοξου μὰ ἀμφισβητούμενου παρελθόντος»². Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς στὰ 1939 σ' ἓνα συμπόσιο στὸ Σικάγο ἓνας σύνοδρος ἔλεγε στὸν A. Lesser πὼς: «...ἡ λέξις ἐξελιχτισμὸς εἶναι ἓνα βρώμικο ὄνομα, μιὰ ἐπικίνδυνη λέξις...»³.

Ἡ ἐπίθεση αὐτὴ, πέρασε ὅπως εἶτανε φυσικὸ καὶ ἐναντία στὸν τοτεμισμὸ, γιὰτι εἶναι συνδεμένος μὲ τὴ θρησκεία κι ἔκλεινε μέσα του τόσο τὸ στοιχεῖο τοῦ ἐξελιχτισμοῦ ὅσο καὶ τὸ πὼς κατεβάζει τὴν καταγωγὴ τῆς θρησκείας σὲ πολὺ «ὕλιστικὴ» ἀφετηρία. Δέν εἶναι τυχαῖο ποὺ ὁ C. Lévi-Strauss τὸν ξανάπιασε, γιὰ νὰ προσπαθῆσει νὰ τὸν ξεχωρίσει ἀπ' τὴ θρησκεία καὶ νὰ τὸν κάνει ἀκίνδυνο, στὶς δυὸ βασικὲς ἐργασίες του: *Le totémisme aujourd'hui* καὶ στὸ *La pensée sauvage*. Καὶ τοῦτο γιὰτι ὑποθέτοντας τὸν τοτεμισμὸ σὰν τὴν ἀφετηρία τῆς θρησκείας, ἀνοίγουμε ἓνα μονοπάτι ποὺ ὀδηγεῖ σὲ ἐπικίνδυνα νερά τὸ καράβι τῆς χριστιανικῆς θρησκείας (γράφει καθολικῆς ἐκκλησίας), ὅπως ἔγινε παλιότερα μὲ τὸ Frazer, τὴ γαλλικὴ κοινωνιολογικὴ σχολὴ (Durkheim, Maus, L. Lévi-Bruhl)⁴.

Ἡ παραδοχὴ τοῦ τοτεμισμοῦ σὰν ἀφετηρία τῆς θρησκείας⁵, ὀδηγεῖ τὴν τελευταία σὲ καθαρὰ ὕλικά ἐπίπεδα. Ὁ τοτεμισμὸς ἔχει ἀφετηρία τὴν

1. R. Macarius, p. IV-XV.

2. B. Malinowski, *Une théorie scientifique de la culture*, éd. Maspero, 1968, p. 17. R. Lowie. *Traité de sociologie primitive*, Payot, 1979, p. 440. Abram Kardiner-Edward Preble, *Introduction à l'éthnologie*, Gall. 1976, p. 277.

3. A. Lesser, *Social Fields and the Evolution of Society* (in *Southwestern Journal of Anthropology*, 1961, p. 40).

4. B. Malinowski, *Magic, Science and Religion*, Boston, 1948, p. 26 κέξ.

5. G. Thomson, ὁ.π. σ. 13 κέξ.

ἄμεση τροφικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ φύση καὶ στὴν ἀνθρώπινη ὁμάδα κι ἀπὸ δῶ ξεκινᾷ κάθε ταξινομικὴ διαίρεση τῆς ὁμάδας στὴ βάση τῆς τοτεμικῆς σχέσης. Ἔτσι φαίνεται πὼς ἡ θρησκεία παρουσιάζεται νᾶχει σάν ἀφετηρία τῆς ὅχι τὸ καθαρὸ α priori πνεῦμα εἴτε τὸ θεὸ κ.ἄ., μὰ τὶς ἄμεσες ὀργανικὲς ἀνάγκες κι ἀπὸ δῶ: τὸ διαμορφωνόμενο παραστατικὸ περιεχόμενο τῆς ΣΑ τοῦ προάνθρωπου, σύμφωνα μὲ τὶς ψυχικὲς διαθέσεις του, ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα, σὲ σχέση πάντοτε μὲ τὸ φυσικὸ περίγυρο στὸ προτσέσο τῆς ἐργασίας.

Ἔτσι γιὰ μισὸ περίπου αἰῶνα, ἡ ἐθνολογία καὶ ἀνθρωπολογία¹, ἰδιαίτερα στὴν Ἀγγλία καὶ στὶς ΗΠΑ, συνδέεται μὲ τὸν ἀποικιοκρατισμὸ. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ὅσα γράφει ὁ Radcliffe-Brown, πὼς ἡ φονξιοναλιστικὴ ἀνθρωπολογία «μᾶς δίνει μιὰ ἐπιστημονικὴ βάση γιὰ νὰ ἐλέγχουμε καὶ νὰ ἐκπαιδεύουμε τοὺς ἰθαγενεῖς»² καὶ ὁ Evans-Pritchard ἀναγνωρίζει, πὼς «ἡ ἀξία τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας στὴ διοίκηση εἶναι γενικὰ ἀναγνωρισμένη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα καὶ ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο ἀποικίων»³. Ὁ R. Lowie ἀρνιέται τὴν ἀναγκαιότητα τῶν κοινωνικῶν νόμων κι ὁ Lévi-Strauss ὀδηγεῖ ἐθνολογία κι ἀνθρωπολογία σ' ἓνα ἀπολιθωμένο στρουκτουραλισμὸ καὶ τοῦ δίνει μορφή πού πλησιάζει τὰ ἐφαρμοσμένα μαθηματικά⁴.

Ἦστερα ἀπὸ τὸν πόλεμο τοῦ 1939-45 οἱ καιροὶ ἄλλαξαν. Κοσμοϊστορικὲς μεταβολὲς ἔγιναν κι ὁ φονξιοναλισμὸς φάνηκε ἀνεπαρκὴς καὶ στὴ δύση. Ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ 1960 ἄρχισε μιὰ ἐπιστροφή στὸν ἐξελιχτισμὸ τόσο στὴ Γαλλία⁵, ὅσο καὶ σ' αὐτὲς τὶς ΗΠΑ⁶ καὶ στὴν Ἀγγλία⁷.

Ἡ ἐθνολογία, γράφει ὁ Macarius, ὑπέστη τὴν ἐπίδραση τοῦ νεοθετικισμοῦ τὸ ἴδιο ὅπως κι οἱ ἄλλες ἐπιστῆμες, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ Machi, περνώντας ἀπὸ τὸν Lowie καὶ τοὺς ὀπαδοῦς του κι ἰδιαίτερα ἀπ' τὸν Lévi-Strauss⁸. Κι ὁ σοβιετικὸς ἀρχαιολόγος Léo S. Κλέϊν διατυπώνει πὼς «Ὁ ἀντι-ἐξελιχτισμὸς τοῦ Breuil, Obermeier κ.ἄ., συνοδεύει τὸ γενικὸ φόβο τῆς μουρζουαζίας τῶν μεγάλων καπιταλιστικῶν χωρῶν μπροστὰ

1. Marc Augé, Introduction in Anthropologie Religieuse, J. Middleton, éd. Larousse, 1974, p. 9.

2. Method in Social Anthropology, Chicago, 1958, p. 39.

3. Social Antropology, Londres, 1962, p. 110.

4. C. Lévi-Strauss, Anthropologie Structurale, Plon, 1958, p. 403.

5. J. Balandier, Tendances de l'ethnologie française (in Cahiers Inter. de Soc. 1959, p. 12). A. Abdel-Malek, Ver une Sociologie comparative des idéologie (in L'homme et la Société, Janvier-mars 1968, p. 122).

6. L. White, Issues in Evolution, ed. Sol. Tax. Chicago, 1960, p. 4 ὅπου γράφει: «...ἀνακάλυψε πὼς τὸ πῶς μεγάλο μέρος τῶν συνεργατῶν μου ἔγιναν ἐξελιχτικοί...».

7. J. Middleton, ὁ.π. σ. 10. R. Macarius, ὁ.π. σ. XXI.

8. R. Macarius, ὁ.π. σ. XXXV, ὑποσ. 39.

στις προλεταριακές επαναστάσεις και τήν οδήγησε να υιοθετήσει συντηρητικές θέσεις... 'Ο σκεπτικισμός που έχει διαδοθεί στην αρχαιολογία (Daniel, Piggott, Wahle, de Laet, Leroi-Gourhan κ.ά.) είναι δεμένος σήμερα με τήν απόρριψη, από τους ιδεολόγους της μπουρζουαζίας, των ιστορικών νόμων, πώς μπορούμε δηλαδή να τους γνωρίσουμε και να τους μελετήσουμε, γιατί ή εποχή μας είναι ή εποχή που αυτοί οι νόμοι δουλεύουν ενάντια στη μπουρζουαζία»¹.

Μπροστά στον νέο κίνδυνο ο C. Lévi-Strauss ανέλαβε την υπέρσπιση της θρησκείας. Γι' αυτόν τοτεμισμός και θρησκεία τέμνονται σά συντεταγμένες (ορίζοντια και κάθετη) και παρόλο που διασταυρώνονται ωστόσο ξεετάζουν και οι δυο όμοια είτε διαφορετικά στην ουσία τους γεγονότα από διαφορετική όμως σκοπιά. 'Ο τοτεμισμός έχει άμεση συνάφεια και σχέση με τήν όνοματολογία ομάδας φαινομένων - αντικειμένων (κατηγοριών) κι όχι με τις θρησκευτικές εκδηλώσεις (πίστη, θεοί, ψυχή). 'Η θρησκεία έχει προγενέστερη ύψη κι απευθύνεται όχι σέ άμεσες ανάγκες μά βρίσκειται πάντοτε σέ έμμεση συνάφεια με τό ψυχολογικό και πνευματικό μέρος². Είμαι φανερή ή προσπάθειά του να ξεχωρίσει τή θρησκεία απ' τόν τοτεμισμό, έτσι που να μπορεί να τή συνδέσει φιλοσοφικά - μεταφυσικά με τό θεό' κι αυτό εκφράζει όταν διατυπώνει πώς ό άνθρωπος στη πρωτόγονη νοοτροπία: «άπαντά σέ νοητικές άπαιτήσεις πριν ή αντί να ίκανοποιήσει τις ανάγκες του»³.

Με τόν στατικό στρουκτουραλισμό του, που οδηγεί σέ στατικές έννοιες, ό L.-Strauss, δέν βλέπει τά πράγματα τά ίδια στις συγκεκριμένες μέσα στο χρόνο μορφές τους. Τους αφαιρεί τή ζωή. Κι όπως γράφει ό Abdel-Malek (ό.π. σ. 123), τό αντικείμενο τής σχολής του στρουκτουραλισμού: «βρίσκεται στο να φρενάρει τήν πρόοδο του μαρξισμού...» με τόν περιορισμό της στην περιγραφή κι όχι στην εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων και πώς: «...αυτό που μάς παρουσιάζει είναι μιá περιγραφή από στατικές δομές, μιá ιδεολογία κρύα όπως ό θάνατος, μά λαμπρά διατυπωμένες από ταλαντούχους δοκιμιογράφους...».

Βασικά, λοιπόν, άμα δούμε τό πρόβλημα στη συγκεκριμένη μορφή του, τοποθετήσουμε τά γεγονότα στην ιστορική τους σειρά, προσπαθόντας να τά εξηγήσουμε στη δυναμική τους πορεία κι όχι μόνο να τά περιγράψουμε στη στατική τους μορφή, θά διαπιστωθεί πώς σέ τελευταία ανάλυση, δέν είναι τό a priori πνεύμα «που άπαντά σέ νοητικές ανάγκες πρώτα», μά αντίθετα

1. R. Macarius, ό.π. σ. XLI.

2. C. Lévi-Strauss, *Le totemisme aujourd'hui*, PUF 1962, p. 25-49.

3. C. Lévi-Strauss, *La pensée sauvage*, Plon, 1962, p. 16.

τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο ἀπαντᾷ στὶς ἄμεσες πραχτικές του ἀνάγκες καὶ δραστηριότητες. Θᾶτανε ὑφέλεια καὶ στὸ βάθος γύρισμα σὲ ἀρχαϊκή-προλογική νοοτροπία νὰ σκεφτοῦμε σήμερα πὼς ἄξαφνα τὸ πνεῦμα, πὸν προϋπάρχει κάπου, διαλέγει τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο καὶ μὲ τὶς λογικὲς ἀρχὲς καὶ κατηγορίες του, τὸ κάνει νὰ μορφοποιεῖ καὶ νὰ κατανοεῖ τὸ δν. Κι' ὅμως αὐτὸ κάνουν ὁ L.-Strauss κι οἱ ὁμοϊδεάτες του. Ἀντίθετα, ὁ προάνθρωπος βρίσκεται στὸ δρόμο νὰ ὀργανώσει τὴ ΣΛ του μὲ τὴν ἀδιάκοπη πάλη του ἐνάντια στὸ σκληρὸ φυσικὸ περίγυρο καὶ πὼς ἡ ἀναστροφή του μ' αὐτὸ τὸν ὀδηγεῖ μὲ τὸ σχῆμα: πρᾶξη - νόηση - πρᾶξη, περνώντας ἀπὸ ἐνδιάμεσες βαθμίδες, νὰ φτάσει στὴ σημερινὴ μορφή της.

β) Ἡ σχέση τῆς Βάσης μὲ τὸ Ἐποικοδόμημα

Ἀνάμεσα στὴ βασικὴ σύνδεση ὁμάδας - φύση, ἐκεῖνο πὸν ἔρχεται σὲ ἄμεση ἐπαφή μὲ τοὺς δυὸ αὐτοὺς διαλεχτικούς πόλους, ὅπως εἶδαμε, εἶναι τὸ : ἐργαλεῖο. Ὅμως δὲν εἶναι μιὰ παθητικὴ σύνδεση, μὰ ἀντίθετα ἐνεργητικὴ - δυναμικὴ σύνδεση καὶ πὸν ἐκφράζεται σὰ : προτσέσο ἐργασίας. Περικλείνει τὶς παρακάτω σχέσεις: α) τὸ ὕλικό, πὸν ἀντιπροσωπεύει τὴ φύση, β) τὸ ξόδεμα τῆς ἀνθρώπινης δύναμης γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ὕλικου σὰ γ) ἐργαλεῖο καὶ μέσο πὸν μ' αὐτὸ δρᾷ τὸ ὑποκείμενο πάνω στὸ ἀντικείμενο (: «...τὰ πιδ ἄπλα στοιχεῖα, γράφει ὁ Μάρξ, πὸν ἀποτελεῖται τὸ προτσέσο ἐργασίας εἶναι: ἡ προσωπικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου εἴτε ἡ καθαυτὸ ἐργασία, τὸ ἀντικείμενο πὸν πάνω του δρᾷ ἡ ἐργασία καὶ τὸ μέσο πὸν μὲ αὐτὸ δρᾷ»¹⁾ καὶ πὸν δ) ἡ ἀντικειμενικὴ αὐτὴ διαδικασία βρίσκεται σὰν ἀντανάκλαση-παράσταση, σὰν ἀναμνηστικὸ βιωματικὸ ἀναμνηστικὸ ρεῦμα στὴ ΣΛ.

Μ' ἄλλα λόγια βρισκόμαστε μπροστὰ καὶ στὴ σχέση : φυσικὲς συνθήκες κι ἀνθρώπινη κοινωνικὴ πραχτικὴ δράση ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὶς ἀνθρώπινες παραστάσεις ἀπὸ τὴν ἄλλη. Εἴτε

ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ Μάρξ, ἀνάμεσα «...στὶς πραγματικὲς ὑλικὲς παραγωγικὲς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων» καὶ σὲ «αὐτὰ ποὺ οἱ ἄνθρωποι ἔλεγαν, φαντάζονταν, παρίσταναν, δηλαδή οἱ ιδέες ποὺ οἱ ἴδιοι δημιουργοῦσαν κοινωνικά, ἢ πνευματικὴ παραγωγή ἔτσι ὅπως παρουσιάζεται στὴ θρησκεία»¹ καὶ ἄλλοῦ «ὡς στὴ θρησκεία ὁ ἄνθρωπος κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ δημιούργημα τοῦ κεφαλοῦ του...»².

Ὅπως βλέπουμε, ὁ Μάρξ ἐδῶ βάζει ταυτόχρονα δυὸ βασικά προβλήματα: 1) Τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ βάση καὶ τὸ πνευματικὸ ἐποικοδόμημα καὶ 2) Τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ μορφή τῆς ιδεολογίας, τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς γενικά, ποὺ τὴ χαρακτηρίζει σά: θρησκεία. Ἔτσι:

1. Βάση καὶ πνευματικὸ ἐποικοδόμημα

Βρισκόμαστε ἔτσι μπροστὰ στὸ κλασικὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας, γιὰ τὴν προτεραιότητα εἴτε τὴν ὑπεροχὴ τῆς ὑλικῆς ἢ τῆς πνευματικῆς περιοχῆς. Τὸ πρόβλημα εἶχε προκύψει ξανά ἀμεσα μὲ τὴν κριτικὴ τοῦ γεγγελιανοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ τῆς ἀντιστροφῆς τοῦ ἀπὸ τὸ Φόϋερμαχ σὲ ματεριαλισμό. Ἀπὸ δῶ ξεκινώντας ὁ Μάρξ, γράφει στὴ Γερμανικὴ Ἰδεολογία: «Ἡ συνείδηση δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι ἄλλο πρᾶμα ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ εἶναι τους καὶ τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ γνήσια ζωτικὴ του λειτουργία (προτσέσο). Δὲν εἶναι ἡ συνείδηση ποὺ καθορίζει τὸ εἶναι, μὰ τὸ εἶναι ποὺ καθορίζει τὴ συνείδηση». Ἡ διαπίστωση αὐτὴ στὸ φιλοσοφικὸ πεδίο (1845), ἀργότερα, τὸ 1859, θὰ γίνῃ τὸ θεμέλιο λιθάρι γιὰ μιὰ ἐπιστημονικὴ κοινωνιολογία καὶ ἐξήγηση τῆς ἱστορίας, ὅπου ἡ σκοτεινὴ ὅσο καὶ διάσημη ἔννοια τῆς ἀλλοτριώσεως³ τοῦ Χέγγελ, παίρνει συγκεκριμένη μορφή, ὅταν διατυπώνῃ⁴: «Δὲν εἶναι ἡ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων ποὺ καθορίζει τὴν ὑπαρξή τους μὰ

1. L'Idéologie Allemande (1845), éd. Costes, VII, 1946, p. 157-158.

2. Τὸ Κεφάλαιο, σ. 643.

3. A d a m S c h a f f, L'aliénation en tant que problème social et philosophique (in L'homme et la Société, No 31-34, 1974, p. 33-50).

4. Critique de l'économie politique (1859) 1945 éd. Lafargue, p. 5.

ἀντίθετα εἶναι ἡ κοινωνική ὑπαρξή τους πού καθορίζει τή συνείδησή τους»¹. Κι ὁ Ἐνγκελς σχετικὰ μὲ τὴ γέννηση τῶν παραστάσεων γράφει : «...οἱ συνθήκες τῆς ὕλικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, πού μέσα στὸ μυαλό τους διεξάγεται ἡ διανοητικὴ αὐτὴ λειτουργία (proces) καθορίζουν σὲ τελευταία ἀνάλυση τὴν πορεία τῆς λειτουργίας αὐτῆς (processus), παραμένει γιὰ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς ἀναγκαστικὰ ἄγνωστη... γιατί ἀλλοιώτικα θὰ ἔμπαινε τέρμα σὲ κάθε ἰδεολογία»².

Ὅπως διαπιστώνεται λοιπόν, ἀνάμεσα στὴ βασικὴ ἀντίθεση : φυσικὲς συνθήκες-ἀνθρώπινη ὁμάδα ἀπ' τὴ μιὰ καὶ στὴ διαμόρφωση τῶν παραστάσεων τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τὴν ἄλλη ἢ προτεραιότητα βρίσκεται στὸ πρῶτο σκέλος³. Ὡστόσο ὁμως, σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ, καὶ πού εἶναι ἀπόλυτα σωστό, ἂν τὸ εἶναι τῶν ἀνθρώπων, ἡ κοινωνικὴ τους ὑπαρξὴ καθορίζει τὴ συνείδησή τους, τίς παραστάσεις τους, αὐτὲς μὲ τὴ σειρά τους, ἀποχτοῦν τόση σπουδαιότητα μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα, ἔτσι πού φτάνουν ὄχι μόνο νὰ κυριαρχοῦν, μὰ καὶ νὰ κατευθύνουν τὴ συμπεριφορά τους. «Οἱ ἄνθρωποι, λέει ὁ Μάρξ, πάντοτε εἶχανε μέχρι τώρα παραστάσεις λαθεμένες γιὰ τὸ τί εἶναι ὁ ἑαυτός τους ἢ ὄφειλε νὰ εἶναι. Ἡ ὀργάνωση τῆς συμπεριφορᾶς τους κανονίζεται σύμφωνα μὲ παραστάσεις ὁπως : τοῦ θεοῦ, τοῦ κανονικοῦ ἀνθρώπου κλπ. Οἱ δημιουργίες τοῦ μυαλοῦ τους, τοὺς ἔχει ξεπεράσει. Αὐτοὶ πού τίς δημιούργησαν σκύβουν μπροστά τους... ἄς ξεσηκωθοῦμε ἐνάντια σ' αὐτὴ τὴν ἰδεοκρατία»⁴.

Θὰ μπορούσαμε ἐδῶ νὰ παρατηρήσουμε : πὼς ἀνάμεσα στὴ βάση καὶ τὸ ἐποικοδόμημα ἵπάρχει μιὰ διαλεχτικὴ προχώρηση : ἡ βάση καθορίζει τίς παραστάσεις (σὰν ἀντανάκλαση στὴ ΣΛ, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα) κι αὐτὲς μὲ τὴ σειρά τους ἐπιδρῶν καὶ κατευθύνουν τὴ βάση.

Στὴν ἄλογη βαθμίδα τῆς ΣΛ τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο

1. L. Sève, *Analyses marxistes de l'alienation religieuse et économie politique* (in *Philos. et Rel.* éd. Soc., 1974, p. 203-254).

2. F. Engels, Feuerbach, p. 75.

3. Πρβλ. A d a m S c h a f f, *Marxisme et sociologie de la connaissance* (in *L'Homme et la Société*, no 18, 1968, p. 117-145).

4. K. M a r x, *Critique de l'économie politique*, p. 8.

βρίσκεται περισσότερο μέσα σὲ μιὰ βιολογικὴ ομάδα, ὅπου τ' ἄτομα δὲν διακρίνονται ἀπ' τὰ ζῶα παρὰ ἀπὸ μιὰ πιὸ ἀναπτυγμένη νοητικὴ διεργασία ποὺ μόλις ξεπερνᾷ τὴν ἐνστιχτικὴ¹. Ἔχει ἀποχτήσει γνώσεις ἱκανὲς γιὰ μιὰ πιὸ πλαστικὴ προσαρμογὴ στὸ φυσικὸ περίγυρό του, μὰ ποὺ παρόλο χρησιμοποιεῖ ὀρισμένα ὑλικά σὰ βοηθητικά γιὰ τὴν τροφосуλλογὴ, ὥστόσο ζεῖ στὸ ἄμεσο παρὸν καὶ ἐπόμενα δὲν ὑπάρχει ἀναμνηστικὴ ἀντανάκλαση, κανένα ἀναμνηστικὸ βιωματικὸ ρεῦμα γιὰ νὰ προβληθεῖ πρὸς τὰ ἔξω.

Μὲ τὴν ἀπαρχὴ τῆς διαδικασίας κατασκευῆς-διαμόρφωσης τοῦ ἐργαλείου, δηλαδὴ στὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἄλογη στὴν προλογικὴ βαθμίδα τῆς ΣΛ, ἢ μόλις γεννημένη ἀναμνηστικὴ ἀντανάκλαση, ἀρχίζει νὰ προβάλλεται ἀσυνείδητα πρὸς τὰ ἔξω καὶ ταυτόχρονα ν' ἀποχτᾷ ὄντικτὴ παραστατικὴ μορφή στὸ ΣΠ τοῦ προανθρώπινου ὑποκείμενου. Τὸ ἀντουαλιστικὸ-ρεαλιστικὸ ἀδιαφοροποίητο ΣΠ του, δὲν διαφορίζει ἀκόμα Υπ-Αντ καὶ συμπλέκει ἀναμνηστικὸ μὲ τὸ ἀντιληπτικὸ ψυχικὸ περιεχόμενο, ὅπως εἶδαμε. Ὡστόσο αὐτὲς οἱ πρωτόλειες «παραστάσεις» σιγά-σιγά σὰν ἀτομικὴ καὶ ὁμαδικὴ βασικὰ συνείδηση, θ' ἀρχίσουν νὰ ρυθμίζουν τὴ συμπεριφορὰ του καὶ ταυτόχρονα μὲ τὴ βοήθειά τους θὰ προσπαθεῖ νὰ ταξινομήσει καὶ νὰ ρυθμίσει τὸ φυσικὸ περίγυρο, ποὺ τὸ νοιώθει σὰν ἀντίθεση καὶ ταυτόχρονα νὰ κάνει ἓνα μαζί του: νὰ ταυτίζεται. Βέβαια, δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ἔχει μὲ σαφήνεια ξεχωριστεῖ ἢ βάση ἀπὸ τὸ ἐποικοδόμημα κι ὅπως γράφει ὁ Engels : «...ἡ μικρὴ οἰκονομικὴ ἐξέλιξη τῆς προϊστορικῆς περιόδου ἔχει σὰ συμπλήρωμα, μὰ ἐπίσης, ἐδῶ κι ἐκεῖ, σὰν καθορισμὸ κι αἰτία, τὶς λαθεμένες ἀντιλήψεις γιὰ τὴ φύση. Ἐπίσης, ἂν καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάγκη εἶτανε τὸ κύριο κίνητρο τῆς προόδου γιὰ τὴ γνώση τῆς φύσης (καὶ ποὺ γινότανε ὄλο καὶ περισσότερο) δὲν θὰ εἶτανε λιγώτερο ἀφέλεια νὰ θέλουμε νὰ βροῦμε οἰκονομικὲς αἰτίες σ' ὅλη αὐτὴ τὴν πρωτόγονη ἀνοησίᾳ»².

Στὴν προλογικὴ βαθμίδα ἔχουμε πιά διαμορφωμένες «ὁμαδι-

1. M. Nestourkh, ὁ.π. σ. 276.

2. Marx-Engels, Oeuvres philosophiques, éd. Soc., 1961, p. 159.

κὲς παραστάσεις», πὸν σύμφωνα μ' αὐτὲς ὁ πρωτόγονος ρυθμίζει τὴ συμπεριφορά του. Μάλιστα εἶναι τόσο κυριαρχικὲς πάνω στὴν πρωτόγονη ΣΛ καὶ στὴ ρύθμιση τῆς ζωῆς τῆς κοινωνικῆς ομάδας¹, πὸν πολλὰς φορὲς ἢ παράβαση ἑνὸς ταμποῦ νὰ ὀδηγεῖ τὸ ἄτομο, μὲ τὸν ὑποβλητικὸ ψυχικὸ καταναγκασμὸ τῆς, στὸ θάνατο. Κι ἀκόμη εἶναι τόσο συντηρητικὲς πὸν στὰ ἀρχικὰ αὐτὰ στάδια, εἶναι ἀδιαπέραστες ἀπὸ τὴν ἐμπειρία.

Μὰ καὶ στὸ κατοπινὸ στάδιο τῆς ΣΛ, τὸ λογικὸ, πὸν ἀντιστοιχεῖ στὶς συγκροτημένες ταξικὲς κοινωνίες τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς καὶ πὸν ἀνάμεσα στὴ βάση καὶ στὸ πνευματικὸ ἐποικοδόμημα οἱ διαφορὲς μορφὲς τῆς κοινωνικῆς συνείδησης φαίνονται πολὺ ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὴν βάση (φιλοσοφία, θρησκεία, ἠθικὴ κλπ.) ὥστόσο «κι ἐδῶ ἡ ἀλληλεξάρτηση, ἀνάμεσα στὶς ἰδέες καὶ τὶς ὕλικες συνθήκες τῆς ὑπαρξῆς τους γίνεται ὀλοένα καὶ πιὸ πολὺ περίπλοκη, συσκοτίζεται ὀλοένα καὶ πιὸ πολὺ ἀπὸ τοὺς ἐνδιάμεσους κρίκους· ὥστόσο ἡ ἀλληλεξάρτηση ὑπάρχει»².

Ἔτσι ἀφοῦ οἱ παραστάσεις γεννήθηκαν, κάτω ἀπὸ ὀρισμένες φυσικο-κοινωνικὲς συνθήκες καὶ πὸν ἀντιστοιχοῦν σὲ μιὰ οἰκονομικὴ βάση, μὲ τὴν σειρά τους γίνονται κυριαρχικὲς καὶ συντηρητικὲς³ τόσο, πὸν νὰ φαντάζουν σταθερὲς κι αἰώνιες καὶ φτάνουν νὰ καθορίζουν τὴν βάση. «Σύμφωνα μὲ τὴν ὕλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, γράφει ὁ Ἐνγκελς, ὁ ἀποφασιστικὸς παράγοντας, σὲ τελευταία ἀνάλυση, στὴν ἱστορία, εἶναι ἡ παραγωγὴ κι ἡ ἀναπαραγωγὴ τῆς ὕλικῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας... Ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση εἶναι ἡ βάση... οἱ διάφοροι ὁμως παράγοντες τοῦ ἐποικοδομήματος... ἀσκοῦν τὴν ἐπίδρασή τους στὴν πορεία τῶν ἱστορικῶν ἀγῶνων καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις καθορίζουν κυριολεκτικὰ τὴν μορφή τους...»⁴.

Ἐπισημάνουμε πιὸ πάνω πὸς ἡ ΚΣ καὶ ΑΣ γεννιοῦνται

1. L. Bruhl, *Fonctions...*, p. 102 κέξ.

2. F. Engels, L. Feuerbach, p. 75.

3. Βλ. F. Engels, *Socialisme Utopique et Socialisme Scientifique* (SLR), p. 307, ὅπου γράφει : «Ἡ παράδοση εἶναι μιὰ μεγάλη ἐπιβραδυντικὴ δύναμη, εἶναι ἡ *vis inertiae* τῆς ἱστορίας».

4. Φ. Ἐνγκελς, *Τὸ κοινωνικὸ γίνεσθαι* (Γράμμα 25-1-1894, 3).

ταυτόχρονα, μιὰ καὶ τὸ ἄτομο εἶναι ἐνταγμένο ἐξαρχῆς μέσα στὴν κοινωνικὴ ομάδα καὶ δὲν διαφορίζεται ἀπ' αὐτὴ σὰν ἀτομικότητα-προσωπικότητα. Μὰ ἀπ' τὴ στιγμή τῆς γέννησής τους, ἡ ΚΣ παίρνει τὰπάνω καὶ καθορίζει τὴν ΑΣ. Καὶ τοῦτο γιατί τὰ ἄτομα μὲ τὴ γέννησή τους, βρίσκονται ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ΚΣ. Ὅστούσο ΑΣ καὶ ΚΣ εἶναι πάντοτε σὲ ἀδιάκοπη ἀλληλεπίδραση μεταξύ τους. Ἔχουμε μιὰ ἀδιάκοπη ἀλληλεπίδραση τοῦ ἀτομικοῦ μὲ τὸ κοινωνικό, κι ἀπὸ δῶ θὰ ξεπηδήσει ἡ δόμηση τῆς προσωπικότητας-ἀτομικότητας, σὰν ἔκφραση τῆς ἐνότητας τοῦ γενικοῦ μὲ τὸ μερικὸ-ἀτομικό¹. Βέβαια ἡ ἀλληλεπίδραση αὐτῆ, τῆς ΑΣ μὲ τὴν ΚΣ γίνεται, σὲ τελευταία ἀνάλυση, κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση καθοριστικὴ ἐξάρτηση καὶ συνάφεια μὲ τὴν οἰκονομικὴ βάση καὶ τῶν μεταβολῶν της. Τὰ ἀτομικὰ ψυχολογικὰ σχήματα βέβαια, βρίσκονται συνδεμένα στὴν ἀλυσίδα τῆς ἀτομικῆς βιογραφίας τοῦ ὑποκειμένου, ὅμως ἡ ἀλυσίδα αὐτὴ ξετυλίγεται μέσα στὸ φυσικο-κοινωνικὸ χωρόχρονο τῆς διαλεχτικῆς κίνησης τοῦ γίνεσθαι. Βασικοὶ παράγοντες ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτὴ μπαίνουν σὲ δράση ἀνάμεσα στὴ ΑΣ καὶ στὴ ΚΣ γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας γενικά, μὰ πού ἀκόμη μόλις ἀρχίζουν νὰ διαγράφονται οἱ δυνατότητές τους. Καὶ τοῦτο γιατί οἱ παραπάνω παράγοντες εἶναι ἡ μορφή πού παίρνει ἡ ἀλληλεπίδραση αὐτὴ γιὰ νὰ γίνει ὄρατῆ.

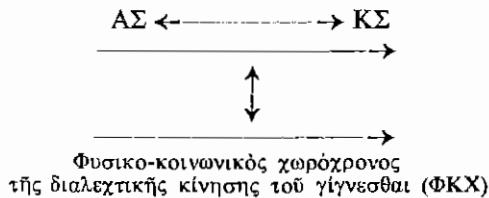
Βέβαια, δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ τόπος γιὰ μιὰ συστηματικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἀλληλεπίδρασης ἀνάμεσα στὴν ΑΣ καὶ τὴν ΚΣ². Ὅστούσο μποροῦμε νὰ ἐπισημάνουμε πῶς ὅσο προχωρεῖ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς κοινωνικῆς ομάδας, τόσο θὰρχίζουν νὰ διαμορφώνονται ἀνάλογες ψυχικὲς δομὲς στὴν ΑΣ μὲ τὶς ἀντίστοιχες μορφές τῆς ΚΣ. Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς προανθρώπινης ομάδας ἀρχίζει νὰ κάνει ὀλοένα καὶ πιὸ συνει-

1. Y. S y t c h o v, *Micromilieu et personnalité*, éd. Moscou, 1977, p. 21.

2. Βλ. A d a m S c h a f f. *Marxisme et Sociologie de la connaissance*, (in *L'Homme et la Société*, no 10, 1968, p. 117-145) καὶ I. Ἰ β α ν ῶ φ, *Ἡ Ἰδεολογία*, 1977, σ. 82 κέξ.

δητὸ τὸ ρόλο τους¹ μέσα σ' αὐτή. Ὁ μάγος, ὁ ἀρχηγός, ὁ ἱερέας, ἡ μητέρα, στὴ μητριαρχικὴ ἰδιαίτερα κοινωνικὴ φυλετικὴ συγκρότηση, ὁ πατέρας κ.ἄ. εἶναι οἱ πρῶτες προσωπικότητες, παραστατικὲς [δομές - μορφές τῆς ΚΣ, ποὺ θὰ ξεπηδήσουν ἀπὸ τὴν ἰσοπεδωμένη ΣΛ. Ἀργότερα μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ ἀνάμεσα στὴ κτηνοτροφία, γεωργία, βιοτεχνία κ.ἄ. οἱ ρόλοι πολλαπλασιάζονται, ὅπως κι οἱ κλάδοι τῆς παραγωγῆς, κι ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται ἡ persona, ὅπως θάλεγε ὁ Jung². Ἰδιαίτερα μὲ τὴν ταξικὴ κοινωνικὴ συγκρότηση δυναμώνει ὁ χωρισμὸς ἀνάμεσα στὴν πνευματικὴ καὶ ὑλικὴ ἐργασία καὶ κάνει ἱκανὴ τὴν ΑΣ γιὰ πρώτη φορὰ νὰ ρχίσει νὰ βλέπει σὰν ὑπέρβαση τὸν ἑαυτὸ της καὶ τὸ ΣΠ της. Τὴν ὑπέρβαση αὐτὴ τοῦ ἑαυτοῦ της θὰ τὴν προβάλλει ἀργότερα σὰν ἀντικείμενο, ἀσυνεῖδητα, πρὸς ἓνα ὑπέρτατο ὄν: τὸ θεό.

Ἀπὸ ὅσα ἔχουμε πεῖ ἴσαμε τώρα, μποροῦμε νὰ ἐπισημά-
νουμε πὼς ἐδῶ ἔχουμε μιὰ διπλὴ διαλεχτικὴ ἀντίθεση: 1) Ἀνά-
μεσα στὴν ΑΣ καὶ ΚΣ καὶ 2) Ἀνάμεσα στὴν «ΑΣ — ΚΣ» καὶ
στὸ φυσικο-κοινωνικὸ χωρὸχρονο. Τὴν ἀντίθεση αὐτὴ θὰ μπο-
ροῦσαμε νὰ τὴ διατυπώσουμε μὲ τὸ παρακάτω σχῆμα :

Ἐκεῖνο ποὺ μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε ἀμέσως εἶναι πὼς ἡ διπλὴ αὐτὴ ἀλληλεπίδραση μπορεῖ νὰ ἐκφραστεῖ μόνο μὲ τὸ παρακάτω δυνατὸ συνδυασμό:

$$\begin{array}{c}
 \text{ΦΚΧ} \leftrightarrow \text{ΑΣ} \leftrightarrow \text{ΚΣ} \\
 \text{εἶτε} \quad \text{ΚΣ} \leftrightarrow \text{ΑΣ} \leftrightarrow \text{ΦΚΧ}
 \end{array}$$

1. Βλ. καὶ A. Green, Le rôle. Évolution psychiatrique, v. I, 1931, p. 1-26.

2. C. Jung, Dialectique du moi et de l'inconscient, éd. Gallimard, 1964, p. 92 κέξ.

γιατί ή ΚΣ δέν μπορεί νάρθει σέ άλληλεπίδραση μέ τό ΦΚΧ, παρά μόνο ανάμεσα άπό την ΑΣ και τό αντίστροφο. Πάντοτε είναι ή ΑΣ τό σημείο της ένότητας του 'Υποκειμενικού και του 'Αντικειμενικού, σά συγκεκριμένη έκφραση του φυσικού και κοινωνικού ανθρώπου· είναι τό ενεργητικό στοιχείο στην άλληλεπίδραση αυτή. 'Όστούσο άν ή ΑΣ δέν είναι παρά ή άτομική βιογραφία ένταγμένη μέσα στην άλυσίδα του κοινωνικού χωρόχρονου, όμως δέν είναι παρά μιá «κοινωνικοποιημένη» ΑΣ.

Στό παραπάνω σχήμα θά μπορούσαμε νά παρατηρήσουμε σύντομα πώς τόσο ό ΦΚΧ όσο και ή ΚΣ βρίσκονται έξω άπό την ΑΣ : σάν αντικείμενα-πράγματα. 'Όμως δέν είναι της ίδιας φύσης αντικείμενα-πράγματα: ή ΦΚΧ αντιπροσωπεύει ύλικά φυσικά αντικείμενα και ανθρώπινες ενέργειες· ή ΚΣ είναι παραστατικές δομές που άντικρύζονται σάν αντικείμενα δίχως ύπαρκτικότητα άπό την ΑΣ, μά που ώστόσο αισθάνεται την καθοριστική δύναμή τους¹.

2. 'Η θρησκευτική μορφή της ΚΣ

'Όπως είδαμε, άμέσως πιό πάνω, ό Μάρξ χαρακτηρίζει δλόκληρο τό πνευματικό έποικοδόμημα σά θρησκευτικό. «'Η θρησκεία, γράφει, είναι ή γενική θεωρία αυτού του κόσμου» και «ή κριτική του ουρανού μετασχηματίζεται έτσι σέ κριτική της γής, ή κριτική της θρησκείας σέ κριτική του δικαίου, ή κριτική της θεολογίας σέ κριτική της πολιτικής»². Τό ίδιο διαπιστώνει κι ό 'Ενγκελς σέ πολλά κείμενά του³. 'Η θρησκεία είναι ή άδυναμία του ανθρώπου άπέναντι στους φυσικούς και

1. E. Durkheim, Οί κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου, 1949, σ. 10 και 17 και A. Spirikine-O. Yakhot, Initiation au materialisme dialectique et au materialisme historique, éd. Moscou, 1973, p. 47.

2. K. Marx, Oeuvres philosophiques, éd. Coste, 1946, p. 84.

3. Βλ. K. Marx - F. Engels, Sur la religion, éd. Sociales, 19.0, p. 94, 254, βλ. και J. Milhau, L'athéisme, ideologie et religion (in Philosophie et religion, éd. Sociales, 1974, p. 47-73), καθώς και J. Bidet, Engels et la religion (in Phil. et Relig. éd. Soc., 1974, p. 167-189) και G. Labica, Lenine et la religion (Phil. et Rel. p. 255-285).

κοινωνικοὺς νόμους. Στὴν πρωτόγονη κοινωνικὴ δμάδα εἶναι ἡ μοναδικὴ ἰδεολογικὴ μορφή καὶ εἶναι ἀναγκαῖο προῖον τῆς ΣΛ στὸ καθορισμένο αὐτὸ στάδιό της. Κι ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τὴν ἴσαμε τῶρα μελέτη μας, ὁ τοτεμισμὸς βρίσκεται στὴ βάση γιὰ παραστάσεις ἱκανὲς νὰ κάνουν τὴν ἀπαρχὴ τοῦ ἐποικοδομήματος, ἐπόμενα καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου.

Ὁ τοτεμισμὸς, ἡ σύνδεση δμάδας - φύσης, τροφοδοτεῖ μὲ παραστατικὸ ὕλικὸ τόσο τὴν ΑΣΛ ὅσο καὶ τὴν ΚΣ καὶ τίς διαμορφώνει ἀνάλογα. Κι ὅπως ἀκόμα εἶδαμε, διακαθορίζοντας τὸ περιεχόμενο τοῦ πνευματικοῦ ἐποικοδομήματος διακαθορίσαμε ταυτόχρονα καὶ τὴ μορφή, σὲ χοντρὲς γραμμὲς καὶ τῆς θρησκείας. Βέβαια, ἂν ξαναγυρίσουμε στὸν ὄρισμὸ τοῦ Elkin, διαπιστώνουμε πὼς ὁ ὄρισμὸς αὐτός, βγήκε ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς τοτεμικῆς συγκρότησης τῶν αὐστραλιανῶν φυλῶν ποὺ βρίσκονται, σχετικὰ μὲ τὴν ἀπαρχὴ τῆς τοτεμικῆς σύνδεσης, σὲ πολὺ πῶς προχωρημένη βαθμίδα κοινωνικῆς συγκρότησης ἀπὸ τὸ στάδιο ποὺ ἐξετάζουμε καὶ ἐπόμενα οἱ παραστάσεις τοὺς ἔχουν ἀρκετὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς πολύπλοκης παραστατικῆς δομῆς. Αὐτὸ δείχνει πὼς μὲ τὴν ἀπαρχὴ δὲν πάει νὰ πεῖ πὼς ἡ τοτεμικὴ σύνδεση ἔχει φτάσει στὴν τελειώσή της μ' ὅλα τὰ συνακόλουθά της, μὰ πὼς κλείνουνται μέσα της σὲ σπέρμα οἱ κατοπινὲς μορφές της, ποὺ θὰ πραγματοποιοῦν ἀπὸ δῶ καὶ πέρα χέρι - χέρι μὲ τὴν παραγωγικὴ ἱκανότητα τῆς κοινωνικῆς δμάδας.

Ὁ Ziegler¹ ἀκολουθώντας τὸν M. Maquet, τὸν E. Durkheim καὶ ἰδιαίτερα τὸν M. Mauss, παραδέχεται σὰν ἀρχικὸ στάδιο τῆς θρησκείας, πρῶτα ἓνα «προανιμιστικὸ» στάδιο, ὅπου τὰ ἄτομα συγγέονται μὲ τὴν δμάδα καὶ συνδέονται μεταξύ τοὺς μὲ τὸ ἄμεσο συναίσθημα τῆς κοινότητας. Ἀκολουθεῖ τὸ «ἀνιμιστικὸ» στάδιο, ὅπου ἀρχικὰ τὰ πάντα «ἐμψυχώνονται». Καὶ ὕστερότερα, ὅσο προχωρεῖ ἡ κοινωνικὴ συγκρότηση καὶ ξεχωρίζουν οἱ ἀτομικότητες μέσα σ' αὐτή, τόσο ξεχωρίζουν αὐτές, μὲ τὴν προβολὴ καὶ μετάθεση, καὶ στὴ φύση.

Τὸν ἀνιμισμὸ θὰ τὸν διαδεχτεῖ ὁ «τοτεμισμὸς» καὶ τελικὰ

1. Ziegler, ὁ.π. σ. 135-136.

όταν αρχίζει να διαλύεται ή τοτεμική φυλετική συγκρότηση της κοινωνικής ομάδας μπαίνουμε στο «μυθολογικό» στάδιο. Ὁ Ziegler τοποθετεί πρώτα: τὸ προανιμιστικό - ανιμιστικό στάδιο πὸ τὰ ἀκολουθεῖ ὁ τοτεμισμός. Ὅμως ἐδῶ μπαίνει τὸ ἐρώτημα: τί ἔκανε τὴν ἀδιαμόρφωτη, ἀντουαλιστική ΣΛ τοῦ προανθρώπινου ὑποκειμένου ν' ἀρχίσει νὰ «ἐμψυχώνει» τὰ ὄντα καὶ νὰ πηδῆσει ἀπὸ τὴν ταυτιστική ΣΛ σὲ ἀρκετὰ προχωρημένη ἀφαίρεση; Ἀναγκαστικὰ πρέπει νὰ προηγοῦνται πιὸ ἀπλὲς παραστατικές δομὲς πὸ νὰ ἀντανακλοῦνε, τὸ λιγότερο ἐδῶ στὶς ἀπαρχές, ἅμεσα τὴν βασικὴ τροφικὴ - τοτεμικὴ σύνδεση.

Ὁ L. Bruhl στὸ πρόλογο τοῦ *Fonctions...*, κάνοντας κριτικὴ στὴν ἀγγλικὴ ἀνθρωπολογικὴ σχολὴ σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα: ἂν ὁ ἀνιμισμὸς¹ εἶναι πρωταρχικότερος ἀπὸ τὴν ἄποψή του: τῆς διάχυτης δυνάμης, καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὸς ὁ ἀνιμισμὸς εἶναι πολὺ ὑστερότερος. Γιὰ τὸ L. Bruhl, ἡ πρωταρχικὴ βασικὴ ὀμαδικὴ παράσταση, πὸ παίξει ἀποφασιστικὸ ρόλο γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς πολλαπλῆς, τῆς ποικιλόμορφης καὶ ἀδιάκοπης μεταβολῆς τῶν ὄντων, εἶναι: α) ἡ ἀπόδοση σὲ μερικὰ ὄντα κι ἀντικείμενα μιᾶς δυνάμης ἱκανῆς γιὰ τὶς παραπάνω μεταβολές καὶ β) σὲ ἓνα κατοπινὸ στάδιο γενίκευσή της σὲ ὄλο τὸ ὄν. Πάνω σ' αὐτὸ ὁ R. Lehman, ἀπὸ τὶς γλωσσικὲς ὁμῶς μελέτες τοῦ πάνω στὴν ἔννοια τοῦ mana γράφει: «...ἡ πρώτη ἔννοια τοῦ mana εἶτανε ἡ 'προσωπικὴ δύναμη', ἡ δύναμη τοῦ πολεμιστῆ, τοῦ κυνηγοῦ, τοῦ πρόγονου, τοῦ ἀρχηγοῦ ἢ τοῦ ἱερέα, τῶν νεκρῶν»². Ὅπως διαπιστώνεται ἡ ἔννοια τοῦ mana δὲν ἔχει τὸν ὑπερβατικὸ χαρακτήρα πὸ τῆς ἀποδίνει ἡ γαλλικὴ κοινωνιολογικὴ σχολή. Ἀντίθετα, ἔχει καθαρὰ κοινωνικὴ παραστατικὴ προέλευση, πὸ τὸ περιεχόμενό της προβάλλεται σὲ κάθε ἀντικείμενο καὶ φαινόμενο. Συμβαδίζει μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας → τὸ ρόλο στὴ κοινωνικὴ παραγωγή.

1. E. d. Tylor, *La culture primitive* (1871) 1952 καὶ *Recherche sur la préhistoire de l'homme* (1865) 1954 καθὼς A. Kardiner-E. d. Preble, *Introduction à l'ethnologie*, éd. Gallimard, 1966. p. 92 κέξ.

2. Βλ. R. Fr. Lehman, *Mana*, Leipzig, 1915, p. 32. H. Henri, Ἡ καταγωγή τῶν θρησκειῶν, 1977, σ. 63, L. Bruhl, *La mentalité primitive*, PUF, 1960, p. 55.

Εἶναι ἡ δύναμη-οὐσία, ὕλική καὶ ἀόρατη, ὅπως τὴν ἐξήγησαν οἱ διάφοροι ἱεραπόστολοι καὶ ἐξερευνητὲς καὶ ποῦ τῆς ἔδωσαν διάφορα ὀνόματα: mana, imupu κ.ἄ. σύμφωνα μὲ τὴν ὀνοματολογία τῶν διαφόρων φυλῶν¹. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἐξερευνητὲς ἐξηγοῦν τὴ δύναμη αὐτὴ μὲ τὶς δικές τους, ἀναλογικά, ἔννοιες γιὰ τὴν ψυχὴ². Τίποτα πιὸ λαθεμένο ἀπ' αὐτὸ σύμφωνα μὲ τὸ L. Bruhl. Ἡ δύναμη αὐτὴ ποῦ διαπερνᾷ ὅλα τὰ ὄντα δὲν εἶναι οὔτε ὕλική οὔτε πνευματική. Ὑποδηλώνει ἓνα σύνολο ἀπὸ ποιότητες ἀντιθετικές σὲ μιὰ καὶ τὴν ἴδια οὐσία, ἀφοῦ ὅλα τὰ ὄντα μετέχουν σ' αὐτὴ (συμμετοχὴ - participation)³.

Τὸ σύμπαν ἀρχικά γιὰ τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο, παρόλη τὴν «ἐτερογένειά» του φαντάζει σὰν «ὁμογενές». Διακρίνει βέβαια τὰ ὄντα καὶ τὶς ἐνέργειές τους ὅσο τάντικειμενοποιεῖ, τὸν ἐνδιαφέρουν ἄμεσα καὶ συνδέονται μὲ τὴν ἐπιβίωσή του. Ὅμως σύμφωνα μὲ τὸ Γάλλο σοφό, δὲ τὸ νοιάζει οὔτε μπορεῖ νὰ τὰ ντύσει μὲ τὶς λογικὲς κατηγορίες καὶ νὰ τὰ ταξινομήσει ἀκόμη σὲ εἶδη καὶ γένη, οὔτε προσέχει τὶς ἀντιφάσεις στὸ φανέρωμα τῆς σκέψης τους ὅσο τὴν προσοχὴ του τραβᾷ: «Οἱ διαθέσεις οἱ ἐχθρικές εἴτε φιλικές αὐτῆς τῆς οὐσίας-δύναμης, εἴτε mana, εἴτε imupu τὴ λένε»⁴. Ἡ φυλὴ Βασιοῖ τῆς Δ. Ἀφρικῆς, λέει ὁ Rechnol-Loesche, — ποῦ ἔζησε γιὰ μεγάλο διάστημα μαζί της, πὼς οἱ λέξεις: θέληση, πνεῦμα, εἶναι ἀνυπαρχτες. Πιστεύουν πὼς τὰ πράγματα, τὰ φαινόμενα καὶ γενικὰ τὰ ὄντα ἔχουν κάτι μέσα τους, ὄχι ὅμως ψυχὴ - πνεῦμα - θέληση καὶ προτιμᾷ τὴ λέξη «δυναμισμός» ἀντὶ ἀνιμισμός⁵.

Φυσικὰ τὴ δύναμη αὐτὴ ποῦ νομίζει, τὸ πρωτανθρώπινο ἄτομο, πὼς διαπερνᾷ τὰ ὄντα, δὲν πρέπει νὰ τὴν πάρουμε στὴν

1. L. Bruhl, *L'âme primitive*, PUF, 1960, p. 3 καὶ C. Jung, *Dialectique du moi et de l'inconscient*, Gall. 1964, p. 283.

2. Π. Λεκατσᾶ, Ἡ ψυχὴ, 1953, σ. 3.

3. Βλ. M. Pradines, *Traité de psychologie générale*, éd. PUF, II, 1957, p. 121, μιλάει γιὰ συμπαθητικὴ αἰτιότητα (causalité sympathique). Βλ. καὶ H. Aubin, ὁ.π. σ. 34.

4. L. Bruhl, ὁ.π. σ. 7.

5. L. Bruhl, *Fonctions...*, p. 107 καὶ H. E. y, *La Conscience*, p. 345.

έννοια κάποιας διάχυτης υπερβατικής, συνολικής δύναμης, παρόλο που εκεί καταλήγει ο γάλλος σοφός¹. Ἀντίθετα, τὸ ἄτομο, τῆ δύναμη αὐτῆ τῆ νοιώθει συγκεκριμένα, ἄμεσα, σὲ κάθε φυτὸ καὶ ζῶο, σὲ κάθε φυσικὸ φαινόμενο· δὲ στέκεται μόνο θεωρητικὰ ἀπέναντί τους μὰ καὶ συναισθηματικὰ· δὲν εἶναι γνωστικὴ σύλληψη μόνο τοῦ ὄντος, μὰ καὶ ζήσιμο συγκινησιακό. Ἔτσι τὸ νοιώσιμο τῆς παρωθητικῆς αὐτῆς δύναμης, πὸ βγαίνει ἄσυνείδητα ἀπὸ τίς γιὰ πρώτη φορά, ἐσω-υποκειμενικὲς διεργασίες καὶ τὴν ἐπίδραση ἀπὸ τίς γεννημένες ταυτόχρονα πρωτόλειες ὁμαδικὲς παραστάσεις, θὰ τὴν προβάλει πρὸς τὰ ἔξω, ἄσυνείδητα σὲ κάθε ὄν τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας.

Ἄν δοῦμε τὸ πρόβλημα πιὸ προσεχτικὰ θὰ διαπιστώσουμε πὸς τόσο ἡ ἄποψη τῆς «διάχυτης δύναμης» ὅσο κι ὁ «ἀνιμισμός» εἶναι ἄρκετὰ προχωρημένες ἀφαιρέσεις, πὸ δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ γίνουν, στὸ ἀρχικὸ αὐτὸ στάδιο τῆς ΣΛ καὶ τῆς κοινωνικο-οἰκονομικῆς συγκρότησης τῆς προανθρώπινης ὁμάδας πὸ τῆς ἀντιστοιχεῖ. Ὁ προανθρώπινος τροφωσλλέχτης ἐδῶ, δὲν μπορεῖ μὲ τὴν ἀδιαφοροποίητη ΣΛ του νὰ «δουλέψει» τέτοιες παραστάσεις, παρεκτὸς ἂν κάπου τὸ πνεῦμα παραμονεύει νὰ τοῦ «ἐπιφοιτήσει» τίς α ριγοῖ ἀρχῆς καὶ κατηγορίες του. Ἐδῶ χρειάζεται μιὰ κάποια ἀναλυτικὴ καὶ ἀφαιρετικὴ ἱκανότητα γιὰ νὰ φτάσει σὲ μιὰ στοιχειώδη ἔστω γενίκευση καὶ ἰδιαίτερα σὲ συνολικὴ παράσταση, ὅπως ἡ διάχυτη δύναμη, πὸ νὰ μπορεῖ νὰ διαπερνᾷ τὰ ὄντα ἀπὸ μέσα τους καὶ ταυτόχρονα ξεχωριστὴ ἀπ' αὐτὰ. Λίγο θέλουμε νὰ πᾶμε στὴ παράσταση τοῦ ἐνὸς θεοῦ.

Τὸ ἴδιο παρατηροῦμε καὶ γιὰ τὸν ἀνιμισμὸ, πὸ εἶναι πιὸ προχωρημένος ἀκόμη κι ἀρχίζει ὅταν πιά τὸ ὑποκείμενο ἔχει ἄρκετὲς παραστάσεις ἱκανὲς νὰ τροφοδοτήσουν τὴ ΣΛ του ἔστω καὶ στὸ ὄνειρο. «Δὲν εἶναι ὁ πρωτόγονος, μὰ ὁ Ἀνιμισμὸς πὸ φιλοσοφεῖ ἢ χριστιανίζει, γράφει ὁ Π. Λεκατσῶς· ἡ προβολὴ δικῶν μας παραστάσεων καὶ ἰδεῶν στὴν κοσμοεικόνα τῶν περασμένων καιρῶν εἶναι ἀπὸ τὰ συχνὰ γλιστρήματα τῆς θεωρίας.

1. L. Bruhl, *Fonctions...*, p. 434.

Ἄλλο δὲ εἶδος ποὺ βλέπει στὸν πρωτόγονο ὁ Ἄνιμισμός εἶναι τὸ τελευταῖο στὴν ἐξέλιξη τῆς ἰδέας τῆς ψυχῆς σκαλοπατί»¹. Ὁ ἀνιμισμὸς στὴν ξεκαθαρισμένη του μορφή, ὅπως τὸν διατυπώνει ὁ E. Tylor, εἶναι πολὺ ὑστερότερος: ὅταν πιά ἡ ΣΛ τοῦ προανθρώπινου ὑποκειμένου εἶναι ἱκανὴ γιὰ πολυπλοκότερους συνδυασμοὺς μὲ τὴ χρήση τῆς φαντασίας παρωθημένη ταυτόχρονα ἀπὸ τὶς ἀσυνείδητες τάσεις τοῦ ἀτόμου πάνω στὴ βάση τῆς ἀρχῆς τῆς ἡδονῆς (plaisir).

Τὸ πρόβλημά μας ὁμως παραμένει: Ποιὲς εἶναι οἱ ἀρχικὲς παραστάσεις στὸ στάδιο αὐτὸ τῆς ΑΣ; Βρισκόμαστε ἐδῶ κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία ἀρχικὰ τοῦ ταυτιστικοῦ ἀντουαλισμοῦ ἀκόμη, παρόλο ποὺ ἔχουν ἀρχίσει, ὅπως εἶδαμε, οἱ ἐσω-ὑποκειμενικὲς διεργασίες, στὸ μόλις γεννημένο ΣΠ τῆς ΣΛ. Δὲν ἔχει παρὰ μόλις ἀρχίσει ὁ διαφορισμὸς Αντ-Υπ μὲ τὴν κατάχρηση τοῦ μνημονικοῦ προτσέσου κι ἐπόμενα δὲν ἔχει παραστάσεις ἱκανὲς νὰ προβληθοῦν πρὸς τὰ ἔξω. Ὡστόσο ἀπὸ δῶ ταυτόχρονα μπαίνει ἕνας διαφορισμὸς, μιὰ δυαδικότητα στὸ περιεχόμενο τῆς ΣΛ. Ἀπὸ δῶ ὁ προάνθρωπος θὰ πρέπει, ὅσο πλουτίζει τὰ μνημονικὰ παραστατικά του ἀποθέματα, νὰ προβάλλει τὶς ψυχικὲς του ἐνέργειες καὶ δυνάμεις: «σὲ κάθε ἀντικείμενο, φαινόμενο μὲ τὶς σχέσεις του», ποὺ βρίσκεται σὲ ἄμεση σύνδεση μὲ τὴν αὐτοσυντήρηση κι ἐπιβίωσή του. «Ἡ θρησκεία, γράφει ὁ Μάρξ, ἔχει τὴ βάση της καὶ τὴ ρίζα της στὶς ἰδιαίτερες σχέσεις ποὺ ἐγκαθιδρύουν οἱ ἄνθρωποι μεταξύ τους καὶ μὲ τὴ Φύση»². Δὲν τὸν φοβίζονται ἀφαιρεμένες κατασκευές, ποὺ δὲν εἶναι ἱκανὸς ἀκόμα νὰ φτάσει: ὅπως ψυχὴ, θεός, κ.ἄ. Ὁ M. Werworm γράφει: «...ὁ κυνηγὸς τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς δὲν εἶχε ἰδέα γιὰ τὴν ψυχὴ... Ἔτσι λοιπὸν δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ψάξει πίσω ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ βρεῖ «κάτι ἄλλο». Λογάριαζε μόνο ἐκεῖνα ποὺ πέφτουν ἄμεσα στὶς αἰσθήσεις του»³. Ἐκεῖνα ποὺ τὸν φοβίζονται εἶναι τὰ ἄμεσα καὶ συγκεκριμένα

1. Π. Λεκατσᾶς, Ἡ ψυχὴ, 1957, σ. 3.

2. K. Marx, La question Juive, SLR, δ.π. σ. 6.

3. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ Ν. Μπουχάριν, Ἡ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὀλισμοῦ, (1921) 1966, σ. 252.

γεγονότα της καθημερινής πάλης για επιβίωση και οι φυσικές δυνάμεις, που δεν μπορεί να δαμάσει και βρίσκεται κάτω από τον αναγκαστικό καθορισμό τους. «Κάθε θρησκεία, γράφει ο F. Engels, δεν είναι παρά ή φανταστική αντανάκλαση μέσα στο μυαλό των ανθρώπων, των εξωτερικών δυνάμεων που κυριαρχούν στην καθημερινή του ύπαρξη, αντανάκλαση όπου οι επίγειες δυνάμεις παίρνουν τη μορφή υπεργήινων δυνάμεων. Στην αρχή της ιστορίας, ήσαν οι δυνάμεις της φύσης που έπεβαλαν την αντανάκλαση αυτή και στη συνέχεια της εξέλιξης περνάνε, στους διάφορους λαούς, σε προσωποποιήσεις τις πιο διάφορες και ποικίλες. Μά άμέσως κοντά στις φυσικές δυνάμεις μπαίνουν σε δράση επίσης κι οι κοινωνικές δυνάμεις»¹. Βέβαια εδώ, στις καταβολές της προϊστορίας κι όχι της ιστορίας, όπου ΑΣ και ΚΣ βρίσκονται να ξεπετάγονται ταυτόχρονα από τη ΣΛ του προανθρώπινου υποκείμενου, ή φανταστική αντανάκλαση είναι ανύπαρκτη είτε πολύ φτωχή και αντανάκλα τις άμεσες σχέσεις της τροφικής σύνδεσής του με τη φύση. Στη συνείδηση αντανάκλωνται βέβαια τα άμεσα γεγονότα της εξωτερικής πραγματικότητας, μα σύμφωνα με τις έσω-υποκειμενικές διεργασίες που μπαίνουν σε δράση ταυτόχρονα με τις κοινωνικές επιδράσεις και θάρχισουν να διαμορφώνουν άργότερα παραστάσεις σα φανταστική θρησκευτική αντανάκλαση.

Κι ο L. Gourhan, παρόλο το συντηρητικισμό και το δυισμό που περικλείουν τα παρακάτω που γράφει για τη θρησκεία, δεν μπορεί να ξεφύγει, «εξ ανάγκης πιεζόμενος», από μια σωστή στο βάθος θεώρηση του πράγματος: «Η θρησκευτική συμπεριφορά, πάνω σ' ένα άλλο επίπεδο, είναι τόσο πρακτική όσο κι ή τεχνική συμπεριφορά· εξασφαλίζει, όπως αυτή, την ολοκλήρωση του ανθρώπου μέσα σ' ένα κόσμο που τον ξεπερνά και που συναλλάσσεται μαζί του φυσικά είτε μεταφυσικά»².

¹ Η αδιάκοπη πάλη των μελών της προφυλετικής ομάδας

1. F. Engels, 'Αντι-Ντύργκ, 1956, σ. 355.

2. L. Gourhan, Les religions de la préhistoire, PUF, 1971, p. 4-6.

ἐνάντια σ' ἓνα σκληρὸ φυσικὸ περίγυρο γιὰ ἐπιβίωση, τὰ κά-
νει νὰ δοκιμάζουν φόβο κι ἀγωνία κι ἀπὸ δῶ ἀνασφάλεια γιὰ
τὴν ὑπαρξή της, τρέφουν τίς τρομερὲς ὀργανικο-ἐνστιχτι-
κὲς δυνάμεις του καὶ κατευθύνουν τὸ προανθρώπινο ἄτομο στὴν
ἐνέργεια καὶ τὴ δράση. «Ἡ θρησκεία, γράφει ὁ Μάρξ, ἀπ' τὴ
μιὰ εἶναι «ἡ ἔκφραση τῆς πραγματικῆς ἀγωνίας...» κι ἀπ' τὴν
ἄλλη «...προστασία ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴν πραγματικὴ ἀγω-
νία»¹. Οἱ πρωταρχικὲς αὐτὲς ἀσυνείδητες παρωθήσεις μαζί μὲ τίς
πρῶτες ἐπιβιωτικὲς γνώσεις, εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ στρέφει τὴν
ἀδιαμόρφωτη ἀκόμη ΣΛ τοῦ προανθρώπινου τροφοσυλλέχτη
σ' ὀρισμένα τροφικὰ ἀντικείμενα. Σὰν παμφάγοι τροφοσυλλέ-
χτες ἡ τροφικὴ σύνδεση γίνεται μ' ὅποια ἀντικείμενα δένον-
ται ἄμεσα-τροφικὰ μαζί τους². Ὅπως πολλαπλὲς καὶ πολυποί-
κιλες, ἀβέβαιες καὶ δύσκολες εἶναι οἱ πηγὲς τοῦ πορισμοῦ τῆς
τροφῆς καὶ ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του, ἄλλο τόσο καὶ ἡ
ἀδιαμόρφωτη καὶ νεφελώδης ψυχικὴ δομὴ του, ἀντανακλᾷ τὸ
διάσπαρτο προ-συναισθηματισμὸ του (pre-affects), ὅπου κυριαρ-
χεῖ, ὅπως εἶπαμε, ὁ φόβος κι ἡ ἀγωνία³ καὶ δὲ δίνουν πολὺ
συχνὰ τὴν εὐκαιρία, στὸ ἀρχικὸ αὐτὸ στάδιο, ὄχι μόνον τὰ
σχεδὸν μόνιμα δυσφορικὰ συναισθήματα νὰ διαδέχονται τὰ
εὐφορικά, μὰ καὶ ν' ἀρχίσει νὰ δουλεῦει τὸ φανταστικὸ, νὰ
δίνει παραστατικὴ μορφή στὸ περιεχόμενον τῆς ΣΛ καὶ νὰ τρο-
φοδοτεῖ καὶ νὰ σχηματίζει τίς πρῶτες ὁμαδικὲς παραστά-
σεις: τὴν ΚΣ (διπλασιασμοῦ τοῦ κόσμου, ἄλλου κόσμου, ψυχῆ,
τιμωρίες μεταθανάτιες, θεοὶ κ.ἄ.). Αὐτὸ τῷχε κι ὁ Δημόκριτος
διατυπῶσει ἔτσι: «ἔνιοι θνητῆς φύσεως διάλυσιν οὐκ εἰδότες

1. K. Marx - F. Engels, Sur la religion, éd. Sociale, 1960, p. 71.

2. Πβλ. J. Przyłuski, La participation, PUF, 1940, p. 155.

3. Πρβλ. G. Roheim, Origine et fonction de la culture, éd. Gall.
1972, p. 127 ὅπου ὁ συγγραφέας φτάνει στὴν ἰδέα πὼς ὁ πολιτισμὸς δὲν
εἶναι παρὰ «ἓνα σύστημα ψυχικῆς ἄμυνας» καὶ πὼς «τὰ συστήματα ἄμυ-
νας ἐνάντια στὴν ἀγωνία, εἶναι τὸ ὑφάδι τὸ ἴδιο μὲ ὅποιο εἶναι καμω-
μένος ὁ πολιτισμὸς». Βλ. καὶ J. Maître, Psychanalyse et Sociologie
Religieuse (in Arch. Soc. des Rel., 33, 1972, 111-122 καὶ Catherine
Clement, Theorie psychanalytique et phénomènes religieux (in Phil.
et Rel., p. 187-202).

ἄνθρωποι, συνειδήσει δὲ τῆς ἐν τῷ βίῳ κακοπραγμοσύνης, τὸν τῆς βιοτῆς χρόνον ἐν ταραχαῖς καὶ φόβοις, ταλαιπωρέουσι, ψεύδεα περὶ τῆς μετὰ τὴν τελευταίην μυθοπλαστέοντες χρόνου»¹.

Ἡ ἀνασφάλεια τοῦ ἱστορικοῦ ἀνθρώπου, στὸ σημεῖο αὐτό, συμπίπτει μὲ τοὺς ἀγχώδεις φόβους τῆς πρωταρχικῆς ὑπαρξιακῆς ἀγωνίας τοῦ προανθρώπινου ὑποκειμένου. Βέβαια οἱ δύο αὐτὲς ψυχικὲς καταστάσεις διαφέρουν σχετικὰ μὲ τὴν πολυπλοκότητα τῶν δομῶν τους, μὰ κοινὸς παρανομαστής: ὁ φόβος κι ἡ ἀνασφάλεια ποὺ κατέχει καὶ τοὺς δύο. Ὁ πρῶτος κάτω ἀπὸ τὴν ἀντανάκλαση στὴ ΣΛ του τῆς ταξικῆς πάλης, ὁ δεύτερος μὲ τὴν ἀδιάκοπη πάλη του μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης γιὰ τὴν ὑπαρξή του.

Οἱ διαδικασίες αὐτὲς λοιπὸν συνδέονται μὲ τὴν ἐπιβίωση τοῦ εἴδους κι εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς πορείας στὴ μετάβαση: ἀπὸ τὴν ὄνειρικὴ ΣΛ στὸ φτάσιμο στὴ σημερινὴ μορφή της: τῆς ἀνάδυσης τῆς ἀτομικότητας-προσωπικότητας καὶ τοῦ ἐγῶ.

Ὅπως εἶναι φανερό, δὲν καταπιανόμαστε ἐδῶ μὲ τὴ συστηματικὴ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς μορφῆς ΚΣ. Ἀπλὰ ἐπισημαίνουμε τὸ βασικὸ γεγονός τῆς γέννησής της, ποὺ ἀπὸ δῶ κι ἔπειτα ἴσαμε τίς μέρες μας, ὄσες μορφές κοσμοερμηνείας καὶ βιοερμηνείας κι ἂν παίρνει τὸ πνευματικὸ ἐποικοδόμημα, τὸ βασικὸ περιεχόμενό του βρίσκεται στὴν στὸ βάθος κρυμμένη τροφικὴ σχέση: ομάδας-φύσης.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ὕλική βασικὴ σχέση, ἀνάμεσα στὰ ἄτομα τῆς ομάδας-κοινωνία καὶ τὸ τροφικὸ ἀντικείμενο-φύση, περικλείονται μὲ διάφορες μορφές, στὴν πορεία τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης καί: σχέσεις ψυχικῆς ἐξάρτησης. Αὐτὲς εἶναι ταυτόχρονα: γνωστικὲς καὶ συναισθηματικὲς, ποὺ κι οἱ δύο αὐτὲς ψυχικὲς ἐνέργειες, ἀδιαφοροποίητες ἀκόμα, βρίσκονται κάτω ἀπὸ τίς ὀργανικὲς παρωθήσεις: τῆς ἀνάγκης-ἐπιθυμίας τῶν ἀτόμων τῆς κοινωνικῆς ομάδας. Μὰ τίς ἀνάγκες τὰ ἄτομα τίς ἱκανοποιοῦν ὁμαδικά, συλλογικὰ μὲ τὴν ἐργασία τους καὶ μὲ

1. DK ἀπ. 397.

τῆ συγκράτηση τῶν ὠφέλιμων γνώσεων. Φυσικὰ οἱ γνώσεις αὐτὲς εἶναι βουτηγμένες στὸ συναίσθημα. Ἔτσι ἂν γνωστικὰ κυριαρχοῦν στὴ ΣΛ παραστάσεις τοῦ τροφικοῦ - σεξουαλικοῦ κύκλου, συναισθηματικὰ οἱ ἀσυνείδητες παρωθήσεις (pulsions) δίνουν στὴν ἐξάρτηση αὐτὴ πολλές μορφές γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ μορφές, ποὺ δὲν τίς ἔχει μόνο ἐπισημάνει ἡ νεώτερη ἔρευνα, μὰ ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ γίνονται ὁρατὲς ἀπὸ τοὺς προσωκρατοὺς καὶ τοὺς σοφιστὲς στὴν ἀρχαιότητα. Βασικὴ μορφή εἶναι ὁ φόβος μπρὸς στὰ φυσικὰ φαινόμενα πρῶτα, κι ὁ φόβος μπρὸς στὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ ὕστερα. Ὁ πρῶτος μπορεῖ νὰ εἶναι κοινὸς ἀρχικὰ μὲ τὸν ἐνστιχτικὸ φόβο τοῦ ζώου, μὰ ὁ δεῦτερος εἶναι καθαρὰ ἀνθρώπινος.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ξενοφάνη, Κριτία, Πρωταγόρα, Ἐπίκουρου στὴ ν ἀρχαιότητα¹ καὶ τοῦ Λουκρίτιου ἰδιαίτερα (πῶς οἱ θεοὶ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ ὑποστασιοποιημένος καὶ προσωποποιημένος φόβος²), πιστεύουν στὴ συνειδητὴ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἐφεύρεση τῶν θεῶν. Σήμερα ξέρουμε, ἀντίθετα, πῶς τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο στὴν ἀρχικὴ του μορφή εἶναι ἀσυνείδητο. Ὁ Bergson³ μᾶς λέει πῶς εἶναι μιὰ ἀντίδραση στὸ φόβο· μὰ πῶς θὰ ἐξηγήσουμε πῶς καὶ τὸ ζῶο ἐκδηλώνει τὸν ἐνστιχτικὸ του φόβο ὅπως κι ὁ ἄνθρωπος; Ἔτσι φαίνεται πῶς δὲν εἶναι ὁ ἐνστιχτικὸς φόβος ποὺ εἶναι δεμένος μὲ τὸ ὑπερφυσικόν. Μήπως εἶναι τότε ὁ ὑπαρξιακὸς φόβος ἢ ἡ ἀγωνία τοῦ M. Heidegger; Ἔτσι ὁ φόβος διαιρέθηκε: στὸν ἐνστιχτικὸ φόβο μπροστὰ στὸν κίνδυνο καὶ τὸ γεμάτο ἀγωνία συναίσθημα ποὺ περισφίγγει τὸν ἄνθρωπο μπροστὰ στὸ ὑπερφυσικόν. Εἶτε ὅπως θέλει ὁ P. DieI⁴ «φόβο μπροστὰ στὸ περίγυρο καὶ τρόμος μεταφυσικὸς». Τὸ ἴδιο καὶ ὁ G. Curvitch⁵, θεωρεῖ πῶς ὁ ἀπλὸς φόβος εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς μαγείας καὶ ἡ ἀγωνία ἔμπροστὰ σὲ μιὰ ἀνώτερη δύναμη εἶναι τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα.

1. Ξενοφάνης DK 48, 49, 50. Κριτία ς, DK 25. Πρωταγόρας DK 74.

2. Βλ. Lucrèce, De rerum natura, V, 1159-1238 καὶ I, 101-111.

3. H. Bergson, Les deux sources de la morale et de la religion, éd. PUF, 1946. p. 194-200.

4. P. DieI, La divinité, PUF, p. 29-32.

5. G. Curvitch, Essais de Sociologie, éd. Sirey 1938.

Ἡ θρησκευτική μορφή τῆς ΚΣ ὅμως βρίσκεται δεμένη με τὴν τροφική σχέση: ὁμάδας-φύσης. Ἀρχικὰ τὸν ἐνστιχῶδη φόβο θὰ τὸν ἀνακατέψει με τὴν ἀδυναμία-ἄγνοια μπρὸς στίς φυσικὲς δυνάμεις, μὰ ὅσο ὀργανώνεται ἡ ὁμαδικὴ ἐργασία ἀρχίζουν νὰ μπαίνουν σὲ δράση κοινωνικὲς δυνάμεις ποὺ διαμορφώνουν τὴ ΚΣ. Ἐτσι αὐτὴ δὲν εἶναι παρὰ ἡ κάθε φορὰ προσωποποίηση τῆς ὁμαδικὰ ὀργανωμένης ἐργασίας, ποὺ παίρνει τὴ μορφή της, σὰν ἀντανάκλαση, ἀπὸ τὴν ὀργάνωση καὶ τίς πραγματικὲς σχέσεις τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας. Εἶναι πρῶτα γνωστικὴ ὀλοκλήρωση τῶν ὠφέλιμων ἐπιβιοτικῶν γνώσεων καὶ βιοτικῶν κανόνων καὶ ταυτόχρονα ἡ συναισθηματικὴ μετάθεση καὶ ταυτοποίηση τῶν πρωταρχικῶν ἀσυνείδητων παρωθήσεων στὴ βάση τῆς ἀρχῆς τῆς ἡδονῆς (plaisir), στὴν προσωποποιημένη, συγκεκριμένη μορφή, σὰν ἐξουσιαστικό-φοβικὸ ἀντικείμενο (objet autorité): ἐδῶ στὸ τοτέμ.

Ὁ διαλεχτικὸς ὕλισμὸς πρέπει, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ λυθοῦν ὀρισμένα βασικὰ προβλήματα τῆς ΑΣ-ΚΣ, νὰ λάβει ὑπόψη του καὶ τίς ἐσω-υποκειμενικὲς, συνειδητὲς καὶ ἀσυνείδητες, διεργασίες τῆς ΣΛ, ἀφοῦ βέβαια τίς ξεκαθαρίσει ἀπὸ κάθε μεταφυσικὸ στοιχεῖο. Ἡ σχέση τῆς ψυχικῆς ἐξάρτησης ποὺ βρίσκεται κρυμμένη στίς διάφορες μορφές καὶ ἐκδηλώσεις τῆς ΚΣ, μόνον στὴ διαλεχτικὴ βαθμίδα τῆς ΣΛ προβάλλει ὀλοκᾶθαρα καὶ στὴν ὕλική της σχέση, δίχως νὰ σκεπάζεται ἀπὸ τὰ κρέπια τῶν ἐνδιάμεσων κρίκων, δηλαδὴ ἀπὸ τίς διάφορες ἰδεολογικὲς μορφές τῆς ΚΣ στὴν πορεία τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης.

γ) Ἡ πορεία ἀπὸ τὴν προτοτεμικὴ ΑΣ-ΚΣ στὴ μυθολογικὴ

1. Τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τοτεμικῆς ΚΣ

Ἐχομε πεῖ, πὼς ἀπὸ τὴ βασικὴ τροφικὴ - τοτεμικὴ σύνδεση θὰ ξεπηδήσουν ὀρισμένες παραστάσεις με καθορισμένο περιεχόμενο. Ἡ ἀδιάκοπη ἐνσωμάτωση σ' ἓνα πυρήνα ἀπὸ ἄμεσες ἀρχικὰ παραστάσεις, ἀντανάκλουν ἀσυνείδητα τίς φτωχὲς κοινωνικὲς σχέσεις ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὸν στοιχειῶδη καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας (φτωχὴ ἐργοτεχνία). Ἀπὸ δῶ ξεπηδοῦν τελικὰ καθορισμένες μορφικὰ παραστάσεις, ποὺ περιεχόμενο

ἔχουν τὴν ἀναπαράσταση τοῦ κυκλίου ζωῆς καὶ θανάτου πρῶτα τοῦ τροφικοῦ ἀντικείμενου καὶ ὕστερα — ὅσο οἱ κοινωνικὲς σχέσεις γίνονται πολυπλοκότερες καὶ τὰ ἄτομα ἀποχτοῦν σημασία-ρόλους μέσα στὴν κοινωνικὴ ομάδα — τοῦ κύκλου ζωῆς καὶ θανάτου τῶν ἀτόμων, ποὺ νοιώθουν νὰ βρίσκονται (μετάθεση-ταυτισμός) σὲ ἄμεση προγονικὴ αἰμοσυγγενικὴ σχέση μὲ τὸ τοτεμικὸ τροφικὸ εἶδος. Σ' αὐτὴ τὴ διαδικασίᾳ τὰ ἄτομα κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὶς παρωθήσεις (pulsions, ἀνάδυση τοῦ ψυχολογικοῦ ἀσυνείδητου) ¹ τοῦ ναρκισσιστικοῦ ἐγκωκεντρισμοῦ τους (στὴ βάση τῆς ἀρχῆς τῆς ἡδονῆς, plaisir) καὶ μεταθέτουν τὰ πρωτόλεια ὑποκειμενικὰ - ὄνειρικὰ σχήματά τους στὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα.

Ὁ ὄρισμός ποὺ ἔδωσε ὁ Elkin γιὰ τὸν τοτεμισμὸ βγήκε, ὅπως ἔχομε ξαναπεῖ, ἀπὸ φυλὲς ποὺ βρίσκονται σὲ πιὸ προχωρημένη (στατικὴ) νοοτροπία ἀπὸ τὴν νοοτροπία τῶν μητριαρχικῶν φυλετικῶν ομάδων τῆς Ἄνω Παλαιολιθικῆς. Ἄν καὶ ἡ ἐργατεχνία - οἰκονομία καὶ τῶν δύο βρίσκεται πάνω - κάτω στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, οἱ σημερινὲς φυλὲς ἔχουν ἀποχτήσει μιὰ πολυπλοκότητα στὶς παραστάσεις τους ἀρκετὰ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς βασικὲς τοτεμικὲς παραστάσεις.

Βασικὰ ὁ τοτεμισμὸς «εἶναι τὸ μαγικο - θρησκευτικὸ σύστημα ποὺ χαρακτηρίζει τὶς φυλετικὲς κοινότητες», γράφει ὁ G. Thomson ², ποὺ τὰ κύρια χαρακτηριστικά του, στὸ στάδιο τῆς ἀκμῆς του εἶναι : α) Κάθε γένος σχετίζεται μὲ κάποιον φυσικὸ ἀντικείμενο, φυτὸ, ζῶο, τὸ τοτέμ. β) Τὰ μέλη τοῦ γένους θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τους συγγενεῖς μὲ τὸ τοτεμικὸ εἶδος καὶ πῶς κατὰγονται ἀπ' αὐτό. γ) Τοὺς ἀπαγορεύεται νὰ τὸ τρῶνε (ταμποῦ). δ) Μαγικὲς γιορτὲς γιὰ τὸν πολλαπλασιασμὸ τους. ε) Τὰ μέλη τοῦ ἴδιου τοτέμ ἀπαγορεύεται νὰ παντρεύονται μεταξὺ τους. Ἐδῶ θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε καὶ τὴν παρατήρηση τοῦ Elkin, πῶς κάθε μορφή τοτεμισμοῦ ἐκφράζει γενικὰ : α) τὴν πατρότητα καὶ τὴ συνεργασία τοῦ ἀνθρώπου μὲ

1. Πρὸβλ. A. Green, Les portes de l'inconscient (in L'Inconscient, Vie Colloque Bonneval, éd. Desclée de Brouwer, 1956, p. 17-44), p. 25-27.

2. G. Thomson, Τὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο, 1958, p. 13-14.

τή Φύση και 2) Τήν αδιάκοπη συνέχεια ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν.

Παρατηρούμε περαστικά πώς οι τροφικές παραστάσεις συνδέονται άμεσα με τις σεξουαλικές. Όμως εκείνο που μᾶς ενδιαφέρει περισσότερο εδώ, είναι να δοῦμε με ποιό τρόπο θα μπορούσαμε να φτάσουμε ἀπ' τις βασικές κι άπλές, άμεσες παραστάσεις τῆς τοτεμικῆς τροφικῆς σύνδεσης στίς σχετικά πολύπλοκες μορφές που πήραν οι παραστάσεις αυτές στή Μαγδαληνιαία και που συμπίπτουν με τήν πλήρη ανάπτυξη τῆς φυλετικῆς μητριαρχικῆς κοινωνίας : στο πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα¹. Είναι ένα μακρόχρονο διάστημα, όπου μέσα σ' αυτό, διαμορφώθηκαν τόσο οι βασικές παραστάσεις τῆς ΚΣ όσο και οι δομές τῆς ΑΣ, που θα επιδράσουν αποφασιστικά πάνω στο ρυθμό τῆς κοινωνικῆς και πνευματικῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἔτσι ὁ προανθρώπινος τροφосуλλέχτης:

α) Βρίσκεται ἀρχικά, άσυνείδητα, συνδεμένος άμεσα με ὁποιοδήποτε «γενικά» τροφικό συλλεχτικό εἶδος, ζωικό είτε φυσικό.

β) Ἐπειτα σέ μιᾶ δεύτερη φάση, ἡ τροφική σύνδεση γίνεται με «όρισμένο» τροφικό συλλεχτικό εἶδος, που τὸ προμηθεύεται ἀναγκαστικά ἀπό τὸ ζωτικό χῶρο τῆς ὁμάδας και παίρνει τῶνομά του.

γ) Θα ἀκολουθήσει ἀπό δῶ και πέρα με τὸ σχηματισμὸ τοῦ EBP, μιᾶ πρωταρχικῆ βιομορφικῆ προβολῆ τοῦ πρώτου συγκινησιακοῦ νοιώσιμου τοῦ τροφικοῦ δεσμοῦ τοῦ ἀδιαμόρφωτου ναρκισιστικοῦ ἑαυτοῦ του (πρῶτες καταβολές για τῆ μετάβαση ἀπὸ τὸ βιολογικό στο ψυχικό)² και στροφή ταυτόχρονα τῆς προσοχῆς του στο τροφικό εἶδος για τῆ γνωστικῆ σύλληψή του (προσαρμογῆ πρὸς τὸ ὄν).

δ) Με τῆ γέννηση τῶν πρώτων παραστάσεων γίνεται ἀπαρχῆ τῆς συγκρότησης τῆς ΑΣ και διαμόρφωση τῆς ΚΣ, που ἀπὸ δῶ και πέρα ἡ ἀλληλεπίδρασή τους θα ὀδηγήσει στο σχηματισμὸ τῶν τοτεμικῶν παραστάσεων.

1. R. L u x e m b u r g, Ἡ πρωτόγονη κομμουνιστικῆ κοινωνία, 1976, σ. 66 κέξ. και 90 κέξ.

2. A. G r e e n, ὁ.π. σ. 14.

2. Κοθοριστικοὶ παράγοντες ἀνάμεσα ΚΣ-ΑΣ

Σὲ μιὰ τέτοια διαλεχτική προχώρηση, ἐκεῖνο ποὺ ἐκδιαφέρει ἀκόμη ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀντίθεση Βάσης-Ἐποικοδομήματος, δὲν εἶναι μόνο ἡ ἀλληλεπίδραση $ΑΣ \leftarrow \rightarrow ΚΣ$ μὰ ἡ ἔκφραση τῆς ἀλληλεπίδρασης αὐτῆς, οἱ παράγοντες ποὺ μπαίνουν ἀνάμεσά τους :

α) Ἐπίδραση τῆς ΚΣ πάνω στὴν ΑΣ. Μὲ τὴ πρώτη μορφή καὶ μὲ τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο τῶν παραστάσεων (ταφικές ἐκδηλώσεις Μ. Παλαιολιθικῆς, νεαντερτάλειοι), ἀρχίζει νὰ διαφορίζεται τὸ ἀτομικὸ ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ. Ἡ ἀδιάκοπη παραγωγή καὶ ἀναπαραγωγή τῆς κοινωνικῆς ομάδας, ἡ διαίωσις τοῦ εἶδους, κάνει ἰκανὴ τὴν ΚΣ, σὰν ὁμοίομορφο, ὁμαδικὰ συγκερατημένο, μὰ μέσα σὲ κάθε ΑΣ, περιεχόμενο, νὰ ἐπιβάλλεται ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς καὶ νὰ διακαθορίζει τὴν ΑΣ. Ἡ ΚΣ σὰν ἀντικειμενικὸ πνεῦμα δὲν εἶναι βέβαια πραγματικὴ ὄντοτητα, ὅπως θέλει ὁ E. Durkheim¹, μὰ βρίσκεται σὰ παραστατικὸ καὶ ἐννοιακὸ περιεχόμενο σὲ κάθε συγκεκριμένη ἀνθρώπινη ΑΣ. Ἔτσι βασικὸ καὶ ἄμεσα συγκεκριμένο ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς ΑΣ παίζει: 1. Τὸ μικροπερίγυρό της², ποὺ ἐδῶ περιορίζεται στὴ σχέση παιδιοῦ - μητέρας ἰδιαίτερα. Μικροπερίγυρο καὶ μακροπερίγυρο ἐδῶ ταυτίζονται μὰ ὥστόσο ἀρχίζει 2. Κι ἡ ἐπίδραση τοῦ φανταστικοῦ πάνω στὴ ΑΣ, προϊόντα τῆς προβολῆς τῶν ἐσω-υποκειμενικῶν διεργασιῶν τῆς ΣΛ.

β) Ἐπίδραση τῆς ΑΣ στὴ διαμόρφωση τῆς ΚΣ. Ἐδῶ βρισκόμαστε ἀκριβῶς στὸ σημεῖο τῆς ἐνότητας: ΚΣ—ΑΣ· γιατί ἂν ἡ ΚΣ κυριαρχεῖ καὶ καθορίζει τὴν ΑΣ, ὅμως ἡ ΑΣ εἶναι τὸ ὕλικὸ ὑπόστρωμα τῆς ΚΣ, ποὺ τροφοδοτεῖται ἀκατάπαυστα, σὰ μεγάλο ποτάμι ἀπὸ τὰ ἄπειρα παραποτάμια του: τῆς ΑΣ. Οἱ ἀδιάκοπες ἐπιδράσεις τῆς ΚΣ πάνω στὴν ΑΣ, ἔχουν σὰν ἀποτέλεσμα νὰ διαμορφώνουν μέσα στὸ προτσέσο τοῦ ἱστορικοῦ καὶ κοινωνικοῦ χωρόχρονου, ἀσταμάτητα τὴ ΣΛ. Ἔτσι και-

1. Βλ. E. Durkheim, ὁ.π. σ. 10 κέξ.

2. Βλ. Y. Sythov, *Micromilieu et personnalité*, éd. Moscou, 1977, p. 21 κέξ. καὶ A. Schaff, *Marxisme et Sociologie de la connaissance* (in *L'Homme et la Société*, No 10, 1968, p. 117-145) p. 28.

νούργιες ικανότητες γεννιούνται σ' αυτή, έσω-υποκειμενικές διεργασίες μπαίνουν σέ δράση, για νά φανερωθοῦν νέες δομές στή ΣΛ, πού μέ τή σειρά τους θά επιδράσουν στή διαμόρφωση νέων μορφῶν ΚΣ¹ κ.ο.κ. Έτσι: μέ τὸ μνημονικό προτσέσο, τοὺς μηχανισμοὺς προβολῆς καὶ μετάθεσης, τοῦ ταυτισμοῦ, σέ συνδυασμὸ μέ τὶς ἀπωθήσεις (ἐπίδραση τοῦ κοινωνικοῦ - ταμποῦ), τῆς ἐξιδανίκευσης, τοῦ συμβολισμοῦ καὶ τῆς γλώσσας, θ' ἀρχίσουν νά διαγράφονται οἱ πρώτες δομές τῆς ΑΣ: ἡ πορεία πρὸς τὴ δόμηση τοῦ Έγῶ καὶ τῆς προσωπικότητας.

Οἱ παράπάνω παράγοντες σάν ἔκφραση τῆς διαλεχτικῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στήν ΑΣ καὶ τὴν ΚΣ μέσα στοῦ κοινωνικο-φυσικό χωρόχρονο, μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νά παρακολουθήσουμε ἐδῶ, σέ γενικὲς γραμμές, βέβαια, τὴν πορεία ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς προτοτεμικὲς βαθμίδες τῆς ΚΣ ἴσαμε τὸ φτάσιμο στήν πλήρη ἀνάπτυξη τῆς τοτεμικῆς στήν Μαγδαληνιαία. Βέβαια ἐδῶ δὲν θά ἐξετάσουμε τὶς παραστάσεις ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μορφῆς πού παίρνουν σέ κάθε λαό, οὔτε τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τους. Αὐτὸ πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι οἱ ψυχικοὶ μηχανισμοὶ πού μπαίνουν σέ δράση γιὰ τὴ δόμηση τῆς ΣΛ. Έτσι ἡ πορεία αὐτὴ θά πρέπει νά εἶναι :

α) Σ' ἓνα πρῶτο στάδιο στή ΣΛ κυριαρχεῖ : ὁ ταυτισμὸς, ὅπου οἱ ψυχικοὶ μηχανισμοὶ τῆς, πολὺ στοιχειώδεις, παρουσιάζουν τὴν ἀντανάκλαση τῶν ὄντων σάν ὁμοιογενῆ καὶ ἀπὸ δῶ γέννηση τῶν ὁμαδικῶν παραστάσεων τῆς ΚΣ, πού χαρακτηριστίζονται σάν προμύθιο· ἔχουμε ἐδῶ συνύφανση τῆς ἄλλης λενέργειας τῶν ὄντων, ἀδιάκριτα, μέ τροφικὲς παραστάσεις. Στὴν ΑΣ ὁμοιογένεια τῶν ὄντων· στήν ΚΣ προμύθιο.

β) Σ' ἓνα δεῦτερο στάδιο στή ΣΛ, μέ τὴ ρήξη τοῦ ταυτισμοῦ φανερόνεται τὸ ὄνειρικό ΕΒΡ μέ σύγχυση πραγματικοῦ-μνημονικοῦ, ὅπου τὸ ὑποκείμενο ἀρχίζει μέσα στήν ὁμοιογένεια νά διακρίνει τὴν ἑτερογένεια τῶν ὄντων, μέ τὴν ἐμβρυϊκὴ ἀνάπτυξη τῆς ἀναλυτικῆς ικανότητας τῆς ΣΛ καὶ τὸ σχηματισμὸ πιὸ ὀργανωμένων παραστάσεων τῆς ΚΣ: τῶν μύθων. Συνύφανση τῶν παραστάσεων τοῦ τοτεμικοῦ κύκλου τοῦ τροφικοῦ εἴδους μέ

σεξουαλικές : ἐξωγαμίας, μητριαρχικῆς εἰκόνας - σχέσης κ.ἄ.

γ) Σ' ἓνα τρίτο στάδιο στή ΣΛ, μέσα στή συμμετοχή, ἀρχίζει νὰ ἀναφαίνεται μιὰ δυαδικότητα καὶ νὰ ξεπετάγεται τὸ πρόσωπο, ἡ ἀτομικότητα σὰν ἀντίθεση στή ἰσοπεδωμένη ὁμαδική ΣΛ, ὅπου ἡ ἑτερογένεια τῶν ὄντων πιὸ προχωρημένη, ὁδηγεῖ στή χωρική ταξινόμηση τῶν ὄντων καὶ σὲ πιὸ συστηματοποιημένες μυθικὲς παραστάσεις τῆς ΚΣ. Ὁ καταμερισμὸς στὴν ἐργασία ἀρχίζει νὰ κάνει φανερὴ τὴν ἀνάδυση τῆς προσωπικότητας καὶ τῆς ἀτομικότητας: τοῦ ἑαυτοῦ (σὲ τρίτο πρόσωπο) καὶ τοῦ ρόλου του : τῆς persona. Συνόφανση σεξουαλικῶν παραστάσεων (μητριαρχικῆς, ἐξωγαμικῆς, οἰδιπόδειο σύμπλεγμα κ.ἄ.) μὲ τροφικῆς (κύκλος ζωῆς τοῦ τοτεμικοῦ εἴδους, τῆς γονιμότητας, τοῦ κυνηγιοῦ κ.ἄ.). Μυθικῆς παραστάσεις τοῦ τοτεμικοῦ κύκλου ζωῆς καὶ θανάτου τῶν μελῶν τῆς κοινωνικῆς ομάδας. Στὴν ΑΣ ἑτερογένεια τῶν ὄντων· μυθικῆς τοτεμικῆς παραστάσεις στὴν ΚΣ. Θὰ μπορούσαμε νὰ διακρίνουμε καὶ ἐνδιάμεσες φάσεις: α. Διάκριση ἀνάμεσα στὰ ζῶα - ἀνθρώπους - ἀντικείμενα. β. Διάκριση ἀνάμεσα στὶς «ἀτομικότητες» καὶ «ομάδας». γ. Διάκριση ἀνάμεσα στὶς διάφορες ἀτομικότητες.

α. Ἡ ταυτιστικὴ ΣΛ

Ὁ προανθρώπινος τροφосуλλέχτης, γενικά, συλλαβαίνει τὸν κόσμον σὰν ζωντανὸ ὄν, βιομορφικά. Ἀργότερα, σὲ ἀνώτερες κοινωνικῆς βαθμίδες, θὰ τὸν συλλάβει καὶ τεχνομορφικά (artificialisme). Ὁ κόσμος εἶναι ἓνα κοινωνικὸ σύνολο : γενιά, οἶκος, κράτος, εἴτε προϊόν μιᾶς ὑπερανθρώπινης ἰκανότητας¹.

Μὲ βάση τὴ μιμητικὴ ἀναπαράσταση-μετάδοση θὰ γενικευτεῖ ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς-βιομορφισμὸς καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα², τὰ ὄντα καὶ τὰ φαινόμενα θὰ βλέπονται καὶ θὰ νοιώθονται ἀπὸ τὴ προανθρώπινη ΣΛ σὰ μιὰ ἀντιφατικὴ μὰ ὁμοιογενῆ καὶ πολυποίκιλη ἀλληλενέργεια ἀνάμεσά τους, ὅπου τὰ πάντα, ἀδιάκριτα, ἔμψυχα καὶ ἄψυχα, ζῶα καὶ φυτὰ, ἄνθρωποι καὶ ἀντικείμενα, ἐνέργειες καὶ φυσικὰ φαινόμενα

1. Πρὸβλ. E. T o p i t s h, Modèles mythiques dans la theorie de connaissance (in R. de l'Idst. de Soc., No 42, 1969) p. 7.

2. Πρὸβλ. M. N e s t o u r k h, ὁ.π. σ. 277.

είναι ικανά τὸ ἓνα νὰ ἐπιδρᾷ στὸ ἄλλο, τὸ ἓνα νὰ μετασηματίζεται στὸ ἄλλο, μέσα σὲ μιὰ ἀδιάκοπη ὄνειρική ὑποκειμενική ροή στῆ ΣΛ, ποὺ τὴν προβάλλει πρὸς τὰ ἔξω, «...κάτω ἀπὸ τὴ διαφορότητα τῶν μορφῶν ποὺ ντύνονται τὰ ὄντα καὶ τ' ἀντικείμενα... ὑπάρχει καὶ κυκλοφορεῖ μιὰ καὶ ἡ ἴδια οὐσιαστικά πραγματικότητα, μιὰ καὶ πολλαπλή, φυσική καὶ πνευματική ταυτόχρονα»¹.

Ἡ φύση γιὰ τὸν προανθρώπινο τροφосуλλέκτη θάρχισει νὰ παίρνει ζωὴ καὶ κάθε πράγμα θὰ τὸ νοιώθει προικισμένο μὲ δύναμη καὶ ἐνέργεια ὅπως αὐτός. Τὰ ὄντα θάρχισουν νὰ συμπεριφέρονται, μὲ τὴν προβολὴ καὶ μετάθεση, ὅπως αὐτός, ἐνεργητικά - δυναμικά. Ὅπως αὐτός δρᾷ καὶ ἀντιδρᾷ, τὸ ἴδιο καὶ τὰ ὄντα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου².

Ὅπως εἶναι φυσικὸ μὲ τὴν ἀντουαλιστική - ταυτιστική ὕψη τῆς ΣΛ, ἀρχικά, ὄχι μόνο στὴν ἄλογη βαθμίδα, ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος φανερώνεται, ὅπως εἶπαμε, σὰν ὁμοιογενής. «Στὸν τοτεμισμὸ, γράφει ἡ R. Dousset-Leenhardt, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ἀπόσπασμα τῆς φύσης: ὁ ἄνθρωπος, τὸ ζῶο, τὸ φυτό, τὸ ὄρυχτό, μετέχει σὲ μιὰ ἴδια καὶ μόνη ζωὴ»³. Ὁ κόσμος τοῦ παρουσιάζεται σὰν ἓνας κινούμενος πίνακας, ὅπου τὰ πάντα παρελαύνουν, στῆ συνειδησιακὴ παραστατικὴ του ὀθόνη, σὰ μιὰ ἀδιάκοπη φαινομενικὴ ὁμοιογένεια, καὶ συμπλέκονται: τὸ μόλις γεννημένο ΕΒΡ μὲ τὸ ΑΒΡ στῆ ΣΛ του.

Δὲν διακρίνει στὴν ἀρχή, οὔτε ἀποδίνει⁴ στὰ ὄντα τοῦ κόσμου καὶ στὶς σχέσεις ἀνάμεσά τους: καμιὰ καθορισμένη ἐνέργεια καὶ εἰδικὴ δύναμη, οὔτε συγκεκριμένους ρόλους· γιὰτί οἱ σχέσεις τῶν ἀτόμων μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα εἶναι ὁμοιόμορφες, δίχως διακρίσεις καὶ εἰδικούς ρόλους. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ προβάλλει καὶ νὰ μεταθέτει καμιὰ συγκεκριμένη κοινωνικὴ σχέση πρὸς τὴ Φύση.

Βέβαια, ὅταν ἀρχίσει νὰ ἀντικειμενοποιεῖ, μὲ τὸ πρῶτο ρῆ-

1. L. B r u h l, L'âme primitive, p. 3.

2. L. B r u h l, Fonctions, p. 430.

3. R. Dousset-Leenhardt, A propos du totemisme autour de la mer de Corail (in Arc. Sc. des Rel., No 40, 1975, p. 107-117) καὶ H. A u b i n, ὁ.π. σ. 23.

γμα στὸν ἀντουαλιστικό του ρεαλισμό, ρίχνει τὸ σπόρο γὰρ νὰ παρατηρήσει τὴν ἑτερογένεια μέσα στὴν ὁμοιογένεια. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ διαλεχτική ἀντίθεση, ὁ κόσμος βέβαια, διατηρεῖ τὴν ἐνότητά του, γιατί εἶναι ὄλικός. Ἡ ΣΛ ἐδῶ ὅμως δὲν μπορεῖ ν' ἀδράξει διὰ μιᾶς σωστά, σὰν ἀντανάκλαση, τὸν ἐξωτερικό κόσμο, γιατί παρεμβαίνουν καὶ οἱ ἐσω-ὑποκειμενικὲς διεργασίες καὶ γιατί δὲν «πιάνει» παρὰ μόνο ὅσο κομμάτι του μπαίνει μπροστά της σὰν πρόβλημα γὰρ τὴν ἐπιβίωσή του. Ἔτσι ὅπως λέει ὁ Meyerson¹ «ἀφοῦ πρῶτα θὰ διαφοροποιήσῃ τὸ ταυτισμένο, θὰ ταυτοποιήσῃ ὕστερα τὸ διάφορο».

Στὴ ΣΛ τοῦ προανθρώπινου ὑποκειμένου, ἐπειδὴ δὲν ἔχει διαμορφωθεῖ τὸ Ἐγώ, ὅ,τι περνᾷ ἀπὸ τὸ ΣΠ του, ὅπως εἶδαμε, τὸ νοιώθει πὼς γίνεται ἐξω ἀπ' αὐτό. Δὲν μπορεῖ νὰ διακρίνει ἀνάμεσα: σιὰ αἰσθήματα καὶ τὴν πηγὴ τῆς διέγερσης καὶ γι' αὐτὸ γίνεσθαι ταυτισμός: εἰκόνας καὶ ἀντικείμενου (*reificatibn*). Μὲ τίς παραπάνω διεργασίες βρισκόμαστε μπροστά σὲ μιὰ κατάσταση ποὺ μπορούμε καὶ σήμερα, νὰ τὴν παρατηρήσουμε:

α) Στὸ ὄψις ψυχασθενεῖς. Πραγματικά, σὲ πολλὲς ψυχασθενεῖς, κι ἰδιαίτερα στὶς ψυχώσεις ἔχει ἀπὸ καιρὸ διαπιστωθεῖ, πὼς ἡ ΣΛ πισωστρέφει σὲ βαθμίδες της ποὺ τίς ἔχει ξεπεράσει καὶ ξαναγυρίζει σὲ καταστάσεις ὅπου παρατηροῦνται ἐκδηλώσεις συμπεριφορᾶς καὶ νοοτροπίας: ἀλογικῆς εἴτε προλογικῆς. Γιὰ παράδειγμα μιὰ ἄρρωστη τοῦ Γάλλου ψυχιάτρου H. Ey, λέει: «...Θέλω νὰ φοράω κόκκινες ρόμπες... Εἶναι ἓνα ἄλλο πρόσωπο μέσα μου ποὺ τὸ θέλει... Εἶμαι μέσα στὸ δέρμα ἐνὸς ἄλλου» τὸ ἴδιο καὶ μιὰ ἄλλη ἄρρωστη: «...Εἶμαι λύκος καὶ θέλω νὰ τὸν ξεσκίσω καὶ νὰ τὸν καταβροχθίσω...»². Παρατηροῦμε ἐδῶ καθαρά τὸ πισωγύρισμα τῆς ΣΛ., σὲ ἐπίπεδα ποὺ ὅπως στὴν προανθρώπινη καὶ τὴν πρωτόγονη (π.χ. Βορορό³).

1. E. Παπανοῦτσος, Γνωσιολογία, 1954, σ. 238 καὶ E. Meyerson, *Identité et réalité*, p. 235 κέξ. καὶ H. Aubin, ὁ.π. σ. 21.

2. H. Ey, *Études*, t III, p. 230 καὶ 252. K. Κωνσταντινίδης, ὁ.π. σ. 29 κέξ.

3. Πρβλ. L. Brouh, *Fonctions...*, p. 43 καὶ H. Aubin, ὁ.π. σ. 24-31 καὶ P. J. Burszty, *Schizophrenie et mentalité primitive*, Jouve, 1935, p. 38.

ή αντίφαση δὲν ἔχει πέραση. Καὶ τοῦτο γιατί ἡ ΣΛ ὄντας ἀνοργάνωτη στὴν πρωτόγονη, ἀποδιοργανωμένη στὶς ψυχασθένειες, ταυτίζει τὰ δυὸ βιωματικά ρεύματα: τὸ ἀναμνηστικό μὲ τὸ ἀντιληπτικό καὶ προβάλλει τὸν ταυτισμὸ αὐτό, παρωθημένος ἀπὸ τὶς ἀσυνείδητες τάσεις του, πρὸς τὸν πραγματικὸ κόσμο παραμορφώνοντάς τον στὴ ΣΛ του. Μέσα στὸ ΣΠ του συνυπάρχει τὸ μνημονικὸ - πραγματικὸ ἀξεδιάλυτα συνυφασμένα ἀκόμη καὶ δὲν διακρίνει τὸ ἓνα ἀπὸ τᾶλλο. Περνάει ἀπὸ τὸ ὄνειρο τοῦ ὕπνου στὶς φαντασιώσεις (fantasme) τοῦ ξυπνητοῦ δίχως καμιὰ δυσκολία. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ στὴ παραπάνω ψυχασθενὴ τοῦ Ey, ὅπου ὁ ταυτισμὸς τῆς μὲ τὸ λύκο συνυπάρχει στὸ ΣΠ τῆς ταυτόχρονα μὲ τὴ διάκριση ποῦ κάνει τοῦ ἑαυτοῦ τῆς. «Εἶναι, γράφει ὁ Ey, μιὰ ἐσωτερικὴ διπλὴ συνύπαρξη: τὸ ὑποκείμενο ἑνὸς ἀντικείμενου ποῦ εἶναι ἐπίσης ὑποκείμενο, ἓνα ὑποκείμενο ἄλλο, μὰ ἓνα ὑποκείμενο σταθερὰ φωτεινὸ εἶτε συμμετρικὸ τοῦ Ἐγὼ, ἀντανάκλαση καὶ ἡχῶ τοῦ ἑαυτοῦ του»¹ καὶ ἄλλοῦ «ὁ ἐσωτερικὸς καὶ ὁ κόσμος τῆς πραγματικότητας συνυπάρχουν σχεδὸν ὀλοκληρωτικά»².

Χαρακτηριστικὲς εἶναι καὶ οἱ περιπτώσεις ὅπου ὁ ψυχικὰ ἄρρωστος παρουσιάζει νοητικὲς διαταραχὲς ποῦ βρίσκονται σὲ ἀναλογία μ' αὐτὲς ποῦ διαπιστώνονται στὴν πρωτόγονη νοοτροπία, δηλαδὴ τῆς μαγικῆς αἰτιότητας καὶ τῆς προλογικῆς σκέψης³. Ἐνας ψυχασθενὴς τοῦ καθηγητῆ Κ. Κωνσταντινίδη, λέει: «Ἐγὼ μπορῶ νὰ διατάξω τὴν ἀτμοσφαιρικὴ μάζα. Ἄμα βγαίνω ἔξω ἀπὸ τὸ δωμάτιό μου καὶ θελήσω, μπορῶ νὰ φέρω διαταραχὴ στὴν ἀτμόσφαιρα, στὰ ἔντομα, στοὺς ἀνθρώπους» καὶ κάθεται στὸ κρεβάτι του σκεπασμένος ὀλόκληρος καὶ ἀκίνητος, γιατί λέει: «ὅταν κινουῦμαι κινεῖται κι ἡ ἀτμόσφαιρα»⁴.

Ἐδῶ θὰ μπορούσαμε νὰ βάλουμε τὸ ἐρώτημα: α) Πῶς συμβιβάζεται ἡ ὄνειρικὴ ΣΛ μὲ τὶς ἐπιβιωτικὲς γνώσεις: τεχνικὴ

1. H. Ey, *Études...*, t. III, p. 230, 252.

2. H. Ey, *Études...*, t. III, p. 75.

3. Βλ. G. Dumas, *Mentalité paranoïde et mentalité primitive* (in *Ann. Medico-psychologiques*, 1934) p. 759.

4. Κ. Κωνσταντινίδη, ὁ.π.σ. 64 καὶ J. Caze neuve, *La mentalité archaïque*, éd. Colin, 1961, p. 79 κέξ.

της παραγωγής, πού απαιτούν γνώσεις συγκεκριμένες, έμπειρία από όρισμένες ιδιότητες αντικειμένων και σχέσεων, διαδικασίες γενικά πού εξασφαλίζουν την επιβίωση του είδους. Πάνω σ' αυτό υπάρχει μιá όλόκληρη προβληματική. 'Απ' τή μιá ó L. Bruhl, πού σημαδεύει ένα δυισμό με τó χωρισμό της πράξης από τή γνώση σάν έτερογενείς¹, άπ' τήν άλλη όσοι πιστεύουν πώς τó λογικό δέν μπορεί νά συνυπάρχει με τó όνειρικό ύφάδι στη ΣΛ, όπως οί Davy², Brunshvicg³ κ.ά. και μιá σειρά άνθρωπολόγοι κι έθνολόγοι και στην πρώτη γραμμή ó L. Strauss.

Τó πρόβλημα άντικρύζεται στατικά - μεταφυσικά. Τó όνειρικό ύφάδι στη ΣΛ, όπου σ' αυτό άρχίζει νά άργοςαλεύει μιá πρώτη μορφή διάκρισης του Υπ-Αντ, είναι και τó πρώτο σκαλοπάτι όργάνωσης της ΣΛ πάνω από τή μονοδιάστατη και τόν σάν κινούμενο (όχι ύποστασιοποιημένο), πίνακα σύλληψη του όντος και τήν ένστιχτική δράση του προανθρώπινου ύποκειμένου. Εϊδικότερα, βρίσκεται, όπως είδαμε (σ. 154), στην ταυτόχρονη συνύπαρξη των δυó βιωματικών ρευμάτων: του ΑΒΡ με τó ΕΒΡ, πού συγκροτούν τó ΣΠ, στη ΣΛ.

β) 'Η ψυχασθενική νοοτροπία, γυρίζει σε μιá κατάσταση όπου τó ψυχικό περιεχόμενό της φτάνει στον αυτιστικό έγωκεντρισμό, στην όμαδικά ρυθμισμένη ΣΛ, χάνοντας τις κοινωνικές δομές της. Χάνει σιγά-σιγά τήν όμαδικότητα και τήν έννοιολογική-κοινωνική όργάνωσή της και στρέφεται πρós τις άρχικης δομές της ΣΛ, δίχως ώστόσο νά χάνει και όλωσδιόλου τά λογικά και έννοιολογικά της στοιχεία⁴. 'Αντίθετα ή προανθρώπινη νοοτροπία βρίσκεται πάντοτε σε άνοδική πορεία για τήν όργάνωσή της, έπόμενα κάθε καθορισμένη κοινωνική - νοητική βαθμίδα της, άποτελεί και μιá καθορισμένη μορφή πού είναι ή «κανονική» της άνάμεσα στα άτομα της όμάδας. 'Ετσι τó ψυχοπαθολογικό θά είναι πάντοτε ή πτώση της νοοτροπίας σε πιό χαμηλά επίπεδα όργάνωσής της και

1. L. Bruhl. La mentalité primitive, PUF, 1960, p. 518.

2. G. Davy, Sociologie d'hier et d'aujourd'hui, 1931, p. 328-298.

3. L. Brunshvicg, Les áges de l'intelligence, PUF, 1953, p. 19.

3. C. Blondel, La conscience morbide, Alcan, 1912, p. 292.

είναι βέβαιο πώς όσο πηγαίνουμε προς αρχικότερες μορφές νοοτροπίας ή διαφορά τείνει να ελαττώνεται ανάμεσα στο «κανονικό» και το παθολογικό.

Βέβαια, είναι φανερό πώς οι δυο ΣΛ, που απέχουν χιλιάδες χρόνια μεταξύ τους, διαφέρουν: ή μιά, του σύγχρονου ανθρώπου, είναι «επαναγωγή», πιασούρισμα, άρνηση: χάνονται όρισμένες ιδιότητες και γνωρίσματά της, όπως: σύγχυση Υ-Α, αλλοίωση του χωρόχρονου, εισβολή του όνειρικού ύφαδιού, κ.ά.). Αντίθετα ή άλλη, του προανθρώπινου ύποκειμένου, βρίσκεται σε πορεία δυναμικής συγκρότησης και οργάνωσης, σε θετική προχώρηση με την αδιάκοπη αντικειμενοποίηση. Έτσι ή άρνητική επαναγωγή της πρώτης, αντιστοιχεί στις θετικές άνοδικές κατακτήσεις της δεύτερης¹.

β) Στὴν παιδική νοοτροπία. Τις ίδιες πάνω-κάτω ψυχικές έκδηλώσεις θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε στην παιδική νοοτροπία και συμπεριφορά. Ο J. Piaget αναφέρει πώς: «Γιὰ τὸ μέχρι 3 χρονῶ παιδί, τὸ πραγματικὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἐπιθυμῆ καὶ διαπλάσσει τὸν κόσμον σύμφωνα με τὴ θέλησή του. Εἶναι ὁ νόμος τῆς ἡδονῆς τοῦ Freud. Καὶ ἂν στὸ παιδί ἀπὸ τὰ 3 μέχρι τὰ 7 ἢ 8 του χρόνια, φανερώνονται δυὸ ἐτερογενεῖς πραγματικότητες: τὸ παιχνίδι καὶ ἡ πραγματικότητα, αὐτὰ τὰ δυὸ ἐπίπεδα τὰ βάζει τὸ ἕνα δίπλα στὸ ἄλλο (juxtaposer) σὲ παράθεση κι ὄχι ἱεραρχημένα καὶ τὸ παιδί περνᾷ ἀπὸ τὸ ἕνα στὸ ἄλλο δίχως νὰ τὰ διακρίνει καθαρὰ»². Ἐπίσης ὁ H. Ey παρατηρεῖ πὼς τὸ παιδί δὲν μπορεῖ νὰ ξεχωρίσει τὸ όνειρο ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ὅπως σὲ πολλὲς ψυχοπαθολογικὲς καταστάσεις³.

Τὸ ἴδιο καὶ ὁ H. Wallon συγκρίνει καὶ παραλληλίζει πολλὲς φορές, στὰ βασικά του ἔργα, τὴν ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ με τὴν πρωτόγονη⁴. Στὴ παιδική νοοτροπία «ὅπως στοὺς μύθους, ἕνα

1. H. E y, ὁ.π. σ. 108, 255 καὶ H. Aubin, ὁ.π. σ. 25.

2. J. Piaget, Le jugement et le raisonnement chez l'enfant, éd. D et N, 1958, p. 323 κέξ.

3. H. E y, Études, No 8, p. .

4. H. Wallon, Valeur philosophique de la psychologie (13e Semaine de Synthèse, PUF, 1951), p. 97 κέξ., καὶ La mentalité primitive et celle de

καὶ τὸ ἴδιο πράγμα μπορεῖ διαδοχικὰ νὰ μεταμορφωθεῖ σὲ ἄλλα μὰ παρὸλ' αὐτὰ νὰ μένει τὸ ἴδιο»¹. Ὡστόσο ἀμφισβητεῖ τὸ πὼς ὁ πρωτόγονος εἶναι ἓνα εἶδος παιδιοῦ, πολὺ σωστὸ ἄλλωστε, γιατί τὸ παιδί περιορίζεται ἀπὸ τὶς φυσιολογικὲς διαδικασίες, ἐνῶ στὸν πρωτόγονο ἐπιδροῦν καὶ οἱ ἱστορικο-κοινωνικὲς. Ὅμως θὰ πρέπει νὰ ποῦμε πὼς ἀνάμεσα στὰ δοσμένα τῆς ἐθνογραφίας καὶ τῆς ψυχολογίας τοῦ παιδιοῦ, ἂν δὲν μπορούμε νὰ συγκρίνουμε ἓνα παιδί σύγχρονο μ' ἓνα ἐνήλικο πρωτόγονο, ὥστόσο μπορούμε νὰ τὸν συγκρίνουμε σ' ἓνα στάδιο ὅπου τὸ παιδί δὲν ἔχει σχηματίσει ἀκόμα τὴ γλώσσα κι ἡ ἀγνοιά τους εἶναι παρόμοια. «Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἡ σκέψη τοῦ ἐνήλικου πρωτόγονου, ποῦ δὲν ἔχει ἀκόμη ὀδηγηθεῖ πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ λογική, μπορεῖ νὰ μοιάζει ἴσαμ' ἓνα σημεῖο μὲ τὴ σκέψη τοῦ πολιτισμένου παιδιοῦ, ποῦ δὲν ἔχει ἀκόμη ὀδηγηθεῖ στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστημονικῆς νοοτροπίας»². Θὰ μπορούσαμε ἀκόμη ν' ἀναφέρουμε πὼς κι ὁ L. Strauss εἶναι σύμφωνα πάνω σ' αὐτὴ τὴ σύγκριση καὶ τὸ παραλληλισμὸ, μὰ βρίσκει εὐκαιρία νὰ διατυπώσει τὴν ἰδεαλιστικὴ του ἄποψη ὅταν γράφει: «...κάθε παιδί κουβαλᾷ μὲ τὴ γέννησή του καὶ μὲ τὴ μορφή σκιαγραφημένων νοητικῶν δομῶν...»³.

Ὡστόσο οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δυὸ νοοτροπίες βρίσκεται πὼς στὸ παιδί δὲν ὑπάρχει ἡ παράδοση, τὸ ἱστορικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ, παρὰ μόνο ἡ βιολογικὴ δυνατότητα. Ὁ πρωτόγονος ἀντίθετα μπορεῖ μὲ τὴ σκέψη του ποῦ μοιάζει μὲ τοῦ παιδιοῦ καὶ νὰ μυθοποιεῖ, κάτω ἐπίδραση τῆς παράδοσης, τὴν ὄνειρικὴ-βιωματικὴ ροὴ τῆς ΣΛ του.

γ) Στὸ ὄνειρο. Στὸ ὄνειρο τὸ ἐγὼ καὶ ὁ ἐξωτερικὸς

l'enfant (in *Revue Philosophique*, juillet-décembre, 1928, p. 83-84 καὶ *Les origines de la pensée chez l'enfant*, PUF, 1945, I. p. XIII καὶ *De l'acte à la pensée*, éd. Flammarion, 1942, p. 32.

1. H. Wallon, *L'évolution psychologique chez l'enfant*, éd. Colin, 1952, p. 5-8, 41 καὶ 198.

2. M. Meed, *Manuel de psychologie de l'enfant*, PUF, 1952, t. II, p. 1055.

3. C. L. Strauss, *Les structures élémentaires de la parenté*, PUF, 1948, p. 120-122.

κόσμος συγγέονται. Ἐκεῖνος πὸν ὄνειροπολεῖ θέλει νὰ κυβερνήσει τὸν κόσμον σύμφωνα μὲ τὴ θέλησή του. Θέλει νὰ τὸν κάνει νὰ ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς ἐπιθυμίες του. Τὰ νεκρὰ καὶ οἱ ἠθοποιοὶ εἶναι καθαρὰ στοιχεῖα τοῦ ἀσυνείδητου, πὸν μετασχηματισμένα, βλέπουνται σ' ἓνα χῶρον φανταστικό. Ἀλήθεια καὶ ἐπιθυμία κάνουν ἓνα. Τὸ εἶναι καὶ τὸ φαινόμενο ταυτίζονται. «Μετέχων» καὶ «μετεχόμενος» δὲν ξεχωρίζονται ¹.

Τὸ ὄνειρο, στὸ παιδί ἀρχικά, τὸ νομίζει πὸς ἔρχεται ἀπόξω καὶ πὸς συγκροτεῖ μιὰ πραγματικότητα, ἀκριβῶς ὅπως ἡ πρωτόγονη νοοτροπία στὸν ἀνιμισμὸ, πὸν πιστεύει πὸς οἱ μῦθοι εἶναι πραγματικοί. Οἱ μῦθοι ἔτσι παρουσιάζονται σὰν ὁμαδικὸ ὄνειρο· «ὁ μῦθος εἶναι ἓνα ἶχνος τῆς ψυχικῆς παιδικῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ καὶ τὸ ὄνειρο εἶναι ὁ μῦθος τοῦ ἀτόμου» γράφει ὁ Abraham ². Ὅμως ἡ μυθολογία δὲν ἔχει τὴν ἐλευθερία τοῦ ὄνειρικοῦ ὑφαιδιοῦ, ἀκριβῶς γιατί διατηρεῖται ἀπὸ τὴν παράδοση κι ἔχει μιὰ συνοχή πὸν ἀντανაკλᾷ τοὺς κοινωνικοὺς θεσμοὺς καὶ σχέσεις καὶ στρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν πραχτικὴ ζωὴ τῆς ὁμάδας. Τὸ ὄνειρο ἀντίθετα δὲν ἔχει συνοχή καὶ εἶναι ἀσυνάρτητο· ἀντίθεση τοῦ ἀτομικοῦ μὲ τὸ κοινωνικό.

Τὸ ἴδιο κι ὁ L. Bruhl δείχνει πὸς ἡ πρωτόγονη νοοτροπία δὲν κάνει διάκριση ἀνάμεσα στὰ ὄνειρικά ὄραματα καὶ στὴν πραγματικότητα, ἀνάμεσα στὴν πίστη καὶ τὴν ἐμπειρία ³.

Ὡστόσο ἡ προανθρώπινη νοοτροπία θὰ προσομοιάζει στὸ ἀρχικὸ αὐτὸ στάδιο, μὲ τὸ ὄνειρικό ὑφάδι. Ἡ ΣΑ του δὲν θὰ μπορεῖ νὰ ξεχωρίζει ἀκόμη ἀνάμεσα στὸν ὄνειρισμὸ τοῦ ξυπνητοῦ ἀπὸ τὸ ὄνειρο τοῦ ὕπνου καὶ τὰ νομίζει σὰ πραγματικότητα. Τὸ Υπ-Αν ταυτίζονται στὸ ΣΠ του· ὁμως μὲ τὸ ὄνειρικό ὑφάδι παρουσιάζει καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς ὀργάνωσης τῆς ΣΑ του, γιὰ τὸ ξεπέραςμα τοῦ ταυτισμοῦ τους.

δ) Σ τ ῖ ς π ρ ω τ ὸ γ ο ν ε ς φ υ λ ἔ ς. Φαίνεται πὸς ἡ πρωτό-

1. J. Pr z y l u s k i, La participation, 1940, p. 89.

2. K. A b r a h a m, Traum und Mythos, Deuticke, 1909, p. 71.

3. L. B r u h l, L'expérience mystique et les symboles chez les primitifs, 1938, p. 126.

γονη ΣΑ δὲν ὑπακούει στὸν πρωταρχικὸ νόμο τῆς τυπικῆς λογικῆς: τὸ νόμο τῆς ἀντίθεσης $A = \delta\epsilon\acute{\nu}$ εἶναι ὄχι A . Οἱ παραστάσεις καὶ οἱ φτωχῆς ἔννοιες τῆς ΣΑ τῶν πρωτόγονων φυλῶν, συμπλέκονται μ' ἓνα τρόπο ὅπου εἶναι ἀνύπαρκτη ἢ ἀντίφαση. Ἔτσι τὸ A μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ B καὶ Γ ... ταυτόχρονα. Τὰ μέλη τῆς φυλῆς Τρουμαί (φυλὴ στὰ βόρεια τῆς Βραζιλίας) λένε πὼς εἶναι ζῶα ὕδρόβια. Οἱ Μπορορό (γειτονικὴ φυλὴ) καυχιόνται πὼς εἶναι παπαγάλοι κόκκινοι (ἀραράς) κι αὐτὸ δὲ σημαίνει καθόλου λεχτικὸ παιχνίδι, γιατί: «Οἱ Μπορορό, γράφει ὁ M. von Steinen, δίνουν νὰ καταλάβεις πὼς εἶναι τ ὄ ρ α δ ἂ ἀραράς»¹. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ G. Thomson, ἀπὸ ἄμεση ἀντίληψη στοὺς Ἀράντα τῆς Αὐστραλίας, γράφει: «Ἐνας Ἀράντα δείχνοντας μιὰ φωτογραφία τοῦ ἑαυτοῦ του λέει: αὐτὸ εἶναι ἀπαράλλαχτο μὲ μένα, ἔτσι εἶναι τὸ καγκουρῶ (τὸ τοτέμ του)»².

Ὅπως βλέπουμε οἱ πρωτόγονες αὐτὲς φυλὲς βρίσκονται σὲ ἀπόλυτο ταυτισμὸ μὲ τὰ τοτέμ τους. Ἀπὸ δῶ φαίνεται ἡ σύγχυση τῶν δυὸ βιωματικῶν ρευμάτων: τοῦ ἀντιληπτικοῦ - ἀντικειμενικοῦ καὶ τοῦ ἀναμνηστικοῦ - ὑποκειμενικοῦ στῆ ΣΑ τους. Παρόλο ποὺ ἡ νοοτροπία τῶν παραπάνω φυλῶν, ἀπέχει ἑκατοντάδες χιλιάδες χρόνια ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ προανθρώπινη, ὥστόσο θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς οἱ βασικὲς ψυχολογικὲς λειτουργίες τους βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο. Βέβαια, ἡ προανθρώπινη ΣΑ βρισκόταν σὲ δυναμικὴ ἐξελικτικὴ πορεία γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς μορφῆς της καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ περιεχομένου της, μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα, σὲ ἄλλο φυσικὸ περίγυρο καὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ὀργανικοῦ της ὑπόβαθρου. Ἀντίθετα στοὺς Μπορορό, Τρουμαί, Ἀράντας κ.ἄ καὶ γενικὰ σ' ὅλες στίς πιὸ ἀνεξέλιχτες σημερινὲς φυλὲς, βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ στατικὴ κατάσταση, παγιωποιημένη. Ἀφοῦ ἔκανε τὰ πρῶτα βήματα γιὰ νὰ φτάσει στὸ σημερινὸ περιεχόμενο - μορφή της ξεπερνώντας τίς προανθρώπινες ἀπαρχές, στίς χιλιάδες χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν, ἡ ΣΑ τους παρέμεινε στάσιμη, πλουτίζοντας μόνον τὸ νευρικὸ ὄρ-

1. L. B r u h l, *Fonctions*, p. 77.

2. G. T h o m s o n, ὁ.π. σ. 451, ὕποσ. 3.

γανο μὲ νέους νευρῶνες, σὰ δυνατότητα γιὰ πάρα πέρα ψυχικὴ ἀνάπτυξη, κάτω ἀπὸ καινούργιες συνθήκες.

Τούτῃ ἡ συμπλοκὴ τῶν παραστάσεων, ὅπως τὸ ἔχουμε ξαναπαεῖ, ὅπου ἡ ΣΛ δὲν ἔχει φτάσει στὸ ξεχωρισμὸ τῶν δύο βιωματικῶν ρευμάτων, βρίσκεται στὸ πῶς: τὸ ὑποκείμενο δὲν κάνει ἀντίθεση στὸ ἀντικείμενο. Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ, στὸ ΣΠ, «βλέπεται» στὴν ὄνειρικὴ ΣΛ, ὅπως στὸ ὄνειρο· τὸ πρόσωπο, ἢ μόλις ἀναφαινόμενη, ἀσυνείδητη, ὑπέρβαση τοῦ ΣΠ, εἶναι ταυτόχρονα ἴδρων, ἴδρωμένο καὶ ἴθεατῆς. Βλέπει ταυτόχρονα περίγυρο - ἑαυτὸ σὰν ἀντικείμενα κι αὐτὸ γιατί σ' αὐτὴ τῇ βαθμίδα τῆς ΣΛ δὲν ὑπάρχει ἀκόμα διαφορισμὸς Υ-Α μὲ ζωηρὰ χαραγμένα ὄρια ἀνάμεσά τους, μὰ γενικὰ ἕνας νεφελώδης ψυχικὸς σχηματισμὸς, ὅπου μόλις ἀργοσαλεύει μέσα του ὁ διαφορισμὸς ἐτοῦτος.

Ὅμως ἐδῶ, στὸ στάδιο αὐτὸ ποὺ ἐρευνᾶμε, ἂν προηγούμενα, στὸ ἀλογικὸ στάδιο: Υ καὶ Α ταυτίζονται ἀπόλυτα, ἀρχίζει τῶρα, μὲ τὸ σπάσιμο τοῦ ἀντουαλισμοῦ, σ' ἕνα μέρος του τὸ ἀντικείμενο νὰ μὴ ταυτίζεται μὲ τὸ ὑποκείμενο. Ἄν στὸ ἀλογικὸ, ἀποτελοῦσαν ταυτότητα τὸ Υ καὶ Α, ὅπου ἐσωτερικὴ ψυχικὴ ροὴ καὶ ἐξωτερικὸς κόσμος συμπλέκονται ἔτσι. ποὺ δὲ διακρίνονται οἱ ὄντικες περιοχές, τῶρα μὲ τὴν ἀντικειμενοποίηση καὶ τὴν ἀπαρχὴ τοῦ πλουτισμοῦ καὶ διαμόρφωσης τῆς ΣΛ, ἀρχίζει, στὸ ἀντικειμενοποιημένο κομμάτι τοῦ ὄντος, νὰ μὴ ταυτίζεται ἀπόλυτα Α-Υ. Ἀρχίζει τὸ Υ νὰ διαφορίζεται ἀπὸ τὸ Α καὶ νὰ διαφαίνεται ἡ ἀντίθεσή τους, σ' ὅποια περιοχὴ τοῦ ὄντος ἔχει προχωρήσει ἡ ἀντικειμενοποίηση. Βρισκόμαστε σ' ἕνα σημεῖο τῆς ΣΛ, ὅπου ὅσο κομμάτι τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀντικειμενοποιεῖται καὶ ἐπόμενα ἀρχίζει σὲ αὐτὸ νὰ μετριάζεται προοδευτικὰ ἢ προβολὴ τῆς ὑποκειμενικῆς ψυχικῆς ροῆς¹ πρὸς τὰ ἐξω σὰν πραγματικῆς, τόσο λιγοστεύει ὁ ἀπόλυτος ταυτισμὸς. Θὰ μπορούσαμε σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ διαπίστωση νὰ ἐντάξουμε σ' αὐτὸ τὸ σχῆμα ὀλόκληρῃ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς ἀνάπτυξης τῆς ΣΛ ἴσαμε καὶ σήμερα.

1. Πρβλ. J. Ziegler, ὁ.π. σ. 11.

Ὅπως βλέπουμε: προλογικὴ νοοτροπία, παιδικὴ ψυχολογία, ψυχοπαθολογικὲς καταστάσεις, καθὼς καὶ στὸ ὄνειρο, ἔχουμε τρεῖς βασικὲς συγχύσεις: α) Σύγχυση ἐξωτερικοῦ κόσμου μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ψυχικὴ ροή. β) Σύγχυση τοῦ σήματος (λέξης) μὲ τὸ σημαινόμενο (ἀντικείμενο). γ) Σύγχυση παραστάσεως μὲ τὸ ἀντικείμενο¹. Αὐτὲς ὀφείλονται βασικὰ στὸν ταυτισμὸ τοῦ Υπ-Αντ. Ἡ βαθμιαία διαφοροποίησή τους ἀντανაკλᾷ τόσο τὴν ἀντικειμενοποίηση τοῦ ὄντος, ὅσο ἀντίθετα ὁ ταυτισμὸς τους ἀντανაკλᾷ τὶς πρωταρχικὲς βαθμίδες τῆς ΣΛ.

Βασικά, ἀνάμεσα στὰ τέσσερα παραπάνω πεδία τῆς ἔρευνας, διαπιστώνεται πὼς κοινὸ καὶ ταυτόσημο ὑπόστρωμα εἶναι ἡ παρουσία τοῦ ὄνειρικοῦ βιωματικοῦ ὕφαδιού. Σ' αὐτὸ ἀπουσιάζουν ὀρισμένα βασικὰ στοιχεῖα, πού χαρακτηρίζουν τὸ ἄμεσο-ἐπίκαιρο βιωματικὸ ρεῦμα τοῦ παρόντος, τὸ ΣΠ, πού αὐτὰ εἶναι: α) οἱ χωροχρονικοὶ καθορισμοί, β) ἡ κατηγορικὴ ἀδραξὴ τοῦ ὄντος (: ποσόν, ποιὸν κλπ.), γ) ἡ ὄχι ἀνιρατικὴ συσχέτιση (: λογικὲς ἀρχές' τῆς ταυτότητος, τῆς ἀντίφασσης κ.ἄ.). Μία τέτοια ἀπουσία παρουσιάζει τὸ ΕΒΡ δίχως εἰρμὸ στὶς συνδέσεις ἀνάμεσα στὶς διάφορες παραστάσεις του· τὰ ἀπεικονιζόμενα ὄντα παρουσιάζονται μορφικὰ σὲ δυσαρμονία, στὸ ΣΠ, μὲ τὴν πραγματικὴ τους ἀντανάκλαση. Ὁ Η. Εϋ ἐξετάζοντας τὴ βαθμιαία ἀποδιοργάνωση τῆς Συνείδησης², διαπιστώνει πὼς διαδοχικὰ σκαλοπάτια τῆς εἶναι : α) ἡ διαταραχὴ τοῦ ἄμεσου ἐπίκαιρου παρόντος, δηλαδὴ τοῦ χρόνου (: στή μανία, μετακίνηση τοῦ ἐπίκαιρου παρόντος πρὸς τὸ μέλλον—μελαγχολία, μετακίνηση πρὸς τὸ παρελθόν)³. β) Διαταραχὴ χρόνου-χώρου, ὅπου ἔχουμε πρῶτα τὴν ἀντίληψη τοῦ σώματος τοῦ ὑποκείμενου σὰν «ἀντικείμενο πού ἀνήκει στὸ χῶρο τοῦ κόσμου»⁴ καὶ δεῦτερο τὴν ἀντίληψη τῆς σκέψεως καὶ τῆς ὀμιλίας σὰν ἀντικείμενο: «αὐτὸ πού σκέφτομαι γίνεται ἓνα ἀντικείμενο πού ἀποσπᾶται ἀπὸ μένα»⁵. γ) Διαταραχὴ χρόνου-χώρου καὶ στή σύνδεση ἀνάμεσα στὶς εἰκόνες τοῦ βιωματικοῦ ρεύματος καὶ στή μορφή τῶν ἀπεικονιζόμενων ὄντων καὶ εἰσβολὴ τοῦ ὄνειρικοῦ βιωματικοῦ ὕφαδιού.

Ἡ δυναμικὴ αὐτὴ δομὴ τοῦ ΣΠ, ἀνάμεσα στὴν ἐραρχημένη βαθμιαία ἀποδιοργάνωση παρουσιάζει βέβαια πολλὰς ἐνδιάμεσες φάσεις, ὅπου σ'

1. C. Odier, ὁ.π. σ. 98-39 κέξ. καὶ 185. Κ. Κωνσταντινίδη, ὁ.π. σ. 125 καὶ 197.

2. Η. Εϋ, *La Conscience*, p. 73 καὶ *Études*, No 8, 1, p. 186-283, No 23, ΠΙ, p. 282-300.

3. Η. Εϋ, *Études*, ΠΙ, p. 140-171.

4. Η. Εϋ, *La Conscience*, p. 95.

5. Η. Εϋ, *La Conscience*, p. 91.

αυτές θά μπορούσαμε, σχετικά με την πρωτόγονη νοοτροπία, νά παρατηρήσουμε μιὰ αντίστροφη φορά σ' αὐτήν. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἐνισχυμένη ἀπὸ τὴ παιδικὴ ψυχολογία, τὴ ψυχανάλυση, ἀπὸ τὰ πορίσματα τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας, παλαιοεθνολογίας κ.ἄ. βοηθεῖ νά ἀναστηλώσουμε τὴν παλαιοψυχολογία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἔτσι τὸ EBP παρουσιάζεται στὴ ΣΛ σάν ὄνειρικό βιωματικό ὑφάδι μετὰ τὴ συνύπαρξιν καὶ τοῦ ABP¹. Ἡ ἀντουαλιστικὴ ΣΛ, ὥστόσο ἀποχτᾶ γιὰ πρώτη φορά (μετὰ τὴν ταυτόχρονη διαμόρφωσιν καὶ τοῦ φυσιολογικοῦ ὑπόβαθρου πάντοτε) ἕνα πρῶτο σκαλοῦντι στὴν προοδευτικὴ ὀργάνωσίν της. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ: τὸ EBP, ὅσο κι ἂν εἶναι ὄνειρικό, ὥστόσο σ' αὐτὸ ἀρχίζει μιὰ πρώτη μορφοποίησιν—δίχως τὸν ἀντικειμενικὸ ρυθμὸ βέβαια— ὑποκειμενικῆς, τῆς σάν ἀντανάκλασιν αὐτῆς ροῆς, μὰ ποῦ βοηθεῖται σπασμωδικὰ ὥστόσο τὴν ἄμεσιν πραχτικὴ δρᾶσιν τοῦ ὑποκειμένου, ἔστω καὶ ἀσπασματικά, χάνοντας καὶ ξαναβρίσκοντας ἀναμνηστικὰ τὴ σωστὴ σειρά τῆς ἀντιληπτικῆς διαδικασίας, κάνοντάς το ἱκανὸ νά μωρέσει τελικὰ νά συγκρατηθεῖ ὀριστικὰ τὴ σωστὴ σειρά γιὰ τὴ διαμόρφωσιν τοῦ ὕλικου καὶ τῆ κατασκευῆ τοῦ πρώτου ἐργαλείου-δπλου. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἀρχίζει ἡ ἀδιάκοπη ὀργάνωσιν τῆς ΣΛ μετὰ τὴν ἐνταξιν τοῦ EBP στίς! λογικο-χωροχρονικὰς κατηγορίας σάν ἀντανάκλασιν βέβαια τοῦ ABP, μὰ πάντοτε διαμορφωμένη μετὰ τὰ ὑποκειμενικὰ στοιχεῖα. Θά περάσουν πολλές χιλιάδες χρόνια γιὰ νά γίνει ἱκανὸ τὸ ὑποκείμενον ὥστε τὸ ὄνειρικό αὐτὸ περιεχόμενον τῆς ΣΛ: α) νά ἀνακαλεῖται θεληματικὰ στὸ ΣΠ, β) νά ἀνακαλεῖται μετὰ τὴν ἴδιαν πρωταρχικὴν σειράν στὸ ΣΠ καὶ γ) νά συγκρατιέται ἀτομικὰ καὶ νά διαμορφώνεται ὁμαδικὰ, σάν παρὰδοσιν. Ὡστόσο μιὰ σύμπτωσιν τοῦ ABP μετὰ τὸ EBP, δὲν πραγματώνεται παρὰ βαθμιαία καὶ σήμερον ἀκόμα βρισκόμαστε στὸ δρόμον τῆς πραγμάτωσίν της.

β. Ἡ συγκεχυμένη ΣΛ

Ἔτσι λοιπὸν ὅταν ἀρχίζει νά ἀντικειμενοποιεῖ καὶ ταυτόχρονα νά μεταθέτει καὶ νά ἐντοπιεῖ τὶς ὀργανικο-ἐνστιχτικὰς του παρωθήσεις (pulsions) καὶ τὴ συγκινησιακὴν του διακατοχὴν σ' ἕνα συγκεκριμένον ἀντικείμενον: τὸ τότεμ, δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις, ὅσο ἢ κοινωνικὴ ὀργάνωσιν γίνεται πῶς πολὺπλοκῆ, νά φτάσει σὲ παραστάσεις, ὅπου μέσα σ' αὐτὰς γίνετα φανερὴ ἢ ἑτερογένεια τῶν ὄντων. Θ' ἀρχίσει νά ταξινομεῖ τὰ ὄντα τοῦ κόσμου σύμφωνα μετὰ τὸ ταξινομικὸ φυλετικὸν τοτεμικὸν σύστημα. «Τὸ σύνολον τῶν ὄντων, γράφει ὁ L. Bruhl

1. ABP. Βέβαια τὸ ἄμεσον βιωματικὸν ρεῦμα εἶναι ἡ καθαρὴ ἐμπειρία. Μὰ ἡ ἐμπειρία αὐτὴ, πάντα εἶναι χρωματισμένη μετὰ τὴν εἰσοδὸν τῆς ἐπὶ ΣΠ παρουσιάζετα πάντα μετὰ τὰ ὑποκειμενικὰ-συγκινησιακὰ στοιχεῖα.

εἶναι κατανεμημένα ὅπως τὰ ἄτομα τῆς κοινωνικῆς ομάδας· τὰ δέντρα, τὰ ζῶα, τὰ ἄστρα κλπ., εἶναι ἐτούτου ἢ ἐκεινοῦ τοῦ τοτέμ, ἐκεινῆς τῆς φυλῆς ἢ φρατρίας»¹.

Ὁ L. Bruhl μελετώντας τὴ νοοτροπία τῶν πρωτόγονων φυλῶν, βρίσκει πῶς ἔχουν προσχηματισμένες παραστάσεις, κοινές καὶ ταυτόσημες γιὰ ὅλα τὰ ἄτομα τῆς ομάδας, πού τις λέει ὀμαδικές (representations collectives). Σὲ δυὸ βασικά του ἔργα τις μελετᾷ ἀπὸ δυὸ πλευρές: Στὸ *Fonctions...*, τις ἐξετάζει καὶ τις διερευνᾷ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητας, δηλαδή: στατικά, σὰν παραστάσεις ἑτοιμες, πού καθορίζουν τις κοινωνικὲς ἐνέργειες τοῦ πρωτόγονου σὰν προσχηματισμοί, ἀφοῦ τις βρίσκει ἑτοιμες μὲ τὴ γέννησή του. Ἀντίθετα, συμπληρώνοντας τὴν ἔρευνά του, στὸ *L'âme primitive*, διερευνᾷ τις ὀμαδικές παραστάσεις ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν σχέσεων ἀνάμεσά τους, τὴν αἰτιατικὴ καὶ δυναμικὴ πλευρά τους.

Οἱ ἔρευνες αὐτὲς φτάνουν σὲ γόνιμα συμπεράσματα γιὰ τὴν καταγωγὴ ὄχι μόνο τῶν λογικῶν κατηγοριῶν καὶ ἀρχῶν, μά, ὅπως ἔχουμε ξαναπεῖ, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴ μελέτη τῆς ψυχολογίας τοῦ παιδιοῦ, τῆς ψυχοπαθολογίας, τῆς προϊστορικῆς καὶ σύγχρονης ἐθνολογίας, τῆς ἀνθρωπολογίας, τῆς ἀρχαιολογίας, τῆς παλαιοντολογίας, νὰ μᾶς δώσουν τὸ ὕλικὸ γιὰ ὀλοκληρωτικὲς ἐπιστημονικὲς λύσεις πάνω στὴν παλαιοψυχολογία τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ Γάλλος σοφὸς βρίσκει πῶς οἱ ὀμαδικές παραστάσεις πού κυριαρχοῦν στὴν πρωτόγονη ΣΛ, καθορίζονται ἀπὸ τὸ νόμο, ὅπως τὸν ὀνομάζει: τῆς «μυστικῆς συμμετοχῆς» (participation mystique). Οἱ ὀμαδικές αὐτὲς παραστάσεις δὲν εἶναι ἕνα καθαρὰ γνωστικὸ φαινόμενο, μά ἄδραξη, κατοχὴ τοῦ ἀντικείμενου, πού χρωματίζεται καὶ τριγυρίζεται ἀπὸ δυνατὲς συγκινησιακὲς καταστάσεις καὶ δυνατὲς παρωθήσεις (pulsions), πού κάνουν τὸ πρωτόγονο ὑποκείμενο νὰ παίρνει μιὰ στάση ἀπέναντι στὸ ἀντικείμενο διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δική μας². Μὲ τις παραστάσεις αὐτὲς πραγματώνεται ἡ «μυστικὴ συμμετοχή», ἕναν ὄρο,

1. L. Bruhl, *Fonctions*, p. 138-141.

2. L. Bruhl, *Fonctions*, p. 28-29.

πὸ ὅπως λέει ὁ ἴδιος, δὲν τὸν χρησιμοποιεῖ στὴν ἔννοια τοῦ θρησκευτικοῦ μυστικισμοῦ, μὰ: «σὲ μιὰ ἔννοια στενότερη ὅπου 'μυστική' ἀναφέρεται σὲ μιὰ πίστη σὲ δυνάμεις, σὲ ἐπιδράσεις, σὲ ἐνέργειες ποὺ δὲν εἶναι ἀντιληπτές μὲ τὶς αἰσθήσεις, μὰ ποὺ εἶναι ὥστόσο πρᾶγματικές»¹.

Ἡ φύση τῶν ὁμαδικῶν αὐτῶν παραστάσεων εἶναι τέτοια, ποὺ «ἢ πρωτόγονη νοοτροπία τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὄντα, τὰ φαινόμενα, μπορεῖ νὰ τὰ βλέπει μ' ἕναν τρόπο ἀκατανόητο γιὰ μᾶς, δηλαδή: τὰ ἴδια μὲ τὸν ἑαυτό τους καὶ ταυτόχρονα ἄλλο πρᾶγμα ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους»² καὶ «δὲν βλέπει καμιὰ δυσκολία νὰ ἀναπαριστᾷ, τὴν ἴδια στιγμή ποὺ τὸ αἰσθάνεται, τὴν ταυτότητα τοῦ ἑνὸς καὶ τῶν πολλῶν, τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ εἶδους, τὰ ὄντα τὰ πιὸ διάφορα, μὲ τὴν ἐνέργεια τῆς συμμετοχῆς»³.

Γενικὰ ὁ L. Bruhl, διαπιστώνει πὼς ἡ πρωτόγονη νοοτροπία δὲν εἶναι εὐθικτὴ στὶς ἀντιφάσεις καὶ φτάνει στὸ συμπέρασμα, πὼς ἡ ΣΛ τοῦ πρωτόγονου δουλεύει μ' ἕναν τρόπο ποὺ τὸν ὀνόμασε: προλογικό. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ ἡ σκέψη του δὲν πορεύεται ὀλωσδιόλου μὲ τὶς λογικὲς ἀρχές, παρόλες τὶς ἀντιλογίες τοῦ Brunschvicg, ποὺ προσπαθεῖ ν' ἀποδώσει στὴ πρωτόγονη νοοτροπία πλατωνικὲς ἢ στωικὲς ἰδέες, γιὰ νὰ δείξει πὼς σκέφτονται καθόλα λογικά⁴. εἴτε ὅπως θέλει ὁ Malinowski ὅταν γράφει: «...Εἶναι λάθος νὰ δεχόμαστε πὼς σ' ἕνα πρωταρχικὸ στάδιο τῆς ἀνάπτυξης ὁ ἄνθρωπος θὰ ζοῦσε σὲ συγκεκριμένο κόσμο, ὅπου τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ φανταστικὸ σχηματίζουν ἕνα ἀνακάτωμα ποὺ σ' αὐτὸ τὸ μυστικὸ καὶ τὸ λογικὸ ἐναλλάσσονται...»⁵. Εἶναι φανερὴ κι ἐδῶ ἡ προσπάθεια τῆς πόλωσης ἀνάμεσα λογικὸ - προλογικό. Τὸ πρόβλημα διατυπώνει ὁ E. Cassirer⁶ εἶναι πὼς ἂν ὑπάρχει εἰδοποιὸς διαφορὰ ἀνάμεσά τους δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ πᾶμε ἀπ' τὸ ἕνα στὸ ἄλλο.

1. L. Bruhl, *Fonctions*, p. 30.

2. L. Bruhl, *Fonctions*, p. 77.

3. L. Bruhl, *Fonctions*, p. 148.

4. L. Brunschvicg, *Les âges de l'intelligences*, PUF, 1953, p. 19-34.

5. B. Malinowski, *The foundations of faith and morals*, London, 1936, p. 34 κέξ.

6. Ernst Cassirer, *Δοκίμια γιὰ τὸν ἄνθρωπο*, 1972, σ. 127.

ἐπόμενα, σὰν νεοκαντιανός, ποὺ πιστεύει πὼς τὸ λογικὸ ὑπάρχει *a priori*, δὲν παραδέχεται τὸ προλογικόν.

Ἄν τὸ πρόβλημα ἀντικρυστεῖ ἀφαιρεμένα, ἀνάμεσα στὸ λογικὸ-προλογικὸ πάνω στὸ παιγνίδι τῶν ἐννοιῶν, τὸ πρόβλημα πολώνεται· θὰ εἶναι αἰώνια ἐναντία, γιατί δὲν ὑπάρχει μετάβαση ἀπὸ τὸ εἶδος στὸ γένος παρὰ μὲ τὴν προσθήκη ἢ τὴν ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ νοῦ τῆς «εἰδοποιοῦ διαφοράς». Στὴν πραγματικότητα ὅμως, στὴ συγκεκριμένη κίνηση καὶ μεταβολὴ τῶν ὄντων, ἡ μετάβαση ἀπ' τὸν ἓνα πόλο στὸν ἄλλο εἶναι διαλεχτικὴ καὶ ἡ εἰδοποιὸς διαφορά ἐκφράζει τόσο τὸ ἀλματικὸ πέρασμα ὅσο καὶ τὴ γέννηση τοῦ καινούργιου. Ἔτσι μπορούμε νὰ πᾶμε ἀπὸ τὴν ὁμοιογένεια στὴν ἑτερογένεια, ἀπὸ τὸν ταυτισμὸ στὴ συμμετοχὴ - προλογικόν, κι ἀπὸ δῶ στὸ λογικόν. Τὸ προλογικὸ ὁ L. Bruhl, τὸ παίρνει, σίγουρα, στὴν ἔννοια πὼς: προηγείται ἱστορικὰ ἀπὸ τὸ λογικὸ τρόπο σκέψης. Αὐτὸ βγαίνει ἀπὸ τὰ γραφτά του, παρόλες τὶς προσπάθειές του κατοπινα νὰ «διορθώσει» τὶς πρῶτες ἀπόψεις του¹.

Θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅμως πὼς ἡ ἔννοια τοῦ ὄρου συμμετοχῆ, δὲν ἐκφράζει: ταυτισμὸ. Στὴ συμμετοχῆ ἔχουμε ἀρκετὲς ἀντικειμενοποιήσεις καὶ διαφοροποιήσεις, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει πέραση ὁ ἀπόλυτος ἀντουαλισμός. Ἡ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ συμμετοχῆ καὶ στὸν ταυτισμὸ βρίσκεται: στὸν ταυτισμὸ, ὁ μετέχων μὲ τὸν μετεχόμενο κάνουν «ὄλο», ἀντίθετα στὴ συμμετοχῆ παίρνουν μέρος, ἀρχίζουν νὰ ἀποτελοῦν διαλεχτικὴ ἐνότητα. Βέβαια, ἀνάμεσα στὸν ταυτισμὸ καὶ στὴ συμμετοχῆ δὲν ὑπάρχουν σαφῆ ὅρια. Τὰ ὅρια μετακινοῦνται ἀνάλογα μὲ τὶς ἀντικειμενοποιήσεις, τὶς γνώσεις τῆς ομάδας. Στὴ συμμετοχῆ ἔχει ἀρχίσει νὰ διαγράφεται μιὰ ἀσυνείδητη διαστολὴ τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἀπ' τὸ ἀντικειμενικόν, τοῦ μέσα-ἔξω· ἓνα πρῶτο σχεδιάσμα τῆς συνείδησης: πὼς ἡ ἀπαρχὴ τῆς εἶναι ἡ δυσφορικὴ συναισθηματικὴ παρώθηση² μὲ ταυτόχρονο σπᾶσιμο τοῦ ἀντουαλισμοῦ στὸ γνωστικὸ πεδίο. Τὸ ὑποκείμενο ἀρχίζει νὰ κάνει λίγο-πολὺ διάκριση τοῦ ἀντικει-

1. L. Bruhl, *Fonctions...*, p. 79 καὶ στὰ *Carnets* του.

2. E. Kretschmer, *Psycho-médicale*, éd. Payot, 1927, p. 137-138

μενικοῦ, μιὰ θολή ἀντίταξη σ' αὐτὸ καὶ νὰ αἰσθάνεται πὼς δὲν ἀποτελεῖ ἓνα, δὲν ταυτίζεται μ' αὐτό, δὲν κάνει μέρος μ' αὐτό, μὰ μόνο πὼς παίρνει μέρος, συμμετέχει σ' αὐτό. Ἀρχίζει μιὰ δυαδικότητα στὸ ταυτισμένο. Δὲν ταυτίζει ὅλουσδιόλου τὸ μέρος μὲ τὸ ὅλο, ὅπως στὸν ταυτισμὸ (: ὅπως τὸ βρέφος ταυτοποιεῖται μὲ τὴ μητέρα, ὁ πρωτόγονος μὲ τὸ τοτέμ σὲ μιὰ πρώτη φάση)¹.

Στὴ συμμετοχὴ ἀρχίζει νὰ ξεχωρίζει, ὅσο ἀντικειμενοποιεῖ, βαθμιαίᾳ τὸ μέρος ἀπὸ τὸ ὅλο, τὸν ἑαυτὸ του ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμο καὶ νὰ διακρίνει τὴν ἑτερογένεια τῶν ὄντων. Μαζὶ μ' αὐτὸ ἢ μόλις ἀναφαινόμενη ὑπέρβαση (μιὰ στιγμαία ἀναλαμπὴ ἐνὸς συνειδητοῦ ἐγὼ πού «θεᾶται» τὸν ἑαυτὸ του σὰν ἀντικείμενο ἀνάμεσα ἀπὸ τὸν κυρίαρχο νεφελώδικο ναρκισσιστικὸ ἐγωκεντρισμὸ του), ταυτίζει στὸ ΣΠ του, τὴ «θέαση» αὐτῆ, δηλαδὴ τὸν ἑαυτὸ του (ἀφοῦ τὴν προβάλλει καὶ τὴν μεταθέσει στὸ ἀντικείμενο ἐξάρτησης – objet autorité – στὸ τροφικὸ ἀντικείμενο) μὲ τὸ τοτέμ, σὰν ἔκφραση τῆς ἀσυνείδητης σύνδεσης μέσα στὸ χρόνο τοῦ παρόντος μὲ τὸ παρελθόν, τοῦ ἀτομικοῦ μὲ τὸ ὁμαδικὸ κ.ἄ.

Βασικὰ λοιπὸν ἐδῶ ἔχουμε: α) ταυτισμὸ τοῦ μέρους μὲ τὸ ὅλο, β) ἡ παρουσία τῶν ὄντων εἶναι πολλαπλή, δηλαδὴ πὼς ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ ὄν μπορεῖ νὰ εἶναι διάχυτο μέσα στὰ ἄλλα ὄντα, ἔτσι γ) ἔχουμε ταυτότητα τοῦ ἐνὸς καὶ τῶν πολλῶν καὶ ἀντίστροφο, δ) ταυτότητα τοῦ ἴδιου καὶ τοῦ διάφορου, ε) ταυτότητα τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ εἴδους, στ) ταυτότητα τοῦ ὅλου μὲ τὸ μέρος κι ἀντίστροφα.

α) Ἡ ἀναλυτικὴ ἱκανότητα. Φυσικά, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παραπάνω, στὴν πρωτόγονη νοοτροπία, δειχνεται πολὺ φανερά ἐδῶ ἡ ἀνυπαρξία τῆς ἀρχῆς τῆς λογικῆς ἀντίφασης².

1. L. B r u h l, L'âme primitive, p. 1-3. H. W a l l o n, L'évolution psychologique de l'enfant, éd. Colin, 1940, p. 180-183, 197-198 καθὼς καὶ C. O d i e r, L'angoise et la pensée magique, éd. Delachaux et Niestlé, p. 18-28, 40-45 καὶ J. P r z y l u s k i, La participation, p. 89. G. M a u c o, L'inconscient et la psychologie de l'enfant, PUF, 1970, p. 15-72. 60.

2. H. E y, Études, No 7.

Ὅμως μὲ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἀντικειμενοποίησης, ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης θ' ἀρχίζει νὰ παίζει τὸ ρόλο τῆς, τόσο, ὅσο ἀρχίζει νὰ ξεχωρίζει ἀναλυτικὰ τὰ ἀντικείμενα, νὰ τὰ διακρίνει, νὰ τὰ ἐντοπίζει καὶ νὰ τὰ ταξινομεῖ. Ἀρχίζει νὰ ξεκόβει τὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ροηκὸ περιεχόμενον τῆς ΣΛ, ποῦ μὴ ὄντας ἀντικειμενοποιημένο, βρίσκεται βουτηγμένο στὴ συμμετοχῇ, στὸν ταυτισμὸ σὰν ὄνειρικὸ ὑφάδι.

Τὰ ὑποκείμενα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἔχουν μιὰ νοοτροπία, ποῦ ὅσο διαφορετικὴ φαντάζει ἀπὸ τὴ σημερινή, ὥστόσο κρύβει τὶς ἀπαρχὲς τῆς δικῆς μας. Γι' αὐτὸ ὅσο κι ἂν στὰ μάτια μας φαίνονται διαφορετικὲς οἱ ἐνέργειές τους στὴν καθημερινὴ ζωῇ, σ' αὐτὲς βρίσκεται τὸ σπέρμα γιὰ τὶς σημερινές μας δραστηριότητες. Ἄν στὸ κунήγι, στὸ ψάρεμα, στὸν πόλεμο, δὲν κάνουν ὅ,τι κάνει ἕνας σημερινὸς ἄνθρωπος, μὰ προετοιμάζονται πρὸ μπροστὰ μὲ ὠρισμένες ἐνέργειες (: μαγικὴ ὁμοιοπαθητικὴ μίμηση), ὅπως χοροὺς, τραγούδια κλπ.¹, αὐτὸ τὸ κάνουν γιὰ νὰ προκαλέσουν εὐνοϊκὰ ἀποτελέσματα στὴ δράση τους γιὰ τὴν αὐτοσυντήρηση τῆς ομάδας. Στὶς ἱεροτελεστίες οἱ πρωτόγονοι ἐνώνουν τὴ βουλευτικὴ τους δύναμη καὶ προσοχή, ποῦ στὴν καθημερινὴ ζωῇ βρίσκεται διασπαρμένη λιγότερο ἢ περισσότερο ἀνάλογα μὲ τὴν ἄμεση πραγματικὴ δραστηριότητά τους². Γιατὶ σύμφωνα μὲ τὴν προλογικὴ νοοτροπία: «καθὼς ἡ εἰκόνα συμμετέχει μὲ τὸ πρωτότυπο καὶ τὸ πρωτότυπο μὲ τὴν εἰκόνα, ἡ εἰκόνα ἐξασφαλίζει τὴν κατοχὴ τοῦ πρωτοτύπου»³, κυριαρχεῖ ἡ ἀντίληψη ποῦ τὸν κάνει νὰ πιστεύει π.χ. στὴν εὐτυχὴ ἀπὸληξιν τοῦ κунηγιοῦ, τῆς δράσης του γενικὰ (μαγικὴ στάση).

Εἶναι παρατηρημένο ἀκόμη ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητὲς πὼς οἱ πρωτόγονοι δὲν ἔχουν ἀναπτυγμένη τὴν ἀναλυτικὴ ἱκανότητα. Ἡ ΣΛ τους ὅπως ἀνάλογα κι ἡ πρωτανθρώπινη δὲν ἀντιλαμβάνεται τὰ ἀντικείμενα μονωμένα, ξεκομμένα, «αὐτὰ καθ' ἑαυτά», μὰ ἀντίθετα, σὰ συνολικὸ ροηκὸ παραστατικὸ προτσέσο (globalisme - syncretisme), ποῦ τὸ περιεχόμενό του βρίσκεται σὲ ἀνεπί-

1. G. Thomson, Τὸ προϊστορικὸ Αἴγαῖο, σ. 195, 315.

2. B. Malinowski, ὁ.π. σ. 22.

3. J. Piaget, La causalité physique chez l'enfant, Alcan, 1927, p. 67 καὶ L. Bruhl, Fonctions, p. 264.

στροφη (irreversibilité) ροηκή παράθεση¹. Με την αντικειμενοποίηση όμως, απ' το συνολικό αντίκρουσμα και μέσα από την σάν κράμμα αυτή θέαση του ροηκού περιεχόμενου του ΣΠ, αρχίζει να ξεχωρίζει τα μερικότερα αντικείμενα, όσα τόν ένδιαφέρουν άμεσα. Αρχίζει να μαθαίνει τις ιδιότητες και τις σχέσεις ανάμεσά τους και ταυτόχρονα να τα ταξινομεί. Αρχίζει να αναλύει το συνολικό και να συνθέτει το αναλυμένο, όσο πλουτίζεται ή ΣΛ με νέες έμπειρίες. Όσο προοδεύουν οι αντικειμενικές σχέσεις, τόσο ελαττώνονται κι οι ύκοκειμενικές έγωκεντρικές εισβολές στο ΣΠ. Έχουμε έδω μιá αντίστροφη αναλογία: όσο αυξάνουν οι πρώτες: οι έμπειρίες, οι γνώσεις, τόσο ελαττώνονται οι δεύτερες: ή συμμετοχή, ό προλογισμός, ό άσυνείδητος έγωκεντρισμός, δίνοντας τη θέση του στη συνειδητή αντίληψη του έαυτού και του κόσμου.

Είναι φυσικό, πώς με μιá τέτοια σύλληψη του κόσμου πολύ λίγα περιθώρια αφήνονται για άφαίρεση και γενίκευση, πού και οι δυο αυτές λειτουργίες πάνε χέρι-χέρι με την αναλυτική και συνθετική ικανότητα του ύποκειμένου. Όστόσο ή άρχή έχει γίνει και όσο πληθαίνουν οι έμπειρίες, ή ΣΛ άδιάκοπα οργανώνεται και αρχίζει να δουλεύει όχι μόνο με άμεσους αντίληπτικούς έξομοιωτικούς (είτε αντίθετικούς) συνειρμούς, μά και με στοιχειώδεις κρίσεις, πού στηριγμένες στο φτωχό λεχτικό-έννοιικό του άπόθεμα, θα πλησιάζουν τόσο περισσότερο πρὸς το $A=A^2$, όσο περισσότερες έμπειρίες άποχτᾶ το πρωτανθρώπινο ύποκείμενο, μέσα στις χιλιετίες της μέσης και άνω Παλαιολιθικής.

Ό Η. Wallon³ μελετώντας το παιδί, παρατηρεί, πώς ύπάρχει σ' αυτό άδυναμία να ταξινομήσει τα αντικείμενα με τους συγγενείς τους χαρακτήρες και μπορεί πολύ καλά να συσχετίζει και να ταξινομεί αντικείμενα με έτερογενή γνωρίσματα, πράγμα πού δηλώνει την ύποκειμενική παρουσία στη βάση του ώφελιμιστικού έγωκεντρικού χαρακτήρα της. «Τό πεδίο

1. J. Piaget, La construction du reel chez l'enfant, 1963, p. 9. G. Maucó, ό.π. σ. 11. Η. Wallon, ό.π. σ. 180-198.

2. L. Bruhl, ό.π. σ. 128-129, 440-443. Ε. Παπανούτσου Γνωσιολογία, 1954, σ. 231-242.

3. Η. Wallon, ό.π. σ. 173.

τῶν κατηγοριῶν δὲν ἔχει περάσει στὴν ἀντίληψη τοῦ παιδιοῦ, δηλαδή νὰ τὸ κάνει νὰ ἀναγνωρίζει μιὰ τάξη ποὺ νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάθε ἰδιαίτερη πραγματικότητα καὶ μάλιστα μιᾶς πραγματικότητας ὑποκειμενικῆς. Ἔτσι δὲν παύει νὰ συγκρίνεται προσωπικά μὲ κάθε ἀντικείμενο»¹.

Τὸ ἴδιο παρατηρεῖ καὶ ὁ L. Bruhl στοὺς Hitchol, φυλὴ στῆ Ν. Ἀμερική. Μὲ τὸν ὄρο *zuzuya* ταυτίζουν τρία διαφορετικὰ ἀντικείμενα (: στάρι - κατσίκια - καρπὸ) σὲ μιὰ παράσταση-ἐννοια ποὺ δὲν ἔχουν κανένα μεταξὺ τους κοινὸ στοιχεῖο γνωστικό. Τὸ μόνον ποὺ ἔχουν κοινὸ μεταξὺ τους, σχετίζεται ὄχι ἀντικειμενικά, μὰ μὲ τὸ ὑποκείμενο : τὸ ὠφέλιμο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐγκεντρικοῦ ἑαυτοῦ². Ἔτσι βλέπουμε πὼς ὅσο πληθαίνουν οἱ ἐμπειρίες καὶ πλουτίζεται τὸ δεῦτερο σύστημα σήμανσης: ἡ γλώσσα, οἱ παραστάσεις συνδέονται ἔτσι ποὺ ἀρχικὰ ὑπερσχύουν οἱ ὑποκειμενικὲς σχέσεις, μὰ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς γλώσσας, μαζί μὲ τὸν πλουτισμὸ σὲ γνώσεις, τὸ ὑποκείμενο ἀρχίζει νὰ κάνει ἀφαιρέσεις καὶ γενικεύσεις στηριγμένες σὲ ἀντικειμενικοὺς γνωστικοὺς χαρακτήρες.

β) Ἡ γλώσσα. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ΣΛ ἐκδηλώνεται ἰδιαίτερα μὲ τὴ γλώσσα, σὰν ἐξωτερικέωση-ύλοποίηση τῆς σκέψης καὶ συνάμα σὰν ὄργανο γιὰ συνεννόηση³, ποὺ ἐδῶ στὸ ἀρχικὸ αὐτὸ στάδιό της, ἡ στοιχειώδης διάρθρωση τῆς πρώτης ἐκφράζει καὶ τὴν πρωτόλεια μορφή τῆς δεύτερης⁴. Ἀρχικὰ τὰ συγκινησιακὰ ἐπιφωνήματα ἐκφράζουν ὑποκειμενικὲς καταστάσεις, μὰ ποὺ αὐτὲς μέσα στὸ κοπάδι ἔχουν ἀποχτήσει ἕνα κάποιο ἀντικειμενικὸ χαρακτήρα, π.χ. ἡ λέξη *hu* στοὺς χιμπατζήδες ἐκφράζει τὸν κίνδυνον ἀπὸ τὴν τίγρη κλπ.⁵ ἔτσι οἱ κραυγὲς χρησιμοποιοῦνται σὰ σήμανση ποὺ ἔχει ὀρισμένο νόημα⁵. Μὲ τὸ σπάσιμο τοῦ ἀντουαλισμοῦ καὶ μέσα στὴ πρακτικὴ παραγω-

1. H. Wallon, ὁ.π. σ. 194.

2. L. Bruhl, ὁ.π. σ. 133.

3. Πρβλ. I. Στάλιν, Σχετικά μὲ τὸ μαρξισμό στὴ γλωσσολογία, 1975, σ. 20.

4. E. H. Lenneberg, *Biological Foundations of Language*, Wiley, N.Y. 1967, οἱ ἀπόψεις του ἀκολουθοῦν τὴ γενετικὴ ψυχολογία.

5. Βλ. σ. 86 καὶ 133 τῆς ἐργασίας μας.

γική δραστηριότητα τῶν μελῶν τῆς ὁμάδας, ἡ συγκινησιακὴ ἐπιφωνηματικὴ ἔκφραση θὰ περάσει στὴ προτατικὴ γλῶσσα, μὲ τὴ σήμανση καὶ τὸ συμβολισμό. «Τὸ στοιχεῖο τῆς ἐπικοινωνίας ξεπέρασε τὸ στοιχεῖο τῆς ἀναφώνησης» γράφει ὁ E. Cassirer¹.

Ἡ Ὁ. L. Bruhl παρατηρεῖ πὼς ἡ πρωτόγονη νοοτροπία ἐκφράζεται λεχτικὰ μὲ ὄρους ποὺ ἀντιπροσωπεύουν παραστάσεις πολὺ συγκεκριμένες. Δὲν λένε καὶ δὲν ὑπάρχουν ὄροι - λέξεις ὅπως: δέντρο, ψάρι, πέτρα κλπ. (:σὰν τὸ πρῶτο ἐννοιακὸ σκαλί πάνω ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο), μὰ: τάδε δέντρο, τάδε ψάρι κλπ. Μάλιστα οἱ Ἑσκιμῶοι ἔχουν γιὰ τὴ φώκια ὀνομασίες γιὰ κάθε ἡλικία τῆς καὶ στοὺς Παπούες (N. Γουϊνέα) ἔχουν ὀνόματα γιὰ 117 δέντρα. 411 ψάρια φαγώσιμα καὶ 69 μαλάκια².

Πολὺ χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γεγονός πὼς σ' ὄλες τὶς γλώσσες τῶν κατώτερων κοινωνιῶν δὲν ὑπάρχει τὸ ρῆμα εἶμαι (π.χ. στοὺς Klapath ὑπάρχει ἡ δεικτικὴ ἀντωνυμία ge)³. Ἐπίσης κάθε τί ποὺ γιὰ μᾶς εἶναι ποιότητα⁴, γιὰ τοὺς Aganta τῆς Αὐστραλίας εἶναι δυναμικὴ μεταβολή⁵, ὅπως: βρέχει=ρῆμα κι ὄχι οὐσιαστικὸ: βροχή, δηλαδή ξεκομμένη ποιότητα, εἴτε ἀντικείμενο, εἴτε φαινόμενο. Καὶ στὴν ἀρίθμηση ἡ φτωχὴ τους ἀφαιρετικὴ⁶ ἱκανότητα δὲν φτάνει παρὰ μέχρι τὸ 3, δίχως αὐτὸ νὰ σημαίνει πὼς δὲν μποροῦν νὰ ἀριθμήσουν γιὰ τὶς πρακτικὲς τους ἀνάγκες.

1. E. Cassirer, ὀ.π. σ. 176.

2. L. Bruhl, ὀ.π. σ. 133, 152, 162-191. Βλ. καὶ C. L. Strauss., *La pensée sauvage*, éd. Plon, 1964, p. 1-15.

3. G. Reeves, *Origine et préhistoire du langage*, Payot, 1952, p. 33-58. M. Cohen, *Matériaux pour une sociologie du langage*, éd. Maspero, 1971, I, p. 37, 75, II, p. 6, 14. J. - M. Peterfalvi, *Introduction à la psycholinguistique*, PUF, 1970, p. 19-20, 21 κέξ. N. Chomsky, *Le langage et la pensée*, éd. Payot, 1970, p. 102-104, 106, 117 κέξ., 134 κέξ. A. Jacob, *Introduction à la philosophie du langage*, éd. Gall. 1976, p. 122-125, 127 κέξ. 390. W. Benjamin, *L'homme, le langage et la culture*, éd. Denoël, 1971, p. 81-115. P. Chauchard, *Le langage et la pensée*, PUF, 1962, p. 42.

4. M. Sommerfelt, *Le langage et la société*, 1964, p. 194.

5. L. Whyte, *L'inconscient avant Freud*, Payot, 1971, p. 56, 64.

6. L. Bruhl, ὀ.π. σ. 235-247.

Οἱ ἀριθμοὶ δείχνονται μὲ τὰ δάχτυλα τοῦ χεριοῦ (καὶ τοῦ ποδιοῦ) μὰ εἶναι πάντοτε συνδεμένοι ἄρρηκτα μὲ τὰ ἀριθμημένα ἀντικείμενα¹. Γενικὰ θὰ λέγαμε πὼς καὶ ἡ προανθρώπινη νοοτροπία, θὰ βρισκότανε ἀνάλογα, στὴν ἴδια πάνω κάτω ψυχικὴ κατάσταση μὲ τὴν πρωτόγονη νοοτροπία, ὅπου τὰ ἀντικειμενικὰ προτσέσα εἶναι ἀκόμη σὲ στενὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν ναρκισσιστικὸ ἑαυτὸ².

γ) Οἱ λογικὲς κατηγορίες. Εἶναι βέβαιο πὼς ἡ σύλληψη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, γίνεται ἄργα, στὸν ἀδιάκοπο ὁμαδικὸ ἀγώνα του μὲ τὴ φύση καὶ ἰδιαίτερα στὴν παραγωγικὴ δραστηριότητά του. Κατανοεῖ κάθε φορά ἀπ' τὴν πραγματικότητα αὐτή, ὅσο κομμάτι της μπαίνει μπροστά του γιὰ νὰ λυθεῖ στὴ κοινωνικὴ προβληματικὴ. Ἔτσι μέσα σ' αὐτὸν τὸν ἀγώνα ἡ ΣΛ ὀργανώνεται καὶ ἡ ὀργάνωση αὐτὴ δὲν εἶναι βασικὰ παρὰ ἡ κατάχρηση τῶν κατηγοριῶν : χώρου-χρόνου, τῆς αἰτιότητος καὶ τοῦ ἀντικείμενου μὲ τὶς ιδιότητές του, τῆς οὐσίας, ὅπως θάλεγε ὁ Ἀριστοτέλης, εἴτε ὅπως θέλει ὁ Κάντ: τὶς α priori αἰσθητικὲς (χώρος-χρόνος) καὶ τὶς νοητικὲς κατηγορίες³.

Δὲ θὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ τὸ φιλοσοφικὸ πρόβλημα ποῦ ἔχει προκύψει στὰ νεώτερα χρόνια δηλαδὴ ἂν οἱ κατηγορίες εἶναι: α priori εἴτε ἔμφυτες εἴτε μᾶς δίνονται μαζὶ μὲ τὴν ἐμπειρία· θὰ τὸ ἀφήσουμε γιὰ ἐξέταση στὴ λογικὴ βαθμίδα τῆς ΣΛ. Ὡστόσο ἂν συγκρίνουμε πάλι τὶς ἀπόψεις τοῦ E y⁴, πάνω στὴν πορεία τῆς ἀποδιοργάνωσης τῆς συνείδησης, τοῦ L. B r u h l⁵, πάνω στὴν πορεία τῆς πρωτόγονης νοοτροπίας καὶ τοῦ J. P i a g e t, πάνω στὴν ἐξέλιξη τῆς παιδικῆς ψυχολογίας⁶, θὰ μπορούσαμε νὰ διαπι-

1. L. B r u h l, ὁ.π. σ. 128, 208-232.

2. Βλ. Ν. Ράπτη, Ἡ ἀνάπτυξις τῆς διανοήσεως, 1974, σ. 74 κέξ.

3. Πρβλ. Ε. Κάντ, Προλεγόμενα, 1942, σ. 78-85 καὶ G. D e l e u z, La philosophie critique de Kant, PUF, 1967, p. 15 κέξ. καὶ Θ. Βορέα, Λογική, 1932, σ. 83-88.

4. H. E y, La conscience, p. 123-153.

5. L. B r u h l, Fonctions, p. 440-447.

6. J. P i a g e t, La Construction..., p. 306-339,

στώσουμε γενικά, μιὰ μεγάλη ἀναλογία ἀνάμεσά τους σχετικά με τὴν ἐμπλοκὴ τοῦ ὑποκείμενου με τὶς κατηγορίες. Μιὰ συστηματικὴ μελέτη θάδειχνε τὴν πορεία τῆς ΣΛ, ἀπὸ τὸ ἀνοργάνωτο ἐγωκεντρικὸ χάος τοῦ νεφελώδικου προανθρώπινου ψυχισμοῦ ἴσαμε τὸ ὀργανωμένο ἀντικειμενικὸ σύμπαν τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου.

Ὅσο βρισκόμαστε μπροστά σὲ μιὰ ὀργανικὴ ἀφομοιωτικὴ ἐνέργεια τοῦ ὑποκείμενου με τὰ ὄντα τοῦ κόσμου, στὴ ΣΛ του δὲν παρουσιάζονται ἀντικείμενα μόνιμα, ὑποστασιοποιημένα, οὔτε ἀντικειμενικὸς χῶρος, οὔτε χρόνος πού συνδέει τὰ γεγονότα μεταξὺ τους, οὔτε ἐξωτερικὴ αἰτιότητα. Ὅλες αὐτὲς οἱ κατηγορίες στὴ φάση αὐτὴ τῆς ΣΛ βρίσκονται ἀνακατεμένες καὶ συνδεμένες γύρω ἀπὸ ἓνα ἐγωκεντρικὸ ὑποκείμενο, πού δὲν γνωρίζει ἀκόμα τὸν ἑαυτό του. Βρισκόμαστε μπροστά σὲ μιὰ ἀξεδιάλυτη φαινομενικότητα, ὅπου συμπλέκονται τὰ δυὸ βιωματικὰ ρεύματα στὴ ΣΛ. Μὲ τὸ σπάσιμο τοῦ ἀντουαλισμοῦ τὸ ὑποκείμενο πηγαίνει «ἀπὸ τὸ χάος στὸν κόσμος», ἔτσι πού ἀρχίζει νὰ διαφορίζεται τὸ ἀντικειμενικὸ ἀπ' τὸ ὑποκειμενικὸ. Ἀρχίζει νὰ ὑποστασιοποιεῖ τὰντικείμενα με τὴν χωροχρονικὴ ἐμπλοκὴ τους καὶ νὰ βλέπει, ὄχι ὑποκειμενικά, μὰ ἀντικειμενικά, ἔξω ἀπ' τὴ ΣΛ, τὴν αἰτιατικὴ σειρὰ τῶν ἀντικειμενικῶν προτσέσων. Ἐτσι ὑποχωρεῖ ὁ ἀσυνείδητος ναρκισσιστικὸς ἐγωκεντρισμὸς καὶ παραχωρεῖ τὴ θέση του προοδευτικὰ στὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ. Οἱ λογικὲς κατηγορίες κι ἀρχῆς ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν ἴσαμε τώρα πορεία τῆς μελέτης μας, διαμορφώνονται μέσα στὴν παραγωγικὴ δραστηριότητα τῆς κοινωνικῆς ομάδας.

δ) Ἡ μ η τ ρ ι κ ῆ ε ἰ κ ὄ ν α¹. Ἀφοῦ σχηματίστηκαν οἱ μη-

1. J. B a c h o f e n, Das Mutterrecht, (1861), 1948^ε. C. J u n g, Les racines de la conscience, éd. Buchet-Chastel, 1956, p. 87-127. Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, L'homme à la découverte de son âme, éd. Payot, 1975, p. 246, 268, 289. Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, La dialectique du moi et de l'inconscient, éd Gall. 1964, p. 162. Ch. K e r é n y i, La jeune fille divine (στὸ Introduction à l'essence de la mythologie, éd. Payot, 1951, p. 145-209). J. M a i t r e, Psychanalyse et Sociologie religieuse (Arch. Sociol. des Rel., 33, 1972, p. 111-134) p. 115. R. L. R u b e n s t e i n, L'imagination religieuse, PUF, 1971, p. 198.

τριαρχικές γενιές (gens) στη βάση της τοτεμικής συγκρότησης, ή επίδραση και ή κυριαρχία της μητρικής γραμμής, αρχίζει να παίζει μεγάλο ρόλο στην ψυχική διαμόρφωση του πρωτανθρώπου και στο σχηματισμό των σχετικών ομαδικών παραστάσεων. Το περιεχόμενο αυτό, σε συνδυασμό και με την προβολή της αντανάκλασης, στη ΣΛ, της κοινωνικής συγκρότησης προς τα όντα και τα φαινόμενα του έξωτερικού κόσμου, βρίσκεται στο δρόμο για τις άσυνείδητες μυθοπλαστικές κοσμοαντιλήψεις.

Πάνω στην τοτεμική βάση με το πέρασμα του χρόνου, τη μεταβολή του κοινωνικού περιγύρου και την αύξηση των προανθρώπινων πληθυσμών, ή κοινωνική ομάδα θα οδηγηθεί στο βαθμιαίο περιορισμό των αδιάκριτων σεξουαλικών σχέσεων ανάμεσα στα μέλη της ομάδας, το πέρασμα στον ομαδικό γάμο και τελικά με το ζευγαρωτό γάμο στη διαμόρφωση της μητριαρχικής εξώγαμης γενιάς, άφετηρία για το σχηματισμό της ενδόγαμης φυλής, πορόλες τις αντιλογίες του T. B. Bottomore που είναι αντίθετος με το εξελικτικό σχήμα¹.

Μέσα στην τοτεμική μητριαρχική γενιά, στη ΣΛ του προανθρώπινου όντος, εκείνο που θα κυριαρχούσε θα είτανε ή εικόνα και ο ρόλος της γυναίκας-μητέρας που υπερέχει σχετικά με τη θέση του άντρα στις κοινωνικές σχέσεις. Στην τροφική και σεξουαλική διαίρεση και ταξινόμηση της κοινωνικής ομάδας κατά γενιές, δέν βλέπει το παιδί παρά τον κεντρικό και βασικό ρόλο της γυναίκας στις κοινωνικές λειτουργίες. "Έτσι ή εικόνα της γυναίκας-μητέρας, με βεβαιότητα θάλεγε κανένας, πώς θάπαιζε κεντρικό και κυριαρχικό ρόλο στη ψυχική δομή² του πρωτανθρώπινου υποκειμένου, με την γέννηση συμπλεγμάτων με κέντρο την εικόνα της. «Η πρωτεύουσα θέση της Μάνας, γράφει ο Π. Λεκατσάς, είναι ή φυσική συνέπεια της ιδιότητάς της σά γενήτρας των παιδιών και της ιδιότητάς του σπιτιού και της περιουσίας»³.

1. T. B. Bottomore, Κοινωνιολογία (1962) 1974, σ. 218 κέξ.

2. C. Odier, L'homme esclave de son inferiorité, 1950, p. 181.

3. Π. Λεκατσάς, 'Η μητριαρχία, 1970, σ. 17, 21 όπου συμπυκνω-

Τὸ μητριαρχικὸ γένος δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ὁμαδικὴ μητρότητα, ὅπου ἡ εἰκόνα - παράσταση τῆς γυναίκας - μητέρας, πολὺ ὑποβλητικὴ, βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς μυθολογίας καὶ γενικὰ τῆς μυθολογικῆς κοσμοαντίληψης. Ὁ κοινωνικὸς της ρόλος μέσα στὴν ὁμάδα, διαμορφώνει βασικὰ τὴ ΣΛ τοῦ προϊστορικοῦ ὑποκειμένου τῆς προλογικῆς βαθμίδας¹.

Ἔτσι πάνω στὶς παραστάσεις τοῦ τροφικοῦ κύκλου, ποὺ ἐκδηλώνονται περισσότερο στὴν πραχτικὴ συμπεριφορὰ του μὲ ὀρισμένες τυπικὰ ἐπαναλαμβανόμενες μιμητικὲς ἀναπαραστάσεις τῆς ζωῆς τοῦ τοτέμ-προστάτη (ποὺ ἄργότερα θὰ ταυτιστεῖ μὲ τοὺς νεκροὺς καὶ θὰ διαμορφωθεῖ ἢ παράσταση τοῦ τοτέμ-πρόγονου προστάτη) τῆς φυλῆς, ἔρχονται νὰ συνδυαστοῦν τώρα μ' αὐτὲς καὶ παραστάσεις ποὺ βρίσκονται στὴ βάση τῆς σεξουαλικῆς συμπεριφορᾶς, ὅπως ἔχουμε ξαναπεῖ. Τώρα σὰν ἀντανάκλαση ἀπὸ τὴν ταξινομικὴ μητριαρχικὴ αἰμοσυγγενικὴ διαίρεση τῆς φυλῆς, γεννιοῦνται ἀνάλογες παραστάσεις ποὺ συνδυάζονται καὶ μὲ παραστάσεις ποὺ ἀφοροῦν στὶς σχέσεις καὶ στὸ ρόλο τῆς γυναίκας-μητέρας (: ὅπως τῆς γονιμικῆς τελετουργίας, μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ γυναικεῖα εἰδῶλια κλπ.) ποὺ διαμορφώνουν τὴ ΣΛ τοῦ ἀτόμου.

Οἱ βασικὲς αὐτὲς πηγές, ποὺ θὰ πλουτίζουν τὸ περιεχόμενο τῆς ΣΛ τοῦ ἀνθρώπου σὲ μνημονικὰ ἀποθέματα, τὴ δυνάμουν γιὰ νὰ ἀναπτύξουν τὴν ἰκανότητα τῆς φαντασίας, ἀφοῦ θὰ τὴν παρωθοῦν συνάμα οἱ δυνατὲς ὀργανικο - ἐνστιχτικὲς δυνάμεις γιὰ ἐπιβίωση καὶ αὐτοσυντήρηση, τὰ «σταθερὰ ἐνστικτα» σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ². Μὲ τίς παραστάσεις αὐτὲς, ποὺ

μένα, μὰ καὶ τεκμηριωμένα, ἐκθῆται τὴν «ἡγεμονία τῶν μητέρων». Βλ. ἰδιαιτέρως R. Briffault, *The Mothers*, McMillan, London, 1927.

1. J. Ziegler, ὁ.π. σ. 64 ὑποσημείωση, ὅπου διαπιστώνει πῶς ἡ ἐξαφάνιση τοῦ κυνηγοῦ στοὺς Bosimans τῆς Καλαχάρης, ὀδηγεῖ σὲ ἀχρηστία τῶν κυνηγῶν καὶ στὸν ἀξενόμομο ἔτσι ρόλο τῆς γυναίκας. Βλ. καὶ Π. Λεκατσᾶ, ὁ.π. σ. 38, ὅπου γράφει πῶς ἡ συμερικὴ λέξι (3η χιλιετηρίδα π.Χ.) amargi (=ἐλευθερία) σημαίνει κατὰ γράμμα «γυρισμὸ στὴ μητέρα» ποὺ ἐκφράζει τὴ νοσταλγία τῆς μητριαρχικῆς ἐποχῆς.

2. Ε. Φρόμ, Ἐναλυτικὴ κοινωνικὴ ψυχολογία καὶ κοινωνικὴ θεωρία, 1978, σ. 166-168 καὶ K. Marx, *Le Capital*, t. III.

παίζουν βασικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς ΑΣ, θὰ πρέπει νὰ καταλαγιάσει τὴ γεμάτη δυσφορικὰ συναισθήματα, ἀπὸ τὸ φόβο καὶ τὸ ἄγχος, μπροστὰ στὴν ἄγνοια ἀπέναντι στὶς φυσικὲς δυνάμεις κι ἀκόμα μὲ τὶς πρῶτες ἀπωθήσεις ἀπὸτ ἰς μόλις ἀναφαινόμενες κοινωνικὲς ἐπιταγές (ταμποῦ), ΣΛ του.

Ἔτσι τὰ πραγματικὰ καὶ φανταστικὰ - ὄνειρικά, γεμάτα ἀπὸ συναισθηματικὸ φόρτο, μνημονικὰ ἀποθέματα, ἀνακατεύονται, συμπλέκονται ἐδῶ ἀξεδιάλυτα, γιατί τὸ αὐτιστικὸ πρῶτα καὶ τὸ ναρκισσιστικὸ ὕστερα Ἐγώ, εἶναι ἀκόμη ἀνίκανα νὰ ξεχωρίσουν τὸ ὑποκειμενικὸ ἀπὸ τὸ ἀντικειμενικὸ, τὸ πραγματικὸ-ἀντιληπτικὸ ἀπὸ τὸ ἀναμνηστικὸ-φανταστικὸ. Ἀπὸ δῶ θ' ἀρχίσουν νὰ πλέκονται, ἀσυνεϊδητα, ἀνθρωπομορφικὲς συνειδησιακὲς προβολές μὲ τὰ γεγονότα καὶ τὰ ὄντα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, γιὰ ν' ἀποτελέσουν τὸ ὑφάδι τῆς μυθοπλαστικῆς φαντασίας καὶ ἀντίστροφα μὲ τὴ σειρά τους ἢ διαμορφωνόμενη μυθοπλαστία, οἱ πρωτόλειες ὁμαδικὲς παραστάσεις νὰ διαμορφώνουν τὴ ΣΛ καὶ νὰ πλάθουν τόσο τὴν ὁμαδικὴ ὅσο καὶ τὴν ἀτομικὴ μορφή της.

Μὲ βεβαιότητα θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε, ὅπως εἶδαμε, σὰν πρωταρχικὴ καὶ βασικὴ στὴ διαμόρφωση τῆς ΣΛ τὴν τροφικὴ σύνδεση ὁμάδας-τοτέμ, ἀφοῦ κι αὐτὰ τὰ μητριαρχικὰ παραστατικὰ καὶ συναισθηματικὰ συμπλέγματα, ποῦ τὴν ἀκολουθοῦν, δὲν θὰ μπορούσαν νάχουν ἰσχύ¹, μιὰ καὶ δὲν θὰ εἶχε σχηματιστεῖ ἀκόμη ἢ φυλετικὴ μητριαρχικὴ κοινωνικὴ ὁμάδα.

Ἐπίσης στὰ ἀρχικὰ αὐτὰ στάδια ἢ σύνδεση ὁμάδας-τοτέμ, δὲν ἔχει καθόλου τὸν μεταφυσικὸ χαρακτήρα ποῦ θὰ πάρει ἀργότερα κάτω ἀπὸ τὴν ταξικὴ κοινωνικὴ συγκρότηση. Εἶναι μιὰ φυσικὴ ζωικὴ σύνδεση ποῦ προκαλεῖ, στὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο, ὀρισμένες φυσικὲς ψυχικὲς διεργασίες (ψυχικὲς ἐξαρτήσεις, συμπλέγματα κ.ἄ.) στὴ ΣΛ, ποῦ ἢ κοινωνικὴ μορφή της δὲν εἶναι παρὰ ἢ «θρησκεία τῆς φύσης»². Οἱ ἐσω-υποκει-

1. Ε. Φρόμ, ὁ.π. σ. 15.

2. Κ. Μάρξ, Γερμανικὴ ἰδεολογία, 1977, σ. 76 ὅπου γράφει «...ἢ θρησκεία τῆς φύσης, αὐτὲς οἱ καθορισμένες σχέσεις ἀπέναντι στὴ φύση, καθορίζονται ἀπὸ τὴ μορφή τῆς κοινωνίας καὶ ἀντίστροφα. Ἐδῶ, ὅπως

μενακοί αυτοί μηχανισμοί της ΣΛ παίρνουν ζωή και μπαίνουν σε δράση μέσα στη πραχτική παραγωγική δραστηριότητα των μελών της κοινωνικής ομάδας.

γ. *Ἡ νομοταξία τῆς συμμετοχῆς στή ΣΑ*

Ἡ αὐξανόμενη προοδευτική συγκρότηση τῆς ΣΛ μέσα στήν κοινωνική πραχτική εἶναι φυσικό νά προωθεῖται ὄχι μόνο πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς κατάκτησης τῶν λογικῶν κατηγοριῶν μὰ καὶ τῶν λογικῶν ἀρχῶν. Τὸ ὑποκείμενο τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὅσο ἀντικειμενοποιεῖ τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα καὶ οἱ ἐξομοιωτικοὶ συνειρμοὶ ἀνάμεσα στὰ ἀντικείμενα καὶ φαινόμενα ποὺ δὲν ἔχουν κανένα κοινὸ γνώρισμα μεταξύ τους, μὰ ποὺ συνδέονται μόνο μὲ τὸ ὑποκείμενο, ἀρχίζουν νά δίνουν τὴ θέση τους σὲ ἀντικειμενικὲς ἐξομοιώσεις ποὺ θὰ ὀδηγήσουν στὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας ($A=A$), ὅσο καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης ($A=\delta\epsilon\acute{\nu}$ εἶναι ὄχι A)¹. Ἔτσι τὰ ὄντα καὶ τὰ φαινόμενα προοδευτικά θὰ γίνονται ἀντιληπτά τόσο ἴδια μὲ τὸν ἑαυτό τους ὅσο καὶ στὶς ἀνάμεσά τους σχέσεις, σὰν ἀντικειμενικά προτσέσα ἔξω κι ἀνεξάρτητα ἀπ' τὸ ὑποκείμενο. Συνόμα τὸ ὑποκείμενο θὰ παίρνει καὶ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ, μὰ ποὺ αὐτὴ εἶναι ἐδῶ μὴ παράσταση τοῦ ἑαυτοῦ σὰν ἀντικείμενο². Ὁ

παντοῦ ἄλλου, ἢ ταυτότητα ἀνθρώπου καὶ φύσης ἐμφανίζεται καὶ μὲ τούτῃ τὴ μορφή, ὅτι ἡ περιορισμένη συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντι στὴ φύση προσδιορίζει τὴν περιορισμένη συμπεριφορὰ ἀναμεταξύ τους κι αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της προσδιορίζει τὶς περιορισμένες σχέσεις τους μὲ τὴ φύση, ἀκριβῶς γιατί ἡ φύση μόλις ἔχει μεταβληθεῖ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν.

1. A. V i r i e u x - R e y m o n d, *La logique formelle*, PUF, 1967, p. 20-24 καὶ H. L e f e b v r e, *Logique formelle et logique dialectique*, éd. Sociales, 1947, p. 103-144. Θ. Β ο ρ έ α, *Ἡ Λογική*, 1932, σ. 83-88.

2. Κ. Μ ά ρ ξ, *Φιλοσοφικὲς μελέτες (χειρόγραφα 1844, 3)* 1976, σ. 40, ὅπου γράφει: «Ἰπαντοῦ, ὅσο στὴν κοινωνία ἢ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα γίνεται γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἢ πραγματικότητα τῶν οὐσιωδῶν ἀνθρώπων δυνάμεων, ἢ ἀνθρώπινη πραγματικότητα καὶ κατὰ συνέπεια ἢ πραγματικότητα τῶν οὐσιωδῶν της δυνάμεων, ὅλα τὰ ἀντικείμενα γίνονται γι' αὐτὸν ἢ ἀντικειμενοποίηση τοῦ ἑαυτοῦ του, τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἐπιβιβαιώνουν καὶ πραγματοποιοῦν τὴν ἀτομικότητά του, τὰ ἀντικείμενά του, δηλαδὴ γίνεται αὐτὸς ὁ ἴδιος ἀντικείμενο».

ἐαυτὸς εἶναι ἓνα ἀντικείμενο ἀνάμεσα στ' ἄλλα ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ «βλέπεται» σὲ τρίτο πρόσωπο. «Γίνεται ἓνα ἀντικείμενο γιὰ τὸν ἐαυτό του, γράφει ὁ G. H. Mead, καὶ πρόσωπο μόνο ὅταν συλλάβει τὶς στάσεις τῶν ἄλλων μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἐαυτό του, σ' ἓνα καθορισμένο κοινωνικὸ περίγυρο»¹.

Μὲ τὸν ἀδιάκοπο πλουτισμὸ τῆς ΑΣ καὶ τῆς ΚΣ μὲ ἀνάλογες παραστάσεις ποὺ ἔχουν περιεχόμενο: τόσο τὶς ἐπιβιωτικὲς γνώσεις ὅσο καὶ τοὺς βιωτικὸς κανόνες, ἔρχεται νὰ δουλέψει κι ἡ συνδυαστικὴ φαντασία πρὸς τὴν κατεύθυνση δημιουργίας μυθοπλαστικῆς κοσμοερμηνείας καὶ βιοθεωρίας, μὲ μορφὲς ποὺ ἀνταντακλοῦν τὶς κοινωνικὲς σχέσεις. Παρόλ' αὐτὰ ἡ ΣΑ τοῦ ὑποκείμενου βρίσκεται ἀκόμη κάτω ἀπὸ πολλὰ συγχύσεις ποὺ δὲν ἔχουν ταυτιστικὸ χαρακτήρα (γιατὶ ὅσο γνωρίζει τὰ ἀντικειμενικὰ προτσέσα, τόσο ἐλαττώνεται ὁ ταυτισμὸς καὶ στὸ ΣΠ τοῦ ὑποκείμενου), θὰ νοιώθει ἀκόμη πὼς ὁ ἐγωκεντρικὸς ἐαυτὸς του συμμετέχει μὲ τὶς ἀντικειμενικὲς διαδικασίες τοῦ ὄντος.

Ἀκόμη ἡ ἀνάπτυξη τῆς γλώσσας καὶ ὁ πλουτισμὸς μὲ γνώσεις τῆς κοινωνικῆς ομάδας, καθορίζει καὶ τὴν ἐμφάνιση τῆς πρώτης χάραξης μορφῶν (γραφῆς), ποὺ σκοπὸ ἔχουν τὴ μετάδοση κάποιας ἀνακοινώσιμης πληροφορίας. Βέβαια πολλὰς ἀνθρώπινες ομάδες ἔχουν ἐμβρυικὲς μορφὲς σήμανσης εἴτε γιὰ νὰ ἀνακοινώσουν τὶς σκέψεις τους εἴτε νὰ ἀλαφρύνουν τὴ μνήμη τους, μὲ τὴ χρήση ἀπλῶν μέσων, ὅπως: σχοινιά μὲ κόμπους, ραβδιὰ δείχτες κ.ἄ.

Βασικὰ ὅμως ἡ γραφὴ ἀρχίζει μὲ τὰ σήματα καὶ σύμβολα τῆς «πικτογραφικῆς» (pictogrammes) ἠρωτογραφῆς². Οἱ πικτογραφίες χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ γιὰ νὰ εὐκολυνθεῖ ἡ ἀφήγηση θρησκευτικο-μαγικῶν μυθολογικῶν γεγονότων. Αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ δοῦμε στοὺς Azteques, στοὺς Maya, στοὺς Inkas, ποὺ οἱ πολιτισμοὶ τους ἔχουν ἀναλογίες καὶ ὁμοιότη-

1. G. H. Mead. L'esprit, le soi et la société, éd. PUF, 1936, p. 67.

2. Βλ. Alfred Métraux, Signaux et Symboles, pictogrammes et protoécriture (in L'écriture et la psychologie des peuples, XXII Semaine

τες μ' αὐτοὺς τῆς Μαγδαληνιαίας, δίχως νὰ παραλείψουμε τὴν ἐξέλιξη τῆς γραφῆς τῶν ἀρχαίων λαῶν (: Κίνας, Σουμέριους, Αἴγυπτου, Κρήτης κ.ἄ.), πού ἀποτελεῖ μιὰ πορεία ἀπὸ τὰ ἀπλά πικτογραφήματα, μὲ τὴ σήμανση μιᾶς συνοπτικῆς ιδέας, ἴσαμε τὰ ιδεογράμματα, τὸ συλλαβισμό καὶ τὸ ἀλφάβητο.

Μαζὶ μὲ τὴν πρωτόλεια κοινωνικὴ συγκρότηση, ἀρχίζουν νὰ παίρνουν σημασία γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὁμάδα οἱ παραστάσεις γιὰ τοὺς νεκροὺς. Ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν, τὰ ταφικὰ ἔθιμα, μέσα στις χιλιετηρίδες πού ἀκολουθοῦν, θὰ ἄρουν διάφορες μορφές, ἀνάλογα μὲ τὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς ὁμάδας.

Ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ὕλικό τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας, ἀρχίζει ἀπὸ τὴ Μουστερία μέση Παλαιολιθικὴ μὲ τοὺς Νεαντερτάλειους. Τὸ ὑποκείμενο τῆς ἐποχῆς αὐτῆς θὰ πρέπει νὰ εἶναι φτασμένο, ὅπως δείχνει ἡ ἐργοτεχνία του, σὲ μιὰ βαθμίδα τῆς ΣΛ, ὅπου νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ συμπλέκει τὸ φτωχὸ μνημονικὸ του ἀπόθεμα (τροφικὲς εἰκόνας μιμητικῆς μαγικῆς ἀναπαράστασης κλπ.) μὲ τὶς ἐνστιχτικὲς παρωθήσεις του, πού ἀρχίζει νὰ τὶς ὑποτάσσει καὶ νὰ τὶς ἀπωθεῖ ἀσυνείδητα, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς κοινωνικῆς ἐπιταγῆς (ταμποῦ) γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ὁμαδικῆς συνοχῆς.

Ἀρχικά, σὲ μιὰ πρώτη φάση, τὰ μέλη τῆς προφυλετικῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, μὲ τὴν τροφосуλληχτικὴ οἰκονομικὴ βάση κάτω ἀπὸ τὶς σκληρὲς συνθήκες τοῦ περιγύρου τῆς πρώτης παγετώδους ἐποχῆς, θὰ ἀπόρριχναν εἴτε θὰ ἔτρωγαν τὰ λείψανα τῶν νεκρῶν συντρόφων τους¹. Μιὰ τέτοια στάση δείχνει πολὺ καλά, πὼς ἀκόμα δὲν ἔχουν ἀποχτήσει παραστάσεις, πού νὰ σχετίζονται μὲ τὸ νεκρὸ, εἴτε σὰ ζωντανὸ εἴτε σὰ νεκρὸ λείψανο κ.ἄ.², πράγμα πού δείχνει καὶ τὴν ἀνύπαρκτη κοινωνικὴ

de synthèse, éd. Colin, 1963, p. 9 - 27). Ὁ ὅρος pictographie σημαίνει πὼς: «...οἱ πικτογραφίες δὲ ζητᾶνε τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα καὶ τείνουν φανερά στὴν ἀπλοποίηση καὶ σύντηξη» ἐκείνου πού θέλουν νὰ δηλώσουν σὰν ἔκφραση ιδέας, πληροφορίας κ.ἄ.

1. E. Tylor, Primitive culture, ed. H. Holt et Co, N.Y 1874, XIV. Βλ. Ἱστορία Οὐνέσκο στὴν Εἰσαγωγή τῆς Τζ. Χάουκς.

2. Π. Λεκατσά, Ἡ ψυχὴ, 1954, σ. 3-11 καὶ E. Rhode, Psyche, Le culte de l'âme chez les Grecs et leur croyance à l'immortalité, Paris, 1952.

ὀργάνωση τῆς ομάδας· βρίσκεται περισσότερο κάτω ἀπὸ τὸν καθορισμὸ τοῦ φυσικοῦ παρά κοινωνικοῦ παράγοντα.

Σὲ μιὰ δευτέρη φάση μὲ τὴν ἀπαρχὴ τῆς κοινωνικῆς συγκρότησης καὶ τὴν εἴσοδο στὴ φυλετικὴ ομάδα, ἀρχίζουν νὰ διαφαίνονται τὰ πρῶτα ἴχνη ταφῆς. Στους τάφους τῆς περιόδου αὐτῆς μὲ τὸ βάψιμο τοῦ σώματος καὶ τοῦ προσώπου καὶ τὸ δέσιμο τοῦ νεκροῦ λείψανου¹ ὅπως καὶ στὰ ἐθνικὰ παράλληλα, βρίσκουμε τὴν προσπάθεια γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὸ νεκρὸ νὰ βλάψει τοὺς ζωντανούς: μὲ τὸ χύσιμο στάχτης γιὰ νὰ σβηστοῦν τὰ ἴχνη τῆς μεταφορᾶς τοῦ νεκροῦ στὸ τάφο, τὸ κλείσιμο τῶν ματιῶν κ.ἀ.² Οἱ πράξεις αὐτὲς δείχνουν πὼς ἀνταποκρίνονται σὲ κάποιο εἶδος παραστάσεων ποὺ βρίσκονται στὴ βάση τῆς σχέσης τῶν ζωντανῶν μὲ τοὺς νεκρούς κι ἀπὸ αἰτίες ποὺ βρίσκονται σύμφυτες μὲ συμπεριφορὰ τοῦ νεκροῦ ὅταν εἶτανε ζωντανός, στὶς σχέσεις του μὲ τοὺς ἄλλους. Τὸ θάψιμο θᾶταν ἀρχικὰ φυλάκιση τοῦ λείψανου· γιὰ τὸ στᾶδιο αὐτὸ ὁ πρωτάνθρωπος ὄντας ἀναγκασμένος νὰ πειθαρχεῖ στὴν ὁμαδικὴ συμβίωση διατηρώντας τὴν ὁμαδικὴ συνοχὴ καὶ καθὼς θὰ εἶτανε ἓνα πλάσμα ἀντιφατικὸ, μὲ ἰσχυρὲς ἐγωκεντρικὲς παρωθήσεις, θᾶχει ἀκόμη δυνατὲς ἐκρηκτικὲς φυγόκεντρος κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις καὶ συμπεριφορὰ, ποὺ θὰ ἔβαζε σὲ κίνδυνο τὴν κοινωνικὴ συνοχὴ. Ἐπὶ δὴ ὁ φόβος τοῦ νεκροῦ λείψανου καὶ τὸ θάψιμο-φυλάκισή του. «Στὴν πρώτη βαθμίδα ἐξέλιξής της, γράφει ὁ Νεστούρχ, ἡ ἀνθρωπότητα παρουσιάζει ἓνα παράξενο μείγμα ἀπὸ χαρακτήρες πιθηκοειδεῖς κι ἀνθρώπινους· ὁ διαλεχτικὸς ὑλισμὸς μᾶς βοηθᾶει κι ἐδῶ νὰ καταλάβουμε τὴ συνύπαρξη ἀντιφατικῶν στοιχείων μέσα στους ἀρχαῖκούς ἀνθρωποειδεῖς: μὲ τὸ φυσικὸ τους κομμάτι εἶτανε ἀνθρωποι-πίθηκοι, μὰ μὲ τοὺς κοινωνικοὺς τους χαρακτήρες εἶτανε ἀνθρωποι ἂν καὶ στὰ πρῶτα στάδια τῆς ἐξέλιξης»³.

1. M. Nestourkh, ὁ.π. σ. 350 καὶ A. Leroi-Gourhan, Les religions de la préhistoire, PUF, 1971, p. 142 κέξ. E. Cassirer, ὁ.π. σ. 132 καὶ E. Patte, Les hommes préhistoriques et les religions, éd. Picard, 1960, p. 22, 60-67.

2. E. Tylor, ὁ.π. XIV.

3. M. Nestourkh, ὁ.π. σ. 277.

Φτάνοντας σέ μιὰ τρίτη φάση, στὴν Ἄνω Παλαιολιθική, παρατηροῦμε πὼς ἡ μόλις αἰσθητὴ δυαδικότητα τῆς προηγούμενης φάσης, βαθαίνει περισσότερο κι ἀντικρῶζουμε μιὰ καλοσχηματισμένη τοτεμικὴ μυθολογία, πού βρίσκεται σέ ἀνταπόκριση μὲ τὴν ἀντίληψη τῶν μελῶν τῆς κοινωνικῆς ομάδας σχετικὰ μὲ τοὺς νεκροὺς. Οἱ νεκροὶ εἶναι ὄλουσδιόλου παρόμοιοι μὲ τοὺς ζωντανούς¹. Ἔτσι ἀρχίζουν νὰ κρατᾶνε τὰ λείψανα τῶν νεκρῶν κοντὰ τους εἴτε καὶ στὰ σπίτια τους² δεῖγμα πὼς οἱ νεκροὶ ἀρχίζουν νὰ παίρνουν τὴ σημασία πού εἶχαν ὅταν εἶτανε ζωντανοί. Οἱ ἄνθρωποι ζοῦν μὲ τοὺς νεκροὺς ὅπως καὶ μὲ τοὺς ζωντανούς· δὲν ὑπάρχει ὁ «ἄλλος κόσμος», σὲ ἄλλο ὄντικὸ ἐπίπεδο ὅπως γιὰ μᾶς, μὰ ἀντίθετα ἐτοῦτος καὶ ὁ ἄλλος κάνουν μιὰ καὶ μόνη πραγματικότητα, παροῦσα, αἰσθητὴ καὶ ζήσιμη.

Ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἀκόμη χωρισμένος στὰ δυό: ὁ ζωντανὸς κόσμος καὶ ὁ ὑπερφυσικὸς κόσμος τῶν νεκρῶν. Γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει ἀκόμη ἡ παράσταση τῆς πνευματικῆς ψυχῆς, πού προϋποθέτει δυϊσμό. Ἐδῶ, ἀντίθετα, ἔχουμε μιὰ δυαδικότητα ὁμοιογενή, ἓνα κύκλο ἀνάμεσα στοὺς νεκροὺς καὶ τοὺς ζωντανούς, ὅπου ὀλόκληρη ἡ ομάδα βρίσκεται σὲ ἄμεση συμβίωση δίχως σαφὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ νεκρὸ καὶ ζωντανὸ στὸ μυαλὸ τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ὁ θάνατος ἀρχίζει ἀπὸ τὴν τελευταία πνοή τοῦ ἀτόμου καὶ ὀλοκληρῶνεται μὲ τὴ λήξη τοῦ πένθους, πού διαρκεῖ πολὺ ἢ λίγο χρόνο. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ γέννηση, ἀρχίζει μὲ τὸν τοκετὸ καὶ συνεχίζει ἴσαμε νὰ βγάλουν τὸνομα στὸ ἄτομο πού δὲ γίνεται ὀλότελα μέλος τῆς ομάδας παρὰ μὲ τὴ μύηση κι ὁ κύκλος ξαναρχίζει³.

Γιὰ τὴ δική μας νοοτροπία τὰ ὄντικα πεδία εἶναι καθαρὰ διαχωρισμένα κι ἑτερογενή· γιὰ τὴν πρωτόγονη νοοτροπία τὰ πεδία εἶναι ὁμοιογενή καὶ τὸ ἓνα ταυτίζεται εἴτε συγγέεται μὲ τὸ ἄλλο στὴ ΣΑ, σὰν δυὸ ἴδιες καὶ ταυτόσημες πραγματικότητες.

1. L. B r u n l, Fonctions..., p. 350-361 καὶ L'âme primitive, p. 3.

2. Πρβλ. οἱ manes τῶν Ρωμαίων, οἱ ἐφέστιοι θεοὶ τῶν Ἑλλήνων κ.ά. Βλ. καὶ Π. Λ α φ ἄ ρ γ κ, Ἡ καταγωγή τῆς ιδέας τῆς ψυχῆς, 1975, σ. 20.

3. Πρβλ. G. T h o m s o n, ὁ.π. σ. 20-21.

4. Η ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ

α) Γενικά

Με τὸ πέρασμα στὴ μυθολογικὴ μορφή τῆς ΚΣ βρισκόμαστε ἀντίστοιχα στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ μητριαρχικὴ κοινωνικὴ ὁμάδα στὴ πατριαρχικὴ τῆς νεολιθικῆς καὶ τῆς πρωτοϊστορικῆς ἐποχῆς. Ὅπως δείχνουν τὰ εὑρήματα τῶν πολιτισμῶν τῆς Ἐνω Παλαιολιθικῆς (: Σολουτραία-ᾠρινάκειο-Μαγδαληνιαία) φαίνεται πὼς οἱ νεοάνθρωποι ἔχουν κάνει ἄρκετὸ δρόμο στὴν ὀργάνωση τῆς ΣΛ τους. Οἱ πολιτιστικὲς ἐπιτυχίες τους : ἐργοτεχνία ἰκανὴ γιὰ κατασκευὴ ἐργαλείων μὲ πολὺπλοκες χρήσεις (: ἐργαλεῖο γιὰ κατασκευὴ ἐργαλείων κ.ἄ.), τέχνες (: ζωγραφικὴ-γλυπτικὴ κ.ἄ.), ταφικὰ ἔθιμα, γονιμικὰ εἰδώλια (: μὲ τὴ μαγικὴ βάση τους κλπ.) ὑποδηλώνουν (συγκρίνοντάς τις μὲ τὰ σημερινὰ ἔθνικὰ παράλληλα) μιὰ νοοτροπία, ποὺ ἀρχίζει ὄχι μόνο σ' αὐτὴ νὰ κυριαρχεῖ ἡ μαγικὴ συμμετοχὴ κι ὁ προλογισμὸς στὸ περιεχόμενο τῆς ΣΛ, μὰ καὶ νὰ μᾶς δείχνει φανερὰ πὼς βρισκόμαστε καὶ στὶς ἀπαρχές εἴτε πὼς μέσα της ἀρχίζει νὰ φανερώνεται ἡ λογικὴ βαθμίδα της. Ὁ ταυτισμὸς Υ-Α δίνει τὴ θέση του στὴ συμμετοχὴ Υ-Α, ὅπου σ' αὐτὴ ἀναφαίνεται ὄχι μόνο ἕνας πρῶτος διαφορισμὸς ἀνάμεσά τους, μὰ ἀπαρχὴ καὶ καθαρῆς ἀντίληψης τῶν ἀντικειμενικῶν προτσέσεων, μόνο ποὺ τὸ ἀντικειμενικὸ εἶναι συνδεμένο ἀκόμη γύρω ἀπὸ τὸ ναρκισσιτικὸ ἐγωκεντρικὸ ἑαυτό.

Πηγαίνοντας στὴ μυθολογικὴ ΚΣ, ἀρχίζουμε νὰ παρατηροῦμε τὴ γέννηση ἀνιμιστικῶν παραστάσεων ποὺ ἀπὸ δῶ θάρχει ἕνα συνδυαστικὸ δούλεμα μὲ τὶς ἀποχτημένες ὁμαδικὲς παραστάσεις τῆς τοτεμικῆς μητριαρχικῆς κοινωνίας : δηλαδὴ μὲ τὶς μυθικὲς παραστάσεις, τοῦ τοτεμικοῦ κύκλου ζωῆς καὶ θανάτου ποὺ θὰ ὀδηγήσουν σὲ πιὸ ἀναπτυγμένη μορφή τῆς ΣΛ, ἀφεταιρία γιὰ τὶς πάρα πέρα μορφές της.

Ἡ ἀρτιφισιαλιστικὴ¹ παράσταση τοῦ κόσμου (: εἶναι κατασκευασμένος) καὶ ὁ ἀνιμισμὸς (: πίσω του κρύβονται ὄντα ζωντανὰ πού τὸν διευθύνουν) βοηθάει στὴ γέννηση καὶ προώθηση τῶν παραστάσεων: ἄλλου κόσμου, τῆς ψυχῆς, τῶν θεῶν, σὰν ἀντανάκλαση στὴ ΣΛ τοῦ νεοανθρώπινου ὑποκείμενου, τῶν καινούργιων πατριαρχικῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Αὐτὲς διαμορφώνονται ἀπὸ τὴν τελειοποίηση τῆς ἐργοτεχνίας, τὴν ἐμφάνιση τῆς κτηνοτροφίας, τὴ γέννηση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας καὶ γενικὰ τὴν αὐξηση τῆς κοινωνικῆς παραγωγικότητος μὲ τοὺς καινούργιους κλάδους παραγωγῆς (: κηποκαλλιέργειας, καλαθοπλεχτικὴ κι ἀπὸ δῶ ἀγγειοπλαστικὴ, ψάρεμα κ.ἄ.) κι ἰδιαίτερα μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, πού καθορίζει ἀντίστοιχα τὸ φανέρωμα (μὲ τὸν ἀντικειμενικὸ χαρακτήρα της στὸν προσδιοριστικὸ ρόλο μέσα στὴ διαίρεση τῆς παραγωγῆς), τοῦ προσώπου, τόσο στὸν κοινωνικὸ του ὅσο στὸν ἀτομικὸ του ρόλο: τοῦ ἑαυτοῦ.

Ἔτσι στὴν περίοδο αὐτὴ γίνεται μιὰ πολὺ σπουδαία ψυχικὴ μεταβολὴ στὴ ΣΛ, πού ἡ αἰτία της βρίσκεται, ὅπως εἶδαμε : στὴν κτηνοτροφία μὲ τὴν ἐξημέρωση τῶν ζώων καὶ στίς ἀπαρχές τῆς καλλιέργειας. Ὁ νεοάνθρωπος ἔτσι μετατρέπεται ἀπὸ συλλέκτης-κυνηγὸς σὲ : παραγωγὸ τῆς τροφῆς του.

Σὰν τὴ βασικὴ συνέπεια τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς εἶναι ἡ σχεδὸν μόνιμη ἐγκατάστασή του σὲ ὀρισμένες περιοχές, ἡ ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς του πού σχετίζεται ἄμεσα μὲ τίς καλλιεργητικὲς ἀπαιτήσεις τῆς ὁμαδικῆς πρακτικῆς καὶ καθημερινῆς του προσπάθειας γιὰ τὴν παραγωγή τῆς τροφῆς του. Μὲ τὴν κτηνοτροφία, πού τὴν συνακολουθοῦν πολλὲς μεταλλαγές καὶ στὴν τεχνικὴ, γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάζεται ἕνας μέγας κοινωνικὸς καταμερισμὸς ἀνάμεσα σὲ γεωργικὲς καὶ κτηνοτροφικὲς κοινωνικὲς ὁμάδες, πρᾶγμα πού μετατρέπει τὴν τυχαία ἀνταλλαγὴ σὲ κανονικὴ ἀπαρχὴ γιὰ τὸ ἐμπόριο.

Ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι τὸ γεγονὸς πὼς μᾶζι μὲ τίς τεχνικο - οἰκονομικὲς μεταλλαγές συντελοῦνται καὶ κοι-

1. Artificialisme, ἡ ἀντίληψη τῆς πρωτόγονης καὶ τῆς παιδικῆς νοστροπίας πὼς ὁ κόσμος εἶναι κατασκευασμένος.

νωνικές μεταμορφώσεις ὅπως: διαδικασία γιὰ τὴν ἀποσύνθεση τοῦ μητριαρχικοῦ φυλετικοῦ συστήματος πρὸς τὸ πατριαρχικὸ καὶ πέρα πέρα, στὴν πορεία πρὸς τὴ ταξικὴ διάρθρωση τῆς κοινωνικῆς ομάδας καὶ τὴν κρατικὴ ὀργάνωση. Συνάμα ἔχουμε καὶ τὴ συνακόλουθη μεταλλαγή καὶ στὴ νοοτροπία τοῦ νεοανθρώπου πού ἀνταντακλάται στὴν πέρα πέρα διαμόρφωση τόσο τῆς ΑΣ ὅσο καὶ τῆς ΚΣ.

Στὶς προηγούμενες βαθμίδες τῆς ΣΛ, οἱ τροφοσυλλέχτες κατώτεροι κυνηγοί, βρίσκονται σὲ μιὰ νοοτροπία, ὅπως εἶδαμε, ὅπου τὰ πάντα, ὄντα, ἀντικείμενα καὶ φαινόμενα τὰ νοιώθει ἀκόμη σὰν ὁμοιογενὴ καὶ μόλις ἀρχίζει νὰ διακρίνει τὴν ἑτερογένειά τους¹. Βλέπει τὶς διαφορὲς ἀνάμεσά τους, μὰ ἐπειδὴ οἱ ἀντικειμενοποιήσεις του εἶναι φτωχές, ἢ ἀναλυτικὴ ἰκανότητά του μικρὴ, βλέπει τὰ πάντα ὀλικά-συνθετικά. Σχετίζει περισσότερο παρὰ ἀναλύει παρόλο πὸ ἔχει ξεπεράσει τὸν ταυτιστικὸ ἀντουαλισμό. Ἔτσι στὴ ΣΛ του ἀκόμη ἰσχύει περισσότερο ἢ ἀρχὴ $A=B$ καὶ $B=\Gamma=\Delta=\dots \infty$.

Ἀντίθετα ἀπὸ τὴ στιγμή πού θὰ ἐγκατασταθεῖ μόνιμα, ἐγκαταλείπει τὸ κυνήγι (τώρα βοηθητικὸ) κι ἀρχίζει μὲ τὴ γεωργία καὶ κτηνοτροφία² νὰ γίνεται παραγωγὸς τῆς τροφῆς του στὸ ἥπιότερο κλίμα τῆς μεταπαγετώδους ἐποχῆς, διαμορφώνει μιὰ νέα νοοτροπία. Ἡ ΣΛ ξεχωρίζει νέο κύκλο ἀπὸ ἀντικειμενοποιήσεις, ἀποχτᾷ νέες ἐμπειρίες-γνώσεις, γνωρίζει νέες ιδιότητες-ποιότητες, πού σιγά-σιγά θὰ τὸν ὀδηγήσουν νὰ ἀναλύει περισσότερο τὸ ὄν. Ἡ ΣΛ βρίσκεται σὲ δυναμικὴ προχώρηση καὶ τραβᾷ ἴσια γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητας βασικὴ γιὰ τὴν ὀργάνωσή της. Βέβαια ἀπὸ τὴ μιὰ νοοτροπία στὴν ἄλλη δὲν πᾶμε διὰ μιᾶς, μὰ μὲ τὴ διαδοχικὴ ποσοτικὴ συσσώρευση, δηλαδή τὶς χιλιάδες καὶ χιλιάδες φορὲς ἐπανάληψη τῆς ἐμπειρίας, τὴν ἀκολουθεῖ τὸ αἰφνίδιο πέρασμα σὲ νέα ποιότητα, σὲ νέο εἶδος³: στὴ νέα νοοτροπία.

1. Βλ. L. Barnett, Τὸ σὺμπαν καὶ ὁ Ἄϊνστάϊν, 1952, σ. 18, ὅπου ὁ «πρωτόγονος τὰ βλέπει ὁμοιογενή, γιατί δὲν γνωρίζει ἀκόμη τὴν ἑτερογένειά τους. Σήμερα ἀναζητᾷμε τὴν ὁμοιογένεια μέσα στὴν ἑτερογένεια».

2. L. R. Nougier, L'économie préhistorique, PUF, 1970, p. 45 κέξ.

3. Βλ. Ν. Ἀ ἐ ν ι ν, Φιλοσοφικὰ τετράδια, 1976, σ. 4 κέξ.

Είναι φανερό, πώς με τη δυναμική διαλεχτική πορεία της ΣΛ, με την τάση της να οργανώνεται διαρκώς (: από την αλληλεπίδραση μυαλού-χειριού-γλώσσας-εργαλείου-φυσικού και κοινωνικού περίγυρου) και ιδιαίτερα με την πρακτική του δράσης, αποχτᾶ νέες ικανότητες, για την κατανόηση και τη σωστότερη άντανάκλαση στη ΣΛ του της έξωτερικής πραγματικότητας. Ἡ ΣΛ ἔχει καὶ τούτη τὴ βασικὴ ικανότητα, πὸ ἀλλωστε εἶναι καὶ ἡ οὐσία της : πὸς ἡ παλιότερη νοοτροπία δὲν ἐξαφανίζεται, μὰ πάντοτε διατηρεῖται σὰν κατώτερη δομὴ της στη διαλεχτικὴ πορεία της ἀνάπτυξής της, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ φυσιολογικὸ της ὑπόβαθρο.

Ἔτσι μὲ τις μεταλλαγές αὐτὲς στὴν κοινωνικο-οικονομικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, μεταβάλλεται ἀντίστοιχα καὶ ἡ νοοτροπία του. Οἱ παραστάσεις του πολώνονται σὲ ζεύγη ἀντιθετικά: ὄσιο-βέβηλο, ἄγρια-ἡμερα κ.ἄ. καὶ ὄσο προχωρεῖ ἡ ντουαλιστικὴ αὐτὴ τάση, πὸς δυναμώνει καὶ παίρνει ιδιαίτερα ἀποφασιστικὴ καὶ καθοριστικὴ σημασία ἡ ἀντίθεση (μὲ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ταξικῆς συγκρότησης) ἀνάμεσα στὴν ὕλικὴ καὶ τὴν πνευματικὴ ἐργασία, ἔχουμε τὴν πόλωση: ψυχὴ-σῶμα πρῶτα, καὶ σὲ κατοπινοὺς χρόνους: ὕλη-πνεῦμα, σῶμα-συνείδηση κλπ.

Ὅπως ἡ ἐργασία εἶναι ὀμαδικὴ καὶ στὶς ἀγροτικὲς νεολιθικὲς καὶ κτηνοτροφικὲς κοινότητες ἔχει κάποιον ρυθμὸ καὶ ἐξαρτιέται συνάμα ἀπὸ τὴ σταθερὴ καὶ κανονικὴ πορεία τοῦ φυσικοῦ περίγυρου: ἀνοιξη-θέρος-φθινόπωρο-χειμῶνας¹, τὸ ἴδιο οἱ διαδικασίες αὐτὲς ἀντανάκλονται στὴ ΣΛ σὰν παραστάσεις πὸς συνδυάζονται καὶ μὲ τούτη: ὅπως στὶς ἀνθρώπινες ἐνέργειες ὑπάρχει ἓνας σκοπός, ἓνα πλάνο ἐργασίας, ἓνα τέλος, τὸ ἴδιο μεταθέτει κι ἀποδίνει καὶ στὴ φύση Σκοπιμότητα (finalité). Καὶ στοὺς μύθους δὲν ἀνακατεύει, ὅπως προηγούμενα, ζῶα, ἀνθρώπους, ἀντικείμενα δίχως διάκριση. πὸς τᾶνωιωθε σὰν ὀμοιογενῆ², μὰ ἀντίθετα, ὅπως ἀρχίζει, νὰ βάζει σὲ χρονικὰ καὶ χωρικὰ πλαίσια τὶς ἐνέργειές του μέσα στὴν κοινωνικὴ ὀμάδα τὸ ἴδιο θὰ κάνει, μὲ τὴ προβολὴ καὶ μετάθεση καὶ γι' αὐτὰ.

1. J. Przyluski, La participation, PUF, 1940, p. 117-132 καὶ 133.

2. Πρβλ. L. Bruhl, L'âme primitive, p. 251-252.

Ἰδιαίτερα, ὅπως στοὺς ρόλους ὀρισμένων ἀτόμων ἀποδίνει ὀρισμένες ιδιότητες καὶ καθορισμένες πράξεις, τὸ ἴδιο τις ἀποδίνει καὶ τις προβάλλει καὶ στὰ ὄντα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Στὸ μῦθο λοιπόν, ἀνακατεύονται γεγονότα καὶ ἐνέργειες τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, πού συνδέονται ἐγκεντρικὰ μαζί του κι ὅπου βασικὸ πρόβλημα εἶναι ἰδιαίτερα νὰ δεσμεύσει πρῶτα τις φυσικὲς δυνάμεις (πού βρίσκεται ἀπέναντί τους ἀνίσχυρος μὲ τὸν καταναγκασμὸ τους) καὶ νὰ τις χρησιμοποιήσει γιὰ πραχτικὸς σκοποὺς καὶ δεῦτερο προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνέψει μὲ τὸ μῦθο τὴ δράση τῶν δυνάμεων αὐτῶν, γιὰ νὰ καταλαγιάσει τις βαθιὲς ὀργανικο-ἐνστιχτικὲς καὶ ὑπαρξιακὲς του ἀνάγκες. Εἶναι μ' ἄλλα λόγια μιὰ πρώτη κοσμοερμηνεία μὲ τὴ μαγικὴ ἐφαρμογὴ της. Πρωταρχικὴ θεωρία καὶ πράξι βρῖσκονται ἐδῶ σὲ ἐνότητα.

Ὡστόσο, πολλοὶ ἐρευνητές, ὅπως ὁ Jung καὶ ὁ Kerényi, ἀρνοῦνται τὴν αἰτιατὴν ἐξάρτηση τοῦ μυθολογήματος ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία συνάφεια ἀνάμεσα στὴ ΣΛ καὶ τὴν πραχτικὴ κοινωνικὴ δραστηριότητα, καὶ ἀντίθετα, λένε, ἂν προσπαθίσουμε νὰ πᾶμε στὶς καταβολὲς τοῦ μῦθου, θὰ βρεθοῦμε μπροστὰ ὄχι στὰ αἰτιά του, μὰ στὶς πρῶτες ἀρχές του: τοὺς ἀρχέτυπους, κοινοὶ α priori τύποι γιὰ ὅλους τοὺς λαοὺς. Μ' αὐτοὺς τὸ πνεῦμα κάνει τὴν ἐμφάνισή του, γιὰ πρώτη φορά, μὲ τὴν ἐμπλοκὴ του στὶς κοινωνικὲς καὶ ἀτομικὲς κατηγορίες¹. Δὲν εἶναι παράξενο, πὼς θέλοντας νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἄποψή τους, δηλαδὴ πὼς οἱ μῦθοι δὲν εἶναι ἀπλὲς παραστάσεις γιὰ διήγηση μόνο, μὰ πὼς εἶναι «ἀρχικά» βιώματα, πού οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι τὰ «ζοῦσαν» πραγματικά, ἀφοῦ ἤρθαν σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἀρχέτυπους εἶτε τοὺς φορεῖς τους καὶ μὲ τὸ θεῖο, φέρνουν τὴ μαρτυρία τοῦ B. Malinowski², πού γράφει: «Ὁ μῦθος μέσα στὴ πρωτόγονη κοινωνία, δηλαδὴ ὁ μῦθος μὲ τὴ ζωντανὴ κι αὐθόρμητη μορφή του, δὲν εἶναι μόνο μιὰ ἱστορία γιὰ διήγηση, μὰ καὶ μιὰ βιωμένη πραγματικότητα». Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐπι-

1. Βλ. C. Jung - Ch. Kerényi, Introduction à l'essence de la mythologie, éd. Payot, 1974, p. 17 κέξ.

2. B. Malinowski, Le Mythe dans la psychologie primitive (Mythe in primitive psychology, ed. Norton, 1926, p. 12).

βεβαιώνει πώς ή τέτοια στάση τῆς πρωτόγονης ΣΛ ανταποκρίνεται στη δομή της, στη συγκεκριμένη βαθμίδα ανάπτυξης της: στην κυριαρχία τοῦ άντουαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ της. Ἔτσι τὸ νὰ πιστεύουμε ἑμεῖς σήμερα πὼς ή πρωτόγονη μυθολογία ἔχει ὑπαρκτικό ὑπόστρωμα, ἐπειδὴ βιώνεται σὰ πραγματική ἀπ' τὸν πρωτόγονο, εἶναι τὸ λιγότερο πισωγύρισμα στὴν «πρωτόγονη ἀφέλεια».

Ἔτσι τὸ νὰ βιώνονται οἱ ὁμαδικές παραστάσεις στὸ ἀρχικό στάδιο τῆς πρωτόγονης ΣΛ, μὲ τρόπο πὸν τὸ πραγματικό συγγέεται μὲ τὸ φανταστικό, εἶναι γιατί βρίσκονται στὸ ἴδιο ὑπαρκτικό ἐπίπεδο στὸ ΣΠ. Κι ἂν ἀκόμη πᾶμε στὶς «ἀρχές» τῶν ὁμαδικῶν παραστάσεων, θὰ δοῦμε πόσο πρωτόλειες καὶ ἀπλές εἶναι πὸν μαρτυρᾶνε τὴν παιδικότητα τῆς πρωτόγονης ψυχολογίας κι ὄχι ἄμεση ἐπαφή μὲ θεϊκοὺς ἄρχέτυπους. Στους Αὐστραλοὺς ἔχουμε τόσο φτωχές ὁμαδικές παραστάσεις, πὸν δὲν ὑπάρχει οὔτε ή ἐλάχιστη ἔνδειξη γιὰ παραστάσεις θεῶν, παρὰ μόνο γιὰ τὴ λατρεία προγόνων-τοτέμ. Βρίσκονται σὲ ἓνα τοτεμικό κατώτερο στάδιο, τέτοιο, πὸν ὅπως γράφει ὁ L. Bruhl : «... δὲ βρίσκουμε οὔτε ἱερεῖς, οὔτε ἐνδιάμεσους κανενὸς εἶδους»¹. Ἀντίθετα, συνεχίζει: «... ή τελετὴ intichiuma, μαρτυρᾶει γιὰ μιὰ ἄμεση ἀλληλεγγύη, μιὰ ἀπ' εὐθείας συμμετοχὴ ἀνάμεσα στὸ τοτέμ τῆς βροχῆς καὶ στὴ βροχή, ὅπως ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς φυλῆς καγκουρῶ καὶ στὶς καγκουρῶ. Καί, ὅσο παράξενο μᾶς παρουσιάζεται ἐτοῦτο, ή ἀλληλεγγύη αὐτὴ, ή συμμετοχὴ αὐτὴ δὲν εἶναι μόνο παραστάσεις, παρὰ εἶναι αἰσθητὴ ὁμαδικὰ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς τοτεμικῆς ὁμάδας»².

Στὶς καινούργιες λοιπὸν κοινωνικο-οἰκονομικές δομές, βασικό ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς ΣΛ, τόσο τῆς ΑΣ ὅσο καὶ τῆς ΚΣ, θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι οἱ παρακάτω ἔσω-ὑποκειμενικές ψυχικές διεργασίες πὸν παίρνουν κίνηση κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἀντανακλάσεων-παραστάσεων τῆς καινούργιας διαμορφωμένης κοσμοεικόνας μὲ τὴ εἴσοδο τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ :

1. L. Bruhl, Fonctions, p. 289.

2. L. Bruhl, Fonctions..., p. 289 κέξ.

β) Συμμετοχὴ καὶ μαγεία

Ὁ Piaget γράφει πῶς ἡ προλογικὴ σκέψη στὸ παιδί χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς παρακάτω νόμους: Τῆς προαιτίας καὶ τῆς μαγικῆς συμμετοχῆς καὶ ἐφαρμογῆς¹. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσουμε καὶ γιὰ τὴν πρωτόγονη νοοτροπία². Βασικὰ ἐδῶ βρισκόμαστε μπροστὰ στὴ σύγχυση ἀνάμεσα στὸ ὑποκειμενικὸ-ἀντικειμενικόν, ὅπως σίγουρα καὶ σ' ὀλόκληρη τὴ προλογικὴ βαθμίδα τῆς ΣΛ. Ὡστόσο ἐδῶ, ὅπως εἶπαμε, δὲν ἔχουμε τὸν ἀπόλυτο ταυτισμὸ τῆς ἀδιστικῆς ΣΛ, μὰ ναρκισσιστικὴ ἐγκεντρικὴ συμμετοχὴ. Ὅμως καὶ ἐδῶ δὲν ἔχουν μὲ ἀρκετὴ ἀκόμη σαφήνεια διαφοροποιηθεῖ τὸ Υ-Α καὶ τὸ ὑποκείμενο κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸν ἐγκεντρισμὸ του μὲ τὸν ἀχώριστο παρτεναίρ του τὸν πρωτόγονο ρεαλισμὸ. Τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὸ ἐγὼ καὶ τὸν κόσμον δὲν διακρίνονται³ πολὺ καθαρὰ καὶ ἀγνοώντας τὴ σκέψη του τὴ νομίζει γιὰ τὰ πράγματα.

Στὴ ΣΛ τοῦ ὑποκείμενου τῆς ἐποχῆς αὐτῆς γίνεται σύγχυση ἀνάμεσα στὴ φυσικὴ αἰτιότητα καὶ τὴ σωστὴ ἀντανάκλασὴ τῆς⁴ καὶ ὄχι μόνον αὐτὸ μὰ ἀποδίνει μιὰ ἐσωτερικὴ δύναμη καὶ προθέσεις στὰ ἀντικείμενα καὶ στὰ ζωντανὰ ὄντα. Ὅλα εἶναι μιὰ ἀλυσίδα ἀπὸ σκοπιμότητες. Ἔτσι ἀπ' τὴ μιὰ συνδέει γύρω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του (ἐγκεντρισμὸς) τὰ ἀντικειμενικὰ προτσέσα καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη ἐκδηλώνεται ἕνας φανερὸς ἀνιμισμὸς ποὺ ἀποδίνεται στὰ ὄντα τοῦ κόσμου. Συνάμα γίνεται ὄρατὴ μιὰ ἀπαρχὴ γιὰ ἠθικὴ ἀξιολόγησι τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ὄντων (ἀντανάκλαση τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς) ποὺ βέβαια βάση τῆς ἔχει τίς μητρικὲς - πατρικὲς καὶ γενικώτερα κοινωνικὲς ἐπιταγές, ποὺ ἡ ἐπίδρασή τους θὰ συντελέσει στὴ βασικὴ δόμησι τῆς ΣΛ: Συνείδηση ↔ Ἀσυνείδητο. Εἰδικότερα: στὴν ἀνάδυσιν ἀπ' τὴ μιὰ τῆς «ἐλεγχτικῆς - ἀνασταλτικῆς» δομῆς τῆς μὲ τό: ὑπερ-ἐγὼ (sur-moi), καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη, μὲ τίς ἐνστιχτικὲς παρω-

1. J. Piaget, La causalité chez l'enfant, éd. Alcan, 1927, p. 67.

2. H. Aubin, ὅ.π. σ. 19-27 καὶ 37 κέξ.

3. L. Bruhl, Fonctions, p. 33-41.

4. G. Maucó, ὅ.π. σ. 72.

θήσεις (pulsions) και τις άπωθήσεις, τή δομή του: έαυτού, τó συνολικό ύποκείμενο (ή ΣΛ στό σύνολό της) (Ça-Soi) σάν αντίθεση πρós τó έγώ (moi), σάν τó κέντρο και τήν ένότητα τής ΣΛ.

Στήν πρωτόγονη νοοτροπία θά μπορούσαμε νά παρατηρήσουμε άκόμη, πώς ύπάρχει μιá παράσταση πού είναι κοινή και ταυτόσημη σ' όλους τούς λαούς, έκφράζεται μέ διαφορετικό όρο στόν καθένα τους, μά πού δηλώνει τó ίδιο περιεχόμενο: τήν παράσταση του Mana. Σύμφωνα μέ τόν R. H. Codrington είναι : «...δύναμη άπόλυτα διακριμένη από κάθε άλλη ύλική δύναμη, πού ενεργεί μέ όλα τά είδη μορφές, είτε για τó καλό είτε για τó κακό και πού ό άνθρωπος έχει τó πιό μεγάλο πλεονέκτημα νά τή βάζει κάτω από τόν έλεγχο του και νά τήν κυριαρχεί»¹. Τó mana είναι άρχικά ή άτομική συγκεκριμένη δύναμη του γέροντα, του άρχηγού, του κυνηγού κ.ά.. ύστερότερα γίνεται ή άπρόσωπη, άόρατη δύναμη και από δώ ή μέ προσωπικότητα φυσική και ήθική δύναμη ταυτόχρονα². Αύτή είναι πού κάνει νά γεμίζει τó δίχτυ, νά πετυχαίνει τó κυνήγι, νά μη γέρνει ή βάρκα, νά μη γκρεμίζει τó σπίτι, ή γονιμότητα του άγρου, τó βέλος πού χτυπά³. Κι όχι μόνο αυτό μά μέ τή μαγική συμμετοχή έχουμε και μαγική έφαρμογή: «Ή χρήση, γράφει ό L. Bruhl, πού τó άτομο πιστεύει πώς πρέπει νά κάνει, στίς σχέσεις τής συμμετοχής, μέ σκοπό νά τροποποιήσει τήν πραγματικότητα»⁴. Ή μαγική έφαρμογή πραγματώνεται ανάμεσα στίς χειρονομίες και τήν πραγματικότητα, μέ τή σκέψη πάνω στό όντα κι ιδιαίτερα εκείνος πού μπορεί νά προλέγει μπορεί και νά παράγει. Ό H. Aubin πού έζησε πολλές δεκαετίες σέ πρωτόγονες φυλές, σημειώνει πώς: «προλέγω και μαθαίνω είναι συνώνυμα του γνωρίζω και μπορώ»⁵. Έτσι ό οίωνός σημαίνει τó αναπόφευχτο, τó άλάθητο για κείνο πού θαρθεϊ, μά και συνάμα είναι αίτία, ενεργητικό στοιχείο μέσα στόν καθορισμό των γε-

1. R. H. Codrington. The Melanisiens, ed. Clarendon, Press, 1890, p. 118.

2. Πρβλ. E. Cassirer, ό.π. σ. 143 κέξ.

3. R. H. Codrington, ό.π. σ. 119.

4. L. Bruhl, Fonctions..., p. 351

5. H. Aubin, ό.π. σ. 37.

γονότων· π.χ. οἱ Ἴνδοὶ τῆς Νέας Γαλλίας πιστεύουν πὼς ἀφοῦ οἱ λευκοὶ μποροῦν νὰ προβλέπουν τὶς ἐκλείψεις τῆς σελήνης μποροῦν καὶ νὰ τὶς «παράγουν μὲ τὴ θέλησή τους»¹. Τὸ ἴδιο σύμφωνα μὲ τὸν H. Aubin, στὴν πρωτόγονη νοοτροπία ἰσχύει: πὼς κάτι ποὺ μπορεῖς νὰ ποφύγεις μπορεῖς καὶ νὰ τὸ παράγεις²· π.χ. μιὰ γυναίκα ποὺ γιάτρευε κάποιον, μπορεῖ καὶ νὰ τὸν ἀρρωστήσει, ἂν θέλει.

Οἱ ψυχαναλυτὲς ἔχουν διατυπώσει τὶς ἴδιες πάνω-κάτω ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὴν ἀσυνείδητη σκέψη. Εἶναι ἡ μαγικὴ δύναμη ποὺ ἐπιτρέπει στὸ ἀσυνείδητο ἐγὼ νὰ ἱκανοποιηθεῖ μὲ τὸ νὰ ἐκδηλώνεται μὲ τὴν παντοδυναμία τῶν ἰδεῶν³. Ἄρκει νὰ σκεφτεῖς κάτι καὶ θὰ γίνῃ⁴, γιὰτὶ ἡ ἰδέα ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴ πράξη, ἡ νοητικὴ παράσταση μὲ τὴν πραγματικότητα κι ἡ λέξι μὲ τὸ ἀντικείμενο.

Τὸ σύμβολο σὰν πρωταρχικὸ ὄργανο γιὰ τὴν ἔκφραση τῆς σκέψης εἶναι καὶ τὸ πρῶτο σκαλοπάτι τῆς πορείας ἀπὸ τὴν ἀσυνείδητη στὴ συνείδητὴ σκέψη, ἀπὸ τὸν προσυμβολισμό (: ὅπου σύμβολο καὶ πράγμα ταυτίζονται ἀρχικὰ) στὸ συμβολισμό (: προοδευτικὸς ξεχωρισμὸς συμβόλου ἀπὸ τὸ πράγμα) σὴ μορφή πρωτόγονης, ἀτομικῆς κι αὐθόρμητης σκέψης⁵, ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐνταχθεῖ μέσα στὰ κοινωνικὰ πλαίσια, δὲν ἔχει κοινωνικοποιηθεῖ.

Ἡ ἀνιμιστικὴ τάση τῆς ΣΛ θὰ καταλήξει στὴν «ἐμψύχωση» τῶν ὄντων ποὺ ὀφείλεται στοὺς μηχανισμοὺς τῆς ΣΛ. Ἡ ἄποψη τοῦ E. Tylor⁶, πὼς ὁ ἀνιμισμὸς ὀφείλεται στὰ ὄνειρα τοῦ προανθρώπινου ὑποκειμένου, ἐμπεριέχει μιὰ κάποια ἀληθοφάνεια. Μὰ ὅπως εἶδαμε, ὁ ἀνιμισμὸς δὲν εἶναι ὁ ἀρχικὸς τύπος τῆς πρωτόγονης νοοτροπίας. Ἡ ΣΛ ἀρχικὰ διόλου δὲν διακρίνει ἀνάμεσα στὸ ψυχικὸ καὶ τὸ φυσικὸ· μπλέκει τὰ δυὸ βιωματικὰ ρεύμα-

1. H. Aubin, ὁ.π. σ. 37.

2. H. Aubin, ὁ.π. σ. 38.

3. S. Freud, Totem et tabou, p. 118-120 καὶ H. E. y, La Conscience p. 388-414.

4. G. Maucro, ὁ.π. σ. 83 κέξ.

5. G. Maucro, ὁ.π. σ. 55-56.

6. E. d. Tylor, La culture primitive (1871) 1952.

τα (Α και ΕΒΡ) και ἡ ΣΛ γίνεται ὄνειρική. Ἐπόμενα δὲ συντρέχει λόγος νὰ χρησιμοποιηθεῖ τὸ βιωματικὸ ὄνειρικό ὑφάδι τοῦ ὕπνου, παρὰ μόνο σὰν ἔχει σχηματιστεῖ προηγούμενα στὸν ξυπνητὸ ὄνειρισμὸ τῆς ΣΛ, ἀφοῦ φυσικὰ ἔχει πλουτιστεῖ τόσο μὲ παραστάσεις ἱκανὲς νὰ τὴν τροφοδοτήσουν, ὅσο και γιὰ τὸ δὲν κάνει διάκριση ἀνάμεσα στὸ ὄνειρο τοῦ ὕπνου καὶ τὸν ὄνειρισμὸ τοῦ ξύπνιου.

Ἡ ἐνεργητικὴ στάση τοῦ προανθρώπινου ὑποκείμενου, ποὺ στηρίζεται ἀρχικὰ στὶς ἐξαρτημένες συνδέσεις, δηλ. στὴν ἄμεση ἀντιληπτικὴ ἀντανάκλαση, θὰ πλουτίσει τὴ ΣΛ του μὲ τὸ ἀναμνηστικὸ βιωματικὸ ρεῦμα, ὅπου σ' αὐτὸ περικλείνεται ἡ πραγματωμένη στὸ παρελθὸν ἐμπειρία του. Αὐτὴ τώρα θὰ μπορεῖ ν' ἄρχεται θεληματικὰ στὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο παρὸν τῆς δράσης του καὶ νὰ τὸν κάνει ἱκανὸ νὰ ὑπερνικᾷ δυσκολίες καὶ νὰ λύνει πολὺπλοκα προβλήματα ἐπιβίωσης στὸ πολὺ ἐχθρικό περίγυρο τῆς παγετώδους ἐποχῆς. Ὡστόσο, εἶναι γεγονόςὸς πὼς στὴν προλογικὴ βαθμίδα τῆς ΣΛ, οἱ πρωτόγονοι, ὅπως γράφει ὁ L. Brugl: «ξοδεύουν πολὺ καλὰ νὰ διακρίνουν τὸ ὄνειρο ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ ξυπνητοῦ...»¹. Καὶ τοῦτο γιὰ τὴν ἑξωστρεφῆς ρεαλιστικὴν στάση τους, μὲ τὴν συνεχῆ πρακτικὴν δραστηριότητά τους, ἀδιάκοπα δοκιμάζεται στὴν πρᾶξι· ἡ πρᾶξι, ἡ ἀκατάπαυστη δραστηριότητα ποὺ τὸν κατέχει γιὰ ἐπιβίωση-αὐτοσυντήρηση, ἀρχίζει νὰ βοηθιέται μὲ τὴν νέα ἱκανότητα τῆς ΣΛ: τὸ ἀναμνηστικὸ βιωματικὸ ρεῦμα. Ἔτσι ἡ ὄνειρική ΣΛ παρὸλο τὸ ροηκὸ βιωματικὸ χαρακτῆρα της, παίξει θετικὸ ρόλο στὴν δράση του, ἀφοῦ ἐκεῖνο ποὺ κυριαρχεῖ στὴ συμπεριφορά του εἶναι ἡ πρᾶξι, διαφορὰ οὐσιαστικὴ ἀπὸ τὸ ὄνειρο καὶ τὶς ὄνειρικὰ καταστάσεις στὶς ψυχασθένειες καὶ ποὺ ἔχει βέβαια περισσότερες ὁμοιότητες μὲ τὴν ψυχολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ παιδιοῦ.

Ἐν τῷ ἀνιμισμῷ μὲ τὴν ἀπόδοση ἠθικῶν ἐλατηρίων καὶ σκοπιμότητας στὰ ὄντα τοῦ κόσμου: «ἐπιτρέπει νὰ ἐξηγήσουμε τὴν κανονικότητα τῶν πραγμάτων, νὰ καταργήσουμε τὸ τυχαῖο καὶ νὰ ἀναχθοῦν ἔτσι ὅλα σὲ κανόνες ἠθικοὺς παρὰ φυσικοὺς»

1, L. Brugl. La mentalité primitive, p. 96-100.

γράφει ο Maucso και ἐδῶ φανερώνεται ὁ ἀρτιφισιαλισμὸς καὶ ἡ τελεολογία¹: «Γιὰ τὸ παιδί, γράφει ὁ Piaget, ὅλα εἶναι δυνατὸ νᾶχουν φτιαχτεῖ ἀπὸ τοὺς γονεῖς καὶ δίνει σ' αὐτὰ ζωή»². 'Η πραγματικότητα εἶναι «ἓνα σύμπλοκο ἀπὸ προθέσεις πὸν οφείλονται σὲ ἐνεργητικὰ ὄντα (ἀνιμισμὸς), πὸν διευθύνονται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους (ἀρτιφισιαλισμὸς) καὶ ἀπὸ ἀπόσταση (μαγεία)» γράφει ὁ G. Maucso³. 'Αρχικὰ λοιπὸν αἰσθάνεται καὶ ζεῖ τὴ συμμετοχὴ, μὰ σὲ συνέχεια τὴ μετασχηματίζει σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ μύθους. Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ διαφοροποίηση τοῦ Υπ-Αντ. Τὰ ὄντα ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. 'Ο κόσμος εἶναι μιὰ κοινωνία ἀπὸ ζωντανὰ ὄντα, πὸν ταξινομοῦνται σύμφωνα μὲ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις καὶ ἱεραρχία, καὶ πὸν ὑπακοῦνε σὲ ὀρισμένους κανόνες, μιὰ νοοτροπία πὸν θὰ βάλει τὴ σφραγίδα τῆς στήν κατοπινὴ πνευματικὴ ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας.

γ) 'Ο καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας στὴ διαμόρφωση τοῦ ρόλου - προσώπου⁴

'Ο Marx στὸ Κεφάλαιο, σχετικὰ μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, γράφει πὸς σὲ μιὰ πρώτη φάση: «...μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς φυλῆς, γεννιέται ἓνας φυσικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας μὲ βάση τὶς διαφορὲς φύλου καὶ ἡλικίας, δηλαδὴ πάνω

1. G. Maucso, ὀ.π. σ. 94-104 καὶ γιὰ λεπτομέρειες βλ. S. Freud, Au-delà du principe du plaisir. Essai de psychologie, éd. Payot, 1927 καὶ τοῦ ἴδιου, Totem et tabou, p. 90 κέξ, καὶ H. Aubin, ὀ.π. σ. 35-34, J. Piaget, La representation du monde chez l'enfant, p. 234 κέξ.

2. J. Piaget, ὀ.π. σ. 265 κέξ.

3. G. Maucso, ὀ.π. σ. 104-120.

4. Βλ. G. H. Mead, ὀ.π., βασικὸ ἔργο γιὰ τοὺς ρόλους μέσα στὴν κοινωνία, πὸν ἐνώνουν τὴν κοινωνικὴ ψυχολογία μὲ τὶς κοινωνικὲς δομές. Βλ. καὶ Th. Newcomb - R. Turner - Ph. Converse, Manuel de psychologie sociale, PUF, 1970, p. 396-439. G. Lemaître - J.-M. Lemaître, Psychologie sociale et expérimentation, éd. Mouton, 1969, p. 132, 157, 288. P. Jodellet - J. Viet - Ph. Besnard, La psychologie sociale, éd. Mouton, 1970, p. 1-64. S. Moscovici, Introduction à la psychologie sociale, éd. Larousse, 1970.

σὲ καθαρὴ φυσιολογικὴ βάση...»¹. Ἐδῶ βρισκόμαστε περισσότερο μπροστὰ σὲ μιὰ ἀπλὴ συνεργασία στὸν τρόπο τῆς τροφοσυλλογῆς καὶ ἄμυνας, ποὺ διακαθορίζουν ὀρισμένες στάσεις πρόσκαιρες καὶ μεταβλητές, ποὺ ἐπόμενα προκαθορίζουν καὶ μεταβλητοὺς φυσικοὺς, περισσότερο, παρὰ κοινωνικοὺς ρόλους ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας τῆς Κάτω καὶ Μέσης Παλαιολιθικῆς. Ὡστόσο φτάνοντας στὶς πρωτόγονες κοινωνίες τῆς Ἄνω Παλαιολιθικῆς ἕνας προοδευτικὸς καταμερισμός, στοιχειώδους ἀκόμη, ἀνάμεσα σὲ διαφορετικοὺς φυσικοὺς κλάδους (: κυνήγι, ψάρεμα, τροφοσυλλογὴ κ.ἄ.) θὰ βοήθησε ἀναμφισβήτητα: α) στὴ διαμόρφωση, ἀντίστοιχα μὲ τὴ διαίρεση τῆς ἐργασίας καὶ τὴ θέση τοῦ ἀτόμου μέσα σ' αὐτή, τοῦ κοινωνικοῦ δηλαδὴ ρόλου καὶ ταυτόχρονα β) στὴ διαμόρφωση τῆς συγκεκριμένης προσωπικότητας καὶ τῆς συνείδησης ἑαυτοῦ.

Βέβαια ὁ καταμερισμὸς αὐτός, μὲ τὴ διάλυση τοῦ τοτεμικοῦ μητριαρχικοῦ κοινωνικοῦ συστήματος στὶς πρωτόγονες κοινότητες τῆς Ἄνω Παλαιολιθικῆς καὶ τὸ πέρασμα στὶς Μεσολιθικὲς καὶ Νεολιθικὲς μυθολογικὲς κοινωνίες, θάχει πλατείνει : «...μὲ τὴν ἐπέχταση τῆς κοινωνίας, μὲ τὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὶς συγκρούσεις ἀνάμεσα σὲ διαφορὲς φυλὲς καὶ τὴν ὑποδούλωση τῆς μιᾶς φυλῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη...»². Ἡ ἀνταλλαγὴ ἀνάμεσα στὶς φυλὲς, μὲ τὸν κοινωνικὸ καταμερισμὸ ἀνάμεσα σὲ ἀνεξάρτητες μεταξὺ τους σφαῖρες παραγωγῆς, γίνεται κανονικὸς κλάδος τῆς Νεολιθικῆς οἰκονομίας. Γεωργία, κτηνοτροφία, χειροτεχνία κ.ἄ. θὰ ὀδηγηθοῦν ἀκόμη σὲ ἕνα ἐσωτερικὸ καταμερισμὸ καὶ μέσα στὴ σφαῖρα τους, μὲ συνέπεια στὸ πέρασμα ἀπὸ τὶς κλειστὲς οἰκονομικὲς κοινότητες τῆς Νεολιθικῆς στὶς μεγάλες δουλοχτητικὲς κοινωνίες τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς.

Ὁ φυσικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας εἶναι περισσότερο συνεργασία ἀνάμεσα σὲ ἰσοπεδωμένες ΣΛ, ποὺ δὲν ἀφήνει καὶ πολλὰ περιθώρια γιὰ τὴν ἀνάδυση τῆς προσωπικότητας. Μὲ τὸν αὐξανόμενον προοδευτικὸ κοινωνικὸ καταμερισμὸ ὅμως ποὺ

1. K. Μάργ, Τὸ Κεφάλαιο, 1975, σ. 367 κέξ.

2. K. Μάργ, ὕ.π. σ. 368 κέξ. Βλ. καὶ D. Valentéi, Théorie de la population, éd. Moscou, 1977, p. 5.

συμπληρώνει τὸ φυσικό, ἡ προσωπικότητα ἀρχίζει νὰ ἀναδύεται, στὸ μέτρο πὸν κάθε μέλος τῆς κοινωνικῆς ὀμάδας ἀρχίζει νὰ ἐπιτελεῖ ἓνα ὀρισμένο ἔργο (ἀντικειμενικά), νὰ ἔχει ἀντίστοιχο ρόλο καὶ νὰ παίρνει ἀνάλογη στάση (ὑποκειμενικά) μέσα σ' αὐτή. Ὁ Μάρξ μᾶς δίνει μιὰ πολὺ ὠραία εἰκόνα ἐνὸς τέτοιου καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ὅπου σ' αὐτὴ ἔχει ἀναδυθεῖ τὸ πρόσωπο μὲ τὸν ἀντίστοιχο καὶ καθορισμένο ρόλο του μέσα στὴν κοινωνικὴ ὀμάδα. Στὶς πανάρχαιες ἰνδικῆς κοινότητες, γράφει ὁ Μάρξ: «Δίπλα στὴ μάζα πὸν ἔχει ὁμοειδῆ ἀσχολία, βρίσκουμε τὸν 'κύριο κάτοικο', τὸ δικαστή, τὸν ἀστυνόμο καὶ φοροεισπράχτορα, ἐνωμένους σ' ἓνα πρόσωπο· τὸ λογιστή..., τὸ φύλακα τῶν συνόρων..., τὸ νεροκράτη..., τὸ βραχμάνο..., τὸ δάσκαλο..., τὸ σιδερά..., τὸ μαραγκό..., τὸν ἀγγειοπλάστη..., τὸν κουρέα..., τὸν ἀργυροχό..., τὸν ποιητὴ...»¹. Βέβαια ἐδῶ βρίσκόμεστε σὲ μιὰ πιὸ ἀναπτυγμένη κοινότητα· οἱ Νεολιθικῆς κοινότητες θὰ εἶχαν πιὸ ἀπλὴ συγκρότηση, μικρότερο καταμερισμὸ καὶ ἐπόμενα λιγότερο καθορισμένους ρόλους καὶ ἡ ἀνάδυση τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἐγῶ, θὰ εἶτανε σὲ πιὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο.

Τὸ ὑποκείμενο στρέφει τὴν προσοχὴ του, στὴν ἀπὸ ἀντικειμενικῆς συνθήκης καθορισμένη θέση του στὴν παραγωγὴ καὶ παίρνει μιὰ στάση τέτοια πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ πρὸς τὸν ἑαυτὸ του, πὸν νὰ μπαίνει στὴ θέση τοῦ ἄλλου καὶ ταυτόχρονα νὰ παίρνει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἡ ΑΣ βλέπει τὸν ἑαυτὸ της σὲ τρίτο πρόσωπο. Τὸ περιεχόμενο τοῦ ΣΠ βλέπεται ἀρχικὰ σὰν ἀντικείμενο, σὰν «ἄλλος», ἀπὸ ἓνα ὑποκείμενο πὸν ἀκόμα εἶναι ἐγωκεντρικό. Ἀντικρῦζοντας τὸν «ἑαυτὸ» καὶ τοὺς «ἄλλους» στὸ ἴδιο ἐπίκαιρο παρὸν τοῦ ΣΠ του, σὰν ἀντικείμενα, διακρίνει μέσα σ' αὐτὸ τὴ θέση-ρόλο του καὶ τὸν διαφορίζει ἀπὸ τοὺς ἄλλους ρόλους-ἀτομικότητες, πὸν ἐδῶ δὲν εἶναι ἀνταγωνιστικοὶ μὰ συνεργατικοί. Παρόλο, γράφει ὁ Πορσνέφ, πὸν βρίσκόμεστε στὸ «ἔμεῖς» ξεκινάμε ἀπὸ τὸ «αὐτοῖς»². Θὰ λέγαμε καλύτερα πὼς ξεκινάμε ἀπὸ τὸ «ἔμεῖς καὶ αὐτοῖς»,

1. Κ. Μαρξ, ὀ.π. σ. 373-374.

2. Β. Πορσνέφ, Κοινωνικὴ ψυχολογία καὶ ἱστορία, 1975, σ. 50.

γιατί ταυτόχρονα τόσο ο έαυτός όσο και τα όντα «βλέπονται» μέσα στο ίδιο άμεσο επίκαιρο παρόν στη ΣΛ του.

Έτσι πολύ έκδηλο είναι το γεγονός πώς όρισμένες προσωπικές ιδιότητες τις διακρίνει και τις αποσπᾶ από την ομαδικά ρυθμισμένη ΣΛ του, δομώντας το πρώτο σκαλί προς το πρόσωπο και τη συνείδηση του εγώ. Οί ιδιότητες αυτές είναι ο τρόπος πού παρουσιάζεται στους άλλους, το «προσωπεύο», ή μάσκα¹ πού δείχνει άσυνείδητα στις σχέσεις του με τους άλλους· μιᾶ ψυχική στάση πού βγαίνει από τόν κοινωνικό του ρόλο, τή θέση του στην πραχτική παραγωγική δραστηριότητα. Είναι ή περσόνα (persona) όπως τήν ονομάζει ο C. Jung. Ἡ περσόνα δέν είναι παρά «ή μάσκα μιᾶς γενικής ύποταγῆς τῆς συμπεριφορᾶς στόν καταναγκασμό τῆς ομαδικῆς ψυχῆς»².

Βέβαια ο Jung βλέπει τὸ πράγμα ιδεαλιστικά - μεταφυσικά, γιατί ο καταναγκασμός ἐδῶ τῆς ομαδικῆς ψυχῆς βγαίνει ἀπό τούς ἀρχέτυπους (θεός, πατέρας, μητέρα κ.ά.), τὰ αργιογί πλαίσια, δυναμικές μορφές, πού γεμίζουν με περιεχόμενο ἀπό τήν άσυνείδητη σφαίρα τῶν ὀργανικο-ένστιχτικῶν παρορμήσεων και συναισθηματικῆς έντασης· είναι κάτι ἀνάλογο με τις καντιανές κατηγορίες, ὄχι στη λογική μᾶ στην κοινωνική σφαίρα³. Ἡ γενική ύποταγή τῆς συμπεριφορᾶς βρίσκεται βέβαια στόν καταναγκασμό τῆς ομαδικῆς ψυχῆς, μᾶ ή ομαδική ψυχή κι οί ἀρχέτυποι δέν είναι παρά ομαδικές παραστάσεις κι έννοιες πού σχηματίστηκαν μέσα στην κοινωνική ομάδα στις χιλιάδες και χιλιάδες χρόνια. Είναι κοινωνικά προϊόντα.

Έτσι με τήν περσόνα, τὸ ὑποκείμενο παίρνει μιᾶ στάση μαζί με τή θέση-ρόλο του, πού ἀρχικά τόν βιώνει πραγματικά και ταυτίζεται μαζί του. Ὡστόσο βρισκόμαστε ἀκόμη μακριά ἀπό τήν πλήρη ἀπόσπαση τοῦ προσώπου ἀπό τήν ομαδική συνείδηση πού θά κάνει αντίθεση σ' αὐτή και στους άλλους. Ἡ περσόνα είναι τὸ πρώτο σκαλοπάτι πρὸς τὸ εγώ και μιᾶ πρωτόλεια εικόνα γιᾶ όρισμένες ιδιότητες τοῦ ἀνθρώπου, πού

1. Βλ. και A. Patte, ὀ.π. σ. 68 κέξ.

2. C. Jung Dialectique..., p. 96 κέξ.

3. C. Jung, Les racines..., p. 544-549 και Dialectique..., p. 105-141 C, Jung - Ch. Kerényi, ὀ.π. σ. 11-44. 105-141.

ἀργότερα, μὲ τὴν ταξικὴ συγκρότηση τῆς κοινωνίας, οἱ ιδιότητες αὐτές, θὰ προβληθοῦν καὶ θὰ μετατεθοῦν ἀσυνείδητα, σὰν τὴν οὐσία πρῶτα ἐνὸς ὑπέρτατου ἐγώ, τοῦ θεοῦ, πρὶν γίνουν ὁρατές σὰν τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἐγώ του.

Συνάμα ἕνας ἄλλος παράγοντας ἔρχεται γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὶς διαφοροποιήσεις αὐτές: οἱ προσωπικὲς ἀπωθήσεις ἀπὸ τὰ ταμποῦ τὶς πρῶτες αὐτές κοινωνικὲς ἐπιταγές, μείγμα ἀπὸ βιοτικὸς κανόνες καὶ γενικὰ ἀπὸ παραστάσεις τῆς διαμορφωνόμενης ΚΣ καὶ ἀρχίζει ἡ δομὴ τοῦ ὑπερ-ἐγώ. Συνδυάζει τῶρα τὶς βασικὲς ὁμαδικὲς παραστάσεις του μὲ τὶς ὄνειρικὲς εἰκόνες, τὶς φαντασιώσεις του μὲ τὰ κοσμικὰ φαινόμενα, στὴ βάση τῆς ἀρχῆς τῆς ἡδονῆς, γιὰ νὰ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους οἱ πρῶτες συστηματικὲς μυθολογικὲς κοσμοερμηνεῖς.

Ἡ ἔννοιά τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἐγώ, ὅπως εἶδαμε, δὲν εἶναι ἐμφυτὴ, μὰ ἀντίθετα περνάει ἀπὸ πολλὰ ἐνδιάμεσα στάδια καὶ ντύνεται μὲ πολλὰς μορφές, γιὰ νὰ φτάσει (ἀπὸ μιὰ ἀπλή μάσκα, νὰ γίνῃ διαδοχικὰ ἀντικείμενο δικαίου, ἠθικῆς, πολιτικῆς, μεταφυσικῆ ὄντοτητα) στὴ σημερινὴ μορφή τοῦ ἐγώ, ὄχι μόνο σὰν τὴν ἐνότητα σκέψης καὶ πράξης, μὰ καὶ σὰν συνείδηση καὶ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ «σὰν συνείδηση τῆς ἐλεύθερης ἀνθρώπινης δραστηριότητος»¹.

Στὶς πρωτόγονες φυλές «...ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀριθμοῦ καθορισμένων ὀνομάτων-ἐπωνύμων σὲ κάθε clan, γράφει ὁ Μ. Mauss, εἶναι καὶ καθορισμὸς τοῦ ἀκριβοῦς ρόλου ποὺ καθένας παίξει μὲσα στὴ παρουσίαση τοῦ clan καὶ ποὺ ἐκφράζεται μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα», ἔτσι τὸ clan, συνεχίζει, «ἀπ' τὴ μιὰ συλλαβιναίνεται σὰν νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα κάποιον ἀριθμὸν προσώπων καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη ὁ ρόλος ὄλων αὐτῶν τῶν προσώπων εἶναι στὴν πραγματικότητα, νὰ φηγοῦράρει, ὁ καθένας μὲ τὴ μερικότητά του, ἡ ὁλότητα τῆς παρουσίας τοῦ clan»². Σύμφωνα πάντοτε μὲ τὸν Mauss, ἂν προσθέσουμε πῶς ἔτσι οἱ πρωτόγονοι νομίζουν πῶς ἐξασφαλίζουν τὴ ζωὴ τους, ἐδῶ καὶ στὴν ἄλλη ζωὴ καὶ ἀκόμη τὴν ἀναγέννηση τῶν ἀτόμων, τῶν μόνων κληρονόμων καὶ φορέων τῶν ὀνομάτων-ἐπωνύμων, τότε καταλαβαίνουμε πῶς «βλέπουμε πιά χοντρικὰ μιὰ ἔννοια τοῦ προσώπου τοῦ ἀτόμου, συγκεχυμένη μὲσα στὸ clan του, μὰ ποὺ ἀποσπασμένη ἀπ' αὐτὸ στὶς ἱεροτελεστίας μὲ τὴ μάσκα, τὸν τίτλο, τὴ σειρὰ του, τὸ ρόλο του ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν ἐπανεμφάνισή του πάνω στὴ γῆ, μὲσα σ' ἕνα ἀπό-

1. K. M a r x, Manuscripts, p. 97.

2. Βλ. Μ. M a u s s, Sociologie et Anthropologie, PUF (1950), 1968, p. 338-339.

γονό του προικισμένο με τις ίδιες θέσεις, έπωνυμο, τίτλο, δικαιώματα κι ενέργειες»¹. Από δώ με την είσοδο στην ιστορική εποχή, ή έννοια του προσώπου και του εγώ, παίρνει διάφορες εξελικτικές μορφές, πολλές φορές μάλιστα αντιθετικές: όπως ανάμεσα στους Έλληνες που ταύτισαν μάσκα και πρόσωπο, σ' αντίθεση με τους Ίνδους που τ'α ξεχωρίζουν. Κι ή άποψη του Jung, σχετικά με τή διαφορά στη ψυχοσύνθεσή τους, πώς δηλαδή οί πρώτοι είναι έξωστρεφείς κι οί δεύτεροι ένδοστρεφείς έδω άκριβώς βρίσκει τήν αίτία του².

Στους Έλληνες και στους Ρωμαίους τήν έννοια του προσώπου, άρχικά ένα βήμα τή χωρίζει από τήν έννοια που τής έδιναν οί φυλές τής άνω Παλαιολιθικής καθώς κι οί σημερινές πρωτόγονες. Ο όρος πρόσωπο-persona εκφράζει τή μάσκα που φέρνει στο πρόσωπο ό δρών· ή μάσκα που ανάμεσα (per) άπ' αυτή κάνει ν' άντηχεί (sonat) ό ρόλος του»³. Αρχικά μάσκα και δρών είτανε χωρισμένα και δέ σήμαινε παρά τό παίξιμο του ρόλου από τόν δρώντα. Μά στους Έλληνες είναι που καταργήθηκε αυτή ή διάκριση, δηλαδή μάσκα και δρών ένώθηκαν, ταύτιστηκαν γιά νά κάνουν τό πρόσωπο με τόν καθορισμένο κοινωνικά ρόλο του⁴. όμως ταυτόχρονα έδω τό πρόσωπο γίνεται αντικείμενο δικαίου (Ρωμαίοι) είτε παίρνει και ήθική σημασία (Έλληνες) που ενεργεί σάν ανεξάρτητη, αυτόνομη, έλεύθερη και υπεύθυνη προσωπικότητα, όπως τό «συνειδός» των Στωικών⁵. Η προσωπικότητα διατηρείται κι ύστερα από τό θάνατο και μένει άμετάβλητη. Ο Άχιλλέας, όταν ό Όδυσσεάς κατεβαίνει στον Άδη νά τόν συναντήσει, διατηρεί τήν προσωπικότητά του. Τό ίδιο ίσχύει και γιά τόν χριστιανισμό (πρβλ. τό Βιργίλιο του Δάντη, άνάσταση νεκρών).

Αντίθετα, στίς Ίνδιες είναι σίγουρο πώς βρίσκουμε τήν πρώτη έννοια του προσώπου και του εγώ. Έδω ή διάκριση ανάμεσα στη μάσκα (ρόλο-persona) και τόν δρώντα (άνώνυμο-anima)⁶ φαίνεται καθαρά, όπως τό διαπιστώνει ό H. Zimmer⁷. Βρίσκονται πύ κοντά στην άρχαϊκή νοοτροπία. Από δώ πηγάζει ή ένδοστρέφειά τους. Στην προσπάθειά τους νά καθορίσουν καθαρά τή διαφορά ανάμεσα στη μάσκα—δρώντα, φτάνουν σέ μιá τεχνική τέτοια, που π.χ. στη Yoga καταλήγει σέ μιá λεπτομερειακή ένδοστρεφή περιγραφή τους. Οί δρώντες, ή μεγάλη μάζα, μένει άνώνυμη. Όπως στη ζωή έχουν μιá άσήμαντη είτε ίσοπεδωμένη όμαδική άνώνυμη

1. M. Mauss, δ.π. σ. 340.

2. Βλ. C. Jung, *Dialectique...*, p. 246.

3. Βλ. H. Zimmer, *Les philosophies de l'Inde*, éd. Payot, 1953, p. 188.

4. H. Zimmer, δ.π. σ. 186-188 κέξ.

5. M. Mauss, δ.π. σ. 355 κ.έξ. καθώς και L. Brunschvicg, *Les progrès de la conscience dans la philosophie occidentale*, éd. PUF, 1949, (II) I, p. 66 κέξ.

6. C. Jung, *Dialectique...*, p. 181.

7. H. Zimmer, δ.π. σ. 188.

προσωπικότητα, ἔτσι πού κι ὕστερα ἀπ' τὸ θάνατο, στὸν ἄλλο κόσμο «... δὲν μποροῦν νὰ θμηθοῦν περασμένα περιστατικά... ταυτίζονται ἀποκλειστικά μὲ τὸ παρὸν»¹. Ἔτσι ὁ ὅρος *ahamkāra* σημαίνει τὴν ἀτομικὴ συνείδηση καὶ *aham* τὸ ἐγώ, πού τὸ θεωροῦν σάν ὄνειροπόλημα. Κι ὅπως γράφει ὁ Zimmer : «*Ahamkāra* εἶναι ἡ σφαιερὴ κατανόηση, ἡ φανταστικὴ ἰδέα, ἡ ὑποθετικὴ πίστη πού μᾶς παρουσιάζει ὅλα τ' ἀντικείμενα, ὅλες τίς πράξεις τῆς συνείδησης σ' ἓνα ἐγώ (*aham*)»².

Στὴν Κίνα φαίνεται πὼς ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν ξενόφερτο βουδισμό, ἡ κομφουκικὴ σχολὴ πιστεύει στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, μὰ εἶναι ζήτημα ἂν αὐτὴ διατηρεῖ τὴν προσωπικότητά της, σ' ἀντίθεση μὲ τὸν ταοϊσμό πού τὸ πιστεύει. Τὸ ἴδιο φαίνεται νὰ πιστεύει καὶ ἡ μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ, πού στὸ βάθος διατηρεῖ τὴν πανάρχαια θρησκεία του, τὴν προγονολατρεία³.

Βασικὰ λοιπόν, στοὺς ἀνατολικούς λαούς, ὅπως ἔμεινε στάσιμη ἡ κοινωνικο-οἰκονομικὴ τους ἐξέλιξη, τὸ ἴδιο παράμεινε ἡ ΣΛ κι ἡ σκέψη τους : στὸ προλογικὸ - μυθολογικὸ ἐπίπεδο. Ἐκεῖνο πού τὴν χαρακτηρίζει σάν ἐνδοστρέφεια, εἶναι πὼς τὸ μυθολογικὸ περιεχόμενο, στὴ βάση τῆς προλογικῆς νοοτροπίας, ἀπόχτησε, μέσα στὸ χρόνο, μιὰ στατικὴ περίτεχνη πλοκὴ, ὅπου προλογικὰ καὶ λογικὰ στοιχεῖα μπερδεύονται ἀξεδιάλυτα. Τελικὰ, ἰδιαίτερα στὶς Ἰνδίες, βυθίστηκαν σ' ἓνα ἔσωτερικό, τελματωμένο καὶ παθητικὸ μυστικισμό, ὅπου ὁ ἑαυτὸς «βλέπει» τὰ βιώματά του, σ' ἓνα διάλογο μαζί τους, σάν ὄνειροφαντασία.

Ἀντίθετα, στοὺς Ἑλληνες ἡ τάση τῆς ΣΛ γιὰ μεγαλύτερη προσαρμογὴ πρὸς τὰ ἔξω, ὅσο καὶ πρὸς τὰ μέσα (πού πραγματώνεται μὲ τὸ «φιλοσοφοῦμε δίχως μαλθακότητα...» τοῦ Περικλῆ) πού τὴν ὑπαγορεύουν οἱ κοινωνικο-οικονομικὲς μεταβολές τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξής τους (συγκρότηση τοῦ δήμου κλπ.), ἡ παράσταση τῆς ψυχῆς φαντάζει σάν πράγμα (σὰ συνέχεια τῆς ἀρχαϊκῆς νοοτροπίας). Ἡ ψυχὴ θὰ ἀποχτήσῃ πρῶτα τὴν οὐσία τοῦ ἐγώ, πρὶν ἢ οὐσία αὐτὴ ἀποσπαστεῖ, μετατεθεῖ (σάν ὀντοποιημένη προβολὴ τοῦ ψυχισμού) καὶ ταυτιστεῖ, στὸ Χριστιανισμό, μὲ μιὰ ἠθικὴ καὶ λογικὴ προσωπικότητα, ὄντοτητα μεταφυσικὴ, τὸ θεό. Ἐδῶ φτάνουμε σὲ μιὰ φάση τῆς ἐξέλιξης τῆς ἔννοιας τοῦ προσώπου, ἀποφασιστικὴ. Βρίσκουμε τὴν ἔνωτικὴ ἀρχή, ὅπου στὸ πρόσωπο τοῦ θεοῦ, δένονται: ἡ ἀτομικότητα, τὸ πρόσωπο, ἡ λογικὴ οὐσία (*persona-substantia rationalis-individua*).

1. H. Zimmer, ὁ.π. σ. 189.

2. H. Zimmer, ὁ.π. σ. 250, 251 καὶ 252 καθὼς καὶ R. Davids, Βουδισμός, μετ. Β. Ρῶτα, 1931, σ. 67-68.

3. Βλ. W. E. Soothill, Οἱ τρεῖς θρησκείες τῆς Κίνας, 1953, σ. 175-180. A. Waley, *Trois courants de la pensée Chinoise antique*, éd. Payot, 1949. H. De Glase n a p p, Παγκόσμιος ἱστορία τῶν θρησκειῶν, 1952, σ. 223. F. Guirand, Παγκόσμιος μυθολογία, 1953, σ. 563.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ θὰ περάσει, στὰ νεώτερα χρόνια, ἀπὸ μιὰ σειρά θεολόγους καὶ φιλόσοφους, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Ντεκάρτ, πὺρ περνώντας ἀπὸ τὸν Hume, τὸν Kant, τὸ Fichte φτάνουμε ἴσαμε τὸ Hegel. Ἡ ψυχὴ-οὐσία εἶτε θεός-οὐσία, σήμερα, χάνοντας τὸ φανταστικό-ὄντοποιημένο καὶ προβλημένο, δηλαδὴ ἄλλοτριωμένο, παραστατικό περιεχόμενό της, γίνεται ὁρατὸ πὺρ συνιστᾷ τὴν ἀνθρώπινη οὐσία, τὸ Ἐγὼ τοῦ Ἀνθρώπου.

δ) Τὰ κοινωνικὰ συμπλέγματα

Εἶδαμε πὺρ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, κάνει δυνατὴ τὴν ἀνάδυση τῆς προσωπικότητος· αὐτὴ διαμορφώνεται μαζὶ μὲ τὶς ὁμαδικὲς παραστάσεις πὺρ τὸ ἄτομο ἀποχτᾷ ἀπὸ τὴν ἀντανάκλαση τῆς μορφῆς τῶν σχέσεων, κάθε φορά, τῆς κοινωνικῆς συγκρότησης.

Βασικὰ λοιπόν, ὅπως ἔχει διαπιστώσει ἡ παλαιοανθρωπολογία καὶ ἡ παλαιοεθνολογία, ἡ δομὴ τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ μέλη της κι ἰδιαίτερα τῆς οἰκογένειας δὲν εἶχε τὴ σημερινὴ μορφή της¹. Στὶς καταβολὲς τῆς ἡ κυριαρχία τοῦ ἀξημένου ρόλου τῆς μητέρας-γυναίκας στὶς κοινωνικὲς σχέσεις, ἀντανάκλωνε στὴ ΣΛ τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὑπεροχὴ τῶν μητριαρχικῶν παραστάσεων· εἶναι μητροκεντρικὲς ὅπως διατυπώνει εὐστοχα ὁ E. From². Ἐπόμενα τὰ κοινωνικὰ

1. L. Morgan, ὁ.π. σ. 399 κέξ. F. Engels, Ἡ καταγωγή..., σ. 40 κέξ. Ἀντίθετος στὸν ἐξελιχτισμὸ: B Malinowski, Une theorie scientifique de la culture, éd. Maspero, 1968, p. 166-183, ὅπου στὴ σ. 147 διατυπώνει χολιασμένα πὺρ: «...κινδυνεύουμε νὰ μᾶς παρασύρουν οἱ ἐξελικτικὲς παραληρηματικὲς ἐκθέσεις, ὅπως αὐτὲς τοῦ Morgan, τοῦ Bachofen, καὶ τοῦ Engels εἶτε οἱ ἀποσπασματικὲς μελέτες πάνω σὲ ἀσαφῆ ἀντικείμενα, ὅπως τοῦ Frazer, τοῦ Briffault εἶτε τοῦ Westermarck». Τοῦ Ἰδίου, La sexualité et la repression dans les sociétés primitives, éd. Payot, 1932.

2. E. From, ὁ.π. σ. 117-119. Συνδεμένος μὲ τὸ Ἰνστιτούτο Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν τῆς Φραγκφούρτης (μαζὶ μὲ τοὺς Th. Adorno, M. Horkheimer, E. Bloch, J. Habermas κ.ἄ.) παρόλη τὴ πλατιὰ πολυμάθειά του καὶ τὸν μαρξιστικὸ προσανατολισμὸ του ἔδωσε (μαζὶ μὲ τὸν H. Marcuse, W. Mills, J. P. Sartre, R. Debray, Alb. Camus, Ch Reich («ἐπανάσταση μὲ τὴ συνείδηση»), T. Roszak («δημιουργία ἀντι-πολιτισμοῦ») κ.ἄ. ἰδεολογικὸ στήριγμα στὴ «Νέα Ἀριστερά» τῆς Δύσης, πὺρ βασικὴ ἀνεργάτιστη

συμπλέγματα δὲν θὰ μπορούσαν νάχουν πατροκεντρικὴ μορφή ὅπως τῶς ὑποθέσει ὁ Freud στηριγμένος στὴν σφαλερῆ ὑπόθεση τῆς πρωταρχικῆς κι αἰώνιας πατριαρχικῆς οἰκογένειας. Ἔτσι τὸ οἰδιπόδειο σύμπλεγμα, ποὺ σ' αὐτὸ ὁ Freud εἶχε δώσει πρωταρχικὴ σημασία γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀνθρώπου, στὶς μητροκεντρικὲς κοινωνικὲς ομάδες δὲν θὰ εἶχε καμμιά ἐπίδραση. Δὲν μπορούμε ἐπόμενα νὰ τὸ γενικεύσουμε καὶ νὰ ποῦμε πῶς εἶναι καθολικὸ φαινόμενο γιὰ ὅλες τὶς ἐξελικτικὲς βαθμίδες τῆς κοινωνικῆς ομάδας καὶ νὰ τοῦ δώσουμε καθολικὴ ἰσχὺ, παρόλες τὶς ἀντιλογίες τοῦ G. Rohheim¹, παρὰ μόνο, τὸ λιγότερο ἀργότερα, στὴν πατριαρχικὴ οἰκογένεια².

Ὁ E. From παρατηρεῖ πολὺ σωστά, πῶς τὸ οἰδιπόδειο σύμπλεγμα εἶναι ἐντελῶς τυπικὸ γιὰ : «τὴν οἰκογένεια τῆς πατριαρχικῆς κοινωνίας καὶ δὲν ἔχει κανένα γενικὸ ἀνθρώπινο χαρακτήρα. Ἡ ψυχανάλυση ἔφτασε σ' ἓνα σημεῖο, ποὺ γιὰ νὰ ἐρμηνέψει τὰ κοινωνικὰ ψυχικὰ προβλήματα, ἀντὶ νὰ ἀναλύει «ἀναλογοποιεῖ» καὶ τοῦτο γιατί παραγνωρίζει τὸ γεγονός πῶς στηρίζεται στὸ κοινωνικὰ τυχαῖο γιὰ νὰ ἐρμηνέψει τὶς ψυχικὲς καταστάσεις τοῦ ἀτόμου κι ὄχι ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες κοινωνικο-οἰκονομικὲς δομές»³.

Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα αὐτὸ καὶ πάνω στὸ ἔδαφος τῆς ψυχανάλυσης, ἡ M. Klein, τὸ 1937, εἶχε φτάσει στὸ συμπέρασμα πῶς ὑπάρχει μιὰ προ-οἰδιπόδεια φάση στὴ ψυχικὴ διαμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ πῶς ἀκόμη οἱ παραστάσεις (fanta-

πολιτικὴ τῆς στάσης δὲν εἶναι ἡ μετατροπὴ, μὰ ἡ μεταρρύθμιση (reforme) τοῦ κατεστημένου. Γιὰ ὅλα αὐτὰ βλέπε E. Bataillon, Philosophie de la revolte, éd. Moscou, 1976, p. 9-71 κέξ. καὶ Π. Βρανίτσκι, ὁ.π. II, σ. 370.

1. Βλ. G. Rohheim, Australian totemism, a psychological study in anthropology, London, 1925, τοῦ Ἰδίου, Psychanalyse et anthropologie, éd. Gallimard, p. 83 καὶ τοῦ Ἰδίου, Origine et fonction de la culture, éd. Gallimard (1943) 1972, p. 20 κέξ. 97, καθὼς καὶ J. Ziegler, ὁ.π. σ. 99 κέξ. ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ θέσεις A. Green, ὁ.π. σ. 40, ἐπίσης J. Maitre, ὁ.π. σ. 114-134. Βλ. καὶ J. Lacan, Les formulations de l'inconscient (Semaine de textes Freudiennes, 1957-58).

2. J. Ziegler, ὁ.π. σ. 100-101.

3. E. From, ὁ.π. σ. 18-19.

sines) της πρωτόγονης νοοτροπίας καθορίζονται από διαδικασίες προγενέστερες από την οιδιπόδεια φάση και πώς οι παραστάσεις αυτές διαμορφώνονται από την ένδοβολή και προβολή της μητρικής εικόνας¹.

Έτσι διαπιστώνεται πώς το οιδιπόδειο σύμπλεγμα είναι μόνο συνέπεια της ιστορικής εξέλιξης του ατόμου και πηγάζει χέρι-χέρι με την εξέλιξη της κοινωνικής ομάδας. Δεν είναι διόλου πρωταρχική δομή του ψυχισμού και τούτο γιατί το μωρό πρώτα ζει σά φυσιολογικό περισσότερο κομμάτι της μητέρας του² και από δώ αρχίζει να διαμορφώνει τον ψυχισμό του πρωταρχικά. Με την άμεση επίδραση της μητέρας έρχεται σ' έπαφή με το κοινωνικό. Άλλωστε κι ό ίδιος ό Freud είχε παραδεχτεί διαδικασίες πρωταρχικότερες από το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, όταν διατυπώνει πώς το μωρό στην ψυχική πορεία του από τον αυτισμό πρός το ναρκισσισμό περνάει από ένδιάμεσες διαδοχικές βαθμίδες: στοματική, πρωκτική, φαλλική.

Έτσι είναι βέβαιο πώς ύστερα από τον πρωταρχικό και φυσικό δεσμό με τη μητέρα, το μωρό δέχεται άμέσως τις κοινωνικές επιδράσεις που διαμορφώνουν τον ψυχισμό του ανθρώπινου ύποκείμενου και του δίνουν μορφή και περιεχόμενο στην ιστορική κοινωνική πορεία, ανάλογο πρώτα με την μητροκεντρική³ και ύστερα με την πατροκεντρική εικόνα και τά συμπλέγματά τους.

Είναι βέβαιο πώς τά πατροκεντρικά συμπλέγματα που αντιστοιχούν στην πατριαρχική δομή της ταξικής κοινωνίας θά εξαφανιστούν με το πέρασμα στις μελλοντικές κοινωνικές δομές. Στην κομμουνιστική άταξική κοινωνία οι συμπλεγματικές ψυχικές αυτές δομές θά βρούν τή φυσιολογική τους διέξοδο, σε μιá άρμονική συνύπαρξη (είτε καλύτερα σ' ένα συγκερασμό), τόσο οι άσυνειδητες, καταπιεσμένες και διεστραμμένες άφύσικα φυγόκεντρες κοινωνικές έκδηλώσεις και ενέργειες (που οδηγούν στις νευρώσεις) όσο και οι συνειδητές και λογικές ενέργειες

1. H. Ey, *Études*, No 6, p. 120.

2. H. Ey, *Études*, No 6, p. 121 κέξ.

3. R. Briffault, *The Mothers*, 1927, I, p. 96 κέξ.

στήν προσαρμογή τους μέσα στά κοινωνικά πλαίσια καί στή συνεργασία ανάμεσα στά μέλη της.

ε) Βασικές διαφοροποιήσεις στή μυθολογική μορφή ΚΣ

Μέ τήν ἀπαρχή τῆς ταξικῆς διαίρεσης τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, πού ὀφείλεται βέβαια στήν τεχνικο - οἰκονομική πρόοδο, (δηλαδή μέ τόν κοινωνικό καταμερισμό, τήν ἀτομική ἰδιοκτησία, τήν αὐξηση τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, τήν ὑποδούλωση φυλῆς ἀπό φυλή κ.ἄ.¹), ἀρχίζουν νά ἀναφαίνονται ὀρισμένες βασικές ἀντιθέσεις, πού ἀντανაკλοῦνται στήν ΑΣ, διαμορφώνουν τήν ΚΣ καί κάνουν ὀρατή στόν σημερινό ἐρευνητή τήν ἀπαρχή τους, πού στό στάδιο αὐτό τῆς ἐξέλιξης τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας ἐπισημαίνονται ἀρκετά ξεκάθαρα. Δηλαδή :

I. Στό κοινωνικό ἐποικοδόμημα ἔχουμε τίς ἀνταγωνιστικές σχέσεις :

/ Κυρίαρχες τάξεις, πνευματική ἐργασία, ἱερατεῖο, κράτος, ἀτ. ἰδιοκτ. κ.ἄ.
 \ Ὑποδουλωμένες τάξεις—ὕλική ἐργασία—δοῦλοι, τεχνίτες, χειρώναχτες

II. Στό πνευματικό ἐποικοδόμημα ἔχουμε τίς ἀντιθέσεις :

1. Στήν ΚΣ ²	{ θηρησκευτική μυθολογία [Μεγάλες θρηκεῖες μέ ἀποκάλυψη Ἰδεαλιστική φιλοσοφία ἀπαρχές ἀλλοτρίωσης-ἰδεολογίες μαγικο - ἐπιστημονική πορεία—λογική συγκρότηση—ὕλιστική διαλεχτική φιλοσοφία—ἐπιστῆμες
2. Στήν ΑΣ.	{ ἐγώ σάν ἀσυνείδητη ὑποκειμενική ὑπέρβαση μέ θέαση τοῦ ὄντοποιημένου ἑαυτοῦ σάν πνευματικό ἀντικείμενο κόσμος, ὄντα ὕλικά ὑπερβαινόμενα

1. Problèmes fondamentaux du matérialisme historique, éd. Moscou, 1968, p. 107 κέξ.

2. Πρβλ. J. F r a z e r, Rameau d'Or, éd. abrégée Geuther, 1938, ὅπου ἐξηγεῖ τήν ἀνθρώπινη πρόοδο μέ τὸ πέρασμα ἀπό τὴ μαγεία στή θρησκεία κι ἀπ' αὐτὴ στήν ἐπιστήμη. Βλ. καί B. M a l i n o w s k i, ὀ.π. σ. 168 κέξ. καί A. K a r d i n e r - E d. P r e b l e, ὀ.π. σ. 120 κέξ.

1. Ἀντίθεση Θρησκείας — Μαγείας

Στὴ μυθολογικὴ μορφή τῆς ΚΣ ἔχει ἀναπτυχθεῖ μιὰ βασικὴ ἀντίθεση, ποὺ συνακολουθεῖ, σὰν ἀντανάκλαση, τὴν πορεία τῆς κοινωνικῆς συγκρότησης καὶ ποὺ βαθαίνει ἀκόμη περισσότερο μὲ τὴν ταξικὴ διάρθρωσή της. Δηλαδή ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς ὅσο προχωράει ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν πνευματικὴ καὶ στὴν ὕλικὴ ἐργασία, τὸ παραστατικὸ γενικὰ περιεχόμενον τῆς ΚΣ, ἀρχίζει νὰ συμπυκνώνεται καὶ νὰ ἀποτελεῖ τοὺς πόλους μιᾶς νέας ἀναφαινόμενης διαλεκτικῆς ἀντίθεσης. Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ βρῖσκεται στὸ πῶς στὶς μαγικο-θρησκευτικὲς παραστάσεις ξεπετάγεται ἕνας διαφορισμὸς ἀνάμεσα: α) Στὶς παραστάσεις ποὺ τοὺς ἔδωσαν γενικὰ τὸ ὄνομα θρησκεία¹ ἀπ' τὴ μιὰ καὶ β) Στὶς μαγικὲς παραστάσεις ἀπ' τὴν ἄλλη², δηλαδή: «Οἱ καθαρὰ μαγικὲς πράξεις διακρίνονται ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς τελετουργίες»³ ὅπως γράφει ὁ L. Bruhl.

α) Ὁ ἀκαθόριστος διάσπαρτος δυναμισμὸς ποὺ κυριαρχοῦσε στὴ ΣΛ τοῦ προανθρώπινου τροφосуλλέκτη, περνώντας ἀπὸ ἐνδιάμεσα στάδια, ἀρχίζει νὰ δίνει τὴ θέση του σ' ἕνα ψυχικὸ πραγματισμὸ (chosisme psychique). Ἐτοῦτος θὰ ὀδηγήσει σ' ἕνα ντουμπλάρισμα τοῦ κόσμου, σὲ ὁμοιογενὴ δυαδικότητα, μὲ ἐκφρασὴ της: τὸ διπλό, ποὺ ὑστερότερα, μὲ τὶς ἀπαρχὲς τῆς ταξικῆς διάρθρωσης, θὰ ὀδηγήσει σ' ἕνα ἑτερογενὴ ντουαλισμὸ, ὅπου ἀπ' τὴ μιὰ ἔχουμε τὴν πνευματικὴ ψυχὴ καὶ τὸν κόσμον τῶν πνευμάτων καὶ τῶν θεῶν κι ἀπ' τὴν ἄλλη τὸν ὕλικὸ ἀνθρώπινον κόσμον. Ὁ ψυχικὸς αὐτὸς ρεαλισμὸς μὲ τὸ διπλό καὶ τὴν ψυχὴ, ποὺ γίνεται αἰσθητὸς ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ΣΛ, σὰν πράγμα ποὺ ὑπάρχει ἔξω ἀπ' αὐτόν, ἔξω ἀπὸ τὴ ΣΛ, ὅπως ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος (ἀκόμη κι ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτόν), εἶναι μιὰ ψυχικὴ διαμόρφωση κοινὴ καὶ ταυτόσημη, ἀπ' ὅπου πέρασε γενικὰ ὁ ἀνθρώπινος ψυχισμὸς στὴν ἐξέλιξή του ἴσαμε σήμερα.

1. Πρβλ. N. Μπουχάριν, ὁ.π. σ. 210-224.

2. Πρβλ. G. Thomson, ὁ.π. σ. 13 κέξ. καὶ Marx-Engels, Sur la religion, ὁ.π. σ. 94 καὶ 254.

3. L. Bruhl, Fonctions..., p. 342-344. Βλ. καὶ C. L. Strauss, Le totémisme aujourd'hui, p. 35-37. J. Pzyruski, La participation. PUF, 1940, p. 134.

Οἱ θρησκευτικὲς αὐτὲς παραστάσεις πού τὸ περιεχόμενό τους συγκεντρώνεται γύρω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς τύχες του στὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο, στὶς σχέσεις του μὲ τὸ ὑπερφυσικὸ καὶ τὸ θεῖο, συμπλέκονται ἀξεχώριστα μὲ τοὺς βιοτικὸς κανόνες καὶ συνδέονται περισσότερο μὲ τὴ συναισθηματικὴ σφαῖρα τοῦ ἀνθρώπου, μὰ πάντοτε μὲ τὴν στὸ βάθος κρυμμένη τροφικὴ-ἐπιβιωτικὴ συγκινησιακὴ σχέση. Μὲ τὴν ταξικὴ διαίρεση οἱ παραστάσεις αὐτὲς ἀποχτοῦνε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἠθικὴ καὶ καταναγκαστικὴ ταυτόχρονα κοινωνικὴ τους δύναμη (πού πάντοτε εἶχανε πάνω στὸ κοινωνικὸ σύνολο τῆς φυλετικῆς διάρθρωσης) καὶ εἰδικὴ νοητικὴ ἐπεξεργασία, ἀσυνείδητη βέβαια, πού δὲν εἶναι ἢ ἄμεση πιά ἀντανάκλαση ἀνάμεσα στὴ βάση καὶ τὸ ἐποικοδομημα, μὰ ἔμμεση καὶ προσανατολίζεται νοητικὰ κάτω ἀπὸ ὀρισμένες ἀσυνείδητες ψυχολογικὲς διεργασίες, ἔτσι πού τὸ περιεχόμενό τους ν' ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ τὶς πρῶτες ἰδεολογικὲς μορφὲς μέσα στὴν ταξικὴ κοινωνία¹.

Καὶ τοῦτο γιὰτὶ μαζὶ μὲ τὴν πολιτικὴ κυριαρχία τῆς ἀρχουσας τάξης πάνω στὸ κοινωνικὸ σύνολο, οἱ παραστάσεις αὐτὲς δουλεύονται λεπτολόγα καὶ συνταιριάζονται ὑποσυνείδητα ἔτσι πού νὰ ἐναρμονίζονται ψυχικὰ καὶ νὰ δικαιώνεται ἰδεολογικὰ ἢ κυρίαρχη κοινωνικο-οἰκονομικὴ θέση της, ὄχι μόνο ἀπέναντι στὸν ἑαυτὸ της, μὰ καὶ στὸ σύνολο τῆς κοινωνίας.

Ἄπὸ δῶ ἀπλώνει ἔτσι τὸ σφαλερὸ - φανταστικὸ περιεχόμενο τῆς ΣΛ, τὴν παραμορφωμένη τώρα κοινωνικὴ συνείδησή της (*fausse conscience*), σὰν τὴν κυρίαρχη ἰδεολογία μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα, πού μὲ τὴν ὑποβλητικὴ της μορφὴ ἀλλοτριώνει σ' ἓνα καθορισμένο μέτρο (σὲ σχέση μὲ τὶς ἰδεολογίες τῶν διαφόρων τάξεων) στὴ βαθμίδα αὐτὴ, τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση². Ὡστόσο θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε, πὼς οἱ ἰδεολογικὲς αὐτὲς μορφὲς, κρύβουν πάντοτε ἀντικειμενικὲς ἀλήθειες μαζὶ μὲ τὶς ὑποκειμενικὲς ψυχικὲς εἰσβολὲς πού τὶς διαμορφώνουν. «Μὲ μιὰ λέξη, γράφει ὁ Λένιν, κάθε ἰδεολογία εἶναι

1. Β. Ἰβανώφ, Ἡ Ἰδεολογία, ὁ.π. σ. 13 κέξ., 23.

2. A. d. Schaff, L'alienation en tant que problème sociale et philosophique (in L'homme et la Société, ὁ.π. σ. 13 κέξ.).

σχετική, μὰ εἶναι ἀπόλυτο τὸ γεγονός, πὼς σὲ κάθε ἐπιστημονική ἰδεολογία (ἀντίθετα μ' ὅ,τι γίνεται στὴ θρησκευτική ἰδεολογία) ἀντιστοιχεῖ μιὰ ἀντικειμενική ἀλήθεια, μιὰ ἀπόλυτη φύση»¹.

β) Ἀντίθετα, οἱ μαγικὲς παροστάσεις πολώνονται γύρω ἀπὸ τὶς ἐπιβιωτικὲς γνώσεις, δηλαδὴ τὴν κατεύθυνση πρὸς τὴν πραχτική παραγωγικὴ σφαῖρα, μὲ τάση τὴν κυριαρχία καὶ τὴν ἐνεργητικὴ ἐπέμβαση τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ φύση γενικά. Εἶναι ἡ πορεία πρὸς τὶς ἐμπειρικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς γνώσεις καὶ τὴ διαλεχτικὴ ὀλιστικὴ φιλοσοφικὴ μορφή τῆς ΚΣ. Στὴν κατεύθυνση αὐτῇ, πὸν παρόλο κυριαρχιέται ἀπὸ τὶς ἄμεσες πραχτικὲς ἐπιβιωτικὲς ἐνέργειες, ὥστόσο σ' αὐτὴ ἀρχίζει νὰ φανερώνηται μιὰ τάση, μιὰ προσπάθεια ἐρμηνείας τοῦ ὄντος ἀπὸ λογικὲς αἰτίες καὶ ἀρχές, ξεπερνώντας γιὰ πρώτη φορὰ τὸ μυθολογικὸ-προλογικὸ καὶ νὰ ξυπνήσει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἀκοίμητη περιέργεια νὰ νοήσει καὶ νὰ μάθει γιὰ νὰ δρᾷ καὶ ἐνεργεῖ πὸ σωστά. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἔφεση αὐτῇ, τοῦ Ἑλληνα ἀνθρώπου, πὸν ἐκφράζει ὁ Κροῖσος ὅταν λέει στὸ Σόλωνα: «ὡς φιλοσοφῶν γῆν πολλὴν θεωρήεις εἶνεκεν ἐπελήλυθας» καὶ ὁ Ἀριστοτέλης νὰ διατυπώσῃ τὸ «φύσει τοῦ εἰδέναι ὀρέγεται ἄνθρωπος». Βρισκόμαστε στὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ μαγικὴ αἰτιότητα πρὸς τὶς λογικὲς κατηγορίες καὶ ἀρχές, ἀπ' τὸ μῦθο στὸ λόγο².

γ) Ἡ διαλεχτικὴ αὐτὴ ἀντίθεση, δηλαδὴ ὁ διαφορισμὸς ἀνάμεσα στὶς θρησκευτικὲς καὶ στὶς μαγικὲς ἐκδηλώσεις, ἀνανακλᾷ τὶς διαφοροποιήσεις πὸν συντελοῦνται μέσα στὴν ψυχολογία τῆς κοινωνικῆς ομάδας, ἀπὸ τὴν ταξικὴ διάρθρωσὴ τῆς. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἡ πόλωση αὐτὴ θὰ βαθαίνει, δίχως νὰ πάψει ὁμως ἡ ἀδιάκοπη ἀλληλεπίδραση, στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης, ἀνάμεσα στὰ δυὸ σκέλη τῆς ἀντίθεσης αὐτῆς, πὸν ἔχουν βαθειὰ σημαδέψει τὴν πνευματικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου ἴσαμε

1. N. Lenin, Ὑλισμὸς καὶ ἐμπειριοκριτικισμὸς, 1956, σ. 154.

2. Βλ. X. Θεοδωρίδη, Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία, 1955, σ. 27 καὶ τοῦ Ἰδίου, Ἐπίκουρος 1954, σ. 36 καὶ Τσέλλερ-Νέστλε, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, 1942, σ. 11 κέξ. καὶ Κ. Γεωργούλη, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, 1975, τ. I (II), σ. 24 κέξ. Βλ. καὶ A n d r é L e f è n r e, La philosophie, éd. Gostes, 1921, p. 60 κέξ.

σήμερα. Τίς βιομορφικές πρῶτα πρωτόγονες συλλήψεις θὰ ἀκολουθήσουν τὰ κοινωνιολογικά καὶ τεχνολογικά μοντέλα. «Οἱ παραστάσεις αὐτές, γράφει ὁ Topisch, πού συγκρατιοῦνται ἀνάμεσα στοὺς μύθους, τῆ θρησκεία καὶ τῆ μεταφυσικὴ ἔχουν ζωὴ ἐκπληκτικὰ σκληρῆ»¹. Καὶ λίγο παρακάτω ὁ ἴδιος γράφει: «Οἱ ἐκστατικο-καθαρτικὲς ἀντιλήψεις, πού δηλώνουν τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἀσώματης ψυχῆς πάνω στὸν κόσμον, προεκτείνονται μέσα στὴν ἰδεαλιστικὴ μεταφυσικὴ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἠνευματικοῦ ἐγὼ ἔϊτε τοῦ ἀπόλυτου»². Κι αὐτὸ πού κάνει τὸν M. Eliade νὰ διαπιστώνει πὼς ὁ μῦθος γιὰ τὴν ψυχὴ περιλαμβάνει σὲ σπέρμα: «...ὀλόκληρη μεταφυσικὴ τῆς αὐτονομίας καὶ τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ πὼς ἐδῶ εἶναι πού πρέπει νὰ ψάξουμε γιὰ τὸ σημεῖο τῆς ἀφετηρίας τῶν πρώτων θεωριῶν σχετικὰ μὲ τὴ θεληματικὴ ἐγκατάλειψη τοῦ σώματος στὴν παντοδυναμία τῆς νόησης, στὴν ἀθανασία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς»³, βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ πὼς μὲ τὴν ταξικὴ διάρθρωση, συντελεῖται κι ὁ χωρισμὸς ἀνάμεσα στὴν πνευματικὴ καὶ τὴν ὕλικὴ ἐργασία κι ἀπὸ δῶ γίνεται ὀρατὴ, σὰν ἀντανάκλαση τῆς σχέσης αὐτῆς, ὁ διαφορισμὸς τόσο μέσα στὴν ΑΣ (σὰν ὑπερβαση τῆς νόησης πάνω ἀπὸ τὰ ὕλικα ὄντα), ὅσο καὶ στὴν ΚΣ (σὰν διαφορισμὸς τῶν δυὸ παραπάνω κατευθύνσεων).

Ἐποὶοσο εἶναι βέβαιο πὼς ἀπὸ δῶ ἀργὰ καὶ μὲ κόπο ἢ ἐπισημονικὴ τάση θὰ λευτερωθεῖ, ἀν ὄχι ὀλοκληρωτικὰ ἀκόμη, ἀπὸ τίς ἰδεαλιστικὲς καὶ μεταφυσικὲς αὐτὲς παραστάσεις καὶ θὰ καταλήξει πραχτικὰ στὴν αὐτονομία τῆς. Ὅμως: «...ὑπάρχει σήμερα, περισσότερο ἀπὸ μιὰ θέση σ' αὐτὲς τίς ἀρχαῖες μορφὲς τῆς σκέψης»⁴.

1. E. Topisch, ὁ.π. σ. 7 καὶ τοῦ ἴδιου, Vom Ursprung und Ende der Metaphysik, Wien, 1958. Βλ. καὶ F. Engels, Socialisme utopique et socialisme scientifique, éd. Sociales, 1953, p. 307.

2. E. Topisch, ὁ.π. σ. 8 καὶ τοῦ ἴδιου, Sozialphilosophie zwischen Ideologie und Wissenschaft, Neuwied, 1961, διαλεκτικὴ-ἰδεαλιστικὴ, μυστικιστικὴ-ἀνορθολογικὴ (irrationalisme) στάση πού ξεκίνησε ἀπὸ τὸ νεο-πλατωνισμὸ (Πλωτῖνος-Πρόκλος-Μεσαίωνας-J. Böhme κ.ά.).

3. M. Eliade, Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase, Paris, 1951, p. 417.

4. E. Topisch, ὁ.π. σ. 8.

Ἄκόμη πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε πὼς τὰ ρεύματα αὐτὰ ποὺ ξεκινᾶνε ἀπὸ τὶς πρωταρχικὲς κοῖτες τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, φαίνονται ἄρκετὰ καθαρὰ ὄχι μόνο στὶς μυθολογίες τῶν πιὸ διάφορων λαῶν, μὰ καὶ στὶς σύγχρονες πρωτόγονες φυλές. Ὁ L. Bruhl διαπιστώνει, πὼς στὴ φυλὴ Ba-Ronga (ἀνάμεσα ἀπὸ πολλὰ παραδείγματα) τὰ μέλη τῆς ξεχωρίζουν τόσο τὶς παραστάσεις ἀνάμεσα στὴ θρησκεία καὶ τὴ μαγεία, ὅσο καὶ τοὺς ἐκπροσώπους των, ποὺ ἐπισημαίνονται, ἀντίστοιχα, μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὀνόματα, μὲ τοὺς καθορισμένους ρόλους - πράξεις καὶ ἐnergειές τους μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα¹.

Ὁ χωρισμὸς αὐτὸς ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δυὸ κατευθύνσεις συνεχίζεται καὶ φαίνεται πιὸ καθαρὰ στὴν Ἑλλάδα (Κίνα καὶ Ἰνδίες ὄχι ξεκάθαρα²), ὅπως ἐπισημαίνει ὁ E. Rohde, ὅπου παρατηρεῖται μιὰ ἐνδιαφέρουσα συνύπαρξη καὶ ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στὶς παραστάσεις τῆς ψυχῆς³ καὶ στὴν ἐπιστημολογία τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ Rohde βαθαίνει καὶ πλαταίνει ἀπὸ τοὺς F. N. Cornford⁴ καὶ E. Dodds⁵. Ἔτσι ἔχουμε ἀπ' τὴ μιὰ τοὺς φυσικοὺς καὶ τοὺς γιατροὺς (: Ἀλκμέων, Ἐμπεδοκλῆς, Παρμενίδης, Ἀναξαγόρας, Δημόκριτος, κλπ.), ἀπ' τὴν ἄλλη τὴ θεολογικὴ παράδοση, ποὺ κατάγεται ἀπὸ σαμανικὰ «ἐκστατικο-καθαρτικὰ» μοντέλα ποὺ δίνουν τὴν ὑπεροχὴ σὲ μιὰ πραγματικότητα πάνω ἀπὸ τὴν «ἀπλή ἐμπειρία τῶν αἰσθήσεων» καὶ ποὺ εἶναι ἐπιδεχτικὴ μόνο στὶς ἀνώτερες ψυχές (: Ὀρφείας, Πυθαγόρας, Πλάτων⁶ κ.ἄ.). Ὡστόσο πρέπει νὰ ξαναποῦμε πὼς αὐτὰ τὰ ρεύματα βρίσκονται σὲ συνάφεια, γι' αὐτὸ καὶ στὰ δυὸ μπορούμε νὰ διακρίνουμε τόσο τὸ ἐπιστημονικὸ ὅσο καὶ τὸ θεολογικὸ τους μέρος σ' ἓνα ἀξεδιάλυτο μείγμα,

1. L. Bruhl, *Fonctions...*, p. 107 καὶ J. Pztylowski, ὅ.π. σ. 29.

2. H. Zimmmer, *Les philosophies de l'Inde*, éd. Payot, 1958, p. 11 κέξ. καὶ T σέλλερ - Νέστλε, ὅ.π. σ. 2 κέξ. καθὼς καὶ Γέννηση καὶ ἔξελιξη τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης στὶς δουλοχτητικὲς κοινωνίες, 1975, σ. 27 κέξ. καὶ 45 κέξ.

3. E. Rohde, ὅ.π. σ. 185.

4. F. N. Cornford, ὅ.π. σ. 103.

5. E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, Berkeley, 1951, p. 143.

6. W. Windelband. *Platon*, Stuttgart, 1900, p. 77. note 1.

πού ὅμως πότε τὸ ἓνα καὶ πότε τὸ ἄλλο, περισσότερο εἶτε λιγότερο, βρίσκεται ἀνακατεμένο σ' αὐτό.

Ἔτσι στὶς παραστάσεις αὐτὲς παίρνουν μέρος πάντοτε στὴ συγκρότησή τους τόσο τὸ γνωστικό, ὅσο καὶ τὸ θυμικὸ μαζί μὲ τὶς ἐνστιχτικὲς παρωθήσεις. Πλέκονται τὸ φανταστικὸ μὲ τὸ πραγματικὸ, τὸ ἐπιθυμητὸ μὲ τὸ ἀναγκαστικὸ στὸ μέτρο πού γίνεται μπορετὸ (μέσα στὴν πραχτικὴ κοινωνικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου) νὰ διακρίνεται τὸ EBP ἀπὸ τὸ ABP. Ἄν ἐξετάσουμε ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ὀλόκληρη τὴν πνευματικὴ πορεία τῆς ἀνθρωπότητας ἴσαμε καὶ σήμερα ἀκόμη, θὰ διαπιστώσουμε, πῶς καὶ τώρα οἱ διάφορες φιλοσοφικὲς ἀπόψεις, δὲν κατάφεραν νὰ ξεχωρίσουν ξεκάθαρα τὰ δυὸ βιωματικά ρεύματα τῆς ΣΛ. Κάποιο ἀπομεινάρει ἀπὸ φανταστικὸ βίωμα (ἰδεαλιστικὸ-θηρησκευτικὸ) θὰ παίρνεται γιὰ πραγματικὸ, ἀπομεινάρει, πού ἱκανοποιώντας τάσεις τοῦ ἀσυνείδητου, θὰ γοητεύει τὸ φιλόσοφο, τὸν ποιητὴ καὶ κάθε διανοητὴ, πού στέκεται ἐχθρικὰ ἀπέναντι στὸ διαλεχτικὸ ὕλισμό. Ἡ ἀστικὴ συνείδηση, ὅσο θὰ ὑπάρχει, θὰ ἀντλεῖ τὰ ἰδεολογικά της ὄπλα συνειδητὰ πιά τώρα, ἀπὸ τὸ ὄπλοστάσιο τῆς σφαλερῆς συνείδησής της, σὲ μιὰ μάταιη προσπάθεια νὰ παραμορφώσει τὴν κοινωνικὴ καὶ φυσικὴ πραγματικότητα στὴν ἱστορικὴ πορεία της, μὲ σκοπὸ τὴν παράλογη ἐπιβίωσή της.

2. Ἡ ἀπαρχὴ ἀλλοτριώσεως στὴν ΑΣ καὶ ΚΣ

1. Φυσικὴ μορφή ἀλλοτριώσεως

Στὶς προταξικὲς κοινωνικὲς ομάδες ἡ ἐμβρυικὴ ἐργοτεχνία μὲ τὴ συλλεχτικὴ οἰκονομία καὶ τὴ στοιχειώδη νοημοσύνη τοῦ πρωτανθρώπινου ὑποκείμενου, ἐπόμενα τὶς ἀνύπαρχτες παραστάσεις του, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ ἀλλοτριώση, τὸλιγότερο στὶς ἀρχικὲς αὐτὲς φάσεις της.

Σὲ μιὰ κατοπινὴ φάση, στὶς φυλετικὲς κοινωνίες, μὲ τὴ συλλεχτικὴ-κυνηγετικὴ οἰκονομία, δὲν θὰ μπορούσαμε ἀκόμη νὰ χουμε τὴν προβληματικὴ τῆς κοινωνικῆς ἀλλοτριώσεως, δηλαδή : ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὰ προϊόντα του. Βέβαια μὲ τὴν εἰσβολὴ στὴ ΣΛ τοῦ EBP καὶ τὸ συνδυασμὸ φαντασι-

κῶν μὲ τὶς πραγματικὲς παραστάσεις καὶ τὴ συγκρότηση μυθοπλαστειῶν (ποὺ εἶναι σύμφυτες μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ΣΛ), τὶς φτωχὲς ἀντικειμενοποιήσεις (δηλαδὴ ἀκόμη τὴν κυριαρχία τῆς ἄγνοιας), οἱ παραστάσεις τοῦ ἀντανακλοῦνε ἄμεσα τὶς φυσικὲς καὶ κοινωνικὲς σχέσεις, ὅπου βέβαια αὐτὲς ἀρχίζουν νὰ συγκροτοῦνται. Ἐδῶ ἔχουμε μιὰ φυσικὰ ἀλλοτριωμένη ΣΛ, ποὺ ὀφείλεται βέβαια στοὺς μηχανισμοὺς τῆς, μὰ καὶ στὴν ἀμοιβαία συνάφειά τῆς μὲ τὴ φύση, ἐπόμενα ἐμπίπτει στὴ διαλεκτικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ γνώση καὶ τὴν ἄγνοια. Ἐχουμε μιὰ παράλληλη συνύπαρξη στοῦ ΣΠ τοῦ φανταστικοῦ (EBP) καὶ τοῦ πραγματικοῦ (ABP), βέβαια σ' ἓνα ἀξεδιάλυτο μείγμα κι ἡ ἀλλοτρίωση (δηλαδὴ ἐδῶ ἡ ἀντικειμενοποίηση - ὄντοποίηση) δὲν πάει πιὸ πέρα ἀπὸ τὶς φτωχὲς ἀντικειμενοποιήσεις του, δηλαδὴ τὶς γνώσεις του. «Ὅσο καιρὸ λοιπὸν ἡ δραστηριότητα δὲν εἴτανε διαμορφωμένη θεληματικά, μὰ ἀπὸ φυσικὸ καταμερισμὸ, ἡ καθαρὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου... , μετασχηματιζότανε γι' αὐτὸν σὲ ξένη δύναμη καὶ βρισκότανε σ' ἀντίθεση μαζί του καὶ τὸν ὑποδούλωνε, ἀντὶ νὰ τὴν κυριαρχεῖ...»¹. Ἡ πλάνη τοῦ ἐδῶ βρίσκεται στὴν ἄγνοια.

Ἡ γνώση οἰκοδομεῖται μέσα στὴν πραχτικὴ παραγωγικὴ δράση τῆς κοινωνικῆς ομάδας· ἔχει κοινωνικὴ βάση καὶ ἀντανακλᾷ τόσο σωστότερα τὸ γίνεσθαι τοῦ κόσμου, ὅσο μέσα στὴν πράξη, ὁ ἀνθρώπος, μπορεῖ νὰ ξεχωρίσει τὸ ἀληθινὸ, τὸ σωστὸ, τὸ πραγματικὸ ἀπὸ τὸ ψεύτικο, τὸ σφαλερὸ, τὸ φανταστικὸ. Ταυτόχρονα ὁμως ὅσο κομμάτι τοῦ ὄντος μένει ἔξω ἀπὸ τὴν ἐμπειρία του, τὴ γνώση του, τὸ ὑποτάζει μὲ τὸ συναίσθημα, μὲ τὴ βούλησή του σ' ἓνα μυθολογικὸ παραστατικὸ συνδυασμὸ. Γιὰ νὰ καθησυχάσει τὸν ἀγχώδη-ἀντιφατικὸ ἑαυτὸ του, οἰκοδομεῖ ἓνα φανταστικὸ πλέγμα ἀπὸ παραστάσεις ποὺ ἔχουνε τόσο ἐρμηνευτικὸ χαρακτήρα, ὅσο καὶ πραχτικῆς ἐφαρμογῆς, ἔτσι ποὺ στὸ ἀρχικὸ αὐτὸ στάδιο εἶναι ἄρρηκτα δεμένες: μαγικὲς καὶ θρησκευτικὲς παραστάσεις, θεωρία καὶ πράξη σὲ ταυτότητα. Ἐδῶ βρῖσκουμε τὶς βάσεις γιὰ τὸ ἀπόλυτο καὶ τὸ σχε-

1. K. Marx - F. Engels, *L'ideologie allemande*, p. 61-62. Βλ. καὶ Arm. Cuvillier, *Introduction à la sociologie*, éd. Colin, 1949, p. 78.

τικό τῆς γνώσης· γιατί κι ἂν πορεύονται συγκερασμένα (πραγματικό καὶ φανταστικό) ὥστόσο: ὅσο κομμάτι τοῦ ὄντος ἀντικειμενοποιεῖται μέσα στὴν πραχτική δραστηριότητα τῆς δμάδας ἀντανακλᾷ τὴν ἀπόλυτη πλευρά τῆς γνώσης κάθε φορά (καθὼς ἐδραιώνεται σὰν ἐπιβιωτική γνώση ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ)¹ καὶ τὸ σχετικό παρουσιάζεται μὲ τὴ φανταστική, παραστατική καὶ πρόσκαιρη μορφή του, ὅπου σ' αὐτὴ ἀντανακλᾶται ἡ προβολή τῆς παρωθητικῆς καὶ συναισθηματικῆς σφαίρας τοῦ ἀνθρώπινου ψυχισμοῦ.

Ἄς παρατηρήσουμε ἐτοῦτο: Γιὰ νὰ κάνουμε μιὰ ἐπιστημονική ὑπόθεση εἴτε γενικότερα μιὰ θεωρία κ.ἄ. ξεκινᾶμε ἀπὸ τὸ πραγματικό σὰ βάση καὶ τὸ φανταστικό σὰ προέχταση καὶ συμπλήρωμα· ἔτσι πάντα βρισκόμαστε μπροστὰ στὴ σχέση: τοῦ ἀπόλυτου καὶ σχετικοῦ. Ὅμως καὶ τὸ πραγματικό, τὸ ἀπόλυτο, ποὺ πήραμε γιὰ ξεκίνημα καὶ τὴν παραπέρα προέχταση τῆς γνώσης κι αὐτὸ ἔχει τὸ ἀπόλυτο καὶ τὸ σχετικό του ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἄποψη: τὸ πραγματικό σὰν τὴ σωστή ἀντανάκλαση στὴ ΣΛ τοῦ ἀνθρώπου, βρίσκεται πάντα δεμένο μ' ἓνα σωρὸ δεσμοῦς μὲ τὸ ὑπόλοιπο εἶναι. Οἱ δεσμοὶ αὐτοί, ὄντας πολυποικίλοι κι ὄχι μόνο σ' ἓνα ἐπίπεδο, πιάνουν ὀλόκληρο τὸ εἶναι στὴν ἐνότητά του· ἐπόμενα βρισκόμαστε σὲ μιὰ διπλὴ σχέση: τόσο ἀνάμεσα στὸ ἀπόλυτο καὶ τὸ σχετικό, ὅσο καὶ ἀνάμεσα στὸ μέρος καὶ τὸ ὅλο. Μὲ τὸ πραγματικό κυριαρχεῖ στὸ ἀντικείμενο, μὰ μὲ τὸ φανταστικό, κυριαρχεῖται ἀπ' αὐτό. Οἱ μυθολογικὲς παραστάσεις γίνονται πραγματικὲς, ὄντοποιοῦνται καὶ φαντάζουν σὰν ἔξω ἀπ' τὸ ἄτομο, ἀφοῦ ἀκόμη δὲν ἔχει πάρει συνείδηση πὼς παραγωγὸς τους εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος.

Τὸ βασικὸ πρόβλημα, τὸ σχετικό μὲ τὴν ἀποψη πὼς ὁ μαρξισμὸς εἶναι μιὰ ἰδεολογία ἀνάμεσα στὶς ἄλλες καὶ ἐπόμενα ἢ θεωρία του: πὼς ἡ ἰδεολογία γενικὰ δὲν εἶναι παρὰ «ἡ ἀπατηλή, φανταστική καὶ διαστρεβλωμένη συνείδηση», περιλαμβάνει καὶ τὸν ἑαυτὸ της σὰν ἰδεολογία, βρίσκει ἐδῶ τὴ λύση του. Ὁ μαρξισμὸς δὲν εἶναι ἰδεολογία μόνο· κι ἂν εἶναι ἡ ἐπιστημονική θεωρία² τῆς πρὸ προοδευτικῆς κοινωνικῆς τάξης, ἐπόμενα σχετικῆς, ὥστόσο κλείνει μέσα της τὸ στοιχεῖο τοῦ ἀπόλυ-

1. Πρβλ. Α. Γ λ η ν ὄ ς, Πλάτωνα «Σφίση», εἰσαγωγή, 1971, σ. 17.

2. Πρβλ. Β. Ἰ β α ν ὄ φ, ὁ.π. σ. 15.

του. Καί τούτο γιατί ή μαρξιστική επιστήμη και ή γενική θεώρηση του όντος άπ' αυτή, έχει ίση και άνώτερη σημασία για την όργάνωση της ΣΛ και την οικοδόμηση της γνώσης, όση είχε στην άρχαιότητα ή συγκρότηση της λογικής δομής της. Ή ΣΛ πλουτίζεται προοδευτικά με τις λογικές κατηγορίες (τό $A=A$) και με τις διαλεκτικές κατηγορίες και γίνεται ίκανότερη να άντικρύζει σωστότερα τό γίνεσθαι. Ή μαρξιστική θεωρία επόμενα έχει, με τό κομμάτι του σχετικού, τό ιδεολογικό μέρος της άπαραίτητο για την ταξική πάλη της, μά ταυτόχρονα με τό κομμάτι του άπόλυτου έτοιμή ή ιδεολογία στηρίζεται πάνω στην επιστημονική γνώση σαν προοδευτική συνέχεια μέσα στο χρόνο, των άπόλυτων καταχτήσεων του άνθρώπινου πνεύματος¹.

2. Κοινωνική μορφή άλλοτρίωσης

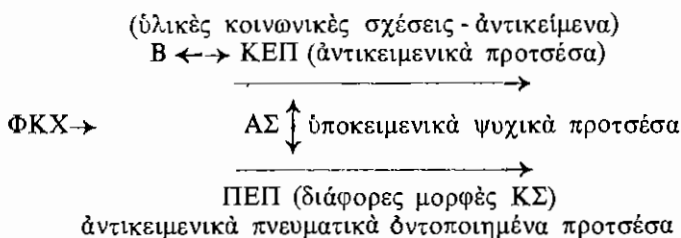
Με την άπαρχή της ταξικής κοινωνικής συγκρότησης όμως ή άλλοτρίωση γίνεται κανονικό κοινωνικό φαινόμενο· δηλαδή μαζί με τή φυσική άρχίζει να δρᾶ και ή κοινωνική μορφή της άλλοτρίωσης και να διαμορφώνεται ανάλογα τόσο ή ΚΣ όσο και ή ΑΣ. Είναι μιᾶ καινούργια διαλεκτική αντίθεση ανάμεσα στο κοινωνικό και στο πνευματικό έποικοδόμημα, σαν άντανάκλαση των κοινωνικών προτάσεων στη ΣΛ. Ό συγκερασμός στο ΣΠ του πραγματικού και του φανταστικού, στίς φυλετικές άταξικές κοινωνίες διαμορφώνει άμεσα την ΚΣ και αντιπροσωπεύει τις όμαδικές παραστάσεις όλόκληρης της όμάδας. Άντίθετα, με την ταξική διάρθρωση ό συγκερασμός αυτός περνάει και από τους «παραμορφωτικούς φακούς της σφαλερής συνείδησης» της κυρίαρχης τάξης κι από δω προβάλλεται σαν να αντιπροσωπεύει τις παραστάσεις του συνόλου.

Θά θέλαμε να υπενθυμίσουμε (σ. 197) πώς με τό ΦΚΧ εκφράσαμε τή βάση και τό κοινωνικό έποικοδόμημα (μέσα στο φυσικό κοινωνικό χωρόχρονο), δηλαδή: τεχνική, παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις, υλικά προϊόντα (Β), κοινωνικές σχέσεις, ίερατείο, κράτος, νομικοί θεσμοί κ.ά. (ΚΕΠ). Άκόμη έχουμε πει πώς ή μοναδική δυνατή άλληλεπίδραση ανάμεσα στην ΚΣ, ΑΣ και ΦΚΧ μπορεί να έχει τή παρακάτω μορφή:

$$ΚΣ \longleftrightarrow ΑΣ \longleftrightarrow ΦΚΧ \text{ εἶτε τό άντίστροφο}$$

1. Βλ. F. Engels, Άντι-Ντόριγκ, 1963. σ. 163-165.

Ἐπίσης μὲ τὸν ὄρο πνευματικὸ ἐποικοδόμημα (ΠΕΠ) θὰ μπορούμε νὰ ἐκφράσουμε: τὴ θρησκεία, ἠθικὴ, ἐπιστῆμες, φιλοσοφία, τέχνες, τὰ πνευματικὰ προϊόντα γενικά, τὶς ἰδεολογίες, σὰν ἀντικειμενικὰ προτσέσα, πού φαντάζουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ ΣΛ καὶ πού ἀντανაკλοῦνται σ' αὐτὴ σὰ διάφορες μορφές τῆς ΚΣ¹. Ἐπόμενα θὰ μπορούσαμε νὰ ἐκφράσουμε τὶς διαλεχτικὲς αὐτὲς σχέσεις μὲ τὸ παρακάτω σχῆμα:

Ἔτσι λοιπὸν βασικὰ ἔχουμε δύο σειρὲς ἀπὸ διαλεχτικὰ προτσέσα: α) τὶς ἀντικειμενικὲς σειρὲς καὶ β) τὴν ὑποκειμενικὴ σειρά. Ὅπως γίνεται ὄρατὸ ἂν ἡ ἀντικειμενικὴ σειρά φαίνεται νὰ γίνεται ἐξω κι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ΣΛ καὶ φαντάζει σὰν πράγμα (chose) κι ἀκόμα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θέληση καὶ τὶς ἐπιθυμίες τῆς, ὥστόσο πάντοτε βρίσκεται σὲ ἀρρηκτικὴ σχέση μ' αὐτὴ καὶ ἀκατάπαυστα ἀντανაკλᾷ τὶς σχέσεις αὐτὲς, μὰ ταυτόχρονα τὴ διαμορφώνουν εἴτε τὴν ἀλλοτριώνουν ἀδιάκοπα, τὴν ἤδη κοινωνικοποιημένη ΑΣ. Θὰ μπορούσαμε ἀκόμη σύντομα νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἀνάμεσα στὰ διαλεχτικὰ αὐτὰ προτσέσα ἔχουμε πολλὲς ἀντιθέσεις πού δημιουργοῦν πολὺπλευρες ἀλλοτριώσεις, μὰ πού σὰν βασικὲς θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἰδιαίτερα:

α) Ἐπιχειρηματικὴ ἀλλοτριώση². Ἐδῶ ἔχουμε τὴν προβληματικὴ ἀνάμεσα στὸν παραγωγὸ-δημιουργὸ καὶ τὰ προϊόντα του,

1. Problèmes fondamentaux du matérialisme dialectique, p. 343, 382, καθὼς καὶ V. K e l l e - M. K o v a l z o n, Le matérialisme historique. Essai sur la théorie marxiste de la société, éd. Moscou, 1972, p. 78, 285 κέξ, A. S p i r i k i n - O. Y a k h o t, Initiation au matérialisme dialectique et au matérialisme historique, éd. Moscou, 1979, p. 126.

2. K. M a r x, Manuscrits économiques et philosophiques de 1844, éd.

ύλικά είτε πνευματικά· π.χ.: 1. οικονομικά: σάν έμπορεύματα, 2. πολιτικά: σάν κοινωνικοί θεσμοί (κράτος, ίερατείο, γραφειοκρατία), 3. έπιστημονικά: σάν ανακάλυψη, έφεύρεση (πρβ. άτομική ένέργεια), 3. ιδεολογικά: σάν τήν έπικρατέστερη ιδεολογία κ.ά.¹ Τά προϊόντα αυτά άφοϋ παράχτηκαν - δημιουργήθηκαν, άντικειμενοποιήθηκαν σάν κοινωνικά ύλικά - πνευματικά προτσέσα, έγιναν άνεξάρτητοι παράγοντες πού δροϋν αϋθόρμητα και δίχως τή θέληση τών παραγωγών - δημιουργών τους και μάλιστα όχι μόνο τους έξουσιάζουν, μά στρέφονται κι έναντίον τους. «Αϋτή ή παγιοποίηση τής κοινωνικής δραστηριότητας, γράφει ο Μάρξ, αϋτή ή άπολιθικοποίηση τών προϊόντων μας σέ μιá άντικειμενική δύναμη πού μάς έξουσιάζει, διαφεύγει άπό τόν έλεγχό μας, ματαιώνει τίς προσδοκίες μας, άνάγοντας στο μηδέν τους ύπολογισμούς μας, είναι μιá άπό τίς κεφαλαιώδεις στιγμές τής οικονομικής εξέλιξης ίσαμε σήμερα»².

Βρισκόμαστε μπροστά στην άντικειμενική σχέση άνάμεσα στον άνθρωπο και τά προϊόντα τής δράσης του· ταυτόχρονα ο άνθρωπος σá δύναμη έργασίας μετατρέπεται μέσα στην έμπορευματική οικονομία σέ έμπόρευμα ο ίδιος και ύπόκειται στους νόμους τής έμπορευματικής οικονομίας: «...ο εργάτης βρίσκεται άπό τήν άποψη του προϊόντος τής έργασίας του στην ίδια σχέση πού ύπάρχει άνάμεσα σ' αϋτόν και σ' ένα ξένο άντικείμενο... 'Η άλλοτριώση του εργάτη άπέναντι στο προϊόν του δέν σημαίνει μόνο πώς ή έργασία του γίνεται άντικείμενο, μιá έξωτερική ύπαρξη, μά πώς και ή έργασία του ύπάρχει έξω άπό αϋτόν, άνεξάρτητη άπ' αϋτόν, ξένη άπέναντί του και γίνεται μιá δύναμη αϋτόνομη άπέναντι σ' αϋτόν, έχθρική και ξένη»³.

'Εδω όμως βρισκόμαστε μπροστά σέ μιá «άπανθρωποίηση»

Sociales, 1968, p. 57-58 και Marx - Engels, L'ideologie..., p. 61-62 και A. Schaff, ό.π. σ. 40.

1. R. Garaudy, 'Ο μαρξισμός και ή φιλοσοφία τής εποχής μας (στο Έβδομάδα Σύγχρονης Σκέψης, Μάιος 1965, σ. 15 κέξ.). Στόν τόμο αυτό βλ. και M. Cornford, 'Η άπελευθέρωση του ανθρώπου, σ. 450.

2. Marx - Engels, L'ideologie... p. 61-62.

3. K. Marx, Manuscripts, p. 57-58.

ανάμεσα εἴτε ἀπέναντι στὸν ἄνθρωπο σὰν ἐργατικὴ δύναμη καὶ στὸ κεφάλαιο· ἡ ἀνθρώπινη οὐσία ἔτσι ἀλλοτριώνεται ὀλοκληρωτικὰ καὶ ὀδηγεῖται σὲ μιὰ μορφή «ἀποπροσωποποίησης»¹ τοῦ ἀνθρώπου: στὴν ὑποκειμενικὴ ἀλλοτρίωση.

β) Ὑποκειμενικὴ ἀλλοτρίωση. Ἡ μορφή αὐτὴ τῆς ἀλλοτρίωσης βρίσκεται ἀνάμεσα στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, τὸν ἑαυτὸ καὶ στὰ ἀλλοτριωμένα προϊόντα τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος ποῦ ἔγιναν ἀντικειμενικὰ προτσέσα. Ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ ταυτίζουμε τὶς δύο μορφές τῆς ἀλλοτρίωσης: τὴν ὑποκειμενικὴ καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ. Θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσουμε γενικά, πὼς τόσο ἡ ἀντικειμενικὴ, ὅσο καὶ ἡ ὑποκειμενικὴ ἀλλοτρίωση, βρίσκονται σ' ἀδιάκοπη ἀλληλεπίδραση καὶ ἀμοιβαία συνάφεια μέσα στὸν κοινωνικὸ χωρὸχρονο τοῦ γίνεσθαι καὶ διέπονται ἀπὸ ὠρισμένους ἱστορικοὺς διαλεχτικοὺς νόμους· κὶ ὅπως γράφει ὁ S. Jonas: «...ἐνῶ στὸ Marx, ἡ ἱστορικότητα καὶ ἡ σύνθεση ἐπιτρέπει νὰ δεῖς τὰ γεγονότα καὶ τὰ κίνητρα, στὴν ἀναλυτικὴ-ἐμπειρικὴ ἀμερικάνικη κοινωνιολογία... ἀποκλείεται κάθε ἱστορικότητα καὶ κάθε σύνθεση, ἐπιτρέπει τὸ καμουφλάρισμα τῶν θεωρητικῶν θεμέλιων καὶ δὲν ἐπιτρέπει νὰ γίνουν φανερὲς οὔτε ἡ συνολικότητα, οὔτε ἡ διαλεχτικὴ, οὔτε ἡ πάλῃ τῶν τάξεων, οὔτε οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὴ βάση καὶ τὸ ἐποικοδόμημα»². Ὡστόσο στὴν ἀντικειμενικὴ ἀλλοτρίωση ἐξετάζουμε τὴν ΑΣ στὴ σχέση της μὲ τ' ἀντικειμενικὰ προτσέσα: ὕλικα καὶ πνευματικά, ποῦ ἔγιναν ἀνεξάρτητα ἀπ' τὴν ΑΣ. Ἀντίθετα στὴν ὑποκειμενικὴ, ἐξετάζουμε :

1) Τὴν ΑΣ στὴ σχέση της μὲ τὶς ἀλλοτριωμένες ΑΣ τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, δηλαδὴ στὶς σχέσεις της μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, στὶς διὑποκειμενικὲς σχέσεις· βρισκόμαστε μπροστὰ στὸ πεδίο τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας. Σ' ἀντίθεση μὲ τὶς σημερινὲς ἀστικὲς κοινωνιολογικὲς ἀπόψεις, ὅπως τῆς: «ἀποϊδεολογικοποίησης», τῆς θεωρίας τῆς «κοινωνικῆς πράξης καὶ τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς» (T. Parsons, Talman, Shils,

1. R. Garaudy, ὁ.π. σ. 17 καὶ M. Cornford, ὁ.π. σ. 448.

2. S. Jonas, Pour une sociologie synthétique (in Laboratoire de Sociologie de la Connaissance, No 4, 1967, p. 215).

Bekker κ.ά.)¹, διαπιστώνουμε ἐδῶ τὴ στενὴ ἐξάρτηση ἀνάμεσα στὴν ἀντικειμενικὴ κι ὑποκειμενικὴ ἀλλοτρίωση καὶ πὼς γενικὰ ἡ κοινωνικὴ ψυχολογία ἔχει τὴν αἰτιολογία της στὴ (B) βάση.

Βέβαια ἡ διαμορφωνόμενη ἀδιάκοπα κοινωνικὴ ψυχολογία μὲ τὴ σειρά της ἐπιδρᾶ, ἀφοῦ πάρει διαφορὲς, μὰ ὀρισμένες μορφές, πάνω στὴ βάση. Ἐδῶ θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπισημάνουμε ὀρισμένες ἐκδηλώσεις συμπεριφορᾶς ποὺ πηγὴ τους βέβαια ἔχουν, τὴν ἀντανάκλαση στὴν ΑΣ τῶν ἀντιφατικῶν ἀντικειμενικῶν προτσέσεων, μὰ ποὺ διαμορφώνουν ἀποξενωμένα, ἀτομικὰ καὶ συνάμα στενὰ ἐξαρτημένα ἄτομα μέσα στὸ σύστημα τῆς μονοπωλιακῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν ἀλλοτρίωση ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ποὺ μπορεῖ νὰ πάρει τίς παρακάτω μορφές: 1) ἀντίθεση στὰ διαφέροντα ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ τὸ κοινωνικὸ κατεστημένο, 2) ἀντικοινωνικὲς ἐνέργειες, 3) ἐγκληματικὲς ἐνέργειες, 4) ἀναρχισμός, 5) ρῆξη μὲ τὴ παράδοση, 6) μοναξιά μέσα στὶς μάζες κ.ά.²

2) Τὴν ΑΣ, σὰν ἀλλοτρίωση αὐτῆς τῆς ἴδιας, σὰν ἀποξένωση τοῦ ἑαυτοῦ, τοῦ ἐγὼ ἀπὸ τὴ φύση του, ποὺ μπορεῖ νὰ πάρει τίς παρακάτω μορφές: 1. ἀλλοτρίωση ἑαυτοῦ σὰν δύναμη ἐργασίας μέσα στὸ προτσές τῆς ἐργασίας, 2. ἀλλοτρίωση ἑαυτοῦ σὰν παθολογικὴ ψυχικὴ κατάσταση (ψυχασθένειες), 3. ἀλλοτρίωση ἑαυτοῦ α) ἀπὸ τίς ἀλλοτριωμένες ΑΣ, στὴ διῦποκειμενικὴ συμπεριφορὰ, β) ἀλλοτρίωση ἑαυτοῦ ἀπὸ τίς διαφορὲς μορφές ΚΣ (θρησκεία, φιλοσοφία, ἰδεολογίες κλπ.).

Παρόλο ποὺ πρόθεσή μας ἐδῶ, εἶναι νὰ ἐπισημάνουμε μόνο τὴ γέννηση τῆς ἀλλοτρίωσης, ὥστόσο εἶναι βασικὸ νὰ διαπιστώσουμε πὼς ἡ ρίζα τῆς ἀλλοτρίωσης τοῦ ἑαυτοῦ βρῖσκεται κι' ἐδῶ στὴν ταξικὴ διάρθρωση τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας καὶ

1. N. U. Novikov, Critique de la sociologie bourgeoise «du comportement sociale» (in L'Homme et la Société, No 3-6, 1967, p. 55-68).

2. Πρὸβλ. A. Schaff, ὁ.π. σ. 42 καθὼς καὶ Γ. Πέτροβιτς, Ἡ ἀλλοτρίωση καὶ ἡ κατάργησις τῆς ἀλλοτρίωσης (στὸ Ἄλλοτρίωση, ἐκδ. Ἐπίκουρος 1973, σ. 7-31).

οἱ διάφορες μορφές ποὺ παίρνει, βρίσκεται στὸ: ὅπως ἔχουμε ἀλλοτριώση τῆς ἐργασίας, ποὺ γίνεται πράγμα, τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ταυτόχρονα ἔχουμε καὶ τὴν ἀλλοτριώση ἑαυτοῦ. «...Μὲ τὸ γεγονός πὼς ἡ ἐργασία, γράφει ὁ Μάρξ, εἶναι ἐξωτερική ἀπ' τὸν ἐργάτη, μ' ἄλλα λόγια πὼς δὲν ἀνήκει στὴν οὐσία του, ἐπόμενα μέσα στὴν ἐργασία του αὐτὸς δὲν ἐπιβιβαιώνει, μὰ ἀρνιέται τὸν ἑαυτό του· δὲν αἰσθάνεται χαρούμενος, μὰ δυστυχισμένος, δὲν ξεδιπλώνει μιὰ λεύτερη φύση καὶ νοητική δραστηριότητα, μὰ ἀπονεκρώνει τὸ σῶμα του καὶ καταστρέφει τὸ πνεῦμα του. Τελικὰ ὁ ἐργάτης δὲν ἔχει παρὰ τὸ συναίσθημα ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του πὼς εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴν ἐργασία του καὶ μέσα στὴν ἐργασία του αἰσθάνεται ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του... Ἔτσι συμπεραίνουμε πὼς ὁ ἄνθρωπος (ἐργάτης) δὲν αἰσθάνεται πιὰ σὰν ἐλεύθερη δραστηριότητα παρὰ μόνο στίς ζωϊκές του ἐνέργειες: νὰ τρώει, νὰ πίνει καὶ νὰ τεκνοποιεῖ... νὰ αἰσθάνεται σὰ ζῶο...»¹.

Ὅπως παρατηροῦμε, ὁ Μάρξ ἐδῶ, ἐπισημαίνει βασικὰ τὴν ἀλλοτριώση τῆς ΑΣ ἀπὸ τὴν οὐσία της σὰν «ἀνθρώπινης» δηλαδή ἀλλοτριώση ἀπέναντι σ' ἓνα σύστημα ἀναφορᾶς, ὅπου σ' αὐτό, ἡ ἀνθρώπινη οὐσία, δὲν εἶναι παρὰ «ν' ἀποδείχνεις τὸν ἑαυτό σου σὰν εἰδολογική ὑπαρξη», δηλαδή «τὴν ἐλεύθερη συνειδητὴ δραστηριότητα»², ποὺ ἔρχεται νὰ συμπληρώσει τὸ ἀριστοτελικὸ «φύσει τοῦ εἰδέναι»· γιατί ὁ ἄνθρωπος, τὸ εἶδος του, δὲν παίρνει μόνο θεωρητικὴ στάση ἀπέναντι στὸ ἀντικείμενο, γενικὰ στὸ ὄν, μὰ καὶ πρακτικὴ· δὲν εἶναι καθαρὸ εἰδέναι, γνωστικὴ πέρβαση μόνο, μὰ καὶ πράξη· ἐλεύθερη δημιουργικὴ δραστηριότητα, ποὺ ἀδιάκοπα ὑπερβαίνει καὶ ὑπερβαίνεται, στὴ διαλεκτικὴ κίνηση τοῦ ὄντος. Μὲ ἐπιμονὴ ἢ σκέψη τοῦ Μάρξ (στὸ βασικὸ νεανικὸ ἔργο του «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα») φωτίζει τὰ σκοτάδια τῆς ψυχολογικῆς διεργασίας ποὺ συντελεῖται στὴ ΣΛ τοῦ σὰ'δύναμη ἐργασίας ὑποκειμένου: «...Ὅσο λιγότερο εἶσαι ἐσὺ ὁ ἴδιος, γράφει, τόσο λιγότερη εἶναι ἡ ἔκφραση ποὺ δίνεις στὴ ζωὴ σου, ὅσο πε-

1. K. Marx, Manuscripts, ὁ.π. σ. 59, 60-61.

2. K. Marx, Manuscripts, ὁ.π. σ. 93-94.

ρισσότερα έχεις τόσο περισσότερο άλλοτριώνεις τη ζωή σου και τόσο περισσότερο αποθηκεύεις την αποξενωμένη σου ζωή»¹. Έδω περικλείονται και προλαβαίνονται πολλές υστερότερες απόψεις σχετικά με την ατομική και κοινωνική ψυχολογία και δίνεται απάντηση σε έχθρους και φίλους, που προσπάθησαν ν' αποδείξουν πώς τάχα ο διαλεχτικός ύλισμός δέ δίνει είτε δίνει μειωμένη σημασία στην επίδραση του ψυχολογικού και πνευματικού παράγοντα είτε των διάφορων μορφών της ΚΣ πάνω στην πορεία της κοινωνικο-οικονομικής εξέλιξης και ειδικότερα πάνω στη βάση.

Έχουμε πεί πώς δεν πρέπει να κάνουμε σύγχυση ανάμεσα στην υποκειμενική και αντικειμενική άλλοτρίωση· αυτό όμως ισχύει πιο πολύ ανάμεσα στη φυσική και κοινωνική μορφή της άλλοτρίωσης· και τοῦτο γιατί ἂν ἡ κοινωνική μορφή της άλλοτρίωσης αρχίζει με την ταξική διάρθρωση, ἡ φυσικὰ άλλοτρωμένη συνείδηση δὲν εἶναι παρὰ ἡ διαλεχτικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἄγνοια καὶ τὴ γνώση στὴν πορεία τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Εἶναι ὁ διάλογος ἀνάμεσα στὴ Συνείδηση ↔ Φύση-Κοινωνία, ἀνάμεσα στὸ Ὑποκείμενο ↔ Ἀντικείμενο. Εἶναι ἡ ἀκατάπαυστη ἀναφορὰ τῆς συνείδησης πρὸς τὸ ἀντικείμενό της. Γι' αὐτὸ καὶ στὴν ταξικὴ διάρθρωση τῆς κοινωνίας συνυπάρχουν ταυτόχρονα καὶ οἱ δύο μορφές άλλοτρίωσης συγκερασμένες καὶ στὴν ἰδεολογία περικλείουν τόσο τὸ «πραγματικό-σωστό», τὸ ἐπιστημονικό, ὅσο καὶ τὸ «φανταστικό-σφαλερό», τὸ ἀντι-επιστημονικό. Ἡ πρωτόγονη ΣΛ δὲν ἔχει τὸ νόημα τῆς «σφαλερῆς συνείδησης» ἢ πλάνη της βρίσκεται στὸ ἐπίπεδο τῆς ἄγνοιας σὲ σχέση με τὴ γνώση. Βέβαια κι ἡ «σφαλερὴ συνείδηση» βρίσκεται στὴν ἴδια σχέση, με τὴ διαφορὰ εἶτε μ' ἓνα πρόσθετο στοιχεῖο: τὴν παραμόρφωση τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ ψυχολογικὲς ἀφορμὲς ποὺ δίνουν τροφή σὲ νοητικὲς ἐπεξεργασίες, ποὺ δὲν ἀντανακλοῦν καὶ δὲν ἀφοροῦν τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας, μὰ ὀρισμένους κοινωνικὲς ομάδες (ταξικὴ διάρθρωση) καὶ ποὺ ἀντανακλᾷ τὰ συμφέροντά τους².

1. Κ. Μαρξ, Οἰκονομικά καὶ φιλοσοφικά χειρόγραφα, 1975, σ. 144.

2. Βλ. Δ. Γληνοῦ, ὁ.π. σ. 18. Ν. Μπουχάριν, ὁ.π. σ. 267-289.

'Επειδή πρόθεσή μας, όπως είπαμε, δεν είναι να εξετάσουμε συστηματικά τις μορφές της άλλοτρίωσης κι όσα ζητήματα συνδέονται μαζί της, θα θέλαμε ώστόσο να παρατηρήσουμε πώς ή θεωρία της άλλοτρίωσης, που μπορούμε να την ίχνηλατήσουμε στο Ρουσσώ¹ κ.ά.², πήρε τη βασική της μορφή στο Hegel. Όμως μόνο στο Marx βρήκε όχι μόνο τη συγκεκριμένη μορφή της μά και τη σωστή ανάπτυξή της, με τα γραφτά του (Οικονομικά-Φιλοσοφικά χειρόγραφα) του 1844, που ήρθαν στη δημοσιότητα μονάχα τό 1932. Από δώ ξεπετάγεται ή αντίθεση σχετικά με τη θεωρία της άλλοτρίωσης άνάμεσα στους μαρξιστές. Γιατί ή θεωρία της άλλοτρίωσης δέ βρήκε πολέμιους μόνο στο πρόσωπο της άστικής διανόησης με τη συντηρητική, έθνητική της στάση, γιατί ξεσκέπαζε τις ρίζες του κοινωνικού κακού κι έδινε τό μοχλό για την άνατροπή του κατεστημένου της³, μά και άπό πολλούς μαρξιστές που θέλουν να δνομάζουν τόν έαυτό τους όρθόδοξο. Δέν είναι παράξενο πώς πολλοί άπ' αυτούς (Α. Althusser, Η. Marcuse⁴, W. Mills κ.ά.) που στη νεότητά τους δέν ήρθαν σ' έπαφή με τά μαρξιστικά κείμενα τά σχετικά με τη θεωρία της άλλοτρίωσης κι άφού είχαν σχηματίσει τις άπόψεις τους, θεώρησαν την άλλοτρίωση, όταν την έφερε στο προσκήνιο ό ύπαρξισμός του Sartre⁵ κ.ά., σάν ξένο σάμα στόν μαρξισμό. Όπως όμως φάνηκε άπό τά παραπάνω λίγα που έκθέσαμε, ή θεωρία της άλλοτρίωσης, όχι μόνο είναι ξένη στο μαρξισμό, μά αντίθετα άποτελεί ένα άπό τά βασικά λιθάρια στο οικοδόμημα του⁶. Είναι ή όργανική συναρμογή στο κομμάτι αυτό του διαλεκτικού ύλισμού, που τόσο ό Μάρξ κι ό Ένγκελς, όσο κι ό Πλεχάνωφ⁷ κι ό Λένιν, δέν έπαυσαν να τονίζουν πάντοτε τό ρόλο του ψυχολογικού παράγοντα κι ιδιαίτερα των διάφορων μορφών της ΚΣ πάνω στη βάση.

1. J. J. Rousseau, Emile, (1762), éd. Seghers, 1969, p. 83, όπου γράφει: «...Τά περιγραφόμενα γεγονότα στην ιστορία δέν είναι ή ακριβής πορεία των ίδιων γεγονότων...αυτά αλλάζουν μορφή στο κεφάλι του ιστορικού, χύνονται πάνω στα διαφέροντά του, παίρνουν τό χρωματισμό των προκαταλήψεών του».

2. Βλ. 'Ιστορία της Φιλοσοφίας (19ος αιώνας Ρομαντικοί-Κοινωνιολόγοι, έκδ. Έθν. Τραπ. 1978, 141-171 και 335 κέξ. Βλ. E. Brehier, 'Ιστορία της Φιλοσοφίας, 1958 (II), I, σ. 211-219.

3. G. Lukacs, 'Ιστορία και ταξική συνείδηση 1975 σ. 182 κέξ..

4. H. Marcuse, Five lectures, Boston, 1970, p. 83-84.

5. J. P. Sartre, Critique de la raison dialectique, éd. Gallimard, 1960, p. 225-227.

6. A. Schaff, δ.π. σ. 42-43.

7. Βλ. G. Pléchanon, Essai sur le développement de la conception moniste de l'histoire, éd. Sociales, 1973, p. 129, 165, 173 και 'Η φιλοσοφία της ιστορίας, 1956, σ. 65.

Θά θέλαμε άκόμη νά σημειώσουμε περαστικά, πώς καί στό σοσιαλισμό, όσο θά υπάρχουν κοινωνικές αντιθέσεις, πού δέν έχουν βέβαια τόν ανταγωνιστικό έχθρικό χαρακτήρα¹, θά εξακολουθήσουν νά υπάρχουν αντικειμενικά προτσέσα πού θά όδηγοϋν σέ άλλοτριωμένη κοινωνικά συνείδηση βέβαια, μά πού θά μπορούσαμε νά τά προλάβουμε, μέ τήν πρόβλεψη, μιά καί έχουμε πάρει συνείδηση τής έννοιας τής άλλοτρίωσης : κοινωνικής καί άτομικής. Γιατί βέβαια, άν ή κύρια ρηγή άλλοτρίωσης (ταξική συγκρότηση) άνάμεσα στά αντικειμενικά προτσέσα καί τόν άνθρωπο, σταματά νά δίνει τό παραστατικό περιεχόμενό της, ώστόσο οι αντιθέσεις πού υπάβχουν μέσα στό σοσιαλισμό εξακολουθοϋν νά παίζουν διαμορφωτική επίδραση άνάμεσα στό άτομο καί τό πνευματικό έποικοδόμημα, έτσι πού ή άλλοτρίωση άνάμεσα στά αντικειμενικά υλικά προτσέσα καί τήν ΑΣ-ΚΣ, μετατοπίζεται άνάμεσα μόνο στήν ΑΣ καί ΚΣ². Τό ίδιο άν στόν κομμουνισμό ή κοινωνικά άλλοτριωμένη συνείδηση θά τείνει νά εξαφανιστεί καί άνάμεσα ΑΣ καί ΚΣ, ή φυσική άλλοτρίωση, σάν αντικειμενοποίηση μόνο, θά εξακολουθήσει νά υπάρχει, άφου ή σχέση άνάμεσα στή γνώση καί στήν άγνοια μέσα στή φυσική καί κοινωνική πορεία, όσο κι άν βρίσκεται σ' αντίστροφη άναλογία άπό τις άπαρχές τής ανθρώπινης κοινωνίας ίσαμε σήμερα, θά επιδρά πάνω στή ΣΛ τοϋ ανθρώπου. 'Η ΚΣ στίς φυλετικές προταξικές κοινωνικές ομάδες είναι άπό τήν άποψη αΰτη φυσικά άλλοτριωμένη συνείδηση· συμπίπτει μέ τήν όντοποίηση τών προτσέσεων τοϋ παραστατικού περιεχομένου τών μορφών τής ΚΣ. 'Η κοινωνική μορφή άλλοτρίωσης αντίθετα, δέν είναι αιώνια κατηγορία, μά έχει ιστορικό χαρακτήρα, δηλαδή έμφανίζεται μέ τή ταξική κοινωνική συγκρότηση καί εκφράζει τήν ιδεολογία, μέ τή σφαλερή συνείδηση, τής κυριαρχής τάξης.

'Η ιδεολογία δέν είναι διόλου αιώνιο στοιχείο τοϋ πολιτισμοϋ, όπως θέλει ό G. Rocher, δίχως νά λάβει υπόψη του τήν ταξική διάρθρωση, τά συμφέροντα τής κυρίαρχης τάξης, τήν άτομική ιδιοκτησία κ.ά. καί τή θεωρεί σά φαινόμενο καθαρά ψυχο-κοινωνικό³. 'Ο K. Mannheim⁴ χωρίζει τήν ιδεολογία άπό τήν επιστήμη καί μέ τό σχετικισμό του⁵ δίνει τά

1. Γ. Ίμβριώτη, Δοκίμια μαρξιστικής Φιλοσοφίας, 1978, σ. 278.

2. Γ. Ίμβριώτη, δ.π. σ. 278.

3. G. Rocher, Introduction à la Sociologie Générale, (I. L'action sociale, p. 128. II. L'organisation sociale. III. Le changement sociale, p. 87-104), éd. HMH, 1968, p. 86 κέξ.

4. K. Mannheim, Idéologie et Utopie, éd. Rivière, 1955. Βλ. καί P. Kahn, Idéologie et Sociologie de la connaissance dans l'oeuvre de Karl Mannheim (in Cahiers Internationaux de Sociologie, No 7-9, 1949-1950, p. 147-168).

5. Βλ. Κριτική άπό τό G Lukacs, La destruction de la raison, éd. L'Arche Éditeur, II, 1959, p. 208-215.

πρωτεία στο ὑποκείμενο¹ («μ' ἕνα τρόπο πού κάνει προβληματική τὴν ἀντικειμενική συνείδηση», μὲ πρόθεση νὰ χτυπήσει τὴ θεμελιακὴ θέση τοῦ μαρξισμού: πὼς ἢ ΚΣ καθορίζει τὴν ΑΣ. Ὁ J. Gabel² παίρνει τὴν ἔννοια τοῦ νοσηροῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τὴν κάνει κοινὸ παρονομαστὴ τῆς ἀλλοτριώσεως τόσο τῆς ἀτομικῆς ὅσο καὶ τῆς κοινωνικῆς καὶ μὲ μοντέλο τῆ παρανοϊκῆ σχιζοφρένεια προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει τὶς διαφορὲς μορφές τῆς. Γενικὰ μεταφέρει τὶς παθολογικὲς μορφές τῆς ἀδιοργανωμένης συνείδησης, τὴ χωροχρονικὴ διαταραχὴ τῆς βιωματικῆς ροῆς τοῦ ΣΠ καὶ τῆς διαλεκτικῆς σχέσης Υπ—Αντ, στο κοινωνικὸ πεδίο, γιὰ νὰ ἐρμηνεύει: τὴν ψευδῆ συνείδηση, τὴν ἰδεολογία καὶ τὴν ἀλλοτριώση. Ἐτσι κι ὁ μαρξισμὸς σὰν ἰδεολογία ἔχει σχιζοφρενικὴ ψευδῆ βάση καὶ γι' αὐτὸ εἶναι δογματικὸς, ἀλλοτριωμένος καὶ ὄντοπονημένος.

Βασικὰ λοιπόν, ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ ἀλογικὸ στάδιο τῆς ΣΛ, ἀπὸ τὶς ἐγωκεντρικὲς ἀσυνείδητες παρωθήσεις τοῦ προανθρώπινου ὄντος ἴσαμε σήμερα, ἡ πορεία τῆς ἀτομικῆς-κοινωνικῆς ἐξέλιξης, κοιταγμένη ἀπὸ πολὺ γενικὴ σκοπιά, βρίσκεται, ὅπως γίνεται ὀρατὸ, στοῦ πὼς: ἡ Συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ, δὲν εἶναι οἱ *a priori* ἰδιότητες, ἡ οὐσία κάποιου ὑπέρτατου ὄντος, τοῦ θεοῦ, μὰ πὼς μὲ τὴν κατάργηση τῆς ἐκμετάλλευσης ἀνθρώπου ἀπὸ ἄνθρωπο, ἡ θεία αὐτὴ οὐσία, δὲν εἶτανε παρὰ ἡ ἀλλοτριωμένη καὶ προβλημένη συνείδηση τοῦ ἀνθρώπινου ἑαυτοῦ. Κι ὄχι μόνον αὐτὸ, μὰ πὼς ἡ διαλεκτικὴ κίνηση τοῦ ὄντος, τὸ γίγνεσθαι, τείνει ἀδιάκοπα στὴν πραγμάτωση καὶ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας, σ' ἕνα πραγματικὸ οὐμανισμό, ὅπου θὰ ἐκδηλώνεται «...ἡ ἐλεύθερη συνειδητὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου»³ μέσα σὲ μιὰ ἀνώτερη κοινωνικὴ συγκρότηση πού θὰ συνδυάζει τὴν ὀμαδικὴ συνοχὴ τῆς προταξικῆς κοινωνίας, μὲ τὴν ἐλεύθερη ἀτομικότητα, συγκερασμένες σὲ μιὰ νέα δομὴ τῆς ΣΛ.

Οἱ ἀπόψεις αὐτῆς τοῦ Κ. Μάρξ, μὲ μιὰ διαφορετικὴ μορφή περικλείονται στὴν ἐπικούρεια φιλοσοφία, πού μὲ τὴ βιοθεωρία τῆς πρόβαλε σὰ «κανονίστρα τῆς ζωῆς» στοὺς ταραγμένους ἐκείνους καιροὺς. Ὁ Ἐπίκουρος, βάζοντας σὰ κέντρο τῆς φιλοσοφίας του τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν εὐτυχία του, μὲ τὸν ὀρι-

1. A. Schaff, *Marxisme et Sociologie de la connaissance* (in *L'Homme et la Société*, No 7-10, 1968, p. 117-145) p. 126.

2. J. Gabel, Ἡ ψευδῆς συνείδηση, 1977, σ. 259-262.

3. K. Marx, *Manuscripts*, p. 93.

σμό του «τὴν φιλοσοφίαν εἶναι λόγοις καὶ διαλογισμοῖς τὸν εὐδαίμονα βίον περιποιούσαν», πετυχαίνει διπλὸ στόχο: στὸ θεωρητικὸ μέρος γιὰ πρώτη φορά δείχνεται ἡ συμμετοχὴ τοῦ ὑποκείμενου¹ στὴ γνώση (ποὺ δὲν ἀποχτιέται οὔτε ἀπὸ τῆς «ἐκ τῶν προτέρων») πλατωνικῆς ιδέας, οὔτε μὲ τὸν «ποιητικὸ νοῦ» τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ ἔρχεται στὸν ἄνθρωπο («θύραθεν») καὶ στὸ πραχτικὸ, μὲ τὴ βιοθεωρίαν του, πῶς οἱ γνώσεις, στὸ κάτω-κάτω, δὲν εἶναι μόνο «φύσει τοῦ εἰδέναι», μὰ «εἰδέναι» καὶ γιὰ τὴν πράξη· εἶναι νὰ κάνει τὸν ἄνθρωπο εὐτυχισμένο στὴ ζωὴ του μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἡ σχολὴ του ἔζησε κάπου ὀχτῶ αἰῶνες κι ὁ ἀσκητικὸς σὺτὸς φιλόσοφος, συκοφαντήθηκε ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς πατέρες, γιὰτὶ καὶ τοὺς θεοὺς εἶχε κηρύξει ἀνύπαρκτους καὶ στὰ ἐγκόσμια (κι ὄχι σὲ ὑπερουράνιους παράδεισους) πρέπει νὰ στρέψει τὴν προσοχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ μὲ «λόγους καὶ διαλογισμοὺς» καὶ μὲ τὴν πράξιν νὰ ὀργανώσει τὴ ζωὴν του². Αὐτὸ κάνει νὰ πραγματώσει σήμερα ἡ μαρξιστικὴ ἐπιστημονικὴ ἰδεολογία: ἓνα παγκόσμιο οὐμανισμό, μὲ τὴν κομμουνιστικὴ ἀτοξικὴ κοινωνία, ἀφετηρία γιὰ καινούργιες προοπτικὲς μέσα στὴ διαλεκτικὴ κίνηση τοῦ ὄντος, μέσα στὸ Γίγνεσθαι.

1, K. M a r x, *Différence de la philosophie de la nature chez Démocrite et chez Épicure*, éd. Costes. 1949, I, p. 4-5.

2. X. Θ ε ο δ ω ρ ῖ δ η. Ὁ Ἐπίκουρος. 1954.

III. ΛΟΓΙΚΗ ΒΑΘΜΙΔΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ 'Αντικειμενική - άτομιστική συνείδηση

1: ΠΡΟ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ

α. Τò πέρασμα από τήν άταξική στήν ταξική κοινωνία

Σάν κύριους εκπρόσωπους τής προηγούμενης βαθμίδας, τής προλογικής, πρέπει νά θεωρήσουμε πρώτα τούς Νεαντερτάλειους τής Μέσης Παλαιθικής και ύστερα πρòς τò τέλος τής Άνω Παλαιολιθικής και τής Μεσολιθικής τόν νεοάνθρωπο. Θα πρέπει νά πούμε έδδ, πòς ή νεώτερη έρευνα διαπιστώνει, παρ' όλες τīs αντίρρήσεις μερικών άπ' τούς εκπρόσωπους τής προϊστορικής ανθρωπολογίας, πòς ó νεοάνθρωπος δέν είναι παρὰ ó σέ δλη τή διάρκεια άπò τò τέλος τής Ρισσιού, Βούρμ Ι και ΙΙ, εξελιγμένος νεαντερτάλειος¹.

Στήν άρχή τής Παλαιολιθικής και πιò πίσω, όσο ή τεχνική είναι άνύπαρχη είτε έμβρική, τò περίγυρο παίζει άποφασιστικό ρòλο τόσο στή διαμόρφωση τής κοινωνικής ομάδας, όσο και τού ανθρώπου σά ψυχοφυσική και κοινωνική óλότητα. Όπως τò φυσικό περίγυρο μεταβάλλεται άργά, με τόν ίδιο ρυθμό μεταβάλλεται τò άτομο και ή κοινωνική ομάδα. Θα πρέπει νά περάσουν πολλές χιλιάδες χρόνια για νά παραρήσουμε τήν μεταβολή. Άντίθετα, όσο πλησιάζουμε τήν ιστορική έποχή, με τήν σχετικά άναπτυγμένη τεχνική τής κοινωνικής ομάδας για τόν πορισμό τής τροφής της, τò περίγυρο σάν καθοριστικός παράγοντας δίνει τή θέση του στήν τεχνική έτσι ή πορεία τής εξέλιξης τής κοινωνίας βρίσκεται στήν

1. Πρβλ. Σ. Δημητρίου, Προϊστορικοί πολιτισμοί και εξέλιξη, 1964, σ. 48 και J. Piveteaux, Teillard de Chardin, éd. Fauyard, 1964, p. 99 και A. Leroi-Gourhan, Le geste et la parole, éd. Michel (II), 1964, I, p. 160 και M. Nestourkh, L'origine de l'homme, éd. Moscou, 1976, p. 323-338 και A. Βίλσερ, Προάνθρωπος και πρωτόγονος άνθρωπος, σ. 64 κέξ.

σὲ ἀντίστροφη ἀναλογία ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στὴν τεχνική \longleftrightarrow φυσικὸ περίγυρο.

Στὴν Εὐρώπη, καθὼς καὶ σ' ἄλλες Ἠπειρούς, οἱ διαδοχικὲς κλιμᾶτολογικὲς μεταπτώσεις εἶχαν γιὰ ἀποτέλεσμα διάφορους τύπους ἐξέλιξης τῆς ἐργοτεχνίας, πού διαδέχονται ὁ ἕνας τὸν ἄλλο, φτάνοντας ἴσαμε τῆ Νεολιθικῆ ἐποχῆ. Ἀπὸ δὴ καὶ πέρα σημειώνονται τοπικὲς διαφοροποιήσεις, ἔτσι πού μπαίνοντας στὴν ἱστορικὴ ἐποχῆ ἢ Αἴγυπτος π.χ. νὰ βρίσκεται πολὺ πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴ Γαλατία καὶ πολλὲς σημερινὲς φυλὲς νὰ βρίσκονται ἀκόμη στὴν Παλαιολιθικὴ ἐποχῆ¹.

Βασικὲς μεταβολὲς θὰ συντελεστοῦν στὴ Νεολιθικὴ ἐποχῆ μὲ τοὺς νέους τρόπους πορισμοῦ καὶ παραγωγῆς τῆς τροφῆς τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας. Μὲ τὴν ἐξημέρωση τῶν ζώων, τὴν κτηνοτροφία, τὴν καλλιέργεια καὶ τὴ βιοτεχνία, τὴ γέννηση τῆς πόλης, ἀξάνεται ὁ κοινωνικὸς καταμερισμὸς καὶ τὸ φανέρωμα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας θρυμματίζει πρῶτα τὸ φυλετικὸ μητριαρχικὸ γένος μετατρέποντάς το σὲ πατριαρχικὸ². Συνεχίζοντας, μὲ τὴν καταλυτικὴ πάντοτε ἐπίδραση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς ἢ κοινωνικῆς ὁμάδας, θὰ ὑποστεῖ βαθιεῖς ποιοτικὲς ἀλλαγές. Μὲ τὸ σπᾶσιμο τοῦ δεσμοῦ τῆς φυλῆς (πού στηριζότανε στὴν ἐλεύθερη συνεργασία καὶ κοινοκτημοσύνη καὶ στὸ δυνατὸ ὁμαδικὸ αἶσθημα συνοχῆς ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς) ἀρχίζει ἡ διαδικασία τῆς ἀποσύνθεσης νὰ ὀδηγεῖ στὴν ταξικὴ κοινωνικὴ διάρθρωση. Οἱ σχέσεις συνεργασίας μετατρέπονται σὲ σχέσεις ἐξάρτησης ἢ κοινοκτημοσύνη καὶ ἰσότητα σὲ σχέσεις ἱεραρχημένης ὑποταγῆς.

Σὲ μιὰ τέτοια νέα κοινωνικο-οικονομικὴ μεταβολὴ ἔχουμε καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἀλλαγὴ καὶ στὴ νοοτροπία τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, τόσο τῆς ΑΣ ὅσο καὶ τῆς ΚΣ. Τὰ ἄτομα ἀποχτᾶνε ἀτομιστικὴ νοοτροπία (ὄχι βέβαια σὰν ἐπαναγωγή στὸν ἀσυνείδητο ἐγωκεντρικὸ ναρκισσισμὸ τοῦ προάνθρωπου) καὶ ἀρχί-

1. M. R. Sauter, *Préhistoire de la Méditerranée*, éd. Payot, 1948, p. 15 κέξ. καὶ 123 κέξ. καθὼς καὶ L. Joleaux - H. Aïmen, *Les temps préhistoriques*, éd. Flammarion, 1945.

2. F. Engels, *Ἡ καταγωγὴ...*, σ. 163 καθὼς καὶ J. Przyłuski, *La participation*, σ. 136 κέξ.

ζει ή άτομικότητα να άναφαίνεται όχι σά συνέπεια φυσικής και κοινωνικής ίκανότητας, όπως μέσα στη φυλή (μάγος, άρχηγός, ιερέας κλπ.), μά σαν άποτέλεσμα κοινωνικο - οικονομικής δύναμης. 'Η έξαρση, πάνω από τά άτομα τής ομάδας, τής ατομικότητας είτε τής κυριαρχίας όρισμένων ομάδων με οικονομική δύναμη, πάνω στο σύνολο τής κοινωνίας, σπάει τήν ομαδική συνοχή τής φυλετικής ομάδας και τή φυσική άλληλεγγύη άνάμεσα στα μέλη τής. 'Από δώ με γοργό ρυθμό, παρόλο πού άρχικά επικρατεί σά κατάλοιπο μιά σχετική συνοχή, μπαίνοντας στην ιστορική έποχή τά ομαδικά συναισθήματα υποχωρούν για να δώσουν τή θέση τους στα άτομιστικά¹. Ταυτόχρονα άρχίζει να υποχωρεί ή συμμετοχή και ό προλογισμός και με τή μετάβαση τής ΣΛ στη λογική βαθμίδα έχουμε τήν έξαρση τής ατομικότητας - προσωπικότητας. 'Ετσι σπάει ή ταυτότητα άνάμεσα στα μέλη και τήν ομάδα τόν έσωτερικό ψυχικό σύνδεσμο τόν διαδέχονται οί έξωτερικοί κοινωνικοί δεσμοί τής ταξικής κοινωνίας. 'Η άνάπτυξη ατομιστικών συναισθημάτων από τις καινούργιες κοινωνικές άνακατατάξεις, συνεχίζεται περνώντας από τή δουλοχτητική άρχαιότητα, τή μεσαιωνική φεουδαρχία, τόν άστισμό τών νέων χρόνων και ιδιαίτερα στο σύγχρονο καπιταλισμό. 'Εδώ ή έξαρση του ατομικισμού και του έγωισμού φτάνουν στο ύψιστο σημείο τους, έτσι πού ό άνθρωπος να αισθάνεται άπόλυτα άποξενωμένος από τόν συνάνθρωπό του με όλες τις κοινωνικές συνέπειες πού έχει.

Τό σπάσιμο τής ομαδικής συνείδησης είναι αυτό πού οδηγεί σήμερα στη ξέφρενη άντιπατικότητα τών κοινωνικών εκδηλώσεων. 'Υπαρξισμός, περσοναλισμός, νεοθετικισμός, θεωρία τής άποϊδεολογικοποίησης και τής κοινωνικής συμπεριφοράς κ.ά., τó θέατρο του παράλογου, οί «έσωτερισμοί», οί χίππυς, ό άναρχισμός κι ή βία, οί άλλοπρόσαλλες ρεφορμιστικές τάσεις τής νέας άριστεράς, είναι μερικές μόνο άλλοτριωμένες κοινωνικές εκδηλώσεις τής αντίθεσης άνάμεσα στο άτομο και τή κοινωνία, άντανάκλαση τών άντιφάσεων τής καπιταλιστικής κοινωνίας.

1. E. Fournière, 'Ο ατομικισμός, 1924, σ. 48 κέξ.

β. Το πέρασμα από την προλογική στη λογική σκέψη

Μέσα στην ομαδική κοινωνική πρακτική δράση ή ΣΛ του ανθρώπου οδηγείται στην ανάπτυξη του δεύτερου συστήματος σήμανσης: της γλώσσας¹. Από δω θα φτάσουμε με το συμβολισμό και την αφαίρεση στην κατασκευή της έννοιας: από την πιο κοντά στην έμπειρία ίσαμε τις πιο γενικές. Μάλιστα ο E. Cassirer θεωρεί πως ο συμβολισμός είναι το όριο που χωρίζει τον άνθρωπο από τους πιο εξελιγμένους ανθρωπόμορφους πιθήκους.

Βασικά λοιπόν ό,τι αντικειμενοποιείται, σαν απόσπασμα από την αδιάκοπη διαλεχτική κίνηση του όντος-γίνεσθαι, είναι πρόδηλο πως σ' αυτό αντιστοιχεί και μιὰ φωνητική μιμητική έκφραση: ή λέξη - σύμβολο². Έτσι ο προάνθρωπος κάνοντας την πρώτη ακινητοποίηση στη σκέψη του, μαζί με τη πρώτη έμπλοκή με το όν (βάζει την πρώτη στιγμή του $A=A$), κάνει και την πρώτη ακινητοποίηση στο γίνεσθαι, τη βάση για τις λογικές κατηγορίες κι άρχές. Η ανθρώπινη σκέψη αν δε βρεί πως ένα αντικείμενο είναι ίδιο με τον εαυτό του, σε κάποια στιγμή μέσα στη χρονικότητα, δεν θα μπορούσε να φτάσει στη γνώση. Έπρεπε να επισημάνει πως το αντικείμενο-λέξη, το $A=A$, είναι ένα στιγμιότυπο, ένα απόκομμα από τη συνεχή-κινούμενη έξωτερική πραγματικότητα, μιὰ μόνο απόσπασματική και ξεκομμένη στιγμή, μιὰ διάρκεια μέσα στη ροή, στη χρονικότητα (μέσα στο $A=$ είναι A και ταυτόχρονα όχι A).

Η έλλειψη αναλυτικής ικανότητας της προανθρώπινης και πρωτανθρώπινης ΣΛ, όσο ή κοινωνική όργάνωση και τεχνική βρίσκεται στα σπάργανα, κάνει ώστε να μη μπορεί να δει τὰ φαινόμενα παρά σὰ φευγαλέες παραστατικές όλότη-

1. I. P a v l o v, Oeuvres choisies, éd. Moscou, 1954, p. 306. M e r l e a u - P o n t y, Phénoménologie de la perception, éd. Gallimard, 1972, p. 201-232. Βλ. και A. O m b r e d a n e, Études de la psychologie médicale, t. III, Rio de Janeiro, 1944, όπου στον πρώτο τόμο (Perception et langage) διακρίνει πέντε χρήσεις της γλώσσας: συγκινησιακή, μιμητική, πρακτική, παραστατική, διαλεχτική.

2. Πρβλ. G. T h o m s o n, ό.π. σ. 323-325.

τες¹, σά μιά αδιάκοπη συνειδησιακή ροή². Με την αντικειμενοποίηση όμως αρχίζει και ή καταβολή του $A=A$.

Μέσα από τὸ χάος τοῦ ταυτισμοῦ καὶ τῆς ροηκότητας τοῦ περιεχομένου τῆς ΣΛ, τοῦ $A = A$ καὶ Β καὶ Γ καὶ Δ...∞, οἱ πρῶτες παραστάσεις - γνώσεις, τοῦ προανθρώπινου ὑποκείμενου μέσα στὴ πραχτική δράση τῆς κοινωνικῆς ομάδας, γίνονται ἱκανές νά ξανάρχουνται, στό ΣΠ, ὄχι μόνο ἄν συντρέχουν ἄμεσοι, στό ἐπίκαιρο παρόν, ἐξωτερικοὶ ἐρεθισμοί, μὰ καὶ ἔμμεσοι, ἀπὸ ἀνάμνηση. Ἐτσι ἀνάμεσα στό ἄμεσο νοητικό καὶ συναισθηματικό ψυχικό περιεχόμενο καὶ στὴ δράση μπαίνει ἡ χρονικότητα τοῦ βιωματικοῦ ἀναμνηστικοῦ ρεύματος. Ἡ ἀπόχτηση τῆς ιδιότητας αὐτῆς ἀπὸ τὴ ΣΛ, δηλαδὴ τοῦ ἔμμεσου-ἀναμνηστικοῦ βιωματικοῦ ρεύματος, εἶναι ἡ βασικὴ ἀφετηρία καὶ τὸ αἰφνῆδιο-ποιοτικό πέρασμα ἀπὸ τὴν ἄλογη βαθμίδα τῆς ΣΛ πρὸς τὴν προλογικὴ. Συγκροτιέται ἐδῶ τὸ πρῶτο δυναμικό σκαλοπάτι τῆς ΣΛ, φευγαλέο, ροηκό, ὄνειρικό, ὅπου ἡ ἀντίληψη καὶ ἡ ἀνάμνηση συγγέουνται³, ταυτίζονται, μὰ καὶ συγκροτοῦν στιγμαῖα, σά μιὰ αἰφνίδια λάμψη μὲ μικρὴ διάρκεια: τὸ βιωματικό ἐπίκαιρο παρόν τῆς ἄμεσης ἀντίληψης: τὸ Συνειδησιακό Πεδίο.

Ἐτσι ὅσο πληθαίνουν οἱ γνώσεις τόσο μεγαλώνει ἡ σημασία τοῦ ΕΒΡ γιὰ τὰ ἐπόμενα δομικά σκαλοπάτια τῆς ΣΛ, ὅπου ἡ ὄνειρική ὕψη τῆς διαρκῶς ὑποχωρεῖ (ὅσο προσαρμοζόμαστε πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἀφομοιώνουμε πρὸς τὰ μέσα) μὲ τὴν ἐνταξή του στὴ χωρο-χρονικὴ τάξη, κι ἀρχίζει τὸ ὑποκείμενο νά ξεχωρίζει τὸ πραγματικό ἀπὸ τὸ ἀναμνηστικό, τὸν ἐξωτερικό κόσμο ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς ἀντικειμενοποιήσεις⁴. Τὸ ὑποκείμενο γίνεται ἔτσι ἱκανὸ νά ξεχωρίζει τὸ μυθολογικό-προλογικό ἀπὸ

1. Βλ. J. Piaget, La representation du monde chez l'enfant, p. 193-194.

2. Πρβλ. F. Engels, Αντι-Νετύρικ, 1963, σ. 43-44 σὲ συσχετισμὸ μὲ J. Piaget, Construction du reel chez l'enfant, p. 93.

3. Πρβλ. C. Jung - Ch. Kerényi, Introduction à l'essence de la mythologie, Payot, 1974, p. 109.

4. Βλ. K. Marx, Τὸ Κεφάλαιο, I, (ἐπίλογος) σ. 25 καὶ P. Koppine, ὁ.π. σ. 34.

τὸ πραγματικὸ-λογικὸ. Βασικὸ λοιπὸν πέρασμα ἀπὸ τὸ προλογικὸ στὸ λογικὸ: ὁ βαθμιαῖος ξεχωρισμὸς τῶν δυὸ βιωματικῶν ρευμάτων, τοῦ ABP ἀπὸ τὸ E, ποὺ βασικὸ κριτήριον γι' αὐτὸ εἶναι ἡ πράξις. «Ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ ἰδέα ὁ ἄνθρωπος πηγαίνει στὴν ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια μὲ τὴν πρακτικὴ (καὶ τὴν τεχνικὴ)»¹, γράφει ὁ Λένιν. Μιὰ διαλεχτικὴ πορεία φέρνει τὴ ΣΛ ὄλο καὶ σ' ἀνώτερες βαθμίδες ὀργάνωσής της, ὅπου ἡ ἐξωτερικὴ ἀντικειμενικὴ πραγματικότης ἀντανακλάται σωστότερα σ' αὐτήν.

Ὅπως εἶπαμε ἀμέσως πρὶν ἀνω, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν προλογικὴν βαθμίδα στὴ λογικὴ, βρίσκεται στὴν ἰκανότητα τῆς ΣΛ νὰ διακρίνει τὰ ὑπαρξιακὰ ὄντικα ἐπίπεδα, ποὺ συγκροτοῦν τὸ ΣΠ της, ποὺ μέσα σ' αὐτὸ ἀρχίζει νὰ διακρίνει τὸ φανταστικὸ-ἀναμνητικὸ ἀπὸ τὸ ἀντιληπτικὸ-πραγματικὸ².

Οἱ λαοὶ τῆς ἀρχαιότητος δὲν κατάφεραν ὅπως λένε νὰ ξεπεράσουν τὸ μυθολογικὸ προλογικὸ στάδιο στὴ νοοτροπία τους³, στὴ σκέψη τους, ἔξω ἀπὸ μιὰ φυλὴ, τοὺς Ἕλληνας, ποὺ ὅμως κι αὐτοὶ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ ὀρισμένες εὐνοϊκὰς⁴ περιστάσεις, γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν τὸ βασικὸ αὐτὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν προλογικὴν στὴ λογικὴν σκέψη.

Εἶδαμε βέβαια, τὰ γνωρίσματα τῆς μυθολογικῆς - προλογικῆς σκέψης, μὰ πρὶν προχωρήσουμε γιὰ νὰ δοῦμε τὸ πέρασμα ἀπὸ αὐτὴν στὴ λογικὴ. καλὸ εἶναι νὰ δοῦμε πάλι συνοπτικὰ, τὰ οὐσιαστικὰ της γνωρίσματα, ἔτσι:

α) Ἡ προλογικὴ σκέψη κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ συναίσθημα καὶ γενικὰ ἀπὸ τὶς ὀργανικο-ἐνστιχτικὰς ἐπιθυμίες καὶ τάσεις τοῦ ἀσυνείδητου.

β) Ἡ σκέψη πορεύεται μὲ σύμβολα, μὲ τὴν φαντασία καὶ τὸ ὄνειρο· οἱ ὀμαδικὲς παραστάσεις παίρνουν πραγματικὴ ὑπόστασις, ὄντοποιοῦνται. Ὑπάρχει δηλαδὴ ἕνας νοητικὸς ρεαλι-

1. M. R o s e n t h a l, Histoire de la dialectique marxiste (étape léniniste), éd. Moscou, 1978, p. 59.

2. Βλ. A. S c h a f f, ὁ.π. σ. 137.

3. A b e l R e y, La science orientale avant les Grecs, 1930, p. 34.

4. X. Θ ε ο δ ω ρ ῖ δ η, Ἐπίκουρος, σ. 13-14.

σμός, όπου το υποκείμενο θεωρεί τις σκέψεις του σαν πραγματικές, γιατί δεν μπορεί να ξεχωρίσει την εικόνα από το αντικείμενο, το όνομα από το όνομαζόμενο, το σήμα από το σημαίνόμενο.

γ) Ένα βασικό χαρακτηριστικό είναι και τούτο: πώς έδω το υποκείμενο, έπειδή συλλαβαίνει το γίνεσθαι του όντος στη διαδοχικότητά του, δηλαδή κάθε φορά ένα μέρος του και συνολικά, και με την ταυτόχρονη στενότητα του ΣΠ, φτάνει στο να μη μπορεί να δει τις πραγματικές σχέσεις των όντων μεταξύ τους. Από δώ βγαίνει πώς ή προλογική - μυθολογική σκέψη δεν είναι εύθικτη στις αντιφάσεις.

δ) Έτσι εύκολα τά όντα, τ' αντικείμενα και τά φαινόμενα μεταμορφώνονται το ένα στο άλλο και δίχως να γίνεται αίσθητη ή ανάγκη: το ένα να είναι ή αίτια του άλλου, δηλαδή να βλέπει τά φαινόμενα στη χωροχρονική τάξη τους.

ε) Από δώ έπικρατεί ένας διάχυτος ανθρωπομορφισμός, μια προβολή του ψυχικού περιεχόμενου της ΣΛ προς το όν και το γίνεσθαι και κυριαρχεί ή μαγική σύνδεση των όντων.

στ) Υπάρχει ακόμη βασικά ο έγωκεντρισμός, όπου μ' αυτόν έπικρατεί το υποκειμενικό στοιχείο στη ΣΛ.

ζ) Έτσι θα πρέπει να δοϋμε μιá ιεραρχημένη μετάβαση και μέσα στη μυθολογική - προλογική σκέψη, από βαθμίδα σε βαθμίδα με άνοδική ποσοτική πορεία ίσαμε το αϊφνίδιο ποιοτικό πέρασμα στη λογική βαθμίδα της σκέψης.

Αντίθετα, στη λογική σκέψη, στην ξεκάθαρη μορφή της, πού τη φτάνουμε με τον Άριστοτέλη, έπικρατούνε βασικά χαρακτηριστικά πού φαίνονται αντίθετα με τά προηγούμενα, μά πού στην πραγματικότητα, όπως έπισημάναμε πιό πάνω, είναι ποιοτική μετάβαση απ' τή μιá στην άλλη. Μέσα στο προλογικό άναφαίνονται τά χαρακτηριστικά του λογικού πού είναι:

α) Ο έγωκεντρισμός άρχίζει να μετριάζεται και τείνει να έπικρατήσει ή άτομικότητα-προσωπικότητα.

β) Ο ανθρωπομορφισμός υποχωρεί, έπισημαίνεται ή έτερογένεια των όντων κι ή ένότητα του Είναι, ξεκαθαρίζονται τά πεδία άνάμεσα στο ψυχικό - φυσιολογικό κι ο Άριστοτέλης βάζει τις βάσεις της ψυχολογίας και της λογικής.

γ) Οί λογικές αρχές και κατηγορίες, που άργοσαλεύουν μέσα στην προλογική νοοτροπία (όμοιο τὸ ὅμοιο, σύγχυση τοῦ μέρους μὲ τὸ ὅλο κ.ἄ.) ἀρχίζουν νὰ ξεχωρίζουν καὶ τὰ ὄντα νὰ παίρνουν τὴν ταυτότητά τους, νὰ ὀρίζονται δηλαδὴ μὲ ἀκρίβεια, νὰ ἐπικρατεῖ ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας¹ καὶ νὰ ἐπισημαίνονται οἱ ἀντικειμενικὲς σχέσεις ἀνάμεσά τους μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς αἰτιότητας. Ἔτσι μπαίνει ἡ βάση γιὰ τὴν ἐξήγηση τοῦ εἶναι-Γίγνεσθαι ἀπὸ φυσικὲς αἰτίες. Βασικὸ ὄργανο τῆς σκέψης ἡ ἀπόδειξη. Ἔχουμε πεῖ βέβαια πὼς τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν προλογικὴ στῆ λογικὴ σκέψη εἶναι ὁ βαθμιαῖος ξεχωρισμὸς τοῦ ΕΒΡ ἀπὸ τὸ ΑΒΡ· ἡ ἀπόδειξη ὅμως εἶναι ὁ ποιοτικὸς δείχτης τοῦ περάσματος ἀπὸ τὴ μιὰ μορφή στὴν ἄλλή· κι ὅπως θὰ πεῖ ὁ Ἄριστοτέλης «ἀπόδειξις ἐστὶ συλλογισμὸς δεικτικὸς αἰτίας καὶ τοῦ διατί»².

Ὅμως γιὰ νὰ φτάσει ἡ ΣΛ τοῦ ἀνθρώπου ἴσαμε τὴν ἀριστοτελικὴ ξεκαθαρισμένη λογικὴ βαθμίδα της, περνάει ἀπὸ μιὰ μορφή πὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὴ μυθολογικὴ τῶν ἀνατολικῶν λαῶν (πὺ δὲν κατάφεραν νὰ τὴν ξεπεράσουν) καὶ τὴ λογικὴ, πὺ μπορούμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε «προ-φιλοσοφικὴ», ἕνα στάδιο πὺ ξεκινάει ἀπὸ τίς μυθολογικὲς κοσμογονίες (τοῦ Ὀμηροῦ, Ὀρφέα³, Ἡσίοδου) καὶ φτάνει ἴσαμε τὸ Θαλῆ. Ἐδῶ ἡ λογικὴ σκέψη ἀπογυμνωμένη ἀπὸ τὸ προλογικὸ - μυθολογικὸ καυκὶ τῆς ἀρχαϊκῆς σκέψης, ξεπετάγεται μεταμορφωμένη στὴν πρώτη φιλοσοφικὴ - λογικὴ μορφή της.

γ. Γέννηση τῆς λογικῆς-φιλοσοφικῆς σκέψης

Εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ προλογικὸ στὸ λογικὸ καὶ τὴ γέννηση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἂν δὲν τοποθετηθοῦμε γιὰ λίγο μέσα στὰ ἱστορικο-κοινωνικὰ πλαίσια τῶν λαῶν τῆς ἀρχαιότητος καὶ νὰ δοῦμε τὰ οὐσιαστικὰ γνωρίσματα τῆς νοοτροπίας τους. Ἔτσι μόνο θὰ μπορούμε νὰ πιάσουμε σωστὰ καὶ νὰ ἀξιολογήσουμε τὴ γιγάντια

1. Πρβλ. F. Engels, Λ. Φόερμπαχ, 1958, σ. 62.

2. Ἄριστοτέλης, Ἄναλυτικά ὕστερα, Α, 2, 71 β, 17.

3. Βλ. καὶ στὰ Προλεγόμενα, σ. 3-9 στὴν ἀρχή.

προσφορά τών Έλλήνων για τήν εξέλιξη και τήν ανάπτυξη τής σκέψης του ανθρώπου, δηλαδή τή φιλοσοφία, τήν επιστήμη και τήν τέχνη.

Είναι γεγονός, πώς οί μεγάλες δουλοχτητικές αυτοκρατορίες τής Μεσοποταμίας, τής Κίνας, τής Ίνδίας και τής Αίγυπτου δέν κατάφεραν νά λυτρωθοῦν ἀπό τή συναισθηματική θολούρα και οί μυθολογικές - θρησκευτικές όντολογίες τους στηριγμένες στην προλογική σκέψη, τούς έμπόδιζε νά δοῦν τό όν μέ ματιά λογική, δηλαδή νά τό αντικρύσουν όχι άνθρωπομορφικά, στη σύγχυση 'Υποκείμενου-Άντικείμενου, μά από φυσικές κι άντικειμενικές αίτίες.

Παρόλες τίς σημαντικές γνώσεις που είχαν, χρήσιμες για τήν καθημερινή ζωή και τό ίερατείο είχε αναπτύξει τίς γνώσεις του στην άστρονομία, στους λογαριασμούς και τή γεωμετρία, έτοῦτες όμως έμεναν καρφωμένες στην πρακτική έφαρμογή τους και δέν μόρεσαν ποτέ νά ξεκολλήσουν τίς έννοιες από τά άντικείμενα και νά τά μελετήσουν χωριστά.

Οί λαοί αυτοί βασικά έμειναν γεωργικοί ¹, μέ μιá άργοκίνητη και προλογική σκέψη. Κάτω από τήν κυριαρχία και τή δεσποτεία μιáς άπολυταρχικής κάστας άριστοκρατών γαιοχτημόνων και του ίερατείου, ή μεγάλη μάζα του πληθυσμου βρίσκειται σε χαμηλό βιωτικό επίπεδο, μέ φτωχή πείρα και στοιχειώδη νοητική βαθμίδα. Ό άργοκίνητος ρυθμός στην κοινωνική εξέλιξη άντανακλάται στη ΣΛ του ανθρώπου και καθώς δέν επιτρέπει τό ξεπέταγμα του νοῦ μέ τίς θρησκευτικές κοσμοεργμηνείες - βιοθεωρίες, διαμορφώνει αντίθετα, μιá κοσμοεικόνα σύμφωνη μέ τίς ύποβλητικές αυτές ιδεολογικές μορφές τής κυρίαρχης τάξης και παγιοποιεί στο νοῦ τήν αιωνιότητα του καταστημένου.

1. Πρβ. Κ. Μαγκ, Τό Κεφάλαιο, 1, σ. 373 κέξ. G. G a g a u d y, Τό κινεζικό πρόβλημα, 1971, σ. 13 κέξ. Ε Σ Σ Δ, 'Ιστορικός υλισμός, 1975, σ. 158 κέξ. R. L u x e m b u r g, 'Η πρωτόγονη κομμουνιστική κοινωνία, 1976, σ. 147 κέξ. Ν. Φ ω τ ή λ α, Κοινωνική πολιτική, 1937, σ. 441 κέξ' (φασιστική άποψη). Ε Σ Σ Δ, Πολιτική οικονομία, 1961, σ. 61 κέξ. Β. Φ ί λ ι α, Μάξ Βέμπερ: Συστηματική Κοινωνιολογία και μεθοδολογία, 1976, σ. 151 κέξ.

Ἐξάιρεση μοναδική σ' αὐτή τή γενική στασιμότητα τῆς νοοτροπίας στό προλογικό-μυθολογικό στάδιο, ὅπως εἶπαμε, κάνουν οἱ Ἕλληνες. Ὁ H. Zimmer, μιλώντας γιά τήν ἰνδική φιλοσοφία γράφει πῶς «αὐτή, χρησιμοποιεῖ τὰ σύμβολα καί τίς μεταφορές, τίς εἰκόνες τοῦ μύθου καί δέ βρίσκεται διόλου σέ δυσαρμονία μέ τή μυθολογική πίστη. Ἀντίθετα, οἱ Ἕλληνες προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι καί οἱ σοφιστὲς εἶχαν ἐγκαταλείψει τή μυθική παράδοση»¹. Ἀπὸ τὸν 8ο περίπου αἰῶνα οἱ Ἕλληνες κάτω ἀπὸ τήν ἐπίδραση τῶν νέων οἰκονομικῶν-κοινωνικῶν μεταβολῶν: τοῦ ἐμπορίου, τήν ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς (πάνω σέ δουλοκτητικὴ βάση), τὴ χρηματιστικὴ οἰκονομία², τὴ γέννηση νέων κοινωνικῶν τάξεων: τῆς ἐμποροναυτικῆς καί τῆς βιοτεχνικῆς καί ἰδιαίτερα τῆς δημιουργίας τοῦ Δήμου, κατάφεραν νὰ σπάσουν τοὺς φράχτες τῆς προλογικῆς σκέψης καί νὰ ρίξουν τὸ σπόρο τῆς λογικῆς.

Ἐχουνε καὶ πῶς οἱ Ἕλληνες μέ τὰ ταξίδια τους ἐπῆραν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους πολιτισμοὺς τίς γνώσεις καί τὸν πυρήνα ἀπὸ τίς φιλοσοφικὲς δοξασίες τους. Ὅμως ἐτοῦτο δὲν εἶναι ἀληθινὸ σ' ὅλη τὴ γραμμὴ³, γιὰτί οἱ νεώτερες ἔρευνες δείχνουν πῶς οἱ αὐτόχθονες γνώσεις εἶναι τὸ ἴδιο παλιές, ὅπως καί τῶν ἄλλων ἀρχαίων λαῶν, ἀφοῦ διαπιστώθηκε ἡ παράλληλη ἀνθιση πολιτισμοῦ καί στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Ἀκόμη εἶναι βέβαιο πῶς στὴν ὀμηρικὴ⁴ ἐποχὴ εἶχανε ἀναπτυχθεῖ πραχτικὲς γνώσεις: στοὺς λογαριασμοὺς (ἐμπόριο κλπ.), στὴν ἀστρονομία (ναυτιλία), κ.ἄ. Πιθανότερο, λοιπόν, εἶναι πῶς οἱ ἐπαφῆς ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαιότητος ἔδινε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀνταλλάξουνε τίς γνώσεις τους. Ὡστόσο ὅμως μόνο οἱ Ἕλληνες κατάφεραν τίς πραχτικὲς αὐτὲς γνώσεις νὰ τίς ἀναπτύξουν σὲ ἐπιστήμη, ἔτσι ποὺ ὁ Πλάτων σ' ἓνα διάλογό του νὰ ἐπι-

1. H. Zimmer, ὅ.π. σ. 28.

2. J. Imbert-H. Legohérel, Histoire économique des origines à 1789, PUF, 1970, p. 42-52.

3. E. Σταμάτης, Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, 1968, σ. 11 κέξ.

4. A. Rey, La jeunesse de la science Grecque, éd. Michel, 1933, p. 7 καί 30. J. Chevalier, Histoire de la pensée, éd. Flammarion, (t. IV), I, 1955, p. 59.

σημάνει: «ὄτιπερ ἂν Ἕλληνας βαρβάρων παραλάβωσι, κάλλιον τοῦτο ἕς τέλος ἀπεργάζονται»¹. Κι ὁ Ἡρόδοτος, πῶς μπροστά, ὅσα θεωροῦσε σὰ μυθικὰ δὲν τὰ ἔκρινε πῶς μπορούσε νὰ τὰ συμπεριλάβει στὶς ἱστορίες του: «...ἐγὼ δὲ περὶ μὲν τούτων οὐκ ἔρχομαι ἐρέων ὡς οὕτω ἢ ἄλλως κῶς ταῦτα ἐγένετο...»². Ἡ ἑλληνικὴ σκέψη λοιπὸν ἐπῆρε τέτοιο περιεχόμενο καὶ ἀνάπτυξε τόσες μορφές, ἔτσι πὺ μὲσα σὲ τρεῖς-τέσσερες αἰῶνες (ἀπὸ τὸν 6ο ἴσαμε τὸ 3ο), νὰ μᾶς δώσει τόσες θεωρίες καὶ ἀπόψεις στὸ διανοητικὸ ζετύλιγμά της, πὺ μὲσα της νὰ κλείνει σὲ σπέρμα, ὅπως εἰπώθηκε ἀπὸ τὸν Ἐνγκελς, ὅλες τὶς κατοπινές φιλοσοφικὲς δοξασίες ἴσαμε σήμερα.

Ἐ Πολλοὶ βλέπουνε μιὰ ἀντίθεση, ὅπως εἶπαμε, ἀνάμεσα στὶς δυὸ νοοτροπίες, λένε: ἀνατολίτικος τρόπος σκέψης σ' ἀντίθεση μὲ τὸν ἑλληνικὸ τρόπο σκέψης. Φυσικὰ εἶναι μιὰ ἀντίθεση. Μὰ ταυτόχρονα μιὰ ἱεραρχημένη καὶ διαλεχτικὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀνατολίτικη στὴν ἑλληνικὴ, ἀπὸ τὴν προλογικὴ στὴ λογικὴ σκέψη, μετάβαση πὺ δείχνει καὶ τὴν ἐνότητά τους. Βέβαια οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς δὲν ἔφτασαν ποτὲ σ' αὐτὸ τὸ λογικὸ στάδιο, τὸ ξεκαθαρισμένο, ὅπως δείχνουν οἱ φιλοσοφικὲς δοξασίες τους. Αὐτὲς ἔμειναν ὡς τὸ τέλος μπερδεμένες μὲ τὰ μυθολογικὰ στοιχεῖα κι αὐτὸ ἀπὸ λόγους ἀντικειμενικούς: «... ἡ περιορισμένη πείρα τῶν ἀνθρώπων στὴν ἀρχαία δουλοχτητικὴ ἐποχὴ ἐμποδίζει τοὺς φιλόσοφους διανοητὲς στὶς χῶρες τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς, νὰ ἀποκαλύψουν ὀλόπλευρα τὶς νομοτέλειες τῶν φαινομένων τοῦ κόσμου καὶ νὰ τὶς ἀνάγουν στὸ σύστημα τῶν κατηγοριῶν (τῶν ἐννοιῶν) τῆς λογικῆς»³. Ἄν οἱ Ἕλληνας κατάφεραν πρῶτοι νὰ ξεπεράσουν τὴν προλογικὴ βαθμίδα, τοῦτο ὀφείλεται στὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους, στὶς ἀντιλήψεις τους, πὺ διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας τους σὲ μιὰ νέα πολιτειακὴ μορφή: τὸ Δῆμο. Οἱ νέες κοινωνικὲς δυνάμεις στὸν ἀγῶνα τους ἐνάντια στὶς παλιὲς ἀριστοκρατικὲς τάξεις, ἐπεξεργάζονται νέες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν κοι-

1. Πλάτωνος, Ἐπινομίς 987 d.

2. Ἡρόδοτου, Α. 5, 3.

3. Ε.Σ.Σ.Δ., Ἡ γέννηση τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης στὶς δουλοχτητικὲς κοινωνίες, 1975, σ. 29 καὶ 58-59. Τσέλλερ-Νέστλε, ὀ.π. σ. 2.

ωνία και τή φύση. Σπᾶνε ἔτσι τὰ πλαίσια τῆς θεοκρατούμενης ιδεολογίας τους και κάνουν για πρώτη φορά τὸν ἄνθρωπο νὰ δεῖ μ' ἄλλο μάτι τὸ σύμπαν, νὰ δημιουργήσει μὲ τὴ σκέψη του, μὲ τὸ λόγο, μιὰ νέα κοσμικὴ εἰκόνα, ὅπου οἱ θεοὶ δὲν ἔχουν καμιὰ θέση. Μάλιστα ὁ Ἐπίκουρος, ἕνας ἐξαιρετὸς φιλόσοφος, γιὰ νὰ μὴν ἔρθει σ' ἀντίθεση μὲ τὸ καταστημένο τῆς ἐποχῆς του (τὴν ξεπεσμένη δημοκρατία μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο καὶ τὴ μακεδονικὴ κατάκτηση), ἔλεγε πὼς οἱ θεοὶ βρίσκονται στὸ μεσοδιάστημα τῶν κόσμων, στὰ *inter mundia*, ὅπως λέει ὁ Κικέρων, κι ἐκεῖ ἀδιάφοροι καὶ γαλήνιοι δὲν νοιάζονται γιὰ τὰ γήινα. «Ἡ γέννηση τῆς φιλοσοφίας συνίσταται στὸ νὰ βάλει τὰ προβλήματα πού ἡ θρησκεία — ἐνοοῦμε ἐδῶ τὸ μῦθο — ἢ πίστη καὶ οἱ θρησκευτικὲς παραστάσεις δὲν ἔβαζαν, γιὰ τὰ εἶχαν ἀπὸ πάντοτε λύσει»¹.

Ἀπὸ τὸν βον ἴσαμε τὸν 4ον αἰῶνα ἡ ΣΑ ἀρχίζει νὰ παίρνει τὴ δομὴ τῆς λογικῆς μορφῆς της. Τὸ ἀποφασιστικὸ πῆδημα, ἢ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀνατολίτικη-προλογικὴ πρὸς τὴν ἑλληνικὴ-λογικὴ διανόηση βρίσκεται σίγουρα, σ' αὐτὴ τὴ χρονικὴ περίοδο, ὅμως εἶχε ἀρχίσει καὶ προετοιμαστῆ πολὺ πρὶν. Ἀπὸ τὴν ὀμηρικὴ Ἰλιάδα καὶ ἀργότερα τὴν Ὀδύσσεια, ἀρχίζει νὰ ὀλοκληρώνεται ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας. Ἀρχίζει ἡ μερικὴ γενίκευση: ὁ ταξιδευτής, ὁ καπετάνιος, ὁ μαραγκός, ὁ γιατρός, ὁ ξορκιστής, ὁ σοφός, πού ἔχει γνωρίσει καὶ δεῖ πολλά, ὁ «πολλὰ εἰδώς». Ξεπετάγεται δηλαδὴ ὁ νέος τύπος ἀνθρώπου· ὁ ἄνθρωπος πού μὲ τὸ μυαλό του τὰ βάζει κάτω καὶ τὰ μελετᾷ δίχως προκατάληψη· πού δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τοὺς θεοὺς νὰ τὸν ὀδηγήσουν, μὰ πού ξέρεῖ νὰ πορεύεται καὶ νὰ δρᾷ βασιζόμενος στὸ λόγο, στὴ σκέψη του· φυσικὰ στηρίζεται στὴν ἐμπειρία καὶ στὴ μερικὰ γενικευμένη μορφὴ της. Εἶναι ὁ σοφός, πού δὲν γνωρίζει τὸ 'διότι', τὴ θεωρητικὴ δηλαδὴ θεμελίωση γιὰ κάτι, μὰ γνωρίζει τὸ 'ὅ,τι': δηλαδὴ νὰ εἶναι τεχνίτης, νὰ κάνει ὥραϊα καὶ νὰ φτιάχνει σωστὰ πράγματα καὶ νὰ ἐνεργεῖ μὲ φρονιμάδα σ' ὅλες τὶς περιστάσεις τῆς ζωῆς του (πρβλ. οἱ ἑπτὰ σοφοί).

1. O. Bloch, *Matérialisme et critique de la religion dans l'antiquité* (στὸ *Philosophie et religion*), éd. Sociales, 1974, p. 11.

Έτσι λοιπόν, μπορεί κανείς να δει τα βασικά χαρακτηριστικά που ενώνουν και χωρίζουν ταυτόχρονα την προλογική από τη λογική νοοτροπία. Οί Χαλδαίοι κι οί Αιγύπτιοι είχαν αγιά τις πραχτικές τους ενέργειες, όπως γράφει ο J. Chevalier, συνταγές αποκλειστικά συγκεκριμένες, ιδιαίτερες, ανεξάρτητες και μόνιμες, μά ήταν όμως μακριά από τον ακριβή, αυστηρό και με τη γενικότητά του συλλογισμό που εφάρμοσαν οί Έλληνες στη λύση των ίδιων προβλημάτων που τους επέτρεψε... να συναγάγουν τό: 'διότι'»¹. Η αναλυτική σκέψη² (με την αντίθετη σύνθεση) είναι εκείνη που θα ξεχωρίσει τη σύγχυση της προλογικής νοοτροπίας ανάμεσα στο σήμα και σημαινόμενο, στην εικόνα και τό αντικείμενο και θα αποσπάσει τις έννοιες από τα πράγματα, θα χωρίσει τό ψυχικό από τό φυσικό³, όπως χωρίζεται ή διανοητική από τη χειρωναχτική δουλειά, ή γνώση από την πράξη⁴. Τη στιγμή που ή ανθρώπινη σκέψη θα χρησιμοποιήσει τη λογική ανάλυση συνειδητά, από τη στιγμή αυτή γίνεται τό πήδημα από τό προλογικό στο λογικό.

Είναι γεγονός πως ή ανάλυση αρχίζει από τη στιγμή της άδραξης των πρώτων ιδιοτήτων του όντος από τό προανθρώπινο άτομο, τη στιγμή που αρχίζει την κατασκευή του πρώτου εργαλείου-όπλου του. Τό υποκείμενο εμπλέκεται με τό όν από μιá «τομή» του, όπως λέει ο Hegel. Έτσι αν αρχικά πάνει τό είναι του Γίνεσθαι συνθετικά-όλικά (globalisme-syncretique) (δηλαδή: τ' αντικείμενα που φιγουράρουν στο όπτικό-παραστατικό του πεδίο σαν κινούμενος πίνακας, περνάνε και φεύγουν απ' αυτό και πέφτουν στην ανυπαρξία, στο μη όν, για τό υποκείμενο που ζεί στο άμεσο επίκαιρο μά μονοδιάστατο παρόν: στο «νύν» του Άριστοτέλη), με την άδραξη όμως της πρώτης ιδιότητας του όντος είναι: σαν να εισχωρεί, να σπάει, να κόβει, να κομματιάζει, δηλαδή να αναλύει τον άπέναντί του

1. J. Chevalier, ό.π. σ. 30. Πρβλ. και Evans-Pritchard, *Les religions des primitives*, éd. Payot, 1965, p. 105. Χ. Θεοδωρίδης, *Έπίκουρος*, σ. 35.

2. Βλ. Ed. Husserl, *Philosophie première*, PUF, 1970, p. 33.

3. J. Chevalier, ό.π. I, σ. 26. Ε. Σταμάτης, ό.π. σ. 14.

4. T. Oizerman. *Problèmes d'histoire de la philosophie*, 1978, p.80.

κινούμενο πίνακα και να ακινητοποιεί τ' αντικείμενα και τὰ ὄντα, νὰ τ' ἀποσπάει ἀπὸ τὴν ἀκατάπαυτη ἀντανακλαστική ροὴ τοῦ ΣΠ, νὰ τὰ ἀντικειμενοποιεῖ ἐδραιώνοντας ἔτσι: $A=A^1$.

Ὅμως ἂν ἐτοῦτο εἶναι ἀρχικά τόσο ἀσήμαντο στοιχεῖο ἀκόμη γιὰ τὴ σκέψη, ἀποτελεῖ ὥστόσο τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἀνάλυσης καὶ ὅπως εἶναι ὁρατὸ ἐδῶ μιλάμε γιὰ πραγματικὴ ἀνάλυση καὶ ὄχι γιὰ λογικὴ ἀνάλυση. Ἡ πραγματικὴ ἀνάλυση βασίζεται στὸ κόψιμο, στὸ τεμάχισμα τοῦ ὅλικοῦ συγκεκριμένου, τοῦ πραγματικοῦ. Ἐνα ἀντικείμενο τὸ βλέπω, τὸ ἀκούω καὶ γενικά ἔχω ἐποπτεία του· διακρίνω τὰ μέρη του, ἔχω τὴν ταυτότητά του, τὸ ὀνομάζω καὶ ἔχω ἔτσι τὴν πρώτη συγκεκριμένη παράσταση-ἔννοια (ἀντικείμενο-εἰκόνα-ἔννοια σὲ ἐνότητα). «Τὸ συγκεκριμένο εἶναι συγκεκριμένο, γράφει ὁ Μάρξ, γιατί εἶναι σύνθεση πολλῶν καθορισμῶν, ἄρα ἐνότητα τῶν ποικιλιῶν. Γι' αὐτό, τὸ συγκεκριμένο παρουσιάζεται στὴ σκέψη σὰ σύνθεση, δηλαδὴ σὰν ἀποτελέσμα, ὄχι σὰν ἀφετηρία, μ' ὄλο πὺδ εἶναι ἡ ἀληθινὴ ἀφετηρία καὶ εἶναι κατὰ συνέπεια καὶ ἀφετηρία τῆς ἀντίληψης καὶ τῆς παράστασης...»².

Ἡ λογικὴ ἀνάλυση³ στηρίζεται βέβαια στὴν πραγματικὴ,

1. F. Engels, *Λ. Φόθερμαχ*, δ.π. σ. 62.

2. K. Marx, *Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας*, 1971, σ. 345 κέξ.

3. Πλάτωνος, *Πολιτεία* (εἰσ.-μετ.-σχόλ. Κ. Γεωργούλη), 1939, 510 Β καὶ 510 C ὅπου γράφει: «... προσπάθησε τώρα νὰ καταλάβης ὅτι ὡς δεύτερο τμῆμα τοῦ νοητοῦ ἐννοῶ τὸ τμῆμα πὺδ ἀγγιάζει ὁ καθαρὸς λόγος στηριγμένος στὴ διαλεκτικὴ δύναμη χωρὶς νὰ μεταμορφῶνῃ τίς ὑποθέσεις σὲ ἀρχές ἀλλὰ χρησιμοποιώντας τις ὡς ἔδαφος γιὰ νὰ στηριχθῆ καὶ ὡς βαθμίδες ἔσκινηματος γιὰ νὰ ὀρμήσῃ ἕως τὴν ἀνυπόθετη τῶν πάντων ἀρχή, νὰ τὴν ἀγγιάξῃ καὶ ἔπειτα ἐξαρτόντας τὴν πορεία του ἀπὸ ἐκεῖνα πὺδ ἀπὸ ἐκεῖνη εἶναι ἐξαρτημένα, νὰ κατέβῃ ἀκολουθώντας αὐτὸν τὸν δρόμο ἕως τὴν τελευταία ἀκολουθία, χωρὶς νὰ βοηθηθῆ ἀπὸ κανένα ἀπολύτως αἰσθητὸ ἀλλὰ χρησιμοποιώντας καθαρά εἶδη, τὴ συνάφειά τους καὶ τὴν κατεύθυνσή τους καὶ καταλήγοντας πάλι σὲ εἶδη». Βλ. καὶ Ἄριστοτέλη, Ἐναλυτικά ὕστερα, Ἄ, 2, 71 β 33. Βλ. καὶ *Logique de Port-Royal*, éd. Delagrave, 1869, p. 395-404. A. Le Gall, *Logique*, éd. Hachette, 1949, p. 180 καὶ E. d. Husserl, *Recherches Logiques* (t. III), t. II, § 12 (1913) 1942, p. 38-40. Θ. Βορέα, *Λογικὴ*, 1932, σ. 232 κέξ. καὶ H. Scholz, *Esquisse d'une histoire de la logique*, éd. Aubier, 1968, p. 47-58 ὅσα γράφει γιὰ τὸν Ἄριστοτέλη.

μά ταυτόχρονα βοηθάει στην πρόοδο της γνώσης: από την άμεση συγκεκριμένη έννοια-παράσταση του αντικείμενου, που έχει όλους τους προσδιορισμούς, ανεβαίνουμε σκαλι-σκαλι αφήνοντας κάθε φορά κάποιον (την ειδοποιό διαφορά), πρὸς τις μερικά αφαιρεμένες έννοιες κι από δῶ πρὸς τὴ γενική και τὴ γενικότερη αφαιρεμένη έννοια: τὸ ὄν, πὸν δὲν τοῦχει μείνει πιά κανένας συγκεκριμένος προσδιορισμός. Δηλαδή φτάνουμε ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο και πλούσιο σὲ προσδιορισμούς ἀντικείμενο, σὴν ἀπογυμνωμένη γενική αφαιρεμένη έννοια τοῦ ὄντος, μὰ μόνο λογικά, πάνω σὴν διαλεχτική πορεία τῶν ἐννοιῶν.

Ὅμως ἂν ἡ γενικότερη έννοια 'ὄν' εἶναι ἀπόλυτα ἀπογυμνωμένη ἀπὸ κάθε πραγματικό και συγκεκριμένο προσδιορισμό, ταυτόχρονα ὅμως μὲ τὴ γενικότητά της περικλείνει μέσα της, νοητικά και λογικά βέβαια κι ὄχι πραγματικά (ὅπως θέλει ὁ Πλάτων μὲ τὸ ἀγαθό), ὀλόκληρη τὴν ἐννοιολογική κλίμακα: ἀπὸ τὸ γενικό σὲ μερικό κι ἀπὸ δῶ σὲ ἀτομικό¹ και τὸ ἀντίθετο. Ἐτούτη ἡ ἐργασία τῆς σκέψης πὸν εἶναι ἀκριβῶς ὁ χωρισμός τοῦ ἀντικείμενου ἀπὸ τὴν εἰκόνα του πρῶτα σάν παράσταση, κι ἔπειτα βασική και κύρια δουλειά της τὸ χωρισμό: τοῦ ἀντικείμενου - εἰκόνας ἀπὸ τὴν ἐννοιά του κι ἀπὸ δῶ σὴν ἀνώτερη γενικευμένη γνώση και σὴν ἀπόδειξη². Σὴν πραγματική ἀνάλυση (εἴτε σὴν ἀντίθετη σύνθεση) δουλεύουμε πάνω σὲ το πραγματικό, ἀντίθετα σὴν λογική ἀνάλυση (εἴτε σὴν ἀντίθετη σύνθεση) πάνω σὲ τις έννοιες. Ἐτσι ἡ ΣΛ συμπληρώνει τὴν ὀργάνωσή της μὲ τὴν κατάχτηση τῶν λογικῶν ἀρχῶν και κατηγοριῶν.

Εἶναι γνωστή σήμερα ἡ προσπάθεια τοῦ νεοθετικισμοῦ ἀκόμη και τοῦ νεορεαλισμοῦ κ.ά., μὲ ἀντιπρόσωπους μὴ σειρά ἀπὸ ἀξιόλογους διανοούμενους τῆς ἀστικῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας, πὸν στηριγμένοι σὴν λογική ἢ εἰδικότερα σὴν λογική ἀνάλυση, ὅπως λένε, θέλουν νὰ μειώσουν τὴν ἐξωτερική πραγματικότητα και νὰ δώσουν τὰ πρωτεῖα σὲ το πνεῦμα. Βέβαια εἶναι γνωστό ἀκόμη πὸς αὐτὲς τὲς φιλοσοφικὲς ἀπόψεις, πὸν ξεκινᾶνε ἀπὸ τὸ Berkeley περνᾶνε ἀπὸ τὸν Hume και τὸν Kant και φτάνουν στοὺς Mach-Avenarius, τὲς εἶχε ἀναιρέσει ὁ Λένιν σὲ το βιβλίο του «Υλισμός και Ἐμπειριοκριτικισμός». Ἀπὸ τὸ 1920 ὅμως κι ἐδῶ ἡ

1. F. Engels, Διαλεχτική τῆς Φύσης, 1978, σ. 330 και 333.

2. Ε. Σταμάτη, ὄπ. σ. 14. J. Chevalier, ὄπ. σ. 30.

κίνηση αυτή άναξωπυρώθηκε με εκπρόσωπους τούς: B. Russel¹, N Whitehead², L. Wittgenstein³, R. Carnap⁴, M. Schlich⁵ κ.ά.⁶. Αυτοί έστρεψαν την προσοχή τους στη γλώσσα, γιατί λένε (προχωρώντας ένα βήμα πιά πέρα στην άφαιρέση από τον παλαιό θετικισμό, πού βάση του έχει την άμηση έμπειρική αντίληψη και τίποτα πέρα άπ' αυτή) στο κάτω-κάτω τό άμεσα δοσμένο τής έμπειρίας δέν είναι δυνατό να άνακινωθεί στους άλλους παρά άφου πάρι μιá γλωσσική διατύπωση. Έτσι άκριβώς έξε-τάζουν την προτατική μορφή τής γλώσσας, τή λογική άνάλυση τής μορ-φής της, πού τή θεωρούν σαν τό μόνο έργο τής φιλοσοφίας. Τά μετα-φυσικά φιλοσοφικά προβλήματα είναι ψευδοπροβλήματα. Και τούτο γιατί ή άσχολία με όντολογικά προβλήματα, όπως τής ούσίας-περιεχόμενου είναι άνέκφραστα (όπως τό «καθ' αυτό» του Κάντ) γι' αυτό κάθε προ-σπάθεια για να έκφραστεί τό άνέκφραστο περιεχόμενο ναυαγεί και τε-λικά δέν έκφράζει παρά μόνο τή μορφή σε άντιστοιχία: τής λογικής δο-μής τής πρότασης με τις διαδικασίες του έμπειρικού δοσμένου. Έπόμενα τό περιεχόμενο, δηλαδή ό,τι κρύβεται πίσω από την αισθητηριακή αντί-ληψη, δέν μάς λέει τίποτα, δέν μπορούμε να τό έκφράσουμε. Μάλιστα ό Carnap⁷ προχωράει πιά πέρα, σε πιά άφαιρεμένες (άκροβατικές) λογι-κές αναλύσεις: δηλαδή πώς οι έμπειρικές διαδικασίες πού έκφράζει ή πρόταση δέν παίζουν τό βασικό ρόλο στη λογική μορφή-δομή τής πρό-τασης, μά αντίθετα ή πρόταση ή ίδια, ή τυπική λογική δομή της είναι πού καθορίζει τις έμπειρικές διαδικασίες. Τελικά τό μόνο όφελος άπ' όλα αυτά είναι πολλές άξιόλογες αναλύσεις στην περιοχή τής λογικής, δίχως όμως μ' αυτό, όπως λέει ό M. Scholz⁸, να βελτιώσει τή ραχοκοκκαλιά τής άριστοτελικής λογικής. Κι ένα άλλο άκόμη: μάς έκανε προσεχτικούς στη λεχτική έκφραση τής άντιστοιχίας-άντανάκλασης στη ΣΛ (στη διαλεκτική αντίθεση) άνάμεσα στο γίνεσθαι του όντος και στο γίνε-σθαι τής συνείδησης.

Τώρα μπορούμε να καταλάβουμε γιατί όλοι οι λαοί, οι άνα-τολικοί και οι Έλληνες τής προκλαστικής περιόδου, πού βρί-σκονταν στο ίδιο, τό προλογικό, στάδιο σκέψης, είχαν μικρή λογική άναλυτική ικανότητα. Άναλύουν τό πραγματικό τόσο

1. B. Russel, 'Η άνάλυση τής νόησης (1926), 1978.

2. N. Whitehead, The functions of reason, Princeton, 1929.

3. L. Wittgenstein, Tractatus logico-philosophicus, London, 1963.

4. A. Carnap, Φιλοσοφία και λογική σύνταξη (1935), 1977, σ. 25.

5. M. Schlick, Μορφή και περιεχόμενο, είσαγωγή στη φιλοσοφική σκέψη (1932), 1978, σ. 47 κέξ.

6. Βλ. X. Θεοδωρίδη, Είσαγωγή στη Φιλοσοφία, σ. 72-75.

7. Βλ. R. Carnap, ό.π. στην είσαγωγή του N. Αγγέλη, σ. 11.

8. M. Scholz, ό.π. σ. 57-58.

όσο απαιτούν να λυθούν τὰ προβλήματα πού έχουν να αντιμετωπίσουν στις πρακτικές τους ενέργειες. Δέν κατάφεραν να γεφυρώσουν τὸ χάσμα ανάμεσα στὴν πραγματικὴ καὶ τὴ λογικὴ ἀνάλυση κι ἀνακατεύουν τὸ λογικὸ μὲ τὸ πραγματικὸ, τὶς ἐννοιες μὲ τὰ πράγματα, ἀκόμη καὶ ἡ ἰνδικὴ σκέψη.

Ἡ παράδοση φέρνει τὸ Θαλῆ σάν πρῶτο, πού χρησιμοποιοῦ τὴν ἀπόδειξη στὴ γεωμετρία γιὰ νὰ μετρήσει τὸ ὕψος τῶν πυραμίδων, νὰ λογαριάζει τὴν ἀπόσταση τῶν πλοίων, τὸν καθορισμὸ τοῦ Βορρᾶ μὲ τὴ μικρὴ ἄρκτο κ.ἄ. Κι ὁ Ἡράκλειτος ἀργότερα γιὰ πρώτη φορά θὰ στρέψει τὴν προσοχή του ὄχι μόνο πρὸς τὰ ἔξω, στὸν ἔξωτερικὸ κόσμο, μὰ καὶ πρὸς τὰ μέσα, στὴν ἐξέταση τοῦ «ἑαυτοῦ» σάν ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας. Μὲ συνείδηση τοῦ στόχου τῆς σκέψης του θὰ διατυπώσει: «ἐδιζήσάμην ἑμεαυτόν»¹.

Φυσικὰ ὅλοι οἱ προσωκρατικοὶ θὰ βάλουν τὸ λιθάρι τους στὸ νέο τρόπο ἀντικρύσματος τοῦ ὄντος: τὸ λογικὸ. Εἶναι γεγονὸς ὅμως πὼς ἡ σκέψη τους ἀναγκαστικὰ κινήθηκε σὲ γενικότητες. Καὶ τοῦτο γιὰ τὸ ὕλικὸ γιὰ τὴ φύση καὶ γενικώτερα γιὰ τὸ γίγνεσθαι εἶτανε φτωχό· δὲν εἶχε ἀκόμη μαζευτεῖ γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἀναλυθεῖ καὶ νὰ ταξινομηθεῖ, νὰ διαιρεθεῖ σὲ μερικότερες ἐπιστήμες, ἀπὸ τὴ νεογέννητη λογικὴ σκέψη, παρὰ μόνο σὰ γενικὴ ἐπιστήμη: τὴ φιλοσοφία. Εἶχαν ὅμως τὸ πλεονέκτημα πὼς ἀντίκρυζαν τὸν κόσμο σὰ γίγνεσθαι καὶ ἀπὸ μιὰ ἐνωτικὴ ἀρχή². Δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς ὀνόμασαν τὸν κόσμο «φύση», σάν κάτι πού φυτρώνει ἀπὸ μιὰ ἀρχὴ καὶ ξεδιπλώνεται διαλεκτικὰ καὶ ἰδιαίτερα πὼς «δὲν τὸν ἔφτισε κανένας θεός, ἀλλὰ εἶτανε, εἶναι καὶ θὰ εἶναι»³ ὅπως θὰ διατυπώσει ἐπιγραμματικὰ ὁ Ἡράκλειτος.

Ἔτσι εἶτανε φυσικὸ, στὸ χαμηλὸ ἀκόμη ἐπίπεδο τῶν γνώσεών τους, ἡ σκέψη τους, νὰ ξεκινᾷ στὸ συλλογισμό τους ἀπὸ προκειμένες πού ἤθελαν κι αὐτὲς ἀνάλυση. Ἄν καὶ δουλεύουν πάνω στὸ πρόβλημα πού ἀφορᾷ στις σχέσεις ἀνάμεσα στὰ

1. D.K. ἄπ. 101.

2. F. Engels, Διαλεκτικὴ τῆς φύσης, 1958, σ. 68-69 καθὼς καὶ Ἄντι-Ντύριγκ, 1963, σ. 44.

3. D.K. ἄπ. 30.

μερικά όντα, ωστόσο δεν έχουν ακόμη ξεκαθαρίσει την ταυτότητα των αντικείμενων που δουλεύουν. Γι' αυτό άλλος παίρνει, για να εξηγήσει τον κόσμο σαν αρχή του το νερό, άλλος τη φωτιά, άλλος τον άερα κλπ. Μά κι αυτά είναι σύνθετα κι όχι αρχές. "Όμως το βασικό κι ανεχτίμητο στη σκέψη τους είναι ότι έφτασαν στην έννοια της αρχής. Με βάση τη διαλεκτική αιτιότητα και την ένότητα του είναι - γίνεσθαι, που βρίσκεται στην ύλικότητά του, προσπαθούν να βγάλουν έξω από τη διανοητική δουλειά το προλογικό-μυθολογικό, τη θρησκευτική συναισθηματική θολούρα της αρχαϊκής σκέψης. 'Η λογική διεργασία συνεπαίρνει τον Έλληνα και τον κάνει να αισθάνεται πιο ισχυρό, πιο άσφαλή και γαλήνιο μέσα στον κόσμο που δρᾷ και κινείται, δίχως οί τύχες του να εξαρτιώνται από τη θέληση των θεών, μά από το λογικό. 'Ο λόγος που οί χριστιανοί άργότερα τον θεοποίησαν, κάνει τον Έλληνα-άνθρωπο υπερήφανο, γιατί ρίχνει στη συνείδησή του φῶς και αισθάνεται μιᾷ άνωτερότητα, μόνο και μόνο από την ικανότητά του να σκέφτεται και να ενεργεί σέ κάθε περίπτωση σωστά και υπεύθυνα για τις πράξεις του.

Θᾶ πρέπει νᾶχουμε καθαρά στό μυαλό μας, πῶς οί Έλληνες, σ' αντίθεση με τοὺς βυθισμένους σ' ἕνα μυστικιστικό πρωτογονισμό ανατολικούς, συνδύαζαν νοῦ και φαντασία σ' ἕνα γόνιμο συγκερασμό με τις ένστιχτικές δυνάμεις. 'Από τις βαθείς οικονομικές και κοινωνικο-πολιτικές αναστατώσεις, θᾶ ξεπροβάλλει ὁ καινούργιος άνθρωπος σαν: χειραφετημένη προσωπικότητα με συνείδηση ταυτόχρονα της ὁμαδικότητάς του¹. 'Ατομο και ὁμάδα βρέθηκαν σέ μιᾷ ἄρμονική σύνθεση που από τότε ἴσαμε σήμερα δεν ξαναφανερῶθηκε, ὅπως τὸ ἐκφράζει ὁ Περικλῆς ὀλοκάθαρα στον 'Επιτάφιό του.

'Ο νέος τρόπος, που αρχίζει νᾶ δουλεύει ἡ διάνοια, ὁ λογικός, ἔχει ν' ἀναμετρηθεῖ, ὅπως εἶναι φυσικό, με σοβαρά προβλήματα. 'Ωστόσο, ἔπειτα ἀπό τις πρῶτες βιαστικές κοσμοερμηνείες, ἡ σκέψη αρχίζει νᾶ εξετάζει, νᾶ κριτικᾶρει τᾶ δημιουργήματά της, δείχνοντας ὅσο πληθαίνουν οί γνώσεις και

1. F. Engels, 'Η καταγωγή..., σ. 181 κέξ.

μεστώνει ή ίδια, τις αντίφάσεις της. Τα συστήματα αναπλάθονται αδιάκοπα και νέα φανερώνονται (με πιο λογική συγκρότηση) με τον Πλάτωνα, τον Άριστοτέλη και τον Επίκουρο. Έτσι ανάμεσα στις άπαρχές τής φιλοσοφικής-λογικής σκέψης στους προσωκρατικούς και τη διανοητική δουλειά του 4ου αιώνα μεσολαβεί ένα διάστημα, όπου σ' αυτό έπρεπε να ξεκαθαριστούν από τή σκέψη :

α) Τα αντικείμενα και τα όντα σχετικά με τον εαυτό τους, δηλαδή στην ταυτότητά τους και στις σχέσεις ανάμεσά τους (Θαλής, Άναξίμανδρος, Ήράκλειτος κ.ά.).

β) Οί έννοιες σχετικά με τον εαυτό τους και στις σχέσεις ανάμεσά τους (Πυθαγόρας, Ζήνων, Πλάτων, Άριστοτέλης κ.ά.).

γ) Οί σχέσεις ανάμεσα στα όντα και στις έννοιες, δηλαδή ή σχέση: «Είναι - Νοεΐν» (Παρμενίδης, Δημόκριτος, Πλάτων, Άριστοτέλης, Επίκουρος κ.ά.)¹.

Είναι βέβαιο πώς τα ζητήματα αυτά άποτελοϋν βασικά φιλοσοφικά προβλήματα που άκόμα συζητιοϋνται από την ιδεαλιστική φιλοσοφία ίσαμε τις μέρες μας. Έτσι είναι ένδεικτικό τò γεγονός πώς οί προσωκρατικοί πήραν για άρχή (principium) οϋσίες, όπως: τò νερό, τόν άέρα, τή φωτιά, που δέν είχε ξεκαθαριστεί άκόμη ή ταυτότητά τους και οί σχέσεις τους με τα άλλα όντα και φαινόμενα. Ένα βήμα πιο πέρα, οί άρχες γίνονται πιο άφαιρεμένες: ό Άναξαγόρας μπάζει τò νοϋ, ό Ήράκλειτος τò λόγο, τούς άριθμούς ό Πυθαγόρας και ό Παρμενίδης θά ταυτίσει τò όν με τήν έννοια, όταν λέει πώς τò Νοεΐν και τò Είναι είναι ένα. Ό Πλάτων άργότερα θά ξεκαθαρίσει βέβαια τις σχέσεις τών όντων με τò έννοιολογικό σύστημα, μα ταυτόχρονα, αντίστρέφοντας, τò θεώρησε σαν τή μόνη πραγματικότητα και τα όντα σαν άντανάκλασή του, παρόλη τήν προσπάθεια του Κ. Γεωργούλη να θεωρήσει τήν ύπαρξη του Άγαθοϋ σαν τή διαλεχτική σύνθεση του είναι - νοεΐν².

1. B. P a r a i n, Recherches sur la nature et les fonctions du langage, éd. Gallimard, 1942, p. 49-60.

2. Πλάτων, Συμπόσιον, έκδ. Ζαχαροπ. Νο 15, 1978 (προλεγόμενα Κ. Γεωργούλη, σ. 6 και 12-16· βαθειά έπηρεασμένος από τήν φαινομενολογία του Husserl και τήν υπαρξιακή φιλοσοφία του Heidegger).

Ὁ Ἀριστοτέλης θὰ διακαθορίσει ἐπιστημονικὰ τὰ ὄρια πραγματικότητας καὶ νόησης, τῆ μορφῆ καὶ τὸ περιεχόμενό τους, παρόλο τὸ ἰδεαλιστικὸ διαλεκτικὸ φτάσιμο στὴ νόηση νόησης.

Βέβαιο εἶναι ἀκόμη, πὼς ἡ πορεία αὐτὴ τῆς ἑλληνικῆς σκέψης δὲν εἶναι τυχαία, μὰ γέννημα περιστάσεων ποὺ βασικὸ καθοριστικὸ ρόλο γιὰ τὸ σχηματισμὸ κι ἐξέλιξή της παίζει ἡ οἰκονομικο-κοινωνικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀντιανάκλαση τῆς πραγματικότητας αὐτῆς στὴ ΣΑ τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, διαμορφώνει ψυχικὲς διαθέσεις, ποὺ καθορίζουνε καὶ τὸ διανοητικὸ δούλεμα ποὺ παίρνει μορφὴ καὶ περιεχόμενο ἀπὸ τὸ γενικὸ κοσμοεἶδωλο κοιταγμένου ὅμως τώρα ἀπ' τὴν παραμορφωτικὴ σκοπιὰ τῆς ΣΑ τῆς κυρίαρχης τάξης. Οἱ ψυχικὲς αὐτὲς διεργασίες γίνονται τὸ ὑπόστρωμα ποὺ πάνω του θὰ δουλέψει ἡ λογικὴ διανόηση¹. Ἔτσι σ' ἓνα Πλάτωνα², Δημόκριτο, Ἀριστοτέλη, Ντεκάρτ, Κάντ, Χέγκελ κλπ. ἡ σκέψη τους φιλτράρεται τόσο μέσα ἀπὸ τὴν κοσμικὴ εἰκόνα τῆς ἐποχῆς τους, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ταξικὴ ὀπτικὴ τους γωνιά. Δουλεύουν ὅμως ταυτόχρονα νόηση καὶ συναισθημα καὶ μεταπλάθουν τὴν γνωστικὴ κληρονομιά τοῦ παρελθόντος σὲ μορφὲς κάθε φορὰ τοῦ παρόντος.

Ὡστόσο θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ τονίσουμε, πὼς ὅσο πιὸ δυνατὴ καὶ ἔντονη εἶναι ἡ συναισθηματικὴ πλημμύρα ποὺ διοχετεύεται στὴ ΣΑ, τόσο σκοτεινιάζει τὸ ΣΠ της, χάνει τὴν καθαρότητα καὶ τὴ διαύγεια τῆς λογικῆς διεργασίας καὶ ὑποσυνείδητα ξαναφέρνει καὶ ἀνακατεύει στὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση³, προλογικὰ-ὑποκειμενικὰ στοιχεῖα, ποὺ τὰ κυριαρχεῖ ἡ ἐγωκεντρικὴ ἀρχὴ τῆς ἡδονῆς (plaisir). Ἀπὸ δῶ μοιραία ἀνακατεύονται ἢ ὄχι, στὸ ΣΠ, τὰ δυὸ βιωματικὰ ρεύματα τόσο ὅσο ἡ λογικὴ διεργασία δίνει τὴν ἰκανότητα στὸ ὑποκειμένο, (στὸ ἐγώ, σὰ συγκεκριμένο ἀνθρώπινο φυσικὸ-κοινωνικὸ ἐγώ), νὰ χαλιναγωγεῖ τις ἀσυνείδητες ψυχικὲς προβολές.

1. F. Engels, Λ. Φόεερμαχ, σ. 66, ὅπου γράφει: «...ἡ θέληση καθορίζεται ἀπὸ τὸ πάθος ἢ τὴ λογική...».

2. Χ. Θεοδωρίδης, Ἐπίκουρος, σ. 80 καὶ Δ. Γληνοῦ, ὁ.π. σ. 74-76.

3. H. Lefebvre, La pensée marxiste et la ville, éd. Castermar, 1972, p. 35 κέξ.

6. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ

α. Γενικά

Με τὸν παραπάνω χαρακτηρισμό, ποὺ δίνουμε στὴν πάρα πέρα πορεία τῆς πνευματικῆς ἐξέλιξης, δηλαδή σὰ φιλοσοφικὴ μορφή ἐποικοδομήματος, θέλουμε νὰ δηλώσουμε πὼς δὲν θεωροῦμε ἐδῶ τὸν ὄρο φιλοσοφία σὰν ἔννοια ποὺ ἐκφράζει μόνο τὸ εἰδικὸ περιεχόμενο καὶ μορφή μιᾶς ὀρισμένης σχολῆς, μὰ πὼς ἀντίθετα: ἐκφράζει τὴν πρωταρχικὴ καὶ χαρακτηριστικὴ τάση τοῦ ὑποκείμενου γιὰ μάθηση, γιὰ ἔρευνα καὶ γνώση τοῦ ὄντος μὲ τὸ νοῦ καὶ τὸ λογικόν, αὐτὸ ποὺ ὁ Πλάτωνας τὸ ἔνοιωθε σὰν ἔρωτα στὴν ἀναζήτηση τῆς γνώσης καὶ τῆς ἀληθείας, στὴν πορεία τῆς σκέψης ἀπ' τὸ σκοτάδι στὸ φῶς, ὅταν οἱ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες ἄφηναν περιθώρια (στὴν ἄρχουσα τάξη) γι' αὐτό. Ἀκόμη καὶ τοῦτο: πὼς ἡ φιλοσοφικὴ μορφή ἐποικοδομήματος καλύπτει τόσο τὴν ἰδεαλιστικὴ - μεταφυσικὴ, ὅσο καὶ τὴ θρησκευτικὴ μορφή του. Γιατὶ ἡ φιλοσοφία ἀπὸ τίς ἀπαρχές της ἴσαμε σήμερα δὲν εἶναι παρὰ θεολογία (μὲ ἐξαίρεση βέβαια τὴν ὑλιστικὴ διαλεκτικὴ). Ἐδῶ τόσο ὁ ἰδεαλισμὸς ὅσο κι ὁ ὑλισμὸς βλέπονται ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ σκοπιὰ τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ κι ἡ ἀντίθεσή τους ἐκφράζει, σὰν ἀντανάκλαση στὴ ΣΛ, τίς σὲ ἀδιάκοπη ταξικὴ πάλη σχέσεις τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας.

Στὸ ἀρχίνισμα τῆς λληνικῆς φιλοσοφίας μὲ τοὺς προσωκρατικούς βρισκόμαστε σ' ἓνα σημεῖο ὅπου ἐτοῦτοι χωρίζουν καὶ διακρίνουν ἀποφασιστικὰ τὰ δυὸ βιωματικὰ ρεύματα τῆς ΣΛ, μὰ ὅπως εἶναι φυσικὸ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ὑπάρχουν νοητικὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὴν προηγούμενη νοητικὴ βαθμίδα τῆς ΣΛ: τῆς προλογικῆς. Μὰ μήπως ὁ ἄνθρωπος κάθε ἐποχῆς (κι ὁ σημερινὸς) δὲν διακατέχεται ἀπὸ στοιχεῖα τῆς προλογικῆς σκέψης ἀφοῦ μέσα του παραμένουν, σὰν ὑπόστρωμα, ἀλογικὰ

καί προλογικά ύφάδια, πού πάντοτε αναβλύζουν μέ τή συναισθηματική πλημύρα; "Ένα είναι βέβαιο: πώς σ' όλες τίς εποχές, ή ΣΛ τοῦ ἀνθρώπου δέν είναι πάντοτε σέ κατάσταση ἄγρυπνη, στό ἄμεσο ἐπίκαιρο παρόν. Ἐπό τή στιγμή τῆς συγκρότησης τοῦ ΕΒΡ στή ΣΛ, ἀπό τή στιγμή αὐτή, δέ ζεῖ βέβαια μόνο στό ἄμεσο παρόν, στό μονοδιάστατο καλειδοσκοπικό παρόν τῆς ἄλογης βαθμίδας, μά γίνεται ἰκανός, μέ τίς νέες διαστάσεις τοῦ ΣΠ του: τὸ παρελθόν καί τὸ μέλλον, νά δίνεται στίς ὄνειροπολήσεις του, ἀφήνοντας νά ξεχύνονται σ' αὐτές οἱ ἐπιθυμίες καί ὀρέξεις του, σχεδιάζοντας ἕνα ἐπιθυμητό μέλλον. Ὡστόσο, ἂν οἱ ἄλλες εποχές ἄφηναν λίγο-πολύ τὸ ξεπέταγμα τοῦ νοῦ ἀπό τήν καθημερινότητα, ὅπου τὸ ξυπνητό ὄνειρο κατάφερνε νά ξεφορτώνει τή συγκινησιακή ἔνταση καί νά κρατάει τὸν ἄνθρωπο σέ μιὰ ψυχική ἰσορροπία, ἡ σημερινή τάση τῆς ΣΛ, εἶναι βέβαιο πὼς πορεύεται μέ ταχὺ ρυθμό, γιά μόνιμη κατάχτηση μιᾶς ἀδιάκοπης «ἐγρηγορησης» πού τή σπρώχνει στήν ἀπόχτηση μιᾶς νέας ιδιότητας: τὴν τάση γιά μονιμότητα τῆς συγκέντρωσης. Δηλαδή: νά βρίσκεται σέ ἀδιάκοπη συνειδητότητα, ὅπου ἡ ἄγρυπνη αὐτή προσοχή καί προσήλωσις στήν καθημερινότητα, στό ἄμεσο ρέον ἐπίκαιρο παρόν, κουράζει τὸ ψυχικό-νευρικό ὄργανο— ἀφοῦ ὁ ταχὺς κοινωνικός ρυθμὸς δέ δίνει περιθώρια ἀρκετὰ γιά τὴν προσαρμογή του (ἰδιαίτερα στίς καπιταλιστικὲς κοινωνίες)— καί διαταράζει τίς ψυχικὲς λειτουργίες, σπρώχνοντας τίς σέ πεδία ὅπου εὐνοοῦν τίς ψυχοπαθολογικὲς καταστάσεις.

β. Ἡ πορεία τῆς λογικῆς σκέψης

"Ἐτσι λοιπὸν ἀκόμα καί σήμερα ὕστερα ἀπὸ 2500 χρόνια διανοητικὸ δούλεμα ἡ ἀστική φιλοσοφία καί οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες τῆς παραπατᾶνε ἀνάμεσα στό πραγματικὸ καί τὸ φανταστικὸ, ὅπως θὰ τὸ δοῦμε παρακάτω. Ἡ ἱστορικὴ πνευματικὴ διαδρομή, πού τὸ περιεχόμενό της (μέ τὴν ταξικὴ κοινωνικὴ συγκρότηση) δέν εἶναι παρὰ τὸ ἐξακολουθητικὸ ἀνακάταμα τοῦ ΕΒΡ μέ τὸ ΑΒΡ, τόσο στήν ΑΣ ὅσο καί στήν ΚΣ,

Θά μᾶς δείξει τὴν ἀθέλητη εἴτε θεληματική (ὑστερα ἀπὸ τὸ μαρξισμό), συνόφανση τῶν δυὸ βιωματικῶν ρευμάτων. «...Ἡ ἀντανάκλαση ἐκλαμβάνεται ὡς ἡ πρωτότυπη μορφή καὶ ἡ ὁποία ἐπομένως χρειάζεται μιὰ τέτοια ἀντιστροφή...» γράφει ὁ Ἐνγκελς¹. «Οἱ ἄνθρωποι εἶναι οἱ παραγωγοὶ τῶν παραστάσεων τους..., γράφει ὁ Μάρξ, ἀλλὰ οἱ πραγματικοὶ ἄνθρωποι ποὺ δροῦν, αὐτοὶ ποὺ εἶναι καθορισμένοι ἀπὸ μιὰ προσδιορισμένη ἐξέλιξη τῶν παραγωγικῶν τους δυνάμεων... Ἄν οἱ ἄνθρωποι καὶ ἡ συμπεριφορὰ τους παρουσιάζεται στὴν ἰδεολογία τους ἀντεστραμένη σὰν στὸ σκοτεινὸ θάλαμο, αὐτὸ τὸ φαινόμενο ξεπηδᾷ ἀπὸ τὸ βιωτικὸ ἱστορικὸ προτσέσο τους, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀντιστροφή τῶν ἀντικειμένων στὸν ἀμφιβληστροειδῆ ξεπηδᾷ ἀπὸ τὸ ἄμεσο φυσικὸ προτσέσο...»². Τὴν ἀντιστροφή αὐτὴ καὶ τὴ σύγχυση στὴ σκέψη, ἐκφράζεται καὶ στὴν ἀστική φιλοσοφία ἀπὸ τὸ Ν. Hartmann: «Ἡ μυθολογία δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία»³.

Πρωταρχικὸ καὶ βασικὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας κι ἰδιαίτερα στὰ νεώτερα χρόνια, εἶναι ἡ ἀντίθεση : «Εἶναι—Νοεῖν», ὑποκείμενο - ἀντικείμενο, ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυση φτάνει στὸ ἐρώτημα ποιό εἶναι πρῶτο: τὸ πνεῦμα ἢ ἡ ὕλη, τὸ ἀντικείμενο ἢ τὸ ὑποκείμενο, πρόβλημα κεντρικὸ φιλοσοφικὸ, γιατί ἡ ἰδεολογικὴ πάλη (ἀντανάκλαση τῆς ταξικῆς) σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου μέσα στὴν κοινωνία.

Τὸ πρόβλημα ἐκλείνει μέσα του μιὰ βαθειὰ ἀντινομία, ποὺ γιὰ νὰ ξεπεραστεῖ ἀπὸ τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο, χρειάστηκαν ἀγῶνες καὶ φιλονικίες, ὥσπου νὰ φτάσει στὴ λύση του. Γιατὶ ἀπ' αὐτὴ, ὅπως εἶπαμε, ἐξαρτιῶνται πολλὰ ἄλλα προβλήματα, ποὺ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ κανονίζουν τὴ δράση τοῦ ἀτόμου μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα.

Εἶδαμε τὴ λύση τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ (σ. 40-60). Ὅμως κρίνουμε ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἐρευνά μας νὰ ρίξουμε μιὰ μα-

1. F. Engels, Διαλεκτικὴ τῆς φύσης, σ. 72.

2. K. Marx, Γερμανικὴ ἰδεολογία, σ. 147 καὶ H. Desroche, *Marxisme et religion*, PUF, p. 16.

3. N. Hartmann, *Les principes d'une métaphysique de la connaissance*, éd. Aubier, 1945, p. 405, πρβ. καὶ E. Topisch, δ.π. σ. 8.

τιὰ στις παλιότερες και στις σύγχρονες απόψεις, για να δοῦμε τις θέσεις που πήραν και τὴ βαρύτητα που ἔδωσαν οἱ διάφοροι διανοητὲς στὴν ἀντίθεση: «εἶναι-νοεῖν», ὑποκείμενο-ἀντικείμενο και τὴν προτίμηση που ἔδωσαν, ἀπὸ ὄντολογικὴ ἄποψη, στὴ μιὰ εἴτε στὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς ἀντίθεσης. Γιατί μόνο ἂν γνωρίσουμε τις γνώμες τῶν παλιότερων για τὴ σημασία που ἔδιναν στὴν ἀντίθεση αὐτή, θὰ κατανοήσουμε σωστὰ γιατί τὸ πρόβλημα τῆς συνείδησης στὴ σχέση της μὲ τὸ ὄν παρέμενε ἄλυτο τόσους αἰῶνες.

1. Ἀντικειμενικὴ ἀφετηρία

α. Ἀρχαιότητα. Στὴν ἀρχαιότητα, ἀφετηρία για τὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση δὲ βάζουν τὸν ἄνθρωπο, τὸ ὑποκείμενο, ἀλλὰ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, τὸ ἀντικείμενο. Ὅσο κι ἂν συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ πασχίζουν για τὸν ἄνθρωπο και τις τύχες του, ὁ νοῦς εἴτανε στραμμένος πρὸς τὸ ὄν, πρὸς τὸ ἀντικείμενο και δίχως γνωσιοθεωρητικὲς ἀμφιβολίες, ἀπὸ κεῖ ξεκίναγε για νὰ φιλοσοφήσει.

Ὁ ἄνθρωπος ἔμπαινε μέσα στὸν κόσμο σὰ μέρος του. Ἐνταγμένος μέσα στὴν κοινωνικὴ τάξη, δὲν μπορούσε νὰ νοήσει τὸν ἑαυτό του ἐξῶ ἀπὸ τὴν κοσμικὴ τάξη και νὰ κάνει μάλιστα ἀντίθεση σ' αὐτὴ τὴν τάξη στὴ γενικὴ θεώρηση τοῦ ὄντος. Δὲν ὑπῆρχε συνειδητὴ ἀντί-τάξη τοῦ ὑποκειμένου ἀπέναντι στὸ ἀντικείμενο. Ἡ σκέψη, τὸ λογικὸ, δὲν εἶχε καμιὰ ἀμφιβολία για τὸν ἑαυτό της και τὸ κύρος της και γι' αὐτὸ ἐξετάζοντας τὸ ἀντικείμενο δὲν ἔκανε συνειδητὴ τὴν παρουσία της. Νὰ γιατί δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα συνειδητὰ τὸ γνωσιολογικὸ πρόβλημα. Ἡ προσοχὴ τῶν ἀρχαίων λοιπὸν εἶναι στραμμένη πρὸς τὸ ὄν και δὲν ἔμπαινε πρόβλημα για τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα οὔτε ἀμφιβάλλουν γι' αὐτὴν.

Οἱ προσωκρατικοὶ εἶναι ἀποφασιστικὰ στραμμένοι πρὸς τὸ γίγνεσθαι τοῦ ὄντος. Προσπάθειά τους εἶναι νὰ ἐρμηνέψουν, για νὰ μποροῦν νὰ δράσουν σωστότερα, τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα και νὰ δώσουν τοὺς νόμους μὲ ὁποιους πορεύεται ὁ κόσμος «πὸ οὔτε θεὸς οὔτε ἄνθρωπος ἐποίησεν». Μέσα στὸν κόσμο αὐτόν, εἶναι ταγμένο και τὸ ὑποκείμενο σὺν ἀπει-

ροελάχιστη μονάδα του, μαζί κι ό ψυχικός του κόσμος. Πολύ χαρακτηριστικά είναι τὰ ύποσπάσματα του 'Ηράκλειτου, πού κατάφερε νά πιάσει καλύτερα από κάθε άλλο διανοητή του καιρού του όρισμένες νομοτέλειες του όντος: «άλογον δέ κἀκεῖνο δόξειεν ἄν, εἰ ό μὲν όλος οὐρανός καὶ ἕκαστα τῶν μερῶν ἅπαντ' ἐν τάξει καὶ λόγῳ, καὶ μορφαῖς καὶ δυνάμεσιν καὶ περιόδοις, ἐν δὲ ταῖς ἀρχαῖς μηθὲν τοιοῦτον, ἀλλ' ὡσπερ σάρμα εἰκῆ κεχυμένων ό κάλλιστος κόσμος», πού ἡ ἔννοιά του περίπου είναι: θά φαινότανε παράλογο, τὸ θαυμάσια αὐτὸ ταξινομημένο σύμπαν καὶ τὰ μέρη του, πού πορεύονται σύμφωνα μὲ τάξη καὶ νόμους, νά μὴ τοὺς εἶχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ νά εἶτανε ἕνας ἄτακτα χυμένος σωρός¹. 'Η διαρρῦθμιση τῶν όντων, καθὼς βλέπουμε, δὲν εἶναι ἐξωτερικὴ-ὕπερβατικὴ (ὁ ἐξωκοσμικὸς θεός), ἀλλὰ ἐσωτερικὴ-ἄενοὑπάρχουσα». 'Ο λόγος εἶναι μέσα στὰ πράγματα κι ό λόγος γιὰ τὸν 'Ηράκλειτο εἶναι ὅ,τι «φέρει κόσμον», δηλαδὴ εἶναι ἡ ταξινομικὴ δύναμη τῶν πραγμάτων πού βρίσκεται μέσα τους. 'Ο λόγος δὲν εἶναι κάτι πού ἦρθε ἀπέξω² κι ἔβαλε σὲ τάξη καὶ κίνηση ἕναν ἄτακτο σωρὸ πραγμάτων του όντος, ἀλλὰ εἶναι μέσα στὰ πράγματα, εἶναι τὰ ἴδια τὰ πράγματα, πού πάντοτε εἶτανε, εἶναι καὶ θά εἶναι, πού κινοῦνται καὶ πορεύονται σύμφωνα μὲ τὸν παγκόσμιο νόμο τῆς ἀντιφατικῆς κίνησης καὶ μεταβολῆς («ἐναντιοδρομίας»). 'Ακόμη καὶ ἡ ρύθμιση τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς του ἀνθρώπου γίνεται σύμφωνα μὲ τὸ λόγο: «τοῦ λόγου δ' ἐόντος ξυνοῦ ζῶουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν» (ἀπ. 2).

Βλέπουμε λοιπὸν πὼς τὸ ὑποκείμενο παρουσιάζεται σὰ μοῖρα, σὰν ὀργανικὸ στοιχεῖο ἑνός ὀργανωμένου λογικὰ όντος. Μιὰ ἀνθρωπομορφικὴ ἀκόμη καὶ ἀσυνείδητη προβολὴ καὶ ἐμ-

1. 'Ηράκλειτος, D.K. ἀπ. 124. Βλ. καὶ Τσέλλερ - Νέστλε, 'Ιστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, 1942, σ. 65-60 καθὼς καὶ Κ. 'Αξελός, 'Ο 'Ηράκλειτος καὶ ἡ φιλοσοφία του, 1977.

2. Βλ. καὶ Μ. Heidegger, *Le principe de la raison*, éd. Gallimard (1957), 1962, p. 52 κέξ. ὅπου γράφει: «'Η ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου εἶναι ἡ ἄρχὴ ὄλων τῶν ἀρχῶν», πού τὴ θεωρεῖ βέβαια δοσμένη a priori.

πλοκή της νόησης, του λόγου με το *ὄν*, που ρυθμίζει τόσο την κοσμική όσο και την κοινωνική πορεία, που σ' αυτές είναι ένταγμένος κι ο άνθρωπος, το άτομο. Ἡ ἀνθρώπινη νόηση, λοιπόν, το υποκείμενο και γενικά τὰ υποκείμενα, ένταγμένα μέσα στην παγκόσμια και την κοινωνική τάξη, ταυτόχρονα έχουν κοινούς και ταυτόσημους χαρακτήρες, έτσι που δέν μπαίνει πρόβλημα στροφῆς και εξέτασης του υποκείμενου.

Πρέπει ἀκόμη νά διασαφηθεῖ ἐδῶ, πῶς με τὸν ὄρο λόγο, δέν πρέπει νά νοήσουμε τὸν χριστιανικὸ λόγο που ἐγινε σάρκα, προσωπικὸς θεός, ὅπως ξέρουμε, μιὰ ἀντίληψη ξένη στὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς. Οἱ προσωκρατικοὶ γενικά ἀντικρίζουν τὸν κόσμο δυναμικά, σὰν κάτι που φυτρώνει και διαρκῶς μεταβάλλεται και κινεῖται, δίχως νά λείπουν και τὰ μεταφυσικά στοιχεῖα ἀπὸ τίς θεωρίες τους. Θεωροῦν σὰν αὐτονόητο τὸ γεγονός πῶς ἡ νόηση μπορεῖ νά ἀδράξει τὸ *ὄν* κι ὁ Παρμενίδης θά διατυπώσει: «τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστίν τε και εἶναι»¹, φτάνοντας σὲ μιὰ γενικότατη ἀφαίρεση, ὅπου τὸ νοεῖν και τὸ εἶναι, σὰν τὰ νοητικὰ προϊόντα τῆς ΣΛ, φαντάζουν ὄντολογικά σὰν ἴσα, μιὰ σύγχυση ἀντιληπτικοῦ-ἀναμνηστικοῦ, που περνώντας ἀπὸ τὸ διανοητικὸ δούλεμα τοῦ Πλάτωνα, θά συνεχιστεῖ ἴσαμε σήμερα. Μά μήπως κι ὁ Πυθαγόρας δέν ἔκανε σύγχυση ἀνάμεσα στὰ αἰσθητὰ και τοὺς ἀριθμοὺς ὄντοποιώντας τους;²

Ἡ στροφή τῶν σοφιστῶν κι ἰδιαίτερα τοῦ Σωκράτη, στὴν εξέταση τοῦ ατόμου και τίς σχέσεις του με τὴν κοινωνία, εἴτανε πρόβλημα καθαρὰ ἠθικὸ κι ἰδιαίτερα κοινωνικὸ και φυσικὰ κατὰ δεύτερο λόγο γνωσιολογικὸ. Ὁ Σωκράτης δὲ στράφηκε ἐναντία στοὺς σοφιστεῖς γιὰ νά χτυπήσει συνειδητὰ τὸν υποκειμενισμό τους στὸ γνωσιολογικὸ ἔδαφος και νά ὀρθώσει μιὰ ὄντολογία, μά νά λύσει προβλήματα που εἶχαν ἀνησυχήσει τίς συνειδήσεις τῆς ἐποχῆς του, με τίς κοινωνικὲς μεταβολές, δηλαδή με προβλήματα που σχετίζονται με κοινωνικὲς και ἠθικὲς ἐννοιες. Χτυπώντας τὴ σχετικότητα τῶν σοφιστῶν

1. Παρμενίδης, D.K., 1966, σ. 231, πρβλ. και Κ. Γεωργίου-λη, Ἀριστοτέλους Πρώτη φιλοσοφία, 1935, εἰσαγωγή, σ. LXIX.

2. Βλ. A. Rey, ὁ.π. σ. XI.

στό ήθικό έδαφος, ταυτόχρονα έλυνε τó γνωσιολογικό πρόβλημα τής πίστης στο λογικό, που φαινότανε πώς τήν είχαν κλονίσει οί σοφιστές.

Άργότερα, ακόμη κι ό Πλάτωνας, παρόλο τó χωρισμό που κάνει τού κόσμου στα δύο, ύλικό και πνευματικό και παρόλο που δίνει τά πρωτεΐα στο πνεύμα, ξεκινά από τήν αντικειμενική πραγματικότητα και σκαλί-σκαλί φτάνει με τó λογικό σε μιá ιδεατή πραγματικότητα. Τήν έξωτερική ύλική πραγματικότητα δέν τήν άρνιότανε óλότελα, μά τή θεωρούσε σά ξεπεσμένη στην óντολογική του κλίμακα ¹. "Άς θυμηθούμε τήν τόσο ύποβλητική παραβολή τής σπηλιώς, όπου τís σκιές (ó ύλικός κι αίσθητός κόσμος) που βλέπουν οί στραμένοι προς τó βάθος της δεσμώτες, είναι τά είδωλα τού πραγματικού κόσμου, τού έξω από τή σπηλιά κόσμου τών ιδεών, τών προτύπων σύμφωνα με τόν Πλάτωνα, έτσι που έκείνος που «θά έπιχειρούσε νά τούς λυτρώσει και νά τούς ύψώσει στόν έπάνω κόσμο, αν μπορούσαν νά τόν πιάσουν στα χέρια θά τόν έφόνευαν» ². 'Ο κόσμος για πρώτη φορά χωρίζεται στα δύο: σε ιδεατό και ύλικό με ύπεροχή τού πρώτου. Φανερή είναι ή σύγχυση και ή προβολή τού μνημονικού σαν πραγματικού στη λογική διεργασία. Μά αν ό Παρμενίδης φτάνει στην άπόλυτη άκίνησία και στατικότητα τού όντος, στόν Πλάτωνα όμως ό αίσθητός κόσμος δέν παύει νά είναι ρευστός και φέρνει τή λογική άφαίρεση τού Παρμενίδη και ιδιαίτερα τού Σωκράτη ³, στις τελευταίες της συνέπειες, κλιμακώνοντας τó όν από τó κατώτερο αίσθητό ίσαμε τó άνώτερο ιδεατό σε μιá ιεραρχημένη διαλεχτική αντίστοιχία προς τó φυσικό όν, άποψη που θά έχει μεγάλη έπίδραση στη διανοητική διαμόρφωση στους κατοπινούς χρόνους (στο χριστιανισμό κλπ.).

1. Πρβ. Κ. Γεωργούλη, ό.π. σ. LXIX, καθώς και Δ. Γληνού, Πλάτωνα σοφιστής, 1971, σ. 114 και 117 κέξ. και J. M o r e a u, Realisme et idealisme de Platon, PUF, 1956.

2. Κ. Γεωργούλη, Πλάτωνος Πολιτσία, VII, 517 B.

3. Κ. Γεωργούλη, Άριστοτέλους, Πρώτη φιλοσοφία, 987a και 987 b.

‘Ο Ἀριστοτέλης πού ζεῖ ὕστερα ἀπ’ τόν Πλάτωνα σέ μιὰ ἐποχή ἀλλαγμένη κάνει μιὰ προσπάθεια νά συνταιριάσει τόν αἰσθητό, ἀντιφατικό καί πολύμορφο ἐξωτερικό κόσμο, μέ τόν σταθερό κι ἀναλλοίωτο κόσμο τοῦ ἐννοιολογικοῦ λογικοῦ συστήματος. Ὡστόσο παρόλη τή δυναμική του ἀντίληψη διατηρεῖ στό βάθος τήν ἴδια θέση. Ὁ Σταγειρίτης θέλει νά πολεμήσει τόν ἀπόλυτο χαρακτήρα τῆς ἡρακλείτειας ροῆς τοῦ ὄντος, ὅπως τὸ εἶχαν κάνει πιό μπροστά ὁ Παρμενίδης κι ὁ Πλάτωνας. Σ’ ἀντίθεση μέ τ’ ἀνοιχτά δυναμικά συστήματα τῶν προσωκρατικῶν, στόν Ἀριστοτέλη ἔχουμε κλειστό σύστημα· ὁ κόσμος ἔχει ἀρχή καί τέλος. Στό σύστημά του ἔχει θέση τόσο ἡ δυναμική ἄποψη μέ τίς τέσσερες ἀρχές καί αἰτίες του, ὅσο καί ἡ στατική ἀντίληψη μέ τὸ φτάσιμο στή «νόησιν νοήσεως»¹. Ὁ ἐλληνισμός εἶχε δώσει ὅ,τι μπορούσε καί στή σκέψη τοῦ μεγάλου διανοητῆ ἀντανακλᾶται ἡ κοσμική εἰκόνα τῆς ἐποχῆς. Ἔτσι παρόλη τήν προσπάθειά του νά βάλει στό ἴδιο ὄντολογικό ἐπίπεδο ὑποκείμενο-ἀντικείμενο, τελικά τή μεγαλύτερη βαρύτητα τή δίνει στό ὑποκείμενο, στό πνεῦμα. Ἡ ὑπέρβαση πρὸς τή νόηση νόησης γίνεται διαλεκτικά. Εἶναι δυναμική πορεία ἀπὸ τόν ἀντικειμενικό ὕλικό κόσμο, ἀπὸ τὴν ὕλη δίχως εἶδος στό εἶδος δίχως ὕλη. Ξεκινᾶμε ἀπὸ μιὰ ἀφαίρεση (γιατί ὕλη δίχως τή μορφή-εἶδος δὲν ὑπάρχει· ἡ μορφή στή διάνοια τοῦ Ἀριστοτέλη, σὰ νοητικό κατασκευάσμα, φαντάζει a priori, «ἐκ τῶν προτέρων»· εἶναι καί τὸ μεταφυσικό-στατικό μέρος στή φιλοσοφία του) μπλεκόμεστε μέ τόν αἰσθητό-ὕλικό κόσμο, μέ τίς τέσσερες ἀρχές καί αἰτίες (εἶναι τὸ διαλεκτικό δυναμικό μέρος στό σύστημά του καί δικαίωση τῆς ἡρακλείτειας ροῆς) καί θά καταλήξουμε στό ξετέλειωμα («ἐντελέχεια») τῆς ἀνοδοῦ μέ τὸ φτάσιμο στή νόηση τῆς νόησης. Ὡστόσο

1. Κ. Γεωργιάδης, Ἀριστοτέλους Πρώτη φιλοσοφία, εἰσαγωγή σ. LXIX-LXXX. Χ. Θεοδωρίδης, Εἰσαγωγή στή φιλοσοφία, σ. 329. Τσέλλερ-Νέστλε, δ.π. σ. 222-227. Γ. Ἀλεξαντρόφ, Ἡ φιλοσοφία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς κοινωνίας (1964) 1978, σ. 124-125. ΕΣΣΔ. Σύντομη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1963, σ. 85-92. J. Chevalier, δ.π. τ. I, σ. 320-351. I. Θεοδωρακόπουλος, Εἰσαγωγή στή φιλοσοφία, τ. Α. 1974, 97.

αυτή αν και προϋπάρχει, δέν είναι άρνηση και διαλεχτική έπιστροφή στον έαυτό της όπως στο Χέγκελ ή ιδέα, μά μέσα από τον αίσθητό κόσμο άποκαλύπτεται σ' αυτόν πού θά μπορέσει νά άνέβει την διαλεχτική άνοδική όντολογική κλίμακα. Πρός αυτή την άκίνητη, την «έντελώς έχειν», φτασμένη νόηση στον έαυτό της, τά όντα σέρνονται σαν τον έραστή προς την έρωμένη του, ως έρώμενα· είναι τό πρώτο «κινούν» άκίνητο και με τό κομμάτι αυτό θά περάσει στο χριστιανισμό: ή νόηση τής νόησης θά γίνει ό προσωπικός θεός.

β. Οί κατοπινοί χρόνοι. Άργότερα τόσο οί στωικοί, οί έπικούρειοι και πιό πέρα οί έκπρόσωποι τής χριστιανικής θεολογίας στα πρώτα ¹ και στα μέσα ² χρόνια και πιό πέρα οί μύστες τής Άναγέννησης, δέν άρنيούνται την ύπαρξη του έξωτερικού κόσμου. Για τή χριστιανική θεολογία μάλιστα, ό κόσμος είναι άνεξάρτητος από τον άνθρωπο γιατί και οί δυό είναι δημιουργήματα του θεού. Μέσα σ' όλη αυτή τή μακραίωνη πορεία τής χριστιανικής πνευματικής κυριαρχίας γενικά, ή νόηση νόησης του Άριστοτέλη συζεύεται με τον προσωπικό θεό τής Άνατολής. Σύζευξη του έλληνικού όρθολογισμού με τό μυστικισμό τής έβραϊκής μυθολογικής θρησκείας: προλογικό πισωγύρισμα τής ΣΛ, μά με περιεχόμενο δουλεμένο από την έλληνική φιλοσοφία: συγκερασμός πού ξεκινώντας από «προκείμενες» προλογικές - φανταστικές (με την άποκάλυψη) καταλήγει με μιá βαθμιαία όρθολογική διεργασία: από την άνθρωπομορφική έννοιά της στη φιλοσοφική (Ντεκάρτ, Σπινόζα, Λάιπνιτς, Κάντ, Χέγγελ), όταν οί καιροί και οί ψυχικές διαθέσεις των άτομων τής κοινωνίας τό έπέβαλαν με τό ξύπνημα και δυνάμωμα του άστισμού. Ό χριστιανισμός με τή σύζευξη τής «νόησης νόησης» με τον προσωπικό θεό και την

1. Βλ. Γ. Βέρροιος, Τό περί ψυχής πρόβλημα κατά τον Αύγουστίνον και ή επίδραση του Πλάτωνος επ' αυτό, 1961.

2. J. Chevalier, δ.π. τ. II, (La pensée chrétienne des origines à la fin du siècle XIVe, 1956). Βλ. και Κ. Γεωργούλη, 'Ιστορία τής έλληνικής φιλοσοφίας, τ. Β, 1975.

τάση προς την εξάρση της ατομικότητας, με την αδιάκοπη επίδραση της άστικής άνοδου στο προσκήνιο της ιστορίας, θα οδηγήσει στη μετάβαση από την έννοια του προσωπικού θεού¹, που περικλείει όλες τις ανθρώπινες πνευματικές ιδιότητες μεγαλωμένες στον υπέρτατο βαθμό (σάν υπεράτομο - υπερυποκείμενο, παντοδύναμο, πάνσοφο κ.ά.), στην έννοια της ανθρώπινης ατομικότητας, στο ανθρώπινο υποκείμενο. Στροφή στον υποκειμενισμό κι η φιλοσοφία γίνεται έτσι πεδίο έρευνας περισσότερο για τη συνείδηση και το εγώ και λιγότερο για το αντικείμενο που έρχεται σε δεύτερη μοίρα.

2. Ύποκειμενική άφετηρία

γ. Νέοι χρόνοι. Είναι λοιπόν ο Ντεκάρτ που για πρώτη φορά βάζει συστηματικά σε άμφιβολία το αντικείμενο, κάνοντας στροφή προς την υποκειμενικότητα συνειδητά. "Αν και ο Ντεκάρτ δέν ξεφεύγει από την έννοια του αντικείμενου (πώς θα μπορούσε άλλωστε), όμως με τη βασική του θέση, δηλαδή της συστηματικής άμφιβολίας για την ύπαρξη του έξωτερικού κόσμου, σ' αντίθεση με την πρώτη βεβαιότητα του cogito (sum)², στρέφει όλόκληρη την κατοπινή φιλοσοφία προς την υποκειμενικότητα κι έτσι άφετηρία και κέντρο της φιλοσοφικής θεώρησης γίνεται ο άνθρωπος, το υποκείμενο, μιá διανοητική πορεία για τη διασάφηση της συνείδησης και του εγώ, έτσι που ο P. Valéry να γράψει σε πρόλογο της Discours (1970 έκδ. Gallimard): «... θα έλεγα πως την άληθινή μέθοδο του Ντεκάρτ πρέπει να την ονομάζουμε «έγωλογισμό» (égoïsme), ή ανάπτυξη της συνείδησης για τους σκοπούς της γνώσης»³.

Ή από τον Ντεκάρτ ίσαμε τον Κάντ, γίνεται προσπάθεια να βγάλουν το αντικείμενο από το υποκείμενο. "Αν στην αρχαιότητα το πνεύμα έβγαινε σά δυναμική υπέρβαση από την ύλι-

1. Β. Ν. Τατάκη, "Η ελληνική πατερική και βυζαντινή φιλοσοφία, περ. «Δευκαλίων», τ. 14, 1976, σ. 146-203.

2. Βλ. R. Descartes, Discours de la methode, éd Gallimard, 1970, p. 61 (Ego cogito, ergo sum, sive existo).

3. Πρβ. L. Whyte, L'inconscient avant Freud, Payot, 1971, p. 26.

κότητα κι έφτανε στην επικράτηση πάνω στο ύλικό, έδω βλέπουμε πώς τó ύλικό βγαίνει κατευθείαν από τó πνευματικό. Ή φιλοσοφία του Leibniz και του C. Wolff από την άποψη αυτή είναι πολύ χαρακτηριστική. Με μερικά αυταπόδειχτα αξιώματα, όπως λένε και με τις αρχές της αντίφασης και του άποχρώντος λόγου βγάζουν τόν αντικειμενικό κόσμο από τή νόηση, γιατί θεωρώντας τήν υπαρκτικότητα σαν ουσιαστικό γνώρισμα, σαν ιδιότητα του όντος¹, μπορούμε να περάσουμε από τή δυνατότητα στην πραγματικότητα. Έτσι δίνουν αποκλειστική όντολογική προτεραιότητα στο πνεύμα, στο ύποκειμενικό.

Ή φιλοσοφία του Σπινόζα παρόλο τó θεολογικό της περιτύλιγμα και τή μαθηματική διατύπωση, σέ τελευταία άνάλυση θεωρώντας τά δυó μέλη τής αντίθεσης: ύλης (έκτασης) και νόησης, σαν ιδιότητες μιás και τής αυτής ούσίας: τής φύσης ή του θεού, δίνει τήν πρωταρχικότητα στο αντικείμενο και τούτο γιατί για τó Σπινόζα θεός και φύση είναι ένα². Πρέπει να πούμε πώς στο διαλεκτικό ύλισμό ή θέση αυτή έπηρε ιστορικότητα. Έπειδή στο Σπινόζα λείπει το ιστορικό αντίκρυσμα του όντος (στην έποχή του) προικίζεται ή φύση με νόηση αέξ αρχής» όμως αντίθετα στο διαλεκτικό ύλισμό ή φύση (ύλη) όργανώνεται με όρισμένο τρόπο στη διαλεκτική πορεία της, έτσι πού στα όργανικά όντα και στόν άνθρωπο, να ξεπηδά ή νόηση σέ όρισμένη βαθμίδα τής πορείας της αυτής. Ή θέση του Σπινόζα άργότερα περνώντας από τούς έγκυκλοπαιδιστές και τó Φόϋερπαχ θά φτάσει στο Μάρξ κι Ένγκελς, για να γίνει ή φιλοσοφική βάση του διαλεκτικού ύλισμού, αφού ξεκαθαριστεί και συμπληρωθεί με τις νεώτερες άπόψεις τής έπιστήμης του καιρού τους κι ιδιαίτερα τής ιστορίας³.

δ. 18ος και 19ος αιώνας. Άργότερα ό Κάντ παρόλο πού με τήν κριτική του στάση και τήν άναγνώριση πού κάνει

1. Κ. Γεωργούλη, Άριστοτέλους Πρώτη Φιλοσοφία (είσαγωγή) σ. L και G. Friedman, Leibniz et Spinoza, éd. Gallimard, 1946.

2. Σπινόζα, Ήθική, 11, 7.

3. Πρβλ. Γ. Πλεχάνωφ, Θεμελιώδη προβλήματα του μαρξισμού, 1947, σ. 23 κέξ.

δήθεν στην έξωτερική πραγματικότητα με τὸ «πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ», μένει στὸ ἔδαφος τῆς ὑποκειμενικότητας. Ὅμως ἂν αὐτός, ἀπὸ μιὰ ἄποψη φαίνεται πὼς κάνει παραχώριση στὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο, οἱ ἄμεσοι διάδοχοί του Fichte καὶ Schelling, ἀποφασιστικὰ ξαναγυρίζουν στὴν ὑποκειμενικότητα. Ἐξάλειψαν τὸ πρᾶγμα «καθ' ἑαυτὸ» καὶ προσπάθησαν νὰ λύσουν τὴν ἀντίθεση εἶναι-νοεῖν μετὰ τὸ νὰ δώσουν τῇ βαρύτητα ἀποκλειστικὰ στὸ ὑποκείμενο. Ἐδῶ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἂν ἀπὸ τὸν Ντεκάρτ ἴσαμε καὶ τὸν Κάντ, οἱ πόλοι τῆς ἀντίθεσης ὕλης-πνεύματος διατηροῦνται, γιὰ νὰ ἀπορροφηθεῖ βέβαια τελικὰ τὸ ἀντικείμενο ἀπ' τὸ ὑποκείμενο, ἐδῶ στὸ Fichte - Schelling τὸ ἀντικείμενο βγαίνει ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, σὰν ζετύλιγμα τοῦ ἐγώ¹.

Ὁ Hegel ἀργότερα νομίζει πὼς λύνει τὴν ἀντίφαση βάζοντας γιὰ ἀφετηρία του ὄχι μόνον τὸ καρτεσιανὸ cogito γιὰ νὰ φτάσει τὸ sum, ἀλλὰ τὸ cogito καὶ τὸ sum. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ εἶναι, τὸ sum, γιὰ τὸν Hegel, εἶναι μιὰ φάση τῆς αὐτοεξέλιξης τῆς Ἰδέας, τὸ εἶναι γίνεται κατηγορούμενο τῆς Νόησης, ὁ κόσμος βγαίνει ἀπὸ τὴ νόηση, εἶναι νόηση, πνεῦμα· τὸ πραγματικὸ ὑπολαβάζεται σὰν ἀντανάκλαση² κι ἔτσι στέκεται στὸ ἔδαφος τῆς ὑποκειμενικότητας. Ὅμως ἡ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία του εἶχε τεράστια κι ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση πάνω στὴν πνευματικὴ εξέλιξη τῆς κοινωνίας, ὄχι μόνον τῆς ἐποχῆς του, μὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει καὶ σήμερα. Ἡ φιλοσοφία του ἔφερνε συνυφασμένο μέσα της ἓνα στοιχεῖο: τὴ διαλεκτικὴ. Τὶς βασικὲς της ἀρχὲς τὶς εἶχανε βέβαια διατυπώσει στὴν ἀρχαιότητα (Ἡράκλειτος, Ζήνων, Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Πλωτῖνος, Πρόκλος κ.ἄ.), μὰ μόνον στὸν Hegel διαμορφώνεται συνειδητὰ καὶ τέλεια.

ε. 19ος καὶ 20ὸς αἰῶνας. Ἀπὸ τὶς τρεῖς κατευθύνσεις ποὺ πῆρε ἡ φιλοσοφία τοῦ Hegel, ἐκείνη ποὺ θὰ παίξει ἀποφασιστικὸ καὶ πρωταρχικὸ ρόλο, εἶναι ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμός.

1. P. S a n d o r, Histoire de la dialectique, éd. Nagel, 1947 p. 104-134.
2. F. E n g e l s, Διαλεκτικὴ τῆς φύσης, σ. 72.

Σ' αὐτὸν θὰ συνταιριαστοῦν καὶ θὰ συνυφανθοῦν ἡ διαλεχτικὴ τοῦ Hegel μὲ τὸν ὕλισμὸ τοῦ Feuerbach καὶ οἱ βασικὲς θέσεις τῆς φιλοσοφικῆς του ἀφετηρίας, θὰ ἀναπτυχθοῦν καὶ θὰ βαθύνουν μὲ μεγαλοφυΐα ἀπὸ τοὺς Marx - Engels - Lenin. Ἔτσι ἡ διαλεχτικὴ ἀντίθεση: Εἶναι - Νοεῖν παίρνει τὴ σωστὴ της τοποθέτηση: τὸ Εἶναι ὑποκείμενο (ἡ πρῶταρχικὴ ὕλικὴ ἀντικειμενικότητα), ἡ Νόηση κατηγορούμενο (σὰν προῖον τοῦ Εἶναι).

Φυσικὰ, παράλληλα μὰ σ' ἀντίθεση μὲ τὸ διαλεχτικὸ ὕλισμὸ, ἔχουμε καὶ τὶς διαφορὲς ἀστικὲς φιλοσοφικὲς ἀπόψεις. Ὅμως τόσο ὁ μηχανιστικὸς ὕλισμὸς (Büchner, Vogt, Haeckel κ.ἄ.), ὁ νεοκαντιανισμὸς (Rickert, Windelband), ὁ ἐμπειριοκριτικισμὸς (Mach - Avenarius), ἡ φιλοσοφία τῆς ζωῆς (Peirce, James, Dilthey, Bergson κ.ἄ.) δὲν εἶτανε παρὰ κατασκευὲς ἰδεαλιστικὲς καὶ ἀντιδιαλεχτικὲς ἢ παραλλαγὲς τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ, μὲ σκοπὸ τὴν ἀναίρεση τοῦ διαλεχτικοῦ ὕλισμοῦ. Εἶτανε προσπάθεια νὰ συνταιριαστοῦν οἱ νέες κατακτήσεις τῆς ἐπιστήμης: τῆς φυσικῆς, βιολογίας, χημείας κλπ. ἀκόμη καὶ τῆς παλαιοντολογίας, ἐθνολογίας κλπ. μὲ τὸν ἰδεαλισμὸ. Ὅλοι ξεκινοῦν a priori ἀπὸ τὴ θέση: ἡ νόηση ὄντολογικὰ πρώτη δίνοντας ὅλη τὴ βαρῦτητα στὸ ὑποκείμενο καὶ στὴ συνείδηση. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τους δὲν εἶναι παρὰ προσπάθεια νὰ παραμορφωθεῖ ἡ πραγματικότητα, παρουσιάζοντάς την τέτοια, πὺ νὰ δικαιῶνει σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα καὶ τὸ κατεστημένο τῆς ἐποχῆς τους.

Γύρω ὅμως στὰ 1920 καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἀλματικὴ ἐπιστημονικὴ ἀνάπτυξη, οἱ πιδὸ πάνω ἀστικὲς φιλοσοφικὲς ἀπόψεις, φάνηκαν ἀνήμπορες νὰ καταπολεμήσουν τὸ διαλεχτικὸ ὕλισμὸ. Ὁ τελευταῖος ἔδινε τὰ πρωτεῖα στὸ εἶναι, στὸ ἀντικείμενο κι ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὶς μεγάλες ἐπιτυχίες πὺ εἶχε ὄχι μόνον στὸν ἐπιστημονικὸ τομέα, ἀλλὰ καὶ στὸν κοινωνικὸ, δικαιωνότανε ἀπόλυτα στὴν πράξη. Ἄν ἔπρεπε νὰ τὸν πολέμησουν καὶ νὰ σώσουν τὸ ὑποκείμενο, τὴ συνείδηση καὶ τὴν «ἐλευθερία» τῆς καὶ μαζί μ' αὐτὰ καὶ τὴν κοινωνικὴ τους τάξη, ἀνάγκη νὰ σταθοῦν καὶ νὰ πολεμήσουν στὸ ἔδαφός του, δηλαδὴ στὴ βασικὴ του θέση: τὴν ἀναγνώριση τῆς ἐξωτερικῆς

πραγματικότητας θεωρώντας την *ἀν ὄχι* σὰν πρωταρχική (διαλεχτικός ὕλισμός), τὸ λιγότερο ὅμως νὰ φανοῦν πὼς ἀναγνωρίζουν τὴν ὄντολογικὴ ἰσοτιμία τῶν δυὸ περιοχῶν. Γιὰ νὰ γίνει ὅμως αὐτὸ ἐπῆρπε νὰ στραφοῦν πρὸς τὰ πίσω, πρὶν τὸ καρτεσιανὸ *cogito*, πέρα στὸν ὄντολογικὸ προσανατολισμὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας κι ἀπὸ κεῖ ν' ἀντλήσουν τὴν ἐπιχειρηματολογία τους, ἀφοῦ τὴν πλουτίσουν μὲ τὰ σημερινὰ δοσμένα τῆς ἐπιστήμης. Γι' αὐτὸ βλέπουμε ἀστουὺς ποὺ βρίσκονται στὴν πρωτοπορία τῆς φιλοσοφικῆς διανόησης τοῦ δυτικοῦ κόσμου, ν' ἀρχίζουν τὴ μελέτη τους μὲ φιλόσοφους τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Ὁ Bergson¹ κι ὁ Heidegger² μὲ τὸν Ἡράκλειτο, ὁ R. Ruyer³ ἐκφράζει νεοπλατωνικὲς τάσεις καὶ πολλοὶ ἄλλοι καταπιάνονται μὲ τὸν Ἀριστοτέλη (Husserl⁴ κ.ά.⁵).

Παραδέχονται τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα (τὸ εἶναι) σὰν ὄντολογικὰ ἰσότιμη μὲ τὸ ὑποκείμενο (Νόηση), παίρνοντας ὅμως γιὰ ἀφετηρία τους τὸν ἄνθρωπο. Γιατὶ λένε, τὸ ἀντικείμενο, ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, εἶναι μιὰ περιοχὴ πιὸ ἀπομακρυσμένη ἀπ' τὸν ἄνθρωπο· ἀντίθετα σ' αὐτόν, βρίσκουμε καὶ τὶς δυὸ περιοχές, ἀντικείμενο - ὑποκείμενο, πολὺ κοντὰ συνυφασμένες. Ἔτσι τὸ ὑποκείμενο δὲ βγαίνει ἀπ' τὸ ἀντικείμενο, τὸ πνεῦμα ἀπ' τὴν ὕλη, ἀλλὰ εἶναι δυὸ ἰσότιμες ὄντολογικὰ περιοχές⁶. Φαίνονται πὼς ἀπ' τὴ μιὰ κάνουν παραχώρηση στὸ διαλεχτικὸ ὕλισμὸ, μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς ὄντολογικῆς ὑπόστασης τοῦ ἀντικείμενου, ἀπ' τὴν ἄλλη τοῦ ζητοῦν τὴν ὄντολογικὴ ἰσοτιμία τοῦ ὑποκείμενου ἀπέναντι στὸ ἀντικείμενο. Ὑποκειμενικότητα καὶ ἀντικειμενικότητα φαίνονται νὰ συνταιριάζονται· μὰ εὐκόλα κανεὶς καταλαβαίνει πὼς

1. H. Bergson, Introduction à la métaphysique, p. 238, note 19.

2. M. Heidegger, ὁ.π. σ. 123 καὶ 243.

3. F. Grégoire, La nature du psychique, PUF, 1957, p. 124 ὅπου καὶ κριτικὴ τοῦ Ruyer.

4. Ed. Husserl, ὁ.π. σ. 5-9.

5. Πρβ. καὶ P. Κορνή, *Dialectique, logique, science*, éd. Moscou, 1976, p. 15 καὶ K. Γεωργούλη, *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*, τ. Α, σ. 16,

6. Βλ. X. Θεοδωρίδη, ὁ.π. σ. 71-72 τὶς νεορεαλιστικὲς τάσεις.

σκοπός τής άστικής φιλοσοφίας είναι νά δώσουν και πάλι τά πρωτεΐα στη συνείδηση, στο ύποκείμενο, στο πνεύμα. Μοναδικός αντίπαλος ό διαλεχτικός ύλισμός.

Ή σύντομη αυτή επισκόπηση πού κάναμε σκοπό έχει, όπως είπαμε. νά δοϋμε τή βαρύτητα πού είχε και τόν τρόπο πού αντικρύζουν τήν αντιθετική ένότητα αντικείμενο - ύποκείμενο. οί διάφοροι φιλόσοφοι και τισ λύσεις πού πρότειναν για νά ξεπεράσουν τήν αντίθεση αυτή. Φάνταζε και φαντάζει άξεπέραστη (όσο άξεπέραστες είναι και οί οικονομικο-κοινωνικές αντιθέσεις) άφοϋ κάθε φορά ή ιδεολογία τής κυρίαρχης τάξης, παρωθημένη από άσυνείδητες τάσεις (συναίσθημα και βούληση) πού αίτία έχουνε τώρα όχι μόνο στις άπλές επιβιωτικές σχέσεις ανάμεσα φύση ↔ κοινωνία, μά και στις σχέσεις ανάμεσα στην κυρίαρχη ↔ ύποταγμένες τάξεις) προβάλλει και όντοποιεί και τά έξωπραγματικά προϊόντα τής νόησης, επιβιώσεις τής προλογικής νοοτροπίας.

Χρήσιμο θά εΐτανε όμως νά έπεχτείνουμε τήν επισκόπησης μας και στις τελευταίες φιλοσοφικές άπόψεις εκείνες πού επικρατοϋν στο άστικό στρατόπεδο, για νά δοϋμε πώς θέλουν νά ξεπεράσουν τήν αντίθεση ύποκείμενο-αντικείμενο για νά χτυπήσουν τόν διαλεχτικό ύλισμό. Ή αντιπροσωπευτικές τάσεις στις μέρες μας (έκτός από τή φιλοσοφία τής καθολικής εκκλησίας, πού είναι συντηριασμένοι Ήριστοτέλης και Θ. Ήκινάτης και πού έχει μεγάλη παράδοση) ανάμεσα από πολλές άλλες, είναι:

- 1) Ή φαινομενολογία του Ed. Husserl.
- 2) Ή ύπαρξισμός του Heidegger, Sartre, κ.ά.¹
- 3) Ή κριτικός ρεαλισμός του N. Hartmann.
- 4) Μερικές άλλες τάσεις, πού μποροϋν νά θεωρηθοϋν σαν παρακλάδι του ύπαρξισμού, όπως του K. Barth², του Ortega

1. Βλ. Δ. Γληνοϋ, δ.π. σ. 53 κέξ. και J. Wahl, Εΐσαγωγή στις φιλοσοφίες του ύπαρξισμού (Les philosophies de l'existence), 1970, σ. 45 κέξ. και 226.

2. Κ. Γεωργούλη, Ήπόψεις από τήν φιλοσοφία τής έποχής μας, 1956, σ. 50-68 και J. Chévalier, δ.π. t. IV, σ. 76 και H. Bouillard, Karl Barth, éd. Aubier, 1958.

y Gasset (διαλεκτική θεολογία)¹, του Bergdiaeff², του G. Marcel³.

5) Ὁ νεοθετικισμός καὶ ἡ ἀναλυτικὴ φιλοσοφία τοῦ κύκλου τῆς Βιέννης (Carnap κ.ά.) καὶ τῶν Ἀγγλων (Morris, κ.ά.)⁴.

6) Οἱ φιλοσοφικὲς σημερινὲς τάσεις στὸν τόπο μας.

Οἱ φιλοσοφικὲς αὐτὲς ἀπόψεις εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὲς καὶ ἔχουν ἓνα κοινὸ παρανομαστή: πῶς ἀναλύουν τὸ ὑποκείμενο μὲ ἀσυνήθιστη παρατηρητικὴ καὶ πρωτοτυπία, βαθυστόχαστα πολλὰς φορὲς, δείχνοντάς μας πτυχὲς τῆς ὑποκειμενικότητος ἄγνωστες εἴτε καὶ γνωστὲς, κοιταγμένες ὅμως ἀπὸ ἄλλη σκοπιά, μὰ ἐνταγμένες σὲ ἰδεαλιστικὲς κατασκευές, πρὸς πᾶνε τελικὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τὶς συντηρητικὲς ἰδεαλιστικὲς τάσεις τῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας.

1. Φαινομενολογία τοῦ Ed. Husserl⁵.

Ὁ Husserl δίχως ἀμφιβολία ἄσκησε ἀποφασιστικὴ καὶ ἀνανεωτικὴ ἐπίδραση στὴν ἀστικὴ φιλοσοφία. Ἀπὸ τὴ βασικὴ του θέση τῆς ἀναγνώρισης τοῦ ἀπόλυτου καθαρῶ χρόνου σὰν ὄντολογικὰ πρῶτου, τὴν πρὸς τὸ χρόνο ἐτοῦτο σύνδεση τῆς συνειδησιακῆς ροῆς καὶ τὸ φτάσιμο στὸ ὑπερβατολογικὸ ἐγώ, ξεκίνησαν ὅλες οἱ σημερινὲς τάσεις τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας. Ἰδιαίτερα στὴ φιλοσοφία τοῦ Heidegger ἡ χρονικότητα γίνεται ἡ ὑπέρτατη ὄντολογικὴ ἀρχή.

1. Κ. Γεωργούλη, ὁ.π. σ. 69 κέξ. J. Chevalier, ὁ.π. σ. 154.

2. N. Bergdiaeff, *Le moi et le monde des objets* (cinq méditation sur l'existence, éd. Aubier, 1936). J. Chevalier, ὁ.π. σ. 482 καὶ 506.

3. Βλ. G. Marcel, *Être et Avoir*, éd. Aubier (1928-33), 1968,

4. Βλ. περ. «Δευκαλίων» τεύχ. 15, 1975 καὶ 16, 1975.

5. E. Husserl, *Idées directrices pour une phénoménologie*, éd. Gall. 1950 καὶ *Recherches logiques*, t. 3, éd. PUF, 1959 καὶ *Leçons pour une phénoménologie de la conscience intime du temps*, Gall. 1964 καὶ *Philosophie première*, éd. PUF, 1970 καὶ *Méditations cartésiennes*, éd. Vrin, 1969. X. Θεοδωρίδη, *Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία*, 1935. Κ. Γεωργούλη, *Ἀριστοτέλους, Πρώτη Φιλοσοφία, εἰσαγωγή*, 1933, τοῦ ἴδιου, *Σύγχρονες φιλοσοφικὲς ἀπόψεις*, 1935, τοῦ ἴδιου, *Αἰσθητικὰ καὶ φιλοσοφικὰ μελετήματα*, 1964 καὶ Ε. Παπανούτσου, *Γνωσιολογία*, 1964, καθὼς καὶ περ. «Δευκαλίων», τεύχ. 11, 1974.

Ο Husserl συνταιριάζοντας την ύποκειμενικότητα τὸ cogito τοῦ Καρτέσιου μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀναφορικότητας¹ (intentionalitas) τοῦ Fr. Brentano, δίνει «καινούργιο» νόημα στὴν ἀντίθεση ὑποκείμενο - ἀντικείμενο. Ἡ ἀντίθεση μετατοπίζεται στὸ πεδίο τῆς συνείδησης. Μὲ τὸ φτάσιμο, τὴν ἀναγωγή στὴν καθαρὴ χρονικότητα καὶ στὴν ὑπερβατολογικὴ σφαῖρα τοῦ καθαροῦ ἐγῶ, παραμερίζοντας καὶ μεταθέτοντας καὶ τὰ ψυχολογικὰ ἐνεργήματα στὴν ἀντικειμενικὴ σφαῖρα, ἀντίθεση τώρα δὲν κάνει τὸ ὑποκείμενο, μὲ τὸ ψυχικὸ περιεχόμενό του, ἀπέναντι στὸ ἀντικείμενο, μὰ τὸ ὑπερβατολογικὸ ἐγῶ, ἢ καθαρὴ ὑποκειμενικότητα ἀπέναντι σ' ὀλόκληρο τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο, ὅπου σ' αὐτὸν εἶναι ἐνταγμένο καὶ τὸ ψυχικὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης τόσο σὰ νοηματικὸ² ἐνέργημα, ὅσο καὶ σὰν περιεχόμενο (πνευματικὸ ἢ αἰσθητό), τὸ νόημα. Ἐτσι τὸ ψυχικὸ-πνευματικὸ ἔχει ὑπόσταση ὅπως τὸ ὑλικό, βρίσκεται κι αὐτὸ στὴν ἀντικειμενικὴ σφαῖρα καὶ κάνει ἀντίθεση στὴν καθαρὴ ὑποκειμενικότητα, πὺ εἶναι τὸ ὑπερβατολογικὸ ἐγῶ (ego transcendental) καὶ προηγεῖται ἀπὸ κάθε ἐμπειρία,

Ἡ κλασσικὴ ἀντίθεση ὑποκείμενο - ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας λοιπὸν παίρνει καινούργιο νόημα στὸ Husserl. Σὰ βασικὸ στοιχεῖο τῆς συνείδησης ἀφοῦ εἶναι ἡ ἀναφορικότητα, δηλαδὴ νὰ πηγαίνει ἡ συνείδηση πρὸς ἓνα «ἑτερογενὲς» περιεχόμενο, τότε στὸ πεδίο τῆς συνείδησης ἔχει θέση τόσο ἡ νοηματικὴ ἐνέργεια, τὸ cogito, ἢ essentia, ὅσο καὶ τὸ νόημα τὸ cogitatum, ἢ existentia. Τὸ νόημα, τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης ξεπηδάει ἀπ' τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, πὺ σὰν αἰσθήματα, στὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο ρέον παρόν, ἀδιάκοπα παρουσιάζονται σὰ βιωματικὸ ρεῦμα σ' αὐτὴ. Ἐτσι φτάσαμε, σύμφωνα μὲ τὸ φιλόσοφο, στὴν ὄντολογικὴ ἰσοτιμία τῶν δυὸ ὄντικῶν περιοχῶν.

Προχωρώντας στὴν κατεύθυνση αὐτὴ καὶ μὲ τὸ σκοπὸ νὰ φτάσει σὲ μιὰ νέα ὄντολογία, στρώνεται σὲ μιὰ ἔρευνα καὶ ἀνάλυση τῆς ὑποκειμενικότητας, πὺ φέρνει σὲ φῶς σπουδαίες

1. Τὴν ἄποψη αὐτὴ τὴν ἔχει ἐπισημάνει πιὸ μπροστὰ ὁ Ἄριστοτέλης στὸ «Περὶ ψυχῆς» (8, 1) ὅταν λέει: «ἡ ψυχὴ τὰ ὄντα πᾶς ἔστι».

2. Πρβ. Μετ. Α, 7, 1072 b τὸ νοητὸν (ἀντικείμενο τοῦ νοῦ), intelligibile.

πτυχῆς τῆς λειτουργίας τῆς συνείδησης πού ἀξίζει νά τῆ σκιαγραφήσουμε σύντομα.

Τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης, σύμφωνα μὲ τὸ φιλόσοφο, μὲ τῆ ροηκότητα τῶν βιωμάτων της (σὰν ἄμεση ἀντίληψη) συνιστᾷ τὸν ἀντικειμενικὸ χρόνο, ἀντίθετα τὰ ψυχολογικὰ ἐνεργήματα τὸν ψυχολογικὸ χρόνο· οἱ δυὸ αὐτοὶ χρόνοι, ἀντικειμενικὸς καὶ ὑποκειμενικὸς, ἀποτελοῦν τὸν φαινομενολογικὸ χρόνο. Πέρα καὶ πάνω ἀπὸ τὸν φαινομενολογικὸ χρόνο βρίσκουμε πὼς ὑπάρχει ὁ καθαρὸς ἀπόλυτος χρόνος. Ὁ χρόνος αὐτὸς εἶναι μιὰ ἀπόλυτη (a priori) ροή, πού δὲν ἔχει διόλου διάρκεια, καμιὰ ἀκίνητη στιγμή γιατί τότε θὰ ἀναιροῦσε τὸν ἑαυτό του, σὰν καθαρὸς χρόνος. Διάρκεια ἔχουν τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀντίληψης μὲ τὶς αἰσθήσεις, πού πέφτοντας στὴν ἀπόλυτη αὐτὴ χρονικὴ ροὴ φτιάχνουν τὸν φαινομενολογικὸ χρόνο: δηλαδή τὰ ἀντικείμενα, πού ἀδιάκοπα μεταπίπτουν ἀπὸ τὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο παρὸν στὸ παρελθόν, εἶναι στιγμῆς-σημεῖα διάρκειας μέσα στὴ ροὴ τοῦ ἀπόλυτου χρόνου¹ κι ἔτσι κρατῶνε τὴ χρονικότητά τους καὶ ταυτόχρονα τὴ σταθερότητά τους. Ἀκόμη, ἂν ἡ ροὴ τοῦ χρόνου στὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο παρὸν, εἶναι ἀσταμάτητη, ὥστόσο ἀπὸ τὸ παρὸν αὐτὸ σὰ σημεῖο², ἀρχίζει μὲ τὶς αἰσθήσεις καὶ τὰ αἰσθήματα, ἢ ἀρχικὴ στιγμή τῆς ἀντικειμενοποίησης. Ἔτσι ὁ χρόνος τῆς ἀντίληψης (σὰν ἐνέργημα) καὶ ὁ χρόνος τοῦ ἀντιληπτοῦ (ἀντικείμενου) εἶναι ταυτόσημος, ὁ ἴδιος. Αὐτὸ θὰ πεῖ: πὼς μέσα στὴ ροὴ τοῦ ἀπόλυτου χρόνου, τόσο ἡ ἀντιληπτικὴ ἐνέργεια (σὰν ἐσωτερικὸς ψυχολογικὸς χρόνος), ὅσο καὶ τὸ ἀντιλαμβανόμενο (σὰν ἀντικειμενικὴ διάρκεια) μαζί ξεκινοῦν κι ἀρχίζουν· μαζί ἀναδύονται καὶ δημιουργοῦνται μέσα στὴν ἀπόλυτη καθαρὴ ροὴ τοῦ χρόνου, σὰν ἄμεσο ἐπίκαιρο παρὸν, μὰ ταυτόχρονα εἶναι ἑτερογενή, ὑπερβατικά³.

Τελικά, ἡ καθαρὴ χρονικότητα εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση, τὸ ὑπόστρωμα (substratum), γιὰ νὰ ὑπάρχει ὁ φαινομε-

1. E d. Husserl, *Leçons...*, § 37, p. 100.

2. Πρβλ. τὸ 'νῦν' στὸν Ἀριστοτέλη, *Φυσ. ἀκρ.* 217 b 29—224a 16 καθὼς καὶ Χρ. Ζήση, *Αἱ περὶ χρόνου ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλους*, 1965.

3. E d. Husserl, *Leçons...*, § 36, p. 99.

νολογικός χρόνος και τὸ καθαρὸ ὑπερβατολογικὸ ἐγὼ εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση για νὰ ὑπάρχει ὁ ἀντικειμενικὸς ὕλικὸς κόσμος. Τὸ κέρδος ἀπ' ὅλη αὐτὴ τὴν ἀνάλυση ποὺ κάνει ὁ φιλόσοφος, δὲν εἶναι βέβαια τὸ φτάσιμο σὲ μιὰ ἀφαίρεση (καθαρὴ χρονικότητα - καθαρὸ ἐγὼ) ποὺ ἀναπόφευχτα καταλήγει κάθε ἰδεαλιστικὴ προσπάθεια για νὰ λύσει τὴν ἀντίθεση: εἶναι-νοεῖν, ἀντικείμενο-ὑποκείμενο. Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ προσέξουμε εἶναι ἡ λεπτολόγια καὶ βαθειὰ ἀνάλυση τοῦ πεδίου τῆς συνείδησης ποὺ μᾶς δείχνει τὴ διαλεχτικὴ δομὴ τοῦ ἐγῶ.

Παρόλη τὴν προσπάθειά του ὁ Husserl νὰ ἀνακαινίσει τὴν ἀντίθεση Y-A, ἀναγνωρίζοντας τὴν ὄντολογικὴ τους ἰσοτιμία, ξαναγυρίζει στὰ παλιὰ λημέρια τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας. Ἐάν προσέξουμε, ἡ ἀντίθεση Y-A μετατοπίστηκε μόνο· ἡ ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου ἔγινε βαθύτερη καὶ τῆς ἀφαιρέθηκε μέρος της: τὸ ψυχολογικὸ, ποὺ μετατοπίστηκε πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴ σφαῖρα. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμποδίζει ἡ ἀντίθεση νὰ παραμένει καὶ νᾶχουμε ἀπ' τὴ μιὰ τὸ ὑπερβατολογικὸ ἐγὼ κι ἀπ' τὴν ἄλλη τὴν ἀντικειμενικὴ σφαῖρα (: ψυχολογικὸ-ἔξωτερικὸς κόσμος).

Εἶναι ἀλήθεια ὅμως πὼς ἔδωσε καινούργιο νόημα στὴν παλιὰ (ἀπὸ τὸν Ντεκάρτ κι ἔδῳ) ἀντίθεση τῆς φιλοσοφίας, ποὺ χωρίζει τὴ μορφή ἀπὸ τὸ περιεχόμενο, τὴν *essentia* ἀπὸ τὴν *existentia* καὶ θαυμάσια ἀνάλυσε κι ἔδειξε τὴ διαλεχτικὴ σύσταση τῆς συνείδησης: τὴν ἴδια μὲ τὸν ἑαυτὸ της καὶ ταυτόχρονα διάφορη. Ὅμως τὸ νὰ ζητᾶ πέρα ἀπ' αὐτά: τὸ ὑπερβατολογικὸ ἐγὼ, εἶναι νὰ ξαναγυρίζουμε, μ' ἄλλη μορφή, ξανὰ στὸν ἰδεαλισμό. Ἐκεῖνο ποὺ νομίζει σὰν ὑπερβατολογικὸ ἐγὼ, σὰ «καθαρή» ὑποκειμενικότητα, εἶναι πραγματικὰ ἐνέργεια τῆς συνείδησης ποὺ μπορούμε νὰ τὴ γνωρίσουμε μὲ μιὰ ἀναδίπλωση τοῦ ἐγῶ· δηλαδὴ τὸ ὑπερβατολογικὸ ἐγὼ γίνεται νοητὸ μόνο στὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὸ ἀντικειμενικὸ ἐγὼ, τὸ ἐγὼ νοῦ τοῦ Καρτέσιου. Γιατὶ πὼς ἄλλοιῶς θὰ μπορούσε νὰ γίνεи γνωστὸ, νὰ μᾶς πληροφορήσει για τὴν ὑπαρξή του, τὸ ὑπερβατολογικὸ αὐτὸ ἐγὼ ἂν δὲν περάσει ἀπ' τὶς κατηγορίες τῆς νόησης; Ἐτσι ἡ καθαρή ὑποκειμενικὴ ἐνέργεια, τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης, τὸ ἐγὼ σὰν καθαρὴ ὑπέρβαση, εἶναι πάλι ἀφαίρεση τῆς νοη-

τικῆς ἐνέργειας. Τὸ ἐγὼ αὐτό, ὅσο καὶ νὰ τὸ θέλει, ὅσο κι ἂν προσπάθησε στὶς «Λογικὲς του ἐρευνες»¹ νὰ τὸ καθαρῖσει ἀπὸ τὸν ψυχολογισμό, ὅπως λέει, στὸ βάθος εἶναι ψυχολογικὴ ἐνέργεια καὶ σὰν τέτοια ἔχει τὸ φυσιολογικὸ τῆς ὑπόβαθρο. Πιὸ κάτω² θὰ προσπαθήσουμε νὰ διασαφήσουμε ὅσο μπορούμε τὴ σημασία καὶ τὴν ἔννοια τοῦ ὑπερβατολογικοῦ ἐγὼ τοῦ Husserl.

2. Ὑπαρξισμὸς τοῦ M. Heidegger

Ἐκεῖνο τὸ στοιχεῖο ποὺ χαρακτηρίζει τὴ φιλοσοφία τοῦ Heidegger εἶναι ἡ διάθεση ἀπ' ὅπου πηγάζει. Δὲν εἶναι ἡ ἀπορία, ὅπως θέλει ὁ ἀρχαῖος σοφός, αἰτία γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση, ἀλλὰ ἡ ἀγωνία. Ἄλλοι καιροὶ τότε κι ἄλλοι τώρα. Κάθε φορά, στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, ὅταν βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ κοινωνικὴ ἀναταραχὴ κι ἀποσύνθεση, πάντοτε ξεπροβάλλουν ἀπὸ ὀρισμένες κοινωνικὲς τάξεις χαρακτηριστικὲς πνευματικὲς ἐκδηλώσεις, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς ψυχικὲς διαθέσεις τῆς ἀποσύνθεσης αὐτῆς. Ἔτσι, στὶς θεολογικὲς ρίζες τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας τοῦ Heidegger³, συνταιριάζονται

1. Ed. Husserl, *Recherches Logiques*, (t. III), p. 162.

2. Βλ. πιὸ κάτω κεφάλαιο: Ὑποκειμενικὸ ἐγὼ.

3. Βλ. M. Heidegger, *Sein und Zeit*, Tübingen, 1953 καὶ Kant et le problème de la métaphysique, éd. Gallimard, 1953 καὶ Qu'est-ce que la métaphysique, éd. Gall. 1951 καὶ De l'essence de la vérité, éd. Vrin, 1948 καὶ Introduction à la métaphysique, PUF, 1958 καὶ Lettre sur l'humanisme, éd. Aubier 1957 καὶ Principe de la raison, Gall. 1962 καὶ Qu'appelle-t-on pensée? PUF, 1959 καὶ Essais et conférences, Gall. 1958 καὶ Qu'est-ce que la philosophie? Gall. 1957. Βλ. καὶ A. De Waelhens, *La philosophie de M. Heidegger*, Louvain, 1948. W. Biemel, *Le concept de monde chez Heidegger*, 1950. R. Jolivet, *Le problème de la mort chez M. Heidegger et J.P. Sartre*, 1950. J. Wahl, *Sur l'interprétation de l'histoire de la métaphysique d'après Heidegger*, 1951. A. Dondegne, *Foi chrétienne et pensée contemporaine*, 1951. A. De Waelhens, *Phénoménologie et vérité. Essais sur l'évolution de l'idée de la vérité chez Husserl et Heidegger*, 1953. J. Wahl, *Ver la fin de l'ontologie, étude sur l'introduction dans la métaphysique par Heidegger*, 1956. M. Corvez, *La philosophie de Heidegger*, PUF, 1961. Κ. Γεωργούλη, *Σύγχρονοι φιλοσοφικὲς κατευθύνσεις*, 1954 καὶ *Αἰσθητικά καὶ φιλοσοφικά*

τόσο αρχαίες όσο και νεότερες φιλοσοφικές απόψεις, που ανακατωμένες με στοιχεία της προσωπικότητας του φιλόσοφου, δίνουν τη σφραγίδα της πρωτοτυπίας.

Έδώ μās ενδιαφέρουν δυο βασικά σημεία της φιλοσοφίας αυτής: α) πώς είναι στραμμένη προς το όν και εξετάζει το πρόβλημα που καταπιάστηκε ο Άριστοτέλης: τί το όν; και β) πώς ή αφετηρία της φιλοσοφίας του είναι ή άτομική ύπαρξη, το ύποκειμενο. Βλέπουμε τον όντολογικό προσανατολισμό απ' τή μιὰ και τήν τάση νά σωθει το ύποκειμενο απ' τήν άλλη· γιατί αν ξεκινά από τή συγκεκριμένη άτομική ύπαρξη (παράχρηση στο μαρξισμό) τελικός σκοπός ή προτεραιότητα του ύποκειμενικού-πνευματικού. Συνταιριασμός της αρχαίας όντολογικά στραμμένης φιλοσοφίας με τή στα νεότερα χρόνια ύποκειμενικότητας. Και τὰ δυο έτοϋτα στοιχεία της φιλοσοφίας του Heidegger συνδέονται όργανικά.

Δέν είναι ανάγκη νά ακολουθήσουμε το φιλόσοφο σ' όλο το πλάτος της άποψής του: πώς οί διάφορες βαθμίδες της μέριμνας, που είναι ή οϋσία της ανθρώπινης «πεπερασμένης» ύπαρξης, τελικά μās οδηγεί από το φόβο στην ύπαρξιακή άγωνία, έτσι που νά μπορούμε νά πουμε: μεριμνώ άρα ύπάρχω. Οϋτε άκόμη πώς σαν όντολογική προϋπόθεση για νά ύπάρχει ή μέριμνα είναι ο χρόνος, που μέσα σ' αυτόν είναι όχι μόνο ένταγμένη, μὰ και «μορφωμένη» ή ύπόσταση, το έγώ.

Βασικό είναι έτοϋτο: πώς ο Heidegger ύπερβαίνοντας¹ το Husserl, αναδειχνει τήν καθαρή χρονικότητα σαν τήν ύπερτατη όντολογική άρχη κι ή καθαρή ύποκειμενικότητα, το ύπερβατολογικό έγώ (που στο Husserl είναι όντολογικά πρώτο) είναι μόρφωμα της χρονικότητας αυτής. Με συνέπεια βγαίνει πώς ή ύπαρξη του έξωτερικού κόσμου έξαρτιέται από τήν παρουσία της ανθρώπινης ύπόστασης. Όπως ο Husserl φτάνει στο συμπέρασμα πώς ο έξωτερικός κόσμος είναι δευτέρου βα-

μελετήματα, 1964 και Άριστοτέλους, Πρώτη φιλοσοφία, 1935. Χ. Θεοδωρίδη, Εισαγωγή στη φιλοσοφία, 1954 και I. Μ. Μποχένσκι, Ίστορία της σύγχρονης εύρωπαϊκής φιλοσοφίας, σ. 197-208. Ε Σ Σ Δ, Σύνομη ιστορία της φιλοσοφίας, 1963, σ. 793-801).

1. J. F. Lyotard, La phénoménologie, PUF, 1956, p. 8.

θμού και εξαρτιέται από το υπερβατολογικό ἐγώ, ἔτσι καὶ στὸν Heidegger προϋπόθεση γιὰ νὰ φανεῖ ὁ κόσμος εἶναι ἡ ἐνεργητικὴ στάση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης.

Σημεῖο βασικῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στοὺς δυὸ φιλόσοφους εἶναι πὼς ὁ Husserl περιορίστηκε νὰ θέσει σὲ παρένθεση τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο δίχως νὰ τὸν μελετήσῃ στὴν συγκεκριμένη του ὑπαρξη, ἀντίθετα ὁ Heidegger, παίρνοντας βασικὰ σημεῖα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kierkegaard, ἀνατέμνει τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξη στὸν συγκεκριμένο καθημερινὸ βίο της. Ξεκινᾷ ἀπ' τὴ μελέτη τοῦ εἶναι γενικά, κατεβαίνει στὰ μερικὰ ὄντα καὶ τελικὰ ξαναγυρίζει στὸ εἶναι, προσπαθώντας νὰ δώσει ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: τί τὸ ὄν. Ἀφετηρία τῆς ἔρευνάς του εἶναι ἡ ἀτομικὴ συγκεκριμένη ὑπαρξη ποὺ τὴ θεωρεῖ προνομιοῦχα περιοχῆ, γιατί: ἔρχεται σ' ἐπαφὴ μ' ἄλλα ὄντα, στρέφει τὴν προσοχή της σ' αὐτά, ἐναντιώνεται σ' αὐτά. εἶναι ἡ μοναδικὴ θέση ὅπου φανερώνεται ἡ κατανόηση τοῦ συνολικοῦ εἶναι καὶ ποὺ δὲν παύει αὐτὸ νὰ ἀναπαράγεται μέσα σ' αὐτή. Τελικὸς σκοπὸς μας ὅμως μένει ἡ ὄντολογικὴ ἔρευνα: τί τὸ ὄν κι ὄχι ὄντικὴ, γιὰ τὰ μερικὰ ὄντα, ἀλλὰ ὄντολογικῆ γενικά γιὰ τὸ εἶναι στὸν πρῶτο ὄρο. Ἔτσι ἡ μέθοδος μας δὲν γίνεται ἀποδειχτικὴ, ὅπως π.χ. τῶν μερικῶν ἐπιστημῶν, μὰ «δεικτικὴ»: ἡ φαινομενολογικὴ. Τὸ φαινόμενο τοῦ «ὄντος εἶναι τὸ πρῶτο φανέρωμα ποὺ τὸ θέτει τὸ ὑποκείμενο καὶ εἶναι ἡ πιὸ πλατιά ἄποψη τῶν μερικῶν ὄντων, ποὺ ταυτόχρονα τὸ ὑποκείμενο, ἐμεῖς, ζοῦμε ἀνάμεσα σ' αὐτά»¹. Τελικὰ ὁ φιλόσοφος θὰ καταλήξῃ πὼς ὑπέρτατη ὄντολογικὴ ἀρχὴ εἶναι ὁ χρόνος.

Ὁ Κ. Γεωργούλης μᾶς κάνει προσεχτικὸς σ' ἓνα σημεῖο, πὼς: «θὰ εἶταν σφάλμα νὰ ταυτίσουμε τὸν φαινομενολογικὸ καὶ ὑπαρξιακὸ ἰδεαλισμὸ πρὸς τὴν ἰδεοκρατία, ὅπως τὸν εἶχε ἀναπτύξει ἡ γερμανικὴ μετακοντιανὴ φιλοσοφία» γιὰ τὸ «θὰ πρέπει νὰ προσέξουμε ὅτι ὁ Heidegger, ὅπως καὶ ὁ Husserl² δὲν μιλοῦν γιὰ μιὰ ἐξ ὑπαρχῆς δημιουργία τοῦ ὄντος, συντε-

1. Βλ. M. Heidegger, *Sein und Zeit*, p. 4-7.

2. Πρβ. R. Ingarden, *Husserl et la pensée moderne*, 1950, p. 190-214 καὶ H. Ey, *La conscience*, PUF, 1968, p. 4-5.

λουμένη από την υποκειμενική ενεργητικότητα. Λένε μόνο, ότι δυνάμει τῆς ενεργητικότητος τοῦ υποκειμένου ἀποκαλύπτεται καὶ φαίνεται τὸ ὄν»¹. Ἡ παρατήρηση εἶναι σωστή, σὰν πρόβλημα μόνο τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας. Γιατί ἂν προσέξουμε θὰ δοῦμε πὼς ἐρχόμαστε ἀπὸ ἄλλο δρόμο στὸν ἰδεαλισμό. Ὅταν λέμε πὼς «δυνάμει τῆς ενεργητικότητος τοῦ υποκειμένου ἀποκαλύπτεται καὶ φαίνεται τὸ ὄν», μπορεῖ πολὺ καλὰ νὰ ὀδηγηθοῦμε στὴ σκέψη²: «τιθεμένου τοῦ υποκειμένου τίθεται καὶ τὸ ὄν» τὸ ἀντίθετο δὲν εἶναι ἀληθινὸ καὶ «αἰρουμένου τοῦ υποκειμένου αἴρεται καὶ τὸ ὄν» τὸ ἀντίθετο δὲν εἶναι ἀληθινόν. Δηλαδή πὼς ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ὄντος, τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸ υποκείμενο, πὼς ἡ ὑπαρξὴ του ἔξω ἀπὸ τὸ υποκείμενο εἶναι ἀμφίβολη καὶ τελικὰ στὴν ἀρνήσιον τῆς ὑπαρξῆς του. Ἡ σχέση ὅμως υποκειμένου-ἀντικείμενου δὲν εἶναι σχέση ὑπαρκτικότητος, μὰ σχέση γνωστικῆ ἀνάμεσά τους· σχέση δυὸ περιοχῶν τοῦ ὄντος, πού στὴν ἱστορικὴ πορεία τους ἡ μιὰ βγαίνει (ἡ υποκειμενικὴ) ἀπ' τὴν ἄλλη γιὰ νὰ τὴ θεωρεῖ. Τὸ υποκείμενο μὲ τὴν πρακτικὴ κοινωνικὴ δραστηριότητά του, δὲν κάνει τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ μᾶς φέρνει στὴ γνώση στὴ σχέση του μὲ τ' ἀντικείμενο.

Θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσουμε ἀκόμη μιὰ ἀντι-ιστορικότητα καὶ μιὰ στατικότητα στὶς ἀπόψεις του. Ἄν δοῦμε τὶς ἐξελικτικὲς βαθμίδες τῆς ἀνθρώπινης καὶ πιδό πίσω τῆς προανθρώπινης νοοτροπίας οἱ σχέσεις ἀνάμεσα υποκείμενο-ἀντικείμενο δὲν εἶναι σταθερῆς καὶ ἀνάλλαγες, μὰ μεταβάλλονται ἀδιάκοπα, ὅπως εἶδαμε. Ἡ προσπάθεια γιὰ ὄντολογικὴ ἱστορική μιὰ τῶν δυὸ ὄντικῶν περιοχῶν ναυαγεῖ. Ἡ σύζευξη τοῦ ὄντολογικοῦ προσανατολισμοῦ καὶ τῆς υποκειμενικότητος μᾶς φέρνει σὲ μιὰ νέα ἰδεαλιστικὴ τοποθέτηση, πού κάνει τὴν ἐντύπωση πὼς περιλαβαίνει καὶ ἐρμηνεύει τὴν κοσμικὴ κι ἰδιαίτερα τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα.

1. Κ. Γεωργούλη, Αἰσθητικὰ καὶ φιλοσοφικὰ μελετήματα, 1964, σ. 230.

2. Ὅπως κι ἔγινε, βλ. J. P. Sartre, L'Être et le Neant, Gallimard, 1948, p. 4-5.

Σε τελευταία ἀνάλυση ἡ ἄποψη τοῦ Heidegger ἀντιπροσωπεύει τὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου τῆς καταστημένης τάξης (ἐδῶ καὶ τοῦ φασισμού) ποὺ ἐκφράζει ὑπαρξιακὴ ἀγωνία γιὰ τὸ μέλλον τῆς καὶ φτάνει τὴν ἀγωνία θανάτου νὰ τὴ γενικεύει καὶ νὰ τὴν ἀπλώνει σ' ὀλόκληρη τὴν ταξικὴ κοινωνικὴ κλίμακα. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἔχει βαθειὰς ρίζες ἀπὸ τὴν πρωτόγονη ἐποχὴ ἀκόμη καὶ σὲ κάθε κοινωνικὴ βαθμίδα ἀντικρύζεται τὸ ἴδιο περιεχόμενο μὲ μορφὴ διαφορετικὴ¹. Τὸ πόσο συμβολικοὶ καὶ ὑποβλητικοὶ εἶναι οἱ σχετικοὶ μῦθοι ποὺ ἀφοροῦνε στὸ θάνατο, δείχνει τὴ βαρῦτητα ποὺ εἶχανε πάντοτε γιὰ τὸν ἄνθρωπο, μπροστὰ στὴ διάλυση τῆς ὑπαρξίης του. Στὶς παλαιολιθικὲς καὶ νεολιθικὲς κοινωνικὲς ομάδες ἡ ὑπαρξιακὴ ἀγωνία δὲν παράγεται ἀπὸ τὴ ζωὴ μετὰ θάνατο, ποὺ τῶχανε λύσει μὲ τὸν κύκλο ζωῆς καὶ θανάτου, μὰ ἀπὸ τὸν ἐπίγειο ἀγῶνα γιὰ ἐπιβίωση καὶ αὐτοσυντήρηση. Μὲ τὴν ταξικὴ κοινωνικὴ συγκρότηση ἡ ἐξασφάλιση τῆς κυρίαρχης τάξης, ἀπὸ τὴν ἐπιβιωτικὴ ἀγωνία, μεταθέτει τὴν τελευταία πρὸς τὴ ζωὴ πέρα ἀπ' τὸ θάνατο, σὰ συνέχιση τὴν «ἐπὶ γῆς» μακάρια ζωὴ τῆς. Δουλεῖται ἰδεολογικὲς μορφὲς μὲ συναισθηματικὸ φόντο τὴ διατήρηση τόσο τοῦ ἐπίγειου καταστημένου ὅσο καὶ τὴν ὕστερα ἀπ' τὸ θάνατο καλοπέραση. Ἀντίθετα γιὰ τὶς ὑποδουλωμένες τάξεις, ὁ θάνατος δὲν ἔχει τὴν ἴδια σημασίαν ἢ ὑπαρξιακὴ ἀγωνία ἐξακολουθεῖ νὰ παράγεται ἀπὸ τὴν ἀβέβαιη ἐξασφάλιση τῆς αὐτοσυντήρησης σὲ τούτῃ τὴ ζωὴ, ἔτσι ποὺ τὸ θάνατο νὰ τὸν ἀντικρύζει, ἀνάλογα βέβαια μὲ τὶς περιστάσεις καὶ τοὺς καιροὺς, σὰ λύτρωση σὲ δουλωμένους καὶ ἐξαθλιωμένους λαοὺς, ὅπως στὸν καιρὸ τῆς Ρώμης, εἴτε σὰν τὸ χειρότερο κακό, ὅπως στὸν ὀμηρικὸ Ἕλληνα γιὰ παράδειγμα.

Ὁ Heidegger μὲ τὴν ὑπαρξιακὴ ἀγωνία του, μᾶς δείχνει πολὺ χαρακτηριστικὰ τὸ πόσο δυνατὰ νοιώθει ἡ ἄρχουσα τάξη τῆς δυτικῆς ἀστικῆς κοινωνίας τὴν ἀποσύνθεσίν της καὶ τὸ ἀβέβαιο μέλλον τῆς².

1. C. Odier, *L'angoise et la pensée magique*, 1947.

2. Βλ. J. Fogeler, *L'existentialisme et l'avenir de l'humanité* (στὸ *L'avenir de la Société*, éd. Moscou, 1965, p. 153-170).

3. Ὑπαρξισμὸς τοῦ J. P. Sartre

Ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἡ ἄποψη τοῦ Sartre¹, ὄχι μόνο σχετικὰ μὲ τὰ πρωτεῖα τῆς ἀντίθεσης Ὑποκείμενου - Ἀντικείμενου μὰ καὶ ἀπὸ μιὰ ἄλλη πλευρά: πὼς προσπαθεῖ νὰ συνυφάνει τὸν ὑπαρξισμό μὲ τὸ μαρξισμό. Στους ὑπαρξιστὲς γενικὰ ἡ existentia, ἡ ὑπαρξη, προηγεῖται τῆς essentia, τῆς οὐσίας². Κι αὐθεντικὴ ὑπαρξη ἔχει μόνο ὁ ἄνθρωπος, τὸ ὑποκείμενο, ἡ συνείδηση, σ' ἀντίθεση μὲ τὸ εἶναι εἶναι ἀπλὰ ὄν στὴν πρώτη σημασία τοῦ ὄρου (στὴ γενικὴ-ἀφαιρεμένη οὐσία του). Γιὰ τὸν Sartre: εἶναι καὶ Μηδὲν εἶναι ταυτόσημα· εἶναι: «εἶναι στὸν ἑαυτό του». Ὁ Sartre κινεῖται ἀνάμεσα σὲ δύο κατηγορίες βασικὰ ἀντίθετες: τὸ «εἶναι στὸν ἑαυτό του» καὶ τὸ «εἶναι γιὰ τὸν ἑαυτό του». Ἡ πρώτη κατηγορία εἶναι γενικὰ τὸ εἶναι, ποὺ δὲν ἐκδηλώνει τὴν παρουσία του σὰν «εἶναι-ἐδῶ», μὰ ἀπλὰ «εἶναι» ποὺ πολὺ καλὰ μπορεῖ νὰ δηλωθεῖ μὲ τὴν ἀπουσία του: «τὸ εἶναι τοῦ ἀντικείμενου εἶναι καθαρὸ μὴ εἶναι»³. Ἡ δευτέρη, τὸ «εἶναι γιὰ τὸν ἑαυτό του» εἶναι ἡ συνείδηση. Τὸ εἶναι τῆς συνείδησης εἶναι ριζικὰ ἄλλο ἀπὸ τὸ «εἶναι», ποὺ αὐτὸ (τὸ εἶναι τοῦ κόσμου) ὑπονοεῖται ἀπ' αὐτὴ (τὴ συνείδηση)⁴. Μὲ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, ἔτσι, φτάνουμε στὸ «εἶναι γιὰ τὸν ἑαυτό του»: στὴν ὑπαρξη. Πῶς φτάνουμε; Ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξη μηδενίζει τὸ «εἶναι στὸν ἑαυτό του», δηλαδή τὸ «μηδὲν» κι ἔτσι φτάνει στὴν ὑπαρξη. Μηδένιση τοῦ μηδὲν (δύο ἀρνήσεις κάνουν μιὰ κατάφαση) ἰσοδυναμεῖ μὲ μιὰ θέση, ἐδῶ: τὴν ὑπαρξη (τοῦ ὑποκείμενου). Ἡ στάση αὐτὴ εἶναι κοινὴ στους ὑπαρξιστὲς καὶ πηγάζει ἀπὸ τὸ Husserl ποὺ φτάνει στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος προέρχεται ἀπὸ τὴν

1. J. P. Sartre, *L'Être et le Neant*, Gall. 1948 καθὼς καὶ *Critique de la raison dialectique*, Gall. 1960.

2. Σ' ἀντίθεση μὲ τὸν L. Lavelle (*La conscience de soi*, éd. Grasset, 1933, p. VII) ποὺ ταυτίζει essentia-existentia καὶ φτάνει στὴ μεταφυσικὴ ἐξάρτηση, στὸ θεὸ (*De l'acte*, éd. Aubier, 1929, p. 95). Ὁ Sartre ἀντίθετα φτάνει στὴν ἀθεΐα (*L'Être et Neant*, p. 547, 560, 605 κέξ.).

3. *L'Être et le Neant*, p. 28.

4. *L'Être et le Neant*, p. 29.

ἐνεργητικότητα τοῦ ὑποκείμενου καὶ ἐπόμενα εἶναι δευτέρου βαθμοῦ.

Ἡ ὅλη ἡ μπερδεμένη αὐτὴ ὁρολογία σημαίνει: τὸ εἶναι, ἡ φύση, γενικὰ τὸ ὄν, εἶναι «μηδέν», ἀπουσία, ἓνα τίποτα, ἀπλὰ μιὰ ἔννοια· κι ἂν ὑπάρχει ἀκόμη, ἀδιάφορο· ἀφοῦ δὲν μπορεῖ νὰ νοιώσει τὸν ἑαυτό του, εἶναι σὰν νὰ μὴν ὑπάρχει. Μὲ τὴν ἀνθρώπινη ὁμως συνείδηση τὸ εἶναι, αὐτὸ τὸ τίποτα, τὸ μηδέν, μηδενίζεται κι ἔτσι ἀπαλείφοντας τὸν ἑαυτό του γίνεται ἀπὸ «εἶναι στὸν ἑαυτό του» σὲ «εἶναι γιὰ τὸν ἑαυτό του»· ἔτσι ἡ συνείδηση παίρνει ὑπαρξη καὶ εἶδηση τοῦ ἔξω κόσμου καὶ τοῦ ἑαυτοῦ τῆς καὶ τὰ ἀξιολογεῖ. Βασικὰ λοιπὸν ἂν προσέξουμε, ἡ θέση αὐτὴ ἔρχεται σ' ἀντίθεση μὲ τὸ μαρξισμό. Στὸν μαρξισμό ἔχουμε ἱεραρχημένη διαλεχτικὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἔξωτερικό - πρωταρχικό κι ἀντικειμενικό κόσμο, σκαλισκαλί, στὸ ὀργανικό, στὸ βιολογικό - ψυχολογικό, στὸ κοινωνικό καὶ τελικὰ στὴ συνείδηση. Στὸν ὑπαρξισμό γίνεται ἀνάστροφα: ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση σὰν ὑπαρξη ἀναφαίνεται ὁ ἀντικειμενικός κόσμος¹, ἡ φύση· καὶ τοῦτο γιὰτὶ σύμφωνα μὲ τὸν ὑπαρξισμό, ἡ πρωταρχικότητα τοῦ εἶναι δὲν εἶναι ἡ ὑπαρξὴ του, μὰ ἡ οὐσία του (χωρισμός ὑπαρξης καὶ οὐσίας, μορφῆς καὶ περιεχομένου). Κι ἐπειδὴ ἡ οὐσία, σὰν οὐσιαστικὸ γνῶρισμα, εἶναι δημιουργημὰ τοῦ ὑποκείμενου, ἐπόμενα βγαίνει πὼς τὸ ἀντικειμενικὸ εἶναι φαίνεται καθαρὸ δημιουργημὰ τοῦ ὑποκείμενου. Μιὰ τέτοια ἄποψη ὁμως κάνει φανερὴ τὴν ἀντίθεσή τῆς ἀπέναντι στὸν μαρξισμό στὸ ὄντολογικὸ πεδίο.

Ἐτσι, σύμφωνα μὲ τὸ Sartre, μηδενίζοντας τὸ «ὄν-μηδέν» ἡ συνείδηση μπαίνει στὴν ὑπαρξη. Ὅμως ἀκόμη κι ἔτσι ἡ συνείδηση δὲν ἔχει φτάσει στὴν ἀθθεντικὴ ὑπαρξη. Γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὸ πρέπει νὰ μπούμε στὸ κοινωνικὸ καὶ ἠθικὸ πεδίο. Τὸ εἶναι τῆς συνείδησης εἶναι συνείδηση κάποιου πράγματος ποῦ ἔτοῦτο σὰ συγκεκριμένη-πληθωρικὴ παρουσία, δὲν ἀποτελεῖ ἀκόμη τὴν συνείδηση τὴν ἴδια, τὴν καθαρὴ-πραγματικὴ ὑποκειμενικότητα καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ βγεῖ ἀπ' αὐτὴ μὲ μιὰ τρίτη λύση, ὅπως

1. L'Être et le Neant, p. 30.

λέει. Έτσι τὸ πρόβλημα ἀφορᾷ στὶς σχέσεις: ἀνάμεσα στὸ «Εἶναι στὸν ἑαυτό του» καὶ στὸ «Εἶναι γιὰ τὸν ἑαυτό του»: πιὸ συγκεκριμένα ἢ σχέση τοῦ ἀνθρώπου: α. μετὸν κόσμον, β. μετὸν ἄνθρωπον, γ. μετὴν κοινωνία (τοὺς ἄλλους).

Στὴ μελέτη αὐτὴ τελικᾶ βρῖσκουμε πὼς ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐλευθερία. Γιὰ νὰ φτάσει ὁ ἄνθρωπος στὴν αὐθεντικὴ ὕπαρξη, πρέπει νὰ φτάσει στὴν ἐλευθερία: ὅμως στὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία, ὅπου δίχως δεσμούς καὶ καθορισμούς, νὰ μπορεῖ τὸ ἄτομον νὰ παίρνει ἀποφάσεις μετὰ συναισθησὴ τῆς εὐθύνης καὶ τοῦ χρέους του. Μιὰ τέτοια ὅμως ἐλευθερία¹ μόνο λίγοι τὴν ἀπολαβαίνουν. Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι ἔχουν τὴν τάση «ν' ἀπαρνοῦνται» τὴν ἐλευθερία τους καὶ τὴ νιώθουν σὰν ἀβάσταχτο φορτίο: ἔτσι ἢ τὴ φορτώνουν στὸ θεὸ ἢ ἡ τάση αὐτὴ (*mauvaise foi*)² τοὺς ὀδηγεῖ πρὸς τὸ μηδέν· δηλαδὴ ἀπὸ τὸ «Εἶναι γιὰ τὸν ἑαυτό του» στὸ «Εἶναι στὸν ἑαυτό του»: ἔτσι μπλέκονται μετὰ τὶς κοινωνικὲς συμβατικότητες, νόμους, ἀντικειμενικὲς θεωρήσεις καὶ ἐπιδράσεις τῶν ἄλλων, κατατρίβονται γενικᾶ μέσα στὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ ἔτσι ἀδιάκοπα ταυτοποιοῦνται μετὰ τὸ ὄν, μετὰ τὸ μηδέν. Ἀντίθετα ἐπειδὴ ἡ συνείδηση εἶναι ἓνα γίνεσθαι ποῦ ἀπὸ μόνο του μηδενίζεται ἀδιάκοπα, κάνει μιὰ συνεχῆ ὑπέρβαση τοῦ ἑαυτοῦ της καὶ γιὰτὶ προβάλλει τὰ βιώματά της μέσα στὸ χρόνο στὸ μέλλον σὰ σχέδιο (*projet*) γιὰ πραγμάτωση μετέχοντας ἔτσι στὴν ἐλευθερία.

Ἡ αὐθεντικὴ ὕπαρξη εἶναι ταυτόσημη μετὰ τὴν ἐλευθερία: σὲ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸ μηδέν καὶ σὲ φέρνει μπροστὰ σὲ μιὰ κατάσταση ὅπου εἶσαι ὑποχρεωμένος μετὰ συναισθησὴ τῆς εὐθύνης σου νὰ πάρεις μιὰ ἀπόφαση μόνος σου, ἀπόλυτα ξεκομμένος ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἀπὸ τὸν κόσμον, ἀκόμη καὶ ἀπὸ περασμένα βιώματά σου, ἂν θέλεις νὰ εἶσαι συνεπὴς στὴν ἔννοια τῆς

1. L'Être et le Neant, p 547, 560, 605. Στὴ σ. 543 γράφει: «... ἔτσι ἐλευθερία, ἐκλογὴ, μηδενισμός, χρονopoίηση, δὲν κάνουν παρὰ ἓνα μόνο καὶ τὸ ἴδιο πράγμα». Βλ. καὶ ΕΣΣΔ, Σύντομη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, σ. 797 κέξ. καθὼς καὶ J. P. Sartre, L'existentialisme est un humanisme 19 . p. 17.

2. L'Être et le Neant. p. 85 κέξ.

απόλυτης ελευθερίας. Γιατί μιιά ελευθερία πού καθορίζεται αυτοαυαιρείται: «ό άνθρωπος είναι ελεύθερος νά διαλέξει μόνος του τί θά γίνει». Έτούτη ή άποψη του Sartre έρχεται σέ κατάφωρη αντίθεση μέ τó μαρξισμό, όπου σ' αυτόν είναι ή κοινωνική συνείδηση πού καθορίζει την άτομική. Στο ύπαρξισμό του Sartre όχι μόνο ή άτομική συνείδηση καθορίζει την κοινωνική, μά δίνει νόημα και άξιολογει και τόν έξωτερικό κόσμο· τελικά, τó Είναι έξαρτιέται άπ' τή συνείδηση.

Στό έργο του «Κριτική του διαλεκτικού λόγου» ό Sartre έπιχειρεί νά δανείσει είτε καλύτερα νά συνταιριάξει τόν ύπαρξισμό μέ τó μαρξισμό. Διακηρύχνει πώς παραδέχεται τó μαρξισμό σάν την άξέπεραστη φιλοσοφία του καιρού μας. Τόν κατηγορεί όμως πώς δέν καταπιάστηκε καθόλου μέ τή συγκεκριμένη ανθρώπινη ύπαρξη και τά προβλήματά της. Θεωρεί τόν άνθρωπο σάν άντικείμενο και τόν βλέπει γενικά άπ' τó κοινωνικό πρίσμα, έξισοπεδώνοντας τις άτομικές συνειδήσεις άν και ή καθεμιά έχει την ιδιομορφία της. 'Ο Sartre γράφει πώς για τή μελέτη της άτομικής συνείδησης θά είτανε ό ύπαρξισμός ή κατάλληλη μέθοδος για τή διερεύνησή της. Γιατί οί μαρξιστές, καταπιάστηκαν μέ τή συνολική κοινωνική άνάλυση κι άφησαν τó άτομο άνεξερεύνητο, άν κι δ,τι γίνεται άφορά ίσα-ίσα στον άνθρωπο. 'Ο μαρξισμός άρκείται, στη διαπίστωση πώς οί κοινωνικές συνθήκες καθορίζουν την άτομική συνείδηση και γενικά τó άτομο· νά κατέβει όμως ίσαμε τó «καθ' έκαστον» άτομο, τή συγκεκριμένη ύπαρξη, τó θεωρεί παρακατιανό.

'Ο Sartre άκριβώς έδώ σ' αυτή την πλευρά του μαρξισμού, στο άδύνατο σημείο του, όπως τó νομίζει, θέλει νά προικίσει τó μαρξισμό μέ τή δική του μέθοδο, την ύπαρξιακή, έστω και προσωρινά, μά πάντα συγχωνευμένη στο μαρξισμό. «'Από τή στιγμή πού ή μαρξιστική έρευνα, γράφει, θά πάρει την ανθρώπινη διάσταση (δηλαδή την ύπαρξιακή προβολή) σάν τó θεμέλιο για την άνθρωπολογική γνώση, ό ύπαρξισμός δέν θά έχει πιά λόγο για νά ύπάρχει: άπορροφημένος, ξεπερασμένος και διατηρημένος έπó την έξισωτική κίνηση της φιλοσοφίας, θά πάψει νά είναι μερικότερη διερεύνηση για νά γίνει τó θεμέλιο κάθε διερεύνησης»¹. 'Ο ύπαρξισμός, λέει ό Γάλλος σοφός, τοποθετεί τόν άνθρωπο μέσα στην τάξη του και στους άνταγωνισμούς των τάξεων, μά ξεκινά και τó κάνει αυτό από την συγκεκριμένη ανθρώπινη ύπαρξη².

Στό μαρξισμό είναι ή κοινωνική συνείδηση των ανθρώπων πού καθορίζει την άτομική. «Δέν είναι ή συνείδηση των ανθρώπων πού καθορίζει την ύπαρξή τους, μά αντίστροφα: ή κοινωνική τους ύπαρξη καθορί-

1. J. P. Sartre, Critique de la raison dialectique, p. 111.

2. J. P. Sartre, ό.π. σ. 108.

ζει την συνείδησή τους»¹. Νά μιά βασική θέση που άμέσως - άμέσως, ό Sartre έρχεται σ' αντίθεση με τό μαρξισμό: στην άφρατηρία. Έπειτα τό νά ισχυρίζεται κανένας πώς ό μαρξισμός θεωρεί τό άτομο σάν άντικείμενο δέν είναι σωστό. Σε πόσα κομμάτια τών Marx και Engels δένθά βρούμε όχι μόνο νά τονίζεται μά και νά κυριαρχεί τό ανθρώπινο στοιχείο². 'Ο Μάρξ πάνω σ' αυτό γράφει: «Οί άνθρωποι κάνουν την ιστορία τους, όχι μέσα σε καθορισμένες άπ' τους ίδιους καταστάσεις, αλλά μέσα σε καταστάσεις δοσμένες»³ κι ό Ένγκελς, διασαφηνίζοντας τή γενική αυτή θέση γράφει με τύπο έρωτήματος: «Ποιές είναι άπό την πλευρά τους οι κινητήριες δυνάμεις που κρύβονται πίσω άπό τά κίνητρα και ποιές είναι οι ιστορικές αίτιες που μεταμορφώνονται σ' αυτά τά κίνητρα μέσα στά μυαλά τών ανθρώπων που ενεργούν»⁴.

Κι έπειτα ένα άλλο σημείο: ό Sartre έπιμένει στο ούμανιστικό στοιχείο του ύπαρξισμού⁵. Θέλει νά τονίσει πώς στο μαρξισμό λείπει τό ανθρώπιστικό στοιχείο, για νά μπορεί έτσι νά κάνει άπαραίτητη τή συνόφηση του μαρξισμού με τόν ύπαρξισμό. Και πάνω σ' αυτό άρκει νά παραθέσουμε ένα κομμάτι άπό τόν Μάρξ, για νά δειχτεί πώς ό μαρξισμός, ή έπιστημονική του άποψη, είναι καθαρός ούμανισμός και δέν έχει ανάγκη άπό τό όψιμο ένδιαφέρον κανενός: «'Ο κομμουνισμός με την κατάργηση της άτομικής ιδιοκτησίας και της ανθρώπινης αυτοαλλοτριώσης, σημαίνει τελικά την πραγματική οικειοποίηση της ανθρώπινης πραγματικής φύσης άπό τόν άνθρωπο και για τόν άνθρωπο, δηλαδή όλόκληρο τό ξαναγύρισμα του ίδιου του ανθρώπου, σάν κοινωνικό όν, μ' άλλα λόγια σάν ανθρώπινο όν. 'Ο κομμουνισμός όντας τελειοποιημένος νατουραλισμός, συμπίπτει με τόν άνθρωπισμό. Είναι τό γνήσιο τέλος της διαμάχης άνάμεσα στην ύπαρξη και την ούσία άνάμεσα στην άντικειμενοποίηση και την κατάφαση του έγώ, άνάμεσα στην έλευθερία και την άναγκαιότητα, άνάμεσα στο άτομο και τό είδος. Διαλύει τό μυστήριο της ιστορίας και γνωρίζει πώς τό διαλύει»⁶.

Έτσι άπό τά παραπάνω τελικά βγαίνει: άφού ό ύπαρξισμός παραδέχεται την άπόλυτη έλευθερία της άτομικότητας, δηλαδή πώς ή άπόλυτα έλεύθερη και δίχως προσδιορισμό άτομική συνείδηση καθορίζει την κοι-

1. Πρβ. K. Marx, Κριτική της πολιτικής οικονομίας. Πρόλογος.

2. Πρβ. K. Marx, Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα, 1978, σελ. 60-61 καθώς και θέσεις του Μάρξ για τόν Φόουερμαχ στη Γερμανική Ίδεολογία, 1978, σ. 45-48.

3. K. Marx, Le 18 Brumaire de L. N. Bonaparte (1852) 1885, éd. Costes, t. III, p. 15.

4. F. F. Engels, A. Φόουερμαχ, σ. 44 κέξ.

5. J. P. Sartre. 'Ο ύπαρξισμός είναι άνθρωπισμός, 1977.

6. K. Marx, Economie politique et philosophie (1844), éd. Costes, t. VI, p. 22-23.

ωνική, επόμενα όχι μόνο δεν μπορεί να συνταιριαστεί με το μαρξισμό στο σημείο αυτό και να του δανείσει τη μέθοδό του, μα και έρχεται σ' αντίθεση μ' αυτόν, μια και αντιστρέφει τη θέση του μαρξισμού και παραδέχεται πώς η ανθρώπινη συνείδηση δρᾷ ανεξάρτητα από κάθε καθορισμό.

Έτσι ο ύπαρξισμός έρχεται σ' αντίθεση με το μαρξισμό στο όντο-λογικό, στο κοινωνικό και ήθικό επίπεδο. Βιαστικά θά μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πώς: α) Δεν γίνεται ο ύπαρξισμός να δανείσει τη μέθοδό του στο μαρξισμό, που ενώ τον παραδέχεται στα λόγια σ'άν άξεπέραστη φιλοσοφία του καιρού μας, στην πράξη προσπαθεί έμμεσα να τον υποκαταστήσει. β) Έπειτα μπορεί ο ύπαρξισμός να δώσει νόημα στην ανθρώπινη ύπαρξη με την έννοια, όπως τή θέλει, τής απόλυτης ελευθερίας; Είναι άμφίβολο. Γιατί ο ύπαρξισμός τελικά στρέφεται στο συναισθηματικό και βουλητικό ψυχικό στοιχείο και ή απόλυτη ελευθερία, που έδω είναι ταυτόσημη με την απόλυτη μοναξιά (χαρακτηριστικό τής ατομικιστικής ψυχολογίας τής ταξικής συγκρότησης κι ιδιαίτερα τής καπιταλιστικής έποχής) αφήνει έρμαιο κι άβοήθητο τον άνθρωπο. Κι όχι μόνο είναι ανθρωπιστικός, μα αντίθετα, όντας ατομιστικός γίνεται αντικοινωνικός, αντι-ουμανιστικός.

Βασικά λοιπόν ο ύπαρξισμός δεν μπορεί να δανείσει τη μέθοδό του στο μαρξισμό. Ό μαρξισμός έχει τη δική του έπιστημονική μέθοδο. Κι αν θέλουμε νόμαστε συνεπείς, τᾶ ήθικά, κοινωνικά, ατομικά κ.ά. προβλήματα (που έτούτη τή στιγμή, στη γεμάτη άναταραχή έποχή μας, προκαλούν πολυποίκιλες τάσεις, γεννούν ψυχολογικές διαθέσεις, καλλιεργούν ιδέες που επηρεάζουν τις μάζες κι ιδιαίτερα τους πιό ευαίσθητους δέχτες της: τή νεολαία) για να λυθούν δεν εξαρτώνται από τους κάθε φορά ήθικο-κοινωνικούς προφήτες και κήρυκες, μα από την άδιάκοπη ανταγωνιστική λύση τους. Αυτά είναι που διαμορφώνουν (ή κοινωνική ύπαρξη τών ανθρώπων) τήν κοινωνική τους συνείδηση, που με τή σειρά της αυτή θά καθορίσει και θά μορφοποιήσει και τήν ατομική συνείδηση. Κι ένα άλλο άκóμη: μήπως ολόκληρη ή γιγάντια πορεία για τήν οικοδόμηση του σοσιαλισμού αυτόν δεν έχει στα μάτια της: τον άνθρωπο; Μόνο στο μαρξισμό βρίσκεται το πραγματικό ανθρωπιστικό στοιχείο: ή άπελευθέρωση του ανθρώπου απ' όλες τις εξαρτήσεις κι άλλωτριώσεις, με τήν πραγματώση του κομμουνισμού.

Πολύς ύποκριτικός θόρυβος τελευταία γίνεται πάνω σ' αυτά τᾶ προβλήματα και πολλές κατηγορίες εκτοξεύονται ένάντια στη σοσιαλιστική οικοδόμηση. Ό έχθρος καταδοκει και ύποκριτικά καμώνεται- «Γί Έκνες, αφήνεις τον άνθρωπο!» ενώ αυτός όχι μόνο τον αφήνει μα και τον σκοτώνει κάθε μέρα.

Ό Sartre προσπαθεί να περισώσει τον ύπαρξισμό συνυφαινοντάς τον με τον μαρξισμό. Μόνο έτσι θά μπορούσε να κρατήσει στη ζωή τή φιλοσοφία του, ξεφεύγοντας από τή φθορά του καταλύτη χρόνου. Δεν είναι παράδοξο πώς ή έννοια τής ελευθερίας: «είσαι, ό,τι θέλησε ο έαυτός

σου» οδήγησε τόν υπαρξισμό στό πεζοδόρμιο. Μιά τέτοια άποψη άφήνει θέση στό συναίσθημα και σέ πολυποίκιλους αΐθρομητισμούς, άφου ό λόγος — πού χιλιάδες χρόνια έκανε νά τόν καταχτήσει ό σύγχρονος άνθρωπος — έρχεται σέ δεύτερη μοίρα και εκδηλώνεται πραχτικά μέ τις έπιθυμίες του κάθε άτομου άνεξέλεχτα.

4) Κριτικός ρεαλισμός του N. Hartmann

Ό N. Hartmann¹ είναι ένας άπό τούς σημαντικότερους άστούς φιλόσοφους τής έποχής μας. Βαθύς μελετητής τής άρχαίας έλληνικής φιλοσοφίας, ξεκινά άπό τόν Άριστοτέλη και έπηρεασμένος άπό τις νεώτερες τάσεις τής φιλοσοφίας (του Husserl), οϊκοδομεί μια δυνατή κατασκευή, πού θέλει νά στέκεται πάνω στό έδαφος του ρεαλισμού.

Άναγνωρίζει την έξωτερική πραγματικότητα, τó άντικείμενο, μά σάν όντολογικά ισότιμο μέ τó ύποκείμενο. Έκείνο πού χαρακτηρίζει τή «ρεαλιστική» αύτή τοποθέτηση, είναι τó πώς αναλύει τó «άντικείμενο» μέ άσυνήθιστη παρατηρητικότητα, χρησιμοποιώντας τή φαινομενολογική μέθοδο. Σχηματικά ή άποψη του μάς δίνεται, πολύ χαρακτηριστικό, μέ διαδοχικά μεγαλύτερους και όμόκεντρος κύκλους. Στο κέντρο βάζει τó ύποκείμενο (άντικείμενο γιά μένα). Ένας κύκλος πού περικλείνει τόν κύκλο του ύποκείμενου είναι ή περιοχή τών άντικείμενων πού έχουν ήδη γίνει γνωστά άπό τó ύποκείμενο, δηλαδή έχουν άντικειμενοποιηθεί. Έδω άνήκουν και τά άλλα ύποκείμενα και ό ίδιος ό έαυτός μας σάν άντικείμενο. Ένας άλλος κύκλος πού ευρύτερος, πού περικλείνει και τούς δυό άλλους, είναι ή περιοχή του υπεραντικειμενικού, ή περιοχή πού προσφέρεται μέν στήν άντικειμενοποίηση, στή γνώση, μά δέν έχει άκόμη άντικειμενοποιηθεί, δέν έχει γίνει γνωστή είναι ή περιοχή πού τή φτάνει ό λόγος και πού σιγά-σιγά θά κατακτηθεί. Τέ-

1. N. Hartmann, Les principes d'une metaphysique de la connaissance, Aubier, t. 2, 1945 και Zur Grundlegung der ontologie, 1948 και Neus wege zur Ontologie, 1947 και Philosophie de la nature, 1950. Κ. Γεωργούλη, Άπόψεις άπό τήν φιλοσοφίαν τής έποχής μας, 1956, σ. 26-49. Χ. Θεοδωρίδη, Είσαγωγή στή φιλοσοφία, 1955, σ. 69. Ε. Παπανούτσου, Γνωσιολογία. 1955, σ. 61 (56-79), 86 κέξ.

λος πέρα από τα όρια της περιοχής αυτής και πού περικλείνει όλες τις άλλες, έχουμε την περιοχή του υπέρλογου, του άρρητου, πού δέν προσφέρεται ούτε στο λόγο και έπόμενα δέν μπορεί νά γίνει γνωστή.

Πρέπει νά παρατηρήσουμε έδω, πώς τή διάστρωση αυτή, του αντικείμενου, τήν έχει και τò στο κέντρο βρισκόμενο υποκείμενο· γιατί για μένα τὰ άλλα υποκείμενα και ò έαυτός μου είναι αντικείμενα. Σύντομα μπορούμε νά παρατηρήσουμε:

α) Ή διάστρωση του òντος γίνεται βάζοντας α priori τήν περιοχή του υπέρλογου, όσο κι αν στη διατύπωση του συστήματός του φαίνεται πώς έρχεται σά συνέπεια τής έρευνάς του. β) Γίνεται προσπάθεια ανάιρεσης του διαλεχτικού υλισμού και συγκεκριμένα τής θέσης του: πώς òση περιοχή του òντος δέν έγινε γνωστή άκόμη θά γίνει και πώς δέν υπάρχει περιοχή πού νά μὴν είναι προσιτή στο άνθρωπινο λογικό. Ή Hartmann με τήν περιοχή του υπεραντικειμενικού, προσιτής στο λόγο, δικαιώνει τò διαλεχτικό υλισμό, αντίθετα με τήν περιοχή του υπέρλογου, τόν ιδεαλισμό. γ) Μιά τέτοια διάστρωση του αντικείμενου κρύβει τόν στο βάθος κρυμένο ιδεαλιστικό και θεολογικό πυρήνα με τήν περιοχή του υπέρλογου-άρρητου. Έτσι ή òντολογική αναγνώριση τής έξωτερικής πραγματικότητας έξαρτιέται από τήν στο βάθος υπέρλογη και υπερβατική περιοχή, πού είναι κοινή, τόσο στο αντικείμενο, όσο και στο υποκείμενο. Είναι òλοφάνερη ή òντολογική προτεραιότητα πού δίνει στο υποκείμενο.

5) Ή νεοθετικισμός

Είδαμε πιò πάνω (σ. 297-298), σε λίγες γραμμές, τις βασικές απόψεις του νεοθετικισμού στην περιοχή τής γνώσης και τής φιλοσοφίας¹. Στην περιοχή τής κοινωνίας θ' άρκεστούμε στις απόψεις του K. Popper σάν κυριώτερου έδω αντιπρόσωπου του νεοθετικισμού. Γενικά έτοϋτος καταλήγει στην άρνηση πραχτικά τών κοινωνικών νόμων και έπόμενα τής δυνατότητας

1. Βλ. ΕΣΣΔ, Σύντομη ιστορία τής φιλοσοφίας, σ. 801 κέξ.

για έπιστημονική κοινωνική πρόβλεψη. Τελικά στρέφεται ένάντια στον ιστορικό υλισμό με την άρνηση του ιστορισμού και γενικότερα ένάντια στον εξελιχτισμό σαν καθολικότερη προσπάθεια τής άστικής διανόησης για τὸ σταμάτημα τής κίνησης του ὄντος¹.

6. Οἱ φιλοσοφικὲς ἀπόψεις στὸν τόπο μας

Ἄν ἐξαιρέσουμε μερικές δημιουργικὲς πραγματικὰ φιλοσοφικὲς ἀπόψεις στὸν τόπο μας στὰ τελευταία 50 χρόνια (πολλὲς ἐξω ἀπ' τὶς πανεπιστημιακὲς ἔδρες), ὅπως τοῦ Δημ. Γληνοῦ, τοῦ Κ. Γεωργούλη καὶ τοῦ Χ. Θεοδορίδη παλιότερα, καθὼς καὶ πιὸ πρόσφατα τοῦ Ε. Παπανούτσου, δὲ βλέπουμε καμιά ἄλλη ποὺ νὰ ἔχει ἀξία ἐκτὸς ἀπὸ ἀρκετὰ καλοδιατυπωμένες ξένες ἀπόψεις.

Ὁ Δ. Γληνὸς κατάφερε νὰ ξεκαθαρίσει τὶς ἀντιλήψεις του καὶ νὰ φτάσει σὲ μιὰ ὀλοκληρωμένη προσωπικότητα στὴ γνώση καὶ στὴ δράση. Μὲ τὴν ἀναλυτικὴ καὶ συνθετικὴ ἰκανότητά του καὶ μὲ τὸ συστηματικὸ γνωστικὸ ἐξοπλισμὸ του, μᾶς ἔδωσε δείγματα δημιουργικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Παρόλη τὴ μεγάλη καὶ πλούσια συγγραφικὴ του δουλειά, δὲν πρόλαβε νὰ ὀλοκληρώσει τὴν ἐκθεση τῆς διαλεκτικῆς φιλοσοφίας ποὺ ἐτοίμαζε, ἀφήνοντάς μας ὅμως τὸ ἀνεχτίμητο διάγραμμα τῆς².

Ὁ Κ. Γεωργούλης, πλούσια συναισθηματικὴ φύση, βαθεῖα διαποτισμένος ἀπὸ τὴν ὑπαρξιακὴ φιλοσοφία (Heidegger-Kierkegaard), καθὼς κι ἀπ' τὴ φαινομενολογία (Husserl), ὅπως ξανάπαμε, μᾶς ἔδωσε δείγματα πρωτοτυπίας στὶς φιλοσοφικὲς του ἐρμηνείες πάνω στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἄριστοτέλη. Ἄν καὶ δὲν πρόλαβε νὰ ἐκθέσει κι αὐτὸς συστηματικὰ τὶς φιλοσοφικὲς του ἀπόψεις, ὅμως παρόλο τὸ θυμασμό του στὴν ἀρχαία

1. Βλ. K. P o r p e r, Misère de l'historicisme, Paris, 1956, p. 48. Βλ. καὶ L. D a l i n o n a, Le scepticisme des neo-positivistes contre l'historisme marxiste (στὸ L'avenir de la société humaine, éd. Moscou, 1973, p. 117-139). Βλ. καὶ περ. «Δευκαλίων» Νο 16.

2. Στὴ μνήμη τοῦ Δ. Γληνοῦ, ἔκδ. «Νέα Βιβλία», 1946, σ. 153 κέξ. Βλ. στὸ ἴδιο βιβλίον καὶ Γ. Ἰ μ β ρ ι ῶ τ η, Ὁ Γληνὸς φιλόσοφος, σ. 25-36.

έλληνική φιλοσοφία, δίνει την προτίμησή του στην χριστιανική θεολογία.

Οί φιλοσοφικές απόψεις του Χ. Θεοδωρίδη, γίνονται φανερές στο βιβλίο του «Είσαγωγή στη φιλοσοφία», γραμμένο στη δημοτική, έθρεψε σίγουρα μιá γενιά, μá πού και σήμερα áκόμη διατηρεί την áξια του. Με τον «Έπίκουρό» του áργότερα μáς έδωσε μιá μαρξιστική καθαρά áνάλυση της «áληθινής όψης του άρχαίου κόσμου».

Πολύ χαρακτηριστική και σοβαρή είναι ή άποψη του Ε. Παπανούτσου. Έπηρεασμένος από τη φιλοσοφία του Ν. Hartmann, άφου έξετάζει με σαφήνεια και ακρίβεια, στη «Γνωσιολογία» του, τις θέσεις του ιδεαλισμού-ύλισμού στη λύση της όντολογικής άπορίας, στις σ. 129-139 διατυπώνει τις άπόψεις του για την αντίθεση ύποκείμενο-άντικείμενο.

Και πρώτα-πρώτα τó Είναί, όπως πολύ σωστά παρατηρεί, πρέπει νά τó δούμε όχι μόνο στον τομέα της «θεωρητικής σκέψης» μá και στο «πεδίο της πράξης». Όμως, συνεχίζει, τó «ύποκείμενο φτάνει στην áυτοσυνείδηση διá του άντικειμένου» (με την προσπάθεια νά τó κατακτήσει) και τó αντίθετο: τó «άντικείμενο φτάνει στην ύπαρξη διá του ύποκειμένου». Τó πρώτο μέρος της άπόφασής του είναι σωστό: γιατί ή πράξη είναι άπαραίτητη για νά φτάσει τελικά τó ύποκείμενο στη γνώση του άντικειμένου: τó δεύτερο όμως μέρος, πού δηλώνει πώς τó άντικείμενο «φτάνει στην ύπαρξη διá του ύποκειμένου» ύπονοεί πώς τó άντικείμενο, τó όν, ξεπηδάει από τó μη όν, από τó τίποτα, από τó μηδέν στην ύπαρξη με τó ύποκείμενο, άποψη πού δίνει τελικά την όντολογική προτεραιότητα στο ύποκείμενο. Τó άντικείμενο όμως δέ φτάνει στην ύπαρξη «διá του ύποκειμένου», όπως πολύ σωστά τó είχε δείξει από τότε ó Φόουερμπαχ γράφοντας: «τó Είναί έξαρτιέται από τον έαυτό του... έχει τη βάση του στον έαυτό του». Έπόμενα: γίνεται μόνο γνωστό «διá του ύποκειμένου» και είναι φανερό, πώς ή διαφορά είναι ούσιαστική. Τó άντικείμενο γίνεται γνωστό από ένα ύποκείμενο, γνωρίζεται από μιá ανθρώπινη συνείδηση. Ό άνθρωπος ένεργώντας πάνω στον έξωτερικό κόσμο, άδράχνει τούς καθορισμούς του, τις ιδιότητές του και áκατά-

παντα όλοκληρώνει τή γνώση τής παρουσίας του. Τό άντικείμενο προϋπάρχει και είναι «αύθύπαρκτο» και με τό ύποκείμενο όχι πώς έρχεται στην ύπαρξη, μά σε γνώση: δένεται αδιάκοπα με δεσμούς σημασιολογικούς με τό ύποκείμενο και γίνεται γνωστότερο, όχι «ύπαρκτότερο» κι αυτό όχι τυχαία, μά στο μέτρο που γίνεται πρόβλημα για λύση μέσα στην πραχτική δραστηριότητα τής κοινωνικής ομάδας.

Τό άντικείμενο, γράφει ό Ε. Παπανούτσος (δ.π. σ. 134), γίνεται «διά τοϋ ύποκειμένου» πραγματικότερο· όσο πιο πολλούς έχει κάνει δεσμούς τό ύποκείμενο με τό άντικείμενο, τόσο γίνεται έτοϋτο πραγματικότερο. Έπόμενα αν ποϋμε πώς δέν έχουν ανάμεσά τους κανένα δεσμό τό άντικείμενο είναι άνύπαρκτο; Ή άγνοια δέν ίσοδυναμεί με τήν άνυπαρξία όπως θέλει μαζί με τόν ύπαρξισμό. Είναι βέβαιο πώς ή ύπαρκτικότητα, τό όν δέν έχει διαβαθμίσεις και δέν είναι προσδιορισμός κάθε άντικείμενου μά προϋπόθεση για να ύπάρχουν οι προσδιορισμοί κι ή συνείδηση· μπαίνει μόνο πρόβλημα: τό πώς ύπάρχει, ό τρόπος, ή μορφή του, οι προσδιορισμοί τής ύπαρξης κάθε μερικου όντος που μετέχει στο είναι τοϋ γίνεσθαι· τί τό όν, όπως θα πεί ό Άριστοτέλης.

Συνεχίζοντας στην κατεύθυνση για τή λύση τής όντολογικής άπορίας ό Ε. Παπανούτσος, νομίζει πώς λύνει τήν αντίφαση με τό διαλεχτικό νόμο τής «άμφίπλευρης άναφοράς», όπως τόν όνομάζει. Έτσι: α) άφου άνακηρύξει τήν αϋτοτέλεια τής συνείδησης άπ' τή μία και τής πραγματικότητας άπ' τήν άλλη, β) άφου ή λύση τής αντίφασης θα γίνει μόνο με τήν πράξη και φτάνει έτσι, γ) στην πλήρη αντίθεση τοϋ ύποκειμένου-άντικείμενου, άξαφνα διακηρύχνει πώς αντίθεση δέν ύπάρχει, μά άλληλοσυμπλήρωση· μά άλλα λόγια όντολογική ίσοτιμία, που καταλήγει πάντοτε στην ύπεροχή τοϋ ύποκειμενικου.

Άπ' όσα λίγα είπαμε πάρα πάνω βγαίνει πώς: α) Ή πραγματικότητα είναι αύθύπαρκτη, μά συνδέεται με τήν ύπαρκτικότητα τής συνείδησης. Τί αύθυπαρξία μπορεί να έχει τό άντικείμενο άφου ή ύπαρκτικότητά του συνδέεται με τήν ύπαρκτικότητα τής συνείδησης; Φτάνει κανείς πολυ εύκολα στο συμπέρασμα πώς άμα χαθεί ή συνείδηση χάνεται και τό άντικείμενο. β) Ή

πραγματικότητα υπάρχει καθόσο καταχτιέται και γνωρίζεται από το πνεύμα. Είναι φώς φανερό ή σύγχυση ανάμεσα στη σχέση γνώσης και ύπαρξης όπως είδαμε. γ) Ο Ε. Παπανούτσος είναι φανερά επηρεασμένος από το Ν. Hartmann και φαίνεται πως ίσαμε ένα σημείο παραδέχεται την διάσθρωση του αντικείμενου που κάνει ο παραπάνω φιλόσοφος και ασπάζεται την άποψή του της «μετριοπαθούς λύσεως της οντολογικής άπορίας» όταν γράφει: «ότι όχι γενική, αλλά μερική είναι η ταυτότητα ανάμεσα στις κατηγορίες του είναι και στις κατηγορίες της γνώσης» (δ.π. σ. 138) και παρακάτω: «Συμπαθέστερη θά του είναι ασφαλώς η δεύτερη, η μετριοπαθής λύση, που αφήνει περιθώρια για τις επιφυλάξεις και παραμυθεί για τις αίματηρές άποτυχίες...» (δ.π. σ. 139). Και παρακάτω διαφαίνονται πιο καθαρά οι απόψεις του: «... Άραγε θά φτάσει κάποτε ή εξέλιξη στην άκρη της και ή πρόοδος θά σταματήσει;...» και συνεχίζει: «Δέν αποκλείεται ή πραγματικότητα, φυσική και κοινωνική, νά μήν είναι δεκτική «κατηγορικής μορφής», νά μήν προσφέρεται στη γνώση του ανθρώπου σέ όλη την άπεραντη έκταση και τó άπόθμενο βάθος της. Όταν λοιπόν, έξαντληθεί ή περιοχή της που μπορεί νά κατακτηθεί από τó πνεύμα και όταν τó πνεύμα φτάσει στην άκρη της δημιουργικής του γονιμότητας και δέν θά είναι πιά ικανό νά κατασκευάσει νέα τελειότερα δίχτυα για νά τή συλλάβει, φυσικά ή πρόοδος θά σταματήσει». Έτσι για τόν Ε. Παπανούτσο «φτάσαμε» στό τέλος, σ' ένα είδος «μέγιστης έντροπίας», (όπως λένε για τή φύση), έτσι και στη γνώση, και στό κοινωνικό πεδίο, άφου ό καπιταλισμός μέ τήν καταστημένη ήθική, πολιτική κλπ. τάξη του, είναι τά όρια και τó τέλος της κοινωνικής πορείας, παραγνωρίζοντας όλοφάνερα πως ό μισός και παραπάνω κόσμος έχει μπει πιά στά κανάλια του σοσιαλισμού.

Έτσι ή «έσωτερική» και υπέρλογη περιοχή του ύποκειμένου και ή «έξωτερική» υπέρλογη περιοχή του αντικείμενου έχοντας κοινή τήν ιδιότητα τó νά μήν μπορεί νά τή διαπεράσει ό λόγος, βγαίνει πως ή κοινή οντολογική άρχή τους είναι τó θείο, ό θεός. Όπως άποδείχεται βιαστικά, ξαναγυρί-

ζουμε από άλλο δρόμο στον ιδεαλισμό και στα πρωτεία του υποκείμενου.

Θά μπορούσαμε να εκθέσουμε και αρκετές άλλες φιλοσοφικές απόψεις, όπως του Θ. Βορέα (Είσαγωγή εις την Φιλοσοφίαν), Ι. Θεοδωρακόπουλου (Είσαγωγή στη Φιλοσοφία), του Κ. Σπετσιέρη (Όντολογία της ύπάρξεως), του Π. Κανελλόπουλου (Μεταφυσικής προλεγόμενα, καθαρή θεολογία), κ.ά., μά ο κόπος θά είναι μέγας κι ή συγκομιδή μικρή. Είμαι άναβιώσεις από άρχαία και παλιότερα φιλοσοφήματα και άναμασήματα από ξένα. σύγχρονα και δυτικά ρεύματα.

Άν θά είναι άσκοπο όμως να δοϋμε και τις απόψεις του Ε. Μουτσόπουλου για να δοϋμε την επίσημη συνταγή για μιá «έκλεκτική σούπα» της άστικης φιλοσοφίας. Φανερά επηρεασμένος από τη μπεργκσονική φιλοσοφία, προσπαθει να συνταιριάσει τον όρθολογισμό του Ντεκάρτ, τον βολονταρισμό του Μ. de Biran, με την ένορατική φιλοσοφία του Bergson. Συνδυάζει όπως γράφει, το cogito και το volo σ' ένα creο (βλ. Πορεία του πνεύματος, αί ιδέαι, σ. 10) και ξεκινώντας από τον άνθρωπο κατευθύνει τις άναζητήσεις του: προς τά έξω (τόν κόσμο), προς τά μέσα (τόν άνθρωπο), προς τά άνω (τό θεό) και έτσι ξαναβρίσκουμε την τυπική επιχειρηματολογία του ιδεαλισμού.

Μιá προσπάθεια για να μεταφυτευτεί και στη διάνοηση της χώρας μας ό στρουκτουραλισμός (structuralisme) γίνεται από τον Γ. Μουρέλο. Ό στρουκτουραλισμός που έκανε την παρουσία του γύρω στο 1960¹, ιδιαίτερα στη Γαλλία, σαν αντίθεση στον ύπαρξισμό, φαίνεται πως είναι κι αυτός ξεπερασμένος σήμερα. Άντι όπως στον ύπαρξισμό, να μιλάμε για υποκειμενικότητα, βιώματα, κλπ. μιλάμε για δομή, άντικειμενικότητα, κλπ. «...Ή φιλοσοφική σκέψη, γράφει ό Γ. Μουρέλος, όταν την αναλύσουμε τόσο στα δομικά όσο και στα ιστορικά

1. J. M. Auzias, Clef pour le structuralisme, Paris, 1967. C. L. Strauss, Anthropologie structurale, 1958. L. Sébag, Marxisme et structuralisme, 1964. Βλ. και Entretiens sur les notions de Genèse et de Structure (sous la direction M. de Gandillae, L. Goldmann, J. Piaget) éd. Mouton, 1965.

δεδομένα της, αναπτύσσεται με βάση ορισμένα πρότυπα, διαμορφώνεται σε δομικά συστήματα, διακρίνει διαφορετικά επίπεδα πραγματικότητας, συλλαμβάνει τα φαινόμενα κάτω από ορισμένες κλίμακες και οργανώνεται, παίρνοντας ως κέντρο τὰ δικά της συστήματα αναφοράς»¹. Στο βάθος καταλήγει στην άρνηση της έννοιας της εξέλιξης και του ιστορισμού, αφού οι έννοιες της δομής, κλίμακας, αναφοράς κλπ. παίρνουνται στην *a priori* και στη στατική τους μορφή².

Όλες αυτές οι πρόσφατες φιλοσοφικές απόψεις που είδαμε, ξένες και δικές μας, μᾶς δείχνουν τη τάση γενικά της άστικης φιλοσοφίας για συντήρηση της ιδεαλιστικής παράδοσης μᾶ ταυτόχρονα, ἀπ' τὴν ἄλλη, στὴν πάλη της ἐναντία στο διαλεκτικό ὕλισμό ξεδιπλώνεται ὀργανικά και σὲ ἀντιθετική ἀντιστοιχία μ' αὐτόν. Τὸ ξεδίπλωμα αὐτὸ ἔχει δυὸ φανερὲς τάσεις: Πὼς ἡ ιδεολογική πάλη γίνεται α) πάνω στο πεδίο τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ, συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ, στο δυναμικὸ ἀντίκρουσμα τοῦ ὄντος, β) γίνεται στὴ βάση τῆς πάλης τῶν δυὸ ἀντιπαλῶν κοινωνικῶν συστημάτων μᾶ και ταυτόχρονα τῶν ἐσωτερικῶν ἀντινομιῶν τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ποὺ γ) μιὰ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ παραγνωρίσει τὶς σύγχρονες ἐπιστημονικὲς ἐπιτυχίες, προσπαθεῖ νὰ ντύσει τὸν ιδεαλισμὸ και ὑποκειμενισμό της μὲ διάφορα σχήματα, ἔτσι ποὺ νὰ παραμορφώνει τὴν ἀντικειμενική φυσική και κοινωνική πραγματικότητα.

Συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ, ἀπὸ ἀνάλογες ψυχολογικὲς ἀφορμές, ὀρθώνονται φιλοσοφικὰ συστήματα και ὑφαίνονται ἀπόψεις ποὺ τελικὰ ἀποδείχνονται ἀνίκανες νὰ σταματήσουν ἢ νὰ παραμορφώσουν τὴν κοινωνική και φυσική πορεία. Μπροστὰ στὰ μάτια μας ἡ διαλεκτική πορεία τοῦ ὄντος, τὸ γίνεσθαι, ἀκατάπαυστα διαψεύδει και ξεντύνει τὰ μὲ ψεύτικα στολίδια δημιουργήματα τῆς ἀστικῆς διανόησης και ὀδηγεῖ τοὺς λαοὺς νὰ διακρίνουν ἀνάμεσα ἀπὸ τὴ βαρειὰ και κατάμαυρη καταχνιὰ τῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας τὸν καταγάλανο οὐρανὸ τῆς ἀλήθειας.

1. Γ. Μουρέλου, Θεμελιώδεις έννοιες τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας και ἐπιστημολογίας, 1978, σ. 14.

2. Βλ. πὶδ πάνω σ. 190.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

IV. ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ ΒΑΘΜΙΔΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

α. Γενικά

Θά πρέπει νά ἔγινε φανερό στὸν ἀναγνώστη ἀπὸ τὴν ἴσαμε τώρα πορεία τῆς μελέτης μας, πὼς ὀλόκληρη ἡ ἱστορική διαδρομὴ τῆς ἀνθρώπινης νοητικῆς ἐξέλιξης, ἐξετάστηκε σὰν «ἀντικείμενο» ἀπὸ ἓνα «ὑποκείμενο», ποὺ ὅμως ἐτοῦτο τὸ ὑποκείμενο, δὲν κάνει συνειδητὴ τὴν παρουσία του παρὰ μόνο στὴ Διαλεχτικὴ βαθμίδα τῆς Συνειδησιακῆς Λειτουργίας.

Ἐκ τῆς λογικῆς βαθμίδας τῆς Σ.Λ., εἶναι βέβαιο, ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη, παρόλο ποὺ στὶς ἀπαρχές της εἶναι ρυθμισμένη καὶ στραμμένη πρὸς τὸ ὄν καὶ καμμιά ἀμφιβολία δὲν μπαίνει γιὰ τὴ σκέψη πὼς μπορεῖ νά ἀδράξει αὐτὸ τὸ ὄν καὶ πὼς ἂν μὲ τοὺς σοφιστὲς καὶ μὲ τὸ σωκρατικὸ «γνώθι σ' ἑαυτὸν» στρέφει τὴν προσοχή της πρὸς τὴν ἐξέταση «τοῦ ἑαυτοῦ της», ὡστόσο ἐξετάζει τὴ σκέψη, τὸν ἑαυτὸ της τὸν ἴδιο, σὰν ἀντικείμενο. Τόσο τὸ ὄν ὅσο καὶ τὸ πνεῦμα ἀντικρῶζονται σὰν «ἀντικείμενα» ἀπὸ μιὰ σκέψη (ἀπὸ ἓνα ὑποκείμενο, ἀπὸ μιὰ συνείδηση, ἀπὸ ἓνα ἐγώ), ποὺ δὲν κάνει συνειδητὴ τὴν παρουσία της, γιὰτὶ αὐτὴ δὲν εἶναι ἰκανὴ ἀκόμη νά δεῖ τὸν ἑαυτὸ της οὔτε μπορεῖ νά διαστέλει συνειδητὰ τὸν ἑαυτὸ της ἀπὸ τὶς ἀναφορές της, τὰ ἀντικείμενά της.

Ἡ ἀπαρχὴ γιὰ τὴ συνειδητὴ ἐξέταση τοῦ ὑποκείμενου σὰν ἀντικείμενο ἀπὸ τὴ σκέψη, ἀρχίζει βέβαια κι ἐδῶ μὲ τὸ cogito τοῦ Ντεκάρτ, παρόλο ποὺ κι αὐτὸς δὲν εἶδε, ὅπως διαπιστώνει ὁ Husserl, τὸ ὑποκείμενο ποὺ πραγματώνει τὴν ἀμφιβολία. Θά πρέπει νά φτάσουμε στὸν Kant γιὰ νά γίνει ἀντιληπτὸ πὼς τὸ «ἐγὼ σκέπτομαι» (ego cogito), περικλείνει τὴν ἀντίθεση: Ἐποκείμενο — Ἀντικείμενο. Ἐκ τῆς ἀρχῆς ἡ διαλεχτικὴ, ποὺ περνώντας ἀπὸ τὸ Fichte - Schelling - Hegel θά φτάσει στὸν Marx - Engels, γιὰ νά κατανοηθεῖ πὼς στὴν ἀνθρώπινη

σκέψη, ὁ φυσικὸς κοινωνικὸς ἄνθρωπος, «τὸ ἀντικείμενο πού πῆρε συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του», ἢ αὐτοσυνείδηση, τὸ ἐγώ, ἀφοῦ ἀναδιπλώθηκε στὸν ἑαυτό του καὶ πῆρε συνείδηση καὶ γνώση τῆς θέσης του: σὰν ὑποκείμενο πού ξεπήδησε σ' ὀρισμένη βαθμίδα τῆς διαλεκτικῆς ἐξέλιξης τοῦ ὄντος, στὴν τωρινὴ στιγμή: νὰ πάρει συνείδηση πὼς κάνει ἀντίθεση στὸ ἀντικείμενο σὰν ὑποκείμενο καὶ νὰ εἶναι ταυτόχρονα τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο¹. Δηλαδή ἀπὸ δῶ καὶ μπρός: νὰ συμπορεύεται μ' αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο σὰν ὑποκείμενο, δίχως ὥστόσο νὰ συμπέφτει μ' αὐτό· νὰ κάνει ἀντίθεση σὰν: ὑποκείμενο - ἀντικείμενο καὶ ταυτόχρονα νὰ βρίσκεται σὲ ἐνότητα, σὲ μιὰ ἀκατάπαυστη διαλεκτικὴ πορεία μέσα στὸ χρόνο.

Ἄν τώρα ὁ ἄνθρωπος, στὴ διαλεκτικὴ βαθμίδα τῆς Σ.Λ., ἀντικρῶζει τὸ γίνεσθαι μὲ καινούργιο μάτι, γνωρίζει τὰ ὅρια καὶ τὶς δυνατότητες τῆς νόησής του κι ἀρχίζει νὰ ταξινομεῖ τὸ γίνεσθαι αὐτὸ σύμφωνα μὲ τὶς διαλεκτικὲς ἀρχὲς ρυθμισμένη, ὄλο καὶ περισσότερο, Σ.Λ. του, παλιότερα, ὅπως δεῖχνουν ὅλες οἱ προηγούμενες μέσα στὴν ἱστορία «θεωρήσεις» τοῦ ὄντος ἀπὸ τοὺς φιλόσοφους, ὅπως εἶδαμε, πάντοτε αὐτὲς βρισκόντουσαν ἀναγκασμένες νὰ συνοφαίνουν καὶ νὰ μπλέκουν ἀσυνείδητα: τὸ πραγματικὸ καὶ συγκεκριμένο μὲ τὸ φανταστικὸ καὶ ἀφαιρεμένο, ἀνίκανες νὰ διαστείλουν ὀλοκληρωτικὰ τὰ δυὸ βιωματικὰ ρεύματα τῆς συνείδησης στὸ Σ.Π. τους: τὸ ἀντιληπτικὸ ἀπὸ τὸ μνημονικὸ.

Καθὼς στρέψαμε τὴ ματιὰ μας στὶς παλιότερες φιλοσοφικὲς διαιρέσεις πού κάνει ἡ σκέψη καὶ πού ἐκφράζει τὸ πὼς ἀντικρῶζει αὐτὴ τὸ ὄν καὶ τὸ γίνεσθαι, παρατηρήσαμε πὼς ὑπάρχουν προλογικὰ κατάλοιπα². Ὅσο βρισκόμαστε στὸ πεδίο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, πού βρίσκεται κοντὰ στὸ ἄμεσο συγκεκριμένο γίνεσθαι, ὅπου τὰ πορίσματά τους δὲν ἐξαρτιῶνται ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ ψυχικὲς διαθέσεις καὶ στάσεις τοῦ διανοητῆ, τὸ πραγματικὸ ὑπερτερεῖ θρισμβικὰ πάνω στὸ φανταστικὸ. Ἀντίθετα στὶς γενικὲς θεωρήσεις, στὴ φιλοσοφία, στίς γε-

1. Βλ. Ρ. Κορνιέ, ὁ.π. σ. 66 καὶ 97.

2. Ε. Τοπίτςχ, ὁ.π. σ. 8.

νικές ἀρχές και ιδιαίτερα στην ιδεαλιστική φιλοσοφία, ὑπερτερει ἢ ὄντοποίηση τοῦ φανταστικοῦ πάνω στο πραγματικό. Δὲν εἶναι παρὰ καθαρὴ θεολογία με ἀφηρημένες ἔννοιες. Ἔτσι π.χ. ὁλόκληρο τὸ ἐννοιολογικὸ σύστημα στὸν Πλάτωνα ἀποκόβεται ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη πραγματικὴ βάση του και ἀφοῦ ἡ σκέψη φτάσει στις ὑψηλότερες ἀφαιρέσεις: τις ιδέες, ἀντιστρέφεται ἢ ὄντολογικὴ σειρά: πρῶτα οἱ ιδέες και ἔπειτα ὁ αἰσθητὸς πραγματικὸς κόσμος. Ἡ συνείδηση βλέπει στὸ Σ.Π. της, τὰ δύο βιωματικὰ ρεύματα με ἀντεστραμμένη ὄντολογικὴ-ὑπαρκτικὴ ἀκολουθία. Ὑποσυνειδητες διαθέσεις και τάσεις ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ δομὴ κάθε ἐποχῆς και κοινωνικὴ τοποθέτηση τοῦ ἀτομοῦ «χρωματίζουν» τὴ συνείδηση με τέτοιο τρόπο ποὺ τὰ δύο βιωματικὰ ρεύματα: τὸ ἀντιληπτικὸ - πραγματικὸ και τὸ μνημονικὸ-φανταστικὸ, νὰ φαντάζουν με ἀντεστραμμένη ὑπαρξιακὴ σειρά. Ἔτσι τὸ πραγματικὸ, τὸ πρωτεύον εἶναι οἱ «ιδέες» στὸν Πλάτωνα, ἢ «νόησις νοήσεως» στὸν Ἀριστοτέλη, «ὁ θεὸς» στὴ χριστιανικὴ θεολογία, «τὸ cogito» στὸν Ντεκάρτ, τὸ «πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ» στὸν Κάντ, ἢ «ιδέα» στὸν Hegel, τὸ «ὑπερβατολογικὸ ἐγὼ» στὸν Husserl και ἀντίθετα ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, τὸ πραγματικὸ: εἶναι τὸ φανταστικὸ, τὸ δευτερευόν. Πρῶτα τὸ «νοεῖν» και ἔπειτα τὸ «εἶναι».

Ἡ διαίρεση τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἴσαμε σήμερα ὄχι μόνο στὴν ιδεαλιστικὴ φιλοσοφία ἀλλὰ καθολικὰ, δείχνει ὁλοκάθαρα πὼς στὴ φιλοσοφικὴ διαίρεση τοῦ Γίγνεσθαι σὲ ὄντικὰ πεδία πάντοτε με τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή, τὸ πνεῦμα, ὁ θεός, ἔμπαινε σὰ βάση στὴ διαίρεση αὐτὴ. Σήμερα στὴ διαλεχτικὴ βαθμίδα τῆς Σ.Α., ὅπου πὰ γνωρίζουμε ἀρκετὰ τὸ μηχανισμό και τὴ δομὴ τῆς Συνειδησιακῆς Λειτουργίας, καθὼς και τῆς ΚΣ, ὅπου μποροῦμε νὰ διακρίνουμε πιὸ καθαρὰ μέσα σ' αὐτὴ τὸ πραγματικὸ ἀπὸ τὸ φανταστικὸ¹, ἢ τέτοια διαίρεση, ὅπου τὸ πνεῦμα εἴτε ὁ θεός, παίρνεται σὲ πρωταρχικὴ μεταφυσικὴ ἔννοια, δὲν ἔχει θέση. Ἄς ἀφήσουμε τὴ δουλειὰ αὐτὴ στὴν ιδεαλιστικὴ ἀστικὴ φιλοσοφία γιὰ νὰ παλέβει με τις φαντα-

1. Πρβ. P. Korpinne, ὁ.π. σ. 100

σιώσεις της, ὅπως ὁ ψυχασθενῆς ποὺ δίνει ὑπόσταση στὶς ψευδαισθήσεις του.

Ἔτσι λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἄλογη νοητικὴ καὶ συνειδησιακὴ βαθμίδα τῆς κοινωνίας ἴσαμε τὴ διαλεχτικὴ, τὴ σημερινὴ βαθμίδα, ἡ πορεία εἶναι ὀργανικὰ διαρθρωμένη, ἢ μιὰ βαθμίδα βγαίνει ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ ἡ κάθε μιὰ διατηρεῖ σὰν ὑπόστρωμα, τὰ βασικὰ ψυχικὰ στοιχεῖα τῆς προηγούμενης.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ φαίνεται ἀκόμα ὄχι μόνο στὶς ψυχοπαθολογικὲς καταστάσεις, ὅπου ἀκριβῶς σ' αὐτὲς ὁ ἄρρωστος παρουσιάζει «ἐπιαναγωγή» στὶς ψυχικὲς λειτουργίες του, δηλαδὴ ξαναγυρίζει σὲ ψυχικὲς καταστάσεις ποὺ φέρνουν χαρακτηριστικὰ καὶ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου ποὺ τὶς συναντᾶμε σὲ προηγούμενες νοητικὲς βαθμίδες, ἀλλὰ καὶ στὶς «ὀμαλές»: γιατί ἡ ἀνάπτυξη τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας, ὁ βαθμὸς τῆς ὀργάνωσής της καὶ τῆς πληρότητας τῆς ἐξέλιξής της δὲν συμβαδίζει σὲ ὅλα τὰ ἄτομα τῆς κοινωνικῆς ὀμάδας. Ἄν βγάλουμε ἔξω τὶς σημερινὲς πρωτόγονες καὶ καθυστερημένες σὲ νοοτροπία φυλὲς μποροῦμε, συγκριτικὰ, νὰ διαπιστώσουμε διαφορὲς νοοτροπίας μέσα στὴν ἴδια καὶ τὴν αὐτὴ κοινωνία: π.χ. ἡ νοοτροπία τοῦ ἐπιστήμονα, τοῦ ἄστου, τοῦ τεχνίτη καὶ τοῦ χωρικοῦ κλπ. ὅπου δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνουμε, ὄχι μόνο στὸν τελευταῖο προλογικὰ στοιχεῖα στὴ σκέψη του, μὰ καὶ στὴ σκέψη τῶν πρώτων.

Ὁ ἄνθρωπος, θ' ἀρχίσει ἀργὰ καὶ προοδευτικὰ νὰ διαπιστώνει, στὴν πράξη, τὶς ἀλληλεξαρτήσεις τῶν πραγμάτων, στὸ μέτρο ποὺ τοῦ εἶναι χρήσιμες καὶ μπαίνουν σὰ πρόβλημα γιὰ λύση στὴν πραχτικὴ ὀδράση τῆς κοινωνικῆς ὀμάδας.¹ Ἀρχίζει νὰ ὑποχωρεῖ τὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο, προοδευτικὰ, ἀργὰ καὶ σταθερά, ἔτσι ποὺ δὲν βάζει πιὰ ὀλότελα στὶς ἀλληλεξαρτήσεις τῶν ὄντων, χωρεῖ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀναμνηστικοῦ βιωματοῦ ρεύματος, μὰ ἀντίθετα, διαπιστώνει τὶς συνδέσεις καὶ τὶς σχέσεις τους, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ δρᾷ εὐκολότερα· ἔτσι ἡ ἀντανάκλαση τοῦ γίνεσθαι γίνεται ὅλο καὶ πιὸ σωστότερη στὴ Σ.Α.¹

Ἔστωσο θὰ πρέπει πάλι νὰ τονίσουμε, πῶς καὶ σήμερα ἀκόμη

1. Πρβ. N. L e n i n e, Oeuvres, t. 38, p. 91.

ὑποκειμενικά στοιχεῖα ἔρχονται καὶ διαμορφώνουν τὴ σκέψη καὶ παραμορφώνουν τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα σ' ὀρισμένα πεδία τοῦ ὄντος: ὅπως στὴν κοινωνιολογία, ψυχολογία, οἰκονομία κ.ἄ., κατάλοιπα τοῦ «ἀντουαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ», ὅπου, ἀπὸ τὶς καταβολές τῆς φιλοσοφίας, ἀσυνείδητα ἢ ἀνθρώπινη διάνοια ἐξακολουθεῖ, νὰ ἀνακατεύει τὰ δύο βιωματικὰ ρεύματα: τὸ ἀντιληπτικὸ - ἀντικειμενικὸ μὲ τὸ ἀναμνηστικὸ-ὑποκειμενικὸ, ἔτσι πού οἱ ἐρμηνεῖες πού δίνονται νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται στὸ μυθολογικὸ - προλογικὸ στάδιο, ἰδιαίτερα στὴν ἀστικὴ ἐπιστῆμη καὶ φιλοσοφία.

Γι' αὐτὸ μόνο στὴ διαλεκτικὴ βαθμίδα τῆς Σ.Α. γίνεται μπορετὸ μὲ τὸ φτάσιμο στὴ γνώση τῆς συνείδησης καὶ στὸ ἐγώ, νὰ γίνεται σωστότερος ὁ διαφορισμὸς τῶν δύο βιωματικῶν ρευμάτων, τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἀπὸ τὸ ἀντικειμενικὸ, ἔτσι πού ἡ σωστὴ ἐχτίμηση τῆς φύσης τους, νὰ ἐμποδίζει, στὸ μέτρο τῆς ἐχτίμησης αὐτῆς, ἀσυνείδητες ὑποβολές νὰ μεταμορφώνουν τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, μάζοντας α ριολογικὰ-ὑποκειμενικὰ σχήματα στὸ γίνεσθαί της, ἀντὶ νὰ τὰ βγάξει σὰν συμπέρασμα ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη μελέτη της, ὅπως τὸ κάνει συνειδητὰ ἢ διαλεκτικὴ σκέψη.

β. Ἡ σημασία τῆς διαλεκτικῆς σκέψης

Ἄν ἐπισκοπήσουμε τὴν πνευματικὴ κίνηση τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ περασμένου αἰῶνα ἴσαμε σήμερα, θὰ διαπιστώσουμε, πὼς ἡ κίνηση αὐτὴ παρουσιάζει μιὰ βασικὴ ἀντίθεση, πού τὴ συνακολουθοῦν ὄχι μόνο οἱ κοινωνικές, ἀλλὰ καὶ οἱ πολιτικές, οἰκονομικές καὶ ἰδεολογικές ἀντιθέσεις. Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ εἶναι: πὼς ἀπὸ τὴ μιὰ ἔχουμε τὸ διαλεκτικὸ ὕλισμό, τὴ διαλεκτικὴ σκέψη καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὶς διάφορες ἀποχρώσεις τῆς ἰδεαλιστικῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας, πού ξετυλίγεται σύμφωνα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἀποσυντιθέμενη δυναμικὴ της.

Πολλοὶ φιλόσοφοι καὶ διανοούμενοι στὴ δύση¹, ὅσο καὶ στὸν

1. J. Chevalier, Histoire de la pensée, éd. Flammarion, t. IV, 1967 καὶ L. Whyte, L'inconscient avant Freud, éd. Payot, 1972, p. 22.

τόπο μας¹, παρουσιάζουν τὰ φιλοσοφικά ρεύματα ἔτσι, πὺ νὰ θεωροῦν τάχα ξεπερασμένο τὸ διαλεκτικὸ ὕλισμό. Κι ὄχι μόνον ξεπερασμένο, ἀλλὰ πολλοὶ θέλουν νὰ μειώσουν καὶ τὴν ποιότητα τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ, σὰν κατώτερης καὶ νὰ κλονίσουν ἔτσι τὰ συμπεράσματα τῆς θεωρίας καὶ τὶς πρακτικὲς τῆς συνέπειες, παραγνωρίζοντας φανερὰ τὶς πραγματώσεις καὶ τὶς προβλέψεις τῆς σ' ὅλες τὶς περιοχὲς τοῦ γίνεσθαι. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὸ πῶς προσπαθοῦν νὰ τὸν χτυπήσουν, μᾶς τὸ δίνει ὁ J. Chevalier, ὁ πατριάρχης τῆς ἀστικῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας στὴ Γαλλία, στὸ τελευταῖο τοῦ ἔργο: *Histoire de la Pensée* (τ. IV, 1966, σ. 158), ἐκφράζοντας τὶς πὺ ἔγκυρες ἀντιδραστικὲς τάσεις στὴ χώρα του: «... ὅταν διαβάσει κανεὶς τὰ γραφτὰ τοῦ Μαρξ... καὶ μάλιστα αὐτὸ τὸ βαρὺ καὶ ἀχώνευτο Κεφάλαιο... τοῦ παρουσιάζεται ἡ φτώχεια μᾶς σκέψης πὺ τῆς λείπει ἡ συνάφεια καὶ σχεδὸν πάντοτε τὸ σταθερὸ θεμέλιο...». Τὸ ἴδιο καὶ ἡ Σιμόν Weil² στὴν πρώτη γραμμὴ καὶ ἕνα σωρὸ ἄλλοι πὺ προσπαθοῦν νὰ δυσφημήσουν καὶ νὰ «ἀνασκευάσουν» τὸ διαλεκτικὸ ὕλισμό μὲ χολιασμένους ἀφορισμούς. Φανερὰ ἢ κρυφά, ὁ μοναδικὸς ἀντίπαλος τῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας, εἶναι ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμός.

Εἶναι διαπιστωμένο πὺς ἡ διαλεκτικὴ ἀντίληψη, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ διατύπωση τῆς ὕλιστικῆς διαλεκτικῆς ἀπὸ τοὺς Μαρξ-Engels ἄργά στὴν ἀρχή, πὺ γοργὰ ἔπειτα, σ' ἀντίθεση μὲ τὶς διάφορες ἀστικὲς φιλοσοφικὲς ἀπόψεις: νεοκαντιανισμό, ποζιτιβισμό, φιλοσοφίες τῆς ζωῆς καὶ ἕνα σωρὸ ἄλλες, θεωρήσεις φτάνει νὰ γίνεῖ στὶς μέρες μας ἡ κυρίαρχη πνευματικὴ ἀντίληψη. Ὅλες οἱ νεώτερες τάσεις στὴ φιλοσοφία (βλ. 315—340) δὲν εἶναι, ὅπως εἶδαμε, παρὰ ἐκδηλώσεις τῆς σὲ ἀποσύνθεση ἀστικῆς κοινωνίας καὶ ταυτόχρονα προσπάθειες πὺ μάταια ἀγωνίζονται νὰ ἀναιρέσουν τὸν διαλεκτικὸ ὕλισμό. Ἡ διαλεκτικὴ σκέψη, ἔχει κυριαρχήσει καὶ ἀποκτήσει τεράστια σημα-

1. Βλ. Κ. Γεωργούλη, Αἰσθητικὰ καὶ φιλοσοφικὰ μελετήματα, 1964, σ. 208. S. Weil, *Oppression et liberté*, éd. Gallimard, 1959. p. 39 ὅπου γράφει: «Ζοῦμε πᾶν σὲ μιὰ θεωρία ἐπεξεργασμένη βέβαια ὅπὸ μεγάλο ἄντρα, μὰ πεθαμένη ἐδὼ καὶ 50 χρόνια».

2. S. Weil, *L'Enracinement*. éd. Gall., p. 65 καὶ 89.

σία σ' ὅλα τὰ πεδία τῆς πνευματικῆς καὶ πρακτικῆς δραστηριότητος τοῦ ἀνθρώπου¹.

Ἡ διαλεκτικὴ σκέψη, ἡ διαλεκτικὴ ὑλιστικὴ μέθοδος, σ' ἀντίθεση μὲ τὶς ἰδεαλιστικὰ κατασκευὰς τῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας, βρίσκεται ὄχι μόνον σ' ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ ὄν, ὄχι μόνον πῶς ἀποκαλύπτει τὶς ἀλληλοεξαρτήσεις του καὶ τὴ διαλεκτικὴ ὑφὴ του, ἀλλὰ εἶναι: ἡ ἔκφρασις, ἡ ἀντανάκλασις ἢ ἴδια τοῦ γίνεσθαι καὶ μαζὶ τὸ γίνεσθαι τὸ ἴδιο. Διαπιστώνει πῶς τὸ ὄν αὐτὸ δὲν εἶναι στατικόν, ἀλλὰ δυναμικόν: ἔχει τὴν ἱστορίαν του, εἶναι ἀδιάκοπον γίνεσθαι. Ἡ ἀνθρώπινη διάνοια, ἀντανάκλασις τοῦ γίνεσθαι, ἀφοῦ διαπιστώσει, ὕστερα ἀπὸ μακρόχρονον ἀγῶνα, τοὺς βασικοὺς διαλεκτικοὺς νόμους τῆς πορείας τοῦ ὄντος καὶ τῆς δικῆς της, ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ σειρά του τοὺς ἐφαρμόζει πᾶνω στὴ δράσιν του, προσπαθώντας νὰ διαμορφώσει συνειδητὰ τὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ περίγυρόν του διαμορφώνοντας καὶ τὸν ἑαυτὸ του ταυτόχρονα.

Ἡ διαλεκτικὴ ὑλιστικὴ μέθοδος ὄχι μόνον κρύβει μέσα της τὰ πιὸ γόνιμα στοιχεῖα τῆς παλιότερης σκέψης, ἀλλὰ καὶ τὴ ξεπερνᾷ καὶ τὴ συμπληρώνει. Δὲν εἶναι μόνον μέθοδος, ἀλλὰ καὶ «μιά ἀντίληψις τοῦ κόσμου, ποὺ δίνει μιὰ εἰκόνα τοῦ ὅλου ποὺ ὑπάρχει», ὅπως λέει ὁ P. Sandor². Εἶναι μιὰ θεμελιώδης καὶ βασικὴ κατάχτησις τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, πολὺ ἀνώτερη σὲ συνέπειες ἀπ' αὐτὴ ποὺ ἔγινε μὲ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς λογικῆς διάνοησιν στὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν κοινωνίαν.

Εἶναι βέβαιον, πῶς κάθε πνευματικὴ ἐκδήλωσις τῆς κοινωνίας εἶναι τοπικὰ καὶ χρονικὰ καθωρισμένη, σὰ γέννημα μιᾶς ἐποχῆς καὶ κλείνει μέσα της τὴ σχετικότητά. Γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ἡ ἔνστασις πῶς καὶ ἡ διαλεκτικὴ σκέψις εἶναι ἓνα καθωρισμένο, ἐπόμενον σχετικὸ πνευματικὸ καὶ κοινωνικὸ φαινόμενο, ἐκδήλωσις τῆς ἐποχῆς, ποὺ ὅπως τόσες καὶ τόσες ἄλλες πνευματικὰς ἐκδηλώσεις, ἀφοῦ φτάσανε σὲ μιὰ ἄνοδον, πέσανε πάλι πίσω στὴν ἀφάνεια μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου. Ἀπὸ τὴν ἄποψιν αὐτῇ, δὲν μπορεῖ παρά ἡ διαλεκτικὴ σκέψις νὰ εἶναι

1. L. Whyte, ὁ.π. σ. 84.

2. P. Sandor, ὁ.π. σ. 208.

σχετική, γιατί είναι γέννημα μιᾶς ἐποχῆς: τῆς ἐποχῆς μας (καὶ ὅλων τῶν ἐποχῶν), μιᾶς καθορισμένης κοινωνικῆς κατάστασης. Ὅμως ἡ διαλεκτικὴ σκέψη κλείνει μέσα της καὶ τὸ στοιχεῖο τοῦ ἀπόλυτου. Καὶ τοῦτο γιατί ὅπως τονίσαμε πῶς πάνω, πρῶτα-πρῶτα ἔχει τὴν ἴδια βαρῦτητα γιὰ τὴ συγκρότηση καὶ πλήρωση τῆς ἀνθρώπινης διάνοιας, μὲ ἐκείνη ποῦ εἶχε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ ζωὴ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας: ἢ μὲ τὸ λογικὸ προσπάθεια ἐρμηνείας τοῦ εἶναι καὶ γίνεσθαι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες φιλόσοφους· καὶ δεύτερο, ἰδιαίτερα, ἡ διαλεκτικὴ σκέψη ὀλοκληρώνει τὴν ὀργάνωση τῆς λογικῆς ἀνθρώπινης συνείδησης.

*Ἔτσι ἂν ἡ πορεία τῆς ὀργάνωσης τῆς συνείδησης μὲ τις λογικὲς ἀρχὲς καὶ κατηγορίες βλέπει τὴ μιὰ πλευρὰ εἴτε μέρος τοῦ γίνεσθαι: τὴ στατικὴ, μὲ τις διαλεκτικὲς ἀρχὲς καὶ κατηγορίες ἀδράχνει ὀλόκληρο τὸ γίνεσθαι. εἶναι τὸ ἴδιο τὸ γίνεσθαι καὶ ἡ ἀντανάκλασή του ποῦ συλλαβαίνει τὴ δυναμικὴ πορεία τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἡ διαλεκτικὴ σκέψη δὲν εἶναι ἀπλά, ἕνας τρόπος νὰ βλέπεις τὸν κόσμον καὶ νὰ διαμορφώνεις μιὰ φιλοσοφία, ἀλλὰ εἶναι μιὰ βαθμίδα, ταυτόχρονα, στὴν ἱστορία καὶ ὀργάνωση τῆς ἀνθρώπινης ΣΛ καὶ γνώσης. εἶναι μιὰ νέα μορφή της, μιὰ νέα ποιότητα¹.

*Ὅπως ἡ λογικὴ σκέψη στὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα καὶ Ἄριστοτέλη, βρῆκε τὴν τελικὴ τῆς ἔκφραση στὰ φιλοσοφήματα τῆς ἐποχῆς: σὺν κατάχτηση τῆς ἰκανότητος τῆς Σ.Λ. νὰ ἀδράχνει τὸ εἶναι καὶ γίνεσθαι μὲ μεγαλύτερη πληρότητα ἀπὸ τὴ μυθολογικὴ σκέψη, τὸ ἴδιο καὶ ἡ διαλεκτικὴ σκέψη εἶναι μιὰ νέα ἰκανότητα τῆς Σ.Λ. γιὰ τὴ πληρέστερη κατάχτηση καὶ ἐρμηνεία τοῦ ὄντος, ποῦ ὀλοκληρώνει καὶ συμπληρώνει τὴ λογικὴ σκέψη, σὺν ἀνώτερη βαθμίδα της. Ἡ ἀνθρώπινη διάνοια ἀναπτύσσεται σὲ ἄμεση ἀλληλεπίδραση μὲ τὴν κάθε φορὰ βαθμίδα τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, ποῦ κι' αὐτὴ ἡ βαθμίδα βρίσκεται σὲ τελευταία ἀνάλυση κάτω ἀπὸ τὴν ἐξάρτηση καὶ ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς τῆς κοινωνίας αὐτῆς, κι ἀπὸ τις παραγωγικὲς δυνάμεις της².

1. Πρβ. P. Κορνή, ὁ.π. σ. 22, 27, 108.

2. Βλ. F. Engels, Ἄντι-Ντόριγκ, σ. 56.

Ἔτσι, μόνο μιὰ ἔρευνα πού θ' ἄρχιζε μὲ τὴν ἐξέταση τῆς γέννησης καὶ τῆς πορείας τῆς ἀνθρώπινης διάνοιας καὶ γενικώτερα τῆς συνείδησης ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, θὰ μπορούσε νὰ διακαθορίσει τὰ στάδια πού πέρασε ἴσαμε τὴ σημερινὴ βαθμίδα τῆς καὶ νὰ δείξει τὴ σημασία τῆς διαλεχτικῆς σκέψης. Καὶ ὅπως εἶδαμε ἀπὸ τὰ προηγούμενα, προσπαθήσαμε νὰ δειξοῦμε τὶς διαδοχικὲς βαθμίδες πού πῆρε ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση ἴσαμε σήμερα, ξεκινώντας στὴ μελέτη τῆς ἀπὸ τὶς ἀπαραχῆς τῆς συγκρότησης τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Ἀκόμη ὅπως θὰ γίνῃ παρακάτω, πρέπει νὰ πᾶμε πιὸ μπροστά, καὶ νὰ δοῦμε καὶ τὶς ψυχικὲς ἐκδηλώσεις ὁλόκληρης τῆς ζωικῆς κλίμακας. Γιατὶ μόνο ἔτσι μπορούμε νὰ κατανοήσουμε στὸ πεδίο αὐτὸ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὶς ψυχικὲς λειτουργίες τῶν ἀνώτερων θηλαστικῶν στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση.

Σὰν βασικὲς βαθμίδες τῆς γέννησης καὶ ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης, θεωρήσαμε κάθε φορὰ τὸ βαθμὸ τῆς ὀργάνωσής τῆς πού καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία ἐπίδραση ἀνάμεσα στὴ συνείδηση καὶ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ὁμαδικῆς παραγωγικῆς δουλειᾶς. Καὶ τοῦτο γιατί, μόνο στὴ βάση αὐτή, στὸ μέτρο τῆς ὀργάνωσης καὶ συγκρότησης τῆς συνείδησης μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε, δίχως ἀμφιβολία, τὸ βαθμὸ τῆς ἀνόδου καὶ τῆς προόδου τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας στὸ πνευματικὸ καὶ πολιτιστικὸ τῆς ἐπίπεδο,

Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ μιὰ βαθμίδα στὴν ἄλλη εἶναι διαλεχτικό. Μέσα σὲ κάθε περασμένη βαθμίδα τῆς ΣΛ, ξεπετάγεται ἡ ἐπόμενη σὺν ἀντίθεση καὶ συνέχισή τῆς. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ πῶς—ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτὴ κοιταγμένο τὸ πρόβλημα—ὁ προάνθρωπος μὲ τὴ χρῆση καὶ μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ πρώτου ἐργαλείου-ὄπλου, ἀνεβαίνει στὸ πρῶτο σκαλοπάτι στὴν ὀργάνωση τῆς Σ.Λ.: τὸ προλογικό. Αὐτὸ ἔχει πολὺ μεγάλη σπουδαιότητα γιὰ τὴν πάρα πέρα ἀνάπτυξή τῆς: γίνεται τὸ πρῶτο ἄλμα πού θὰ μετατρέψει τὴν σχεδὸν ζωώδικη κοινωνία σὲ ἀνθρώπινη. Ἀρχίζει ἡ βιολογικὴ μονάδα νὰ μετατρέπεται σὲ κοινωνικὴ ὁμάδα καὶ ἡ «συνείδηση» τοῦ προάνθρωπου, ὄντας ἀνοργάνωτη, κυριαρχεῖται ἀπὸ μιὰ ψυχολογικὴ κατάσταση, πού φέρνει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀσυνείδητου καὶ τοῦ «ἄ-λογου», ὅπου ἀντι-

κειμενικός κόσμος και συνειδησιακό περιεχόμενο δέν διαφορίζονται, μά αντίθετα ταυτίζονται. Τό Σ.Π. τοῦ προάνθρωπου κατέχεται ἀπό μιὰ ἀσυνείδητη ροηκότητα πού σ' αὐτήν ἐλάχιστα μέρη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ξεχωρίζουν σάν ἀντικείμενα¹. Κυριαρχεῖ σ' αὐτήν ἡ ἐνστιχτώδικη δράση, πού ἔχει ὥστόσο ἀρκετή πλαστικότητα: γιὰτί κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση ἑνός γρήγορα μεταβαλλόμενου περιγυροῦ δέν φέρνει χαρακτήρα σταθερό, μά ἀδιάκοπα βρίσκεται σ' ἀνασυγκρότηση, πρᾶγμα πού θά ἐπιτρέψει, κάνοντας τό πρῶτο διαλεκτικό ἄλλαμα της, νά ἀναφανοῦν καί νά ἀναπτυχθοῦν νέοι τρόποι συμπεριφορᾶς, νέες ψυχικές λειτουργίες καί τῆς πρώτης ἀπαρχῆς μιᾶς στοιχειώδικης γλωσσικῆς καί νοητικῆς ὀργάνωσης.

Ἔτσι λοιπόν, μέ τήν κατασκευή τοῦ πρώτου ἐργαλείου ἀνεβαίνουμε σέ μιὰ βαθμίδα τῆς Σ.Λ.,—τήν προλογική— πού μόνο στόν ἄνθρωπο παρατηρεῖται, μέ τήν ταυτόχρονη ἐμφάνιση καί βαθμιαία ἀνάπτυξη τῆς γλώσσας. Στήν προλογική αὐτή βαθμίδα, ἀρχίζουν ἀμυδρά νά ἐμφανίζονται τὰ λογικά στοιχεῖα καί νά ἀντικειμενοποιοῦνται ὀρισμένα κομμάτια τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου (κι' ἐσωτερικοῦ ταυτόχρονα) καί νά ἐκφράζονται καί νά ἐκδηλώνονται σάν ὁμαδικές παραστάσεις. Νά τί λέει πάνω σ' αὐτό ὁ L. Bruhl (βλ. *Fonctions*,,, σ. 2): «... Ἀντίθετα, εἶναι δίχως ἀμφιβολία ἡ μελέτη τῶν ὁμαδικῶν παραστάσεων καί τῶν σχέσεών τους, πού θά μπορούσε νά ρίξει κάποιο φῶς πάνω στή γέννηση τῶν κατηγοριῶν καί τῶν λογικῶν ἀρχῶν μας».

Σ' ἕνα προχωρημένο στάδιο τῆς βαθμίδας αὐτῆς τῆς Σ.Λ. τό προλογικό δηλαδή, μέ τό μυθικό καί θρησκευτικό ἀντίκρουσμα τοῦ ὄντος, δείχνεται πῶς οἱ λογικές ἀρχές ἀρχίζουν νά ἀπλώνουν, ἀργά μά σταθερά, τήν κυριαρχία τους πάνω στήν προλογική βαθμίδα τῆς Σ.Λ. Τούτη ἡ διαδικασία γίνεται κάτω ἀπό τήν ἀλληλεπίδραση, ὅπως εἶπαμε πιό πάνω, τῆς Σ.Λ. μέ τήν ὁμαδική παραγωγική δραστηριότητα, μέ ἀποτέλεσμα ἡ συνείδηση νά ὀργανώνεται προοδευτικά καί νά ἐκδηλώνεται ἡ ὀργάνωση αὐτή στή σκέψη μέ τή μορφή τῶν λογικῶν κατηγοριῶν καί λογικῶν ἀρχῶν, πού ἀποκρυσταλλώνονται στή

1. Βλ. G. Thomson, ὁ.π. σ. 25. L. Bruhl, *Fonctions*, p. 2.

γλωσσική καὶ λεχτική ἐκφραση. Ἡ προλογικὴ συνείδηση, ὅπου κυριαρχεῖ ὁ νόμος τῆς σ υ μ μ ε τ ο χ ῆ ς, ὅπως τὸν ὀνόμασε ὁ L. Bruhl, ἀρχίζει νὰ υποχωρεῖ, —ἀλλὰ νὰ διατηρεῖται σὰν ὑπόστρωμα— καὶ νὰ παραχωρεῖ τὴ θέση τῆς σὲ μιὰ ἀνώτερη βαθμίδα: τὴ λογική. Ἡ Σ.Λ., παράλληλα μὲ τὴ λογικὴ ὀργάνωσή της, συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς γλώσσας, ἐκφραση τῆς λογικῆς αὐτῆς ὀργάνωσης, ἀπὸ τὴ διαμόρφωση καὶ συγκρότηση τῆς ἀτομικότητας καὶ τὸ σμίλημα τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου. Ἐτσι ἓνα ἀνώτερο σκαλοπάτι συγκρότησης τῆς συνείδησης εἶναι ἡ κυριαρχία τῶν λογικῶν ἀρχῶν. Στὶς ἀρχαιότατες δουλοχτητικὲς κοινωνίες: Αἴγυπτο, Μεσοποταμία, Ἰνδίες, Κίνα, κλπ. δὲν ἔχουμε ξεκαθαρισμένο τὸ στάδιο ἐτοῦτο τῆς Σ.Λ.¹ Τὸ ξεκαθάρισμα ἔλαχε νὰ τὸ κάνουν οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι. Τὸ λογικὸ κυρίαρχο μέσα στὴ συνείδηση, φανερώνεται σ' ὅλα τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα τῆς κοινωνίας καὶ ἰδιαίτερα στὴ φιλοσοφία. Ἡ ἀπὸ φυσικὲς αἰτίες ἐρμηνεῖα τῶν φαινόμενων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς², εἶναι ἡ ἀπαρχὴ τῆς κυριαρχίας τῆς λογικῆς διανόησης στὴ συνείδηση, πού μὲ τὸν Ἀριστοτέλη φτάνει στὸ κορύφωμά της. Ἡ κυριαρχία τῆς λογικῆς διανόησης στὴ συνείδηση, ὁ λόγος, πού στοὺς ἰδεαλιστὲς γίνεται αὐθυπόστατος καὶ ὑπερβατικός, δὲ σημαίνει, παρὰ τὸ πὼς ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση καὶ σκέψη, διαρκῶς ὀργανώνεται μέσα στὴν πορεία τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς καὶ γίνεται ἰκανότερη νὰ θεωρεῖ ὄλο καὶ πιὸ σωστὰ τὸ γίνεσθαι, ἀδράχωντας τὶς νομοτέλειές του, τὰ μυστικά του.

Ἐπειδὴ ὅμως, ἡ πορεία τῆς ἐξέλιξης τῆς συνείδησης, ὅπως καὶ γενικὰ ὅλων τῶν περιοχῶν τοῦ ὄντος, εἶναι διαλεκτικὴ, μporέσαμε νὰ διαπιστώσουμε (στὸ πρῶτο μέρος) μὲ τὴν ἐρευνα πὼς: ὅπως μέσα στὴν «ἄ-λ ο γ η» κατάσταση τῆς Σ.Λ. ἀρχίζει

1. Βλ. J. Chevalier, ὁ.π.: I, σ. 23-53. Χ. Θεοδορίδης, ὁ.π. σ. 25-26. ΕΣΣΔ, Σύντομη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1955, σ. 33-50. Η. Ζιμμερ, ὁ.π. σ.

2. Βλ. Τσέλλερ-Νέστλε, ὁ.π. σ. 2. Α. Ἀλεξαντρώφ, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς κοινωνίας, 1977, σ. 33. Ε. Σταμάτης, Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι, 1966, σ. 7.

ν' αναφαίνεται πρώτα ή προλογική νοοτροπία κι' έπειτα, σ' ένα προχωρημένο στάδιο της τελευταίας, ή λογική νοοτροπία, έτσι και μέσα στην περίοδο της κυριαρχίας της τυπικής λογικής αναφαίνονται και μπαίνουν οι βάσεις για τη διαλεκτική νοοτροπία (Ήράκλειτος, Πλάτων, Άριστοτέλης, Πλωτίνος, Πρόκλος, Leibniz - Hegel - Marx).

Ή διαλεκτική, όχι σά σκέψη μονάχα, αλλά και σά νόμος της φύσης, του γίνεσθαι, είναι όχι μόνο μέθοδος, αλλά και ή έκφραση της εξέλιξης της ίδιας της φύσης· ή αυτοεξέλιξη του όντος είναι διαλεκτική¹. Φυσικά ή διαλεκτική σκέψη, ή σκέψη γενικά, τó αντίκειμενο και ή αντανάκλασή του, ποτέ δέν θά συμπέσουν, ποτέ δέν θά ταυτιστούν, μά θά συμπλησιάζουν όσο μπορεί πιό σωστά² και θά συμπορεύονται στην άλληλεπίδρασή τους. Άν ταυτιστούν, ή σκέψη γίνεται στατική, χάνει τή διαλεκτική ύφή της και μάς επανοδηγεί στο μεταφυσικό-ιδεαλιστικό αντίκρουσμα³. Ή σκέψη έχοντας άδράξει τά μυστικά του όντος, θά γνωρίζει α ριστί τó τέρμα και τó σκοπό του· έτσι τó γίνεσθαι θά παρουσιάζεται στατικό, μηχανικό ξετύλιγμα στο χώρο, κι όχι δυναμική προχώρηση στο χρόνο, πρᾶγμα πού μάς ξαναγυρίζει στο μηχανικό κοσμοείδωλο και στην ξεπερασμένη κοσμοεικόνα του ιδεαλισμού και της θεολογίας.

Άκόμη πρέπει νά παρατηρήσουμε, πώς ή διαλεκτική σκέψη παρουσιάζεται από μερικούς ιστορικούς της φιλοσοφίας μόνο σά μιá μέθοδος έρμηνείας του όντος και όχι σάν τήν ίδια τή διαλεκτική έκφραση της προχώρησης του όντος. Μέ ένα τέτοιο όμως αντίκρουσμα εύκολα μπορεί νά ισχυριστεί κανένας, —έκτός από έσφαλμένες έρμηνείες, όπως και έγινε— ότι σά μέθοδος είναι σχετική, ένας τρόπος έρμηνείας του όντος, όπως τόσες άλλ'ές οι απόψεις των νεοκαντιανών, του Μπέρξον, του υπαρξισμού, για παράδειγμα. Γι' αυτό δέν πρέπει νά περιοριζόμαστε όταν κάνουμε τήν ιστορία της, ν' αρχίζουμε από τήν αρχαιότητα, αλλά πιό πίσω, στη προλογική διανόηση, συν-

1. Πρβ. F. Engels, 'Αντι-Ντόργκ, σ. 204.

2. P. Sandor, ό.π. σ. 208.

3. Πρβ. F. Engels, ό.π. σ. 67 κέξ.

δέοντας ἔτσι τὴ διαλεκτικὴ προχώρηση τοῦ ὄντος, μὲ τὴ διαλεκτικὴ πορεία τῆς ὀργάνωσης τῆς Σ.Λ., σὰν ἀντανάκλασή του. Κι' ὅπως εἶδαμε πρὸ πάνω, ἡ συνείδηση, ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς γέννησής της μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα δὲ μπορεῖ καὶ νὰ συλλαβαίνει σωστά τοὺς διαλεκτικοὺς νόμους τοῦ ὄντος, γιατί ἐτοῦτο, τὸ γίγνεσθαι, ἡ φύση, ἔρχεται στὴ γνώση βαθμιαία, στὴν πάλῃ τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν αὐτοσυντήρησή του καὶ κάτω ἀπὸ ἀνάλογες κοινωνικο-οικονομικὲς συνθήκες. Ὁ Ἡράκλειτος ὅπως τὸ ξαναεἶπαμε, ποὺ εἶχε κατανοήσει τὴ δυσκολία στὴν ἔρευνα, τὸ διατυπώνει πολὺ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴ σύντομη ἔκφρασή του: «Φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ» (Diels, ἀπ. 123).

Ἡ σκέψη κάθε ἐποχῆς δὲ μποροῦσε παρὰ νὰ πιάσει ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ πορεία τοῦ ὄντος τόσα μέρη της, ὅσα ἔμπαιναν μπροστά της κάθε φορά σὰν ἀντικείμενα, σὰν προβληματικὴ ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς της. Στὸν μεσαιῶνα πρὶν τὸν Κέπλερ, γιὰ παράδειγμα, πίστευαν πὼς πίσω ἀπὸ κάθε πλανήτη βρισκότανε ἕνας ἄγγελος (angelus rector) ποὺ κατεύθυνε τὶς κινήσεις του. Καὶ ὁ μεσαιωνικὸς εὐρωπαῖος ἄνθρωπος εἶτανε ἱκανοποιημένος μ' αὐτὴ τὴν ἐξήγηση ὅπου τὸ ἀνακάτωμα τοῦ πραγματικοῦ μὲ τὸ φανταστικὸ τὸ θεωροῦσε αὐτονόητο. Τί εἶτανε ποὺ ἔκανε τὴν πίστη αὐτὴ πρόβλημα; Ἡ ριζοσπαστικὴ σκέψη τῆς ἀναγέννησης, ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὶς κοινωνικο-οικονομικὲς μεταβολὲς καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς τάξης.

Θὰ μποροῦσε νὰ παρατηρήσει κανένας, πὼς ἀφοῦ ἡ πραγματικότητα πορεύεται διαλεκτικὰ, τότε γιατί καὶ ἡ συνείδηση, ἡ σκέψη, σὰν ἀντανάκλασή της, δὲν τὴν ἀπεικονίζει ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς σωστά, διαλεκτικὰ, ἀλλὰ περνᾷ πρῶτα ἀπὸ τόσα ἐνδιάμεσα στάδια: προλογικὸ (παραμῦθι, μῦθος, θρησκεία), λογικὸ, μὲ τὶς στατικὲς-μεταφυσικὲς ἰδεαλιστικὲς κατασκευὲς καὶ τελικὰ νὰ φτάσει στὴ διαπίστωση, πὼς ἡ πορεία τοῦ ὄντος καὶ τῆς συνείδησης εἶναι διαλεκτικὴ.

Ὅπως εἶπαμε πρὸ πάνω, ἡ γνώση τοῦ ὄντος γίνεται προοδευτικά. Κι' αὐτὸ δὲν γίνεται τυχαῖα, μὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία ἐπίδραση μὲ τὶς φυσικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες, ποὺ καθορίζουν καὶ τὴν πορεία καὶ ὀργάνωση τῆς ΣΛ. Νά, γιὰ παράδειγμα

οί ανατολικοί λαοί: Πρώτα-πρώτα, όπως παρατηρεί ο J. Chevalier (Ίστορία τής σκέψης, I, σελ. 25), δεν μπόρεσαν όπως είπαμε να ξεχωρίσουν τις έννοιες από τα πράγματα και να τα μελετήσουν χωριστά, χαρακτηριστικό τής προλογικής διάνοησης. Κι' έπειτα ή ΣΛ τους, ή κοινωνική τους συνείδηση διαμορφώνει μιὰ κοσμική εικόνα σύμφωνη με τήν κοινωνική διάρθρωση τής εποχής, πού στηρίζεται ιδιαίτερα στον άσιατικό τρόπο παραγωγής κι ή σκέψη τους κατέχεται από ήθικο-θηρσκευτικές παραστάσεις έτσι πού τούς έμποδίζει να δούν τή διαλεκτική πορεία του όντος συνολικά, αλλά κάθε φορά σ' ένα κομμάτι του μόνο, π.χ. στο ήθικό, κοινωνικό, κοσμικό κ.ά.

Ή ίνδική σκέψη διαπιστώνει τó γίνεσθαι στην κοσμική πορεία· όμως επειδή θεωρεί τó μηδέν σαν άπόλυτο (βουδισμός)¹ τó κοσμικό γίνεσθαι παρουσιάζεται σαν ιδεατή φαντασίωση. Οί Κινέζοι διαπιστώνουν τήν ύπαρξη αντίθετων· μά ή αντίθεση είναι στατική, τά αντίθετα ένώνονται και άρμονίζονται (πού σημαίνει άρση τών αντίθετων και τελικά έξαφάνισή τους) δίχως να φτάνουν σε νέα σύνθεση². Οί Πέρσες φτάνουν στην έννοια τής πάλης τών αντίθετων, αλλά στον ήθικό τομέα, ανάμεσα στο καλό και στο κακό, όπου τελικά ή πάλη σταματά με τή νίκη του καλού κι ó κύκλος ξαναρχίζει.

Στήν Έλληνική άρχαιότητα, ή γρήγορη μεταβολή του κοινωνικού περιγυρου, στην Έφεσο π.χ. όπου έζησε ó Ήράκλειτος, σε συνδυασμό με τις γνώσεις τής εποχής του, οδηγεί τον Έφέσιο σοφό, στην αποκάλυψη τών πολύ γενικών διαλεκτικών νόμων του όντος, μά ή διαλεκτική έκφραση και διατύπωση τής σκέψης του, γίνεται με εικόνες και μεταφορές, κρατώντας έτσι άπομεινάρια από στατικά και μεταφυσικά στοιχεία. Άντίθετα, σαν αντίδραση στην ήρακλείτεια ροή και από ανάλογες ψυχολογικές διαθέσεις, αναγκάζεται ή σκέψη σε στατικό αντί-

1. Πρβ. Ριζκβέδα, "Ύμνος τής Δημιουργίας, 10, 29 (150 π.Χ.), μετάφρ. Γ. Λαίου στο περ. «Καινούργια Έποχή» 1957: «Μέσα στα φύλλα τής καρδιάς / ψάχνοντας σοφά κεφάλια / βρίσκουν σπή ρίζα του μη Όντος/τό πουμπουκι αυτού του Όντος...», βλ. και H. Zimmer, ό.π. σ. 365 κέξ.

2. Βλ. H. Zimmer, ό.π. σ. 366 κέξ.

κρυσμα τοῦ ὄντος, κάνοντας ἀφαίρεση στήν κίνηση, ὅπως γιά παράδειγμα οἱ Ἑλεᾶτες.

Μόνο στό σημερινό, μόνιμα καί γρήγορα μεταβαλλόμενο κοινωνικό περίγυρο, γίνεται ὁρατὴ ἢ διαλεκτικὴ ὑψὲς τοῦ ὄντος ἀπὸ τὴ συνείδηση καί ταυτόχρονα ἢ συνείδηση ἢ ἴδια νὰ διαπιστώνει καί τὴ δική της διαλεκτικὴ ὑψὲς, σὰν ἀντανάκλαση τοῦ ὄντος.

Ἀπὸ τὴν πρώτη βαθμίδα τῆς Σ.Λ., τὴν «ἄ-λογη», ἴσαμε τὴ διαλεκτικὴ, ἔχουμε λοιπὸν, μιὰ ἀδιάκοπη διαλεκτικὴ πορεία. Ἀνάλογα μὲ τὴν κοινωνικὴ βαθμίδα, ἡ Σ.Λ. πορεύεται καί διοργανώνεται μὲ τρόπο ποῦ προσαρμοζόμενη στὶς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας, νὰ ἀνταποκρίνεται στὴ λύση τῶν προβλημάτων, ποῦ παρουσιάζονται κάθε φορά¹. Τὸ ὑποκείμενο τόσο μόνο κατανοεῖ, κάθε φορά ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, ὅσο κομμάτι της μπαίνει σὰν πρόβλημα μπροστά του. Ἔτσι ἢ προοδευτικὴ συνθετότητα τῶν προβλημάτων τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δραστηριότητος τῶν ἀτόμων, ἀναγκάζει τὴ σκέψη σὲ ἀντίστοιχη καί ἀνάλογη προοδευτικὴ συγκρότηση.

Γίνεται, λοιπὸν φανερό, πὼς ἡ διαλεκτικὴ διανόηση εἶναι σχετικὴ, σὰν καθορισμένο χρονικὰ καί τοπικὰ κοινωνικὸ φαινόμενο, μὰ ταυτόχρονα ἀποτελεῖ ἀπόλυτη καί μόνιμη κατάχτηση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διαλεκτικὴ σκέψη, στὴ σημερινὴ βαθμίδα της, δὲν εἶναι παρὰ ἡ σωστότερη καί πληρέστερη ἀντανάκλαση καί θεώρηση τοῦ γίνεσθαι καί μέρος τοῦ γίνεσθαι². Εἶναι τὸ μέχρι σήμερα ἀνώτερο διαλεκτικὸ σκαλί τοῦ εἶναι καί στήν περιοχὴ τῆς συνείδησης, ἢ ἀνώτερη ὀργάνωσή της. Νὰ τί λέει ὁ Leninε πάνω σ' αὐτό: «... Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ἀδράξει, νὰ ἀναπαράγει, νὰ ἀντικαθρεφτίσει τὴ φύση ὀλοκληρωτικά, μέσα στήν «ἄμεση συνολικότητα» αὐτὸ ποῦ μπορεῖ εἶναι διαρκῶς νὰ τὴν προσεγγίζει δημιουργώντας μὲ ἀφαιρέσεις ἔννοιες, νόμους, ἕνα ἐπιστημονικὸ πῖνακα τοῦ σύμπαντος...»³.

1. Πρβ. L. Bruhl, *La mentalité primitive*, 1960, p. 3.

2. F. Engels, *Ἀντι-Ντύρινγκ*, σ. 483 καί M. Ρόζενταλ, *Ἀρχὲς διαλεκτικῆς λογικῆς*, 1962, σ. 60.

3. Πρβ. N. Leninε, *Cahier sur la dialectique de Hegel*, éd. Gall. 1968, p. 176.

Στο έργο του «Διαλεκτική τής φύσης» σελ. 66, ο Engels διαπιστώνει, πώς: «...ή διαλεκτική για τη σημερινή επιστήμη τής φυσικής είναι ή πιό σπουδαία μορφή σκέψης, γιατί αυτή μόνη προσφέρει τὸ στοιχείο τής ἀναλογίας (analogon) καὶ κατὰ συνέπεια τὴ μέθοδο ἐρμηνείας τῶν ἐξελικτικῶν προτάσεων πού συντελοῦνται στὴ φύση, τῶν ἀλληλεξαρτήσεων γενικὰ καὶ τῶν μεταπηδήσεων ὑπὸ τὸ ἓνα πεδίο ἐρευνας στὸ ἄλλο». Θὰ μπορούσαμε ἀκόμα νὰ δώσουμε καὶ τὴν παρακάτω περικοπὴ ἀπὸ τὸ ἔργο του «Ἀντί-Ντύριγκ» 1963, σελ. 200-201, ὅπου διαπιστώνει: «...καὶ ἡ τυπικὴ λογικὴ εἶναι πρῶτα-πρῶτα μιὰ μέθοδος γιὰ τὴν ἀνεύρεση νέων πορισμάτων, μιὰ μέθοδος γιὰ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ γνωστὸ στὸ ἄγνωστο· ἴδια μέθοδος εἶναι ἐπίσης, ἀλλὰ σὲ πολὺ ἀνώτερη βαθμίδα καὶ ἡ διαλεκτικὴ, πού ἐπιπλέον, σπάζοντας τὰ στενὰ πλαίσια τῆς τυπικῆς λογικῆς ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα γιὰ μιὰ πιό πλατειὰ θεώρηση τοῦ κόσμου».

γ. Ἡ ἐπίδραση τῆς διαλεκτικῆς σκέψης

Ἡ διαλεκτικὴ σκέψη ἔχει εἰσχωρήσει, ὅπως εἶδαμε καὶ στὴ διανόηση τοῦ ἀντίπαλου στρατόπεδου κι' ἔχει ἐπηρεάσει θετικὰ εἴτε ἀρνητικὰ, ὀλόκληρη τὴν ἀστικὴ σκέψη. Γενικὰ ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα τοῦ δυτικοῦ κόσμου συνειδητὰ εἴτε ἀσυνεῖδητα, ἔχει φανερά τὰ σημάδια ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς διαλεκτικῆς ἀντίληψης ὅπως εἶπαμε.

Οἱ ἐπιτυχίες στὶς μερικότερες ἐπιστῆμες ἀλλὰ καὶ γενικότερα, φέρνει τὴ σφραγίδα τῆς διαλεκτικῆς δυναμικῆς ἀντίληψης. Ἀκόμα καὶ στὶς γενικεύσεις τῆς ἡ δυτικῆ ἀστικῆ ἐπιστήμης, στὴν προσπάθειά της νὰ χτυπήσει τὸ διαλεκτικὸ ὕλισμό, στρώθηκε σὲ μιὰ ἐρευνα πού ἀντικείμενό της ἔχει τὴ φιλοσοφία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς κοινωνίας, μὲ σκοπὸ νὰ ἀντλήσει ἀπὸ κεῖ ἐπιχειρήματα καὶ νὰ φτάσει σὲ νέες ἰδεαλιστικὲς καὶ μεταφυσικὲς θεωρήσεις, πού νὰ συνδυάζουν τὸν ὄντολογικὸ προσανατολισμὸ μὲ τὴ δυναμικὴ ἀντίληψη¹. Αὐτὸ εἶναι πού λένε ἡ ἀνάσταση τῆς μεταφυσικῆς.

1. ΕΣΣΔ, Σύντομη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, 1964, σ. 789.

Στὰ τελευταία χρόνια, ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμὸς στὸ δυτικὸ κόσμον, εἶχε τέτοια ἐπίδραση, ποὺ νὰ ἐπιτρέψει ἕνα διάλογο ἀνάμεσα στοὺς μαρξιστὲς καὶ τὴν καθολικὴ διανόηση καὶ γενικότερα μὲ τὴν καθολικὴ χριστιανικὴ ἐκκλησία. Ἡ καθολικὴ ἐκκλησία, ὅπως δείχνει ἡ ἱστορία της, ἔχει μεγάλη προσαρμοστικότητα καὶ οἱ ἡγέτες της ἔχουν διορατικότητα. Διαβλέπει σήμερον πὼς ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ χάσει τὸ ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὰ πόδια της (ὅπως στὸν 4ο αἰῶνα μ.Χ. καὶ στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1789¹) καὶ πὼς μὴ γέφυρα μὲ τὸ σοσιαλιστικὸν κόσμον δὲν θ' ἄβλαπτε. Ἔτσι ὀρισμένοι διανοούμενοι ἀντιπρόσωποί της, ἄρχισαν νὰ βλέπουν πὼς ὑπάρχει, στίς χριστιανικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ φύση καὶ τὴν πορεία τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἔδαφος γιὰ συζήτηση μὲ τὸ μαρξισμό. Γι' αὐτὸ δέχτηκαν ἕνα διάλογο μαζί του, ποὺ νὰ ἐπιτρέψει ἕνα κάποιο συμπλησίωμα. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ πλησίωμα βοηθᾶνε πολὺ τὰ ἔργα τοῦ Teilhard de Chardin. Σ' ἕνα ποίημά του μὲ τίτλον: «Ὑμνος στὴν Ὑλιν» ἐκφράζει μιὰ διαλεκτικὴ σκέψη ποὺ ρίζα της ἔχει τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Θ. Ἀκινάτη, μὲ στίχους ὅπως: «Εὐλογημένη νᾶσαι Ὑλιν κραταιή, / ἀκαταμάχητη ἐξέλιξις, / πραγματικότητα καινούργια, / ἐσὺ ποὺ κάνοντας κάθε στιγμή / νὰ σπάζει τὸ κλουβί μας, / μᾶς ἀναγκάζεις πάντα πρὸς μακρὰ / νὰ κυνηγᾶμε τὴν ἀλήθεια. . .»².

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν μαρξιστῶν, ἐνθαρρύνεται ὁ διάλογος αὐτὸς καὶ στὸ πεδίον τῆς ἠθικῆς, τῆς τέχνης κλπ. Μὰ ὡς μὴν ἔχουμε αὐταπάτες. Ἐκεῖνο ποὺ χωρίζει ἀγεφύρωτα τὸ μαρξισμό μὲ τὴν καθολικὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη δὲν εἶναι τόσο τὸ ζήτημα τῆς ὑπαρξης ἢ ὄχι τοῦ θεοῦ καὶ τῆς παραδοχῆς ἢ ὄχι ἐνοῦ κόσμου ὑπερβατικοῦ - πνευματικοῦ, μὲ τὴν ὑπεροχὴν του ἀπέναντι στὸ γήϊνον κόσμον τῶν θνητῶν, μὲ τὴν αἰωνιότητά του καὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ποὺ ἔρχεται σὰν συνέπεια τῆς κυρίαρχης θέσης της μέσα στὸν καπιταλισμὸν οὔτε ἀκόμη καὶ τὸ ζήτημα: νὰ

1. Βλ. A. Latreille, *L'église catholique et la révolution française*, éd. Hachette, t. II, 1946 καὶ F.-O. Martin, *Précis d'histoire du droit français*, éd. Dalloz, 1945, p. 18-29.

2. Βλ. περ. «Καινούργια Ἐποχὴ», 1958, μετ. Γ. Λάτση.

άσπαστοῦν στὸ ἠθικὸ πεδίο, πὼς οἱ χριστιανικὲς ἐντολὲς δυὸ χιλιάδες χρόνια τώρα δὲν μπόρεσαν νὰ πραγματοποιηθοῦν παρὰ μόνο στὸ σοσιαλιστικὸ κόσμο: τοὺς εἶναι ἀδιάφορο. Αὐτὸ πού δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾷ κανένας εἶναι ἐτοῦτο τὸ βασικόν: πὼς ἡ Ἐκκλησία, ὁ κληρὸς, δὲν εἶναι ὁ ἀνιδιοτελεῆς χριστιανὸς πού θέλει νὰ παρουσιάξεται, μὰ ἕνας πανίσχυρος οἰκονομικὸς καὶ πολιτικὸς ὀργανισμὸς, πού χρηματοδοτεῖ, κρυφὰ εἴτε φανερά, στηρίζοντας ἀντιδραστικὰ καθεστῶτα καὶ πολιτικὰ κόμματα σ' ὅλο τὸν κόσμο καὶ προωθεῖ ἀντιδραστικὲς τάσεις καὶ ἰδεολογίες· διαβλέποντας μελλοντικὲς κοινωνικὲς ἀλλαγὲς θέλει νὰ πετύχει σ' αὐτὲς τὴν ἐπιβίωσή της.

Δὲν εἶναι δῶ βέβαια ὁ τόπος γιὰ μιὰ συστηματικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἐπίδρασης τῆς διαλεκτικῆς σκέψης στὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνίας καὶ γενικά, πάνω στὴ σημερινὴ πνευματικὴ ἐξέλιξη. Ὅμως, ἀρκεῖ νὰ ρίξουμε μιὰ σύντομη ματιά, σ' αὐτὸ τὸ θέμα, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε τὴν ἀναμφισβήτητη καὶ γόνιμη ἐπίδρασή της. Τόσο οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, ὅσο καὶ οἱ φυσικὲς, συνειδητὰ ἢ ἀσυνεῖδητα, ἀναγκάστηκαν νὰ κάνουν ριζικὲς μεταβολὲς σὲ βασικὲς τοὺς ἔννοιες καὶ πολλὲς φορὲς καὶ στὴ μεθοδολογία τους.

Ἡ κοινωνιολογία, ἡ ψυχολογία, ἡ βιολογία καθὼς καὶ ἡ φυσικὴ καὶ τὰ μαθηματικά, ἐνωίωσαν τόσο δυνατὰ τὴν ἐπίδραση τῆς ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς, ἔτσι πού νὰ τραβήξουν τὸ δρόμο τῆς σωστῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας ἢ κάθε μιὰ στὸν τομέα της. Παρόλες τὶς ἀντιλογίες πολλῶν σοφῶν, ἐγκαταλείφθηκε ἡ στατικὴ-μεταφυσικὴ ἀντίληψη στὴν ἔρευνα κι ἄρχισαν νὰ βλέπουν τὴν κοσμικὴ πραγματικότητα δυναμικὰ-διαλεκτικὰ.

Ἡ κοινωνιολογία πρῶτα, πού στὴν ἀστικὴ ἐπιστῆμη παλεύει ἀκόμη γιὰ τὴν μεθοδολογία της¹, ἀπὸ καιρὸ τώρα τραβᾷ

1. Δ. Γληνοῦ, Ἡ τριλογία τοῦ πολέμου, ἔκδοση «Νέα Βιβλία», 1945. Βλ. L. Stein, Εἰσαγωγή εἰς τὴν κοινωνιολογίαν, 1924. H. Freyer, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν, 1977. Ἐλευθεροπούλου, Κοινωνιολογία, 1950, A. Logia, Κοινωνιολογία (1968) 1977. T. B. Bottomore, Κοινωνιολογία, 1974. Δ. Τσαούση, Στοιχεῖα κοινωνιολογίας, 1975. P. Lazarsfeld, Qu'est-ce que la Sociologie? éd. Gall. 1970. L. Goldmann, Marxisme et Science humaines, éd. Gall. 1970.

τὸ δρόμο της σὰν ἱστορικὸς ὕλισμός, ποὺ μὲ ἀκρίβεια βοηθάει νὰ προλαβαίνουμε καταστάσεις καὶ νὰ χαράζουμε τὸ δρόμο τῆς κοινωνικῆς πορείας.

Ἡ βιολογία σήμερα, φτάνει σὲ συμπεράσματα, γονιμοποιημένη ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ σκέψη, μὲ τὶς μεταλλάξεις, τὰ γονίδια καὶ τὴν DNA¹, ποὺ οὔτε νὰ τὰ φανταστοῦν μποροῦσαν οἱ βιολόγοι τοῦ περασμένου αἰώνα, παρόλες τὶς ἀντιλογίες τοῦ Driesh καὶ τῆς σχολῆς του².

Τὸ ἴδιο συνέβηκε καὶ στὴ φυσιολογία καὶ στὴν ψυχολογία, ποὺ μὲ τὴν παράλληλη καὶ σὲ συσχετισμὸ μελέτη τους μὲ τὶς ἐργασίες τοῦ Παβλόφ καὶ τὴ συμβολὴ ὀρισμένων ἐρευνητῶν ἀπὸ διάφορες μεριές, ἔφτασαν σὲ ἀπόψεις πολὺ ἱκανοποιητικῆς, πάνω στὴν ἐρμηνεία καὶ στὴν κατανόηση τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας καὶ τῆς φυσιολογίας της.

Στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ὅπως καὶ στὰ μαθηματικά, μὲ τὶς μὴ εὐκλείδειες γεωμετρίες κ.ἄ., ἔγιναν ριζικὲς μεταβολές³. Ὅρισμένα φαινόμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ποὺ στάθηκε ἀδύνατο νὰ ἐξηγηθοῦν μὲ τὶς ἀρχές τῆς κλασσικῆς φυσικῆς τοῦ Νεύτωνα, μὲ τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὸ χῶρο - χρόνο, ὀδήγησε σὲ κρίση, μὲ συνέπεια τὴν ἐπαναστατικὴ μεταβολὴ σὲ βασικὲς ἀρχές της, τὴ συμπλήρωσή τους εἴτε ἐπέκτασή τους, ποὺ δεῖχνουν ὀλοφάνερα τὸ θρίαμβο τῆς διαλεκτικῆς σκέψης.

Δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο τὸ φτάσιμο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, γενικά, στὸ σημερινό της ἐπίπεδο. Οἱ θεωρίες τοῦ Ἀϊνστάιν, τὸ σωματίο-κύμα, ἡ θεωρία τῶν quanta, οἱ μεταστοιχειώσεις καὶ γενικά ἡ μικροφυσικὴ κ.ἄ., εἶναι περίτρανη ἀπόδειξη τῆς ἐπιβολῆς τῆς διαλεκτικῆς σκέψης πάνω στὴ μελέτη τῆς κοσμικῆς πραγματικότητας⁴. Κι ἂν ὀρισμένοι σοφοὶ δὲν

1. F. Chapeville, Biochimie de l'hérédité, PUF, 1970.

2. Α. Ὁπαρίν, Ἡ προέλευση τῆς ζωῆς, 1956. Μ. Ρεναν, Βιολογία καὶ μαρξισμός, 1948. Η. Δριεσ, Grundprobleme der psychologie, 1935.

3. Ε. Μπιτσάκη, Διαλεκτικὴ καὶ νεώτερη φυσικὴ, 1974 καθὼς καὶ Ἡ φύση στὴ διαλεκτικὴ φιλοσοφία, 1974. Χ. Παπαναστασίου, Ἡ ἐξέλιξις καὶ οἱ κατακτήσεις τῆς φυσικῆς κατὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα, 1956.

4. Ν. Κιτσίκη, Ἡ φιλοσοφία τῆς νεώτερης φυσικῆς, 1947.

ἀσπάζονται τὸ διαλεχτικὸ ὕλισμό, ὥστόσο, ἀσυνείδητα, δὲν μποροῦν νὰ ξετινάξουν τὴ διαλεχτικὴ ἀντίληψη ἀπὸ τὶς ἐρμηνεῖες τους καὶ μένουν ἀναγκαστικὰ πάνω στὸ διαλεχτικὸ πεδίο, ὅπως γιὰ παράδειγμα: ὁ Dirac καὶ ὁ Hannequin¹. Καὶ τοῦτο γιατί, — ἡ πραγματικότητα ὄντας ἓνα ἀδιάκοπο διαλεχτικὸ γίγνεσθαι, — ἡ σκέψη, σὰν ἀντανάκλαση αὐτῆς τῆς πραγματικότητος, δὲν μπορεῖ νὰ παραμείνει στὰ στενὰ πλαίσια τῶν ἀρχῶν τῆς τυπικῆς λογικῆς γιὰ νὰ μπορέσει νὰ τὴν ἀδράξει. Χρειαζεται τὶς διαλεχτικὲς κατηγορίες, ποὺ κι αὐτὲς ἄν στὴν τωρινὴ στιγμὴ εἶναι τὸ «ἀνάλογον» γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἀντικειμενικῆς φυσικῆς καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητος, ὥστόσο στὸ μέλλον, θάρθει στιγμὴ ποὺ κι αὐτὲς θὰ ξεπεραστοῦν καὶ θὰ χρειαστεῖ ἡ σκέψη νὰ τὶς συμπληρώσει εἴτε νὰ βρεῖ εἴτε νὰ ἀνακαλύψει καινούργιες, νὰ ὀργανωθεῖ δηλαδὴ καλύτερα, γιὰ νὰ προσαρμοζέται σωστότερα στὴ συμπόρευσή της μὲ τὸ γίγνεσθαι.

Δὲ λείπουν ὥστόσο καὶ μερικοὶ ποὺ προσπαθοῦν νὰ μειώσουν τὸ κύρος τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, θεωρώντας τὴν ἀρχὴ τῆς ἀπροσδιοριστίας (στατικὴ πιθανότητα) σὰν πλῆγμα τάχα σχετικὰ μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τῶν φυσικῶν νόμων². Μιὰ τέτοια ἄποψη ποὺ ξεκινᾷ νὰ μειώσει ὄχι μόνον τὸ κύρος τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ γενικότερα τὴν ἀνθρώπινη σκέψη, δὲν θὰ πρέπει ὁ ἀναγνώστης νὰ τὴν ἀφήνει ἀδιάφορα στὸ πνευματικὸ του πέρασμα· εἶναι χρέος του νὰ τὴν καυτηριάξει, εἴτε τὸ πολὺ νὰ τὴ βλέπει σὰν κατάλοιπο τῆς μυθολογικῆς-προλογικῆς σκέψης.

Ὁ διαλεχτικὸς ὕλισμὸς καὶ ἡ διαλεχτικὴ σκέψη ὅπως δείχτηκε, εἶναι πρῶτα μιὰ καθολικὴ ἀντίληψη καὶ θεώρηση τοῦ

1. P. Dirac, Principes de la mécanique quantique, 1952, p. VI. F. Hannequin, Essai critique sur l'hypothèse des atomes, 1954, p. 26. N. Bohr, Physique atomique et connaissance humaine, éd. Gonthier, 1961. J. Perrin, Les atomes, éd. Gatl. 1970. V. Rydniek, Qu'est-ce que la mécanique quantique? éd. Mir Moscou, 1969. C. Moukhine, Physique nucléaire récréative, éd. Mir Moscou, 1973.

2. W. Heisenberg, Des Naturbild der heutigen Physik, Homburg 1955 καὶ Physics and Philosophy. The revolutions in the modern science, N.Y. 1958, p. 139. J. Sullivan, Οἱ κατακτήσεις τῆς ἐπιστήμης γύρω στὰ μεγάλα προβλήματα, 1947.

γίνεσθαι: εἶναι φιλοσοφία, μὰ καὶ ταυτόχρονα εἶναι μέθοδος καὶ ἐπιστήμη μαζί¹. εἶναι ἡ σκέψη καὶ τὸ ἀντικείμενο τὸ ἴδιο στὴν ἀντανάκλασή του· ὁ ἐξωτερικὸς πραγματικὸς κόσμος καὶ ἡ συνείδηση στὴν ἱστορικὴ διαλεκτικὴ πορεία τους· ἀντανάκλαση στὴ συνείδηση ὄχι ὁμῶς παθητικὴ, μὰ ἐνεργητικὴ· γιατί κάθε φορά ἡ συνείδηση, ὁ ἄνθρωπος, συλλαβαίνει καὶ διαμορφώνει τόσο τὴν ἀντανάκλαση αὐτὴ τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου, ὅσο καὶ τὸν ἀντικειμενικὸ ταυτόχρονα κόσμο μὲ τὴ δράση του καὶ τόσο μόνο κάθε φορά ὅσο κομμάτι του μπαίνει μπροστά του σὰν πρόβλημα γιὰ λύση, σὰ σκοπὸς γιὰ πραγμάτωση μέσα στὴν κοινωνικὴ πραχτικὴ δραστηριότητά του. Καὶ μεταβάλλοντας ὁ ἄνθρωπος τὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ περίγυρο μεταβάλλει ταυτόχρονα καὶ τὸν ἑαυτό του.

1. R. Garaudy, Ὁ μαρξισμὸς εἶναι ἐπιστήμη ἢ φιλοσοφία; 1966. Βλ. καὶ P. Κορνιέ, ὁ.π. σ. 69.

Β. Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΙΑΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

1. Η ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ Σ.Λ.

α. Γενικά

Το πρόβλημα τῆς συνείδησης στὴν ἱστορία τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρώπινης σκέψης καὶ τῆς φιλοσοφίας, ὅπως εἶπαμε κ' ἄλλοῦ, εἶναι πρωταρχικὸ καὶ ἐπίμαχο ζήτημα. Οἱ ψυχικὲς ἐκδηλώσεις εἶναι μιὰ περιοχὴ ποὺ ἀπαρχῆς, στὴν πρωτόγονη ἀκόμη νοοτροπία, εἶναι συνδεμένη με ἀντιλήψεις ποὺ ξεπηδοῦν ἀπὸ ψυχικὲς διαθέσεις καὶ σχετίζονται με τὴν ὑπαρξή μας τὴν ἴδια ὅπως εἶδαμε καὶ γι' αὐτὸ τριγυρίζονται με δυνατὰ συναισθήματα. Οἱ τάσεις αὐτές, συνδυασμένες ἀργότερα με τὶς ταξικὲς κοινωνικὲς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων, ἐπηρεάζουν τὴν κοινωνικὴ καὶ ἀτομικὴ ζωὴ ἀκόμη καὶ σήμερα.

Δὲν εἶναι παράξενο λοιπόν, πὼς γιὰ καιρὸ ἡ περιοχὴ τῆς ΣΛ εἶτανε ἓνα πεδίο, ποὺ ἡ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία, στίς διάφορες κοινωνικὲς βαθμίδες, τὸ θεωροῦσε ἀποκλειστικὰ δικό της. Φυσικὰ δὲν ἔλλειψαν καὶ ἀπόψεις με φυσιοκρατικὲς τάσεις, ὅμως εἶτανε πολὺ γενικὲς καὶ ἀόριστες καὶ ἀνταποκρίνονταν στίς γνώσεις τῆς ἐποχῆς τους¹.

Τὸ πρόβλημα ἀντικρούστηκε, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἴσαμε σήμερα², με τὶς δυὸ γνωστὲς καὶ βασικὰ ἀντίθετες φιλοσοφικὲς ἀντιλήψεις: τοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ τοῦ ὕλισμοῦ. Ἐνῶ στὸ ἀντίκρουσμα τοῦ εἶναι μποροῦμε νὰ συναντήσουμε ἀπόψεις δυναμικὲς (Ἡράκλειτος, Hegel, κλπ.) ὅμως σχετικὰ με τὸ πρόβλημα τῆς συνείδησης, τόσο ὁ προμαρξιστικὸς ὕλισμός, ὅσο καὶ ὁ ἰδεαλισμός³, τὸ ἀντίκρουζαν στατικὰ - μεταφυσικὰ. Τὸ ἴδιο, ρασιο-

1. H. E y, Psychiatrie animale, 1964, p. 12-40.

2. Πρβ. H. E y, La conscience, p. XIII-XXIII.

3 X. Θεοδωρίδης, Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία, 1955, σ. 161 καὶ 176-180.

ναλιστές καὶ ἐμπειριστές, θεωροῦν τὸ λογικὸ καὶ τὴ συνείδηση σὰ σταθερὴ καὶ ἀναλλοίωτη καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν δοσμένη τέτοια, ὅμοια πάντοτε μὲ τὸν ἑαυτὸ της.

Οἱ ἔρευρες ὅμως σὲ μιὰ σειρὰ ἐπιστῆμες, στὰ νεώτερα χρόνια, δείχνουν πὼς καὶ ἡ συνείδηση, σὰ μέρος τοῦ γίνεσθαι καὶ σὰν ἀντανάκλαση τοῦ γίνεσθαι, ἀκολουθεῖ τοὺς διαλεκτικοὺς νόμους του, παίρνοντας τὴ μορφή καὶ τὸν τύπο της ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδρασή της μὲ τὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ περίγυρό της.

Τὸ πρόβλημα, λοιπόν, ποῦ ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα εἶχε φτάσει σὲ μεγάλη ὀξύτητα, δηλ. ἂν οἱ κατώτεροι ὄργανισμοὶ ἢ καὶ ἀκόμη καὶ κείνοι ποῦ θεωροῦνται ἀνώτεροι στὴ ζωικὴ κλίμακα, ἔχουν ψυχισμό ὅμοιο μὲ τοῦ ἀνθρώπου ἢ ἀντίθετα πὼς οἱ ψυχικὲς τους ἐκδηλώσεις δὲν εἶναι παρὰ καθαρὰ μηχανικὰ καὶ φυσικο-χημικὰ φαινόμενα — ὅπως πίστευε ὁ Ντεκάρτ— φάνηκε πὼς δὲν εἶχε μπεῖ σωστά.

Γιατὶ ἡ πρώτη ἄποψη προικίζει ὄχι μόνον τοὺς ἀνώτερους, ἀλλὰ καὶ τοὺς κατώτερους ὄργανισμούς μὲ τὶς ἴδιες πάνω κάτω ιδιότητες ποῦ ἔχουν οἱ ψυχικὲς λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ κι ὁ Ντάρβιν δὲν διστάζει νὰ ἀποδώσει στοὺς σαλίγκαρους συμπαθητικὰ συναισθήματα καὶ ὁ Romanes νὰ ἐξηγεῖ τὸ πέσιμο τῶν ἐντόμων πάνω στὴ φλόγα σὰν ἔφεση πρὸς μάθηση, ἀφοῦ τὰ κινεῖ, ὅπως λέει, σ' αὐτὸ ἡ περιέργεια¹. Ἡ δεύτερη ἄποψη θεωρεῖ τὶς ψυχικὲς λειτουργίες τῶν ζώων σὰν ἀπλὰ φυσικοχημικὰ φαινόμενα, φτάνοντας στὸ συμπέρασμα πὼς οἱ ἀνώτερες ψυχικὲς λειτουργίες, δὲν εἶναι τῆς ἴδιας φύσης μὲ ἐκεῖνες τῶν ζώων, μὰ προνόμιο ποῦ μόνον ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ κατέχει.

Εἶναι φανερό. πὼς κι οἱ δύο παραπάνω ἀντίθετες ἀπόψεις φτάνουν σὲ ἀδιέξοδο, γιατί δὲ βλέπουν τὴν ἐξέλιξη τοῦ ψυχισμοῦ ἀπ' τὴν ἄποψη τῆς δυναμικῆς - διαλεκτικῆς πορείας του, μὰ ἀντικρίζουν τὸ πρόβλημα, στατικὰ - μεταφυσικὰ. Κι οἱ δύο καταλήγουν ἀπὸ ἄλλο δρόμο στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα: δὲν μποροῦν νὰ γεφυρώσουν τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὶς ψυχικὲς ἐκδηλώ-

1. Βλ. M. P r e n a n, Biologie et marxisme, 1948, p. 155.

σεις ζώου και ανθρώπου. Για να εξαλείψουν τις διαφορές και να γεμίσουν το χάσμα ανάμεσα στη συμπεριφορά των κατώτερων οργανισμών και της ανθρώπινης, ή πρώτη άποψη, προικίζει τους κατώτερους οργανισμούς με νόηση και συναίσθημα (Jennings)· κι ή δεύτερη τους ξεχωρίζει τελείως ποιοτικά, θεωρώντας κι αυτές τις ψυχικές εκδηλώσεις και των ανώτερων θηλαστικών σαν καθαρά μηχανικά και χημικά φαινόμενα (Loeb)¹. Και ή πρώτη και ή δεύτερη άποψη δεν λύνει το πρόβλημα. Κι οί δυο θέλουν όπωσδήποτε υπερβατική επέμβαση. Ένω ή πρώτη άπλά μεταθέτει το πρόβλημα πρὸς τὰ πίσω, για να αναρωτιέται κανένας (αν δεν βάλει το χέρι του ο θεός) πώς ή νόηση και όλόκληρη ή συναισθηματική κλίμακα, που καταχτήθηκαν με κόπο στα χιλιάδες χρόνια της εξέλιξης, να μπορεί να τήν έχουν ή άμοιβάδα και τὰ βακτηρίδια κι ή δεύτερη πῶς φανερά να δείχνει τὸν θρησκευτικό δυισμό της.

Όταν δοῦμε ὅμως τὸ ζήτημα ἀπὸ τὴν ὕλικο-διαλεκτική σκοπιά και μέθοδο θά διαπιστώσουμε πῶς: ἀπὸ τοὺς κατώτατους μονοκύτταρους οργανισμοὺς ἴσαμε τὰ ἀνώτερα θηλαστικά και τὸν ἄνθρωπο, ὁ ψυχισμὸς ἀναπτύσσεται και πορεύεται χέρι με χέρι με τὴν ἀνάπτυξη τοῦ νευρικοῦ συστήματος, εἰδικὸ ὄργανο πὸ ἀνάπτυξε ὁ ὀργανισμὸς γιὰ τὴν προσαρμογή του στοῦ ἐξωτερικοῦ περιγυρο. Κι ὅσο πολυπλοκότερο γίνεται τὸ νευρικό ὄργανο και ἀναπτύσσεται βαθμιαία ὁ ἐγκέφαλος, τόσο πολυπλοκότερες και συνθετότερες γίνονται και οἱ φυσιο-ψυχολογικές λειτουργίες τοῦ ὀργανισμοῦ για να ἀνταποκρίνονται στις νέες συνθήκες τοῦ περιγυρο. Και οἱ δυὸ ἀπόψεις βρίσκουν τὴ θέση τους στὴν ἐξήγηση τοῦ προβλήματος ἀπὸ διαλεκτική ὕλιστική ἄποψη.

Ὁ Παβλόφ, πολὺ χαρακτηριστικά, πάνω σ' αὐτό, γράφει: «Ἡ ἀντικειμενική μελέτη τῆς ζωντανῆς ὕλης, πὸ ἀρχίζει με τὴ θεωρία τῶν τροπισμῶν στα πὸ στοιχειώδη ζωντανά ὄντα, μπορεί και πρέπει να μείνει πιστή στὸν ἑαυτό της, ὅταν ἀναφέρεται και στις ἀνώτερες ἐκδηλώσεις τῶν ζωϊκῶν ὀργανισμῶν πὸ τις ὀνομάζουν ψυχικά φαινόμενα στα ἀνώτερα ζῶα»².

1. H. Piéron, De l'actinie à l'homme, PUF, 1959, t. 2, p. 9 κέξ.

2. I. Pavlov, Oeuvres choisies. 1954, p. 180.

Νά πῶς ὁ Engels ἀκόμη ἀπὸ τὸ 1886, σ' ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸν Feuerbach¹ διατυπώνει τὴ σκέψη του πάνω στὴ διαλεχτικὴ ἐξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης νόησης: «Στὶς γενικὲς γραμμὲς ἀποδείχτηκε πῶς οἱ ὄργανισμοὶ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐξελικτικῆς σειρᾶς ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ μερικοὺς ἀπλοὺς ὄργανισμοὺς, φτάνει ὡς τοὺς πιὸ ποικίλους καὶ περίπλοκους, αὐτοὺς ποὺ βλέπουμε μὲ τὰ ἴδια μας τὰ μάτια καὶ σταματᾷ ἐπὶ τὸν ἄνθρωπο. Αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει ὄχι μονάχα νὰ ἐξηγήσουμε τὰ ὄργανικὰ γεννήματα τῆς φύσης ποὺ ὑπάρχουν σήμερα, μὰ καὶ νὰ θεμελιώσουμε τὴν προῖστορία τῆς ἀνθρώπινης νόησης, ἐρευνώντας τὰ διάφορα στάδια τῆς ἐξέλιξης ἀπ' τὸ πιὸ ἀπλό, χωρὶς διάρθρωση (structure), πρωτόπλασμα τῶν κατώτερων ὄργανισμῶν, ποὺ ὥστόσο αἰ σ θ ἄ ν ε τ α ι τοὺς ἐρεθισμοὺς, ὡς τὸ σκεφτόμενο μυαλὸ τοῦ ἀνθρώπου, γιατί, χωρὶς αὐτὴ τὴν προῖστορία, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ σκεφτόμενου μυαλοῦ τοῦ ἀνθρώπου παραμένει ἓνα θαῦμα».

Τὸ πρόβλημα, λοιπόν, τοῦ ψυχισμοῦ καὶ τῆς ἐμφάνισής του, τὸν τρόπο ποὺ ἐκδηλώνεται ἢ συμπεριφορὰ τῶν κατώτερων καὶ τῶν ἀνώτερων ζώων καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὑφὴ τοῦ νευρικοῦ ἴσοῦ, τὰ ἐγκεφαλικά ρεύματα, κ.ἄ., μελετήθηκαν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας καὶ ἰδιαίτερα γύρω στὸ 1920 κι ὕστερα ἴσαμε σήμερα, ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητές, τόσο τοῦ ἐργαστηρίου (Pavlov, Serington, Pieron, Lapique, Jennings, Verkes, Loeb, Chauchard, Fillaux, Viaux, Delay, Haecen κ.ἄ.) ὅσο καὶ ψυχολόγους καὶ φιλόσοφους (H. Bergson, P. Janet, H. Wallon, Clarapède, Piaget, Ruyer, Gregoire, κ.ἄ.)², ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ γενικώτερη ἐρμηνεία ποὺ δίνουν στὶς ψυχικὲς λειτουργίες, ὥστόσο μὲ τὶς διαπιστώσεις τους δίνουν τὸ ὑλικὸ γιὰ ἐπιστημονικὲς καὶ σωστὲς λύσεις, στὴ βάση τοῦ διαλεχτικοῦ ὕλισμοῦ.

Οἱ ἐργασίες τοῦ Παβλόφ πάνω στὴ φυσιολογία τῆς ἀνώτερης νευρικῆς λειτουργίας στάθηκαν ἀποφασιστικὲς γιὰ τὴν ἐξήγηση πολλῶν ψυχολογικῶν προβλημάτων. Ἀκόμη μποροῦμε νὰ ἀνα-

1. F. Engels, Λ. Φόβερμαχ, σ. 91 κέξ.

2. R. Ruyer, *Element de psycho-biologie*, éd. PUF, 1946, p. 23 καὶ *La conscience et le corps*, PUF, 1950. R. Dejean, *L'émotion*, 1966, p. 256. H. Ey, *La conscience*, p. 9.

φέρουμε ορισμένες παρατηρήσεις και πορίσματα της μορφολογικής σχολής (Köller, Lewin, Koffka, Guillaume, κ.ά.), της γενετικής ψυχολογίας (Wallon, Piaget Claparède κ.ά.) ανεξάρτητα από τη σκοπιὰ πού αντικρύζουν τὸ ψυχικὸ πρόβλημα. Ἐπειτα οἱ ἐργασίες καὶ τὰ πορίσματα τῆς ψυχολογίας τοῦ βῆθους καὶ οἱ ἔρευνες τοῦ Levy Bruhl πάνω στὴν πρωτόγονη νοοτροπία, ἐπιτρέπουν νὰ ὀλοκληρώσουμε τὴ θεώρησή μας καὶ νὰ δειχθεῖ πὼς τὸ χάσμα πού νομίζει κανεὶς, πὼς ἀνοίγεται ἀνάμεσα στὶς ψυχικὲς λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ζώου δὲν ὑπάρχει στὴν ἔννοια πού ἐκφράζουν οἱ δύο ἀντίθετες παραπάνω ἀπόψεις, μὰ πὼς ἔχουμε ἱεραρχημένη διαλεκτικὴ μετάβαση ἀπὸ τὶς ψυχικὲς λειτουργίες τῶν κατώτερων ζώων ἴσαμε τὸν ἄνθρωπο. Ὁ ψυχισμὸς τους εἶναι τῆς ἴδιας φύσης, μὰ διαφέρει ὡς πρὸς τὴν πολυπλοκότητα καὶ διαφοροποίηση τοῦ νευρικοῦ ὄργανου καὶ ἐπόμενα τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν δὲν ὑπάρχει διαφορὰ φύσης μὰ μόνο βαθμίδας ¹.

β. Ἡ ἐρεθιστικότητα

Ὁ ἄνθρωπος, εἶναι διαπιστωμένο, πὼς σκέπτεται ἐγωκεντρικά. Πάντα βάζει τὸν ἑαυτὸ του, συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ, κέντρο τοῦ κόσμου καὶ γι' αὐτὸ δύσκολα παραδέχεται πὼς τὸ νευρικό του ὄργανο, φυσιολογικὸ ὑπόβαθρο τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, μὲ τὶς λεπτὲς καὶ πολὺπλοκες νοητικὲς ἐνέργειες καὶ τὶς ἄπειρες συναισθηματικὲς ἀποχρώσεις τοῦ ψυχικοῦ του κόσμου, ὅπως τοῦ διανοομένου, τοῦ ἐπιστήμονα, τοῦ καλλιτέχνη, τοῦ τεχνίτη κ.ά. ἔχει τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὴν κατώτατη ὀργανικὴ ὕλη.

Ὅμως, ἂν παρατηρήσουμε τὶς ψυχικὲς ἐκδηλώσεις καὶ γενικότερα τὶς ἀντιδράσεις ἢ τὴ συμπεριφορὰ στὶς ἐπιδράσεις τοῦ ἔξωτερικοῦ περίγυρου, στοὺς κατώτατους ὀργανισμοὺς, στὰ ἀνώτερα θηλαστικὰ καὶ στὸν ἄνθρωπο, θὰ διαπιστώσουμε πὼς ἢ συμπεριφορὰ αὐτὴ ἐκδηλώνεται: α) Μὲ μιὰ σειρά ὀργανικὲς μεταβολὲς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀργανισμοῦ β) μὲ τὴν ἀνά-

1. Πρβ. P. Chauchard, Les mécanismes cérébraux et la prise de la conscience, éd. Masson, 1956, p. 115 κέξ.

λογη ἀπάντηση ἢ ἀντίδραση τοῦ ὄργανισμοῦ στοὺς ἐρεθισμοὺς αὐτοὺς καὶ γ) πῶς ἀνάμεσα στὸν ἐρεθισμό-ἀντίδραση μεσολαβεῖ τὸ ἐσωτερικὸ πεδίο τοῦ ὄργανισμοῦ.

Ἀπὸ τὴν ἀρχή, λοιπόν, ὅσο κι ἂν στοὺς κατώτερους ὄργανισμούς, ἢ ἀπάντηση σ' ἓναν ἐρεθισμό φέρνει χαρακτηριστὰ περισσότερο φυσικο-χημικό, ὅπως π.χ. στὴν ἀμοιβάδα, ὥστόσο σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐπιδράσεις παρατηροῦμε καὶ μιὰ ἐσωτερικὴ μεταβολὴ τοῦ ὄργανισμοῦ. Ἡ ἐσωτερικὴ αὐτὴ μεταβολὴ εἶναι βασικὸ γνῶρισμα τῆς ζωντανῆς ὕλης.

Ἀκόμη κι ἂν ἀνατρέξουμε σὲ μιὰ πιὸ πρωταρχικὴ σύνθεση τῆς ὄργανωμένης ὕλης, ποὺ τὴ βρίσκουμε σὲ μιὰ κατάσταση ποὺ τὴν ὀνομάζουμε κολλοειδῆ, θὰ δοῦμε πῶς παρουσιάζει τὰ βασικὰ γενικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ τὰ βρίσκουμε στοὺς ζωντανούς ὄργανισμούς: δηλαδή: α) μεταβολισμό, ποὺ οἱ φυσικοχημικὲς ἀντιδράσεις τῆς δὲν πραγματοποιοῦνται στὴν τύχη, ἀλλὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πῶς εἶναι ρυθμισμένες χρονικά, σχηματίζουν καὶ ἓνα σύστημα ἀντιδράσεων, ποὺ διατηρεῖ τὴ σύνθεσή τῆς σὲ σταθερὴ καὶ ταυτόχρονα σὲ δυναμικὴ κατάσταση καὶ β) διατηρεῖ τὴ διάρθρωση καὶ τὴ μορφή τῆς ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ.

Βασικό, λοιπόν, γνῶρισμα τῆς ζωντανῆς ὕλης εἶναι πῶς κλείνει μέσα τῆς τὴν ἱστορικότητα καὶ σκοπιμότητα. Ἡ μελλοντικὴ πορεία τῆς καθορίζεται γενικά, ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῆς τωρινῆς ἐπίδρασης μὲ τὴν προηγούμενη κατάσταση τῆς, ποὺ παρουσιάζει ταυτόχρονα μιὰ κατεύθυνση ἀστηρὰ καθορισμένη¹. Ἔτσι ἐξωτερικὸ περίγυρο καὶ ὄργανισμὸς βρίσκονται σὲ ἀμοιβαία ἀλληλεπίδραση καὶ ἀποτελοῦν μιὰ ἐνότητα. Οἱ ἐξωτερικοὶ φυσικοὶ ἐρεθισμοὶ ἀφοῦ ἀσκήσουν τὴν ἐπίδρασή τους στὸν ὄργανισμό, μὲ τὴ σειρά του, κι ἔπειτα ἀπὸ ἐσωτερικὲς μεταβολές, ὁ ὄργανισμὸς μπορεῖ νὰ ἀντιδρᾷ ἢ ν' ἀναστέλλει τὴν ἀντίδρασή του ἢ ἀκόμη ν' ἀντιδρᾷ ἀπὸ καθαρὰ ἐσωτερικὴ διέγερση (μνήμη), διέγερση ποὺ βρίσκεται ἐν δυνάμει στὸν ὄργανισμό, ἀπὸ προηγούμενες

1. Βλ. Α. Ὁπαρίν, ὀ.π. σ. 123-129. Μ. Prenan, ὀ.π. σ. 118 κέξ. J. Caries, *Les origines de la vie*, PUF, 1961, p. 25 κέξ.

επιδράσεις του περιγύρου. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἀντίδρασης στοὺς ἐξωτερικοὺς ἐρεθισμοὺς εἶναι μιὰ πολὺ γενικὴ ιδιότητα τῆς ὀργανωμένης ὕλης, ποὺ τὴν ὀνομάζουμε: **γενικὴ ἐρεθιστικὸτητα**¹.

Ὅσο κι ἂν στὴ μονοκύτταρη ἀμοιβάδα, στὰ κατώτερα σχεδὸν σκαλοπάτια βρισκόμενο ὄργανισμό, οἱ ἀντιδράσεις τῆς εἶναι πολὺ τυχαῖες καὶ ἀνοργάνωτες, ὥστόσο ὀρισμένοι ἐρεθισμοὶ προκαλοῦν μιὰ συμπεριφορὰ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ τοῦ ὄργανισμοῦ, ἀνάλογα μὲ τὴν κατάστασι τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ περιγύρου τῆ στιγμῆ τῆς ἐπίδρασι τοῦ ἐρεθισμοῦ. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, ἡ ἀμοιβάδα παρουσιάζει τὸ χαρακτηριστικὸ πὼς δίχως νὰ εἶναι ἐφοδιασμένη μὲ εἰδικὸ ὄργανο, ἀντιδρᾷ στοὺς ἐξωτερικοὺς ἐρεθισμοὺς. Πρῶτα-πρῶτα ὀλόκληρο τὸ κύτταρο ἐκτελεῖ λειτουργίες: στόματος, στομαχιοῦ, κινεῖται ὀλόκληρο κλπ., δηλαδὴ ἡ ἐρεθιστικὸτητα παρουσιάζεται σύμφυτη μὲ ὄλες τῖς ἄλλες λειτουργίες τοῦ κύτταρου. Ὅταν ἀγγίζουμε μιὰ ἀμοιβάδα αὐτὴ ἀντιδρᾷ βγάζοντας ψευδοπόδια ἢ συσπειρώνεται, ἀποφεύγει κόκκους ἁλατιοῦ κλπ., συμπεριφορὰ, ποὺ παρόλη τὴ φυσικο-χημικὴ κυριαρχία τῆς στὸ μεταβολισμό φανερώνει μιὰ φευγαλέα ἀπαρχὴ σκόπιμης ἀντίδρασις.

Ἀκόμη ἀπὸ τὰ πειράματα τοῦ Jennings² καὶ τοῦ Mast καὶ Push (1924) πάνω στὴν ἀμοιβάδα, διαπιστώνεται πὼς ἡ διέγερση ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ ἕνα ἐξωτερικὸ ἐρεθισμό, π.χ. φῶς, ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει, ὅσο ἐξακολουθεῖ ἡ ἐσωτερικὴ προσαρμογὴ τοῦ ὄργανισμοῦ. Φυσικὰ στὴν ἀμοιβάδα μιὰ τέτοια διέγερση ἔχει χαρακτῆρα πολὺ πρόσκαιρο, ἀλλὰ παρουσιάζει κάποιον στοιχεῖο φευγαλέο ἔστω μιᾶς συμπεριφορᾶς ποὺ διαφέρει ἀπὸ τῖς καθαρὰ φυσικοχημικὲς ἀντιδράσεις. Π.χ. μιὰ ἀμοιβάδα προσαρμοσμένη ἀρχικὰ στὸ σκοτάδι δέχεται μιὰ φωτεινὴ ἀχτίδα, ποὺ σταματᾷ τὴν προοδευτικὴ τῆς κίνηση, ἀλλὰ πρὶν ἀναστρεῖται ἢ ἀναστρέψει τὴν κίνησή τῆς, βγάζει ψευδο-

1. Βλ. F. Engels, Ἐντι-Ντύργκ, σ. 129. P. Chauchard, *Des animaux à l'homme*, PUF, 1961, p. 32. P. Hachet-Souplet, *La genèse des instincts*, éd. Flammarion, 1929, p. 101.

2. H. Jennings, *The behavior of lower organisms*, N.Y., 1923, p. 366. Y. Mourad, *L'éveil de l'intelligence*, PUF, 1939, p. 14 κέξ,

πόδια ἀντίθετα πρὸς τὴν διεύθυνση τῆς ἀχτίδας. Μὲ ἀκατά-
 παυτες ἐπιδράσεις κάθε τρία λεπτά παρατηρήθηκε πὼς ἡ ἀμοι-
 βάδα ἔπαυσε νὰ βγάζει τὰ ψευδοπόδια, πού στὴν ἀρχὴ ἦταν
 πολυάριθμα. Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς δείχνει πολὺ καλά, πὼς καὶ
 στοὺς πιὸ στοιχειώδεις ὀργανισμούς, κάτω ἀπὸ ἐξακολουθητι-
 κούς ἐρεθισμούς ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις, ἀρχίζει καὶ ἐξακο-
 λουθεῖ νὰ παραμένει ἡ ἐσωτερικὴ διέγερση τοῦ ὀργανισμοῦ, πού
 ἀναστέλλει π.χ. τὰ ψευδοπόδια στὴν ἀμοιβάδα, παρουσιάζον-
 τας ἔτσι μιὰ προσαρμογὴ πού ἀποκατασταίνεται τὴ δυναμικὴ ἰσορ-
 ροπία τοῦ ὀργανισμοῦ μὲ τὸ περίγυρο, ὅταν εἶχε διακοπεῖ
 παρατηροῦμε δηλαδὴ μιὰ στοιχειώδικη ἐξάρτηση¹.

Ὅμως μιὰ τέτοια συμπεριφορὰ τῆς ἀμοιβάδας, πού ἀκόμη
 δὲν ἔχει διαμορφώσει εἰδικὸ ὄργανο, ν' ἀντιδρᾷ κατὰ ἓνα ὀρι-
 σμένο τρόπο στοὺς ἐξωτερικοὺς ἐρεθισμούς, παρουσιάζει φα-
 νερά σημάδια μιᾶς συμπεριφορᾶς, πού ἂν καὶ φαίνεται πὼς ἔχει
 χαρακτῆρα καθαρὰ φυσικο-χημικό, ὥστόσο διαφαίνονται ταυ-
 τόχρονα ὀρισμένες στοιχειώδεις μορφὲς ψυχισμοῦ, ἔστω καὶ
 πολὺ στιγμιαῖες καὶ προσωρινές. Μ' ἄλλα λόγια ἡ συμπεριφορὰ
 τῆς ἀμοιβάδας παρουσιάζει ἓνα χαρακτῆρα στοιχειώδικης πρό-
 ληψης, στιγμιαίας καὶ προσωρινῆς ἔστω, ὅμως πρόληψης πού
 εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ ψυχισμοῦ. Ἔτσι, ἂν τὸ μεγαλύτερο
 μέρος τῆς συμπεριφορᾶς τῆς ἀμοιβάδας ἐξηγεῖται ἀπὸ καθαρὰ
 φυσικοχημικὲς ἀντιδράσεις², τὸ λιγότερο, ἡ στιγμιαία ἐκδή-
 λωση σκόπιμης συμπεριφορᾶς, παρουσιάζει τὰ χαρακτηριστι-
 κά μιᾶς στοιχειώδικης μάθησης μὲ τὴν ἀσκησιμότητα, πού ἐξηγεῖται
 ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ προσαρμογὴ τῆς καὶ ἐπόμενα ἀπὸ τὴ θε-
 τικὴ ἢ ἀρνητικὴ στάση τῆς, σημάδι μιᾶς πολὺ ἀσθενικῆς μνή-
 μης, προσωρινῆς καὶ φευγαλέας, κύριο χαρακτηριστικὸ κι
 αὐτοῦ τοῦ ψυχισμοῦ, πού θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν τὸ κρί-
 σιμο σημεῖο: τὸ ἀρχικὸ πέρασμα ἀπὸ τὶς καθαρὰ μηχανικὲς
 ἀντιδράσεις στὴ σκόπιμη ἀντίδραση, στὸν ψυχισμό.

1. Βλ. I. Pavlov, ὁ.π. σ. 194.

2. Βλ. G. Viaux, L'intelligence, PUF, 1961, p. 7-9. R. Ruyer, La
 conscience et le corps, PUF, 1958, p. 129. P. Chauchard, L'influx
 nerveux et la psychologie, PUF, 1950 καὶ Le système nerveux et ses in-
 connues, PUF, 1941.

Ἀπὸ τὴν ἀμοιβάδα ἴσαμε τὰ μετὰζωα καὶ ἰδιαίτερα στοὺς σκώληκες, ποὺ παρουσιάζουν τὴν πρώτη ἀμφίπλευρη διάταξη νευρικοῦ συστήματος (φλοιακά γάγγλια), βλέπουμε χέρι με χέρι, ἢ συμπεριφορὰ τοῦ ὄργανισμοῦ νὰ συμβαδίζει με τὴν ἀνάπτυξη, διαφοροποίηση καὶ συγκεντροποίηση τοῦ νευρικοῦ ὄργανου. Ἀπὸ τὴ δίχως νευρῶνες βαθμίδα (anewtal) φτάνουμε στὴν ἐμφάνιση τῶν πρώτων ἀσύνδετων νευρικῶν κύτταρων στὰ σπογγώδη καὶ τὰ κοιλεντερωτὰ καὶ στὴν ἀκτινωτὴ διάταξη στὰ πρῶτα μαλάκια. Οἱ ἀντιδράσεις στοὺς ὄργανισμοὺς αὐτοὺς εἶναι ἀκόμη τυχαῖες καὶ αὐτόματες καὶ ἡ διάταξη τῶν νευρικῶν ἰνῶν, σὲ ὅσους ὄργανισμοὺς εἶναι δίχως σύνδεση μεταξύ τους, προκαλεῖ ἀντιδράσεις καὶ συσπάσεις τῶν μυῶν τέτοιες, ποὺ οἱ κινήσεις σὰ μέρος ἀντιστρατεύονται τὶς κινήσεις τοῦ ὄργανισμοῦ σὰ σύνολο. Βασικά, ἡ ἔλλειψη ἐνότητας καὶ συνοχῆς στὴ συμπεριφορὰ τῶν ὄργανισμῶν αὐτῶν, ὀφείλεται στὴν ἀπουσία ρυθμιστῶν νευρῶνων, ποὺ συντονίζουν τὶς κινήσεις τῶν μερῶν.

Ἡ πρώτη, με στοιχειώδη ἐνότητα συμπεριφορὰ, παρατηρεῖται βασικά σὲ μιὰ ἀνώτερη ζωϊκὴ βαθμίδα: στὰ σκουλήκια. Τὸ ζῶο ἐνεργεῖ καὶ ἀντιδρᾷ στοὺς ἐξωτερικοὺς ἐρεθισμοὺς με καθαρὴ πρόληψη, ποὺ φανερώνει τὰ πρῶτα βασικά στοιχεῖα μιᾶς μάθησης με τὴν ἄσκηση¹. Εἶναι γνωστὸ τὸ κλασσικὸ πείραμα τοῦ Yerkes με τὸ σὲ σχῆμα T λαβύρινθο. Στὴ διασταύρωση τοῦ T τὸ σκουλήκι ἔχει μάθει, ὕστερα ἀπὸ τακτικὲς δοκιμὲς, νὰ ἀποφεύγει τὸ δεξιὸ δρόμο, γιατί στὸ πέρασμά του δέχεται ἠλεκτρικὴ ἐκκένωση κι ἔτσι προτιμάει πάντοτε, με ἀκρίβεια, τὸ ἀριστερὸ πέρασμα, ὅπου βρίσκει τροφὴ καὶ ὑγρὸ χῶμα². Ἐδῶ ἔχουμε μιὰ ἐκδήλωση συμπεριφορᾶς καθαρὰ ψυχικὴ, πολὺ πιὸ σταθερότερη καὶ ἐλεγχόμενη ἀπὸ τὴν προηγούμενη στοὺς κατώτερους ὄργανισμοὺς: κι ὄχι μόνο αὐτό, ἀλλὰ με τοὺς σὲ σύναψη βρισκόμενους νευρῶνες καὶ κάτω ἀπὸ τὸν στοιχειώδη

1. Βλ. Ραυλόν, ὅ.π. σ. 314. P. Chauchard, *Des animaux a l'homme*, p. 115. Y. Mourad, ὅ.π. σ. 31 κέξ. J. Lhermitte, *Les mecanismes du cerveau*, 1937, p, 45-46. H. Jennings, *Vie et mort*, éd. Alcan, 1927.

2. R. Yerkes, *The intelligence of Earth-Worms*, *Anim. Behav.* 1912, 2, p. 332-352.

ἔλεγχο ρυθμιστῆ νευρῶνα, παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορά ἡ συνειρμικὴ μνήμη¹, δηλαδὴ ἕνας ἐξαρτημένος δεσμός : τὸ ψυχικό.

γ. Ἡ ἐμφάνιση νοῦ ψυχιζοῦ

Ὅλες οἱ προηγούμενες μορφές ἀντίδρασης τῶν ὀργανισμῶν, ἔφερναν χαρακτῆρα περισσότερο φυσικο-χημικό, μὲ μιὰ τάση τοῦ ὀργανισμοῦ νὰ ἀντιδρᾷ σὲ μιὰ προσωρινὴ καὶ φευγαλέα σκοπιμότητα καὶ πού ὅσο ἀνεβαίνουμε τὴ ζωϊκὴ κλίμακα, ἢ κυριαρχία τοῦ αὐτοματισμοῦ καὶ τοῦ τυχαίου διαπερνιέται, διαρκῶς καὶ περισσότερο, ἀπὸ ἀναλαμπές στοιχειώδους μάθησης καὶ πρόληψης, κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ ψυχιζοῦ. Φυσικὰ οἱ ἀντιδράσεις αὐτὲς τῶν ὀργανισμῶν ἀνταποκρίνονται ταυτόχρονα σὲ μιὰ ἀντίστοιχη μορφή ἀνάπτυξης τοῦ νευρικοῦ ὄργανου. Ἡ παρακάτω σχηματικὴ ἐκθεση δείχνει τὴν ἐνότητα καὶ ἀλληλεπίδραση τῆς ψυχικῆς ἐκδήλωσης τοῦ ὀργανισμοῦ, μὲ τὴν ταυτόχρονη καὶ παράλληλη συγκρότηση τοῦ νευρικοῦ ἴστοῦ:

α) Ἐρεθιστικὸτητα δίχως ἀγωγούς (νευρῶνες) στὰ πρωτόζωα ἀντιστοιχεῖ σὲ ἀντιδράσεις: αὐτόματες, τυχαῖες, δίχως ἐνότητα καὶ ἐκλογή, εἴτε μὲ φευγαλέες καὶ προσωρινές ἀναλαμπές ἐξάρτησης. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἰσορροπίας ὀργανισμοῦ-περίγυρου γίνεται στὴν τύχη καὶ ἱκανοποιεῖται ὅπως-ὅπως.

β) Ἐρεθιστικὸτητα μὲ διάχυτους ἀγωγούς, δηλαδὴ μὲ νευρῶνες δίχως σύνδεση ἀνάμεσά τους, ἀντιστοιχεῖ: σὲ αὐτόματες, τυχαῖες, δίχως ἐνότητα καὶ ἀντιστρατεύομενες ἢ μιὰ τὴν ἄλλη ἀντιδράσεις. Φανερῶνεται ὅμως ἐρεθισμὸς-σῆμα πού προκαλεῖ ἀναστολὴ τῆς παρώθησης στὴν περίπτωσι πού ἔχουν προηγηθεῖ ἄκαρπες προσπάθειες γιὰ τὴν ἱκανοποίησι τῆς τάσης τοῦ ὀργανισμοῦ. Παράλληλα παρατηρεῖται μιὰ στοιχειώδης καὶ φευγαλέα μάθησι.

γ) Ἐρεθιστικὸτητα μὲ ἀγωγούς συναπτόμενους σὲ ἀμφίπλευρη διάταξι καὶ μὲ ρυθμιστῆ νευρῶνα. Ἀντιδράσεις μὲ: ἐνότητα, σκοπιμότητα καὶ πρόληψι, μάθησι μὲ τὴν ἄσκησι.

Ἄν προσέξουμε, θὰ διαπιστώσουμε πὼς οἱ δύο πρώτες περι-

1. Βλ. Μ. P r e n a n, ὀ.π. σ. 198-220, Η. P i é g o n, ὀ.π. σ. 288.

πτώσεις ἀντιστοιχοῦν σὲ μιὰ διαμόρφωση τοῦ νευρικοῦ ὄργανου ποὺ προαναγγέλει τὴν ἀντανακλαστικὴ λειτουργία, ἐνῶ στὴ τρίτῃ περίπτωση αὐτὴ εἶναι γεγονός. Ἐτσι σὲ μιὰ ἀνώτερη βαθμίδα ἐξέλιξης τῶν ὀργανισμῶν γίνεται ἓνα ἄλμα στὴν ὀργάνωση τῆς συμπεριφορᾶς τους καὶ ἀπὸ τὴν δίχως ἐνότητα ἀντανακλαστικὴ λειτουργία καὶ ἐνότητα ψυχισμό, στὴν ἐξαρτημένη ἀντανακλαστικὴ λειτουργία καὶ στὴν μὲ ἀσυνείδητη ἐνότητα ψυχισμό.

Βασικὸ στοιχεῖο, λοιπόν, τοῦ ψυχισμοῦ εἶναι ὁ ἐξαρτημένος δεσμός, ὁ συνειρμός¹, ἡ συνειρμικὴ μνήμη, τὸ βασικὸ ὑπόστρωμα τῆς ΣΛ, ποὺ βοηθᾷ τὸν ὀργανισμό νὰ δρᾷ σκόπιμα, προληπτικά, ἐδραίωνοντας μὲ τὴν ἄσκηση μιὰ μάθηση στὴ βάση τοῦ νευρικοῦ δεσμοῦ καὶ τῆς ἀντανακλαστικῆς ἀπόλυτης καὶ ἐξαρτημένης λειτουργίας.

Ἐνάμεσα στοὺς ἐρευνητὲς ἐπικρατεῖ διαφωνία σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα: ἀπὸ ποιοῦ στιγμή μποροῦμε νὰ μιλάμε γιὰ ψυχισμό καὶ νὰ ξεχωρίζουμε ἀνάμεσα ἀπὸ τίς καθαρὰ ὀργανικὲς προσαρμογές (φυσικοχημικὲς) τοῦ ὀργανισμοῦ τὰ χαρακτηριστικὰ ψυχισμοῦ;

Ὁ Loeb τοποθετεῖ τὴ συνειρμικὴ μνήμη σὲ μερικὰ ἀνώτερα ἀσπόνδυλα (ἀραχνοειδῆ, κεφαλόποδα) καὶ ὁ Jennings παρατηρεῖ πὼς σὲ ἓνα μαλάκιο, τὸν Στέντορα, ἔχουμε τὴν πρώτη συνειρμικὴ μνήμη καὶ ἐπόμενα τὴν πρώτη ἰκανότητα γιὰ ἀπόκτηση μάθησης καὶ ἐξῆς. Ἐνάλογα τοποθετοῦν τὴν ἀπαρχὴ τοῦ ψυχισμοῦ ἄλλοι ἐρευνητὲς τοῦ ἐργαστηρίου, ποὺ βασικὰ βλέπουν τὸν ψυχισμό ἀναπόσπαστα μὲ τὸ φυσιολογικὸ ὑπόβαθρό του.

Ἄλλοι ἐρευνητὲς, φιλόσοφοι καὶ ψυχολόγοι, περισσότερο, ξεκινᾶνε ἀπὸ διαφορετικὲς προϋποθέσεις καὶ ἀρκοῦνται νὰ διαιρέσουν τὸν ψυχισμό σὲ διάφορα στρώματα, ξεκινώντας ἀπὸ τοὺς κατώτερους ὀργανισμοὺς καὶ φτάνοντας ἴσαμε τὸν ἄνθρωπο. Ἐτσι ὁ Ruyet² διακρίνει πρωταρχικὸ ψυχισμό, ὅπου μετέχουν τὰ φυτὰ καὶ τὰ πρωτόζωα καὶ δευτερεύοντα ποὺ περι-

1. Pavlov, ὁ.π. σ. 254.

2. R. Ruyet, Element de psychobiologie, p. 23.

λαβαίνει τὰ ἀνώτερα ζῶα καὶ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ Grégoire¹ ἀναπτύσσει ἐδῶ μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἄποψη. Διακρίνει: α) Τὴν πρωταρχικὴ εἶτε ὀργανικὴ αἰσθητικότητα (ὑποκειμενική) — ποὺ εἶναι ὁ ἐνωτικὸς καὶ καθολικὸς ἔλεγχος τοῦ ζωϊκοῦ ρυθμοῦ, ποὺ αὐτὸς ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα στὸ σχηματισμὸ τῆς μορφῆς στὴν πορεία τῆς ἐμβρυογένεσης — καὶ β) τὴν δευτερογενῆ αἰσθητικότητα, ποὺ εἶναι ἡ ἔκφραση τῶν σχέσεων τοῦ ὀργανισμοῦ μὲ τὸ ἐξωτερικὸ περίγυρο. Στὴν πρώτη, ψυχικὰ ἀντιστοιχεῖ τὸ ἄμεσο ἄδραγμα τοῦ αἰσθήματος τῆς βίωσης, ἐνῶ στὴ δεύτερη ἡ ἐγκαθίδρυση συμβολικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὸν ὀργανισμὸ καὶ τὸ ἐξωτερικὸ περίγυρο.

Ἔτσι, βλέπουμε πῶς ἡ νεώτερη ἔρευνα δὲν ἀποχωρίζει τὸ φυσιολογικὸ ἀπὸ τὸ ψυχικὸ, μὰ ἀντίθετα, ὅσο βρίσκεται στὰ καθαρὰ ἐπιστημονικὰ πλαίσια τὸ βλέπει διαλεχτικά: στὶς γενικεύσεις, ἐκεῖ εἶναι ποὺ ξεφεύγει καὶ δίνει αὐθαίρετες ἐρμηνείες στὰ γεγονότα, ποὺ προσπαθεῖ νὰ στριμώξει τὸ πραγματικὸ στὰ αἰσθητικὰ σχήματα τῆς σκέψης. Γιὰ παράδειγμα ὁ R. Dejean², θεωρεῖ τὸν ψυχισμὸ ὡς κάτι ὑπερβατικὸ, ποὺ στέκεται ἀντιμέτωπο καὶ ὑποτάσσει τὸ φυσιολογικὸ ὑπόβαθρο: «ὁ ψυχισμὸς εἶναι αὐτὸ ποὺ ὑποτάσσει τὴν νευρικὴ ἐνέργεια καὶ διατάσσει τὶς στοιχειώδεις κινήσεις σ' ἓνα κινητικὸ σύνολο προσανατολισμένον πρὸς ἓνα σκοπὸ». Εἶναι φανερὸς ὁ ντουαλισμὸς ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ψυχικοῦ πάνω στὴ φυσιολογικὴ περιοχὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ι. Ἡ ἀντακλαστικὴ λειτουργία

Ὅπως εἶδαμε, μόλις διαμορφώθηκε τὸ νευρικὸ ὄργανο, ἔστω καὶ πολὺ ἀπλό, στοὺς κατώτερους ὀργανισμούς, ὥστόσο ταυτόχρονα ἀνάμεσα στὴν ἀντίθεση: ἐρεθισμὸς-ἀντίδραση, ἐπισημαίνεται ὀριστικὰ μιὰ νέα ὄντικη περιοχὴ: ἡ ψυχική. Θὰ μπορούσε νὰ παρατηρήσει κανένας μιὰ ἀντίφαση τόσο στὴν ἔκφραση ὅσο καὶ στὴν οὐσία στὴν παραπάνω διαπίστωση:

1. F. Grégoire, *La nature du psychique*, PUF, 1957, p. 53. H. Piéron, ὁ.π. σ. 211-262. H. Ey, *La conscience*, p. 42-69.

2. R. Dejean, ὁ.π. σ. 256.

πὼς ἀνάμεσα στοὺς ὄρους τῆς φυσιολογίας ποὺ ἐκφράζουν τὸν ἐρεθισμό-ἀντίδραση, ἐμφυλλοχωρήσαμε ἕναν ψυχολογικὸ ὄρο, ποὺ ἐκφράζει κάτι ποιοτικὰ διάφορο. Ἔτσι ὑπονοεῖται: πὼς πρῶτα ἔχουμε ἐρεθισμό, ἔπειτα ψυχικὸ καὶ τελευταῖα κινητικὴ ἢ ὄχι ἀντίδραση.

Ἐξωτερικὰ κοιταγμένο τὸ πρᾶγμα, στὴ συμπεριφορὰ τοῦ ὀργανισμοῦ, φαίνεται πὼς ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ ἐρεθισμό μέχρι τὴν κινητικὴ ἢ ἄλλη ἀντίδρασή του, ἔχουμε μιὰ συνέχεια ἀδιάκοπτη. Ὡστόσο, ἡ συνέχεια αὐτὴ, βρίσκεται ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη μορφή της (σκουλήκια), π ἄ ν τ α συνδεμένη μὲ νευρώνα ρυθμιστή, ποὺ ἐλέγχει καὶ ρυθμίζει τὰ διάφορα νευρικὰ τόξα καὶ ποὺ προηγούμενα, —σὲ κατώτερες μορφές τοῦ νευρικοῦ ὄργανου— δίχως τὸν ρυθμιστὴ αὐτὸν νευρώνα, ἀνάγκαζαν τὸν ὀργανισμό νὰ ἀντιδρᾷ χωρὶς ἐνότητα, ἀκανόνιστα καὶ στὴν τύχη. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ, ὅμως, τῆς σύνδεσης ὅλων τῶν νευρικῶν ἀντανακλαστικῶν τόξων κάτω ἀπὸ νευρώνα ρυθμιστὴ (τὸ φλοιὸ), ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ ἡ συνέχεια καὶ ἀντίθεση ταυτόχρονα: ἐρεθισμός-ἀντίδραση, ἀρχίζει νὰ παρουσιάζει μιὰ νέα μορφή ἀπάντησης στὶς ἐπιδράσεις τοῦ περιγυροῦ: τὴν π ρ ο λ η π τ ι κ ῆ.

Ἡ ἔννοια τῆς προληπτικῆς ὁμως δράσης, ὅσο κι ἂν θέλουμε νὰ ἀποφεύγουμε τὴ σύγκριση πρὸς τὶς ψυχικὲς λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπου, μᾶς ἀναγκάζει νὰ διαπιστώσουμε τὸ γεγονός: πὼς ἐκεῖνο ποὺ βλέπουμε ἐξωτερικὰ σὰν ἐρεθισμό-ἀντίδραση, ἐσωτερικὰ παρουσιάζεται μὲ τὴ μορφή τοῦ ψυχικοῦ: αἰσθημα-συνειρμός-σκόπιμη κίνηση, πὼς τὸ φυσιολογικὸ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ψυχικὸ¹, πὼς ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς ἐπίδρασης τοῦ ἐρεθισμοῦ στὸ νευρικὸ ὄργανο, στὴ διέγερσή του καὶ στὴ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ ἀπαντητικὴ δρᾶση τοῦ ὀργανισμοῦ, ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ ἀρχίζει καὶ τὸ ψυχικὸ: σὰν αἰσθημα, σὰ συνειρμικὸ πεδίο, μὲ συνέπεια τὴ σκόπιμη κινητικὴ ἢ ὄχι ἀντίδραση.

Ἔτσι ἀκριβῶς, ἀνάμεσα στὸν ἐρεθισμό-ἀντίδραση τῆς ἀντανακλαστικῆς αὐτῆς λειτουργίας ἀρχίζει νὰ μεσολαβεῖ μιὰ χρονικὴ διάρκεια, —ἀπαραίτητη ἄλλωστε γιὰ τὴν ὀργανικὴ προ-

1. P. C h a u c h a r d, Les mécanismes cérébraux et la prise de la conscience. p. 2.

σαρμογή τοῦ ὄργανισμοῦ—μιά διέγερση εἴτε ἀναστολή π.χ. πού θά ὀδηγήσει σέ μιὰ ἀντίδραση ἀνάλογα μέ τίς συγκεκριμένες ἀνάγκες τοῦ ὄργανισμοῦ καί πού τελικά μέ τήν ἀκατάπαυστη ἀσκηση—κάτω ἀπό τίς ἴδιες, πάνω-κάτω, συνθήκες τοῦ ἐξωτερικοῦ περιγύρου—μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ καί νά ἐδραιωθεῖ, ὄχι μόνο ἐξαρτημένος μὰ καί ἀπόλυτος δεσμός, εἴτε ἀπόλυτο ἀντανακλαστικό τόξο πρῶτα καί σέ πλήθος ἐξαρτημένα ὕστερα¹.

Ἐχουμε, λοιπόν, τὸ δικαίωμα, ἔπειτα ἀπὸ τὴ διευκρίνηση αὐτῆ, νά χρησιμοποιοῦμε τοὺς ὅρους καί τὸ σχῆμα: ἐρεθισμός-ψυχικὸ (αἴσθημα)-ἀντίδραση. Τὸ ψυχικὸ ἐτοῦτο μέρος, πού δένεται λειτουργικά μέ τὰ δυὸ παραπάνω, κάνει τὴν ἐμφάνισή του στὴν πορεία τῆς φυλογενετικῆς ἐξέλιξης τοῦ ὄργανισμοῦ σὰν σύνολου ἀπὸ τὴ μιὰ, σέ συνάφεια μέ τὴν ἀργή ἢ γρήγορη μεταβολὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ περιγύρου κι ὅσο ἀνεβαίνουμε τὴ ζωϊκὴ κλίμακα ἀπὸ τὴν ἄλλη.Κι ἓνα ἄλλο ἀκόμη. Τὸν ψυχισμό τῶν ζώων δὲν μπορούμε, ὅπως ἐγινε ἤδη φανερό, νά τὸν μελετήσουμε ὑποκειμενικά, ὅπως γίνεται στὸν ἄνθρωπο. Μόνο ἀπὸ τὴ συμπεριφορά τους, ἀπὸ τίς ἀντιδράσεις τους, μπορούμε νά βγάλουμε συγκριτικὰ καί ἀναλογικά συμπεράσματα μέ τίς ἀνθρώπινες ψυχικὲς λειτουργίες. Ἡ τέτοια πορεία ἀναγκάζει πολλές φορές τὴν ἔρευνα, ἀνάλογα μέ τὴ γενικότερη φιλοσοφικὴ τοποθέτηση τοῦ ἐρευνητῆ, νά τραβᾷ τὰ συμπεράσματα πότε στὸ ἓνα ἄκρο ὑπερβάλλοντας τίς ψυχικὲς λειτουργίες τῶν ζώων ἢ στὸ ἄλλο ἄκρο ὑποτιμώντας τες. Ἡ μελέτη τελικά εἶναι δυνατὴ μόνο «διὰ μέσου» τοῦ φυσιολογικοῦ. Ἡ μέθοδος παραμένει πάντοτε ἀντικειμενική. Ὅμως μπορούμε μέ τὴ μελέτη τοῦ φυσιολογικοῦ νά μελετήσουμε τὸ ψυχολογικό. Ὁ Ραβίον ἀπὸ τίς μακρόχρονες ἔρευνές του ἔφτασε στὸ συμπέρασμα πὼς «διὰ μέσου» τοῦ φυσιολογικοῦ μπορούμε τὸ ἴδιο, μέ τὴν ἴδια ἀκρίβεια νά διαπιστώνουμε νόμους ψυχικοὺς στὸ ζῶο καί πὼς εἶναι, λυπηρὸ πού ἡ ἐπιστὴμη δὲν παρατήρησε τὸ γεγονὸς αὐτό. Γιατί, λέει, ὁ Ρῶσος σοφός, ὅταν σ' ἓνα σκύλο πού οἱ σιελογόνοι ἀδένες του ἐκκρίνουν τὸ σάλιο, ὄχι στὴν ἄμεση ἐπαφὴ μέ τὸ κρέας

1. Ραβίον, δ.π. σ. 239.

(φυσιολογικό-ἀπόλυτο ἀντανακλαστικό) ἀλλὰ ἀπὸ ἀπόσταση (ἐξαρτημένο ἀντανακλαστικό) ὅπως βήματα, ὀρισμένοι θόρυβοι, κ.ἄ. δὲν διεγείρεται ἡ ἐπιθυμία, ἀλλὰ ἡ π ρ ο σ ο χ ῆ (ψυχικό). Καὶ ἡ προσοχή, καταλήγει, ὁ Ραβίον, εἶναι τὸ ὑπόστρωμα τῆς σκέψης¹. Ἐδῶ φαίνεται καθαρά ἡ διαφορὰ τοῦ φυσιολογικοῦ ἀπὸ τὸ ψυχολογικὸ καὶ ταυτόχρονα ἡ ἐνότητά τους. Ἔτσι βασικὴ διαφορὰ τοῦ φυσιολογικοῦ ἀπὸ τὸ ψυχολογικὸ εἶναι:

α) Στὸ πῶς τὸ φυσιολογικὸ ἔχει ἀπόλυτο ἐρεθισμό, ἐνῶ τὸ ψυχολογικὸ ἔχει σὰν ἐρεθισμό πολλὰ σημεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ περιγύρου: π.χ. βλέπει κάτι, ἀκούει κάτι (σῆμα-ἐπικλητῆς) ποῦ τὰ συνδέει μὲ τὸν ἀπόλυτο ἐρεθισμό, δηλαδὴ μὲ τὸ φυσιολογικὸ κι ἔτσι ἔχουμε ἐξαρτημένο δεσμό.

β) Τὸ φυσιολογικὸ δίνει πάντα ἀπόλυτα ἀποτελέσματα στὴ διέγερση (ἀπόλυτο ἀντανακλαστικό).

γ) Τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ψυχολογικοῦ εἶναι τὸ ἀστάθμητο, ἡ ἰδιοτροπία του, εἶναι πολύπλοκο γιατί ἐνεργοῦν ἀπάνω στὸ ζῶο πολυάριθμες ἐπιδράσεις (ἐξαρτημένο ἀντανακλαστικό)² ἀπὸ τὸ περίγυρο.

Στὴ βάση ἀκριβῶς αὐτὴ ὁ Παβλώφ, διαιρεῖ τὴν ἀντανακλαστικὴ λειτουργία σὲ δύο μεγάλες ὁμάδες, βάση ποῦ στηρίζεται στὶς διαφορὰς τοῦ ψυχολογικοῦ ἀπὸ τὸ φυσιολογικὸ: 1) Τὰ ἀπόλυτα ἀντανακλαστικά καὶ 2) Τὰ ἐξαρτημένα ἀντανακλαστικά. Τὰ πρῶτα, ἀνήκουν κυρίως στὸ φυσιολογικὸ, γιατί τὰ νευρικά τους τόξα δὲν ἐλέγχονται ἄμεσα ἀπὸ νευρῶνες ρυθμιστές, ποῦ μὲ τὰ προδυναμικὰ ἠλεκτρικὰ φορτία τους κάνουν τὴν ἀντίδραση τοῦ ὄργανισμοῦ συνειδητὰ σκόπιμη. Ἀντίθετα ἡ ἀντίδρασή τους εἶναι τελειῶς ἀσυνείδητη καὶ αὐτόματη, ποῦ περικλείνει ὅμως μιὰ ἀσυνείδητη σκοπιμότητα. Ἡ φυλογενετικὴ πορεία τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ἀντανακλαστικῶν αὐτῶν στοὺς ὄργανισμούς, στηρίζεται κι ἐδῶ στοὺς ἐξαρτημένους δεσμούς: δηλαδὴ ἡ σταθερότητα, γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα, τῆς ἰσορροπίας ἀνάμεσα στὸ ζευγάρι ἐρεθισμὸς-ἀντίδραση, μετασχηματίζει τὸν ἐξαρτημένο δεσμό καὶ τὸν προληπτικὸ χαρα-

1. Ραβίον, δ.π. σ. 174-175.

2. Ραβίον, δ.π. σ. 168.

κτῆρα τῆς ἀντίδρασής τους, σὲ ἀπόλυτο καὶ αὐτόματο. Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτό, ὁ Παβλώφ γράφει πολὺ χαρακτηριστικὰ: «...Εἶναι πολὺ πιθανὸ (μερικὰ ἀκριβῆ γεγονότα εἶναι ἤδη ἢ ἀπόδειξη) πὼς ἀντανακλαστικὰ σχηματισμένα πρόσφατα μετασχηματίζονται λίγο-λίγο σὲ μόνιμα, ἂν οἱ καταστάσεις τῆς ζωῆς παραμένουν οἱ ἴδιες στὴ διάρκεια πολυἀριθμῶν διαδοχικῶν γενιῶν...»¹.

Ἔτσι τὰ ἀπόλυτα κι ἐξαρτημένα ἀντανακλαστικὰ, ἀπὸ τὴ στοιχειώδη, ἀπλὴ καὶ ἐμβρυακὴ ἐμφάνισή τους στοὺς σκώληκες, φτάνουν βαθμιαῖα στὰ ἀνώτερα θηλαστικὰ, σὲ μιὰ πολὺπλοκῆ κατασκευὴ μὲ μιὰν ἀνάλογη ἐκδήλωση συμπεριφορᾶς, πού ἂν καὶ πάντα στὰ ἀπόλυτα ἀντανακλαστικὰ ἀντιστοιχοῦν ἀπόλυτοι ἐρεθισμοὶ (ὅπου ὁ μεταβολισμὸς ἐξασφαλίζεται μὲ τὴν ἄμεση ἐπαφή), ὥστόσο βρίσκονται πάντοτε συνδεμένα μὲ ἐξαρτημένους, πρόσφατους εἴτε παλαιότερους, δεσμούς. Παράλληλα δηλαδὴ μὲ τὰ ἀπόλυτα ἀντανακλαστικὰ πού ἐξασφαλίζουν τὶς βασικὲς λειτουργίες τοῦ ὄργανισμοῦ αὐτόματα στὶς ἐπιδράσεις τοῦ περιγύρου, ἔχουμε μιὰ πιδὸ πολὺπλοκῆ ἀντανακλαστικὴ λειτουργία, πού ἂν στοὺς πιὸ ἀπλοὺς ὄργανισμοὺς εἶναι στοιχειώδης, ὅσο ἀνεβαίνουμε τὴ ζωϊκὴ κλίμακα γίνεται πολυσύνθετη. Εἶναι τὰ ἀντανακλαστικὰ πού ὁ Παβλώφ ὀνόμασε: ἐξαρτημένα.

Στὸν ἄνθρωπο τὰ ἐξαρτημένα ἀντανακλαστικὰ, γίνονται τόσο πολὺπλοκα, μὲ τὴ βοήθεια ἀπὸ πολυποίκιλους παράγοντες τοῦ ἐξωτερικοῦ, φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιγύρου, ὥστε νὰ ἀποτελοῦν τὴ βάση τῆς Σ.Λ.

Ἡ ἀντανακλαστικὴ ἐξαρτημένη λειτουργία εἶναι ταυτόχρονα καὶ ψυχολογικὴ λειτουργία· καὶ τοῦτο γιατί ὅπως ἔχουμε πεῖ πιὸ πάνω, στὸ ἀντανακλαστικὸ τόξο ἀνάμεσα στὸν αἰσθητήριον καὶ τὸν κινητικὸ νευρῶνα μπαίνει νευρῶνας ρυθμιστής, πού θὰ ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ τὸ σχηματισμὸ τοῦ ἐγκεφαλικοῦ φλοιοῦ. Τὸ ἐξαρτημένο ἀντανακλαστικὸ, βασικὰ ἐξασφαλίζει τὴ σύνδεση ἀνάμεσα στὰ ἀπόλυτα ἀντανακλαστικὰ. Μὲ τὴ

1. Pavlov, ὁ.π. σ. 239. ΕΣΣΔ, Ψυχολογία, 1936, σ. 40-173. P. Chaucard. Le système nerveux et ses inconnues, p. 81-87.

βοήθεια όρισμένων έρεθισμών - σημάτων, από τις πολυποίκιλες έπιδράσεις τών έξωτερικών άντικείμενων, εξασφαλίζεται ή σύνδεση με τά άπόλυτα άντανακλαστικά. Άρκει για νά έδραιωθεί ένα έξαρτημένο άντανακλαστικό ή συνόπαρξη σε χρόνο και σε τόπο του σήματος-έπικλητή και του άπόλυτου άντανακλαστικού για τήν ίκανοποίηση μιās ανάγκης¹. Φυσικά μιá τέτοια σύνδεση προϋποθέτει νευρικό ίστό άναπτυγμένο, δηλαδή τήν ανάπτυξη τών αισθητηρίων όργανων, που νά διεγείρονται όχι με τήν άμεση έπαφή (άφή, γεύση) προς τά άντικείμενα, μά από άπόσταση (όραση, άκοή) και νευρώνες ρυθμιστές (φλοιό).

Ό Παβλώφ στά πειράματά του χρησιμοποίησε σκύλους και γάτες, ζώα δηλαδή άνεπτυγμένα και στο νευρικό όργανό τους και στα αισθητήρια, πράγμα που εξασφαλίζει τήν έξαρτημένη σύνδεση. Βασικά ό έξαρτημένος δεσμός διευκολύνει τήν άντιμετώπιση από τόν όργανισμό μιās νέας κατάστασης, που δημιουργήθηκε στη σχέση του με τόν έξωτερικό κόσμο και που βάζει τόν όργανισμό σε κατάσταση επιζήμια για τήν ύπαρξή του. Είναι τó στοιχείο τής συνεχούς προσαρμογής και τής έπανασύστασης τής διαταραγμένης δυναμικής ίσορροπίας άνάμεσα στον όργανισμό και στο περίγυρο². Γενικότερα, ή άντανακλαστική έξαρτημένη λειτουργία άποτελεί τή βάση τής νευρικής και ψυχικής λειτουργίας και στον άνθρωπο, Μιά πολύ σπουδαία διαπίστωση που κάνει ό Παβλώφ, γιατί έρχεται από έρευνητή εργαστηρίου είναι : πώς ή λειτουργία αυτή βρίσκεται σε στενή έπαφή με τó ψυχολογικό, είναι ή βάση του ψυχολογικού³. Κι ό Η. Ριέρον συμπληρώνει πάνω σ' αυτό: «Μπορούμε νά πούμε, πώς ή έξάρτηση, που επιτρέπει άντιδράσεις προληπτικές: προστασίας ή μάθησης βασισμένες σε προηγούμενες έμπειρίες είναι ό βασικός νόμος τής ψυχολογίας, τόσο βιολογικός όσο και κοινωνικός»⁴.

*Αν θελήσουμε νά δούμε από πιό κοντά αυτή τή στενή έπαφή

1. Pavlov, ό.π. σ. 213.

2. Βλ. P. Gouelin, La formation continue des adultes, PUF, 1970 π. 47 κέξ. Pavlov, ό.π. σ. 196, 208-210 κέξ.

3. Pavlov, ό.π. σ. 633.

4. H. Piéron, ό.π. σ. 73-77.

καὶ ἀλληλεπίδραση φυσιολογικοῦ καὶ ψυχολογικοῦ, θὰ διαπιστώσουμε τὴν ἄρρηκτη σχέση που ὑπάρχει καὶ τὴ διαλεχτικὴ πορεία ἀνάμεσα στὴν προοδευτικὴ καὶ αὐξανόμενη πολυπλοκότητα καὶ συγκεντροποίηση τοῦ νευρικοῦ ἴστου ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἐκδήλωσή τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ὄργανισμοῦ ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Στὰ πρῶτ ὄζωα γενικά, δίχως εἰδικὸ νευρικὸ ὄργανο ἢ προσαρμογὴ γίνεται χάρις στὴν ἐρεθιστικότητά τοῦ κυττάρου τους, που τοὺς ἐπιτρέπει νὰ ἀπαντοῦν στοιχειώδη καὶ ταυτόσημα σὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς πολυποίκιλους ἐξωτερικοὺς ἐρεθισμοὺς τοῦ περιγύρου.

Γιὰ πρῶτὴ φορά στὰ μετὰ ζῶα¹ καὶ πρῶτα-πρῶτα στὸ σπόγγο, κάνει τὴν ἐμφάνισή του τὸ πρῶτο νευρικὸ κύτταρο, που εἶναι ταυτόχρονα δεκτικὸ (αἰσθητήριο) καὶ συσπαστικὸ (κινητικὸ). Μορφολογικά τὸ κύτταρο αὐτὸ βρίσκεται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ σώματος τοῦ ὄργανισμοῦ καὶ ἔρχεται σὲ ἀπ' εὐθείας ἐπαφὴ μὲ τὸ ἐξωτερικὸ περίγυρο. Ἀνατομικά τὰ κύτταρα αὐτὰ εἶναι τὸ ἓνα ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ δὲν ἔχουν καμμιά σύνδεση μεταξύ τους. Ἔτσι τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι: σὲ ἓνα ἐρεθισμὸ νὰ διεγείρεται τὸ κάθε νευρικὸ κύτταρο χωριστὰ καὶ νὰ ἀντιδρᾷ ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἡ μεταφορὰ τοῦ ἐρεθισμοῦ, που λέγεται νευροειδής, σ' ὀλόκληρο τὸν ὄργανισμὸ γίνεται μηχανικά, ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ σπασμοῦ που κάνει τὸ ἓνα κύτταρο πάνω στὰ γειτονικά του.

Ὡστόσο μόνο στὴ μέδουσα καὶ στὸν ἄστερία² παρατηροῦμε, δίχως ἀμφιβολία μιὰ χαρακτηριστικὴ διαφορὰ στὴν ὑφὴ τοῦ νευρικοῦ ἴστου, που παρουσιάζει ἓνα δίχτυ σύνδεσης ἀνάμεσα στὰ αἰσθητήρια καὶ τὰ κινητικὰ νευρικὰ κύτταρα. Τὸ δίχτυ αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ πλέγμα νεύρων που διαχέει τὴ διέγερση πρὸς ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ σώματος τοῦ ὄργανισμοῦ. Πάλι ὅμως δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε πῶς τὸ νευρικὸ σύστημα τῆς μέδουσας, ἐλέγχει καὶ συντονίζει τὴν κίνηση ὄλων τῶν μερῶν τοῦ

1. Y. Mourad, ὅ.π. σ. 22. J. Filloux, *Psychologie des animaux*, 1950. H. Piéron, ὅ.π. σ. 73-85.

2. H. Piéron, ὅ.π. σ. 91 κέξ.

σώματος ανάμεσά τους. Ἡ διέγερση στή μέδουσα, γιά νά συλλάβει π.χ. τή τροφή της, προέρχεται πρώτα ἀπό χημικές ἀπορροές καί ἔπειτα ἀπό διέγερση ἐπαφῆς, ἀφοῦ τή συλλάβει μέ τά συλληπτήρια ὄργανά της. Παρατηροῦμε πῶς τὸ ἀντανακλαστικὸ τῆς ἀφῆς, δρᾷ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἄλλα, τῆς γεύσης καί ὄσφρησης. Σὲ μιὰ τέτοια μορφολογική καὶ ἀνατομική ὑφή τοῦ νευρικοῦ ἴστοῦ μπαίνει τὸ ἐρώτημα: εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπόκτηση μάθησης καὶ ἀπόκτησης συνήθειας μέ τὴν ἄσκηση; Δηλαδή μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ ἐξαρτημένος δεσμός καὶ φυσικά ἡ μορφή ἑνὸς φευγαλέου ψυχισμού; Οἱ γνώμες εἶναι πολλές καὶ ἀντιφατικές. Ὅρισμένοι ὑποστηρίζουν πῶς δὲν ὑφίσταται μάθηση καὶ ἀπόκτηση συνήθειας σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο συμπεριφορᾶς τοῦ ὄργανισμοῦ, ἐκτὸς ἂν ἐξαιρέσει κανένας μερικές ἀρνητικές προσαρμογές στίς ἐπανειλημμένες ὅμοιες διεγέρσεις, πού ὀφείλονται στή φυσιολογική τοπικὴ τροποποίηση τοῦ μέρους πού διεγέρθηκε. Ἔτσι δὲν μποροῦμε νά μιλήσουμε γιά μάθηση, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ νά ἀποκτηθεῖ νευρικός δεσμός ἐξαρτημένος, πού νά βάζει ὀλόκληρο τὸν ὄργανισμό σὲ γενικὴ καὶ ρυθμισμένη κίνηση, ἐπειδὴ πρώτα-πρώτα λείπει ἡ συγκεντροποίηση τοῦ νευρικοῦ ἴστοῦ, ἡ σύνδεση δηλαδή τῶν χωριστῶν ἀντανακλαστικῶν τόξων κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση ρυθμιστῆ νευρώνα.

Ὅμως μποροῦμε νά παρατηρήσουμε πῶς ἡ ἄσκηση καὶ ἡ μάθηση τῶν τοπικῶν μερῶν τῆς μέδουσας ν' ἀντιδρᾷ σὲ ἓνα ὁμοίωμα ἐπαναλαμβανόμενο ἐρεθισμό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἄλλα μέρη της, εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα. Χαρακτηρίζει μιὰ ἐνδιάμεση κατάσταση: ἀνάμεσα στή διαχεόμενη μεταφορὰ τῆς διέγερσης καὶ στή συναπτικὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία τῶν χωριστῶν ἀντανακλαστικῶν τόξων στή μερική σύνδεσή τους—πού φαίνεται ἰδιαίτερα στὸν ἄστερία, ἐνδιάμεση κατάσταση τοῦ νευρικοῦ ἴστοῦ,— καὶ πρὸς τὴν ὀλοκληρωτικὴ ὑπαγωγή τους (τῶν ἀντανακλαστικῶν τόξων) κάτω ἀπὸ ἓνα ἰσχυρὸ ρυθμιστικὸ κέντρο στὸ φλοιὸ καὶ τὴν συντονισμένη ἔτσι συμπεριφορὰ τοῦ ὄργανισμοῦ.

Οἱ Jennings καὶ Ven μέ τὰ πειράματά τους ἀπόδειξαν πῶς μπορεῖ νά ἀσκηθεῖ ὁ ἄστερίας καὶ νά ἀποκτήσει συνήθειες ἔστω καὶ στοιχειώδεις, πού προαναγγέλλει τὴ γενικὴ συγκεν-

τροποίηση τοῦ νευρικοῦ ἴστοῦ καὶ τὴν μ' αὐτὴ συνδεμένη ἀντανακλαστικὴ λειτουργία. Ὁ Filloux καὶ ὁ Mourad ἀρνοῦνται νὰ δώσουν στὸν ἄστερία τὴν ἰκανότητα ἀπόκτησης συνήθειας, στοιχειώδικοῦ καὶ ἐξαρτημένου δεσμοῦ (ἔστω καὶ ἀνάμεσα στὰ ἀντανακλαστικὰ τόξα ποῦ ἤδη ἔχουν μπεῖ κάτω ἀπὸ ἓνα κέντρο)· γιατί λένε ἡ ἰκανότητα αὐτὴ εἶναι προσωρινὴ καὶ ἡ διάρκειά τῆς σύντομη. Ἀκριβῶς ὅμως, ἡ προσωρινὴ καὶ σύντομη αὐτὴ ἰκανότητα μάθησης, ἀντιστοιχεῖ σὲ μιὰ βαθμίδα ὀργάνωσης καὶ ἀνάπτυξης τοῦ νευρικοῦ ἴστοῦ ποῦ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη γιὰ τὸ πέρασμα στὴν ἐπόμενη βαθμίδα.

Μόνο, λοιπόν, στὴν ἐπόμενη βαθμίδα ὀργάνωσης τοῦ νευρικοῦ ἴστοῦ, στὰ σκουλήκια, βασικὰ ἔχουμε: α) συγκεντροποίηση, τοῦ νευρικοῦ ἴστοῦ μὲ β) τὴν ὑπαγωγή του σὲ νευρῶνες ρυθμιστές. Τὰ αἰσθητήρια νευρικὰ κύτταρα, ποῦ βρίσκονται σὲ συναπτικὴ σύνδεση μεταξύ τους, συνδέονται μὲ τὰ κινητήρια ὄχι μόνο σχηματίζοντας ὀλοκληρωμένα ἀντανακλαστικὰ τόξα, μὰ κι αὐτὰ συνάπτουνται καὶ ὑπάγουνται κάτω ἀπὸ τὴ ρυθμιστικὴ ἐνέργεια κεντρικῶν νευρῶνων, ἔτσι ποῦ κύρια λειτουργία τοῦ νευρικοῦ ἴστοῦ γενικὰ νὰ εἶναι ἡ ἐξαρτημένη ἀντανακλαστικὴ λειτουργία. Ἀπὸ δῶ ἀρχίζει νὰ γίνεται ὄρατὴ ἡ ὀλοκληρωμένη¹ συμπεριφορὰ τοῦ ὄργανισμοῦ ὅσο ἀνεβαίνουμε τὴ ζωϊκὴ κλίμακα, ἡ ἀπόκτηση ἰκανότητας γιὰ μάθηση μὲ τὴν ἄσκηση, ἡ αὐξανόμενη δυνατότητα ἔτσι τῆς σύστασης, λύσης καὶ ἐπανασύστασης, κάτω ἀπὸ ἀλλαγμένες συνθήκες τοῦ περιγύρου, ἐξαρτημένου δεσμοῦ, στὴ βάση τῆς ἐπαναφορᾶς τῆς διαταραγμένης ἰσορροπίας ἀνάμεσα ὄργανισμὸ - περιγύρο, Ἀπὸ δῶ, σ' ἀνώτερη νοητικὴ βαθμίδα, οἱ ἀπρόβλεπτες νέες συνθήκες τοῦ περιγύρου ἀντιμετωπίζονται πιά ὄχι μὲ τὴ μάθηση καὶ ἄσκηση, μὲ τὶς διαδοχικὲς δοκιμές, τὶς ἀποτυχίες καὶ ἐπιτυχίες μόνο, ἀλλὰ ἀπότομα καὶ αἰφνίδια ποῦ προοιωνίζει τὴ στοιχειώδη ζωϊκὴ νοητικὴ λειτουργία.

1. Πρβ. L. D. B a n c e i s, Introduction à la psychologie, 1952, p. 138 ὅπου γράφει πῶς: «τὰ τοπικὰ ἀντανακλαστικὰ εἶναι δευτερεύοντες σχηματισμοί», ἐνῶ ὁ ὄργανισμὸς ἀπαντᾷ καὶ στοὺς μονωμένους ἐρεθισμοὺς σὰ σύνολο. Ἀπαντᾷ βέβαια σὰ σύνολο μὰ ὄχι συντονισμένα, ὅσο οἱ

Σχηματικά μπορούμε νά ἀνακεφαλαιώσουμε τή μορφολογική καί ἀνατομική κατάσταση τοῦ νευρικοῦ ἴστοῦ καί τή διαλεχτική ἐξελικτική πορεία του πρὸς τὴν πολυπλοκότητα, πού ἀνταποκρίνεται κάθε φορά τόσο στὴν ἀνάλογη συμπεριφορά τοῦ ὄργανισμοῦ ὅσο καί τὴν ἐμφάνιση τῆς ψυχολογικῆς καί συνειδησιακῆς λειτουργίας¹. Ἔτσι ἔχουμε:

α) Π ρ ω τ ο ζ ῶ α ρ ι α (πρωτόζωα): νευρικά κύτταρα ἀνύπαρκτα—ἀφοῦ ἤδη εἶναι μονοκύτταρος ὄργανισμὸς—ὥστόσο ὅμως ἡ γενικὴ ἐρεθιστικότητα τοῦ κύτταρου προδικάζει ἓνα ἐσωτερικὸ καταμερισμό, πού ἐκδηλώνεται στὴ συνολικὴ ἀντίδραση τοῦ ὄργανισμοῦ καί πού γενικά εἶναι ταυτόσημη, μὲ ἐπικρατέστερους χαρακτήρες τοὺς φυσικοχημικοὺς.

β) Μ ε τ ἄ ζ ῶ α : 1) Διασπορά καί ἐπιφανειακὴ θέση τῶν νευρικῶν κύτταρων. Διέγερση δίχως ἀγωγιμότητα (νευροειδῆς μεταφορά), ἀντανακλαστικὸ τόξο ἀνύπαρκτο, ἀντίδραση ταυτόσημη μὲ μερικῆς διεγέρσεις μὲ ἀνασταλτικὸ χαρακτήρα. 2) Σὲ μιὰ προχωρημένη βαθμίδα: συγκέντρωση νευρικῶν κύτταρων σὲ κοίτη πῶς βαθειά, ὑποδερμική. Διέγερση μὲ διαχεόμενη ἀγωγιμότητα καί διαμόρφωση ὀρισμένων ἀντανακλαστικῶν τόξων πού διεγείρονται ἀνεξάρτητα κι ἔτσι πού οἱ κινητικῆς ἀντιδράσεις τοῦ ὄργανισμοῦ, παρουσιάζονται ὄχι μόνο δίχως ἐνότητα, ἀλλὰ νά φαίνεται πὼς οἱ ἐνέργειές του, οἱ κινητικῆς ἀντιδράσεις του ἀντιστρατεύονται ἢ μία τὴν ἄλλη. Στοιχειώδης καί κατώτερος ψυχισμὸς καί μὲ φευγαλέο συνειρμικὸ πεδίο.

γ) Ἄ ρ τ ι ο ζ ῶ α ρ ι α : Πέρασμα τῶν νευρικῶν κύτταρων ἀπὸ τὴν κοιλιακὴν θέση στὴ ραχαία μὲ ἀμφίπλευρη διάταξη. Προοδευτικὴ κεφαλοποίηση τοῦ νευρικοῦ ἴστοῦ. Ἀντανακλα-

ἀντίστοιχοι νευρῶνες δὲν ἔχουν μπεῖ κάτω ἀπὸ ἐνιαῖο ρυθμιστικὸ κέντρο. Βλ. καί A. R e y, L'intelligence pratique chez l'enfant, Alcan, p. 14, ὅπου σὰ χαρακτηριστικὰ τῆς νοημοσύνης καί νόμος γενικός εἶναι πὼς: «ἡ ψηλάφηση διευθύνεται ἀπὸ μιὰ ἐσωτερικὴ ὀργάνωση πού προσπαθεῖ νά ἀφομοιώσει τὸ περίγυρο στὴν ὄψή του».

1. Πρβ. G. D u m a s, Nouveau traité de psychologie, 1930, (t. 2), I, p. 152, ὅπου διατυπώνει τὴν ἰδεαλιστικὴ ἄποψη πὼς στὰ ζῶα δὲν ἔχουμε ἀκόμη ψυχικῆς παρεμβολῆς.

στικά τόξα ὀλοκληρωμένα καὶ κάτω ἀπὸ νευρώνα ρυθμιστῆ. Διέγερση μὲ ἀγωγιμότητα συναπτική. Ἀντίδραση μὲ ἐνότητα ποῦ προδιαγράφει τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἐξαρτημένου ἀντανκλαστικοῦ δεσμοῦ. Ἡ λειτουργία γίνεται περισσότερο πολὺπλοκη μὲ τὸν ἔλεγχον τῶν χωριστῶν ἀντανκλαστικῶν τόξων, ποῦ ἡ συναπτικὴ σύνδεσή τους μὲ ἐνδιάμεσους νευρῶνες δίνει τὴν εὐχέρεια γιὰ ἐξαρτημένο δεσμό καὶ τὴν ἐμφάνιση τῆς συνειρμικῆς ἡμης. Μὲ τὴ βοήθεια τῆς συνειρμικῆς μνήμης, ἡ προηγούμενη προσαρμογὴ τοῦ ὄργανισμοῦ στὸ περίγυρο καὶ ὁ νευρικός δεσμός, ἡ γνώση, ἡ πείρα, ἐπαναφέρεται στὸ νευρικό ὄργανο στὸ ἄμεσο παρὸν καὶ ἀπὸ ἀφορμὴ τῶν ἄμεσων καὶ παρόντων ἀδιάκοπων διεγέρσεων· δημιουργεῖται ἔτσι ἓνα φευγαλέο καὶ πρόσκαιρο συνειρμικό πεδίο (ὅσο διαρκεῖ ἡ προσαρμογὴ στὸν ἐρεθισμό), ποῦ προκαλεῖ μιὰν ἀνάλογη, ὀλοκληρωμένη καὶ μὲ ἐνότητα συμπεριφορὰ τοῦ ὄργανισμοῦ στὴ ζωικὴ αὐτὴ βαθμίδα ¹.

δ) Ἡ τελικὴ κατάληξη τῆς στοιχειώδικης αὐτῆς νευρικῆς καὶ ψυχικῆς λειτουργίας βρίσκεται στὶς νευρικὲς καὶ ψυχικὲς λειτουργίες τῶν ἀνώτερων θηλαστικῶν καὶ στὴ Σ.Λ. τοῦ ἀνθρώπου ².

Βασικά λοιπὸν ἀνάμεσα στὶς διάφορες βαθμίδες ἀνάπτυξης δὲν ὑπάρχει διαφορὰ φύσεως, ἀλλὰ διαφορὰ βαθμίδας, διαφορὰ στὴν ὕψη καὶ στὴν προοδευτικὴ πολυπλοκότητα, συνθετότητα καὶ συμπλοκὴ τῶν στοιχείων τῆς ὀργανωμένης σύμφωνα μ' ὀρισμένο τρόπο ὕλης ³.

Ἡ Σ.Λ. τοῦ ἀνθρώπου βέβαια δὲν εἶναι μόνο ἀπλὸ προϊόν τῆς βιολογικῆς ἐξέλιξης, ὅπως στὰ ζῶα, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἄλλων παραγόντων: τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τῆς γλώσσας, τῆς ὁμαδικῆς παραγωγικῆς δραστηριότητος τῶν ἀνθρώπων, μὲ τὴν χρῆση καὶ ἰδιαίτερα τὴν κατασκευὴ τοῦ πρώτου ἐργαλείου καὶ τῆς τεχνικῆς, ὅπως δεῖξαμε στὸ πρῶτο μέρος.

1. Πρβ. P. Chauchard, Des animaux à l'homme, p. 97. Y. Mourad, ὁ.π. σ. 325, 353-377. H. Ey, La conscience, p. 8-10.

2. Pavlov, ὁ.π. σ. 235.

3. Βλ. R. M. May, La formation du système nerveux, éd. Gallimard, 1945 καὶ R. Collin, L'organisation nerveux, ed. Michel, 1944.

II. Τὸ φυσιολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς ΣΑ

Ἀνάλογα μὲ τὴ βαθμίδα ἀνάπτυξης καὶ ποῦ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνάπτυξης τοῦ νευρικοῦ συστήματος, ἡ Σ.Α. εἶναι μιὰ ἐνιαία ψυχοφυσιολογικὴ λειτουργία καὶ στηρίζεται ὅπως εἶδαμε στὴ βάση τῆς ἐξαρτημένης ἀντανεκλαστικῆς λειτουργίας¹.

Βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἀντανεκλαστικῆς αὐτῆς λειτουργίας εἶναι τὸ γεγονὸς πὼς ἀναγκάζει τὸ ὑποκείμενο νὰ βρίσκεται σὲ ἀδιάκοπη ἐγρήγορηση καὶ διέγερση, γιὰ τὴ νευρικὴ λειτουργία ἀδιάκοπα συντηρεῖται ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς καὶ ἐσωτερικοὺς ἐρεθισμοὺς. Ἡ ἐγρήγορηση αὐτὴ ἀναστέλλεται, κι ὄχι καθολικὰ, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου, ὅπου ἐνῶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἔρχονται τόσο οἱ ἐξωτερικοὶ ὅσο καὶ οἱ ἐσωτερικοὶ ἐρεθισμοὶ πρὸς τὸ κέντρο, ὥστόσο δὲν γίνονται συνειδητοί. Τὸ γεγονὸς ἐτοῦτο φανερώνει πὼς ὁ ὄργανισμὸς βρίσκεται σὲ μιὰ κατάσταση ὀργανικῆ ποῦ τὴ χαρακτηρίζουμε σὰν καθολικὴ ἀναστολή, σύμφωνα μὲ τὸν Παβλώφ, εἴτε σύμφωνα μὲ τὸν Larique σὰν ἑτεροχρονισμὸς τῆς νευρικῆς ἀγωγιμότητας.

Ἡ Σ.Α. καὶ γενικὰ οἱ ἀντιδράσεις καὶ ἡ συμπεριφορὰ τῶν ὀργανισμῶν, βασιζέται πάνω σ' αὐτὸν τὸν μηχανισμό: στὴ διέγερση καὶ στὴν ἀναστολή τῆς διέγερσης, ὀργανικὲς καταστάσεις ποῦ βρίσκονται στὴ βάση τῆς ἀλληλεπίδρασης ὀργανισμοῦ-περίγυρου.

Ὁ Παβλώφ, ἐρευνώντας, χρόνια, τὸ μηχανισμό τῆς Σ.Α., ἔφτασε στὸ συμπέρασμα ἀπὸ τίς μελέτες του πὼς ἡ λειτουργία αὐτὴ εἶναι ἀντανεκλαστικὴ. Ἡ ἀντανάκλαση βρίσκεται στὸ γεγονὸς, πὼς συντελεῖται μιὰ ἀγωγιμότητα τῶν νευρικῶν διεγέρσεων (ἀπὸ ἐσωτερικοὺς καὶ ἐξωτερικοὺς ἐρεθισμοὺς) ἀπὸ αἰσθητικὸ νευρῶνα σὲ κινητικὸ, μὲ ἓνα ἢ περισσότερους ἐνδιάμεσους νευρῶνες καὶ ποῦ τὸ ὀνομάζουμε ὅπως εἶδαμε, ἀντανεκλαστικὸ τόξο. Ἐνα ἀπλὸ ἀντανεκλαστικὸ τόξο, δίχως ἐνδιάμεσους νευρῶνες χαρακτηρίζει τὰ ἀπόλυτα ἀντανεκλαστικά, ποῦ

1. Pavlov, ὀ.π. σ. 172 κέξ. P. Chauchard, L'influx nerveux et la psychologie, PUF, p. 69 καὶ Les mécanismes cérébraux et la prise de la conscience, p. 34.

δουλεύουν δίχως τὴν ἐπέμβαση τοῦ φλοιοῦ. Τὰ ἐξαρτημένα ὅμως ἀντανακλαστικὰ ἔχουν ἓνα πιὸ πολὺπλοκο νευρωνικὸ τόξο. Ἀνάμεσα στὸν ἐρεθισμό καὶ τὴν ἀντίδραση μεσολαβεῖ μιὰ καθαρὴ ἐνέργεια ἐνδιάμεσων ρυθμιστῶν νευρώνων, ἐνέργεια ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τοῦ ὄργανισμοῦ. Τὰ ἀντανακλαστικὰ λέει ὁ Παβλώφ, εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς δυναμικῆς προσαρμογῆς, τῆς ἀκατάπαυστα ἐπανασύστασης τῆς δυναμικῆς ἰσορροπίας ἀνάμεσα στὸν ὄργανισμό καὶ τὸ ἐξωτερικὸ περίγυρο (Oeuvres choisies, p. 194). Ἡ λειτουργία αὐτὴ βρίσκεται στὴ βάση ὁλόκληρης τῆς ἐγκεφαλικῆς ἐνέργειας καὶ τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας γενικότερα.

Ὅπως εἶπαμε πιὸ πάνω οἱ ἐσωτερικοὶ καὶ ἐξωτερικοὶ ἐρεθισμοὶ πάνω στὰ αἰσθητήρια ὄργανα καὶ ἀπὸ κεῖ στὰ ἀνάλογα κέντρα τοῦ ἐγκέφαλου εἶναι ἀδιάκοποι, ἐπόμενα καὶ ἡ συνειδησιακὴ ροή. Ὁ ὄργανισμὸς κάτω ἀπὸ τοὺς πολυποίκιλους καὶ ἀκατάπαυστα ἐπερχόμενους αὐτοὺς ἐρεθισμοὺς κάνει μιὰ ἐπιλογή: σ' ἄλλους ἐρεθισμοὺς ἀπαντᾷ σ' ἄλλους ὄχι. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ δηλ. ὁ μηχανισμὸς αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὶς δύο βασικὲς καὶ ἀντίθετες λειτουργίες τῆς ἐγκεφαλικῆς ἐνέργειας: τῆς διέγερσης καὶ τῆς ἀναστολῆς. «Ἡ ἀδιάκοπη ἐπίδραση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, λέει ὁ Παβλώφ, κάνει μιὰ ἀδιάκοπη πάλη ἢ ἐπιλογή ἀνάμεσα στὰ πιὸ διάφορα ἐξαρτημένα ἀντανακλαστικὰ»¹.

Τὰ ἐξαρτημένα ἀντανακλαστικὰ γιὰ νὰ συσταθοῦν, λοιπόν, χρειάζονται δυὸ δροῦς: ἓνα σῆμα ἐπικλητὴ ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἓνα ἀπόλυτο ἀντανακλαστικὸ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ ἀπλὴ συνύπαρξη εἴτε διαδοχὴ τοῦ πρώτου μὲ τὸ δεύτερο ἀρκεῖ γιὰ νὰ διεγείρει τὴν προσοχὴ τοῦ ὄργανισμοῦ καὶ νὰ δημιουργήσῃ μιὰ σύνδεση μεταξὺ τους, ἓνα δεσμὸ ἔτσι ποὺ ὅταν ἐμφανιστεῖ ξανά τὸ σῆμα-ἐπικλητῆς, νὰ λειτουργεῖ τὸ ἀπόλυτο ἀντανακλαστικὸ. Ὁ δεσμὸς αὐτὸς ὀνομάζεται π ρ ὁ σ κ α ι ρ ο ς ν ε υ ρ ι κ ὸ ς δ ε σ μ ὸ ς. Φυσικὰ στὴν πραγματικότητα, τὸ μέσα στὸ φυσικὸ περίγυρο βρισκόμενο ζῶο (εἴτε γενικότερα ὄργανισμὸς) ἀντι-

1. Ρ α ν λ ο ν, δ.π. σ. 176, 226 (δπου καὶ τὰ εἶδη τῆς ἀναστολῆς) καὶ 229-230.

μετωπίζει περισσότερο πολύπλοκες καταστάσεις και οι νευρικοί δεσμοί του εκτείνονται σε πλάτος και βάθος έτσι που να αποτελούν φυσιολογικά ένα πολύπλοκο δυναμικό στερεότυπο και ψυχολογικά μια δυναμική αντιληπτική ροή.

Στους κατώτερους οργανισμούς, που δεν έχουν αναπτύξει τα ανώτερα περιφερικά όργανα (αίσθητήρια: όραση, ακοή), οι εξαρτημένοι (πρόσκαιροι) νευρικοί δεσμοί είναι στοιχειώδεις, ολιγάριθμοι κι αυτοί αντιδρούν ιδιαίτερα με τα απόλυτα αντανκαστικά, με τους απόλυτους νευρικούς δεσμούς. Όσο όμως ανεβαίνουμε τη ζωϊκή κλίμακα, τόσο πληθαίνουν οι εξαρτημένοι δεσμοί, έτσι που ανάμεσα στον απόλυτο έρεθισμό και στον απόλυτο νευρικό δεσμό να φανερώνεται μια νέα κατάσταση: ο εξαρτημένος νευρικός δεσμός-συνειρμός. Ανάμεσα π.χ. στην τροφή και τα αίσθητήρια μεσολαβεί έρεθισμός-σήμα που εξαγγέλλει στον οργανισμό τον έρχομό της τροφής. Έτσι στους κατώτερους οργανισμούς ενώ έχουμε άμεση έπαφή τροφής-αίσθητήριων, στο άνεβασμα σε πιο ανώτερους οργανισμούς φτάνουμε στην έμμεση και από απόσταση ¹.

Οι νευρικοί δεσμοί λοιπόν είναι ή έδραϊωση και ο συνδυασμός παλιών και μόνιμων ίχνων του φλοιού με νέα ίχνη, που παίζουν το ρόλο σήματος και έχουν χαρακτήρα πρόσκαιρο. Είναι οι νέες γνώσεις-έμπειρίες, συνειρμοί απαραίτητοι για την προσαρμογή και επιβίωση του οργανισμού σε νέες συνθήκες και έχουν μεγάλη πλαστικότητα. Ο νευρικός δεσμός είτε συνειρμός συνίσταται στη διάνοιξη και σύνδεση νέων νευρωνικών οδών ανάμεσα στα αίσθησιοκινητικά κέντρα του έγκεφαλου και είναι ή βάση της μνήμης, που παρουσιάζεται έτσι, όχι σαν ύπαρξη και φύλαξη εικόνων είτε πώς τις φέρνει το πνεύμα, αλλά σαν «επαναφορά μιας αίσθητικης πληροφορίας που επανέρχεται αυτόματα στην τοπογραφία των νευρονικών οδών, που είχαν συνδεθεί στο παρελθόν» ².

1. Βλ. Ρ a v l o ν, ό.π. σ. 270 και 292, όπου πρόσκαιροι νευρικοί δεσμοί και συνειρμοί ταυτίζονται και σχετικά με την έμμεση και άμεση έπαφή αναφέρει τον Sherington σαν πρώτο έρευνητή πάνω στο θέμα. Βλ. και P. C h a u c h a r d, *Système nerveux...*, PUF, 1961, p. 86-87.

2. P. C h a u c h a r d, *L'influx nerveux et la psychologie*, p. 81.

III. Ἡ φύση τοῦ μνημονικοῦ περιεχομένου

Τὸ πρόβλημα τῆς μνήμης εἶναι πολὺ βασικό, ἴσως τὸ βασικότερο τῆς ψυχολογίας, γιατί ἀκριβῶς πρόκειται γιὰ τὴ φύση τοῦ περιεχομένου τῆς Σ. Λειτουργίας.

Ὅπως ἔχουμε δεῖ στὸ κεφάλαιο γέννηση τοῦ ψυχισμοῦ, αὐτὸς εἶναι συνδεμένος μετὰ τὴ συνειρμικὴ μνήμη, εἴτε καλύτερα ὁ ψυχισμός, στὴν πρώτη του καὶ στοιχειώδη μορφή του καὶ συνειρμικὴ μνήμη εἶναι τὸ ἴδιο¹. Φυσικὰ ὁ ψυχισμός στὶς ἀναπτυγμένες μορφές του ἔχει κι ἄλλα γνωρίσματα : π.χ. νοητικά, λογικά, κ.ἄ. Ἀλλὰ ἂν βαθύνουμε θὰ δοῦμε πὼς ἡ λύση σ' ἓνα πρόβλημα ποὺ δίνει ὁ ὄργανισμός, πρόβλημα σὲ συνθήκες ἀπρόβλεπτες, βρίσκεται στὴν ἐπαναφορὰ παλιῶν αἰσθητικῶν πληροφοριῶν στὸ προσκῆνιο τῆς συνείδησης, ποὺ συνδυασμένες μετὰ τίς αἰσθητικὲς πληροφορίες τοῦ ἄμεσου παρόντος, νὰ δίνουν τὴ λύση στὸ πρόβλημα. Δηλαδή συνάπτεται νευρικός δεσμός (συνειρμός) ἀνάμεσα στὶς νέες καὶ τίς παλιές πληροφορίες, ἔτσι ποὺ ἂν ξανασυντρέξουν οἱ ἴδιοι ὄροι στὸ ἴδιο πρόβλημα, ἡ λύση νὰ δίνεται αὐτόματα καὶ γρήγορα εἴτε σὲ νέες συνθήκες, ἀπρόβλεπτες νὰ δίνει λύσεις αἰφνίδιες καὶ καινούργιες. Κι ἀκόμη στὸν ἄνθρωπο σ' ὅποιαδήποτε ἄλλη λειτουργία: μάθηση μετὰ τὴν ἀσκηση, σύνθεση μιᾶς ἱστορίας μετὰ τὴ φαντασία, λύση φιλοσοφικοῦ προβλήματος, μηχανικὲς κατασκευές κλπ. πάντοτε θὰ χρησιμοποιοῦνται τὰ παλαιὰ μνημονικὰ ἀποθέματα τοῦ ψυχισμοῦ καὶ τὰ στοιχεῖα του θὰ ξανάρχουνται στὸ προσκῆνιο τοῦ συνειδησιακοῦ πεδίου, σὰν ἄμεση ὀλοκλήρωση τοῦ παρελθόντος καὶ παρόντος: στὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο τώρα.

Εἶναι ἀξιοπρόσεχτο τὸ γεγονός πὼς ἀπὸ τὴν ἀρχαία κλασσικὴ ἑλληνικὴ ἐποχὴ, ἡ βασικὴ ἀποψη τοῦ Πλάτωνα ἢ τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ μνήμη παραμένει, μόνο ποὺ πλουτίστηκε μετὰ τίς τεράστιες ἀνακαλύψεις ποὺ γίνηκαν ἀπὸ τὸ 1900 καὶ δῶ καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ γίνονται στὶς μέρες μας.

Ὁ Πλάτωνας στὸ Φίληβο (34, α, β) ὀρίζει τὴ μνήμη σά:

1. Βλ. L. D u g a s, La mémoire et l'oubli, éd. Flammarion, 1927. p. 348 καὶ H. E y, Études psychiatriques, (t. III) II, p. 10 καὶ 64 κέξ.

«συντήρηση του αίσθήματος» και την ανάμνηση: «ή ενέργεια με την οποία ή ψυχή ξανακαινουργιώνει και κάνει να ξαναζεί σ' αυτή δίχως τη βοήθεια του σώματος, αυτού του που αντίληφτηκε άλλοτε μαζί με το σώμα». Έχει αντίληφτει ο Πλάτωνας τη διαφορά του φυσιολογικού από το ψυχολογικό και την άμεση και αυτόματη ανάπλαση από τη θεληματική «ἐξ αναμνήσεως» είτε μνημονική παράσταση, όπως θα λέγαμε σήμερα, αλλά το εκφράζει σύμφωνα με τις φιλοσοφικές του απόψεις, αφού η ανάμνηση έρχεται από τον κόσμο των Ίδεων του.

Ο Ἀριστοτέλης κρατάει τη βασική αυτή διάκριση και τη βελτιώνει. Στη συντήρηση θα προσθέσει την αναπαραγωγή και αναγνώριση. Γιατί λέει η αναπαραγωγή ενός αντικείμενου, που είναι πιστή αντιγραφή του αντικείμενου που ήρθε με τις αισθήσεις απόξω, αν κι αυτό δεν υπάρχει πιά, ωστόσο υπάρχει μέσα μας, αναπαράγεται και αναγνωρίζεται σαν αντίγραφο του. Και η μνήμη αυτή είναι κύριο χαρακτηριστικό του ανθρώπου γιατί οργανώνεται από το λόγο. Ὡστόσο και οι δυο μήμες αποτελούν ένότητα¹. Κι όπως είπαμε πιο πάνω, οι απόψεις αυτές τόσο του Πλάτωνα όσο και του Ἀριστοτέλη πάνω στο πρόβλημα της μνήμης κλείνουν μέσα τους, πολλές πρόσφατες αντιλήψεις.

Για παράδειγμα ως συγκρίνουμε την άποψη του Ey, με εκείνη του Πλάτωνα, για την ανάμνηση «...ή ανάμνηση βρίσκεται στη δυνατότητα να ξαναφέρνω το περασμένο στο μέτρο που μπορώ: στο παρόν...»². Ἐάν προσέξουμε θα καταλάβουμε πως το «ξαναζεί» του Ἑλλήνα σοφοῦ ταυτίζεται βέβαια με το «ξαναφέρνω το περασμένο στο παρόν» του Γάλλου. Μάλιστα ο Ἀριστοτέλης διακρίνει, όπως και σήμερα δυο επίπεδα, ιεραρχημένα, στη μνήμη: το κατώτερο επίπεδο που είναι στα ζώα και τον άνθρωπο και το ανώτερο επίπεδο που μόνο ο άνθρωπος κατέχει, γιατί έτουτο είναι οργανωμένο από το λόγο.

Ο Descartes εΐτανε, όπως παντού, που χώρισε αυστηρά τα δυο επίπεδα της μνήμης: το αισθητικό και το νοητικό, τη μνή-

1. Ἀριστοτέλης, Περὶ ψυχῆς, 3, Γ.

2. H. Ey, ὁ.π. σ. 64.

μη-ἀναπαραγωγή και τή μνήμη ἀναγνώριση. Τίς ντουαλιστικές αὐτὲς ἀπόψεις τοῦ Descartes, θὰ τίς προωθήσει ὁ Bergson στὰ βασικά του ἔργα: *Matière et Mémoire* και *Essai sur les données immédiates de la conscience* και θὰ τίς φέρει στὶς τελευταῖες τουσ συνέπειες, διακρίνοντας αὐστηρὰ δυὸ μνήμες: τὴν αἰσθησιοκινητικὴ και τὴν καθαρὴ ἀνάμνηση, ὅπου μὲ ἐνδιάμεσο τὸν ἐγκέφαλο φανερώνει: τὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν δυὸ διαμετρικὰ ἀντίθετων οὐσιῶν, τοῦ πνευματικοῦ και τοῦ ὕλικοῦ. Ὡστόσο ἡ θετικὴ του προσφορὰ βρίσκεται στὸ πῶς μὲ τὴν ἀσύγκριτη, ζωντανὴ περιγραφικὴ-ἀναλυτικὴ του ἰκανότητα, ἔκανε προσεχτικὸς τοὺς σοφοὺς τῆς ἐποχῆς του γιὰ νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴ σύγχυση και τίς ἀντιθέσεις.

Ὁ Ribot¹, ἓνας ἐξαίρετος Γάλλος σοφός, περιορίζε τὴ μνήμη στὴν ἐπανάληψη, πὸ τὴν ταυτίζει μὲ τὴ συνήθεια δίχως συνείδηση, μὲ τὸν αὐτοματισμό, γιὰ τὴ ξεκινούσε ἀπὸ τὴ φυσιολογία. Ἔτσι ἡ μνήμη εἶναι γιὰ πολλοὺς τῆς ἐποχῆς του, ἀκόμη και γιὰ ψυχιάτρους ὅπως ὁ Semon, ὁ Bleuer², μιὰ φυσικὴ συγκράτηση τοῦ «ἐγγράμματος», μιὰ μηχανικὴ ἐπανάληψη τῶν εἰκόνων μὲ τὴ βοήθεια τῶν συνειρμῶν. Τὸ ἴδιο και ὁ H. Piéron³, ψυχοφυσιολόγος κι αὐτός, ὑποστηρίζει τὴ βιολογικὴ ιδιότητα τῆς μνήμης.

Ἀντίθετα, ὁ P. Janet⁴, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ψυχοπαθολογία και τίς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, περιορίζε τὴ μνήμη στὴν ἀφήγηση, ὅπου οἱ ἀναμνήσεις ἔρχονται συνειδητὲς και ὀργανωμένες νοητικὰ-λογικὰ στὸ προσκῆνιο τῆς συνείδησης.

Ὅπως βλέπουμε, οἱ δύο αὐτὲς κατευθύνσεις δὲν εἶναι ἀντίθετες ἀν και φαίνονται, μὰ ὅπως δείχνουν τὰ σημερινὰ δοσμένα: συμπληρωματικὲς και ἱεραρχημένες. Εἶναι τὰ δυὸ ἐπίπεδα τῆς μνήμης: τὸ αἰσθησιοκινητικὸ αὐτόματο και τὸ καθαρὰ ἀναμνηστικὸ-ὀργανωμένο, πὸ ἀρχίζει μαζί μὲ τίς ἀπαρχὲς τῆς κοινωνικῆς ἀνθρώπινης συγκρότησης.

1. Th. Ribot, *Les maladies de la mémoire*, 1917, p. 106-112.

2. H. Eyr, ὁ.π. σ. 60-61.

3. H. Piéron, ὁ.π. II, p. 16.

4. P. Janet, *L'évolution de la mémoire et la notion du temps*, 1928.

Ἔνας νεώτερος Γάλλος σοφός, ὁ J. Delay¹, διαιρεῖ σὲ τρεῖς βασικὲς βαθμίδες τῆ μνήμη: α) τὴν αἰσθησιοκινητικὴν, β) τὴν αὐτιστικὴν καὶ γ) τὴν κοινωνικὴν. Ἡ πρώτη εἶναι κοινὴ στὸ ζῶο καὶ στὸν ἄνθρωπο καὶ αὐτὴ εἶναι ποῦ μελετᾷ ὁ Πανλον, ὅπως λέει καὶ εἶναι στενὰ δεμένη μετὰ τὸν ἐγκέφαλο καὶ μετὰ τὰ γνωστικὰ καὶ πραξιακὰ κέντρα καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ αὐτοματισμὸ καὶ τοὺς νόμους τῆς συνήθειας. Ἡ κοινωνικὴ μνήμη εἶναι κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀνθρώπου ποῦ ζεῖ σὲ κοινωνία καὶ εἶναι ἀξεχώριστη μετὰ τὴν γνώση τοῦ παρελθόντος, ὅπου ἡ ἀναγνώρισή του, ὁ ἐντοπισμὸς του, θέλει σκέψη, διέπεται ἀπὸ τὶς λογικὰς κατηγορίας.

Ἡ αὐτιστικὴ (autistique) μνήμη, λέει ὁ J. Delay, εἶναι ἡ μνήμη *suī generis*, ἡ αὐθεντικὴ μνήμη, ποῦ δὲν εἶναι οὔτε αἰσθησιοκινητικὴ οὔτε κοινωνικὴ μνήμη. Εἶναι καθαρὴ μνήμη ποῦ πηγάζει ἀπὸ τὰ βάθη τοῦ ἀσυνείδητου καὶ ἔχει τοὺς δυναμικοὺς τῆς νόμους, τοὺς νόμους τοῦ ἀσυνείδητου, ὅπως π.χ. στὴν ὄνειροπόλησιν καὶ στὸ ὄνειρον.

Ἡ αὐτιστικὴ μνήμη εἶναι ταυτόσημη μετὰ τὴν *durée psychologique* τοῦ Bergson. Ὁ Delay ξεκινᾷ ἀπὸ ψυχοπαθολογικὰς καταστάσεις. Στὸ ὄνειρον, στὴν τρέλλα, στὶς ἐκμνησίες, παραμνησίες π.χ. παρουσιάζονται κύματα εἰκόνων δίχως συνοχή, δίχως ἐντοπισμὸν, εἴτε σὲ ἐσφαλμένον ἐντοπισμὸν, δίχως λογικὴ συνάφεια, ὥστόσο ὁμοῦ παρουσιάζουν ἓνα ἔντονον συναισθηματικὸ χρῶμα. Καὶ ἀπὸ δῶ ὁ Delay ἀνακηρύχνει αὐτὰς τὶς ἀσυνάρτητες καὶ παθολογικὰς εἴτε ἐπαναγωγικὰς σὲ προηγούμενες βαθμίδες ΣΛ καταστάσεις, σὲ αὐθεντικὴ μνήμη, ποῦ ὄχι μόνον εἶναι ἡ «καθ' αὐτὸν» μνήμη, ἀλλὰ σὲ τελευταία ἀνάλυσιν κατευθύνει καὶ τὸ ψυχικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ αὐθεντικὴ μνήμη ἔχει σκοπιμότητα, καὶ ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος, «μαρτυρεῖ γιὰ μιὰ σκοπιμότητα καὶ μιὰ ἀνακατασκευὴ τῶν ἀναμνήσεων ὄχι πάνω στὸ λογικὸν τρόπον, ἀλλὰ πάνω στὸ παράλογον καὶ συγκινησιακὸν ποῦ διέπεται ἀπὸ τὸ δυναμικὸν τρόπον τοῦ ἀσυνείδητου»².

Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε πῶς ὁ Delay ξεγυᾷ ἢ μᾶλλον

1. J. Delay, *Les maladies de la mémoire*, PUF, 1939, p. 7-27.

2. J. Delay, ὁ.π. σ. 21.

σπάει τὴν ἐνότητα ποῦ ὑπάρχει στὴν ἐξελιχτικὴ πορεία ἀνάμεσα στὰ ἀνώτερα ζῶα καὶ ἰδιαίτερα τὸν πρόγονο τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀνθρωποποίησίν του μέσα στὴν κοινωνία.

Εἶναι γεγονός πὼς ὄχι μόνο στὰ ζῶα ἀλλὰ καὶ στὴν παιδικὴ ψυχολογία¹ καὶ στοὺς πρωτόγονους, ὅπως δείχνει ὁ L. Bruhl², οἱ παραστάσεις τοὺς δὲν εἶναι καθαρῆς, ἀλλὰ εἶναι ἓνα κρᾶμμα, ὅπως εἶδαμε, γνωστικό-θυμικὸ καὶ πὼς ἡ συνείδησή τοὺς δὲν κυριαρχεῖται ἀκόμη ἀπὸ τὶς λογικὲς κατηγορίες, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς προλογικὲς καὶ παρωθεῖται ἀπὸ τὶς τάσεις καὶ ἐπιθυμίες τοῦ ἄσυνείδητου. Ἔτσι ἡ αὐτιστικὴ μνήμη τοῦ Delay, βρίσκεται στὴ βάση τῆς αὐτιστικῆς βαθμίδας τῆς Σ. Λειτουργίας σὰ δομικὸ στοιχεῖο τῆς, ἀπὸ τὴ μακρυνὴ ἐκεῖν ἐποχῇ τῶν προανθρώπων (pre-homminiens).

Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἡ μνήμη καὶ ἡ ἀνάπλαση εἶναι ἀξεχώριστες. Γιατὶ ἂν μὲ τὸν ὄρο μνήμη χαρακτηρίζουμε τὸ γεγονὸς τῆς ἀπόχτησης καὶ συντήρησης νέων ἐξαρτημένων δεσμῶν, νέων γνώσεων, μὲ τὸν ὄρο ἀνάπλαση χαρακτηρίζουμε τὴν ἀναπαραγωγὴ τοὺς στὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο παρὸν καὶ δὲν θὰ εἶχε νόημα ἡ πρώτη δίχως τὴ δεύτερη.

Σὰ βασικὲς ιδιότητες τῆς μνήμης θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν: α) ἰκανότητα ἀπόχτησης παραστάσεων, γνώσης εἴτε ἐξαρτημένου δεσμοῦ, β) ἰκανότητα συντήρησης τῆς γνώσης αὐτῆς ἢ τοῦ δεσμοῦ αὐτοῦ, γ) ἰκανότητα ἐπαναφορᾶς τῆς γνώσης ἢ τοῦ δεσμοῦ: 1) αὐτόματα, ἄμεσα, δηλαδὴ μὲ βάση τὸ παρὸν τὴν ἐπαναφορὰ καὶ ἀναγνώριση τοῦ παρελθόντος, 2) ἔμμεσα, μὲ συνείδηση, δηλαδὴ θεληματικὴ ἀνάκληση τῶν ἀναμνήσεων.

Οἱ ιδιότητες ὅμως αὐτὲς τῆς μνήμης ποῦ διαπιστώνονται μὲ τὴν ἔρευνα εἶναι ιδιότητες μιᾶς μνήμης ὅπως παρουσιάζεται σήμερα. Δοκιμάστε τὸ σχῆμα αὐτὸ νὰ τὸ ἐφαρμόσετε στὶς ἀπαρχῆς τῆς μνήμης στὰ κατώτερα ζῶα καὶ ὄργανισμούς. Φυσικὰ θὰ διαπιστώσουμε πὼς τὸ καλούπι αὐτό, ποῦ ἀνταποκρίνεται στὴ σημερινὴ ἀνθρώπινη μνήμη, δὲν χωράει οὔτε στὴν ἀμοι-

1. J. Piaget, La naissance..., p. 14 κέξ.

2. L. Bruhl, Fonctions..., p. 27-30.

βάδα, στον άκτινία είτε στο σκόληκα, ούτε ακόμη στα άνωτερα θηλαστικά.

Κάθε βαθμίδα εξέλιξης των οργανισμών καλύπτει τις άρχικες ιδιότητες της μνήμης, ιδιότητες που παραμένουν το υπόστρωμα και για την κατοπινή άλυσίδα της ζωικής κλίμακας. Έτσι μπορούμε να πούμε πως πρέπει να εφαρμόζουμε σε κάθε βαθμίδα όχι ένα έτοιμο *a priori* καλούπι, αλλά να μελετάμε τις ιδιότητες της μνήμης σε κάθε μιá ξεχωριστά βαθμίδα.

Στην πρώτη βαθμίδα: του αισθησιοκινητικού συνειρμοϋ, στην άρχική στοιχειώδη κατάσταση του νευρικού οργανου, δεν μπορεί να γίνει λόγος για άνάπλαση εικόνας-παράστασης, γιατί αυτή είναι συνυφασμένη με την άνάπτυξη του νευρικού συστήματος, αισθητήριων (όρασης και άκοης κυρίως) και νευρικών κύτταρων. Ο συνειρμός εδώ δεν συνίσταται λοιπόν από παράσταση συνθεμένη από το σύνολο των αισθήσεων, σαν ένα όλο, όπως στη σημερινή, αλλά στο να επαναφέρει κάτω από την επίδραση όμοιων έρεθισμών σε άλλη χρονική στιγμή τη διέγερση που είχε ύποστει προηγούμενα, διέγερση που δεν έχει, που δεν συνίσταται στην άπεικόνιση κάποιου συγκεκριμένου και καθορισμένου αντικείμενου (άνάλογα με την άνάπτυξη των αισθητήριων οργανων), αλλά μιá άκαθόριστη ψυχική και φυσιολογική κατάσταση, μιá τάση που ξεκινάει από τη θετική ή άρνητική στάση και φτάνει ίσαμε τη χρωματισμένη με δυσφορικά ή εύφορικά ψυχικά στοιχεία στάση, που κάνει τον οργανισμό να άντιδρά σκόπιμα, μά άσυνείδητα.

Στη δεύτερη βαθμίδα μπορούμε να πούμε πως στην αισθησιοκινητική βάση άρχίζει κι ο άναμνηστικός παραστατικός συνειρμός. Είναι διαπιστωμένο πως έρεθισμοί που βρέθηκαν να έρχονται διαδοχικά ή ταυτόχρονα στο Συνειδησιακό Πεδίο, συνδέονται σταθερά και ξανάρχουνται στο προσκήνιο της συνείδησης με την ίδια σειρά¹ όταν συντρέξουν όρισμένοι

1. Ραβλιον, ό.π. σ. 307 και J. De la y, ό.π. σ. 9 όπου άναφέρει το νόμο της συνολικότητας των Hamilton-Höfding-Titchener: «... Ένα ψυχικό στοιχείο τείνει πάντοτε να επανασυστήσει μέσα στη συνείδηση την όλική κατάσταση που προηγούμενα είτανε μέρος».

όροι. Ή ἔλξη αὐτὴ ἀνάμεσα στὰ ψυχικὰ στοιχεῖα, ὁ συνειρμός, εἶναι ὁ τρόπος ποὺ λειτουργεῖ ὁ ψυχισμός. Ὁ Παβλόφ, πολὺ σωστά, ταυτίζει τὸ συνειρμὸ μὲ τὸν πρόσκαιρο νευρικό δεσμὸ (Oeuvres choisies, p. 272 καὶ 292 κέξ., βλ. καὶ p. 648 τὴν implication τῶν Clararède-Piaget)¹. Βασικὰ τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα τοῦ συνειρμοῦ εἶναι στὴ φυσιολογία, οἱ νευρικοὶ δεσμοί, ποὺ σὰν ψυχικὰ στοιχεῖα τὸ ἓνα ἀκολουθεῖ ἢ συνυπάρχει μὲ τὸ ἄλλο. Ὁ ὄργανισμός, τὸ ὑποκείμενο, κάθε φορά, σ τ ρ ε φ ε ι τὴν προσοχή του στὸ δεσμὸ ἐκεῖνο ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν αὐτοσυντήρησή του, στοὺς ἐξαρτημένους ἐκείνους δεσμούς ποὺ βρίσκονται πάντοτε στὴ βάση τῆς σύναψής τους μὲ ἀπόλυτους δεσμούς. Οἱ συνειρμοὶ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν ἀκολουθοῦν μιὰν ἀναμνηστικὴ ἀναπλαστικὴ σειρά : διαδοχικὴ ἢ ταυτόχρονη, δηλαδὴ σύμφωνα μὲ τὴ σειρά ποὺ πιὸ μπροστά, στὸ ἄμεσο ρέον παρόν, ἤρθαν στὸ Σ. Πεδίον.

Ἡ μνήμη παρουσιάζεται ἔτσι σὰ μιὰ ἐνέργεια ὅπου τὸ παρελθόν, σὰν ἀναμνηστικὸ παραστατικὸ ρεῦμα, ἔρχεται νὰ συγκεραστεῖ στὸ ἄμεσο παρόν, γιὰ νὰ σχηματίζει μιὰ διαδοχικὴ σειρά παραστατικὴ, σειρά ὀργανωμένη καὶ προσαρμοσμένη στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον : σύμφωνα μὲ τὶς καντιανὲς κατηγορίες καὶ τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ².

Ἡ αἰσθησιοκινητικὴ μνήμη καὶ ἡ καθαρὴ ἀναμνηστικὴ, βρίσκονται σὲ σχέση ἱεραρχημένη καὶ στρωματικὴ, ὅπου βασικὸ σημεῖο τῆς ἀλματικῆς ποιοτικῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν πρώτη στὴ δεύτερη, εἶναι ἡ κατάκτηση ἀπὸ τῆς Σ.Α. τῆς ἰκανότητος γιὰ ἀναμνηστικὴ ἀνάπλαση, ποὺ ὅπως εἶδαμε, συνδέεται μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἐργαλείου μέσα στὴν κοινωνικὴ ομάδα καὶ μὲ τὴν ἀπαρχὴ τῆς γλώσσας. Ταυτόχρονα ἡ ἀναμνηστικὴ ἀνάπλαση συνοδεύεται μὲ τὶς πρῶτες καταβολὲς τῆς συνειδητῆς - θεληματικῆς ἐπαναφορᾶς τῆς στὸ πρωτόλειον Σ. Πεδίον καὶ τὶς πρῶτες ἀναλαμπὲς τῆς ὑπέρβασής του, ἀπὸ ἓνα στοιχειώδικο Ἐγὼ. Ἔτσι τὸ ζήτημα

1. Βλ. πιὸ πάνω σ. 117-118.

2. M. Halbwachs, La mémoire collective, PUF, 1968. J. Ménétiér, La vie collective, Plon, 1947.

της α) ἐκούσιας-συνειδητῆς, εἴτε θεληματικῆς ἐπαναφορᾶς τῆς ἀναμνηστικῆς συνειδησιακῆς ροῆς, στὸ προσκῆνιο τοῦ Σ. Πεδίου, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βασικότερα μαζί β) μὲ τὸ ποιᾶς φύσης εἶναι τὸ περιεχόμενο τῶν ἀναμνηστικῶν εἰκόνων τῆς Σ. Λειτουργίας.

α) Τὸ πρῶτο, τῆς θεληματικῆς ἐπαναφορᾶς τῆς ἀναμνηστικῆς ροῆς στὸ Σ.Π., τὸ ἐπισημαίνει κι ὁ J. P. Sartre στὸ βιβλίο του *L'imagination* (p. 124), λέγοντας: «Κύριο θέμα τῆς ψυχολογίας καὶ ἰδιαίτερα τῆς σχέσης σώματος-ψυχῆς εἶναι τὸ γεγονός: πῶς μπορεῖ ἡ σκέψη νὰ ἐκλέγει τις εἰκόνες ποῦ θέλει;». Ἐδῶ εἶναι ἓνα βασικὸ πρόβλημα, λέει, ποῦ σκοντάφτει κάθε ἐπιστημονικὴ ψυχολογικὴ ἐξήγηση. Γιατί ἂν στὶς «κατ' αἴσθησιν» παραστάσεις τὸ ὑποκείμενο δὲν ἐκλέγει τὴ σειρά, οὔτε τὸ περιεχόμενο τοῦ συνειδησιακοῦ τοῦ πεδίου, στὶς «ἐξ ἀναμνήσεως» ὁμως παραστάσεις, τὴ στιγμὴ τῆς δράσης καὶ ἄμεσης πραγμάτωσης τῶν σκοπῶν του τὸ ὑποκείμενο, πῶς ἐκλέγει τις παραστάσεις καὶ τις ἰδέες ποῦ τοῦ χρειάζονται; Ἡ ψυχολογία τῶν στοιχείων ναυαγεῖ μὲ τὸν τρόπο ποῦ βάζει τὸ πρόβλημα τῆς καθαρὰ μηχανικῆς ἐξήγησης. Ἀλλὰ τὸ ἴδιο ναυαγεῖ καὶ ἡ ψυχολογία τοῦ ὄλου (*gestalt*) γιατί προτάσσει τὴ μορφή στὸ περιεχόμενο¹.

Φαίνεται παράξενο, πῶς μπορεῖ ὅταν σκεπτόμαστε νὰ ἔρχονται στὸ συνειδησιακὸ πεδίο ἀκριβῶς ἐκεῖνες οἱ ἔννοιες καὶ παραστάσεις ποῦ θέλουμε: ἀκριβῶς ἐκεῖνες κι ὄχι ἄλλες. Κι ἂν ἔρχονται μαζί μ' αὐτὲς ποῦ θέλουμε κι ἄλλες, τις ἀποδιώχνουμε καὶ τελικὰ ἔπειτα ἀπὸ προσπάθεια καὶ προσοχὴ ξεχωρίζουμε αὐτὲς ποῦ μᾶς κάνουν. Πῶς γίνεται ἐτοῦτο; Ποιὸς ἢ τί κατευθύνει ἐτούτη τὴ διαδικασία τῆς ἐκλογῆς; Φαίνεται πῶς κάτι ἐξω ἀπὸ μᾶς, ἀπὸ τὴ συνείδηση καὶ τὸ Ἐγώ, ἀόρατο—ποῦ ὁ Bergson τὸ λέει πῶς εἶναι τὸ πνεῦμα, ποῦ χρησιμοποιεῖ τὸν ἐγκέφαλο σὰ ἐνδιάμεσο² κι ὁ Ruyer τὸ λέει ἀσυνείδητο³—κατευθύνει αὐτὴ τὴ διαδικασία.

1. P a v l o v, ὁ.π. σ. 714 ὅπου καὶ κριτικὴ τῆς μορφολογικῆς σχολῆς (*Gestalt*).

2. H. B e r g s o n, *Matière et mémoire*, p. 26.

3. R. R u y e r, *La conscience et le corps*, p. 44.

Εἶναι βέβαιο πὼς τόσο ἡ ἀκούσια καὶ αὐτόματη ὅσο καὶ ἡ ἑκούσια ἐπάνοδος τῶν φυσιολογικῶν («ἐν δυνάμει») ἐρεθισμῶν στὸ φλοιό, εἶναι καὶ ἐπαναφορὰ τῆς ἀναμνηστικῆς συνειδησιακῆς ροῆς στὸ ΣΠ. Ἡ ἐπαναφορὰ εἶναι: α) αὐτόματη: γιὰτὶ λέμε, ὅταν συνυπάρξουν, π.χ. δυὸ παραστάσεις κατ' αἴσθησιν (διαδοχικὰ εἴτε ταυτόχρονα) μπορεῖ νὰ ἀναπλαστοῦν μὲ ἓνα συνειρμό, στὴ ψυχολογία, εἴτε σὰν ἐξαρτημένος δεσμὸς στὴ φυσιολογία. Ἡ αὐτόματη λειτουργία τῶν ἐξαρτημένων δεσμῶν στοὺς φυσιολογικοὺς ἐγκεφαλικοὺς μηχανισμοὺς, σὰ δυναμικὰ στερεότυπα, ἐκδηλώνεται σὰ συνειρμὸς καὶ ἀνάπλαση μνημονικῶν ἀποθεμάτων, πού συνιστοῦν τὸ ἕμμεσο βιωματικὸ ἀναμνηστικὸ ρεῦμα τῆς ΣΛ.

β) Στὸ ἑκούσιο (θεληματικὸ) ἀναμνηστικὸ βιωματικὸ ρεῦμα τῆς Σ.Λ., φαίνεται πὼς ὁ δρόμος εἶναι ἀντίστροφος: δηλαδὴ πὼς προηγείται τὸ ψυχικὸ στοιχεῖο· σὲ μιὰ τέτοια περίπτωσι, τὸ ψυχικὸ θὰ φάνταζε ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ φυσιολογικὸ του ὑπόβαθρο, δικαιώνοντας τὸν Bergson, πού θέλει ἐδῶ ν᾿ἔρχεται τὸ πνεῦμα, νὰ ἐπεμβαίνει καὶ νὰ κάνει τὴ διαλογὴ καὶ τὴν ἑκούσια ἀνάπλαση. Πολλὰς φορές, πραγματικά, ἔχουμε μπροστὰ μας ἓνα πρόβλημα γιὰ λύση. «Ψάχνουμε» μὲ ἐπιμονὴ νὰ θυμηθοῦμε, νὰ βροῦμε στὸ μνημονικὸ ἀπόθεμά μας τίς ἀνάλογες εἴτε συγγενεῖς παραστάσεις πού θὰ μᾶς βοηθήσουν σ' αὐτό. Ἔρχονται τότε, ἀναβλύζουν, ἀναδύονται ἀκατάπαυστα διάφορες ομάδες παραστάσεων, ἐνοιῶν, σκέψεων, κλπ. Τὸ φυσιολογικὸ ὑπόβαθρο φαίνεται ὅτι «ἔπεται». «Ὁ ρόλος τοῦ ἐγκέφαλου εἶναι νὰ κάνει, ὥστε τὸ πνεῦμα, ὅποτε ἔχει ἀνάγκη τὴν ἀνάμνηση, νὰ μπορεῖ ν' ἀποχτᾷ ἀπὸ τὸ σῶμα τὴν κατάστασιν ἐκεῖνη ἢ τὴν ἀρχικὴν κίνησιν... Ὁ ἐγκέφαλος παρασκευάζει τὸ πλαίσιο (τὴ κίνησιν-αἴσθησιν) ἀλλὰ δὲν δίνει τὴν ἀνάμνησιν»¹, λέει ὁ Bergson.

Ὅμως τὸ φυσιολογικὸ ὑπόβαθρο, παρόλα αὐτὰ, εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεμένο μὲ τὸ ψυχικόν. Ὅσο κι ἂν τὸ ἑκούσιο ἀνα-

1. H. Bergson, *Fantômes et rêves*, διάλεξι πού ἔγινε τὸ 1913 στὸ Λονδίνο στὴν Ἑταιρεία Ψυχικῶν Ἐρευνῶν, βλ. καὶ *Matière et mémoire*, p. 14 καὶ 147 κέξ.

μνηστικό ρεύμα τῆς Σ.Α. φαίνεται ανεξάρτητο ἀπὸ κάθε ὑλικὸ ὑπόστρωμα, πάντα ὡστόσο τὸ προϋποθέτει, γιατί τὸ ἄτομο εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη ψυχοφυσιολογικὴ ἐνότητα. Εἶπαμε, πρὸ πάνω, πὼς ἡ ἀκούσια ἐπαναφορὰ τῶν ψυχικῶν στοιχείων εἶναι αὐτόματη καὶ πὼς ἂν δὲν ἔχουν ἄμεσα ἐξωτερικοὺς φυσικοὺς ἐρεθισμοὺς, ἔχουν ἔμμεσους, σὰ φυσιολογικοὺς ἐρεθισμοὺς, στὸν ἐγκεφαλικὸ φλοιό.

Τὸ ἴδιο καὶ στὴν ἐκούσια ἐπαναφορὰ, τὴ θεληματικὴ ἀνάπλαση: τὸ φυσιολογικὸ ὑπόβαθρο, ἡ ἔμμεση διέγερση εἶναι ἀναπόσπαστη. Πάντοτε τὰ ἀναμνηστικὰ στοιχεῖα εἶναι βιώματα ποὺ ἂν καὶ ἀναπλάθονται τώρα (σὰ δευτερεύοντα) στὸ ἄμεσα ρέον παρόν, ἔχουν ὡστόσο σχηματιστεῖ παλιότερα ἀπὸ «κατ' αἴσθησιν» βιώματα καὶ ποὺ βρίσκονται σὲ δυναμικὴ κατάσταση σὰν φυσιολογικὸ ὑπόβαθρο (νευρωνικὰ ἢ ηλεκτρικὰ δυναμικὰ) στὸν ἐγκέφαλο. Ἔτσι ἡ Σ.Α. συγκροτεῖ ἓνα ἄ μ ε σ ο «ἐξ ἀναμνήσεως» παρόν—δευτερεύον— ἀπὸ στοιχεῖα ποὺ συγκροτημένα στὸ παρελθόν, σὰν ἄμεσο βιωματικὸ παρόν, στοιχεῖα ποὺ μέσα στὸ βιωματικὸ αὐτὸ ρεῦμα παραμένουν ἀκίνητα καὶ ἀμετάθετα, σὲ χρόνο-τόπο καὶ ποὺ τὸ Ἐγὼ τὰ «εποπτεύει», τὰ συγκρίνει ἀδιάκοπα μέσα στὸ ἄμεσα ἐπίκαιρο παρόν, σὰν ἱστορικὸ βιωματικὸ ρεῦμα τοῦ ΣΠ του καὶ ποὺ τὸ ὑπερβαίνει ἀδιάκοπα. Ἀκριβῶς εἶναι ἡ ὑπέρβαση αὐτῆ τοῦ Ἐγὼ ποὺ κάνει δυνατὴ τὴν ἔμμεση ἀνάπλαση, τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ ΕΒΡ στὸ ΣΠ.

Ἔτσι, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε, ἔχουμε δυὸ βιωματικὰ ρεύματα: τὸ «κατ' αἴσθησιν» βιωματικὸ ρεῦμα κι ἓνα ἄλλο τὸ «ἐξ ἀναμνήσεως» ποὺ λέμε πὼς ἐπαναφέρεται ἐκούσια, καὶ συγκροτεῖ τὸ ἄμεσο ρέον παρόν. Πάντα ὁμως τὸ δεῦτερο ἀναμνηστικὸ ἐκούσιο βιωματικὸ ρεῦμα ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸ πρῶτο καὶ ἄμεσο βιωματικὸ ρεῦμα τῆς Σ.Α. Τί σημαίνει ὅταν λέω: τώρα θὰ λύσω ἐτοῦτο τὸ πρόβλημα; κι ἔπειτα ψάχνω, ἀναπλάττω, ἀνατρέχω στὸ παρελθόν γιὰ νὰ βρῶ συγγενεῖς εἶτε ἀνάλογες παραστάσεις, ἔννοιες, γνώμες, κλπ.; Πρὶν φτάσω σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια γιὰ νὰ λύσω τὸ πρόβλημα ἐτοῦτο, μιὰ σειρὰ ἀπὸ παραστάσεις, εἰκόνες, σκέψεις ἐμένα τοῦ φυσικοῦ, κοινωνικοῦ, ἱστορικοῦ ὑποκειμένου, ποὺ ἀρχὴ τους ἔχουν μιὰ ἀδιάκοφη συνέχεια ἀπὸ τὴ γέννησή

μου ἴσαμε σήμερα, τὴν τωρινὴ στιγμὴ, ἔρχονται μὲ τὴν καθορισμένη χωροχρονικὴ σειρὰ τους καὶ ἐπικαιροποιῦνται στὸ Σ.Π. μαζί μὲ τὸ ABP στὸ ἄμεσο τώρα-παρὸν. Τὸ Ἐγὼ σὰν ὑπέρβαση καὶ θέαση τοῦ ΣΠ, φαίνεται πὼς ἔχει τὴν ἰκανότητα ν' ἀντιστρέφει τὸ ρεῦμα τῆς ἀναμνηστικῆς βιωματικῆς ροῆς καὶ νὰ ἐντοπίζει, νὰ ἀκινητοποιεῖ καὶ νὰ κάνει ἐπίκαιρο παρὸν τὸ σημεῖο ἐκεῖνο ποὺ χρειάζομαστε. Φαίνεται τότε πὼς ἡ προσοχὴ κρατᾷ ἀκίνητο τὸ βιωματικὸ ρεῦμα τοῦ ΣΠ καὶ ἡ ἐστία του φωτίζει ἀδιάκοπα τὸ πρόβλημα ποὺ θέλουμε νὰ λύσουμε. Ἡ ἰκανότητα ποὺ τὸ Ἐγὼ φαίνεται καὶ νομίζει πὼς ἔχει, βρίσκεται στὸ πὼς: σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς ἀνάπλασης στὴν ψυχολογία εἶτε τὴν ἀμοιβαία ἐλλξη τῶν ἐστιῶν τοῦ φλοιοῦ, ἔρχονται νὰ συναντηθοῦν ἐδῶ, στὸ ΣΠ, τὰ ἀναμνηστικὰ στοιχεῖα, νὰ συγκριθοῦν, νὰ ταυτισθοῦν, κλπ. ἀπὸ τὸ Ἐγὼ. Τὸ Ἐγὼ σὰν ὑπέρβαση καὶ ἐποπτεία τοῦ Σ. Πεδίου ὄχι μόνο στὸ παρὸν ἀλλὰ καὶ στὸ παρελθόν, μπορεῖ νὰ «βλέπει» τὰ ἀναμνηστικὰ ψυχικὰ στοιχεῖα του καὶ νὰ τὰ βάζει σὲ χρόνον καὶ τόπον μὲ σημεῖο ἀναφορᾶς τὰ ἀτομικὰ καὶ κοινωνικὰ γεγονότα τῆς ἐμπειρίας¹ τοῦ ἐξωτερικοῦ περιγύρου.

Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἀνάλυση ἀναφέρεται στὴν τωρινὴ στιγμὴ τῆς ἐξέλιξης τῆς συνειδήσεως τοῦ ὑποκείμενου καὶ ἐδῶ τὸ πρόβλημα φαίνεται πολὺπλοκο. Ἄν ὅμως ἀνατρέξουμε στὸ ἀπώτερο παρελθόν τῆς ἐξέλιξης τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας κι ἰδιαιτέρα στὸ προϊστορικὸ στάδιο, θὰ ἀντιληφθοῦμε τὸν τρόπο τῆς ἐκλογῆς τῶν μνημονικῶν εἰκόνων ποὺ χρειάζεται τὸ ὑποκείμενο γιὰ τὴ δράση του. Ἐδῶ τὸ μνημονικὸ ἀπόθεμα τοῦ ὑποκείμενου εἶναι ἀκόμη μικρὸ καὶ δὲν ὑπάρχει μακρὸ ἱστορικὸ ἀναμνηστικὸ ρεῦμα, μιὰ καὶ τὸ Ἐγὼ εἶναι ἀνύπαρκτο εἶτε στοιχειώδικο ἀκόμη.

Ἡ λύση βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ γεγονός: τῆς γιὰ πρώτη φορὰ χρήσης τῆς μνημονικῆς εἰκόνας ἀπὸ τὴν πρωτόγονη σκέψη γιὰ τὴ λύση προβλημάτων προσαρμογῆς (νοητικὴ ἰκανότητα) στὶς νέες ἐξωτερικὲς συνθήκες.

Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος δὲν ζεῖ στὸ ἄμεσο ρέον παρὸν μόνο. Στὴν τωρινὴ στιγμὴ τῆς συγκρότησεως τῆς Σ.Λ. ἀνάμεσα στὴ

1. M. Halbwachs, ὁ.π. σ. 28 καὶ 35 κέξ.

σκέψη και τη δράση υπάρχει απόσταση και χρόνος, (χωρίζεται ή επιθυμία από την άμεση κι αναγκαία εκπλήρωσή της ανάλογα με τη φύση του προβλήματος), πού ή απόσταση αυτή και ο χρόνος: βρίσκεται στην αδιάκοπη σύγκριση στο παρόν των δυο βιοματικών ρευμάτων της συνείδησης: του άμεσου ρέοντος παρόντος και του έμμεσου «έξ άναμνήσεως» παρόντος πού συνιστούν το έναίιο αντικειμενικό επίκαιρο βιοματικό ρεύμα του Σ.Π. Έτσι μιὰ άλυσίδα πού συγκροτιέται από τὰ άπώτερα, άκίνητα και άμετάθετα βιώματα του ύποκειμένου, σά συγκερασμός και όλοκλήρωση με τὰ στο άμεσο ρέον παρόν βιώματά του, πού έποπτεύονται με την ύέρβαση του έγώ, δίνει τη λύση στην έκούσια άνάπλαση.

β) Δεύτερο εκείνο, τó πρόβλημα πού θέλουμε νά πλησιάσουμε τώρα είναι 1) ή φύση της άνάμνησης και ταυτόχρονα· 2) πού συγκρατούνται τὰ ψυχικά στοιχεία της και πού συντηρούνται για νά επανέλθουν στο προσκήνιο της συνείδησης. Είναι ένα από τὰ δυσκολότερα ζητήματα και νομίζουμε πώς είναι ή καρδιά του προβλήματος και πού σέ τελευταία άνάλυση φτάνουμε στο έρώτημα: είναι οί εικόνες, οί παραστάσεις φυλαγμένες αυτούσιες στον έγκέφαλο ή είναι άόρατα φαντάσματα κι έρχονται άπ' τó πνεύμα, για νά χρησιμοποιηθούν από τόν έγκέφαλο όταν χρειάζονται; Ποϋ συντηρούνται λοιπόν οί έντυπώσεις, οί γνώσεις πού αποκτάμε με την έμπειρία, από την πρακτική μας δράση;

Είναι εικόνες αυτούσιες, όπως πιστεύεται με τόν Bergson και τόν Taine¹ ή όπως ό Η. Ριέγον² διατυπώνει, πώς «ή εικόνα έξω από τή δυναμική της πορεία της αναπόλησης δέν υπάρχει και πώς σχηματίζεται και ξανασχηματίζεται αδιάκοπα»;

Έμ μιὰ άποψη του Bergson θέλει αυτές νά είναι πνευματικής ύφης και ό έγκέφαλος άπλός ενδιάμεσος: πνεύματος και ύλης³. Έμ άλλη άποψη, του Taine, αντίθετα πιστεύει πώς τὰ ψυχικά στοιχεία (παραστάσεις, ιδέες, κλπ.) έντυπώνονται και άφήνουν τīs εικόνες-κλισέ στα κύτταρα του έγκέφαλου, όπου σύμφωνα

1. Η. Taine, ό.π. I, σ. 124 άποψη του έγγραμματος.

2. Η. Ριέγον, L'ένούition de la mémoire, p. 35.

3. Η. Bergson ό.π. σ. 26.

μὲ ὀρισμένους νόμους τῆς ἀνάπλασης ξανάρχονται αὐτοῦσιες στὸ προσκῆνιο τῆς συνείδησης. Ἰδεαλισμὸς καὶ ὕλισμὸς βλέπουν τὸ πρόβλημα μεταφυσικά-στατικά, γιατί κι οἱ δυὸ πιστεύουν: ὁ πρῶτος πῶς οἱ εἰκόνες φυλάγονται στὸ πνεῦμα, ὁ δεῦτερος στὰ κύτταρα σὰν εἰκόνες-κλίσέ, σὰν ἐγγράμματα¹, σὰν πρᾶγμα, ποῦ γίνεται ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴ ψυχοφυσιολογικὴ ἐνέργεια.

Ἔτσι λοιπόν: α) Δὲν μπορεῖ, σύμφωνα μὲ τὴ μιὰ ἄποψη, νὰ βρίσκονται ἀποτυπωμένες αὐτοῦσιες σὰν μικρογραφίες-εἰκόνες στὰ κύτταρα τοῦ ἐγκέφαλου, γιατί οἱ εἰκόνες-παραστάσεις, εἶναι σὺ ν ο λ ο ἀπὸ ψυχικὰ εἴτε φυσιολογικὰ στοιχεῖα (αἰσθήματα, διεγέρσεις) ποῦ τὸ καθένα πηγαίνει στὸ ἀνάλογο φλοιακὸ κέντρο ἀφοῦ ἀναλυθεῖ². Μιὰ τέτοια ἄποψη ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰς ἄλλες ἐνστάσεις, θεωρεῖ τὸν ἐγκέφαλο σὰν φωτογραφικὸ ἀρχειο, ποῦ κάθε φορὰ τραβᾶμε ἀπ' αὐτὸν τὴν εἰκόνα ποῦ θέλουμε³.

β) Οὔτε μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ἄποψη πῶς οἱ ἀναμνήσεις εἶναι καθαρὰ πνευματικὲς καὶ κάθε φορὰ ποῦ τις χρειαζόμαστε ἔρχονται ἀπὸ ἓναν ἄλλο κόσμο, τὸν πνευματικὸ, ἰδεατὸ, ὅπως θάλλεγε ὁ Πλάτωνας, ποῦ μὲ ἐνδιάμεσο τὸν ἐγκέφαλο, ἔρχονται στὸ προσκῆνιο τῆς συνείδησης, ὅπως θέλει ὁ Bergson, βάζοντας κάθε φορὰ, τὸ φορέα τοῦ πνεύματος, τὸ θεό, σὲ κόπο. Γιατί, πῶς ἀλλοιῶς θὰ μπορούσαν νὰ ἔρχονται ἀπὸ μόνες τους οἱ μνημονικὲς εἰκόνες;

Καὶ οἱ δυὸ ἀπόψεις δὲν λύνουν τὸ πρόβλημα. Γιατί καὶ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη παίρνουν τις παραστάσεις σὰν εἰκόνες, ὕλικές εἴτε πνευματικὲς, ποῦ ἐδρεύουν εἴτε στὰ κύτταρα εἴτε στὸ πνεῦμα. Μάλιστα ἡ τελευταία ἄποψη παρουσιάζει τις πιὸ πολλὰς δυσκολίες. Ἔτσι:

γ) Τὸ πρόβλημα τῆς διατήρησης τῶν ἀναμνήσεων πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ἀναφορικὰ καὶ σχετικὰ μὲ τὸ σύνολο τῆς συνείδη-

1. H. T a i n e, L'intelligence, t. II, p. 124.

2. Πρβ. P. C h a u c h a r d, Les mécanismes cérébraux et la prise de la conscience, p. 154.

3. Πρβ. J. D e l a y, ὁ.π. σ. 97 ὅπου καὶ διάφορες ἀπόψεις σχετικὰ μὲ φύλαξη εἰκόνων κλπ.

σιακῆς λειτουργίας, γιατί: 1) ὅπως εἶπαμε ὁ ψυχισμὸς εἶναι ἀπαρχῆς αὐτὴ ἢ ἴδια, ἢ ἄμεση συνειρμικὴ ἀναπλαστικὴ καὶ γνωστικὴ λειτουργία. 2) ὁ ψυχισμὸς συνακολουθεῖ τὸ στρωματικὰ καὶ χρονικὰ δομημένο φυσιολογικὸ ὑπόβαθρό του καὶ σὲ ἀντιστοιχία ταυτόχρονα μ' αὐτὸ δομεῖται κι αὐτὸς στρωματικά, σὲ ἕνα ἱερααχημένο πέρασμα ἀπὸ τὶς κατώτερες στὶς ἀνώτερες μορφές του. Ἐπόμενα οἱ λειτουργίες τῆς μνήμης καὶ ἀνάπλασης ἀκολουθοῦν τὶς αὐτὲς ἀνάλογες βαθμίδες ἀνάπτυξης, ἀπὸ τὴν κατώτερη συνειρμικὴ-βιολογικὴ (συνάφεια) μέχρι τὴν ἀνώτερη λογικὴ-κοινωνικὴ μνήμη καὶ ἀνάπλαση¹. 3) Ἡ διατήρηση τῶν ἀναμνήσεων εἶναι μιὰ λειτουργία συνεχῆς, γιατί ἀκατάπαυστα συνυφαίνεται παρὸν καὶ παρελθόν, συνυφαίνεται τὸ «κατ' αἴσθησιν» καὶ τὸ «ἐξ ἀναμνήσεων» παρὸν κι ἔτσι ὅσο φτωχότερο εἶναι τὸ παρελθόν τόσο φτωχότερο εἶναι καὶ τὸ παρὸν, δηλαδὴ ἡ ἀντιληπτικὴ ἰκανότητα τοῦ ἀτόμου. Γι' αὐτὸ ἡ ἀντίληψη καὶ ἡ νόηση δὲν εἶναι: παρὰ ἡ «δυνάμει» τοῦ παρελθόντος (τῆς πείρας) κατανόηση τοῦ παρόντος. Ὅσο πλουτίζεται τὸ παρελθόν, ἡ μνήμη, τόσο περισσότερο κατανοητὸ γίνεται τὸ παρὸν.

Οἱ λειτουργίες τῆς μνήμης καὶ τῆς ἀνάμνησης, φυσιολογικά, στηρίζονται στὴν ἠλεκτρικῆς καὶ βιοχημικῆς φύσης νευρικὴ ἐνέργεια ολόκληρου τοῦ ἐγκέφαλου καὶ ἰδιαίτερα τοῦ φλοιοῦ τῶν ἡμισφαιρίων. Γι' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ δειχτεῖ ὄχι πιά τὸ αὐτονόητο γεγονὸς τῆς διαλεχτικῆς ἐξακολουθητικῆς μετατροπῆς καὶ ἀντιστοιχίας μέσα στὸ χρόνο τοῦ φυσιολογικοῦ σὲ ψυχολογικό, ἀλλὰ ποιὲς ἀκριβῶς φυσιολογικὲς λειτουργίες βρίσκονται στὴ βάση ἐτούτων ἀκριβῶς τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν².

Ἡ λειτουργία τῆς ἀνάπλασης μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ πολὺ καλά, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς φυσιολογίας α) μὲ τὴ βοήθεια τῆς βασικῆς θεωρίας τοῦ Παβλώφ: τῆς θεωρίας τῶν ἐξαρτημένων ἀνακλαστικῶν καὶ εἰδικότερα τῶν ἐξαρτημένων δεσμῶν καὶ β) μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀποψῆς τῶν Lapique-Chauchard. Ἡ ἐδραίω-

1. Βλ. ἀπόψεις J. Piaget, *La naissance...*, p. 353-354. Ραβίον, δ.π. σ. 306.

2. Βλ. P. Chauchard, *Des animaux à l'homme*, p. 46 καὶ 96.

ση ενός εξαρτημένου δεσμού προκαλεί στο νευρικό σύστημα όρισμένες μεταβολές:

1) Διάνοιξη νευρωνικών οδών για τὸ πέρασμα τής πληροφορίας πρὸς τὰ ἀνάλογα κέντρα, 2) Ἡ διάνοιξη αὐτὴ βρίσκεται στὴν ἰκανότητα τής σύναψης τῶν νευρῶνων μεταξύ τους, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἐρεθισμοῦ, σὲ εἰδικές διατάξεις πρὸς τὰ ἀντίστοιχα αἰσθησιοκινητικὰ κέντρα τῶν ἡμισφαιρίων, ὥστε ὁ ἐπερχόμενος νέος ἐρεθισμὸς σὲ περίπτωσιν πού : (α) ἓνα στοιχεῖο τοῦ τὸ βασικότερο ἢ β) τὰ περισσότερα ἀλλὰ ἐπουσιώδη στοιχεῖα τοῦ ἢ γ) τὰ βασικότερα καὶ περισσότερα ἢ δ) μόνο τὰ περισσότερα] εἶναι ταυτόσημος μὲ τὸν προηγούμενον, στὸ παρελθὸν ἐρεθισμὸ (πού ἐδραίωσε καὶ διάνοιξε τὸ νευρωνικὸ δρόμο) τότε ὁ νέος ἐρεθισμὸς ὀδηγείται στὰ κέντρα αὐτὰ ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἢ ἀνάλογα μὲ τὶς παραπάνω (αβγδ) περιπτώσεις, ἴδιους δρόμους. 3) Αὐτὸ δείχνει τὴν πολὺπλευρὴ καὶ πολυποικίλη ἀλληλεπίδραση τῶν αἰσθησιοκινητικῶν κέντρων τοῦ φλοιοῦ μεταξύ τους καὶ πρὸς τοὺς ἐρεθισμοὺς τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ, κόσμου δηλαδὴ τοῦ ὀργανισμοῦ.

Ἡ ἀποψη αὐτὴ τοῦ Παβλόφ, δηλαδή: τὸ γεγονός τής διάνοιξης τῶν νευρωνικῶν οδῶν, τής σύναψης καὶ διάταξης τῶν νευρῶνων ἀνάλογα μὲ τὴν ἐδραίωση νευρικῶν δεσμῶν (γνώσεις-ἐμπειρίες) σὲ εἰδικές διατάξεις, ἔτσι πού νὰ διευκολύνεται τὸ πέρασμα τοῦ νέου ἐρεθισμοῦ, ἂν καὶ φαίνεται ἰκανοποιητικὴ, ὥστόσο πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ τὶς ἐργασίες καὶ ἀπόψεις τοῦ Γάλλου L. Larique σχετικὰ μὲ τὶς ιδιότητες τής νευρικής ἀγωγιμότητας καὶ τοῦ Ἄγγλου Sherington πού ἀναφέρεται στὶς ιδιότητες τής πόλωσης τῶν νευρῶνων¹.

Πρῶτα-πρῶτα, κάθε νευρῶνας, πού εἶναι ἓνα κύτταρο καὶ ἀποτελεῖ μιὰ μονάδα αὐτοτελή, ταυτόχρονα βρίσκεται σὲ σύνδεση μὲ ἄλλους νευρῶνες, μ' ἓνα τρόπο πού τὸν λένε: σ ὕ ν α ψ η. Δηλαδὴ οἱ νευρῶνες δὲν ἀποτελοῦν ἓνα κορδόνι μὲ συνέχεια, ἀλλὰ κάθε νευρῶνας ἔρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν ἄλλο ἢ

1. Γιὰ λεπτομέρειες P. Ch a u c h a r d, Les mécanismes du cerveau et la prise de la conscience, éd. Masson, 1956, τοῦ ἴδιου, L'influx nerveux et ses inconnus, PUF, 1954.

άλλους από απόσταση, πού με την βοήθεια όρισμένων ενζύμων, μεταδίνουν τή νευρική ώση στόν άλλο νευρώνα. Έτσι οί σέ σύναψη βρισκόμενοι νευρώνες, πού διαπερνιούνται από νευρικά ρεύματα ηλεκτρικής φύσης, έχουν τήν ικανότητα νά οδηγούν τά ηλεκτρικά αυτά ρεύματα, τίς διεγέρσεις, από πολλούς δρόμους στά κέντρα. Άκριβώς ή διάνοιξη τών νευρονικών οδών βρίσκεται στο πέραςμα τής διεγερσης από τούς ίδιους πάνω-κάτω νευρώνες, πρós τά ανάλογα κέντρα τοῦ φλοιού, πράγμα πού διευκολύνει τήν αντίδραση τοῦ οργανισμού και τή γρήγορη προσαρμογή του στο περίγυρο.

Ή ικανότητα τών νευρώνων νά μπαίνουν σέ τέτοιες διατάξεις ώστε νά διευκολύνουν τó πέραςμα τής διεγερσης σ' όλη τή διαδρομή από τήν περιφέρεια στο κέντρο και τó αντίστροφο, όφείλεται στη συντονιστική δράση τών υποφλοιακών κέντρων τοῦ ἐγκέφαλου (θάλαμος - υποθάλαμος) πού πετυχαίνει έναν **ίσοχρονοισμό** στη φορά και ταχύτητα τής διαδρομής τής νευρικής διεγερσης.

Ο **ίσοχρονισμός** πετυχαίνεται γιατί οί νευρώνες αυτοί, έχουν τήν ίδια χροναξία¹, δηλαδή τόν ίδιο χρέσιμο χρόνο αναπλήρωσης τοῦ δυναμικοῦ τους. Ταυτόχρονα στήν πορεία αὐτή τής προσαρμογής τοῦ οργανισμού πρós τó περίγυρο, ολόκληρη αὐτή ή λειτουργία μπαίνει κάτω από τόν έλεγχο τοῦ κέντρου, έτσι πού νά μπορεί, ανάμεσα από τούς πολύπλοκους, πολυποικίλους και αναρίθμητους έρεθισμούς πού έπιδροῦν στο νευρικό όργανο, νά επιλέγει αὐτούς — και έπόμενα νά τούς διευκολύνει — πού τόν ενδιαφέρουν άμεσα για τήν αὐτοσυντήρησή του.

Όμως, ή άπάντηση τοῦ οργανισμού σέ μιá αισθητική πληροφορία, δέν είναι παθητική μεταφορά και αντίδραση στήν πληροφορία αὐτή και τοῦτο γιατί οί νευρώνες βρίσκονται πάντα έτσι, ώστε νά κατέχουν ένα κατάλοιπο από δυναμικό προηγούμενων διεγέρσεων, πού τó ονομάζουν **π ρ ο δ υ ν α μ ι κ ό**. Έτσι οί νέες αισθητικές πληροφορίες πού έρχονται, αφού εξασφαλιστεί τó πέραςμά τους πρós τά ανάλογα κέντρα, με τόν ίσοχρο-

1. P. Chaugard, δ.π. σ. 52-64 και 84-85,

νισμό, μποροῦν νὰ προκαλοῦν μιὰ συμβολή τοῦ παλίου καὶ νέου δυναμικοῦ, τοῦ παλίου κατάλοιπου καὶ τῆς νέας διέγερσης, δηλαδή ἔτσι ὥστε ἡ νέα πληροφορία νὰ συνδυάζεται μὲ τὴν παλιά καὶ νὰ δίνει κινητικές ἀντιδράσεις, ποὺ δὲν εἶναι ἡ ἄμεση καὶ βῆμα πρὸς βῆμα ἀπάντηση, ἀλλὰ μιὰ ἀπάντηση τροποποιημένη, στὴν ἀντιστοιχία τῆς μὲ τοὺς ἐξωτερικούς ἐρεθισμούς. Τὸ γεγονός αὐτό, δηλ. τῆς προσθήκης κάθε φορά τοῦ προδυναμικοῦ στὴ νέα αἰσθητικὴ πληροφορία, ἐξηγεῖ καὶ τὸν ὑποκειμενικὸ χαρακτήρα τοῦ περιεχόμενου τοῦ συνειδησιακοῦ πεδίου¹. Εἶναι σὰν συγκερασμός, ἀπὸ ἀποψη φυσιολογική-ὑποκειμενική, τῶν δύο βιωματικῶν ρευμάτων τῆς Σ. Λειτουργίας: τοῦ ἀναμνηστικοῦ καὶ ἀντιληπτικοῦ στὸ Σ. Πεδίο.

Μὲ τὴν πρώτη πρόσπτωση πάνω στὰ αἰσθητήρια τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων ἀρχίζει ἡ συνειδησιακὴ ροή, ποὺ ἀδιάκοπα συντηρεῖται ἀπὸ αὐτούς. Σταμάτημα τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων (κλείνω τὰ μάτια μου, κλπ.), ἀντιστοιχεῖ σὲ σταμάτημα τῆς συνειδησιακῆς ροῆς ἀπὸ τίς ἄμεσες «κατ' αἴσθησιν» ἐπιδράσεις, ἀλλὰ αὐτόματα τὴ θέση τῆς πρωταρχικῆς αὐτῆς ροῆς, τὴν ἀντικαθιστᾷ μιὰ δευτερεύουσα «ἐξ ἀναμνήσεως» ροὴ τοῦ συνειδησιακοῦ πεδίου².

Ὡστόσο ὅμως, ὅπως εἶδαμε πρὸ πάνω, καὶ τὸ ἄμεσο πρωταρχικὸ-ἀντιληπτικὸ ρέον παρὸν τοῦ Σ.Π., δὲν εἶναι καθαρὸ ἀλλὰ ἐρχονται καὶ σ' αὐτὸ νὰ συνυφανθοῦν καὶ παλιὰ ψυχικὰ στοιχεία ἀπὸ τὸ παρελθόν, ποὺ τὸ φυσιολογικὸ τους ὑπόστρωμα βρίσκεται στὰ προδυναμικὰ τῶν νευρῶνων. Ἐπόμενα καὶ στὸ ἀναμνηστικὸ δευτερεῖον ρέον παρὸν τὸ φυσιολογικὸ τους ὑπόστρωμα θὰ πρέπει νὰ βρίσκεται «ἐν δυνάμει» στὰ νευρωνικὰ κύτταρα.

Ἔτσι τὸ ἄμεσο ρέον παρὸν εἶναι τὸ σημεῖο τοῦ Σ. Πεδίου, ὅπου συγκλίνουν:

A. Ψυχολογικά

α) Τὸ ἀναμνηστικὸ, ἀναγνωριστικὸ ἐσωτερικὸ (ὑποκειμενικὸ) —δευτερεῖον παρὸν: τὸ EBP.

1. P. Chauchard, ὁ.π. σ. 84.

2. Πρβ. E. Husserl, Cours pour une phénoménologie de la conscience intime du temps, p. § 14, p. 50.

β) Τὸ ἀντιληπτικό, ἐξωτερικό, πρωταρχικό παρόν: τὸ ABP.

γ) Ἐτσι πού νά ἀποτελοῦν καί τὰ δυὸ ἐτοῦτα ρεύματα, συγκερασμένα, τὸ ἄμεσο βιωματικό ἐπίκαιρο ρεῦμα τοῦ Σ. Πεδίου.

δ) Ἐπόμενα ὁ «συγκερασμός» αὐτὸς εἶναι τὸ σημεῖο τῆς ἐπαφῆς τοῦ ὑποκειμενικοῦ (ἀντικειμενικό-δευτερεύον παρόν πού ὡστόσο εἶτανε πρωταρχικό παρόν) καί τοῦ ἀντικειμενικοῦ (τὸ ἄμεσο τώρα).

B. Φυσιολογικά

α) Θὰ πρέπει ἔτσι τὰ προδυναμικά τῶν νευρῶνων τοῦ φλοιοῦ ν' ἀντιστοιχοῦν, μὲ τὰ ἀναμνηστικά-δευτερεύοντα ψυχικά στοιχεῖα,

β) πού ἔρχονται νά προστεθοῦν, μὲ τὰ νευρονικά δυναμικά τῆς ἄμεσης καί παρούσης διέγερσης ἀπὸ τὸν ἐξωτερικό κόσμο καί τίς ἐσωτερικές διεγέρσεις.

γ) Μὲ τίς ἐσωτερικές διεγέρσεις (interoceptives) μιὰ ἀδιάκοπη ἀλληλεπίδραση καί συνάφεια συντελεῖται ἀνάμεσα στὸ φλοιὸ τῶν ἡμισφαιρίων καί στὰ ὑποφλοιακά κέντρα, πού ἀντιστοιχεῖ στὴ συνάφεια καί τὴν ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στὸ συνειδητὸ κι ἀσυνείδητο μέρος τῆς ΣΛ γενικά. Εἰδότερα: ἀνάμεσα στὸ γνωστικό καί στὸ βουλευτικό - συγκινησιακὸ μέρος τῆς ΣΛ, ἔτσι πού : 1. πληροφορίες ταυτόχρονα ἀπὸ ὀλόκληρο τὸν ὄργανισμό (proprioceptives) δίνουν νευρικές ὤσεις στὸ ἐπίπεδο τῆς βάσης τοῦ ἐγκέφαλου, 2. ὅπου ἀπὸ δῶ, ἀπὸ τίς κοίτες τοῦ ἀσυνείδητου (μνημονικά ἀποθέματα: ἀπωθημένα ψυχικά στοιχεῖα φορτισμένα συναισθηματικά - ὄρμικὰ, affects) προχωροῦν 3. στὸν φλοιό, πρὸς τὰ αἰσθησιοκινητικὰ κέντρα του, σχηματίζοντας τὸ EBP. Ὅμως μιὰ ἀντίστροφη πορεία ἀκολουθεῖ τὸ ABP, ὅπου αὐτό : 1. Σὰν ἄμεσο ἀντιληπτικό, κατ' αἴσθηση παρόν, σὰν ἄμεσες φλοιακές διεγέρσεις (exteroceptives) ἀπὸ τίς ἐπιδράσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, πηγαίνει ταυτόχρονα πρὸς τὴ βάση, στὰ ὑποφλοιακά συμπαθητικά, ἀσυνείδητα κέντρα τοῦ ἐγκέφαλου, δημιουργώντας τὰ μνημονικά βιωματικά ἀποθέματα, ἀπωθημένα ἢ ὄχι πού εἶναι 2. ἡ πηγὴ, μὲ τὴν ἀνάστροφη, φορὰ στὸ ΣΠ τῆς ἀνάδυσσης τοῦ EBP.

δ) Ἐτσι τὸ ἄμεσο ρέον παρόν τοῦ ΣΠ: φυσιολογικά, εἶναι

ἡ κυριαρχοῦσα ἐστία στὸ φλοιό, ψυχολογικά ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ «σημεῖο συγκερασμοῦ» τῶν δύο βιωματικῶν ρευμάτων στὸ ΣΠ σὰν ἄμεσο ἐπίκαιρο παρόν, ἐκεῖ ποῦ συγκεντρώνεται ἡ προσοχὴ καὶ παρουσιάζεται σὰ στενότητα τῆς συνείδησης.

ε) Ἔτσι σ' αὐτὴ τῆ συνάφεια ἀνάμεσα στὰ δύο συστήματα τῆς ΣΑ: Τὸ ἀσυνείδητο καὶ τὸ συνειδητό, ἐκεῖ ὅπου ὁ διχτυωτὸς σχηματισμὸς τοῦ ἐγκέφαλου ἐλέγχει καὶ ρυθμίζει τὸ πέρασμα τῶν νευρικῶν ὤσεων ἀνω-κάτω, δὲν ὑπάρχει κανένα ἀνατομικὸ χάρισμα, εἶναι οἱ ἴδιοι νευρώνες, μὰ ἀποτελοῦν διαλεχτικὸ προτσέσο ἀπὸ τῆ βάση πρὸς τὸ φλοιό, τόσο φυσιολογικὸ ὅσο καὶ ψυχολογικὸ καὶ τὸ ἀντίστροφο ἀπὸ τὸ φλοιό πρὸς τῆ βάση.

VI. Οἱ σημερινές συνθήκες τῆς ἔρευνας

Σήμερα μὲ τίς ἔρευνες τόσο τοῦ ἐργαστήριου, τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας, τῆς φυσιολογίας τῆς νευρικῆς λειτουργίας, ὅσο καὶ τῆς ψυχοπαθολογίας ἀναπτύσσονται παράλληλα μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ διάφορες φιλοσοφικὲς τάσεις ποῦ σκοποῦ ἔχουν νὰ σώσουν τὴν ἰδεαλιστικὴ ἄποψη καὶ τὴν πρωταρχικότητα τοῦ πνεύματος, ποῦ χάνει καὶ τὸ τελευταῖο κλασικὸ καταφύγιό του: τὴν περιοχή τῆς συνείδησης¹.

Ἔτσι οἱ νεώτεροι ἐρευνητὲς τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν μελετοῦν τίς ψυχικὲς λειτουργίες ἀξεχώριστα μὲ τῆ φυσιολογία τους. Ὁ Παβλώφ δείχνει πὼς ἡ βάση τῆς νευρικῆς λειτουργίας εἶναι τὰ ἐξαρτημένα ἀντανακλαστικά, ποῦ μᾶς ἐπιτρέπουν μὲ τὴν ἄσκηση καὶ τὴ μάθηση ἀπὸ τὰ κατώτερα ζῶα, νὰ φτάσουμε στὴ νοητικὴ ἐνέργεια τῶν ἀνώτερων θηλαστικῶν, στοὺς πρόγονους τοῦ ἀνθρώπου καὶ σ' αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο. Ἡ φυσιολογία εἶναι ἡ βάση τῆς σκέψης καὶ τῆς συνείδησης, διακηρύχνει ὁ P. Chauchard² καὶ φτάνει νὰ διατυπώνει πὼς: «οἱ ὄλικές λειτουργίες στηρίζουν ἀναγκαστικά τὴ σκέψη». Ὁ L. Lapicque διαπιστώνει πὼς «τὰ κέντρα τοῦ ἐγκέφαλου εἶναι τὰ

1. Πρβ. Valeur philosophique de la psychologie, 13ème Semaine de Synthèse, PUF, 1951.

2. P. Chauchard, ὁ.π. σ. 9 καὶ 152.

σταυροδρόμια πού ἐπιτρέπουν τὴν κατανομὴ τῶν ποικιλόμορφων δονήσεων ἀνάλογα καὶ σὲ σχέση μετὰ τὴς ἀνάγκης»¹. Τὸ ἴδιο πολλοὶ φιλόσοφοι καὶ ἐρευνητὲς κι ἰδιαίτερα ὅπως διατυπώνει ὁ Rubinstein σ' ἓνα βιβλίο του συνοψίζοντας τὴς ἀπόψεις: «Ἡ ἀντανεκλαστικὴ λειτουργία τοῦ ἐγκέφαλου εἶναι μιὰ ἐνέργεια ταυτόχρονα νευρικὴ (φυσιολογικὴ) καὶ ψυχικὴ (ἐπειδὴ εἶναι ἡ ἴδια ἐνέργεια, πού ἐξετάζεται σὲ διαφορετικὲς σχέσεις). Νὰ γιατί πρέπει νὰ τὴς μελετᾶμε πρῶτα στὴν ποσότητα τῆς νευρικῆς ἐνέργειας πού καθορίζεται ἀπὸ τοὺς φυσιολογικοὺς νόμους τῆς δυναμικῆς τοῦ νευρικοῦ συστήματος (λειτουργίες τῆς διέγερσης καὶ ἀναστολῆς, ἀκτινοβολίας, συγκέντρωσης καὶ ἀμοιβαίας ἐπαγωγῆς), δεῦτερον, στὴν ποιότητα τῆς ψυχικῆς ἐνέργειας (ἀντιλήψεις καὶ παραστάσεις, μνήμη, σκέψη, κλπ.). Γιὰ τὴν φυσιολογία, ἡ πραγματικότης ἐμφανίζεται σὰν ἓνα σύνολο διεγέρσεων πού ἐπενεργοῦν πάνω στοὺς ἀναλυτὲς καὶ στὸν ἐγκέφαλο· γιὰ τὴν ψυχολογία αὐτὴ ἐμφανίζεται μετὰ τὴν μορφή τῶν ἀντικειμένων τῆς γνώσης καὶ τῆς πράξης, ἀντικειμένων μετὰ τὰ ὅποια ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται σὲ σχέση σὰν ὑποκείμενο. Ἡ ψυχολογικὴ ἔρευνα δὲν μπορεῖ νὰ ἐμφανίζεται σὰν κάποιον πρᾶγμα πού μποροῦμε νὰ ἀντιθέσουμε καὶ νὰ ἀπομονώσουμε ἀπὸ τὴν μελέτη τῆς νευροδυναμικῆς τῆς φυσιολογίας, ἀλλὰ σὰν τὴν νόμιμη προέκτασή της, πού διατηρεῖ καὶ χρησιμοποιοῖ στὴν ἐξήγηση τῶν ψυχικῶν φαινομένων ὅλα τὰ συμπεράσματα τῆς φυσιολογικῆς ἔρευνας»².

Στὸ βασικὸ καὶ πρωταρχικὸ λοιπὸν πρόβλημα τῆς σχέσης σώματος καὶ ψυχῆς, οἱ διάφορες φιλοσοφικὲς ἀπόψεις τὸ ἀντιμετωπίζουν ἀνάλογα μετὰ τὴν γενικότερη φιλοσοφικὴ τους στάση. Ἡ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ περιοχὴ θεωρεῖται, στοὺς ἰδεαλιστὲς ἰδιαίτερα, πολὺ πέρα καὶ πάνω ἀπὸ τὴν ἐγκεφαλικὴ ἐνέργεια, ξεπερνᾷ τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμον καὶ καταλήγει νὰ γίνῃ μεταφυσικὴ καὶ a priori ἀρχή, πού ὄχι μόνον μιὰ τέτοια ἄποψη ἐκφράζεται ἀπὸ φιλόσοφους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ καθαρὸς ἐρευνη-

1. L. Lapique, *La machine nerveuse*, éd. Flam. 1942, p. 41.

2. B. Rubinstein, *Questions scientifiques*, éd. Nouvelle Critique 1928, p. 406.

τές του έργαστήριου¹. Και απόδειξη στο γεγονός αυτό είναι οί γνώμες πού άκούστηκαν στις έργασίες του συνέδριου του Λονδίνου τό 1950 και στην Γαλλία τό 1951 καθώς και σε μιá σειρά από συνέδρια στις 10ετίες του 1960 και 1970.

Βασικά, όπως είτανε φυσικό, στα συνέδρια αυτά² έπεκράτησαν ίδεαλιστικές τάσεις και έκτέθηκαν γνώμες από ειδικούς έπιστήμονες του έργαστηρίου, πού προσπάθησαν να βάλουν όχι μόνο σε άμφιβολία τό γεγονός πώς ή πνευματική περιοχή καλύπτεται από την έγκεφαλική και ειδικότερα από τή νευρική ένέργεια, αλλά αντίθετα, διακήρυξαν άνοιχτά την όντολογική προτεραιότητα τής πνευματικής περιοχής, παραγνωρίζοντας φώς φανερά, τά πορίσματα τής έπιστήμης τους.

Όστόσο, δέν έλλειπαν και αντίθετες άπόψεις και άκούστηκαν γνώμες από πολλούς διάσημους φυσιολόγους, νευρολόγους και παθολογοανατόμους, πού τά συμπεράσματά τους, παρ' όλες τις άντιλογίες των άντιπάλων τους έδραιώνουν τή γνώμη, πώς ή έγκεφαλική ένέργεια είναι ή βάση των ψυχικών λειτουργημάτων, τής σκέψης και τής συνείδησης³ και πώς μπορούμε στηριγμένοι σε βασικές παρατηρήσεις, όχι μόνο σε παθολογικές καταστάσεις του νευρικού όργανου, αλλά και σε φυσιολογικές καταστάσεις τής έγκεφαλικής ένέργειας, να βεβαιωθούμε πώς ή πνευματική περιοχή καλύπτεται όλοκληρωτικά από τή νευρική ένέργεια.

Άν και οί έργασίες του Παβλώφ μās έδωσαν τή βάση για λύσεις σε πολλά προβλήματα, όστόσο όχι μόνο άκαρπο δέν είναι, αλλά αντίθετα πολύ χρήσιμο, να μās άπασχολήσουν ορισμένες θέσεις πού ύποστηρίχτηκαν από πολλούς έρευνητές. Έκείνο τό σημείο πού μās ενδιαφέρει έδω, είναι να δοϋμε τά σημεία εκείνα πού έκτέθηκαν στα συνέδρια και πού ύπο-

1. H. Baruk, Ψυχώσεις και νευρώσεις, 1965, σ. 38 και 43 κέξ.
J. Delay, Les maladies de la mémoire, PUF, 1947. H. Bergson, Matières et mémoire, 1966.

2. Πρβ. J. Lhermitte, 'Ο έγκέφαλος και ή σκέψη, 1954, βλ. και Valeur philosophique de la psychologie. δ.π.

3. P. Chauchard, δ.π. σ. 3 και 15.

στηρίζουν την άποψη της λειτουργικής εξάρτησης του φυσιολογικού με το ψυχικό.

Πρώτα-πρώτα μιὰ συμβολή αρκετά ισχυρή, πού ἐνισχύει τὸ γεγονός πὼς ἡ ἐγκεφαλικὴ ἐνέργεια εἶναι ἡ βάση τῆς ψυχικῆς, ἔρχεται ἀπὸ τὸν ἀνατόμο Zuckerman, πού διαπιστώνει πὼς: «γνωρίζομεν τουλάχιστον μερικὰ φυσικὰ μέσα, τῶν ὁποίων ἡ ἐνέργεια ἐπὶ τοῦ ἐγκεφάλου ἐπιφέρει σοβαρὲς μεταβολές εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς σκέψεως»¹. Αὐτὸ ἐκφράζει ἀρκετὰ καθαρὰ τὸ πὼς ἂν εἶτανε σωστὴ ἡ ἄποψη τῆς θεωρίας τοῦ H. Bergson πὼς ὁ ἐγκέφαλος εἶναι ὄργανο τοῦ πνεύματος, θὰ ἔπρεπε νὰ μὴν ὑπάρχει διαταραχὴ στὴ σκέψη, ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ὀρισμένων μέσων πάνω στὸν ἐγκέφαλο. Ὁ Bergson πάνω σ' αὐτὸ ἀντιθέτει πὼς ὁ ἐγκέφαλος εἶναι αἰσθησιοκνηητικὸ ὄργανο καὶ πού πάνω σ' αὐτὸ ἐπιδρᾷ τὸ πνεῦμα, ἰδιαίτερα μὲ τὴ μνήμη, καὶ τὸ καθορίζει. Φέρνει ἀποδείξεις ὅπως λέει, ἀπὸ τὶς ἀμνησίες καὶ ἀφασίες² κι ἀκόμη πὼς ἂν ἀφαιρέσουμε μέρη ἀπὸ τοὺς ἐγκεφαλικούς λοβούς, δὲν προκαλοῦν σοβαρὲς διαταραχὲς στὴ συνείδηση.

Τὰ ἐπιχειρήματά του αὐτὰ ὥστόσο, μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης δὲν ἔχουν τὴ σημασία πού τοὺς ἔδωσαν, οὔτε κλονίζουν τὶς πειραματικὲς διαπιστώσεις τοῦ Zuckerman³. Γιατὶ ἡ λειτουργία τῆς σκέψης, ὅπως ἀποδείχεται ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἔρευνα σ' ἀντίθεση μὲ τὶς ἐντοπισμένες ἀντανακλαστικὲς λειτουργίες σ' ὀρισμένα αἰσθησιοκνηητικὰ κέντρα τοῦ ἐγκεφάλου, βρίσκεται στὴ δυναμικὴ ἀλληλεπίδραση καὶ ἀλληλεξάρτηση ἀνάμεσα στὰ κέντρα αὐτά, ἔτσι πού καταστροφὴ ἢ ἀφαίρεση μέρος ἀπὸ λοβούς πού ἐδράζονται ὀρισμένες λειτουργίες, ἀναπληρώνονται ἀπὸ ἄλλα μέρη καὶ ἔτσι δὲν παρουσιάζεται καμιὰ διαταραχὴ ὅπως π.χ. στὶς ἀφασίες. Φυσικὰ ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς τῶν λοβῶν τοῦ ἐγκεφάλου⁴.

1. Βλ. J. Lhermitte, δ.π. σ. 86.

2. Πρβ. J. Delay, *Les maladies de la mémoire*, PUF, 1949, p. 59. H. Bergson, *Matière et mémoire*, p. 266.

3. Βλ. Pavlov, δ.π. σ. 313 σχετικά μὲ τὸ θέμα.

4. Πρβ. H. Houssey, *Ἡ φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπου*, σ. 840, ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴν ὑπεραφθονία τῶν νευρῶνων πού ἐπιτρέπουν τὸ πέρασμα τῆς

Ένας άλλος έρευνητής, ο Slater, δηλώνει πώς ή ένότητα της συνείδησης διαταράζεται όχι μόνο στις παθολογικές καταστάσεις, αλλά υπόκειται σε πολυάριθμες μεταβολές και στην κατάσταση της υγείας. Και φτάνει στο συμπέρασμα, από παρατηρήσεις του, όπως π.χ. στην προϊούσα παράλυση, πώς δέν καταστρέφονται μόνο οι ανώτερες ψυχικές λειτουργίες, αλλά και ή αυτοσυνείδηση. Τελικά, καταλήγει, πώς ή συνείδηση και γενικά ή διανοητική κατάσταση του ατόμου, εξαρτιέται από την κατάσταση του εγκέφαλου και της άρδευσής του¹. Τα γεγονότα μās άποδείχνουν πώς ή σχέση ανάμεσα στο πνεύμα και το σώμα είναι ένα σύνολο άδιαίρετο και διατυπώνοντας μιá διαλεχτική σκέψη συνεχίζει: «Όταν μιá λειτουργία καθίσταται πολύπλοκος πέραν ενός ώρισμένου σημείου, αρχίζει νά προσλαμβάνει μορφή ψυχική»². Βλέπουμε καθαρά την γνώμη του έρευνητή, πού είναι μιá ξεκαθαρισμένη αναγνώριση της άλληλεπίδρασης και της λειτουργικής εξάρτησης της ψυχικής με τή φυσιολογική λειτουργία. Ό Slater με μιá καθαρή δυναμική-διαλεχτική αντίληψη, διαπιστώνει την ποιοτική μεταβολή της καθαρά ποσοτικής νευρικής ενέργειας, πού είναι ήλεκτροχημικής φύσης, σε ψυχικό γεγονός.

Ό νευροχειρουργός W. Penfield, παρά τις σοφές παρατηρήσεις του και την πολλές φορές δυναμική έρμηνεία πού δίνει στο πρόβλημα, στο τέλος καταλήγει σε μεταφυσικά συμπεράσματα. Διαπιστώνει πρώτα, πώς πολλά γεγονότα μās οδηγούν στη σκέψη ότι ό μετωπιαίος λοβός του εγκέφαλου είναι το συντονιστικό κέντρο των ψυχικών λειτουργιών, δηλ. της συνείδησης. Γιατι άφαίρεση του λοβού αυτού οδηγεί στη μείωση της πρωτοβουλίας και της αυτοανάλυσης, ενώ αντίθετα δέν

διέγερσης από άλλους δρόμους νά φτάσει στο αντίστοιχο κέντρο. Βλ. και Σ. Σκαρπαλέζου, Μαθήματα νευρολογίας, 1975, σ. 159 καθώς και H. H e s s e n, Introduction à la neuropsychologie, éd. Larousse, 1972, p. 12-96.

1. Βλ. έργασία Σιμόνωφ - Λαίρντ, Έδειξαν πώς τό αίμα παίζει σπουδαίο ρόλο στις πνευματικές ικανότητες (άρθρο Άντιμάρ Κόφχα Πνευματικές λειτουργίες και εγκέφαλος, έφ. «Αδγή», 19.3.65).

2. J. L h e r m i t t e, δ.π. σ. 27.

μειώνει τή μνήμη, ούτε διαταράζει τις αισθησιοκινητικές λειτουργίες. Οί παρατηρήσεις αυτές του Penfield, νομίζουμε, πώς φέρνουν μιὰ πρόοδο στο πρόβλημα ἀρκετά ικανοποιητική. Γιατί ὁ μετωπιαίος λοβὸς ἀναπτύχθηκε πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους, τοὺς αισθησιοκινητικοὺς λοβοὺς τοῦ ἐγκέφαλου (ἰνιακὸ, βρεγματικὸ, κροταφικὸ) καὶ μόνο στὸν ἄνθρωπο, ποὺ ἔχει συνείδηση, ἔφτασε σὲ μεγάλη ἀνάπτυξη, ἔτσι ποὺ νὰ δηλώνεται μὲ καθαρότητα καὶ σαφήνεια, ὁ συντονιστικὸς καὶ πρωταρχικὸς ρόλος τοῦ λοβοῦ αὐτοῦ στὴν ἐμφάνιση καὶ ἀνάπτυξη τῆς συνείδησης¹.

Ἐπίσης, σύμφωνα μὲ τὸν Penfield, ἂν ἐρεθίσουμε ἠλεκτρικὰ τὸν φλοιὸ τοῦ ἐγκέφαλου², διαπιστώνουμε πὼς προκαλεῖται ὄχι μόνο μιὰ ἀπλή αἴσθηση καὶ κίνηση, μὰ ἐμφάνιση ὀλόκληρης σειρᾶς ψυχικῆς βιωματικῆς ροῆς³. Τοὺς μηχανισμοὺς ὁμοῦ αὐτοὺς τοὺς θεωρεῖ ἀπομονωμένους μεταξύ τους καὶ φαίνεται πὼς ἔρχεται σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ἀποψή του τῶν μετωπιαίων λοβῶν ὡς συντονιστῶν ἔτσι καταλήγει στὸ τέλος νὰ τοὺς δώσει μιὰ ἐξωτερικὴ συντονιστικὴ δύναμη, ποὺ αὐτὴ δὲ βρίσκεται μέσα στὴν ἐγκεφαλικὴ ἐνέργεια τὴν ἴδια, μὰ ἔρχεται ἀπ' ἐξῶ καὶ πέρα ἀπ' αὐτή: ἀπὸ τὸ πνεῦμα.

Ἐτσι ὁ Penfield ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τις παρατηρήσεις του καὶ μὲ τὴν προηγούμενη διαπίστωσή του, γιατί χωρίζει αὐστηρὰ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς ἐγκεφαλικῆς ἐνέργειας γιὰ νὰ τοὺς δώσει ἓνα ἰδεατὸ καὶ α ριγοῖ σύνδεσμο, παραγνωρίζοντας τὴν ἀλληλεξάρτησή τους.

Ἡ ἀποψη τῆς ἀλληλεξάρτησης τῶν μερῶν, ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ἀνατομικὲς παρατηρήσεις. Ὁ φλοιὸς χαρακτηρίζεται βασικὰ ἀπὸ τὸ πὼς ἀποτελεῖται ἀπὸ διάφορα στρώματα⁴, ποὺ τὸ

1. Βλ. H o u s s e y, ὁ.π. σ. 816, πὼς οἱ μετωπιαῖοι λοβοὶ εἶναι μακρὰ κυκλώματα ποὺ συνδέουν τοὺς ἄλλους λοβοὺς μεταξύ τους.

2. Πρβ. P. C h a u c h a r d, Le système nerveux, p. 79 ὑποσ.

3. P a v l o v. ὁ.π. σ. 302. ἀνάπλαση ὅλης τῆς σειρᾶς ἀπὸ ἓνα στοιχεῖο τοῦ δυναμικοῦ στερεότυπου, βλ. καὶ P. C h a u c h a r d, Les mécanismes cérébraux..., p. 10.

4. H o u s s e y, ὁ.π. σ. 616, βλ. καὶ ΕΣΣΔ Ψυχολογία, 1958, σ. 74 κέξ. καὶ F. M e t l e r, Neuroanatomy, ed. Mosby. St. Louis, 1948, p. 98 κέξ.

καθένα έχει τή δική του ἀρχιτεκτονική ὑφή· καί εἶναι διαπιστωμένο, πώς μιὰ διαφορὰ στήν ὑφή τῶν στρωμάτων αὐτῶν μεταξύ τους παρουσιάζουν καί διαφορὰ στίς λειτουργίες πού ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτά. Παλαιότερα ὁ Vogt καί ὁ Brodman¹ εἶχαν καταλήξει σ' ἓνα χάρτη τοῦ ἐγκέφαλου μέ αὐστηρά χωρισμένες ζῶνες πού ἡ κάθε μιὰ ἀντιστοιχεῖ σέ ὀρισμένη λειτουργία. Ὅρισμένοι ἐρευνητές ὑποστήριζαν τήν ἀντίθετη ἀποψη, πώς οἱ ζῶνες αὐτές, δέν εἶναι αὐστηρά χωρισμένες, μά μερδεύονται ἢ μιὰ μέ τήν ἄλλη ἔτσι πού δέν μποροῦμε νά ἐντοπίσουμε, ἐκτός πολὺ γενικά, πολὺ μονωμένους ἐρεθισμούς καί πού ἀντιστοιχοῦν σέ ὀρισμένα μέρη τοῦ φλοιοῦ. Μ' αὐτὸ θέλουν νά κλονίσουν τή βεβαιότητα πώς στο φλοιό ἔχουμε χωρισμένες ζῶνες πού ἀλληλεπιδροῦνται καί τοῦτο γιά νά δείξουν ὅτι οἱ ψυχικὲς λειτουργίες δέν εἶναι ἡ ὑποκειμενική πλευρὰ τῆς συντονισμένης ἐγκεφαλικῆς ἐνέργειας, μά πώς παρεμβαίνει καί κάποιος ἄλλος παράγοντας: τὸ πνεῦμα· καί ἀφοῦ τὸ πνεῦμα ἐπεμβαίνει καί συντονίζει τίς ψυχικὲς λειτουργίες μέ τήν ἐγκεφαλικὴ ἐνέργεια, δέν ὑπάρχει λόγος, σύμφωνα μ' αὐτούς, γιά αὐστηρά χωρισμένα καί ἐντοπισμένα κέντρα στο φλοιό, ἔτσι πού πολὺ καλὰ θά εἶτανε τὸ ἴδιο, σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση τοῦ Gerald (1946): «ἂν τὸ κρανίον μας εἶτανε γεμάτο μέ μπαμπάκι»².

Σὰν ἀπάντηση, ὅμως στίς τελευταῖες αὐτές ἀπόψεις, ἤρθαν οἱ ἐργασίες τοῦ O. Foerster καί M. Hiner, πού ἀπόδειξαν πώς ὑπάρχουν στο φλοιό ὀρισμένα σημεῖα πού κινοῦν, ἂν ἐρεθιστοῦν ἀκριβῶς ὀρισμένους μῦς³, πράγμα πού ἀποδείχνει πώς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διαφορὰ στήν ὑφή τοῦ φλοιοῦ εἶναι καί διαφορὰ στίς λειτουργίες.

Μιὰ συμβολή, στὰ τελευταῖα χρόνια, γιά τή μελέτη τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας, μᾶς ἔρχεται ἀπὸ τήν ἐρευνα τῶν ἐγκεφαλικῶν ρευμάτων. Τὰ ρεύματα αὐτὰ ἀνακαλύφθηκαν τὸ

1. ΕΣΣΑ Ψυχολογία, σ. 80 καί J. Lhermitie, ὁ.π. σ. 41-48 καθὼς καί H. Ey, ὁ.π. σ. 159-206.

2. Πρβ. P. Chauchard, ὁ.π. εἰσαγωγή.

3. Βλ. P. Pavlov, ὁ.π. σ. 186 καί 662 ὑποσ. 31 (Munk-Ferner) καί ΕΣΣΑ Ψυχολογία σ. 84.

1875 από τον Άγγλο Caton¹, αλλά μόλις τα τελευταία χρόνια τα μελέτησε άρκετά ο H. Berger (1938). Από τότε μιὰ σειρά έρευνητές ασχολήθηκαν με τή μελέτη τους. Οί έργασίες αυτές παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον από τήν άποψη τής σχέση τής φυσιολογίας τής νευρικής λειτουργίας και τής ψυχολογίας.

Ένα βασικό πόρισμα είναι τὸ γεγονός, πὼς ὁ ρυθμὸς α (ὅπως ὀνομάζουσι τὰ σὲ κατάστασι ἡρεμίας ἔγκεφαλικά ρεύματα) διαταράζεται σὲ περίπτωσι πού ὁ φλοιὸς δέχεται ἔρεθισμοὺς ἀπὸ τοὺς περιφερικοὺς δέχτες (αἰσθητήρια). Καλύτερα θὰ λέγαμε πὼς τὰ κύματα α «διαμορφώνονται» καὶ μετατρέπονται σὲ κύματα (ἢ ρυθμὸ) β, πού φανερώνει τίς ἐπιδράσεις στὸ φλοιὸ τῶν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν. Κι ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ ὁ ρυθμὸς α δὲν διαταράζεται ἂν π.χ. τὸ ὀπτικὸ πεδίο εἶναι «ὀμοιογενές», μὰ ἀντίθετα ἀλλάζει, μόνον ὅταν μεταβάλλεται ἡ ὀμοιογένειά του (π.χ. αἰφνίδια παρεμβολή ἀντικείμενου στὸ ὀμοιογενὲς ὀπτικὸ πεδίο)· ἐνῶ δηλαδὴ τὸ ὑποκείμενο μένει γενικά ἀδιάφορο π.χ. στὸ φῶς (ρυθμὸς α) προσέχει ὅμως τίς μορφές καὶ τὰ ἀντικείμενα τοῦ ὀπτικοῦ πεδίου τοῦ (ρυθμὸς β). Ἡ διαπίστωσι αὐτὴ εἶναι πολὺ σπουδαία, γιατί ἔρχεται νὰ ἐπικυρώσει ἀπὸ φυσιολογικὴ πλευρά, τὸ ψυχικὸ μέρος τοῦ δ ι α φ έ ρ ο ν τ ο ς - π ρ ο σ ο χ ῆ ς τοῦ ὑποκειμένου². Δείχνει, ἀκόμη, τήν ἀλληλεπίδρασι καὶ ἐνότητα τοῦ ψυχικοῦ μετὰ τὸ φυσιολογικόν, πού λειτουργοῦν ἀδιάρρηκτα, μιὰ διαδικασίᾳ μετὰ δύο μορφές. Ὁ ὀργανισμὸς τόσο π ρ ο σ έ χ ε ι ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον, ὅσο κομμάτι του τὸ ἐνδιαφέρει ἄμεσα καὶ σὲ σχέση βασικά μετὰ τήν ἐπιβίωσή του. Κι ὅταν λέμε προσέχει ἐννοοῦμε πὼς ὁ ὀργανισμὸς, τὸ ὑποκείμενο, δὲν μένει παθητικὸ στίς ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις τοῦ περιγύρου, μὰ ἀντιδρᾷ πρὸς μιὰ καθορισμένη κατεύθυνσι, μετὰ τὸ συνδυασμὸ τής ἐσωτερικῆς κατάστασής του καὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν.

Οί σύγχρονοι ἐρευνητές τῶν ἔγκεφαλικῶν ρευμάτων, ὅπως ἔδειξαν τὰ θεαματικὰ πειράματά τους³ μπόρεσαν μετὰ ἀλλή-

1. J. Del a y, *Les ondes cérébrales et la psychologie*, PUF, 1950, p. 2 κέξ.. τοῦ ἰδίου, *L'activité cérébrales*, PUF, 1958, p. 7-39.

2. Βλ. H. E y, ὁ.π. σ. 210, πρβ. J. Del a y, ὁ.π. σ. 52.

3. Βλ. ἄρθρα ἐφ. «Βῆμα» 30-3-1965 καὶ 3-4-1965 καθὼς καὶ P. C h a u c h a r d, ὁ.π. σ. 83 καὶ J. L h e r m j i t t e, ὁ.π. σ. 88-91.

λες διατάξεις νὰ ἐπιδράσουν πάνω στὰ ἐγκεφαλικά κέντρα τῶν πειραματικῶν ὑποκειμένων τους καὶ νὰ μεταβάλουν ὄχι μόνο τὴν πορεία τῆς σκέψης τους ἀλλὰ καὶ τῶν διαθέσεών τους. Μὲ μιὰ λέξη ἔφτασαν νὰ ἐλέγχουν τὴ συνείδηση κι αὐτὸ τὸ ἀσυνείδητο, νὰ ἐπιδροῦνε δηλαδή στὴ θέληση τοῦ ὑποκειμένου, νὰ ἀλλοιώνουν τὴν προσωπικότητά του καὶ νὰ δείχνεται ἔτσι πὼς δὲν ὑπάρχει καμιὰ ὑπερβατικὴ πνευματικὴ πρὸς ἐπεμβαίνει καὶ ρυθμίζει τὶς ψυχικὲς λειτουργίες, ἀφοῦ ἀρκεῖ γι' αὐτὸ μιὰ μικρὴ διαφορὰ ἠλεκτρικοῦ δυναμικοῦ.

Ἐνα ἄλλο βασικὸ πρόβλημα, ποῦ προκύπτει ἀπὸ τὶς παραπάνω διαπιστώσεις, εἶναι καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀνέδρασης τοῦ ἐγῶ καὶ τῆς συνείδησης, μιὰ θέση καὶ ἓνα πρόβλημα ποῦ εἶναι καθαρὰ μεταφυσικὸ ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἄποψη, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἐρευνῶν τοῦ ἐργαστήριου γίνεται προσπάθεια γιὰ ἐντόπιση, ὄχι τοῦ σὰν οὐσία θεωρημένου ἐγῶ στοὺς ἰδεαλιστὲς, μὰ σὰν τὸ ἀπαραίτητο συντονιστικὸ κέντρο στὸ φλοιὸ καὶ ταυτόχρονα σὰν τὸ σημεῖο τῆς ἐνότητας τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν.

Ὁ C. Bernard πίστευε πὼς τὸ ἐγῶ ἔχει τὴν ἔδρα του γενικὰ στοὺς ἐγκεφαλικοὺς λοβούς, μιὰ ἄποψη ποῦ ἔρχεται σ' ἀντίθεση μὲ τοὺς ἰδεαλιστὲς τῆς ἐποχῆς του. Ἄλλοι ὁμως ἐρευνητὲς, νεώτεροι, τοποθετοῦν τὸ συντονιστικὸ αὐτὸ κέντρο, στὶς ὑποθαλάμιες μοῖρες, ὀδηγημένοι ἀπὸ παρατηρήσεις σὲ παθολογικὲς καταστάσεις τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Οἱ διαταραχὲς τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀντιστοιχοῦν σὲ παραμορφώσεις τοῦ πεδίου τῆς συνείδησης, ὅπως π.χ. αἴσθημα ἀπομάκρυνσης ἀπὸ τὸν πραγματικὸ κόσμο, ψευδαίσθηση, παραίσθηση κ.ἄ.

Μιὰ ἄλλη προσπάθεια εἶναι νὰ συνδυασθεῖ τὸ κέντρο τοῦ ὕπνου μὲ τὴ συνείδηση. Ἡ κατάσταση τοῦ ὕπνου καθορίζεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς καταργεῖται ἢ προσαγωγῆ αἰσθητικῶν πληροφοριῶν, ποῦ στὴν κατάστασιν τοῦ ξυπνητοῦ δὲν παύουν νὰ ἔρχονται ἀπὸ τὴν περιφέρεια στὸ κέντρο. Ὡστόσο ὁμως ἀπὸ παθολογικὲς καταστάσεις διαπιστώνεται πὼς δὲν μπορεῖ τὸ κέντρο τοῦ ὕπνου νὰ εἶναι ἡ ἔδρα τῆς συνείδησης, γιατί σὲ περίπτωσιν ὀργανικῆς ἀποσύνδεσής του δὲν καταργεῖται ἡ συνείδηση¹.

1. Βλ. P. Chauchard, *Physiologie de la conscience*, PUF, 1959,

Ὅπως εἶδαμε πρὸ πάνω, πιθανότερες εἶναι οἱ ἀπόψεις πού ὑποστηρίζουν πῶς ρόλο συντονιστικό καὶ ἀνώτερης ὀλοκλήρωσης, παίζουν οἱ μετωπιαῖοι λοβοὶ ¹. Τὸ πῶς οἱ λοβοὶ αὐτοὶ παίζουν βασικὸ ρόλο στὴν ἀνώτερη ὀλοκλήρωση τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν δυναμώνεται πρῶτα ἀπὸ τὸ πῶς στὶς χειρουργικὲς ἐπεμβάσεις στὴν περιοχὴ αὐτῆ, πού ἐνῶ διαταράζουν τὴν πρωτοβουλία καὶ γενικὰ τὴ προσωπικότητα, ἀντίθετα δὲν πειράζουν τὶς αἰσθησιοκινητικὲς λειτουργίες καὶ τὴ μνήμη. Ἡ θέση τῶν λοβῶν αὐτῶν, ἔπειτα, εἶναι τέτοια πού μὲ τὴ χρονικὰ ὑστερότερη ἐμφάνισή τους προσδιορίζουν κατὰ κάποιον τρόπο καὶ τὴ λειτουργία τους. Ἐχουν ἀναπτυχθεῖ μπροστὰ καὶ πάνω ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἐγκεφαλικούς λοβούς (ἰνιακὸ, βρεγματικὸ, κροταφικὸ) πού εἶναι κέντρα κυρίως αἰσθησιοκινητικά, δηλαδὴ εἶναι κέντρα ὀπτικά, ἀκουστικά κλπ. καὶ ταυτόχρονα κινητικῶν ἀντιδράσεων. Ἔτσι οἱ μετωπιαῖοι λοβοὶ ἀναπτύχθηκαν: α) Χρονικὰ ὑστερότερα, πρᾶγμα πού συμβαδίζει μὲ τὴ νοητικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ὑποκείμενου φυλογενετικά, καὶ β) σὲ θέση τέτοια πού νὰ συντονίζουν τὶς λειτουργίες τῶν ἄλλων λοβῶν καὶ μὲ τὰ νευρωνικὰ μακρὰ κυκλώματά τους νὰ συνδέουν τὰ διάφορα κέντρα μεταξύ τους ². Ἡ ἀνάπτυξη τῶν μετωπιαίων λοβῶν ἐκφράζει τὴ προσαρμογὴ τοῦ ὀργανισμοῦ σ' ἓνα πολὺ γρήγορα μεταβαλλόμενο περίγυρο.

Ὡστόσο ὅμως οἱ μετωπιαῖοι λοβοὶ δὲν εἶναι οἱ μοναδικοὶ φορεῖς τῆς ἀνώτερης ὀλοκλήρωσης, τῆς συνείδησης καὶ τοῦ ἐγῶ ³. Πάνω στὸ θέμα αὐτό, ὁ P. Chauchard στὸ βιβλίο του *Des animaux à l'homme*, σελ. 45, ἐκφράζεται πολὺ διαλεχτικά, ἂν καὶ ξεκινᾷ ἀπὸ διαφορετικὲς προϋποθέσεις: «ἡ σκέψη δὲν παράγεται ἀπὸ τὰ ὕλικά νευρωνικὰ κύτταρα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐνέρ-

τοῦ Ἰδίου, *Les mécanismes...*, p. 55, ὅπου διαπιστώνεται πῶς ὑπάρχει κέντρο ὕπνου πού εὐθύνεται γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς φορᾶς τῆς νευρικής ἐνέργειας στοὺς νευρώνες. Βλ. J. Lhermitte, ὁ.π. σ. 129.

1. Pavlov, ὁ.π. σ. 306. P. Chauchard, ὁ.π. σ. 77-78 καὶ 80 ὅπου διαπιστώνεται πῶς μόνο βλάβη στοὺς μετωπιαίους λοβούς ἔχουμε καὶ διαταραχὴ στὴν προσωπικότητα.

2. Houssey, ὁ.π. σ. 820.

3. Pavlov, ὁ.π. σ. 302 καὶ P. Chauchard, ὁ.π. σ. 38.

γεια καὶ ἀλληλεπίδραση τῶν νευρῶνων καὶ τῶν κυττάρων τοῦ φλοιοῦ. Ὁ ἐγκέφαλος δὲν εἶναι στατικό, ἀλλὰ δυναμικὸ σύστημα» καὶ παρακάτω: «ἡ σκέψη δὲν ἐξαρτιέται ἀπὸ χωρικές ὑποδομές, ἀλλὰ ἀπὸ χωροχρονικές συνθέσεις κυμαινόμενες, πού οἱ ἀλληλεπιδράσεις τους ἀλλάζουν ἀσταμάτητα». Νά καὶ μιὰ ἄλλη πολὺ βαθειὰ διαπίστωση πού κάνει ὁ ἴδιος σχετικὰ μὲ τὴ συνείδηση: «Βάση ταυτόχρονα τοῦ ἐλεγχου τοῦ «ἐαυτοῦ» καὶ τῆς θεληματικῆς πρωτοβουλίας εἶναι ἡ ἀδιάκοπη ἐγκεφαλικὴ ἐνέργεια, πού δίνει ἔτσι στὸν ἐγκέφαλο μιὰ αὐτονομία καὶ αὐθορμησία, πρᾶγμα πού κάνει ν' ἀντιθέτουμε ἀπλὰ τὸν ἀνώτερο ψυχισμό πρὸς τὴν ἀντανακλαστικὴ ἐνέργεια».

Ἡ σημερινὴ θέση τῆς ἐπιστήμης τῆς νευροφυσιολογίας ἀντιπροσωπεύεται πολὺ καλὰ ἀπὸ τὴν παρακάτω διατύπωση ἀπὸ τοῦ P. Chauchard καὶ ἀποτελεῖ συνόψιση τῶν ἀπόψεων πάνω στοῦ θέμα τῆς συνείδησης: «Μᾶς εἶναι στοῦ ἐξῆς δυνατὸ νὰ καταλάβουμε ταυτόχρονα τὸ γενικὸ δυναμισμό τῆς φυσιολογικῆς ὁλοκλήρωσης καὶ ταυτόχρονα τὸ ρόλο τῶν διαφόρων ζωνῶν, ὄργανα αἰσθητηριακῆς ἀνάλυσης καὶ κινητικῆς ἐκτέλεσης, διευθέτηση συναφείας καὶ ὁλοκλήρωσης· δὲν ἐντοπίζου πιά τις ἐνέργειες, ἀλλὰ βρίσκουν ζῶνες ἐκλεκτικῆς ὅπου ἀθροίζονται μερικὰ νευρωνικὰ κυκλώματα, πού ὑπονοοῦν αὐτὲς τις ἐνέργειες»¹.

Βασικὴ διαπίστωση λοιπὸν τόσο ἀπὸ τὴ φυσιολογία, τὴν ἀνατομία τοῦ ἐγκέφαλου, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐγκεφαλικῶν ρευμάτων, εἶναι: 1) Ἡ ἐγκεφαλικὴ ἐνέργεια καλύπτει τὴν πνευματικὴ καὶ δὲν χρειάζεται νὰ φέρνουμε ἐξωτερικοὺς καὶ ὑπερβατικοὺς παράγοντες γιὰ νὰ συντονίζου τις ψυχικὲς λειτουργίες μὲ τις φυσιολογικῆς, ἀφοῦ ἡ ἴδια ἡ ὕψη καὶ ἡ λειτουργία τοῦ φλοιοῦ εἶναι ἱκανὴ πολὺ καλὰ νὰ κάνουν τὴ δουλειὰ αὐτὴ². 2) Διαπιστώνεται πὼς ἀπ' τὴ μιὰ τὰ ἐγκεφαλικά αἰσθησιοκινητικὰ κέντρα εἶναι αὐστηρὰ χωρισμένα καὶ ἐντοπισμένα, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμοῦ βρίσκονται σὲ ἀμοιβαία ἐπίδραση καὶ ἐξάρτηση,

1. Βλ. P. Chauchard, *Les mécanismes...*, p. 19-11 καὶ H. Ey, δ.π. σ. 237 κέξ. ὑποσ. 5.

2. Πρβ. H. Ey, δ.π. σ. 119 καὶ N. Μπουχάριν, δ.π. σ. 57 κέξ.

Έτσι πού ή δυναμική συνισταμένη τής ενέργειας τους είναι ή βάση τής πνευματικής ενέργειας, τής σκέψης και τής συνείδησης. 3) Σχετικά με τὸ ζήτημα : πῶς καθαρὰ ὑλικῆς φύσης ἐνέργεια, ὅπως ή νευρική, μετατρέπεται σὲ ψυχική, σὲ μιὰ κακατάσταση ὅπου φαίνεται πῶς δὲν ἔχει καθόλου τὰ γνωρίσματα τής ὑλικῆς ἐνέργειας, δηλ. τὸ βασικὸ σημεῖο τοῦ προβλήματος, τής σχέσης ἀντικείμενου-ὑποκείμενου, σώματος-ψυχῆς, πού ταλαντεύεται ή λύση του ἴσαμε σήμερα ἀνάμεσα στὸ Ψυχοφυσικὸ παραλληλισμὸ και τὴν Ψυχοφυσικὴ ἀλληλεξάρτηση (πού στὸ βάθος και οἱ δύο ἐρμηνεῖες εἶναι μεταφυσικὲς-στατικὲς) ἂν δὲν τὸ δοῦμε διαλεκτικὰ τὸ πρόβλημα μένει ἄλυτο. Ὁ ἰδεαλισμὸς και ὁ ὑλισμὸς αἰώνια θὰ στέκονται ἀντιμέτωποι και θὰ διαφιλονικοῦνε τὰ πρωτεῖα, ἐνῶ μπροστὰ στὰ μάτια μας θὰ συντελοῦνται τέτοιες ἐξελίξεις και πρόοδοι πάνω στὸ πρόβλημα τής προσωπικότητας τοῦ ὑποκείμενου, πού ή στάση τους θὰ παρουσιάζει ὅλα τὰ φανερώματα μιᾶς σχολαστικῆς μεσαιωνικῆς παπαδίστικης νοοτροπίας.

Μόνον ή διαλεκτικὴ ὑλιστικὴ θέση ἀντικρύζει σωστὰ τὸ πρόβλημα: Ἡ συνειδησιακὴ λειτουργία εἶναι μιὰ και ἐνιαία λειτουργία, ἀπὸ τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμον μέχρι τὸ ψυχικὸ και πνευματικὸ γεγονός τής συνείδησης, κάνει μιὰ ἀλυσίδα, πού ἀντανάκλασθαι τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον και τὶς σχέσεις του, ἀντανάκλασθαι πού διαμορφώνεται σύμφωνα με τὰ ἄμεσα στὴν ἀρχὴ (πρωτόγονοι) και τὰ ἀπώτερα και ἔμμεσα πρακτικὰ προβλήματα τοῦ κοινωνικοῦ ὑποκείμενου, ἀργότερα.

Γιατί νὰ ὑποθέτουμε (δικαιολογημένα στὴν προλογικὴ, στὴν ἀρχαία και νεώτερη λογικὴ σκέψη) δυνάμεις και ἐξωτερικὲς ὑπερβατικὲς ἐξαρτήσεις (πού πάντοτε εἶχαν στενὲς κι ἐπίγειες σχέσεις με τοὺς ἐκλεκτοὺς ἀντιπρόσωπους τής σὲ κάθε ταξικὴ κοινωνία ἀρχουσας τάξης), πού δὲ λύνουν μὰ περιπλέκουν τὸ πρόβλημα, γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὸ ψυχικὸ και πνευματικὸ μέρος τής συνειδησιακῆς λειτουργίας, ἀφοῦ ή ἐρευνα μᾶς φέρνει σὲ διαπιστώσεις, πού ὄχι σκοτιζοῦνε τὰ πράγματα, μὰ ἀντίθετα ρίχνουν ἄπλετο φῶς και τὰ βάζουν σὲ στέρεις βάσεις, τέτοιες πού νὰ μᾶς χρησιμέψουν και γιὰ τὴν πρακτικὴ δράση και γιὰ νὰ ἱκανοποιοῦν τὶς πνευματικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ ὑποκείμενου.

2. Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

A. ΣΤΑΤΙΚΗ—ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ

1. Γενικά. Ἡ ἐξέταση τοῦ προβλήματος τῆς συνείδησης καὶ γενικότερα τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἓνα πρόβλημα ποῦ ἀπὸ τὴ φύση του τὴν ἴδια, φέρνει τὶς μεγαλύτερες ἀντινομίες, ἀντινομίες ποῦ ἐκφράστηκαν καὶ διατυπώθηκαν, στὸ διάβα τοῦ χρόνου, μὲ τὶς πρὸ διαφορῆς ἀπόψεις. Συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ, πάντοτε καὶ σὲ κάθε βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ, προσπαθοῦν νὰ φυλάξουν πλεονεκτικὴ καὶ κυρίαρχη θέση στὴ συνείδηση.

Ἡ συνείδηση καὶ γενικὰ οἱ ψυχικὲς καὶ νοητικὲς λειτουργίες, φαίνονται στὸν ἀνθρώπο σὰν κάτι ποῦ στέκεται, πρὸ ὑψηλὰ ἀπ' ὅλα τὰ ἐγκόσμια. Γιατὶ αὐτὴ ἢ συνείδηση ὄχι μόνο μπορεῖ νὰ τὰ θεωρεῖ, μὰ καὶ νὰ πιστεῦει πὼς ἡ ὑψηλὴ τῆς σκοπιά, ποῦ κάνει τὴν ἐντύπωση πὼς ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ οὐσία πολὺ διαφορετικὴ ἀπ' τὸν αἰσθητὸ-ὕλικὸ κόσμο, δὲ μπορεῖ νάχει θέση μὲ τὴν ἐπίγεια ὑλικὴ ζωὴ καὶ γι' αὐτὸ ὁ ἀνθρώπος τὴ συνδέει μὲ μιὰ ὑπερκόσμια καὶ ὑπερουράνια ἀρχή: τὸ θεό. Δὲν ἔλειψαν ὅμως ἀπόψεις ποῦ θεώρησαν ὀλόκληρη τὴν νοητικὴ λειτουργία καὶ τὴ συνείδηση σὰ κομμάτι τῆς φύσης. Ὅμως πάντα σὰ πλεονεκτικὸ κομμάτι τῆς.

Ἔτσι κι ἡ θέση ἑνὸς προβλήματος, ποῦ καταλήγει στὴν διατύπωση τῆς ἐκφρασης: σχέση σώματος-ψυχῆς, ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν παραδοχὴ ἂν ἴσως δυὸ ὄντικων περιοχῶν ποῦ ὑπάρχουν ἀπὸ μόνες τους, «καθ' ἑαυτὰς» ὅπως λένε καὶ κάνουν ἀντίθεση ἢ μιὰ στὴν ἄλλη καὶ ποῦ κανονικὰ καταλήγει ἢ σχέση αὐτὴ στὴν ἐπικράτηση πάντα τῆς μιᾶς περιοχῆς πάνω στὴν ἄλλη. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι βασικὸ καὶ ἐδῶ βρίσκεται τὸ ἀποφασιστικὸ σημεῖο τῆς διαμάχης τοῦ ὕλισμου-ιδεαλισμοῦ. Ἔτσι μπαίνει τὸ ἐρώτημα: εἶναι χωριστὲς ὄντικες περιοχὲς ἢ ἢ μιὰ

είναι κατώτερη ή εξαρτιέται ή παράγεται από την άλλη; Κι αν το πράγμα έχει έτσι ή αλλιώς πώς μπορούμε να συλλάβουμε την αιτιώδη αλληλεξάρτηση και επίδραση του ενός πάνω στο άλλο ή την ανεξάρτητη δυϊστική κι εναντία, αλλά παράλληλη πορεία, του ενός με το άλλο (συντονισμένη όμως ή έναρμονισμένη); Και το κυριώτερο: αν παραδεχτούμε τις παραπάνω θεωρίες, τότε πώς μπορούμε να αντιληφτούμε και να κατανοήσουμε τη μετατροπή του φυσικού-φυσιολογικού έρεθισμού σε ψυχικό γεγονός, έστω κι αν αυτό διαπιστώνεται φως φανερά από τις νεώτερες ψυχοφυσιολογικές έρευνες; Κι αν αυτό γίνεται κάτω από την άμοιβαία αλληλεπίδραση του ψυχικού με το φυσιολογικό (άφου τὰ πειράματα, οί νευροπαθολογικές καταστάσεις, οί ψυχώσεις κι οί νευρώσεις μᾶς οδηγούν σίγουρα στο πώς το ψυχικό πεδίο καλύπτεται από το κεντρικό νευρικό σύστημα) πώς μπορούμε να το εκφράσουμε και να το νοιώσουμε;¹

Κι ακόμα γενικότερα το πρόβλημα: πώς το αντικειμενικό μετατρέπεται σε υποκειμενικό; είτε αν θέλουμε: πώς το πνεύμα επιδρά πάνω στο σωματικό, όπως το θέλει ο Ντεκάρτ ή ο Bergson, είτε το σωματικό πάνω στο πνεύμα, όπως θέλει ο Hobbes, δηλαδή μιὰ όντική περιοχή με διαμετρικά αντίθετα γνώρισμα και ιδιότητες επάνω στην άλλη; Το πρόβλημα έτσι βαλμένο από τον καιρό του Ντεκάρτ μένει άλυτο παρ' όλες τις προσπάθειες των σοφών ύστερ' απ' αυτόν στην άστική φιλοσοφία ίσαμε σήμερα. Βέβαια για να λυθεί πρέπει το ίδιο το υποκείμενο να είναι σε θέση τέτοια που να βλέπει τον εαυτό του ταυτόχρονα σαν αντικείμενο και υποκείμενο. Πρέπει δηλαδή να μπορεί να «βλέπει» τή ροή του ψυχικού του περιεχόμενου και να μπορεί να «θεάται» ταυτόχρονα τις φυσιολογικές λειτουργίες, όχι διαπιστώνοντας μόνο ένα παραλληλισμό των δυο λειτουργιών (τής φυσιολογικής και τής ψυχολογικής), αλλά και να «δεί» τή στιγμή τής «μετατροπής» του φυσιολογικού σε ψυχικό και το αντίθετο. Να μπορεί δηλαδή να είναι ταυτόχρονα ό έρευνητής και το πεδίο τής έρευνας. Μιά τέτοια θέση όμως είναι αδύνατη. Μπορούμε μόνο να διχάσουμε την έρευνα:

1. Πρβ. H. Eγ, *La conscience*, p. 243.

νά παρατηρήσουμε τὸ ψυχικὸ μέρος ἀπαραίτητα στὸν ἑαυτὸ μας καὶ ταυτόχρονα τὸ φυσιολογικὸ καὶ τὴ συμπεριφορὰ στὸν ἄλλο, ὅταν κάνει τις ἴδιες πάνω-κάτω μὲ τὸν ἑαυτὸ μας ψυχικῆς ἐνέργειες καὶ συμπεριφέρεται ὁμοια.

Ὡστόσο, προχωρώντας ἀπὸ τὸ ψυχικὸ μέρος μπορούμε νὰ φτάσουμε σ' ἓνα σημεῖο ποὺ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ τὸ ἐπισημάνουμε σὰν τὴ στιγμή ποὺ τὸ φυσιολογικὸ μετασχηματίζεται καὶ ἀναδύεται σὰ ψυχικὸ καὶ τὸ ἀντίθετο, προχωρώντας ἀπὸ τὸ φυσιολογικὸ φτάνουμε στὸ σημεῖο νὰ διαπιστώσουμε ποῖο εἶναι τὸ σημεῖο ποὺ ἐτοῦτο, τὸ φυσιολογικὸ, μετατράπηκε σὲ ψυχικὸ. Ὁ Ey, κάνοντας ὀρισμένες σκέψεις πάνω στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ φυσιολογικὸ στὸ ψυχολογικὸ, γράφει: «Ἰδιαίτερα, διακριβώνοντας πῶς ἡ ἐνέργεια τῆς Συνείδησης θεωρημένης σὰν τὴ βάση τῆς βιωμένης ἐπίκαιρης ἐμπειρίας εἶναι ἡ «περιοχὴ τοῦ ὄντος» (*l'anima sensitiva, le sensus communis*), ὅπου πραγματώνεται τὸ ρίζωμα τοῦ πνεύματος μέσα στὸ σῶμα, ἐδῶ ὅπου, αὐτὸ ποὺ σκέπτομαι καὶ εἶμαι, τὸ «τῶρα», εἶναι τὸ βίωμα τοῦ σώματός μου, σὰν τὸ κέντρο τοῦ «αἰσθάνομαι», σὰν ζωϊκὴ θέση τῆς παρεμβολῆς τοῦ παρόντος χώρου καὶ χρόνου»¹. Ἔτσι λοιπόν, ἂν ἔχει δίκιο ὁ Piéron² ποὺ λέει: «ἡ ἄμεση μελέτη τοῦ νευρικοῦ συστήματος δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς κάνει νὰ βγοῦμε ἀπὸ τις ὑποκειμενικῆς καταστάσεις παρὰ μόνο ὅσες ἀνήκουν στὸν ἐρευνητὴ», ἄλλο τόσο δίκιο ἔχει ὁ Lapique ὅταν διαπιστώνει: «ὅταν βλέπουμε ἀπ' ἔξω τὴν συμπεριφορὰ ἐνὸς σπονδυλωτοῦ νὰ παρομοιάζει μὲ τοῦ ἀνθρώπου, πρέπει νὰ εἴμαστε σκλάβοι ἐνὸς ἀλύγιστου μεταφυσικοῦ δογματισμοῦ, νὰ ἀποφύγουμε νὰ παραδεχτοῦμε πῶς ἰδωμένη ἀπὸ μέσα αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ, ὑπονοεῖ ἀνάλογα ψυχικὰ φαινόμενα»³. Καὶ ὁ Ρῶσος ψυχοφυσιολόγος Rubinstein, γενικεύοντας τις ἀπόψεις, διατυπώνει: «Κάθε ἐπιστήμη μελετᾷ τις ἐκδηλώσεις τῆς πραγμα-

1. H. Ey, *Études psychiatriques*, No 27, p. 718.

2. H. Piéron, *De l'apport actuel de la neurophysiologie à la psychologie* (An. Psychol. N° 53, 1953).

3. P. Chauchard, *Les mécanismes cérébraux et la prise de la conscience*, p. 2.

τικότητας στις ειδικές της σχέσεις. Για τη φυσιολογία ή πραγματικότητα εμφανίζεται σαν ένα σύνολο διεγέρσεων που επενεργούν πάνω στους αναλυτές και στον εγκέφαλο. Για την ψυχολογία αυτή ή πραγματικότητα εμφανίζεται ποιοτικά σαν αντικείμενα γνώσης και πράξης, αντικείμενα που ο άνθρωπος βρίσκεται σε σχέση σαν ύποκειμενο»¹.

Η λύση του προβλήματος αυτού, δηλ. της σχέσης σώματος-ψυχής, επειδή ακριβώς παρουσιάζει την αντινομία που επισημάναμε, πώς δεν μπορούμε να «δοῦμε» τη μετατροπή του φυσιολογικού σε ψυχολογικό, αλλά να το διαπιστώνουμε μόνο μπορούμε με ἑμμεσες μεθόδους, κινήθηκε αναγκαστικά ανάμεσα σε δυο αντίθετες βασικές απόψεις, που σχετίζονται με τις γενικότερες φιλοσοφικές τάσεις του κάθε διανοητή και έρευνητή· δηλαδή κινήθηκε ανάμεσα στον ὕλισμό και ιδεαλισμό, σ' όλες τις αποχρώσεις τους.

Όμως κι οι δυο αυτές θεμελιακές κι αντίθετες απόψεις, σ' ὄλη τή μακραίωνη ἱστορία τής πνευματικῆς πορείας τής ἀνθρωπότητας, ἐξετάζονται στατικά-μεταφυσικά, εἴτε ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ιδεαλισμοῦ εἴτε τοῦ ὕλισμοῦ. Ἄν ἔχουμε δυναμικές-διαλεκτικές ἀπόψεις σχετικά με τὴν πορεία τοῦ αντικειμενικοῦ κόσμου, στὴν περιοχὴ τοῦ ψυχικοῦ εἴτανε, φυσικά, ἀδύνατο νὰ «δοῦνε» τὸ θεωρητικὸ ὄργανο τοῦ ἀνθρώπου ἀλλοιῶς, παρά: στατικά-μεταφυσικά, δηλ. σὰν ταυτόσημο πάντα με τὸν «εαυτό» του καὶ ἀνάλλαγο. Εἴτανε αὐτονόητο τὸ γεγονός, πὼς ὁ νοῦς, πὼς τὰ «πανθ' ὄρα» νὰ φαίνεται πὼς εἶναι τὸ σταθερὸ καὶ μόνιμο, τὸ ἀπόλυτο καὶ μοναδικὰ ὑπαρκτὸ ὄν, τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τοῦ κόσμου, ἔτσι πὼς ὁ Παρμενίδης νὰ πεῖ: «Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι» (Diels, Vorsokr. 1966, p. 231) καὶ οἱ Σκεπτικοὶ πὼς με τοὺς «τρόπους» τους θὰ προσπαθῆσουν νὰ κλονίσουν τὴν ἐμπιστοσύνη στὸ λογικὸ, στὸ βάθος στηρίζονται σ' αὐτὸ, τὸ λογικὸ τὸ ἴδιο γιὰ νὰ βγάλουν τὰ ἐπιχειρήματά τους ἐναντίά του, πέφτοντας σὲ κατάφωρη ἀντίφαση. Κι ἔπειτα ὀλόκληρη ἡ ἀρχαία φιλοσοφία δὲ στηρί-

1. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν P. Chauchard, στὸ πρὸ πάνω ἔργο του, σ. 8.

ζεται παρά στην ἐμπιστοσύνη τοῦ λόγου, στοῦ λόγο πού ἀργότερα, στη χριστιανική θεολογία, θά ἐνσαρκωθεί καί θά θεοποιηθεῖ.

Ἔτσι μπορούμε βασικά καί μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια νὰ χωρίσουμε τίς ἀπόψεις ἀπὸ ἱστορική καί ταυτόχρονα μεθοδολογική πλευρά, σὲ δυὸ διαμετρικὰ ἀντίθετες ἀντιλήψεις στοῦ ἀντίκρουσμα τοῦ προβλήματος. Ἔτσι ἔχουμε:

1. Τὴ στατική-μεταφυσικὴ ἄποψη, ὅπου κάτω ἀπ' αὐτὸν τὸν τίτλο μπορούμε νὰ βάλουμε: τὸν ὑλιστικὸ μονισμό καί ἰδεαλιστικὸ ντουαλισμό, πού ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν σχέσεων τῆς ψυχῆς καί τοῦ σώματος, μπορούν νὰ πάρουν τὴ μορφή: τῆς ψυχοφυσικῆς ἀλληλεπίδρασης εἴτε τοῦ πιὸ ἐξελιγμένου ψυχοφυσικοῦ παραλληλισμοῦ στὰ νεώτερα χρόνια (Leibniz, Σπινόζα κλπ.). Σ' ἀντίθεση μὲ τὴ στατικὴ καί τὴ μεταφυσικὴ ἀντίληψη ἔχουμε:

2. τὴ Δυναμική-διαλεχτικὴ ἄποψη, ὅπου ἡ ὑλιστικὴ διαλεχτικὴ, παίρνει τίς ψυχικὲς λειτουργίες π ρ ὠ τ α σὰν ἀντανάκλαση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καί ταυτόχρονα σὰν συνείδηση τῆς ἀντανάκλασης αὐτῆς, δ ε ὑ τ ε ρ ο, στὴ διάπλαση καί διαμόρφωση τῆς σὰν συνείδησης αὐτῆς ἀντανάκλασης ἀπὸ τὸ συνολικὸ ὄργανισμό, πού συνοψίζεται καί ἐκφράζεται σὰν ἑαυτὸς (διάπλαση καί διαμόρφωση πού γίνεται ὄχι ἀπὸ ἓνα πνεῦμα πού προϋπάρχει κι ἔρχεται καί τρυπώνει στοῦ σώμα, ἀλλὰ ἀπὸ ὄργανα πού διαπλάθονται στὴν πορεία τῆς φυλογένεσης, ὀργανικῆς καί ψυχικῆς, μέσα στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως εἶδαμε) καί τ ρ ἰ τ ο πὼς τίς θεωρεῖ ὄχι σταθερὲς καί ἀναλλοιώτες, ἀπόλυτες, ἀλλὰ σὰ μιὰ δυναμικὴ-διαλεχτικὴ πορεία ἀνάπτυξης ἀπὸ τίς ἀπλούστερες μορφές τους ἴσαμε τὴ σημερινὴ πολυπλοκότητά τους: βρίσκεται ἀντιμέτωπη μὲ ὅλες τίς προηγούμενες ἐρμηνεῖες πού ἔδιναν οἱ σοφοὶ στὶς ψυχικὲς λειτουργίες.

Τὸ ψυχικὸ, τίς ψυχικὲς λειτουργίες, ἡ διαλεχτικὴ ἀντίληψη τίς θεωρεῖ πὼς εἶναι: τὸ ὄν τὸ ἴδιο καί ἡ ἀντανάκλασή του, ἡ ἀνώτερη ἴσαμε σήμερα βαθμίδα ἐξέλιξής του. Οἱ ψυχικὲς λειτουργίες διαπιστώνεται πὼς εἶναι ταυτόχρονα καί φυσιολογικὲς καί συγκροτοῦν τὴ ΣΛ, πού εἶναι συγκερασμός: 1. τοῦ ABP (exteroceptive), 2. τοῦ EBP (interoceptive) καί 3. τῶν

έσωοργανικῶν διεγέρσεων (p̄rgorgioceptive), πού ἀπαρτίζουν, 4. τὸ ΣΠ της, σάν τὴν ἐστία τοῦ ἄμεσου ἐπίκαιρου μὰ καὶ ἀδιάκοπα μεταβαλλόμενου παρόντος.

Ἔτσι ὅπως διαπιστώνεται τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης: σώματος καὶ ψυχῆς πού ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἴσαμε τὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, τόσο βασάνισε τοὺς σοφοὺς καὶ ἐμπόδισε τὸ διανοητικὸ ζετύλιγμα τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ καιρὸ ἀνήκει στὸ πνευματικὸ μουσεῖο τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἡ ψυχὴ σάν οὐσία, σάν ὄντοτητα ξεχωριστὴ καὶ ἀνεξάρτητη, πού ξεκίνησε ἀπὸ τὴν προλογικὴ νοοτροπία, σὰ προβολὴ καὶ προσωποποίηση τῶν ἀσυνειδητῶν ἀκόμη ψυχικῶν λειτουργιῶν σὲ μορφές, πού ἀδιάκοπα βρισκόντουσαν σὲ ἐξέλιξη καὶ ἀνάπτυξη, (σὲ ἄμεση πάντοτε συνάφεια μὲ τὴν κοινωνικο-οικονομικὴ) ὑπάρχει μόνο στὶς προλογικὲς καὶ μυθολογικὲς θρησκείες καὶ στὴ φαντασία τῶν ποιητῶν.

Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ποῦμε πῶς εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ρίξουμε μιὰ σύντομη ἱστορικὴ ματιὰ, μὲ ἀφετηρία τὴν ἀρχαϊκὴ¹ νοοτροπία, γιὰ νὰ δοῦμε πῶς κινήθηκαν οἱ ἀντιλήψεις, χρήσιμη ἄλλωστε γιὰ τὴν κατανόηση τῆς γέννησης καὶ ἐξέλιξης τῆς Συνειδησιακῆς Λειτουργίας.

Μέσα στὴ διαδρομὴ τῆς ἱστορίας οἱ μορφές τῆς σκέψης ἀλλάζουν διαρκῶς καὶ πολλὰς φορὲς, οἱ διανοητὲς στὶς διαφορὲς κοινωνικὲς καταστάσεις, βρίσκονται σ' ἀντίθεση μεταξύ τους, ἔτσι πού οἱ ἰδεαλιστικὲς ἀπόψεις νὰ συνυπάρχουν ταυτόχρονα μὲ τὶς ὑλιστικὲς. Ἡ ἰδεαλιστικὴ ἄποψη π.χ. τοῦ Πλάτωνα συνυπάρχει μὲ τὴν ὑλιστικὴ τοῦ Δημόκριτου στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὰ νεώτερα χρόνια οἱ ντουαλιστικὲς ἰδεαλιστικὲς ἀπόψεις τοῦ Ντεκάρτ μὲ τὶς ὑλιστικὲς τοῦ Hobbes, Cas-sendi. Μήπως καὶ στὶς μέρες μας δὲν βρίσκονται ἀκόμη ἀπόψεις φιλοσοφικὲς (φυσικὰ ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς καθαρὰ θρησκευτικὲς) πού θεωροῦν τὴ ψυχὴ σάν οὐσία κι ἐρχονται σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ἐπιστήμη; Ἔτσι θ' ἀρχίσουμε ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ εἶτε

1. Μὲ τὸν ὄρο ἀρχαϊκὴ νοοτροπία θὰ πρέπει νὰ νοήσουμε τὴν προλογικὴ προϊστορικὴ νοοτροπία σὲ διάκριση ἀπὸ τὴ σημερινὴ προλογικὴ νοοτροπία τῶν σύγχρονων πρωτόγονων φυλῶν, βλ. καὶ J. C a z e n e u e, *La mentalité archaïque*, éd. Colin, 1961.

ἀρχαϊκή νοοτροπία, όταν πιά ἔχει διαμορφωθεί μιὰ πρωτόλεια παράσταση, πού σημειώνει τὶς ἀπαρχές, τὴν ἀφετηρία γιὰ τὴν πνευματικὴ παράσταση τῆς ψυχῆς.

2. Ἀρχαϊκὴ ἀντίληψη: Ἡ πρωτόγονη προϊστορικὴ εἶτε ἀρχαϊκὴ νοοτροπία εἶναι ντουαλιστικὴ-ύλιστικὴ. Ὁ πρωτόγονος ὅπως λέει ὁ Jung: «ἔχει τὸ ἓνα πόδι στὴν πραγματικότητα καὶ τὸ ἄλλο στὸν κόσμον τῶν πνευμάτων»¹, μόνο πού κι ἐτοῦτο τὸν κόσμον τὸν θεωρεῖ ἐξίσου πραγματικὸ, ὑλικό.

Ἡ παράσταση τῆς ψυχῆς εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ περιεχόμενα τῆς ἀρκετὰ προχωρημένης προλογικῆς νοοτροπίας. Ἐδῶ ὀλόκληρη ἡ συνειδησιακὴ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπου διακατέχεται καὶ διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν παράσταση αὐτῆ, πού ἔχει βέβαια ἀποχτήσει μέσα στὴν κοινωνικὴ παραγωγικὴ συμβίωση, μὰ πού ἐπηρεάζει τὸ συνειδησιακὸ παραστατικὸ περιεχόμενο καὶ δίνει κάθε φορά, ἀνάλογα, τὴ σφραγίδα τῆς σ' αὐτό.

Ἡ παράσταση τῆς ψυχῆς ἀρχικὰ στὴν ἀρχαϊκὴ νοοτροπία δὲν ἔχει ὑπερβατικὸ χαρακτήρα. Δὲν πιστεύει δηλαδὴ τὸ ὑποκείμενο στὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἄλλου ὑπαρκτικοῦ ἐπίπεδου, ὅπου πηγαίνουν οἱ ψυχὲς τῶν πεθαμένων, μὰ ἀντίθετα ὁ νεκρὸς μὲ τὸ σωματικὸ του μέρος καὶ τὴ ψυχὴ πηγαίνει σ' ἓνα κόσμον ὀλοσδιόλου ὁμοιο μ' αὐτὸν πού ζεῖ στὴ γῆ, ὑλικό. Ὡστόσο ἡ ἀποψη αὐτῆ τῆς ἀρχαϊκῆς νοοτροπίας ἐκφράζει τὴν πρώτη ἀντίληψη τῆς διάκρισης τοῦ φυσικοῦ ἀπὸ τὸ ὀργανικό. Μὲ τὴν ἀνθρωπομορφικὴ του δύναμη ὁ πρωτόγονος προϊστορικὸς εἶτε σύγχρονος, ἀνθρώπος, φαντάζεται τὴ ψυχὴ σὰν ὄν ὑλικό, τὴ «σωματοψυχὴ» ὅπως λένε, εἶτε ὅπως θέλει ὁ L. Buhl («τὸ διπλό» του· στὸ *L'âme primitive* (σ. 131-132) παρατηρεῖ πὼς δὲν ὑπάρχει χωρισμὸς τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ πνευματικὸ στὴν πρωτόγονη παράσταση γιὰ τὴ ψυχὴ: «Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ὕλη καὶ στὸ πνεῦμα, πού μᾶς φαίνεται τόσο φυσικὴ σχεδόν, δὲν ὑπάρχει γιὰ τὴν πρωτόγονη νοοτροπία ἢ τ' ὀλιγότερο, αὐτὸς τὴν ἐρμηνεύει διαφορετικὰ ἀπὸ μᾶς. Γι' αὐτοὺς δὲν ὑπάρχει ὕλη-σῶμα, πού νὰ μὴν ἀκτι-

1. C. Jung, *La dialectique du Moi et de l'inconscient*, éd. Gallimard, 1964, p. 274.

νοβολεί κάποια μυστική δύναμη, που θα την ονομάσουμε πνευματική. Δέν υπάρχει, περισσότερο μιὰ πνευματική πραγματικότητα που δέν θα ήταν ένα όν πλήρες, μ' άλλα λόγια συγκεκριμένο, με τή μορφή ενός σώματος...» και φέρνει άφθονα παραδείγματα, σχετικά μ' αυτές τις αντίληψεις στους πρωτόγονους¹.

Ό αποχωρισμός από τό ύλικό σώμα στον ύπνο ή στο θάνατο, μιās «ουσίας», του «διπλού» του, είναι τής ίδιας φύσης με τό πρώτο, δίχως καμμιά διαφορά, γιατί έχουν τις ίδιες ιδιότητες, αφού κάθε επίδραση πάνω σ' αυτό τό «διπλό» (πρβλ. L. Buhí, στο πιό πάνω έργο, σελ. 350) σά μέρος μιās ενιαίας ουσίας, έπηρεάζει και τό άλλο, τό ζωντανό σώμα του και τό αντίστροφο. Γιατί, για τόν πρωτόγονο, αυτά βρίσκονται στο ίδιο όντικό επίπεδο, είναι ύπαρκτά αντικείμενα. Κι άκόμη όταν αυτός βάζει τροφές στους πεθαμένους πρόγονους, δέν είναι άρχικά συμβολικό, όπως νομίζουμε², μ' αντίθετα, γι' αυτόν είναι πραγματική πεποίθηση, δηλαδή πώς κρώνουν, διψάνε, πεινάνε, κλπ. (πρβλ. L. Buhí, ό.π. σελ. 351).

Άπό τή στιγμή που ό πρωτόγονος άρχίζει νά ξεχωρίζει τό «διπλό» του, δηλ. άρχίζει νά σχηματίζει τις πρώτες παραστάσεις για τή ψυχή, πώς κάτι σαν άνάσα (πνεύμα) είτε άγέρας, είναι εκείνο που δίνει τήν κινητικότητα και γενικά τις ζωϊκές και ψυχικές λειτουργίες στο σώμα, άπό τή στιγμή εκείνη γίνεται άσυνείδητα, ή πρώτη προβληματική αντιμετώπιση τής σχέσης σώματος και ψυχής, όπως θα ειπωθεί άργότερα. Είναι ή πρώτη πολύ στοιχειώδης και άσαφής παράσταση του χωρισμού του φυσικού-άνόργανου από τό όργανικό, που έτούτο τό τελευταίο περιλαμβάνει και τις ψυχικές λειτουργίες.

Οί μορφές που πήρε ή παράσταση αυτή δηλ. ή ψυχή και ή σχέση της με τό σώμα—που είναι άκόμη βασικό μεταφυσικό φιλοσοφικό και θρησκευτικό πρόβλημα στην άστική διάνοηση—άπό τήν άρχαϊκή νοοτροπία ίσαμε τήν ιστορική έποχή

1. Πρβ. J. Przyłuski, La participation, PUF, 1940, p. 141.

2. Φυσικά άνάλογα με τήν εξελικτική βαθμίδα τής ΣΛ. Βλ. και B. Malinowski, Mythé in primitive psychology, éd. Norton, 1926, p. 12.

καὶ στὶς μέρες μας ἀκόμη, παρουσιάζει πολλές ἀποχρώσεις.

Ὡστόσο κοινὸ χαρακτηριστικὸ στὶς ἀποχρώσεις αὐτές, τὶς πρὶν τὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ, εἶναι πὼς παίρνουν τὴ ψυχὴ σὰν κάτι ὕλικό, ἄποψη ποὺ ἔφτασε μέχρι τοὺς προσωκρατικούς φιλόσοφους. Ὅμως ὁ χωρισμὸς εἶχε γίνει καὶ ὁ ὕλιστικὸς αὐτὸς ντουαλισμὸς¹, ὅταν μπαίνουμε στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ καὶ μὲ τὶς δουλοκτητικὲς ταξικὲς κοινωνίες (ἀγροτικὲς) γίνεται βαθμιαία ἰδεαλιστικὸς, μὲ τελικὴ κατάληξη ἀπὸ τοὺς ἰδεαλιστές φιλόσοφους: τὴν προσπάθεια γιὰ τὸ ξεκαθάρισμα τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὴν ὕλικότητα, ὅπως λένε.

Κι ὅσο προχωρεῖ τὸ διανοητικὸ δούλεμα, ἀπὸ κοινωνικο-οικονομικοὺς λόγους κι ἰδιαίτερα στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ κοινωνία στὴν ἀκμὴ τῆς, καταφύγιο γι' αὐτὴ τὴ δουλειά (δηλαδή τὸ ξεκαθάρισμα τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὴν ὕλικότητα) τὸ βρίσκουμε στὴ νόηση. Παριστάνεται τὸ αὔλο μὲ νοητικὲς εἰκόνες, μὲ παραστάσεις παρμένες ἀπὸ τὸν ὕλικὸ κόσμο. Ἔτσι ἐκεῖνο ποὺ πετυχαίνεται εἶναι νὰ δώσουμε μιὰ ἔννοια γιὰ τὴν ψυχὴ (ἔδῳ καὶ τοῦ θεοῦ) μὲ ἀρνήσεις ἀπέναντι στὰ ὕλικά σώματα, μιὰ εἰκόνα δίχως ὑπαρκτικότητα (existencia), ὅπως: ἀόρατο (=ἀντίθεση στὰ ὄρατά), αὔλο (=ἀντίθεση γενικὰ στὴν ὕλικότητα), ἄπειρον (=αὐτὸ ποὺ δὲν πέφτει στὴν πείρα μας μὲ τὶς αἰσθήσεις) κ.ἄ. εἴτε μὲ διορισμοὺς ποὺ ἐκφράζουν ἐπίταση ἀνθρώπων ἰδιοτήτων (=παντοδύναμο, πάνσοφο). Κι ἐπειδὴ στὸ ὕλικὸ πάντα εἶναι δοσμένη καὶ αὐτονόητη ἢ ὑπαρκτικότητα, τὸ substratum, πὼς θὰ τὴν φανταστοῦμε στὶς παραπάνω ἀρνήσεις; Πολλοὶ τὸ δήλωσαν, ὅπως λέει ὁ Χ. Θεοδωρίδης, πολὺ σωστά, μὲ τὸ ἀντίθετό τῆς, τὸ ἀ-νύπαρκτο, τὸ μηδέν, τὸ τίποτα, τὴν ἀνυπαρξία, ποὺ κάνει δηλαδή ἀντίθεση στὴν ὑπαρξὴ².

Τὸ ξεκαθάρισμα τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὴν ὕλικότητα στηρίζεται στὴν παραδοχὴ a priori τῆς πνευματικῆς περιοχῆς κι ἔτσι ἢ ἐμπλοκὴ τῆς μὲ τὸν ὕλικὸ κόσμο φαντάζει σὰν κάτι παράδοξο, ἀφοῦ εἶναι αὐτάρκης κι αὐτοδύναμη ἀπὸ μόνη τῆς.

1. L. B r u h l, Fonctions mentales..., στὸν πρόλογο, ὅπου ἀναφέρεται στὸν ἀνιμισμὸ τῆς ἀγγλικῆς ἀνθρωπολογικῆς σχολῆς ποὺ εἶναι ὑστερότερος καὶ συναντιέται μόνο στὶς ἀγροτικὲς κοινωνίες.

2. Βλ. Χ. Θεοδωρίδης, Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία, 1955, σ. 327.

3. Ἄρ χ α ί α ἐ π ο χ ή. Σὲ κάθε ἐποχὴ οἱ ἄνθρωποι ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξία πού ἔδιναν στὴν κοινωνικὴ ζωὴ τους, βαθμολογοῦσαν καὶ ἔδιναν ἀνάλογα ἀξία, πότε στὸ ἓνα ἢ στὸ ἄλλο: στὸ σῶμα τους ἢ τὸ «διπλό» τους, πού ἀργότερα ὀνομάζεται ψυχὴ. Γιὰ παράδειγμα στὸν Ὅμηρο, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Χ. Θεοδο-ρίδης (Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία, 1955, σελ. 32 κέξ.) στὸ θά-νατο, αὐτὸ πού φεύγει ἀπὸ τὸ σῶμα εἶναι ἓνα «χλωμὸ κι' ἄπιαστο εἶδωλο» τῆς πραγματικῆς σωματικῆς ζωῆς. Ἡ ζωὴ δὲν εἶναι φυγὴ ἀπὸ εὐτυχισμένους καὶ μακρινούς παράδεισους γιὰ τὸν ὀμηρικὸ Ἕλληνα, ἀλλὰ τὸ «γλυκύτερο» πράγμα πού τὸ ζεῖ μὲ τὶς αἰσθήσεις καὶ τὸ σῶμα του. Ἀντίθετα, στοὺς Αἰγύπτιους εἶτε στοὺς Ἰνδούς (σὲ μιὰ κοινωνικὴ ὀργάνωση διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῶν Ἑλλήνων) ὅπου κι ἡ ἀντίληψη τῆς ζωῆς εἶναι διαφορετικὴ κι ἀκόμη ἡ τάση γιὰ φυγὴ ἀπὸ μιὰ καταθλιπτικὴ ζωὴ εἶναι ἔντονη, ὁδηγεῖ στὴν ἀντίληψη πὼς ἡ ζωὴ εἶναι περαστικὸς σταθμὸς καὶ τὸ ὑλικὸ σῶμα, ἓνα «σῆμα», ὅπως θὰ ποῦνε οἱ ὄρφικοὶ εἶτε οἱ πυθαγόρειοι, ὅπου κλείνεται ἡ ψυχὴ, μιὰ φυλακὴ.

Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Μετὰ τὰ φυσικά του κι ἀπὸ λίγα ἀποσπάσματα τῶν προσωκρατικῶν φιλόσοφων πού σώζονται (συλλ. Diels) αὐτοὶ παραδέχονται ὑλικὴ τὴν πρώτη ἀρχὴ τοῦ κόσμου: «τῶν δὴ πρῶτον φιλοσοφησάντων οἱ πλεῖστοι τὰς ἐν ὕλης εἶδει μόνας αἰτήθησαν ἀρχὰς εἶναι πάντων· ἐξ οὗ γὰρ ἔστιν ἅπαντα τὰ ὄντα καὶ ἐξ οὗ γίγνεται πρῶτον καὶ εἰς δ' φθείρεται τελευταῖον, τῆς μὲν οὐσίας ὑπομενούσης τοῖς δὲ πάθεσι μεταβαλλούσης, τοῦτο στοιχεῖον καὶ ταύτην ἀρχὴν φάσιν εἶναι τῶν ὄντων, καὶ διὰ τοῦτο οὔτε γίνεσθαι οὐδὲν οἴονται οὔτ' ἀπόλυσθαι, ὡς τῆς τοιαύτης φύσεως αἰεὶ σπιζομένης...» (Ἀριστοτ. *Metaphys.* Α3, 983 β, 6). Ἀπὸ τὴν ἐκθεση αὐτῆ τοῦ Σταγειρίτη γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τῶν προσωκρατικῶν καταφαίνεται ἡ πρόοδος πού εἶχε συντελεστεῖ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴ διανοητικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου κι ὁ κόσμος εἶναι ὑλικός κι αὐτὴ ἡ ψυχὴ εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τῆς ὑλικῆς, μόνο πού εἶναι μιὰ ὕλη πῶς δραστήρια κι ἐνεργητικὴ. Οἱ Ἕλληνες τὴν ὕλη δὲν τὴν θεώρησαν ἄν κάτι προικισμένο μὲ ἀδράνεια στὴν ἔννοια πού τῆς ἔδωσαν

οί μηχανιστικές ἀντιλήψεις στὰ νεώτερα χρόνια. Κι ἂν κανεῖς τοὺς ἀποδώσει μιὰ τέτοια ἄποψη στὶς φιλοσοφικές τους θεωρήσεις δὲν θὰ κάνει παρὰ νὰ μεταφέρει τὶς ἀντιλήψεις τοῦ μηχανοκρατικοῦ ὕλισμοῦ στὶς ἀρχαῖες ἑλληνικές¹. Ἄν θεωροῦν πῶς τὸ ὑπόστρωμα (substratum) παρ' ὄλες τὶς μεταβολές παραμένει τὸ ἴδιο (τὸ μεταφυσικό τους στοιχεῖο) εἶναι γιατί ξεκίνησαν χωρὶς νὰ ξεκαθαρίσουν τὴν ἔννοια τῆς ὕλης καὶ γι' αὐτὸ φαντάστηκαν ὁ καθένας τους πότε τῆ γῆ, τὸ νερὸ ἢ τὸν ἀέρα σὰν πρώτη ὕλη, ὅπως ὁ τεχνίτης ποῦ πλάθει τὸ ἔργο του, παίρνει τὴ λάσπη εἴτε τὸ ξύλο (ὕλη = ὕλοτομῶ) καὶ φτιάχνει ἐκεῖνο ποῦ σχεδίασε στὸ μυαλό του. Ὅμως τὴν ὕλη αὐτὴ ὅπως εἶδαμε στὸ ἀπόσπασμα παραπάνω δὲν τὴν θεωροῦν ἀδρανῆ, ξετελειωμένη, ποῦ περιμένει νὰ τῆς ἔρθει ἀπ' ἔξω ἡ κίνηση, τὸ «πρῶτο κινουν», γιὰ νὰ πάρει ὄψη. Ὅχι. Ἡ ὕλη κλείνει μέσα της τὴ δύναμη, τὴν ἐνέργεια νὰ γίνει κάτι ἄλλο, νὰ μετασχηματίζεται: Φύση εἶπαν τὸν κόσμον, σὰν κάτι ποῦ φυτρώνει ὀργανικά καὶ ἐξελίσσεται καὶ πορεύεται, ἕνα γίγνεσθαι ἀδιάκοπο. Ἔτσι καὶ τὴν ψυχὴ τὴ θεωροῦσαν σὰν ἀρχὴ τῆς ὀργανικῆς καὶ ψυχικῆς ζωῆς καὶ ὅπως μᾶς πληροφορεῖ πάλι ὁ Ἄριστοτέλης στὸ περὶ Ψυχῆς (A2, 405a 19) καὶ ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος (1, 24) θεωροῦσαν πῶς καὶ τὰ ἄψυχα ἔχουν ψυχὴ, ὅπως ὁ μαγνήτης καὶ τὸ ἤλεκτρο καὶ ἀπὸ κεῖ λέει ὁ Ἄριστοτέλης πάλι (A5 411a 7) Ἴσως ὁ Θαλῆς ξεκίνησε νὰ πεῖ ὅτι ὅλα εἶναι γεμάτα θεῶν καὶ δαιμόνων, ὀλοφάνερο κατάλοιπο τῆς προλογικῆς νοοτροπίας. Καὶ ὅπως συνήθως γίνεται στοὺς στωϊκοὺς, ποῦ ἀποδίνουν τὶς γνώμες τους καὶ στοὺς παλιότερους, ὁ Ἄετιος μᾶς συμπληρώνει πῶς τὴ φύση τῆς ψυχῆς τὴ θεωροῦσαν αὐτεκίνητον καὶ αὐτοκίνητον.

Φαίνεται πῶς ἡ ψυχὴ, ἀπὸ τὸν Ὅμηρον ἴσαμε στοὺς προσωκρατικούς εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ψυχικῆς καὶ ὀργανικῆς ζωῆς, ὅπου δὲν εἶναι ξεχωρισμένα ἀκόμη τὸ ὀργανικὸ ἀπὸ τὸ ψυχικὸ², γι'

1. Πρβ. Κ. Γεωργούλη, Ἄριστοτέλους, Πρώτη φιλοσοφία, στὴν Εἰσαγωγή.

2. Πρβ. Θ. Βορέα, Ἀνάλεκτα, 1939, τ. II, σ. 123-157, 158-203 καὶ 204-217.

αυτό και έντοπιζαν τις διάφορες ψυχικές λειτουργίες σὲ ὄργανα πού δὲν εἶχαν καμμιά εἰδική σχέση μ' αὐτά

✓ Ὁ Ἄναξιμανδρος πιστεύει καὶ ρίχνει τὴν μεγαλοφυή ἰδέα πρῶτος πὼς ὁ ἄνθρωπος κατάγεται ἀπὸ ἄλλα ζῶα («ἐτι φησίν, ὅτι κατ' ἀρχὰς ἐξ ἄλλοειδῶν ζώων ὁ ἄνθρωπος ἐγεννήθη» (Diels ἀπ. 10).

Σχετικὰ μὲ τὸν Ἄναξιμένη καὶ Ἄναξαγόρα (καὶ Ἀρχέλαο) ὅτι «ἀερώδη τῆς ψυχῆς τὴν φύσιν εἰρήκασιν» μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀέτιος πάλι, καὶ σχετικὰ μὲ τὸν Ἄναξιμένη, εἰδικότερα, λέγεται πὼς : «οἶον ἢ ψυχῇ, φησίν, ἢ ἡμετέρα ἀήρ οὔσα συγκρατεῖ ἡμᾶς» γιατί πιστεύει ὁ Ἄναξιμένης πὼς ἡ ὑλικὴ ἀρχὴ εἶναι ὁ ἀέρας (Diels, Anaximenes, 15, 2).

✓ Ὁ Ἡράκλειτος πιστεύει πὼς ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴ λεπτιὴ καὶ ζωντανὴ ὕλη τῆς φωτιᾶς, πού κινεῖται καὶ μεταβάλλεται ἀδιάκοπα. Στὸν ὕπνο μόνο σταματᾷ προσωρινὰ καὶ στὸ θάνατο παντοτινὰ. Φαίνεται πὼς ὁ Ἡράκλειτος γνωρίζει καλὰ κι ἔχει μελετήσει τὸν πνευματικὸ κόσμο τοῦ ἀνθρώπου γιατί πιστεύει ὅτι ἂν μὲ τὴν ψυχὴ γινόμαστε ἱκανοὶ νὰ μετέχουμε τοῦ λόγου τοῦ «ξυνοῦ» (κοινοῦ) ὥστόσο «ψυχῆς πείρατα ἰὼν οὐκ ἂν ἐξεύροιο, πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει» (Ἄπ. 45).

Κι ὁ Ἐμπεδοκλῆς θεωρεῖ ὅπωςδήποτε τὴν ψυχὴ ὑλική· γιατί τὴ φαντάζεται ὁμοούσια μὲ τὰ ριζώματά του (γῆ, ἀήρ, ὕδωρ, πῦρ).

Στὸν Ἄναξαγόρα φαίνεται πὼς ἀρχίζει νὰ ξεχωρίζει κάπως καθαρὰ τὸ ὄργανικὸ ἀπὸ τὸ ψυχικὸ κι αὐτὸ ἀπὸ τὸ πνευματικὸ, γιατί πιστεύει πὼς τόσο ἡ ὕλη ὅσο καὶ ἡ ψυχὴ διαφέρουν ἀπὸ τὸ νοῦ. «Ὁ νοῦς ἔστιν ἄπειρον καὶ αὐτοκρατὲς καὶ μέμικται οὐδενὶ χρήματι, ἀλλὰ μόνος αὐτὸς ἐπ' ἑαυτοῦ ἔστιν» (Diels 7-12) καὶ συμπληρώνει ἄλλοῦ πὼς ὁ νοῦς εἶναι «πάντων χρημάτων λεπτότατόν τε καὶ καθαρώτατον καὶ γνώμην γε περὶ παντός πᾶσαν ἴσχει καὶ ἰσχύει μέγιστον καὶ ὅσα γε ψυχὴν ἔχει καὶ μείζω καὶ ἐλάσσω, πάντων νοῦς κρατεῖ» (Diels 7-12). Φαίνεται ὅμως πὼς κι αὐτὸς δὲν κατάφερε νὰ κρατήσῃ συνέπεια μέχρι τὸ τέλος καὶ νὰ βαθύνῃ τὸν διῆσμὸ πού ἐπισήμανε, γιατί δὲν τᾶχει ἀκόμη ξεκαθαρισμένα στίς ἀντιλήψεις του. Γιατὶ ὅπως

κι ὁ ἴδιος λέει: «πάντων χρημάτων λεπτότατον καὶ καθαρώτατον...» πρέπει τὸ χρημάτων νὰ εἶναι ὑλικό.

Κι ὁ Δημόκριτος πιστεύει τὴν ψυχὴ ὑλικὴ καὶ ἀρχὴ τῆς ὀργανικῆς καὶ ψυχικῆς ζωῆς, ποῦ μέρος τῆς ἀποδίνει στὸ νοῦ καὶ μόνο μ' αὐτὸν μπορούμε νὰ ἔχουμε τέλεια γνώση τῆς πραγματικότητας. Ἡ ψυχὴ ἔρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν ἔξω κόσμον «ἐκ λόγου καὶ ὑπ' ἀνάγκης» καὶ ἡ γνώση τῶν ἀντικείμενων γίνεται ἀρχικὰ μὲ τὶς αἰσθήσεις καὶ τελικὰ μὲ τὸ νοῦ.

Κι ὁ Πρωταγόρας πίστευε πὼς ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ οἱ αἰσθήσεις, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Δ. Λαέρτιος (IX 51) «Πρωταγόρας ἔλεγε μηδὲν εἶναι ψυχὴν παρὰ τὰς αἰσθήσεις» ἄποψη ποῦ θὰ ὀδηγήσει στὸ «μέτρον ἄνθρωπος», τὴν πρώτη στροφὴ στὸν ὑποκειμενισμό. Μὲ τοὺς σοφιστὲς γυρίζουμε πρὸς τὴ μελέτη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ψυχικοῦ του κόσμου, σ' ἀντίθεση μὲ τοὺς προσωκρατικούς, προσανατολισμένους πρὸς τὸ ἀντικείμενο. Οἱ σοφιστὲς θὰ γυρίσουν τὸ βλέμμα τους πρὸς τὸ ὑποκείμενο, στὸ δεύτερο σκέλος τῆς ἀντίθεσης: ἀντικείμενο - ὑποκείμενο, γιὰ νὰ πολεμήσουν τὶς θεοκρατικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἀριστοκρατίας τῆς ἐποχῆς τους.

Ἡ ἄποψη τοῦ Πρωταγόρα, ὁ ὑποκειμενισμὸς του ξεκάνει τὴν ἄποψη τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς καὶ ὀδηγεῖ στὸ δρόμο τῆς σωστῆς λύσης: πὼς δηλαδὴ ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι παρὰ οἱ ψυχικὲς λειτουργίες, ποῦ ἡ ἐνότητά τους ἐκφράζεται μὲ τὸ ὑποκείμενο, τὴ συνείδηση, τὸ ἐγώ.

Ὅσο μπαίνουμε στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ, μὲ τὴν ταξικὴ κοινωνικὴ συγκρότηση καὶ γίνεται προσπάθεια γιὰ ξεκαθάρισμα τῆς παράστασης τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὴν ὑλικότητα, φτάνουμε στὴν πορεία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας σὲ ἓνα ριζικὸ χωρισμὸ τῆς μιᾶς ἀρχικῆς οὐσίας (τὸ σπάσιμο τῆς ἐνότητάς της, ἔτσι ποῦ ἀποχτᾶ ιδιότητες ἀντίθετες καὶ ἀσυμβίβαστες) σὲ δύο οὐσίες διαφορετικὲς ποῦ πηγὴ γι' αὐτὴ τὴ μεταβολὴ ἔχει τὴν ὀρφικὴ διδασκαλία, φερμένη ἀπὸ τὴν θρησκώληπτη ἀνατολή.

Ἡ ἀντίληψη τῆς ἀρχαϊκῆς νοοτροπίας καὶ πιὸ ὕστερα τῆς δουλοκτητικῆς κοινωνίας, γιὰ τὴ ψυχὴ σάν φορέα τόσο τῶν ζωϊκῶν ὅσο καὶ τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν (ποῦ κάνουν ἀντίθεση στὸ φυσικὸ κι ἀνόργανο), γιὰ πρώτη φορὰ ξεκαθαρί-

ζεται από τόν Πλάτωνα. Προχωρώντας σ' αυτή την κατεύθυνση ή ελληνική διάνοια με τόν Πλάτωνα, ξεκαθαρίζει, όπως είπαμε, την πνευματική περιοχή από την ύλικότητα. 'Ο Έλληνας σοφός χωρίζει την ψυχή σε τρία μέρη, διακρίνοντας έτσι για πρώτη φορά τò οργανικό από τò ψυχικό δίχως όμως και νά τά αποχωρίζει διαμετρικά, διατηρώντας την ενότητά τους¹. Θεωρεί τή ψυχή σάν ουσία, σάν όντότητα πού βρίσκεται σε μιá κλιμάκωση ανάμεσα στις ιδέες και τόν ύλικό κόσμο και φανερώνει έτσι ένα κατάλοιπο του μυθολογικού από τή μιá και τή διαλεχτική αντίληψη απ' τήν άλλη. 'Η ψυχή είναι τò υπόστρωμα (substratum) τόσο των οργανικών όσο και των ψυχικών λειτουργιών και γι' αυτό ακόμη δεν έχει αντιταχθεί τò οργανικό-σωματικό στις ψυχικές λειτουργίες, με εξαίρεση τò ανώτερο μέρος της ψυχής, τò λογιστικό, πού έρχεται σε έπαφή με τις ιδέες, με τά καθαρά πνευματικά όντα. Με τò λογικό όρισμό φτάνει στις γενικές έννοιες, στις ιδέες, σ' ένα φιλοσοφικό και μεταφυσικό ντουαλισμό πού αν δεν είναι ριζικός, όμως είχε μεγάλη επίδραση σ' όλόκληρη τή διανοητική εξέλιξη του ανθρώπου ίσαμε σήμερα.

'Η άποψη αυτή άργότερα θά πάρει τις ψυχικές λειτουργίες είτε τήν ψυχή, σά μέρος μιás ύπερβατικής-πνευματικής περιοχής, είτε αρχής. 'Η ψυχή είναι πνευματική, προϋπάρχει και είναι ανεξάρτητη από τò ύλικό σωμα. Έτσι τò όν χωρίζεται ριζικά στα δύο. 'Η ψυχή σάν ουσία από τή φύση της μένει σταθερή και αναλλοίωτη, σε αντίθεση με τόν ύλικό κόσμο, πού είναι φθαρτός και είτε είναι μιá άντανάκλαση του πνευματικού κόσμου, είτε είναι παράγωγος κι έξαρτημένος απ' αυτή. Στην αρχαιότητα, επειδή οι όντικές περιοχές, ή πνευματική και ή ύλική, δεν έχουν χωριστεί αυστηρά όπως έγινε από τò Ντεκάρτ και ύστερα, δεν έχει θέση ό ψυχοφυσικός παραλληλισμός, αλλά ή άλληλεπίδραση ψυχής και σώματος. 'Ο Σωκράτης αυτό τò ξέρει πολύ καλά όταν δείχνει στον Έπιγένη ένα απ' τά όφελήματα της γυμναστικής, πώς ένα σωμα γυμνα-

1. Βλ. Ν. Μπούσουλα, Πλάτωνος Φίλητος, έκδ. Έγνατία, 1978, σ. 10 κέξ.

σμένο καὶ πειθαρχημένο ἐπιδρᾷ στὴ διάνοηση καὶ τὸ ἀντίθετο (Ξενοφῶντος ἼΑπομν. Γ, 12, 6).

Ὁ συνταιριασμός λοιπὸν τῶν δυῶ διαφορετικῶν οὐσιῶν (σῶμα-ψυχὴ) μιὰ ποὺ δημιουργήθηκε τὸ πρόβλημα, μπορεῖ νὰ γίνεῖ σύμφωνα μὲ διάφορες μορφές:

1. Ἡ ψυχὴ προϋπάρχει καὶ μπαίνει στὸ σῶμα μόλις γεννηθεῖ ὁ ἄνθρωπος. Εἶναι τὸ δόγμα τῆς μετεμψύχωσης κ.ἄ. γενικά, ποὺ ἔχει σίγουρα τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὴν Ἰνδικὴ διδασκαλία¹. Αὐτό, στὴ διάρκεια περι-που τοῦ 7ου αἰῶνα π.Χ. πέρασε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ποὺ κάτω ἀπὸ ὀρισμένες κοινωνικὲς μεταβολές σ' αὐτόν, κι ὅταν ταίριαζαν οἱ ψυχικὲς διαθέσεις, κατάφερε νὰ συγχωνευθεῖ μὲ τὴ γνήσια ἑλληνικὴ ἀντίληψη—ποὺ τὴν ἐκφράζει ἡ ἰωνικὴ σκέψη— καὶ νὰ ζευτλιχτεῖ παράλληλα μ' αὐτή.

Εἶναι βέβαιο πὼς ἡ ὀρφικὴ διδασκαλία καὶ τὸ δόγμα τῆς μετεμψύχωσης ἔγινε ἡ βάση τῆς Πυθαγόρειας διδασκαλίας (Diels, Pythagoras, 8, 25 καὶ 8a, 25). Ἡ ψυχὴ εἶναι κλεισμένη στὸ σῶμα (σῆμα) σὰν τάφος καὶ πὼς μὲ τὶς ἀλλεπάλληλες καὶ διαφορετικὲς ἐνσωματώσεις της μπορεῖ νὰ φτάσει στὴν ἀρχικὴ χαμένη μακαριότητά της.

Οἱ πυθαγόρειοι τὸ χωρισμὸ σώματος-ψυχῆς τὸν πλάτυναν καὶ τὸν μετέφεραν στὸν κοσμικὸ χῶρο, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Τσέλερ: «κι ἔτσι ὁ ἀνθρωπολογικὸς δυϊσμός (dualismus) σώματος καὶ ψυχῆς πλάτυνε γι' αὐτοὺς στὸν κοσμικὸ δυϊσμὸ «ὕλης καὶ μορφῆς»² εἴτε ὅπως τὸ διατύπωσαν οἱ πυθαγόρειοι «ἄπειρον-πέρας». Τὴ βασικὴ αὐτὴ ἄποψη θὰ τὴν περιλάβει ἀργότερα ὁ Πλάτωνας καὶ θὰ τὴν κάνει βασικὴ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας του.

Γιὰ τὸν Πλάτωνα ἡ ψυχὴ ἔχει κάποια ἐνδιάμεση θέση, δηλ. ἀνάμεσα στὸ ὕλικὸ σῶμα καὶ τὰ καθαρὰ πνευματικὰ ὄντα, τὶς ἰδέες. Ἐπικοινωνεῖ ἡ ψυχὴ ἀπ' τὴ μιὰ μὲ τὶς ἰδέες καὶ ἀπὸ

1. Πρβ. Τσέλερ - Νέστλε, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, 1953, σ. 21. J. Chevalier, Histoire de la pensée, t. IV, 1966. Ρ. Νταίβις, Βουδισμός, (μετ. Β. Ρῶτα). Η. Ζίμμερ, Les Philosophies de l'Inde, 1953.

2. Βλ. Τσέλερ - Νέστλε, δ.π. σ. 44.

την άλλη με τὸ σῶμα καὶ τὰ μερικά ὄντα καὶ γενικά τὴν ὕλη καὶ τοὺς δίνει ἀτομικότητα ὀργανικοῦ ὄντος¹.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ Πλάτωνα ἂν προσέξουμε, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἀπὸ τὸ πὼς προσπαθεῖ νὰ συζεύξει τὴν καθαρὴ καὶ γνήσια μονιστικὴ ἑλληνικὴ ἀντίληψη μετὸν ὀρφικὸ-πυθαγορικὸ ντουαλισμὸ. Γιατὶ ἂν καὶ ὁ χωρισμὸς εἶναι οὐσιαστικὸς, ὥστόσο παρατηροῦμε ὅτι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ μιά περιοχὴ τοῦ ὄντος στὴν ἄλλη γίνεται κλιμακωτά, δὲν γίνεται πὸλωση, ὅπως στὸ Ντεκάρτ. Εἶναι ἱεραρχημένη διαλεκτικὴ ἢ μετάβαση ἀπὸ τὶς ἰδέες στὸ ὑλικό, κι ἀνάμεσά τους, γιὰ νὰ φέρει σ' ἐπαφὴ αὐτὲς τὶς δυὸ ὄντικες περιοχές, βάζει τὴν ψυχὴ ποὺ δὲν εἶναι ἰδέα καθαρὴ ἀλλὰ τῆς μοιάζει καὶ μπορεῖ νὰ ἐνωθεῖ μετὸ ὑλικὸ σῶμα, γιατί εἴτε βραβαίνει στὸ οὐράνιο πέταγμα τῆς καὶ ἐνώνεται μετὸ σῶμα, εἴτε εἶναι πλασμένη νὰ δώσει ζωὴ σ' ἕνα ὀργανισμὸ. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἔξω ἀπὸ χρόνον καὶ χῶρον καὶ ἐμπλέκεται μ' αὐτοὺς ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς ἐπαφῆς τῆς μετὸ σῶμα. Ἐμπλέκεται τότε καὶ μετὰ τὰ πάθη, τὶς ὀρμές καὶ τὶς σαρκικὲς ἐπιθυμίες καὶ ἔτσι χαλᾷ ἢ καθαρότητά τῆς.

Ἡ κλιμακωσὴ αὐτὴ ἀνάμεσα στὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴ φαίνεται, σύμφωνα μετὸν Πλάτωνα, στὴ διαίρεσή τῆς σὲ τρία μέρη εἴτε δυνάμεις: 1) Τὸ λογιστικὸ (γνώρισμα: τὸ φιλομαθὲς καὶ φιλόσοφον, μετὰ ἔδρα τὸ κεφάλι), 2) Τὸ θυμοειδὲς (συναίσθημα μετὰ ἔδρα τὴν καρδιά) καὶ 3) Τὸ ἐπιθυμητικὸ (σαρκικὲς ἀνάγκες, φιλοχρηματία, κ.ά., ἔδρα ἢ κοιλιὰ). Τὸ πρῶτον τὸ λογιστικὸ εἶναι τὸ καθαρὸ γνώρισμα τῆς ψυχῆς καὶ εἶναι τὸ ἀθάνατον μέρος τῆς, τὸ δεῦτερον καὶ τρίτον γνώρισμα βγαίνουν ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ τοῦ σώματος καὶ ψυχῆς.

2. Ἡ ψυχὴ μεταδίνεται μετὰ τὴν κληρονομικότητα ἀπὸ σῶμα σὲ σῶμα, ἄποψη ποὺ ἀσπάζεται καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μετὰ τὸ νατουραλιστικὸ κομμάτι τῆς θεωρίας του. Ὁ Ἀριστοτέλης συνεπῆς πρὸς τὴν ἄποψίν του, τῆς ἐνόητας εἶδους-ὕλης, μορφῆς καὶ περιεχομένου, δὲν μπορεῖ νὰ

1. Πρβ. X. Θεοδωρίδης, ὁ.π. σ. 328 κέξ. Τσέλερ-Νέστλε, ὁ.π. σ. 177 κέξ. Βλ. καὶ I. Θεοδωρακόπουλου, Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα, 1970.

νοιώσει τὴν ψυχὴ χωριστά ἀπὸ τὸ σῶμα. Ὁ χωρισμὸς εἶναι λογικὴ, νοητικὴ ἀφαίρεση. Κι ἀκόμη ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἀθάνατη σὰν ἀτομικὴ.

Ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ζωϊκῆς καὶ ψυχικῆς λειτουργίας στὸν ὄργανισμό, ἡ ἐντελέχεια¹. Ὡστόσο ἡ φυσιολογικὴ καὶ νατουραλιστικὴ αὐτὴ ἐρμηνεία τοῦ σοφοῦ Σταγειρίτη, ἡ ἀποψὴ του γενικά πῶς ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα εἶναι ἀξεχώριστα, ἔρχεται σ' ἀντίθεση μὲ τὸ ὑπερβατικὸ μεταφυσικὸ στοιχεῖο, ποῦ ἐκφράζεται μὲ τὸ χωρισμὸ τοῦ νοῦ σὲ παθητικὸ καὶ ποιητικὸ. Ὁ πρῶτος, ὁ παθητικὸς νοῦς, εἶναι συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ὄργανικῆς ζωῆς-ψυχῆς (θρεπτικοῦ-ὀρεκτικοῦ), ἐνῶ ὁ ποιητικὸς νοῦς, ἡ διάνοια— ποῦ εἶναι ὁ μικρὸς «κόσμος» σ' ἀντίθεση μὲ τὸ θεό: ὁ «μεγάλος κόσμος»—ἔρχεται ἀπ' ἔξω, «θύραθεν». Ἔτσι μὲ τὸ φυσιολογικὸ μέρος τῆς ἀποψῆς του, παρουσιάζεται ἐνιστήρ, μὰ στὸ βάθος εἶναι ντουαλιστής, γιατί χωρίζει ἀπὸ τὴ μιὰ τις ψυχοφυσιολογικὲς λειτουργίες, ἀπὸ τὴν ἄλλή τὴ διάνοια (ποῦ ἔρχεται «θύραθεν»). Αὐτὸ σημαίνει πῶς ἡ διάνοια, ὁ ποιητικὸς νοῦς, προϋπάρχει (ἐνῶ ἡ ὄργανικὴ ψυχὴ πεθαίνει μὲ τὸ σῶμα, ἀφοῦ εἶναι ἀξεχώριστη μ' αὐτὸ) καὶ μεταδίνεται ἀπὸ γενιά σὲ γενιά, ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο.

Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἀργότερα—μὲ τὴν ἀλλαγμένη κοινωνικὴ συνείδηση καὶ τὴ νέα κοσμικὴ εἰκόνα ποῦ παρουσιάζεται στὸ ἄτομο, τὸν καιρὸ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὸν ἕνα (ἢ τρεῖς κι ἀπὸ δῶ ἡ ἀγίατ ριάδα) αὐτοκράτορα—, θὰ πάρει τὴν μορφή ποῦ τῆς ἀντιστοιχεῖ καὶ θὰ ἐκφραστεῖ μὲ τις ἀπόψεις τῶν Στωϊκῶν, ποῦ καλύπτουν μιὰ δλόκληρη ἱστορικὴ ἐποχὴ, φτάνοντας μέχρι τοὺς σχολαστικοὺς καὶ τὴν Ἀναγέννηση. Ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης θὰ συνυφάνει τὴν ἀριστοτελικὴ ἀποψη μὲ τὸν χριστιανικὸ καθολικισμό, ἕνα ρεῦμα ποῦ κρατιέται ἴσαμε τις μέρες μας πολὺ ζωντανό.

Ὁ Ἐπίκουρος², εἶναι ὁ τελευταῖος συστηματικὸς φι-

1. Πρβ. Ἀριστοτέλους, περὶ ψυχῆς, II, 4-415β, 8 κέξ. ὅπου καὶ ὁ ὀρισμὸς τῆς ψυχῆς: «ἔστιν οὖν ἡ ψυχὴ ἐντελέχεια ἢ πρώτη τοῦ σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωῆ ἔχοντος».

2. Πρβ. X. Θεοδωρίδη, δ.π. σ. 335 καθὼς καὶ τοῦ Ἰδίου, Ἐπίκουρος, 1954.

λόσοφος, τὸν καιρὸ πού ἡ Ἀττικὴ ἀρχίζει νὰ χάνει ἔδαφος καὶ ἡ διανοητικὴ κίνηση νὰ μεταφέρεται σ' ὀλόκληρη τὴ Μεσόγειο καὶ ἰδιαίτερα στὴν Αἴγυπτο. Ἡ σχολὴ του θὰ ζήσει κάπου 700 χρόνια καὶ τὰ κοινόβιά του θὰ γίνουν ὑποδείγματα βίου. Ὁ Ἐπίκουρος συστηματοποιεῖ τὶς ἀπόψεις τοῦ Δημόκριτου καὶ τὶς προωθεῖ πρὸς πέρα. Οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὸ Δημόκριτο καὶ τὸν Ἐπίκουρο εἶναι οὐσιαστικὲς, ἀλλὰ ὅπως τονίζει ὁ Marx στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ του: *Difference de la philosophie de la nature chez Democrite et chez Epicure*, ὁ Ἐπίκουρος εἶναι μὲν πάνω στὴ γραμμὴ τοῦ Δημόκριτου, ὅμως εἶναι αὐτὸς πού γιὰ πρώτη φορὰ — καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ πολὺ σπουδαιότερη κατάχτηση — πού εἰσάγει τὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο, τὴν ὑποκειμενικὴ μορφή¹, στὴ φιλοσοφία. Ἔτσι συνεχίζεται ἡ ἀντιστροφή πρὸς τὴν ὑποκειμενικότητα πού ἀρχισε μὲ τοὺς σοφιστὲς καὶ τὸ Σωκράτη στὸ ἠθικὸ πεδίο καὶ γιὰ πρώτη φορὰ στοὺς Ἐπικούριους καὶ τοὺς Στωϊκοὺς ἐμφανίζονται τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ ἀντίκρουσμα τῆς συνείδησης.

Οἱ Στωϊκοὶ πιστεύουν πὼς ἡ ψυχὴ εἶναι σωματικὴ, ἀλλὰ ὅτι τὸ ἡγεμονικὸ μέρος της, ὁ νοῦς, εἶναι ὁμοούσιο μὲ τὸ θεῖο πῦρ (Ἡράκλειτος). Τὸ ἡγεμονικὸ ταυτίζεται καὶ εἶναι μοῖρα τοῦ ὀρθοῦ λόγου, τοῦ Δία, πού ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τους εἶναι ὁ πύρινος νοῦς τοῦ κόσμου καὶ τὸν θεωροῦν φυσικὰ ὕλικό². Ὡστόσο ἀναπτύχθηκε μιὰ ἀξιοσημεῖωτη ἀποψη γιὰ τὴ συνείδηση, πού τὴ θεωροῦν σὰν «ἐσωτερικὴ αἴσθηση». Βέβαια ἐδῶ ἡ συνείδηση ἔχει ὄχι μόνο ἠθικὴ μὰ καὶ ἀπαρχὲς γιὰ γνωσιολογικὴ σημασία, ἀφοῦ ὅπως λένε, «τὸ πνεῦμα ἐφορᾷ ἑαυτό».

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἔχουμε καὶ τοὺς γιατροὺς Ἡρόφιλο, Ἐρασίστρατο κι ἰδιαίτερα τὸν Γαληνό, πού εἶτανε μαζί ψυχοφυσιολόγοι κι ἀνατόμοι. Ὁ Γαληνὸς μάλιστα διακρίνει ἀπὸ φυσιο-

1. K. Marx, Œuvres Philosophiques, éd Costes, 1946, t. I, p. 4 καὶ 22.

2. X. Θεοδορίδης, Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία, σ. 330. J. Chevalier, ὁ.π. τ. II, p. 432-434 κέξ. καθὼς καὶ E. Σδράκα, Ἡ στωικὴ φιλοσοφία εἰς τὰς συμφορὰς τοῦ βίου, 1951.

λογικὴ ἄποψη, τρεῖς ἐσωτερικὲς διεργασίες: ἐξωτερικὸ ὕλικὸ ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν περιφέρειαν πρὸς τὸν ἐγκέφαλο μὲ τὶς αἰσθήσεις, ἐσωτερικὴ διεργασία τοῦ ὕλικου, νέες γνώσεις καὶ λήψη συνείδησης¹.

Ὁ Ἴπποκράτης θεωρεῖ τὸν ὄργανισμό σὰν ὁλότητα καὶ μέρος τῆς φύσης καὶ τοῦ δίνει δύναμιν καὶ ζωὴν ἢ ψυχὴν, ποὺ εἶναι μείγμα ἀπὸ φωτιά καὶ νερό².

Στὸν Πλωτῖνο θὰ μπορούσαμε νὰ συναντήσουμε τὸν πρῶτο μονιστὴ ἰδεαλιστὴ, γιατί γι' αὐτὸν ὕλη καὶ ψυχὴ παράγονται ἀπὸ τὸ ἀκτινοβόλο πνεῦμα³ καὶ «πᾶν τι» ποὺ ὑπάρχει εἶναι στὸ βάθος πνευματικὴ ἐνέργεια.

Ὁ ἰδεαλιστικὸς μονισμὸς θεωρεῖ τὸ εἶναι σὰν παράγωγο τῆς συνείδησης καὶ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς, σὰν ἐκδηλώσεις καὶ φανερῶματα τοῦ πνευματικοῦ, τοῦ Ἐγώ, ποὺ εἶναι ἄσχετο μὲ τὶς μηχανικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ ὀργανικοῦ καὶ ἀνόργανου κόσμου τῆς ὕλης. Τὸ πολὺ ἢ ὕλη νὰ θεωρεῖται σὰν ἀρνητικὴ ἐκδήλωση τοῦ ἐγώ, εἴτε τοῦ πνεύματος καὶ ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυσιν ἔχει θεοκρατικὴ ἐξάρτηση.

Στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας φιλόσοφους, ἢ τόσο τραβηγμένη ἄποψη, ὅπως τοῦ Πλωτίνου καὶ στὰ νεώτερα χρόνια τοῦ Berkeley, δὲν ἔχει θέση.

4. Ἡ χριστιανικὴ ἄποψη. Ὑστερα ἀπὸ τὸ κλείσιμο ὄλων τῶν ἀρχαίων σχολῶν ἀπὸ τὸ Θεοδοσίον, ἡ χριστιανικὴ ἄποψη κυριαρχεῖ σ' ὅλο τὸν μεσαιωνικὸν κόσμον, ἀφήνοντας ὅμως πάντα νὰ σιγοκαίει τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα καὶ ἡ ἐλληνικὴ ἐπιστήμη, ὅπως γράφει ὁ Χ. Θεοδοωρίδης⁴. Πρέπει νὰ ποῦμε πὼς ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψιν εἶναι προσαρμογὴ τῶν ἐλληνικῶν ἀπόψεων μὲ τὶς ἀνατολικὰς δοξασίες γιὰ τὸ θεὸ καὶ

1. Βλ. Θ. Βορέα, ὄ.π. σ. 165 κέξ.

2. Βλ. G. Baissete, Hippocrate, éd. Grasset, 1931.

3. J. Chévalier, ὄ.π. τ. II, p. 567 κέξ. βλ. καὶ A. Kellèsidou - Galanos, Le voyage erotique de l'âme dans la mystique Plotinienne (ἀνάτ. περ. «Πλάτων»), ΚΑ', 47-48, σ. 88 κέξ.

4. Βλ. Χ. Θεοδοωρίδης, ὄ.π. σ. 43.

ἀναπτύχθηκε ὅταν ταίριαζαν μ' αὐτὴ κι οἱ ψυχικὲς διαθέσεις τῶν ἀνθρώπων κάτω ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κυριαρχία. Πάνω σ' αὐτό, εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ ὄσα ἀφηγεῖται ὁ Ἰουστίνος (2ος αἰώνας μ.Χ. στὸ «Διάλογο μὲ τὸν Τρύφωνα»), σχετικὰ μὲ τὶς φιλοσοφικὲς περιπλανήσεις του ἴσαμε νὰ φτάσει στὸ χριστιανισμὸ καὶ τὸ θεό. Πρῶτα στωϊκός, ὕστερα περιπατητικὸς καὶ πυθαγόρειος, μὲ κατάληξη στὸ νεοπλατωνισμὸ, μὰ μόνο τότε ἔφτασε στὸ θεό, ὅταν ἕνας γέρος ἅγιος τοῦ δήλωσε πὼς ἡ εὔρεση τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι ὑπόθεση τῆς ἀπόδειξης, μὰ τῆς μαρτυρίας καὶ τῆς ἀποκάλυψης τῆς ἀλήθειας. Φῶς φανερά ἐδῶ βλέπουμε πὼς ἡ σκέψη ξαναγυρίζει σὲ μυθολογικὰ-προλογικὰ ἀχνάρια· ὅταν οἱ οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες ὀπισθοδρομοῦν, ὀπισθοδρομεῖ καὶ ὁ τρόπος ποῦ σκέπτεται τὸ ὑποκείμενο. Βέβαια δὲν μπορούσε νὰ πάει χαμένη ὀλόκληρη ἡ πνευματικὴ κληρονομιά τῆς ἑλληνικῆς διανόησης, γι' αὐτὸ ἡ σκέψη συνταιριάζει τὰ λογικὰ οἰκοδομήματα μὲ τὴ συναισθηματικὴ θρησκευτικὴ πλημμύρα ποῦ κατέχει τὴ Σ.Λ. Ἡ φιλοσοφία γίνεται ὑπερέτρια τῆς θεολογίας (ancilla theologiae). Οἱ ἀπόψεις τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας ἔχουν μεγάλη ἐπίδραση ἀκόμη καὶ σήμερα¹.

Ἡ χριστιανικὴ ἄποψη παραδέχεται πὼς ἡ ψυχὴ «εἶναι κατ' εἰκόνα αὐτοῦ καὶ ὁμοίωσιν» δηλαδὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἐνωτικὴ μορφή στὸν ἀνθρώπινο ὀργανισμὸ, μὲ ἐκδήλωση τὸ Ἐγὼ καὶ τὴ συνείδηση. Ὅπως στὸ θεϊκὸ ἐγὼ συνενώνονται διανόηση - βούληση - συναίσθημα, τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὸ ἀνθρώπινο ἐγὼ. Ἡ ψυχὴ δὲν ἔχει ἰδιαίτερη θέση στὸ σῶμα, ἀλλὰ εἶναι διάχυτη σ' αὐτὸ καὶ μόνο μὲ τὴ ψυχὴ ὑπάρχει αὐτοσυνείδηση καὶ ἐσωτερικὴ αἴσθηση. Σ' ἀντίθεση μὲ τὸν Πλάτωνα ποῦ εἶχε διαιρέσει τὴ ψυχὴ σὲ δυνάμεις, ἐδῶ ἔχουμε ψυχικὴ ἐνότητα, σὰν ἀφαιρεμένο Ἐγὼ. Ἡ ψυχὴ δημιουργεῖται κάθε φορὰ βάζοντας σὲ κόπο τὸ θεὸ νὰ τὴν τοποθετεῖ στὸ σῶμα μόλις γεννηθεῖ ὁ ἄνθρωπος (Αὐγουστίνος, Παράκελσος).

Γιὰ τὸν Αὐγουστίνου² τὰ πάντα κρατᾶνε ἀπὸ τὸ θεὸ καὶ ἡ

1. J. Chevalier, δ.π. τ. III, ἡ χριστιανικὴ σκέψη καὶ Χ. Θεοδωρίδης, δ.π. σ. 33 κέξ.

2. Αὐγουστίνος, περὶ ψυχῆς, I,70 κι ἰδιαίτερον J. Chevalier, δ.π. τ. II, p. 72 κέξ.

ἄποψη του αὐτῆ βρίσκεται σὲ ἄρμονία μὲ τὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς του, ποὺ τὴ χαρακτηρίζει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀρχαία σκέψη στὴ χριστιανική. Τὸ πρόβλημα γιὰ τὸν Αὐγουστῖνο συνοψίζεται στὸ διπλὸ ἐρώτημα: τὸ ἓνα γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ ἄλλο γιὰ τὸ θεὸ καὶ τὰ δυὸ ἀξεδιάλυτα δεμένα: «Ἐπιθυμῶ νὰ γνωρίσω δυὸ πράγματα: τὸ Θεὸ καὶ τὴ ψυχὴ. Τίποτα περισσότερο; Ὁχι, ἀπολύτως τίποτα» (Soliloque I,2,7). Ὅμως δὲν ἐξοστρακίζει ὀλοκληρωτικὰ τὴ σκέψη γιὰ χάρη τῆς πίστεως καὶ σὰ νεοπλατωνικὸς πιστεύει πῶς ἡ σκέψη προπαρασκευάζει τὴν πίστη. Καὶ στίς ἐξομολογήσεις του γράφει καθαρά: «*Car mon corps vit de mon âme, et mon âme vit de vous...*» (τοῦ θεοῦ) (Conf. I,1, 7, 8 XIII, 8).

Γιὰ τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη¹ ἡ ψυχὴ εἶναι οὐσία ποὺ δὲν ὑπάρχει χωριστὰ κι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σῶμα, ἀλλὰ αὐτὰ κάνουν ἐνότητα μεταξύ τους. Συνδυάζει ἔτσι τὴ χριστιανικὴ ἄποψη τῆς ψυχῆς σὰν οὐσία ποὺ τὴ δημιουργεῖ ὁ θεός, μὰ τὴ συνταιριάζει καὶ μὲ τὴν Ἀριστοτελικὴ ἄποψη. Γενικὰ οἱ Σχολαστικοὶ καὶ ἡ χριστιανικὴ καθολικὴ κι ὀρθόδοξη θεολογία, δὲν πιστεύει στὴν προϋπαρξη τῆς ἀτομικῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ἀλλὰ στὴ δημιουργία της κάθε φορά ἀπὸ τὸ θεὸ μόλις γεννηθεῖ ὁ ἄνθρωπος. Ὡστόσο ἀσπάζεται μὲ ὀρισμένες παραλλαγές τὴν ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπου τὸ ἔμβρυο ἔχει πρῶτα: α) φυτικὴ ψυχὴ, β) αἰσθησιακὴ ψυχὴ καὶ γ) νοητικὴ ψυχὴ, ποὺ ἐτούτη τὴν τελευταία τὴ βάζει ὁ θεός μόλις γεννηθεῖ ὁ ἄνθρωπος (θύραθεν). Παρ' ὄλο ὅτι ὁ κόσμος εἶναι δημιούργημα τοῦ θεοῦ, ὥστόσο ὁ νοῦς φυλάγεται γιὰ τὸν ἄνθρωπο μόνο, ἐνῶ στὰ ζῶα ἔχει δώσει τὰ ἐνστικια, ἔτσι ποὺ χωρίζεται αὐστηρὰ ἡ ἀνθρώπινη ὑπόσταση ἀπὸ τὰλλα ὄντα τῆς δημιουργίας καὶ τονίζεται ἡ προνομιούχα θέση της. Τὴν ἄποψη αὐτὴ θὰ τὴ φέρει στίς τελευταῖες συνέπειές της ὁ Ντεκάρτ, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ μηχανικὸ κοσμοεἶδωλο τῆς ἐποχῆς του.

5. Νεώτερα χρόνια. Ἡ νεώτερη μηχανικὴ καὶ ὑλιστικὴ ἐρμηνεία ἀρχίζει γύρω στὰ 1500. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ

1. Πρβ. J. Breton, Thomas d'Aquin, éd. Seghers, 1965 καθὼς καὶ J. Chevalier, δ.π. τ. II, p. 286 κέξ.

ή φυσική, ή αστρονομία (Γαλιλαῖος-Κοπέρνικος-Κέπλερ), κι ή μηχανική τοῦ Νεύτωνα, κυριαρχοῦν στὴ διανόηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ φτιάχνουν τὸ καινούργιο κοσμοεἶδωλο. Γι' αὐτὸ κι ή ἔρμηνεία τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν στηρίζεται πρῶτα στὴ φυσικὴ καὶ στὶς ιδιότητες τῆς ὕλης: κίνηση - ἔλξη - ὠθηση κλπ., κι ἀργότερα, μὲ τὴν πρόοδο τῆς φυσιολογίας, ή ἔρμηνεία σπρῶχεται στὸ πεδίο τῆς κι οἱ ὅροι τῆς φυσικῆς δίνουν τὴ θέση τους στοὺς ὅρους τῆς φυσιολογίας: ἀντίδραση-ἀντανάκλαση, ἐξέλιξη, κλπ. Πιστεύουν πῶς οἱ μηχανικοὶ νόμοι τῆς φύσης καὶ τῆς φυσιολογικῆς ὀργανικῆς ζωῆς ἰσχύουν αὐτούσιοι καὶ στὰ ψυχικὰ φαινόμενα.

Ἡ Ντεκάρτ¹ βρέθηκε σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσονται οἱ ἐπιστῆμες. Κι ὄχι μόνο αὐτὸ, ἀλλὰ εἶχε ἐπαφὲς καὶ ἄκουσε μαθήματα, στὶς Κάτω Χῶρες, ὀπτικῆς (Huygens), φυσικῆς κι ὁ ἴδιος ἰδιαίτερα στὰ μαθηματικὰ ἔκανε τεράστιες προόδους, ἀναπτύσσοντας πιὸ πέρα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, τὴν ἀναλυτικὴ γεωμετρία².

Ἔτσι ἂν καὶ ποτισμένος ἀπὸ τὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία καὶ τὶς ἀπόψεις τῆς, εἶναι ἀρκετὰ ριζοσπαστικὸς ὥστε νὰ ἀκολουθήσει δική του μέθοδο στὴν ἔρευνα. Στάθηκε ὀρόσημο ἀνάμεσα στὴν σχολαστικὴ - χριστιανικὴ σκέψη καὶ στὸ νεώτερο ριζοσπαστικὸ καὶ κριτικὸ διανοητικὸ δούλεμα ὀλόκληρου τοῦ ἐπιστητοῦ, πὺ εἶχε ἤδη ἀρχίσει ἀπὸ καιρὸ.

Στὸ Ντεκάρτ ὁ ντουαλισμὸς, σ' ἀντίθεση μὲ τὸν ντουαλισμὸ τοῦ Πλάτωνα, εἶναι ἀπόλυτος. Παραδέχεται τὴ ριζικὴ ἀντίθεση: διανοούμενη οὐσία - ἐκτεταμένη οὐσία, δηλ. πνευματικὸ - ὄλικό. Ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας προϋποθέτει ξετελειωμένα, στατικὰ ἀντικείμενα πὺ μποροῦν νὰ περιγραφοῦν καὶ νὰ ἀριθμηθοῦν οἱ ιδιότητές τους, ἔχουν δηλ. στατικὸ χαρακτῆρα, ἄποψη πὺ φέρνει τὴ σφραγίδα τῆς μέχρι τὸν 19ον αἰῶνα καὶ πὺ στὸ ψυχικὸ πεδίο ἐξακολουθεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα νὰ ἔχει ὀπαδούς.

1. Πρβ. X. Θεοδωρίδης, ὀ.π. σ. 331-332 καθὸς καὶ Oeuvres de Descartes, 12 vol., ἀπὸ τοὺς Charles Adaur et Paul Tannezy, Paris 1924.

2. Πρβ. E. Σταμάτης, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπιστῆμη, 1968, σ. 88.

Ὡστόσο στὸν Ντεκάρτ ὀλοκληρώνεται ἡ ἔννοια τῆς ἐνότητας τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν ποὺ εἶχε ἀρχίσει μὲ τοὺς σοφιστές, μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Ἐπίκουρο καὶ τοὺς Στωϊκοὺς κι εἶχε προχωρήσει ἀποφασιστικὰ ἰδιαίτερα μέσα στὴ χριστιανικὴ θεολογία καὶ στὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία.

Γιὰ τὸν Ντεκάρτ, τὴν ἔννοια τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ ἐκφράζει ἡ συνείδηση, ἡ γνωστικὴ συνείδηση. Τὸ αἶσθημα γίνεται ὅταν πάρει μέρος ἡ συνείδηση, γιατί ἀκριβῶς τὸ αἶσθημα ἔρχεται στὸ φῶς μὲ τὴ συνείδηση. Ὅμως καὶ μὲ τὸ ὕλικὸ σῶμα ἔρχεται σὲ ἀλληλεπίδραση ἡ συνείδηση καὶ μάλιστα προσδιορίζει καὶ τὸ μέρος ποὺ γίνεται αὐτὴ ἡ ἀλληλεπίδραση, στὸ *conarium* (ἐπίφυση) ποὺ βρίσκεται στὸν ἐγκέφαλο. Τὰ ζῶα, ποὺ δὲν ἔχουν συνείδηση, εἶναι αὐτόματα κι ὁ θεὸς τοὺς ἔδωσε τὰ ἐνστιχτα. Ἔτσι ἡ βασικὴ ιδιότητα τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ συνείδηση καὶ τὸ Ἐγώ, ὡς ἐνωτικὸ τοῦ ψυχικοῦ περιεχόμενου (*cogitatio, perceptio, conscientia*). Ὁ Ντεκάρτ ὅμως ἄφηνε τὸ πρόβλημα τῆς ἀλληλεπίδρασης σώματος - ψυχῆς, ψυχικοῦ - φυσιολογικοῦ ἀνοιχτό. Γιατὶ ἔμπαινε τὸ ἐρώτημα: πῶς δυὸ οὐσίες μὲ διαμετρικὰ ἀντίθετα γνωρίσματα μποροῦσαν νὰ ἀλληλεπιδροῦνται; Γι' αὐτὸ οἱ διάδοχοί του ἀπάντησαν μὲ διαφορετικὲς κατασκευές (*Malebranche, Spinoza, Leibniz*, κ.ά.), φτάνοντας στὸν νεώτερο ψυχοφυσικὸ παραλληλισμὸ, ποὺ ἀποκλείει τὴν ἀλληλεπίδραση.

Στὸν *N. Malebranche* ἀπὸ τὶς δυὸ ὄντικες περιοχὲς ἡ πνευματικὴ ἔχει τὴν ὑπεροχὴ καὶ ἡ ἐνότητά τους βρίσκεται στὸ θεό. Ἡ κάθε περιοχὴ εἶναι οὐσία καὶ ἔχει τὰ δικά της γνωρίσματα. Ὅμως ὁ θεὸς κανόνισε ἔτσι τὰ πράγματα ποὺ οἱ δυὸ οὐσίες, ἡ πνευματικὴ καὶ ἡ ἐκτεταμένη νὰ μποροῦν νὰ συμπορεύονται. Ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ δεῖ τὰ σώματα (γιατὶ τὰ σώματα ἔχουν ἔκταση, ἡ ψυχὴ δὲν ἔχει) παρὰ μὲ τὸ ἐνδιάμεσο τῶν ιδεῶν. Ἀλλὰ ἀπὸ ποῦ ἔρχονται οἱ ιδέες; Οὔτε ἀπὸ τὸ σῶμα οὔτε ἀπὸ τὴ ψυχὴ, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ θεό, ποὺ ἔχει ὅλες τὶς ιδέες τῶν ὄντων ποὺ ἔχει δημιουργήσει: «...γι' αὐτὸν ποὺ βλέπει τὶς ιδέες (μορφές) τῶν πραγμάτων δὲν βγαίνει καὶ πῶς τὰ πράγματα ὑπάρχουν. Γιατὶ ὁ θεὸς δὲν δημιούργησε τὰ ὄντα πάνω στὶς ιδέες μας, μὰ πάνω στὶς δικές του» καὶ ἔχει πείσει πῶς

«...c'est en Dieu que nous voyons toutes choses»¹. Έτσι προβάλλει φανερά ή ντουαλιστική ιδεαλιστική άποψη άπ' τή μιá και ή παράλληλη συμπόρευση άπ' τήν άλλη τών δυó όντικών περιοχών, πού ή ένότητά τους έκφράζεται με τις ιδέες πού βρίσκονται στο θεό.

Ή ντουαλιστική ιδεαλιστική αυτή άποψη τοῦ παραλληλισμοῦ πού άρχίζει καθαρά άπό τόν N. Malebranche, θά βρεί όπαδούς άρκετά ίκανούς, άπό τόν περασμένο αιώνα κι έδώ (Taine, Bergson, Sartre, Piaget, Ruyer κ.ά.). Κανονικά ή γραμμή ξεκινά άπό τόν Ντεκάρτ και πηγαίνει στόν Malebranche, Spinoza - Leibniz. Ή σειρά είναι όργανική. Τό πρόβλημα είτανε νά λυθεί ή έπικοινωνία τής ψυχής με τό σώμα, ένα πρόβλημα πού άνέκαθεν σκανδαλίζει τή χριστιανική θεολογία, γιατί όσο μελάνι κι άν ξοδεύτηκε πάνω σ' αυτό, δέν έγινε δυνατή ή λύση του. Πώς νά συμβιβάσει δυό, με διαμετρικά άντίθετα γνωρίσματα, ούσιες; Πώς νά συμβιβάσει τήν ύλικότητα με τό πνεῦμα, τό θεό; Ό Ντεκάρτ χώρισε άποφασιστικά τή σκέψη άπό τήν έκταση, τό πνεῦμα άπό τήν ύλη και τήν άλληλεπίδρασή τους τήν άνάθεσε κάθε φορά στο θεό. Όμως τό πρόβλημα έμενε άνοιχτό, όπως είδαμε, γιατί πώς μπορούσε ή έκτεταμένη ύλική ούσία νά έπικοινωνήσει και νά άλληλεπιδράσει με τό άσώματο, άόρατο πνεῦμα; Και πώς θ' άποφύγουμε τό κομμάτιασμα τοῦ θεοῦ; Είδαμε τή λύση τοῦ Malebranche.

Ή άποψη τοῦ Σπινόζα² είναι συνυφασμένη με ένα ύλιστικό όντολογικό μονισμό, πού θεωρεί τό πνεῦμα και έκταση (ύλη) σαν δυό όψεις, σαν δυό ιδιότητες μιás και ένιαίας στο βάθος ούσιας: τοῦ θεοῦ είτε τής φύσης (πανθεισμός).

Οί ιδιότητες αυτές μένουν σταθερές και άναλλοίωτες και χωρίς ν' άλληλεπιδρούνται μεταξύ τους, σαν σταθερά έναντιες. Όμως βρίσκονται σε παραλληλία, πού τό δηλώνει με τό: «ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum» (1, 7)

1. Πρβ. N. Malebranche, *Entretiens sur la Métaphysique et sur la religion*, Vrin, 1948 στόν πρόλογο.

2. Πρβλ. B. Spinoza, *Ήθική*, V, 1, όπου και κριτική στόν Ντεκάρτ πάνω στο θέμα αυτό. (βλ. και *Oeuvres de Spinoza*, éd. Pleiade, t. 3, 1955).

καὶ στὸ III, 8, ὅπου λέει «Δὲν μπορεῖ νὰ κινήσει οὔτε τὸ σῶμα τῆ ψυχῆ σὲ σκέψη, οὔτε ἡ ψυχὴ τὸ σῶμα σὲ κίνηση ἢ ἀδράνεια ἢ σὲ ἄλλο τι (ἂν ὑπάρχει)». Ὅταν κάποιος τὸν ρωτᾷ ἂν γι' αὐτὸν εἶναι ἀδιαφιλονίκητο πῶς τὸ σῶμα δὲν ὀρίζεται ἀπὸ τῆ σκέψη, οὔτε ἡ σκέψη ἀπὸ τῶ σῶμα, ἀπαντᾷ: «... Ἀφοῦ βάλουμε τοὺς καθορισμοὺς βγαίνει ὥστε τὰ πράγματα ποὺ ἔχουν προσδιορισμοὺς (attributs) διάφορους δὲν ἔχουν τίποτα κοινὸ μεταξύ τους, ἐπειδὴ ὁ προσδιορισμὸς ποὺ τοῦ ἔχει καθορισθεῖ εἶναι τέτοιος ποὺ ἡ ἔννοιά του δὲν περικλείνει τὴν ἔννοια ἑνοῦ ἄλλου πράγματος, ἄρα δυὸ ἄπειροι προσδιορισμοὶ δὲν θὰ μπορούσαν νὰ περιοριστοῦν ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο καὶ μὴ ἔχοντας τίποτα κοινὸ, δὲν μπορεῖ ὁ ἓνας νὰ εἶναι αἰτία τοῦ ἄλλου»¹.

Ὁ Σπινόζα στὸ βάθος πιστεύει πῶς ὁ ὕλικὸς κόσμος εἶναι προικισμένος «ἐξ ἀρχῆς» μὲ σκέψη, ποὺ εἶναι καὶ τὸ στατικὸ στοιχεῖο στὴν ἀποψή του. Γιατί, ἡ σκέψη, ὅπως δείχνει ἡ ἐξελικτικὴ ἱστορικὴ πορεία, εἶναι βέβαια ιδιότητα τοῦ ὕλικου, ἀλλὰ ιδιότητα ποὺ κι αὐτὴ ἀποχτήθηκε, στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξής του κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες καὶ προϋποθέσεις σάν ὅλη ὀργανωμένη μὲ ὀρισμένο τρόπο.

Πολλοὶ ἐρευνητὲς ποὺ μέχρι τίς μέρες μας ἀκολουθοῦν τὴν ἀποψη αὐτῆ: ὅπως ὁ Ebbinghaus, Jold, Ribot² ἐκφράζουν τὴν ἴδια γνώμη πάνω-κάτω ὅταν προσπαθοῦν νὰ λύσουν τὸ κλασσικὸ αὐτὸ πρόβλημα. Ὅμως ἡ λύση του παραμένει γιὰ τὴ στατικὴ μεταφυσικὴ ἀντίληψη ἀπλησίαστη.

Ὁ Leibniz ἐκφράζει μιὰ ἰδεαλιστικὴ μονιστικὴ ἀποψη³. Ὁ θεὸς κανόνισε ἔτσι τὰ πράγματα ποὺ οἱ δυὸ οὐσίαι: ἡ πνευ-

1. Πρβ. J. Chevalier, ὁ.π. τ. III, p. 307. Βλ. καὶ γιὰ τὸ Σπινόζα: J. Barbu, Le développement de la pensée dialectique, ὅπου συγκρίνει Σπινόζα-Schelling, σ. 131 κέξ. καθὼς καὶ J. P. Sartre, L'imagination, PUF, 1963, p. 12-19 καὶ 117. Βλ. καὶ G. Fredman, Spinoza et Leibniz, éd. Gall. 1946.

2. Πρβ. Κ. Παναγιωτίδης, Ἱστορία τῆς ψυχολογίας, 1927, σ. 440-442.

3. Πρβ. G. Fredman, ὁ.π. σ. 147 καὶ J. P. Sartre, ὁ.π. σ. 12-19 καὶ 117.

ματική και ή έκτεταμένη, να βρίσκονται σε μιὰ παραλληλία, σε μιὰ «προδιατεταγμένη ἄρμονία», ὅπως λέει. Ὁ Leibniz κατηγορεῖ τὸ Ντεκάρτ πὼς ἄφησε ἀνοιχτὸ τὸ ζήτημα τῆς ἐπικοινωνίας ψυχῆς καὶ σώματος: «Car je ne trouvais aucun moyen d'expliquer comment le corps fait passer quelque chose dans l'âme, ou vice versa; ni comment une autre substance peut communiqué avec une autre substance créée, M. Descartes avait quitté la partie ladessus, autant qu'on le peut connaître par ses écrits»¹.

Ὁ Leibniz προσπαθεῖ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο καὶ τὴν ὑλοποίηση τοῦ θεοῦ ποὺ εἶχε ὀδηγήσει ἢ ἄποψη τοῦ Ντεκάρτ καὶ νὰ γεφυρώσει τὸ χάσμα, ποὺ εἶχε ἀνοιχτεῖ ἀπὸ καιρὸ, ἀνάμεσα στὴν έκτεταμένη καὶ τὴν πνευματικὴ οὐσία. Ἔτσι ἐπινοεῖ τὴ μονάδα του, ποὺ εἶναι μιὰ ἐνότητα ἀπὸ δύναμη καὶ ἐνέργεια μὰ δίχως τὴν ὕλικότητα. Ἐπειδὴ ἡ μονάδα ἔχει τὴν ἱκανότητα «ἐν δυνάμει», ἀπὸ τὸ μηδὲν νὰ φτάνει στὸ μᾶξιμουμ τῆς πραγμάτωσης (ποὺ πετυχαίνεται μὲ τὴν «ἐπίταση τῶν προσδιορισμῶν»), ἡ σκέψη του παρουσιάζει τὴν πολὺ σπουδαία τάση νὰ βλέπει στὰ ὄντα ὄχι στατικὲς ἀλλὰ δυναμικὲς διαλεχτικὲς διαφορὲς ἔτσι ποὺ ἀπὸ τὸ κατώτερο στὸ ἀνώτερο, νᾶχουμε ἱεραρχημένη μετάβαση (φυτὰ, ζῶα, ἄνθρωποι, ἄγγελοι, θεός). Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ τὸν ὀδηγεῖ καὶ στὴν ἄποψη ὅτι: ἡ ψυχολογία πρέπει νᾶρχίσει τὴν μελέτη τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν ἀπὸ τὸ ἀσυνείδητο, εἴτε ὅπως λέει ὁ ἴδιος ἀπὸ τίς «petites perceptions», γιὰ νὰ φτάσει στὴ συνείδηση, ἓνα μακρινὸ προανάκρουσμα πὼς οἱ ψυχικὲς λειτουργίαι δὲν εἶναι μόνον τὸ συνείδητὸ μέρος τῆς μὰ ἓνα τμῆμα τους τὸ λιγότερο, πρέπει νὰ τὸ ἀποτελοῦν οἱ «μικρὲς ἀντιλήψεις» δηλαδὴ ἐδῶ τὸ γνωστικὸ ἀσυνείδητο, ποὺ ἄργότερα ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸ Freud ὀριστικὰ, ἰδιαίτερα τὸ συναισθηματικὸ ἀσυνείδητο, δίνοντάς του συγκεκριμένο περιεχόμενο².

1. Leibniz, *Système nouveau*, 12, 14, éd. Seghers, 1962, καθὼς καὶ *Discours Métaphysique* (μετάφραση τώρα καὶ στὰ ἑλληνικά, 1975) éd. Vrin, 1949.

2. J. Piaget, *Problèmes de psychologie génétique*, éd. Denoël, 1971.

Ὁ T. H o b b e s (1588-1679) ἐρμηνεύει τὰ ψυχικά φαινόμενα ἀνάλογα μὲ τὰ φυσικά. Τὰ αἰσθήματα εἶναι ἡ βάση τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ, ποὺ παράγονται ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐρεθισμοὺς. Στὴν ὕλη ὑπάρχει ἡ ιδιότητα τῆς τάσης-ἐλξης ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν πάρουμε σὰν ὁρμὴ πρὸς αὐτοσυντήρηση τῶν ὄντων. Ἡ ψυχὴ εἶναι εἶδος καὶ τρόπος ἐπίδρασης τῆς ὕλης σύμφωνα μὲ μηχανικοὺς νόμους καὶ βάζει τὴ βάση γιὰ τὴ θεωρία τῶν συνδέσεων καὶ τῆς ἐποπτείας.

Ὁ L o c k e (1632-1704) στὴν ἀρχὴ τῆς ἐρευνᾶς του στὸ σύγγραμά του: *Essai sur l'entendement humain*, λέει πὼς δὲν ἔχει πρόθεση νὰ ἐξετάσει τί εἶναι ψυχὴ, δηλ. ἂν εἶναι οὐσία ἢ ὄχι, ἀλλὰ νὰ ἐρευνήσει τὶς ἀνθρώπινες νοητικὲς ιδιότητες στὶς σχέσεις τους μὲ τ' ἀντικείμενα.

Ἡ συνείδηση λέει εἶναι αὐτὴ ποὺ ἐδραιώνει τὴν ταυτότητα ἐνὸς σκεπτόμενου ὄντος καὶ ἡ ταυτότητα αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴ διπλὴ μετοχὴ τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος σὲ μιὰ καὶ τὴν αὐτὴ ζωὴ. Γιατί, λέει: «ἔχουμε τὶς ιδέες τῆς ὕλης καὶ τῆς σκέψης, ὅμως μᾶς εἶναι ἀδύνατο νὰ γνωρίσουμε ἓνα ὄν καθαρὰ ὕλικὸ ποὺ νὰ εἶναι ἱκανὸ νὰ σκέπτεται, κι αὐτὸ γιατί εἶναι ἀδύνατο χωρὶς ἀποκάλυψη, παρὰ μόνο ἀπὸ τὶς καθαρὲς ιδέες· τὸ ἴδιο, νὰ ξέρομε ἂν ὁ δημιουργὸς δὲν ἔδωσε τὴν ἱκανότητα στὴν ὕλη νὰ σκέπτεται» εἴτε «νὰ προσθέσει στὴν ὕλη τὴν ἱκανότητα τῆς σκέψης» ἀπ' εὐθείας παρὰ νὰ «προσθέσει μιὰ ἄλλη οὐσία (τὴ ψυχὴ) προικισμένη μὲ μιὰ ἱκανότητα τῆς σκέψης»¹. Ὁ Locke δὲν πιστεύει σ' ἓνα δυϊσμὸ οὐσιῶν, ποὺ εἶχε μιλήσει ὁ Ντεκάρτ, ψυχῆς καὶ σώματος, ἀλλὰ σὲ μιὰ μεῖξη τοῦ πνευματικοῦ καὶ σωματικοῦ, σὲ μιὰ ἐνότητα σωματο-ψυχικῆ. Οἱ παραστάσεις, στὸ σύνολό τους ποὺ ἀλληλεπιδροῦνται μεταξύ τους καὶ ἀναπλάθονται μηχανικά, ὅπως τὰ φυσικά φαινόμενα, ἀποτελοῦν τὴ συνείδηση μὲ τὴν ἐνότητά τους. Παραδέχεται τὴ μηχανικὴ ἐρμηνεῖα τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, ποὺ θὰ ὀδηγήσει στὴ θεωρία τοῦ συνειρμοῦ (association) στὴν Ψυχολογία ἀργότερα.

1. J. L o c k e, *Essai sur l'entendement humain*, livr. IV, chap. VII, § 6 καὶ X. Θεοδωρίδη, ὁ.π. σ. 337.

G. Berkeley¹ (1685-1753). Όπως πολλοί έχουν πεί, στο πρόσωπο του Άγγλου επίσκοπου, θά βρεί κανείς τον πιο συνεπή ιδεαλιστή. Ο Berkeley καθαρά και ξάστερα² αρνιέται την ύπαρξη του έξωτερικού αντικειμενικού κόσμου και τον θεωρεί σαν αντανάκλαση του πνευματικού, σά λειτουργία τής συνείδησης. Ο αισθητός κόσμος δέν συνίσταται παρά από ιδέες (παραστάσεις). Είναι ο εισηγητής του Immaterialisme. Ο Άγγλος επίσκοπος αναγνωρίζει μόνο οὐσία νοητή πού απ' αυτή παράγονται όλα τά ψυχικά φαινόμενα. Ύλη και αντικείμενα είναι σύνθετες παραστάσεις πού υπάρχουν μόνο στο πνεύμα³. Η ύπαρξή τους (esse) είναι πρόσληψη - αντίληψη (percipi). Η αίσθηση και αντίληψη προέρχονται από το πνεύμα του θεού και γι' αυτό και μόνο δέν είναι ονειροπόλημα. Τά αντικείμενα καθ' έαυτά κι αν υπάρχουν δέν μπορούν να γίνουν αντίληπτά, γιατί δέν είναι ομοούσια με το πνεύμα. Ουσία του ανθρώπου είναι ή ψυχή ή ο νοός και το σώμα γιά να υπάρχει έξαρτιέται από τή λειτουργία τής ψυχής. Η άποψη του Berkeley ήταν μιá προσπάθεια να καταπολεμηθεί ή μηχανική έρμηνεία (του Descartes και του Locke) πού έδιναν στά ψυχικά φαινόμενα στην άλληλεπίδρασή τους με το σωματικό.

Ο Hume⁴ προσπαθεί να καταπολεμήσει τή διανοούμενη και τήν έκτεταμένη ουσία του Ντεκάρτ και ταυτόχρονα να κάνει κριτική στο Locke και στον Berkeley.

Το έγω δέν είναι ουσία, ούτε και ή ψυχή, γιατί δέν είναι τίποτα άλλο από «δέσμη παραστάσεων πού κινούνται αδιάκοπα». Τά αντικείμενα προέρχονται από τήν επεξεργασία των παραστάσεων, από τή συνείδηση κι οί παραστάσεις παράγονται μόν από τους έξωτερικούς έρεθισμούς με τις αισθήσεις, αλλά δέν γνωρίζουμε τίποτα γι' αυτούς τους έρεθισμούς (άγνωστικισμός). Έδω ακριβώς προβάλλει ο ιδεαλισμός του Hume κι

1. J. Chevalier, δ.π. σ. 502.

2. N. Lenin, *Materialisme et Empirio-criticisme*, 1954, p 15 κέξ. J. Pucelle, Berkeley, éd. Seghers, 1967.

3. Πρβ. Berkeley, *Hylas et Philonus*, I και III.

4. Πρβ. J. Chevalier, δ.π. σ. 502-513 και D. Hume, *L'homme et l'experience*, PUF, 1967.

ὅπως μπορούμε νά δοῦμε, εἶναι ὁ προπομπὸς τοῦ Κάντ καὶ τοῦ ἐμπειριοκριτικισμοῦ. Ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν μὲ τὴ συνείδηση «διὰ μέσου» τῶν αἰσθήσεων καὶ ἡ δημιουργία παραστάσεων μὲ τὴν πρὸ πέρα ἐπεξεργασία τους δεῖχνει πὼς ὁ Hume ἀντιλαμβάνεται πολλὰ ἀπὸ τὴ λειτουργία τῆς συνείδησης.

Πιὸ ἔπειτα μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐρευνητές: D. Hartley (1704-1757), I. Priestley (1733-1804), E. Darwin (1731-1802), W. Hamilton (1731-1802), St. Mill (1806-1873), εἰσάγουν καθαρὰ τὴ μηχανικὴ ἀντίληψη στὴ σύνδεση τῶν παραστάσεων καὶ στὴν ἐρμηνεία τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν. Ἀπορρίπτουν καὶ τὴν ἔννοια τῆς reflection τοῦ Locke καὶ σὰν φυσιοδίφες διακηρύχουν πὼς οἱ ψυχικὲς λειτουργίες παράγονται ἀπὸ τὴν νευρικὴ λειτουργία καὶ παραδέχονται τὴ θεωρία τῶν συνδέσεων, τὸ μηχανικὸ συνειρμό, τὴν association. Φυσικὰ ἐπειδὴ οἱ νευρικὲς λειτουργίες τοὺς εἶναι ἀκόμη ἄγνωστες στὸ μεγαλύτερο μέρος τους, οἱ ἐρμηνευτὲς πολλὲς φορὲς εἶναι ἀνεδαφικοί, ἀλλὰ ἔχουν πιάσει σωστὰ τὸ νόημα τῆς ἀλληλεπίδρασης ψυχικοῦ-νευρικοῦ καὶ τῆς ἐνιαίας λειτουργίας τους, τῆς ἴδιας καὶ τῆς αὐτῆς λειτουργίας μὲ τὶς δυὸ ὄψεις της.

Τὸ ἴδιο μιὰ σειρὰ θαυμάσιοι σοφοὶ στὴ Γαλλία, στὰ χρόνια γύρω ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1789, ποὺ τοὺς ὀνόμασαν ἐγκυκλοπαιδιστές, ἀπόρριψαν κάθε ἰδεαλιστικὸ κομμάτι στὴν ἐρμηνεία τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν καὶ διακήρυξαν πὼς κάθε ψυχικὸ δὲν εἶναι παρὰ μεταμόρφωση τῆς αἰσθήσης, πὼς κάθε ψυχικὴ λειτουργία παράγεται ἀπὸ τὴ φυσιολογικὴ λειτουργία καὶ αἰτία ἔχει τὶς ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις τῆς ὕλης.

Ὁ Contillac λέει ἐπιγραμματικὰ «tout cela n'est donc encore que la sensation transformée»¹ καὶ ἐξετάζει τὸ σῶμα καὶ τὴ ψυχὴ στὴν ἐνότητά τους καταλήγοντας ἀδίστακτα στὴν ἀποψη πὼς ψυχὴ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σῶμα δὲν ὑπάρχει.

Ὁ La Mettrie γράφει ὀλόκληρη πραγματεία γιὰ τὴ φύση τοῦ ψυχικοῦ ὅπου λέει: «ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἡ αἰτία τῆς κί-

1. Contillac, *Essai sur l'origines des connaissances humaines*, (1746), PUF, 1949, § 6, p. 20-25.

νησης του σώματος, αλλά το αποτέλεσμα της κίνησης του σώματος»¹. Τα ίδια πιστεύουν ο Diderot και ο Holbach. Πολλές φορές αν διαβάσει κανείς το βιβλίο του Helvetius, με τον τίτλο: *De l'esprit*², θα νομίσει ότι βρίσκεται σε γνήσια μαρξιστική ατμόσφαιρα και μάλιστα ο Gaston Richard³ δέ διστάζει να χαρακτηρίσει τις απόψεις του Helvetius σαν προδρομικές του Marx.

Πρέπει εδώ να τονισθεί πως ο υλισμός του 18ου αιώνα και οι ερμηνείες που έδωσαν στο ψυχικό πρόβλημα έφτασε πολύ πιο κοντά στη σωστή άποψη, από τον υλισμό του 19ου αιώνα. Βασικά ο σετσουαλισμός των εγκυκλοπαιδιστών σφάλλει σε τρία βασικά σημεία: α) ξεετάζουν στατικά τις ψυχικές λειτουργίες, τις θεωρούν έξ αρχής δοσμένες μια για πάντα, γιατί είναι επηρεασμένοι από το μηχανικό κοσμοείδωλο και ή έννοια του οργανικού δεν έχει ακόμη γίνει συνειδήση, παρά αργότερα με τον Kant, τον Hegel και τον Marx, β) παραγνωρίζουν την έσωτερική αντίδραση του οργανισμού στο σχηματισμό των ψυχικών λειτουργιών (σκέψη, σκοπός, παρορμήσεις κλπ.), γ) Ξεχνάνε ακριβώς, πως τα έξωτερικά αντικείμενα είναι αντικείμενα νοητικά, περνάνε αναγκαστικά από τη νόηση. παρατήρηση που είχε κάνει ο Marx στον Feuerbach στις περιφημες θέσεις του για τον υλισμό⁴.

Όστόσο οι παρατηρήσεις αυτές του Marx για τον υλισμό του Feuerbach και των εγκυκλοπαιδιστών, θα περάσει αρκετός καιρός για να κατανοηθούν και να ληφθούν υπόψη σε μια επιστημονική έρευνα. Έκτός από τις ιδεαλιστικές απόψεις στη ψυχολογία, την εποχή αυτή—19ος αιώνας—έχουμε ένα μονιστικό υλισμό που ο Engels είχε ονομάσει χυδαίο, γιατί ακριβώς όχι μόνο (παρόλη την πρόοδο της επιστήμης στον καιρό τους) παραγνωρίζει το δυναμικό και οργανικό στοιχείο στις

1. La Mettrie, *L'homme machine*, VII, p. 68-72.

2. Helvetius. *De l'esprit*, κεφ. 1.

3. G. Richard, *Helvetius précurseur de Marx* (στο *Rev. Intern. de Sociologie*, No 7 και 8, Paris, 1927). Βλ. και Π. Βρανίτσκι, *Ιστορία του Μαρξισμού*, (II), 1976, I, σ. 16-17.

4. Πρβλ. F. Engels, *Φόβερμαχ* σ. 81-87 και Γερμανική ιδεολογία σ. 43-48.

ψυχικὲς λειτουργίες καὶ τὶς ἐρμηνεύει καθαρὰ μηχανικά, ἀλλὰ φέρνει ἔτσι τὸν ὕλισμὸ σὲ ἀπόψεις πολὺ κατώτερες ἀπὸ κείνες τῶν Ἐγκυκλοπαιδιστῶν τοῦ 18ου αἰῶνα.

6. Ἀπὸ τὸ 1800 ἴσαμε σήμερα. Στὴ Γερμανία ὕστερα ἀπὸ τὸ Leibniz μιὰ σειρὰ ἐρευνητὲς καὶ φιλόσοφοι, ἐξετάζουν τὶς ψυχικὲς λειτουργίες ἀπὸ καινούργια ἄποψη καὶ ποὺ ἂν κοινὸ στοιχεῖο τοὺς εἶναι πὼς χρησιμοποιοῦν τὴν ἔννοια τῆς ἱστορικότητας καὶ ἐξέλιξης στίς ἐρμηνείες τοὺς, ὅπως εἶχε γίνῃ γιὰ τὸ φυσικὸ καὶ βιολογικὸ κόσμο, ὥστόσο τὶς ἐξετάζουν ἰδεαλιστικὰ - μεταφυσικὰ. Γιὰ παράδειγμα ὁ K. Cagus, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν Schelling, ἐξετάζει σὰν κύριον θέμα τοὺς ἱστορία καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς ψυχῆς καὶ ἀρχίζει μὲ τὸ ἀσυνείδητο καὶ τὸν ὕπνο, ἔπειτα πηγαίνει στὴ συνείδηση καὶ τὸ νευρικὸ σύστημα γιὰ νὰ καταλήξει στὴν αὐτοσυνείδηση καὶ τὴ συνείδηση τοῦ θεοῦ.

Γιὰ τὸν Kant βασικὸ εἶναι πὼς δὲν θεωρεῖ τὴ ψυχὴ σὰν οὐσία, πράγμα ποὺ ἔρχεται σὰ συνέπεια τῆς φιλοσοφίας του. Ἄλλωστε ἡ Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ λόγου γι' αὐτὸ γράφτηκε: γιὰ νὰ ξεκάνει τὴν ἔννοια τῆς οὐσίας. Ἐδειξε πὼς ἡ ὑπαρξὴ δὲν εἶναι ἰδιότητα τῆς οὐσίας, γκρεμίζοντας ἔτσι ὀλόκληρη τὴ μεταφυσικὴ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς του.

Βασικὴ θέση τοῦ Kant εἶναι πὼς τὸ νοητικὸ ὄργανο τοῦ ἀνθρώπου εἶναι προικισμένον μὲ τὶς ἀριστοκρατικὰς μορφὰς τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ κατηγορίες τῆς νόησης. Τὸ ὑπερβατικὸ «πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ» ἐπιδρᾷ πάνω στὸ ὑποκείμενον ποὺ μὲ βάση τὶς παραπάνω κατηγορίες, μᾶς παρουσιάζει ἕνα φαινομενικὸν κόσμον. Ὁ ντουαλισμὸς τοῦ Kant προβάλλει ἀκριβῶς ἐδῶ. Γιατὶ οἱ ψυχικὲς λειτουργίες συντελοῦνται μὲ τὶς ὑποκειμενικὰς κατηγορίες ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ ὑπερβατικοῦ «πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ» ἀπ' τὴν ἄλλη, γιὰ νὰ φτιάξουν τὸν φαινομενικὸν κόσμον ὅπου ζεῖ ὁ ἄνθρωπος. Ἐτσι ἡ ψυχὴ εἴτε ἡ συνείδηση δὲν εἶναι οὐσία, ἀλλὰ λειτουργία, ἀνανάκλαση στὴ συνείδηση κί ἐνέργεια τοῦ Ἐγῶ. Ἐπειδὴ τὸ ψυχικὸ δὲν γίνεται ἀντιληπτὸ μὲ τὰ αἰσθητήρια, σὰν ἐποπτεία, γι' αὐτὸ δὲν γίνεται ἀντικείμενον γνώσης, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ νὰ βγεῖ μιὰ ἀριστοκρατικὴ

συνθετική κρίση. Γι' αυτό κι ο Kant την ψυχολογία δέν την θεωρούσε έπιστήμη¹.

Έπειτα από τον Berkeley, ο άπόλυτος ιδεαλισμός δέν έχει θέση παρά μόνο στους τρεις γερμανούς ρωμαντικούς τούς: Fichte, Shelling και Hegel. Άνάμεσά τους όμως υπάρχει μιá μεγάλη διαφορά στο άντίκρουσμα του όντος. Το Έγώ μπαίνει στο κέντρο του κόσμου και όλόκληρη ή φύση δέν είναι παρά το ξεδίπλωμά του. Για το Hegel το είναι και ή νόηση είναι στο βάθος τα ίδια όπως το είχε πεί κι ο Παρμενίδης. Το όν είναι το πνεύμα, ο λόγος, πού άρνήθηκε τον έαυτό του κι έγινε κόσμος, αλλά πάντα όμοούσιος μ' αυτόν. Έτσι ο χωρισμός σέ πνεύμα και κόσμος, δέν είναι ντουαλιστικός αλλά ιδεαλιστικός μονισμός είτε άντικειμενικός ιδεαλισμός, όπως λένε.

Στήν ούσία, από τον καιρό του Ντεκάρτ κι ιδιαίτερα στον Hegel, όλόκληρη ή φιλοσοφία δέν είναι παρά ο τρόπος πού άλληλεπιδρούνται και φτιάχνουν τον κόσμο: το άντικείμενο με το όποκείμενο, ή συνείδηση με το Είναι. Στήν φαινομενολογία του πνεύματος και στή Λογική του ο Hegel έπεξεργάζεται τα προβλήματα έτσι, πού περικλείνει σέ σπέρμα όλες τις κατοπινές θεωρίες για τή συνείδηση ίσαμε σήμερα.

Ένας σπουδαίος ψυχολόγος και παιδαγωγός στα ίδια περίπου χρόνια ο J. Herbart (1776-1841) θά προσπαθήσει άν όχι νά συμβιβάσει τις άντίθετες άπόψεις, πού προέκυψαν ανάμεσα στους όπαδούς της μηχανικής έρμηνείας και τους έχθρους της μά νά έρευνήσει βαθύτερα τα πράγματα, έτσι πού φτάνει τελικά νά δείξει τα πλεονεχτήματα της μηχανικής θεωρίας. Όμως ο Herbart όποστηρίζει μιá παράδοση θέση. Θεωρεί πώς ή ψυχή δέν είναι ούσία, γιατί θά πρέπει νά άποτελείται από δυνάμεις ή ιδιότητες, όμως είναι ένιαία και άδθυπόστατη, άδιαίρετη-άνάλλαξη, άκίνητη. Έχει ύπαρκτικότητα (existentia) μά όχι (ύλι-

1. Πρβ. E. Kant, Προλεγόμενα (μετ. Γ. Γιέρου), 1942, § 45-49 και του ίδιου, Κριτική του καθαρού λόγου, § 68 και § 69 κέξ. Βλ. και G. Deleuse, La philosophie critique de Kant, PUF. 1967. καθώς και N. Κορκοφίγκα, 'Η ήθική φιλοσοφία του E. Κάντ, 1937.

κὸ) ὑπόστρωμα (substantia)· εἶναι ἀπλή οὐσία (essentia) καὶ σὰν τέτοια δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ μέρη οὔτε ἔχει ἰδιότητες (εἶναι ἔξω χρόνου καὶ χώρου, δὲν παράγει οὔτε προσλαμβάνει οὔτε διατίθεται). Ἔτσι λέει: Ἡ ψυχὴ εἶναι κάτι ἀπλό, ἄγνωστο πὸ θὰ παραμείνει πάντα ἄγνωστο, πὸ οὔτε μπορεῖ νὰ γίνει ἀντικείμενο τῆς μεταφυσικῆς ἢ τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας¹. Ὅμως ἔτσι διώχνει εὐγενικὰ τὴν ἔννοια τῆς ψυχῆς σὰν οὐσία· γιατί τί ὑπαρκτικότητα μπορεῖ νᾶχει μιὰ ἔννοια κενή, μιὰ essentia μὲ νοητὴ ὑπαρκτικότητῃα χωρὶς substantia; Ἔτσι καταλήγουμε πάλι στὴ μηχανικὴ ἐρμηνεία τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν καὶ τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι μιὰ ἀλυσίδα συνδεμένων ἀντιδράσεων καὶ τάσεων γιὰ αὐτοσυντήρηση. Τὸ ἐγὼ δὲν εἶναι ἡ ψυχὴ, γιατί ὅπως προείπαμε, ἡ ψυχὴ εἶναι ἀκίνητη, ἀναλλοίωτη, ἀδιαίρετη, ἐνῶ τὸ ἐγὼ εἶναι ἔννοια πὸ σχηματίζεται ἀπὸ τὶς συσχετίσεις πὸ γίνονται μέσα μας καὶ μὲ τὸν ἔξωτερικὸ κόσμο.

Μιὰ σειρὰ ἀπὸ φυσιολόγους καὶ φυσικοὺς ἐρμηνεύουν τὶς ψυχολογικὲς λειτουργίες μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ κυρίως μὲ τοὺς νόμους τῆς φυσιολογίας, πὸ τότε μόλις ἄρχισε νὰ γεννιέται καὶ νὰ πυργώνεται σὲ ἐπιστήμη. Ὁ J. Moleschot, ὁ P. Mayer, ὁ C. Vogt, ὁ L. Büchner μὲ τὸ βιβλίον του «Δύναμη καὶ ὕλη» (1855), ἓνα πολυδιαβασμένο βιβλίον καὶ τελευταῖον ὁ Ern. Haeckel (πὸ συστηματοποιεῖ τὶς ἀπόψεις) διακηρύχουν, πὸς ἡ ψυχολογία ἐρμηνεύεται μόνον μὲ τὴν φυσιολογία καὶ πὸς τὸ ψυχικὸ ἐντοπίζεται στὰ κύτταρα, δηλαδὴ «τὰ φυσικὰ καὶ χημικὰ φαινόμενα τῆς ἔλξης καὶ ἀντίδρασης, ἀποτελοῦν τὰ ἐλάχιστα μέρη τῆς ψυχῆς» καὶ αὐτὰ ἐμφανίζονται πρῶτα στὸν κυτταρικὸ πυρήνα, πὸς στὰ ὀργανικὰ ὄντα ἀποτελοῦν τὴν δύναμη κίνησης καὶ αἴσθησης.

Δὲν ἔβλεπαν τὸ βασικὸ γεγονός πὸς ἀνάμεσα στὴν κίνηση καὶ τὴν αἴσθηση ὑπάρχει ἀντίθεση, γιατί μὲ τὴν καθαρὰ μηχανικὴ αὐτὴ ἄποψη δὲν ἐρμηνεύεται τὸ γεγονός: πὸς ἡ μηχανική

1. Ἔτσι, ἡ ψυχὴ γιὰ τὸν Herbart εἶναι πὸς κάτω: ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ Πλάτωνα, ἀπὸ τὸ ἄγραφο χαρτὶ τῶν Στωικῶν καὶ τοῦ Locke, ἀπὸ τὴν μονάδα τοῦ Leibniz, ἀπὸ τὸ ὑποκείμενον τοῦ Kant.

νική κίνηση μεταβάλλεται σέ αίσθηση, δηλαδή ή ποσοτική κίνηση σέ ποιοτική μεταβολή και τὸ ἀντίστροφο¹.

Σάν ἀντίδραση στὸ γερμανικὸ χυδαῖο ὕλισμό, ἔρχεται ὁ ἀγνωστικισμὸς τοῦ T. Huxley καὶ τοῦ H. Spencer. Ἡ πραγματικότητα γιὰ τὸν ἄγγλο σοφὸ, ὀφείλεται στὴ συνείδηση, σέ τελευταία ἀνάλυση. Ὡστόσο ὁμως πιστεύει πὼς ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι οὐσία. Ἡ ἄποψη του πὼς τὸ ὄργανικὸ καὶ τὸ πνευματικὸ εἶναι ἀχώριστα καὶ πὼς ἡ ἐξέλιξη τοῦ πνευματικοῦ συμβαδίζει μὲ τὸ σωματικὸ ἀπὸ τὸ ἀπλὸ στὸ σύνθετο, εἶναι ἀξιοπρόσεχτη. Ὅμως ἐπειδὴ τελικὰ θεωρεῖ τὸν πνευματικὸ βίον ὄχι ἀπόλυτο προϊόν τῆς φυσικῆς ἐξέλιξης, ἀλλὰ ἰδιότροπο καὶ ἀγνωστο φαινόμενο (ψυχὴ - πνεῦμα), ποὺ βαίνει παράλληλα πρὸς τὸν ὕλικὸ κόσμον, καταλήγει σ' ἓναν ἰδεαλιστικὸ ψυχοφυσικὸ παραλληλισμὸ.

Ἡ ἄποψη τῶν Mach - Avenarius ὑποστηρίζει πὼς οὔτε τὸ πνεῦμα οὔτε ἡ ὕλη ἔχουν ὄντολογικὴ προτεραιότητα, ἀλλὰ τὰ αἰσθήματα καὶ τὸ ἐγὼ δὲν εἶναι οὐσία, ἀλλὰ δευτερεῖον ποὺ παράγεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, δηλ. τὰ αἰσθήματα. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς εἶναι γνωστὲς καὶ ξεπερασμένες ἀπὸ καιρὸ, ὕστερα ἀπὸ τὴν κριτικὴν ποὺ τοὺς ἔκανε ὁ Λένιν στὸ βιβλίον του «Ὑλισμὸς καὶ Ἐμπειριοκριτικισμὸς». Στὴν πραγματικὴ ἀφετηρία ἔχει τὸν ἀπόλυτον ἰδεαλισμὸν τοῦ Μπέρκλεϋ. Γιατὶ ἀφοῦ φτάνει νὰ διατυπώνει ὅτι τὰ αἰσθήματα ἀντιπροσωπεύουν τὴ μόνην πραγματικότητα, καταλήγει στὴν παραδοχὴ τῆς πνευματικῆς ὄντολογικῆς προτεραιότητος.

Ὁ Benecke, ὁ Fechner, ὁ Lotze καὶ ὁ Wund καθὼς καὶ ὁ Köhler (γύρω στὰ 1920), μὲ τὴν Gestalt psychologie², ὑποστηρίζουν ἓναν ἰδεαλιστικὸν παραλληλισμὸν. Κι αὐτὸς ὁ Jaspers παραδέχεται τὴν ἴδια ἄποψη, δὶχως νὰ εἶναι ὅπως φαίνεται, ὁπαδὸς τῆς στὸ βάθος³. Στὶς μέρες μας οἱ πλεονεχῆ ἐρευνητὲς ἀκολουθοῦν τὸν ἰδεαλιστικὸν παραλληλισμὸν.

1. Πρὸς. J. - P. Sartre, L'imagination, p. 23-24.

2. Βλ. W. Köhler, Gestaltpsychologie, p. 191. Βλ. κριτικὴ τῆς σχολῆς ἀπὸ τὸν Ραβίον, ὁ.π. σ. 614.

3. Πρὸς. K. Jaspers, Psycho-pathologie générale, p. 11.

Ένας υποκειμενικός επιφαινομενισμός υποστηρίζεται από τον Russel, Strong, Eddigton, κ.ά., που μάς φέρνει σε μία καινούργια, ίσως στη μορφή, ιδεαλιστική στάση. Είναι αναβίωση του υποκειμενικού ιδεαλισμού και βασική αφετηρία έχει το Cogito του Καρτέσιου. Ο αντικειμενικός κόσμος είναι υποκειμενικότητα.

Στις μέρες μας είναι δύσκολο να συναντήσει κανένας τάσεις που να είναι καθαρά μηχανοκρατικές στην εξήγηση των ψυχικών λειτουργιών¹. Γιατί έχει κατανοηθεί ύστερα από τις τελευταίες εργασίες στο πεδίο αυτό, πώς οι ψυχικές λειτουργίες είναι φαινόμενα του οργανισμού, του εγκεφάλου, ολόκληρου του νευρικού συστήματος, όπου πνεύμα και ύλη, εγώ και σώμα αποτελούν διαλεχτική ένότητα, στην έννοια πώς το πνευματικό φαινόμενο διαφορίζεται από το υλικό (κρατώντας πάντα την ένότητά του), μα σαν αντανάκλασή του, εξαρτιέται απ' αυτό κι όχι το αντίστροφο. Βέβαια κι ανάλογα με τη βασική φιλοσοφική θέση κάθε διανοητή, άλλοτε δίνουν μεγαλύτερη βαρύτητα στο πνεύμα κι άλλοτε στην ύλη.

Ο Taine, ένας σοφός στη Γαλλία (γύρω στα 1870) θά εξακολουθήσει τη γαλλική ντουαλιστική παράδοση, όπως κι αργότερα ο Bergson, παράδοση που ξεκινά από τον Ντεκάρτ. Ο Taine ασπάζεται τον παραλληλισμό. Γιατί παρ' όλο τον επιστημονικό τρόπο εξέτασης των ψυχικών λειτουργιών του ανθρώπου, στο βιβλίο του *L'intelligence* (t. II (1864), 1948), φαντάζεται κανείς πώς θά όδηγηθεί σ' έναν υλιστικό μονισμό. Όπως όμως φαίνεται καθαρά από τα γραφτά του, ασπάζεται το ντουαλιστικό ιδεαλιστικό παραλληλισμό. Θεωρεί το αίσθημα παράλληλο προς τους νευρικούς έρεθισμούς και καταλήγει στο πώς ή φύση έχει δυο μορφές: «*Les deux faces sont parallèles et toute ligne qui coupe l'une coupe l'autre à la même hauteur*»² και άλλου: «...ή κίνηση δέν θά είναι αντιληπτή παρά από τα αλληπάλληλα μυϊκά αίσθήματα, που αυτά είναι το

1. Βλ. Κριτική από τον J. Piaget, *La naissance de l'intelligence chez l'enfant*, p. 310.

2. H. Taine, *L'intelligence*, (II), V. p. 333 και VII, p. 118.

τμήμα τὸ πιὸ λεπτὸ καὶ ἀπ' εὐθείας ὁ τύπος τῆς ὑπαρξῆς θὰ εἶναι τὸ νοητικὸ γεγονός, αἴσθημα ἢ εἰκόνα τέτοια ποῦ τὴ διαπιστώνει ἢ συνείδησή μας...»¹.

Ὁ Bergson συνεπῆς στὴ γαλλικὴ παράδοση, μὲ τὴ φιλοσοφία του συνεχίζει τὸν ντουαλισμὸ τοῦ Ντεκάρτ. Χωρίζει τὸ σῶμα ἀπὸ τὴ συνείδηση ριζικά. Στὸ βασικὸ του ἔργο «Matière et mémoire» ἐκθέτει μιὰ ἄποψη καθαρὰ ντουαλιστικὴ σχετικὰ μὲ τὴν ἀλληλεπίδραση σώματος καὶ ψυχῆς.

Ὁ ἐγκέφαλος εἶναι ἀπλὰ αἰσθησιοκινητικὸ ὄργανο, ὅπου τὸ πνεῦμα ἐπεμβαίνει καὶ ρυθμίζει τὸν ψυχικὸ κόσμον τοῦ ὑποκειμένου. Τὸν ντουαλισμὸ του τὸν δηλώνει καθαρὰ στὸ πρόλογο τοῦ παραπάνω ἔργου του: «Αὐτὸ τὸ βιβλίον βεβαιώνει τὴν πραγματικότητά τοῦ πνεύματος, τὴν πραγματικότητά τῆς ὕλης καὶ προσπαθεῖ νὰ καθορίσει τὴ σχέση τοῦ ἑνὸς μὲ τὸ ἄλλο...»². Ὁ Bergson προσπάθησε νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τῆς ἐπίδρασης σώματος - πνεύματος, λαβαίνοντας ὑπόψη του καὶ τὰ τελευταῖα πορίσματα τῶν βιολογικῶν ἰδιαίτερα ἐπιστημῶν τῆς ἐποχῆς του.

Δυναμικὸ ἰδεαλιστικὸ παραλληλισμὸ ὑποστηρίζει ὁ R. Ruyer στὸ βιβλίον του: *La conscience et le corps*, PUF, 1950, ποῦ εἶναι ἀντιστροφή τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἐπιφαινομενισμοῦ καὶ προσπάθεια ἑναρμόνισης τοῦ ὑποκειμενισμοῦ μὲ τὶς ἐξελίξεις τῆς ἐπιστήμης καὶ ἰδιαίτερα τῆς βιολογίας καὶ ψυχολογίας³. Ὁ Ruyer δὲν ἀρνιέται τὸ βασικὸ ρόλο τοῦ νευρικοῦ συστήματος σχετικὰ μὲ τὶς ψυχικὲς λειτουργίες. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἀντικείμενον εἶναι μιὰ ὑποκειμενικότητα, ἡ ἀντίθεση βρίσκει μέσα στὴ συνείδηση. Ὡστόσο βάση τῆς ψυχικῆς μας ζωῆς δὲν εἶναι ἡ συνείδηση ἀλλὰ τὸ ἀσυνείδητο (δ.π. σ. 139). Εἶναι φανερὴ ἡ τάση τῆς ἐποχῆς γιὰ νὰ μειώσει τὸ ρόλο τῆς συνείδησης καὶ τῆς λογικῆς δίνοντας τὰ πρωτεῖα στὸν βαθύτερο τάχα ψυχισμό, τὸ ἀσυνείδητο. Ὁ Ruyer ἄς παρατηρήσουμε πρόχειρα, πῶς ἀναιρεῖ τὶς ἀπόψεις του γιὰτὶ ὀλόκληρη

1. H. Taine, δ.π. II, p. 124 καὶ III, 235, καθὼς καὶ IV, p. 333 κέξ.

2. E. Bergson, *Matière et mémoire*, p. 1.

3. R. Ruyer, *La conscience et le corps*, p. 139.

αὐτὴ ἢ γνωστικὴ διαδικασία γιὰ τὴ διατύπωσή τους γίνεται ὄχι ἀπὸ τὸ ἀσυνείδητο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ γνωστικὴ συνειδησιακὴ λειτουργία, ἐπιχείρημα ποὺ εἰπώθηκε ἀπὸ ἄλλους καὶ γιὰ τὸν Μπέρκσον καὶ γενικὰ ἰσχύει γιὰ ὅλες τὶς φιλοσοφίες τῆς ζωῆς¹.

Ἡ ἄποψη τοῦ J. Piaget εἶναι ἓνας παραλληλισμὸς, ὄχι ὄρος πρὸς ὄρο, ὅπως λέει, ἀλλὰ ἓνας: «ἰσομορφισμὸς δομικὸς, ἀνάμεσα στὸ συνειδητὸ σύστημα καὶ σὲ μερικὰ συστήματα ὀργανικῆς αἰτιότητος, χωρὶς νὰ ξαναπέσουμε στὶς προηγουμένες ἐναλλαγές» δηλαδὴ ἀνάμεσα στοὺς παραλληλιστὲς καὶ τοὺς ἀλληλεξαρτιστὲς καὶ σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ διασαφηνίσει τὰ παραπάνω μᾶς λέει: «... ἄς ὑποθέσουμε πὼς ἡ συνείδηση συνιστᾷ ἓνα σύστημα ἀπὸ ὑπονοούμενες (πρβ. *implication*) σημασίες, σύστημα ὅπου οἱ ἀνώτερες μορφές ἀποτελοῦνται ἀπὸ λογικὲς ἀναγκαιότητες ἢ ἀπὸ ἠθικοὺς καταναγκασμοὺς... καὶ ὅπου οἱ ἀρχικὲς μορφές παραμένουν πάντοτε σὲ κατάσταση σχέσεων περισσότερο ἢ λιγότερο δομημένες ἀνάμεσα σὲ σημεῖα ἢ ἐνδείξεις. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, κάθε ὑποστασιοποίηση, ἐνέργεια, αἰτιότητα κλπ. θὰ παραμείνουν μόνο στὶς ὑλικὲς ἢ ὀργανικὲς συνάψεις, ἀλλὰ καὶ ἡ συνείδηση δὲν θὰ παρουσιάσει λιγότερο μιὰ πρωτοτυπία ἢ μιὰ εἰδικοποίηση ἀναντικατάστατη: πηγὴ τῆς λογικῆς καὶ τῶν μαθηματικῶν, γιὰ νὰ μᾶς κρατήσῃ στὴ γνώση καὶ νὰ ἀποτελέσῃ τὴ συμπληρωματικὴ ἄποψη ἀπαραίτητη στὴν αἰτιώδη σειρά»². Κι ἄλλοῦ γράφει: «... Ἡ συγκεκριμένη πραγματικότητα δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ τὸ σύνολο τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων τοῦ περιγυροῦ καὶ τοῦ ὀργανισμοῦ, δηλαδὴ τὸ σύστημα τῶν ἀλληλεπιδράσεων ποὺ κάνει ἀλληλέγγυα τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο»³. Ἐδῶ κάνει φανερὸ τὸν ὑποκειμενισμό του ἀπ' τὴ μιὰ γιατί τὸ εἶναι ἐξαρτιέται ἀπ' τὴ Συνείδηση, κι ἀπ' τὴν ἄλλη τὸν παραλληλισμὸ τῶν δυὸ ἀντίθετων οὐσιῶν.

Ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὰ παραπάνω, ὁ Piaget, δὲν μπόρεσε

1. Πρβ. E. Gregoire, *La nature du psychique*, ὅπου κάνει κριτικὴ στὸν R. Ruyer. Βλ. καὶ P. D'Arcy, *La reflexion*, PUF, 1972, p. 49.

2. Βλ. J. Piaget, *Problèmes de psychologie génétique*, p. 141.

3. J. Piaget, ὁ.π. σ. 328.

νά ξεπεράσει τὸν παραδοσιακὸ γαλλικὸ ντουαλισμὸ πὸν ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν Ντεκάρτ. Τὰ δυὸ δομικὰ συστήματα του, τὸ συνειδητὸ καὶ τὸ ὄργανικὸ δὲν ἀποτελοῦν ἐνότητα, οὔτε βρίσκονται σὲ ἀλληλεξάρτηση, ἀλλὰ σὲ ἰσομορφισμό. Δηλαδή οἱ δομικὲς μορφές τους ἀντιστοιχοῦν ὄχι σὲ μία πρὸς μία ἀνάμεσά τους ἀλληλεπίδραση, ὄχι σὲ αἰτιώδη, μὰ σὲ συμπληρωματικὴ σχέση.

Ὁ Piaget χρησιμοποιεῖ τὴν ἔννοια τῆς δομῆς στὴ γενετική της σημασία βέβαια (*structuralisme génétique*)¹ δηλαδή στὴ γέννηση, ἐξέλιξη καὶ ἀνάπτυξη ἐνὸς φαινομένου, προτέσου κλπ. καὶ ταυτόχρονα σὲ μιὰ ἀνασυγκρότηση τῶν καινούργιων καὶ τῶν ἀπαραίτητων παλιῶν στοιχείων, σὲ μιὰ νέα μορφή. Ὁ ὅρος δομὴ ἔτσι ἐννοημένος ἐκφράζει τὴν ἔννοια τῆς διαλεκτικῆς κίνησης μὲ τὴν ἀντίφαση, τὸ ξαφνικὸ πέρασμα ἀπὸ μιὰ ποιότητα (μορφή) σὲ μιὰ ἄλλη ποιότητα. Ὅμως στὸν Piaget ἡ συνείδηση ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὸ ὄργανικὸ - ὕλικὸ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅσο κι ἂν ἀποτελοῦν τὸ καθένα δομικὸ γενετικὸ σύστημα, ὥστόσο μὲνουν ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, «ἐναντία», καὶ ἡ μόνη σχέση πὸν ἔχουν μεταξύ τους: ἡ συμπληρωματικὴ², εἶναι μιὰ σχέση πὸν μπάζει ἡ νόηση. Κι ἐπόμενα σὰν ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τοῦ ἐνὸς συστήματος μὲ τὸ ἄλλο, εἶναι καὶ ἡ ὄντολογικὴ τους ἰσοτιμία. Ὁ ἰσομορφισμὸς αὐτὸ ἀκριβῶς ἐκφράζει: πὸς τὰ δυὸ δομικὰ συστήματα εἶναι ἴσα, ὄντολογικὰ ἴσα: τὸ εἶναι καὶ ἡ Συνείδηση εἶναι ἰσότιμες πραγματικότητες. Ἐτσι γίνεται φανερὸς ὁ ντουαλιστικὸς πυρήνας τῆς ἀποψῆς του καὶ φυσικὰ ὁ ἰδεαλιστικὸς της χαρακτήρας, γιατί ὁ ντουαλισμὸς πάντοτε καταλήγει νὰ δίνει τὰ πρωτεῖα στὸ πνεῦμα.

Ὅστόσο πρέπει νὰ παρατηρήσουμε, πὸς ὁ Piaget, ἂν στὴ γενικὴ αὐτὴ φιλοσοφικὴ του θεώρηση παρουσιάζεται ἰδεαλιστής, οἱ συγκεκριμένες μελέτες του, τὰ πορίσματα καὶ τὰ συμπεράσματά του, γονιμοποίησαν μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐπιστήμες πὸν μελετᾶνε τὸν ἄνθρωπο.

1. Βλ. *Génése et Structure*, 1961, p. 10 καὶ ὅπως λέει ὁ Goldmann εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ Hegel - Marx - Freud, βλ. ἐκεῖ τὴ συζήτηση μὲ Piaget.

2. J. Piaget, ὁ.π. σ. 328.

B. ΔΥΝΑΜΙΚΗ — ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ ΑΝΤΙΑΨΗ

1. Η ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΙΑΚΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

α. Γενικά: Ἐκεῖνο ποῦ βασικά πρέπει νά ἔχουμε ὑπόψη μας, εἶναι τὸ γεγονός πὼς τόσο ὁ ἰδεαλισμὸς ὅσο κι ὁ ὕλισμὸς χωρίζουν μὲ μιὰ μονοκοντυλιά, τὸ ἀντικείμενο ἀπ' τὸ ὑποκείμενο. Ἀκόμη κι οἱ συμβιβαστικὲς ἀπόψεις, κατὰ κανόνα, ὀδηγοῦν στὸν ἰδεαλισμὸ, στὴν ὄντολογικὴ προτεραιότητα τοῦ πνεύματος. Ὁ ἰδεαλισμὸς κρυφὰ ἢ φανερά, ἀφοῦ παραδέχεται πρωταρχικὸ τὸ πνεῦμα, κάνει δεχτὸ καὶ τὸ γεγονός μιᾶς ἀμετάβλητης οὐσίας, τῆς ψυχῆς.

Τὸ ἴδιο ὁ ὕλισμὸς, ὅσο κι ἂν προσπαθεῖ νά λύσει τὸ πρόβλημα λαβαίνοντας ὑπόψη του τὰ ἐμπειρικὰ δοσμένα, βλέπουμε πὼς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡράκλειτου, καὶ τοῦ Δημόκριτου, οἱ ἀπόψεις πάνω στὸ πρόβλημα τῆς σχέσης σώματος - ψυχῆς νά εἶναι στατικές. Ὁ Δημόκριτος π.χ. πιστεύει πὼς ὅπως ὁ ὕλικὸς κόσμος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄτομα τὸ ἴδιο κι ἡ ψυχὴ, μὰ ὅμως πιὸ λεῖα, λεπτὰ καὶ εὐκίνητα, ἔτσι ποῦ συνδυασμένα μὲ τὰ κοσμικὰ ἄτομα στὸν ἄνθρωπο, δίνουν τὸ ψυχισμό. Ὁ Δημόκριτος γνωρίζει τὴν ποιοτικὴ διαφορὰ τοῦ ὕλικοῦ ἀπ' τὸ ψυχικό¹, ἀλλὰ θεωρεῖ τὸ ψυχικό, τὰ ἄτομα τῆς ψυχῆς, ὅπως καὶ τὰ φυσικά, σὰ σταθερὰ καὶ ἀναλλοίωτα, ἀμετάβλητα. Στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα καταλήγει μὲ μιὰ παραλλαγή κι ὁ Ἡράκλειτος. Τὸ ἴδιο κι ἡ νεώτερη φιλοσοφία, ποῦ σὲ τελευταία ἀνάλυση δὲν εἶναι παρὰ μιὰ θεωρία γιὰ τὴ συνείδηση, ἀρχίζοντας μὲ τὸν Καρτέσιο καὶ περνώντας ἀπ' ὅλη τὴ σειρά τῶν ἰδεαλιστῶν καὶ

1. G. Cogniot, *Le matérialisme Greco-Romain*, éd. Sociales, 1964 καθὼς καὶ H. Diels-W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Weidmann, Zürich, (t. III), t. II, 1972, Demokritos, p. 81-230. Βλ. καὶ Ἀριστοτέλους, *Περὶ Ψυχῆς*, Α, 2. 404α 27.

ύλιστων φιλόσοφων, δὲν κάνουν τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ ὑπολαβαίνουν τὶς ψυχικὲς λειτουργίες σὰ σταθερὲς καὶ ἀμετάβλητες.

Ἄντιθετα, στὴ δυναμικὴ - διαλεκτικὴ ἀντίληψη τονίζεται ἡ πρωταρχικότητα τῆς ὕλικῆς περιοχῆς κι ἡ πνευματικὴ, δευτερεύουσα καὶ βγαλμένη ἱστορικὰ ἀπ' τὴν ὕλική, εἶναι τὸ ἴδιο πραγματικὴ¹ καὶ βρίσκεται σὲ δυναμικὴ διαλεκτικὴ σχέση, σὲ λειτουργικὴ ἀλληλεξάρτηση, μαζί της. Ἡ ὕλιστικὴ διαλεκτικὴ ἄποψη εἶναι βασικὰ μονιστικὴ. Ὅμως διαπιστώνεται πὼς στὴ διαλεκτικὴ πορεία τῆς ἐξέλιξης τοῦ ὀργανικοῦ πρὸς τὸ ψυχικὸ, τὴ στιγμὴ ποῦ τὸ πνεῦμα, τὸ ψυχικὸ κάνει τὴν ἐμφάνισή του μέσα ἀπ' τὸ ὀργανικὸ - φυσιολογικὸ (ποῦ ὀργανώνεται «κατὰ ἓνα ὀρισμένο τρόπο»), ἀπ' τὴ στιγμὴ αὐτὴ παράλληλα καὶ ταυτόχρονα μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ ὕλικου φορέα του, γίνεται μὲ τὴ σειρά του ὄντικὴ περιοχὴ ποῦ κάνει ἀντίθεση στὴν ὕλικὴ περιοχὴ. Καὶ ὅπως γράφει ὁ Ey: «...τὸ φυσικὸ εἶναι τὸ ἀναγκαῖο ὑπόστρωμα μὰ ὄχι ἐπαρκετὸ γιὰ τὸ ψυχικὸ, ποῦ εἶναι ἡ κίνηση τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς, ποῦ μᾶς κάνει νὰ περάσουμε ἀπ' τὸ ὀργανικὸ στὸ ψυχικὸ. Ὁ ψυχισμὸς ἐδῶ συνιστᾷ τὴν ἀνώτερη μορφή τῆς ὑπαρξῆς μας σὰν ὀλοκλήρωση τῶν ὀργανικῶν ἐνεργειῶν»².

Τὸ ψυχικὸ ὅπως ἔχουμε ξαναπεῖ ἔχει ἰδιότυπη καὶ μοναδικὴ ὄντικὴ ὑπαρξη: νὰ ὑπάρχει μόνο στὰ ζωικά ὄντα καὶ ἰδιαίτερα σὰν τὸ πιὸ ἀνώτερο προῖόν τῆς ὕλης στὸ ἀνθρώπινο μυαλό, ἰδιοτυπία ποῦ δὲν ἔχει καμμιά ἄλλη ὄντικὴ περιοχὴ. Ἡ ὄντικὴ αὐτὴ περιοχὴ δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀντικείμενο γνώσης μὲ τὶς αἰσθήσεις σὰν ἐποπτεία, ὅπως λέει ὁ Κάντ, σὰν τὶς ἄλλες περιοχές, παρὰ μόνο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν «ἑαυτό». Μιὰ περιοχὴ ὁμως ποῦ μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀντικείμενο γνώσης μόνο ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο—ὅσο ἡ γνώση δὲν εἶναι προχωρημένη—φαίνεται πὼς δὲν ἔχει ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν ὕλικὸ φορέα της. Ὅμως κάθε ψυχικὴ μεταβολή, ὅσο κι ἂν φαίνεται ἀνεξάρτητη καὶ

1. Πρβ. M. Cornforth, Γνωσιολογία, 1965, σ. 16 καὶ X. Θεοδωρίδη, ὅπ. σ. 295.

2. Βλ. H. Ey, Études, No 3, p. 66 σὲ σύγκριση μὲ τὸν P a v l o v, ὅπ. σ. 303-307, σχετικὰ μὲ τὴ διαφορὰ φυσιολογικοῦ - ψυχολογικοῦ.

πιό ἐλεύθερη καὶ εὐλύγιστη ἀπὸ τὸ φυσιολογικὸ τῆς ὑπόβαθρο, συνοδεύεται ἀναπόσπαστα, κι εἶναι ταυτόχρονα φυσιολογικὴ κίνηση¹. Ἔτσι δὲ βρίσκεται μὲν οὐδὲν σὲ παραλληλία ὅπως θέλει ὁ Σπινόζα, οὔτε σὲ «προκαθορισμένη ἀρμονία», ὅπως πιστεύει ὁ Leibniz, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀλληλεπίδραση ταυτόχρονα. Ἐπάρχει ἀντιστοιχία καὶ αἰτιώδης λειτουργικὸς δεσμὸς ἀνάμεσα στὸ φυσιολογικὸ καὶ τὸ ψυχολογικὸ, κι ὁ δεσμὸς αὐτὸς ἔχει τὴν ἀντιστοιχία του: γιὰτὶ ἐρεθισμὸς ὀρισμένης μοίρας τοῦ ἐγκέφαλου παρουσιάζει ὑποκειμενικὰ αὐτὴ τὴν ὀρισμένη ψυχικὴ μεταβολή· γιὰτὶ ὀλόκληρα δυναμικὰ παραστατικά στερεότυπα ἀντιστοιχοῦν σ' ἓνα ἐξακολουθητικὸ ἐρεθισμὸ (Penfield-Pavlov, κ.ἄ.)· γιὰτὶ ἡ φυσιολογικὴ κίνηση γίνεται μέσα στὸ χρόνο σὰ μιά συνεχῆς ποσοτικὴ κίνηση, ποὺ ὑποκειμενικὰ παρουσιάζεται σὰν ποιοτικὴ μεταβολή, σὰ συνείδηση. Ἄν δὲν ἦταν ἔτσι πῶς θὰ μπορούσε ἡ ποσοτικὴ φυσιολογικὴ κίνηση νὰ ἀναφαίνεται στὸ Σ.Π. ἀδιάκοπα καὶ ἐξακολουθητικά, ὅσο κρατᾶει ἡ φυσιολογικὴ, σὰν ποιοτικὴ συνειδησιακὴ ροή, νὰ ἀναφαίνεται δηλαδὴ τὸ ψυχικὸ; Πῶς θὰ μπορούσε νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀναδύεται τὸ ψυχικὸ δίχως τὴν ταυτόχρονη καὶ ἐξακολουθητικὴ ἐπίδραση τοῦ φυσιολογικοῦ ἐρεθισμοῦ; Ἄν παραδεχτοῦμε μόνον αἰτιώδη δεσμὸ τῶν δύο ὄντικῶν περιοχῶν τῆς Σ.Λ., τότε παραδεχόμεστε ἀκριβοῦς δυὸ ἰσότητες καὶ ἀνεξάρτητες ὄντικες περιοχές· γιὰτὶ τότε: μετατροπὴ τοῦ φυσιολογικοῦ σὲ ψυχικὸ δηλώνει πῶς ἅμα πάψει ὁ φυσιολογικὸς ἐρεθισμὸς ποὺ μετατρέπεται σὲ ψυχικὸ, τὸ ψυχικὸ αὐτὸ ἐξακολουθεῖ μὲ αὐτοτέλεια τὴν ὑπαρξή του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ φυσιολογικὸ τοῦ ὑπόβαθρο. Εἶναι ἐδῶ μετατροπὴ τοῦ ἑνὸς στὸ ἄλλο ὄχι στὸ χρόνο, ἀλλὰ μόνον στὸ χῶρο, ἐπόμενα ἀνακηρύχνουμε τὸ πνευματικὸ αὐθύπαρκτο καὶ ὑπερβατικὸ. Ἐπάρχει λοιπὸν ὄχι μόνον αἰτιώδης δεσμὸς ἀνάμεσα στὸ ψυχικὸ-φυσιολογικὸ, μὰ καὶ παράλληλη ἐξακολουθητικὴ ἀντιστοιχία μέσα στὸ χρόνο. ἀνάμεσα στὸ ψυχικὸ καὶ στὸ φυσιολογικὸ (βλ. πιὸ πάνω στὶς σ. 384-405).

1. Πρβ. M. Cornforth, ὁ.π. σ. 15 καὶ H. Ey, La conscience, p. 66 κέξ.

Στὴν ἀντιστοιχία αὐτὴ ὥστος φαίνεται πὼς τὸ ψυχικὸ ὑπερβαίνει τὸ φυσιολογικόν. Ὅμως ἡ φαινομενικὴ αὐτὴ ὑπερβαση εἶναι ὑποκειμενικὸ φανέρωμα καὶ σημαίνει ἀκριβῶς τὸ ὑποκειμενικὸ-πνευματικὸ στοιχεῖο ποῦ μπαίνει στὴ γνῶση¹. Ὁ Ραβλὸν² διαπιστώνει πὼς τὸ ψυχικὸ εἶναι ἀνώτερο καὶ πιὸ ἐλεύθερο ἀπ' τὸ φυσιολογικὸ ὑπόβαθρο. Αὐτὸ ὑπονοεῖ μιὰ ἀλληλεξάρτηση καὶ συνάφεια ὄχι βῆμα πρὸς βῆμα τοῦ ψυχικοῦ μὲ τὸ φυσιολογικόν, μὰ πὼς ἡ πολυπλοκότητα τοῦ φυσιολογικοῦ παρουσιάζεται ὑποκειμενικὰ στὸ Σ.Π. σὰ μιὰ πιὸ ἐλεύθερη καὶ πλούσια ὑποκειμενικὴ βιωματικὴ παρουσία, γιατί ἐδῶ, στὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο παρόν, συμμετέχει καὶ τὸ ὑποκείμενο μὲ τὰ βιωματικὰ μνημονικὰ ἀποθέματά του. Ἐτσι τὸ ψυχικὸ παρουσιάζεται τόσο πλουσιότερο ἀπὸ τὸ φυσιολογικὸ ὅσα περισσότερα σήματα - ἐπικλητές, ὅσο περισσότεροι νευρικοὶ δεσμοὶ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ ἀπόλυτα ἀντανεκλαστικά καὶ στὰ ἐξαρτημένα. Ἀπαρτίζοντας ἔτσι σειρὲς ἀπὸ δυναμικὰ στερεότυπα, παρουσιάζεται σὰν ἀδιάκοπη συνειδησιακὴ ροή, σὰ Συνειδησιακὴ Λειτουργία.

Μιὰ «κατ' αἴσθησιν» εἴτε («ἐξ ἀναμνήσεως») παράσταση ἢ ἰδέα εἶναι ταυτόχρονα φυσιολογικὸ - ψυχολογικὸ γεγονός. Ὅταν λέμε: αἰσθάνομαι, καταλαβαίνω, νοῶ, δηλαδὴ τὰ ψυχικὰ αὐτὰ ἐνεργήματα, εἶναι ταυτόχρονα φυσιολογικά. Ἐχουν τὸ ὕλικόν τους ὑπόστρωμα καὶ παράγονται ταυτόχρονα μ' αὐτό. Βλάβη εἴτε ἀφανισμὸς τοῦ φυσιολογικοῦ ὑπόβαθρου ἀντιστοιχεῖ σὲ διαταραχὴ εἴτε καὶ ἐξαφάνιση τοῦ Σ.Π. καὶ τοῦ ἐγῶ. Οἱ νεώτερες ἔρευνες πάνω σ' αὐτὸ συμφωνοῦν ἀπόλυτα μὲ τὴν παραπάνω διαπίστωση³.

1. H. Ey, *Études...*, No 13, p. 239 Βλ. καὶ M. Merleau-Ponty, ὁ.π. p. 87, ὅπου διατυπώνει τὴν ἄποψη πὼς ὁ σύνδεσμος δὲν εἶναι αἰτιώδης, μὰ ἔκφραση τοῦ ἑνὸς ἀπέναντι στὸ ἄλλο.

2. Ραβλὸν, ὁ.π. σ. 170-171.

3. Πρβ. P. Chauchard, *Les mécanismes cérébraux et la prise de la conscience*, p. 171, ὅπου καὶ γράφει: «... Εἶναι στίς νευρικές διαταραχὲς τῆς διαρρύθμισης (*aiguillages*) τῶν ἐγκεφαλικῶν στερεοτυπιῶν, ποῦ πρέπει νὰ δοῦμε τίς ἀπαρχὲς τῆς ἀπορρύθμισης ποῦ ἐκδηλώνεται ψυχικὰ ἢ ὀργανικά». Βλ. καὶ Ραβλὸν, ὁ.π. σ. 169, 170 καὶ 172.

Είναι βέβαιο πώς τὸ ψυχικό, σάν ιδιότυπη καὶ μοναδική ὄντικη ὑπαρξη, δηλαδή νὰ ὑπάρχει μόνο στὸ ἀνθρώπινο κεφάλι, ἢ ἰσοτιμία του σάν *sui generis* ὄντικη περιοχὴ, δὲν ὑποδηλώνει τὴν ἀνεξαρτησία της ἀπὸ τὸ φυσιολογικὸ ὑπόβαθρό της, ἀλλὰ ἀντίθετα τὴν ἐξάρτησή της, σάν τὸ τελεταῖο προϊόν τῆς ὀργανωμένης «κατὰ ὀρισμένο τρόπο» ὕλης». Τὸ φαινόμενο εἶναι ἐνιαῖο: ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα ἴσαμε τὸ ψυχικὸ καὶ τὴν ἀντίδραση τοῦ ἀτόμου, γίνεται μιὰ ἀλυσίδα ἐξακολουθητικῆς διαλεχτικῆς μετατροπῆς, μέσα στὸ χρόνο ὄχι μόνο στὴν ἔννοια:

— φυσικὸ → φυσιολογικὸ → ψυχικὸ → κίνηση-δράση
 εἶτε τὸ ἀντίστροφο: (ἀλληλεπίδραση)
 — ψυχικὸ → φυσιολογικὸ → κίνηση-δράση

εἶτε :

— φυσικὸ → $\left\{ \begin{array}{l} \text{ψυχικὸ} \\ \text{φυσιολογικὸ} \end{array} \right\} \rightarrow \text{κίνηση-δράση (παραλληλισμός)}$

μὰ ἔχουμε ταυτόχρονα χωροχρονικὴ ἐξακολουθητικὴ ἀλληλεπίδραση μὲ παραλληλία, ποὺ μπορεῖ νὰ ἐκφραστεῖ :

— φυσικὸ → $\left\{ \begin{array}{l} \text{ψυχικὸ} \\ \updownarrow \\ \text{φυσιολογικὸ} \end{array} \right\} \rightarrow \text{κίνηση-δράση}$

Ἔτσι γενικότερα ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἔρμηνεία τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν καὶ τῆς συνείδησης, οἱ ἰδεαλιστικὲς τάσεις δίνουν ὄντολογικὴ προτεραιότητα στὸ πνεῦμα, προσπαθώντας κάθε φορὰ νὰ τὸ συνυφάνουν καὶ νὰ τὸ συντονίσουν μὲ τὰ νεότερα δοσμένα τῆς ἐπιστήμης. Ἔτσι λοιπόν:

α) Θεωροῦν τὶς ψυχικὲς λειτουργίες σταθερὲς καὶ ἀναλλοίωτες, σάν ιδιότητες (μιᾶς ὄντοτητας: τῆς ψυχῆς) ποὺ σάν οὐσία ἀπὸ τὴ φύση τους μένουν σταθερὲς κι ἀναλλοίωτες καὶ τελικὰ σὰ στήριγμα καὶ πηγὴ τους ἔχουν κάτι ὑπερβατικὸ, ἀλλὰ ὁμοοῦσιο, δηλαδή καταλήγουμε στὴ θεολογικὴ ἐξάρτηση.

β) Μια άλλη διαπίστωση είναι και τούτη: πώς πολλοί αρχίζουν την έρευνά τους από τη σημερινή βαθμίδα της συνείδησης και αφού με την ανάλυσή τους μάς δώσουν τα ουσιαστικά της γνωρίσματα, τότε πηγαίνουν προς τα πίσω, αποδίνουν τα γνωρίσματα αυτά στην αρχαϊκή κι ακόμη πιό πίσω, στην πρωταρχική βαθμίδα της ζωϊκής κλίμακας. Μια τέτοια όμως άποψη είναι φανερό ότι δεν εύσταθεί· γιατί πρώτα κρίνει με τα ίδια κριτήρια δύο διαφορετικές καταστάσεις κι έπειτα τελικά, καταργεί την προοδευτική και διαλεχτική εξέλιξη των ψυχικών λειτουργιών, αφού αποδίνει τις τωρινές ιδιότητες της συνείδησης και στις προηγούμενες βαθμίδες της¹. 'Η νεότερη έρευνα όμως από τη μελέτη της συμπεριφοράς των κατώτερων και ανώτερων ζώων², της πρωτόγονης ψυχικής συμπεριφοράς³, του ψυχικού κόσμου του παιδιού⁴ της ψυχοπαθολογίας⁵, όπως είδαμε, μάς δείχνει πώς ο ίσχυρισμός αυτός των ιδεαλιστικών τάσεων είναι άσυστατος.

γ) Πολλοί αν και παραδέχονται, κάτω από τα πορίσματα και τις απαιτήσεις της επιστημονικής έρευνας, την καταγωγή του ανθρώπου από τα άνωτερα θηλαστικά, όμως σχετικά με την καταγωγή της συνείδησης τὸ ἀρνιούνται ὀλοκληρωτικά. Θεωρούν πὸς ἄπ' «ἀρχῆς» τὸ ἄτομο προικίζεται με ἀτομικὴ ψυχὴ, τὴ «διαρθρωμένη ἐνότητα» κι ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτὴ κι ἔπειτα, ἡ συνείδηση ἀναπτύσσεται κι ἐξελίσσεται σκόπιμα, τελεολογικὰ και παρ' ὅλες τὶς ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις, αὐτὴ ἐνεργεῖ και διαμορφώνει τὸν ψυχικὸ και κοινωνικὸ βίο (Dilthey)⁶.

1. Πρβ. L. Bruhl, *Fonctions...*, σὴν εἰσαγωγῇ.

2. P. Rabaut, *L'instinct et le comportement animal*, éd. Colin, t. 2, 1949. E. S. Russel, *Le comportement des animaux*, éd. Payot, 1949. M. Tinbergen, *L'étude de l'instinct*, éd. Payot, 1913.

3. L. Bruhl, *Fonctions...*, τοῦ ἴδιου, *L'âme primitive*, καθὼς και τοῦ ἴδιου, *La mentalité primitive*.

4. H. Wallon, *L'évolution psychologique de l'enfant*, éd. Colin, 1947. Βλ. και ὅλα τὰ σχετικὰ ἔργα τοῦ J. Piaget.

5. K. Κωνσταντινίδης, *Αἱ ψυχώσεις και ἡ ἐξέλιξις τῆς ψυχῆς*, 1935. H. Baguk, *Αἱ ψυχώσεις*, PUF, 1961. Βλ. και ἔργα H. Ey.

6. K. Παλαιολόγου, *Ἡ ἀντίθεσις ἐν τῇ ψυχολογικῇ ἐρεύνη*, 1956, σ. 159.

δ) Οί ψυχαναλυτικές απόψεις (Freud, Jung, Adler, κλπ) πού παραδέχονται όχι μόνο τήν καταγωγή του ανθρώπου εξελικτικά, αλλά και τών ψυχικών του λειτουργιών και τής συνείδησης και κάνουν μιὰ ἐρμηνευτική σπουδαία προσπάθεια γιά τή γέννηση και ανάπτυξη της, δέν φτάνουν σέ λύσεις πού νά ικανοποιούν τήν ἐπιστημονική ἄποψη του προβλήματος. Τονίζουν μάλιστα τήν ἐπίδραση πού ἄσκουν οἱ παράγοντες του ἐξωτερικοῦ περιγυρου πάνω στό ὑποκείμενο γιά τή διαμόρφωση τών ψυχικών λειτουργιών του, ὅμως σά βασικά κίνητρα γιά τήν ψυχική ἀνέλιξη, ὁ ἕνας βάζει τή Libido σάν ἀρχή όχι μόνον γιά τή διαμόρφωση τών ψυχικών λειτουργιών του ἀτόμου, ἀλλά και γενικότερα ἐξηγεῖ μ' αὐτή τις κοινωνικές σχέσεις¹. Ὁ Jung² πολὺ βαθὺς παρατηρητής, θεωρεῖ σά βασική ὑποδομή τής ψυχικῆς ζωῆς τὸ ἀσυνείδητο, πού ἀπ' αὐτὸ βγαίνει τὸ ἐγὼ καὶ ἡ συνείδηση. Ὅμως φτάνει στό συμπέρασμα πὼς ἡ ἄλογη ἀσυνείδητη ἐνέργεια (πού ἡ πηγή της εἶναι ὑπερβατική) ἐπιδρᾷ καὶ καθορίζει τή συνείδηση, σάν ὑπέρτατος ρυθμιστής. Ὁ Adler³ ἐξηγεῖ τις ψυχικές λειτουργίες καὶ τὸν κοινωνικὸ βίον, παίρνοντας σάν ἀρχή «τὸν ἀγώνα γιά ἐπικράτηση» του ἀτόμου μέσα στὴν κοινωνία. Τὸ ἄτομο διαμορφώνει τὸν ψυχικὸ του κόσμον κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς βάζοντας ἕνα πρόγραμμα ζωῆς, σὰ σκοπὸ γιά πραγμάτωση. Καὶ οἱ τρεῖς παραπάνω ἀπόψεις καταλήγουν σὲ ἰδεαλιστικὰ συμπεράσματα, γιὰτὶ προτάσσουν τις μορφές στοῦ περιεχόμενου. Βάζουν a priori ὁ πρῶτος τὴ Libido, ὁ δεῦτερος τὸ ὁμαδικὸ ἀσυνείδητο (ἀρχέτυποι) καὶ ὁ Adler τὸν ἀγώνα γιά ἐπικράτηση.

Ἔτσι ὅλες ἀνεξαιρέτα, οἱ παραπάνω ἀπόψεις παραλείπουν καὶ παραγνωρίζουν τοὺς κυριότερους παράγοντες πού συντε-

1. S. Freud, Εἰσαγωγή στὴ Ψυχανάλυση, 1954, ἂν καὶ στὶς τελευταῖες ἐργασίες του βάζει σὰ διαμορφωτικὸ καὶ τὸ ἐνστικτὸ του θανάτου (Βλ. καὶ H. E y, ὁ.π.σ. 388-406).

2. C. Jung, Dialectique du moi et de l'inconscient, éd. Gall. 1964, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ τὰ ἔργα του.

3. A. Adler, Ἀνθρωπογνωσία, 1934. Γ. Μωραΐτη, Γενικὴ Ψυχολογία, 1935, Βλ. καὶ Igor Caruso, Ψυχανάλυσις καὶ σύνθεσις τῆς ὑπάρξεως, 1953.

λοῦν ὥστε οἱ ψυχικὲς λειτουργίες νὰ ἀναπτυχθοῦν καὶ νὰ ξεπεράσουν τὴν βαθμίδα τῶν ἀνώτερων θηλαστικῶν καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἀνωτέρων ἀνθρωποειδῶν. Γιατὶ γεννιέται ἀμέσως τὸ ἐρώτημα:

Πῶς ἔτυχε νὰ γεννηθεῖ ἐτούτη τὴ στιγμή, σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση τῆς προανθρώπινης ομάδας ἢ συνειδησιακῆ λειτουργία; Πῶς δὲν ἔγινε τοῦτο σὲ προηγούμενες ἢ δὲν ἔγινε σὲ κατοπινὲς βαθμίδες ἢ ἀκόμη γενικότερα σὲ κανένα ἄλλο ζωικὸ εἶδος; Ἐὰν δὲν λάβουμε ὑπόψη μας τοὺς κύριους παράγοντες ποὺ ἐπιδροῦν γιὰ τὴ γέννηση καὶ διαμόρφωση τῆς συνείδησης, φτάνουμε πάντα στὸ σημεῖο νὰ δικαιώνουμε τὴν ἄποψη πῶς ἡ συνείδηση ἔχει προέλευση θεϊκιά. Οἱ διαφορὲς κατευθύνσεις καὶ σχολές, παρὰ τὶς χρήσιμες μερικότερες ἀπόψεις καὶ παρατηρήσεις τους, δὲν κάνουν παρὰ προσπάθεια συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ νὰ σώσουν τὴ συνείδηση ἀπὸ τὴ γενικὴ διαλεχτικὴ πορεία τοῦ ὄντος, ἐξασφαλίζοντας ἡγεμονικὴ θέση στὸ ἐγώ. Κάθε μιὰ παρατηρεῖ ἓνα μέρος μόνο τοῦ προβλήματος, τὸ διαμορφώνει σύμφωνα μὲ τὶς γενικότερες τάσεις της καὶ τὸ ἀνάγει σὲ ἐρμηνευτικὴ ἀρχή. Ἐτσι τελικὰ ἡ συνείδηση κρατιέται ἔξω ἀπὸ τὴ νομοτέλεια τῆς φύσης, τονίζεται ἢ θεϊκιά καταγωγή της καὶ σώζεται τάχα ἢ ἐλευθερία της.

Πολλοὶ σοφοὶ δηλώνουν πῶς τόσο ἡ ἐπίδραση τῆς κοινωνικῆς ομάδας ὅσο κι ἡ γλώσσα, παίζουν βασικὸ καὶ κύριον ρόλον στὸ σχηματισμὸ τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας, ἀλλὰ κανεὶς τους δὲν ἀναφέρει τὸν κυριότερον παράγοντα. Ἰδιαίτερα στίς καταβολές τοῦ σχηματισμοῦ τῆς κοινωνικῆς ομάδας, γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν καὶ τῆς συνείδησης δὲ λαβαίνουν ὑπόψει τους ὅτι ἐκεῖνος ὁ παράγοντας ποὺ παίζει κυρίαρχον ρόλον εἶναι: ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ χρῆση τοῦ πρώτου ἐργαλείου - (ὄ π λ ο υ)¹ ἀπὸ τὸν προάνθρωπον.

Κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ, μὲ τὴν ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στὸ γρήγορον μεταβαλλόμενον φυσικόν

1. Πρβ. F. Engels, Ὁ ρόλος τῆς ἐργασίας στὴν πορεία τῆς μετατροπῆς τοῦ πιθήκου σὲ ἄνθρωπον (περ. «Μόρφωση» τ. Β', 1946, σ. 97) καὶ P. Chauchard, Des animaux à l'homme, p. 128 κέξ. καὶ 159.

περίγυρο καὶ τὴν κοινωνικὴ ὁμάδα, ἀναγκάζονται τὰ ἄτομα σὲ ἐνεργητικὴ προσαρμογὴ γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους. Γι' αὐτὸ ἡ συνείδηση καὶ τὸ ἐγὼ εἶναι συνυφασμένα, ὅπως εἶδαμε στὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐργασίας:

α) μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ πρώτου ἐργαλείου¹.

β) μὲ τὴν κοινωνικὴ παραγωγικὴ ὁμάδα

γ) μὲ τὴ γλώσσα.

Μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα καὶ στὴ βάση τῆς παραγωγικῆς δουλειᾶς: ἐργαλεῖο - χέρι - συνείδηση - γλώσσα μαζὶ γεννήθηκαν καὶ μαζὶ ἀναπτύχθηκαν. Εἶναι ἀξεδιάλυτα καὶ τόσο συνυφασμένα, ποὺ καθένα μόνο του δὲν εἶναι παρὰ οἱ ἄλλες ὀψεις τοῦ ἴδιου φαινομένου.

β. Οἱ βασικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ φύση τῆς ΣΛ, εἶναι γεγονός, ὅπως ἔχουμε πεῖ κι ἄλλοῦ, πὼς δὲν εἶναι δυνατό μὲ τὴν πειραματικὴ μέθοδο, νὰ ἐντάξουμε ἀμέσως σὲ ποσοτικὴ μέτρηση τὸ ψυχικὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης. Ὡστόσο ὁμως μποροῦμε μὲ τὴ φυσιολογικὴ παρατήρηση καὶ τὴ μέτρηση νὰ φτάσουμε σὲ συμπεράσματα τέτοια, ποὺ νὰ συμπληρώνουν καὶ νὰ ὀλοκληρώνουν τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν αὐτοπαρατήρηση καὶ τὴν ἐνδοσκόπηση, παρόλες τὶς ἀντιλογίες τῶν μπηχαβιοριστῶν. Στὴν ἐνδοσκόπηση, θὰ μπορούσαμε νὰ ἐντάξουμε καὶ τὴ φαινομενολογικὴ μέθοδο τοῦ Husserl, σὰν περιγραφικὴ ἐνδοσκόπηση τῆς ΣΛ (βλ. σ. 32-39),

Τὰ πορίσματα τῆς ἐνδοσκόπησης, εἶναι σωστό, ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν τὴν ἀκρίβεια τῆς πειραματικῆς μεθόδου, ὅπως στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, γιὰτὶ πάντα βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἀπὸ πολλοὺς καὶ ποικίλους ψυχικοὺς παράγοντες τοῦ ἐρευνητῆ. Συναισθηματικοὶ λόγοι καὶ βουλευτικὲς καταστάσεις, ποὺ ἀρχὴ τους ἔχουν κοινωνικὲς τοποθετήσεις καὶ ἰδεολογικὲς

1. F. Engels, Διαλεκτικὴ τῆς Φύσης, σ. 52 ὅπου γράφει: «Δὲν θὰ κατόρθωνε ποτὲ νὰ φτιάξει τὴν ἀτμομηχανή, ἂν παράλληλα μὲ τὸ χέρι, καὶ ὡς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο μέσω αὐτοῦ, δὲν εἶχε ἀντίστοιχα ἐξελιχτεῖ καὶ τὸ μυαλὸ τοῦ ἀνθρώπου».

επιδράσεις, καθώς και ένα σωρό άλλες πολυποίκιλες υποβολές, διαταράζουν την όρθη κρίση και τὰ συμπεράσματα. Ὡστόσο ὁμως προχωρώντας μὲ προσοχή και συγκρίνοντας ἀδιάκοπα τὶς παρατηρήσεις τῆς ἐνδοσκόπησης μὲ αὐτὲς τῆς πειραματικῆς και φυσιολογικῆς ἔρευνας, μπορούμε νὰ φτάσουμε σὲ σωστά και χρήσιμα πορίσματα γιὰ τὸ πρόβλημα τὸ σχετικὸ μὲ τὴ γέννηση και ἀνάπτυξη τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας. Ἔτσι: μιὰ ἐνδοσκόπηση τοῦ ἑαυτοῦ μας ποῦ ἀδιάκοπα συγκρίνεταί: α) μὲ τὶς γνώμες τῶν παλιότερων και σύγχρονων ψυχολόγων και φιλοσόφων, β) μὲ τὰ πορίσματα τῆς ἀνώτερης νευρικῆς φυσιολογικῆς λειτουργίας, γ) τῆς ψυχοπαθολογίας και δ) μὲ τὴν κοινωνικὴ και πραχτικὴ δράση τοῦ ὑποκειμένου στὶς σχέσεις του μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, εἶναι βέβαιο πὼς θὰ φτάσει σὲ ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα.

Ἐποκεῖμενο και συνείδηση. Ἐδῶ θὰ θέλαμε νὰ ποῦμε πὼς μὲ τὸν ὄρο ὑποκείμενο, στὴν καθημερινὴ ὀμιλία, ἐκφράζουμε τὸν ἄνθρωπο στὸ σύνολό του: τόσο τὸ σωματικὸ ὅσο και τὸ ψυχικὸ του μέρος. Γιατὶ ὅταν λέμε π.χ.: «Αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο, εἶναι ἀνάξιο», ὑπονοοῦμε ὀλόκληρο τὸν ἄνθρωπο. Ἔτσι ὅταν ὁ Marx γράφει: «Ἡ συνείδηση δὲν μπορεί ποτὲ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ «συνειδητὸ εἶναι» και τὸ εἶναι τῶν ἀνθρώπων εἶναι τὸ ἀληθινὸ ζωτικὸ προτσέσο τους...»¹, αὐτὸ κάνει. Ὁ Μάρξ βέβαια ἐδῶ δὲ βλέπει τὴ συνείδηση ψυχολογικά, μὰ ὑπονοεῖ ὀλόκληρο τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸ σωματικὸ και τὸ ψυχικὸ του μέρος.

Στὴν ψυχολογία εἴτε στὴ φιλοσοφία, συνήθως ἀναφερόμαστε μόνο στὸ ψυχικὸ ἢ πνευματικὸ του μέρος. Ὁ χωρισμὸς κι ἐδῶ εἶναι μιὰ ἀφαίρεση, χρήσιμος ὁμως γιὰ τὴν ἔρευνα, γιατί ἔτσι χωρίζουμε τὶς περιοχὲς και τὶς μελετᾶμε καλύτερα. Ὡστόσο μὲ τὸν ὄρο ὑποκείμενο ἐννοοῦμε, ἰδιαίτερα, τὸ σύνολο τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου, ποῦ πάντοτε πρέπει νὰ ὑπονοεῖται ἢ ἀντιστοιχία κι ἀλληλεπίδραση τῆς ἐγκεφαλικῆς δομῆς μὲ τὴ δομὴ τῆς συνείδησης².

1. K. Marx, L'ideologie allemande, éd. Costes, VII, 1931, p. 157-158.

2. Βλ. H. E y, La conscience, p. 429, σχετικὰ μὲ ἀντιστοιχία:

Πολλές φορές τὸν ὄρο ὑποκείμενο τὸν ταυτίζουμε μὲ τὸν ὄρο συνείδηση, παρόλο πὺ ὁ πρῶτος ὄρος εἶναι πὺ εὐρύτερος. Ἡ διαφορά τους βρίσκεται στὸ ὅτι ἡ συνείδηση ἀντιστοιχεῖ στὸ σύνολο μόνον τῶν «συνειδητῶν» ψυχολογικῶν λειτουργιῶν καὶ στὸν ὄρο ὑποκείμενο μποροῦν νὰ συμπεριληφτοῦν «συνειδητὲς καὶ ἀσυνειδητὲς λειτουργίες».

Συνείδηση καὶ ἐγώ. Βασικά ὁ ὄρος «συνείδηση» στὴ σημερινὴ βαθμίδα τῆς, πολλές φορές, θεωρεῖται ἀπὸ πολλοὺς, ταυτόσημος σχεδὸν μὲ τὸ Ἐγώ. Ὅμως ἐτούτη ἡ ταύτιση δὲν εἶναι σωστή. Γιατὶ ὅταν λέμε: ἔχω συνείδηση ἑνὸς πράγματος, γεγονότος ἢ εἴμαι ἢ θέλω, σκέπτομαι, χαίρομαι, ἀντιλαμβάνομαι, αἰσθάνομαι, τὸ ψυχικὸ αὐτὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης, πάντοτε ὑπονοεῖ ἓνα ἐγώ, πὺ τὸ ὑπερβαίνει ὅταν ἀναφέρεται σὲ αὐτὸ τὸ περιεχόμενο. Τὸ ἐγώ ἔτσι παρουσιάζεται πρῶτα-πρῶτα σὰ μιὰ ὀρισμένη ἐνότητα τοῦ περιεχόμενου τῆς συνείδησης, ὅπου ἀναφέρονται ὅλα τὰ ψυχικὰ ἐνεργήματα, πὺ ὅμως πάντοτε τὰ ὑπερβαίνει. Εἶναι τὸ ὑποκείμενο τῆς Συνείδησης.

Ἐπειτα, δεῦτερο, σὲ παλιότερες καὶ κατώτερες βαθμίδες ἀνάπτυξης τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, πὺ δὲν ἔχει διαμορφθεῖ ἡ ἐνότητά τους, δηλ. τὸ Ἐγώ, ὁ ὄρος «συνείδηση» ἔχει ἄλλη σημασία: εἶναι εὐρύτερος, τείνει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν ὄρο ὑποκείμενο (περιλαμβάνει συνειδητὲς καὶ ἀσυνειδητὲς λειτουργίες,) ἀφοῦ δὲν ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἡ βασικὴ ἐνότητα, τὸ ἐγώ, πὺ θὰ ἀναφερθοῦν ὅλα ὅσα γίνονται συνειδητά. Ἐτσι τὸν ὄρο «συνείδηση» ὄχι μόνον δὲν πρέπει νὰ τὸν ταυτίζουμε μὲ τὸ ἐγώ, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε ἀκόμη νὰ τὸν χρησιμοποιοῦμε σὰν ταυτόσημο, σ' ὅλες τῖς βαθμίδες τῆς ψυχικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπίσης, θὰ θέλαμε νὰ θυμίσουμε στὸν ἀναγνώστη πὺς ἡμεῖς, ἀκριβῶς γιὰ ν' ἀποφύγουμε τὴν παραπάνω σύγχυση, χρησιμοποιήσαμε τὸν ὄρο ΣΛ. Δίνοντας στὸν ὄρο αὐτὸ μεγάλη εὐρύτητα καὶ δυναμικὴ σημασία (σὰ μιὰ πορεία ἀπ' τὸ σκοτάδι τοῦ βιολογικοῦ ἀσυνειδητοῦ στὸ φῶς

δομῆς ἐγκέφαλου καὶ δομῆς συνείδησης καὶ τοῦ Ἰδίου, *Études...*, No 4, p. 338.

τῆς συνείδησης) μπορούμε νά τόν νοήσουμε στήν ἔννοια πῶς μ' αὐτόν ἐκφράζονται ὅλες οἱ φυσιολογικές καί οἱ ψυχολογικές λειτουργίες: συνειδητές καί ἀσυνειδητές, ἀπό τίς κατώτερες ἀσυνειδητές τῶν ἀνώτερων θηλαστικῶν ἴσαμε τίς ἀνώτερες ψυχικές λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτές βαθμιαία ξεχωρίζονται, ὀργανώνονται, δομοῦνται — ἰδιαίτερα στόν κοινωνικό ἄνθρωπο — καί ἐδραιώνονται ἱεραρχικά φτάνοντας ἴσαμε τὸ Ἐγώ¹.

Ἐδῶ τώρα προβάλλει ἓνα βασικό πρόβλημα: α) Ποιάς φύσης εἶναι τὸ ψυχικό περιεχόμενο τῆς Συνείδησης; β) ἔχει ὄντική ἢ μηδενική ὑπόσταση; καί γ) πῶς μπορούμε καί πᾶμε ἀπὸ τὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο παρὸν τοῦ ABP, πού ἔχει ὄντική ὑπόσταση (κατ' αἴσθησιν ἀντίληψη), ἀπὸ τὸ «νῦν» τοῦ Ἀριστοτέλη, στό παρελθόν - μέλλον, ὅπου αὐτὰ δὲν ἔχουν διόλου ἄμεση ὄντική ὑπόσταση (δὲν εἶναι μπρὸς στὰ μάτια μου);

Ἔτσι σχετικὰ μὲ τὴ φύση τῆς Συνείδησης, στὰ νεότερα χρόνια ἔχουμε ἀπόψεις καί θεωρίες, πού ἐκτείνονται χρονικὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ S. Mill καί τοῦ Herbart (πού τὴν θεωροῦσε σὰ «δωμάτιο, πού ἀνεβοκατεβαίνουν οἱ παραστάσεις») καί τοῦ Wund («ὄπτικὸ πεδίο καί συνδετικὸς εἰρμός»), ἴσαμε τίς μέρες μας.

Ἄν πλησιάσουμε τὸ πρόβλημα, θὰ πρέπει νά ρωτήσουμε: τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης εἶτε καλύτερα τῆς συνειδησιακῆς ροῆς: α) τί χαρακτήρα ἔχει σχετικὰ μὲ μιὰ ἀντικειμενική ροή, δηλαδὴ μὲ μιὰ ἀντίληψη πού διαρκεῖ, πού ἐκτείνεται ἀναγκαστικὰ σὲ κάποιο χρονικὸ διάστημα, σὰν αἴσθημα; εἶναι στιγμαῖο ἢ ἔχει διάρκεια; καί β) ποιᾶς φύσης εἶναι ἡ ἀντικειμενική αὐτὴ ροή, τὸ αἴσθημα ἐτοῦτο, ἢ ἀντίληψη αὐτὴ, (στιγμαῖα ἢ τραβηγμένη σὲ ἔκταση - διάρκεια) ἔχει ὄντική ὑπόσταση, ὅπως θέλει ὁ Housserl, ἢ εἶναι μηδὲν ὅπως θέλει ὁ F. Brentano πού δὲν ἀναγνωρίζει ὄντική - ὄντική βάση στο ψυχικό;

Βασικὲς ἀπόψεις πού προσπάθησαν νά διασαφηνίσουν τὸ παραπάνω πρόβλημα, εἶναι οἱ παρακάτω:

1. Πρβ. H. E. y, La conscience, p. 12.

1) Ἡ νοσησιαρχική, ἡ κλασσική θέση τοῦ Herbart, ποὺ τὴ συνέχισαν ὁ Lotze, ὁ Wunt κι ὁ Lipps. Εἶναι λένε: ἡ κρίση ποὺ σχετίζει τὸ στιγμαῖο περιεχόμενο μιᾶς ἀντικειμενικῆς συνειδησιακῆς ροῆς, μιᾶς ἀντίληψης. Ἡ κρίση περικλείνει στὴν ἴδια πράξη: α) τὴν ἄμεσα παρούσα καὶ στιγμαῖα κατάσταση τοῦ περιεχόμενου τῆς ἀντικειμενικῆς ροῆς, τῆς ἀντίληψης καὶ β) τὴν περασμένη κατάσταση τῆς ροῆς αὐτῆς. Ὅποιος π.χ. καταφάσκει εἴτε βεβαιώνει γιὰ κάποιο πράγμα σὰ παρελθὸν ἢ παρὸν ἢ μέλλον, βεβαιώνει γιὰ τὴν ἴδια ὕλη καὶ μόνο ὁ τύπος τῆς κατάφασης ἀλλάζει καὶ στὶς τρεῖς περιπτώσεις. Μιὰ τέτοια ἄποψη, ὅμως, μὲ διαφορετικούς τύπους κρίσης, ὑποδηλώνει, σὰ συνέπεια, τὴν ἀσυνέχεια τῆς ἀντικειμενικῆς χρονικῆς ροῆς, δηλαδή: πῶς μπορούμε νὰ πᾶμε ἀπὸ τὸ παρὸν στὸ παρελθὸν ἢ στὸ μέλλον; Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε πεῖ πῶς τὸ παρὸν εἶναι ἓνα: ἀδιάκοπο «νῦν» καὶ τὸ παρελθὸν - μέλλον: μηδέν. Ἄν εἶναι ἔτσι τότε: πῶς μπορούμε νὰ συνδέσουμε τὸ ἄμεσο ψυχικὸ ἐτοῦτο ἀντικειμενικὸ καὶ πραγματικὸ παρὸν, τὸ «νῦν», μὲ τὸ καθαρὰ ἔμμεσο - ἀναμνηστικὸ ψυχολογικὸ περιεχόμενο τοῦ περασμένου καὶ τοῦ μελλοντικοῦ, τοῦ τίποτα; Στὸ σημεῖο αὐτὸ μιὰ δεύτερη ἄποψη καταπιάστηκε μὲ τὸ πρόβλημα αὐτό:

2) Ἡ συνειρμική, ἡ θέση τοῦ S. Mill. Τὸ ἴδιο καὶ στὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ ἀντικειμενικὴ συνειδησιακὴ ροή, θεωρεῖται σὰ στιγμαῖα, στὸ παρὸν, ἀλλὰ ἡ συνείδηση τοῦ περασμένου - μελλοντικοῦ δὲν γίνεται ἀπὸ μιὰ κρίση, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ φαντασία¹. Ἡ φαντασία εἶναι ποὺ σὲ κάθε αἴσθημα συνδέει, στὴ διάρκεια κάποιου χρόνου, τὶς παραστάσεις σὲ μιὰ συνεχόμενη σειρά καὶ γίνεται ἡ σύνδεση τοῦ περασμένου μὲ τὸ παρὸν καὶ μὲ τὸ μέλλον, ὅπως π.χ. σὲ μιὰ μελωδία. Ὡστόσο κι ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ παραδεχτὴ, γιὰτὶ ὅπως παρατηρεῖ ὁ Husserl², ἂν ποῦμε πῶς εἶναι ἡ φαντασία ποὺ γεφυρώνει τὸ

1. Βλ. G. Bachelard, *L'intuition de l'instant*, éd. Gonthier (1932) 1971, p. 13 κέξ. καὶ 33. J. Pucelle, *Le Temps*, PUF, 1967, p. 36-40.

2. E. d. Husserl, *Leçons pour une phénoménologie de la conscience intime du temps*, PUF, 1964, p. 188-191.

παρὸν μὲ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον, πῶς μπορούμε νὰ διακρίνουμε τὴν μελωδία ἀπὸ τὴν ἀνάμνησή της ἀργότερα, φαντασία κι αὐτή; Κι ἀνάμεσα στὴν ἀκοή τῆς μελωδίας καὶ τὴν ἀνάμνησή της ὑπάρχει διαφορὰ φύσεως. Βρισκόμαστε κι ἐδῶ ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη περίπτωση.

Ὁ F. Brentano, ξαναπιάνοντας¹ τὴ θεωρία αὐτῆ τοῦ S. Mill σὲ μιὰ πρώτη φάση στὶς μελέτες του, παραδέχεται πῶς δὲν εἶναι οὔτε ἡ κρίση οὔτε ἡ φαντασία, ἀλλὰ ἡ συνείδηση τῆς χρονικῆς διάρκειας καὶ διαφορᾶς βρίσκεται μέσα στὸ περιεχόμενο τῆς παράστασης, στὸ πρωταρχικὸ ἀντικείμενο. Μιὰ ἔμφυτη ιδιότητα τῆς συνείδησης: «ὁ πρωταρχικὸς συνειρμὸς ὅπως τὸν ὀνομάζει, σ' ἀντίθεση μὲ τὸ συνειρμὸ τῆς μνήμης κλπ., ἀναπαράγει καὶ ταυτόχρονα μεταβάλλει τὸ ἀντιληπτικὸ περιεχόμενο στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς καὶ τῆς ἴδιας ἀντίληψης καὶ εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς πὺ κάνει κάθε κίνηση στὴ συνείδηση, ἀλλαγὴ ἢ διάρκεια καὶ τὴ χρονικὴ ἔκφραση στὴν κρίση καὶ στὸ περιεχόμενο. Ἀργότερα ὅμως ἄλλαξε τὴν ἄποψή του γιατί κατάλαβε πῶς: μέσα στὸ παρελθόν, σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω διατύπωση, ὑπνοεῖται μιὰ κάποια πραγματικότητα καὶ πῶς: «ἐκεῖνο πὺ ὑπάρχει καὶ ἐκεῖνο πὺ δὲν ὑπάρχει ἀποτελοῦν μιὰ συνεχόμενη σειρά, πρᾶμα πὺ ἀποτελεῖ σύγχυση», γιατί τὸ παρελθόν σὰ μὴ πραγματικὸ, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ περιεχόμενο τῆς ἀντικειμενικῆς ἀντιληπτικῆς συνειδησιακῆς ροῆς. Διαπιστώνει πῶς οἱ χρονικὲς διαφορὲς: παρὸν-παρελθόν-μέλλον, βρίσκονται στοὺς τρόπους τῆς συνείδησης, ὄχι βέβαια στὶς κρίσεις, ἀλλὰ στὴν ἴδια τὴν παράσταση, στοὺς τρόπους τῆς παράστασης: «Μόνον τὸ παρὸν, πὺ μόνον αὐτὸ κατέχει μιὰ πραγματικότητα, μπορεῖ νὰ παρασταθεῖ ἄμεσα, modo recto· παρελθόν καὶ μέλλον δὲν μποροῦν παρὰ νὰ ὑπάρχουν ἔμμεσα: μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀντίληψης τοῦ παρόντος, modo obliquo»¹.

Ὁ Husserl, ξεπερνώντας τὴν ἄποψη τοῦ δασκάλου του, φτάνει σὲ μιὰ νέα λύση μὲ τὴ:

1. F. Brentano, *Psychologie vom Empirischen Standpunkt*, 1925 (γαλλικὴ μετάφραση Candillac), p. 273-275 καὶ 321-325).

1. F. Brentano, δ.π. III, σ. 383-393.

3) Θεωρία τοῦ «παρόντος πεδίου». Ὅπως κι ὁ Brentano, ἀποδίνει τίς χρονικές σχέσεις τής συνείδησης στήν ἀντίληψη. Ὅχι ὅμως στήν αὐθαίρετη καί κατηγορική στιγμήα ἀντίληψη, πού στηρίζεται στή φαντασία καί στήν κρίση, ἀλλά: στήν πραγματική καί συγκεκριμένη ἀντίληψη (στήν «πρωταρχική μνήμη» James, Stern), ὅτι δηλαδή: κάθε συνειδησιακή ροή μπορεῖ νά διατηρεῖ τήν ἐνότητά της σέ κάποιο κενό τοῦ χρόνου (μικροχρονική διάρκεια). Εἶναι μιὰ ιδιότητα τής συνείδησης, πού χάρη σ' αὐτή μπορούμε νάχουμε συνείδηση: τής ἀλλαγῆς ἢ τής διάρκειας καί παράσταση τής διαδοχῆς ἢ τής διάρκειας. Ὅσο παίρνεις τήν ἀντίληψη σά στιγμήα δέν μπορεῖς νά γεφυρώσεις τὸ χάσμα ἀνάμεσα στοῦ παρόν: ἄμεσα πραγματικό καί στοῦ παρελθόν - μέλλον: ἔμμεσα πραγματικό. Ὅμως τί εἶναι τὸ πραγματικό στή συνείδηση; Γιατί ὅπως παρατηρεῖ ὁ H. Dussort, μπορούμε νά πάρουμε καί τήν «πρωταρχική ἀνάμνηση» καί τήν «πρωταρχική μνήμη» σάν «ἐνυπάρχουσα παροῦσα» καί τότε δὲ θά μπορούσαμε νά διακρίνουμε ἀνάμεσα στοῦ «πραγματικό ἐνυπάρχον» καί στοῦ «αὐθεντικό ἐνυπάρχον», δηλαδή ἀνάμεσα στήν ἀντιληπτική καί στήν ἀναμνηστική ροή τής Σ.Α. καί ὅπως λέει ὁ ἴδιος: «τὸ Α σάν παρὸν ἀνήκει στοῦ πραγματικό ἐνυπάρχον, τὸ Α σάν παρελθόν (τὸ παρελθόν τοῦ Α) στοῦ αὐθεντικό ἐνυπάρχον, πού ἐτοῦτο δέν εἶναι ἓνα περιεχόμενο ἄμεσα παρὸν πραγματικό»¹.

Ἡ θέση τοῦ Husserl νά θεωρήσει καί τὸ παρελθόν - μέλλον στή Σ.Α. σάν «αὐθεντικό ἐνυπάρχων», σάν αἴσθημα, καί νά τοῦ δώσει πραγματική βάση, ἄποψη πού ὁ Sartre δέν παραδέχεται², μᾶς κάνει, λέει ὁ Dussort, νά ἀποφύγουμε τὸ δίλημμα: περιεχόμενο π ρ α γ μ α τ ι κ ὸ (ἀντικειμενικό εἶτε ὑποκειμενικό) ἢ μ η δ έ ν; Τίς μονόπλευρες αὐτὲς ἀπόψεις τίς ξεπερνᾶ ἡ:

4) Δι α λ ε χ τ ι κ ῆ ἄ π ο ψ η τ ῆ ς Σ.Α. Ἡ φύση τής Σ.Α. εἶναι ἀντινομική, γιατί παρουσιάζει, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω,

1. H. Dussort, Note sur la partie polémique des leçons sur le temps (ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ προσχέδιο τής εἰσαγωγῆς στοῦ βιβλίου τοῦ E. Husserl, ὁ.π. p. 185-191).

2. J. - P. Sartre, L'Être et le Neant, p. 626.

χαρακτηριστικά τέτοια, πού μπορούμε να πούμε πώς συμμετέχει και στην υποκειμενική και στην αντικειμενική περιοχή. Ἐντιπροσωπεύει: τόσο τὸ υποκείμενο ὅσο καὶ τὸ αντικείμενο καὶ ταυτόχρονα σὰν Ἐγώ, γίνεται ἰκανὴ νὰ ὑπερβαίνει καὶ τὶς δύο περιοχές. Εἶναι ὅπως λέει ὁ Husserl «ἐνυπάρχουσα» καὶ «ὑπερβατική». Τὸ περιεχόμενο τῆς ΣΛ σὰν ὄντικη περιοχή πού ὑπάρχει μόνο στὸ ἀνθρώπινο κεφάλι, σχηματίζει ἕνα ἀδιάκοπο παραστατικό κινούμενο ὑφάδι: 1) τὶς ἐμπειρίες, πού σὰν ἀνανάκλαση τοῦ ὄντος φέρνουν χαρακτήρα ἀντικειμενικό - πραγματικό καὶ 2) Τὴν ἰκανότητα νὰ ἐπεξεργάζεται τὶς ἐμπειρίες αὐτές, νὰ τὶς ὀργανώνει καὶ νὰ τὶς βιώνει σὰν προσωπικό ἀπόκτημα. Εἶναι βασικό τὸ γεγονός πὼς ὅ,τι πιάνουν οἱ αἰσθήσεις γίνονται ἀντικείμενο στὸ ΣΠ· τὸ ἴδιο ὅμως γίνεται κι ὅ,τι φέρνει ἢ ἀνάμνηση στὸ Σ.Π. στὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο βιωματικό παρόν. Ὅμως μπαίνει τὸ ἐρώτημα: ποῖα φύση εἶναι τὰ δύο ἀντικείμενα; Εἶναι ὀλοφάνερο πὼς καὶ τὰ δύο ἀντικείμενα ἔχουν ὑπαρκτικότητα. Ὡστόσο, παρόλο πού καὶ τὰ δύο ἀντικείμενα ἔχουν τὰ ἴδια οὐσιαστικά γνωρίσματα πού τὰ ὀρίζουν (κατηγορίες Ἀριστοτέλη-Kant), παρουσιάζουν μιὰ θεμελιακὴ διαφορά. Στὸ πρῶτο ἀντικείμενο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπαρξή του (σὰν ἀνανάκλαση) μέσα στὸ Σ.Π.: ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτό: τὸ ἀντικείμενο πού βρίσκεται ἔξω ἀπ' αὐτό. Στὸ δεύτερο ἀντικείμενο ἀντίθετα ἢ ὑπαρξή του περιορίζεται μέσα στὸ Σ.Π., τοῦ λείπει ἡ ἐξωτερικὴ ὑπαρξή. Ἡ διαφορά εἶναι θεμελιακὴ. Ποιὰ εἶναι ὅμως ἡ φύση τῆς διαφορᾶς αὐτῆς; Ὅπως ἔχουμε δεῖ (σ. 395) ἡ ἀναμνηστικὴ ροὴ συντηρεῖται ἀπὸ τὴ βάση της: τὰ φυσιολογικὰ ἢλεκτρονικῆς (βιοχημικῆς) ὑφῆς νευρωνικά ἴχνη στὸ φλοιὸ κι ἡ ἀναμνηστικὴ αὐτὴ ροὴ ἀνασυσταίνεται ἀδιάκοπα (ἀφοῦ βρίσκεται σὲ δυναμικὴ κατάσταση), ὅταν χρειαστεῖ στὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο παρόν στὸ ΣΠ. Ἐπόμενα ἡ ὄντικη παρουσία τοῦ παρελθόντος - μέλλοντος βρίσκεται στὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ φυσιολογικοῦ - ψυχολογικοῦ στὸ ἄμεσο παρόν.

Ἡ existentia τοῦ παρελθόντος - μέλλοντος βρίσκεται ταυτόχρονα: στὴν ἐνυπάρχουσα ψυχολογικὴ ὑπαρξή τους καὶ στὸ φυσιολογικὸ μόνον ὑπόστρωμα τους: γιατί τοὺς λείπει ἡ ἄμεση φυσικὴ ἐξωτερικὴ ὑπαρξή. Ἔτσι ἂν οἱ ἐννοιες, κι οἱ γενικό-

τατες σὰ νοητικά προϊόντα, παρουσιάζονται σὰν ἐνυπάρχουσες πραγματικότητες, εἶναι γιατί ὑπάρχει τὸ φυσιολογικὸ ὑπόστρομα σὰ νευρωνικά δυναμικά τοῦ φλοιοῦ. Ἀπὸ δὴ καταλαβαίνουμε, γιατί οἱ ἔννοιες κ.ἄ., δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν ὄντικὴ ἐξωτερικὴ ὑπαρξή, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Πλάτωνα ἴσαμε τὸν Hegel καὶ γενικὰ σὲ κάθε λογῆς ἰδεαλισμό.

Σχετικὰ μὲ τὸ ἄν ἡ συνειδησιακὴ ροή, σὰν ἀντανάκλαση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἔχει στιγμιαῖο ἢ διαρκὴ χαρακτῆρα, τὸ πρόβλημα εἶναι πολὺπλοκο: Ἡ ἀντίληψη ἢ ἴδια, σὰν ἀντανάκλαση, ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸ φυσικὸ νομοτελειακὸ προτσέσο τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος. Ἐτσι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀντικείμενου ἐκδηλώνεται καὶ παρουσιάζεται στὸ ΣΠ πότε σὰν ἀδιάκοπη ποσοτικὴ ροή (ποὺ στὸ ὑποκείμενο παρουσιάζεται σὰν στιγμῆς ποὺ διακοῦν) κι ἄλλοτε σὰν ἀσυνεχῆς ποιοτικὴ ροή (ποὺ στὸ ὑποκείμενο παρουσιάζεται σὰ διαδεχόμενα ἀδιάκοπα καὶ στιγμιαῖο 'νῦν'). Ἀντίθετα, ἀπ' τὴν πλευρὰ τοῦ ὑποκείμενου, ἀνάλογα μὲ τῆς ψυχικῆς διαθέσεις του μπορεῖ νὰ «τραβάει» τὸ στιγμιαῖο 'νῦν' καὶ νὰ τὸ νοιώθει σὰ διάρκειαν· τὸ ἴδιο, ἀντίθετα, μπορεῖ νὰ «μικραίνει» τὴν διάρκειαν σὲ στιγμιαῖο 'νῦν'.

Βασικὰ λοιπὸν ἡ ἀντανάκλαση τοῦ πραγματικοῦ - ἀντικειμενικοῦ καὶ ἡ ἐπεξεργασία καὶ διαμόρφωσή του ἀπὸ τὸ Ἐποκείμενο, ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς Συνειδησιακῆς Λειτουργίας. Ταυτόχρονα ὁμως μᾶς δείχεται κι ἡ διαλεχτικὴ φύση τῆς: νὰ μετέχει τοῦ Ἀντικείμενου χωρὶς νὰ εἶναι ὑπαρκτὸ π ρ ἄ γ μ α καὶ τοῦ Ἐποκείμενου χωρὶς νὰ εἶναι τ ἰ π ο τ α - μ η δ ἔ ν¹. Ἐν παραγνωρίσουμε τὴν ἀντινομικὴ αὐτὴ ὑφή τῆς Συνείδησης κι ὑπολάβουμε τὸ περιεχόμενό τῆς, ἰδεατὸ καὶ ἀντιληπτὸ, πὼς εἶναι τῆς ἴδιας φύσης, πὼς ἔχουν τὴν ἴδια ὄντικὴ παρουσία, τότε ὄντοποιώντας, ὅπως ἡ πρωτόγονη νοοτροπία, τὰ ὑποκειμενικὰ φανερῶματα, ξαναποιρνοῦμε ἐπαφὴ μὲ τῆς μυθολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς φαντασιώσεως. Σύμφωνα μὲ τὸν Marx - Engels, ἡ ὑπερβατικότητα τῆς συνείδησης κάνει τὸ φα-

1. Βλ. H. E y, La conscience, p. 1-7 καὶ R. R u y e r, La conscience et le corps, p. 52.

νέρωμά της απ' τή στιγμή, πού βαθαίνει ό καταμερισμός ανάμεσα σέ: νοητική και ύλική έργασία, στίς δουλοχτητικές κοινωνίες. «'Απ' τή στιγμή αὐτή ή συνείδηση μπορεί πραγματικά νά φαντάζεται πώς είναι ἄλλο πράγμα από τήν πραγματική ύπάρχουσα συνείδηση και πώς αὐτή ἀναπαριστᾷ ἀληθινά κάποιο πράγμα δίχως νά ἀναπαριστᾷ τίποτα τὸ πραγματικό· απ' τή στιγμή αὐτή ή συνείδηση φτάνει τὸ ἴδιο νά χειραφετηθεῖ ἀπὸ τὸν κόσμο και νά περάσει στὸ σχηματισμὸ τῆς «καθαρῆς θεωρίας», τῆς θεολογίας, τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἠθικῆς κλπ.»¹.

Ἐπειδὴ ή συνειδησιακὴ λειτουργία δὲν διαμορφώνεται ἀπὸ μόνη της², μὰ μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα μὲ τὴν πραχτικὴ δράση τῶν ἀτόμων της, γι' αὐτὸ παρουσιάζει μιὰ σ τ ρ ω μ α τ ι κ ῆ ὑ φ ῆ. Ἄν ὁ τρόπος λειτουργίας της, ή δομὴ και ή μορφή της, σάν ἀτομικῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας, εἶναι κοινὸς και ταυτόσημος σ' ὅλα τὰ ὑποκείμενα τῆς ὁμαδικῆς συμβίωσης (πού γίνεται ἀντικείμενο τῆς γενικῆς ψυχολογίας), τὸ περιεχόμενό της ὁμως: ἀντιλήψεις, παραστάσεις κλπ. εἶναι ὁμαδικό, ἐπεξεργασμένο βέβαια σύμφωνα μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασία και τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀτόμου (βρισκόμαστε στὸ πεδίο τῆς ἀτομικῆς και κοινωνικῆς ψυχολογίας). Ἡ στρωματικὴ αὐτὴ ὑφὴ τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας, μὲ τὴν ἀτομικὴ μορφή και τὸ ὁμαδικὸ περιεχόμενο, διαστρώνεται σὲ μιὰ διαλεκτικὴ ἐνότητα ἔτσι: ὅπου κάθε βαθμίδα τῆς ἀτομικῆς ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀνάλογη ὁμαδικὴ. Κάθε βαθμίδα τῆς ὁμαδικῆς, κάθε μεταβολὴ και προχώρηση τῆς νοοτροπίας τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας προσθέτει ὄχι μόνο τὸ περιεχόμενό της, ἀλλὰ «δομεῖ» τὴν ἀτομικὴ Συνειδησιακὴ λειτουργία, ἔτσι πού ή στρωματικὴ ὄντογονικὴ ὑφὴ της νά δείχνει τὴ φυλογονικὴ διάστρωσή της.

1. K. Marx - F. Engels, L'ideologie allemande, p. 170.

2. Βλ. H. E. y. ὀ.π. σ. 245, 252, ἀρχαϊκὴ συνείδηση.

2. Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ—ΦΥΛΟΓΟΝΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΣΛ

Οί διαλεχτικές βαθμίδες τής Συνείδησης

Είδαμε στο πρώτο μέρος τις διαβαθμίσεις και την οργάνωση που παίρνει ή συνειδησιακή λειτουργία, ανάλογα με το στάδιο ανάπτυξης τής κοινωνικής ομάδας από την σχεδόν ζωώδικη κατάστασή της ίσαμε τή σημερινή.

Ή βασική αυτή στρωματική διαίρεση τής συνειδησιακής λειτουργίας, σκιαγραφείται θαυμάσια από τον Hegel για πρώτη φορά, από ιδεαλιστική φιλοσοφική σκοπιά. Πριν από το Hegel τις ψυχικές λειτουργίες τις θεωρούνε σταθερές κι άμετάβλητες. Το μεταφυσικό γενικά αντίκρυσμα, στο πεδίο αυτό, με το Γερμανό φιλόσοφο, μετατρέπεται σε διαλεχτικό. Για πρώτη φορά ή συνειδησιακή λειτουργία μπαίνει μέσα στην ιστορία. Μας δίνει βέβαια τις διαδοχικές φάσεις τής ατομικής συνειδησιακής λειτουργίας, όμως αν και τις εξετάζει στην άφηρημένη τους μορφή, στο βάθος παρουσιάζονται αυτές σά δυναμικό ιστορικό ανέβασμα.

Ή Engels στο βιβλίο του: L. Feuerbach πολύ σωστά παρατηρεί πως για πρώτη φορά γίνεται, από τον Hegel¹, ή περιγραφή τών διαλεχτικών φάσεων τής συνείδησης. «Ή φαινομενολογία του πνεύματος» γράφει χαρακτηριστικά, είναι, σχετικά με τις φάσεις τής συνείδησης ότι ή έμβρυολογία για τή βιολογία»². Ή Hegel με μεγαλοφυΐα περιγράφει τις διαλεχτικές βαθμίδες και τις μορφές που παίρνει ή συνείδηση με τις κλασσικές τριάδες του.

Πραγματικά, αν θελήσει κανείς να εφαρμόσει τις φάσεις αυτές στη συγκεκριμένη τους μορφή, θα δει τή μεγαλοφυή

1. Πρβ. H. E y, δ.π. σ. 22.

2. F. E n g e l s, Φόυερμπαχ, σ. 22.

ἐνόραση τοῦ Hegel, μόλις δώσουμε ζωή, μὲ συγκεκριμένο ὕλικό, στὸ ἀφαιρεμένο σχῆμα του. Κατὰ ὀλοφάνερο τρόπο διατυπώνεται: ἡ φυλογονική καὶ ἡ ὄντογονική πορεία τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας μὲ τὴ στρωματική δομὴ τῆς. Ἔτσι στήν:

α) Ἐπιλογική συνειδησιακὴ λειτουργία ἔχουμε: κυριαρχία ὁμαδικῶν ἀσυνείδητων αὐτιστικῶν ἐνεργειῶν, ταύτιση ὑποκειμενικοῦ - ἀντικειμενικοῦ, A dualismus - Realismus, ἐγὼ ἀνύπαρκτο, μὲ ἀντιπρόσωπους: τοὺς αὐστραλοπίθηκους τῆς Βιλαφράγκιας περιόδου. Στὸν Hegel ἀντίστοιχα:

Πρῶτα ἔχουμε συνείδηση γενική. Εἶναι ἡ στιγμή ποὺ ἡ συνείδηση εἶναι: ἀπλὰ ἡ συνείδηση τοῦ ἀντικείμενου, ποὺ δὲν θέτει καθόλου τὸν ἑαυτό τῆς (πρβλ. ταυτισμὸς-ἀντουαλισμὸς). Ἡ πρώτη αὐτὴ φάση ἔχει τρεῖς ἀναβαθμούς: α) Τὴν αἰσθητὴ συνείδηση¹, ποὺ ἐδῶ ἔχουμε συνείδηση μόνο τοῦ ἀντικείμενου χωρὶς νὰ ἀναφερόμαστε στὶς σχέσεις του. β) Τὴν ἀντιληπτικὴ συνείδηση, ὅταν ἀναφερόμαστε στὶς σχέσεις τῶν ἀντικείμενων μεταξύ τους καὶ γ) Τὴν διανοητικὴ συνείδηση ποὺ εἶναι σύνθεση τοῦ ἀτομικοῦ: τῆς αἰσθητῆς συνείδησης καὶ τοῦ ὄλικοῦ, δηλαδὴ τῆς ἀντιληπτικῆς συνείδησης, στὴν ἐσωτερικὴ νοητικὴ ὑπαρξὴ τοῦ ἀντικείμενου.

Ἡ πρώτη φάση τοῦ σχήματός του, π.χ. ἡ αἰσθητὴ συνείδηση μπορεῖ, πολὺ καλά, νὰ ἔλθει σὲ σύμπτωση: α) μὲ τὴν ἄ-λογη βαθμίδα τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας, β) μὲ τὴν ἐννοια τοῦ συνειδησιακοῦ πεδίου, σὰν ἐπικαιροποίησι τῆς βιωματικῆς ἐμπειρίας, καὶ γ) μὲ τὴν πρώτη φάση, στὴ σύλληψη τῆς πραγματικότητας (ὅπως καὶ στὸ νήπιο, ὅπως μᾶς τὴ δίνει ὁ Piaget²). Σὲ μιὰ δευτέρη φάση στήν:

β) Πόλογογική Συνειδησιακὴ λειτουργία ἔχουμε: ὁμαδικὰ ρυθμισμένη συνειδησιακὴ λειτουργία, ἀρχὴ τῆς συμμετοχῆς, μαγικὴ νοοτροπία, στοιχειώδης ἀνάδυση τοῦ ναρκισσιστικοῦ ἐγώ, μὲ ἀπαρχῆς ἀντικειμενοποίησης καὶ γλώσσας, μὲ ρῆγμα τοῦ ἀντουαλιστικοῦ - ρεαλισμοῦ, ἀρχὴ μύθου, θρησκείας, τέχνης. Ἀρχὴ διαφορισμοῦ τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας σὲ συνει-

1. Βλ. J. Piaget, La construction du reel chez l'enfant, p. 9-85.

2. J. Piaget, ὁ.π. σ. 9-85.

δητό - άσυνείδητο. 'Αντιπρόσωποι: οί προανθρώπειοι (Prehominiens) πιθηκάνθρωποι, συνάνθρωποι, κ.ά. τής κατώτερης παλαιολιθικής, οί πρωτανθρώπειο νεαντερταλοειδεΐς τής μέσης και οί τελεοανθρώπειοι (Cro Magnon, Γκριμάλντι, Σάνσελατ κ.ά.) τής άνώτερης, καθώς και τής μεσολιθικής - νεολιθικής περιόδου, ίσαμε τīs σημερινές καθυστερημένες φυλές. 'Εδῶ στόν Hegel αντίστοιχεί ή:

Δεύτερη φάση :τής «συνείδησης έαυτοῦ» (πρβλ. διαφορισμός 'Αντικειμενικοῦ - 'Υποκειμενικοῦ), πού είναι και ή πρώτη ἄρνηση¹. Είναι ή στιγμή πού ή συνείδηση βλέπει τόν έαυτό της σάν αντικείμενο: «Τό αντικείμενο σάν αντικείμενό μου (παράσταση) είναι σά νά βλέπω ό ίδιος τόν έαυτό μου· έγώ και κόσμος είμαστε σέ μιá μόνη και ίδια συνείδηση»². Για νά φτάσουμε όμως στή συνείδηση «έαυτοῦ», είναι ανάγκη νά διατρέξουμε πάλι τρεις άναβαθμούς: α) ἄμεση συνείδηση «έαυτοῦ», β) προσδιορισμός τοῦ αντικειμενικοῦ έγώ από ένα άλλο έγώ, κι έτσι έχουμε πάλι ένωση τοῦ μερικοῦ (άτομικοῦ) και τοῦ ὄλου (παγκόσμιου) και γ) ὄλική συνείδηση «έαυτοῦ», πού μπορούμε νά τή νοήσουμε σάν: τήν ένότητα τής συνείδησης και τής συνείδησης έαυτοῦ, δηλ. ή ένότητα τοῦ υποκειμένου - αντικείμενου. 'Ετσι φτάνουμε στήν:

γ) Λογική συνειδησιακή λειτουργία ὅπου έχουμε: συνείδηση τοῦ έγώ, θρησκευείς άνατολής, άρχαία φιλοσοφία (στατική - τυπική λογική), άρχές διαλεχτικῆς σκέψης, ιστορική έποχή. Προχώρηση τοῦ διαφορισμοῦ τής συνειδησιακῆς λειτουργίας σέ άσυνείδητο-συνειδητό, Στόν Hegel ή φάση αὐτή αντίστοιχεί μέ τήν:

Τρίτη φάση: τή Λογική. Τό λογικό είναι ή ιδέα τής ένότητας τοῦ υποκειμένου - αντικείμενου, πού θά γίνει ή άπόλυτη οὐσία, τὸ πνεῦμα³.

1. Πρβ. H. E y, δ.π. σ. 40-41, ή υπερβατική ένέργεια τής συνείδησης στό συνειδησιακό πεδίο.

2. H e g e l, Phénoménologie de l'esprit, (μετ. Hyppolite), 2 vol. éd. Aubier, 1947-1949, p. 49.

3. Πρβ. J. B a r b u, Le développement de la pensée dialectique, 1947, p. 162.

Τὴν ἀτελὴ αὐτὴ παράθεση ποὺ κάναμε, ὅπου τὸ ὑποκείμενο ἀπὸ τὴ φάση τῆς ἀπλῆς συνείδησης, ὑψώνεται στὴ συνείδηση καὶ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ, εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Hegel τὴν πραγματεύεται ἀφαιρεμένα καὶ στὴν ἰδεαλιστικὴ τῆς μορφῆ. Ἄλλὰ εἶναι ὀλοφάνερο πὼς ἡ σκέψη τοῦ μεγάλου διανοητῆ καὶ τὰ συμπεράσματά του βγαίνουν σὰν ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς συγκεκριμένης πραγματικότητας καὶ πὼς τελικὰ ἡ ἔκθεση τῆς πορείας τῶν φάσεων τῆς συνείδησης, δὲν εἶναι παρὰ ἡ γενίκευση τῆς ἐμπειρίας τῆς ἐποχῆς του. Βέβαια ὁ Hegel σταμάτησε στὴ λογικὴ βαθμίδα παρόλη τὴ διαλεκτικὴ διατύπωση τῆς φιλοσοφίας του. Ἡ ἰδεαλιστικὴ διαλεκτικὴ ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα, δὲν μπορεῖ νὰ πάει πιὸ πέρα, γιὰτι δουλεὺει πάνω στὰ ἄκαμπτα νοητικὰ προϊόντα: τὶς ἔννοιες, ποὺ τὶς ὄντοποιεῖ, κι ὄχι πάνω στὴ συγκεκριμένη πραγματικότητα. Ἡ ἀντιστροφή τῆς ἰδεαλιστικῆς σὲ ὕλιστικὴ διαλεκτικὴ ἀπὸ τοὺς Marx-Engels μᾶς ὀδηγεῖ στὴν:

δ) Διαλεκτικὴ συνειδησιακὴ λειτουργία: Γνώση τοῦ ἐγώ, δυναμικὴ - διαλεκτικὴ λογικὴ, ἢ στατικὴ λογικὴ μερικὴ περίπτωση τῆς διαλεκτικῆς λογικῆς. Μὲ τὴ γνώση τοῦ Ἐγώ: ἀνάλυση τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας, γνώση τῆς στρωματικῆς τῆς ὕψης καὶ γνώση τῆς ἀλληλεπίδρασης συνειδητοῦ - ἀσυνειδητοῦ. Τὸ ἀσυνείδητο σὰν ἰδιότητα, σὰ δυναμικὴ δομὴ τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας, στὴν ἀλληλεπίδραση του μὲ τὴ συνείδηση.

Ἄπὸ τὸ πρωτόγονο στάδιο καὶ πιὸ πίσω, τῆς πρωτόγονης ἀνθρώπινης κοινωνίας, σκαλι - καλί, μέχρι σήμερα, θὰ μπορούσαμε νὰ παρακολουθήσουμε τὶς φάσεις τῆς ἀνέλιξης τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας, θεωρώντας τὴν ἄποψη τοῦ Hegel, σὰ γενίκευση τῆς συγκεκριμένης ἀνάπτυξης, στὴν κάθε ἐποχῆ, τῆς συνείδησης τοῦ ἀνθρώπου. Ἄν σὲ κάθε ἐποχῆ τῆς ἱστορίας ἐξετάσουμε καὶ ἀναλύσουμε τὶς δοσμένες κοινωνίες ἀπὸ τὴν ἄποψη: τῆς ἀνάπτυξης τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν τῶν ἀτόμων τῆς, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ μορφή ποὺ παίρνει ἡ συνειδησιακὴ λειτουργία, τὸ περιεχόμενο καὶ ὁ βαθμὸς τῆς ὀργάνωσής τῆς ἀνταποκρίνεται στὸ σχῆμα τῆς ἀνάπτυξης, ποὺ δίνει ὁ Hegel. Ἄν στὴ «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος», ἡ

σκέψη φαίνεται ὅτι ἀνεβαίνει, σὰν ἰδέα πού αὐτοεξελίσσεται, στοῦ βάθος εἶναι ἡ γενική συναγωγή, πού βγήκε ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας κι ἰδιαίτερα τῆς φιλοσοφίας, ἔτσι πού ὀλόκληρη ἡ ἱεραρχημένη διαλεκτική προχώρηση, μέσα στοῦ πνεῦμα τοῦ γερμανοῦ σοφοῦ νὰ βγεῖ σὰν ἐνδοσκοπική πορεία τῆς ἀτομικῆς συνείδησης, σὰ μέρος καὶ φορέας τῆς ὁμαδικῆς συνείδησης καὶ ἀντανάκλασης τοῦ γίνεσθαι ταυτόχρονα.

Ἀπὸ τὸ Hegel ἴσαμε τίς μέρες μας οἱ θεωρίες γιὰ τὴ Σ.Λ. παίρνουν διάφορες μορφές, ἐπηρεασμένες καὶ ὑποταγμένες διαδοχικά: στὴ φιλοσοφία¹, στὴ βιολογία, στὴ ψυχολογία καὶ τελικὰ σὲ κοινωνιολογικὲς ἀπόψεις. Στὶς μέρες μας οἱ συμβολές, γιὰ τὴ λύση βασικῶν προβλημάτων τῆς Σ.Λ., ἔρχονται ἀπὸ παντοῦ: Ψυχανάλυση (Freud, Jung), ψυχοπαθολογία καὶ μελέτη τῆς νευρικῆς λειτουργίας (Pavlov, Piéron, Lapique, Chauchard, Ey, κ.ἄ.), τῆς γενετικῆς ψυχολογίας (Wallon, Piaget, κ.ἄ.) σχετικὰ μὲ τὴ συγκρότηση τῆς συνείδησης στὴν ἀτομικὴ της μορφή. Οἱ μελέτες πάνω στὴν πρωτόγονη νοοτροπία (L. Buhl κ.ἄ.), βοήθησαν πολὺ γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς παλαιοψυχολογίας καὶ τῆς δομῆς τῆς κοινωνικῆς συνείδησης καὶ νοοτροπίας.

1. Πρβλ. L. Brunschwig, *Les progrès de la conscience dans la civilisation occidentale*, 1954, p. 62. H. Lachelier, *Psychologie et métaphysique*, 19 , p. 149 κέξ. καθὼς καὶ F. Gregoire, *La nature du psychique*, p. 128 κέξ. καὶ R. Ruyer, δ.π.

3. Η ΣΥΓΧΡΟΝΙΚΗ—ΟΝΤΟΓΟΝΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΣΛ

α. Γενικά

Έχουμε πεί πιδ πάνω πώς ή Σ.Λ., μέσα στην κοινωνική και ιστορική διαμόρφωσή της:

1. Ἀπὸ τὴν ἀπλή Συνείδηση, διαφορίζεται:

2. Πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς διαμόρφωσης τοῦ Ἐγὼ και

3. Πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς διαμόρφωσης τοῦ Ἀσυνείδητου.

Ὅπως εἶδαμε, βασικά τὸ Σ.Π. διαφέρει ἀπὸ τὸ Ἐγὼ, στὸ ὅτι: τὸ Ἐγὼ παρουσιάζεται σὰν ὑπέρβαση ποῦ ἐπισκοπεῖ τόσο τὸ βιωματικὸ ἀναμνηστικὸ ρεῦμα, ὅσο και γενικότερα τὴν ἀντανάκλαση τοῦ ἄμεσο ἐπίκαιρου παρόντος, ποῦ πηγὴ ἔχει τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα, γιατί:

1. Στὴν ἀπλή συνείδηση τὸ Ἐγὼ δὲν ἔχει διαμορφωθεῖ εἶναι καθαρὴ ἐγὼ-κεντρικὴ-αὐτιστικὴ (autistique) ἐνέργεια: εἶναι ὀλόκληρος ὁ ὀργανισμὸς ποῦ δρᾷ και κινεῖται, ὅπου συνειδησιακὸ βιωματικὸ ρεῦμα και παρωθητικὲς ἐνέργειες βρίσκονται ἀξεδιάλυτα ἐνωμένα, γιατί λείπει ἀκόμη τὸ ἱστορικὸ-κοινωνικὸ και ἀτομικὸ μνημονικὸ ἀπόθεμα, ἡ ἱστορία τοῦ προσώπου (ἐνταγμένη στὰ κοινωνικὰ πλαίσια πάντοτε) ὅπως π.χ. στὸ παιδὶ ἢ τὴν προανθρώπινη ψυχολογία). Ὅλα εἶναι ἓνα ἀντουαλιστικὸ-ρεαλιστικὸ βιωματικὸ ἐπίκαιρο ρεῦμα τοῦ παρόντος, σὰν ὄνειροφαντασιά, ἀφοῦ ὑπάρχει σύγχυση ὑποκειμενικοῦ - ἀντικειμενικοῦ στὴ Σ.Λ.¹

2. Μὲ τὴν μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα δράση τοῦ ὑποκείμενου ἀρχίζει, ἡ ἀντικειμενικοποίηση τοῦ ἔξω πρῶτα, δηλαδὴ ἡ «κατα

1. Πρβ. Η. Εγ, ὀ.π. σ. 80-82.

σκευῆ» τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, εἴτε θὰ λέγαμε καλύτερα, μὲ τὸ μνημονικὸ ἀπόθεμα ποῦ ἀποκτᾶ, ἢ νοητικὴ σύλληψη τοῦ ἀντικείμενου, ἢ γνώση του. Ἡ ἀντικειμενοποίηση ἀπὸ τὸ προανθρώπινο ὑποκείμενο ἴσαμε τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο εἶναι μιὰ πορεία ἐπίπονη: εἶναι ἡ ἰκανότητα τοῦ ὑποκείμενου νὰ συλλαβαίνει ὄλο καὶ πιὸ σωστά τις σὲ χῶρο-χρόνο σχέσεις τῶν ἀντικείμενων μὰ καὶ στὴν κατηγορικὴ μορφή τους. Ταυτόχρονα ὁμοῦ μὲ τὴν ἀντικειμενοποίηση τοῦ ἔξω, γίνεται καὶ ἀντικειμενοποίηση τοῦ μέσα, τοῦ βιωματοκοῦ μνημονικοῦ ἐπίκαιρου ρεύματος. Τὸ ἐγὼ ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται καὶ νὰ «βλέπεται» σὰν ἀντικείμενο ἀπὸ ἓνα ἐγὼ ποῦ δὲν εἶναι συνειδητό. Οἱ ψυχικὲς λειτουργίες ἀρχίζουν νὰ «βλέπονται» σὰν ἀντικείμενα (ποῦ παίρνουν διάφορες μορφές σὲ κάθε νοητικὴ βαθμίδα) ἀπὸ ἓνα ἐγὼ ποῦ δὲν κάνει φανερὴ τὴν παρουσία του. Ἡ πρώτη μορφή βρίσκεται στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἐνότητας ποῦ νοιώθεται σὰν «ἐαυτός», καὶ ἀρχίζει νὰ ξεχωρίζει μέσα στὸ ἄμεσο βιωματικό ρεῦμα τοῦ ΣΠ. Ἐκτὸ δὴ ξεκινάει ὁ διαφορισμὸς ὑποκειμενικοῦ-ἀντικειμενικοῦ καὶ ἀρχίζει νὰ παίρνει συνείδηση τῆς συνείδησης¹. Ἐτσι, βασικά, ἓνα γεγονός ἀρχίζει νὰ γίνεται κατανοητὸ ὅταν πέσει στὴ σχέση ἀντικείμενο-ὑποκείμενο, ἀρχίζει ἢ προσωποποίηση τοῦ ἐαυτοῦ καὶ ἢ ἔνταξη σὲ χῶρο πρῶτα καὶ σὲ χρόνο ἀργότερα τοῦ βιωματοκοῦ ρεύματος τοῦ Σ.Π.²

3. Τὸ φτάσιμο στὴ συνείδηση τῆς συνείδησης, εἶναι ἡ ἔνταξη τοῦ βιωματοκοῦ ἐπίκαιρου ρεύματος στὴ σχέση: ἀντικείμενο-ὑποκείμενο. Ἄν προσέξουμε θὰ διαπιστώσουμε ὅτι: στὸ ΣΠ ὁ ἐαυτός, τὸ ὑποκείμενο εἶναι ἀντικειμενοποιημένος μαζί μὲ τᾶλλο περιεχόμενο τοῦ βιωματοκοῦ ἐπίκαιρου ρεύματος, μὰ καὶ τὸ ἀντικείμενο νοιώθεται ὑποκειμενοποιημένο· ὁμοῦ «βλέπονται» καὶ τὰ δυὸ σὰν ἀντικείμενα. Ὁ ἐαυτός «βλέπεται» σὰν ἄλλος, ποῦ μπορείς νὰ «δεῖς» τὰ μνημονικὰ ἀποθέματά του, τὴν ἱστορία «του»: τις πράξεις του, τὸ ρόλο του σὰ πρόσωπο στὶς σχέσεις του μὲ τοὺς ἄλλους, τὴν ἀξιολόγηση τῆς συμπεριφορᾶς του κ.ἄ. Ἐδῶ ὁμοῦ ἀκόμη ἡ ὑπέρβαση καὶ ὁ ἐαυτός

1. Πρβ. J. Piaget, δ.π., σ. 312 κέξ.

2. Πρβ. H. Eys, δ.π. σ. 84-89.

συμπίπτουν. Γιατί δὲν ὑπάρχει συνείδηση τῆς ὑπέρβασης, οὐτε βέβαια γνώση τῆς ὑπέρβασης¹.

4. Τὸ πέρασμα στὴ συνείδηση τῆς ὑπέρβασης τοῦ ἑαυτοῦ εἶναι ἓνα βῆμα ἀκόμη πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ Ἐγώ: στὴ γνώση τοῦ Ἐγώ. Στὴ γνωσιολογικὴ ὁμως ἀνάλυση τοῦ ἐγώ, ἀναγκαστικά θὰ ἐμπλακοῦμε μὲ τὸ ὄν κι ἔτσι τὸ ἐγώ θὰ περικλείνει καὶ τὴν ἱστορία του ξεπερνώντας τὴν ἐμπειρία τοῦ καθημερινὰ ἀδιάκοπου βιωματικοῦ ρεύματος² ἔμμεσου καὶ ἄμμεσου. Γιατί τὸ ὄν δὲν εἶναι μόνο ἡ φύση, ἀλλὰ καὶ ἡ κοινωμία, πὺ μῆσα σ' αὐτὴ εἶναι ἐνταγμένοι κι ὁ ἄνθρωπος.

β. Ἡ ἀπλή Συνείδηση ἢ τὸ Σ.Π.

Ἡ ἀπλή συνείδηση, σὰ συνειδησιακὸ πεδίο³, μπορεῖ νὰ παρθεῖ ὡς κοινὸ σημεῖο, ὅπου συναντιοῦνται: οἱ ψυχικὲς λειτουργίαι τῶν ἀνώτερων θηλαστικῶν σὰν τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο πὺ θὰ μποροῦσαν νὰ φτάσουν καὶ οἱ ἀνθρώπινες σὰν ἀφετηρία (μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα καὶ ἀπὸ τίς ἀπαραχῆς τῆς) γιὰ τὴν παραπέρα ἐξέλιξη καὶ ἀνάπτυξή τους, πρὸς τίς ὑπερδομῆς τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας.

Θὰ πρέπει νὰ ποῦμε, ἐδῶ, πὺς τὸ Σ. Πεδίο, ἀδιάκοπα δομεῖται: σύμφωνα μὲ τὴ φυλογονικὴ ψυχολογικὴ (καὶ φυσιολογικὴ - βιολογικὴ) πορεία του μέσα στὴ κοινωνικὴ ὁμάδα. Γιατί: μὲ ἀφετηρία ἀπὸ ἓνα Σ.Π. τοῦ ἄμμεσου παρόντος μόνο, στὴν ἀ-λογικὴ βαθμίδα (κι ἐπειδὴ τὸ ὑποκείμενο δὲν ἔχει πάρεῖ συνείδηση τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἐμπειρίας του ἀκόμη) θὰ φτάσουμε περνώντας διαδοχικά, ἀπὸ τὰ Σ. Πεδία, πὺ «δομοῦνται» στὴ φυλογονικὴ πορεία, στὸ σημερινὸ Σ.Π.: σὰν τὴν ἄμεση ἐπικαιροποίηση τῆς βιωματικῆς ἐμπειρίας, σὰν ἓνα διαχρονικὸ προτσέσο χωρο-χρονικῆς καὶ κατηγορικῆς ὀργάνωσῆς του.

1. Πρβ. Η. Εγ, ὀ.π. σ. 90-100 καὶ 148.

2. Βλ. Η. Εγ, ὀ.π. σ. 92 καὶ Études..., Νο 8, σ. 265, ὀλοκλήρωση τῆς ἔννοιας τῆς συνείδησης.

3. Σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Συνειδησιακοῦ Πεδίου, βλ. Η. Εγ, ὀ.π. σ. 211 καὶ 217, ὅπου ὁ ρυθμὸς Ἐλφα ἀποτελεῖ τὴν βάση τοῦ Σ.Π.

Φαίνεται ὅτι μπορούμε νά θεωρήσουμε πῶς τὸ συνειδησιακὸ πεδίο, — σὰν τὸ ἄμεσα ρέον παρόν, σὰν ἐπικαιροποίηση τῆς βιωματικῆς ἐμπειρίας — ἀποτελεῖ τὴν κοινὴ ἀφετηρία, ὅπου θὰ ἀρχίσουν νὰ διαμορφώνονται: ἡ ὁμαδικὴ καὶ ἡ ἀτομικὴ Σ.Λ. (ἢ Κ.Σ. καὶ ἢ Α.Σ.) μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα ἔτσι πού νὰ συμπίπτει μὲ τὴν πιὸ χαμηλὴ, τὴν ἀ-λογικὴ βαθμίδα τῆς. Ἡ Σ.Λ. μὲ ἀφετηρία: τὸ Σ.Π. στὴν ἄ-λογη βαθμίδα θὰ ἀρχίσει νὰ ὀργανώνεται πρὸς διπλὴ κατεύθυνση: 1) τὴν προσαρμογὴ καὶ διευθέτηση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου σὰν ΚΣ καὶ 2) τὴν ταυτόχρονη διαμόρφωση καὶ ὀργάνωση τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν πρὸς τὰ μέσα σὰν Α.Σ.¹.

Ἐπίσης ἱστορικὸς χαρακτήρας τῆς κοινωνικῆς δράσης θὰ πλουτίζει συνεχῶς τὴ Σ.Λ. μὲ μνημονικὰ ἀποθέματα, ἔτσι πού ἡ Α.Σ. νὰ διαρθρώνεται, νὰ διαμορφώνεται ἀδιάκοπα: α) πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἐγὼ καὶ β) πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς διαμόρφωσης τοῦ ψυχολογικοῦ ἀσυνείδητου, πάνω στὴ βάση τῶν ἐνστιχτικῶν βιολογικῶν τάσεων καὶ ὁρμῶν, σχηματίζοντας καὶ τὴν συγκινησιακὴ ψυχικὴ κλίμακα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐπίσης ἐν τῷ βιβλίῳ του: *La Conscience* (PUF, 1966) ἀνατέμνει τὴ Σ.Λ. στὴ σημερινὴ μορφή καὶ δομὴ τῆς, τὸ *Être Conscient*, ὅπως τὴν ὀνομάζει καὶ σὰν ψυχίατρος, ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὶς κλινικὲς του παρατηρήσεις καὶ ἀπὸ τὶς ψυχοπαθολογικὲς καταστάσεις τῶν ἀρρώστων του γιὰ τὶς μελέτες του. Ἡ «ἀνατομία» πού κάνει στὴ Σ.Λ. σχετικὰ μὲ τὴ στρωματικὴ δομὴ τῆς, πού τὴν ὀφείλει στὴ φυλογονικὴ κοινωνικὴ πορεία τῆς, μὲ τὴ σωστὴ τοποθέτηση τοῦ ἀσυνείδητου σὰν ιδιότητα τῆς συνείδησης, τὴν ἀμοιβαία καὶ ἀπόλυτη σχέση φυσιολογικοῦ - ψυχολογικοῦ, κάνουν τὸ βιβλίῳ του πραγματικὴ συμβολὴ γιὰ τὴ λύση τῶν προβλημάτων τῆς Σ.Λ.

Ὅμως, ἐξετάζοντας τὸ πρόβλημα τῆς Σ.Λ. ἀπὸ διαλεχτικὴ-ύλιστικὴ σκοπιὰ, δὲν εἶτανε δυνατό ν' ἄρκεστοῦμε μόνο στὴ σημερινὴ μορφή τῆς συνείδησης, ἀλλὰ προχωρήσαμε καὶ τὸ εἶδαμε ὄχι μόνο: ὄντογονικὰ ἀλλὰ καὶ φυλογονικὰ, συγκρί-

1. Πρβ. J. Piaget, ὁ.π. σ. 312 κέξ.

νοντας δηλαδή ἀδιάκοπα τὴν ἀτομικὴ Σ.Α. πρὸς τὴν ὁμαδικὴ ἱστορικὴ δομὴ τῆς, ὅπου ἡ Σ.Α. ἐξετάζεται στὴν γέννηση καὶ ἀνάπτυξή τῆς, στὴν ἀτομικὴ καὶ ὁμαδικὴ τῆς μορφή, ἐνταγμένης μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα στὴ διαλεχτικὴ πορεία τῆς.

Πιο πάνω συγκρίναμε τοὺς ὅρους ὑποκείμενο καὶ συνείδηση καὶ εἶδαμε ὅτι ὁ πρῶτος ὅρος, τὸ ὑποκείμενο, εἶναι εὐρύτερος, γιατί περιλαμβάνει: συνειδητὲς καὶ ἀσυνειδητὲς λειτουργίες. Ἀκόμη συγκρίναμε τὴ συνείδηση καὶ τὸ Ἐγὼ διαπιστώνοντας πὼς δὲν συμπίπτουν ἀλλὰ: ἀπὸ τὴν ἀπλή συνείδηση ἴσαμε τὸ Ἐγὼ ὑπάρχει μιὰ ἱεραρχημένη μετάβαση, μιὰ στρωματικὴ δομὴ, τέτοια ποὺ συντελέσθηκε στὴν ἐξελικτικὴ διαλεχτικὴ πορεία τῆς φυλογένεσης, βιολογικῆς καὶ ψυχολογικῆς καὶ μὲν οὖν μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα.

Ὅπως εἶδαμε στὸ πρῶτο μέρος ἔχουμε: ἀπλή συνείδηση → συνείδηση τῆς συνείδησης → γνώση τῆς συνείδησης → Ἐγὼ. Τὸ σχῆμα αὐτὸ ἐκφράζει τὴ διαμόρφωση τῆς Σ.Α. τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας καὶ ἀποτελεῖ: τὴν ὑπερδομή τῆς (super - structure)¹.

Ἀντίθετα τὶς κατώτερες ψυχικὲς ἐκδηλώσεις τῶν ζώων, ἴσαμε τὸ φτάσιμο στὴν ἀπλή συνείδηση, μπορούμε νὰ τὶς χαρακτηρίσουμε σὰν ὑποδομὲς (infra - structure) τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας καὶ εἶναι κοινὲς καὶ ταυτόσημες τόσο στὸν ἄνθρωπο ὅσο καὶ στὰ ἀνώτερα θηλαστικά.

Ἄν σταθοῦμε καὶ προσπαθήσουμε νὰ «δοῦμε» πρὸς τὰ μέσα καὶ νὰ ἐποπτεύσουμε τὸ βιωματικὸ ρεῦμα τῆς συνείδησης, τὸ Σ.Π. μας δηλαδή, θὰ διαπιστώσουμε πὼς ἐτοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ἀξεδιάλυτο μείγμα ἀπὸ ὅλα τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα², δηλαδή: γνωστικά, συναισθήματα καὶ βουλητικά.

1. Βλ. H. Lefebvre, L'ideologie structuraliste, éd. Anthropos, 1972 καθὼς καὶ Genèse et Structure, δ.π.

2. Πρβ. Θ. Βορέα, Γενικὴ Ψυχολογία, 1935, σ. 18 ἐξ. Χ. Θεοδωρίδης, δ.π. σ. 323. Κ. Παναγιωτίδης, Ἱστορία τῆς Ψυχολογίας, 1927, σ. 45 κέξ. Ε. Παπανούτσου, Ψυχολογία, 1970, σ. 14. Δ. Μωραΐτη, Γενικὴ Ψυχολογία, 1936, σ. 43. H. Taine, L'intelligen-

1. Τὰ Γνωστικά, ψυχικά στοιχεία της συνείδησης, πού τὰ παίρνουμε σάν ἀφετηρία γιά τήν ἀνθρωποποίηση μέσα στην κοινωνική ομάδα ἀποτελοῦν τήν τάση γιά προσαρμογή τοῦ ὄργανισμοῦ πρὸς τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο: δηλαδή: 1) τὴν ἰκανότητά του νὰ ἀναστέλλει ἢ νὰ ἐπιτρέπει ὀρισμένες ἐνέργειες, πού σ' αὐτὲς τὸν ὄθουν οἱ ἐσωτερικὲς ὀργανικο-συγκινησιακὲς παρορμήσεις του, 2) τὴν ἰκανότητά του νὰ βρίσκεται σὲ δυναμικὴ ἰσορροπία μὲ τὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἐσωτερικὸ περίγυρο, ἀφοῦ τὰ ψυχικά γνωστικά στοιχεία ἀντικρύζουν καὶ τὸ ἐσωτερικὸ περίγυρο τοῦ ὄργανισμοῦ ὄχι μόνον σὰ ζήσιμο, ἀλλὰ καὶ σάν γνωστικὸ ἀντικείμενο, 3) τὰ γνωστικά στοιχεία: μνήμη, ἀντίληψη, νόηση, λογικὸ, προσοχὴ μαζὶ μὲ τὰ συγκινησιακά-βουλητικά ἀποτελοῦν τὰ βασικά ψυχικά στοιχεία τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου, ὅπου 4) μὲ βάση τὰ στοιχεία αὐτά, μπορεῖ χρησιμοποιώντας περασμένες ἐμπειρίες, νὰ λύνει προβλήματα τοῦ παρόντος. Ἔτσι, φαίνεται ὅτι ἀρχικὰ στοὺς κατώτερους ὀργανισμοὺς τὰ ψυχικά στοιχεία τοῦ Σ.Π. ἀπαρτίζονται ἀπὸ συνειρμούς: ἀπτικούς, γευστικούς, ὀσφρητικούς ἰδιαίτερα. Ἐνα σκαλί παραπάνω στοὺς ἀνώτερους ὀργανισμοὺς τὸ Σ.Π. εἶναι βασικὰ ὀπτικιστικὸ-παραστατικὸ, ὅπου τὸν κύριο ρόλο στὸ σχηματισμὸ του παίζουν ἡ ἀκοὴ καὶ ἡ ὄραση².

2. Τὰ συγκινησιακὰ καὶ βουλητικὰ ψυχικά στοιχεία πού ἐδράζονται στὶς πρωταρχικὲς κοίτες τοῦ νευρικοῦ ὄργανου, κι ἀποτελοῦν τὶς βασικὲς ὀργανικο-συναίσθηματικὲς παρωθήσεις τοῦ ὑποκειμένου (affects). Αὐτὰ τὰ ψυχικά στοιχεία γίνονται αἰσθητὰ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, σάν ἐσωτερικὲς μεταβολές, ζήσιμο. Ἡ διέγερση τοῦ ὑποκειμένου ἀπὸ τὶς ὀργανικο-συγκινησιακὲς παρωθήσεις, εἶναι μιὰ διαρκὴς καὶ μόνιμη τάση γιά πραγμάτωση, γιά ἰκανοποίηση τῆς παρωθήσεως, σ' ἀντίθεση μὲ κάθε ἄλλη διέγερση τοῦ ὄργανισμοῦ καὶ ἔχουν χαρακτηριστὴρα ἰδιαίτερα στιγμιαῖο¹. Ἔτσι τὸ περιεχόμενον τοῦ Σ.Π.,

cc, t. 2, 1948. R. S. Woodworth, Psychologie expérimentale, PUF, 1949. P. Guillaume, Manuel de psychologie, 1948.

1. Πρβ. Pavlov, ὁ.π. σ. 174.

2. S. Freud, Metapsychologie, p. 28.

πού αρχικά είναι ένα αζεδιάλυτο μείγμα από ψυχικά στοιχεία, στις ανώτερες βαθμίδες Σ.Λ., αρχίζει να διαφορίζεται σε γνωστικά συγκινησιακά και βουλευτικά ψυχικά στοιχεία, δίχως όμως να χάνουν την ενότητά τους.

Βασικά ή Σ.Λ. έχει στρωματική ύψη. 'Ο Εy είδε σωστά τη στρωματική δομή της Σ.Λ.: από την όνειρική βάση της, σαν άρχικό στρώμα και κλειστό στον έξω κόσμο μέχρι το άνοιγμά της σ' αυτόν, σαν άμεσα ρέον παρόν. "Άραγε ή στρωματική αυτή ύψη της Σ.Λ. ανταποκρίνεται στην φυλογονική της πορεία;

'Ο Piaget¹ μελετώντας τη ψυχολογία του παιδιού, θαυμάσια ανασυγκροτεί τις διαδοχικές βαθμίδες της Σ.Λ. στην «κατασκευή» του πραγματικού από όντογονική σκοπιά, όπως λέει. "Όμως οί απόψεις του έχουν το μειονέκτημα να εξετάζουν τις βαθμίδες αυτές από τη νοητική σκοπιά κι όχι από την άποψη της συνολικής συνείδησης, όπως το κάνει ο Η. Wallon². "Όμως αν αρχικά ή Σ.Λ., σύμφωνα με τον Piaget, άπαρτίζεται από ένα άντουαλιστικό-ρεαλιστικό μωσαϊκό χρωμάτων και μορφών, σαν ένας κινούμενος πίνακας, όπου τίποτε δεν έχει αντικειμενοποιηθεί, τότε έδω μās παρουσιάζεται μια καθαρή όνειρική-όνειροειδής Σ.Λ., όπου οί αισθήσεις φέρνουν άκατάπαυστα το ύλικό τους και συγκροτούν ένα διαρκές άμεσο βιωματικό ρεύμα χωρίς ρυθμό (πρβλ. κατάσταση ύπνηλίας, νάρκωσης, κ.ά.) και άλληλουχία, σαν μια άρρυθμη σειρά ψυχικών στοιχείων, εικόνων, παραστάσεων δίχως όργάνωση, όπου συγκλίνουν και οί συγκινησιακοί χρωματισμοί με τις όρμικές-παρωθήσεις και οί έξωτερικές εισβολές (πρβ. τη στρωματική δομή της Σ.Λ. στον Η. Εy)³.

'Από το σαν «κινούμενο πίνακα» περιεχόμενο του στοιχειώδους Σ.Π. του παιδιού, όπου τίποτε δεν έχει γίνει άντηληπτό-άντικείμενο, σιγά-σιγά στην όντογονική του πορεία, θ' αρχίσει να παρακολουθεί όρισμένα αντικείμενα που το διαφέρουν, να τα ξεχωρίζει, να παρατηρεί τις συνδέσεις τους με

1. J. Piaget, ό.π. σ. 9-85.

2, Βλ. Η. Wallon, L'évolution psychologique de l'enfant, ό.π.

3. Η. Εy, La conscience, p. 38-41 και 336-369.

άλλα, έτσι πού βαθμιαία θά διαμορφωθεί τὸ Σ.Π., ἀποχτώντας τις α ριογιοι αἰσθητικὲς μορφές, ὅπως θέλει ὁ Kant, τοῦ χώρου καὶ χρόνου, ὅπου ἐντάσσεται κάθε ἀντιληπτό-ἀντικείμενο.

Οἱ βαθμίδες αὐτὲς τῆς στρωματικῆς διαδοχικῆς ὕψης τοῦ Σ.Π., παρατηρήθηκαν καὶ στὰ διαδοχικὰ στάδια ἀνάπτυξης τῆς πρωτόγονης νοοτροπίας, ἀπὸ τὸ L. Bguhl, πού πολὺ καλά μποροῦμε νὰ τὰ μεταφέρουμε καὶ στὴν προανθρώπινη καὶ πιδ πίσω, νοοτροπία, γεγονός πού μᾶς δείχνει καθαρά ὅτι ἡ ὄντογονικὴ σύσταση τοῦ Σ.Π. πραγματώνει τὴ φυλογονικὴ πορεία τῆς Σ.Λ. Κάθε στρωματικὴ βαθμίδα τῆς ἀτομικῆς Σ.Λ. ἀντιστοιχεῖ σὲ κάποια νοητικὴ βαθμίδα πού ἔχει φτάσει ἡ Σ.Λ. τῶν ἀτόμων τῆς κοινωνικῆς ομάδας. Μὲ τὰ διαδοχικὰ τῆς στρώματα ἡ ΣΛ : ὄνειρικὴ, ὄνειροειδῆς, μὴ προσωποποιημένη συνείδηση (διαταραχὴ χώρου), προσωποποιημένη συνείδηση (χρονικὴ διαταραχὴ: τοῦ ἄμεσου παρόντος) ἴσαμε τὴ σημερινή, τὰ ψυχικὰ τῆς στοιχεῖα βρίσκονται σὲ ἀσταμάτητη:

3. Ρ ο η κ ό τ η τ α· ὅπως βλέπουμε, σ' ὅλες τις παραπάνω διαδοχικὲς στρωματικὲς βαθμίδες τῆς Σ.Λ. κύριο χαρακτηριστικὸ τους εἶναι ἡ ρ ο η κ ό τ η τ α, πού ὀφείλεται στὸ συνειρμικό-βιολογικὸ ὑπόβαθρό της κι ἰδιαίτερα στὸ «ἔμμεσο» δευτερεῖον μνημονικὸ βιωματικὸ ἐπίκαιρο ρεῦμα τῆς ἐμπειρίας. Φυσικά, πηγὴ του εἶναι τὸ ἄμεσο, τὸ πρωτεῖον βιωματικὸ ρεῦμα, οἱ ἀκατάπαυστα ἐπερχόμενοι ἐρεθισμοί, πού συγκροτοῦν τὸ βιωτικὸ ρεῦμα τοῦ ἄμεσου ρέοντος παρόντος. Ἐτσι κάθε φορά, μόλις πᾶμε νὰ «κοιτάξουμε» αὐτὸ τὸ ροηκὸ συνειδησιακὸ πεδίο, αὐτὴ τὴ ροηκότητα τῶν ψυχικῶν του στοιχείων σὰν ὄλο, κάθε φορά πού πᾶμε νὰ συγκεντρώσουμε τὴν προσοχή μας σ' ὄλοκληρο τὸ βιωματικὸ μας ρεῦμα, τὸ βλέπουμε νά :

4. Σ τ ε ν ε ὑ ε ι¹, νὰ παίρνει σμίκρυνση, ἔτσι πού λίγο εἶτε μέρος ἀπὸ τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα τῆς βιωματικῆς ροηκότητάς της μποροῦμε νὰ «ἐποπτεύσουμε» κι οὔτε μποροῦμε νὰ τὴ δοῦμε σὰ μιά εἰκόνα χωρική, ἀκίνητη καὶ συνολικὴ, ἀλλὰ σὰν

1. Βλ. H. B a r u k, Ψυχώσεις, σ. 19 ὅπου μιλάει γιὰ στενότητα τοῦ ΣΠ. στοὺς ὑστερικούς. Βλ. καὶ Merleau-Ponty, ὁ.π. σ. 74 καὶ 82.

μιὰ φευγαλέα διαρκή ροηκότητα μέσα στο χρόνο και κάθε φορά μόνο ένα μικρό μέρος της, μπορούμε να ακινητοποιήσουμε. Δηλαδή : από το συγκερασμό των δύο βιωματικών ρευμάτων μόνο την κύρια έστία του ΣΠ, είναι δυνατό κάθε φορά, να επικαιροποιήσουμε σάν ἄμεσα ρέον παρόν και να το «θεωρήσουμε».

Ἡ στενότητα του Σ.Π. συνήθως παρουσιάζεται σαν ιδιότητα της ΣΛ, σαν το γεγονός δηλαδή ότι κάθε φορά το περιεχόμενό της δὲν μπορεί να είναι πολύ εὐρύ, ὅτι ἡ προσοχή¹ στρέφεται κάθε φορά σὲ πολύ περιορισμένα ἀντικείμενα του ἐξωτερικοῦ κόσμου (ἢ του ἐσωτερικοῦ) και να ἀδράχνει ἀνάμεσα ἀπὸ το βιωματικὸ ρεῦμα τῆς ἄμεσης ἐμπειρίας ὀρισμένα σημεῖα, πὸ ἀντιλαμβάνεται και ἀκινητοποιεῖ μέσα ἀπὸ τὴ ροηκότητα του Σ.Π. ἀντικειμενοποιώντας τα². Εἶναι εὐκολο να καταλάβουμε πὸς ἐδῶ ἡ στενότητα σαν φυσικὴ ιδιότητα τῆς ΣΛ (δηλαδή ἀπὸ τὴν τωρινὴ στιγμή, τὴ φευγαλέα κι ἄπιαστη του ἄμεσου τώρα), γίνεται και ἰκανότητα του ὑποκειμένου, ὅσο πλουτίζεται ἡ γνώση, γιὰ συγκέντρωση στὶς ἀνώτερες βαθμίδες της. Ἐτσι ἡ στενότητα βοηθάει τὸ ὑποκείμενο γιὰ τὴν ἐκούσια συγκέντρωση, πὸ παρουσιάζεται σαν κέντρο, ὅπου στρέφεται τὸ διαφέρον του ὑποκειμένου και συγκεντρώνεται ἡ προσοχή του, σαν προβολέας πάνω στὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο ἀντιληπτικὸ παρόν.

γ. Ἡ Συνείδηση τῆς Συνείδησης και ἡ γνώση τῆς Συνείδησης ἢ τὸ Ἐγὼ

Ὅμως τώρα φτάσαμε σ' ἓνα σημεῖο, ὅπου στὸ «κοίταγμα» ἐτοῦτο στὴν ἐνδοσκοπηση αὐτῆ, μᾶς κάνει ἐντύπωση τὸ γεγονός ὅτι ἡ ροηκότητα των ψυχικῶν στοιχείων τῆς Σ.Λ, στὴν καθορισμένη ἀλληλουχία του βιωματικοῦ της ρεύματος, φανερώ-

1. E. Minkowski, *Le subconscient*, PUF (S.d.S. 1947), p. 159 και F. A. Delmas-M. Boll, *La personnalité humaine*, éd. Flammarion, 1925, p. 200-213.

2. H. E y, ὁ.π. σ. 350.

νεται (γίνεται ἀντιληπτὸ) ἓνα σημεῖο «ἀναφορᾶς», μιὰ ἐνότητα, μὲ ἀντινομικὴ μορφή ποῦ βρίσκεται μέσα στοῦ Σ.Π., μέσα στοῦ βιωματικὸ ἐπίκαιρο ρεῦμα σὰν ἀντικείμενο, μὰ ταυτόχρονα σὰ νὰ βρίσκεται ἔξω καὶ πάνω ἀπ' αὐτὸ καὶ τὸ ὑπερβαίνει¹. φαίνεται ὅτι ἡ ὑπερβατικὴ αὐτὴ ἐνότητα, κάνει ἀντικείμενο θέασης τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τοῦ Σ.Π., σὰν στοιχεῖα ἀντικειμενικὰ καὶ ὑποκειμενικὰ ταυτόχρονα, γιατί τὸ ὑποκειμενο τὰ νοιώθει δικὰ του. Τὴν ἐνότητα αὐτὴ τὴν ὀνομάζουμε Ἐγώ.

Ἔτσι βλέπουμε τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀπλή συνείδηση καὶ στοῦ Ἐγώ, σὲ μιὰ πρώτη πλησίασή του: ὅτι: στὴ συνείδηση, ἀπλά, δὲν ὑπάρχει ἡ συνείδηση τῆς ἐνότητας τῶν στοιχείων τῆς ΣΛ, ἡ ἀντίληψη δηλαδὴ ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀναφέρονται σὲ μιὰ ἐνότητα ποῦ τὰ ὑπερβαίνει στοῦ Ἐγώ. Ἀκριβῶς ἡ πορεία ἀπὸ τὴν ἀπλή συνείδηση, ἀπὸ τὸ Σ.Π. τῆς κάθε βαθμίδας τῆς Σ.Λ., πρὸς τὸ Ἐγώ, ἓνας πρῶτος ἀναβαθμὸς, εἶναι ἡ συνείδηση τῆς συνείδησης, ἡ συνείδηση δηλαδὴ ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ Σ.Π. γίνεται ἀντικείμενο, ἀπέναντι σὲ ἓνα σημεῖο ἀναφορᾶς, μιᾶς ἐνότητας ἐνοῦ κέντρου, ποῦ τὸ ὀνομάζουμε Ἐγώ². Σὰ βασικὲς ἐδῶ ιδιότητες τῆς συνείδησης, στὶς ὑπερδομὲς τῆς, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε:

α) Τὴν ἀναφορικότητα, πῶς δηλαδὴ τὸ περιεχόμενό τῆς ἀναφέρεται πάντοτε σὲ κάποια ψυχικὰ στοιχεῖα (συναίσθημα - βούλημα - σκέψη) κοιταγμένα σὰν ἀντικείμενα.

β) Πῶς ἐτοῦτο τὸ περιεχόμενο εἶναι «ἐνυπάρχον», πῶς δηλαδὴ ἔχει μιὰν ἰδιότυπη ὄντικὴ ὑπόσταση: 1) νὰ εἶναι μέσα στοῦ ἀνθρώπινο κεφάλι καὶ 2) σὰν ἐσωτερικότητα νὰ εἶναι: μιὰ ψυχικὴ πραγματικότητα, ἓνα πραγματικὸ ψυχικὸ περιεχόμενο,

1. M. Merleau-Ponty, ὁ.π. σ. 241. G. Gusdorf, La decouverte de soi, PUF, 1948, p. 262-9, 131. L. Lavelle, La conscience de Soi, éd. Grasset, 1933, p. VII-XIX. M. M. Davy, La connaissance de Soi, PUF, 1966, p. 2 καὶ 15 κέξ. H. E. y, ὁ.π. σ. 35. H. Bergson, L'énergie spirituelle, 1944, p. 5 κέξ.

2. Βλ. P. Hachet-Souplet, La genèse de l'instincts, éd. Flam. 1929, p. 121 ὅπου καὶ ὀρισμὸς τῆς συνείδησης. Βλ. καὶ C. Jung, ὁ.π. σ. 255. καὶ ἰδιαίτερα ὀρισμὸ τοῦ ἐγώ στοῦ Typès psychologiques, éd. Buchet-Chastel, 1958, p. 456.

πού εκφράζεται και υλοποιείται με τη γλώσσα. «Ἡ γλώσσα εἶναι ἡ ἄμεση πραγματικότητα τῆς σκέψης... πρακτική... πραγματικά ὑπάρχουσα συνείδηση»¹, γράφουν οἱ Μάρξ-Ἐνγκελς.

γ) Πῶς ἐτοῦτο τὸ περιεχόμενο, σὰν Σ.Π., πάντοτε «βλέπεται» σὰν ἀντικείμενο, πῶς δηλαδή πέφτει στὴ σχέση ἀντικείμενο - ὑποκείμενο² καὶ πῶς ἐτοῦτο τὸ περιεχόμενο τὸ ἀντικειμενικὸ «ὑπερβαίνεται» καὶ «θεᾶται» ἀπὸ τὸ ὑποκειμενικόν, τὸ Ἐγώ.

δ) Πῶς δὲν πρέπει νὰ πάρουμε τὴ Σ.Λ.: σὰ σχέση ἀνάμεσα σ' ἓνα περιέχον (τὴ Συνείδηση) καὶ σ' ἓνα περιεχόμενο («εἰτερογενές») (ἐξωτερικὸς - ἐσωτερικὸς κόσμος), ὅπως θέλει ὁ Husserl καὶ τοῦτο γιατί ἡ ἀναφορικότητα δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀντανάκλαση στὴ Σ.Λ.: 1) τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀντικειμενικοῦ - ἀντιληπτικοῦ βιωματικοῦ ρεύματος καὶ 2) τοῦ ἐσωτερικοῦ ὑποκειμενικοῦ - ἀναμνηστικοῦ βιωματικοῦ ρεύματος πού καὶ τὰ δυὸ 3) συγκροτοῦν τὸ Σ.Π. σὰν ἐπίκαιρο κι ἄμεσο βιωματικὸ παρόν, 4) ἡ εἰτερογένεια ὀφείλεται στὴν ὑποκειμενοποίηση τοῦ ἀντικειμενικοῦ, τῆς ἀντανάκλασης καὶ στὴν ἰκανότητα τοῦ ἐγκέφαλου γιὰ ἀντανάκλαση.

Στὶς προηγούμενες βαθμίδες τῆς Σ.Λ., τῆς προανθρώπινης ἀλογικῆς π.χ., ἡ ἀναφορικότητα κι ἡ ἐνότητα τῶν ψυχικῶν στοιχείων, λείπει ἐντελῶς. Γιὰ νὰ φτάσουμε σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα, πού λέμε ἐγώ, καὶ νὰ μπορεῖ νὰ «ἀναφέρεται» στὸ σὰν ἀντικείμενο κοιταγμένο περιεχόμενο τοῦ Σ.Π., μεγάλη κι ἀποφασιστικὴ σημασία ἔχει ὁ βαθμὸς ὀργάνωσης τῆς Σ.Λ., δηλαδή ἡ κατάκτηση τῶν προλογικῶν, λογικῶν καὶ διαλεκτικῶν ἀρχῶν καὶ κατηγοριῶν. Στὸν προανθρώπινο ψυχικὸ βίον, τὸ Ἐγώ, ἡ ἐνότητα, ξεφυτρώνει μέσα ἀπὸ τὴ ροηκότητα τῶν ψυχικῶν στοιχείων μὲ τὴν πρακτικὴ δράση τῶν ἀτόμων μέσα στὴν κοινωνικὴ ομάδα. Ἐχει ἱστορικὸ χαρακτήρα³.

Ἀπὸ τὴν ἀπλὴ συνείδηση, πού στὴν ἄλογη βαθμίδα, εἶναι ἡ κυρίαρχη μορφή τῆς Σ.Λ. μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ πρώτου ἐρ-

1. Γερμανικὴ ἰδεολογία, σ. 43. Πρβ. M. Cornforth, ὁ.π. σ. 16.

2. Πρβ. M. Cornforth, ὁ.π. σ. 25.

3. A. Cheptoulina, Catégories et lois de la dialectique, éd. Moscou, 1978, p. 96 κέξ. H. Eγ, ὁ.π. σ. 350.

γαλείου, με την σύλληψη τῆς πρώτης ιδιότητας - σχέσης τῶν ἀντικείμενων καὶ τῆς κατάκτησης τῆς ἀναμνηστικῆς εἰκόνας, ἀνεβαίνουμε στὴν προλογικὴ βαθμίδα τῆς συνείδησης, μορφοποιώντας, με τὶς μόλις ποὺ ἀργοσαλεύουν λογικὲς κατηγορίες, τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο. Γιατὶ ἡ σύλληψη τῆς μορφῆς, εἶναι σύλληψη με τὴν ἀντίληψη, ποὺ τὰ στοιχεῖα τῆς εἶναι μέσα στὰ φυσικὰ προτσέσα κι ὄχι α ριόσι ιδιότητες τοῦ ὑποκειμένου, ὅπως θέλει ὁ Κάντ εἴτε ἡ μορφολογικὴ σχολή κ.ἄ.

Τὸ ὑποκείμενο ἀντικρῶζει τ' ἀντικείμενα, τὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενό τους: ἀρχικὰ σὰν σχέση ἀνάμεσα σὲ μορφές¹ (syncretisme, βλ. G. Maucó, ὁ.π. σ. 15) κι ὅσο ὀλοκληρώνεται ἡ γνώση² καὶ σὰν μορφή-ιδιότητα. Βέβαια ἡ μορφή δὲν θᾶχε κανένα νόημα γιὰ τὸ ὑποκείμενο χωρὶς τὴ γνώση τῆς ιδιότητας ποὺ παρουσιάζει τὸ ἀντικείμενο (ποὺ μορφοποιεῖται στὴ δράση) σὲ σχέση με ἓνα ἄλλο ἀντικείμενο. Στὴ δράση θὰ πάρει νόημα καὶ θὰ μορφοποιηθεῖ τὸ ἀντικειμενικὸ συλλαβαίνοντας ταυτόχρονα, ἡ ΣΛ, τὶς ιδιότητες καὶ σχέσεις του: μορφή καὶ περιεχόμενο βρίσκονται σὲ διαλεχτικὴ σχέση.

Ἔτσι τὸ πρῶτο ἀντιληπτό-συνειδητὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης εἶναι ἡ ιδιότητα ἐνὸς ἀντικείμενου με τὶς σχέσεις του, φαινομενικὲς καὶ πραγματικὲς. Ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ ἀσυνείδητο καὶ ἀσταμάτητα ρέον παρόν, στὸ συνειδησιακὸ συνειρμικὸ πεδίο, μιὰ πρώτη στιγμή ἀντικειμενικοποίησης παρουσιάζεται σ' ἓνα σημεῖο του. Ἀπὸ τὴ συνολικὴ καὶ ἀσαφὴ, ὡστόσο συγκεκριμένη «κατ' αἴσθησιν» ρέουσα παράσταση, μιὰ ἀπ' ὅλες τὶς ιδιότητες, ἡ ιδιότητα π.χ. σκληρό, ἀπομονώνεται καὶ γίνεται ἐξαρτημένος δεσμός, ποὺ ἔχει ἐτοῦτο τὸ χαρακτηριστικὸ: ὅτι μπορεῖ νὰ ἀναπλαστεῖ θεληματικὰ κι ὄχι «ἐκ περιστάσεως»

1. L. Bruhl, *Fonctions...*, σ. 62-76 ὅπου ὁ πρωτόγονος συλλαβαίνει ταυτόχρονα ὀλόκληρη τὴν παράσταση με τὶς σχέσεις τῆς.

2. Πρβ. P. Sandog, ὁ.π. σ. 206, ὅπου παραθέτει κείμενα ἀπὸ τὸ Lenin καὶ δείχνει πῶς φτάνουμε ἀπὸ τὴν ἀγνοία στὴ γνώση σιγά-σιγά, δίχως νὰ συμπίπτουν ἀπόλυτα οἱ κατηγορίες τοῦ νοῦ με τὶς κατηγορίες τοῦ εἶναι, μὰ πάντοτε θὰ συμπλησιάζουν. Πρβ. καὶ P. Guillaume, *L'intelligence des singes supérieurs*, πρόλογος, p. XII. Ἐπίσης βλ. R. Ruyer, ὁ.π. σ. 99, ὑποστηρίζει καὶ θεωρεῖ τὴ μορφή ὑποκειμενικὰ ἀληθινή, δίχως φυσιολογικὸ ὑπόβαθρο.

και να γίνει παράσταση «ἐξ ἀναμνήσεως» (βλ. π. ὁ πάνω σ. 151).

Ὁ Köhler ἐξηγεῖ τὴ μεταβολὴ τῶν ψυχικῶν στοιχείων τῆς Σ.Λ. μὲ τὸ νόμο τῆς δυναμικῆς διαμόρφωσης τοῦ αἰσθητικοῦ πεδίου σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ἄποψη τοῦ μωσαϊκοῦ, ὅπως λένε. Δηλαδή τὰ αἰσθήματα δὲν ἔρχονται στὸ αἰσθητικὸ πεδίο τὸ καθένα χωριστὰ κι ὕστερα ὀργανώνονται, μὰ ἔρχονται ἀντίθετα σὰν σύνολο αἰσθημάτων, σὰν ἓνα ὄλο, πού εἶναι ὀργανωμένο ἐκ τῶν προτέρων, ἔτσι πού ὁ Παβλώφ νὰ κατηγορήσει τὴ σχολή, πολὺ σωστά, ὅτι προτάσσει a priori τὴ μορφή στὸ περιεχόμενο¹. Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅμως ὅτι: πραγματικὰ τὰ αἰσθήματα δὲν εἶναι ξεκομμένα τὸ ἓνα ἀπ' τὸ ἄλλο, δὲν ἔρχονται στὴ συνείδηση μόνο διαδοχικὰ μὰ καὶ συγχρονικά, σὲ μιὰ ὁλότητα, πού δὲν εἶναι ὅμως ὀργανωμένα ἐκ τῶν προτέρων ἀπὸ τὸ πνεῦμα εἴτε τις ὀργανώνει τὸ ὑποκείμενο, μὰ ἀντίθετα ἢ ἀλληλουχία τῶν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν, εἶναι αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικειμενικὸ προτσέσο σὰν ἀντανάκλαση στὸ ΣΠ· ὅμως μπαίνει σ' αὐτὸ καὶ τὸ ὑποκείμενικὸ στοιχεῖο, ἀνάλογα μὲ τὴ σημασία καὶ τὰ διαφέροντα τοῦ ὑποκειμένου.

Ἄς πάρουμε ἓνα παράδειγμα: ἓνας πίθηκος «καταλαβαίνει» μιὰ κατάσταση. Δηλαδή β λ έ π ε ι ἓνα κλαδί στὸ δένδρο, τὸ κόβει καὶ τὸ κάνει ἐργαλεῖο γιὰ νὰ φτάσει μπανάνες πού κρέμονται ψηλά καὶ πού δὲν τις φτάνει μὲ τὰ χέρια του. Ἐδῶ λέει ὁ Köhler ἔχουμε τὴν a priori ὀργανωμένη μορφή τοῦ δυναμικοῦ αἰσθητικοῦ πεδίου. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως αὐτὸ: μπαίνει ἀκόμη καὶ τὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο: ἡ ἀ ν ά μ ν η σ η, ἡ περασμένη ἐ μ π ε ι ρ ί α πού «προσθέτει» στὸ αἰσθητικὸ πεδίο, τὸ διαμορφώνει καὶ τὸ μετασχηματίζει σὲ μιὰ νέα εἰκόνα².

Ἔτσι: 1) Ἐπ' τὴ στιγμή πού στὸ συνειδησιακὸ συνειρμικὸ πεδίο γίνεται τὸ πρῶτο ρῆγμα, τὸ ἀντικειμενοποιημένο αὐτὸ

1. Πρβ. Pavlov, ὅ.π. σ. 599-619.

2. Πρβ. R. Ruyer, ὅ.π. σ. 93, ὅπου τὰ πειράματα τῶν Beyerl, Volkelt, Musold κ.ά., βλ. καὶ F. Gregoire, ὅ.π. σ. 20-27 καὶ 35-37 καὶ 43, βλ. καὶ G. Bachelard, L'activité rationaliste de la physique contemporaine, 1951, p. 4, ὅπου μόνο ἡ ἐπιστημονικὴ καλλιέργεια, γράφει: «σπάει... ὅλες τις πεποιθήσεις μιᾶς ψυχῆς φωτισμένης ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ της καὶ μόνο ἐμπειρία», δίνοντας ἔτσι τὴν ὑπεροχὴ στὸ ἀνορθόλογο.

σημείο του έξωτερικού κόσμου αρχίζει να παρουσιάζεται και με τη μορφή όχι μόνο ακούσιας αλλά και *θελήματικης* και *σκόπιμης* ανάμνησης. Έχουμε έτσι το πρώτο στοιχείο, την «*ἀπ' ἀρχῆς*», την αφετηρία σχηματισμού τής συνείδησης και του *ἐγώ* κι *ἀπὸ γνωστική πλευρά*.

2) Ἐπὶ τὴ στιγμὴ αὐτὴ παρουσιάζεται σὲ στοιχειώδεια φυσικὰ μορφή τὸ σχῆμα: συνειδητό(μοί)-ἀσυνειδητο (σοί) μὲ πολὺ ἀσαφῆ καὶ κυμαινόμενα ὄρια, μὲ τὶς ἐνδιάμεσες ὑποδιαιρέσεις: προσυνειδητο-ὑποσυνειδητο, πού ἐτοῦτα τὰ τελευταῖα δὲν εἶναι παρὰ ὁ βαθμὸς σαφῆνειας τῆς γνώσης ἢ σταθερότητας τῶν ἐξαρτημένων δεσμῶν, πού κι αὐτὰ ἐξαρτιοῦνται ἀπὸ τὸ διαφέρον καὶ τὴν προσοχὴ τοῦ ὑποκειμένου.

Στὸ σημερινὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς συνείδησης, τὸ Ἐγὼ χαρακτηρίζεται ἀκόμη καὶ ἀπὸ μιὰ τάση πού μπορούμε νὰ τὴν χαρακτηρίσουμε σάν: τὴν τάση γιὰ τὴν βαθμιαία ἀπόχτηση σταθερότητας καὶ μονιμότητας τῆς ἐνότητάς της. Τὴν βασικὴ ψυχολογικὴ ἐτούτη διαπίστωση τὴν εἶχε ἤδη παρατηρήσει καὶ διατυπώσει ὁ Παβλόφ ἀπὸ φυσιολογικὴ ἄποψη. Νὰ πῶς τὸ διατυπώνει: «Ἄν ἀπὸ ὀρισμένη ἄποψη, ὁ φλοιὸς τῶν μεγάλων ἡμισφαιρίων τοῦ ἐγκέφαλου μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σάν ἓνα μωσαϊκὸ πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ἀμέτρητο πλῆθος σημείων μὲ ὀρισμένο φυσιολογικὸ ρόλο στὴ δοσμένη στιγμὴ, ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἄποψη ἔχουμε σ' αὐτὸν ἓνα πολυπλοκότερο δυναμικὸ σύστημα πού τείνει μόνιμα πρὸς τὴν (ὀλοκλήρωση) ἐνοποίηση καὶ πρὸς τὴ στερεοτύπωση τῆς ἐνοποιημένης λειτουργίας»¹.

Εἶναι βέβαιο ὅτι καὶ στὸ σημερινὸ καὶ μάλιστα στὸν ψυχικὰ ἐξελιγμένο ἄνθρωπο, ἡ ἐνότητα τῶν ψυχικῶν στοιχείων, ἢ σταθερότητα τοῦ ἐγώ, ἢ ἐπικράτηση τοῦ ὀργανωμένου ΣΠ (προλογικές, λογικές καὶ διαλεχτικές ἀρχές) δὲν εἶναι ἀκόμη μόνιμο καὶ σταθερὸ ψυχικὸ στοιχεῖο. Ὅσο μεταθέτουμε πρὸς τὰ πίσω, στὰ βάθη τῆς κοινωνικῆς προϊστορίας καὶ παλαιονυχολογίας τὸ διαφέρον μας, τόσο διαπιστώνουμε ὅτι τὸ Σ.Π. παρουσιάζεται ἀνοργάνωτο. Ἐπὶ τὴ στοιχειώδεια προλογικὴ ὀργάνωση μέχρι

1. Ραβίον, Ἄπαντα IV, Μόσχα 1948, σ. 195 (ἀναφέρεται στὸ: ΕΣΣΑ, Βάσεις τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας, 1961, σ. 206).

τή σημερινή διαλεκτική, ή Σ.Α. αναπτύσσεται και οργανώνεται παράλληλα και ταυτόχρονα με την κοινωνική παραγωγική δραστηριότητα και ή οργάνωση αυτή είναι ή έκφραση αυτής της διαλεκτικής πορείας της.

Πολλές είναι οι στιγμές, ίσως οι περισσότερες, που το εγώ χαλαρώνει και χάνει την ένότητά του όπως: στην κούραση, σε κατάσταση ύπνηλίας, στο όνειροπόλημα¹, στις αντικοινωνικές και εγκληματικές ενέργειες, στα πάθη, στην ομαδική ύποβολή, στα βασανιστήρια και ένα σωρό άλλες ψυχικές καταστάσεις (πρβλ. και νάρκωση, κ.ά.). που καθέννας μας παρατηρεί στην καθημερινή του ζωή. Κι όχι μόνο αυτό, αλλά βρίσκονται φιλόσοφοι και φιλοσοφικές σχολές, που όχι μόνο δεν προσπαθούν να εδραιώσουν και να μορφώσουν την ένότητα του εγώ και της συνείδησης, αλλά αντίθετα παρωτρύνουν στην ελεύθερη άσκηση των έμφυτων παρορμήσεων, με τα πιο ολέθρια κοινωνικά αποτελέσματα. Η άντεπιστημονική και αντικοινωνική αυτή τάση, έχει γίνει ή επίσημη σχεδόν αντιπροσωπευτική κίνηση της άστικής φιλοσοφίας, που τρύπωσε στα πανεπιστήμια και που φυσικά δεν άφησε άπειραχτο και το δικό μας².

Ής δοῦμε τώρα το εγώ από μιάν άλλη άποψη: τή γνωσιοθεωρητική, για να ολοκληρώσουμε τήν έννοιά του. Η γνωσιολογική ανάλυση είτε θεώρηση, στηρίζεται πάνω στη ψυχολογική ανάλυση και τή μέθοδο της ένδοσκόπησης και δε βλέπουμε, όσο κι αν πασχίσουμε — ή καμωνόμαστε πώς βρισκόμαστε μπροστά σε κάτι άλλο, όπως ο Husserl — να μπορούμε να ξεφύγουμε απ' αυτή. Στην ψυχολογική ανάλυση μελετάμε τα ψυχικά στοιχεία «αυτά καθ' εαυτά», ενώ στη γνωσιολογική, λένε, τα ψυχικά γεγονότα τα σχετίζουμε με το φυσικό και κοινωνικό κόσμο· τα εξετάζουμε σε σχέση με το όν, δηλαδή όντολογικά και τελικά τή συνείδηση φτάνουμε να τήν εξετάζουμε και να τήν βλέπουμε αξιολογικά. Ωστόσο αν εξετάζου-

1. Πρβλ. Η. Εγ, ό.π. σ. 74-75, ή επίδραση της ψυχοπαθολογικής κατάστασης στη συνείδηση.

2. Πρβ. Σ. Σπερτιέρη, 'Οντολογία και φιλοσοφία της ύπάρξεως, 1956, Π. Κανελλόπουλου, Μεταφυσικής προλεγόμενα, 1956, κ.ά.

με τις δυνατότητες, τις πηγές και τη φύση τής γνωσιολογικής συνείδησης στο βάθος περιεχόμενο, είναι τὰ ψυχικά στοιχεία τής Σ.Α. Φυσικά αναγνωρίζουμε τή διαφορά στην άποψη, στη σκοπιά, για τήν ευκολία στη μελέτη, για μεθοδολογικούς λόγους, όπως λένε¹.

Ὁ Husserl προσπαθεῖ νά δεῖ τὸ περιεχόμενο τής συνείδησης ἀπὸ ἄλλη μεθοδολογική σκοπιά, γιὰ νὰ ξεφύγει τὸν ψυχολογισμό, ὅπως ὀνομάζει τὴν ἐμπλοκή τῆς μὲ τὰ ψυχικά στοιχεία, ἐνῶ ἡ ἔρευνα εἶναι ἡ καθαρὴ σχέση τῆς συνείδησης μὲ τὸ ὄν². Στὸ βάθος, ὅπως εἶπαμε, ὅπως καὶ νὰ τὸ κάνουμε, ἡ μέθοδος εἶναι ψυχολογική, γιατί τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης εἶναι τὰ ψυχικά στοιχεία.

Τὸ Ἐγώ, ἂν στραφεῖ ὄχι πρὸς τὰ ἔξω, στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, ἀλλὰ πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὸ περιεχόμενό του, ἂν πραγματώσει τὴν ὑπέρβαση τοῦ Σ.Π. καὶ στοχαστεῖ ἀντικρίζοντας τὸν ἑαυτὸ του μόνο, ἀναγκαστικὰ πέφτει στὴ σχέση: ἀντικείμενο-ὑποκείμενο. Τὰ οὐσιαστικὰ γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ ἐγὼ τὰ ἀποδίνει σ' ἓνα περιεχόμενο ποῦ ἐτοῦτο στέκει ἀπέναντί του σὰν ἀντικείμενο. Ἄν δηλαδὴ θέσουμε τὸ ἐρώτημα: τί τὸ ἐγὼ καὶ προσπαθήσουμε νὰ διασαφηνίσουμε τὴν ἐννοιά του εἴτε νὰ διαπιστώσουμε τὰ ἐνεργήματά του, τότε ἄξαφνα, ἂν προσέξουμε, βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἓνα διχασμὸ: ἀπ' τὴ μιὰ ἔχουμε ἐκεῖνο ποῦ γνωρίζεται κι ἀπ' τὴν ἄλλη ἐκεῖνο ποῦ κάνει τὴν ἀναγνώριση, ποῦ γνωρίζει. Τὸ ἐγὼ ὁμως ποῦ πραγματώνει τὴν ἐρώτηση: τί τὸ Ἐγώ, κάνει τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν «ἐμπίπτει» στὴ γνωστικὴ σφαῖρα, ὅτι δὲν μπορεῖς νὰ τὸ φτάσεις, ὅτι πάντα ξεφεύγει ἀπὸ τὴ λογικὴ ἀνάλυση. Στὴν προσπάθεια νὰ τὸ διαπεράσεις μὲ τὸ λόγο, βρίσκεσαι στὴν ἴδια σχετικὰ θέση: «κάνεις» τὴ διαπίστωση ὅτι διαρκῶς σοῦ ξεφεύγει μόλις φτάνεις νὰ τὸ ἐποπτεύσεις, νὰ τὸ «συλλάβεις» λογικά. Γιατί σὲ κάθε προσπάθεια πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, τὸ ἐγὼ αὐτὸ (ποῦ

1. Βλ. Χ. Θεοδωρίδης, ὁ.π. σ. 108 κέξ.

2. Ed. Husserl, *Idées directrices...*, p. 6-8 καὶ *Méditations cartésiennes*, Vrin, 1969, p. 16, 21, 55 ὅπου ἡ φαινομενολογία χαρακτηρίζεται σὰν ἡ ἐπιστήμη τῆς ὑπερβατικῆς συνείδησης (ego transcendante).

πραγματώνει την ἐρώτηση τί τὸ ἐγώ) τὸ βγάξεις ἀπὸ τῆ χρονικότητα καὶ τὴν κίνηση καὶ τὸ ἀκίνητοποιεῖς, τὸ κάνεις παρελθόν· ἀμέσως τὴν ἴδια στιγμή πού πραγματώνεις τὴν ἐρώτηση, ἔχει γίνει ἀντίθεση: ἀντικείμενο. Ἔτσι ἔχουμε: ἓνα ἐγώ πού πραγματώνει ἀδιάκοπα τὴν ἐρώτηση πάνω στὸν ἑαυτό του, φευγαλέο καὶ ἄπιαστο μέσα στὴ χρονικότητα, μὰ ταυτόχρονα αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ ἐγώ σὰν ἄλλο, πού ὑλοποιεῖ τὴν ἐρώτηση, πού ξεφεύγει ἀπ' τὴ χρονικότητα τῆ στιγμή τῆς ἐρώτησης καὶ στέκεται ἀπέναντί του, ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του, σὰν ἀντικείμενο. Δηλαδή τὸ ἴδιο τὸ ἐγώ ἔχει διαλεχτικὲς στιγμές: μιὰ πρώτη ἀσυνείδητη ἀρχικά, πού βρίσκεται στὴ χρονικότητα, σὲ ἀδιάκοπη ροή καὶ μιὰ δεύτερη, ἄρνησὴ τῆς, ἔξω ἀπὸ τὴ χρονικότητα, συνειδητὴ. Οἱ στιγμές αὐτὲς βρίσκονται σὲ ἀδιάκοπη διαλεχτικὴ προχώρηση.

Ἡ ἀκατάπαυστη εἰσδοχή, εἴτε ἀνάδυση ψυχικῶν στοιχείων στὸ Σ.Π. σὰ ροή, τῆ στιγμή τῆς «συνείδησῆς» τους (τὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο παρὸν) ἢ ροηκότητα αὐτῆ, τὰ ψυχικά αὐτὰ στοιχεῖα, μπαίνουν στὴν ἀκίνησια, γιατί ἐποπτεύονται καὶ ὀργανώνονται καὶ γίνονται παρελθόν, ἐνῶ τὸ βιωματικὸ αὐτὸ ρεῦμα (συγκερασμὸς τοῦ ἀναμνηστικοῦ-ἀντιληπτικοῦ) καταδύεται σὰν παρελθόν στὸ ἀσυνείδητο, σὰ μνήμη (γνωστικὴ - συγκινησιακὴ ἢ καὶ σὰν ἀπώθηση). Ἔτσι ἔχουμε ἓνα: ἐγώ ὑποκειμενικὸ καὶ ἓνα ἐγώ ἀντικειμενικὸ, μιὰ διαλεχτικὴ πόλωση τοῦ ἐγώ πού ἔχει ἤδη ἐπισημάνει ὁ Kant, στὸ ἔργο του: «Οἱ πρόοδοι τῆς μεταφυσικῆς στὴ Γερμανία, ἔπειτα ἀπὸ τὸ Leibniz καὶ Wolf»¹ ὅπου γράφει: «τὸ ἐγώ ἔχω συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ μου εἶναι μιὰ σκέψη πού περιέχει ἓνα διπλὸ ἐγώ, τὸ ἐγώ ὡς ὑποκείμενο καὶ τὸ ἐγώ ὡς ἀντικείμενο»².

Τὸ ἐγώ ὅταν στοχάζεται ὄχι πάνω στὸν ἑαυτό του, δὲν δι-

1. Πρβ. E. Kant, *La raison pure*, PUF, 1967 § 68-71, p. 73-135. F. Gregoire, ὁ.π. σ. 75. J.-P. Sartre, *L'imagination*, p. 121. H. Baruk, ὁ.π. σ. 65. H. Ey, ὁ.π. σ. 340. G. Gustorf, ὁ.π. σ. 26-84.

2. Πρβ. Κ. Γεωργιούλη, Ἄριστοτέλους Πρώτη φιλοσοφία, εἰσαγωγή σ. XXXVIII. F. Gregoire, ὁ.π. σ. 56-57. Βλ. καὶ ἄποψη J. Piaget, *Essai sur les transformations des operations logiques*, p. 208 καὶ 220.

χάζεται, παρόλο πού υπερβαίνει πάντα τὴν ἐμπειρία¹. Γιατί, γιὰ νὰ διχαστεῖ τὸ ἐγὼ σὲ ἀντικειμενικὸ ἐγὼ καὶ ὑποκειμενικὸ ἐγὼ, πρέπει ὄχι μόνον νὰ πάρει «συνείδηση» τοῦ ἑαυτοῦ του ἀλλὰ καὶ «γνώση» τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἀκόμη οὔτε ὁ διχασμὸς μπορεῖ νὰ γίνει συνειδητὸς ὅταν στρέφεται ἢ στοχάζεται πάνω στὸ ἀντικειμενικὸ ἐγὼ, ἂν δὲν ἔχει φτάσει στὴ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ του, γιατί τότε βλέπει τὸ ἕνα σκέλος τῆς πόλωσης καὶ γίνεται ὁρατὸς ὁ ἑαυτὸς: σὰ συνείδηση ἑαυτοῦ, πού ἐποπτεύεται σάν «ἄλλος», ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴ προλογικὴ συνείδηση², εἴτε σὲ ψυχοπαθολογικὲς καταστάσεις.

I. Τὸ ὑποκειμενικὸ ἐγὼ

A. Τὸ ὑποκειμενικὸ ἐγὼ εἶναι τὸ ὄν τὸ ἴδιο στὴν διαλεχτικὴ κίνησή του, σάν ἀντανάκλαση μέσα στὴ συνείδηση. Γι' αὐτὸ τὸ ὑποκειμενικὸ ἐγὼ «αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ» δὲν μπορεῖ νὰ πάρει συνείδηση τοῦ «ἑαυτοῦ» του, ἀλλὰ μόνον σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ ἀντικειμενικὸ ἐγὼ³. Μὲ τὴν πρώτη ἀπόπειρα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῆ, δηλαδὴ νὰ πάρει συνείδηση τοῦ «ἑαυτοῦ» του, μετατρέπεται σὲ ἀντικειμενικὸ ἐγὼ. Γιατί πῶς μπορεῖ ταυτόχρονα τὸ διαρκῶς ρέον στὴ χρονικότητα παρόν, ἢ ἀντανάκλαση τοῦ ἀντικειμενικοῦ, νὰ στοχαστεῖ πάνω στὸν ἑαυτὸ του; Μόλις τὸ ἐπιχειρήσει, δὲν στοχάζεται πιά πάνω στὸν ἑαυτὸ του, ἀλλὰ σ' ἕνα ψυχικὸ περιεχόμενον πού ἔγινε ἤδη παρελθόν, πού ξέφυγε ἀπὸ τὴν ἄμεσα ρέουσα μεταβαλλόμενη χρονικότητα καὶ μπαίνει στὸ ἀμετάθετον παρελθόν, γίνεται ἀντικείμενον. Τὸ ἐγὼ (σὰ σημεῖο τῆς ἐνότητος τοῦ εἶναι-νοεῖν) παίρνει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του μόνον ἂν ἀντικειμενοποιήσῃ καὶ τὸ ψυχικὸ περιεχόμενον του.

1. Πρβλ. M. Merleau-Ponty, ὁ.π. ρ. 53, σχετικὰ μὲ τὰ δύο 'Εγὼ.

2. Πρβ. L. Bruhl, Les Fonctions mentales dans les sociétés inférieures, PUF, 1951 καὶ τοῦ ἴδιου, L'âme primitive, PUF, 1960, τοῦ ἴδιου, La mentalité primitive, PUF, 1963. Πρβ. H. Wallon, L'évolution psychologique de l'enfant, éd. Collin, 1947. K. Κωνσταντινίδη, 'Η ἐξέλιξις τῆς ψυχῆς καὶ αἱ ψυχώσεις, 1935.

3. H. Eγ, ὁ.π. σ. 245, ὅπου ἡ ἀποψη τῆς στρωματικῆς διάρθρωσης τῆς συνείδησης καὶ σ. 68 καὶ 506 γιὰ καταμήσεις τοῦ ἐγὼ.

τὸ ἀντικείμενο ἔτσι μόνον παρουσιάζεται στὸ ὑποκείμενο καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο: ὑποκειμενοποιεῖται ταυτόχρονα καὶ τὸ ἀντικείμενο. Τὸ ὑποκειμενικὸ ἐγὼ εἶναι: τὸ ἐγὼ καὶ τὸ γίνεσθαι τὸ ἴδιο στὴν ἀσυνειδότητά του. Γι' αὐτὸ καὶ στὴν προανθρώπινη συνείδηση, δὲν ὑπάρχει τὸ ἐγὼ, γιατί ἡ Σ.Λ., στὴν πρώτη αὐτῆ βαθμίδα, στερεῖται τοῦ ἀντικειμενοποιημένου παρελθόντος της.

Ἐπειδὴ ὅλα εἶναι ἀδιάκοπη κίνηση καὶ ἀντιφατικὴ ροή, ἔτσι καὶ τὸ ὑποκειμενικὸ ἐγὼ, εἶναι ἡ ἀδιάκοπη ἀνάδυση ψυχικῶν στοιχείων στὸ ΣΠ· μόλις ἀκριβῶς ἀναδυθοῦν καὶ ἀρχίζουν νὰ «θεῶνται», δηλαδὴ νὰ ἀντικρύζονται σὰν ἀντικείμενο (στὸ ἀδιάκοπο αὐτὸ ἐπίκαιρο βιωματικὸ ρεῦμα) φαίνονται σὰν νὰ εἶναι ἀκίνητοποιημένα, παγιωμένα, ἀντικειμενοποιημένα. Ταυτόχρονα, τὸ ρεῦμα αὐτὸ μὲ τὰ ἀντικειμενοποιημένα αὐτὰ ψυχικὰ στοιχεῖα, ρέει πρὸς τὸ παρελθόν, σὰ μνημονικὸ ἀπόθεμα τοῦ ὑποκειμένου. Τὸ βιωματικὸ ὅμως αὐτὸ ἀντικειμενοποιημένο ρεῦμα τῆς συνείδησης, εἶναι ἓνα ὁ ρ γ α ν ω μ έ ν ο βιωματικὸ ρεῦμα. Καθὼς ἀναδύεται σὰν ψυχικὸ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴ νοητικὴ ὀργάνωση δηλαδὴ τὶς κάθε φορά διάφορες ἀρχές-κατηγορίες¹, (τὶς λογικὲς καὶ τὶς διαλεκτικὲς), ὀργάνωση ποῦ ἀποχτήθηκε βαθμιαία ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο στὴ δράση του καὶ σὲ ἀλληλεπίδραση μὲ τὸ ἐξωτερικὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ περίγυρο, μέσα στὴν πορεία τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου.

Τὸ ὑποκειμενικὸ ἐγὼ, ποῦ τὸ χαρακτηρίσαμε σὰν τὸ ἄμεσα ρέον βιωματικὸ παρὸν καὶ ποῦ φαίνεται νὰ πραγματώνει τὴν ἐρώτηση: τί τὸ ἐγὼ, ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ ποῦ πραγματώνει τὴν ἐρώτηση, ἔχει πέσει στὸ ἀντικειμενικὸ ἐγὼ². Φαίνεται ὅτι ὄχι μόνον στέκει ἀντιμέτωπο πρὸς ὀλόκληρο τὸ ἐξῶν, ἀλλὰ καὶ πρὸς ὅλο τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης. Νομίζει κανεὶς ὅτι δὲν εἶναι παρά μορφὴ καθαρὴ, πνεῦμα. Φαντάζει σὰν κάτι διαφοροτικὸ ἀκόμη καὶ πρὸς ὅλες τὶς ψυχικὲς λειτουργίες καὶ ὅλα τὰ βιώματά μας· πὼς δὲν στηρίζεται παρά στὸν ἑαυτὸ του κι

1. H. E y, ὁ.π. σ. 229-230.

2. Βλ. H. Berr, La portée de la conscience, l'essentialisme psychologique (13e Sem. de Synh. 1951, p. 227-272) ὅπου κριτικὴ τῆς θέσης τοῦ Sartre γιὰ τὴ συνείδηση.

ὅτι ἔρχεται ἀπὸ κάπου ἄλλοῦ γιὰ νὰ θεωρεῖ ἓνα κόσμο ξένο ἀπὸ αὐτό. Εἶτε ὅπως λέει ὁ Sartre: «... Le seul être qu'on puisse rencontrée et qui est perpétuellement là, c'est le connu. Le connaissant n'est pas, il n'est pas saisissable... mais cette presence du connu est presence a rien...»¹. Ὁ Sartre μηδενίζει τὸ ὑποκειμενικὸ ἐγὼ μηδενίζοντας τὸ ὄν, ποῦ τὸ ἐκφράζει μὲ τὸ *connaissant*, συνεπῆς πρὸς τὶς ἀπόψεις του. Δὲν βλέπει πὼς ἡ ἀντικειμενικὴ ροὴ στὴ Σ.Α. σὰ βιωματικὸ ρεῦμα, τὸ *connaissant* δὲν εἶναι μηδέν, μὰ ἀντίθετα εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ἀνανάκλαση τοῦ γίνεσθαι τοῦ ὄντος. Ὁ Husserl θεωρεῖ τὸ ὑποκειμενικὸ ἐγὼ (ὑπερβατολογικὸ ὅπως τὸ λέει) σὰν πρωταρχικὴ ὑπερβατικὴ ἀρχὴ τοῦ ὄντος. Κι ὅπως χαρακτηριστικὰ λέει ὁ F. Gregoire: «τὸ ὑπερβατολογικὸ ἐγὼ ποῦ ἀνακαλύπτει (ὁ Husserl) εἶναι τώρα καὶ πάντοτε, αὐτὸ τοῦ ἐνήλικου καὶ πολιτισμένου»². Ὡστόσο θὰ πρέπει νὰ παρακολουθήσουμε γιὰ λίγο τὴν ἀνάλυση ἢ φαινομενολογικὴ περιγραφή ποῦ κάνει ὁ Husserl, σχετικὰ μὲ τὸ πεδίο τῆς συνείδησης, θεμελιώνοντάς το τελικὰ πάνω στὴ χρονικότητα καὶ ποῦ ὁ Heidegger λίγο ἀργότερα θὰ πάρει αὐτὴ τὴ χρονικότητα σὰν ὕψιστη καὶ πρωταρχικὴ ὄντολογικὴ ἀρχή. Ὅσο κι ἂν εἶναι ὁ Husserl ἰδεαλιστής, ὅσο κι ἂν συνειδητὰ ξεκινᾷ νὰ μειώσει τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα καὶ νὰ στήσῃ στὸ θρόνο του πάλι τὸ πνεῦμα, οἱ παρατηρήσεις του καὶ οἱ ἐρμηνεῖες ποῦ δίνει εἶναι βαθειᾶς καὶ ἀπὸ μιὰ ἀποψη βοηθᾶνε στὴ λύση ὀρισμένων προβλημάτων στὴν περιοχὴ τῆς συνείδησης καὶ στὴν κατανόησή τους.

Ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ *Cogito* τοῦ Καρτέσιου καὶ βάζει σὰ σκοπὸ τῆς μελέτης του τὴν ὑποκειμενικότητα ποῦ ἀνακάλυψε ὁ Γάλλος σοφός, ἀλλὰ ποῦ δὲν διερεύνησε, ὅπως λέει. Ἐκεῖνο τὸ ἐγὼ ποῦ θὰ μελετήσουμε δὲν εἶναι τὸ ἐμπειρικὸ-ψυχολογικὸ ἐγὼ, ἀλλὰ τὸ ἐγὼ ποῦ πραγματοποιεῖ τὴν ἀμφιβολία καὶ ποῦ ὀνομάζει, ὅπως ἔχουμε πεῖ, ὑπερβατολογικὸ ἐγὼ (*ego transcendante*). Στὴν ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ ἐγὼ μᾶς βοηθεῖ ἡ ἔννοια τῆς ἀνα-

1. J.-P. Sartre, ὁ.π. σ. 255 κέξ.

2. Πρβ. F. Gregoire, ὁ.π. σ. 75, ὅπου καὶ κριτικὴ τοῦ Sartre πάνω στὸ θέμα αὐτὸ καὶ σχετικὰ μὲ τὸν Husserl στὴν σ. 77.

φορικότητας, ἡ *intention*, τοῦ F. Brentano, πού εἶναι ἡ τάση τῆς συνείδησης νά στρέφεται πρὸς τὸ «έτερογενές» περιεχόμενο της, νά βγαίνει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της καὶ νά βρίσκει τὸ ἀντικείμενο¹. Ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι πὼς προσπαθώντας μὲ τὴ φαινομενολογικὴ ἀναγωγή νά θεμελιώσῃ τὸ καθαρὸ υπερβατολογικὸ ἐγώ, φτάνοντάς το σὲ μιὰ σύμπτωση μὲ τὴ καθαρὴ χρονικότητα, μᾶς ἐκθέτει μὲ βαθύτητα καὶ λεπτολόγα περιγραφή, — πού φαντάζεται, πὼς δὲν εἶναι ψυχολογική, — τὸ πεδίο τῆς συνείδησης, τὴ ροηκότητά της καὶ τὸ περιεχόμενό της. Ἐδῶ εἶναι τὸ σημεῖο πού ἔχει σημασία γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας. Γιατὶ τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἀνάλυσης τοῦ πεδίου τῆς συνείδησης, ἀπαλλαγμένα ἀπὸ τὸ ἰδεαλιστικὸ τους ἐπίστρομα, τὸ τῆς καθαρῆς χρονικότητας (πού εἶναι μιὰ ὄντοποιημένη ἀφαίρεση), μᾶς δίνουν τὴν ὑποκειμενικὴ ψυχολογικὴ ἐκφραση τῆς ἀντικειμενικῆς φυσιολογικῆς λειτουργίας.

Τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης, μᾶς λέει, ὁ Husserl, εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη ροή, πού ἔχει δυὸ τάσεις, ἢ καλύτερα ἄς παρακολουθήσουμε τὸν ἴδιο: «Μέσα στὴν ἴδια καὶ μόνη ροή τῆς συνείδησης ὑπάρχουν δυὸ τατικότητες (ἀναφορικότητες), σχηματίζοντας μιὰν ἀδιάλυτη ἐνότητα, ἀπαιτώντας ἢ μιὰ τὴν ἄλλη σὰν δυὸ πλευρὲς ἐνὸς μόνο καὶ ἴδιου πράγματος, συμπλεγμένες ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη» ὅπου «χάρη στὴ μιὰ συγκροτιέται ὁ ἐνυπάρχων χρόνος, ὁ ἀντικειμενικὸς χρόνος, ὁ αὐθεντικὸς χρόνος, πού σ' αὐτὸν ὑπάρχει διάρκεια καὶ ἀλλαγὴ κάποιου πράγματος πού διαρκεῖ, ἀπὸ τὴν ἄλλη (τατικότητα-ἀναφορικότητα) ἔχουμε τὴ χρονικὴ παρεμβολὴ τῶν φάσεων τῆς ροῆς, πού κατέχει πάντοτε καὶ ἀναγκαίᾳ τὸ ρευστὸ τώρα: τὴν ἐπίκαιρη φάση, τὶς προεπικαιρες καὶ τὶς μετεπικαιρες φάσεις»². Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κομμάτι, μποροῦμε νά ποῦμε πὼς συνοψίζονται οἱ βασικὲς θέσεις τοῦ Husserl, πάνω στὸ σημεῖο πού μᾶς ἐνδιαφέρει.

Τὸ ρεῦμα τῆς συνείδησης, ἔχει δυὸ πλευρὲς ἀδιάλυτα ἐνω-

1. E. Husserl, *Recherches logiques*, (t. III), t. I, p. 33 καὶ 54 κέξ καὶ 247-279.

2. Πρβ. E. Husserl, *Leçons...*, p. 108 καὶ τοῦ ἴδιου, *Idées...*, § 27 καὶ 82. Πρβ. καὶ H. E. y, ὁ.π. σ. 54.

μένες λέει: α) Τὸ συνεχές ρεῦμα, ποὺ συνιστᾷ τὴν καθαρὴ χρονικότητα καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει διάρκεια σὲ κανένα σημεῖο αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ (γιατὶ τότε θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι καθαρὴ χρονικότητα) κι ἀποτελεῖ τὸ *a priori* τοῦ χρόνου καὶ β) Τὴν στὸ συνεχές αὐτὸ ρεῦμα «ἐπιβίβαση» τῶν ἀντικείμενων: δηλαδὴ τῶν αἰσθημάτων, παραστάσεων, εἰκόνων κ.ἄ., ποὺ ἔχουν διάρκεια καὶ ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ χρονικὲς στιγμὲς ποὺ διαρκοῦν σάν: παρὸν - παρελθὸν - μέλλον (ποὺ ἀποτελεῖ τὸν ἀντικειμενικὸ χρόνο). Ἔτσι γ) ἡ καθαρὴ χρονικότητα κι ὁ ἀντικειμενικὸς χρόνος συγκροτοῦν τὸν φαινομενολογικὸ χρόνο τῆς ΣΛ.

Ὅσο, δηλαδὴ ἀναφερόμαστε στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, στὸ πεδίο τῆς συνείδησης παρουσιάζεται μιὰ ἀδιάκοπη ἀνάδυση «ἐνὸς κατ' αἴσθησιν παρόντος», τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, μὲ τὴν ποικιλία καὶ πολυμορφία τῶν ἀντικειμένων του, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ διάρκεια στὸ πεδίο τῆς συνείδησης σάν αἰσθήματα, παραστάσεις καὶ γενικὰ σὰ βιώματα. Ὅταν σταματήσω ν' ἀναφέρομαι στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, ἐνῶ σταματᾷ τὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο «κατ' αἴσθησιν» παρὸν, τὸ πεδίο τῆς συνείδησης ἐξακολουθεῖ νὰ ρέει, φέρνοντας ἀδιάκοπα ἀναμνήσεις καὶ βιώματα. Ἄν προσέξουμε, προηγουμένα, στὸ κατ' αἴσθησιν ἐπίκαιρο παρὸν ρεῦμα τῆς συνείδησης δὲν εἶχα συνείδηση τῆς διαδοχῆς, παρὰ μόνο τοῦ ἄμεσου παρόντος κι ὄχι τοῦ παρελθόντος ἢ μέλλοντος, ἐνῶ ἐδῶ, στὸ «ἐξ ἀναμνήσεως» βιωματικὸ ρεῦμα, ἔχω συνείδηση τῆς διαδοχῆς, τῆς χρονικότητος, γιατί ἀκριβῶς τὸ πεδίο τῆς συνείδησης (ποὺ περιεχομένο του τώρα εἶναι διαδοχὴ ἀναμνήσεων¹) βρίσκεται σὲ μιὰ κατάσταση: παρὸν-παραλθὸν καὶ ταυτόχρονα παρὸν-μέλλον. Κι ὅσο παράδοξο κι ἂν φαίνεται αὐτὸ, εἶναι γεγονός: γιατί στὸ πεδίο τῆς συνείδησης οἱ ἀναμνήσεις, περιεχόμενό τους ἔχουν τὰ πρωταρχικὰ δοσμένα ποὺ κάποτε εἶτανε πρωταρχικὸ παρὸν, «κατ' αἴσθησιν» παρὸν (δηλ. ἀντιλήψεις, αἰσθήματα, ἔννοιες, κλπ.).

Τώρα ὅμως οἱ ἀναμνήσεις, μὲ περιεχόμενο ποὺ κάποτε εἶτανε πρωταρχικὸ παρὸν, γίνονται πάλι παρὸν, μὰ ὄχι ἄμεσο καὶ πρωταρχικὸ παρὸν: εἶναι ἀναπλασμένο δευτερογενές

1. E. Husserl, ὁ.π. σ. 124.

παρόν· ένα παρόν όμως που ή άμεσότητά του, ή έπικαιρότητά του, ή πηγή του: είναι το παρελθόν. Το ίδιο, ένα τέτοιας φύσης παρόν, μπορεί να προβληθεί και στο μέλλον, δηλαδή ή άμεσότητά του, ή έπικαιρότητά του να είναι παρόν - όντοποιημένο μέλλον.

*Έτσι στο ρεύμα αυτό των βιωματικών άναμνήσεων γίνεται όρατή ή καθαρή χρονικότητα, ή καθαρή μορφή που παίρνει ή χρονικότητα σε άντιδιαστολή με το περιεχόμενο που διαρκεί, το άμετάβλητο και άντικειμενοποιημένο-νοηματικό περιεχόμενο¹. Έπειδή ό Husserl περιγράφει τή σημερινή², όπως είπαμε πιο πάνω, συνείδηση του άνθρώπου, δέν μπορεί ή περιγραφή αυτή να άνταποκρίνεται στις προηγούμενες βαθμίδες άνάπτυξης της Σ.Α. Πρώτα λείπει ό κόσμος των άναμνήσεων της (που στην άρχή της κοινωνικής συμβίωσης, της προανθρώπινης και πιο πίσω) δέν ύπάρχει ή ύπάρχει σε κατάσταση έμβρυϊκή. Το ίδιο μπορούμε να παρατηρήσουμε σχετικά με τή συνείδηση των σημερινών πρωτόγονων³ και τή συνείδηση του παιδιού, που κυρίως ζει στο άμεσο παρόν⁴.

*Η Σ.Α., στις πρώτες φάσεις της, δέν κάνει διαστολή της άντικειμενικής από την ύποκειμενική ύπαρκτικότητα και είναι περίπου, όπως παρουσιάζεται και σε μās, σε καταστάσεις όνειροπόλησης, παραίσθησης, μισοξύπνιου, κλπ. όπου τα όρια ύπαρκτικότητας άνάμεσα στην ύποκειμενική και άντικειμενική περιοχή χάνονται είτε έξισώνονται. Σ' αυτό άκριβώς συνίσταται ή προοδευτική όργάνωση της συνείδησης: στη διαστολή της ύπαρκτικότητας άνάμεσα στην άντικειμενική και ύποκειμενική περιοχή, τή διάκριση'άνάμεσα στα δυό βιωματικά ρεύματα: το άντιληπτικό και το άναμνηστικό. Ό πλούτος των άναμνήσεων του έσωτερικού συγκερασμένου βιωματικού ρεύματος και ή θεληματική έπαναφορά τους στο προσκήνιο της συνείδησης μόνο με

1. Πρβ. J.-P. Sartre, *L'imagination*, p. 140 και 152 κέξ.

2. F. Gregoire, ό.π. σ. 76, όπου και κριτική της φαινομενολογικής σχολής.

3. Βλ. έργα L. Bruhl, ό.π. και K. Κωνσταντινίδη, ό.π.

4. H. Eyr, ό.π. σ. 136.

τήν πράξη δημιουργεί τήν αντίθεση τῆς ὑπαρκτικότητας, τῆ διαστολή τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ κόσμον τοῦ ὑποκειμένου¹.

Ὅσο ζοῦμε στὸ ἄμεσο μονοδιάστατο παρόν, ἡ συνείδηση παρουσιάζεται σάν μιὰ ἀδιάκοπη ροή, ὅπως στὶς ὄνειροφαντασιές τοῦ ξυπνητοῦ, ἰδιαίτερα στὴ Σ.Λ. τῶν ὑποκειμένων τῆς προανθρώπινης ὁμάδας ἀφοῦ βέβαια ἔχουν ἀποχτήσει τὶς πρῶτες παραστάσεις τους.

Β. Ἡ ἐξέλιξη στὴν ὀργάνωση τῆς Σ.Λ., βρίσκεται στὸ ὅτι: σὲ κάθε βαθμίδα ἀνάπτυξής της, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν κάθε φορὰ κοινωνικὴ βαθμίδα ψυχικῆς ἀνάπτυξης τῶν ἀτόμων της, τὸ Σ.Π. κλείνει μέσα του καὶ τὶς προηγούμενες μορφές του, σὲ μιὰ κάθετη² καὶ ταυτόχρονα ὀριζόντια δόμηση, ἀπὸ τὸ ἀρχικότερο ψυχικὸ στρώμα στὸ πιὸ σύνθετο, ποὺ συνιστᾷ κάθε φορὰ τὸ Σ.Π. της. Ἀκόμη κάθε φορὰ οἱ ψυχικὲς αὐτὲς δομὲς τοῦ Σ.Π., μπαίνουν κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση μιᾶς δυναμικῆς ἐνότητας: τὸ Εγὼ, ποὺ πάντοτε ὑπέρβαινε τὸ Σ.Π., ἀλλὰ ποὺ πάντα βρισκότανε σ' ἀλληλεπίδραση μ' αὐτό, διαμορφώνοντάς το καὶ διαμορφώνοντας ταυτόχρονα τὸν ἑαυτό του.

Ἔτσι ἀν τὸ Ἐγὼ δὲν εἶναι παρά: α) ἡ ἀκατάπαυστη συνείδηση τῆς ἐνότητας καὶ τῆς ὑπέρβασης τῆς ἱστορικότητας τοῦ ΣΠ καὶ β) τῆς ἰκανότητας γιὰ συγκέντρωση καὶ σύγκριση τῶν ψυχικῶν στοιχείων τοῦ Σ.Π., ποὺ ἔρχονται διαρκῶς ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἐξωτερικὸ περίγυρο, συνιστώντας τὸ ἄμεσο βιωματικὸ ἐπίκαιρο παρόν, σάν ἀδιάκοπο συγκερασμὸ τοῦ ἀναμνηστικοῦ καὶ ἀντιληπτικοῦ βιωματικῶν ρευμάτων, τότε τὸ ὑποκειμενικὸ ἐγὼ δὲν εἶναι παρά: τὸ ἄμεσο καὶ μόνον ρέον ἐπίκαιρο ἀντιληπτικὸ καὶ πρωταρχικὸ παρόν στὴν ἀσυνειδότητά του. Εἶναι ἡ στιγμή ποὺ τὸ ψυχικὸ κάνει φανερὴ τὴν παρουσία του σάν ιδιότητα

1. S. Freud, *Metapsychologie, les pulsions et leurs destins*, éd. Gall. p. 28 κέξ. P. D'Arcy, *La reflexion*, p. 68-70 κέξ. H. E y, δ.π. σ. 123, γιὰ τὰ δύο βιωματικὰ ρεύματα: ἀναμνηστικὸ καὶ «κατ' αἴσθησιν».

2. H. E y, δ.π. σ. 124.

τοῦ φυσιολογικοῦ: εἶναι ἡ ἀκατάπαυστη πρωταρχική ἀνάδυση καὶ ἀντιστροφή τοῦ ἀντικειμενικοῦ σὰν ὑποκειμενικό¹, σὰν ἀντανάκλαση τοῦ ἀντικειμενικοῦ². Τοῦτο τὸ ὑποκειμενικὸ ἐγώ, δὲν στηρίζεται σὲ καμιὰ μεταφυσικὴ ὄντολογικὴ ἀρχή, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἄμεση ἀντανάκλαση τοῦ γίγνεσθαι ἢ ἄμεση καὶ διαρκὴς ἐπίδραση τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν, ποὺ ἀναδύονται σὰν ψυχικὸ περιεχόμενον καὶ συνιστοῦν τὸ ἄμεσο βιωματικὸ ρεῦμα τοῦ πεδίου τῆς συνείδησης, στὸ ἐπίκαιρον καὶ μόνον παρόν³.

Τὸ ἐγώ τὸ ἴδιο βρίσκεται σὲ διαλεχτικὴ προχώρηση γιὰτὶ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἀντανάκλαση τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ ἐσωτερικοῦ κόσμου. Γι' αὐτὸ μέσα στὴ χρονικότητα, ὁ ἄνθρωπος βλέπει τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του καὶ τὸ ἴδιο τὸ παρελθόν του καθὼς καὶ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον καὶ τὸν βαθμολογεῖ διαφορετικὰ⁴.

Γ. Τὸ ὑποκειμενικὸ ἐγώ, εἶπαμε ὅτι εἶναι ἡ ἄμεση καὶ ἐξακολουθητικὴ μετατροπὴ τοῦ φυσικοῦ καὶ ἀνάδυσή του σὰν ψυχικοῦ-φυσιολογικοῦ, σὰν ἄμεσα ἐπίκαιρον βιωματικὸν ρεῦμα, στὸ ΣΠ. Σὲ ποιά στιγμή ὅμως γίνεται ἡ ἀνάδυση τοῦ ψυχικοῦ; Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ οἱ ἐξωτερικοὶ φυσικοὶ ἐρεθισμοὶ τοῦ ὄντος προσπίπτουν στοὺς αἰσθητικοὺς δέχτες, ταυτόχρονα ἔχουμε τὸ φυσιολογικὸ καὶ τὸ ψυχικόν. Τὸ ψυχικόν σὰν ιδιότητα τοῦ φυσιολογικοῦ,

1. M. Merleau-Ponty, ὁ.π. σ. 68-94, ὅπου τὸ φαινομενολογικὸν πεδίον καὶ τὸ ΣΠ, εἶναι συνάντησις τοῦ ἀντικειμενικοῦ-ὑποκειμενικοῦ. H. Eys, ὁ.π. σ. 125-126 γιὰ τὸ διπλὸν ρεῦμα τῆς συνείδησης καὶ σ. 136 σχετικὰ μὲ τὸ ἄμεσον ἐπίκαιρον παρόν.

2. ΕΣΣΔ, Οἱ βάσεις τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας, 1961, σ. 202-240.

3. Πρβλ. H. Eys, ὁ.π. σ. 151 καὶ 156.

4. Πρβ. H. Bergson, *Evolution creatrice*, p. 4, σχετικὰ μὲ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἐγῶ. G. Gustorf, ὁ.π. σ. 373 κέξ. H. Wallon, *Le problème biologique de la conscience* (N. *Traité de psychol.* G. Dumas, t. I, p. 300). L. Brunshwicg, *Vie intérieure et vie spirituelle* (R. *Met. et de Mor.* 1925, p. 140). H. Baruc, ὁ.π. σ. 7 καὶ 62-64. Pavlov, ὁ.π. σ. 641 σχετικὰ μὲ τὴν παθολογικὴν κατάστασιν τῆς συνείδησης.

παρουσιάζεται σὰν μιὰ ἀδιάκοπη συνάφεια καὶ παράλληλος δεσμὸς μὲ τὸ φυσιολογικό. Βέβαια ὁ δεσμὸς δὲν ἔχει τὸν ἄμεσο αἰτιώδη δεσμὸ τῶν ὑλικῶν προτσέσεων, ὥστόσο μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε τὴν ἰκανότητα τοῦ ἀντικειμενικοῦ νὰ ἀναδυθεῖ σὰν ὑποκειμενικό· οἱ παραστάσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου γίνονται παραστάσεις «μου». Ἄν ἔτσι ἔχουμε μιὰ παράλληλη ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὶς ψυχικὲς καὶ φυσιολογικὲς διαδικασίες, ὥστόσο ἔχουμε καὶ ἄμεσο σύνδεσμο ἀνάμεσά τους, πού τὸ ψυχικὸ φαντάζει νὰ κατέχει ὄχι βῆμα μὲ βῆμα ἀντιστοιχία μὲ τὸ φυσιολογικό, μὰ πολὺ μεγαλύτερη εὐκνησία κι ἐλευθερία ἀπ' αὐτό¹, ἀλλὰ καὶ πού πάντοτε συνοδεύεται ἀπ' αὐτό. Ἀς δοῦμε ὅμως τὸ πρόβλημα ἀπὸ πιὸ κοντά.

I. Βρίσκουμαι στὸ δωμάτιό μου, στὸ γραφεῖο μου καὶ μπροστά μου ἔχω βιβλία, χαρτικά, ἐπιπλα, κ.ἄ. γράφω, μελετῶ, ἀνοίγω βιβλία, κλπ. Ἀπὸ τὸ Συνειδησιακὸ μου πεδίο περνᾶνε μιὰ σειρά παραστάσεις «κατ' αἴσθησιν», ἀντιλήψεις, συναισθήματα: τὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο ἀντιληπτικὸ βιωματικὸ ρεῦμα τοῦ παρόντος. Ἄν προσέξω σ' αὐτὴ τὴ σειρά καὶ στρέψω τὴν προσοχή μου σ' αὐτὸ τὸ ἄμεσα παρὸν βιωματικὸ ρεῦμα τῆς Σ.Α., διαπιστώνω, κάνοντας ἀφαίρεση στὶς μόνιμες ἐσωτερικὲς ὀργανικὲς διεγέρσεις, ὅτι εἶναι οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις πού ἔρχονται ἀκατάπαυστα, σύγχρονα καὶ διαδοχικά, σὲ τόπο καὶ χρόνο², περνώντας δηλαδὴ, ὅπως θᾶλεγε ὁ Kant, ἀπὸ τὶς αἰσθητικὲς μορφὲς τῆς ἐμπειρίας καὶ τὶς ἄλλες κατηγορίες τῆς νόησης. Μπορῶ νὰ παρακολουθῆσω, νὰ σὺ μ π ε ρ ἄ ν ω συγκριτικά, τὴ διαδρομὴ τῶν ἐξωτερικῶν αὐτῶν ἐρεθισμῶν, ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ φυσικὴ μορφή τους μέχρι τὴ φυσιολογικὴ νευρικὴ μεταμόρφωσή τους στὰ κέντρα τοῦ ἐγκέφαλου. Αἴφνης, ἂν π.χ. κλείσω τὰ μάτια, τὰ αὐτιά μου καὶ γενικὰ τὰ αἰσθητήριά μου, θὰ παρατηρήσω πὼς τὸ βιωματικὸ αὐτὸ «κατ' αἴσθησιν» ρεῦμα τῆς συνειδησιακῆς αὐτῆς λειτουργίας σταματᾷ. Αὐτὸ φαίνεται νὰ δείχνει:

1. Βλ. Pavlov, ὁ.π. σ. 171 καὶ P. D'Arcy, ὁ.π. σ. 57.

2. M. Merleau-Ponty, ὁ.π. σ. 54.

1) "Ότι ανάμεσα στους φυσιολογικούς έρεθισμούς και στο ψυχικό-βιωματικό «κατ' αίσθησιν» ρέον παρόν υπάρχει ἄμεσος δεσμός¹, γιατί τή διακοπή τῶν έξωτερικῶν αὐτῶν έρεθισμῶν τήν ἀκολουθεῖ και ἡ διακοπή τοῦ ἄμεσου βιωματικοῦ ρεύματος.

2) Τήν ἄμεση, ταυτόχρονη και παράλληλη λειτουργία τους, γιατί ὅσο διαρκεῖ ἡ έξωτερική επίδραση έξακολουθεῖ και ἡ ροή τοῦ βιωματικοῦ ρεύματος, τοῦ ψυχικοῦ. Ὁ δεσμός φαίνεται πῶς δέν εἶναι στιγμιαῖος και τοπικός, ἀλλά διαρκής και χρονικός²: ὅσο διαρκεῖ τὸ φυσιολογικό, διαρκεῖ και τὸ ψυχικό· σὲ κάθε μικροχρονική διάρκεια ἀντιστοιχεῖ τὸ ἔνα στὸ ἄλλο, εἶναι μιὰ και μόνη διαδικασία με δύο ὄψεις: ἀντικειμενική και ὑποκειμενική ταυτόχρονα. Ἐν φαίνονται δύο εἶναι γιατί τὸ Ἐγὼ ἀρχίζει νὰ ὑπερβαίνει τὸ Σ.Π. Τότε βλέπει τὸ ὑποκειμενικό μέρος και τὸ ἀντικειμενικό μέρος σάν ἀντικείμενα και ἐπόμενα φαντάζουν σάν δύο ὄντικες ἀνεξάρτητες μεταξύ τους περιοχές³.

II. Ὅτι τὸ ὑποκειμενικό ἐγὼ εἶναι ἡ στιγμή τῆς ἀνάδυσης στὸ Σ.Π. τοῦ ἄμεσου βιωματικοῦ ἐπικαιρου ρεύματος, δείχνεται ἀπὸ τὸ πῶς: παρόλο πὸ ἔχει σταματήσει τὸ «κατ' αίσθησιν» βιωματικό ρεῦμα, ὥστόσο δέν σταματᾷ ἡ ροή ψυχικῶν στοιχείων στή συνείδηση. Βέβαια ὁ χαρακτήρας τῆς νέας αὐτῆς ροῆς εἶναι διαφορετικός. Εἶναι βιωματική ροή ἐξ «ἀναμνήσεως». Στή βιωματική «κατ' αίσθησιν» ροή τοῦ Σ.Π., ἡ ροή αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ σὲ φυσικούς έξωτερικούς έρεθισμούς πὸ ἀπεικονίζουν τὸ ἀντικείμενο στή μορφή του. Ἀντίθετα στὸ «ἐξ ἀναμνήσεως βιωματικό ρεῦμα» ἀκριβῶς λείπουν οἱ φυσικοὶ έξωτερικοὶ έρεθισμοί: ὥστόσο οἱ εἰκόνες, παραστάσεις, και συναισθήματα τοῦ βιωματικοῦ ἐτούτου ρεύματος, ἔχω

1. Βλ. Κ. Γεωργούλη, Αἰσθητικά και φιλοσοφικά μελετήματα, 1964, σ. 180.

2. Η. Ey, *Études...*, No 9, p. 46.

3. Πρβ. Κ. Marx, Τὸ Κεφάλαιο, στὸν πρόλογο, ὅπου γράφει: «ἡ σκέψη εἶναι ἡ διαδικασία τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκέφαλου». F. Engels, Ἐντι-Ντύριγκ, Α', 3, σ. 49.

ἐντύπωση ὅτι εἶναι «μπρός» στά «μάτια μου», πολλές φορές ἔντονα μάλιστα. Ἐδῶ ἔχω μιὰ ἀντιστροφή τῆς προηγούμενης κατάστασης. Ἐχῶ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ ἄμεσος δεσμός ἀνάμεσα στὴν «κατ'αἴσθησιν» βιωματικὴ ροὴ καὶ στὴν ἀναμνηστικὴ ἀναδύομενη μορφή τους στὸ πεδίο τῆς συνείδησης ἔπαυε νὰ ὑπάρχει¹. Ἐδῶ «βλέπω» μόνο «καθαρά» ψυχικὰ στοιχεῖα νὰ ἀναδύονται ἀκατάπαυστα στὸ πεδίο τῆς συνείδησης· κι ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι ἓνα ἐπίμαχο σημεῖο: γιατί μπορεί νὰ πάρει κανένας — ὅπως καὶ ἐγινε ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ μορφή συνείδησης καὶ στὴ σημερινὴ ἀκόμη — αὐτὴ τὴ ψυχικὴ ροηκὴ παρουσία σὰν ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, ὑπερβατικὴ, ὅτι ἔρχεται ἀπ' ὄξω, ἀπὸ τὸ θεῖο, κ.λπ. Τὸ βιωματικὸ ἐτοῦτο ἀναμνηστικὸ ρεῦμα τῆς συνείδησης, ἔπαιξε στὶς πνευματικὲς ἐκδηλώσεις τῶν ἀτόμων τῆς κοινωνίας σπουδαῖο ρόλο καὶ στοὺς ἰδεαλιστὲς φιλόσοφους, κάθε ἐποχῆς, ἓνα ἄσχημο παιχνίδι: στὸν Παρμενίδη φάνηκε ὅτι τὸ ὄν εἶναι ἀκίνητο, στὸν Πλάτωνα ὅτι οἱ ἰδέες συγκροτοῦν τὸν ἀληθινὸ καὶ πραγματικὸ κόσμο, στὸν Ἀριστοτέλη ἡ «νόησις νοήσεως» γίνεται μιὰ ἀφαίρεση πολὺ γόνιμη γιὰ τὸ φτάσιμο στὸ προσωπικὸ θεό, στὸν Καρτέσιο τὸ Cogito Sum ἐκφράζει τὴ μόνη βέβαιη ὑπαρκτικότητα, στὸν Hegel πῶς ἡ αὐτοεξέλιξη τῆς ἰδέας εἶτανε τὸ ἀπόλυτο, στὸν Husserl τὸ ὑπερβατολογικὸ ἐγὼ καὶ στὶς μέρες μας ὀλόκληρη ἡ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία (Ruyer)², νεοθετικισμός, νεορεαλισμός, κ.ἄ., σ' αὐτό, τὸ βιωματικὸ ἀναμνηστικὸ ρεῦμα τῆς συνείδησης στηρίζονται· γιατί ἐτοῦτο εὐκόλα μπορείς νὰ τὸ ξεκόψεις ἀπὸ τὸ σύνδεσμό του ἀπ' ὄλο τὸ ὄν, ἀπὸ τὸν ἄμεσο δεσμό του μὲ τὸ κοσμικὸ ὕλικὸ καὶ ἀντικειμενικὸ γίγνεσθαι καὶ νὰ τὸ ἀντιθέσεις σ' αὐτό.

Ὅμως, ὅπως εἶδαμε, τὸ βιωματικὸ ἐτοῦτο ρεῦμα τῆς Σ.Λ., ἔχει τὸ φυσιολογικὸ του ὑπόβαθρο· δὲν ἔχει ἄμεσους φυσικοὺς ἐξωτερικοὺς ἐρεθισμοὺς, ἀλλὰ μόνο φυσιολογικοὺς ἐρεθισμοὺς («ἐν δυνάμει»): μιὰ ἔμμεση, «ἀποθηκευμένη»,

1. P. D'Arcy, ὁ.π. σ. 57.

2. Πρὸβ. R. Ruyer, Du vital au psychique, 13e Sem. d. Synthèse, 1947, PUF, p. 13-15 καὶ τοῦ ἴδιου, La conscience et le corps, ὁ.π.

μορφή των φυσικών εξωτερικών έρεθισμών. Ο δεσμός και ή παράλληλία παραμένει τώρα μόνο ανάμεσα στη ψυχική και φυσιολογική ροή (βλ. 457-459).

II. Το αντικειμενικό έγω

A. — Το αντικειμενικό έγω, όπως είπαμε, είναι ξεπερασμένο, ακινητοποιημένο, αντικειμενοποιημένο υποκειμενικό έγω· αν το υποκειμενικό έγω είναι το άμεσα στο χρόνο ρέον παρόν, τόσο άμεσα που δεν διαρκεί καθόλου παρά σαν καθαρή χρονικότητα, έτσι που να φαίνεται ότι είναι μονοδιάστατο, ότι (το υποκειμενικό αυτό έγω) είναι ή στιγμή της αντίληψης και το αντικείμενο της αντίληψης ταυτόχρονα (που ταυτίζονται σε μία μικροχρονική στιγμή, κι όπου πριν τή μικροχρονική και στη μικροχρονική στιγμή είναι υποκειμενικό έγω), τότε το αντικειμενικό έγω είναι ή μετά τή στιγμή αυτή άμεση συνειδησιακή βιωματική ροή: είναι οί έντυπώσεις, τά βιώματα κι οί έμπειρίες που συγκρατούνται και γίνονται μνήμη.

Το αντικειμενικό έγω, το αντικειμενικό έτουτο βιωματικό ρεύμα, παρουσιάζει μιάν αντίνομία: από τή μιá είναι έξω από το χρόνο, γιατί είναι υποκειμενικό έγω που «έχει γίνει», ξεπεράστηκε, αντικειμενοποιήθηκε και έγινε παρελθόν κι από τήν άλλη ή εξακολουθητική ανάδυση του βιωματικού ρεύματος τó βάζει σε μιá δεύτερου βαθμού χρονική ροή, έτσι που τά άκίνητα και άμετάθετα βιώματα, βρίσκονται σε μιá αδιάκοπη και συνεχή σειρά που ή άρχή της βρίσκεται στο βάθος του μνημονικού αποθέματος και τó τέλος της ή παρούσα άμεση μικροχρονική στιγμή του άμεσου ρέοντος παρόντος: ή στιγμή που αντικειμενοποιείται τó υποκειμενικό έγω. Το υποκειμενικό έγω, σαν αδιάκοπη μετατροπή και παράλληλία τής φυσικής σε φυσιολογική-ψυχολογική ροή, είναι ή άρχική μορφή του χρόνου: γιατί πηγή έχει ταυτόχρονα τόσο τους έσωτερικούς όσο και τους έξωτερικούς έρεθισμούς· έπόμενα ή καθαρή αυτή συγκεκριμένη υποκειμενική χρονικότητα εκφράζει τόν έξωτερικό και έσωτερικό ρυθμό, τήν κίνηση τής νομοτέλειας του όντος, του γίνεσθαι· εκφράζει με τó EBP τόν υποκειμενικό χρόνο και με τó ABP τόν αντικειμενικό χρόνο, τόν πρωταρχικό χρόνο του σύμπαν-

τος. 'Ο χρόνος αυτός πού αναδύεται με ψυχική μορφή, σάν αντανάκλαση τής κίνησης τοῦ κόσμου στη Σ.Λ., γίνεται τὸ αντικειμενικὸ ἐγώ, τὸ αντικειμενοποιημένο βιωματικὸ ρεῦμα τής συνείδησης καὶ πού ἀμέσως μορφοποιεῖται καὶ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὶς λογικὲς κατηγορίες καὶ λογικὲς ἀρχές, δηλαδή παρουσιάζεται ὀργανωμένο προλογικά, λογικά, διαλεκτικά. Τὸ βιωματικὸ αὐτὸ ρεῦμα πού περιεχόμενο ἔχει: ἔννοιες, εἰκόνες, γνώσεις κλπ., ἀκίνητο καὶ ἀμετάθετο σὲ χρόνο καὶ τόπο, κινεῖται ἀπὸ τὸ ἄμεσο παρόν, ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη ἀνάδυση ψυχικῶν στοιχείων πρὸς τὸ παρελθόν.

'Επειδὴ ἡ ὀργάνωση τής Σ.Λ. ἐξαρτιέται καὶ καθορίζεται ἀπὸ τὸ βαθμὸ τής κοινωνικῆς ἐξέλιξης, τὸ αντικειμενικὸ ἐγώ περιεχόμενο ἔχει τὸ σύνολο τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἀτομικοῦ ψυχικοῦ βίου τοῦ ὑποκείμενου. 'Ακόμα τὸ αντικειμενικὸ ἐγώ, ὄντας αντικειμενοποιημένο παρελθόν, σάν πρῶτο ὄρο γιὰ τὸ σχηματισμὸ του, γιὰ τὴν ὀργάνωσή του, προϋποθέτει τὴ συγκράτηση τής πείρας τής κοινωνικῆς μάδας, πού θὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν πρακτικὴ τῆς δράσης. 'Ετσι λοιπόν, τὸ αντικειμενικὸ ἐγώ, ἀπὸ τὴ μιὰ φέρνει χαρακτήρα κοινωνικό, γιὰ τὴ πείρα εἶναι κοινὸ κτήμα τῆς ομάδας κι ἀπὸ τὴν ἄλλη χαρακτήρα ἀτομικό, γιὰ τὴ φυσικὰ ἐκδηλώνεται ἀχώριστα καὶ ἀδιάσπαστα μὲ τὸ ὑποκείμενο τῆς ομάδας. 'Ο Marx πάνω σ' αὐτό, στὸ ἔργο του: *Le travail Aliené* (1844) (*Revue Socialiste*, Fevrier, 1947, p. 161), γράφει ὅτι ὅταν λέμε ὅτι τὸ ἄτομο παίρνει συνείδηση ἑαυτοῦ σάν «ὄν πού προέρχεται ἀπὸ γένος», τότε λέμε ὅτι τὸ ὑποκείμενο δὲν ὑπάρχει σάν ἄτομο, σάν πρόσωπο, παρὰ πῶς «*le rapport avec lui-même s'identifie au rapport avec l'espèce presente et vivante*».

A. Ἀλληλεπίδραση τοῦ ἀτομικοῦ βιώματος ↔ κοινωνικῆς συνείδησης.

'Ετσι τὸ αντικειμενικὸ ἐγώ, παρουσιάζει καὶ μιὰ δευτέρη ἀντινομία: ὅτι ἀποτελεῖται, συγκροτιέται ἀπὸ α) τὸ ἀτομικὸ καὶ β) τὸ κοινωνικὸ βίωμα.

α) Τὸ ἀτομικὸ βίωμα εἶναι μέρος τοῦ κοινωνικοῦ βιώματος

έξαρτιέται, διαμορφώνεται και καθορίζεται απ' αυτό¹. Ειδικότερα :

Πρώτα τὸ ἀτομικὸ βίωμα εἶναι μέρος τοῦ κοινωνικοῦ βιώματος διαμορφωμένο ἀπὸ τοὺς βιολογικοὺς παράγοντες τοῦ ἀτόμου: ἰδιοσυγκρασία καὶ κληρονομικότητα. Δεύτερο, τὸ ἀτομικὸ βίωμα, ὅπως εἶπαμε, καθορίζεται ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ, γιατί τὸ ἄτομο ἀπὸ τὴ γέννησή του βρίσκεται ἐνταγμένο ἤδη μέσα σὲ ἓνα κοινωνικὸ ὄργανισμό, πὸν ὄχι μόνο προϋπάρχει ἀπ' αὐτὸ (τὸ ἄτομο), ἀλλὰ καὶ βρίσκεται σ' ὀρισμένο βαθμὸ συγκρότησης. Τριτο, τὸ ἄτομο βρίσκεται ἐνταγμένο ὄχι ἀπλά, μόνο στὸν κοινωνικὸ ὄργανισμό, —πὸν ταυτόχρονα τὸν συνιστᾷ,— ἀλλὰ καὶ σὲ μιὰ ὁμάδα, τάξη, οἰκογένεια, κλπ. Ἔτσι ἀπ' ἀρχῆς τὸ ἄτομο βρίσκεται ζωσμένο ἀπὸ κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς, πὸν προϋπάρχουν² καὶ τὸ καθορίζουν ἀναγκαστικά: γλώσσα, ἥθη, ἔθιμα, ἠθική, θρησκευτικὲς δοξασίες, πολιτικὴ, κοινωνικὲς καὶ ταξικὲς ἐπιδράσεις κ.ἄ.³.

Ὅμως τὸ ἄτομο δὲν στέκεται παθητικὰ ἀπέναντι στοὺς κοινωνικοὺς αὐτοὺς καθορισμοὺς, ἀλλὰ παίρνοντας στάση ἐνεργητικὴ τοὺς διαμορφώνει ἀνάλογα μὲ τοὺς ψυχωσματικούς του παράγοντες καὶ τὰ ἀτομικὰ βιώματά του. Παρόλο ὅτι τὸ κοινωνικὸ βίωμα εἶναι πρωταρχικὸ γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἀτομικοῦ, ἐτοῦτο τὸ ἀτομικὸ εἶναι ἡ φυσικὴ βάση τοῦ κοινωνικοῦ. Χωρὶς τὸ ἀτομικὸ δὲν ὑπάρχει κοινωνικὸ καὶ τὸ ἀντίστροφο. Τὸ ἀτομικὸ βίωμα εἶναι ταυτόχρονα καὶ κοινωνικὸ βίωμα. Τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀτομικοῦ βιώματος⁴ εἶναι περιεχόμενο κοινωνικὸ, πὸν ἐκδηλώνεται καὶ διαμορφώνεται κοινωνικά⁵, πὸν

1. Πρβ. G. G l é s e r m a n, *Le développement de la société socialiste. Principes scientifiques*, Moscou, 1970, p. 32 κέξ. C. J u n g, *La dialectique du moi et de l'inconscient*, p. 273 κέξ.

2. L. B r u h l, *Fonctions...* εἰσαγωγή.

3. Πρβ. E. D u r k h e i m, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, 1958, p. 31, βλ. καὶ Δ. Γ λ η ν ο ῦ, *Πλάτωνα Σοφιστής*, σ. 217. βλ. E v a n s - P r i t e h a r i, *Les religions de primitifs*, Payot 1971, p. 98.

4. Πρβ. F. G r e g o i r e, ὀ.π. σ. 59. J. M a i s o n e u v e, *La psychologie sociale*, PUF, 1974. G. G u s t o r f, ὀ.π. σ. 81-82 καὶ 104.

5. Ν. Μ π ο υ χ ᾶ ρ ι ν, Ἡ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, 1970 (1921), σ. 117.

καί τοῦτο ζεῖ μόνο μέσα στό ἀτομικό καί στή διαδοχή τοῦ ἀτομικοῦ μᾶ μόνο μέσα στήν κοινωνική ομάδα.

β) Ἄν εἶτανε δυνατό νά ἀναστρέψουμε καί νά ἀνεβοῦμε ἀντίθετα πρὸς τή φορά τῆς ἱστορικῆς κοινωνικῆς ροῆς, πρὸς τὰ πίσω δηλαδή καί νά ἀναπαραστήσουμε τὰ διαδοχικά στάδια τῆς κοινωνικῆς καί ψυχικῆς πορείας της, θά βλέπαμε τὸ ἀτομικό βίωμα νά ἐξασθενίζει βαθμιαία ἔτσι πού στίς καταβολές τῆς προανθρώπινης κοινωνίας, νά τείνει νά ταυτισθεῖ μὲ τὸ κοινωνικό βίωμα, τὴν κοινωνική συνείδηση. Τὰ ἄτομα ἐδῶ ἐνεργοῦν σάν βιολογική μονάδα κυρίως καί δροῦν ἀσυνείδητα. Ὅσο διαφοροποιεῖται καί διαμορφώνεται τὸ κοινωνικό βίωμα (ἢ ὁμαδικὰ ρυθμισμένη συνειδησιακὴ λειτουργία), τόσο διαμορφώνεται καί τὸ ἀτομικό, ἔτσι πού ἀσκώντας μὲ τὴ σειρά του καί τοῦτο ἀντίστροφη ἐπίδραση, ἀρχίζει νά διαγράφεται καί νά ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ κοινωνικό. Παρόλο πού ἡ κοινωνική συνείδηση καθορίζει τὴν ἀτομική, ὥστόσο ἐτούτη ἐκδηλώνεται καί πραγματώνεται τόσο σάν ἀτομική¹, ὅσο καί σάν κοινωνική. Ἡ κοινωνική συνείδηση ἀνεῖναι ἢ συνισταμένη τοῦ συνόλου τῶν ἀτομικῶν συνειδήσεων, ὅμως περικλείεται μέσα στήν ἀτομική καί ἐκδηλώνεται μ' αὐτή². Πολὺ χαρακτηριστικὰ ὁ Engels, σ' ἓνα γράμμα τοῦ στὸν Marx, τονίζει: «οἱ ἄνθρωποι κάνουν τὴν ἱστορία τους, ἀλλὰ μέσα σ' ἓνα περιβάλλον πού τοὺς καθορίζει». Ἡ φράση αὐτὴ διακριβώνει πολὺ καλά, ἂν καί πολὺ γενικά, τὴ θέση τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ: ἀπὸ τὴ μιὰ ἐξαίρει τὴν ἀτομική συνείδηση καί δὲν τὴν ἐξαφανίζει (ὅπως πολλοὶ τὸν κατηγοροῦν εἴτε ὅπως κάνει ἡ γαλλικὴ κοινωνιολογικὴ σχολή³, πού ὁ ἀρχηγός της ὀντοποιεῖ τὴν ΚΣ)

1. Πρβ. H. Lefebvre, ὁ.π. σ. 86-87 καί C. Jung, ὁ.π. σ. 162 κέξ. σχετικὰ μὲ persona-animus κλπ.

2. H. Lefebvre, ὁ.π. σ. 78 ὅπου γράφει: «Τὸ ἀτομικό καί τὸ παγκόσμιο συνδέονται σὲ κάθε πολιτισμένο ἄνθρωπο στήν ὑπαρξή του, στή μοναδική-ἀτομική ζωή του καί στίς ἰδιαιτέρες ἰδέες του». Βλ. καί E. Sapir, Anthropologie, éd. Minuit, 1967, p. 35-36.

3. E. Durkheim, Οἱ κανόνες τῆς κοινωνιολογικῆς μεθόδου, 1954, σ.5, ὅπου τὰ κοινωνικά φαινόμενα θεωροῦνται σάν πράγματα (choses).

κι από την άλλη τονίζει το περιβάλλον φυσικό και κοινωνικό¹ ιδιαίτερα και την καθοριστική επίδρασή του πάνω στη διαμόρφωση του ατομικού, μᾶς δίνει νά καταλάβουμε τή σχέση του όλου πρὸς τὸ μέρος².

Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν κοινωνικὴ συνείδηση καὶ στὴν ἀτομικὴ εἶναι σχέση πού ἐκδηλώνεται βασικά στὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων τῆς κοινωνικῆς ομάδας καὶ μέσα στὴν παραγωγικὴ πρακτικὴ δράση τους³. Βέβαια ὅταν μιλάμε γιὰ κοινωνικὴ συμπεριφορὰ δὲν ἐννοοῦμε τὶς ἐξωτερικὲς μόνο ἐκδηλώσεις ὅπως θέλουν οἱ μπηχαβιοριστές, μὰ καὶ τὴν ψυχολογία τους. Ἐδῶ βρισκόμαστε μπροστά στὸ πεδίο τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας. Γιατὶ βέβαια ἡ ψυχολογία τῶν ἀτόμων καθορίζεται πάντοτε ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες συνθήκες τῆς διαβίωσής τους μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους κι ἀπὸ δῶ τὸ ἄτομο ἀνάλογα μὲ τὴ θέση καὶ τὸ ρόλο του στὴν κοινωνικὴ παραγωγή, παίρνει τὶς ἀνάλογες στάσεις στὴ συμπεριφορὰ του στὶς διανθρώπινες σχέσεις.

Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ τόπος γιὰ συστηματικὴ ἐξέταση τῶν διαφορῶν ἀστικῶν ἀπόψεων πάνω στὸ θέμα. Θ' ἄρκεστοῦμε πρόχειρα στὶς ἀπόψεις τοῦ J. Piaget, πού ἄσκουν ἐτούτη τὴ στιγμή στὸ χῶρο τῆς Δύσης, μεγάλη ἐπίδραση. Ἀνάμεσα στὸ βιολογικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ, γράφει ὁ Piaget, ὑπάρχει τὸ νοητικὸ· τὸ παιδί δὲν ἀποδέχεται παθητικὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ κοινωνικοῦ· ἄσκει ἰσότιμη ἐπίδραση⁴. Μὰ ἂν σκεφτοῦμε πῶς ἡ προοδευτικὴ ὀριμότητα τοῦ παιδιοῦ βρίσκεται ἀκατάπαυτα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ὀριμάζει μέσα σ' αὐτό, δὲν θὰ μπορέσουμε νά δώσουμε ποτὲ ἴση καθοριστικὴ ἀξία στὸ ἀτομικὸ καὶ στὸ κοινωνικὸ⁵. Βέβαια τὸ κοινωνικὸ, ἔχει φορέα του τὸ ἄτομο μὲ τὸ γονότυπό του, μὰ αὐτὸ πάντα διαμορφώνει ἐνεργητικὰ τὸ φαινότυπό του, κάτω ἀπ' τὸ κοινωνικὸ. Ὁ J. Ziegler γράφει πῶς ἡ ἀποψη τοῦ Piaget εἶναι: «μιὰ παραλλη-

1. M. Merleau-Ponty, ὁ.π. σ. 199-202, σχετικὰ μὲ κοινωνικὲς-ἀτομικὲς δυνάμεις.

2. I. Β. Μάλοουμπεργκ-Β. Σαντόσκι-Ε. Γιουντίν, Θεωρία Συστημάτων, φιλοσοφικὰ καὶ μεθοδολογικὰ προβλήματα, 1979, σ. 166.

3. Πρβ. A. Chertouline, ὁ.π. σ. 110.

4. J. Piaget, Études sociologiques, p. 17-18 καὶ 32 κέξ.

5. Βλ. Δ. Γληνοῦ, Πλάτωνα Σοφιστής, σ. 17 κέξ. καὶ J. Maisonneuve, ὁ.π. σ. 22.

λία ανάμεσα στα κοινωνικά και πνευματικά γεγονότα»¹. 'Η προσπάθεια για ισοτιμία ανάμεσα στο άτομικό και στο κοινωνικό για τόν καθοριστικό τους ρόλο, έρχεται από τήν ιδεαλιστική φιλοσοφική θέση του τής όντολογικής ισοτιμίας : Είνα.-Νοείν. 'Η συνέπεια τής θέσης αὐτῆς στο κοινωνικό πεδίο βρίσκεται στο πῶς: μέσα στήν ταξικά διαρθρωμένη κοινωνία άτομικό - κοινωνικό ἀλληλοκαθορίζονται ισότιμα, ἐπόμενα κάθε ιδεολογία και τῆς ἄρχουσας τάξης βασικά, δέν καθορίζεται ἀπό τήν κυρίαρχη θέση τῆς στήν παραγωγή κ.ἄ., μά διαμορφώνεται ἀπό τήν ἀνάμεσα στο ἀτομικό-κοινωνικό ισότιμη ἀμοιβαία συνάφεια. "Ἐτσι οἱ ταξικές ἀντιθέσεις ξεφτάνε, γιατί ἀρκεῖ μία καλή συνεννόηση ἀνάμεσα στα ἄτομα και τίς ἀντιμαχόμενες τάξεις, για νά λυθοῦν τὰ προβλήματα.

B. 'Η κοινωνική θεώρηση

Τὸ ἀντικειμενικό ἐγὼ διαπιστώνεται πῶς εἶναι τὸ ἔμμεσο βιωματικό ρεῦμα τοῦ ΣΠ· ἂν και ἔχει ἀτομικό περιεχόμενο, ὅμως εἶναι φανερό πῶς αὐτὸ τὸ περιεχόμενο ἔχει χαρακτήρα κοινωνικό και εἶναι πλαισιωμένο ἀπὸ κοινωνικά γεγονότα². Ἀναπολώντας τὰ περασμένα τὸ ἄτομο διαπιστώνει βέβαια ὅτι εἶναι δικό του ζήσιμο, ὅμως πάντοτε αὐτὸ πλαισιώνεται ἀναγκαστικά ἀπὸ κοινωνικά γεγονότα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει και στα ἄλλα ἄτομα· ὁ καθένας ἔχει τὸν κοινωνικό - ἀτομικό κύκλο τῶν βιωμάτων του, ἰδεῶν κ.ἄ. κι ἀπὸ δῶ ξεκινάει, μαζί με τῆ θέση-ρόλου του μέσα στο κοινωνικό καταστημένο, ἡ στάση πού παίρνει τὸ ἄτομο ἀπέναντι στοὺς ἄλλους.

Βασικά ἡ κοινωνική στάση τοῦ ἀτόμου εἶναι μία δυναμική μεταβολή, πού καθορίζεται πάντοτε ἀπὸ προηγούμενες καταστάσεις, πού μπορεῖ νά εἶναι:

I. Οἱ μόνιμες: I. ἡ κοινωνικοποίηση τοῦ ἀτόμου· αὐτὴ καθορίζεται ἄμεσα α) ἀπὸ τὰ ὕλικά παραγωγικά προτσέσα και β) ἀπὸ τὸ δομημένο τρόπο ζωῆς· δηλαδή: συνθήεις ταξικές, οἰκογενειακές, ἐπάγγελματικές και τήν ἀπόκτηση ιδεολογικοῦ ὀπλισμοῦ πού συγκροτιέται ἀδιάκοπα³ ἀπὸ τῆ γέννηση τοῦ ἀτό-

1. J. Ziegler, Sociologie et contestation, éd. Gall. 1969, p. 229.

2. Bl. M. Halbwachs, ὁ.π.σ. 28 κέξ..

3. Bl. E. Goffman, Asiles. Études sur la condition sociales de maladie mentaux: éd. Minuit, 1968 και A. Besson, Histoire et experience du moi, éd. Flammarion, 1971.

μου, πού 2. τις διαμορφώνει ενεργητικά : με τή βοήθεια τής κοσμικής εικόνας, τών ψυχικῶν μηχανισμῶν (: ἀπόθησις, προβολῆς, μετάθεσης, ταύτισης, ἐξιδανίκευσης κ.ἄ.) και με τις κοινωνικές κλπ. ἀπαγορεύσεις, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἡδονῆς (plaisir) στὴν ἀρχὴ τῆς πραγματικότητας κλπ..

II. Οἱ περιστασιακὲς ἐπιδράσεις μέσα στις συγκεκριμένες ἄμεσες συνθήκες τοῦ ἄμεσου παρόντος: οἱ σχέσεις του με τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, πού ἄμεσα ξεπετάγονται μέσα στὴν ἐργασία του, ἀπ' τὴ θέση-ρόλο του κλπ.

III. Ἡ συνισταμένη πάντοτε και τῶν δύο παραπάνω παραγόντων κανονίζουν τὴ ψυχολογία τοῦ ἀτόμου και τὴ συμπεριφορὰ του μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα στις σχέσεις του με τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους¹.

Ἐπειδὴ ἐδῶ δὲν θὰ καταπιαστοῦμε συστηματικὰ με τὰ παραπάνω, θ' ἀρκεστοῦμε σὲ μερικὲς ἀπόψεις. Εἰδικότερα, βασικὸ ρόλο στὸ σχηματισμὸ τῆς ἀτομικῆς και κοινωνικῆς συνείδησης τοῦ ὑποκειμένου και τὸ σχηματισμὸ τῆς ψυχολογίας του, τῆς ἰδεολογίας του και τῆς φιλοσοφίας του, βρίσκεται: στὴν κοσμικὴ εἰκόνα πού σχηματίζει και διαμορφώνει μέσα στὴν κοινωνία². Ἡ κοσμικὴ εἰκόνα εἶναι πιὸ ἀτελής ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση και τοῦτο γιατί εἶναι ἀσυστηματοποίητη και γεμάτη ἀντιφάσεις εἰκόνα, σὲ ἀντίθεση με τὴ φιλοσοφικὴ, πού εἶναι προσπάθεια γιὰ συστηματικὰ σχηματισμένη και ἐπιστημονικὰ διαμορφωμένη κοσμικὴ εἰκόνα. Τὴν κοσμικὴ εἰκόνα, σ' ἀντίθεση με τὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση, τὴν ἀποκοτῶν ὅλα τὰ ἄτομα τῆς κοινωνίας και τοῦτο γιατί τοὺς ἐπιβάλλεται ἀσυνείδητα ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ κοινωνικοῦ ἐποικοδομήματος.

Ἡ κοσμικὴ εἰκόνα δὲν εἶναι παρὰ ἡ : ὑποκειμενικὰ³

1. Βλ. Βιβλιογραφία γιὰ κοινωνικὴ ψυχολογία στή σ. 253 πὸ πάνω και R. R u y e r, L'inconscience, la fausse conscience et l'inconscient (J. de Psychologie nouvelle et pathologie, No 3, 1966, p. 257-289) ὅπου ὑποστηρίζει πὼς ἡ σφαλερὴ συνείδηση ὀφείλεται στὴ δράση τοῦ ἀσυνείδητου, μὰ πού τὸ θεωρεῖ μεταφυσικὴ ἀρχή.

2. Βλ. Δ. Γ λ η ν ο ὦ, ὁ.π. σ. 17 κέξ.

3. Πρβ. X. Θ ε ο δ ω ρ ῖ δ η, Ἐπίκουρος, σ. 27 και Δ. Γ λ η ν ο ὦ, ὁ.π. σ. 19 κέξ.

διαμορφωμένη ΚΣ καὶ τὰ ἀσυνείδητα ἀντιληπτὸ ἐποικοδόμημα ἀπὸ τὸ ἄτομο. Δὲν εἶναι ἀκόμη στατική οὔτε παθητική ἢ κοσμική εἰκόνα: ἀλλὰ ἀντίθετα διαμορφώνεται συνέχεια καὶ ἀλλάζει μορφή ἀνάλογα καὶ σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἀνάπτυξη καὶ μεταβολή στο ἐποικοδόμημα, στὴ διανοητική ἀνάπτυξη μὲ τὴν αὐξανόμενη πείρα τοῦ ὑποκείμενου στὴν παραγωγική δράση του μέσα στὴ κοινωνία.

Σ' ἀντίθεση μὲ τὴν κοσμική εἰκόνα, ἢ φιλοσοφική θεώρηση κάθε φορά, εἶναι ἡ ἐπιστημονική καὶ συστηματική εἰκόνα, ποὺ διαμορφώνεται συνείδητὰ ἀπὸ τὸν ὑποκείμενο, σὰν ἀτομική συνείδηση, ἀλλὰ ἀσυνείδητα, σὰ κοινωνική συνείδηση, ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ψυχολογικῶν τάσεων καὶ κοινωνικῶν ὑποβολῶν ποὺ ἐξαρτιοῦνται ἀπὸ τὴν ταξική του τοποθέτηση μέσα στὴν κοινωνία. Καὶ τοῦτο γιατί ἡ ἐπίδραση τῆς κοινωνικῆς συνείδησης πάνω στὴν ἀτομική συνείδηση εἶναι ὄχι μόνο πολυπόικλη ἀλλὰ καὶ καθοριστική, χωρὶς νὰ πάσουν φυσικά, νὰ ἀλληλεπιδροῦνται, ἀφοῦ ἡ ἀτομική εἶναι ὁ φορέας τῆς κοινωνικῆς συνείδησης.

Κι ἀκόμη, στὴν ταξική κοινωνία, ἡ κυρίαρχη φιλοσοφική θεώρηση, μιᾶς δοσμένης ἐποχῆς ποὺ συστηματοποιεῖ τὴν ἰδεολογία της, εἶναι ἡ κάθε φορά, διανοητική προσπάθεια τῆς ἐκάστοτε κυρίαρχης κοινωνικῆς τάξης, νὰ ἐνταχθεῖ μέσα στο εἶναι καὶ γίγνεσθαι ἀρμονικά, ἔτσι ποὺ νὰ δικαιῶνει καὶ νὰ σταθεροποιεῖ τὴν ἡγετική καὶ κυρίαρχη θέση της, μέσα στὴν ταξική ἱεραρχία τῆς κοινωνίας αὐτῆς.

Εἰδικότερα, τόσο ἡ κοσμική εἰκόνα σὰν τὸ ὑποκειμενικὰ ἀσυνείδητα, ὅσο καὶ τὸ συστηματικὰ διαμορφωμένο ἐποικοδόμημα, σχηματίζεται καὶ καθορίζεται:

A. Ἀπὸ τὴν ψυχολογία καὶ ἰδεολογία τῆς ἄρχουσας τάξης καὶ τῆς κοινωνικῆς τάξης ποὺ ἀνήκει τὸ ὑποκείμενο.

B. Ἀπὸ τὸ στατικὸ ἢ δυναμικὸ ἀντίκρουσμα τοῦ εἶναι.

A. Στὴ διαμόρφωση τῆς γενικῆς ἰδεολογίας καὶ τῶν ψυχικῶν διαθέσεων τοῦ ὑποκείμενου, ἡ ψυχολογία καὶ ἡ ἰδεολογία τῆς ἄρχουσας τάξης θὰ παίξει ἀποφασιστικὸ ρόλο.

Ἐπειδὴ οἱ ἰδεολογίες τῶν κοινωνικῶν τάξεων δὲν εἶναι χω-

ριστές και ανεξάρτητες μεταξύ τους, αλλά αντίθετα αλληλεπιδρούνται άσταμάτητα, βγαίνει ότι και οι ιδεολογίες δεν είναι άμιγεις. Όστοςό βασικό είναι να παρατηρήσουμε ότι η ιδεολογία της άρχουσας τάξης έχει αποφασιστική και καθοριστική επίδραση πάνω σ' όλοκληρη την κοινωνία. Η ιδεολογία αυτή σά φιλοσοφία και θρησκεία προβάλλεται με τὰ σχολεία και τὰ πνευματικά ιδρύματα (πανεπιστήμια, εκκλησία, κ.ά.) και επιδρά σ' όλες τις πνευματικές εκδηλώσεις: τέχνη, θεωρίες, φιλοσοφία, κλπ., σάν ή μόνη σωστή, πράγμα πού διαμορφώνει τὰ άτομα και τὰ επηρεάζει στο σχηματισμό τής κοσμικής εικόνας και φιλοσοφίας τους. Και μιά και ή ιδεολογία τής κάθε τάξης είναι φορμαρισμένη έτσι πού να εκφράζει και να δικαιώνει τὰ συμφέροντά της, βγαίνει ότι και ή ιδεολογία τής άρχουσας τάξης διαβρώνει και άλλοτριώνει αποφασιστικά ως ένα σημείο την ιδεολογία και νοοτροπία τών άλλων κατώτερων τάξεων. Είναι φυσικό έτσι, ότι κατά κανόνα τὰ άτομα τών άλλων τάξεων, να ασπάζονται απόψεις και νοοτροπίες (συνειδητά ή άσυνειδητά) ξένες πρὸς εκείνες τής τάξης τους, πού αντιστρατεύονται τὰ ίδια τὰ συμφέροντά τής τάξης τους και στρέφονται ενάντια τοῦ έαυτοῦ τους.

Ειδικότερα τὸ περίγυρο τής καταστημένης κοινωνικής τάξης μπορεί να αναλυθεί: 1) Στο οἰκογενειακό, 2) Στο σχολικό, 3) Στο επαγγελματικό.

1) Ἀπό τὸ οἰκογενειακό περίγυρο ακόμη τὸ άτομο σχηματίζει τις πρώτες αντιλήψεις του και σιγά-σιγά, σύμφωνα με τήν ατομική ιδιοσυγκρασία του, τακτοποιεί τὸ χάος τών έντυπώσεων τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι. Σχηματίζει τις πρώτες βάσεις τής κοσμοερμηνείας του και τής βιοερμηνείας του, πού διαρκῶς μετασχηματίζονται στη διάρκεια τής ζωής του. Μιά σύνθεση από ύποκειμενικές και αντικειμενικές επιδράσεις παίζουν αποφασιστικό ρόλο. Ὑποκειμενικές, γιατί τὸ άτομο φέρνει τις κληρονομικές καταβολές του, τήν ιδιοσυγκρασία του και τις διεργασίες τοῦ άσυνείδητου (ψυχικά τραύματα, συμπλέγματα, κ.ά.) και αντικειμενικές, γιατί τὸ άτομο επιδράται άμεσα από: τήν οικονομική κατάστασή του, απ' τις απόψεις τών γονέων του, τις πράξεις τους, τις ιδέες τους πού κι αυτές είναι

ένα κρᾶμα: ἀπὸ τὶς δικές τους, τῆς τάξης τους καὶ τῆς ἰδεολογίας τῆς ἄρχουσας τάξης ἀπόψεις. Ἐτσι τὸ ἄγουρο διανοητικά, μικρὸ ἄτομο, βρίσκεται ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή κάτω ἀπὸ ἐπιδράσεις τέτοιες πὺν ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἀνάπτυξη καὶ διαμόρφωση τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς νοοτροπίας του.

2) Ἐκεῖ ὅμως πὺν ἡ ἐπίδραση τῆς ἰδεολογίας τῆς ἄρχουσας τάξης βρίσκεται σὲ διαβρωτικὸ κορύφωμα, εἶναι ἡ σ χ ο λ ι κ ἡ περίοδος. Ἐδῶ προβάλλονται ἄμεσα οἱ βασικὲς ἔννοιες τῆς ἰδεολογίας τῆς ἄρχουσας τάξης. Ἐδῶ τὸ πνευματικὰ ἀνώριμο ἄτομο, ἀποχτᾶ στοιχεῖα ἰδεολογίας πὺν δύσκολα ἀργότερα μπορεῖ νὰ τὰ ἀποτινάξει καὶ πὺν ἔρχονται σ' ἀντίθεση μὲ τὰ συμφέροντα τῆς τάξης του. Ὡστόσο ἀργότερα, τὰ στοιχεῖα αὐτά, πὺν ἀπόκτησε στὴ σχολικὴ περίοδο, θὰ διαμορφωθοῦν μέσα στοῦ:

3) Ἐπαγγελματικὸ περίγυρό του. Ἐδῶ θὰ ἀναπτυχθοῦν μέσα του κριτικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ καὶ πρακτικὴ δράση, πὺν θὰ τὸν φέρουν, εἴτε σ' ἀντίθεση μὲ τὰ σχολικὰ στοιχεῖα τῆς ἰδεολογίας του, εἴτε θὰ δυναμωθοῦν, ἀνάλογα μὲ τὴν κοινωνικὴ τοποθέτησή του. Ἐτσι ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὴν α) πραγματικότητα, β) μὲ τὴν ἰδεολογία τῆς τάξης του, γ) μὲ τὶς ἰδεολογίες τῶν ἄλλων τάξεων. Τὸ νεαρὸ ἄτομο βρίσκεται μπλεγμένο σ' ἓνα χάος ἀπὸ ἔννοιες, ἰδεολογίες κ.ἄ., πὺν τὸ φέρνουν σὲ σύγχυση καὶ ἡ ταξικὴ πάλη τοῦ ξεσκεπάζεται σ' ὄλη τῆς τὴν ὄρμη. Ἡ ἀρχικὴ κοσμοθεωρία καὶ βιοθεωρία του μεταβάλλεται καὶ διαμορφώνεται σιγά-σιγά¹.

Σὲ συνάρτηση μὲ τὰ παραπάνω μπαίνει κι ἓνα ἄλλο πρόβλημα, πὺν ἀφορᾶ τὴν ἐπιστημονικὰ διαμορφωμένη κοινωνικὴ θεώρηση. Μπορεῖ τὸ μονωμένο ἄτομο πὺν θεωρεῖ τὰ κοινωνικὰ γεγονότα καὶ πὺν ταυτόχρονα παίρνει μέρος σ' αὐτά, νὰ τὰ ἐρμηνεύει καὶ νὰ ἐπιδράσει σ' αὐτά ἐπιστημονικά;

Ἐδῶ εἶναι ἓνα πρόβλημα ἀκριβῶς πὺν φέρνει τὴ σφραγίδα τῆς ταξικότητας, γιὰτὶ κάθε τάξη προσπαθεῖ («νὰ δεῖ») τὰ κοινωνικὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς, ἀπὸ τὰ συμφέροντά τῆς.

1. Πρβ. Introduction à la psychologie sociale, éd. Larousse, t. I, 1972, p. 22.

Και τούτο γιατί τὸ κοινωνικὸ πεδίο, δὲν εἶναι ἓνα τμήμα τοῦ ὄντος, πὺ μπορεῖ νὰ τὸ πάρεις σὰν ξέμακρο (ὄπως μὲ τὸ φυσικὸ, κλπ.) γιὰ τὶς τύχες του, ἀλλὰ ἀντίθετα εἶναι τὸ πεδίο τῶν πιὸ αἰματηρῶν ἀγῶνων, τὸ πεδίο πὺ τὸ ἄτομο τὸ διαμορφώνει καὶ διαμορφώνεται ταυτόχρονα ἀπ' αὐτό. Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται καὶ τὸ ναυάγιο τῆς ἀστικῆς κοινωνιολογίας.

Ἐπὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Α. Comte, προσπαθεῖ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο: οἱ ὑποκειμενικὲς, ἀντικειμενικὲς, νοολογικὲς, βιολογικὲς κατευθύνσεις καὶ γενικὰ οἱ διάφορες ἀποχρώσεις τῆς ἀστικῆς κοινωνιολογίας, ὀφείλονται στὶς τάσεις γιὰ ἀκίνησια τοῦ ὄντος, γιὰ σταμάτημα τῆς κίνησης, ἔτσι πὺ νὰ καταλήγουν στὸ χωρισμὸ τοῦ ὑποκειμένου ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο καὶ τὸ φτάσιμο τελικὰ σὲ α ῤιγοῖ ὑπερβατικὴ ἐξάρτηση, χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ ἐρμηνέψουν οὔτε τὰ πιὸ ἀπλά κοινωνικὰ γεγονότα. Τὸ πολὺ φτάνουν σὲ στατιστικὰ ἀποτελέσματα καὶ σὲ κανόνες μὲ τόσες ἐξαιρέσεις, πὺ στὸ τέλος οἱ τελευταῖες γίνονται ὁ κανόνας.

Πῶς μπορεῖ, λοιπόν, τὸ ὑποκείμενο, τὸ ἄτομο, ὁ κοινωνιολόγος, πὺ θεωρεῖ τὰ κοινωνικὰ γεγονότα καὶ πὺ ταυτόχρονα παίρνει ἐνεργὸ μέρος σ' αὐτά, νὰ κάνει κοινωνιολογία; Ἐδῶ κοινωνιολόγος καὶ κοινωνία βρίσκονται σὲ ἀδιάσπαστη ἀντιθετικὴ ἐνότητα: τὸ ὑποκείμενο πὺ θεωρεῖ τὰ κοινωνικὰ γεγονότα εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἀντικείμενο, συμμετέχει μὲ τὶς πράξεις του καὶ τὶς ἐνέργειές του στὸ κοινωνικὸ γίγνεσθαι. Σὺγχρονα θεωρεῖ τὰ γεγονότα καὶ ἀποτελεῖ μέρος τῶν γεγονότων, συντελεῖ κι αὐτὸς στὴ δημιουργία τῶν γεγονότων. Ἐτσι εἶναι σὲ θέση νὰ ξεπεράσει τὰ δυὸ βασικὰ ἐμπόδια: τὸν ὑποκειμενισμό του καὶ νὰ κάνει ταυτόχρονα ἀντικειμενικὴ θεώρηση; Ἐχουμε πεῖ ὅτι ἡ σκοπευτικὴ γωνία πὺ βλέπει τὰ γεγονότα τὸ ὑποκείμενο εἶναι ἡ τάξη του. Γι' αὐτὸ κι ὁ ὑποκειμενισμὸς του καθορίζεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ταξικότητά του. Κάθε τάξη βλέπει τὴ μιὰ πλευρὰ τῆς ἀλήθειας, ἓνα μέρος τῆς ἀλήθειας.

Τὴν ἀλήθεια τὴ βλέπει μόνον ἡ πρωτοπόρα τάξη. Μήπως ἡ ἀστικὴ τάξη τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνόδου της καὶ στὴ πάλῃ της ἐνάντια στὴν τάξη τῶν εὐγενῶν καὶ τοῦ κλήρου δὲν θεμελίωσε καὶ ἀνάπτυξε μιὰ σειρὰ ἐπιστῆμες; Κι ἀκριβῶς σὰν ἔπαψε νὰναι τάξη

πρωτοπόρα, ἀφοῦ ἔγινε κυρίαρχη τάξη, πισωπατώντας καὶ ἀπορίχνοντας τὶς πρωτοπόρες ἀντιλήψεις τῆς, προσπάθησε καὶ προσπαθεῖ νὰ φρενάρει, μὲ καινούργιες θεωρήσεις, σ' ὄλο τὸ πεδίο τοῦ εἶναι κι ἰδιαίτερα στὴν κοινωνιολογία, τὴν κοινωνικὴ κίνηση. Ὅμως ἐκεῖ ποῦ ἄφησε τὴ σωστὴ καὶ ἐπιστημονικὴ θεώρηση τῆς κοινωνικῆς κίνησης (ἢ ἀστικὴ τάξη προβάλλοντας τώρα τὴ σφαιερὴ συνείδησή τῆς) τὴ συνεχίζει ἢ νέα ταξικὴ πρωτοπορία τῆς κοινωνικῆς κίνησης, προωθώντας τὴν¹.

Νά, γιὰ τὴν πρῶτα, ὁ κοινωνιολόγος, τὸ ὑποκείμενο, δὲν μπορεῖ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴ ταξικὴ, ὑποκειμενικὴ θεώρηση τῆς κοινωνικῆς κίνησης. Ὅμως μπορεῖ ὁ ὑποκειμενισμὸς του, δεῦτερο, νὰ ἔρθει σὲ ἀρμονία καὶ νὰ συμπορεύεται μὲ τὴν ἀντικειμενικὴ κοινωνικὴ κίνηση, ὥστε ἡ θεώρησή του νὰ εἶναι ἢ κατὰ προσέγγιση σωστότερη, ὄντας ὅμως ἐνταγμένος καὶ ψυχολογικὰ ἐναρμονισμένος μὲ τὴν ἰδεολογία καὶ τὶς ψυχικὲς διαθέσεις τῆς ἀνερχόμενης πρωτοπόρας τάξης τῆς κοινωνίας.

Ὅμως θὰ θέλαμε, ἐδῶ, στὸ σημεῖο αὐτὸ, νὰ θέσουμε κι ἓνα ἄλλο πρόβλημα: μπορεῖ ὁ κοινωνιολόγος σὰν ἄτομο μονωμένο νὰ συλλάβει τὸ κοινωνικὸ γίνεσθαι στὶς λεπτομέρειές του καὶ ταυτόχρονα στὸ σύνολό του, ὥστε νὰ ξεπεράσει τὸ βασικὸ κοινωνιολογικὸ πρόβλημα: ὄχι νὰ γνωρίζει μόνον τὴν κατεύθυνση τῆς κοινωνικῆς κίνησης καὶ νὰ προβλέπει τοὺς στόχους τῆς ἀλλὰ: νὰ μπορεῖ νὰ προσδιορίσει μὲ ἀκρίβεια καὶ τὸ χρόνο τῆς πραγμάτωσης τοῦ στόχου τῆς κοινωνικῆς κατεύθυνσης²; Ἄς τὸ δοῦμε.

Πρῶτα τὸ ὑποκείμενο σὰν κοινωνιολόγος μπορεῖ νὰ εἶναι σὰν ἄτομο ὄχι ἐνταγμένο ἀλλὰ ἀνεξάρτητο ἀπὸ ὀργανωμένες ὁμάδες: πολιτικὲς, ἐργατικὲς, συνδικαλιστικὲς, ἐπαγγελματικὲς, κ.ἄ. Εἶναι φυσικὸ σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, πὼς ὁ κοινωνιολόγος δὲν μπορεῖ νὰ θεωρήσει τὸ ἄμεσο ἱστορικο-κοινωνικὸ γίνεσθαι πάρα πολὺ γενικά, γιὰ τὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ συλλάβει

1. Βλ. L. Goldmann, *Marxisme et science humaine*, Gallimard, 1970, p. 7-15.

2. Ν. Μπουχάριν, ὁ.π. σ. 53.

ταυτόχρονα στο σύνολό του και στις λεπτομέρειές του. Δέν τοῦ εἶναι δυνατό νάχει ἄμεση ἀντίληψη ταυτόχρονα τῆς ψυχολογίας, τῆς ἰδεολογίας τῶν ἀτόμων στις διάφορες μορφές πού παίρνουν ἀδιάκοπα, ὅσο μεταβάλλονται μέσα στήν κοινωνική κίνηση και δράση.

Ἄπ' τὸ ἄλλο μέρος ἡ ἄμεση συνολική θεώρησή του ἀναγκαστικά περιορίζεται σὰ στενὰ πλαίσια τῆς ἄμεσης ἐμπειρίας του. Κι ἀκόμη ἂν θελήσει νά χρησιμοποιήσει στατιστικά δοσμένα, ἐκθέσεις ἀπό διάφορες μεριές, και ἀντιλήψεις ἀπό διάφορους μελετητές, τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἔχουν πάψει πιά νά ἀνταποκρίνονται στοῦ ἄμεσο κοινωνικό γίνεσθαι και ἐκφράζουν μορφές και καταστάσεις πού ἀνήκουν στοῦ παρελθόν. Ἔτσι τοῦ ξεφεύγει ἡ ἄμεση και ζωντανή κοινωνική κίνηση και τὸ πολὺ μπορεῖ νά προβλέψει μακρινές σκιαγραφήσεις τῶν μελλοντικῶν κοινωνικῶν διαμορφώσεων.

Ἀσφαλῶς, ὁ κοινωνιολόγος σὰ μέλος πολιτικῆς ομάδας εἴτε συνδικαλιστικῆς εἴτε ἐπαγγελματικῆς κ.ἄ., θὰ βρίσκεται σὲ πλεονεκτικότερη θέση ἀπὸ τῆ μονωμένη θεώρησή του σὰν ἄτομο. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι οἱ παρατηρήσεις του και οἱ γενικεύσεις του, ἀφοῦ τίς διαμορφώνει ἀπὸ κοινωνιολογικὸ ὕλικὸ μέσα ἀπὸ τίς ομάδες αὐτές πού εἶναι ἐνταγμένος, θὰ ἔχουν μεγαλύτερη ἀκρίβεια γιατί θὰ ἔρχονται ἀπὸ πολυποίκιλες και πολύμορφες πηγές, ἔτσι ὥστε ἡ ἱκανότητά του γιὰ μελλοντικές προβλέψεις στήν κοινωνική κίνηση αὐξάνεται.

Ὅμως ὅπως εἶναι φυσικό, οὔτε ἀπὸ μιὰ τέτοια (σκοπιὰ) θέση μπορεῖ νά προσδιορίσει τὸ χρόνον πραγμάτωσης ἐνοῦ κοινωνικοῦ στόχου. Τὸ κοινωνικὸ γίνεσθαι εἶναι πολὺπλοκο γιατί συντελεῖται ἀπὸ τὰ ζωντανὰ ἄτομα πού βάζουν σκοποὺς γιὰ πραγμάτωση, πού ἀδιάκοπα ἀλλάζει ἡ ψυχολογία τους και πού ἡ γενική συνισταμένη τῶν βουλήσεών τους, ὄντας πάνω ἀπὸ τίς ἀτομικές βουλήσεις, εἶναι ἀδύνατο νά σταθμισεῖ.

Ὁ κοινωνιολόγος, τρίτο, μπορεῖ νά βρεθεῖ σὰν ἡγέτης ἢ σὰν μέλος τῆς ἄμεσης ἡγεσίας ἐνοῦ κόμματος. Τώρα εἶναι ἐπόμενο ὅτι εἶναι δυνατό νά ἐπιδράσει ἀποφασιστικά πάνω στήν πορεία τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι, ἀφοῦ μπορεῖ ν' ἀντλεῖ περισσότερες πληροφορίες και νά ἐποπτεύει τὸ μεγαλύτερο μέρος

μιᾶς κοινωνικῆς κίνησης. Ὡστόσο ὅμως ἡ διάρθρωση ἑνὸς ἀστικοῦ π.χ. κόμματος, εἶναι τέτοια, ὥστε νὰ μὴ μπορεῖ παρὰ κατὰ προσέγγιση νὰ προβλέψει τὶς μελλοντικὰς ἐξελίξεις. Ποιᾶς προϋποθέσεις πρέπει νὰ πληρῶνει μιὰ ὀργανωμένη κοινωνικὴ ὁμάδα, ἕνα πολιτικὸν κόμμα γιὰ νὰ κάνει, ὁ ἐνταγμένος σ' αὐτὸ κοινωνιολόγος, σωστὴ θεώρηση τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι;

Εἶπαμε ὅτι γιὰ νὰ γίνῃ μιὰ ὅσο παίρνει σωστὴ πρόβλεψη τῶν ἄμεσων καὶ ἀπώτερων μελλοντικῶν μορφῶν ποῦ θὰ πάρει τὸ κοινωνικὸ γίνεσθαι καὶ ταυτόχρονα νὰ προσδιορισθεῖ ὁ χρόνος τῆς πραγμάτωσής, θὰ πρέπει νὰ συλληφθεῖ ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα ἀπὸ τὴν ἄποψη;: 1) τοῦ σὺ ν ο λ ο υ, δηλαδὴ ν' ἀπλωθεῖ σὲ πλάτος καὶ 2) ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς λ ε - π τ ο μ έ ρ ε ι α ς, δηλαδὴ νὰ εἰσχωρήσῃ σὲ βάθος ἔτσι ποῦ 3) νὰ μπορεῖ νὰ πιάνῃ τὴν ἄμεση καὶ ζωντανὴ κίνησή του.

Αὐτὲς οἱ προϋποθέσεις καθορίζουν ἀναγκαστικὰ καὶ τὴν ὀργανικὴν διάρθρωση: ἑνὸς κόμματος (ὀργανισμοῦ κ.ἄ.). Πρέπει αὐτὸ νὰ ἀπλωθεῖ σ' ὅλη τὴν κοινωνικὴν διάρθρωση, σὲ πλάτος καὶ ταυτόχρονα νὰ εἰσχωρήσῃ σὲ βάθος, ἔτσι ποῦ ν' ἀγκαλιάζει μὲ τὰ μέλη του ὅλο τὸ κοινωνικὸ γίνεσθαι: ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὰς τους. Ἐχοντας πληροφορίας ἀπὸ τὸ πλάτος τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι καὶ ταυτόχρονα πληροφορίας πρόσφατες, σὲ κάθε στιγμή καὶ ἀδιάκοπα, ἔτσι ποῦ νὰ πιάνῃ τὸ σφίγμὸν, τὴν ψυχολογία τοῦ ἀτόμου στὴν κοινωνικὴ κίνηση; θὰ μπορεῖ νὰ προσδιορίσῃ τὴν κατεύθυνση τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι καὶ τὸ χ ρ ό ν ο τῆς πραγμάτωσής τοῦ σ τ ό χ ο υ, ὅσο εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν μεγαλύτερη προσέγγιση, μέσα στὴν ἀδιάκοπη διαλεχτικὴ πορεία τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος.

B. Εἶδαμε ὅτι ἡ διάνοια τοῦ ὑποκείμενου διαβρώνεται ἀπὸ τὴν ἰδεολογία τῆς ἄρχουσας τάξης. Ὡστόσο ἡ τάξη του εἶναι ἡ «σκοπευτικὴ γωνία» ἀπ' ὅπου τὰ ἄτομα ἀντικρύζουν τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα: φυσικὴ καὶ κοινωνικὴ.

Μέσα στὴν τάξη του καὶ ἀπὸ τὴν τάξη του σχηματίζει τὴν βιοθεωρία καὶ κοσμοθεωρία του, γεμίζει ἡ κοσμικὴ εἰκόνα του. Τὸ ἄτομο ἔρχεται στὴ ζωὴ μέσα στὴν κοινωνικὴ του τάξη,

παίρνει τις συνήθειες της τάξης του, τη νοοτροπία και τις ψυχικές διαθέσεις της τάξης του και μεγαλώνει και αντρώνεται κάτω από την επίδρασή της. Έδω δουλεύουν ύποσυνείδητα ψυχολογικές άφορμές. Συναισθηματικές καταστάσεις και βουλητικές τάσεις, που το ύποκείμενο αποχτᾶ από την κοινωνική του θέση, την τάξη του και γενικά από ψυχολογικές διαθέσεις αποχτημένες από το περιβάλλον της τάξης του, συνειδητά ή άσυνείδητα, μόλις θελήσει να έξηγήσει το γύρω του κόσμο και να πάρει θέση μέσα σ' αυτόν, ή διάνοιά του θ' ακολουθήσει τη μιὰ από τις δύο διαμορφωμένες άρχές: τη δυναμική ή τη στατική άρχή. Έδω ακριβῶς βρίσκεται ή αίτία της άποδοχής ή άπόρριψης της άρχῆς της ταυτότητας ή της άρχῆς της αντίφασης και δίνει το βαθύτερο νόημα, που θά πάρει σαν άφετηρία για τή φιλοσοφική θεώρηση.

Είναι παρατηρημένο ότι ό άργός είτε ό γρήγορος ρυθμός της κοινωνικής κίνησης, άντανακλᾶται στη Σ.Λ. και άντιστοιχεί στο σχῆμα: $A=A$ στον άργό ρυθμό και $A=A$ και όχι A ταυτόχρονα στον γρήγορο. Τυπικούς άντιπρόσωπους και για τούς δύο τούτους τύπους βρίσκουμε άφθονους από την άρχαιότητα μέχρι σήμερα: 'Ηράκλειτος και γενικά οί Προσωκρατικοί (δυναμική άποψη), ό Παρμενίδης και ό Ζήνωνας (για τὸ σταμάτημα της κίνησης), έπειτα ό Πλάτωνας και ό 'Αριστοτέλης (μείγμα στατικών και δυναμικών άπόψεων), στα νεώτερα χρόνια ό Hegel και μήπως στις μέρες μας δέν κυριαρχεί ή άρχή της αντίφασης;). Έδω σχηματίζονται τὰ πιό γενικά πλαίσια που θά πάρει ή κοσμική εικόνα. 'Ασυνείδητα ό γρήγορος είτε άργός ρυθμός επιβάλλεται στη διάνοια του ύποκειμένου μόλις πάρει συνείδηση του έαυτού του. 'Ασαφής και χωρίς νόημα γι' αυτόν στην άρχή, ώστόσο σιγά-σιγά θά αποχτήσει περιεχόμενο και μορφή και θά σχηματισθοῦν άργότερα με τις ανάλογες ψυχικές διαθέσεις ή βιοθεωρία του και ή κοσμοθεωρία του.

Τὸ άντίκρουσμα της άντικειμενικής πραγματικότητας γίνεται από τὸ ύποκείμενο. Τὸ ύποκείμενο όμως βρίσκεται μέσα σε μιὰ ἄλλη, εκτός από τή φυσική, πραγματικότητα, την κοινωνική. Τούτη ή τελευταία επιβάλλει στο ύποκείμενο, όχι μόνο

τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορά του, ἀλλὰ καὶ τὸ διανοητικὸ του τρόπο, γιατί ἡ ἀνάπτυξη τῆς διάνοιας γίνεται μέσα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Ἔτσι ἡ διαμόρφωση τῆς Σ.Λ. καὶ γενικότερα ἡ διανοητικὴ καὶ ψυχικὴ κατάσταση τοῦ ὑποκείμενου καθορίζεται ἀπὸ τὴ βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας αὐτῆς καὶ τῆς Κοινωνικῆς Συνείδησής της.

Θὰ πρέπει ὅμως νὰ δοῦμε τὸ πρόβλημα ἀπὸ γενικότερη θεωρητικὴ σκοπιὰ. Βέβαια μέσα στὴν κοινωνικὴ καὶ ἰδεολογικὴ πάλη στὶς ταξικὲς κοινωνίες, ἀπ' τὴν ἀπαρχὴ τους, ἔχουμε δύο βασικὲς στάσεις: 1) Τὴ στατικὴ-μεταφυσικὴ ἀντίληψη, ποῦ ἀντιπροσωπεύεται ἰδιαίτερα ἀπ' τὴν ἀρχουσα τάξη, μὲ τάση πάντοτε νὰ φρενάρει, νὰ συντηρήσει τὴν καταστημένη κοινωνικὴ τάξη της, νὰ ἀλλοιώσει στὸ νοῦ τῶν ἀνθρώπων τὴν πραγματικότητα, νὰ ὀντοποιήσει τὶς μυθολογικὲς-θρησκευτικὲς παραστάσεις κ.ἄ. καὶ 2) Τὴ δυναμικὴ-διαλεκτικὴ ἀντίληψη μὲ τὴν τάση της πάντα νὰ γκρεμίσει, νὰ μεταμορφώσει τὸ κοινωνικὸ καταστημένο.

Στὴ διαλεκτικὴ βαθμίδα τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας ἡ διαλεκτικὴ σκέψη ἐνῶ κρατᾷ τὴν ἐνότητα μὲ τὶς προηγούμενες μορφὲς ἀντικρύσματος τοῦ γίνεσθαι, τὶς ξεπερνᾷ καὶ τὶς συμπληρῶνει ταυτόχρονα. Ἡ προηγούμενη ἰδιαίτερα βαθμίδα ἢ λογικὴ ἐβλεπε, ὅπως εἶδαμε, κυρίως τὸν κόσμον μεταφυσικὰ (στατικὰ) καὶ ἰδεαλιστικά. Ἡ διαλεκτικὴ σκέψη, ἀντίθετα, τὸν βλέπει δυναμικὰ καὶ ὕλιστικά, σὰν ἓνα ὄργανικὸ σύνολο. Ἔτσι θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὸ ζήτημα: τί εἶναι τὸ στατικὸ-μεταφυσικὸ καὶ τί τὸ διαλεκτικὸ-δυναμικὸ.

Ὁ Engels χωρίζοντας τὴ φιλοσοφία σὲ ἰδεαλιστικὴ καὶ ὕλιστικὴ, πῆρε γιὰ βάση του: τὴν προτεραιότητα ποῦ δίνουν οἱ φιλόσοφοι, στὸ πνεῦμα ἢ στὴν ὕλη στὴν ἐρμηνεία τους γιὰ τὸ εἶναι. Τοῦτο εἶναι ἀπόλυτα σωστὸ καὶ στὴν ἀντίθεση αὐτῆ, πρωτοστατεῖ ἓνας σπουδαιότατος παράγοντας: ἡ ψυχικὴ διάθεση καὶ ἡ πνευματικὴ τοποθέτηση τοῦ ἀτόμου, ποῦ κι αὐτὴ ἐξαρτιέται καὶ καθορίζεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τάξικὴ του θέση καὶ ποῦ σκοπὸ ἔχει τὸ σταμάτημα τῆς κίνησης τοῦ γίνεσθαι, εἴτε τὸ ἀντίθετο. Ἡ διάθεση αὐτῆ, ποῦ γεννιέται ἄσυνείδητα στὸ ἄτομο, ἀναγκαστικά, ἔχει συνέπεια νὰ πάρει ἢ φιλοσοφικὴ θεώρηση:

α) Πρωταρχικό τὸ πνεῦμα (σάν ὑπερβατικὸ στήριγμα) καὶ παράγωγο τὴν ὕλη, σὲ μιὰ στατική-μεταφυσική ἀντίληψη. Ὁ πνευματικὸς κόσμος: ἔννοιες, λογικὲς ἀρχὲς καὶ κατηγορίες, παρουσιάζει σταθερότητα, ἀκίνησία καὶ γι' αὐτό, ἡ πνευματικὴ περιοχὴ, προσφέρεται νὰ γίνῃ τὸ μεταφυσικὸ στήριγμα κάθε μορφῆς σπιριτουαλισμοῦ.

β) Ἐντίθετα, νὰ διαπιστώνει ἓνα δυναμικὸ-διαλεκτικὸ γίγνεσθαι. Καὶ τοῦτο γιὰτὴν ὕλη, ὁ ὕλικὸς κόσμος, ποὺ γίνεται αἰσθητὸς μὲ τὶς αἰσθήσεις, μᾶς παρουσιάζεται σάν ἀσταμάτητη κίνηση καὶ μεταβολή, ἔχει τὴ συνέπειά του σ' ὄλο τὸ εἶναι: κοινωνικὸ καὶ φυσικὸ.

Ἔτσι ἡ ἀντίθεση: μεταφυσική-διαλεκτική, μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ ὅρος μεταφυσική ἐκφράζει τὴ στατικὴ ἀντίληψη, ποὺ στήριμά της ἔχει τὴν τυπικὴ λογική, κι ἐπειδὴ κάθε ρασιοναλιστικὴ μεταφυσικὴ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν τυπικὴ λογική, γενικεύοντας μποροῦμε ν' ἀντιθέσουμε τὴ μεταφυσικὴ - στατικὴ στὴ διαλεκτικὴ - δυναμικὴ ἀντίληψη, ποὺ ἐκφράζει τὴν κίνηση τοῦ ὄντος. Ταυτόχρονα ὁμως μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε πὼς ἡ στατικὴ ἀντίληψη εἶναι μιὰ στιγμὴ μέσα στὴν ἱστορικὴ διαλεκτικὴ πορεία τοῦ γίγνεσθαι.

Ἔχουμε ξαναπεῖ πὼς ἡ στατικὴ ἀντίληψη στηρίζεται στὴν τυπικὴ λογικὴ καὶ εἰδικότερα πάνω στὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας, ἐνῶ ἡ δυναμικὴ ἀντίληψη στηρίζεται στὴ διαλεκτικὴ λογικὴ, στὴν ἀρχὴ τῆς πραγματικῆς ἀντίφασης. Δηλαδή ὄχι στὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης τῆς τυπικῆς λογικῆς, τῆς ἀρνητικῆς διατυπωμένης ἀρχῆς τῆς ταυτότητας, ἀλλὰ τῆς ἀντίφασης στὴν κίνηση τῆς πραγματικότητας, τῆς διαλεκτικῆς κίνησης τοῦ ὄντος. Εἶναι φανερό πὼς ἡ πρώτη κυριαρχεῖ στὸ πεδίο τῶν ἐννοιῶν, ἐνῶ ἡ δεῦτερη ἀντικαθρεφτίζει τὴ διαλεκτικὴ πορεία τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας στὴ συνείδηση. Ἡ πραγματικότητα ἢ ἴδια εἶναι μιὰ ἀντιθετικὴ, ἀντιφατικὴ ροὴ καὶ κίνηση. Ἡ συνείδηση διαπιστώνει τὴν κίνηση αὐτὴ, ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης τῆς διαλεκτικῆς λογικῆς.

Ἡ χαρακτηριστικὴ διαίρεση τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητας σέ: θετικὴ καὶ ἀρνητικὴ καὶ τοῦ ἀποκλειόμενου τρίτου, στὸ βάθος εἶναι οἱ διάφοροι τρόποι ποὺ χωρίζει καὶ ἐνώνει τὶς ἔννοιες

ἡ διάνοια. Στὴν πραγματικότητα ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος εἶναι πολὺμορφος καὶ πολυποίκιλος κι οἱ ἔννοιες γενικεύουν καὶ ταυτόχρονα χωρίζουν τὰ στοιχεῖα μιᾶς «κατ' αἴσθησιν» παράστασης. Ταξινομοῦν τὰ στοιχεῖα τῆς καὶ ταυτόχρονα, τὴ ρέουσα αὐτὴ παράσταση, τὴν ἀκινητοποιοῦν καὶ τὴ συγκρατοῦν ὄχι μόνο σὰν παράσταση, ἀλλὰ καὶ σὰν ἔννοια, μὲ τὶς λέξεις. Συγκρατοῦν τὰ γενικευμένα στοιχεῖα τῆς παράστασης, ποὺ εἶναι τόσο σταθερὰ ὅσο ἀνεβαίνουμε στὶς γενικότερες ἔννοιες καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας, στὴ λογικὴ βαθμίδα, κυριαρχεῖ ἀπόλυτα. Ἐκτὸς μιᾶς πολὺ βασικῆς τάσης τοῦ ὑποκείμενου: νὰ ἀκινητοποιεῖ τὸ ὄν, νὰ τὸ κάνει στατικό. Φυσικὰ ἡ τάση αὐτὴ, γιὰ ἀκινησία τοῦ ὄντος, βρίσκεται σὰν ὑπόστρωμα, σὰ ψυχικὴ ἀσυνείδητη διάθεση, ποὺ ἀντλεῖ τὰ ἐπιχειρήματά τῆς ἀπὸ τὴν ἀκινησία τοῦ ἐννοιολογικοῦ συστήματος ὀντοποιώντας το (Πλάτων, Πλωτίνος, κ.ἄ.).

Ἐπομένως, πρέπει νὰ προσέξουμε, πὼς ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας εἶναι τὸ ἀπαραίτητο πέρασμα τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας στὴν πορεία τῆς συγκρότησής τῆς, γι' αὐτὸ ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἀρχῆς τῆς διαλεκτικῆς τῆς ἀντίφασης καὶ περιλαμβάνεται σ' αὐτή. Γιατὶ τὸ $A=A$ εἶναι μιὰ στιγμή ποὺ ἀναιρεῖται ἀμέσως μέσα στὸ γίγνεσθαι. Τὸ A εἶναι καὶ δὲν εἶναι A σὲ κάθε στιγμή ταυτόχρονα, μέσα στὴ διαλεκτικὴ πορεία τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας. Ἡ ἀντικειμενικὴ αὐτὴ πορεία ἀντανακλᾶται στὴ συνείδηση τελικὰ σὰν πῆν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης καὶ σὰν τὶς κατηγορεῖ τῆς διαλεκτικῆς λογικῆς (Ἡράκλειτος, Hegel κ.ἄ.).

Τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης, ποὺ παρουσιάζεται σὰν ἀδιάκοπη ἀντιθετικὴ ροὴ μέσα στὴ χρονικότητα, δὲν εἶναι μόνο ὑποκειμενικὸ φαινόμενο, ἀλλὰ ἀντικειμενικὴ κίνηση καὶ πορεία. Οἱ αἰσθήσεις μεταφέρουν τὴν ἐξωτερικὴ αὐτὴ κίνηση καὶ ροὴ στὴ συνείδηση (εἴτε καλλίτερα τὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης εἶναι αὐτὴ ἡ ροὴ καὶ ἡ κίνηση) ποὺ ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενό τῆς. Ἐποῦτο ὅμως τὸ περιεχόμενο δὲν εἶναι παθητικὴ ἀντανάκλαση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἀλλὰ κι ἐνεργητικὸ φαινόμενο τοῦ ὑποκείμενου. Μὲ τὴ δράση του τὸ ὑποκείμενο καὶ τὴν πρακτικὴ ἐνέργειά του, τὸν κατανοεῖ ἀνάλογα μὲ τὰ

προβλήματα που μπαίνουν για λύση μπροστά του κάθε φορά, μέσα στην κοινωνική πρακτική.

Ἡ κυριαρχία τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητας στὴ φιλοσοφία σημαίνει τάσεις καὶ ἐπιθυμίες γιὰ ἀκίνησια τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι πρῶτα καὶ ἔπειτα σ' ὅλοκληρο τὸ εἶναι. Ἡ σταθερότητα καὶ ἀκίνησια τοῦ ἐννοιολογικοῦ συστήματος μεταφέρεται καὶ στὴν πραγματικότητα καὶ γενικὰ σ' ὅλο τὸ εἶναι. Οἱ γενικότερες ἔννοιες παίρνουν ὑπερβατικὸ καὶ πρωταρχικὸ χαρακτήρα καὶ συνδέονται βασικά μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία. Γιὰ τὸν σπιριτουαλιστὴ, ἡ ρέουσα διαλεκτικὴ πραγματικότητα, δὲν εἶναι παρὰ ἀντιφάνερωμα τῆς ἔννοιας, τῆς ιδέας, γιατί ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, πού μᾶς δίνεται μὲ τὶς αἰσθήσεις, δὲν μᾶς φανερώνει τὸ σταθερὸ καὶ ἀναλλοίωτο, τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων. Ἐδῶ ψυχικὲς διαθέσεις πού ἔχουν τὴ ρίζα τους σὲ κοινωνικὲς τοποθετήσεις παίζουν τὸν κύριο ρόλο.

Σὰν συνέπεια τῆς παραπάνω ἄποψης, δηλαδὴ τῆς παραδοχῆς τῆς πρωταρχικότητας τῆς ἔννοιας, τῆς ιδέας σὰν οὐσίας τοῦ εἶναι, ἔρχεται τοῦτο: ἡ θέσουμε σὰν πρωταρχικὴ τὴν ἔννοια τῆς ιδέας ἢ τὴν ἔννοια τῆς ὕλης, σὰν οὐσίας τοῦ ὄντος, φτάνουμε καὶ στὶς δύο περιπτώσεις στή: **σ τ α τ ι κ ὴ τ η τ α**. Γιατί εἴτε πάρουμε πρωταρχικὸ τὸ πνεῦμα (μεταφυσικὸς ἰδεαλισμὸς) εἴτε τὴν ὕλη (μεταφυσικὸς ὕλισμὸς) ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητας¹, ξεκινᾶμε ἀπὸ μιὰ σταθερὴ, ἀναλλοίωτη καὶ ἀκίνητη ἔννοια, πού μᾶς ὀδηγεῖ στὴν γενικὴ ἀκίνησια τοῦ ὄντος, φυσικὴ καὶ κοινωνικὴ. Οἱ συναγόμενοι φυσικοὶ καὶ κοινωνικοὶ νόμοι, πού στηρίζονται στὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας, δίνουν στὰ μερικὰ ὄντα τὴ μορφή: **ἀ κ ἰ ν η τ ω ν ἀ ν τ ι θ ε τ ι κ ῶ ν ζ ε υ γ ῶ ν**, πού ἡ κίνησή τους εἶναι μηχανικὴ στὸ χῶρο κι ὄχι δυναμικὴ μεταβολὴ στὸ χρόνο. Ἔτσι ἡ οὐσία τῶν ὄντων, ὁ κόσμος παραμένει ἀμετάβλητος καὶ ἀναλλοίωτος.

Ὡστόσο ὁμως, τόσο ἡ ἔννοια τῆς ιδέας, ὅσο καὶ ἡ ἔννοια τῆς ὕλης εἶναι ἀφαιρέσεις, πού παρ' ὅλη τὴ χρησιμότητά τους, στὴ σωστὴ θεώρηση τοῦ κόσμου, δὲν μπορούμε νὰ τὶς

1. Πρβ. Κ. Σπετσιέρη, Ὀντολογία καὶ φιλοσοφία τῆς ὑπάρξεως, 1956, σ. 39, ὅπου ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας ἔχει ὄντολογικὸ χαρακτήρα.

πάρουμε σὰν οὐσία τοῦ κόσμου. Γιατί, ἀφοῦ γιὰ νὰ σχηματισθοῦν, στηριγμένες στὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας, χρησιμοποιοῦν τὸ ὕλικό τῆς ἐμπειρίας, πὺ τὸ περιεχόμενό του μᾶς δίνεται μὲ τὶς αἰσθήσεις, ἀντλώνοντας τὸ ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο καὶ ἀκόμη ἀφοῦ αὐτὲς οἱ ἔννοιες, εἶναι τὰ τελευταῖα ἀφαιρετικὰ νοητικὰ προϊόντα μιᾶς μακρόχρονης ἐξελιχτικῆς καὶ προοδευτικῆς διαλεκτικῆς πορείας τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας, ἢ στατική ἀντίληψη (ιδεαλιστική εἴτε ὕλιστική), ἔρχεται α posteriori, ἀπὸ ψυχολογικὲς ἀφορμές, τοὺς τελευταίους κρίκους τῆς σειρᾶς, νὰ τοὺς ἀποσπᾷ, νὰ τοὺς ὄντοποιεῖ καὶ νὰ τοὺς βάζει σὰν a priori ἀρχὴ σ' ὀλόκληρο τὸ γίνεσθαι κοινωνικὸ καὶ φυσικὸ, παραβλέποντας συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ τὴν καταγωγή τους.

*Αν, ἀντίθετα, γιὰ τὴ θεώρησή μας, πάρουμε γιὰ ἀφετηρία τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης, τῆς ἀντίφασης τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, φτάνουμε σ' ἓνα δυναμικὸ ἀντίκρουσμα τοῦ ὄντος. Γιατί διαπιστώνεται ὅτι μιὰ τέτοια θέση προϋποθέτει: α) Τὴν παραδοχὴ τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας ἀνεξάρτητα ἀπ' τὸ ὑποκείμενο. β) Τὴν ἀδιάκοπη κίνηση καὶ μεταβολὴ τῆς.

Ἡ δυναμικὴ αὐτὴ ἄποψη ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς μέχρι καὶ τὸν Hegel, περνώντας ἀπὸ μιὰ σειρά ἀρχαίους καὶ νεότερους φιλόσοφους, βρισκότανε μερδεμένη, μὲ τὰ κυρίαρχα ἀρχικά, στατικά στοιχεῖα ἀνάλογα μὲ τὴν κοινωνικὴ τοποθέτησή τους καὶ τὴν πνευματικὴ ἐξέλιξη τῆς κάθε φορὰ κοινωνικῆς βαθμίδας. Μόνο στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ δυναμικὴ ἄποψη, ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμός, συστηματικὰ ἀναπτύσσεται καὶ ὀλοκληρώνεται ἀπὸ δυὸ μεγάλους διανοητές: τὸ Marx καὶ τὸν Engels. Ἀπὸ τότε μέχρι τὶς μέρες μας, ἡ κυριαρχία τῆς δυναμικῆς ἄποψης ἔχει χωρὶς ἀμφιβολία, γονιμοποιήσει, ὅπως εἶδαμε, ὅλες τὶς ἐπιστῆμες καὶ ἔχει δώσει, στὴ Σ.Α. νέα δίχτυα ὅχι μόνο γιὰ τὴν πιὸ σωστὴ κι ὀλοκληρωμένη σύλληψη καὶ κατανόηση τοῦ γίνεσθαι, μὰ καὶ τὸ «μοχλὸ» γιὰ νὰ μπορούμε νὰ τὸ μεταβάλλουμε ἐπιστημονικά,

δ. Τὸ Ἄσυνείδητο

Ὅπως εἶπαμε πιὸ πάνω ἢ Σ.Λ. ἀπὸ τὴν ἄλογοι βαθμίδα της, στὸ νεφελώδικο ψυχικὸ περιεχόμενό της, ἀρχίζει νὰ διαφορίζεται πρὸς στὴν κατεύθυνση τῆς διαμόρφωσης τοῦ Ἐγὼ καὶ πρὸς στὴν κατεύθυνση τῆς διαμόρφωσης τοῦ ψυχολογικοῦ Ἄσυνείδητου.

Βέβαια ὁ διαφορισμὸς δὲν βρίσκεται στὴν πόλωση δυὸ σκελῶν, μὰ πὼς πάνω ἀπὸ τὶς ὀργανικὲς - ἐνστιχτικὲς κοίτες τοῦ ὀργανισμοῦ, πάνω ἀπὸ τὸ βιολογικὸ ἄσυνείδητο, ἐρχεται νὰ πυργωθεῖ καὶ νὰ συγκροτηθεῖ τόσο τὸ ψυχολογικὸ ἄσυνείδητο ὅσο καὶ ἡ Συνείδηση μὲ τὸ ἐγὼ. Τὸ βιολογικὸ ἄσυνείδητο, μὲ τὶς τάσεις καὶ τὶς ὀρμές του, μὲ τὸ δυσφορικὸ καὶ εὐφορικὸ πρωταρχικὸ συναισθηματικὰ χρωματισμό, ποῦ πάνω του θὰ συγκροτηθεῖ ὀλόκληρη ἡ συγκινησιακὴ κλίμακα μ' ὄλες τὶς ἀνθρώπινες ἀποχρώσεις της, εἶναι τὸ σημεῖο τῆς ἀφετηρίας τῆς συγκρότησης τόσο τοῦ Ἐγὼ ὅσο καὶ τοῦ ψυχικοῦ Ἄσυνείδητου.

Ἔτσι ἂν τὸ ψυχολογικὸ ἄσυνείδητο ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸ Freud στὶς μέρες μας, ὥστόσο ἐτοῦτο ἀρχίζει νὰ συγκροτιέται ταυτόχρονα μὲ τὸ συνειδητό, τὴ Συνείδηση· γιατί τὸ ψυχολογικὸ ἄσυνείδητο, εἴτε καλύτερα ἢ ἀντίθεση ἄσυνείδητο-συνειδητό, ἀρχίζει μὲ τὶς ἀπαρχές τῆς συγκρότησης τῆς κοινωνικῆς ὀμάδας, μὲ τὶς πρῶτες κοινωνικὲς ἐπιταγές (σὰν ὀμαδικὲς ἀποθήσεις: ἀπαγορεύσεις, ἦθη, ἔθιμα, ταμπού, κλπ. καὶ σὰν ἀτομικὴ: ἀποθήσεις, συμπλέγματα κ.ἄ.). Ταυτόχρονα, ἐπειδὴ τὸ ψυχολογικὸ ἄσυνείδητο συμπληρώνει τὸ βιολογικὸ ἄσυνείδητο, εἴτε καλύτερα ἔχει τὴ βάση του στοὺς ὀργανικο-ἐνστιχτικοὺς ἢ στοὺς πρωτογενεῖς συγκινησιακοὺς χρωματισμοὺς (δηλαδὴ τὶς εὐφορικὲς ἢ δυσφορικὲς καταστάσεις τοῦ ὑποκείμενου, ὅπως εἶπαμε) εἶναι φυσικὸ πὼς ὅσο βρισκόμαστε στὶς ἀρχικότερες βαθμίδες συγκρότησης τῆς Σ.Λ., νὰ ἐπιδρᾷ περισσότερο ἀποφασιστικὰ πάνω στὴ συνείδηση καὶ νὰ κατευθύνει, στὴ βάση τῆς ἀρχῆς τῆς ἐδ χ α ρ ί σ τ η σ η ς - π ό ν ο υ, σὰν ἀφανῆς παρτεναίρ, ὀλόκληρη τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ὑποκείμενου, τόσο τὴν Ἄτομικὴ Συνειδησιακὴ Λειτουργία (ΑΣ) ὅσο καὶ τὴν Ὀμαδικὴ ἢ Κοινωνικὴ Συνείδηση (ΚΣ) προβάλλοντας, μεταθέ-

τοντας δλόκληρες τις ψυχικές ὑποκειμενικές τάσεις καὶ ἐπιθυμίες πρὸς τὰ ἔξω· μεταμορφώνει ἔτσι καὶ δίνει μορφή καὶ ὑπερκτικότητα, σ' ἓνα ἀξεδιάλυτο μείγμα, πὸ ἀπαρτίζει: τὸ ἀντικειμενικὸ-ἀντιληπτικὸ καὶ τὸ ὑποκειμενικὸ - ἀναμνηστικὸ βιωματικὸ ρεῦμα τῆς ΣΛ.

Εἶναι φανερὸ πὼς ὅσο προχωροῦμε πρὸς τις ἀνώτερες βαθμίδες ὀργάνωσης τῆς Σ.Λ. καὶ ὅσο συγκροτιέται τὸ Σ.Π. σὰ σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς ἀντιθετικῆς ἐνότητας ABP ←→ EBP, τόσο ἡ ἐπίδραση τοῦ ἀσυνείδητου ὑποχωρεῖ, γιὰτὶ ἀρχίζει νὰ δυναμώνει πάνω σ' αὐτὸ ὁ ἔλεγχος τῆς προσωπικότητας καὶ τοῦ ἐγῶ, πὸ διαρκῶς κάνουν τὴν παρουσία τους πὸ ἰσχυρή. Ἔτσι σ' ὀλόκληρο τὸ μακρόχρονο ἱστορικὸ ξετύλιγμα τῆς Σ.Λ. ἀσυνείδητο-συνείδητο βρίσκονται σὲ μιὰ σχέση ἀντίστροφης ἀναλογίας, μὲ σημεῖο ἀναφορᾶς τὸ Συνείδησιακὸ Πεδίον, ὅπου ἀνάλογα μὲ τις κοινωνικές καταστάσεις καὶ τὸ βαθμὸ τῆς ὀργάνωσης τῆς ΣΛ, τὸ ἐγῶ ἀρχίζει νὰ βρίσκεται σὲ ὑπεροχὴ ἀπέναντι στὸ ἀσυνείδητο, χωρὶς ὅμως νὰ κυριαρχεῖ ὀλοκληρωτικᾶπάνω σ' αὐτό.

Ἄν τὸ ἀσυνείδητο κυριαρχεῖ τόσο στὴ μυθολογικὴ περίοδο στὶς προϊστορικές φυλές, ὅσο καὶ στὶς σημερινές πρωτόγονες κι ἀκόμη στοὺς (πρὶν λίγα χρόνια) ἀνατολικούς λαούς, μὲ τις συναισθηματικο-προλογικές τάσεις τῆς Σ.Λ., ὡστόσο τὸ γνωστικὸ τμῆμα, ἂν καὶ ὑποταγμένο, δὲν παύει νὰ ἐπιδρᾷ καὶ νὰ διαμορφώνει τὴ ΣΛ καὶ νὰ δίνει τις μορφές τοῦ μύθου καὶ τις θρησκευτικές παραστάσεις στὴν περιοχή τῆς ΚΣ. Τὸ ἴδιο καὶ στὴ λογικὴ περίοδο, ἂν στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία, κυριαρχεῖ τὸ λογικὸ-συνείδητό, ὡστόσο πάντα εἶναι συνυφασμένο μὲ δυνατὲς ἀσυνείδητες προλογικο-συναισθηματικές τάσεις (Πλάτων κ.ἄ.). Γι' αὐτὸ στὶς λογικές θεωρήσεις τους βρίσκεται πάντοτε ἓνα κατάλοιπο μυθολογικο-προλογικόν.

Στὴ Χριστιανικὴ θεολογία καὶ γενικᾶ σ' ὄλες τις θρησκευτικές ἐμπειρίες, τῆς Ἄνατολῆς κ.ἄ., ἂν κυριαρχεῖ τὸ συναισθηματικο-προλογικὸ ἀσυνείδητο, ὅμως πάντοτε ὑποβόσκει καὶ διαφαίνεται ἡ λογικὴ διεργασία.

Μὰ μήπως καὶ στὰ νεότερα χρόνια, σ' ὀλόκληρη τὴν ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία καὶ στὶς μέρες μας ἀκόμη, δὲν κυριαρχοῦν

ανάλογα με τις ψυχικές διαθέσεις, που πηγάζουν από τις κοινωνικές θέσεις των φορέων τους, συναισθηματικο-προλογικές τάσεις, που υποσυνείδητα είτε συνειδητά, εξακολουθούν να συνυφαίνουν τα δυο βιωματικά ρεύματα της Σ.Λ. και να δίνουν υπαρκτικότητα σε αφαιρεμένα νοητικά σχήματα, όπως τ'όκανε η πρωτόλεια αρχαϊκή Συνειδησιακή λειτουργία;

1. Τό Βιολογικό άσυνείδητο¹

Είναι γνωστό πως παλιότερα ή έννοια του ένστιχτου έπαιζε πολύ σπουδαίο ρόλο στην εξήγηση του τρόπου συμπεριφοράς στα ζώα. Ο σχεδόν σωστός τρόπος ενέργειας σε όρισμένα ζώα, σε πολλές περιπτώσεις, έδωσαν την έντύπωση πως αυτές οι ενέργειες, που τις όνόμασαν ένστιχτικές, είναι σταθερές και αλάθητες.

Ίδιαίτερα, οι θεολογικές απόψεις που ήθελαν να κρατήσουν τα πρωτεία στο πνεύμα και το λογικό για τον άνθρωπο, έδωσαν μιá εξήγηση για το ένστιχτο (χωρίζοντας απόλυτα το ένστιχτο από τη νόηση), που στάθηκε για πολλά χρόνια εμπόδιο στην έρευνα. Μιλούσαν για το αλάθητο του ένστιχτου, που ό θεός προίκισε τα ζώα για να ενεργούν με ακρίβεια χωρίς συνείδηση μιá και τους λείπει ή θεϊκιá σπιθα, το λογικό, που κράτησε με ευλάβεια για μās.

Έπειτα έρχονται όρισμένες εργασίες βιολόγων, που δίνουν τόσο μεγάλη σημασία στη σταθερότητα του ένστιχτου που το όνόμασαν θαύμα, όπως π.χ. ό Fabre² κ.ά., [χωρίς ώστόσο να το έρμηνέψουν.

Οί νεότερες όμως έρευνες πάνω στο πρόβλημα του ένστιχτου, έσπασαν τις αντίληψεις αυτές, κι áκομη σε πολλές περιπτώσεις, οι ίδιοι οι υπέρμαχοι της άποψης του αλάθητου, έφτασαν να άπαρνηθούν όσα ύποστήριζαν, να άπορρίψουν

1. Βλ. Pavlov, ό.π. σ. 293-313. P. Chauchard, Des animaux à l'homme, p. 90-97 κέξ. όπου και έκθεση της θεωρίας όπως παρουσιάζεται σήμερα.

2. L. V. Dujean, La philosophie entomologique de J. H. Fabre, 1945, et P. Hachet-Souplet, ό.π. σ. 3.

κάθε μεταφυσική θέση καὶ νὰ παραδεχτοῦν πῶς τὸ ἔνστιχτο, δὲν εἶναι παρὰ προσαρμογὴ τοῦ ὄργανισμοῦ στὶς συνθήκες τοῦ περιγύρου καὶ σὰν τέτοιο, ἀνάλογα μὲ τὴ βαθμίδα ἐξέλιξης ποῦ βρίσκεται τὸ ζῶο ἀπὸ τὰ κατώτερα στὰ ἀνώτερα, μπορεῖ νὰ ἀποχτᾷ ἀρκετὴ πλαστικότητα.

Ἄκόμη πολλὰς ἐργασίες ἀπὸ πιὸ παλιούς καὶ νεότερους ἐρευνητές, ἀπόδειξαν ὅτι ἡ ἔνστιχτική ἐνέργεια, δὲν εἶναι σταθερὴ καὶ ἀλάθητη¹. Τὸ ἔνστιχτο δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀλυσίδα ἀντανακλαστικῶν, ἓνα ἀντανακλαστικὸ στὸ κάτω-κάτω, ποῦ ἡ ἐδραίωσή του, μὲ τὴ συχνὴ ἐπανάληψη, κάτω ἀπὸ τὶς ἴδιες συνθήκες, τὸ ἔκανε νὰ φαντάζει γιὰ ἀλάθητο. Ἡ σταθερότητα τοῦ ἔνστιχτου ὀφείλεται στὸ γεγονός πῶς ὁ ὄργανισμὸς ἀντιδρᾷ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, στοὺς ἴδιους πάνω-κάτω ἐρεθισμούς, σ' ἓνα σχετικὰ σταθερὸ περιγύρο. Ὅταν ἀλλάξουν ὅμως οἱ ὅροι στὸ περιγύρο αὐτό, ἡ σταθερότητα αὐτὴ σπᾶει καὶ ἡ ὁμοιόμορφη ἀπαντητικὴ ἐνέργεια στοὺς ὁμοιόμορφους ἐρεθισμούς, ἀνατρέπει τὴν ἀκρίβεια καὶ σταθερότητα τῶν παλιῶν αὐτοματισμῶν (ἀκύρωση) καὶ ἀναγκάζει τὸν ὄργανισμὸ νὰ ἀντιδράσει στὶς νέες συνθήκες, σκόπιμα. Ἡ προσαρμογὴ τοῦ ὄργανισμοῦ στὶς νέες καταστάσεις, ποῦ ἂν διατηρηθοῦν βασικὰ σταθερὲς γιὰ καιρὸ, ἐπανασυσταίνουσι ἓνα νέο σταθερὸ ἐξαρτημένο δεσμὸ, ποῦ μὲ τὴν ἐπανάληψη καταντᾷ αὐτόματος.

Εἰδικότερα, τὸ ἔνστιχτο εἶναι μιὰ ἀλυσίδα ἔμφυτων ἀντανακλαστικῶν. Μιὰ ἀλυσίδα ἀντανακλαστικῶν ποῦ τὸ ἓνα διαδέχεται τὸ ἄλλο αὐτόματα σὲ μιὰ αὐστηρὴ σειρά, ποῦ ἰσοδυναμεῖ μὲ ἓνα δυναμικὸ ἔμφυτο στερεότυπο καὶ ποῦ ἐκδηλώνεται χωρὶς μάθηση². Τὸ κάθε στοιχεῖο τῆς ἀλυσίδας αὐτῆς διευθύνεται καὶ ἀπολυθερώνεται ἀπὸ ἓνα σήμα-ἐπικλητῆ. Σὲ κανονικὴ κατάσταση ἡ ἀλυσίδα τοῦ δυναμικοῦ στρεότυπου ξεδιπλώνεται διαδοχικὰ μέχρι τὸ τέλος, ἀντιδρώντας ἔτσι τὸ ζῶο κάθε φορὰ

1. P. Hachet-Souplet, ὁ.π. σ. 88.

2. Στὴ συγκεκριμένη στιγμή τῆς ἐκδήλωσης δίχως μάθηση, αὐτόματα σὰν ἀπόλυτο ἀντανακλαστικὸ. Στὴν πορεία ὅμως τῆς φυλογένεσης γιὰ τὴν ἐδραίωση τοῦ αὐτοματισμοῦ, βασικὸ ρόλο παίζει ὁ ἐξαρτημένος δεσμὸς, ποῦ μὲ τὸ πέρασμα γενιῶν γίνεται ἀπόλυτο. Σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. Ραβλὸν, ὁ.π. σ. 254.

στο σῆμα-ἐπικλητή, ἀδιαφορώντας γιά τὰ ἄλλα σήματα (ἐρεθισμοῦς) ¹.

Ὡστε τὸ ἔνστιχτο δὲν διαταράζεται, ἔχει ἀκρίβεια καὶ βοηθαεὶ τὸν ὄργανισμό τὴ ζωή του, ὅσο δὲν διαταράζεται ἡ ἰσορροπία μεταξὺ περιγυρου καὶ ὄργανισμού. Ἀντίθετα, διατάραξη τῆς ἰσορροπίας αὐτῆς, σημαίνει σπάσιμο καὶ ἀνασυγκρότηση νέου δεσμοῦ, πὸν νὰ ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιβίωση ἢ τὸ χαμὸ τοῦ ὄργανισμού στοὺς νέους ὄρους.

Ἐδῶ θὰ εἶτανε χρήσιμο νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἡ ἱκανότητα τοῦ ὄργανισμού, ἡ πλαστικότητα ποῦ παρουσιάζει τὸ νευρικό του ὄργανο νὰ ἀναπροσαρμόζει τὴ συμπεριφορά του στὶς νέες συνθήκες τοῦ ἐξωτερικοῦ περιγυρου, ἀποτελεῖ καὶ πολὺ γενικά τὸ κριτήριο τῆς νοημοσύνης τοῦ ζώου. Ὅσο πιὸ σταθεροὶ καὶ ἄκαμπτοι εἶναι οἱ αὐτοματισμοί, δηλαδὴ οἱ ἔνστιχτώδεις ἐνέργειες, τόσο δείχνει τὸν, σὲ κατώτερο ἐπίπεδο στὴ ζωική κλίμακα, βρισκόμενο ὄργανισμό, μὲ τὸ ἀντίστοιχὸ νευρικό του ὄργανο, πὸν ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ ἀνάλογη καὶ ἐμβρυική νοημοσύνη. Ἀντίθετα ὅσο πιὸ πλαστικὴ παρουσιάζεται ἡ συμπεριφορά τοῦ ζώου, ὅσο πιὸ ἀναπτυγμένη ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ μπορεῖ νὰ σπάει τὸν αὐτοματισμὸ του, νὰ ἀκυρώνει καὶ νὰ ἐπανασυσταίνει τὸ νέο ἐξαρτημένο δεσμὸ, τόσο πιὸ ὕψηλὴ παρουσιάζεται ἡ στάθμη τῆς νοημοσύνης του ².

Μὲ τὴν πρώτη ματιά, ἀπὸ ὅσα εἶπαμε παραπάνω, ἴσως παρατηρήθηκε μιὰ ἀντίφαση: ἐνῶ εἶπαμε ὅτι τὸ ἔνστιχτο εἶναι μιὰ ἀλυσίδα ἐμφυτων ἀντανακλαστικῶν, μιλάμε παράλληλα γιά ἐξαρτημένους δεσμοὺς καὶ σπάσιμο καὶ ἐπανασύστασή τους καὶ γιά νοημοσύνη, κλπ. Βέβαια, παρόλη τὴ συνέχεια πὸν ὑπάρχει ἀπὸ τὶς ἔνστιχτικὲς πρὸς τὶς ἀντιδράσεις μὲ νοημοσύνη, δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε τὶς βασικὲς διαφορὲς τους.

Εἶναι ὅμως φανερὸ πὼς ὅσο πιὸ κοντὰ βρισκόμαστε στοὺς κατώτερους ὄργανισμοὺς, τόσο πιὸ εὐκόλο εἶναι νὰ ξεχωρίσουμε τὸ ἐ μ φ υ τ ο (ἀπόλυτα ἀντανακλαστικὰ) ἀπὸ τὸ ἐ π ἰ κ τ η τ ο (ἐξαρτημένοι δεσμοί), γιὰτὶ καὶ τὸ νευρικό τους ὄργανο

1. Πρβ. Ραυλιον, ὀ.π. σ. 196.

2. Πρβ. Η. Ριέρον, ὀ.π. σ. 93.

είναι στοιχειώδικο και φυσικά και ή πλαστικότητα του μικρή είτε ανύπαρκτη. 'Αντίθετα, όσο ανεβαίνουμε τη ζωϊκή κλίμακα είναι δυσκολότερο να ξεχωρίσουμε τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο¹. Ἐνας νευρικός ἐξαρτημένος δεσμός εἶναι ἐπίκτητος και πάντα ἔχει ἀφορμὴ ἓνα ἐξαρτημένο ἐρεθισμό, ἐνῶ τὸ ἔμφυτο ἀντανακλαστικό ἔχει ἀπόλυτο ἐρεθισμό, πρᾶγμα ποῦ προϋποθέτει τὴν ὀλοκληρωτική ἀποκατάσταση ἀντανακλαστικῶν τόξων δίχως ἐνδιάμεσο νευρώνα (φλοιό) ρυθμιστή. Ἐτσι μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἓνας νευρικός ἐξαρτημένος δεσμός εἶναι πάντα μιὰ νέα κατάσταση, ποῦ ἐκφράζει μιὰ προσαρμογὴ τοῦ ὄργανισμοῦ και χρειάζεται νευρώνα ρυθμιστή. Ἐντίθετα τὸ ἔμφυτο ἀντανακλαστικό ἀντιδρᾶ πάντα ὁμοιόμορφα, σταθερὰ και ἄκαμπτα στὸν ἀντίστοιχο και ὁμοιο πάντα ἐρεθισμό. Ἐ πλαστικότητα βρίσκεται στὸ σύνδεσμο τοῦ ἔμφυτου και τοῦ ἐπίκτητου, τοῦ ἀπόλυτου και τοῦ ἐξαρτημένου ἀντανακλαστικοῦ². Ἐ νόηση εἶναι μιὰ ἰκανότητα ποῦ δὲν ἐντοπίζεται μόνο στὸ φλοιό, γιατί: εἶναι δυναμικὴ ἐνέργεια ποῦ συνδέει τὰ ἔμφυτα μὲ τὰ ἐπίκτητα ἀντανακλαστικά, δηλαδὴ τὰ αἰσθησιοκινητικὰ κέντρα τοῦ φλοιοῦ μὲ τὰ ὑποφλοιακά και ὅπως λέει ὁ H. Hecaen: «Ἐ νοημοσύνη εἶναι μιὰ δυναμικὴ ἐνέργεια ὄχι εἰδικοποιημένη τοῦ νευρικοῦ ἴστού στὸ σύνολό του· ἢ διαταραχὴ τῆς ἐξαρτιέται ἀμέσως ἀπὸ τὴ μάζα τοῦ καταστραμμένου νευρικοῦ ἴστού χωρὶς νὰ γίνεται λόγος γιὰ ἐντόπισή τῆς»³.

Ἐ Ruyet λέει ὅτι τὸ ἐνστιχτο στή γενικότητά του εἶναι ἢ ἐνδιάμεση βαθμίδα ἀνάμεσα στήν ἐνότητα-ὄργάνωση (βιολογικοῦ) και ἐνότητα-συνείδηση (ψυχολογικοῦ) τοῦ ὄργανισμοῦ⁴, εἶτε «μιὰ προέκταση τῆς ἐνότητας-ὄργάνωσης στή συνείδηση».

Τὸ πὼς τὸ ἐνστιχτο (τὸ ἐνστιχτο μόνο του δὲν εἶναι τὸ ἀσυνείδητο) εἶτε τὸ ἀσυνείδητο ἔχει μιὰ ἐνδιάμεση θέση ἀνάμεσα στὰ ἀπόλυτα εἶτε ἔμφυτα ἀντανακλαστικά και στή συνείδηση εἶναι σωστό, γιατί εἶναι μιὰ ἄλυσίδα ἀντανακλαστικῶν.

1. Πρβ. Y. Mourad, L'éveil de l'intelligence, p. ...

2. Πρβ. Pavlov, ὄ.π. σ. 196 κέξ. H. E y, La conscience, , p. 185.

3. Βλ. H. Hecaen, Introduction à la neuropsychologie, éd. Larousse, 1972, στήν εἰσαγωγή, p. XIII.

4. R. Ruyet, ὄ.π. σ. 133.

Ὡστόσο εἶναι βέβαιο, πὼς ἡ παραπάνω τάση γιὰ ἀσυνείδητη ἀντανακλαστική νοητική προσαρμογὴ τοῦ ὄργανισμοῦ μὲ τὰ ἔμφυτα καὶ ἐπίκτητα ἀντανακλαστικά πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ περιγύρο συνοδεύονται ταυτόχρονα καὶ ἀξεδιάλυτα, πάντοτε μὲ ἐσωτερικὲς ὀργανικὲς μεταβολές. Οἱ ἐσωτερικὲς αὐτὲς μεταβολές τοῦ ὄργανισμοῦ, ποὺ αἰτία ἔχουν τὶς βασικὲς-πρωταρχικὲς ὀργανικὲς ἀνάγκες: θρέψη, ἀναπαραγωγὴ, αὐτοσυντήρηση, γενικὰ φανερῶνουνται:

α) Στους κατώτερους ὄργανισμούς μὲ κινητικὲς: θετικὲς εἴτε ἀρνητικὲς ἀντανακλαστικὲς ἐκδηλώσεις γιὰ τὴν πραγμάτωση, ἀσυνείδητα, τῆς ἱκανοποίησης τῶν βασικῶν ὀργανικῶν ἀναγκῶν του.

β) Σὲ πιὸ ἀνώτερα ζῶα: μὲ εὐφορικὲς εἴτε δυσφορικὲς καταστάσεις ποὺ ἐκφράζονται μὲ ἀσυνείδητες καὶ συνειδητὲς ἐκδηλώσεις στὴν ἱκανοποίηση τῶν βασικῶν ἀναγκῶν τους καὶ

γ) Μὲ τὴν ἀνθρώπινη συγκινησιακὴ κλίμακα μὲ τὰ πιὸ διαφοροποιημένα καὶ πολυπλοκα συναισθήματα, ποὺ συνοδεύουν τὶς βασικὲς ὀργανικὲς ἀνάγκες, ποὺ ντύνονται διάφορες μορφές γιὰ νὰ ἐκδηλωθοῦν μὲ τοὺς ψυχικοὺς μηχανισμούς: τῆς μετᾶθεσης, τῆς ἐξιδανίκευσης κλπ.

Μέσα ἀπὸ πολλοὺς ἀντιφατικοὺς ὀρισμοὺς τοῦ βιολογικοῦ ἔνστιχτου ἀπὸ διάφορους σοφοὺς, φαίνεται πὼς τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ του εἶναι τὸ πῶς: ἡ ἄγνοια τοῦ σκοποῦ στὴν ἐνέργεια φαίνεται πὼς εἶναι ὁ καθαρὸς καὶ σαφὴς χαρακτήρας τοῦ ἔνστιχτου σύμφωνα μὲ τὸν Claparède. Τὸ πῶς τὸ ἔνστιχτο «ἔχει σκοπιμότητα, σὰν προσαρμογὴ σ' ἓνα σκοπὸ, ἀλλὰ βρίσκεται σ' ὀλοκληρωτικὴ ἄγνοια αὐτουνοῦ τοῦ σκοποῦ»¹. διαπιστώνεται ἀπ' ὅλους τοὺς βιολόγους καὶ πὼς «τὰ ἄτομα ἐνεργοῦν δίχως γνῶση τοῦ σκοποῦ ποὺ τείνουν...»².

Θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσουμε, πὼς τὸ πρᾶγμα ἔτσι βαλμένο εἶναι ἀντιφατικὸ. Τὸ ἔνστιχτο σὰν ἄλυσίδα ἐμφυτων

1. G. Claparède, Esquisse d'une théorie biologique du sommeil, p. 87-88.

2. H. Piéron, ὁ.π.σ. 72, ὅπου τὸ πρόβλημα ἐξετάζεται σύντομα, μὰ περιεχτικά.

ἀντανακλαστικῶν ξεδιπλώνεται ἀσυνείδητα βέβαια, ἀλλὰ χωρὶς ἀμφιβολία, γιὰ ἓνα σκοπό. Ἐλλὰ, ἂν δοῦμε τὸ πρόβλημα ὄχι στατικά, ἀλλὰ δυναμικὰ σὰ διαλεκτικὴ πορεία, τὸ πέρασμα ἀπὸ κάθε κομμάτι τῆς ἀλυσίδας στὸ ἄλλο, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἓνα ἔμφυτο ἀντανακλαστικὸ στὸ ἄλλο (ἀλματικὸ πέρασμα), ποῦ γίνεται μὲ ἓνα σῆμα-ἐπικλητὴ καὶ ποῦ τῇ στιγμῇ αὐτῇ παίζει ρόλο προσαρμοστικὸ (σύνδεση τοῦ ἔμφυτου καὶ ἐπίκτητου), τότε φανερῶνεται σὰν ἐνότητες ἀντιθέτων: σκοπιμότητα ἀσυνείδητη.

Ὁ Ριέτον παρατήρησε ὀρισμένα μερμήγκια ποῦ δείχνουν συμπεριφορὰ ποῦ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς περιστάσεις καὶ τὴν ἐμπειρία¹.

Πολλοὶ σοφοὶ ἐρευνητὲς ἐπιχείρησαν πιὸ παλιὰ (F. Cuvier, κ.ἄ.) καθὼς καὶ μερικοὶ νεότεροι (A. Hesnard, Bergson, κ.ἄ.) νὰ χωρίσουν τὰ ἔνστιχτα σὲ δυὸ κατηγορίες: α) τὸ ζωϊκὸ-μηχανικὸ εἴτε βιολογικὸ καὶ β) τὸ ἔνστιχτο-τάση συναισθηματικὴ, ἀκολουθώντας τὸν Καρτεσιανὸ δυϊσμό. Ὡστόσο ὅπως παρατήρησε ὁ P. Hachet-Souplet² πάντοτε σὲ τελευταῖα ἀνάλυση, στὸ βάθος, σὲ κάθε ἔνστιχτικὴ παρῶθηση βρίσκεται μιὰ ὀργανικὴ ἀνάγκη, θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ.

Ὁ παραπάνω διαφορισμὸς θὰ πρέπει νὰ γίνῃ νοητὸς, ὄχι στατικά, ἀλλὰ δυναμικὰ: εἶναι ἱεραρχημένη πορεία ἀπὸ μιὰ βαθμίδα ποῦ χαρακτηρίζει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὶς ψυχικὲς λειτουργίες τῶν ἀνώτερων θηλαστικῶν, πρὸς τὴν ἀνθρωποποίηση μέσα καὶ ἀπὸ τὴ κοινωνικὴ ὁμάδα³. Πάνω στὸ βιολογικὸ ἔνστιχτο σὰν βάση, θὰ πυργωθεῖ τὸ ψυχολογικὸ ἀσυνείδητο, σὰν ἀπόκτηση τῆς ἱκανότητος τῆς Σ.Λ., μέσα στη πορεία τῆς κοινωνικοποίησης-ἀνθρωποποίησης, νὰ θεμελιωθεῖ πάνω στὶς ὀργανικὲς παρῶθσεις ὀλόκληρη ἢ ἀπόχρωση τῆς ἀνθρώπινης συναισθηματικῆς κλίμακας.

2. Τὸ Ψυχολογικὸ ἀσυνείδητο

Εἶναι πιά γεγονὸς πὼς τὸ ψυχολογικὸ ἀσυνείδητο θὰ πρέπει, σήμερα, νὰ τὸ μελετήσουμε ἀπὸ διπλὴ σκοπιά: α) Σὰ συγκινη-

1. Βλ. A. Piéron, ὁ.π. σ. 96.

2. P. Hachet-Souplet, ὁ.π. σ. 99.

3. H. Piéron, ὁ.π. σ. 98.

σιακό-όρμικό άσυνείδητο και β) Σά γνωστικό άσυνείδητο. Πολύ φυσικό είναι ν' αρχίσουμε με τὸ πρῶτο σκέλος τοῦ Ψυχολογικοῦ Ἄσυνείδητου, αὐτὸ πὸν τὸ ἔφερε στὸ φῶς ὁ Freud καὶ τοῦδωσε συγκεκριμένο περιεχόμενο. Ὡστόσο ὁμοῦς ὁ Piaget¹ πιστεῦει πῶς τὸ συγκινησιακὸ άσυνείδητο τοῦ Freud καὶ τὸ γνωστικὸ άσυνείδητο, ὅπου τὸ συνάντησε στὶς μελέτες του (στὴ νόηση, στὴν παράσταση καὶ γενικὰ στὶς γνωστικὲς ἐνέργειες) εἶναι παράλληλα καὶ πιστεῦει πῶς μελλοντικὰ θὰ συγχωνευθοῦν σὲ μιὰ γενικὴ θεωρία.

Πρὶν ἀπὸ τὸν Freud, πολλοὶ φιλόσοφοι καὶ ἐρευνητές, εἶχαν ἀντιληφτεῖ ὀρισμένες ἐκδηλώσεις στὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου, πὸν δὲν μπορούσαν νὰ ἐξηγηθοῦν με τὴν συνείδηση.

Βέβαια, σ' ὅλες τὶς ἐποχές, κοντὰ στὶς λογικὲς-θεωρητικὲς ἀπόψεις, συνυπάρχουν, λίγο-πολύ, μυθολογικὰ καὶ προλογικὰ στοιχεῖα, πὸν ἡ ρίζα τους, δὲν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι ἀπὸ περιοχὲς τῆς Σ.Α. πὸν ποτὲ δὲν μπόρεσε τὸ περιεχόμενό τους νὰ γίνεῖ συνειδητό, ἀλλὰ πὸν ὡστόσο πάντοτε συμπαρακολουθεῖ, σὰν ἀφανὴς παρτεναίρ, τὶς συνειδητὲς ψυχικὲς λειτουργίες στὴν ἐξελικτικὴ πορεία τους.

Γιατὶ στὴ μυθολογικὴ βαθμίδα τῆς Σ.Α., ὅπως εἶδαμε, πάντοτε ἡ προλογικὴ διεργασία, ἀνακατεμένη με τὶς συναισθηματικὲς τάσεις, χρωματίζει, προβάλλει καὶ μεταθέτει τὸ άσυνείδητο μέρος τῆς Σ.Α. πρὸς τὰ ἔξω, πλάθοντας τὶς μυθολογικὲς εἰκόνας, ἔτσι πὸν μόνο ἡ πορεία τῆς Συνειδησιακῆς γνωστικῆς πλευρᾶς νὰ γίνεταὶ ὄρατὴ καὶ συνειδητὴ.

Σύμφωνα με τὰ παραπάνω, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφερθοῦμε, πὸν πίσω στὶς μακρινὲς «Οὐπασινάδες τῆς Ἰνδίας στὰ ἀρχαῖα κείμενα τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας...» καθὼς καὶ «... στὰ πὸν μεγάλα ἀνθρώπινα ντοκουμέντα τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης, στὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ntante, Shakespeare, Cervantés πὸν ἐκδηλώνουν μιὰ τέτοια ἐνόραση»². Ἐ-

1. Βλ. J. Piaget, Problèmes de psychologie génétique, éd. Denoël, 1972, p. 7-24.

2. L. Whyte, L'inconscient avant Freud, éd. Payot, 1971, p. 113. Βλ. καὶ C. Jung, Les racines de la conscience, 1971.

πειτα θά μπορούσε νά ἀκολουθήσει μιὰ σειρά ἀπὸ φιλόσοφους καὶ σοφούς: Πλωτῖνος, Αὐγουστίνος, Θωμᾶς Ἀκινάτης, Παράκελσος, Montaigne κλπ. Ἀκόμη μιὰ σειρά ἀπὸ μυστικούς τῆς Ἀναγέννησης: Boehme, Eckhart, κ.ἄ.¹

Ὡστόσο, ἀπὸ τὸν Ντεκάρτ κι ὕστερα ἔγινε φανερό, πὼς ἡ συνείδηση «ἐαυτοῦ» ποὺ προβάλλει τώρα καθαρὰ καὶ μὲ σαφήνεια δὲν καλύπτει ὅλα τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα τῆς Σ.Λ. καὶ πὼς βρίσκεται μ' αὐτὰ σ' ἀντίθεση. Στὸ βιβλίο του *Les passions de l'âme*, θά μπορούσαμε νά βροῦμε καθαρὲς νύξεις γιὰ τὸ ἀσυνείδητο: «...αὐτὸ ποὺ κάνει τὴν ψυχὴ νά εἶναι ὠθημένη καὶ ταυτόχρονα νά ἐπιθυμῆ καὶ νά μὴν ἐπιθυμῆ ἓνα πράγμα· καὶ εἶναι ἀπὸ δῶ ποὺ παίρνω τὴν εὐκαιρία νά φανταστῶ αὐτὲς τὶς δυὸ δυνάμεις ποὺ πολεμᾶνε μεταξύ τους...» (δ.π. σ. 102):

Ὅσο ξεκαθαρίζονται τὰ λογικὰ καὶ ψυχικὰ στοιχεῖα τῆς Συνείδησης «ἐαυτοῦ» τόσο πιὸ φανερό γίνεται πὼς ἓνα κομμάτι τῆς Σ.Λ. βρίσκεται σὲ συμπληρωματικὸ ἀνταγωνισμό μ' αὐτά.

Ἰδιαίτερα στὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰῶνα, ὅταν δημιουργήθηκαν οἱ ἀνάλογες ψυχικὲς διαθέσεις, μὲ τὸ γκρέμισμα τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης καὶ τὸν προσωρινὸ ἔρχομὸ τῶν βασιλιάδων στὴν Εὐρώπη, ἀρχίζει μιὰ κρίση στὴν ἀντίληψη τῆς ρασιοναλιστικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐπόμενα καὶ στὴ ρασιοναλιστικὴ ἄποψη τῆς Συνείδησης «ἐαυτοῦ». Ἀπὸ τοὺς ρωμαντικούς ἀρχίζει νά γίνεται μιὰ προσπάθεια νά ξαναθεμελιωθεῖ ἡ ὄντολογία, ὄχι πάνω στὰ λογικὰ στοιχεῖα τῆς Συνείδησης, ποὺ ὁ Κάντ πάνω σ' αὐτὰ εἶχε στηριχθεῖ γιὰ νά ξεκάνει τὴ μεταφυσικὴ, ἀλλὰ πάνω στὰ ἀνορθόλογα στοιχεῖα τῆς². Σὰν ἀντίθεση πρὸς τὰ λογικὰ στοιχεῖα τῆς Σ.Λ., στρέφουν τὴν προσοχὴ τους πρὸς τὸ ἀνορθόλογο (*irrational*) καὶ τὸ συνυφαίνουν μὲ τὶς φιλοσοφικὲς θεωρίες τους.

Ὁ Fichte, πιστεύει πὼς τὸ φῶς τῆς συνείδησης γεννιέται ἀπὸ τὴ σκοτεινότητα τοῦ Ἀσυνείδητου, κάνοντάς το ἔτσι μιὰ

1. *L'inconscient*, VIe Colloque de Bonaeval 1950, éd. Dusele, 1966 (H. Ey, *Connaissance de l'inconscient*, p. 13-16).

2. Βλ. H. Levebvre, *L'idéologie structuraliste*, éd. Anthropos, 1971, p. 249.

δυναμική αρχή που επηρεάζει και μπαίνει στη μνήμη και την αντίληψη. Για τον Schelling, ή ασυνείδητη φύση, είναι πνεύμα σε δυναμική κατάσταση και γίνεται συνείδηση μέσα στο Έγώ. Έτσι το Άσυνείδητο παίρνει υπερβατικότητα και ταυτίζεται με τη φύση.

Στη γνωστική ασυνείδητη σφαίρα αναφέρεται ακόμη ο Leibniz, με τις ασυνείδητες «petites perceptions», που αποτελούν για αυτόν μια περιοχή πιο μεγάλη από τη συνειδητή και που δεν μπορούμε να έχουμε συνείδησή τους για την κάθε μία, γιατί δεν είναι ικανές ποσοτικά, να ξεπεράσουν το κατώφλι (seuil) της συνείδησης.

Ύστερα από τον Leibniz ακολουθούν μια σειρά σοφοί: ιδιαίτερα ο Cagus, γιατρός, που σημειώνει πως για να καταλάβουμε τη συνειδητή ζωή το κλειδί είναι το βασίλειο του ασυνείδητου. Ο Ed. Von Hartman, στο βιβλίο του: *La philosophie de l'inconscient*, 1898, που διακρίνει φυσικό, ψυχικό και μεταφυσικό ασυνείδητο, πραγματεύεται ακόμη το ασυνείδητο φιλοσοφικά και το κάνει μεταφυσική αρχή.

Μετά το 1870 η μελέτη του ασυνείδητου περνάει και στους ψυχιάτρους: Charcot, Janet, Bremer και Lombroso κ.ά. πριν να παρουσιαστεί, στα 1899, το έργο του Freud «Εξήγηση των όνειρων», όπου δίνει συγκεκριμένο περιεχόμενο στο ασυνείδητο. Θα πρέπει να πούμε, πως κοινός παρονομαστής σ' όλες αυτές τις απόψεις είναι πως: ή συνειδητή ψυχική ζωή κυβερνιέται ή το λιγότερο επηρεάζεται από ασυνείδητες ένστιχτικές είτε ψυχικές δυνάμεις κι από δώ τη μελλοντική στάση του ατόμου¹.

Ωστόσο, μέχρι το Freud, κανείς δεν κατάφερε να συνδέσει το ασυνείδητο μ' ένα συγκεκριμένο και καθορισμένο περιεχόμενο, αλλά το θεωρούσαν σά μια μεταφυσική αρχή που κινεί τον άνθρωπο. Στο Freud οφείλουμε την ανακάλυψη πως το ασυνείδητο κατέχει όρισμένο ψυχικό περιεχόμενο της Σ.Α. και το συνδέει με το βιολογικό -όργανικό υπόστρωμα. Έδραιώνοντας το άτομικό ασυνείδητο γράφει²: «Η απόθνηση είναι παρόλα

1. P h. B a s s i n e, *Le problème de l'inconscient*, Moscou 1973, p. 184.

2. S. F r e u d, *Métapsychologie*, p. 118.

αυτά, ένα προτσέσο πού παίζεται ανάμεσα στα όρια των συστημάτων του 'Ασυνείδητου (Ics) και του Συνείδητου (Pcs, Cs) πάνω στις παραστάσεις».

Στόν Jung, όφείλουμε τή συστηματική τοποθέτηση και τή θεμελίωση του ασυνείδητου πάνω σε ιστορικο-κοινωνική βάση: «Κατάλαβα, γράφει ό Jung, πώς τó ασυνείδητο είναι μιá λειτουργία και πώς οί σχέσεις του έγω με τó ασυνείδητο και τó περιεχόμενό του συνιστούν μιá εξέλιξη, μιá μοναδική μεταμόρφωση του ψυχισμού. Στις άτομικές περιπτώσεις μπορούμε νά ακολουθήσουμε αυτή τή λειτουργία στα όνειρα και στις όνειροφαντασιές. Στόν όμαδικό (κοινωνικό) κόσμο αυτή ή λειτουργία περικλείνεται στα διάφορα θρησκευτικά συστήματα και στις μεταμορφώσεις των συμβόλων τους. 'Ετσι από τή μελέτη των άτομικών και όμαδικών εξελίξεων βρήκα τó κλειδί όλης μου τής ψυχολογίας, έφτασα στην έννοια: τής πορείας τής άτομικοποίησης»¹. 'Ο Jung βλέπει τελικά όμως τó πρόβλημα έτσι πού θά καταλήξει στην ύπεροχή τής ασυνείδητης ζωής ανεβάζοντάς την σε ύπερβατική άρχή. «Τό 'Εγώ, γράφει, είναι τó μόνο περιεχόμενο του 'Εαυτού πού θά μπορούσαμε νά γνωρίσουμε. Τό έγω πού έχει πραγματώσει τήν άτομικοποίησή του, τó άτομικοποιημένο έγω, παραμένει σαν τó αντικείμενο ενός άγνωστου ύποκειμένου πού τó περικλίνει. Νομίζω ότι οί δυνατότητες των ψυχολογικών διαπιστώσεων φτάνουν έδω στο έσχατο τέρμα τους, γιατί ή ιδέα του 'Εαυτού είναι από μόνη της ένα ύπερβατικό αίτημα, ψυχολογικά νόμιμο, αλλά πού διαφεύγει σε κάθε άπόπειρα επιστημονικής άπόδειξης»².

Βασικά, μπορούμε νά αφήσουμε κατά μέρος τις μεταφυσικές τάσεις του Jung και ν' άρκεστούμε στις επιστημονικές παρατηρήσεις και άπόψεις του. 'Ο Jung εύρύνει τήν έννοια του ασυνείδητου, πού άρχικά τήν είχε περιορίσει ό Freud μόνο στην άτομική άπόθεση και θεωρεί ότι μέσα στο ασυνείδητο, πολύ

1. C. Jung, *Souvenirs, rêves et pensées*, éd. Gall. 1965.

2. C. Jung, *Dialectique du moi et de l'inconscient*, éd. Gall. 1964, p. 229. Πρβ. τó ύπερβατολογικό έγω του Husserl, ή περιοχή του άρρητου στο N. Hartmann στη διάστρωση των όντικών περιοχών του ύποκειμένου και του αντικείμενου.

πλατύτερο τῆς συνείδησης, περιέχονται ψυχικά στοιχεία, πού δὲν ἔχουν ἔρθει ποτέ στοῦ φῶς τῆς συνείδησης (ὀμαδικὸ ἄσυνείδητο, ἀρχέτυποι κ.ἄ.), κι ἀκόμη δὲν μπορούμε νὰ σβήσουμε ἀπὸ τὸ ἄσυνείδητο τίποτα, ὅπως θέλει ὁ Freud (ὅτι δηλαδὴ μπορούμε νὰ ἀπαλείψουμε ἀπὸ τὸ ἄσυνείδητο τὸ σύμπλεγμα — μὲ τὴ ψυχανάλυση — κάνοντάς το συνείδητό). Ἀντίθετα ὁ Jung θεωρεῖ πῶς: «χάρη στὴ λείψη συνείδησης καὶ στὴ ζωντανὴ ἐμπειρία τῶν παραστάσεων, οἱ ἄσυνείδητες καὶ κατώτερες ἐνέργειες θὰ βρίσκονται ἀφομοιωμένες στὴ συνείδηση: αὐτὴ ἡ διαδικασία θὰ ἔχει τὰ πιὸ βαθειὰ ἀποτελέσματα πάνω στὴ συνείδηση»¹. Τί ἐννοεῖ ὅταν λέει «στὴ ζωντανὴ ἐμπειρία τῶν παραστάσεων»; Θὰ πρέπει νὰ εἶναι: τὸ βιωματικὸ ρεῦμα τῆς συνείδησιακῆς λειτουργίας κι ἰδιαίτερα τὸ «ἐξ ἀναμνήσεως».

Εἶχαμε πεῖ πῶς τὸ βιωματικὸ ἄμεσα ἐπίκαιρο ρεῦμα τοῦ Σ. Πεδίου ἔχει διπλὸ χαρακτήρα: τὸ ἄμεσο «κατ' αἴσθηση» καὶ τὸ ἔμμεσο τὸ «ἐξ ἀναμνήσεως»². Ἀκριβῶς τὸ τελευταῖο ἐτοῦτο ἔμμεσο ἀναμνηστικὸ βιωματικὸ ρεῦμα «βγαίνει» ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτὴ πού ὀνομάζουμε ἄσυνείδητο. Τὸ ἀναμνηστικὸ αὐτὸ βιωματικὸ ρεῦμα κουβαλᾷ μαζί του ἀπὸ τὰ βάθη τῆς πρωταρχικῆς ἐνστιχτικῆς κοίτης τοῦ ὄργανισμοῦ, τάσεις καὶ παρωθήσεις πού σπρῶχνουν τὴ Σ.Λ. τοῦ ὑποκείμενου γιὰ δράση, μὲ βάση τὴν ἀρχὴ τῆς εὐχαρίστησης (*plaisir*). Ἡ καταπίεση τῶν τάσεων καὶ παρορμησεων αὐτῶν (κοινωνικὲς ἐπιταγές, κλπ.), πού διαρκῶς προσπαθοῦν νὰ ἔρθουν στοῦ προσκῆνιο τῆς Συνείδησης, στοῦ ἄμεσα ἐπίκαιρο παρόν, ἐμποδίζεται ἀπὸ τὸ Ἐγώ, ἔτσι πού ἐπηρεάζουν τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου καὶ τότε μιλάμε γιὰ συμπλέγματα, πού μπορούν νὰ ἐκδηλώνονται μὲ ἀντικοινωνικὲς ἐνέργειες εἴτε νευρωτικὲς καταστάσεις κ.ἄ.³

Ὡστόσο, πρέπει νὰ ποῦμε πῶς τελικὰ καὶ στοῦ Freud, τὸ ἄσυνείδητο πιάνει τὴν κυρίαρχη θέση μέσα στὴ Σ.Λ., ἔτσι πού τὸ Ἐγώ δὲν εἶναι παρὰ ἓνα κομμάτι τῆς πού κυριολεκτικὰ, ὄχι μόνο βγαίνει ἀπὸ τὸ ἄσυνείδητο, ἀλλὰ καὶ ὑποτάσσεται καὶ διευθύνεται ἀπ' αὐτό. Τὸ ἐγώ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ μορφή τοῦ ἄσυνεί-

1. C. Jung, ὁ.π. σ. 248.

2. Βλ. Chertoulaine, ὁ.π. σ. 109.

3. E. Ey, ὁ.π. p. 413, καὶ S. Freud, ὁ.π. σ. 147.

δητου¹. Φυσικά τὸ ἴδιο εἶναι παραδεχτὸ γιὰ τὸν Jung. Τὸ ἀσυνείδητο, τὸ ὁμαδικὸ ἀσυνείδητο (ἀρχέτυποι, κλπ.), εἶναι ἐκεῖνο ποὺ διακαθορίζει τὴν κοινωνικὴ καὶ ὁμαδικὴ ζωὴ. Τὸ ἐγὼ εἶναι μιὰ ἐκδήλωση καὶ ὑποταγμένο στὸ Σοι, στὸν Ἐαυτὸ, ποὺ αὐτὸ φτάνει νὰ πάρει μιὰ θέση ὑπερβατικὴ (ἐπίδραση Αὐγουστίνου-Ρωμανικῶν) καὶ συνδέεται μὲ τὸ θεῖο.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὁμαδικοῦ ἀσυνείδητου, παρατηρεῖ ὁ L. Whyte, τὴν συναντᾶμε καὶ στὰ ἔργα τοῦ Marx, ὅταν αὐτὸς ἀναφέρεται στὴν κοινωνικὴ συνείδηση. «... Τὸν ἴδιο χρόνο ποὺ ἐμφανίστηκε τὸ βιβλίο τοῦ C. Carus (1846²) ὁ Marx κι ὁ Engels ἐξέφρασαν μιὰν ἀντίληψη... τῶν ἀσυνείδητων παραγόντων τῆς ἱστορίας μὲ τὴν ὕλιστικὴ θεωρία τους τῆς πάλης μέσα στὴν κοινωνία. Ἄν δὲν χρησιμοποίησαν ἀμέσως τὸν ὄρο «ἀσυνείδητο», ὥστόσο ἔδωσαν μεγάλη σημασία στοὺς ὕλικους παράγοντας ποὺ προκαλοῦν τὴ λήψη συνείδησης, πὼς ἢ ἀξία τῶν συνειδητῶν κινήτρων, κρύβεται ἀπὸ τὰ πραγματικὰ ἐνδιαφέροντα ποὺ ἐκφράζονται μὲ τὴν ἐπίσημη ἰδεολογία. Ἡ θεωρία τους θεμελιώνεται πραγματικὰ πάνω στὴ φιλοσοφία τοῦ ὁμαδικοῦ ἀσυνείδητου τῶν κοινωνικῶν τάξεων»³. Εἶναι αὐτὸ ποὺ ὁ Engels, σχετικὰ μὲ τὴ γέννηση τῆς ἰδεολογίας, πὼς δηλαδὴ σχηματίζεται ἀσυνείδητα, γράφει: «... οἱ συνθῆκες τῆς ὕλικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ποὺ μέσα στὸ μυαλό τους διεξάγεται ἡ διανοητικὴ αὐτὴ λειτουργία (proces) καθορίζουν σὲ τελευταία ἀνάλυση τὴν πορεία τῆς λειτουργίας αὐτῆς (processus), παραμένει γιὰ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς ἀναγκαστικὰ ἄγνωστη... γιατί ἀλλοιώτικα θὰ ἔμπαινε τέρμα σὲ κάθε ἰδεολογία»⁴.

Μιὰν ἄλλη πλευρὰ τοῦ ἀσυνείδητου, τὴ γνωστικὴ, τὴν εἶχε ἐπισημάνει ὁ Leibniz. Σύμφωνα μὲ τὸν Piaget, τὸ γνωστικὸ ἀσυ-

1. Σχετικὰ μὲ τὸ φυσιολογικὸ ὑπόβαθρο τοῦ ἀσυνείδητου βλ. H. E y, ὁ.π. σ. 153. P. C h a u c h a r d, Les mécanismes cérébraux et la prise de la conscience, p. 65.

2. C. G. C a r u s, Psyche: Zur Entwicklungsgechichte de Seele, (1846), 1924.

3. Βλ. L. W h y t e, L'inconscient avant Freud, éd. Payot, 1971, p. 194 κέξ.

4. Βλ. F. E n g e l s, L. Feuerbach, p. 75.

νειδητο παρουσιάζει πολλές αναλογίες με το συναισθηματικό (affectif) άσυνείδητο του Freud και όπως σ' αυτό τα συναισθήματα που δοκιμάζουμε, ενώ είναι φανερά στη Συνείδηση, αντίθετα ο μηχανισμός της παραγωγής τους παραμένει κρυφός κι άγνωστος. Το ίδιο συμβαίνει και με το γνωστικό άσυνείδητο.

Πολλές φορές, σύμφωνα με τον Piaget, έχουμε συνείδηση για το αποτέλεσμα μιάς ενέργειάς μας, μα αντίθετα ολοκληρωτική άγνοια των έσωτερικών μηχανισμών, που οδηγούν σε αυτό το αποτέλεσμα. Έτσι μπορούμε να εκφράσουμε λεχτικά γνώμες και απόψεις, μα που ωστόσο δεν έχουμε συνείδηση το πώς ή σκέψη μας οδηγήθηκε σ' αυτό το συμπέρασμα. Έτσι καταλήγει από τις παρατηρήσεις και τις μελέτες του, πώς ή σκέψη δουλεύει με δομές και σχήματα άσυνείδητα: «το γνωστικό άσυνείδητο, γράφει ο Piaget, περιέχει αισθησιοκινητικά σχήματα οργανωμένα σε δομές που εκφράζουν αυτό που το υποκείμενο μπορεί να «κάνει» κι όχι αυτό που σκέπτεται»¹. Σ' αντίθεση με την συνειδητή σκέψη που θέλει έννοιολογικές εικόνες ή άσυνείδητη σκέψη δουλεύει με αισθησιοκινητικά σχήματα είτε με δυναμικά στερεότυπα, που τα υποβάλλει ή κοινωνική συνείδηση, αναδιοργανώνοντας αδιάκοπα το Σ.Π., στο άμεσο επίκαιρο παρόν. Για παράδειγμα ο Άριστοτέλης δημιουργώντας τη λογική του, συνειδητοποιήσε μόνο την ταξινόμηση και το συλλογισμό και γενικά όργάνωσε την τυπική λογική, μα δεν μπόρεσε να συνειδητοποιήσει τη λογική των σχέσεων. Το ίδιο συμβαίνει με πολλούς άλλους σοφούς και φιλόσοφους.

Άν το συναισθηματικό άσυνείδητο στο άμεσο παρόν καθορίζεται βασικά από το άναμνηστικό παρελθόν του ατόμου, έτουτο το ίδιο το παρελθόν, αναδομείται αδιάκοπα από το παρόν. Το ίδιο γίνεται και με το γνωστικό άσυνείδητο, γιατί και οι δυο πλευρές του ψυχολογικού άσυνείδητου είναι συνυφασμένες άξεδιάλυτα: «... Η λήψη συνείδησης είναι πάντοτε μερικά, μια έπανοργάνωση και διόλου μια μετάφραση ή...»².

Το άσυνείδητο, όπως διαφαίνεται άπ' όλη την διαδρομή της

1. J. Piaget, ό.π. σ. 17.

2. J. Piaget, ό.π. σ. 19.

μελέτης μας διαμορφώνεται ταυτόχρονα μὲ τὸ συνειδητό. Εἶναι μιὰ ιδιότητα τῆς Σ.Λ. Εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἀντίποδας τοῦ Σ. Πεδίου. Ἄν τὸ Σ. Πεδίο ἀποτελεῖ τὴν ἰκανότητα τῆς Σ.Λ. γιὰ ἄμεση ἐπικαιροποίηση τοῦ παρόντος, μὲ τὸ συγκερασμὸ τῶν δυὸ βιωματικῶν ρευμάτων: τοῦ ἄμεσου ἀντιληπτικοῦ καὶ τοῦ ἔμμεσου ἀναμνηστικοῦ: τότε τὸ ἀναμνηστικὸ βιωματικὸ ἐτοῦτο ρεῦμα ἔρχεται ἀπὸ τίς περιοχὲς τοῦ Ἄσυνείδητου καὶ εἶναι ταυτόχρονα φορτισμένο καὶ βουτηγμένο μέσα στὶς ὀργανικὰ παρωθημένες καὶ συναισθηματικὰ χρωματισμένες ἀναπλαστικὲς - ἀναμνηστικὲς γνωστικὲς μορφές. Ἐτοῦτο τὸ ΕΒΡ ἔρχεται νὰ συγκερασεῖ μὲ τὸ ἄμεσο βιωματικὸ ἀντιληπτικὸ ρεῦμα στὸ παρόν, συγκροτώντας μαζί του, τὸ ἀνθρώπινο Σ. Πεδίο. Τὸ ἀσυνείδητο εἶναι οἱ μὴ-συνειδητὲς μορφές τῆς ἀνώτερης νευρικῆς λειτουργίας.

Τὸ ἐγώ, πὺ ἀκατάπανστα ἀναφαίνεται καὶ συγκροτιέται ταυτόχρονα, σὰν ὑπέρβαση καὶ σὰν δομὴ (ποὺ διαρκῶς μορφοποιεῖται στὴν ἀλληλεπίδρασή της μὲ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, μέσα στὴν ἱστορικο-κοινωνικὴ διαδρομὴ καὶ στὴν ὁμαδικὴ παραγωγικὴ δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων) γίνεται ἰκανὸ ὅσο ὀργανώνεται (προλογικὰ-λογικὰ-διαλεχτικά), νὰ ἀσκεῖ μεγαλύτερο ἔλεγχο καὶ στὶς πάνω στὴν ἀρχὴ τῆς ἡδονῆς (plaisir) εἰσβολὲς τοῦ ἀσυνείδητου στὸ Σ. Πεδίο.

Γ. Η ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΟΥ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

1. Ἡ σύμπτωση: ἀντικειμενικῶν-ὑποκειμενικῶν προτσέσων

Εἶναι φανερό, ἀπὸ τὴν ἴσαμε τώρα πορεία καὶ διάρθρωση τῆς ἐργασίας μας, πὼς ἐξετάσαμε τὸ ἀντικείμενό της, δηλαδὴ τὴ γέννηση καὶ τὴν προοδευτικὴ ἐξέλιξη τῆς ΣΛ., ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τόσο τοῦ ὑποκειμενικοῦ προτσέσου της (σὰν ἀντανάκλαση τοῦ γίγνεσθαι τοῦ κόσμου), ὅσο καὶ ταυτόχρονα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ὀργανικῆς καὶ διαλεκτικῆς ἐνότητάς της μὲ τὰ ἀντικειμενικὰ προτσέσα: φυσικὰ καὶ κοινωνικά. Καὶ τοῦτο γιατί ἡ ΣΛ καὶ τὸ φτάσιμό της ἴσαμε τὸ ἐγώ, εἶναι ἡ πορεία τοῦ ἀντικειμενικοῦ ποῦ πῆρε συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του¹. Ἀπὸ δῶ βρεθήκαμε ἀναγκασμένοι νὰ ἐξετάσουμε τὴν πορεία αὐτὴ στὴν ἀμοιβαία ἀλληλεπίδραση καὶ συνάφεια ἀνάμεσα στὰ ὑποκειμενικὰ καὶ στὰ ἀντικειμενικὰ προτσέσα.

Τὰ δυὸ ἐτοῦτα προτσέσα, τὸ ὑποκειμενικὸ καὶ τὸ ἀντικειμενικὸ, μόνο στὴ διαλεκτικὴ βαθμίδα τῆς συνείδησης, συμπορεύονται ἔτσι ποῦ οἱ κατηγορίες τῆς Νόησης ν' ἀντικαθρεφτίζουσι τὴς κατηγορίες τοῦ Γίγνεσθαι, σὲ μιὰ ἀντιστοιχία καὶ σύμπτωση ὄχι ἀπόλυτη, βέβαια, μὰ πάντοτε σχετικὴ. Ὡστόσο ὁμως τὰ δυὸ αὐτὰ σὲ ἐνότητα διαλεκτικὴ βρισκόμενα προτσέσα ἐδῶ συμπλησιάζουσι τόσο, ὅσο σὲ καμμιά ἀπὸ τὴς προηγούμενες βαθμίδες τῆς ΣΛ.

Οἱ κατηγορίες τῆς νόησης εἶναι οἱ ἰδεατὲς εἰκόνες ποῦ ἀντανაკλοῦνε τὴς διάφορες ὄψεις καὶ τοὺς ἀντίστοιχους δεσμοὺς τῶν ὑλικῶν πραγμάτων. «Τὸ ἰδεατὸ, γράφει ὁ Marx², δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ τὸ ὑλικὸ μεταφερόμενο καὶ μετασχηματισμένο στὸ ἀνθρώπινο κεφάλι» κι ὁ ρώσος A. Cheptouline, γράφει: «Οἱ

1. F. Engels, Διαλεκτικὴ τῆς φύσης, σ. 52.

2. K. Marx, Τὸ Κεφάλαιο. I, σ. 25.

νόμοι τῆς διαλεκτικῆς, ἀντανακλοῦνε τοὺς δεσμοὺς καὶ τὶς καθολικὲς σχέσεις, ἐνῶ οἱ κατηγορίες ἀντανακλοῦνε τὶς ιδιότητες καὶ τὶς γενικότατες ὄψεις τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος»¹.

Ἀπὸ τῆ στιγμῆ ποῦ κάνει τὴν ἐμφάνισή του τὸ ψυχικὸ σὰν ιδιότητα τοῦ ὕλικου-φυσικοῦ καὶ διαμορφώνεται στὴ διαλεκτικὴ πορεία του σὰν ΣΛ τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τῆ στιγμῆ αὐτὴ ἀρχίζει ἀνάμεσα στὸ διαλεκτικὸ ζευγάρι Γίγνεσθαι-Συνείδηση μία ἀσύμπτωτη πάντοτε συμπόρευση². Βέβαια, στὴν πορεία τῆς ἀλληλεπίδρασης καὶ συμπόρευσης ἐτούτης ἢ συνείδηση ἀποχτᾷ τὴν ἰκανότητα νὰ μπορεῖ νὰ προτρέχει στὴ σύλληψη τῆς πραγματικότητος, ἐξυφαίνοντας νοητικὰ μελλοντικὲς μορφές τῆς, κáνοντας δυνατὸ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν κατηγορία τῆς δυνατότητος στὴν κατηγορία τῆς πραγματικότητος, μὰ πάντοτε στηριγμένη πάνω στοὺς διαλεκτικοὺς νόμους τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος, ποῦ ἔχει αὐτὴ εὐρεῖ.

Ἔτσι οἱ μελλοντικὲς αὐτὲς μορφές πάντοτε κλείνουν μέσα τους, τόσο τὸ στοιχεῖο τοῦ ἀπόλυτου, ὅσο καὶ τὸ στοιχεῖο τοῦ σχετικοῦ· καὶ τοῦτο γιὰτὶ ἡ πραγματικότητα στὴ διαλεκτικὴ πορεία τῆς, ξετυλίγει ἀδιάκοπα κανούργιες μορφές, ποῦ ἡ σκέψη σὰν ἐνεργητικὴ ἀντανάκλαση τῆς πορείας αὐτῆς, ἀδράχνει κάθε φορά, ἀπ' τὸ νομοτελειακὸ-διαλεκτικὸ χαρακτήρα τοῦ Γίγνεσθαι, τόσο μόνο κομμάτι του, ὅσο ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες τῆς πρακτικῆς κοινωνικῆς δραστηριότητος τῶν ἀνθρώπων καὶ ἰδιαίτερα στὶς πρωταρχικὲς βαθμίδες τῆς συγκρότησης τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Κι ἀκόμα γιὰτὶ ἡ σκέψη πάντοτε στὴ σύλληψη τῆς πραγματικότητος, στὶς καινούργιες μορφές τῆς καὶ γενικὰ στὴ συγκρότηση τῆς γνώσης, βάζει σ' αὐτὴ, στὴν ἀπόλυτη γνωστικὴ κατάχτησή τῆς καὶ τὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο, τὸ σχετικὸ³.

1. A. Cheptouline, *Catégories et lois de la dialectique*, éd. Moscou 1978, p. 373.

2. Βλ. Ν. Μπουχάριν, ὁ.π. σ. 88 καὶ F. Engels, Ἐπιτύριγκ, σ. 483. Μ. Ρόζενταλ, Ἀρχές διαλεκτικῆς λογικῆς, 1962, σ. 88-92.

3. Βλ. Α. Cheptouline, ὁ.π. σ. 126 καὶ 130. Μ. Ρόζενταλ, ὁ.π. σ. 212 κέξ.

Ἐξωτερικά καὶ ἐσωτερικά, συνδέουν τὰ ἀντικειμενικά μὲ τὰ ὑποκειμενικά προτσέσα, μέσα στὴ ΣΛ: τὸ Γίγνεσθαι τοῦ ὄντος μὲ τὴ Συνείδηση¹. Ἡ δυναμικὴ διαλεχτικὴ πορεία τῆς Συνείδησης μὲ τὸ Γίγνεσθαι βρίσκεται σὲ μιὰ ἀδιάκοπη συμπόρευση ὅπου ἡ διαλεχτικὴ πορεία τοῦ ἀδιάφορου Γίγνεσθαι μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς Συνείδησης, στὴ συμπόρευσίν τους αὐτῆ, δὲν βρίσκονται ποτέ (εἴτε μόνο στιγμιαία) στὸ ἴδιο ἐπίπεδο τῆς πορείας ἐνοῦ φευγαλέου καὶ ρέοντος ἐπίκαιρου παρόντος, ποὺ καὶ τοῦτο διαρκῶς μετακινεῖται καὶ μεταβάλλεται διαλεχτικὰ μέσα στὸ χρόνο. Ὡστόσο πάντοτε τὸ γίγνεσθαι τοῦ ὄντος σὰν πρωταρχικό, θὰ βρίσκεται ἀδιάκοπα, στὸ διαλεχτικὸ ξεδίπλωμά του πρὸς τὸ μέλλον, στὴ συμπόρευσίν του μὲ τὴ Συνείδηση, σὰν τὸ θεμελιακὸ στοιχεῖο τῆς μεταβολῆς.

Ἐποῦτο τὸ ἀδιάκοπο ρέον διαλεχτικὸ πορὸν μετακινεῖται καὶ μεταβάλλεται μὲ ἀναγκαιότητα, ξεδιπλώνοντας ἀκατάπαυστα, νομοτελειακά, καινούργιες μορφές, ποὺ δείχνουν στὴ Συνείδηση: τὴν ἀναγκαιότητα, τὴ λογικότητα καὶ τὴν πραγματικότητα τῆς ὑπαρξῆς του².

Ἐποῦτος ὅμως ὁ καθορισμένος δρόμος πρὸς τὸ μέλλον τοῦ Γίγνεσθαι, γίνεται ὁρατὸς ἀπὸ τὴ Συνείδηση, ποὺ μὲ τὸν νοητικὸ ὄπλισμό της προσπαθεῖ νὰ τὸν συλλάβει καὶ νὰ τὸν κατανοήσει. Ἡ Συνείδηση σὰν ἀντανάκλαση καὶ σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς ιδιότητες τοῦ Γίγνεσθαι, στὴ συμπόρευσίν της μ' αὐτό, ξετυλίγει καὶ αὐτὴ τὰ δικά της σχήματα γιὰ νὰ πιάσει τὶς νομοτελειές του. Στὴν προσπάθειά της ἐτούτη, ποτέ δὲν θὰ μπορέσει νὰ φτάσει σὲ μιὰ ἀπόλυτη σύμπτωση, ἔτσι ποὺ οἱ νομοτελειές καὶ οἱ κατηγορίες τοῦ ὄντος, ν' ἀντανάκλουνται στὴν ἀπόλυτη ἀλήθειά τους, σὰν τὸ ἀντίστοιχο καὶ σωστὸ ἀπόλυτα περιεχόμενό της, σὰν κατηγορίες της. Πάντοτε τὰ ἀντικειμενικά προτσέσα θὰ προηγοῦνται ἀπὸ τὰ ὑποκειμενικά στὴ διαλεχτικὴ πορεία τους καὶ πάντοτε τὸ ὑποκειμενικὸ θὰ προσπαθεῖ νὰ προσπελάσει καὶ νὰ προτρέξει ἀπὸ τὰ ἀντικειμενικά, προβάλλοντας μαζὶ μὲ

1. Βλ. A. Cheptouline, ὄ.π. σ. 6 καὶ 104-105.

2. Hegel, Ἄρχες τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, (1820). 1947, σ. 19 βλ. καὶ F. Engel, A. Φόρμπαχ, σ. 1 κέξ.

τις πραγματικὲς δυνατότητες καὶ τὰ φανταστικὰ σχήματά της, πρὸς τὸ μέλλον.

Ἔτσι ἀπὸ τὴν προλογικὴ βαθμίδα τῆς ΣΛ, ἴσαμε τὴ σημερινὴ διαλεκτικὴ, ἀδιάκοπα οἱ δύο ὄντικες περιοχὲς συμπορεύονται. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ ἀναδύεται, φανερώνεται μέσα στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα οἱ πρῶτες ἀναλαμπὲς τοῦ ψυχικοῦ σὰ Συνείδηση, ἐπισημαίνεται ἡ διαφορὰ: Εἶναι \longleftrightarrow Συνείδησης, ποῦ ἀρχίζουν νὰ συμπορεύονται σὰν δυὸ σὲ ἐνότητα διαλεκτικὴ βρισκόμενες ὄντικες περιοχὲς. Ὅμως ἡ συμπόρευση ἐτούτη δὲν σημαίνει καὶ σύμπτωσή τους. Βέβαια, ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἀσύμπτωτη συμπόρευση τους (στὴν ἄλογη βαθμίδα) ἴσαμε τὴ σημερινὴ (διαλεκτικὴ βαθμίδα) σχετικὴ συμπλησίαση - σύμπτωση τῶν δυὸ ὄντικῶν περιοχῶν ὑπάρχει μεγάλη χρονικὴ καὶ προοδευτικὴ ἐξελικτικὴ ἀπόστασις. Ὅμως πάντοτε ἡ συμπόρευση τους θὰ εἶναι ἓνα ἐξακολουθητικὸ προτσέσο ἀσύμπτωτης συμπλησίασής τους, ὅπου ἐτούτη ποτὲ δὲν θὰ μηδενιστεῖ. Βρισκόμαστε ὄχι ὅπως θέλει ὁ N. Hartmann ἀνάμεσα στὴν περιοχὴ τοῦ ὄντος ποῦ διαπερνᾷ ὁ λόγος καὶ στὴν ἄρρητη περιοχὴ (ποῦ ποτὲ δὲν θὰ γίνῃ ἀντικείμενο τῆς γνώσης) μὰ ἀνάμεσα στὶς κατηγορίες τοῦ ὄλου καὶ τοῦ μέρους, τοῦ ἀπόλυτου καὶ τοῦ σχετικοῦ, ὅπου αὐτὲς ἀλλάζουν τὴ θέση τους στὴν διαλεκτικὴ πορεία τοῦ Γίνεσθαι. Πάντοτε τὰ ἀντικειμενικὰ πραγματικὰ προτσέσα θὰ ξετυλίγουν τὶς καινούργιες μορφὲς τους καὶ πάντοτε τὸ ὑποκειμενικὸ θὰ προσπαθεῖ νὰ ἀδράξει τὶς νομοτέλειές του κι ἡ σκέψη θὰ προσπαθεῖ νὰ προσπελάσει μὲ τελειότερη ὀργάνωση (καινούργιες κατηγορίες κλπ), τὸ καινούργιο. Ὁ Leninε πάνω σ' αὐτὸ διατυπώνει χαρακτηριστικὰ: «... Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ ν' ἀδράξει, νὰ ἀναπαράγῃ, ν' ἀντικαθρεφτίσει τὴν φύση ὀλοκληρωτικὰ μέσα στὴν «ἄμεση συνολικότητα»· αὐτὸ ποῦ μπορεῖ εἶναι διαρκῶς νὰ τὴν προσεγγίξῃ δημιουργώντας μὲ ἀφαιρέσεις, ἔννοιες, νόμους, ἓνα ἐπιστημονικὸ πῖνακα τοῦ σύμπαντος»¹.

Ἡ Συνείδηση, στὴ διαλεκτικὴ ἐξέλιξή της ἀπὸ τὸ κατώτερο στὸ ἀνώτερο, ἀποχτᾷ τὴν ἰκανότητα, στηριγμένη στὶς ἀποχτη-

1. Leninε, Cahier sur la dialectique de Hegel, 1968, p. 176 καὶ J. Barbu, ὄπ. σ. 95.

μένες και έδραιομένες νομοτέλειες του Γίγνεσθαι, να βάζει σκοπούς για πραγμάτωση. «Η ανθρώπινη συνείδηση, γράφει ο Lenin, δέν αντανακλά μόνο τόν αντικειμενικό κόσμο, μά τόν δημιουργεί επίσης»¹. Οί σκοποί πού προβάλλονται στό μῆ-όν, στό μέλλον, σάν τò πέρασμα από τή δυνατότητα στην πραγματικότητα, σχεδιάζουν τις δυνατές μορφές του Γίγνεσθαι, με μιὰ ὅσο μπορεί πιό σωστή θέασή τους, ἀπ' ὅλες τις προηγούμενες ιστορικές μορφές τῆς Συνείδησης. Γίνεται ἔτσι φανερό πὼς πάντοτε οἱ ἀπώτερες μορφές τῆς σχεδίασης αὐτῆς, θά χάνονται στό βάθος ὄχι μιᾶς ἄρρητης ὄντικῆς περιοχῆς, μά στό βάθος μιᾶς περιοχῆς ὅπου τὸ ἀδιάφορο Γίγνεσθαι θά πρέπει νὰ ξετυλίξει τις καινούργιες μορφές του καὶ ἡ Συνείδηση σάν ἀντανάκλαση τους, θά προσπαθήσει νὰ τις ἀδράξει, σφυρηλατώντας τις ἀντίστοιχες νέες κατηγορίες, γι' αὐτὸ τὸ Γίγνεσθαι. «Ἡ ὑλιστικὴ διαλεκτικὴ, γράφει ὁ Lenin, δείχνει, πὼς ἀπὸ τὴν ἄγνοια πηγαίνουμε στὴ γνώση, πὼς ἀπὸ τὴν ἀτελή καὶ ἀνακριβῆ γνώση φτάνουμε σιγά-σιγά στὴν τέλεια καὶ ἀκριβῆ»².

Βασικά σήμερα κανένας δέν μπορεί νὰ ἀμφισβητήσῃ συνειδητὰ κι ἔγκυρα τὴν ὄντολογικὴ προτεραιότητα τοῦ εἶναι ἀπέναντι στὴ Συνείδηση, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τις θρησκείες καὶ τις ἐπιβιώσεις τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας. Ἐτσι πρόβλημα δέν μπαίνει ἀνάμεσα στὴν ὑποκειμενικὴ καὶ ἀντικειμενικὴ περιοχὴ ὄχι μόνο ὁ τρόπος τῆς ἀντιστοιχίας καὶ τῆς ἀλληλεπίδρασῆς τους, μά καὶ ἡ ἔκφραση ἀπὸ τὸν προτατικὸ λόγο τῆς ἀντιστοιχίας αὐτῆς· μ' ἄλλα λόγια, ὄχι μόνο ὁ τρόπος πὸν παρουσιάζεται ἡ ἀντανάκλαση τοῦ ἀντικειμενικοῦ προτσέσου στὴ ΣΛ, μά κι ὁ τρόπος πὸν ἐτούτη συλλαβαίνει κι ἐκφράζει, σὰ γνώση, τὸ προτσέσο αὐτό. Δηλαδή ἐιδικότερα:

α. Τὴν ἔκφραση με τὸν προτατικὸ λόγο, με τὴ γλώσσα, τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὰ ἀντικειμενικὰ καὶ ὑποκειμενικὰ 'προτσέσα' εἴτε τις σχέσεις ἀνάμεσα στις νομοτέλειες τοῦ γίγνεσθαι

1. Βλ. Lenin, Oeuvres, t. 38, p 209 καθὼς καὶ A. Cheptouline, ὁ.π. σ. 112-114 καὶ 118.

2. Lenin, Oeuvres complètes t. 13, p. 36.

καὶ τὶς κατηγορίες τῆς νόησης. Βέβαια ἡ ἐξωτερικὴ πραγματικότητα ἀντανακλᾷ τὸ νομοτελειακὸ τῆς χαρακτῆρα στῆ ΣΛ, μὰ τὸ πρόβλημα ποῦ μπαίνει εἶναι: Τὸ ὑποκειμενικὸ προτσέσο ἐκφράζει σωστὰ τὰ ἀντικειμενικὰ προτσέσα; Ὁ Hume πιστεύει πὼς τὴν κατηγορία τῆς αἰτιότητος τὴν κατασκευάζει τὸ πνεῦμα κι ὁ Kant μᾶς λέει, πὼς τὸ ὑποκείμενο εἶναι προικισμένο αργιοσι μὲ τὶς κατηγορίες τῆς αἰσθησης (χῶρος-χρόνος) καὶ μὲ τὶς νοητικὲς κατηγορίες. Ὁ Hegel νομίζει πὼς οἱ κατηγορίες εἶναι οἱ διάφορες στιγμὲς τῆς αὐτοεξέλιξης τῆς ιδέας καὶ πὼς οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ φυσικὰ φαινόμενα φανερώνουν τὶς κατὰ τῆς μορφῆς τῆς. Σύμφωνα ὅμως μὲ τὸν διαλεχτικὸ ὕλισμό, οἱ κατηγορίες: ὕλη, χῶρος, χρόνος, οὐσία κλπ. εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ νομοτελειακοῦ χαρακτῆρα τῆς κίνησης τῆς ὕλης¹. Βασικὸ πρόβλημα τῆς διαλεχτικῆς λογικῆς, σύμφωνα μὲ τὸ Lenin, δὲν εἶναι τὸ ἀδτονόητο γεγονός πὼς ὁ κόσμος ὑπάρχει, ἀναπτύσσεται καὶ κινεῖται, μὰ: «πὼς μπορεῖ νὰ ἐκφραστεῖ ἡ ἀντικειμενικὰ ὑπάρχουσα κίνηση στῆ λογικὴ τῶν ἐννοιῶν, τῶν κατηγοριῶν, τῶν κρίσεων, τῶν συλλογισμῶν κλπ;»².

β. Τὴν ἔκφραση τῆς σχέσης, μὲ τὴν προτατικὴ ὁμιλία, μέσα στὴν ἴδια τῆ ΣΛ, ἀνάμεσα στὴν κίνηση τοῦ ψυχικοῦ περιεχομένου τῆς καὶ στὴν ἄμεση ἀντίληψη τῆς ἀντανάκλασης τοῦ ἀντικειμενικοῦ προτσέσου· δηλαδὴ ἀνάμεσα στὸ ABP καὶ στὸ EBP, σὰν λεχτικὴ ἔκφραση τῆς ἀντιστοιχίας τους, τόσο στὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο παρόν, ὅσο καὶ στὸ ἀναμνηστικὸ δευτερεῖον παρόν. Γιατὶ εἶναι βέβαιο, πὼς ἡ λεχτικὴ-προτατικὴ ἔκφραση τῆς σχέσης ἐτούτης, δὲν εἶναι δυνατό νὰ βρῖσκεται σὲ ὀλοκληρωτικὴ καὶ ἀκριβολόγα πιστότητα. Ἐδῶ ἀκριβῶς θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπισημάνουμε καὶ μιὰ χρησιμότητα τῆς ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας, πὼς δηλαδὴ μαζί, μὲ τὴν χρῆση τοῦ συμβόλου στῆ λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη (ἀπαρχὴ μὲ τὸν Leibniz, τὴν λογιστικὴ λογικὴ, ποῦ αὐτὴ δὲν κατάφερε παρά μόνο νὰ ξεκαθαρίσει τὴν ποικιλία καὶ τὴν πολλαπλότητα τῶν δυνατῶν συνδυασμῶν στοῦς

1. J. Barbu, ὀ.π. σ. 273.

2. Βλ. Μ. Ρόζενταλ, ὀ.π. σ. 64.

συλλογισμούς)¹ να μᾶς κάνει προσεχτικούς στην ἔκφραση τῆς ἀντιστοιχίας τῶν δύο διαλεκτικῶν προτσέσεων: ἀντικειμενικοῦ-ὕποκειμενικοῦ.

Ἐν τῷ *Lenine*, στις παρατηρήσεις του πάνω στην ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τοῦ *Hegel*, σχετικὰ μετὰ τὴν παράσταση τῆς κίνησης ἀπὸ τὴ σκέψη, εἶχε διατυπώσει πῶς: «Δὲ μπορούμε νὰ ἀναπαραστήσουμε, νὰ ἐκφράσουμε, νὰ μετρήσουμε, ἀναπαράγουμε τὴν κίνηση, χωρὶς νὰ χαλάσουμε τὸ συνεχές, χωρὶς νὰ ἀπλοποιήσουμε, νὰ χοντρήνουμε, νὰ διαιρέσουμε καὶ νὰ σκοτώσουμε τὸ ζωντανό. Ἡ παράσταση τῆς κίνησης, ἀπὸ τὴ σκέψη εἶναι πάντοτε ὁ θάνατός της — καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ σκέψη, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν αἴσθηση... Ἐδῶ ἔρχεται ἡ οὐσία τῆς διαλεκτικῆς: καὶ αὐτὴ ἡ οὐσία ἐκφράζεται μετὰ τὴ διατύπωση: ἐνότητα, ταυτότητα τῶν ἀντιθέτων»¹.

Βέβαια, ἡ γλώσσα (: ἡ ὁμιλία, ἡ λέξις, ἡ πρόταση) σὰν ὕλική ἔκφραση τῆς ἀντανάκλασης στὴ ΣΛ τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἐξωτερικοῦ προτσέσου, εἶναι ἡ ἐξωτερικέυση κι ἡ ἀνακοίνωση ταυτόχρονα τῆς σκέψης τοῦ κοινωνικοῦ ὑποκειμένου στοὺς ἄλλους: εἶναι ἡ ἴδια ἡ σκέψη στὴν ἐξωτερικὴ ὕλική μορφή της. Μὰ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ σκέψη, δηλαδὴ τὸ περιεχόμενο τοῦ *EBP*, ἀπαρτίζεται ἀπὸ παραστατικά-ἐποπτικά καὶ ἐννοιολογικά ψυχικά στοιχεία, πού τὰ πρῶτα ἀντιπροσωπεύονται ἔμμεσα καὶ τὰ δευτέρα ἄμεσα ἀπὸ λεχτικούς ὄρους - ἔννοιες. Ἐπόμενα κι ἡ ἐσωτερικὴ σκέψη εἶναι ἐσωτερικὴ γλώσσα. Εἶναι ὅμως παρατηρημένο πῶς ἡ ἐσωτερικὴ κίνηση τῆς σκέψης δὲν ἐκφράζεται σωστὰ σ' ὅλη τὴ γραμμὴ της ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ στὴ σύμπτωση καὶ πιστότητά της. Ἡ ἐσωτερικὴ σκέψη - ὁμιλία δὲν συμπίπτει μετὰ τὴν ἐξωτερικὴ της ἔκφραση. Ἡ ἐξωτερικὴ ἔκφραση τῆς σκέψης σὰν ὁμιλία, πολλὰς φορὲς μᾶς φαίνεται φτωχότερη ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ κίνησή της καὶ τὸ ὑποκείμενο νοιώθει πῶς δὲν ἔχει ἐκφράσει μετὰ τὸ λόγο τὸν πλοῦτο της· αἰσθάνεται πῶς τοῦ ξεφεύγει ἡ πολυσήμαντη ποικιλία καὶ πολυπλοκότητά της, ἡ ἀκρίβεια της, ὅταν

1. Βλ. *J. Piaget*, *Essai de logique opératoire*, éd Junod, 1972, p. 120-121.

2. *Lenine*, δ.π. p. 49.

προσπαθεῖ νὰ μεταδώσει κάτι στοὺς ἄλλους κλπ. Ἔτσι διαπιστώνεται πὼς ἴσαμε τώρα ἔχουμε ἐπισημάνει δύο ἀντινομίες:

1. Πὼς δὲν ἔχουμε ἀπόλυτη σύμπτωση ἀνάμεσα στὸ ἀντικειμενικὸ καὶ στὸ ὑποκειμενικὸ προτσέσο σ' ὅλη τὴ γραμμὴ καὶ

2. Πὼς δὲν ἔχουμε σύμπτωση καὶ μέσα στὸ ἴδιο τὸ ὑποκειμενικὸ προτσέσο, ἀνάμεσα στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἔκφραση τῆς κίνησής του.

Βασικά, ἐκεῖνο ποὺ ἐμποδίζει τὴ σύμπτωση στὴ συμπόρευση ἀνάμεσα στὸ ἀντικειμενικὸ καὶ τὸ ὑποκειμενικὸ προτσέσο, εἶναι τὸ ὑποκείμενο τὸ ἴδιο, γιὰ τὸ «εἶναι ἔχει τὴ βάση του στὸν ἑαυτὸ του» στὴν ἀσταμάτητη ἀδιάφορη διαλεχτικὴ πορεία του. Ἄς δοῦμε ὁμως τὸ πρόβλημα ἀπὸ πιὸ κοντά.

Ἔχουμε δεῖ πὼς τὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο παρὸν τοῦ ΣΠ εἶναι τὸ μόνο σημεῖο τῆς ΣΛ, ὅπου σὰν «ἐστία» συγκλίνουν τὸ ABP καὶ τὸ EBP, συγκροτώντας μὲ τὸ συγκεκρισμὸ τους τὸ τριδιάστατο τοῦ ΣΠ: παρελθὸν←→παρὸν←→μέλλον. Ἀκριβῶς ἐδῶ στὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο αὐτὸ παρὸν ἢ «θέαση» τῆς ροῆς τοῦ περιεχόμενου τῆς ΣΛ, γίνεται μπορετὸ νὰ περιγραφεῖ μὲ ἀκρίβεια καὶ ἀπόλυτη ταυτότητα: τὸ ὑποκειμενικὸ μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ προτσέσο στὴ συμπόρευση καὶ σύμπτωσή τους καὶ νὰ ἐκφραστεῖ μὲ τὴν ὁμιλία. Ἐδῶ ἢ ἐσωτερικὴ κίνηση μὲ τὴν ἐξωτερικεύσῃ της σὰν ὁμιλία συμπίπτουν καὶ ταυτίζονται ἀπόλυτα. Ἡ σκέψη βρίσκεται στὴν ἄμεση ἐνότητά της, τόσο μὲ τὰ ἀντικειμενικὰ προτσέσα ὅσο καὶ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ κίνηση τοῦ ψυχικοῦ περιεχόμενου τοῦ ΣΠ καὶ γίνεται ἰκανὴ νὰ ἐκφράζεται σωστὰ μὲ τὴν ὕλικὴ ἔκφρασή της, τὴν ὁμιλία.

Ἔτσι ὅσο βρισκόμαστε στὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο παρὸν, ὅπου ABP καὶ EBP συγκλίνουν σ' ἓνα ἄμεσο στὸ παρὸν συγκεκριμμένο περιεχόμενο, σ' ἓνα «νῦν» ποὺ διαρκεῖ, ἀντικειμενικὸ καὶ ὑποκειμενικὸ προτσέσο κάνουν ἓνα καὶ συμπίπτουν σ' ἓνα ἄμεσο: τώρα. Ἀντίθετα ἢ ἀπόλυτη ἐτούτη σύμπτωση ἀρχίζει νὰ ὑποχωρεῖ καὶ νὰ μετατρέπεται σὲ σχετικὴ:

A. Ὅσο ἀπομακρύνεται καὶ μετατοπίζεται χωρο-χρονικὰ τὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο παρὸν τοῦ ΣΠ πρὸς ἓνα πλασματικὸ παρὸν, πρὸς μιὰ πλασματικὴ «ἐστία», μετατοπισμένης πρὸς τὸ παρελθὸν

είτε προς τὸ μέλλον. Ἐκ τῆς ταυτότητας τοῦ ἀντικειμενικοῦ-ὑποκειμενικοῦ προτάσεως καθὼς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς-ἐξωτερικῆς ὁμιλίας διαφορίζονται καὶ ἡ σύμπτωσή τους περνάει στὴν κατηγορία τοῦ προβληματικοῦ, ἔτσι πού περνᾶμε ἀπὸ τὴν πραγματικότητα στὴν δυνατότητα τῆς σύμπτωσής τους· ABP καὶ EBP βρίσκονται τώρα ὄχι σ' ἓνα συγκερασμένο ἄμεσο ἐπίκαιρο παρόν, μὰ σ' ἓνα παρόν πού εἶναι τόσο πλασματικό ὅσο:

α. Μετατοπίζεται σὲ μεγαλύτερη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπίκαιρη πραγματικότητα, πού τὴν συγκροτεῖ ἡ ἄμεση ἀντανάκλαση τῶν ἀντικειμενικῶν προτάσεων στὴ ΣΛ (δηλαδή τὸ ABP). Ὅμως ἂν λάβουμε ὑπόψη μας πὼς καὶ τὸ ABP, δηλαδή ἡ στιγμή τῆς ἀνάδυσης τῆς ἀντανάκλασης στὸ ΣΠ σὰν ἐπίκαιρο ἄμεσο παρόν, εἶναι κι αὐτὸ χρωματισμένο ἀπὸ ὑποκειμενικὲς συγκινησιακὲς καταστάσεις ἀκριβῶς τῆς στιγμῆς τῆς ἀνάδυσης, τότε διαπιστώνεται πὼς κι αὐτὸ τὸ ἄμεσο πραγματικὸ ἐπίκαιρο παρόν, δὲν εἶναι (μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἴδιο ὑποκείμενο στὴν πορεία τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου κι ἀνάλογα μὲ τὴν συγκινησιακὴ του κατάσταση) παρὰ μετατοπισμένο γύρω ἀπὸ ἓναν ἄξονα πού ἀποτελεῖ τὴ μέση ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν κάθε φορά ἀπόσταση τῆς μετατόπισής του ἀπὸ τὴν «ἐστία» τοῦ ΣΠ.

β. Ἐτσι μία πρώτη ἀπαρχὴ διαφορισμοῦ ἀνάμεσα στὴν ταυτότητα ὑποκειμενικοῦ-ἀντικειμενικοῦ ἔχουμε καὶ μέσα στὸν ἴδιο τὸ ABP, δηλαδή στὸ ἴδιο τὸ ἄμεσο ἐπίκαιρο παρόν, πού δημιουργεῖ στὴν ἀνάπτυξή του ὁ διαφορισμὸς αὐτός, τὴν ἀσύμπτωτη συμπίεση τοῦ Εἶναι-Συνείδηση στὴν πορεία τοῦ Γίγνεσθαι τους.

γ. Μὲ τὴν εἰσβολὴ τώρα καὶ τοῦ EBP στὸ ΣΠ, τὸ συγκερασμὸ του μὲ τὸ ABP καὶ τὴ σύγκλησή τους σὰν ἄμεσο ἐπίκαιρο παρόν, ἢ χωρο-χρονικὴ αὐτὴ μετατόπιση δυναμώνει καὶ μεγαλώνει τὸ σκέλος τῆς διαφορᾶς, ἔτσι πού ἡ ἀσύμπτωτη πορεία τοῦ Εἶναι - Συνείδηση φαντάζει σὰν ἀπόλυτα ἀντιθετικὴ (στοὺς ἰδεαλιστὲς πρωταρχικὸ γίνεται τὸ πνεῦμα ἀπέναντι στὴν ὕλικὴ πραγματικότητα κλπ). Καὶ τοῦτο γιατί:

δ. Δυνατὲς ἄμεσες, εἴτε ἔμμεσες, συναισθηματικὲς καταστάσεις, πού χρωματίζουν καὶ παρωθοῦν τὸ EBP μαζί μὲ τὸ μνημονικὰ γνωστικὰ ἀποθέματά του (διαμορφωμένα ἀπὸ τὴν

ΚΣ), ἀλλοιώνουν καὶ τὸ χαρακτῆρα τοῦ ABP καὶ μετατοπίζουν καὶ μετατρέπουν τὴ φυσιολογικὴ ἀπόκλιση τοῦ ἄμεσου ἐπίκαιρου παρόντος σὲ διαφορῆς, ὅπου αὐτὲς μεγαλώνουν τόσο τὸ ἀσύμπτωτο τοῦ ὑποκειμενικοῦ μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ προτσέσο, ὅσο καὶ τὴν ἐσωτερικὴ-ἐξωτερικὴ ἔκφραση τῆς ἀσύμπτωτης συμ-πόρεψῆς τους: σὰν προτατικὴ ὁμιλία.

Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωσι καὶ τὸ ABP συνακολουθεῖ τὸ πλασματικὸ αὐτὸ ἄμεσο παρὸν παραμορφώνοντας καὶ τὰ πραγματικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀντανακλοῦνε ἄμεσα τὰ ἀντικειμενικὰ προτσέσα. Ἐπὶ τῷ ἢ «θέασι» τῆς σύμπτωσης ἀνάμεσα στὰ ὑποκειμενικὰ καὶ τὰ ἀντικειμενικὰ προτσέσα ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, ἀπὸ τὸ Ἐγώ, φαντάζει γιὰ πραγματικότητα καὶ ὄντοποιεῖ τὰ φαντάσματα τῆς πλασματικῆς αὐτῆς παραμόρφωσις.

Β. Ἐχομε πεῖ πῶς τὸ περιεχόμενον τοῦ EBP ἀποτελοῦνται ἀπὸ παραστατικὰ καὶ ἐννοιολογικὰ ψυχικὰ στοιχεῖα, ποὺ τὰ πρῶτα ἐκφράζονται ἄμεσα καὶ τὰ δευτέρω ἐμμεσα, ἀπὸ λεχτικὸς ὄρους-ἐννοιες. Ἐτσι:

α. Βασικὰ στὸ παραστατικὸ περιεχόμενον τοῦ ΣΠ, σὲ κάθε ἀτομικὸ (singulier) ψυχικὸ στοιχεῖο (εἰκόνα-παραστάσι) ἀντιστοιχεῖ μιὰ ἐννοια ἕνας ὄρος-ὄνομα, τὸ γενικὸ, ποὺ βρίσκονται σὲ ἄμεση συνερμικὴ σύνδεσι μετὰξὺ τους. Ἡ ροὴ τοῦ περιεχομένου τοῦ ΣΠ, στὸ ἄμεσο ἐπίκαιρον παρόν, ἀπαρτίζεται ἔτσι, ἀπὸ ἀντιληπτικὴ καὶ ἄμεσα συγκεκριμένη (ἐποπτικὰ ἀφαιρεμένη ἀνάλογα μὲ τὶς βαθμίδες τῆς κοινωνικῆς γνώσις) ἀντανάκλασις τῶν ἀντικειμενικῶν προτσέσιων. Ἐδῶ ἀντικειμενικὸ-ὑποκειμενικὸ, ἐσωτερικὴ-ἐξωτερικὴ ἔκφρασις τους βρίσκονται μὲ τὴν προτατικὴ ὁμιλία στὸ ἀνώτερον σχετικὰ σημεῖο, μιᾶς στιγμιαίας καὶ φευγαλέας σύμπτωσις τους, ὅπως εἶπαμε.

β. Ἀντίθετα, τὰ ἐννοιολογικὰ ψυχικὰ στοιχεῖα τῆς ΣΛ, σὰν πρὸ γενικὴ καὶ νοητικὰ ἀφαιρεμένη ἔκφρασις τοῦ περιεχομένου τῆς ΣΛ, ἀποτελοῦν τὰ σήματα τῶν σημάτων, ἐπόμενα μιὰ πορεία ἀπὸ τὸ ἐποπτικὸ ἀφαιρεμένο (πρωταρχικὸ ἐπίπεδο σὰν ἀφετηρία τῆς γνώσις: πρῶτόγονος, παιδί, κλπ) στὸ ἐποπτικὰ συγκεκριμένο (ἀντικειμενοποίηση, ἄδραξι ἰδιοτήτων-σχέσιων τοῦ ὄντος) κι ἀπὸ δῶ ἄνοδος στὸ νοητικὰ ἀφαιρεμένο: μερικὸ→γενικὸ→καθολικὸ, συγκροτώντας τὴν ἐννοιολογικὴ πυραμίδα.

Ἄκριβῶς ἐδῶ, ἡ ἀπόσπαση ἀπὸ τὴν διαλεχτικὴ ἐτούτη σειρά τῆς ἐννοιολογικῆς πυραμίδας καὶ θεωρημένης σὰν αὐθύπαρκτης, δημιουργεῖ μία ἀκόμη προϋπόθεσι γιὰ τὴν ἀσύμπτωτη συμπίεση ἀντικειμενικοῦ-ὑποκειμενικοῦ.

Σὲ μιὰ πρώτη φάση τῆς πορείας τῆς κοινωνικῆς γνώσης, ὅσο ἀνεβαίνουμε σὲ πῶ ἀφαιρεμένο ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο, δηλαδὴ πάνω ἀπὸ τὸ ἄμεσα συγκεκριμένο, ἡ προτατικὴ μορφή τοῦ λόγου ἀρχίζει νὰ μὴν ἐκφράζει ὄχι μόνο ἀπόλυτα, μὰ φτάνει πολλές φορές σὲ ἀπόλυτη διαφορὰ καὶ ἀντίθεσι στὴν παραπάνω σύμπτωσι· γιὰτὶ βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν ἀντίθεσι ἀνάμεσα στὴ ροὴ τοῦ ἄμεσα συγκεκριμένου (ἀντιληπτοῦ) καὶ στὴ σταθερότητα καὶ ἀμεταβλητότητα τοῦ ἐννοιολογικοῦ-ἀφαιρεμένου (τυπικὴ λογικὴ).

Σὲ μιὰ δευτέρη φάση (διαλεχτικὴ λογικὴ) μὲ τὴ θέασι τῆς πορείας τῆς γνώσης σὰν ἐνιαίας ἀλυσίδας ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ ἐποπτικὰ ἀφαιρεμένο, τὸ περασμὰ τοῦ στοῦ ἄμεσα ἀντιληπτοῦ συγκεκριμένου καὶ ἀπὸ δῶ στοῦ γενικοῦ καὶ τὸ καθολικὸ ἀφαιρεμένο (μὲ τίς ἐνδιάμεσες διαλεχτικὲς βαθμίδες τῆς, στηριγμένης στοὺς διαλεχτικοὺς νόμους τῆς κίνησης τοῦ ὄντος καὶ τίς κατηγορίες τῆς διαλεχτικῆς λογικῆς πὺ ἀποχτᾶ ἡ Σ.Λ. μαζὶ μὲ τίς λογικὲς κατηγορίες τῆς τυπικῆς λογικῆς θεωρημένες σὰ μέρος τῆς διαλεχτικῆς λογικῆς) ἀνεβάζουμε τὴ σύμπτωσι τοῦ ἀντικειμενικοῦ-ὑποκειμενικοῦ στοῦ πῶ ὑψηλὸ σημεῖο προσέγγισῆς τοῦς.

Βέβαια ἐδῶ δὲν μπορούμε νὰ ἀναλύσουμε καὶ νὰ ἐξετάσουμε λεπτομερικὰ καὶ συστηματικὰ τὸ πρόβλημα αὐτό. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ χουμε ὑπόψη μας τίς διαδικασίες αὐτές πὺ συντελοῦνται στὴν ὑποκειμενικὴ περιοχὴ, γιὰ νὰ μπορούμε νὰ ἀποφεύγουμε ὅσο παίρνει σφάλματα τόσο στὴν ἐκφρασι τῆς σχέσης: Γίνεσθαι-Συνείδησις, ὅσο καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα.

2. Ἡ διαλεχτικὴ πορεία τῆς ὀργάνωσις τῆς ΣΛ

Ἡ ὀργάνωσις τῆς ΣΛ, γιὰ τὴν προοδευτικὴ κατάχτησι τῆς γνώσης, βρίσκεται διαδοχικὰ στὶς τυπικὲς καὶ διαλεχτικὲς κατηγορίες καὶ νόμους. Ἐτούτες ἀποτελοῦν τοὺς κύριους κόμπους,

τὰ βασικά περάσματα τόσο μέσα στὴ Συνείδηση, ὅσο και στὴν ἀντανάκλασή τους, στὴν ἀντιστοιχία τους μὲ τὰ ἀντικειμενικά προτσέσα. Ἡ Συνείδηση διαπιστώνει ἀπὸ τὴν ἀντανάκλαση τῶν ἀντικειμενικῶν διαλεχτικῶν προτσέσεων τὰ βασικά τους περάσματα καὶ μὲ τὴν ἐνεργητικὴ τῆς στάση, μέσα στὴν κοινωνικὴ παραγωγικὴ δραστηριότητα, ἡ ἀντανάκλαση αὐτὴ παίρνει τὴ μορφή τῶν διαλεχτικῶν νόμων καὶ κατηγοριῶν.

Ἔτσι βασικὸ εἶναι νὰ δοῦμε στὶς χαρακτηριστικὲς καὶ κύριες γραμμὲς τῆς: τὸ πῶς ἡ ΣΛ, ἀπὸ τὴν ἄλογη βαθμίδα τῆς ἴσαμε τὴ σημερινὴ διαλεχτικὴ, μπόρεσε νὰ ἐκφράσει κάθε φορὰ τὴν συμπόρευση καὶ τὴν προοδευτικὴ σύμπτωση τῆς μὲ τὴν κίνηση τοῦ κόσμου καὶ τίς μορφὲς ποῦ πῆρε αὐτὴ ἡ ἐκφραση: δηλαδὴ ποιὲς κατηγορίες καὶ νόμους ἀποχτᾶ προοδευτικὰ κάθε φορὰ στὴν διαλεχτικὴ ἀνοδικὴ κίνηση ὁλόκληρου τοῦ ὄντος.

Α. Ἀρχικὰ στὴν ἄλογη βαθμίδα δὲν θὰ μπορούσε νὰ γίνει λόγος γιὰ συμπόρευση-σύμπτωση: Εἶναι-Συνείδηση, οὔτε φυσικὰ γιὰ ἐκφραση αὐτῆς τῆς σχέσης. Ἡ Συνείδηση ταυτίζεται μὲ τὴν κίνηση καὶ τὴν πορεία τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Δὲν διαφορίζεται ἀπ' αὐτὴ παρὰ μόνο ὅσο κομμάτι ἀρχίζει νὰ διαφορίζει ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ ὄντος, ὅσο ἀντικειμενοποιεῖ. «Ἐδῶ, ὅπου ὑπάρχει σχέση, γράφουν οἱ Marx-Engels, αὐτὴ ὑπάρχει γιὰ μένα. Τὸ ζῶο 'δὲν εἶναι σὲ σχέση μὲ τίποτα', δὲν γνωρίζει καμιά σχέση. Γιὰ τὸ ζῶο οἱ σχέσεις μὲ τοὺς ἄλλους δὲν ὑπάρχουν σὰ σχέσεις»¹.

Μὲ τὴν ἀντικειμενοποίηση (κατασκευὴ ἐργαλείου) βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν ἀπαρχὴ γιὰ μιὰ πρώτη στιγμὴ μιᾶς φευγαλέας ἀντανάκλασης τοῦ ἀντικειμενικοῦ προτσέσου στὴ ΣΛ καὶ στὴν ἀπαρχὴ ταυτόχρονα τοῦ διαφορισμοῦ τοῦ Ὑποκειμενικοῦ-Ἀντικειμενικοῦ. Ἀπὸ δῶ ἀρχίζει κι ἡ πρώτη συμπόρευση (ἀσύμπτωτη πάντοτε) τους. Ταυτόχρονα μπαίνουν καὶ οἱ καταβολὲς γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας: $A=A$ εἶναι ἡ πρώτη ἄδραξη τῆς ιδιότητος-σχέσης τοῦ ἀντικείμενου· εἶναι τὸ πρῶτο νῆμα ἀπ' τίς ἀπειρες σχέσεις τοῦ Γίγνεσθαι ποῦ συλλαβάζεται ἀπ' τὴν πρω-

1. Γερμανικὴ ἰδεολογία, σ. 51.

τόλεια διάννοια του υποκειμένου και πού σαν το μίτο της Ἐ-
ριάννης θά τον βγάλει απ' το λαβύρινθο του σκοταδιού για να
τον ανεβάσει στο φως της γνώσης.

Μέσα απ' το χάος του ταυτισμού, μέσα απ' το $A = A$ και B
και $\Gamma = \infty$, με την αντικειμενοποίηση και την αναμνηστική εί-
κόνα, το υποκείμενο, θά γίνει ικανό, μέσα από τη ροηκότητα
ένου φευγαλέου παρόντος της ΣΛ να φτάσει σε μιὰ πρώτη στιγμή
πού διαρκεί: στο αντικείμενο, πού να μπορεί να το πολιορκεί,
να το ακινητοποιεί και να διαγράφεται σαν πρώτη οργάνωση
της ΣΛ: ή αναλυτική-αφαιρετική ικανότητα της διάνοιας, πού
θά οδηγήσει στο $A = A$ και στο πέρασμα σε μιὰ ανώτερη δια-
λεκτική βαθμίδα της.

B. Στην κατοπινή βαθμίδα της ΣΛ, την προλογική, μέσα απ'
την αδιάκοπη αντανάκλαση του εξωτερικού προτσέσου στη
Συνείδηση, το υποκείμενο γίνεται ικανό να «σταματάει» την ροή
του περιεχόμενου του και να την κάνει «διάρκεια», αντικείμενο
θέασης, στιγμή ακίνητη του ΣΠ του, όχι μόνο στη διάρκεια της
δράσης του απέναντι στην αντιληπτική αντανάκλαση του ἄμε-
σου επίκαιρου παρόντος, σαν ABP, μά και ὕστερα απ' το στα-
μάτημα της δράσης. Ξεπηδάει έτσι ή αναμνηστική ροή στη ΣΛ,
το EBP, στιγμή αποφασιστική για το πέρασμα από το κατώτερο
στο ανώτερο, για το πήδημα σε νέα ποιότητά της, από την ἄλογη
στην προλογική βαθμίδα της.

Ἐκείνη την ἀρχική σύγχυση της ΣΛ, πηγαίνουμε στην τάξη,
ἀπ' την ἀρχική μείξη του ὅλου με το μέρος (και το αντίστροφο),
του ἑνα με τὰ πολλά, φτάνουμε σε μερικότερες γενικεύσεις και
διαφοροποιήσεις ὅπως: ταυτοποίηση του διάφορου με το διά-
φορο, διαφοροποίηση του ὁμοίου ἀπό το ὄμοιο και το ἀντί-
στροφο. Δείχεται μιὰ προσπάθεια της σκέψης για ἀνάλυση και
ἀφαίρεση, πού ἐδῶ περισσότερο συσχετίζει παρά διαφορίζει.

Ἐδῶ γίνεται ὁρατό πῶς ἡ ἀρχή της ταυτότητας και ἡ ἀρχή
της αἰτιότητας (συσχέτιση) μαζί ξεπετάγονται μέσα ἀπό τή σύγ-
χυση της προανθρώπινης νοοτροπίας, για να ἐκφράσουν με
τήν ἀρχή της «συμμετοχῆς» τήν μείξη και προβολή του υποκει-
μενικού στοιχείου, στην αντανάκλαση τῶν νομοτελειακῶν ἀντι-

κειμενικῶν προτσέσεων στὴ ΣΛ. Στὸ νοιώσιμο ἀπ' τὸ ὑποκείμενο πῶς τό: «ὄμοιο παράγει τὸ ὄμοιο» περικλείεται, ἂν προσέξουμε, ταυτόχρονα τόσο τὸ $A = A$, ὅσο καὶ τὸ A εἶναι αἰτία τοῦ B · γιατί ἂν τὸ A παράγει τὸ A , εἶναι γιατί εἶναι ὁ μ ο ι ο (μαγικὴ ἀντίληψη), ἐπόμενα βρισκόμαστε μπροστὰ στὴ μείξη καὶ τῶν δυὸ ἄρχῶν.

Γ. Σ' ἓνα βῆμα ἀκόμη πρὸς τὴν ἀνώτερη μορφή τῆς ΣΛ, τῆ λογικῆ, θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσουμε μιὰ διπλὴ κατεῦθυνση στὴν ὀργάνωση τῆς ΣΛ, στὴ γνωστικὴ ὀργανωσὴ τῆς, σὰν ἀντανάκλαση τοῦ ἀντικειμενικοῦ διαλεκτικοῦ προτσέσου. Αὐτὸς ὁ διπλὸς διαφορισμὸς πού ξεπηδᾷ: α. ἀπ' τὴν προηγούμενη βαθμίδα τῆς καὶ β. ἀπὸ τὸ διαφορισμὸ τῶν δυὸ παραπάνω λογικῶν ἀρχῶν καὶ τὴν ἐμπλοκὴ τοῦ περιεχόμενου τῆς μὲ τίς κατηγορίες τῆς ποιότητας καὶ τῆς ποσότητας, τῆς οὐσίας, τῆς σχέσης, τῆς αἰτιότητας κλπ.

α. Ἀπὸ τὴν προλογικὴ βαθμίδα, ὅπου ἡ ἀναλυτικὴ ἰκανότητα τοῦ ὑποκείμενου εἶναι μικρὴ καὶ κυριαρχεῖ ἡ ἀρχὴ τῆς συμμετοχῆς, θὰ μπορέσουμε νὰ δοῦμε ἓνα ἐξελιχτικὸ προτσέσο, ὅπου ἡ σύγχυση τῆς προλογικῆς νοοτροπίας μετασχηματίζεται: πρὸς τὴ λογικὴ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας. Ἡ ἀναλυτικὴ ἰκανότητα τοῦ ὑποκείμενου ἀρχίζει νὰ διαφαίνεται καθαρὰ, μὲ τὴν ἐμπλοκὴ τοῦ περιεχόμενου τῆς ΣΛ μὲ τίς λογικὲς κατηγορίες τοῦ Ἀριστοτέλη: οὐσίας, ποιότητας, ποσότητας, αἰτίας, σκοπιμότητας, χώρου, χρόνου κ.ἄ., πού μὲ τὴ βοήθεια τους γίνεται ἀπαρχὴ τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στὶς μορφές καὶ στὸ περιεχόμενο τῶν ὄντων καὶ ἰδιαίτερα τῆς ταξινόμησής τους. Ἔτσι ἔχουμε:

1. Τὴ θετικὴ μορφή τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητας: $A = A$.
2. Τὴν ἀρνητικὴ μορφή τῆς (τῆς μὴ-ἀντίφασης): $A = \delta\acute{\epsilon}\nu \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota \delta\chi\iota A$.
3. Τὴ διαζευτικὴ μορφή τῆς ἢ τοῦ ἀποκλειομένου τρίτου: $A = B \eta \Gamma$.

β. Ἡ ἄλλη πορεία μᾶς πάει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ νόμου τῆς συμμετοχῆς: «Τὸ ὄμοιο παράγει τὸ ὄμοιο» καὶ «τὸ ὅποιοδήποτε

μπορεί να είναι αίτια του όποιουδήποτε) προς την αρχή της αιτιότητας της λογικής βαθμίδας της ΣΛ. Έτσι έχουμε:

1. Τη δυναμική-μεταφυσική μορφή της, που εκφράζεται με την αριστοτελική απόφαση: «φύσις δὲ τέλος ἐστίν».
- i. Είναι η τελεολογική (σκοπιμότητα) μορφή της αιτιότητας και αρχική στάση του ανθρώπου, που κρατάει την ανθρωπομορφική και τεχνομορφική βάση της προλογικής νοοτροπίας και συνεχίζεται και στην αρχαιότητα και ίσαμε σήμερα στις θρησκευτικές ἐρμηνείες και στην ιδεαλιστική φιλοσοφία. Παίρνει διάφορες αποχρώσεις, στο διάβα του χρόνου: σκοπιμότητα, μοιραίο, τυχαίο, φαταλισμός κλπ¹.
- ii. Άλλη μορφή της τελεολογικής αιτιότητας, είναι η αρχή του αποχρῶντος λόγου².

2. Τη στατική μεταφυσική μορφή της:

- a. Μηχανική ἔννοια: Α ἀκολουθεῖ σταθερὰ Β. (Descartes, Newton, κλπ).
- β. Μαθηματική συνάρτηση: Τὸ Α ἀντιστοιχεῖ στὸ Β καὶ τὸ Β τὸ Α, ἀντιστρεπτή συνάρτηση καὶ ὄχι Α εἶναι αἷτια τοῦ Β, ἀπλὰ βρίσκονται σὲ ἀντιστοιχία (Leibniz, Mach κλπ.).
- γ. Στατιστική πιθανότητα: τὸ Α ἀκολουθεῖ πιθανὰ τὸ Β (πρβλ. ἀρχὴ τῆς ἀπροσδιοριστίας,)' «ἡ Κβαντικὴ μηχανικὴ, γράφει ὁ Heisenberg, ὁδηγεῖ ἀναγκαῖα νὰ σχηματιστοῦν οἱ νόμοι, σὰ νόμοι στατιστικοὶ καὶ νὰ ἀποκρούσουμε τὸν ντετερμινισμό... με τρόπο κατηγορηματικό»³. Τὴν στατιστικὴ πιθανότητα ὁ Mario Bunge, τὴν μετονομάζει σὲ «στατιστικὸ καθοριστικισμό» (statistical determinacy) καὶ θεωρεῖ τὸ δεσμὸ τοῦ αἰτίου μετὸ ἀποτέλεσμα ὄχι ἀναγκαῖο, μὰ ἐνδεχόμενο, πιθανό⁴.

1. Βλ. H. Wallon, ὁ.π. σ. 202 διάφορες μορφές αιτιότητας.

2. M. Heidegger, *Le principe de raison*, éd. Gallimard, 1962.

3. Βλ. W. Heisenberg, *Das Naturbild der heutigen Physik*, Hamburg, 1955, s. 28.

4. M. Bunge, *Causality*, Harvard, 1959, p. 14-17, πρβλ. καὶ Κ.Δ. Ἄλεξόπουλος, *Φυσικὴ*, 1978 (II) II, σ. 374-375, ὅπου θεωρεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀπροσδιοριστίας σὰν ἀπόλυτη καὶ θεμελιώδη ιδιότητα τῆς Φύσης καὶ ὄχι σὰν προσωρινὴ κατάσταση τῆς Κβαντομηχανικῆς.

Δ. Ἄν εἶναι γεγονός, πὼς στὴ μεγαλοφυΐα τοῦ Ἀριστοτέλη μόνο τὸ Hegel θὰ μπορούσαμε νὰ τοποθετήσουμε στὸ πλάι του, σὰν ἰσάξιο του, στὸ πεδίο τῆς σύλληψης κι ἔκφρασης ἀπὸ τὴν Συνείδηση τῶν ἀντικειμενικῶν προτσέσεων, ἄλλο τόσο στὴ μεγαλοφυΐα τῶν ἰδρυτῶν τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμου Marx-Engels-Lenin ὀφείλουμε τὴν ὀλοκληρωτικὴ σύλληψη τῶν ἀντικειμενικῶν νόμων τοῦ Γίνεσθαι, τῶν διαλεκτικῶν νόμων τῆς κίνησης καὶ μεταβολῆς τοῦ ὄντος.

Ἄν μὲ τοὺς Σοφιστὲς ἡ σκέψη προσανατολίζεται καὶ κάνει στροφὴ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ ἀντικείμενου στὴ διερεύνηση τοῦ ὑποκείμενου καὶ μὲ τὸ Σωκράτη ἐπεξεργάζεται τὸν «ὀρισμὸ», κι ἀκόμη ἂν μὲ τὸν Πλάτωνα οἰκοδομεῖ τὸ ἐννοιολογικὸ σύστημα, ὡστόσο εἶναι ὁ Σταγειρίτης ποὺ βάζει τὶς βάσεις τῆς λογικῆς καὶ τὴν κάνει ἐπιστήμη, ποὺ ἴσαμε τὶς μέρες μας δὲν κατάφεραν παρά, νὰ βάλουν μερικὰ ἀσήμαντα λιθάρια στὸ οἰκοδόμημά του. Ἡ ἀρχὴ γιὰ τὴν συγκρότηση τῆς λογικῆς του ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη στὰ Τοπικά του (183β), ὅπου ὁ ἴδιος διατυπώνει: «ταύτης δὲ τῆς πραγματείας οὐ τὸ μὲν ἦν τὸ δ' οὐκ ἦν προεξεργασμένον, ἀλλ' οὐδὲν παντελῶς ὑπάρχειν».

Βέβαια ὁ Ἀριστοτέλης ἀνάπτυξε τὴν τυπικὴ λογικὴ (ὅπως τὴν ὀνόμασε ὁ Kant) πιάνοντας γενικὰ τὸ ὄν στὴν ἀκίνησιά του καὶ στὴν τυπικὴ μορφή του (παρόλο ποὺ τὸ ἀνέβασμα τοῦ ὄντος σκαλι-σκαλι πρὸς τὴ νόηση τῆς νόησης δείχνει ἓνα διαλεκτικὸ δυναμισμό), δείχνοντας μὲ τὶς λογικὲς ἀρχὲς καὶ κατηγορίες του τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἀναλυτικῆς σκέψης (τῆς διάνοιας ὅπως θέλει ὁ Hegel), τῆς ἀναλυτικῆς σύλληψης τοῦ ὄντος. Ὅμως ὁ Hegel, ἰσάξια συμπληρώνοντας τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ξεπερνώντας τὴν θέαση τοῦ ὄντος τὴν ἀκίνησιά του (κάτω ἀπὸ τὶς καινούργιες κοινωνικο-οἰκονομικὲς συνθηκὲς) συλλαβαίνει κι ἐκφράζει τὶς νομοτέλειες τοῦ ὄντος, στὴν κίνηση καὶ μεταβολὴ του, στὸ Γίνεσθαί του, φέρνοντας στὸ φῶς τῆς Συνείδησης τὶς καινούργιες νομοτέλειες καὶ κατηγορίες τῆς κίνησης τῶν ἀντικειμενικῶν προτσέσεων.

Βασικὰ λοιπὸν ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι πρῶτα τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν τυπικὴ λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη στὴ διαλεκτικὴ

του Hegel και δεύτερο από δῶ τὴ θέαση τῆς διαλεκτικῆς αὐτῆς πορείας τοῦ ὄντος, ὄχι σὰν τὴν αὐτοεξέλιξη τῆς ἰδέας, μ' ἀντίθετα σὰν μιὰ ἐνιαία ἀλυσίδα τῆς διαλεκτικῆς ἐξέλιξης τῶν ἀντικειμενικῶν ὑλικῶν προτσέσων καὶ τῆς ἀντανάκλασῆς τους ταυτόχρονα στὴ Συνείδηση, σὰν τοὺς διαλεκτικοὺς νόμους καὶ τὶς κατηγορίες τῆς κίνησης καὶ μεταβολῆς τους.

Ὁ Hegel ἀσκώντας κριτικὴ στὴ λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη βρίσκει πῶς βασικὰ χαρακτηριστικὰ ἐδῶ τοῦ λόγου, ἰδιαίτερα τῆς διάνοιας (πρώτη στιγμή τῆς νόησης) εἶναι: α. Πῶς διαιρεῖ τὸ ἐνιαῖο. β. Πῶς πάει ἀπὸ ποιότητα σὲ ποιότητα, δηλαδὴ ταξινομεῖ. γ. Πῶς ξεχωρίζει τὶς ἀντιθέσεις. δ. Πῶς ὅμως δὲν βλέπει τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ ὄντα καὶ τὴν ἀλληλοδιείσδυση τῶν ἀντιθέσεων, στὸ πέρασμα τῆς μιᾶς στὴν ἄλλη· διαφορίζει μὰ δὲν βλέπει ταυτόχρονα τὴν ἐνότητα τῆς διαφορᾶς¹.

Εἶναι βασικὸ νὰ διαπιστώσουμε πῶς οἱ κατηγορίες τῆς τυπικῆς λογικῆς ἔχουν ταξινομικὸ χαρακτήρα. Τὸ πεδίο τους εἶναι ἡ ἀνάλυση, ἡ ἀναλυτικὴ κρίση ἰδιαίτερα. Χωρίζουν αὐστηρὰ τὰ ἀντικείμενα τὸ ἓνα ἀπὸ τᾶλλο, μὲ ἀκριβολόγια λεπτομέρεια. Ἡ διάνοια, ἡ νόηση δίνει τὴν προσοχὴ της στὶς διαφορὰς παραβλέποντας τὴν ἐνότητά τους· ἔτσι κύριο χαρακτηριστικὸ της εἶναι ἡ διαφορὰ καὶ ἡ ἀφαίρεση. Ἀπῶ δῶ θεωρεῖ τὰ ὄντα σταθερὰ καὶ ἀμετάβλητα στὶς διαφορὰς τους, ἴσως ποιοτικὲς διαφορὰς τους καὶ ὀρθώνει τὸ ἐννοιολογικὸ σύστημα σὲ μιὰ ταξινομικὴ ποιοτικὴ κλίμακα, πού μπορεῖ νὰ τὸ ἀνέβει (λογικὴ ἀνάλυση) ἢ νὰ τὸ κατέβει (λογικὴ σύνθεση) προσθέτοντας ἢ ἀφαιρώντας κάθε φορὰ τὴν εἰδοποιὸ διαφορὰ.

Ὁ Ἀριστοτέλης ὅπως λένε, δὲν συνειδητοποίησε πῶς ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας περικλείνει καὶ τὴν ἀντίθεσή της. Μαζὶ μὲ τὸν ταυτισμὸ ἔχουμε καὶ τὴν διαφορὰ καθὼς καὶ τὴ σχέση τῆς διαφορᾶς. Ἡ ἐννοια περνᾷ στὴν ἀντίθεσή της, ὄχι σὰν μιὰ ἀφαιρέμενη ταυτότητα, μὰ ἀντίθετα στὴν ἐννοια πῶς τὸ ὄν συλλαβαίνεται ἀπ' τὴν νόηση σὰν: ἐνότητα τῶν διαφορῶν καὶ τῶν

1. Βλ. Hegel, Λογικὴ, σ. 107, βλ. καὶ H. Scholz, ὄπ. p. 36 M. Ρόζενταλ, ὄπ. σ. 33, 37, καὶ 43. F. Engels, Ἀντι-Ντύριγκ, σ. 40-41 καὶ 311. καὶ A. Cheptouline, ὄπ. p. 342 κέξ.

ἀντιθέτων προσδιορισμῶν. Ὁ Σπινόζα ἤδη εἶχε διατυπώσει πὼς κάθε προσδιορισμὸς εἶναι μιὰ ἄρνηση «omnis determinatio est negatio». Τὰ ἀντικειμενικὰ προτσέσα συλλαβαίνονται σὰν τὴν ἐνότητα πολλῶν καὶ διάφορων ὄντων, ποὺ συνδέονται μεταξὺ τους μὲ ἀπόλυτες καὶ ἀναγκαῖες σχέσεις. Ἔτσι ἡ τυπικὴ λογικὴ φαίνεται πὼς ἀποτελεῖ σύμφωνα μὲ τὸν Hegel τὴν πρώτη στιγμή τῆς λογικῆς τῆς πραγματικότητος¹.

Τὴ μεγαλοφυῆ αὐτὴ σύλληψη τῆς διαλεκτικῆς πορείας τοῦ Γίνεσθαι, εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Hegel τὴν εἶδε ἰδεαλιστικά, σὰν ξεδίπλωμα τῆς ἰδέας, ὅπως τὸ δειξαν οἱ Marx-Engels. Ἔτσι θεωρεῖ τὸ νόμο τῆς προοδευτικῆς διαλεκτικῆς κίνησης σὰν τὸ νόμο τῆς ἐξέλιξης τοῦ πνεύματος, γιατί θεωρώντας τὴ φύση ἀνίκανη γιὰ ἐξέλιξη, θεωρεῖ τίς μορφές τῆς «σὰν τὴ λογικὴ βαθμίδα τῆς ἐξέλιξης»². «Ἐδῶ (γράφει ὁ Hegel σχετικά μὲ τὴ φύση) κανένα φυσικὸ προτσέσο τῆς φύσης δὲν περικλείνει (τὴ μεταμόρφωση) αὐτὴ δὲν παράγεται παρὰ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἰδέα ποὺ συνιστᾷ τὸ θεμέλιο τῆς φύσης. Μόνο ἡ ἔννοια, σὰν τέτοια, μεταμορφώνεται γιατί μόνο οἱ ἀλλαγές τῆς παρουσιάξουν μιὰν ἐξέλιξη»³.

Οἱ Marx-Engels, ἀντιστρέφοντας τὴν ἰδεαλιστικὴ αὐτὴ θέση τοῦ Hegel, δείχνουν πὼς ὁ ἐξωτερικὸς ἀντικειμενικὸς κόσμος εἶναι ἓνας ἀδιάκοπος, πολύμορφος ὑλικὸς μετασχηματισμὸς καὶ κίνηση καὶ πέρασμα ἀπὸ μιὰ μορφή τῆς σὲ ἄλλη. Οἱ διαλεκτικοὶ νόμοι κι οἱ κατηγορίες, δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀντανάκλαση ἐτούτης τῆς κίνησης μὲ τὰ περάσματά τῆς σὰν κατηγορίες, στὴ Συνείδηση.

Οἱ σταθερὲς καὶ ἄκαμπτες ἔννοιες τῆς τυπικῆς λογικῆς, δὲν μποροῦν νὰ δώσουν, νὰ ἀπεικονίσουν τὴν ἄμεση συγκεκριμένη καὶ ζωντανὴ ὑπαρξὴ τῶν ἀντικειμενικῶν προτσέσων, παρὰ μόνο σὰν στιγμὲς ποὺς τίς ξεκόβουμε ἀπὸ αὐτὴ μὲ ἀφαίρεση, ἐνῶ ἡ πραγματικότης μᾶς ἔχει ἤδη ξεφύγει. Ἡ τυπικὴ λογικὴ δὲν μπορεῖ νὰ πιάσει τὸ διαλεκτικὸ νομοτελειακὸ χαρακτήρα τοῦ γίνεσθαι, παρὰ σὲ ἓνα ἀπόσπασμά του, ἀκίνητοποιημένο καὶ

1. Hegel, Ἡ ἐπιστήμη τῆς λογικῆς § 80-82.

2. A. Cheptoulie, ὁ.π. p. 345.

3. Hegel, ὁ.π. p. 349.

αύστηρά όρισμένο. Είναι όμως μιὰ αναγκαία βαθμίδα τῆς ΣΛ, γιὰ τὴν σύλληψη τοῦ ὄντος ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ πέρασμα στὴν ἀνώτερη μορφή τῆς. Ἐὰν ἡ διάνοια δὲν βρεῖ πῶς τὸ $A = A$ εἶναι σὰ στιγμή μέσα στὸ Γίγνεσθαι, δὲν θὰ μπορούσε νὰ δεῖ καὶ τὶς πραγματικὲς σχέσεις τῶν ὄντων στὸ σύνολό τους. Ἡ τυπικὴ λογικὴ παραμένει στὴν ταυτότητα καὶ τὸ ἀνέβασμα ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ στὸ μερικὸ καὶ ἀπὸ δῶ στὸ γενικὸ γίνεται κάθε φορὰ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ προσθήκη ὅπως εἶπαμε τῆς εἰδοποιού διαφορᾶς. Οἱ ἔννοιες μένουν ἀνεξάρτητες ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ αὐστηρὰ ὀρισμένες καὶ ἀκίνητες, σχηματίζοντας μιὰ ταξινομικὴ καὶ ποιοτικὴ πυραμίδα ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ ἴσαμε τὸ γενικότατο καὶ τὸ καθολικὸ.

Ἀντίθετα, ἡ ὑλιστικὴ διαλεκτικὴ, μὲ τὶς ἔννοιες, τοὺς νόμους καὶ τὶς κατηγορίες τῆς διαλεκτικῆς λογικῆς, δουλεῦει πάνω στὸ συγκεκριμένο ὑλικὸ τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας. Τὶς κατηγορίες τῆς τυπικῆς λογικῆς ὁ Engels τὶς χαρακτήριζε σὰν ἀκίνητες, σ' ἀντίθεση μὲ τὶς διαλεκτικὲς κατηγορίες, ποὺ εἶναι ρέουσες¹. Ξεκινáει ἀπὸ τὸ ἐποπτικὰ (ἀτομικὸ) συγκεκριμένο πηγαίνοντας στὸ μερικὸ καὶ ἀπὸ δῶ στὸ γενικὸ ἀφαιρεμένο καὶ στὸ καθολικὸ καὶ τὸ πέρασμα αὐτὸ εἶναι διαλεκτικὸ: μὲ τὴν ἐκδήλωση τῆς διαφορᾶς, τῆς ἀντίφασης, μέσα ἀπ' τὴν ταυτότητα, ἐσωτερικά. «Ἡ διαλεκτικὴ λογικὴ, γράφει ὁ Lenin, εἶναι ὁ ὁ ἀπολογισμὸς, ἄθροισμα, συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς γνώσης τοῦ κόσμου»².

Βασικὰ ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ κίνηση εἶναι καθολικὴ καὶ ὁ γενικότατος διαλεκτικὸς νόμος τοῦ Γίγνεσθαι. «Ἡ διαλεκτικὴ, γράφει ὁ Marx, εἶναι ἡ ἐξέλιξη τῶν ἀντιφάσεων τῆς ὑλικῆς πραγματικότητας καὶ ὁ νόμος ποὺ διέπει τὴν κίνηση τῆς ὕλης». καὶ ὁ Engels συμπληρώνοντας, διατυπώνει σχετικὰ μὲ τὸν καθολικὸ αὐτὸ νόμο τῆς κίνησης, τῆς ἄρνησης τῆς ἄρνησης: «πολὺ γενικὸς, ἐξαιρετικὰ εὐρὺς καὶ σπουδαῖος νόμος τῆς ἐξέλιξης τῆς φύσης, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς νοήσης»³.

1. Διαλεκτικὴ τῆς Φύσης, σ. 160.

2. Lenin, ὅ.π. τ. 38, π. 81, Βλ. καὶ D. Dubarbe *Logique et dialectique*, éd Larousse, 1968, π. 12.

3. F. Engels, Ἐντι-Ντόργκ, σ. 193-210.

Ἄν θελήσουμε νὰ συνοψίσουμε τὰ βασικὰ γνωρίσματα τοῦ διαλεκτικοῦ νόμου τῆς κίνησης τοῦ ὄντος τῆς ἄρνησης τῆς ἄρνησης καθὼς καὶ τὶς διαλεκτικὲς κατηγορίες, σὰν ἀντανάκλαση στὴ Συνείδηση τῶν βασικῶν περασμάτων τῆς κίνησης τῶν ἀντικειμενικῶν προτσέσεων, θὰ ἔχουμε:

α. Οἱ διαλεκτικοὶ νόμοι

1. Ἄρνηση τῆς ἄρνησης: ἡ ἀδιάκοπη ἢ ἀλυσίδα τῶν αἰτίων στὸ χρόνο. Εἶναι μερικὴ περίπτωση τῆς ἄρνησης τῆς ἄρνησης.
2. Καθολικότητα τῆς ἀντίφασης στὴν κίνηση τοῦ ὄντος: ἡ κινητήρια δύναμή του¹.
— ἐσωτερικὴ ἀντίφαση
— ἐξωτερικὴ ἀντίφαση²
3. «Ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν ὄντων εἶναι ἡ ἀληθινὴ αἰτιώδης σχέση»³.
4. Μεταβολὲς στὴν κίνηση τοῦ Γίνεσθαι:
— ἐμφάνιση τοῦ νέου στὸ παλιὸ
— πέρασμα ἀπὸ τὴν ποιοτικὴ-μορφὴ στὴν ποσότητα καὶ τὸ ἀντίστροφο.
— ἄλματικὸ πέρασμα ἀπὸ μιὰ μορφὴ - ποιότητα στὴν ἄλλη

β. Οἱ διαλεκτικὲς κατηγορίες

- Πέρασμα ἀπὸ τὸ κατώτερο στὸ ἀνώτερο.
- Πέρασμα ἀπὸ τὴν οὐσία στὸ φαινόμενο καὶ ἀντίστροφα.
- Πέρασμα ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ στὸ γενικὸ καὶ στὸ καθολικὸ καὶ τὸ ἀντίστροφο.
- Πέρασμα ἀπὸ τὴ δυνατότητα στὴν πραγματικότητα καὶ τὸ ἀντίστροφο.
- Πέρασμα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο στὴ μορφὴ καὶ τὸ ἀντίστροφο.
- Πέρασμα ἀπὸ τὸ μέρος στὸ ὅλο καὶ τὸ ἀντίστροφο.
- Πέρασμα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο στὸ ἀφηρημένο καὶ τὸ ἀντίστροφο.

1. F. Engels, δ.π. σ. 83.

2. Βλ. Hegel, δ.π. § 80, 81, 82 καὶ F. Engels, δ.π. σ. 90.

3. F. Engels, Διαλεκτικὴ τῆς Φύσης, σ. 184.

— Πέρασμα από το ένδεχόμενο στο αναγκαίο και το αντίστροφο. κ.ά. ¹.

Δέν είναι εδῶ βέβαια ὁ τόπος γιά μιὰ συστηματική ἐξέταση τῶν διαλεκτικῶν νόμων καί τῆς πορείας τῆς διαλεκτικῆς σκέψης ἀπ' τὶς ἀπαρχές ὡς ἴσαμε σήμερα, καθὼς καί τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν τυπική στῆν διαλεκτική λογική. Αὐτὸ ὅμως δέν ἐμποδίζει νὰ διατυπώσουμε ὀρισμένες παρατηρήσεις.

Εἶναι βέβαιο πὼς τὸ γίνεσθαι στῆ συγκεκριμένη τὴν ὕλική μορφή του εἶναι ἡ κίνηση (ὁ τρόπος ὑπάρξης τῆς ὕλης, Ἐντι-Ντύριγκ σ. 97) καί πὼς ἡ κινητήρια δύναμή της εἶναι ἡ ἀντίφαση, ἡ ἐξακολουθητική ἀντίφαση ποὺ τὴν ἐκφράζουμε μὲ τὸν καθολικὸ διαλεκτικὸ νόμο τῆς ἄρνησης τῆς ἄρνησης. Ὅμως πολλές φορές ὅταν ἀναφερόμαστε στὸ Γίνεσθαι αὐτὸ, στῆν ἀντιφατικὴ κίνησή του, κάνουμε ἓνα βασικὸ σφάλμα. Ἡ ἀντιφατικὴ αὐτὴ κίνηση, στῆ γενικότατη ἀφαίρεσή της εἶναι: ἡ ἐνότητα τοῦ Εἶναι καί τοῦ Μὴ-Εἶναι, τοῦ μηδέν, κι ὅχι τὸ γίγνεσθαι τοῦ Εἶναι χωριστὰ ἀπ' τὴν ἀντίθεσή του, ἀπὸ τὸ Μὴδέν. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη κατεβάξει τὴ διαλεκτικὴ στὸ ἐπίπεδο τῆς τυπικῆς λογικῆς, γιατί ἡ ἔννοια τῆς κίνησης τοῦ Εἶναι γίνεται ἔτσι μιὰ ποσοτικὴ αὔξηση μόνο, δίχως τὸ ποιοτικὸ της πέρασμα, ἀπ' τὸ κατώτερο στὸ ἀνώτερο, δίχως νὰ περιέχει τὴν ἐσωτερικὴ ἀντίφασή της. Γιατὶ ἂν ποῦμε πὼς «κάτι γίνεται ἀπὸ κάτι» τότε αὐτὸ ποὺ γίνεται καί αὐτὸ ἀπόπου γίνεται εἶναι ἓνα καί τὸ αὐτὸ πράγμα: ἔτσι καταργεῖται ἡ κίνηση καί ἡ γέννηση τοῦ καινούργιου μὲ τὴν ἀντίφαση καί τὸ διαλεκτικὸ πῆδημα σὲ ἄλλη ποιότητα. Ἐνάντια, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ Εἶναι στὸ Μὴ-ὄν, δὲ σημαίνει τὸ πέρασμα στὸ «οὐκ ὄν», ἀλλὰ σὲ κάποια ἄλλη μορφή-ποιότητά του ².

¹ Ἡ ΣΛ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ φτάσιμο στῆ διαλεκτικὴ βαθμίδα

1. Βλ. F. Engels, Ἐντι-Ντύριγκ σ. 14 γιά τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου καί σ. 34, 81-82, 91.

2. Βλ. Δ. Γληνός, Πλάτωνα Σοφιστής, ὅπου ἓνα «μὴ-ὄν» εἶναι ἓνα «ἄγνωστο ὄν» παρὰ ἓνα «οὐκ-ὄν» καί Hegel, ὁ.π. § 88, 89.

της, γίνεται ικανή στην συμπόρεψή της με τὸ Εἶναι νὰ συμπλησιάσει σὲ μιὰ ὄσο τὸ δυνατό σωστή σύμπτωση μαζί του. Οἱ διαλεχτικοὶ νόμοι τοῦ Γίνεσθαι ποὺ ἡ σκέψη σὰν ἀντανάκλασή τους, ἔχει ἀδράξει στην ἱστορική πορεία της καὶ μέσα στην κοινωνική πραχτική δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου, τῆς δίνει τὴν ικανότητα νὰ διακρίνει καὶ νὰ ἐκφράζει πιὸ σωστά τὴ σχέση της με τὸ Γίνεσθαι, διατυπώνοντας τὶς διαλεχτικὲς ἀρχὲς καὶ κατηγορίες: τὴ διαλεχτικὴ λογική.

Στὴν διαλεχτικὴ βαθμίδα τῆς Συνείδησης οἱ κατηγορίες καὶ οἱ ἀρχὲς τῆς νόησης συμπίπτουν με τὶς κατηγορίες καὶ τὶς νομοτέλειες τοῦ Γίνεσθαι σὲ μιὰ ὄσο παίρνει κατὰ προσέγγιση σύμπτωση μαζί του, σ' ἀντίθεση με τὶς προηγούμενες ὀργανωτικὲς μορφές της: τὶς προλογικὲς καὶ τὶς λογικὲς. Οἱ διαλεχτικὲς κατηγορίες καὶ ἀρχὲς εἶναι τόσο ἢ παραπέρα ἀνοδικὴ ἐξέλιξη καὶ τὸ πέρασμα τῆς ΣΛ σ' ἀνώτερη βαθμίδα ποιοτικὴ συγκρότησή της, ὄσο καὶ ταυτόχρονα ὁ συγκερασμὸς καὶ τῶν δύο προηγούμενων βαθμίδων ὀργάνωσής της.

Ἄκόμη θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε ἐδῶ πὼς ἡ ἀνώτερη αὐτὴ βαθμίδα τῆς ΣΛ, ἡ διαλεχτικὴ, σὰν ἀρνηση ὄλων τῶν περασμένων μορφῶν της, δὲν εἶναι βέβαια τὸ ξετέλειωμα τὸ φτάσιμο, ἡ «ἐνδελέχεια» τῆς νόησης (στὸν Ἀριστοτέλη) μὰ ἀφετηρία γιὰ νέα ἀρνηση, ποὺ ἡ μελλοντικὴ μορφή της θὰ ξεπηδήσει στην πορεία τῆς διαλεχτικῆς ἐξέλιξης τῶν ἀντικειμενικῶν προτσέσεων: τῆς κοινωνίας (σοσιαλιστικῆς) καὶ τῆς φύσης, ποὺ θὰ διακαθορίσουν τὴ μελλοντικὴ αὐτὴ μορφή καὶ ὀργάνωσή της.

Μὲ τὸ φτάσιμο ὡστόσο στὴ σημερινὴ διαλεχτικὴ βαθμίδα της ἡ ΣΛ, δίνει τὴν ικανότητα στὸν ἄνθρωπο, στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία με τὴ σοσιαλιστικὴ καὶ τὴν κομμουνιστικὴ μορφή της, νὰ ἐγκαταλείψει ὀριστικὰ τὴν προϊστορία της καὶ νὰ περάσει στὴν πραγματικὴ ἱστορία της.

3. Ἡ πορεία πρὸς τὴν οὐμανιστικὴ συνείδηση

Ἐο σημερινὸς ἄνθρωπος, εἶναι ἀλήθεια, πὼς βρίσκεται στὴν πιὸ ἀποφασιστικὴ καμπὴ τῆς ἱστορίας του, γιὰ τὴν παρα-

πέρα ανάπτυξη και εξέλιξή του σε πιό άνωτερες μορφές της κοινωνικής συμβίωσής του. Είναι ακόμη σίγουρο πώς ο δυτικός σημερινός άνθρωπος, ή κοινωνία του, ο κόσμος του στο σύνολό τους κοιταγμένος και από πολύ γενική θεωρητική σκοπιά, φανερώνεται στον παρατηρητή γεμάτος αντιφάσεις σ' όλες τις μορφές της: οικονομικές, κοινωνικές, έθνικές, πολιτιστικές, ρατσιστικές, ιδεολογικές, κ.ά., όπου οι αντιμαχόμενες δυνάμεις βρίσκονται σε δραστική έξαρση.

Το άτομο, ριγμένο μέσα σ' αυτό το τεράστιο καμίνι των αντιφάσεων, που τότε σιγοβράζουν και τότε κάνουν τεράστια αναπηδήματα, αισθάνεται να συνθλίβεται και να αγωνιᾷ· αισθάνεται γεμάτο ανασφάλεια να καταποντίζεται μέσα στην αντιφατική λάβα της άβεβαιότητας και ιδιαίτερα της κοινωνικής και ψυχικής απομόνωσης από τους συνανθρώπους του. Κι ακόμα έχει το άγχος για το μέλλον του και γι' αυτήν την ύπαρξη του την ίδια από το δράμα και το φόβο της ένδεχόμενης πυρηνικής καταστροφής. Η κοινή συνοχή μηδενίζεται και συναισθηματικά βρίσκεται σε απομόνωση, στη μοναξιά μέσα στο πλήθος.

Στις προταξικές κοινωνικές ομάδες, είναι αλήθεια, πώς ή ατομικότητα είναι απορροφημένη, όπως είδαμε, από την κοινωνική ομάδα. Το άτομο είναι ισοπεδωμένο με την ομάδα και ένταγμένο μέσα σ' αυτή ζει και δρα άσυνείδητα για την ομάδα. Αν όμως χάνεται μέσα στην ομαδικότητα έχει το συναισθημα της ἄρρηκτης κοινωνικής συνοχής κι αισθάνεται πώς έξω από την ομάδα είναι χαμένο. Το άτομο κάτω από το βάρος της ομαδικότητας δεν υπάρχει παρά για την ομάδα και σαν ομάδα. Η ατομικότητα έδω είναι άnyπαρκτη.

Με την άπαρχή της ταξικής συγκρότησης και την άνάδυση της προσωπικότητας, ή ατομικότητα αρχίζει να ξεχωρίζει πρώτα σαν κατώτερη από την ομάδα και σαν αντίθεσή της ταυτόχρονα (μάγος-ιέρεας - άρχηγός κ.ά.), έπειτα σε μιᾷ ισότιμη με την ομάδα αντίθεση (άρχαιος Δῆμος) και τελικά ή ανάπτυξη της ατομικότητας φτάνει να υπερβαίνει την κοινωνική ομάδα στις σημερινές καπιταλιστικές κοινωνίες. Η ατομικότητα και ή προσωπικότητα του ανθρώπου φτασμένες σε ύψηλό σημείο στο δρόμο για την «τελειώσή» τους, κλείνουν μέσα τους: απ' τή μιᾷ τὸν άντι-

φατικό χαρακτήρα: τῆς σμίλεψης τῆς προσωπικότητας καὶ τοῦ Ἐγώ, κὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν ἀτομιστικὴ ἔξαρση, μὲ τὸ ξεδίπλωμα ἐγωιστικῶν συναισθημάτων καὶ ἀπόρριψη ἔτσι κάθε κοινωνικῆς συνοχῆς ποὺ διατηροῦσαν ἀκόμη κάπως οἱ προηγούμενες κοινωνικὲς μορφές συμβίωσης. Ἐπὶ δὴ ὁδηγεῖται στὴν ἀποκοπὴ τῆς αὐθόρμητης κοινωνικῆς συμπάθειας καὶ ἀλληλεγγύης μὲ τοὺς ἄλλους καὶ στὴν ἀποξένωσή της. Ἐπὶ δὴ τὸ ἄτομο φτάνει σὲ ἀντιφατικὲς καὶ παράλογες ἀντικοινωνικὲς ἐκδηλώσεις κὶ ἀνορθόλογες στάσεις, ποὺ ἀντικαθρεφτίζουν τὶς ἀντιφάσεις τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας.

Ὅπως βλέπουμε ἡ ἐσωτερικὴ κοινωνικὴ συνοχὴ τῆς προταξικῆς κοινωνικῆς ὁμάδος, μετατρέπεται στὶς ταξικὲς σὲ ἐξωτερικὴ κοινωνικο - οικονομικὴ σχέση. Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ ἀντίστροφη ἀναλογία, δηλαδὴ ὅσο ἀνεβαινόμε ἀπὸ τὶς προταξικὲς κοινωνικὲς ὁμάδες πρὸς τὶς ταξικὲς, τόσο ἐλαττώνεται ἡ κοινωνικὴ συνοχὴ καὶ ἡ αὐθόρμητη αἴσθησις τῆς ὁμαδικότητος καὶ αὐξάνονται τὰ ἐγωϊστικὰ καὶ ἀτομικὰ συναισθήματα καὶ στάσεις.

Τὸ πέρασμα στὴ Σοσιαλιστικὴ καὶ ἀπὸ δὴ στὴν Κομμουνιστικὴ Κοινωνία, ὁδηγεῖ τὴν ἀνθρώπινη προσωπικότητα καὶ ἀτομικότητα στὴν πραγματικὴ «τελείωσή» της. Ἐφοῦ πετάξει καὶ τὰ τελευταῖα ἀπομεινάρια: τοῦ ἐγωϊστικοῦ ἀτομικισμοῦ, θὰ φτάσει σὲ ἓνα ἄρμονικὸ διαλεχτικὸ συνταίριασμα: τῆς προταξικῆς ὁμαδικῆς ἀσυνείδητης ψυχικῆς καὶ κοινωνικῆς συνοχῆς, μὲ τὸ φωτεινὸ σμίλημα τῆς προσωπικότητας - ἀτομικότητας. Ἐπὶ δὴ ὁ ἄνθρωπος, ἡ ἀνθρώπινη ἀτομικότητα μὲ συνείδησις τῆς ὁμαδικότητός της, θὰ φτάσει στὴν τελείωσις τῆς μορφῆς καὶ τοῦ περιεχομένου της, ποὺ δηλώνει πὼς ὄχι μόνο γίνεται ἱκανὴ νὰ φτάσει σὲ ἀνώτερα ἐπίπεδα γνώσης μὰ καὶ ἠθικῆς. Ἐν ὁ χριστιανὸς θέλει νὰ κάνει τὸ «καλὸ», τὸ κάνει γιὰτὶ πιστεύει στὸν παράδεισο, στὴν προσωπικὴ ἀνταμοιβὴ ποὺ θὰ συνεχίσῃ τὴν παραδείσια ζωὴ του στὰ «δεξιὰ τοῦ πατρός», μιὰ φανταστικὴ ὄντοποιημένη παράστασις ποὺ κρατᾶ ἀπὸ τὶς πατριαρχικὲς κοινωνίες. Ὁ κομμουνιστὴς ὅμως ἄνθρωπος, ποὺ ἔχει στραμμένο τὸ βλέμμα στὴ γῆ, γιὰ πρώτη φορὰ «ξέρει» πὼς ἠθικὴ εἶναι νὰ ζεῖς καὶ νὰ πραγματώνεις ἰδανικὰ ποὺ κέντρο ἔχουν τὴν κοι-

νωνική ομάδα και τὰ ούμανιστικά πρότυπα. Γιατί ξέρει πώς μιὰ εὐτυχισμένη ομάδα είναι και δική του εὐτυχία. Κι ὑτὴ εἶναι ἡ ἀνταμοιβή του: Τὸ χτίσιμο μιᾶς χαρούμενης και ἐλεύθερης κοινωνίας.

Ἔτσι μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἀντιφατικὸ χάος τοῦ δυτικοῦ κόσμου ἡ μόνη παρηγοριά τοῦ καταπιεσμένου ἀνθρώπου εἶναι ὁ φάρος τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόσμου και οἱ μεγάλες χώρες τῆς πραγμάτωσης τοῦ Σοσιαλισμοῦ, τὴν ΕΣΣΔ, πὺ φωτίζει τίς μᾶζες και θερμαίνει τίς καρδιές για μιὰ καλύτερη, εἰρηνική ἀνθρώπινη κοινωνική συμβίωση. Για πρώτη φορά δείχεται ὁ δρόμος, ὅπου ἡ δυνατότητα γίνεται πραγματικότητα με τὴ βοήθεια τῆς ιδεολογίας τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ (πὺ γίνεται πράξη). Ὁ Μαρξ δείχνει πὺς ὁ κομμουνισμὸς δὲν εἶναι τὸ ἰδεατὸ τέρμα, μᾶ: «ὀνομάζουμε κομμουνισμὸ τὴν πραγματικὴ κίνηση πὺ καταργεῖ τὴν τωρινὴ κατάσταση»¹. Εἶναι ἡ μόνη ιδεολογία πὺ δίνει στὴ νεολαία, στὶς μᾶζες πὺ παραπαίου ἀνάμεσα στὶς διάφορες παραπλανητικές, ἀναθεωρητικές, ἀριστεριστικές ἀποχρώσεις ιδεολογιῶν (πὺ τοὺς δίνουν, οἱ διάφορες σειρῆνες τῆς ἀστικῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας) τὴν ἐγγύηση στὴν π ρ ᾶ ξ η, για ἕνα καλύτερο μέλλον κοινωνικῆς συμβίωσης. Ὁ ἄνθρωπος ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε μορφή καταπίεσης και ἀλλοτρίωσης, αἰσθάνεται πὺς τώρα μόνο μπορεῖ νὰ πραγματώσει τὰ ούμανιστικά ἰδανικά του, πὺ αἰῶνες ὀραματίζονταν: τὸ φτάσιμο στὴν ἐλευθερία, στὴν εἰρήνη και τὴν εὐτυχία.

1. K. M a r x, Introduction à la critique de la philosophie de l'Etat, t. V, p. XIVII.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- *Αέτιος 427, 428
 *Αϊνστάϊν, 359
 *Ακινάκης Θ. 317, 357, 433, 437
 *Ακουσίλαος 7
 *Αλεξαντρώφ Γ. 41, 310, 351
 *Αλεξόπουλος Κ.Δ., 532, 556
 *Αλμέων 268
 *Αναξαγόρας 268, 301, 428
 *Αναξίμανδρος 10, 301, 428
 *Αναξιμένης 10, 428
 *Αξελός Κ. 307
 *Αριστοτέλης 4, 11, 13, 33, 40, 41, 42, 48, 52, 53, 77, 110, 233, 266, 282, 289, 290, 295, 296, 301, 302, 310, 311, 314, 316, 317, 319, 320, 323, 333, 335, 337, 343, 348, 351, 352, 357, 387, 388, 427, 432, 433, 437, 439, 455, 505, 544, 557, 558
 *Αρχέλαος 428
 Αύγουστινος 43, 44, 436, 437
 Abdel-Malek A. 189, 190
 Abraham K. 220
 Adler A. 461
 Adorno Th. 260
 Alimen H. 284
 Althusser A. 279
 Arvon H. 48
 Aubin H. 112, 113, 151, 201, 214, 215, 218, 249, 250, 251, 253
 Augé M. 189
 Auzias J. M. 339
 Avenarius M. 297, 315, 450

 Βέρριου Γ. 43, 311
 Βίλσερ Λ. 283
 Βιργίλιος 258
 Βορέας Θ. 233, 238, 296, 339, 427, 434, 482.
 Βρανίτσκι Π. 46, 261, 446

 Bachelard G. 490
 Bachofen J. 61, 234, 260
 Baissete G. 435
 Balandier J. 189
 Bancel L.D. 381
 Barbé A. 154
 Barbu Z. 55, 441, 545, 547
 Barnett L. 245
 Barth K. 317
 Baruc H. 141, 407, 460, 485, 494, 502.
 Bassine Ph. 536
 Berr H. 496
 Bestougelada J. 153
 Bidet J. 197
 Biemel W. 322
 Bill R. 98
 Bataille G. 97, 124
 Batalov E. 261
 Bekker 276
 Benecke 450
 Benjamin W. 69, 131, 132, 232
 Berdiaeff N. 318
 Berger H. 412
 Bergson H. 207, 315, 316, 339, 352, 365, 389 390, 394, 395, 398, 399, 407, 408, 418, 440, 451, 452, 453, 487, 502.
 Berkeley G. 297, 435, 444, 448, 450
 Bernard C. 413
 Besançon A. 511
 Besnard Ph. 253
 Bleuler E. 102, 389
 Bloch E. 260, 294
 Blondel C. 217
 Böhme J. 267
 Bohr N. 360
 Boll M. 586
 Bottomore T.B. 235, 358
 Boullard H. 317

- Bourjade G. 148
 Brehier E. 44, 279
 Bremer 537
 Brentano Fr., 319, 498
 Breton J. 437.
 Breuil 189
 Briffault R. 236, 260, 262
 Brodman 411
 Brunshwing L. 217, 226, 258, 502
 Büchner L. 315, 449
 Bunce M. 531
 Bursztyn E.J. 108, 217, 556
- Γαζή Ἄνθιμου 47
 Γαληνός 434
 Γαλιλαῖος 438
 Γεωργούλης Κ. 41, 52, 149, 266,
 301, 308, 309, 310, 311, 313,
 316, 317, 318, 322, 324, 325, 333,
 355, 346, 427, 494, 504
 Γληνός Δ. 75, 271, 278, 302, 309,
 317, 335, 358, 508, 510, 512, 561
- Camus A. 260
 Canivet N. 108
 Carles J. 367
 Carnap K. 298, 318
 Carpenter C. 179
 Carus K. 447, 537
 Caruso Igoz 301, 461
 Cassendi 422
 Cassirer E. 226, 232, 241, 250, 286
 Caton 412
 Cazeneuve J. 108, 110, 216, 422
 Chabad B. 3
 Chapeville F. 359
 Charcot 537
 Chateau J. 97
 Chauchard P. 30, 35, 37, 75, 84,
 85, 89, 232, 315, 366 368, 369,
 370, 374, 377, 383, 384, 386, 399,
 400, 401, 402, 403, 405, 407,
 410, 411, 412, 423, 414, 415,
 419, 420, 458, 462
 Cheptouline A. 488, 510, 546, 558, 559
 Chevalier J. 292, 295, 297, 310, 311,
 317, 318, 345, 346, 351, 354,
 431, 434, 435, 436, 437, 441,
 444
 Chomsky N. 232
 Claparède Ed. 75, 112, 118, 150,
 365, 366, 393
 Clement C. 205
 Codrington R.H. 250
- Cogniot G. 455
 Cohen M. 151, 232
 Collin R. 383
 Comte A. 63
 Contillac 445
 Converse P. 39, 253
 Cornford F.M. 157, 268, 274, 275
 Cornforth M. 123, 124, 456, 457,
 488
 Corvez M. 322
 Curvitch G. 207
 Cuvillier Arm. 270
- Δημητρίου Σ. 72, 104, 115, 164,
 181, 283
 Δημόκριτος 49, 205, 268, 301, 302,
 422, 429, 434, 455
 Διογένης (ὁ Λαέρτιος) 427
- Dalinova L. 335
 Daniel 190
 D'Arcy P. 453, 501, 505
 Dart R. 81, 83, 179
 Darwin E. 445
 Davids R. 259
 Davy J. 68, 112, 217, 487
 De Bizan M. 339
 Debray R. 260
 De Chardin Teihlard, 257
 Dejean R. 365, 373
 De Glasenapp H. 259
 Delacroix H. 87, 138
 Delay J. 127, 130, 365, 390, 391.
 392, 399, 407, 408, 412
 Deleuz G. 233, 448
 Delmas F.A. 486
 Desroche H. 43, 305
 De Waelhens A. 322
 Diderot 47, 446
 Diel P. 207
 Diels P. 207
 Diels H. 455
 Dilthey 315, 460
 Dirac P. 360
 Dodds E. 268
 Dondegne A. 322
 Dousset-Leenhardt K. 182, 214
 Driesh H. 359
 Dubarbe D. 560
 Dugas L. 387
 Dujean L.V. 529
 Dumas G. 216, 382, 502
 Durkheim E. 67, 88, 188, 198, 199,
 211, 508, 509

- *Εγκυκλοπαιδιστές 446, 447
 *Ελευθερόπουλος 358
 *Εμπεδοκλής 268, 428
 *Επιγένης 430
 *Επίκουρος 170, 207, 281, 294, 301, 433, 434, 439
 *Επιμενίδης 7
 *Ερασιστρατος 434

 Ebbinghaus 441
 Eddigton 451
 Eliade M. 267
 Elkin A.P. 182, 186, 199, 209
 Engels F. 14, 17, 21, 22, 24, 29, 30, 31, 39, 43, 46, 48, 49, 50, 51, 55, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 77, 84, 85, 107, 115, 125, 142, 162, 163, 166, 179, 180, 185, 193, 194, 195, 198, 204, 205, 260, 264, 267, 270, 272, 274, 279, 284, 287, 290, 293, 296, 297, 299, 300, 302, 305, 313, 314, 315, 331, 341, 346, 348, 352, 355, 356, 365, 368, 446, 462, 463, 488, 504 554, 557, 558, 559, 560, 561, 562
 Espinas J. 81, 179
 Evans-Pritchard M.E.B. 68, 70, 189, 295, 508,
 Ey H. 30, 37, 77, 90, 92, 96, 98, 100, 103, 113, 141, 149, 151, 152, 154, 156, 159, 160, 161, 215, 216, 218, 223, 228, 233, 262, 324, 362, 365, 383, 387, 388, 389, 411, 412, 415, 418, 419, 456, 457, 458, 460, 461, 464, 481, 484, 486, 487, 488, 492, 495, 496, 498, 500, 501, 502, 504

 Ζήνων 301, 314
 Ζήση Χρ. 320

 *Ηράκλειτος, 4, 9, 10, 16, 17, 33, 80, 142, 299, 301, 307, 314, 316, 352, 353, 354, 362, 428, 434, 455
 *Ηρόδοτος 203
 *Ηρόφιλος 434
 *Ήσιόδος 7, 10, 290

 Θαλής 10, 17, 290, 299, 301, 427
 Θεαγένης (ὁ Ρηγίνος) 7, 8
 Θεοδωρακόπουλος Ι. 310, 336, 432
 Θεοδωρίδης Χ. 6, 41, 42, 53, 266, 282, 288, 295 298, 302, 310, 316, 318, 323, 333, 335, 336, 351, 362 425, 426, 432, 433, 434, 435, 436, 438, 443, 456, 482, 493, 512
 Fabre J.H. 528
 Feschner 450
 Feuerbach L. 15, 43, 45, 48, 49, 50, 51, 56, 59, 123, 125, 192, 313, 315, 336, 365, 446
 Fichte 46, 50, 260, 314, 341, 448
 Filloux J 365, 379, 381
 Fischel 98
 Foerster O. 411
 Fogeler J. 326
 Foucault M. 87, 114, 152, 154
 Fournière E. 285
 Frazee J. 61, 183, 184, 187, 188, 260, 263
 Freud S. 75, 92, 99, 100, 141, 156, 160, 218, 251, 253, 261, 262, 442, 454, 461, 483, 501
 Friedman G. 313 441
 Freyer H. 358

 Gabel J. 281
 Garaudy R. 274, 275, 291, 361
 Gerald 411
 Gillen F. 187
 Gléserman G. 171, 508
 Goffman E. 511
 Goguelin P. 378
 Goldman L. 89, 358, 454
 Gomperz H. 156
 Green A. 197, 209, 210, 212, 261
 Gregoire F. 54, 3*6, 365, 373, 453, 490, 494, 497, 500, 508
 Grey W. 187
 Guillaume P. 38, 75, 86, 129, 136, 366, 483, 489.
 Guizard F. 259
 Gusdorf P. 38, 44, 486, 494, 502, 508

 Habernas J. 260
 Halbwachs M. 109, 124, 393, 397, 511
 Hachet-Souplet P. 38, 368, 487
 Haeckel E. 315, 449
 Hamilton W. 445
 Hannequin F. 360
 Hartley D. 445
 Hartman von Ed. 537
 Hartmann N. 13, 14, 143, 305, 317, 333, 334, 336, 338, 455
 Hecaen H. 365, 409 530

- Hediger 98
 Hegel 11, 15, 34, 46, 48, 49, 50, 55,
 149, 159, 170 192, 260, 279,
 295, 302, 311, 314, 315, 341,
 343 352, 362, 446, 448, 454, 505
 , 547, 548, 557, 558, 559, 561, 561
 Heidegger M. 1, 125, 207, 301, 307,
 316, 317 318, 322, 323, 324, 326,
 335, 497, 556
 Heisenberg W. 360, 556
 Helvetiys 47, 446
 Henri H. 200
 Herbart J. 448, 449
 Hiner M. 411
 Hobbes 418, 422, 443
 Holbah 47, 446
 Holzapfel-Meyer 98
 Horkheimer M. 260
 Housserl Ed. 11, 18, 38, 44, 57,
 58, 80, 133, 137, 295, 296, 301,
 316, 317, 318, 319, 320, 321,
 322, 323, 324, 327, 333, 335,
 341, 343, 403, 463, 488, 492,
 493, 497, 498, 500, 505
 Houssey H. 408, 410, 414
 Hume 260, 297, 444, 445, 547
 Huxley T. 450
 Huygens 438

 Ίβανώφ Ι 196, 265, 271
 Ίμβριώτης Γ. 280, 335
 Ίουστίνος 436
 Ίπποκράτης 435

 Imbert J. 292
 Inhelder B. 121, 161
 Ingarden R. 324
 Ionas S. 276

 Jacob A. 232
 James W. 118, 315
 Janet P. 365, 389, 537
 Jaspers K. 450
 Jennings H. 364, 365, 368, 370, 372,
 380,
 Jodelet P. 253
 Jold 441
 Joleaux L. 284
 Jolivet R. 322
 Jones J. 152
 Jung C. 43, 75, 76, 88, 89, 91, 104,
 105, 120, 151, 154, 155, 158,
 197, 201, 234, 247, 256, 258,
 287, 423, 461, 487, 508, 509

 Junod M. 135

 Κακούρη Κ. 141
 Κανελλόπουλος Π. 339, 492
 Καρτέσιος 497, 505
 Κέπλερ 438
 Κιτσίκης Ν. 359
 Κοπέρνικος 438
 Κοτδάτος Γ. 167
 Κοτκοφιγκας Ν. 448
 Κόφρχα Άντιμαρ 409
 Κριτίας 207
 Κωνσταντινίδης Κ. 75, 90, 154,
 215, 216, 233, 460, 475, 500

 Kahn P. 280
 Kant E. 46, 48, 50, 80, 109, 142,
 159, 170, 233, 260, 297, 298,
 302, 311, 312, 313 314, 341,
 343, 445, 446, 447, 448, 449, 456,
 485, 489, 494, 547
 Kardiner Abr. 188, 200, 263
 Kedrov B. 52
 Kelle V. 273
 Kellessidou-Galanos A. 435
 Kellog W. N. 75, 86
 Kerényi Ch. 234, 247, 256, 287
 Kierkegaard 324, 335
 Klein M. 261
 Kléjn S. Léo 189
 Koffka 366
 Köhler W. 75, 86, 129, 450, 490
 Kornine P. 16, 24, 47, 52, 65, 66,
 287, 316, 342, 343, 348, 361
 Kovalzon M. 273
 Kranz W. 456
 Kretschmer H. 114, 227

 Λαέρτιος (Διογένης) 429
 Λαίρντ 409
 Λαφάργκ Π. 242
 Λεκατσά Π. 85, 185, 201, 202, 203,
 235, 236, 250
 Λουκρίτιος 207

 Labica G. 198
 Ladyguina - Kohts N. 129
 Lambert R. 187
 La Mttrie 46, 47, 445, 446
 Lantier R. 140, 141, 162, 164, 181
 Lapique L. 35, 75, 365, 384, 400, 401,
 405, 406, 419
 Latreille A. 357
 Lavelle L. 327, 487

- Lazarsfeld P. 358
 Lebon G. 89, 90
 Leenhardt M. 138
 Lefebvre H. 42, 238, 303, 482, 509
 Léfèvre A. 266
 Lehmen R. 200
 Le Gall A. 296
 Legohérel H. 292
 Leibniz 80, 149, 160, 311, 313, 232,
 421, 439, 440, 441, 442, 447,
 449, 457, 494, 547, 556
 Lemain G. 253
 Lemaine J. M. 253
 Lemine N. 17, 24, 34, 39, 56, 58,
 59, 64, 245, 265, 266, 279, 288,
 297, 315, 344, 355, 444, 450, 545,
 546, 547, 538, 557, 560
 Lenneberg E.H. 231
 Leroi-Gourhan A. 113, 115, 114,
 162, 176, 190, 204, 241, 283
 Leroy Ol. 68, 69
 Lesser A. 188
 Lévy-Bruhl L. 66, 67, 69, 70, 73,
 74, 75, 76, 89, 90, 93, 94, 97,
 98, 109, 110, 111, 120, 132, 134,
 135, 140, 141, 146, 150, 154, 181,
 182, 183, 188, 195, 200, 201,
 202, 214, 215, 215, 217, 220,
 221-233, 242, 246, 248, 249,
 250, 252, 264, 268, 350, 351,
 355, 366, 391, 423, 424, 425,
 460, 485, 489, 495, 500, 508
 Lewin 366
 Livingston K.B. 91
 Lhermitte J. 370, 407, 408, 409, 411,
 412, 414
 Locke 443, 444, 445, 449
 Loeb 364, 365, 372
 Lombroso 537
 Long J. 187
 Lorenz K. 98
 Loria A. 358
 Lotze 450
 Löwie R. 61, 68, 85, 180, 188, 189
 Lukacs G. 279, 280
 Luxemburg R. 210, 291
 Lyotard J.F. 323

 Μουρέλος Γ. 339, 340
 Μουσαῖος 7
 Μουτσόπουλος Ε. 339
 Μπιτσάκης Ε. 359
 Μπούσουλας Ν. 430

 Μπουχάριν Ν. 75, 163, 203, 264,
 278, 415, 508
 Μποχένσκι I.M. 323
 Μωραΐτης Γ. 461, 482

 Marx K. 14, 19, 24, 29, 30, 42, 43,
 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 59,
 65, 114, 119, 125, 132, 142, 145,
 163, 163, 164, 167, 170, 171,
 177, 191, 192, 193, 194, 198, 203
 205, 236, 237, 238, 253, 254,
 255, 257, 264, 270, 273, 274,
 275, 277, 278, 279, 281, 282,
 287, 291, 296, 305, 313, 315,
 331, 236, 352, 434, 446, 354,
 464, 488, 504, 507, 509, 555, 557,
 560, 566
 McLennan, 61, 187
 Macarius R. 164, 179, 188, 189, 190
 Mach A. 189, 297, 315, 450, 556
 Maisonneuve J. 39, 508, 510
 Maittre J. 205, 234, 261
 Malebranche N. 349, 440
 Malinowski B. 62, 181, 188, 226,
 229, 247, 260, 263, 424
 Mannheim K. 280
 Marcel G. 318
 Marcuse H. 260, 279
 Marret M. 199
 Martin F.O. 357
 Mast 368
 Mauco G. 90, 94, 96, 124, 139, 140,
 148, 151, 152, 228, 230, 249, 251,
 253, 489
 Mauss M. 123, 188, 199, 257, 258
 May R.M. 383
 Meyer P. 449
 Mead G.H. 239, 253
 Mead M. 112, 219
 Ménétier J. 293
 Merleau-Ponty M. 86, 99, 111, 149,
 286, 458, 485, 486, 495, 502,
 503, 510
 Mesnard P. 42
 Metais P. 134, 138
 Metler F. 410
 Métraux Al. 239
 Meyerson E. 215
 Middleton J. 189
 Milhau J. 198
 Mill St. 445
 Miller G.S. 85
 Mills W. 260, 279
 Minkowski E. 486

- Moleschot J. 449
 Montaigne, 43, 44
 Moreau J. 309
 Morgan L. 61, 62, 85, 104, 113, 164
 179, 180, 184, 185, 260
 Morris 318
 Moscovici S. 38, 253
 Moukhine C. 360
 Mounier E. 142
 Mourad Y. 84, 368, 370, 379, 381,
 383
 Munford L. 142

 Νεύτων 359, 438, 556
 Νταίβις 431
 Ντάρβιν 363
 Ντεκάρτ, 11, 40, 41-45, 54, 55, 58,
 80, 159, 170, 260, 302, 311, 312,
 314, 319, 321, 339, 341, 343,
 362, 388, 389, 418, 422, 430,
 432, 437, 438, 439, 440, 442, 443,
 444, 448, 451, 452, 454, 455, 556

 Nestourkh M. 115, 129, 136, 145,
 162, 164 177, 179, 194, 213,
 241, 283
 Newcomb T. 39, 253
 Novikov N.U. 276
 Nouguez L.R. 77, 135, 162, 164, 245

 Ξενοφάνης 207
 Ξενοφών 431

 *Ομηρος i7, 10, 290, 426, 427
 *Οπαρίν A. 359, 367
 *Ορφείας 7, 268, 290

 Obermeier 189
 Odier C. 90, 96, 99, 100, 101, 106,
 110, 120, 223, 228, 235, 326
 Oizerman T 295
 Ombredan A. 286
 Ortega y Gasset 318

 Παλαιολόγος K. 460
 Παναγιωτίδης K. 441, 482
 Παπαναστασίου X. 359
 Παπανούτσος E. 76, 215, 230, 318,
 333, 335, 336, 337, 338, 348, 482
 Παράκελσος 436
 Παρμενίδης 11, 268, 301, 309, 310,
 420, 448, 505
 Πέτροβιτς Γ. 276
 Πλάτων 4, 10, 11, 33, 43, 45, 170,
 268, 292, 293, 296, 297, 301,
 302, 303, 308, 309, 310, 314,
 335, 343, 352, 387, 388, 399,
 422, 430, 431, 432, 436, 438,
 449, 505
 Πλυχάνωφ Γ. 48, 163, 279, 313
 Πλωτίνος 4, 267, 314, 352, 435
 Πορσνέφ B. 255
 Πορφύριος 8
 Πρόκλος 267, 314, 352
 Πρωταγόρας 207, 429
 Πυθαγόρας 268, 301, 308, 431

 Parrain B. 94, 301
 Parsons T. 275
 Patte E. 241, 256
 Pavlov I. 35, 37, 38, 75, 87, 89, 92,
 95, 99, 100, 118, 129, 131, 132,
 133, 286, 359, 364, 365, 369,
 370, 372, 375, 376, 377, 378,
 383, 384, 385, 386, 390, 392,
 393, 394, 400, 401, 405, 407, 408,
 410, 411, 414, 450, 456, 457,
 458, 483, 490, 491, 502, 503
 Pechhol-Loesche 201
 Peirce 315
 Penfield N. 409, 410, 457
 Perrin J. 360
 Peterfalvi J.M. 232
 Piaget J. 70, 78, 84, 88, 89, 92, 93,
 96, 97, 102, 106, 107, 110, 111,
 112, 114, 117, 118, 120, 121,
 122, 124, 126, 130, 131, 133, 134,
 135, 136, 137, 141, 142, 143,
 144, 146, 148, 151, 152, 154,
 160, 161, 165, 218, 229, 230,
 233, 249, 253, 287, 365, 391, 393,
 400, 440, 442, 451, 453, 454,
 460, 481, 484, 494, 510, 548
 Piéron H. 75, 87, 364, 365, 371, 373,
 378, 379, 389, 398, 419
 Piggott 190,
 Pivetau J. 84, 115, 283
 Popper K. 334, 335
 Porshnev B. 160
 Pradines M. 201
 Preble Ed. 188, 200, 263
 Prenan M. 115, 359, 363, 367, 371
 Priestley I. 445
 Przulski J. 69, 73, 99, 105, 110
 205, 220, 228, 246, 264, 268, 284,
 424
 Pucelle J. 123, 124, 444
 Push 368

- Ράπτης Ν. 233
 Ρασιδάκις Ν. 154
 Ρόζενταλ Π. 93, 142, 145, 255 547, 558
 Rabant P. 460
 Radcliffe-Brown A. R. 62, 185, 189
 Reich Ch. 260
 Revesz G. 87, 232
 Rey A. 97, 288, 292, 308, 382
 Ribot Th. 389, 441
 Richard G. 446
 Rickert 315
 Rivers W. 187
 Rocher Guy, 68, 75, 280
 Rohde E. 268
 Roheim G. 176, 205, 261
 Romanes 363
 Rosenthal M. 288
 Roszak T. 260
 Rousseau J.J. 279
 Rubinstein R.L. 234, 406, 419
 Russel B. 298, 451
 Russel E.S. 460
 Ruyer R. 35, 57, 316, 365, 369, 372, 394, 440, 452, 489, 490, 505, 512
 Rydrik V. 360
 Σδράκας E. 434
 Σιμόνωφ 409
 Σκαρπαλέζος Σ. 409
 Σκεπτικοί 420
 Σπετσιέρης Κ. 339, 492
 Σπινόζα 311, 313, 421, 439, 440, 441, 457
 Στάλιν Ι. 231
 Σταμάτης E. 292, 295, 297, 351, 438
 Στωικοί 258, 433, 454, 439, 449
 Σχολαστικοί 437
 Σωκράτης 308, 309, 430, 434
 Sandor P. 314, 347, 352, 489
 Sapir E. 509
 Sartre J.P. 148, 149, 260, 279, 317, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 394, 440, 441, 450, 494, 496, 497, 600
 Sauter M.R. 284
 Schaff Ad. 192, 193, 196, 211, 265, 274, 276, 279, 281, 288
 Schlick M. 298
 Scholz H. 296, 298
 Schwidetzky G. 86
 Sébag L. 339
 Semon 389
 Serington 365
 Setchénov 129
 Sève L. 193
 Shelling 46, 50, 314, 341, 447, 448
 Sherington 401
 Shils 275
 Slater 409
 Sommerfelt M. 232
 Soothill W.E. 259
 Soullivan J. 360
 Spencer B. 187
 Spencer H. 116, 450
 Spirikine A. 198, 273
 Spitz R. 101
 Stein L. 88, 358
 Steiner von M. 221
 Strauss-C.L. 20, 62, 68, 70, 105, 112, 188, 189, 190, 191, 217, 219, 232, 264, 339
 Strong 451
 Sytchov Y. 196, 211
 Τατάκης Ν. 42, 312
 Τσαμπάζη Α. 84
 Τσαούση Δ. 358
 Τσέλλερ-Νέστλε 266, 268, 293, 307, 310, 351, 431, 432
 Taine H. 398, 399, 440, 451, 452, 482,
 Talman 275
 Tarde G. 88
 Thomson G. 71, 89, 141, 180, 181, 182, 184, 185, 188, 209, 221, 229, 242, 264, 286, 350
 Tinbergen M. 98, 460
 Topitsch E. 138, 156, 158, 213, 267, 305, 342
 Tovmassian S.T. 199, 162, 165
 Turner R. 39, 253
 Tyloz Ed. 61, 200, 203, 240, 241, 251
 Φίλια Β. 291
 Φρόμ E. 236, 237, 260, 261
 Φωτήλα Ν. 291
 Valentéi D. 254
 Valéry P. 312
 Ven 380
 Verneau R. 115
 Vexküll 98

- Viaud G. 72, 97, 99, 116, 146, 365, 369
Viet J. 253
Violet-Conil M. 108
Virieux-Reymond A. 238
Vogt C. 315, 411, 449
- Wahl J. 317, 322
Wahle de Laet 190
Waley A. 259
Wallon H. 75, 92, 94, 112, 130, 218, 219, 228, 230, 231, 369, 366, 460, 484, 495, 502
Warren H. 118
Watson 75
Weil S. 346
Werworm M. 203
Westermark 250
Windelband W. 268, 315
- Wittgenstein L. 298
Whitte L. 189
Whitehead N. 298
Whzte L. 111, 232, 312, 345, 347
Woodworth R.S. 483
Wolff C. 54, 80, 149, 313
Wund W. 87, 168, 450
- Yakhort O. 198, 273
Yerkes R. 129 365, 370
- Ziegler J. 75, 77, 81, 82, 83, 85, 86, 105, 131, 133, 137, 162, 179, 180, 181, 183, 184, 199, 200, 222, 236, 261, 510, 511
Zimmer H. 258, 259, 268, 292, 351, 354, 431
Zucckerman S. 81, 83, 408

Τὸ βιβλίο
ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ
ΤΗΣ
ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ
στοιχειοθετήθηκε
καὶ τυπώθηκε
στὴν Ἀθήνα
τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1979
στὸ τυπογραφεῖο Βέρας Κορίδη,
στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων «Ἴωλκός»
Ἰπποκράτους 65,
τηλ. 3618.684

